G. IVĂNESCU

ISTORIA LIMBII ROMÂNE

EDITURA JUNIMEA

PREFAȚĂ

Am luat hotărîrea de a alcătui o istorie a limbii române în primii ani ai activității mele științifice, adică pe la mijlocul deceniului al treilea al secolului nostru, cînd cunoșteam mai ales ideile despre limba română ale lui Alexandru P h i l i p p i d e, *al cărui elev am fost și în a cărui școală lingvistică mă integrez ; dar elaborarea operei nu putea avea loc decît mult mai tîrziu. Pe de o parte, se impunea să iau act de ideile celorlalte școli lingvistice românești în domeniul istoriei limbii române ; și munca aceasta de informare a durat pînă în 1944. Pe de altă parte, prin 1936 am ajuns la concluzia că istoria limbii literare nu se poate face odată cu istoria graiurilor populare, ci în capitole speciale, iar în 1938 am început să studiez originea și dezvoltarea limbii literare românești. Teza mea de doctorat,* Problemele capitale ale vechii române literare *(Iași, 1947—1948), constituie rodul primelor mele meditații asupra originii și dezvoltării limbii literare românești, în special asupra fazei sale vechi. Dar la realizarea prezentei* Istorii a limbii române *n-am putut păși decît în toamna anului 1948, cînd am început să țin, în fața studenților de la Facultatea de litere și filozofie a Universității „Al. I. Cuza" din Iași, un curs de* Istoria limbii române. *Într-o primă redacție, provizorie și cu numeroase lipsuri, acest curs era terminat la sfîrșitul anului universitar 1950—1951. O expunere sumară a rezultatelor la care ajunsesem a fost publicată sub titlul* Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic *(Iași, 1950). Ocupat după aceea cu alte lucrări, n-am putut să mă consacru refacerii și completării vechii redacții decît în anii 1957, 1958 și 1960. Interesul meu îndreptîndu-se și după aceea în alte direcții, am reluat refacerea vechii redacții în întregime abia la începutul lunii iunie 1968 și am dus-o la sfîrșit, cu unele întreruperi, la sfîrșitul lunii octombrie 1969. Cu această ocazie, am introdus în* Istoria limbii române *cîteva pasaje din cursul de* Sintaxă istorică a limbii române, *pe care l-am ținut în anul 1951—1952 la Universitatea „Al. I. Cuza" din Iași, ca și diverse lucrări scurte de istoria limbii române, redactate după 1960. Adaug că unele din lucrările publicate de mine anterior au fost cuprinse, în întregime sau în parte, în lucrarea de față, bineînțeles într-o formă îmbunătățită. O definitivare a întregii lucrări a avut loc în cursul lunilor septembrie și decembrie 1970, apoi în februarie, martie și aprilie 1972. O serie de completări și îmbunătățiri am adus textului din ianuarie pînă în iunie 1973, altele, în a doua jumătate a anului 1976, altele, în noiembrie și decembrie 1977 și în ianuarie 1978, cele mai multe prilejuite de observațiile referenților.*

Dificultăți peste măsură de mari stau în calea celui ce se hotărăște să scrie o istorie a limbii române. Lipsa materialului informativ pentru o perioadă foarte îndelungată, care se întinde de prin secolul al III-lea e.n. pînă în secolul al XVI-lea, n-au permis rezolvarea problemelor originilor decît în ultima vreme și ne împiedică, în general, de a stabili mai exact timpul în care au avut loc transformările petrecute în această îndelungată perioadă, iar cîteodată ne împiedică chiar de a identifica

schimbările care au avut loc atunci. Nu este deci de mirare dacă pînă astăzi nu s-a putut realiza un consens al cercetătorilor în numeroasele probleme pe care le ridică istoria limbii române din epoca respectivă. Probabil nici felul cum au fost rezolvate aceste probleme în lucrarea de față nu vor satisface întotdeauna. Dar sper că nu se va considera drept rezultatul unei tendințe de inovare cu orice preț faptul că, în aceste probleme, adesea am ajuns la concluzii deosebite de acelea pe care le-au obținut mulți dintre cercetătorii mai vechi sau contemporani (mă refer și la autorii Istorici limbii române *în cinci volume, apărută parțial). Dar nu toate rezultatele la care am ajuns sînt totdeauna în întregime noi : adesea am reluat păreri mai vechi, care au fost și sînt pe nedrept ignorate astăzi de cercetătorii din celelalte școli lingvistice românești. Și, ca și în unele lucrări anterioare, am căutat și aici să rezolv o serie de probleme de lingvistică românească nu numai neglijate, dar chiar ignorate de lingviștii români.*

Cu lucrarea de față, întocmai ca și cu lucrările mele anterioare, se afirmă în lingvistica românească o linie în genere deosebită de cea urmată de lingviștii din București și Cluj-Napoca, care, în multe privințe, alcătuiesc împreună o direcție unică, deși se grupează în două școli lingvistice. Am tot dreptul să consider linia urmată în această lucrare ca o continuare, cu unele elemente proprii, a tradiției lingvistice ieșene, întemeiată de Alexandru P h i l i p p i d e, *continuată de G.* P a s c u *și de alții și îmbogățită cu preocupări și idei noi de Iorgu* I o r d a n. *Cititorul va avea, totuși, ocazia să constate că, în ce privește dezvoltarea limbii române, ideile principale din această lucrare nu sînt întotdeauna ideile foștilor mei profesori. În multe cazuri i-am urmat pe Ov.* D e n s u s i a n u, *pe S.* P u ș c a r i u *și pe elevii lor. Și voi adăuga că tocmai ceea ce mie mi se pare mai valoros în concepțiile lui Densusianu și Pușcariu este considerat ca necorespunzînd realităților de către mulți lingviști români contemporani. Fără să fi urmărit aceasta, lucrarea de față se prezintă ca o sinteză a pozițiilor diverse, de pînă astăzi, din lingvistica românească, ca o încercare de a uni într-un singur curent cele trei școli lingvistice principale din țara noastră. Cercetarea de față apare astfel ca urmarea firească a cercetărilor anterioare, fără de care ea n-ar fi fost posibilă. De aceea am și dat o atît de mare atenție teoriilor lingviștilor români din trecut și cîteodată și din vremea noastră. Mi s-a părut că nu este posibil să expun părerile mele, fără să mă refer la teoriile mai vechi. N-am urmărit să citez toată literatura problemei (acest lucru era imposibil, date fiind dimensiunile lucrării) ; am citat mai ales lucrările vechi sau noi, în care s-a invocat material neutilizat mai înainte sau s-a rezolvat problema ; dar multe lucrări importante, apărute în ultimele decenii, au rămas nefolosite și necitate. În problemele de amănunt n-am pomenit și n-am combătut întotdeauna părerile pe care le socotesc eronate. N-am putut folosi decît prea puțin din bogatele materiale lexicale din* ALR, *II, și aproape nimic din atlasele lingvistice regionale, publicate pînă acum, dealtfel, în parte. Am utilizat adesea informațiile proprii, obținute direct sau prin informatori, asupra graiurilor dacoromâne.*

Lucrarea de față încearcă să prezinte dezvoltarea limbii române epocă cu epocă, de la limba latină pînă astăzi. Stabilind fazele de dezvoltare a limbii române și împărțind pe epoci diferitele schimbări (fonetice, morfotice, sintactice și lexicale) ale limbii, ea explică aceste schimbări direct sau indirect, prin fazele dezvoltării istorice a poporului român, deci prin fapte istorice și mai ales prin diversele structuri sociale ; bineînțeles, am făcut aceasta numai atunci cînd faptele lingvistice nu sînt expresia unei tendințe a sistemului lingvistic (căci admitem și noi asemenea tendințe, deși mult mai rar decît se admiteau de către școala lingvistică franceză și de către structuraliști). Unul din scopurile urmărite de noi în această lucrare a fost acela de a vedea cît mai exact fazele de dezvoltare a limbii române și de a situa schimbările lingvistice în epoca în care s-au produs ele ; și, în această privință, ne deosebim adesea de cercetătorii anteriori. N-am arătat întotdeauna ce fapte ne-au determinat să fixăm fenomenele într-o epocă sau alta. În multe cazuri, stabilirea epocilor și cronologizarea fenomenelor au fost greu de făcut și este probabil că ne-am înșelat de multe

ori în această privință. Dar credem că liniile generale ale dezvoltării limbii române au fost prinse în lucrarea de față. Din cauza dimensiunilor relativ mici ale operei, am introdus în capitolele de fonetică și morfologie puține fapte dialectale dacoromânești și am redus la minimum capitolele privitoare la lexic. Dealtfel, în multe cazuri, este imposibil să se stabilească timpul proceselor lexicale, așa că, adesea, eliminarea din discuție a acestor procese a înlăturat o încadrare arbitrară la o epocă sau alta. Am eliminat aproape cu totul discuțiile privitoare la formarea cuvintelor. N-am făcut să alterneze marile subdiviziuni ale lucrării, privitoare la diversele faze de dezvoltare a limbii cu altele consacrate descrierii stărilor de limbă rezultate, cum s-a procedat de către unii lingviști atunci cînd au alcătuit istoria limbii române sau a altor limbi; și n-am făcut-o nu atît pentru a nu da o extensiune prea mare lucrării, cît pentru că ar fi însemnat să repetăm în parte cele spuse în subdiviziunile consacrate dezvoltării limbii. Am indicat uneori pe scurt doar subsistemul care s-a născut prin aceste schimbări. Am situat înaintea acestor capitole de gramatică istorică capitole referitoare la marile faze ale dezvoltării poporului român, faze care au determinat, după părerea noastră, pe cele lingvistice. În cazul epocilor celor mai vechi, dar și în cazul epocii feudale am dedus cîteodată procesele istorice din faptele lingvistice, așa încît, în aceste cazuri, faptele lingvistice sînt discutate și în capitolele de generalități asupra epocii.

N-am putut folosi în prezenta istorie a limbii decît puține din principiile și metodele de cercetare ale lingvisticii structuraliste, care, fără îndoială, are meritul de a fi atras atenția asupra faptului că limba este o structură, iar nu un conglomerat de fapte, și că această structură trebuie ea însăși examinată, dar care n-a reușit să explice această structură (nu vorbesc de generativism, pentru că el nu prea a adus noutăți în această privință). După părerea noastră, structura limbii nu se poate explica decît în sensul lingvisticii prestructuraliste, în primul rînd, prin structura realităților care determină existența limbii, deci prin structura gîndirii, culturii și a psihicului popoarelor și prin structura organelor articulatorii, iar, în al doilea rînd, prin analogie și celelalte schimbări asociative. Am arătat, în cîteva lucrări mai vechi sau recente ale mele și într-un capitol special al lucrării, care trebuie să fie, după părerea noastră, principiile călăuzitoare ale unei istorii a limbii. Aici vom spune numai că limba se schimbă printr-o adaptare continuă la gîndire, la cultură, la psihicul popoarelor și la organele articulatorii ale acestor popoare și că această adaptare este în parte suspendată în dezvoltarea limbilor literare. Lucrarea de față constituie o încercare de a trata istoria limbii române în lumina acestor principii și deci răspunde, cum sper că se va recunoaște, nevoilor de astăzi ale lingvisticii, care neglijează prea mult, în explicațiile lingvistice, realitățile sociale și omul fizic, psihic și spiritual.

N-am urmat pe structuraliști și generativiști decît rar și în ce privește terminologia lingvistică. Sînt de părere că terminologia lingvistică structuralistă sau generativistă este în cea mai mare parte nepotrivită sau inutilă. În general socot că lingvistul nu trebuie să renunțe la termenii limbajului comun, atunci cînd aceștia exprimă perfect ideile științifice. Vom face precizarea că nu distingem, ca structuraliștii (și generativiștii), între sunet *și* fonem *(vezi articolul nostru* Constituirea unei fonetici care să nu fie fiziologie și acustică, Bul. Inst. Fil. Rom., V, *Iași, 1938, p. 55-139) și că întrebuințăm termenul* fonem *cu sensul de „sunet al limbajului“ (al limbii și al vorbirii)*[1] *așa încît acest termen apare în lucrarea de față în alternare cu termenul* sunet. *Și noi nu facem, ca structuraliștii, distincția între* sunet *și* fonem, *pentru că, aproape întotdeauna, sistemul fonetic este și ceea ce structuraliștii numesc sistemul fonologic; în cazurile în care cele două sisteme nu coincid, vorbim de variante ale fonemului sau ale sunetului. De asemenea, după Joshua* W h a t m o u g h, *noi spunem* morfom, *și nu* morfem, *căci, cum a arătat lingvistul american, nu avem dreptul să deformăm fonetic cuvîntul grec vechi* μόρφωμα, *care stă la baza termenului lingvistic în discuție. Însă noi întrebuințăm termenul* morfom *numai cu valoarea de „formă grama-*

[1] Înțelegem prin *limbaj* atît *limba* cît și *vorbirea*, concepute în sens saussurian.

ticală", nu și cu valoarea de „element constitutiv al cuvîntului", pe care J. Baudouin *de* Courtenay, *elevii săi, școala de la Praga și lingviștii americani, structuraliști și generativiști, au dat-o termenului* morfem. *Noi vorbim apoi de* sisteme morfotice *și de* schimbări morfotice *(cf. v. gr.* μορφωτικός *„care dă formă", „care servește să formeze"), iar nu de* sisteme morfologice *și* schimbări morfologice. *Termenul* morfologic *trebuie să se refere numai la știința numită* morfologie, *nu și la realitățile cu care se ocupă această știință. De asemenea, noi numim* sintaxă *faptul de limbă sintactic ; iar știința care se ocupă de aceste fapte o numim* sintactică. *Pe de altă parte, noi socotim că și unii termeni lingvistici românești utilizați astăzi aproape de toată lumea, cum sînt* consoană *și* provensal, *nu și-au căpătat forma fonetică cea mai potrivită. De aceea noi pronunțăm și scriem* consonantă *în loc de* consoană *și* provențal *în loc de* provensal *sau* provansal, *cum pronunță și scriu alți lingviști români.*

Lucrarea de față s-a născut în ambianța spirituală creată în țara noastră după 23 August 1944 ; ea constituie o încercare de a trata istoria limbii române pe baza celor mai bune tradiții ale lingvisticii române și romanice și pe baza concepției materialist-dialectice despre limbă și societate, concepție care ne-a dus la încercările de a lega așa de strîns istoria limbii de istoria societății. Dar tocmai din această cauză, lucrarea noastră indică o problematică nouă pentru cercetătorii istoriei limbii române și țintește să îndrepte cercetările din acest domeniu într-o direcție care a fost neglijată în trecut și este neglijată și astăzi de cercetătorii români. În special se impune cît mai neîntîrziat cercetarea monografică, atît pe baza atlaselor lingvistice existente, în curs de publicare, cît și prin noi și ample anchete pe teren, a graiurilor dacoromâne — mă refer în primul rînd la lexicul necuprins în atlase—, cu atît mai mult cu cît aceste graiuri s-au angajat în procesul de dispariție, fiind înlocuite treptat prin limba literară. Aceste monografii ale graiurilor din toate părțile locuite de români vor permite atît studierea unor amănunte neglijate de lingviști pînă astăzi, cît și integrarea lor în istoria limbii române și explicarea lor prin istoria etnică și socială.

Înainte de a încheia, exprim aici viile mele mulțumiri referenților oficiali ai lucrării : tovarășului academician Al. Graur, *tovarășei profesoare Maria* Iliescu, *tovarășilor profesori Șt.* Giosu *și Al.* Andriescu, *și tovarășului cercetător științific principal Dan Gh.* Teodor, *care au binevoit a citi lucrarea noastră în manuscris și au făcut cu această ocazie numeroase și importante observații privind atît conținutul cît și forma lucrării, observații care ne-au ajutat mult la îmbunătățirea redacției. Mulțumesc, de asemenea, tovarășului lector universitar C.* Frîncu, *care a luat asupra sa sarcina definitivării a numeroase trimiteri incomplete la unele din cărțile și revistele folosite de mine. Mulțumesc, în sfîrșit, tovarășului Mircea Radu* Iacoban, *directorul Editurii Junimea, și colaboratorilor săi, pentru interesul arătat în tipărirea acestei opere în care se rezumă o parte din munca mea de atîtea decenii, și pentru asumarea grelei sarcini a tipăririi ei.*

Iași, 8 februarie 1979.

G. Ivănescu

SEMNE ȘI ABREVIERI

Lămuriri asupra alfabetelor fonetice utilizate

Cuvintele din orice limbă literară sînt transcrise în ortografia limbii literare respective. Cuvintele dialectale româneşti sînt transcrise cel mai adesea în următorul alfabet fonetic:

k exploziva velară afonă
g exploziva velară fonică
ḱ exploziva palatală afonă
ǵ exploziva palatală fonică
ť *t* muiat
ď *d* muiat
ń *n* muiat
ľ *l* muiat
ŕ *r* muiat (nu *ri̯*, cum procedează unii)
r̃ *r* intens
n̥ *n* din *însă*, *ins* etc.
m̥ *m* din *umflu*
š *ș*
ž *j*
š́ *ș* muiat
ž́ *j* muiat
χ spiranta velară afonă
γ spiranta velară fonică
χ́ spiranta palatală afonă (redată și prin *h́i̯*)
γ́ spiranta palatală fonică
č africata din munt. *cinci*
ǧ africata din munt. *ger*
ţ *ţ*
d̦ africata din pronunţarea bănăţenilor, ardelenilor de nord şi a moldovenilor în *zic*, *ziuă* etc.
ć africata specifică bănăţenilor în *frańe*
d africata specifică bănăţenilor
ŝ spiranta din *ci* moldovenesc (notată și prin *š́* și *ś*)
ẑ spiranta din *gi* moldovenesc (notată și prin *ž́* și *ź*)
i̯ *i* consonantic
u̯ *u* consonantic
e̯ *e* consonantic
o̯ *o* consonantic
e̥ vocala intermediară între *e* şi *ă*
ị vocala intermediară între *i* şi *î*
å *a* rotunjit

Cîteodată am redat însă unele din sunetele respective prin literele obişnuite ale alfabetului românesc (este mai ales cazul consonantelor *ș* și *j*).

Am utilizat semnele diacritice obişnuite, cu valoarea care li se acordă de obicei de lingviști, în fiecare domeniu al lingvisticii (lingvistica română, studiul limbilor romanice occidentale, slavistică etc.). Aşadar: semnul ˛ așezat dedesubtul unei vocale arată caracterul deschis al vocalei, dacă e vorba de limbile romanice, și caracterul nazal al vocalei, dacă e vorba de limbile slave; semnul ~ aşezat deasupra unei vocale arată caracterul nazal al vocalei (el nu apare în transcrierea limbilor slave); semnul · așezat sub o vocală arată caracterul închis al vocalei respective; semnul ∘ aşezat deasupra unei vocale arată caracterul rotunjit al vocalei; semnul ∘ sub vocala *e*, deci *e̥*, arată, pentru limbile romanice occidentale, timbrul de *ă* al vocalei. Aşadar, în ce privește cuvintele din latina populară și din dialectele romanice occidentale, am păstrat transcrierile lingviştilor români mai vechi, iar în ce privește cuvintele din limbile slave, am păstrat transcrierea internaţională a slaviştilor.

Alte semne

Paranteza dreaptă [ ] cuprinde comentariile sau adausele mele în interiorul unui pasaj dintr-o operă citată.

Abrevieri

Abrevierile la care am recurs în această lucrare sînt în general cele care se găsesc la majoritatea lingviștilor. M-am abătut însă cîteodată de la abrevierile utilizate de obicei, dînd abrevieri noi. Cum abrevierile care se referă la termenii lingvistici se înțeleg ușor, nu indicăm aici decît abrevierile titlurilor publicațiilor folosite, cărți sau reviste.

Ac. Rom. = *Academia Română.*

MSI = *Memoriile secțiunii istorice.*

MSL = *Memoriile secțiunii literare.*

AfslPh. = *Archiv für slavische Philologie.*

An. Car. = Anonymus Caransebesiensis.

A.f.S.n.Spr.u.L = *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, Braunschweig, 1845 și urm.

ALR = *Atlasul lingvistic român*, 1938 și urm.

ALRM = *Micul Atlas lingvistic român*, 1938 și urm.

An. Arh. de folclor = *Anuarul Arhivei de folclor*, I, 1932 și urm. (VII, 1945).

An. Inst. Ist. Naț. = *Anuarul Institutului de Istorie națională*, Cluj, 1922 și urm.

Arch. f. lat. Lex. = *Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik*, herausgegeben von E. Wölfflin, I–XIV, Leipzig, 1884–1908.

Arch. gl. it. = *Archivio glottologico italiano*, Torino, 1873 și urm.

AUB = *Analele Universității din București.*

AUI = *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza" din Iași.*

AUT = *Analele Universității din Timișoara, Seria științe filologice*, Timișoara, 1963 și urm.

Best. = *Bestiaire.*

BIFR = *v. Bul. Inst. Fil. Rom.*

BSL = *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, Paris, 1869 și urm.

Bul. Inst. Fil. Rom. sau BIFR = *Buletinul Institutului de Filologie română „Alexandru Philippide"*, Iași, 1934–1947 (volumul X, 1943, apărut în 1947, volumul XI–XII, 1944–1945 apărut în 1948, iar ultimul volum, XIII–XIV, „apărut" în 1950).

Bull. Lingu. = *Bulletin linguistique*, I, Bucarest, 1933–1948 (ultimul volum, XVI, apărut în 1948).

Bul. Soc. Fil. = *Buletinul societății filologice*, București, I–III, 1905–1907.

Bourciez, *Élém. de lingu. rom.* = *Éléments de linguistique romane*, ed. I-a, 1910 ; ed. a II-a, 1923 ; ed. a III-a, 1930 ; ed. a IV-a, 1946.

Bu. Sh. T., *Seria Shk. Shoq.* = *Buletin i Universitetit shtetëror ët Tiranës*, 1957 și urm. *Seria Shkencat shoqërore.*

Candrea, I. A., *Ps. Sch.* = *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, I, II, București, 1916.

Candrea, I. A. și Densusianu, Ovid, *Dicț. etim.* = *Dicționarul etimologic al limbii române*, I, cinci fascicule *A – putea*, București, 1907–1914.

CGL = *Corpus Glossariorum Latinorum*, editat de G. Götz, II–VII, Leipzig, 1888–1903.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–1903.

CL = *Cercetări de lingvistică*, Cluj, 1956 și urm.

Cod. Vor. = *Codicele Voronețean*, ediția I. G. Sbiera, Cernăuți, 1885.

Dante, *Inf.* = *Inferno.*

Dacor. = *Dacoromania ; Buletinul Muzeului Limbii române*, Cluj, 1921–1948 (11 volume).

Densusianu, Ovide, *Histoire* = *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901, II, Paris, 1938 (fasc. I, 1914, fasc. II, 1932, fasc. III, 1938).

Dicț. Acad. = *Dicționarul Academiei* = *Dicționarul limbii române*, București, 1914 și urm.

DLRM = *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1968.

Gaster, Moses, *Chrest.* = *Chrestomatie română*, I, II, Leipzig-București, 1891.

G.L. = *Gramatici Latini*, I—VII, Leipzig, 1857—1880.

Giusti, Giuseppe, *Prov.* = *Proverbi toscani.*

Gröbers Grundriss = *Grundriss der romanischen Philologie*, I, II, ed. a II-a, Strassburg, 1904—1906.

GS = *Grai și suflet*, București, 1923 și urm.

Hasdeu, Bogdan Petriceicu-, *Et. Magnum Romaniae* = *Etymologicum Magnum Romaniae*, I, II, III, IV, București, 1883—1894.

I.F. = *Indogermanische Forschungen*, 1892 și urm.

Indogerm. Jahrbuch = *Indogermanisches Jahrbuch*, 1914 și urm.

Ist. l. rom. = *Istoria limbii române*, I, București, 1965, II, București, 1969.

Ist. Rom. = *Istoria României*, București, 1960 și urm.

Iordan, Iorgu, *Introducere* = *Introducere în studiul limbilor romanice, Evoluția și starea actuală a lingvisticii romanice*, Iași, 1932.

Iordan, Iorgu, *Stilistica* = *Stilistica limbii române*, București, 1944. ; ediția a II-a, București, 1975.

Ivănescu, Gheorghe, *Probl. cap.* = *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1947—1948 (extras din *Bul. Inst. Fil. Rom.*, XI—XII, 1944—1945, apărut în 1948).

Kluge, Friedrich, *Etym. Wörterbuch* = *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Elfte Auflage, bearbeitet von Alfred Götze, Berlin und Leipzig, 1934.]

Jahresb. = *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, Leipzig, 1893 și urm.

Lausberg, H., *Rom. Spr.* = *Romanische Sprachwissenschaft*, I. *Einleitung und Vokalismus* Berlin, 1956, II. *Konsonantismus*, Berlin, 1956, III. *Formenlehre*/Erster Teil, Berlin, 1962, *Formenlehre*/Zweiter Teil, Berlin, 1962.

Levy, [P.] S.-W. = E. Levy, *Provenzalisches Supplement - Wörterbuch*, 8 volume, Leipzig 1894—1924.

LR = *Limba română*, București, 1953 și urm.

Marc. Emp. = Marcellus Empiricus.

Meillet, Antoine, *Esquise* = *Esquise d'une histoire de la langue latine*, Paris, ed. I-a, 1928; ed. a II-a, 1931.

Meyer-Lübke, Wilhelm, *Grammatik* = *Grammatik der romanischen Sprachen*, I—IV, Leipzig, 1890—1902.

Meyer-Lübke, Wilhelm, *Rum.*, *Rom.*, *Alb.*, *Mitteilungen* = *Rumänisch*, *Romanisch*, *Albanessisch*, *Mitteilungen des rumänischen Instituts*, I, Wien, 1914.

Meyer-Lübke, Wilhelm, *Rum. und Rom.* = *Rumänisch und Romanisch*, București, 1930 (în *Ac. Rom.*, *MSL*, S. III, t. V).

Meyer-Lübke, Wilhelm, *REW* = *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, ed. a III-a, Heidelberg, 1935.

Mihăescu, Haralambie, *Limba latină* = *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960.

Mihăescu, Haralambie, *Infl. gr.* = *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, București, 1966.

Molière, VI = *Oeuvres complètes*, Paris, I—VI, Edition Lutetia (fără dată).

NALR (pe regiuni) sau *ALR* pe regiuni = *Noul atlas lingvistic pe regiuni.*

Papahagi, Pericle, *Basme* = *Basme aromâne și glosar*, București, 1905.

Papahagi, Tache, *Manual* = *Manual de fonetică romanică*, Bucureşti, 1943.

Papahagi, Tache, *D.D.A.* = *Dicţionarul dialectului aromân*, Bucureşti, 1963.

Pascu, Giorge, *Dict. (étym. macédo-romain)* = *Dictionnaire étymologique macédoroumain*, I, II, Iaşi, 1925.

Pascu, Giorge, *Suf.(ixele) rom.* = *Sufixele româneşti*, Bucureşti, 1916.

Peregr. = *Peregrinatio Etheriae ad loca sancta.*

Pedersen, Holger, *Kelt.Gr.* = *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*, I, 1908—1909; II, 1911—1913 (numai fonetica şi morfologia), Göttingen, 1913.

Phillipide, Alexandru, *Principii* = *Principii de istoria limbii*, Iaşi, 1894.

Philippide, Alexandru, *Gramatică* = *Gramatică elementară a limbii române*, Iaşi, 1897.

Philippide, Alexandru, *Orig. rom.*, I, II = *Originea românilor*, I, Iaşi, 1923—1925, II, Iaşi, 1927—1928.

Plaut, *Amph.* = Plautus, *Amphitruo.*

Ps. Sch. = *Psaltirea Şcheiană*, ed. Bianu, Bucureşti, 1886.

Puşcariu, Sextil, *Et. Wörterbuch* = *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, I. *Lateinisches Element*, Heidelberg, 1905.

Puşcariu, Sextil, *Études* = *Études de linguistique roumaine*, Cluj, 1937.

Rev. Fil. = *Revista filologică*, I, Cernăuţi, 1927, II, Cernăuţi, 1928.

Rev. Fund. Reg. = *Revista Fundaţiilor Regale*, 1934—1947.

Rev. Ist. Rom. = *Revista istorică română*, 1931—1947.

RFRG = *Revista de filologie romanică şi germanică*, Bucureşti, I, 1957—VI, 1963.

RL = *Revue de linguistique*, Bucureşti, I, 1956—IX, 1964 (= *RRL*).

RRL = *Revue roumaine de linguistique*, Bucureşti, X, 1964 şi urm. (=*RL*).

R. (I.) Lomb. = *Rendiconti del (R.) Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*, Serie II (e III), Milano, 1864 şi urm.

RSEE = *Revue de Sud-Est Européen*, Bucureşti, 1963 şi urm.

Rosetti, Alexandru, *Ist. l. rom.* = *Istoria limbii române*, vol. I—VI, diversele ediţii apărute începînd din 1938 şi volumul care le cuprinde pe toate, din 1968 sau din 1978.

Rosetti, Alexandru, *Recherches* = *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, 1926.

SCIV = *Studii şi cercetări de istorie veche*, Bucureşti, 1950 şi urm.

SCL = *Studii şi cercetări lingvistice*, Bucureşti, 1950 şi urm.

Scriban, August, *Dicţ. l. rom.* = *Dicţionaru* [sic] *limbii româneşti*, Iaşi, 1939.

SCŞ = *Studii şi cercetări ştiinţifice*, Filiala Iaşi a Academiei R.P.R., 1950 şi urm., sau Filiala Cluj a Academiei R.P.R., 1950 şi urm. Seriile s-au încheiat cu vol. XIV, 1963, al publicaţiei din Iaşi şi cu vol. VI, 1955, al publicaţiei din Cluj. Seria de filologie din Iaşi a fost continuată de *Anuarul de filologie*, vol. XV, 1964, apoi de *Anuar de lingvistică şi istorie literară*, vol. XVI, 1965 şi urm.; publicaţia din Cluj a fos continuată de *Cercetări de lingvistică*, vol. I, 1956 şi urm.

Tiktin, Heimann, *R.-D.W.* = *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, Bucureşti, 1895 şi urm. (în trei volume, 1903—1925).

Xenopol, Alexandru, *Ist. rom.* = *Istoria românilor*, ed. a III-a, Bucureşti, 1925 — 1930.

Walde, Alois şi Pokorny, Julius, *Vergl. Wörterb.* = *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, herausgegeben von J. Pokorny, 3 volume, Berlin, 1928 — 1932.

Z.f. Balk. = *Zeitschrift für Balkanistik*, I, 1962 şi urm.

Z.f.d.Alt. = *Zeitschrift für deutsches Alteirtum*, 1841 şi urm.; vol. XIII = Neue Folge, Band I, 1867 şi urm.

Z f sl Ph = *Zeitschrift für slavische Philologie*, Leipzig, 1925 şi urm.

Z f r Ph = *Zeitschrift für romanische Philologie*, Halle a.d.S., 1877 şi urm.

Cărți recent apărute sau neutilizate în lucrare

Andriescu, Al., *Stil și limbaj*, Iași, 1978.

Borza, Al., *Dicționar etnobotanic*, [București], 1968.

Bulgăr, Gh., *Momentul Eminescu în evoluția limbii române literare*, București, 1971.

Bulgăr, Gh., *De la cuvînt la metaforă, în variantele liricii eminesciene*, Iași, 1975.

Byck, Jacques, *Studii și articole, Pagini alese*, București, 1967 (cuprinde unele articole citate de noi ca apărute în anumite reviste).

Densusianu, Ov., *Opere* (Ediție critică îngrijită de B. Cazacu, A. Rusu, I. Șerb. Note și comentarii de Valeriu Rusu. Prefață de B. Cazacu); I. *Lingvistică. Scrieri lingvistice*, București, 1968; II. *Histoire de la langue roumaine, I și II*, București, 1975 (a apărut și o versiune românească, *Istoria limbii române*, (ediție îngrijită de J. Byck, București, 1961); III. *Limba română în secolul al XVII-lea, Evoluția estetică a limbii române*, București, 1977; cuprinde cursuri citate de noi în edițiile litografiate.

Dimitrescu, Fl., *I. A. Candrea, Lingvist și filolog*, București, 1974.

Dimitrescu, Fl. și colectiv, *Istoria limbii române*, București, 1978.

Dumistrăcel, Stelian, *Influența limbii literare asupra graiurilor dacoromâne, Fonetica neologismelor*, București, 1978 (noi am citat unele capitole ale acestei lucrări, publicate anterior în reviste).

Dumitrescu, Ion, *Metafora mării în poezia lui Eminescu*, București, 1972.

Gheție, Ion și Mareș, Al., *Introducere în filologia românească, Probleme, Metode*, București, 1974.

Graur, Al., *Evoluția limbii române. Privire sintetică.*, București, 1963.

Ibrăileanu, Garabet, *Opere* (ediție critică de Rodica Rotaru și Al. Piru, Prefață de Al. Piru), vol. I–VIII, București, 1974–1979. Volumele VII și VIII cuprind cursurile, pînă acum numai litografiate, de *Istoria literaturii române moderne, Epoca [lui] Conachi*, Iași, 1909–1910, și *Epoca [lui] Alecsandri*, Iași, 1910–1911 (Ele au fost pomenite în lucrarea noastră fără indicații de an și pagină). Urmează să apară și *Epoca [lui] Eminescu*.

Irimia, D., *Limbajul poetic eminescian*, Iași, 1979.

Meteș, Ștefan, *Emigrări românești în Transilvania în secolele XIII–XIX*, ediția a doua, revizuită și adăogită, București, 1977.

Mihail, Zamfira, *Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnologică comparată sud-est europeană*, București, 1978.

Munteanu, Șt., *Stil și expresivitate poetică*, București, 1972.

Munteanu, Ștefan și Țâra, V., *Istoria limbii române literare*, București, 1978.

Munteanu, Șt., ș.a., *Crestomație românească, Texte de limbă literară*, București, 1978.

Rosetti, Al., *Istoria limbii române de la origini și pînă în zilele noastre*, București, 1978.

Seche, Luiza, *Lexicul artistic eminescian în lumină statistică*, București, 1974.

Teodoru, Dan, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n.*, Iași, 1978.

Tohăneanu, Gh., *Studii de stilistică eminesciană*, București, 1965.

Tohăneanu, Gh., *Stilul artistic al lui Ion Creangă*, București, 1969.

Tohăneanu, Gh., *Arta evocării la Sadoveanu*, Timișoara, 1979.

Dacoromania, *Jahrbuch für östliche Latinität*, herausgegeben von Paul Miron, Freiburg-München, I, 1973, II, 1974, III, 1975–1976.

ULTIM CUVÎNT CĂTRE CITITOR

Prezenta Istorie a limbii române *dă o imagine mai complexă şi, aş zice, completă despre evoluţia limbii române numai pentru epocile care se înseriază de la latina populară şi pînă la mijlocul secolului al XVI-lea. Pentru epocile următoare preocuparea noastră principală a fost aceea de a schiţa evoluţia limbii literare româneşti, apărută, după părerea unora şi a noastră, în secolul al XV-lea. Istoria graiurilor populare din această vreme este extrem de sumar şi de fragmentar studiată în lucrare. Cum am arătat în Prefaţă, p. IX, faptul se explică prin aceea că, prin elaborarea capitolelor despre graiurile poporului, prezenta lucrare ar fi căpătat dimensiuni prea mari.*

În timpul tipăririi lucrării am constatat şi alte goluri regretabile. Pentru a înlătura pe unele, am făcut cîteva adaose la sfîrşitul cărţii. Pe de altă parte, mi-am schimbat părerea în unele probleme, dintre care cea mai importantă priveşte definirea şi denumirea epocilor care încep cu întemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei şi se termină cu mijlocul secolului al XVIII-lea. Voi arăta aici pe scurt cum văd lucrurile acum. Dintre cele două epoci de dezvoltare a românei, cea care începe cu întemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei şi se termină spre mijlocul secolului al XVI-lea nu trebuie considerată, cum am făcut noi în această lucrare (Partea a VI-a, în special p. 447—448), drept o epocă de formare a limbii româneşti vechi, ci drept prima fază a limbii româneşti vechi. Formarea limbii vechi a avut loc în timp de vreun secol — secolul al XIV-lea — şi a constat mai ales în împrumutarea unor cuvinte străine şi crearea unor cuvinte noi. Aceste împrumuturi şi dezvoltări semantice au dat naştere unor variante „culte" ale limbii vechi, variante care au fost numai tîrziu foarte rar notate în scris. Timp de aproximativ două secole această limbă veche românească a fost deci aproape numai vorbită, limbile scrise (de cultură), oficiale şi religioase, ale românilor fiind atunci slava oficială, latina, greaca. Epoca următoare, a doua fază a limbii vechi, se caracterizează prin faptul că variantele culte despre care vorbeam au devenit o limbă literară.

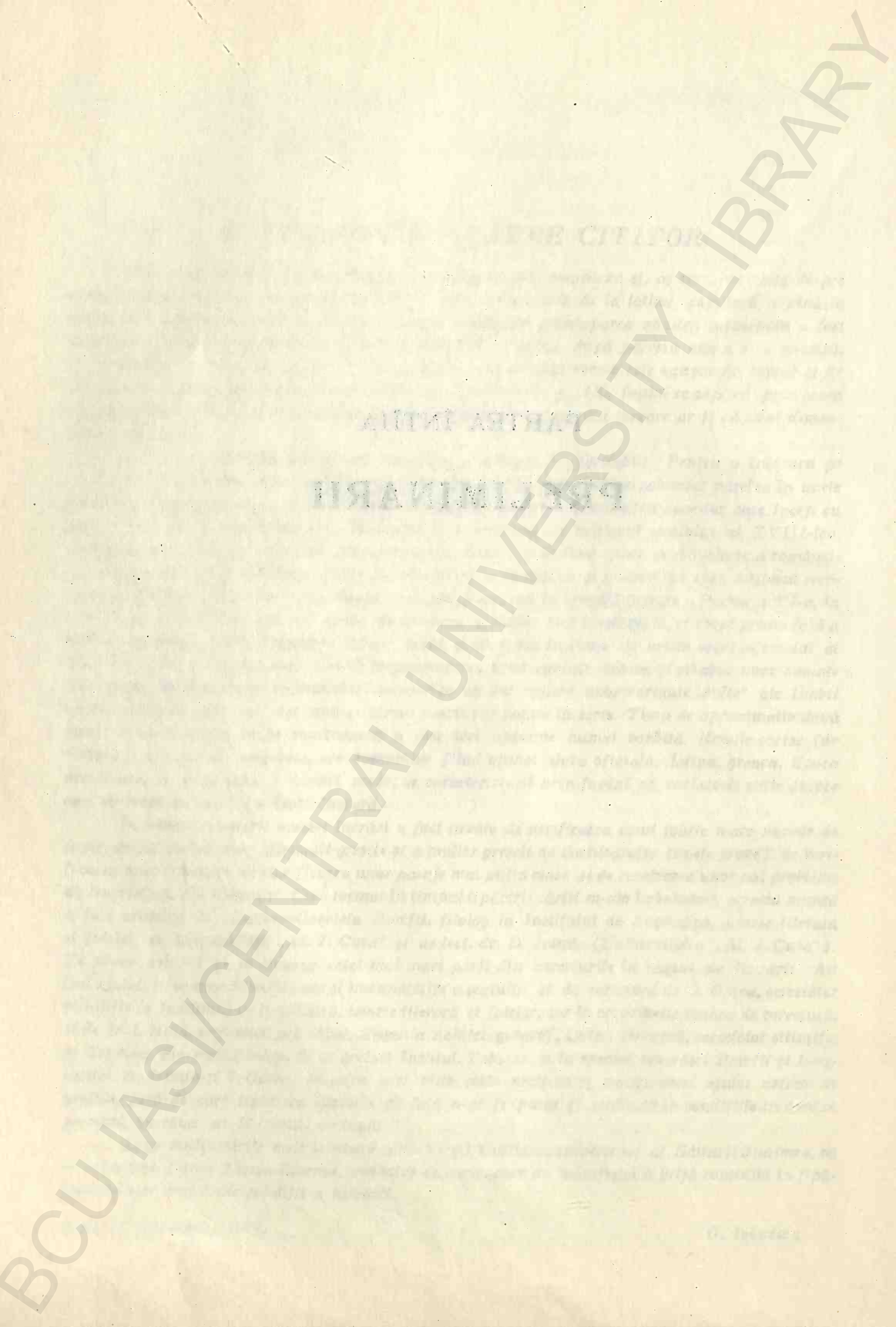
În timpul tipăririi acestei lucrări a fost nevoie de verificarea unui foarte mare număr de fapte, de corectarea unor afirmaţii greşite şi a multor greşeli de dactilografie (unele grave), de verificarea unor trimiteri, de clarificarea unor pasaje mai puţin clare şi de rezolvarea unor noi probleme de lingvistică, din Adăugiri. *Cum tocmai în timpul tipăririi cărţii m-am îmbolnăvit, această muncă a fost asumată de Carmen-Gabriela Pamfil, filolog la Institutul de lingvistică, istorie literară şi folclor al Universităţii „Al. I. Cuza" şi de lect. dr. D. Irimia (Universitatea „Al. I. Cuza"). Ei şi-au asumat şi efectuarea celei mai mari părţi din corecturile în pagini ale lucrării. Au fost ajutaţi în munca de verificare şi îmbunătăţire a textului şi de corectură de I. Oprea, cercetător ştiinţific la Institutul de lingvistică, istorie literară şi folclor, iar în ce priveşte munca de corectură, şi de dr. I. Nuţă, cercetător principal, Eugenia Achiţei, geograf, Doina Hreapcă, cercetător ştiinţific şi Cristina Florescu, filolog, de la acelaşi Institut. Tuturor, şi în special tovarăşei Pamfil şi tovarăşilor D. Irimia şi I. Oprea, le aduc aici viile mele mulţumiri pentru acest ajutor extrem de preţios, fără de care tipărirea lucrării de faţă n-ar fi putut fi realizată în condiţiile în care se prezintă, ba chiar ar fi trebuit amînată.*

Aduc mulţumirile mele şi tovarăşului Virgil Cuţitaru, redactor şef al Editurii Junimea, ca şi tovarăşei Doina Florea-Ciornei, redactor de carte, care au manifestat o grijă continuă în tipărirea în cele mai bune condiţii a lucrării.

Iaşi, 18 februarie, 1980. *G. Ivănescu*

PARTEA ÎNTÎIA

PRELIMINARII

CAPITOLUL I

PRINCIPIILE DEZVOLTĂRII LINGVISTICE

§ 1. Principiile dezvoltării lingvistice n-au fost văzute clar pînă astăzi. Dealtfel ele variază de la o școală lingivstică la alta. Multă vreme lingviștii au considerat gîndirea și organele articulatorii drept factorii determinanți ai limbii, chiar dacă efectiv ei nu reușeau să explice decît puține fapte de limbă prin gîndire și nici unul prin organele articulatorii. Acest mod de a vedea lucrurile a fost însă foarte criticat, din veacul trecut și pînă astăzi. Și dacă vechea tendință inițiată de J. Grimm de a explica limba prin istoria poporului care a vorbit-o și o vorbește nu a întîmpinat nici o împotrivire și continuă și astăzi în forme noi, tot în vremea noastră, reprezentanții diferitelor curente structuraliste ale lingvisticii occidentale și sovietice au tins și tind să explice limba numai prin ea însăși și să izoleze astfel total dezvoltarea limbii de omul fizic, psihic și spiritual și de dezvoltarea societății. Este adevărat că, începînd de pe la 1950 unii lingviști structuraliști au început să se ocupe amănunțit cu problemele pe care le pune dezvoltarea limbii și că au început să explice limba și prin factori exteriori ei, printre care unii sociali (astfel André Martinet în prefața lucrării publicate de A. G. Haudricourt și A. G. Juilland, *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*, Paris, 1949, p. IX—XIV, și în *Économie des changements phonétiques*, Berna, 1955, p. 20—22 și 190—192, sau Alf Sommerfelt, *Language, Society and Culture*, în *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, XVII, Oslo, 1954, p. 5—81). Dar structuralismul are și azi tendința de a explica limba întîi de toate prin ea însăși și recurge rar la istoria poporului. Firește, interesul pentru structură nu duce în mod obligatoriu la tăgăduirea raportului cauzal dintre limbă și realitățile exterioare ei, cu care a fost pusă în legătură și care îi determină structura măcar în parte. Întemeietorii structuralismului lingvistic au ajuns să tăgăduiască în general condiționarea limbii de către realitățile externe ei numai pentru că au crezut că autonomia lingvisticii nu se poate obține decît renunțînd la explicarea limbii prin alte fapte sociale. Dar autonomia lingvisticii rămîne neatinsă chiar dacă lingvistul, în explicarea faptelor lingvistice, recurge la rezultatele altor științe despre om. Folosirea de către lingvist a rezultatelor altor științe sociale este inevitabilă, dată fiind legătura strînsă dintre diferitele realități sociale. Noi vedem posibil un alt structuralism lingvistic decît cel care s-a manifestat după 1925, un structuralism care să explice structurile lingvistice nu atît prin niște tendințe interne ale limbii, cît prin factori exteriori limbii, adică, întîi de toate, prin omul care vorbește limba.

§ 2. Nimeni nu poate tăgădui că cel dintîi factor determinant al limbii, care trebuie luat în considerare de lingvist, este actul (sufletesc sau spiritual) de gîndire exprimat prin limbaj și care poate fi însoțit sau nu de o trăire afectivă, de un sentiment. Avînd a exprima gîndirea, mai mult: fiind creată tocmai pentru a exprima gîndirea, limba trebuie să aibă structura pe care i-o impune gîndirea, deci, în general, o structură corespunzătoare structurii acesteia. Dar, cu puține excepții, în fazele lor mai vechi, structuralismul american și cel european au combătut atitudinea logicistă sau mentalistă din lingvistică. Generativismul transformaționalist a adus o îmbunătățire a situației, în această privință, dar numai parțială, căci nu pătrunde nici el mai adînc în analiza limbii. Realitatea este că pînă astăzi lingviștii n-au reușit să explice decît în parte limba prin gîndire (ne referim la formele gramaticale și la sintaxă). Dar aceasta nu înseamnă că trebuie să renunțăm la o asemenea încercare. Dealtfel trebuie să distingem în gîndire elementul formal — studiat de logica formală —, care este același în toate timpurile și la toate popoarele, și elementul de conținut, adică noțiunile, cultura, care variază de la un popor la altul, de la o epocă la alta, de la o categorie socială la alta, de la un om la altul, și, la același om, de la o epocă la alta. Legătura culturii cu istoria socială este ușor de făcut,— cultura variază de obicei de la o structură (ordine) socială la alta —, și nimeni nu va tăgădui că, atunci cînd se schimbă cultura, se produc și în limbă numeroase schimbări: se creează cuvinte noi, care să exprime noile idei; se pierd cuvinte vechi, ca urmare a dispariției unor noțiuni; au loc modificări semantice, în conformitate cu cercul de idei obișnuit al indivizilor vorbitori. A. Meillet a susținut că cuvintele își schimbă sensul cînd trec de la o clasă socială la alta; și e adevărat. Dar aceste clase sociale caracterizează și structuri sociale diverse, și, de aceea, schimbările semantice se produc adesea ca o urmare a apariției unei noi structuri sociale. Numai elementul formal al gîndirii nu are istorie, întrucît un anumit număr de categorii logice (mai toate sînt reflexe ale celor ontologice) este obligatoriu pentru orice gîndire și, de aceea, în domeniul morfologiei și cel al sintacticei avem cel mult refacerea (crearea) unui morfom pentru exprimarea unei categorii logice, atunci cînd schimbările fonetice au distrus vechiul morfom sau l-au făcut omofon cu altul (analogia joacă, bineînțeles, în acest caz, un rol hotărîtor). Adesea lingviștii au făcut greșeala de a considera drept rămășițe dintr-un stadiu anterior al limbii fapte de limbă care se mențineau numai datorită nevoii de a distinge între două categorii logice (și ontologice) deosebite. Această adaptare continuă a limbii la cultura diversă de la o structură socială la alta și la sistemul de categorii al gîndirii umane este un fapt primordial al evoluției limbilor.

Trebuie să spunem însă că nu toate categoriile logice și ontologice își cer numaidecît o exprimare lingvistică. Astfel, categoria logică exprimată prin articolul definit se subînțelege ușor din context, așa că multe limbi se dispensează de expresia ei — articolul definit. Tot așa e cazul cu categoria genului, care lipsește în multe limbi sau este adesea nesocotită total de multe limbi, care exprimă, de exemplu, noțiunea despre un obiect printr-un substantiv masculin sau feminin etc. Fapt e că o asemenea exprimare nu aduce nici un prejudiciu înțelegerii, adică nu există primejdia de a se lua drept persoană feminină un

obiect (vezi cele spuse de noi în *Soarta neutrului latin clasic în latina populară și în limbile romanice*, *SCL*, VIII, 1957, p. 299—313).

§ 3. Dar limba nu e numai un reflex al gîndirii. Ca să-și poată exprima gîndirea, omul trebuie să recurgă la un sistem material de semne. Întrucît acest sistem de semne e de natură acustică, el este realizat prin mișcarea organelor articulatorii. Nimic mai firesc decît să se admită că sunetele prin legarea cărora se alcătuiesc aceste semne sînt determinate în natura lor de organele articulatorii; nimic mai firesc decît să se admită că schimbările fonetice sînt niște schimbări materiale, iar nu spirituale, și că ele sînt numai impuse spiritului. Dealtfel aceasta rezultă net din ceea ce s-ar putea numi gratuitatea schimbărilor fonetice. Ele nu au ca urmare nici o îmbunătățire, nici o înrăutățire a sistemului lingvistic, ele nu au nici un rost, dacă ținem seamă de nevoile reale ale limbii. Și, cu toate acestea, numeroși lingviști din vremea noastră (printre ei, și Alwin Kuhn, *Romanische Philologie*, I, *Die romanischen Sprachen*, Berna, 1951, p. 20—21) se mențin încă la vechea părere a lui K. Vossler despre caracterul spiritual sau psihic al schimbărilor fonetice. Iar structuraliștii, reînviind în forme noi idealismul vosslerian, cred că evoluția fonetică a unei limbi se explică, măcar în parte, prin nevoile distinctive (opozitive) ale indivizilor vorbitori. Dar realitatea e alta : evoluția fonetică e oarbă, cum spuneau unii neogramatici ; ea nu urmărește crearea și menținerea unor distincții (= opoziții) fonologice, și cu atît mai puțin desființarea unor distincții care nu sînt prea utilizate de limbă. Seriile paralele (= corelative) ale unui sistem fonetic sau fonologic sînt impuse de un factor natural, material, organele articulatorii, iar conștiința individului vorbitor nu face altceva decît să le perceapă și să le folosească. Avea dreptate F. de Saussure cînd afirma, în consonanță cu neogramaticii, că evoluția fonetică este adesea fatală sistemului morfotic al limbii, aducînd dezorganizarea lui.

§ 4. Neogramaticii credeau că schimbările lingvistice se petrec mereu fără ca ele să se aglomereze în anumite epoci din viața limbii. Mai bine zis, neogramaticii nu-și puneau această problemă, cum nu și-o puneau nici predecesorii lor, și-și imaginau că limbile se schimbă mereu. Este drept că limba se află în continuă schimbare : trebuie totuși să spunem că, în unele epoci, schimbările lingvistice sînt foarte numeroase și că această îngrămădire a unui mare număr de schimbări lingvistice într-o epocă de cîteva sute de ani ne dă dreptul să admitem existența unor epoci de rapidă schimbare a limbii, care se situează între două epoci de mai înceată schimbare a limbii, de relativă stagnare (ne referim de fapt la graiurile populare, adică la graiurile vorbite de marile mase ale populației, iar nu la limbile literare, care, după ce s-au format, evoluează foarte încet). Lucrul acesta l-a înțeles dealtfel A. Meillet, care, în *La méthode comparative en linguistique historique*, p. 44—45, și în alte lucrări, a vorbit de epoci de mare transformare a limbii, în primul rînd de epoci de totală transformare fonetică. Totuși ideile acestea nu sînt încă un bun comun al lingviștilor. Se admite mai de toată lumea că limba se schimbă într-un tempo relativ lent, și faptul se explică, desigur, prin starea încă înapoiată a cercetărilor asupra cronologiei fenomenelor și asupra evoluției limbii : lingviștii practică îndeosebi gramatica comparativă și istorică și dicționarul comparativ și etimologic și trec rar la adevărata istorie, pe epoci, a limbii. Dar metoda comparativă, servind prin natura ei numai la reconstituirea limbii primitive și

la constatarea schimbărilor care au avut loc între ea și limbile noi, nu dă nici o indicație asupra timpului acestor schimbări și asupra cauzelor lor, detectabile pe alte căi. Dacă, după aplicarea metodei comparative, se face cronologizarea fenomenelor, se ajunge la concluzia că există epoci de mai intensă schimbare a limbii și epoci de relativă stagnare a ei. Și nu este o întîmplare că tocmai unul din acei lingviști care au scris primele istorii ale unor limbi, încercînd o cronologizare a faptelor și ținînd seama de istoria popoarelor respective, A. Meillet, a făcut și constatarea că există epoci de revoluționare lingvistică și epoci de relativă stabilitate a limbii.

Pentru limbile romanice nu s-a prea vorbit pînă acum de epoci de revoluționare fonetică. Totuși unii lingviști au distins asemenea epoci și în ce privește unele din aceste limbi. Astfel, W. Meyer-Lübke (*Historische französische Grammatik*, I, § 8) vorbea de o epocă de formare a francezei, fără să spună că această epocă, situată de el în secolele al VI-lea și al VII-lea, se caracteriza și printr-o schimbare radicală a limbii. După aceea, A. Meillet (*loc. cit.* și alte lucrări), susținînd existența epocilor de mari schimbări lingvistice, a invocat și cazul latinei, care, din secolul al III-lea pînă în secolul al IX-lea, sau din secolul al V-lea pînă în secolul al VI-lea, s-a transformat în limbile romanice, după ce pînă atunci fusese relativ staționară. Privitor la franceză, Elise Richter (*Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, I. Halle a.S., 1931, p. 14—15) situează de asemenea între secolele al V-lea și al VIII-lea cea mai mare parte din schimbările fonetice ale limbii franceze. Și M. V. Sergievskij (*Istorija francuzskogo jazyka*, ed. a II-a, p. 26—27) a vorbit de o epocă de formare a francezei, cuprinsă între secolele al V-lea și al IX-lea și caracterizată prin numeroase schimbări fonetice. Dintre lingviștii mai noi, structuraliști, care admit epoci de mare transformare fonetică a limbilor, vom pomeni de romanistul Knud Togeby (*Désorganisation et réorganisation dans l'histoire des langues romanes*, în *Miscelánea Homenaje a André Martinet, „Estructuralismo e historia"*, I, Canarias, 1957, p. 277—287), pentru ale cărui teorii vezi articolul nostru *O nouă teorie despre formarea limbilor romanice și despre cauza schimbărilor fonetice*, în *Revista de filologie romanică și germanică*, 1961, p. 361—373. Asupra perioadei de mari transformări a latinei în limbile romanice să se vadă și cele spuse de noi în *La formation des langues romanes occidentales* (*Actas del XI Congreso internacional de lingüística y filología románicas, Madrid, 1965*, Madrid, 1968, p. 303—310).

Așadar, din examinarea mai atentă a cronologiei fenomenelor lingvistice romanice (în special fonetice), rezultă că unele limbi romanice suferă cele mai multe schimbări în primele secole ale existenței lor, adică imediat după perioada latinei populare, că epocile de mari transformări lingvistice, care fac trecerea de la o limbă la alta, sînt epocile de geneză a noilor limbi, sînt epocile de glotogeneză (glotogonie). Dealtfel tocmai pentru că în acele epoci s-au produs numeroase schimbări fonetice admit lingviștii că avem a face cu perioade de formare a unor limbi noi, altele decît cele vechi. Și se mai constată că astfel de epoci de mare transformare lingvistică durează cîteva secole. Cum se face că există astfel de faze de rapidă dezvoltare lingvistică în viața limbilor, astfel de faze de transformare calitativă a limbilor ?

§ 5. A. Meillet, care, după cum am văzut, printre cei dintîi a vorbit despre fazele de dezvoltare mai rapidă a limbii, n-a explicat faptul. Totuși, vorbind despre limbile romanice, învățatul francez a încercat o ex-

plicaţie, aşa că bănuim cum a înţeles el lucrurile în toate cazurile. În *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, ed. a II-a p. 299, el spunea : „La baisse progressive de la civilisation antique a laissé les tendances internes du latin aboutir à leur résultat naturel ; le parler courant a pris un caractère de plus en plus populaire". Şi apoi : „La dissolution de l'empire a permis aux tendances propres des parlers de chaque province de se manifester ; toutefois le sens de l'unité latine s'est maintenu jusqu'à l'époque carolingienne". Desigur, Meillet socotea naşterea limbilor romanice ca un efect nu numai al destrămării imperiului, ci şi al decăderii civilizaţiei antice. Dar el pune întîi de toate accentul pe factorul politic.

Elise Richter (*op. cit.*, p. 14—17) dădea o explicaţie în parte deosebită. Asemănarea cu cele spuse de Meillet constă în aceea că statul roman şi cultura înaltă ar fi ţinut limba pe loc şi că destrămarea statului prin năvălirile germanilor şi hunilor, ca şi decăderea culturii, ar fi dus la schimbarea limbii. Dar, spre deosebire de Meillet, autoarea credea că destrămarea statului şi decăderea culturii a permis manifestarea în limbă nu a unor tendinţe interne ale limbii, ci a afectului indivizilor vorbitori. Este evident că factorul politic poate duce la crearea şi accentuarea unor stări afective care să aibă mare rol în schimbarea limbii ; dar, desigur, reflexele lingvistice ale unor astfel de fapte se întîlnesc aproape exclusiv în lexic şi în formarea cuvintelor, şi prea puţin în fonetică, morfologie şi sintaxă. În special, nu pot fi explicate prin afect acele schimbări fonetice care se petrec în toate cuvintele ce prezintă o situaţie fonetică anumită, adică acelea care au fost numite de A. Schleicher şi de neogramatici *legi fonetice* (de exemplu schimbarea în româneşte a lui *l* intervocalic în *r* : *salem* > *sare, solem* > *soare, lingula* > *lingură* etc.).

În ce priveşte explicarea lui Meillet, este de obiectat că nu ni se spune de unde pornesc acele tendinţe interne ale limbii, care s-ar fi manifestat odată cu decăderea civilizaţiei antice. A vorbi despre astfel de tendinţe înseamnă a considera limba ca o realitate distinctă de realitatea socială şi în general de omul care o vorbeşte, înseamnă a admite că tendinţele fonetice decurg chiar din sistemul lingvistic. Este evident că Meillet, care altădată (*Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, ed. a VII- a, p. 470) spunea că nu cunoaştem cauza schimbărilor fonetice, a crezut la un moment dat că aceste schimbări pleacă din limba însăşi.

Cu toate acestea, producerea unor numeroase schimbări lingvistice în limba latină atunci cînd civilizaţia romană a început să decadă şi statul roman a fost desfiinţat nu se poate explica decît tot prin manifestarea unor tendinţe care pînă atunci fuseseră împiedicate a se manifesta. Dar aceste tendinţe nu erau ale limbii, ci ale indivizilor vorbitori. Însuşi Meillet, reluînd o idee a lui G. I. Ascoli, susţinea cu alte ocazii că, atunci cînd un popor îşi părăseşte limba, nu-şi părăseşte şi tendinţele sale articulatorii înnăscute, deprinderile sale articulatorii, legate de om. Această teorie a lui Ascoli şi a lui Meillet a fost completată apoi de Ed. Wechssler şi mai ales de A. Philippide, care au văzut că şi forma (conformaţia) organelor articulatorii determină structura fonetică a unei limbi. Se ştie că timbrul (calitatea) unui sunet este determinat de forma instrumentului care îl produce. Dacă un sunet este *ă* sau este *e*, dacă el este *î* sau este *i*, aceasta se explică prin forma pe care o capătă organele articulatorii în timpul articulării sale. Astfel, la articularea

vocalelor *ă* și *î* este necesară, pe lîngă o anumită deschidere a gurii, și o ridicare a părții posterioare a limbii spre vălul palatului (omușor) ; la articularea vocalelor *e* și *i*, pe lîngă o anumită deschidere a gurii, este necesară o ridicare a părții posterioare a limbii spre palatul tare (cerul gurii). Dacă însă unele popoare nu au *ă* și *î*, ci numai *e* și *i* (pe lîngă alte vocale) (de exemplu italienii), aceasta înseamnă că, la acele popoare, în starea de repaos a organelor articulatorii, partea posterioară a limbii stă în mod normal în fața palatului tare, iar nu în fața vălului palatului. Firește, popoarele respective pot pronunța și pe *ă* și *î*. Dar aceste sunete lipsesc în limbile vorbite de ele, pentru că pronunția acestor sunete se face de către membrii acelor popoare impunînd organelor articulatorii mișcări care nu sînt cele mai potrivite pentru organele articulatorii respective. Conformația organelor articulatorii concepută ca un factor determinant al sistemului fonetic al unei limbi a fost numită de unii lingviști, printre care mai ales A. Philippide și J. van Ginneken, baza articulatorie sau de articulație. Dar trebuie să cuprindem în baza de articulație și totalul de înclinații articulatorii, care, deși sînt determinate în parte de conformația organelor articulatorii[1], se moștenesc și influențează direct asupra limbii (G. I. Ascoli și A. Meillet, care au vorbit și ei despre astfel de înclinații articulatorii, nu au utilizat expresia bază de articulație). Toți acești învățați au considerat schimbările fonetice ale limbajului, — spre deosebire de cei mai mulți dintre contemporanii și înaintașii lor, care, atunci cînd dădeau o explicație, le explicau prin spirit sau prin influența unor sunete vecine — ca rezultate ale schimbării bazei articulatorii, deci ca produse prin adaptarea unei limbi la o bază de articulație nouă. După aceiași învățați, baza de articulație se schimbă mai ales prin trecerea limbii la o nouă populație sau la noi populații. Am văzut însă mai sus că Meillet a admis totuși și alte cauze de schimbare a sunetelor. De aceea Philippide este cel care a formulat perfect legea schimbării sunetelor: sunetele limbii se schimbă pentru că se schimbă baza articulatorică a limbii[2]. Așadar, după Philippide, nașterea limbilor romanice se explică, întîi de toate, prin trecerea limbii latine de la baza de articulație latină și în genere italică la bazele de articulație ale popoarelor cucerite, trecere care a obligat limba latină să se adapteze la aceste noi baze de articulație. Însă adaptarea de care vorbim nu s-a putut produce decît după ce autoritatea statului roman, și, prin aceasta, prestigiul limbii sale oficiale, limba latină, a încetat, adică după cucerirea imperiului de către popoarele migratoare (vezi *Orig. rom.*, I, p. 361—362). Philippide n-a văzut că au existat epoci de rapidă schimbare fonetică a limbii, alături de epoci de relativă stabilitate. Este totuși evident că teoria sa despre nașterea limbilor prin adaptarea limbilor la baza de articulație presupune existența unor asemenea epoci de schimbare in-

---

[1] Fapte ca articularea lui *h* sau lipsa lui, tendința de a pronunța pe *s* intervocalic ca *z* etc. nu se pot explica prin conformația organelor articulatorii, ci numai prin obișnuințe articulatorice înnăscute.

[2] Este drept că mulți lingviști tăgăduiesc influența substratului, și anume pentru motivul că numai puține fapte romanice, slave etc. se explică prin substrat. Dar substratele la care ne referim nu ne sînt cunoscute decît foarte puțin; și mai trebuie să admitem că și baza articulatorie se schimbă cu vremea (prin trecerea limbii la noile generații, prin amestec cu alte popoare și prin schimbarea raportului cantitativ între tipurile umane care alcătuiesc acel popor).

tensă. Adaptarea unei limbi la o nouă bază de articulație nu se poate doar produce decît în cursul cîtorva generații de oameni, deci în cursul cîtorva secole. Dacă ea s-ar face mai repede, limba nu și-ar mai îndeplini funcția sa primordială, care este aceea a comunicării între membrii colectivității lingvistice. Deci abia acum înțelegem de ce există în viața limbilor epoci de cîteva secole de radicală transformare fonetică și, în general, lingvistică. Schimbările hotărîtoare în formarea unei limbi noi sînt însă cele fonetice, iar nu cele morfotice și sintactice. O limbă devine de nerecunoscut dacă se schimbă mult sub aspect fonetic. Dealtfel, schimbările fonetice, avariind sistemul morfotic al limbii, obligă pe indivizii vorbitori să-l refacă, ceea ce nu se poate realiza decît printr-o serie de schimbări morfotice. Putem conclude, așadar, că epocile de formație a limbilor sînt în special epocile de adaptare fonetică a limbilor la bazele de articulații ale popoarelor cucerite. Începutul limbilor romanice coincide cu momentul în care limba vorbită de populațiile autohtone cucerite de romani a scăpat de sub influența limbii latine, vorbită de agenții romanizării.

Philippide n-a spus însă întotdeauna clar că schimbările fonetice de după epocile de formație a limbilor sînt tot adaptări la baza de articulație. În aceste cazuri nu mai avem a face însă cu trecerea limbii de la un popor la altul, ci cu schimbarea bazei de articulație la același popor. În aceste cazuri, transformarea fonetică este mai mică pentru că și schimbarea bazei de articulație este mai mică. Căci baza de articulație a unei limbi nu poate rămîne aceeași de-a lungul veacurilor. Prin schimbarea raportului cantitativ dintre tipurile umane componente, ca și prin amestecul cu alte populații, poate chiar prin mutații biologice, care au loc în trecerea de la o generație la alta, ea se schimbă neîncetat. Aceste schimbări provoacă schimbarea sunetelor limbii în discuție.

Philippide însă, care a explicat mai mult ca oricare lingvist de pînă la el istoria sunetelor prin organele articulatorii, n-a știut să tragă concluziile scoase de noi aici, adică n-a văzut că există epoci de adaptare la o nouă bază de articulație. El n-a uitat că un popor se amestecă cu altele (cf. *Orig. rom.*, II, p. 387, nota), dar n-a înțeles că adaptarea fonetică trebuia să urmeze imediat amestecului etnic. El n-a putut ajunge la o asemenea concluzie, pentru că, deși a cronologizat fenomenele, a căutat să explice fiecare dialect global, ținînd seama de toată evoluția lui fonetică de la latină și pînă azi. (Vezi critica făcută lui Philippide, aici la III, cap. I, § 3.). Pe de altă parte, crezînd greșit în unitatea evoluției fonetice a tuturor dialectelor, învățatul ieșean a admis (*Orig. rom.*, II, p. 342—343) că poporul român nu s-a prea amestecat cu altele. Cercetările făcute de noi ne duc la cu totul altă concluzie.

Cînd schimbarea bazei de articulație se va face în același sens la toate dialectele unei limbi, chiar despărțite unele de altele prin spații aloglote, atunci și schimbarea fonetică a limbii va avea loc, în același sens în mod independent. Unele evoluții independente, în aceeași direcție, s-ar putea explica și prin faptul că un popor se desparte în mai multe ramuri tocmai în momentul cînd începe epoca de adaptare la noua bază de articulație.

§ 6. Philippide admitea și o adaptare a limbii latine la psihicul popoarelor cucerite de romani, psihic pe care el îl numea baza psihologică. În cadrul acesteia, el cuprindea nu numai psihicul propriu-zis,

cu structura lui specifică, deosebită de la un popor la altul, deci ceea ce ar trebui numit în mod strict b a z a p s i h i c ă, dar şi gîndirea însăşi, în elementele ei de conţinut — cultura — şi în cele formale, deci ceea ce ar trebui numit b a z a s p i r i t u a l ă. Philippide n-a spus că prin psihologia unui popor trebuie să înţelegem şi temperamentul, care a fost considerat un factor de explicare a limbii de către unii lingvişti anteriori lui. Este clar că popoarele se deosebesc şi temperamental. Astfel, există popoare mai afective decît altele, ca italienii, şi această afectivitate se exprimă lingvistic prin numeroasele augmentative, diminutive şi superlative din italiană. Philippide a cuprins în baza psihologică şi modul de a gîndi, adică viziunea lumii, deosebită de la un popor la altul, cum au făcut alţi lingvişti înaintea sa (între primii, W. von H u m b o l d t). Trebuie să recunoaştem însă că pînă astăzi nu s-au adus suficiente argumente pentru a se dovedi diferenţe de acest fel între popoare. Aşa se şi face că Philippide n-a reuşit să pună clar anumite fapte de limbă în legătură cu o viziune a lumii, specifică poporului român, deşi el spunea că astfel de fapte caracterizează mai mult sintaxa. Am putea considera ca datorite unui mod deosebit de a gîndi al popoarelor faptul că o limbă tinde spre parataxă, iar alta spre hipotaxă, sau ordinea diversă a cuvintelor de la o limbă la alta. În aceste cazuri, nu se poate tăgădui că limba se adaptează unei viziuni specifice despre lume, chiar dacă această viziune despre lume îşi are originea în temperamentul vorbitorilor. Noţiunile: b a z ă d e a r t i c u l a ţ i e şi b a z ă p s i h o l o g i c ă sînt adesea camuflate în noţiunea de s u b s t r a t, cînd cercetătorul admite manifestarea substratului şi în sunete, şi în sintaxă. Dar modul de manifestare a substratului n-a fost studiat încă suficient, cum a recunoscut B. A. S e r e b r e n n i k o v, *O vzaimodejstvii jazykov* (*Problema substrata*), *Voprosy jazykoznanija*, 1955, 1, p. 7—25. Noi am încercat aici să facem unele precizări asupra modului cum se manifestă substratul. Evident, substratul se manifestă şi prin influenţa limbii autohtone (în cazul românei, limba traco-dacă) asupra limbii cuceritorilor, influenţă care e altceva decît manifestarea bazei de articulaţie şi a celei psihologice.

§ 7. În timp ce structuraliştii voiau să explice limba prin ea însăşi, tăgăduindu-i orice legături cauzale cu omul care o vorbea, o altă şcoală lingvistică, cea întemeiată de N.J. M a r r în U.R.S.S., considera limba ca un fenomen suprastructural, adică de clasă, şi o explica prin orînduirile sociale, adică prin relaţiile de producţie şi, în ultima analiză, prin forţele de producţie, în special uneltele, tehnica. După această şcoală lingvistică, cu totul altfel decît cred structuraliştii, limba nu mai dispune de nici o autonomie faţă de societate, iar istoria limbii este un simplu reflex al istoriei societăţii. E inutil să spunem că această şcoală n-a adus dovezi în sprijinul tezei pe care o susţinea, căci ele nu pot fi aduse. Cum s-a arătat în timpul discuţiei care a avut loc, începînd din 1950, în U.R.S.S., în jurul acestei teorii, limba nu se explică decît parţial prin clasele sociale şi prin orînduirile sociale, ea nu are deci un caracter de clasă, ci, dimpotrivă, e comună tuturor claselor sociale ale unui popor sau ale unei naţiuni ; ea e aproximativ aceeaşi la un anumit popor de-a lungul mai multor orînduiri sociale. Într-adevăr, cum am văzut mai sus, limba stă sub imperiul altor factori decît orînduirile sociale, deşi tot exteriori limbii : gîndirea umană şi organele articulatorii.

§ 8. Dar baza articulatorie a unei limbi nu se poate manifesta oricînd. Înșiși lingviști ca Meillet și Philippide (vezi mai sus, § 5) au înțeles că baza articulatorie a popoarelor din Imperiu nu s-a putut manifesta în timpul Imperiului Roman. Explicațiile date de Meillet și Philippide nașterii limbilor romanice pun acest proces întîi de toate în legătură cu destrămarea Imperiului Roman și a autorității de stat romane. Este însă oare căderea Imperiului Roman de Apus evenimentul istoric care a permis bazelor de articulație și celor psihologice ale popoarelor romanizate să se manifeste în limbă? După părerea noastră nu numai că acest eveniment nu a fost faptul hotărîtor, dar el n-a avut nici un rost în manifestarea bazelor de articulație și psihologice din Imperiul Roman. Noi credem că nu un fapt politic a fost acela care a permis bazelor de articulație și celor psihologice să se manifeste în limbă, ci unul economic, care caracterizează o anumită structură socială. Noi credem că adaptarea latinei la bazele de articulație și la cele psihologice ale popoarelor romanizate, și, deci, nașterea limbilor romanice, n-a fost posibilă decît prin trecerea de la economia de schimb din epoca sclavajului la economia naturală din epoca medievală (cea feudală în Apus și cea a obștilor sătești în Răsărit) (faptul economic a putut fi însă ajutat sau chiar provocat de faptul politic al cuceririi Imperiului de către germani). Argumentarea acestei teze rămîne sarcina unui paragraf din opera prezentă (III, cap. I, § 3). Vom vedea apoi, în alte părți ale lucrării (IX, cap. II, § 1, și X, cap. I, § 2) că baza de articulație nu se poate manifesta nici în epoca capitalistă, nici în cea socialistă, decît asupra graiurilor poporului. Ea nu se manifestă în acele epoci în care există o intensă circulație a bunurilor și oamenilor. Atît numărul mare de vorbitori — populația orașelor — cît și intensa circulație duc la răspîndirea limbii unui centru politic sau economic oarecare și la apariția limbilor comune (limbilor literare unitare) pe o arie mai mult sau mai puțin întinsă. Manifestarea bazei articulatorii se produce numai în epocile în care a existat o economie naturală, deci în epoca comunei primitive și în cea feudală. Vom conchide că formarea unor limbi noi nu se poate realiza decît în cele două epoci pomenite. Numai astfel se pot lega schimbările fonetice de structurile sociale fundamentale pomenite, care sînt condiția de manifestare în limbă a bazei articulatorii.

Procesul de formare a unei limbi noi este și procesul de formare a unui popor nou[1]; sau, mai exact, numai procesul de naștere a unei limbi noi ne îngăduie să vorbim de nașterea unui popor nou, întrucît un popor se caracterizează întîi de toate printr-o limbă proprie, care persistă de-a lungul întregii sale existențe. Este drept că procesul de formare a unui popor nou este determinat adesea de amestecul a două popoare deosebite — astfel s-au născut popoarele indo-europene din antichitate sau popoarele germanice și slave în evul mediu. Dar dacă ar avea loc numai amestecul celor două popoare, nu și schimbarea uneia din limbile vorbite de ele, — bineînțeles, cu dispariția celeilalte limbi —, n-am putea vorbi de un popor nou, ci numai de asimilarea

[1] Înțelegem prin „popor" atît poporul din epoca antică sau din cea medievală, cît și triburile care vorbesc aceeași limbă, adică dialecte înrudite de aproape, indiferent dacă aceste triburi alcătuiesc sau nu o uniune, indiferent dacă trăiesc în pace sau în dușmănie unele cu altele, indiferent dacă își păstrează un teritoriu comun sau dacă, prin migrații, se separă unele de altele.

unuia de către altul. Ca să putem vorbi de un alt popor, trebuie ca, pe lîngă amestecul de popoare, să se producă și o schimbare însemnată a limbii unuia din ele, schimbare provocată tocmai de acest amestec. Adesea, un popor nou este un popor vechi care și-a schimbat limba. Este cazul popoarelor romanice, care sînt în fond vechile popoare cucerite de romani (desigur, și în acest caz, a avut loc un amestec cu alte popoare, în special cu populația din restul Imperiului Roman, dar acest amestec este neglijabil). În acest caz, schimbarea de limbă a fost provocată de fenomenul politic al cuceririi de către romani. Dar dacă, după adoptarea limbii latine de către popoarele cucerite, latina n-ar fi dat naștere altor limbi, n-am fi avut dreptul să vorbim de popoare noi.

Așadar procesul de etnogeneză (etnogonie) se reduce la un proces de glotogeneză (glotogonie) și a vorbi despre un proces etnogonic înseamnă a vorbi despre un proces glotogonic. Atunci cînd se vorbește despre formarea unui popor nu se poate evita — ba chiar se impune — să vorbim despre formarea limbii lui, și invers. De aceea, în istoria unei limbi, se impune, adesea, ca, în loc de limba respectivă, să se vorbească despre poporul respectiv. Este evident că nu limba creează poporul, ci poporul creează limba; dar este tot așa de evident că un popor nu-și poate crea o limbă nouă și nu se poate deci transforma în alt popor, decît datorită unor împrejurări ca cele indicate de noi mai sus (adică dacă posedă structura comunei primitive sau pe cea feudală).

§ 9. Adaptarea limbii la gîndire este firească, din moment ce limba exprimă gîndirea. Limba va trebui să sufere o continuă adaptare la gîndire, dacă fie progresul gîndirii, fie evoluția fonetică a limbii au dus la o nepotrivire între limbă și gîndire. Dar schimbările impuse de baza articulatorie a limbii sînt inutile, judecate fiind din punctul de vedere al funcției limbii, căci rostul limbilor nu este acela de a se schimba mereu, ci acela de a servi ca mijloc de înțelegere între oameni și de a încorpora în ele viața spirituală a popoarelor. Avînd în vedere funcția limbajului, limbile ar trebui să nu se schimbe fonetic, decît dacă aceste schimbări duc la un plus de claritate, adică la o perfecționare a limbii, ca mijloc de comunicare și la un plus de frumusețe, adică la o perfecționare a limbii ca artă. Așadar schimbările fonetice ale limbii nu sînt funcționale, în sensul pe care-l dau acestui cuvînt structuraliștii. Dar tocmai schimbările fonetice sînt cele mai numeroase, sînt cele care schimbă mai mult limba, și tocmai prin ele o limbă se transformă în alta sau se desface în dialecte[1]. Putem conchide că evoluția fonetică a limbii dăunează funcției pe care o îndeplinește limba, putem conchide că evoluția lingvistică este lupta între sistemul lingvistic și un factor orb, care aduce stricăciuni sistemului lingvistic și funcției sale, căci sistemul de idei, în nevoia de a se face cunoscut, tinde mereu spre o stabilitate a elementelor sistemului limbii, din moment ce a dat acestor elemente funcții proprii. Acestea sînt schimbările cele mai numeroase pe care le „ordonă" gîndirea (considerată în elementele ei formale) în evoluția limbii. Transfomările determinate de deosebirile (sau schimbările) de gîndire sînt destul de mici — cu excepția celor din domeniul lexicului — ca să poată fi socotite și ele fundamentale, atunci cînd se studiază formarea unei limbi noi.

[1] Dacă avem în vedere funcția pe care o îndeplinește limba, ar trebui să nu se producă diferențierea unei limbi prin evoluție fonetică în mai multe dialecte sau în mai multe limbi.

O dezvoltare pur internă a limbii nu avem decît în cazul fenomenelor de analogie, contaminaţie, diferenţiere a semnelor, etimologie populară etc., cum a văzut B.A. S e r e b r e n n i k o v (*K probleme svjazi javlenii jazyka s istoriej obščestva*, în *Voprosy jazykoznanija*, 1953, nr. 1, p. 34—51). Dezvoltarea internă a limbii depinde totuşi indirect de factorii sociali. Astfel, fenomenele de analogie se produc mai ales în epocile de formare a limbilor, deci în epoca gentilică (inclusiv a obştilor săteşti) şi în cea feudală, şi mai puţin în epocile de stabilitate a limbilor, din epoca sclavagistă şi din cea capitalistă şi socialistă, cînd limbile se fixează, cînd, schimbările fiind puţin numeroase, nu mai au loc schimbări de analogie decît foarte rar. Desigur, se poate pretinde că schimbările fonetice ale limbii se produc în vederea realizării unui plus de comoditate pe plan articulatoriu cum s-a susţinut înainte de neogramatici şi în epoca lor şi cum se susţine chiar astăzi de către unii structuralişti ca A. M a r t i n e t (*Économie des changements phonétiques, Traité de phonologie diachronique*, Berna, 1955) ; şi va trebui să recunoaştem că prin schimbările fonetice se realizează un plus de comoditate de plan articulatoriu. Dar acest plus de comoditate articulatorie contravine adesea comodităţii comunicării între diversele colectivităţi.

Întrucît influenţa bazei de articulaţie asupra limbii — ca şi cea a temperamentului unui popor — este înlăturată total numai în epocile de intensă circulaţie, deci de tehnică dezvoltată, cînd se nasc limbile comune (limbile literare unitare), putem afirma că numai în aceste epoci se realizează total condiţia firească a limbilor : aceea de a deveni relativ fixe, relativ stabile. Aşa se explică fixitatea limbilor literare, în special în perioada lor de unitate, în raport cu mobilitatea graiurilor populare. Vom ajunge astfel la un structuralism cauzal, adică la un structuralism mentalist în sintactică şi morfologie (= morfotică) şi articulatoriu în fonetică. Dar cauzele structurii şi schimbării limbii nu se pot manifesta oricînd, ci, cum am văzut, numai în anumite structuri sociale, care alcătuiesc condiţia de realizare a cauzelor ce provoacă schimbarea limbii. Adevăratul structuralism lingvistic nu va neglija deci nici istoria poporului. Structuraliştii vor trebui să admită că şi articulaţiile fac parte dintr-un sistem ; căci nu putem tăgădui naturii posibilitatea de a alcătui sisteme. Opoziţiile — eu aş prefera : distincţiile — fonetice există nu pentru că le impun cuvintele, ci pentru că le impun organele articulatorii[1].

§ 10. Constatările făcute în §-ele 8 şi 9 au dus în fond la concluzia că limba literară, în special începînd din perioada cînd devine unitară, deci limbă naţională, dacă ne referim la limbi din epoca modernă, îşi are o dezvoltare a ei, deosebită de aceea a limbii populare, fapt care rezultă din diferenţierea socială ce a dus la diferenţierea lingvistică în discuţie. Limba literară unitară (limba comună) este o realitate lingvistică supradialectală, deşi ea posedă numeroase asemănări şi legături cu limba populară, în special în domeniul lexicului şi al sintaxei, dar şi în acela al foneticii şi al morfologiei. Limba literară îşi are existenţa ei aparte, deosebită de aceea a graiurilor popu-

---

[1] O parte din principiile expuse în acest capitol al *Istoriei limbii române*, § 1—9, se găsesc şi în comunicarea *Les lois fondamentales de l'évolution linguistique*, pe care am făcut-o la cel de-al X-lea Congres Internaţional al lingviştilor din Bucureşti, 1967 (vezi *Actes du dixième congrès international des linguistes*, Bucureşti, I, 1969, p. 247—251).

lare. Am înclinat să cred că limbile literare se dezvoltă după principii deosebite de acelea ale graiurilor populare, chiar în *Problemele capitale ale vechii române literare* (Iași, 1948, p. 2—3) și în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic* (Iași, 1950). Între timp, lingvistica sovietică, care se plasează pe principiul just că, în afară de principiile și legile lingvistice universal valabile, se pot identifica și principii sau legi lingvistice limitate la epocile cu o anumită structură socială, a ajuns să stabilească unele din deosebirile dintre istoria limbilor literare și istoria graiurilor populare. Astfel, R. I. Avanesov (*O nekotorych voprosach istorii jazyka*, publicat în *Akademiku Viktoru Vladimirovču Vinogradovu k ego šestidesjatiletiju, Sbornik statej*, Moskva, 1956, p. 12—18) susţine că dezvoltarea fonetică a limbilor este cu totul diversă, ca natură, de aceea a graiurilor populare : în timp ce sistemul fonetic al acestora din urmă se schimbă prin așa-numitele legi fonetice, sistemul fonetic al limbilor literare se schimbă prin substituirea unui sunet cu altul (autorul se gîndește la continua reînnoire fonetică a limbilor literare, din faza care precede fixarea lor, înnoire care rezultă din imitarea graiurilor populare de la baza ei). Nu putem intra în amănuntele concepţiei sale, care prezintă şi aspecte criticabile, precum şi unele lipsuri, întrucît autorul nu are în vedere că, într-o anumită fază de dezvoltare a lor, limbile literare se fixează şi că deci pînă la urmă evoluţia lor tinde să se reducă la minimum. Vom spune numai că, din constatarea pe care am relatat-o mai sus, Avanesov a tras şi concluzia că metoda comparativ-istorică se întîlneşte exclusiv la istoria graiurilor populare şi că această metodă este totdeauna retrospectivă, pe cînd istoria limbilor literare urmează o metodă cu totul diversă, aceea a „directei succesiuni a faptelor, din trecut pînă în zilele noastre".

Aceste afirmaţii sînt în genere juste, dar ele trebuie să sufere cîteva corectări. Metoda comparativă caracteristică istoriei graiurilor populare nu este întotdeauna retrospectivă ; cînd limba „mamă" e cunoscută, pentru că a fost o limbă literară (scrisă), cum e cazul limbilor romanice, metoda comparativă este dimpotrivă „prospectivă" ; dezvoltarea graiurilor populare este urmărită atunci pe calea unei continue comparaţii a limbii „fiice" cu limba „mamă" ; dar această comparaţie are ca punct de plecare limba „mamă". Aceeaşi metodă caracterizează şi istoria limbilor literare : comparaţia limbilor literare actuale cu limba literară din epocile anterioare are întotdeauna ca punct de plecare stadiile anterioare ale limbii literare. Deci metoda comparativă e întotdeauna metoda fundamentală a istoriei limbii ; dar, în timp ce comparaţia retrospectivă caracterizează numai istoria graiurilor populare, comparaţia „prospectivă" caracterizează toată istoria limbii.

După noi, deosebirea fundamentală între istoria graiurilor populare şi cea a limbilor literare constă în faptul că cele dintîi sînt încă sub influenţa unui factor material, ca baza articulatorie, pe cînd celelalte anulează determinările impuse de aceasta, menţinînd un sistem fonetic care corespunde bazei articulatorii a unui singur dialect sau a unei perioade mai vechi. De aceea în primele întîlnim determinismul caracteristic fenomenelor naturii, iar în celelalte suprimarea acestui determinism natural, în favoarea unuia de ordin social. Examinarea atentă, lipsită de prejudecăţi, a faptelor de limbă ne duce la concluzia că formele primare ale limbajului, anume graiurile populare, se comportă în unele privinţe ca natura, şi că o comportare deosebită

de aceea a naturii, şi deci specifică dezvoltării spirituale, vieţii sociale, găsim numai la limbile literare. Plecînd de la concepţia filozofului român Lucian Blaga, care face distincţia între c u l t u r i l e m i n o r e şi c u l t u r i l e m a j o r e, primele fiind culturile etnografice, iar cele din urmă, culturile superioare, am putea vorbi şi noi de s p i r i t u l m i n o r, înlănţuit încă de factori naturali şi de s p i r i t u l m a j o r, devenit cu adevărat autonom. Graiurile populare ni se par a fi expresia spiritului minor, iar limbile literare, expresia spiritului major. Între aceste două forme ale spiritului există nu numai asemănări, dar şi o radicală opoziţie. Unele din principiile după care se conduce dezvoltarea spiritului major şi a formelor sale de expresie, care sînt limbile literare, sînt opuse principiilor după care se conduce dezvoltarea spiritului minor şi a formelor sale de expresie, care sînt limbile populare. Avem aici un aspect al dialecticii spiritului, aspect care a scăpat în general pînă astăzi lingviştilor ca şi istoricilor literari, istoricilor, sociologilor şi filozofilor spiritului. (Pentru amănunte vezi G. I v ă n e s c u, *Storia delle parlate popolari e storia delle lingue letterarie*, în *Philologica*, II, 1972, p. 5—25.)

§ 11. Valorile artistice ale limbii şi geneza lor sînt şi ele rău înţelese de mulţi lingvişti. Am încercat o lămurire a acestor probleme în articolul *Limba poetică românească*, în *Limbă şi literatură*, II, 1957, p. 197—224, în special în §-ele 2—3, p.200—208, în care am expus principiile limbii aşa-zise poetice şi ale formării ei (în §-ele 11 şi 12, de aici vom reproduce, cu unele modificări, §-ele 2 şi 3, din articolul amintit).

Despre limba literaturii artistice a scris între alţii, G. V. S t e p a n o v, *O stile hudožestvennoj literatury*, în *Voprosy jazykoznanija*, 1952, nr. 5, p. 23—37, care a încercat să arate pe scurt toate varietăţile ei (vezi în special p. 34). Sintetizînd expunerile stilisticienilor de pînă pe la 1900, el afirmă că limba literaturii artistice foloseşte, în afară de normele limbii literare (naţionale), şi forme care nu fac parte din ea: arhaisme, elemente regionale, elemente de jargon, străinisme etc. Dar acest cercetător, ca dealtfel atîţia alţii, nu vede că, atunci cînd studiem valorile artistice ale limbii, esenţialul nu este izvorul faptelor lingvistice pe care le adoptă scriitorul, abătîndu-se de la normele limbii literare comune, ci scopul cu care le adoptă şi valoarea, funcţia pe care le-o dă. Stepanov ar fi trebuit să distingă limba artistică, care se naşte din tendinţa spre frumos a omului, de limba artistică cu intenţii realiste şi care deci, descriind o realitate veche, foloseşte arhaisme, descriind una populară, foloseşte elemente populare dialectale, zugrăvind o aristocraţie, foloseşte elemente specifice ei, adică elemente de jargon, zugrăvind străini, care nu ştiu bine limba, foloseşte elementele schimonosite ale limbajului acestei populaţii. El pare a admite că aceste categorii de cuvinte au numai funcţia de caracterizare. Dar limba de caracterizare e numai o formă a limbii artistice. Avem şi o limbă artistică propriu-zisă, care nu se naşte din această tendinţă de caracterizare, ci din fuga de banal, din tendinţa spre frumos, spre poetic, în sensul care se dă în mod obişnuit acestui cuvînt, adică de ceva încîntător, deosebit de banalul vieţii zilnice. Doar tendinţa spre frumos a omului se aplică obişnuit oricărei activităţi omeneşti; tocmai de aceea limbajul poetic aparţine nu numai literaturii, dar şi limbajului zilnic, în momentele în care individul vorbitor este stăpînit de tendinţa spre frumos. Limbajul poetic e artă prin el însuşi şi apare ca limbaj al autorului, pe cînd de multe ori arhaismele,

elementele regionale, străine etc., introduse de un scriitor în opera de artă, apar acolo ca limbaj al personajelor sale și sînt folosite numai pentru a caracteriza aceste personaje, o categorie socială sau o clasă socială, o epocă, o minoritate etnică etc. Stepanov n-a văzut aceasta.

Prin *limbă poetică*, sau mai exact prin *limbaj poetic*, putem înțelege, cum se face din epoca antică[1], anumite fapte de limbă, de exemplu anumite cuvinte și anumite figuri de stil care nu sînt uzuale și apar de obicei numai în poezia solemnă și în proza poetică, creînd stilul înalt, solemn. Este vorba de un limbaj specific literaturii poetice sau chiar conversației, cînd ea devine, măcar pentru o clipă, poezie. Trebuie să distingem două categorii de limbaj poetic : cel care constă din figurile de stil și cel care constă din cuvinte neuzuale sau mai puțin uzuale, sinonime cu altele, banale, care tocmai pentru aceea au fost evitate de poet. Cel dintîi este singurul pe care l-au avut în vedere istoricii și criticii literari români. Cel de-al doilea a fost neglijat aproape complet pînă astăzi de cercetători, fiind considerat, atunci cînd se vorbește despre el, ca alcătuit mai ales din arhaisme, rar și din elemente populare. Ambele categorii de limbaj poetic au o funcție estetică, dar natura lor este deosebită ; pe cînd la figurile de stil sensul însuși al cuvîntului trebuie considerat ca artă, cuvintele rare, poetice, sînt artă nu prin sensul faptelor de limbă considerate ca poetice, ci prin semnele asociate acestor sensuri.

La limbajul poetic s-a cuprins pînă acum și tot ceea ce este artă în aspectul fonetic al limbii, precum versul (ritmul și rima), aliterația, adaptarea perfectă a sunetului la sens, adică ceea ce s-a numit pînă acum *simbolism fonetic*. În acest caz, de asemenea, nu sensul, ci materialul fonetic al limbii a devenit artă, exact cum e cazul cu alte arte, ca sculptura, care folosește marmura etc. Arta literară se apropie în acest caz de muzică, adică împrumută ceva din procedeele ei : folosirea materialului sonor[2].

Mulți cred că limbajul poetic ar fi strict individual, adică s-ar găsi în afara normelor limbii literare sau ale dialectului. Cei care spun aceasta se referă, desigur, mai ales la limbajul figurat. Nu tăgăduim că aceasta se întîmplă de multe ori și că orice mare poet este creatorul unor fapte de limbă poetice inexistente pînă la el. Dar limbajul poetic, chiar cel figurat, este în mare parte ceva colectiv, este un aspect special al unei limbi oarecare, aspect care se întîlnește la toți poeții sau numai la unii dintre ei. Cu atît mai mult este valabil acest lucru pentru limbajul poetic nefigurat. Autorii de dicționare și de stilistici din toate veacurile au văzut aceasta. Ei vorbesc de un limbaj poetic grec, latin, francez etc., deosebit de graiul curent. La greci situația era extrem de complicată, întrucît existau mai multe limbi poetice : una a poeziei epice (și mă refer nu numai la cea homerică, ci și la cea de mai tîrziu, din epoca elenistică), alta a poeziei lirice, și alta a poeziei dramatice, toate deosebite de limba obișnuită, atică, iar mai tîrziu de limba comună din epoca elenistică. Stilul nu este întot-

---

[1] Astfel Demetrios, *Tratatul despre stil*, § 167 (vezi traducerea românească a lui C. Balmuș, Iași, 1943 p. 124), distinge între cuvinte prozaice și cuvinte poetice.

[2] În limba poeților se găsesc și abateri de la regulile gramaticale, abateri care nu se pot impune ca fapte de limbă în viitor, căci sînt necesitate de ritm. Astfel la Eminescu găsim : *mii pustiuri* în loc de *mii de pustiuri*, *gene lunge* în loc de *gene lungi* etc.

deauna ceva individual ; orice stil caracterizează mai mulţi oameni şi scriitori, orice stil este sau poate deveni ceva colectiv.

Limbajul poetic nefigurat se naşte din diferite materiale ale limbii, prin antiteză cu cel obişnuit. Elementele sale sînt sinonimele unor termeni uzuali ; iar această sinonimie cuprinde nu numai lexicul şi frazeologia, ci se întinde şi asupra elementelor morfotice. Dar valoarea poetică a acestor elemente se naşte tocmai din opoziţia lor cu termenii obişnuiţi. Tot ce e deosebit de limbajul curent are o funcţie estetică, adică produce o încîntare. Neobişnuitul impresionează sufletul omenesc. Aşadar, la baza limbajului poetic nefigurat stă acelaşi principiu ca şi la baza figurilor de stil, căci şi acestea se explică prin tendinţa spre rar, spre neobişnuit, spre originalitate în vorbire. Şi figurile de stil sînt doar un fel de sinonime ale unor cuvinte, ale unor expresii. Desigur, în ambele cazuri, dar mai ales în cazul limbajului poetic, este vorba de o valoare afectivă a unor fapte de limbă (cuvinte, expresii şi forme gramaticale) izolate, nu luate în frază. Dar ar fi greşit să se creadă că această valoare poetică a unor fapte lingvistice s-a stabilit la nişte elemente realmente izolate, fără raportarea la alte elemente ale limbii. Valoarea poetică a unui cuvînt se stabileşte, ca oricînd e vorba de stabilirea unei valori în limbă (deci ca oricînd e vorba de funcţii), prin opoziţie cu alte elemente ale limbii, ale sistemului lingvistic. De aceea, pe cînd faptele la care se referă S t e p a n o v nu intră în normele limbii literare (naţionale), dimpotrivă, limbajul poetic propriu-zis face parte din aceste norme, ca normă deosebită, artistică a limbii literare, ca stil artistic. Limbajele celelalte există ca realităţi sociale, ca stiluri sociale, limbajul poetic propriu-zis există ca stil psihologic-estetic al limbii literare sau al unui dialect, ca forma cea mai înaltă a măiestriei vorbirii, ca limbaj-artă, în felul în care îmbrăcămintea şi locuinţa pot fi opere de artă. Limbajul poetic nu se găseşte deci în afara normelor limbii literare ; dacă el a fost în această situaţie la originea sa, el se integrează între normele limbii literare, ca forma estetică a acesteia, ca forma care se opune acelei părţi a limbii literare care exprimă ideile. Pe cînd limbajul cu intenţii de caracterizare nu e artă decît dacă e folosit de un scriitor cu scopuri realiste, — şi, în acest caz, limbajul din opera de artă e o reflectare a limbajului din societate —, limbajul poetic este numai creaţia poeţilor şi în general a scriitorilor, chiar dacă e adesea o răsfrîngere a unui limbaj din afară. Acest limbaj, se poate spune cu drept cuvînt, e o creaţie a individului vorbitor, artist sau scriitor, şi nu o moştenire de la colectivitatea etnică sau naţională, de la popor sau naţie, cum e cazul cu normele obişnuite ale limbii naţionale şi cu diferitele forme sociale ale limbii.

Am spus mai sus că limbajul poetic se explică prin fuga de banal. Dar această explicaţie este parţială. În fond, limbajul poetic în întregimea lui, deci şi limbajul figurat, se explică prin nevoia de concret, de plasticitate, de expresivitate a poetului. Arta literară se serveşte de limbaj ca material. Limbajul însă exprimă gîndirea şi este deci inapt a exprima imaginea. De aceea el recurge, în acest scop, la faptele de limbă mai puţin obişnuite sau neobişnuite. Tot ce nu e normal, ci excepţional, e mai apt de a reda sau sugera imaginea.

Să mai adăugăm că valoarea estetică a unei opere literare nu este dată decît în parte de limbajul poetic pe care îl cuprinde ea. S-a remarcat de multe ori că poezia autentică se poate crea şi în limbajul obişnuit, lipsit de podoabele stilului. Limbajul unei poezii poate să fie întocmai[1] cu cel dintr-o operă ştiinţifică şi totuşi poezia poate să fie valoroasă artistic. Acest limbaj obişnuit nu este însă întotdeauna fără frumuseţi care îi aparţin lui însuşi. Căci imaginea artistică, adică reprezentarea, poate fi considerată ea însăşi ca o parte din limbaj şi există deci imagini frumoase şi limbaj frumos, imagini urîte şi limbaj urît. Termeni ca *aur*, *floare*, *soare*, *strălucitor* etc. ne apar frumoşi pentru că imaginile pe care le trezesc şi realităţile la care se referă sînt frumoase. Alţi termeni ca *gunoi*, *murdărie*, *smîrc* etc. sînt urîţi pentru că imaginile lor şi realităţile din spatele acestor imagini sînt urîte. Fireşte, se poate vorbi şi în acest sens de un limbaj poetic şi de un limbaj nepoetic. Dar un asemenea limbaj poetic sau nepoetic se găseşte nu numai în poezie, ci şi în operele ştiinţifice (de exemplu, în cele de istorie), căci realităţile cu care se ocupă omul de ştiinţă sînt de asemenea urîte sau frumoase.

Dar limba poetică, în sensul pe care-l dăm aici acestei expresii, este numai unul din aspectele limbii literaturii artistice fără intenţii de caracterizare, anume ceea ce se numeşte de unii s t i l u l î n a l t sau s o l e m n, m ă r e ţ. Tendinţa spre concret, spre plastic, deci spre expresiv, se manifestă în două feluri: prin alegerea unor cuvinte frumoase şi prin alegerea unor cuvinte urîte. Arta redă nu numai frumosul, ci şi urîtul; sau, pentru a ne exprima mai exact, arta redă frumosul nu numai direct, dar şi indirect, prin înfăţişarea urîtului, care numai sugerează frumosul prin antiteză (căci frumosul şi urîtul sînt antitetice, adică apar ca o manifestare a legii dialectice). Exprimarea realităţilor urîte se face însă cu ajutorul limbajului urît, care se găseşte atît în limba literară propriu-zisă, cît şi mai ales în graiul popular. Limbajul urît este tot atît de necesar artei literare ca şi limbajul poetic sau frumos. Limbajul poetic constituie numai o faţă a limbii operelor literare artistice, aceea care, cum am spus mai înainte, corespunde sentimentului frumosului. Pe lîngă el, avem un limbaj care, ca şi cel poetic, nu este uzual, adică nu constituie stilul normal al omului cult, ci este alcătuit din elemente mai ales rustice şi argotice sau din elemente care exprimă realităţi urîte şi se naşte din tendinţa de a exprima urîtul sau de a produce ilaritate: *bojogi* „plămîni (de vită)", *bot* „gură", *clonţ* „cioc", *a se hîrjoni* „a se juca tachinîndu-se", *nătărău* „neghiob" (aspectul comic al neghiobiei), *a puţi* „a mirosi urît", *rît* „botul porcului", *soi* „fel"; „neam" etc. Toate îşi au cîte un sinonim, cuvînt sau sintagmă, un echivalent nevulgar, în limba literară, unele într-un cuvînt popular sau într-o expresie populară, altele într-un neologism. Unii din aceşti termeni denumesc părţi ale corpului animalelor, şi ironia rezultă din faptul că sînt aplicate oamenilor. Acest limbaj vulgar, chiar trivial cîteodată, este de obicei evitat de cei care au o cunoaştere mai bună a limbii literare. Cîteodată totuşi ne

[1] *Întocmai* e o exagerare. Precum rezultă din cele spuse de N.I. B a r b u, în *Sintaxa limbii române după metoda istorico-stilistică* (Bucureşti, 1944), limbajul poeziei foloseşte faptele sintactice care apar în graiul obişnuit, nu o serie de construcţii tipice limbii ştiinţifice. La fel stau lucrurile cu cuvintele din poezie.

propunem să nu fim eleganţi în limbaj şi ne exprimăm mai mult sau mai puţin vulgar; altă dată, din motive psihologice — ură, dispreţ, ironie—, utilizăm expresii vulgare care să realizeze dispreţul sau ironia. De aceea limbajul vulgar apare sau poate apărea ca cel mai adecvat în polemici, în special în pamflet, şi constituie stilul polemic, stilul ironic. Nu cred însă că trebuie să spunem şi despre acest limbaj ceea ce am spus despre cel poetic; că el nu e întrebuinţat niciodată cu scopul de a caracteriza un personaj, o categorie socială etc., că el nu e limbajul personajelor din opera literară, ci numai limbajul scriitorilor. Căci vulgaritatea acestor termeni nu este creaţia scriitorilor, ci a publicului care vorbeşte limba literară, şi deci limbajul vulgar al scriitorilor este o reflectare a unui limbaj existent în afara lor.

Trebuie să mai distingem, tot ca o variantă a limbajului urît, şi limbajul umoristic sau burlesc, care, în fond, nu face parte din limba literară şi serveşte la caracterizarea personajelor umoristice, anume chiar pentru obţinerea efectului comic.

§ 12. Stilul este o particularitate a vorbirii, nu a sistemului lingvistic, adică a tezaurului de fapte de care dispune o limbă, dar îşi are originea într-un strat special al sistemului lingvistic. Astfel cele trei stiluri principale discutate aici, stilul normal, banal, prozaic, în raport cu care se definesc celelalte două stiluri: stilul poetic, înalt, şi stilul vulgar (ironic sau satiric), îşi au sursele în însuşi sistemul lingvistic, unde se stratifică aceste trei categorii de fapte lingvistice, diferite prin funcţia lor stilistică: faptele uzuale, faptele poetice şi faptele vulgare. Desigur, cele trei zone sau straturi lingvistice distinse mai sus nu epuizează toată bogăţia de fapte a unei limbi literare sau a unui dialect. Limba literară mai are şi alte straturi sau stiluri lingvistice, ca de exemplu stilul savant sau ştiinţific, caracterizat prin terminologia ştiinţifică de specialitate, care evită termenii comuni, stilul oficial, administrativ şi juridic, stilul intim-familiar, caracterizat prin termenii familiari etc. Distingerea unora dintre aceste stiluri s-a făcut chiar din antichitate, dar ele rămîn să fie din nou delimitate şi aprofundate în natura lor. Şi vom distinge atît stiluri prin care un scriitor caută să indice apartenenţa socială sau etnică a unui personaj, cît şi stiluri care sînt moduri de a vorbi ale autorului însuşi.

Fireşte, nu orice vorbire populară este urîtă sau burlescă. Există în unele opere literare şi un limbaj popular de caracterizare fără intenţii satirice sau ironice, un limbaj popularizant, al prozei, ca cel al lui Creangă, limbaj care poare fi considerat drept al patrulea strat al limbii literare.

Concepţia conform căreia se pot distinge în tezaurul lingvistic mai multe straturi a fost uitată de lingviştii din veacul nostru, şi poate tocmai datorită influenţei lui K. V o s s l e r şi Ch. B a l l y. Dar a face stilistică fără a vorbi de aceste diverse straturi ale limbii este cît se poate de eronat. Vossler nu distingea un limbaj poetic, pentru că la el totul e poetic în limbă, cînd e vorba de inovaţiile lingvistice şi totul e gramaticalizat, cînd inovaţia, individuală la origine, s-a generalizat, ceea ce e fals. Iar Bally dădea o importanţă deosebită distincţiei între elementele logice şi cele afective ale limbii, deşi distingea în cadrul limbii şi alte straturi. Dar nu e posibil să vorbeşti despre expresiile afective fără a pomeni despre

limbajul poetic, umoristic, vulgar sau trivial. Stilistica trebuie readusă la funcţia ei iniţială, de ştiinţă a stilurilor, ceea ce înseamnează şi ştiinţa straturilor stilistice ale limbii. Trebuie să spun că, în privinţa aceasta, lingvistica sovietică n-a părăsit poziţia justă, creată deja în epoca antică. Astfel L. V. Š c e r b a, — şi nu ştiu dacă el este primul; eu iau informaţia din G v o z d e v, *Očerki po stilistike russkogo jazyka*, Moscova, 1952, p. 44 —, spunea în articolul *Sovremennyj russkij literaturnyj jazyk*, publicat în *Russkij jazyk v škole*, 1939, nr. 4, p. 28: „În această stilistică limba literară rusă trebuie reprezentată sub forma unor sfere concentrice, complementare unei sfere de bază şi întregi; dintre aceste sfere fiecare trebuie să cuprindă în sine sensurile — întrucît acele sfere le au — ale aceloraşi noţiuni care sînt şi în sfera de bază, dar cu una sau cu alta dintre nuanţele complementare..." „Din tot ceea ce s-a spus rezultă clar că o limbă literară evoluată reprezintă un sistem foarte complicat în sine de mijloace de exprimare mai mult sau mai puţin sinonimice, într-un fel sau altul corelative". Dar, în acest caz, ceea ce interesează pe lingvist nu mai este sinonimia ca atare, ci valoarea estetică, funcţia estetică a sinonimului, valoarea lui stilistică. De aceea nouă ni se pare nepotrivit să se trateze la stilistică sinonimele, fără să se atragă atenţia asupra valorii lor, şi mai ales să se trateze stilistica după părţile gramaticii: fonetică, morfologie şi sintaxă, lexic, cum au făcut pînă acum toţi autorii moderni de stilistici, inclusiv V o s s l e r şi B a l l y. Dimpotrivă, stilistica trebuie să trateze stilurile rînd pe rînd, cum s-a făcut deja în antichitate. Aceasta înseamnă a trata şi diferitele straturi stilistice ale unei limbi, ceea ce nu s-a făcut încă pînă azi, nefiind clar că unele stiluri corespund unor straturi ale sistemului lingvistic.

§ 13. Din cauza dimensiunilor ei reduse, prezenta istorie a limbii române nu aplică întotdeauna limbii române principiile formulate mai sus. Dar aceste principii explică în genere structura şi ideile lucrării de faţă. Întrucît schimbările lingvistice care ne dau dreptul să vorbim de apariţia unei limbi noi sînt cele fonetice, iar factorul hotărîtor este schimbarea bazei de articulaţie, fie prin trecerea limbii la un alt popor, fie prin trecerea limbii la o nouă generaţie, fie prin amestecul a două popoare, — schimbările datorite bazei psihice nu sînt tot atît de mari —, am studiat întîi evoluţia fonetică a limbii noastre şi pe urmă pe cea morfotică şi sintactică. Deşi limba se justifică şi deci se explică întîi de toate ca un instrument al gîndirii, ea se individualizează, adică devine o realitate istorică, numai prin aspectul fonetic al cuvintelor, aşa că acest aspect trebuie să aibă întîietate atunci cînd se face istoria limbii. Nu am explicat schimbările fonetice total, căci nu am arătat, de exemplu, de ce se nasc în română sunetele *š*, *ž* etc. Dar lingvistul poate admite o condiţionare a schimbării de către organele articulatorii fără să intre în detalii. Aşadar vom socoti schimbările fonetice ca reflexe ale unei schimbări a bazei articulatorii, fără să arătăm în ce constă schimbarea acesteia. Dacă, în prezenta lucrare, n-am dat explicaţii prin factorul material (baza de articulaţie), adică n-am căutat să punem în legătură cu o anumită conformaţie a organelor articulatorii cutare sunet, am urmărit în schimb să arătăm cum structurile sociale au permis sau au împiedicat manifestarea lor. Ţinta noastră principală a fost aceea de a pune istoria limbii în legătură cu istoria poporului, fără a neglija dezvoltările

interne, analogice, provocate de structura sistemului morfotic și lexical. Aceasta este ușor de realizat pentru epocile de după 1730—1750, în care limba literară se schimbă numai sub influența culturii, deci a spiritului ; dar situația se schimbă radical cînd e vorba de epocile anterioare, în care s-a manifestat baza de articulație. Dintre stilurile discutate în §-ele 11 și 12, n-am tratat decît stilurile normal, înalt, satiric-ironic și popularizant, care ne apar în mare măsură drept realități colective și deci țin mai ales de competența lingvistului. Am neglijat cu totul să vorbim despre figurile de stil ale scriitorilor din secolele al XIX-lea și al XX-lea, ca și despre versificație și adecvarea formei la fond a operelor literare, fie ele populare, fie culte, deși o istorie a limbii literare ar trebui să trateze și aceste realități, care constituie cu tot atîta drept și obiectul de studiu al istoriei literare.

§ 14. Lingviștii din secolul trecut, de la Jacob G r i m m, Fr. B o p p și Fr. D i e z pînă la neogramatici, inclusiv, au considerat gramatica istorică și dicționarul etimologic drept o istorie a limbii ; la începutul secolului al XX-lea s-a înțeles că istoria limbii studiază dezvoltarea unei limbi epocă cu epocă și s-a separat deci istoria limbii de gramatica istorică și de dicționarul etimologic. Realitatea este că și gramatica istorică și dicționarul etimologic sînt istorie a limbii ; dar gramatica istorică și dicționarul etimologic constituie prima treaptă, încă imperfectă, a istoriei limbii — imperfectă, pentru că nu se ocupă de cronologia fenomenelor —, iar istoria limbii pe epoci constituie treapta ultimă, desăvîrșită, a istoriei limbii, căci clasifică fenomenele pe epoci. Și, bineînțeles, gramatica comparată a unei familii de limbi, care cuprinde gramaticile istorice ale limbilor înrudite, este și ea o formă imperfectă a istoriei limbilor, este forma pe care o capătă istoria limbilor cînd se iau în discuție toate limbile înrudite, după cum dicționarul etimologic comparat al limbilor înrudite este forma pe care o capătă istoria cuvintelor unei familii de limbi. Astfel stînd lucrurile, am optat și noi pentru istoria limbii pe epoci, singura care apare conformă cu studiul aprofundat al faptelor de limbă.

Dar istoria limbii pe epoci întîmpină mari dificultăți ; căci nu putem stabili cronologia relativă sau absolută a numeroase procese lingvistice din epocile preliterare, ceea ce, practic, împiedică tratarea pe epoci a tuturor schimbărilor lingvistice. În asemenea cazuri, sîntem reduși la pure ipoteze asupra timpului în care a avut loc fenomenul, și adesea ni se va putea reproșa și nouă că am atribuit arbitrar un proces lingvistic unei epoci sau alteia. Vom spune totuși că operația de încadrare a unui fenomen la o epocă sau alta în perioada preliterară este ușurată, dacă ne orientăm, — atunci cînd nu avem alte posibilități de cronologizare, obișnuite în lingvistica de pînă astăzi —, după conținutul social al epocii, care determină, fie și vag, fenomenul lingvistic. Un exemplu al unor asemenea cronologizări am dat în articolul meu intitulat *Istoria socială în sprijinul etimologiei române*, *SCL*, VIII, 1957, p. 509—517.

Cu această ocazie vom formula aici și un alt principiu al istoriei limbii : o istorie a limbii trebuie să cuprindă numai capitole privind schimbările lingvistice, căci acestea se vor referi indirect și la stările lingvistice. Cu alte cuvinte, o istorie a limbii trebuie să cuprindă numai expuneri de

lingvistică diacronică, căci acestea sînt în mod necesar și expuneri de lingvistică sincronică. Socotim de exemplu greșită încadrarea în istoria limbii române a unor expuneri privind limba română din secolul al XVI-lea. Desigur, un asemenea studiu este în sine perfect îndreptățit, constituie și el o formă a istoriei limbii ; dar capitolele pur descriptive sînt inutile într-o istorie a limbii pe epoci, pentru că ele duc la repetiții inutile. Cine descoperă adevăratele epoci ale dezvoltării unei limbi, epoci care se vor caracteriza prin transformările unui sistem lingvistic în altul, întrucîtva deosebit, va trata schimbările lingvistice ale epocii, dar, prin aceasta, va trata și sistemul lingvistic rezultat prin aceste schimbări ; căci, cum au arătat W. von Wartburg și R. Jakobson, o schimbare lingvistică este transformarea unei stări de limbă în alta și a studia o schimbare lingvistică înseamnă a justifica starea lingvistică care este rezultatul ei. Rămîne numai ca, după înșirarea schimbărilor lingvistice, de exemplu a celor fonetice, dintr-o epocă, să se dea și schema sistemului lingvistic rezultat prin ele. Dar ar fi greșit să ne imaginăm, ca structuraliștii, că istoria structurii lingvistice se poate face altfel decît s-a făcut în trecut. Evoluția unei structuri, a unui sistem nu se poate urmări decît în evoluția elementelor sale, cum am făcut și noi în lucrarea de față, și ceea ce lipsește operei noastre este doar tendința spre schematizarea geometrică, atît de dragă tuturor structuraliștilor, deși e în fond lipsită de interes. Dar noi am căutat să arătăm cîteodată și sistemul, și prin aceasta, prezenta istorie a limbii române n-a căpătat alt aspect, ci doar unele paragrafe în plus.

CAPITOLUL II

ORIGINEA LATINĂ A LIMBII ROMÂNE

§ 1. Cine vrea să facă istoria unei limbi trebuie să afle întîi din ce limbă s-a născut limba în discuţie, trebuie să afle deci originea acestei limbi. Încă din epoca Renaşterii s-a văzut clar că limba română își are originea în limba latină; numai că atunci, din originea limbii se trăgeau concluzii și asupra originii populaţiei. Învăţaţii care au afirmat în acea epocă originea latină a limbii române şi originea romană a poporului român au fost Poggio Bracciolini şi Flavio Biondo.[1] Acesta din urmă spunea chiar că a avut ocazia să audă pe înşişi unii români vorbind de originea lor romană, ceea ce ne dă dreptul să credem, împreună cu Alexandru Ciorănescu (*La tradition historique et l'origine des Roumains*, Bucarest, 1942, p. 12—13), că el discutase despre originea poporului român cu membrii delegaţiilor române care au participat la conciliul de la Florenţa (1439) (acest conciliu a avut ca scop împăcarea celor două biserici: bizantinii, ameninţaţi de turci, care voiau acum să cucerească Constantinopolul, sperau că unirea celor două biserici le va aduce ajutoare militare occidentale). Se mai poate admite şi altceva: că el vorbise cu unii nobili români ardeleni sau bănăţeni, trecuţi la catolicism şi care au vizitat Roma. Avem, desigur, a face cu o tradiţie dealtfel bizantină, care s-a transmis şi la români cel mai tîrziu în epoca întemeierii Principatelor. Dealtfel originea latină a românei era uşor de văzut pentru orice român cunoscător al latinei, iar originea romană a populaţiei se părea tuturor oamenilor de cultură a fi indicată de asemănarea fonetică între *român* şi *Romanus*. Ideea originii latine a limbii române şi a originii romane a poporului român a devenit o certitudine de nezdruncinat în veacurile al XVIII-lea şi al XIX-lea, cînd atît învăţaţi străini, Lorenzo Hervás y Panduro, cît şi români (Clain, Şincai şi Maior), au scris cu competenţă despre această chestiune, dovedind în mod ştiinţific latinitatea limbii noastre. Cum însă şi în această vreme se făcea confuzie între originea limbii şi originea poporului, subînţelegîndu-se că un popor nu-şi poate părăsi limba sa, cercetătorii credeau că latinitatea limbii române înseamnă şi romanitatea poporului român. Mai tîrziu, în epoca de ascensiune a burgheziei române, ideea de latinitate a limbii române şi cea de romanitate a poporului român a jucat un mare

[1] Vezi textele la Al. Marcu, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, în *Ephemeris Dacoromana*, I, 1923, p. 338—386, anume la p. 359—363.

rol în viața politică și culturală, deși ultima nu era argumentată științific, cum vom vedea mai jos[1].

Învățați din străinătate, ca J. Thunmann (vezi mai jos, I, cap. V, § 2), care în această chestiune, puteau fi mai circumspecți decît membrii Școlii ardelene, au văzut, deja din veacul al XVIII-lea, că trebuie să se distingă între originea poporului și originea limbii; căci limbile trec adesea de la un popor la altul și un popor își poate avea originea în alt popor decît acela din a cărui limbă derivă limba lui. Această disociere va pătrunde și în cultura română prin Al. Russo și B. P.-Hasdeu. Cu toate acestea, ideea latinității poporului român n-a fost părăsită nici de unii cercetători din secolul nostru, ca Ov. Densusianu. Avem a face, desigur, cu ultimele manifestări ale ideilor latiniste din veacul trecut. Putem vorbi și de o mentalitate romantică, căci ideea de latinitate, ca și cea de germanism și slavism, a căpătat vigoare în epoca romantică.

§ 2. Să examinăm însă mai de aproape teza latinității limbii noastre, adică să vedem pe ce a fost ea întemeiată pînă azi și, eventual, pe ce trebuie ea să se întemeieze.

A spune că româna își are originea în latină nu înseamnă a tăgădui prezența în ea a atîtor elemente de altă origine. Greșeala aceasta au putut s-o facă latiniștii, nu însă lingviștii mai apropiați de epoca noastră; aceștia din urmă au înțeles că limba română este forma pe care a luat-o cu vremea, într-o anumită regiune, limba latină, în urma nenumăratelor schimbări și influențe pe care le-a suferit. A spune că limba română este de origine latină înseamnă a spune că punctul ei de plecare îl constituie limba latină, și nimic mai mult. Nu importă cîte elemente de origine latină sînt astăzi în limba română. Importă numai faptul că această limbă s-a identificat cîndva cu latina. Presupunînd chiar, prin imposibil, că n-ar mai fi rămas în limba noastră, în urma unor puternice influențe străine, decît puține elemente de origine latină, limba noatră totuși ar trebui considerată ca fiind de origine latină. Am spus: „prin imposibil“, deoarece acest caz nu se întîmplă niciodată cu o limbă. Ceea ce s-a numit „fondul principal de cuvinte“ al diverselor limbi de pe glob nu se poate pierde. Excepție fac numai limbile unor popoare sau ramuri de popoare foarte puțin numeroase, care locuiesc între alte neamuri și sînt bilingve, adică vorbesc și limba străină din jurul lor, iar pe a lor o vorbesc numai acasă, cum e cazul cu macedoromânii, meglenoromânii și istroromânii. În asemenea cazuri, limba este împestrițată cu nenumărate cuvinte străine. Și totuși și în astfel de idiomuri s-a păstrat o mare parte din lexicul fundamental (cel mai des întrebuințat). Cu atît mai mult însă aceasta e situația la un popor ca dacoromânii. Așa se face că, în limba românească, cea mai mare parte din lexicul fundamental este de origine latină. În lexicul fundamental al românei au intrat apoi și alte elemente, de exemplu, slave, maghiare etc. Desigur că

[1] Un istoric exact al apariției și transmiterii ideii de latinitate a limbii române și de romanitate a poporului român din evul mediu și epoca modernă pînă la 1 800, a făcut Werner Bahner, *Zur Romanität des Rumänischen in der Geschichte der romanischen Philologie bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*, în *Romanistisches Jahrbuch*, VIII, 1957, p. 75—94. El insistă asupra meritelor cronicarilor și istoricilor români din epoca veche în afirmarea latinității limbii și poporului român. Vezi apoi A. Armbruster, *Romanitatea românilor, Istoria unei idei*, București, 1973, în care însă se face greșeala de a crede (p. 17—19) că romanii de care vorbește Constantin Porfirogenetul sînt români (ei sînt strămoșii dalmaților).

nu greșim spunînd că lexicul principal dintr-o limbă este constituit de cuvintele cele mai întrebuințate. Este însă evident că se păstrează de-a lungul veacurilor, adică de-a lungul mai multor sau chiar tuturor orînduirilor sociale, numai acele cuvinte care sînt des întrebuințate; și este evident că numai de la cuvintele des întrebuințate se pot deriva alte cuvinte, că numai asemenea cuvinte pot intra în cuvintele compuse. Teoria despre fondul principal de cuvinte este în fond teoria lui B.P.-Hasdeu despre „circulația", adică, mai potrivit, despre întrebuințarea frecventă sau rară a cuvintelor, dar sub o formă cu totul nouă, pe care Hasdeu n-a întrevăzut-o, și care constituie dezvoltarea necesară a teoriei învățatului român. Este foarte curios că cercetătorii sovietici care s-au ocupat de fondul lexical principal, n-au putut vedea că, de fapt, acest fond este alcătuit din cuvintele cele mai des întrebuințate. Mă refer la V.V. Vinogradov, în articolul *Genialul program al lingvisticii marxiste*, publicat în *Vestnik Academii Nauk*, 1950, nr. 7, și în traducere română în *Studii*, III, Anul III fasc. IV — despre fondul principal de cuvinte e vorba la p. 45-53 —, și în articolul *Ob osnovnom slovarnom fonde; ego slovoobrazujuščej rol' v istorii jazyka*, în *Izvestija Akademii Nauk*, X, 1951, fasc. 3, p. 218 — 239, și la R.A. Budagov, *K probleme ustojčivych i podvižnych elementov v lexike*, *ibid.*, fasc. 2, p. 105 — 115. Este drept că, în trecerea de la o orînduire socială la alta, dispar și unele cuvinte frecvent întrebuințate în orînduirea socială veche și apar alte cuvinte frecvent întrebuințate în orînduirea socială nouă. Ținînd seama de asemenea cazuri, fondul principal de cuvinte nu mai poate fi definit ca alcătuit din elementele cu întrebuințare frecventă, ci ca alcătuit din cele care rămîn în limbă în timpul mai multor orînduiri sociale, fapt care se explică prin aceea că realitățile la care se referă nu sînt legate de o nouă orînduire socială, ci durează mai multă vreme. Dar aceste excepții nu infirmă cele spuse de noi despre celelalte cuvinte des întrebuințate, care singure trec de la o orînduire socială la alta. Nu sînt de acord nici cu concepția exprimată de Al. Graur, în *Fondul principal lexical al limbii române*, (București, 1954), care, deși identifică fondul lexical principal cu lexicul foarte des întrebuințat, îl limitează totuși la lexicul activ (circa 1 500 de cuvinte). Eu cred că lexicul fundamental se ridică la un număr cu mult mai mare de cuvinte. Am exprimat această concepție despre fondul lexical principal în articolul *Despre delimitarea fondului lexical principal*, în *SCȘ, Filiala Iași a Academiei R.P.R., Seria III, Științe sociale*, VI, 1955, p. 183 — 207.

Este bine cunoscută critica făcută de B. P.-Hasdeu lui A. de Cihac în problema procentului de elemente de origine slavă din limba română. Luînd în considerare materialul lexical înregistrat în dicționarul său etimologic, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane* (Frankfurt am Main, I, 1870, II, 1879), Cihac afirmase (II, p. VIII) că elementele române de origine slavă sînt de două ori mai numeroase decît cele de origine latină, care stăteau pe aceeași treaptă cu cele turcești (anume 20% latinești, 40% slave, 20% turcești, 20% de altă origine). Hasdeu a văzut în aceasta (*Etymologicum Magnum Romaniae*, III, p. XLVI—LVIII) un argument contra latinității limbii noastre deși Cihac susținea și el, cum nici nu se poate altfel, originea latină a limbii române. Hasdeu a formulat ideea că nu numărul elementelor lexicale de diverse origini din română contează atunci cînd vrem să stabilim caracterul

limbii, originea unei limbi, ci frecvenţa întrebuinţării lor (apariţiei lor în vorbire), adică ceea ce el numea, adoptînd o expresie din economia politică, după părerea noastră, mai puţin potrivită, *circulaţia cuvintelor, valoarea lor circulatorie*. Apoi Hasdeu constata că, într-un text românesc popular din Dobrogea, elementele de origine latină sînt numeroase şi apar des, pe cînd cele de alte origini sînt mai puţine şi apar rar. Se arăta astfel că problema originii unei limbi se pune, în cazul lexicului, în parte altfel decît în cazul formelor gramaticale; introducînd în discuţie, un element nou, „circulaţia" cuvintelor, Hasdeu a adus o contribuţie reală la soluţionarea problemei. Dealtfel, după cum arată Mircea S e c h e (*Schiţă de istorie a lexicografiei române*, I, Bucureşti, 1966, p. 106), C i h a c n-a luat în considerare toate cuvintele înregistrate în dicţionarul său, ci numai cuvintele rădăcini; dacă luăm în considerare şi derivatele, ajungem la alte procente: peste 45% lexicul latin, peste 35% lexicul slav, peste 7% lexicul turc, peste 6% lexicul grec, sub 6% lexicul maghiar.

O nouă statistică pe origini a elementelor lexicale ale limbii române a făcut apoi D. M a c r e a în *Circulaţia cuvintelor în limba română*, Sibiu, 1942 (extras din revista *Transilvania*). Statistica sa are în vedere limba română aşa cum apare ea în *Dicţionarul enciclopedic ilustrat „Cartea românească"*, Bucureşti, 1932. D. Macrea constată că elementele de origine latină ale românei alcătuiesc 20,58% din totalul cuvintelor române, cele slave vechi 10,45%, iar cele de origine franceză 29,69%; el conchidea că statistica lui Cihac, întemeiată pe un material în parte vechi românesc, nu mai corespunde realităţilor moderne sau actuale româneşti. Vom adăuga că numărul cuvintelor de diferite origini variază de la o epocă la alta şi de la o clasă socială la alta. Astfel, desigur, elementele de origine franceză, care ocupă un loc atît de mare în limba literară, sînt foarte puţin numeroase în graiul popular. Numărul elementelor lexicale de diferite origini variază, desigur, şi de la o fază la alta a limbii române contemporane. O a doua statistică, făcută tot de D. M a c r e a, de astă dată pe baza *Dicţionarului limbii române moderne*, Bucureşti, 1958, a dat cifre întrucîtva deosebite: latine 20,02%, slave vechi 7,98%, bulgăreşti 1,78%, bulgaro-sîrbeşti 1,51%, turceşti 3,62%, maghiare 2,17%, neogreceşti 2,37%, franceze 38,42%, latine neologice (autorul zice: latine literare!) 2,39%, italiene 1,72%, germane 1,77% etc. (vezi D. Macrea, *Probleme de lingvistică română*, Bucureşti, 1961, p. 32)[1]. D. M a c r e a a făcut şi o statistică a „circulaţiei" cuvintelor de diferite origini. Este semnificativ faptul că rezultatele la care a ajuns sînt identice cu cele ale lui Hasdeu: el a constatat că „circulaţia" elementelor lexicale latine din limba noastră în-

---

[1] Cu excepţia statisticii lui C. D i m i t r i u, *Romanitatea vocabularului unor texte vechi româneşti*, Iaşi, 1973, statisticile făcute după aceea a lui Macrea nu au schimbat datele problemei. C. Dimitriu a arătat că, în statisticile anterioare celei făcute de dînsul, s-au pus laolaltă elementele moştenite din latină sau împrumutate din limbile vecine cu elementele derivate sau compuse pe teren românesc, care nu mai pot fi socotite drept moştenite sau împrumutate, căci sînt alcătuite de către români. Dacă se calculează raportul dintre elementele lexicale ale limbii române clasificîndu-le în moştenite, împrumutate şi create pe teren românesc, se obţin cu aproximaţie următoarele rezultate: 1. Totalul lexicului limbii române: circa 50.000 cuvinte; 2. cuvinte moştenite din latină: 7 000—8 000 (circa 16%); 3. cuvinte împrumutate din alte limbi: 17 000—18 000 (circa 34%); 4. cuvinte create de români: circa 25 000 (circa 50%).

trece pe aceea a elementelor străine, ridicîndu-se la aproape 80% din totalul de apariţii, adică la tot atîta cît şi elementele lexicale de origine latină din limba franceză. Aceasta este cea mai puternică dovadă a originii latine a limbii române. Căci elementul cel mai frecvent în limbă trebuie să fie întotdeauna moştenit de la limba originară şi este cel mai vechi în limbă.

Teoria circulaţiei cuvintelor în limbă a fost formulată şi de A. Meillet, în mod independent de Hasdeu şi sub o formă deosebită. Învăţatul francez a arătat (*Linguistique historique et linguistique générale*, I, p. 94 — 95) că în limbă există elemente care se împrumută foarte greu şi care rezistă deci dispariţiei sau înlocuirii, oricîte împrumuturi ar suferi limba. Este vorba de unele cuvinte foarte uzuale, precum *a mînca, a dormi, a zice, zi, noapte, eu, tu, el* etc. Asemenea cuvinte nu pot dispărea din limbă ; ele se menţin, din cauza realităţilor pe care le denumesc, în toate orînduirile sociale : ele apar foarte des în vorbire şi sînt, din această cauză, foarte puternic înrădăcinate în conştiinţa indivizilor vorbitori.

§ 3. Dar dacă, de la Hasdeu încoace, putem întemeia ideea latinităţii noastre pe faptul că elementul latin e cel mai întrebuinţat, nu tot aşa puteau proceda cercetătorii anteriori sau cercetătorii străini care n-au cunoscut teoria sa. De multă vreme clasificarea genealogică a limbilor (pe familii şi după origine) se face pe baza formelor gramaticale. Deja Hervás y Panduro şi Petru Maior au apelat la acest argument. Maior a văzut că „ţesătura dinlontru" a limbii române, cum numea el sistemul morfotic, este de origine latină. Cînd, mai tîrziu, s-a întemeiat gramatica comparată, aceasta a avut ca punct de plecare morfologia. În primele decenii ale secolului nostru, învăţaţi ca Meillet şi Philippide au insistat asupra faptului că sistemul morfotic al unei limbi indică originea ei. Este evident că formele gramaticale sînt elementele cele mai rezistente într-o limbă, că ele, apărînd foarte des în vorbire, dat fiind că exprimă elementele formale ele gîndirii, şi fiind strîns asociate una de alta, se pierd sau se împrumută foarte greu. Dintre formele gramaticale ale limbii române literare abia una este desigur de origine slavă : vocativul feminin în *o* ; toate celelalte ori sînt de origine latină, ori sînt creaţii ale limbii române pe baza celor de origine latină.

Unii învăţaţi vorbesc de limbi mixte. Cum a spus H. Schuchardt toate limbile sînt mixte. Deci fiecare limbă are o origine multiplă ; dar trebuie să facem precizarea că aceasta este valabil numai în ce priveşte lexicul, şi prea puţin sau deloc în ce priveşte sistemul morfotic şi cel sintactic. Trebuie să dăm dreptate şi celor care au pretins că nu există limbi mixte, cu origine multiplă, ci numai limbi cu origine unică. Desigur că lexicul limbii române îşi are originea şi în alte limbi decît latina, de exemplu în vechea slavă, în maghiară, în turcă, în franceză etc. Dar nu trebuie să se scape din vedere că sistemul morfotic nu-şi are originea decît în latină, că deci amestecul limbilor are loc numai în lexic şi sintaxă, deloc sau puţin în morfome (pronunţarea e în altă situaţie : ea este o expresie a bazei articulatorii şi deci, deşi nu se împrumută, nu arată nici originea limbii). Oricîte asemănări de lexic ar exista între două limbi, dacă ele nu se aseamănă în morfome, nu pot fi considerate ca înrudite sau cel puţin nu pot fi considerate ca avînd aceeaşi origine. Dar, fireşte, mari asemănări de lexic, fără mari asemănări de morfome sînt excluse. Cum a arătat Meillet, *loc. cit.*, conştiinţa că vorbeşte o limbă sau alta se creează

la individul vorbitor pe baza identității sau deosebirii totale de morfome. Deoarece românii au avut întotdeauna un sistem morfotic propriu, oricîte cuvinte străine au împrumutat, ei n-au putut avea niciodată conștiința că și-au părăsit limba părinților lor ; dimpotrivă ei au fost mereu conștienți că și-au păstrat limba învățată de la străbuni. Formele gramaticale ne indică mai sigur decît orice alte elemente ale sistemului lingvistic limba care a stat la originea altei limbi. M e i l l e t a arătat că învățați ca S c h u c h a r d t ar avea dreptate numai dacă s-ar referi la limbi fără morfome. Trebuie să spunem deci că, în fond, latinitatea limbii române nu presupune nici majoritatea elementelor lexicale de origine latină din română, nici întrebuințarea lor foarte frecventă în raport cu rara întrebuințare a elementelor lexicale de altă origine, ci numai faptul că limba de la care s-a pornit a fost latina. Trebuie să susținem, într-un fel, caracterul total latin al limbii noastre, căci ea este de origine latină, ea este limba latină de altădată, după ce a suferit numeroase transformări, iar, în ce privește lexicul, și numeroase împrumuturi. Problema latinității limbii noastre nu este una privind cantitatea ; ea nu se soluționează prin stabilirea procentului de latinitate ; ea se soluționează cu da sau nu. O limbă este sau nu este neolatină (romanică), este sau nu este slavă, este sau nu este germanică ; alte posibilități decît acestea două nu există. Limba noastră își are originea în limba latină ; ea nu mai poate fi și de altă origine. Și, în această situație nu e numai româna, ci sînt și celelalte limbi romanice : italiana, retoromana, provențala, franceza, spaniola, portugheza, catalana și sarda, apoi dalmata, care nu se mai vorbește din secolul trecut, și limba africană (din Maroc, Algeria și Tunisia), care nu se mai vorbește din secolul al XVI-lea. Sînt oțioase toate acele discuții care socotesc o limbă romanică mai romanică decît alta. Faptul că o limbă derivă din alta nu înseamnă nici că ea trebuie să aibă aceeași structură, același tip ca și limba de origine. Într-o scrisoare din 1893 către G. Weigand, despre care acesta a relatat în *Balkan-Archiv*, I, 1925, p. 1, H. S c h u c h a r d t afirma că nu se adusese dovada că româna este o limbă romanică (desigur, el nu tăgăduia că limba română își are originea în limba latină). Învățatul austriac se întemeia pe faptul că tipul (structura) limbii române este cu totul altul decît cel al latinei și decît cel al celorlalte limbi romanice. Pentru el era firească o asemenea concluzie, din moment ce admitea existența limbilor mixte. La aceasta, W. M e y e r-L ü b k e, în *Rumänisch und Romanisch* (*Ac. Rom.*, *MSL*, Seria III, Tomul V, București, 1930, p. 1 — 36), răspundea : „Caracterul romanic al limbii române nu poate fi pus la îndoială ; ea posedă trăsăturile romanice, ba în multe privințe, le posedă chiar mai curate decît celelalte limbi.... Exagerînd în sens contrar îndoiala exagerată a lui Schuchardt, s-ar putea spune că româna prezintă evoluția latino-romanică în forma cea mai pură". Desigur, limba română a păstrat multe trăsături morfotice și chiar unele fapte sintactice și lexicale care s-au pierdut în limbile romanice occidentale. Dar faptul nu e semnificativ : el nu ne dă dreptul să pretindem un grad de latinitate sau de romanitate a limbii române mai mare decît acela al altor limbi romanice, mai ales că, în alte privințe, limbile romanice occidentale au păstrat aspecte ale latinei pe care româna le-a pierdut. Încă o dată : caracterul latin sau romanic al unei limbi nu este o chestiune de cantitate, deși cantitatea de elemente latine păs-

trate se poate măsura. Toate limbile romanice sînt la fel de latine și mai ales la fel de romanice, ca să mă exprim așa. Consider deci eronată atît teoria lui Schuchardt cît și pe cea a lui Meyer-Lübke. Nu se poate vorbi decît de caracterul latin, păstrat mai bine de unele limbi decît de altele, nu și de un caracter romanic, păstrat mai bine de unele limbi decît de altele. Înseși limbile romanice apusene nu alcătuiesc o unitate structurală, nu au același caracter, același specific. Dar faptul că o limbă romanică a păstrat mai mult sau mai puțin caracterele limbii latine nu poate avea nici o importanță pentru evaluarea originii ei latine sau caracterului ei romanic. Astfel de discuții reflectă ceva din pretențiile romantice de romanitate pură a unor popoare și sînt neștiințifice. Cît privește aspectul specific, particular, pe care l-a căpătat limba română față de latină și de celelalte limbi romanice, el va face obiectul unui capitol special (vezi III, cap. II).

CAPITOLUL III

DIALECTELE LIMBII ROMÂNE ÎN EPOCA MODERNĂ

§ 1. Începînd de prin veacul al XV-lea, limba românească se vorbeşte pe patru teritorii despărţite unul de altul prin spaţii aloglote. Cele patru varietăţi de limbă din aceste patru teritorii sînt considerate tot atîtea dialecte. Se disting:

1. Dialectul d a c o r o m â n, vorbit în Republica Socialistă România şi în Republica Socialistă Sovietică Moldovenească, în partea de est a Banatului iugoslav, în partea de lîngă Dunăre, a regiunii dintre Timoc şi Morava şi în nord-vestul Bulgariei (în valea Timocului). Dacoromâni se mai găsesc în Republica Socialistă Sovietică Ucraineană şi în Ungaria. Vorbitorii acestui dialect se numesc *români* (dialectal şi: *rumâni*), *rumâń*, sau, după provincii: *olteni*, *munteni*, *moldoveni*, *ardeleni*, *bănăţeni*, mai înainte şi *ungureni* „ardeleni", „crişeni". Dacoromânii îşi numesc limba lor *limba românească* sau, dialectal, *rumânească*, *rumâńască*, iar, în limba cultă şi *română*.

2. Dialectul m a c e d o r o m â n sau a r o m â n, care se vorbeşte în Macedonia, Epir şi Tesalia, adică în sudul Iugoslaviei, în Albania şi în Grecia de nord. Vorbitorii acestui dialect se numesc pe ei înşişi *armân*, *armăn*, *rumân*, *r̃ămăn*; străinii îi numesc *cuţovlahi* şi *ţinţari*.

3. Dialectul m e g l e n o r o m â n sau m e g l e n i t, vorbit în regiunea Meglen, anume în orăşelul numit de vorbitorii acestui dialect *Nănta* (în antichitate *Enotia*) şi în zece sate vecine, poate şi în Asia Mică. Vorbitorii acestui dialect se numesc *vlaşi* (sing. *vlah*).

4. Dialectul i s t r o r o m â n, vorbit în opt sate din peninsula Istria. Vorbitorii lui se numesc *vlâs*, *vlâş* (sing. *vlâh*). Strămoşii acestora locuiau altădată şi în alte sate din Istria, precum şi în Bosnia şi Croaţia, inclusiv unele insule, şi erau numiţi *morlaci* (<neogr. *mavrovlachi* „vlahi negri").

Unii macedoromâni şi meglenoromâni au fost colonizaţi în deceniul de după 1919 în România. În 1940 şi după aceea, ei au fost mutaţi în diferite părţi ale ţării.

Dintre aceste dialecte, singurul care s-a vorbit tot timpul pe o arie întinsă este cel dacoromân. Celelalte au fost mereu vorbite pe arii din ce în ce mai restrînse, populaţia românească împuţinîndu-se prin deznaţionalizare. Se cunosc greci care au fost altă dată macedoromâni (sărăcăcianii etc.), croaţi care au fost altă dată morlaci (în insula Veglia etc.) etc. Între veacurile al XII-lea şi al XVI-lea, chiar al XVII-lea, graiuri înrudite cu cele istroromâne se vorbeau în Croaţia şi Bosnia; în tot evul mediu, graiuri înrudite cu cele meglenoromâne s-au vorbit într-o bună parte din Bulgaria, poate chiar în

toată Bulgaria (răscoala care a dus la întemeierea celui de-al doilea imperiu bulgar a fost condusă de români). Românii din Serbia medievală vorbeau graiuri dacoromâne înrudite cu cele din Banat.

§ 2. Mai toți cercetătorii care s-au ocupat de macedoromână, meglenoromână și istroromână sau de diferențierea dialectală a limbii române au fost de părere că macedoromâna, meglenoromâna și istroromâna sînt dialecte ale românei, iar nu limbi deosebite. Lingviștii au întrebuințat și întrebuințează de obicei termenii „aromân", „meglenit" sau „meglenoromân" și „istroromân". Noi întrebuințăm, după Fr. M i k l o s i c h (*Rumunische Untersuchungen, istro- und macedo-rumunische Sprachdenkmäler*, Wien, 1881 — 1882), D. O n c i u l (*Teoria lui Roesler*, în *Convorbiri literare*, XIX, 1885, p. 589 — 595; vezi acum, D. O n c i u l, *Scrieri istorice*, I, București, 1968, p. 245 — 251) și A. P h i l i p p i d e (*Orig. rom.*, I, 1925, II, 1928), pentru primul dialect termenul m a c e d o r o m â n[1], iar, pentru al doilea dialect termenul m e g l e n o r o m â n. Socotim că, alături de termenii compuși creați de lingviști: „meglenoromân", „istroromân", „dacoromân", este potrivit să se întrebuințeze tot un termen compus creat de lingviști și pentru a denumi pe macedoromâni, „macedoromân"[2]. În perioada de la sfîrșitul secolului trecut și începutul secolului nostru, singur A.D. X e n o p o l (*Teoria lui Roesler*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, vol. I—IV, 1883—1885, și în extras, Iași, 1884—pasajul care ne interesează se găsește la IV, p. 559 — 564; el e reprodus de P h i l i p p i d e *Orig. rom.*, I, p. 734) a fost de părere că dacoromânii și macedoromânii constituie două popoare deosebite, ceea ce înseamnă că, pentru el, dacoromâna și macedoromâna erau limbi deosebite. A.D. Xenopol se întemeia, desigur, pe faptul că vorbitorii celor două dialecte nu se înțeleg unii cu alții, dar se oprea la această concluzie, pentru că i se părea că marea unitate a limbii române, la început și astăzi, ne-ar obliga să admitem un teritoriu îngust de formare a poporului și deci să limităm patria primitivă a poporului român la sudul Dunării. Deja Onciul (*loc. cit.*) a combătut părerea că macedoromâna și dacoromâna (și deci și istroromâna) ar fi limbi deosebite (el se întemeia, în ce privește fonetica, pe demonstrațiile lui M i k l o s i c h din *Beiträge zur Lautlehre der rumunischen Dialekte*, Wien, 1881 — 1882, și pe constatări proprii în ce privește formele gramaticale și sintaxa). După aceea, lingviști români ca S. P u ș c a r i u (*Limba română*, I, București, 1940, p. 232 — 244) au arătat identitatea structurală a celor patru dialecte române în domeniul foneticii, morfologiei și sintaxei. Dar considerînd dacoromâna, macedoromâna, meglenoromâna și istroromâna ca dialecte ale aceleiași limbi, unor lingviști români li s-a părut că unitățile dialectale mai mici, din cadrul dacoromânei, nu mai pot fi numite d i a l e c t e, ci s u b d i a l e c t e. Cel care a creat acest termen cu scopul special de a denumi subunitățile dialectale ale dacoromânei este H a s d e u (*Românii bănățeni din punctul de vedere al conservatorismului dialectal și teritorial*, în *Ac. Rom.*, Seria II, Tomul XVIII (1895 — 1896), *MSL*, p. 19 — 29). El a fost urmat

[1] Pe vremea cînd au scris primii doi învățați citați, meglenoromânii încă nu fuseseră descoperiți, așa că ei nu vorbeau despre dialectul meglenoromân.

[2] Termenul *aromân* nu trebuie opus ca termen științific lui *român*, pentru că aceste cuvinte nu sînt decît variante fonetice ale aceluiași cuvînt. De aceea, noi întrebuințăm termenul *macedoromân*, care se opune lui *dacoromân*.

de P h i l i p p i d e (*Orig. rom.*, II, p. 395), de P u ş c a r i u, de E. P e t r o v i c i etc. Alţi lingvişti, ca Iorgu I o r d a n, şi adesea chiar P h i l i p p i d e, considerînd, desigur, că termenul s u b d i a l e c t nu prea este în uz în lingvistică, n-au socotit necesar să întrebuinţeze acest termen pentru a denumi subdiviziunile teritoriale ale dialectului dacoromân. În sprijinul calificării ca subdialecte a subunităţilor dialectale ale dacoromânei, unii lingvişti mai invocă şi marea unitate a dacoromânei. Densusianu a integrat meglenoromâna şi istroromâna în dacoromână. Philippide integra teoretic meglenoromâna în macedoromână, dar, efectiv, a tratat aparte faptele meglenoromâne.

§ 3. Al. G r a u r (*Studii de lingvistică generală*, Bucureşti, 1955, p. 124 — 127) şi I. C o t e a n u (*Cum dispare o limbă (istroromâna)*, Bucureşti, 1957, p. 7 — 16 şi 34) au susţinut că dacoromâna, macedoromâna (împreună cu meglenoromâna) şi istroromâna nu sînt dialecte ale aceleiaşi limbi, ci limbi deosebite[1]. Aceşti cercetători nu se întemeiază atît pe structura limbii, a cărei mare unitate o recunosc — Coteanu se sileşte însă să dovedească că istroromâna are o structură deosebită de aceea a dacoromânei —, cît pe faptul că macedoromâna, meglenoromâna şi istroromâna, fiind despărţite de dacoromână prin spaţii aloglote şi vorbindu-se în state deosebite de acela în care se vorbeşte dacoromâna, în state cu limbi de cultură ca greaca şi sîrbo-croata, nu „se varsă" în limba literară românească, ci dispar, populaţia care le vorbeşte deznaţionalizîndu-se. Ei cred că un dialect devine limbă în momentul în care acesta se separă de limba căreia îi aparţine şi că deci separarea dialectelor suddunărene de dacoromână şi intrarea lor în orbita altei limbi trebuie interpretată ca naşterea unor limbi noi. Al. Graur admite însă, în unele din lucrările sale, că dialectul devine limbă în momentul în care el devine independent, adică are o dezvoltare independentă atît faţă de limba din care s-a desprins cît şi de cea pe terenul căreia se vorbeşte acum. Aceşti cercetători pleacă de la faptul că există limbi literare (sau naţionale) diverse, cu structură foarte asemănătoare, aşa de asemănătoare, încît ar putea fi considerate drept dialecte ale aceleiaşi limbi (e cazul germanei şi olandezei). Ei formulează principiul conform căruia nu putem vorbi de dialecte ale aceleiaşi

---

[1] Concepţia aceasta a fost expusă apoi de Al. G r a u r în *Studii de lingvistică generală* (Bucureşti), 1965, p. 112—127, *„Dialectele" limbii române*, în LR, V, 1956, nr. 4, p. 66—69, *Limbă, dialect şi stat*, în *Viaţa românească*, XI, 1958, nr. 3, p. 98—102, *Introducere în lingvistică* (alcătuită împreună cu alţi cercetători), Bucureşti, 1958, p. 233—236, şi *Studii de lingvistică generală, Variantă nouă* (Bucureşti), 1960, p. 293—311, şi de I. C o t e a n u, în *Cum dispare o limbă (istroromâna)*, (Bucureşti), 1967, p. 7—16 (volumul posedă şi o prefaţă de Al. G r a u r, p. 5—6), *Şi totuşi istroromâna este limbă*, în *SCL*, IX, 1958, p. 391—393, *Le roumain et le développement du latin balkanique*, în *Recueil d'études romanes*, Bucureşti, 1959, p. 41—50 (versiunea română: *Criteriile de stabilire a dialectelor limbii române*, în LR, VIII, 1959, p. 7—15), şi *Elemente de dialectologie a limbii române*, Bucureşti, 1961, p. 114—115. Concepţia lor a fost respinsă de Al. R o s e t t i, C. O t o b î c u, D. M a c r e a, R. T o d o r a n, B. C a z a c u în diverse studii sau recenzii, pentru care vezi R. T o d o r a n, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Philologia*, 1960 (în cadrul studiului *Cîteva observaţii cu privire la problema delimitării dintre limbă şi dialect*, p. 57—68, şi B. C a z a c u, *Studii de dialectologie română*, Bucureşti, 1966, p. 9—32. Vezi şi critica lui G. I v ă n e s c u, *AUT*, Seria *Ştiinţe filologice*, I, 1963, p. 347—348 (în cadrul recenziei cărţii lui C o t e a n u, *Elemente de dialectologie a limbii române)*. Mai jos vom arăta rezervele noastre faţă de teoria lui Graur şi Coteanu, fără a mai arăta ce ne-am însuşit şi ce respingem din critica făcută de aceşti cercetători şi ce obiecţii am făcut noi înşine teoriei criticate.

limbi decît în cazul cînd „dialectele" limbii respective sînt „subordonate" limbii literare formate pe baza dialectelor înrudite, suferind influenţa acesteia şi fiind în cele din urmă absorbite de ea ; în cazul cînd ele sînt „subordonate" altei limbi literare sau, mai degrabă, sînt independente trebuie considerate limbi aparte. Defectul acestei concepţii este că ea desconsideră asemănările de structură dintre dialectele subordonate şi cele nesubordonate limbii literare formate pe o bază dialectală înrudită. Cercetătorii în discuţie invocă însă cu această ocazie şi un alt criteriu : acela al conştiinţei naţionale deosebite. Susţinătorii acestei concepţii par a pleca şi de la faptul că macedoromânii au avut, din secolul al XVIII-lea pînă în epoca noastră, o limbă literară proprie. Argumentarea nu e însă lipsită de contradicţii : în spiritul concepţiei acestor lingvişti, corect ar fi fost să se spună că au constituit şi constituie o naţiune aparte numai macedoromânii, care au avut o conştiinţă naţională aparte şi o limbă literară aparte ; cît priveşte pe meglenoromâni şi pe istroromâni, care, în epoca modernă, pînă la începutul secolului al XX-lea, n-au avut conştiinţa că sînt frînturi ale poporului român, şi nu şi-au creat limbi literare, ei n-au alcătuit a altă naţionalitate. Dar în ce priveşte pe macedoromâni, aprecierea exactă a situaţiei lor este următoarea : ei sînt o ramură a poporului român, cu un dialect sau grup de dialecte deosebit ; această ramură, dezvoltîndu-se departe şi izolată de dacoromâni, precum şi în condiţii istorice deosebite, şi-a creat, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, o limbă literară rudimentară (ca dealtfel şi meglenoromânii şi istroromânii în secolul nostru), o limbă literară care nu e o adevărată limbă literară, căci îndeplineşte numai unele din funcţiile limbilor literare. Dar, chiar de atunci, macedoromânii culţi au ajuns la conştiinţa că alcătuiesc o unitate cu dacoromânii, iar, cînd această conştiinţă a devenit un bun al intelectualităţii şi burgheziei macedoromâne, aceştia au aderat la naţionalitatea română. Căci, începînd de pe la mijlocul secolului trecut, macedoromânii au avut şcoli cu limba de predare dacoromână, iar unii dintre ei, în special intelectuali, s-au stabilit în România ; graiurile macedoromânilor colonizaţi după 1919 în România dispar în favoarea dacoromânei. Existenţa macedoromânei literare nu se poate compara cu aceea a olandezei faţă de germană sau a bielorusei faţă de rusă, căci olandeza şi bielorusa sînt limbi literare dezvoltate şi multilateral prelucrate, avînd toate funcţiile pe care le posedă asemenea limbi ; macedoromâna se poate compara cu găgăuza, care se integrează între dialectele turcei osmanlîe, deşi populaţia găgăuză nu mai are, din secolul al XIII-lea, nici o legătură cu populaţia turcă din Turcia. Populaţia macedoromână nu este o adevărată naţionalitate, care să se fi dezvoltat ca atare, vorbind o limbă proprie, ci e un fragment din altă naţionalitate, de care a fost şi este izolată şi cu care ea nu se poate uni decît prin migrarea în România.

Pentru noi, problema care se pune este următoarea : deosebirile dintre macedoromână, meglenoromână şi istroromână, pe de o parte, şi dacoromână, pe de alta, sînt atît de mari încît să ne dea dreptul să vorbim de limbi deosebite ? Răspunsul nostru nu poate fi decît acesta : din punct de vedere fonetic graiurile suddunărene nu sînt atît de deosebite de dacoromână, încît să le putem considera limbi deosebite. Ele prezintă sau faza imediat anterioară a unor graiuri dacoromâne, sau o fază mai avansată, situaţii pe care le întîlnim dealtfel şi la unele graiuri dacoromâne. Din punct de vedere morfotic şi sintactic, macedoromâna, meglenoromâna şi istroromâna prezintă cîteodată

şi deosebiri ceva mai mari faţă de dacoromână, deosebiri explicabile prin dezvoltarea lor de secole izolat de dacoromână. Din punct de vedere lexical, pe lîngă un fond comun, de origine latină, dar şi de împrumut, ele prezintă multe deosebiri, ceea ce îngreunează înţelegerea sau, în unele cazuri, o face imposibilă. Aşadar deosebirile structurale sînt mai numeroase decît cele dintre dialectele obişnuite numai în ce priveşte lexicul, prea puţin în ce priveşte morfomele şi sintaxa. Putem vorbi, cum face R. T o d o r a n (*Cu privire la o problemă de lingvistică în discuţie: limbă şi dialect*, în *CL*, I, 1956, p. 91 — 102, şi *Cîteva observaţii cu privire la problema delimitării dintre limbă şi dialect*, în *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Philologia*, 1960, p. 57 — 68), de dialecte convergente, cele care „se varsă" în limba literară congeneră, şi de dialecte divergente, cele care se vorbesc pe teritoriul unei limbi literare străine şi dispar prin deznaţionalizare ; dar eu n-aş considera convergenţa sau divergenţa dialectelor ca dependentă de „vărsarea" lor în limba literară proprie sau de deznaţionalizarea de către vorbitorii altei limbi literare, ci de faptul că dialectele unei limbi constituie o masă lingvistică unică sau sînt separate prin spaţii aloglote locuite de o altă naţiune şi intrînd în alt stat. Este evident că dialectele unei limbi, chiar atunci cînd se diferenţiază unele de altele cu vremea, au sau pot avea şi o evoluţie comună, de ordin morfotic, sintactic sau lexical ; pe cînd dialectele separate prin spaţii aloglote şi făcînd parte din state deosebite nu se pot dezvolta decît divergent[1].

Din cele spuse pînă aici rezultă că noi considerăm macedoromâna, meglenoromâna şi istroromâna drept forme regionale ale limbii române, drept dialecte care din punct de vedere morfotic şi sintactic, dar mai ales lexical, au început să depăşească situaţia de dialect, fără însă a ajunge din acest punct de vedere la situaţia de limbi deosebite ; chiar dacă limbile romanice occidentale ar prezenta, comparate între ele, mai puţine deosebiri lexicale decît prezintă macedoromâna, meglenoromâna sau istroromâna faţă de dacoromână, nu trebuie să uităm că aspectul fonetic al lexicului latin sau germanic al acestor limbi a fost mult modificat prin schimbările fonetice ale fiecărei limbi, schimbări net deosebite de la o limbă la alta. Dacă acolo nu avem deosebiri mari de lexic de la un dialect la altul, de la o limbă la alta, avem deosebiri mari în ce priveşte aspectul fonetic al cuvintelor. S-ar putea cel mult susţine că dialectele suddunărene ale românei prezintă situaţia unor limbi deosebite numai în ce priveşte diferenţierea lexicală faţă de dacoromână, realizată prin împrumuturi de la limbile balcanice, că ele însă prezintă situaţia unor dialecte, dacă ne referim la dezvoltarea fonetică, morfotică şi sintactică. E o situaţie specială, care nu se confundă cu aceea a limbilor propriu-zise. Faptul că evoluţia fonetică şi chiar cea morfotică şi sintactică a macedoromânei, meglenoromânei şi istroromânei nu depăşeşte pe aceea a unor dialecte ne obligă să considerăm aceste idiomuri ca dialecte, şi nu ca limbi.

Dar o altă problemă se pune acum : cum spune C o t e a n u (*Elemente de dialectologie a limbii române*, p. 64—65), termenul d i a l e c t devine incomod cînd este utilizat atît cu sensul de dialect al dacoromânei cît şi cu

---

[1] Cu atît mai puţin vom numi, ca T o d o r a n, pe cele dintîi d i a l e c t e t i p i c e şi pe celelalte d i a l e c t e a t i p i c e. Ambele categorii de dialecte constituie tipuri deosebite de dialecte, egal îndreptăţite a fi denumite astfel.

cel de totalitate a dialectelor dacoromâne. Atît Coteanu cît și Graur, admițînd că dacoromâna, macedoromâna, meglenoromâna și istroromâna sînt limbi, nu mai au nevoie de termenul subdialect și numesc dialecte unitățile dialectale imediate în care se subdivide dacoromâna. Noi socotim că termenul dialect este indicat să denumească subdiviziunile dacoromânei, dar justificăm altfel această întrebuințare a lui : dialectele nu se deosebesc decît puțin unele de altele și nu afectează unitatea unei limbi ; iar deosebirile dintre dialectele dacoromâne sînt tot atît de numeroase ca și deosebirile dintre dialectele franceze sau dintre dialectele provențale, ca să dăm numai cîteva exemple (desigur, mă întemeiez numai pe impresii, pentru că nimeni n-a făcut statistici ale asemănărilor și deosebirilor dintre dialectele limbii române de la nordul Dunării, dintre dialectele franceze etc.). De aceea după părerea noastră trebuie să distingem : 1. un număr de dialecte dacoromâne ; 2. un număr de dialecte macedoromâne ; 3. dialectul meglenoromân ; și 4. dialectul istroromân. La fel stau lucrurile și cu alte limbi, ca franceza sau provențala : dialectele franco-provențale sînt o categorie deosebită de dialecte franceze ; dialectul gascon este un dialect care se opune tuturor celorlalte dialecte provențale, considerate ca o unitate. Pentru paralelismul situației din română cu cea din franceză și provențală, vezi cele spuse de mine, *Actes du XIII-e Congrès international de linguistique et de philologie romanes*, I, Quebec, 1971 (comunicarea poartă titlul : *Les subdivisions territoriales du roumain*).

Dialectele meglenoromân și istroromân nu sînt nici ele perfect unitare. Aproape fiecare sat meglenoromân prezintă particularități proprii, care ne îndeamnă să credem că aceste graiuri sînt rezultatul amestecului frînturilor mai multor graiuri sau dialecte meglenoromâne, adunate pe un teritoriu mic. În cadrul dialectului istroromân, se disting de asemenea unele variații de grai. Dialecte propriu-zise posedă numai dacoromâna și macedoromâna ; în aceasta din urmă s-ar putea distinge un dialect de nord, unul de sud și unul fărșerot. În paginile care urmează ne vom ocupa de repartiția dialectală a dacoromânei.

§ 4. În veacul al XIX-lea, lingviștii clasificau graiurile dacoromâne întocmai ca și publicul cult românesc, care admitea existența următoarelor patru dialecte dacoromâne : muntenesc, moldovenesc, ardelenesc și bănățean. Această clasificare, care nu pleca de la criterii științifice, ci se întemeia pe experiența comună, deci pe impresii, se găsește la Tiktin, Gröbers *Grundriss*, I, ed. I-a, 1888, p. 438, ed. a II-a, 1904, p. 565. Primul care a încercat să stabilească numărul formelor teritoriale ale limbii românești din nordul Dunării, întemeindu-se pe criterii lingvistice precise, și să delimiteze pe hartă aceste dialecte a fost învățatul german Gustav Weigand (vezi *Despre dialectele românești*, în *Convorbiri literare*, XLII, 1908, nr. 4, p. 441 — 448, și *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909, *Introducerea*, col. 9 — 11 și h. 65)[1]. El distingea dialecte cu caracter pronunțat, dialecte de tranziție și dialecte mozaic. Întemeindu-se pe cîteva particularități fonetice, nu prea numeroase, învățatul german a distins, altfel decît pînă la

[1] Weigand a fost primul învățat care a studiat pe teren aproape toate dialectele și graiurile românești, publicînd studii asupra lor și alcătuind un atlas lingvistic al dacoromânei.

dînsul, numai trei dialecte dacoromâneşti cu caracter pronunţat : cel bănăţean, cel muntenesc şi cel moldovenesc. El avea între altele în vedere pronunţiile : *č* şi *ŝ* în cuvinte ca *cine, cer* etc., *ğ*, *ẑ* şi *ž* în cuvinte ca *judec, joc* etc., *î* şi *îį* în cuvinte ca : *pî(i)ne, mî(i)ne, cî(i)ne*. Astfel de fenomene specifice există, după Weigand, numai în Banat, Muntenia şi Moldova, nu şi în Ardeal, Crişana şi Maramureş, ale căror graiuri se unesc, după acest învăţat, în unele privinţe, cu cele din Muntenia, iar altele cu cele din Banat şi Moldova. Afirmaţia este, în parte, adevărată, întrucît în Haţeg avem şi fapte ca cele din Banat, în sudul Ardealului avem şi fapte ca cele din Muntenia, iar în regiunea dintre munţii Rodnei, Alba-Iulia, Blaj şi Miercurea Ciucului, avem şi fapte ca cele din Moldova sau din Muntenia. Dar unele teritorii de peste munţi prezintă şi fenomene specifice ca *ť*, *ď* şi *ń*, ba chiar *č* şi *ğ* proveniţi din *ť* şi *ď* sau *ḱ* şi *ǵ*, — dacă aceste fenomene se găsesc şi în Moldova pe alocuri, ele se explică aici numai ca aduse prin migraţii din Ardeal —, apoi *ž* provenit din *ğ* în Crişana. Altădată, dialectul din Crişana şi Maramureş a trebuit să aibă — măcar parţial — şi rotacismul lui *n* intervocalic, păstrat astăzi numai în cîteva localităţi şi în cîteva cuvinte, aşa că, în trecut, numărul fenomenelor sale proprii a fost mai mare decît azi. Weigand era conştient de aceasta şi afirma că, dacă am ţine seamă de toate diferenţierile şi le-am considera drept nişte caracteristici dialectale, am mai putea deosebi şi multe alte dialecte sau „despărţăminte dialectale" : ca acelea ale pădurenilor, mărginenilor, oltenilor (din Ţara Făgăraşului), oşenilor, lăpuşenilor, crişenilor etc. Dar el se vedea îndreptăţit să adopte o altă părere : „cel mai bun lucru este dacă pe toate acestea le alăturăm unui dialect mai mare" (precizăm că graiul din Bihor era alăturat de Weigand dialectului bănăţean). Totuşi Weigand înclina să considere graiurile din Maramureş „ca un dialect mic aparte", iar graiurile din Oltenia ca un dialect de tranziţie. După Weigand, prezintă aspect de mozaic graiurile din Munţii Apuseni, Bucovina, sudul Olteniei, sud-estul Transilvaniei şi Dobrogea, precum şi din alte regiuni, mai puţin întinse. Weigand este cel dintîi care a vorbit şi de centre ale dialectelor, dar a înţeles prin ele centrul sau centrele culturale cele mai însemnate de pe aria dialectului respectiv.

Concepţia lui Weigand a fost acceptată de S. Puşcariu, (*Limba română şi graiul din Ardeal*, în volumul *Transilvania, Banatul, Crişana şi Maramureşul*, 1918—1928, II, Bucureşti, 1929, p. 1 145—1 151, şi *Limba română*, I, Bucureşti, 1940, p. 216—217), numai că, sub influenţa lui Hasdeu, el vorbea de subdialecte, în loc de dialecte, în cadrul dacoromânei. Puşcariu admitea şi existenţa unui al cincilea subdialect, cel oltean, e drept mai puţin pronunţat, întrucît are mai puţine fenomene proprii (*ibid.*, p. 1 145); el afirma că cele mai multe dintre aceste fenomene fac puntea de trecere spre Banat ; deci considera graiul oltean şi ca un grai de tranziţie. Întocmai ca şi Weigand, şi Puşcariu vorbea de centre ale subdialectelor dacoromâne, identificîndu-le însă cu oraşele care au cea mai mare importanţă politică şi culturală ; şi, întrucît înclina să distingă un subdialect oltenesc, el pomenea şi de centrul acestui subdialect, Craiova.

§ 5. Philippide (*Orig. rom.*, II) nu şi-a propus să clasifice graiurile dacoromâne actuale. Dar, luînd în considerare faptele de limbă anterioare influenţei slave vechi (p. 386), a conclus că deja înainte de influenţa slavă veche s-au produs diferenţieri lingvistice între dacoromâni. El distingea

următoarele grupări : 1) dacoromânii care ocupă actualmente vestul și nordul Transilvaniei, Maramureșul și Bucovina (= dacoromânii care prezintă rotacismul lui *n* intervocalic) ; 2) bănățenii și o parte din dacoromânii care ocupă vestul Transilvaniei ; 3) ceilalți dacoromâni. Pe de altă parte, luînd în considerare fenomene fonetice mai noi (p. 386—390, 391—394 și 404—407), Philippide a susținut, în contradicție cu concluziile deja amintite, că dacoromânii au alcătuit pînă în secolul al VI-lea o unitate, care apoi s-a scindat în două ramuri : una bănățeană-ardeleană-moldovenească, care s-a stabilit în Banat, o parte din Oltenia, Crișana, Maramureșul, Transilvania (fără Țara Bîrsei, Țara Oltului și partea de sud-est a Transilvaniei), Moldova ; alta, muntenească, care s-a stabilit în Muntenia, o parte a Olteniei, Țara Bîrsei, Țara Oltului și sud-estul Transilvaniei. În același volum al operei sale, Philippide distinge, din punctul de vedere al unor fenomene fonetice, două tipuri de dialecte dacoromâne : 1) moldovenesc și 2) muntenesc ; dar, întrucît adesea învățatul ieșean nu poate hotărî dacă în Banat, Crișana și Ardeal avem a face cu fenomenul moldovenesc sau cu cel muntenesc (vezi de ex. p. 47—48) și extinde aprecierile de acest fel și asupra dialectelor din sudul Dunării (p. 48), clasificarea graiurilor în cele două tipuri nu coincide la el cu clasificarea genetică a dialectelor și graiurilor române.

Clasificarea graiurilor dacoromâne în două mari tipuri : moldovenesc și muntenesc, a fost acceptată de Iorgu Iordan (*Graiul putnean*, în *Ethnos, Revistă de grai, studiu și creație românească*, I, Focșani, 1941, p. 90—117, retipărit în Iorgu Iordan, *Opere alese*, București, 1968, p. 230—347) ; dar autorul identifică cele două tipuri de graiuri cu cele două ramuri ale graiurilor dacoromâne distinse de Philippide. Clasificarea graiurilor dacoromâne într-o ramură de nord și una de sud a fost reluată de Ion Gheție (*Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în *SCL*, XV, 1964, p. 317—346), care crede că cele patru sau cinci subdialecte distinse de E. Petrovici și de elevii săi (vezi mai jos, § 6 și 7) nu sînt puternic individualizate ; iar clasificarea graiurilor dacoromâne în cele două tipuri, muntenesc și moldovenesc, a fost reluată de Emanuel Vasiliu (*Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, p. 25 și 152).

Noi socotim că Philippide avea dreptate să distingă, din punctul de vedere al unor fenomene fonetice, două tipuri de graiuri române, și nu numai în cadrul dacoromânei, dar și în cadrul celorlalte dialecte : graiurile de tip moldovenesc și graiurile de tip muntenesc (altfel nici n-ar fi fost posibilă reluarea teoriei sale de către Gheție și Vasiliu) ; dar mai socotim că, din punctul de vedere al altor fenomene fonetice, graiurile românești se clasifică altfel, și că trebuie să ținem seamă și de aceste clasificări. De aceea trebuie să acordăm toată atenția teoriilor care admit existența în cadrul graiurilor bănățene-ardelene-moldovenești a mai multor subdialecte. Cum am arătat, însuși Philippide, ținînd seamă de alte fapte, a ajuns să susțină că, încă înainte de influența slavă, au avut loc și alte diferențieri dialectale la români.

O teorie asemănătoare cu aceea a lui Philippide găsim la Al. Rosetti (*Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, p. 150—151, și edițiile ulterioare pînă la ultima, *Istoria limbii române*, București, 1978, p. 601—602). Acest învățat nu și-a propus nici el să clasifice graiurile dacoromâne ; dar,

trebuind să deducă, din repartiţia dialectală a textelor din secolul al XVI-lea, dialectele dacoromâne, el afirmă (p. 601) : „unui grup dialectal alcătuit din Moldova, nordul Ardealului şi Maramureşul, i se poate opune un grup dialectal alcătuit din Ţara Românească şi sudul Ardealului ; Banatul ocupă un loc aparte : el prezintă particularităţi fonetice care îl alătură cînd primului grup, cînd celui de-al doilea". Este clar că, admiţînd un dialect bănăţean, el se apropie de Weigand şi de Puşcariu ; dar se deosebeşte de aceştia admiţînd că acest grai are structura unui dialect de tranziţie între celelalte două, chiar dacă este situat lateral. Asemănarea cu Philippide constă în aceea că admite existenţa a două dialecte fundamentale ale dacoromânei ; unul în Moldova, Maramureş şi Ardealul de nord, prin care, desigur, trebuie să înţelegem Ardealul de la nord de linia Alba Iulia–Miercurea Ciucului şi Crişana, iar altul în Muntenia şi Ardealul de sud. Nu ştim dacă Rosetti consideră această clasificare valabilă şi pentru graiurile dacoromâne din secolul al XVII-lea pînă astăzi.

§ 6. Cum am spus deja, teoria lui W e i g a n d şi a lui P u ş c a r i u era inacceptabilă, întrucît socotea pe nedrept un teritoriu extrem de întins şi cu fenomene proprii ca unul de tranziţie. Căci, dacă într-adevăr graiul din Haţeg se poate încadra într-o singură unitate cu graiurile bănăţene, iar graiurile din Ardealul de la sud de Alba Iulia şi Miercurea Ciucului se pot încadra într-o singură unitate cu dialectul muntean, este mai greu să unim graiurile din Crişana, Maramureş şi restul Ardealului, în parte sau total, cu dialectul moldovenesc sau cu unul din celelalte două dialecte dacoromâne. Evident, graiurile din Crişana, Maramureş şi Ardeal se pot uni într-un singur dialect cu cele din Moldova, cum a făcut, într-un fel, P h i l i p p i d e (*Orig. rom.*, II, passim) ; dar se pune problema dacă, distingînd unităţi ca cea munteană şi bănăţeană, mai putem opune acestora o unitate dialectală atît de întinsă şi de variată ca cea pe care a admis-o W e i g a n d, de la graniţa de est a Crişanei pînă la Nistru. Este clar că această unitate, prea mare ca întindere şi prea variată ca fenomene, trebuie şi ea descompusă în unităţi comparabile cu celelalte două.

În articolele : *Transilvania, vatră lingvistică a românismului nord-dunărean* (*Transilvania*, 72, 1941, nr. 2), *Graiul românesc de pe Crişuri şi Someş* (*ibid.*, nr. 8), *Siebenbürgen als Kernland der nördlich der Donau gesprochenen rumänischen Mundarten* (în volumul colectiv *Siebenbürgen*, I, Bucureşti, 1943, p. 309—318), şi *Repartiţia graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în *LR*, III, 1954, nr. 3, p. 5—17, E. P e t r o v i c i a susţinut, pe baza unor materiale lexicale şi fonetice, existenţa unui al patrulea dialect (sau, cum spunea el împreună cu alţi lingvişti români, *subdialect*) dacoromân, cel de pe Crişuri şi Someş, care, în cazul unor fenomene, îşi întinde aria pînă la linia Alba Iulia–Miercurea Ciucului şi Carpaţii moldoveneşti şi cuprinde şi Maramureşul, şi chiar Bucovina [1]. Petrovici se întreba dacă nu este cazul să se distingă şi un al cincilea subdialect dacoromân, cel maramureşan, întrucît acest grai prezintă unele trăsături specifice faţă de cel de pe Crişuri şi Someş, la care învăţatul clujean integra de fapt acest dialect. Considerăm drept un merit deosebit al lui E. Petrovici faptul că, alături de cele trei dialecte daco-

---

[1] Este cazul unor cuvinte ca *fărînă* (poate şi *serin, verin, arină, gerune*), cu *r* în condiţiile specifice din aceste cuvinte (protonic, la începutul silabei, în silabă deschisă şi înainte de *n* iniţial al silabei precedente) neprefăcut în *n*.

române distinse de Weigand și Pușcariu, a admis și existența dialectului de pe Crișuri și Someș. O arie cu aspecte fonetice proprii nu poate fi neglijată atunci cînd se pune problema împărțirii dialectale a dacoromânei. Petrovici mai are și meritul de a fi relevat, pe baza *ALR*, multe particularități lexicale și unele particularități morfotice ale dialectelor dacoromâne. Aceste diferențieri lingvistice ale dacoromânei constituie realmente diferențieri dialectale importante ale dacoromânei ; în fond autorul revine la clasificarea mai veche, din secolul al XIX-lea, despre care am vorbit mai sus (§ 4). Desigur, nici această concepție nu rezolvă toate dificultățile. Emil Petrovici nu mai distinge, ca Weigand, dialecte net caracterizate și dialecte de tranziție. Ridicînd la „rangul" de subdialect graiurile de pe Crișuri și Someș, el subînțelege că nu mai există subdialecte sau graiuri de tranziție, că avem, numai graiuri net caracterizate. El nu a studiat mai de aproape situația graiurilor din Ardealul propriu-zis. Deja în *Siebenbürgen*, I, p. 310, lingvistul clujean spunea că granița dintre subdialecte este alcătuită nu de linii, ci de zone, care pe alocuri prezintă o mare lățime. Dar zona dintre dialectele crișan, moldovenesc și muntenesc cuprinde, în concepția sa, tot Ardealul dintre Crișana, Maramureș, Moldova și linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului. Este drept că Petrovici împarte cîteodată această zonă între dialectele crișan și modovenesc ; dar dialectul crișan își are granița de est pe linia Dej-Alba Iulia, cum rezultă chiar din hărțile prezentate în studiile sale de Petrovici (am atras atenția asupra faptulu în *Probl. cap.*, p. 86). Un teritoriu destul de întins, cuprins între Munții Rodnei, linia Dej-Alba Iulia, linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului și Carpații moldovenești, a rămas în fond nerepartizat la vreun dialect dacoromân în lucrările sale. Trebuie să admitem, în acest caz, realmente un dialect de tranziție? Nu trebuie să vorbim de un al cincilea sau un al șaselea dialect dacoromân, care ar fi dialectul ardelenesc propriu-zis ? Fapt e că fenomenele lingvistice caracteristice acestei regiuni sînt puțin numeroase (astfel, pe plan fonetic, avem numai prefacerea lui *ť* și *ď* sau *ḱ* și *ǵ* în *č*, *ǧ*, dar și păstrarea lui *t* și *d* în *te*, *ti*, *de*, *di*, ceea ce pare a se opune distingerii unui dialect sau subdialect strict ardelenesc). Vom vedea mai departe (§ 8) cum trebuie rezolvată această problemă.

§ 7. Teoria lui E. Petrovici a fost admisă și de elevii săi : R. T o d o r a n, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în *LR*, V, 1956, nr. 2, p. 38—50, și *Noi particularități ale subdialectelor dacoromâne*, în *CL*, VI, 1961, p. 43—73, și I. P ă t r u ț, *Influences slaves et magyares sur les parlers roumains*, în *Romanoslavica*, I, București, 1958, p. 31 și 34—35 (versiunea românească : *Contribuții slave și maghiare la formarea subdialectelor dacoromâne*, în *CL*, III, 1958, p. 63—74). Deosebirile dintre concepția lor și concepția lui E. Petrovici sînt mici : după cum rezultă din harta din *Romanoslavica*, I, p. 32, Pătruț admite doar alte limite între cele patru sau cinci dialecte dacoromâne. Astfel, el mută granița dintre dialectul crișan și cel maramureșean mai la răsărit de linia Dej—Alba Iulia, iar granița dintre dialectul moldovenesc și cel muntenesc, mai la nord, în partea ei din Ardealul de est. R. Todoran se pronunță net în favoarea existenței unui subdialect maramureșean și aduce fapte noi în sprijinul repartiției dacoromânei la cele cinci subdialecte. Teoria lui Petrovici, cu modificarea adusă de Todoran, a fost însușită și de Ștefan G i o s u, *Subdialectul maramureșean*, *SCȘ*, *Filologie*, XIV, 1963, p. 99—109.

Todoran și Giosu reiau în fond o părere a lui É. P i c o t (*Documents pour servir à l'étude des dialectes roumains*, în *Revue de linguistique et philologie comparée*, V, fasc. 3), care a admis că provinciile Muntenia, Moldova, Banatul și Maramureșul își au fiecare dialectul ei, că singur Ardealul nu posedă un dialect propriu, ci unul de tranziție (vezi R. T o d o r a n, *Noi particularități*, p. 50—51, care prezintă și un istoric al problemei, cu lămuriri foarte prețioase asupra discuțiilor din secolul trecut).

Concepția lui E. Petrovici a fost acceptată și de mine în *Problemele capitale ale vechii române literare*, p. 83—87 și 93—94. Interesul meu prim, din această lucrare, era acela de a stabili variantele dialectale ale limbii române literare din epoca veche, variante pe care le-am numit d i a l e c t e l i t e r a r e; dar, cum consideram dialectele literare ca o expresie cultă a celor populare, a trebuit să-mi formez o părere și despre repartiția dialectală a graiurilor dacoromâne. Mi se părea că situația descrisă de Petrovici exista și în secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea și că, pe baza ei, se puteau face delimitările necesare și în limba literară. Consideram imperioasă distingerea unui al patrulea dialect dacoromân, cel de pe Crișuri și Someș. Dar constatînd că, foarte adesea, faptele lingvistice din Maramureș (în special cele lexicale) sînt identice cu cele din Crișana, nu mi se părea potrivit să consider graiul maramureșean drept un al cincilea dialect dacoromân. Căci, parțial sau în întregime, Maramureșul participă, din punct de vedere lingvistic, la fenomenele caracteristice dialectului numit de Petrovici c r i ș a n sau de n o r d-v e s t, iar unele din particularitățile acestui dialect — chiar din cele care nu se mai găsesc azi în Maramureș — se întîlnesc și în textele rotacizante din secolul al XVI-lea (astfel *ḑúă* „zi", *ịúă* „unde" etc.). Cum aceste texte nu pot fi considerate, după limbă și după împrejurările istorice, ca traduse în Crișana, ci numai în Maramureș (vezi mai jos, VI, cap. V, § 8), trăgeam concluzia că unitatea lingvistică teritorială, restrînsă astăzi pe valea Crișurilor și Someșului inferior, cuprindea și Maramureșul (*Probl. capit.*, p. 86), și că ea se caracteriza, pe toată întinderea ei, prin rotacism (era dealtfel concluzia lui Pușcariu), și am numit acest dialect d i a l e c t u l c r i ș a n-m a r a m u r e ș e a n. Părerea mea a fost acceptată de V. A r v i n t e (*Terminația de plural* - auă *a unor substantive neutre*, în *SCL*, X, 1959, p. 213—239). Todoran, care admite, fără șovăire, existența unui subdialect maramureșean aparte, n-a luat atitudine față de cele spuse de mine în această privință. Părerea mea a fost combătută pe drept de Ștefan G i o s u (*SCȘ*, *Filologie*, XIV, 1963, p. 94), în cadrul articolului *Subdialectul maramureșean*, cu argumentul că graiurile maramureșene se caracterizează prin prea multe particularități proprii, ca să nu fie considerate ca subdialect aparte. El invocă constatarea lui R. T o d o r a n, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în *LR.*, p. 50 : „Din cele două zeci și patru de particularități date drept caracteristice pentru subdialectul moldovean, numai două includ și Maramureșul, iar din cele patru zeci și una de particularități relevate ca specifice pentru subdialectul crișean, numai șase (eventual șapte) cuprind și acest ținut și acestea nu sînt dintre cele mai importante". Giosu îmi concede că o unitate dialectală crișană-maramureșeană a existat numai într-o perioadă mai veche a istoriei limbii române ; dar crede că a vorbi de un subdialect crișan-maramureșean înseamnă a admite un subdialect mixt ; pe cînd mie mi se pare că

aceasta înseamnă a admite existenţa unui dialect neunitar, fărîmiţat în alte unităţi mai mici, dar nu graiuri. Este adevărat totuşi că, în lucrarea mea citată, eu am considerat, greşit, ca valabilă şi pentru epoca actuală, împărţirea dialectală a dacoromânei pe care o admiteam pentru o epocă mai veche.

Dar eu mai aduceam o modificare concepţiei lui Petrovici. Mi se părea anume că graiurile ardelene dintre Munţii Rodnei, linia Dej - Alba Iulia, Carpaţii moldoveneşti (orientali) şi linia Alba Iulia - Miercurea Ciucului, deşi nu prezintă tot atîtea particularităţi specifice ca dialectele din cele patru sau cinci arii puternic caracterizate, nu puteau fi integrate nici în dialectul crişan-maramureşean, care nu se poate întinde pînă în Ardealul central sau pînă la Carpaţii moldoveneşti, nici în dialectul moldovenesc, care nu se poate întinde la vest de culmile Carpaţilor orientali. Mi se părea (lucru nemărturisit acolo, dar subînţeles), că aria de tranziţie dintre dialectul crişan-maramureşean şi cel moldovenesc era prea vastă faţă de aria propriu-zisă a dialectului crişan şi că a o integra fie la un dialect, fie la altul, fie la amîndouă, ca zonă de tranziţie, însemna a păcătui atît împotriva numelui dat dialectelor crişan-maramureşean şi moldovenesc, cît şi împotriva faptului că noi numim zona în discuţie în mod obişnuit ardeleană. De aceea am admis — este drept, pentru secolul al XVI-lea, dar subînţelegînd că afirmaţia mea este valabilă şi pentru secolele următoare, pînă astăzi — alături de cele patru sau cinci dialecte dacoromâne distinse de Petrovici, încă unul, cel ardelenesc. În fond nu făceam decît să reiau o părere a lui D. Şandru, care a susţinut (*Bull. lingu.* VI, 1938, p. 179—180, în cadrul articolului *Le parler de Năsăud*) că graiul din Năsăud nu se încadrează în cel moldovenesc, cum susţinuse G. Istrate, *Graiul din satul Nepos*, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 55 (plecînd de la o clasificare a lui A. Philippide şi Iorgu Iordan, pentru care vezi aici mai sus, § 5), ci între cele din Transilvania, păstrînd totuşi un caracter aparte. Nimeni n-a căutat să adune materialul lexical, morfotic şi sintactic caracteristic acestui dialect. El există, chiar dacă este individualizat în măsură mai mică decît cele patru dialecte, care sînt puternic caracterizate.

Ceea ce l-a împiedecat pe E. Petrovici să considere graiurile dintre Alba Iulia, Dej, Miercurea Ciucului şi Munţii Rodnei, ca şi cele de la Sibiu la Braşov, drept un al cincilea dialect dacoromânesc este tocmai faptul că aceste graiuri prezintă prea puţine fapte fonetice caracteristice, în comparaţie cu celelalte dialecte dacoromâneşti. Totuşi ele prezintă cîteva fapte fonetice specifice, pe lîngă altele morfotice, sintactice şi chiar lexicale, şi este deci cazul să fie separate de celelalte dialecte, ca un dialect aparte. Să nu uităm că numărul fenomenelor fonetice caracteristice celorlalte dialecte nu este cu mult mai mare, dacă nu considerăm şi fenomenele fonetice sporadice. Aşadar, întrucît graiurile despre care vorbim nu prezintă numai fapte caracteristice dialectelor vecine, dar şi fapte proprii, ele nu pot fi socotite drept numai graiuri de tranziţie. Faptele fonetice proprii, dezvoltate probabil după secolul al XV-lea, sînt următoarele: 1) Prefacerea lui *k̓* şi *ǵ* (proveniţi din *cl̓*, *gl̓* sau prin palatalizarea labialelor *p*, *b*) în *č*, *ǧ*. Fenomenul nu este astăzi răspîndit pe toată aria în discuţie şi se găseşte şi în afara ei. Avem însă dreptul să credem că altă dată el a avut o arie unitară, existentă numai acolo, şi că, în alte regiuni el a fost dus prin migraţii, iar în aria ardeleană a dispărut prin influenţa dialectelor vecine sau prin imigraţii din părţile de la nord

şi vest. 2) Prefacerea lui *ť*, *ď* în *tś*, *dź*, din fostul judeţ Someş şi din alte regiuni, pe care G. Istrate (*Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 51—52 şi 68—71) o consideră un fenomen deosebit, dar care e, în fond, acelaşi fenomen de înaintare a articulaţiei linguale (pentru primul fenomen, vezi cele spuse în *Probl. cap.*, p. 182—183, unde am susţinut că s-a produs pe la 1 500). 3) Palatalele *χ́* şi *γ́* rezultate din *f* şi *v* urmaţi de *i*, *i̯*, au devenit *ŝ* şi *ẑ* (fenomenul este paralel cu cele anterioare, şi a plecat din aceeaşi tendinţă, a înaintării articulaţiei). Nici acest fapt nu se mai găseşte pe toată aria dialectului, dar e şi în afara lui, şi trebuie să admitem, şi în cazul acesta, că altă dată fenomenul a avut loc pe o arie compactă, că a fost dus în afară prin migraţii şi că lipsa lui în graiul propriu-zis ardelean de astăzi se explică prin imigraţie sau prin imitarea graiurilor din jur.

§ 8. Teoria lui Emil Petrovici a fost acceptată şi de I. Coteanu (*Elemente de dialectologie a limbii române*, p. 73 şi 111—113), dar fără modificările aduse de mine sau de Todoran (lucrarea mea nu este citată acolo). I. Coteanu admite împărţirea dacoromânei în următoarele dialecte: muntenesc, moldovenesc, bănăţean şi crişan. Dar el consideră graiul maramureşean cînd un grai crişan (p. 111), cînd un grai de tranziţie dintre subdialectul crişan şi cel moldovenesc (p. 98—113). După cum rezultă din examinarea hărţilor (e vorba de hărţile: 9, p. 75, 12, p. 83, 14, p. 91 şi 15, p. 99) — căci în text, anume la p. 82, 90 şi 98, nu se dau indicaţii clare asupra zonelor de tranziţie —, Coteanu urmează, în ce priveşte limitele dintre aceste dialecte, pe Petrovici, nu pe Pătruţ. Coteanu face adesea greşeala de a căuta „zonele" de tranziţie (spre alte dialecte) pe teritoriul dialectelor vecine, în loc de a le căuta în zona intermediară sau la periferia fiecărui dialect. Astfel zonele de tranziţie dintre dialectul moldovean, pe de o parte, şi cel crişan şi cel muntean pe de alta, sînt identificate cu unele zone marginale ale celor două din urmă, zona de tranziţie dintre dialectul crişan pe de o parte şi cel bănăţean şi moldovean pe de alta sînt identificate tot în zonele marginale ale celor două din urmă, iar zona de tranziţie dintre dialectul bănăţean pe de o parte, şi dialectele crişan şi muntean pe de alta, sînt identificate cu ariile marginale ale ultimelor. Numai zonele de tranziţie spre dialectele bănăţean şi moldovean ale dialectului muntean sînt considerate ca intrînd în teritoriul acestui dialect, identificîndu-se cu zonele sale marginale dinspre dialectele în discuţie. Dar, pe harta dialectului muntean, Coteanu consideră graiuri de tranziţie spre dialectul moldovenesc chiar graiurile din Dobrogea de nord, graiuri pe care, pe harta dialectului moldovenesc, el nu le mai integrează în zona de tranziţie a dialectului moldovenesc spre Muntenia. Numai la p. 74, unde se vorbeşte despre zonele de tranziţie ale dialectului moldovenesc se spune că această zonă cuprinde şi regiunea Galaţi, precum şi sudul regiunii Iaşi (e vorba de subdiviziunile administrative din 1961 ale ţării), ceea ce înseamnă că a identificat-o şi cu zona de sud-est a Moldovei dintre Carpaţi şi Prut. În pasajele respective din lucrarea lui Coteanu se vorbeşte, ca şi în operele unor lingvişti anteriori, de regiunile centrale ale dialectelor, înţelegîndu-se prin aceasta regiunile în care apar particularităţile fundamentale ale acestor dialecte. Dar, ca şi antecesorii săi, el nu arată ce fapte de limbă ne dau dreptul să vorbim de zonele centrale ale dialectelor şi numeşte astfel

regiunile în care se găsesc centrele economice și culturale din aria dialectului respectiv.

§ 9. În cele din urmă, s-a înregistrat în lingvistica română o altă abatere de la teoria lui E. Petrovici despre împărțirea dialectală a dacoromânei: mă refer la concepția lui Gr. Brîncuș. Reluînd în fond, în articolul *Graiul din Oltenia*, în *LR*, XI, 1962, p. 248—260, poziția lui Weigand și Pușcariu, acest cercetător susține că subdialectul oltenesc are unele fenomene proprii, dar insistă și asupra caracterului de tranziție al subdialectului. Este adevărat că Marin Petrișor (*Graiuri mixte și graiuri de tranziție, Cu privire la un grai mixt din nord-nord-vestul Olteniei*, în *LR*, XI, 1962, p. 87—94, și *Graiurile din Oltenia, situația lor actuală*, în *Philologica*, II, 1972, p. 41—55) a combătut această teză, integrînd graiul oltean de sud-est, dar parțial, la dialectul muntean și legînd graiul oltean de nord-vest de cel bănățean și hațegan. Dar el n-are dreptate decît în ce privește împărțirea în două grupuri a graiurilor oltene: dialectul oltenesc propriu-zis (de sud, est și sud-est) prezintă și fenomene proprii: este adevărat, mai puțin fonetice, și mai mult morfotice, sintactice și lexicale, dar, în tot cazul, fenomene proprii, și deci se poate distinge de cel muntenesc, ca o unitate dialectală mai puțin caracterizată. Așadar, după ce lingviștii au distins cele patru dialecte dacoromâne puternic individualizate, alți lingviști au distins altele trei mai puțin individualizate: dialectul maramureșean, dialectul ardelean și dialectul oltean.

§ 10. Dacă examinăm mai de aproape dialectele muntenesc și moldovenesc, constatăm și în cadrul lor diferențieri și că ele nu sînt, pe toată întinderea lor, tot atît de puternic caracterizate. Deja Weigand a susținut că graiurile din Bucovina au aspect de mozaic. Fapt este că graiurile bucovinene prezintă multe asemănări cu graiurile din Maramureș și din Ardealul de nord (poate chiar numai de la nord de linia Alba Iulia — Miercurea Ciucului). Weigand admisese existența unor dialecte mozaic și în Ardealul de sud-est, în Oltenia de sud și în Dobrogea, și trebuie să-i dăm dreptate. Aș crede însă că avem dialecte mozaic nu numai în sud-estul Ardealului, ci în tot Ardealul de sud, precum și în Moldova de nord, și chiar în anumite regiuni din Muntenia. E. Petrovici n-a acordat nici o importanță noțiunii de dialect mozaic, dar nu are dreptate. Pe alocurea, în Muntenia, și poate chiar în Moldova, avem astăzi dialecte unitare care au rezultat din contopirea unui grai local cu unul venit din Ardeal. În articolul *Lexicul graiului din sudul Moldovei*, în *Arhiva*, XXVIII, 1921, p. 186—202, și *Rumänische Toponomastik*, II. und III. Teil, p. 231 și 232, Iorgu Iordan a dovedit că dialectul moldovenesc prezintă două varietăți: una de nord și alta de sud, și a afirmat că cea din urmă se explică prin influența graiului muntenesc asupra celui moldovenesc. Am susținut în *Probl. cap.*, p. 170—176, că interpretarea aceasta nu e justă, că adevăratul grai moldovenesc neinfluențat de alte graiuri este tocmai cel din sudul Moldovei, că în Moldova de nord avem graiuri ardelene și graiuri mixte — acestea din urmă provenite din amestecul graiurilor moldovene străvechi cu graiurile ardelene imigrate —, că numai în Moldova de sud avem graiuri autentic moldovenești, neamestecate cu cele ardelene, și că, în Muntenia, graiul mai pur, mai puțin amestecat cu cele din Ardeal, eventual și cu unele graiuri originare din sudul Dunării, se găsește între Olt și Prahova

şi o linie care ar merge de la Ploieşti pe la est de Bucureşti, pînă la Dunăre, dar că acestea nu sînt pure, ci prezintă enclave ardelene, deci sînt graiuri mozaic. Desigur însă că graiurile moldoveneşti de nord sînt un amestec de graiuri locale străvechi şi graiuri ardelene, venite după întemeierea Moldovei, de la vest de Carpaţii moldoveneşti. Iar astăzi mi se pare eronat să afirmăm că graiurile ardelene de la sud de linia Alba Iulia—Miercurea Ciucului sînt munteneşti. Ele pot fi ardeleneşti la origine, dar muntenizate fonetic ; oricum, sînt graiuri de tranziţie. Originea exactă a acestor graiuri este greu de lămurit. Dar ceea ce trebuie relevat aici este faptul că se disting mai multe unităţi dialectale— acestea, adevărate subdialecte—în cadrul dialectelor moldovenesc şi muntenesc şi că situaţia exactă a acestor subdialecte este greu de definit fără consideraţii de istoria limbii. Cred apoi că, alături de graiurile mixte, de cele puţin caracterizate şi de cele de tranziţie, trebuie să vorbim şi de graiuri imigrate, care, împreună cu cele locale, dau naştere graiurilor mozaic.

Aşadar graiuri sau subdialecte puternic caracterizate există nu pe toată aria dialectului muntenesc şi moldovenesc, ci numai pe părţi ale ei. Am ajuns la rezultatul că subdialectele dacoromâne, spre deosebire de subdialectele limbilor franceză, provenţală, portugheză, spaniolă etc., sînt de două categorii : subdialecte puternic caracterizate şi subdialecte slab caracterizate, care sînt şi subdialecte de tranziţie, mixte sau mozaic. Dar, pînă la un studiu mai amănunţit, şi nu numai descriptiv, ci şi istoric, al subdialectelor dacoromâne, nu putem indica exact situaţia fiecăruia. Bineînţeles, cercetătorii vor trebui să stabilească şi subdiviziunile dialectelor bănăţean şi crişan.

§ 11. Dar dacă, pe lîngă cele patru arii dialectale dacoromâne relativ pure şi puternic caracterizate, sînt şi altele, intermediare, mai slab caracterizate sau de tranziţie, şi, în afară de acestea, avem şi graiuri mixte, precum şi graiuri mozaic, şi dacă graiurile puternic caracterizate nu sînt oricînd pure (astfel pare a fi cazul graiului muntean dintre Olt, pe de o parte, şi Prahova şi Bărăgan, pe de alta), ce clasificare a graiurilor dacoromâne se mai poate da ? Nu este cazul să renunţăm la clasificarea în cîteva dialecte mai mari şi să ne mulţumim cu o simplă enumerare a graiurilor ? Este ceea ce ni se pare cel mai firesc. Plecînd de la criteriile indicate mai sus, vom distinge următoarele subdialecte sau graiuri dacoromâne : 1. bănăţean, cu mai multe graiuri: cel al almăjenilor şi al bănăţenilor din Serbia de la sud de Banat ; cel de la nord ; cel mixt, din regiunea intermediară, cu *á* > *å* şi *ă* > *ę* ; 2. haţegan ; 3. crişan-someşan, cu mai multe subdiviziuni ; 4. maramureşean, care este azi în parte un grai mozaic, întrucît alături de sau peste graiul cu rotacism şi cu labialele intacte, trebuie să distingem unul cu *s*, *z* (<*f*, *v* + *i̯*, *i*) şi altul, în care *γ́* (< *v* + *i̯*, *i*) a dispărut ; 5. ardelean cu *t́* (*ḱ*) > *č* ; 6. ardelean central, cu *te*, *ti* ; 7. ardelean de sud, cu multe imigraţii de la nord ; 8. ardelean dinspre Moldova ; 9. bucovinean (mixt, dar mai ales mozaic, cu ingrediente de peste munţi ; după A. T u r c u l e ţ, *Cîteva inovaţii fonetice comune Maramureşului şi unor graiuri bucovinene* — manuscris —, graiul din vestul Bucovinei, deci de pe valea superioară a Moldovei, de pe valea Moldoviţei şi de pe valea Suhei, grai numit de autor graiul c î m p u l u n g e a n, a alcătuit pînă în secolul al XVI-lea o unitate cu graiul maramureşean ; voi face eu precizarea : cu graiul maramureşean caracterizat azi prin *s*, *z* < *f*, *v* + *i̯*, *i*) ; 10. moldovenesc de nord, cu *ą́*, *ę́*, *ǫ́* şi *-i*, *-î* (<*-e*, *-ă*) ; 11. mol-

dovenesc de nord, fără ę, ą̆, ǫ) ; 12. moldovenesc propriu-zis (de sud-est) ; 13. moldovenesc din jurul Bacăului ; 14. putnean sau vrîncean ; 15. muntenesc cu labialele intacte (totuşi amestecat cu graiuri ardelene) ; 16. muntenesc de est (de origine ardeleană) ; 17. dobrogean ; 18. oltenesc de nord-est ; 19. oltenesc de nord-vest; 20. oltenesc de sud (poate şi acesta divizat în trei graiuri : de vest, central şi de est).

Aceasta este o schiţă provizorie, care va trebui modificată în viitor[1]. Este clar totuşi că subdialectele sau graiurile puternic caracterizate constituie nişte adevărate nuclee, între care se situează subdialectele sau graiurile mai puţin caracterizate, cele mixte şi cele mozaic. Aşadar clasificarea făcută de E. Petrovici rămîne valabilă numai dacă luăm în considerare subdialectele dacoromâne puternic caracterizate.

Această evaluare ca dialecte a celor cinci sau şase forme teritoriale ale dacoromânei nu trebuie să ne facă să credem că dacoromâna nu posedă o mare unitate. Dimpotrivă este de făcut precizarea că dacoromâna apare, pe aria destul de vastă pe care ea se vorbeşte, ca una dintre limbile cele mai unitare din cîte cunoaştem în Europa, cel puţin tot atît de unitară ca şi limba franceză, vorbită în nordul Franţei sau ca şi limba provenţală, vorbită în sudul Franţei, ba chiar mai unitară decît aceasta din urmă, care prezintă şi varietatea regională gasconă, socotită de provenţali în evul mediu, şi chiar de unii lingvişti de azi (G. R o h l f s), ca o limbă romanică deosebită. Şi, dacă avem în vedere că dialectele francoprovenţale, care se integrează de fapt la franceză, alcătuiesc o nouă categorie de dialecte franceze alături de cele franceze propriu-zise şi sînt deci, cum deja am spus (vezi mai sus, §-ul 3), în situaţia celor două dialecte macedoromâne, cu toate că nu s-au născut prin migrare şi că nu sînt despărţite de celelalte dialecte franceze prin spaţii aloglote, înţelegem că dacoromâna, cu dialectele ei de pe vastul teritoriu pe care se vorbeşte astăzi, este mai unitară decît limba franceză [2]. Este exclusă orice comparaţie cu situaţia lingvistică din Italia, unde, după părerea unor lingvişti (A. M o n t e v e r d i), am avea în fond trei limbi : 1. italiana de nord, 2. italiana centrală şi de sud şi 3. siciliana, unite într-o singură limbă prin dezvoltarea comună de-a lungul secolelor şi prin conştiinţa apartenenţei tuturor celor care le vorbesc la aceeaşi naţiune. Şi este exclusă orice comparaţie şi cu situaţia lingvistică din ţările germane, unde în fond se vorbesc două limbi : 1. germana de sus şi 2. germana de jos, şi chiar o a treia limbă : germana mijlocie, toate unite de asemenea într-o singură limbă prin dezvoltarea istorică şi prin conştiinţa unităţii de origine.

§ 12. Ajunşi la capătul acestei discuţii, trebuie să ne punem din nou problema : în cadrul dacoromânei şi macedoromânei trebuie să distingem dialecte, aşa cum au procedat lingviştii străini, apoi P h i l i p p i d e şi

[1] Am ajuns la o asemenea clasificare a graiurilor dacoromâne sub influenţa fostului meu profesor, Iorgu I o r d a n, care, într-o conversaţie de acum aproape două decenii, îmi spunea (în contradicţie cu cele susţinute de dînsul altădată ; vezi mai sus, §5) că graiurile dacoromâne nu se pot clasifica în patru, cinci sau şase dialecte, ci într-un număr cu mult mai mare de dialecte, de ordinul zecilor.

[2] Dialectele macedoromâne mai prezintă o deosebire importantă faţă de dialectele francoprovenţale : în timpul formării limbii române, pe cînd erau graiuri, ele au avut exact aceeaşi evoluţie fonetică ca şi unele graiuri dacoromâne ; pe cînd francoprovenţala se separă, din epoca ei de formare, de franceza propriu-zisă printr-o serie de schimbări fonetice proprii.

I o r d a n și, în sfîrșit, G r a u r și C o t e a n u ? Sau trebuie să numim subdialecte ceea ce acești lingviști numesc dialecte ?

Desigur, termenul s u b d i a l e c t a fost întrebuințat de mulți lingviști români pentru a denumi subdiviziunile dacoromânei și macedoromânei, din cauză că dacoromâna apărea acestor cercetători ca foarte unitară în raport cu alte limbi și din cauză că, socotindu-se dialecte dacoromâna, macedoromâna, meglenoromâna și istroromâna, era imposibil să mai fie considerate dialecte cele patru sau cinci forme regionale ale dacoromânei : cea muntenească, cea moldovenească, cea bănățeană, cea ardelenească și cea maramureșeană. Realitatea este că, chiar în cadrul unora din aceste forme teritoriale ale dacoromânei se pot distinge subdialecte, ca de exemplu subdialectul oltenesc, care, după cum am văzut, se subîmparte el însuși în mai multe graiuri. Așa că nu se pune problema de a elimina acest termen din dialectologia română, cu atît mai mult cu cît el apare cîteodată și cînd se discută despre dialectele altor limbi. Este necesar să se pășească la identificarea și delimitarea, pe cît va fi posibil, a tuturor formelor teritoriale ale dacoromânei, deci a tuturor graiurilor dacoromâne, și la clasificarea lor în dialecte și subdialecte. Dar întrucît situația limbii române din acest punct de vedere nu se deosebește de aceea a unor limbi ca franceza sau provențala, nouă ni se pare mai potrivit să vorbim nu de un singur dialect dacoromân, împărțit în subdialecte, ci de cinci sau șase dialecte de aproape înrudite între ele, grupul dialectelor dacoromâne sau norddunărene ; după cum socotim potrivit să se vorbească nu de un singur dialect macedoromân, împărțit în mai multe subdialecte, ci de două sau trei dialecte macedoromâne, care de asemenea sînt de aproape înrudite între ele și alcătuiesc alt tip de dialecte românești decît cele dacoromâne. Din motive de comoditate a expresiei, vom folosi însă și termenul d a c o r o m â n (ă), pentru a designa complexul alcătuit de dialectele dacoromâne, precum și termenul m a c e d o r o m â n (ă), pentru a designa complexul alcătuit de dialectele macedoromâne.

CAPITOLUL IV

TERITORIUL DE FORMAŢIE A LIMBII ROMÂNE ŞI A POPORULUI ROMÂN

§ 1. Cine vrea să scrie istoria limbii române trebuie să plece numai de la acele graiuri latineşti care s-au transformat cu vremea în română. Prima datorie a celui care vrea să facă istoria limbii române este deci aceea de a determina teritoriul de limbă latină pe care s-au născut mai tîrziu limba română şi poporul român. Sîntem aşadar obligaţi să rezolvăm problema teritoriului de formaţie a românei înainte de a discuta însăşi formarea limbii române. Teritoriul acesta nu se poate identifica decît parţial pe baza izvoarelor istorice (literare) din epoca de formare a limbii române şi a poporului român, căci pentru această epocă lipsesc informaţiile asupra romanităţii de la nordul Dunării (cu excepţia celei de pe malul de nord al fluviului), iar cele asupra romanităţii din sudul Dunării sînt puţine. De aceea sîntem siliţi să recurgem la informaţiile istorice (literare) din epoca anterioară, a stăpînirii romane efective, destul de bogată în date asupra teritoriului de limbă latină din Peninsula Balcanică şi Dacia. Fireşte, acest teritoriu urmează a fi delimitat de teritoriul de formare a altor popoare sud-est-europene care îşi au originea în teritoriul stăpînit de romani, tocmai prin identificarea acestor condiţii istorice antice care au trebuit să ducă, în fiecare regiune, la naşterea altui popor. Se ştie că izvoarele istorice medievale nu spun aproape nimic cu privire la români pentru timpurile de pînă în secolul al X-lea, cînd românii abia au depăşit limitele teritoriului românesc primitiv, şi spun prea puţine lucruri despre români pentru timpurile următoare, pînă la întemeierea Principatelor [1]. De altfel, cele mai importante informaţii despre români, din aceste izvoare, n-au fost cunoscute de către lumea ştiinţifică decît în a doua jumătate a secolului trecut şi deci numai cu începere din acel timp s-a putut constitui mai temeinic istoria cea mai veche a românilor. Dar informaţiile istorice literare (opere istorice şi inscripţii) despre populaţia care, la sfîrşitul lumii antice, trebuia să devină poporul român, s-au dovedit a fi, la sfîrşitul secolului trecut, destul de bogate, pentru ca să se rezolve încă de pe atunci unele probleme ale teritoriului de formaţie a acestui popor. Rezolvarea definitivă a problemelor nu s-a putut da decît în ultimele decenii şi numai pe baza materialelor arheolo-

[1] Cu privire la patria primitivă a poporului român şi la istoria acestui popor pînă prin secolul al X-lea, istoricii medievali (din secolul al VII-lea şi următoarele) dau puţine informaţii sau spun lucruri care pot fi socotite veridice (să ne gîndim la cele spuse de Kekavménos: vlahii din imperiul bizantin sînt originari din regiunile de lîngă Dunăre şi Sava, unde locuiau, pe vremea cronicarului bizantin, şi locuiesc şi astăzi, sîrbii); dar ele sînt simple deducţii.

gice, scoase la iveală de arheologii români prin numeroasele săpături efectuate după 1949. Este explicabil deci pentru ce aproape tot ce s-a afirmat în epoca de ascensiune a burgheziei şi în cea capitalistă despre teritoriul de formaţie a poporului român nu era, în cea mai mare parte, decît ipoteză sau rezultatul unor deducţii logice. Şi este explicabil pentru ce, începînd din secolul al XVIII-lea, cînd s-a întărit burghezia germană din Ardeal şi Banat, atît prin colonizările de şvabi din Banat, cît şi prin sprijinul de tot felul dat de guvernul vienez, şi au început să se dezvolte burghezia maghiară şi cea română, sîntem în faţa unor teorii contradictorii asupra originii românilor. Problema originii românilor, în special aceea a patriei lor primitive, a originii lor etnice şi a eventualelor lor migraţii, n-a mai fost tratată cu obiectivitatea necesară operelor ştiinţifice. Unii din cercetătorii germani şi cei unguri şi-au ales soluţiile care conveneau falselor aspiraţii politice ale burgheziei din care făceau parte: ei au creat şi dezvoltat teoria originii suddunărene a tuturor românilor. Cum s-a remarcat cîteodată, cei mai mulţi dintre aceşti cercetători străini au căutat argumente în vederea susţinerii teoriei care servea acele aspiraţii politice, iar nu adevărul. Fireşte, teoriile susţinute erau prezentate ca nişte dogme, deşi ele nu erau decît nişte ipoteze. Cercetătorii germani şi unguri la care ne referim au devenit simpli avocaţi ai presupuselor interese politice ale neamului lor, de fapt ale burgheziei germane şi maghiare. Ei s-au făcut apărătorii unei formaţiuni de stat burgheze multinaţionale, rezultate prin cucerire, Austria sau Austro-Ungaria, în care românii trebuiau să aibă cît mai puţine drepturi, iar, cu vremea, trebuiau să dispară ca naţionalitate. După 1918, învăţaţii unguri credeau că trebuie să lupte pentru crearea unui stat maghiar cu graniţele pe care le avusese Ungaria medievală. Învăţaţii români au luptat, dimpotrivă, pînă în 1918, pentru realizarea unui stat naţional liber românesc, de tip burghez, care trebuia să cuprindă şi Ardealul, Crişana, Maramureşul şi Banatul; iar, după aceea, pentru apărarea acestui stat, şi-au susţinut şi dezvoltat teoria continuităţii poporului român în Dacia. În această luptă, dreptatea era de partea poporului român; dar el ar fi trebuit să-şi aibă statul său naţional, chiar dacă ar fi fost originar din sudul Dunării. Căci graniţele statelor actuale nu trebuie întemeiate pe graniţele statelor medievale, decît dacă graniţele medievale s-au întemeiat pe realităţi etnice şi istorice şi corespund cu graniţele etnice actuale ale popoarelor majoritare. Adevărul istoric asupra patriei primitive a popoarelor a fost văzut atunci de învăţaţii români, chiar dacă ei n-au reuşit să-l susţină întotdeauna cu argumente temeinice, care, în vremea aceea, nici nu puteau fi invocate decît în parte, pentru că nu se făcuseră suficiente cercetări. Dimpotrivă, învăţaţii germani şi unguri care au fixat patria primitivă a poporului român în sudul Dunării s-au făcut susţinătorii unor teorii eronate, chiar absurde. Unii dintre aceşti învăţaţi pot fi suspectaţi chiar în buna lor credinţă. Astăzi rămînem miraţi că cea mai mare parte din aceşti savanţi vorbeau cu atîta certitudine despre nişte presupuse evenimente care nu se găsesc menţionate în nici un izvor istoric.

Lipsa izvoarelor istorice cu privire la originea românilor explică şi faptul că problemele originii românilor au atras nu numai pe istorici şi arheologi, dar şi pe lingvişti, şi, într-o anumită măsură, şi pe etnografi. În mod normal lingvistul şi etnograful n-ar trebui să se ocupe cu astfel de probleme. Ei ar

trebui să pornească de la faptele istorice ca de la un cadru în care se petrec cele lingvistice și etnografice și să explice pe acestea din urmă prin cele dintîi. Cînd însă cadrul faptelor lingvistice și etnografice nu le este cunoscut, lingvistul și etnograful sînt nevoiți să plece de la faptele lingvistice și etnografice pentru a deduce pe cele istorice. Față de insuficiența izvoarelor istorice, care pune pe istoric în imposibilitate de a rezolva problemele originii românilor [1], s-a încercat să se rezolve aceste probleme cu un alt material, și anume, în primul rînd, cu materialul lingvistic. Materialul lingvistic invocat în acest scop, începînd de pe la 1 900, de către unii învățați români, poate duce, dacă este just interpretat, la o soluționare a controversatei probleme și poate fi mărit cu materiale care duc la aceleași concluzii. Dar săpăturile arheologice de după 1950 permit rezolvarea problemei fără a mai lăsa loc îndoielilor.

§ 2. Două sînt teoriile cele mai des susținute în trecut și astăzi de cercetători: una, care se întîlnește la toți învățații români, cu excepția lui E. Hurmuzachi, a lui A. Philippide și a lui R. Rosetti, și la mulți învățați străini; conform acestei teorii, poporul român s-a format atît la nordul cît și la sudul Dunării mijlocii și de jos; o vom numi teoria originii carpato-balcanice a românilor; alta, care se întîlnește la mulți învățați germani, la toți învățații unguri și la mulți alți învățați străini, și a fost adoptată și de învățații români E. Hurmuzachi, R. Rosetti și A. Philippide; conform acestei teorii, poporul român s-ar fi format exclusiv la sudul Dunării, deoarece, după părăsirea Daciei de către romani, în Dacia nu s-ar mai fi vorbit latinește; o vom numi teoria originii balcanice sau exclusiv balcanice a românilor. Teoria originii carpato-balcanice a fost creată de învățatul german Johann Thunmann (*Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774), dar a căpătat o argumentare nouă, la B. P.-Hasdeu, A. D. Xenopol și D. Onciul, și, în veacul nostru, la N. Iorga, V. Pârvan, Ov. Densusianu, S. Pușcariu, Th. Capidan, E. Petrovici, C. Daicoviciu, I. Nestor etc. Teoria originii exclusiv balcanice a fost creată de Franz Joseph Sulzer (*Geschichte der transalpinischen Daziens*, Wien, I, II, III, 1781—1782 (anume în II)), și a căpătat o argumentare nouă la R. Roesler (*Romänische Studien*, Leipzig, 1871), P. Hunfalvy, G. Weigand etc. Dar teoria în discuție prezintă și o variantă: Fr. Miklosich, C. Jireček, Radu Rosetti și A. Philippide (ultimul în *Orig. rom.*, I, Iași, 1923—1925, și II, 1925—1927), care au aderat la această teorie, se deosebesc radical de Sulzer și Roesler, prin faptul că situează migrația de la sudul Dunării la nord nu în secolul al IX-lea sau al XIII-lea, ci între secolul al VI-lea și al XIII-lea. Și în cadrul primei teorii se disting două variante, după cum se admite sau nu o admigrație din sudul Dunării. Așadar, putem distinge patru teorii mai importante, după cum învățații care s-au ocupat cu problema originii românilor au susținut: 1) continuitatea dacoromânilor la nordul Dunării, în Dacia, fără nici o admigrație de la sudul

[1] În vremea din urmă s-au studiat din nou și temeinic izvoarele istorice de către Vladimir Iliescu, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor istorice*, *SCIV*, 22, 1971, 3, p. 425—442.

Dunării (B. P. Hasdeu, A. D. Xenopol, N. Iorga, V. Pârvan, S. Puşcariu, Th. Capidan etc.); 2) continuitatea românilor în Dacia, cu o admigraţie din sudul Dunării (D. Onciul, Ov. Densusianu, T. Papahagi); 3) migraţia dacoromânilor în a doua jumătate a evului mediu, de pe presupusul său teritoriu primitiv, din sudul Dunării, la nordul acestui fluviu, unde nu ar fi existat deloc români la început (Roesler, Tomaschek, Hunfalvy, Weigand, Tamás, Lukinich, Gáldi etc.); 4) migraţia românilor pe teritoriul Daciei, înainte de cucerirea maghiară a Transilvaniei (Miklosich, Jireček, Philippide şi alţii). Dar, în acest capitol al lucrării noastre, nu ne interesează toate problemele originii românilor, ci numai cea care priveşte teritoriul de formaţie a poporului român. Şi, în această privinţă, trebuie spus că, în lipsa aproape totală a izvoarelor pentru epoca de formaţie a poporului român şi a limbii sale, s-a încercat să se rezolve problema patriei primitive a românilor examinînd gradul de romanizare a diferitelor regiuni din sud-estul Europei, grad uşor de constatat cu ajutorul rămăşiţelor materiale descoperite de arheologi, printre care în primul rînd inscripţiile. Ca popor romanic, poporul român este continuatorul unor populaţii de limbă latină din Imperiul Roman sau din teritoriul stăpînit cîndva de romani. Dar, în unele regiuni din sud-estul Europei, limba latină nu reuşise să înlăture din uzul comun limbile vorbite acolo înainte de cucerirea romană, iar, într-o anumită regiune a teritoriului de limbă latină, din Peninsula Balcanică, anume pe ţărmul Adriaticii, condiţiile geografice şi etnice au fost de aşa natură, că au dus la formarea altui popor romanic. S-a ajuns astfel, numai pe baza informaţiilor arheologice şi istorice, transmise de lumea antică, să se stabilească limitele teritoriului de limbă latină din părţile în care mai tîrziu se va forma poporul român.

§ 3. Cea dintîi contribuţie importantă pentru soluţionarea teritoriului de formaţie a poporului român a adus-o învăţatul ceh Constantin Jireček. Pentru el era clar că poporul român nu s-a putut naşte decît din populaţia de limbă latină de la Dunărea mijlocie şi de jos şi din Peninsula Balcanică, nu şi din populaţia de limbă greacă a aceleiaşi peninsule. Prima sarcină care îi apărea deci lui Jireček, în cercetarea istoriei Peninsulei Balcanice, era aceea de a trasa cu precizie limita dintre teritoriul de limbă latină şi cel de limbă greacă din peninsulă. Această limită trebuia să fie, măcar în parte, limita de sud a teritoriului pe care s-a format neamul românesc.

În *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, *Denkschriften der Wiener Akademie*, vol. 48, Wien, 1902, p. 13 şi urm., el spunea (pasajul e redat în traducerea lui Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 70—71, dar cu unele modificări formale): „Inscripţiile, pietrele miliare şi monetele oraşelor din timpul imperiului ne permit să stabilim destul de precis limita dintre cele două limbi care aveau stăpînirea în împărăţia romană, între limba latină de la Dunăre şi Marea Adriatică de o parte, şi între limba greacă din Macedonia şi din regiunile grecizate ale Thraciei pe de altă parte. Această limită coincide în mare parte cu graniţele acestor provincii din secolele I—al III-lea de dinainte de reformele lui Diocleţian. Linia de graniţă părăsea Marea Adriatică la Lissus (Alessio) şi urma graniţa dintre Dalmaţia (mai tîrziu Praevalis) la nord şi Macedonia (mai tîrziu Epirus Nova) la sud.

Această graniță mergea pe la sud de actualul drum care duce de la Scutari la Prizren, spre răsărit, și se confunda cu limita dintre Moesia Superior și Macedonia. Acolo locuitorii orașelor dardanice Ulpiana (Lipljan), în actuala Kosovopolje, și Scupi (lîngă Scopje), în regiunea cea mai de sus a rîului Axios (Vardar), au lăsat inscripții latinești, în vreme ce apropiatul Stobi (la sud de Köprülü, la vărsarea Cernei în Vardar) poseda un caracter cu totul grecesc. Mai departe această graniță urma pe acea dintre Moesia Superior și Thracia, așa că Naissus (Niș) și Remesiana (Bela Palanka, între Niș și Pirot) aparțineau domeniului latin, iar Pautalia (Küstendil) și Serdica (Sofia), împreună cu teritoriul de la Pirot, aparțineau domeniului grecesc/ Prin urmare provincia romană, de mai tîrziu, din secolele al IV-lea — al VII-lea, Dacia Mediterranea, compusă din bucăți din Thracia și Moesia Superior, cu orașele Serdica, Pautalia, Naissus și Remesiana, forma un domeniu bilingv./ De la regiunea dintre Bela Palanka și Pirot, limita dintre cele două limbi se îndrepta spre răsărit, de-a lungul versantului de nord al muntelui Haemus, de-a lungul graniței dintre provinciile Moesia Inferior și Thracia, și anume în așa fel că inscripțiile din regiunea de la Vrața și Nicopolis (Nikjup, lîngă Tărnovo) sînt cele mai multe grecești, iar acele de la malul Dunării pînă la gurile acesteia sînt aproape exclusiv latinești. În extremul est granița atingea teritoriile orașelor grecești care se întindeau de-a lungul coastei Mării Negre, pînă la gurile Dunării. Domeniul de limbă greacă se întindea pînă la marile regiuni grece și grecizate ale Asiei, domeniul de limbă latină se alipea de regiunile romanizate ale Pannoniei, Noricului, Raetiei și Galliei. Cea mai mare lărgime o avea domeniul limbii latine pe linia dintre granița de nord a Pannoniei pînă la cea dintre Dardania și Macedonia, de la Carnuntum și Brigetio pînă la spațiul dintre Scupi și Stobi. Cea mai mică lărgime o avea acest domeniu la Dunărea de jos, de la Ratiaria (Arčer) la vale.// Pe vremea cînd au stăpînit romanii Dacia traiană domeniul limbii latine a fost mărit cu întinse teritorii de la stînga Dunării, la nord de linia dintre gura Savei și gura Oltului. În afara acestor domenii compacte apar numai sporadic inscripții grecești în domeniul latin și inscripții latine în domeniul grecesc. Coloniile de veterani romani din provinciile grecești, fundate cele mai multe după sfîrșitul războaielor civile, și-au păstrat numai arareori pentru mai multă vreme caracterul lor etnografic. Asemenea colonii au fost mai ales Deultus, din timpul lui Vespasian, de lîngă mlaștinile de la Burgas la Marea Neagră, o puternică fortăreață de graniță în perioada bizantină contra bulgarilor, fortăreață care a fost pustiită de abia în secolul al XIV-lea, apoi, în provincia Macedonia, care, înainte de reformele lui Dioclețian, se întindea la vest pînă la Marea Adriatică, Philippi la cîmpul de luptă din vremea războiului civil, Cassandrea lîngă Thessalonica, și Byllis lîngă Apollonia, în valea de jos a rîului Voiusa, la răsărit de Valona, la actualul sat Gradița. Cel mai bine s-a păstrat elementul roman la Dyrrhachium, unde inscripțiile latinești ajung pînă în secolul al VI-lea. Din cauza multelor relații cu Italia din față, Dyrrhachium a fost totdeauna un oraș bilingv; în veacul de mijloc se întîlneau în regiunea lui cele trei limbi de atunci ale documentelor, limbile greacă, latină și slavă". (Vezi și cele spuse de J i r e č e k în *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911, I, p. 38—39).

Granița stabilită de Jireček între teritoriul de limbă greacă și cel de limbă latină al Peninsulei Balcanice, numită de mulți învățați „linia Jireček" a fost verificată de A. Philippide (*Orig. rom.*, I, p. 72), care a constatat că ea nu corespunde întotdeauna realităților antice și că existau și teritorii intermediare bilingve, greco-latine: „*din inscripții*, dacă nu le citează cineva în bloc, ci le cercetează în amănunțime, se vede că teritoriul de la Serdica, și în general partea nord-vestică a provinciei Thracia, nu era așa complet grecizată, cum spunea Jireček ... Dacia Mediterranea nu prezenta aspectul pe care acest autor i-l dă, că ar fi fost bilingvă în acel fel că o parte din ea (cea de la Remesiana și Pirot) era cu limbă latină, iar cealaltă parte (cea de la Serdica și Pautalia) era cu limbă greacă. *Din inscripții* reiese altceva, anume că partea Daciei mediterrane de la Remesiana și Pirot era cu limbă latinească, iar partea ei de la Serdica și Pautalia era bilingvă. Pentru Deultum (Nu *Deultus*, vezi *C.I.L.* III, pag. 2084), Cassandrea, Byllis și alte colonizări cu italici pe teritoriul grecizat al Peninsulei Balcanice, colonizări care nu au avut nici pe departe importanța celor de la Dyrrhachium și de la Philippi și prin urmare au putut rezista grecizării încă mai puțină vreme decît aceste din urmă, vezi § 83 nr. 2 nota". El continua imediat după aceea (*ibid.*): „Dintre argumentele pomenite numai de Jireček, *inscripții*, *pietre miliare*, *monezi*, eu am dezvoltat în acest capitol două, inscripțiile cu pietrele miliare, din nefericire în mod incomplet ... Dar chiar așa, rezultatele căpătate de mine confirmă aproape cu totul cele povestite de Jireček ..."

În mod independent de Jireček, ale cărui lucrări nu le citise, a stabilit limita între teritoriul grecizat și cel romanizat din Peninsula Balcanică și V. Pârvan (*Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoroman*, București, 1911, p. 9, 50-51, 53-55, 57-58, 60-61 și 160-161). Rezultatele cercetărilor sale coincid cu cele ale lui Jireček. Cu limita dintre teritoriul de limbă greacă și cel de limbă latină de la Marea Adriatică s-a ocupat și Petar Skok (*Zum Balkanlatein*, IV, în *ZfrPh*, 59, 1934, p. 175—183). Spre deosebire de Jireček (și de Philippide, ale cărui rezultate nu le cunoștea), învățatul croat se întemeia pe toponimia actuală albaneză, sîrbocroată și greacă. După el, limita dintre teritoriul de limbă greacă și cel de limbă latină din Peninsula Balcanică începea nu la Lissus, ci mai la sud, la Apollonia, aproape de granița dinspre Grecia a Albaniei actuale, ceea ce se confirmă în parte și prin cercetările mai noi, ale lui H. Mihăescu (vezi mai jos, § 5; Mihăescu arată că partea de sud a actualei Albanii, ca și extremul sud al actualei Iugoslavii, erau zone bilingve, greco-latine), ca și zonele de la Sofia și Pirot, în aceste regiuni avem nu o linie de graniță între cele două limbi, ci o zonă de graniță.

§ 4. În stabilirea hotarului dinspre vest al teritoriului de formație a poporului român, cele mai mari merite revin lui Philippide. Învățatul ieșean însă nu ar fi putut face aceasta dacă, mai înainte de dînsul, Jireček n-ar fi arătat clar, în cele două lucrări indicate la § 3, că, în evul mediu și în epoca modernă, pînă în secolul al XIX-lea, a trăit în Peninsula Balcanică, și anume pe coasta Adriaticii, în afară de români, și un alt popor romanic, pe care învățatul ceh l-a numit poporul dalmat. Acest popor este destul de des pomenit în evul mediu tîrziu, mai rar în epoca modernă, cînd dalmații au fost asimilați de slavi și de venețieni. Jireček, care a readus acest neam

romanic în conștiința învățaților, trebuia să ajungă numaidecît la concluzia că, din populația de limbă latină a Peninsulei Balcanice și a Daciei, s-au născut două neamuri romanice și că, deci, nu tot acest teritoriu trebuie socotit ca teritoriul de formație a poporului român, cum crezuseră unii învățați pînă atunci. După apariția operei lui Jireček, Matteo Bartoli a publicat lucrarea *Das Dalmatische*, Wien, 1906, 2 vol., în care a făcut istoria poporului dalmat și a publicat toate urmele scrise de limbă dalmată din secolele trecute și toate textele culese de el de la ultimul vorbitor al acestei limbi, Tuóne Udáína, mort în 1898, așa că existența poporului dalmat și a limbii dalmate n-a mai putut fi ignorată de învățați. Rezultatele la care a ajuns Philippide le găsim în *Orig. rom.*, I, p. 508—519. Vom cita unele pasagii de acolo.

P. 508—509 : 1.„O deosebire mare există însă între două părți ale teritoriului romanizat din răsăritul Europei, anume între provincia Dalmația de o parte și între provinciile Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia și Pannonia Inferior de altă parte. Deosebirea consistă în următoarele puncte : 1. Mai întîi, în ce privește în special Dalmația, Moesia Superior și Moesia Inferior, încă din timpul lui Diocleţian (284—305) Dalmația a fost separată, din punct de vedere al administrației civile și militare, de restul Peninsulei Balcanice și alipită la Italia, iar de la moartea lui Theodosius I (395) ea (afară de Praevalis = regiunea orașului Scodra) a aparținut la imperiul de apus, în vreme ce Moesia Superior și Moesia Inferior au aparținut la imperiul de răsărit. Prin aceasta, pe de o parte, s-au împuținat raporturile între populația romanică din Dalmația și populația romanică din celelalte două provincii, iar pe de altă parte, fiecare din cele două populații romane a avut legături culturale cu alte neamuri de oameni".

P. 509—514 : „2 ... Se pare că o separare a avut loc chiar și din punct de vedere al solului. Este adevărat că romanizarea s-a întins foarte curînd și foarte adînc în această provincie (Dalmația). Numărul localităților unde s-au găsit resturi de așezări romane este enorm. Numărul inscripțiilor din această provincie este mult mai mare decît acel al inscripțiilor din oricare altă provincie a Illyricului și cu mult mai mare decît acel al inscripțiilor din Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia și Pannonia Inferior, la un loc luate (vezi § 91)".

P. 515—516 : „a fost sigur o parte a Dalmației unde populația era rară, unde cultura romană pătrunsese mai slab. Acest lucru reiese din compararea pe hartă a localităților unde s-au descoperit urme romane. Localitățile acestea sînt foarte multe, este drept, dar există un teritoriu vast, unde ele aproape lipsesc. Acel teritoriu se întinde de la rîul Vrbas spre răsărit pînă pe aproape de basenul rîului Drina ... A fost foarte deasă populația și foarte întinsă cultura romană de la Vrbas spre apus și în basenul rîului Drina, dar la mijloc a fost o lacună. Ca să o delimitez mai precis, această lacună se întindea între rîul Vrbas la apus, rîurile Lașva, Bosna și Prača la sud, și versantul vestic al rîului Drina la răsărit. Numai la mijlocul lacunei, pe rîul Bosna, începînd de la vărsătura Lașvei spre nord, pînă la Doboj, au existat rari stabilimente romane. Același lucru reiese și din compararea numărului inscripțiilor. Din 5110, cîte sînt aproximativ inscripțiile din Dalmația, publicate în *C.I.L.*, III, cad pentru teritoriul lacunei dintre rîurile Vrbas și Drina numai 77.

În conformitate cu aceste fapte stă constatarea arheologiei preistorice că în Bosnia, „mai ales în părţile ei cele mai îndepărtate de mare, arta preistorică continuă încă în timpul dominaţiunii romane“, Ed. Richter, *Beiträge zur Landeskunde Bosniens und der Hercegovina, Wissenschaftliche Mitteilungen*, X, 404 (sublinierile lipsesc în textul original)... Şi această lacună din Dalmaţia se continuă la nord în cele două Panonii, unde teritoriul dintre lacul Pelso(Balaton) la nord, Siscia (Sissek) la vest, rîul Sava la sud şi o linie verticală, care ar trece aproximativ prin Stuhlweissenburg şi Fünfkirchen pînă la Sava, la est, era aproape pustiu, cel puţin din punct de vedere al culturii romane. Acest lucru îl probează puţinătatea ori lipsa totală a inscripţiilor ... Această lacună din Dalmaţia se continua pe de altă parte spre sud prin codrul şi pustiul care se întindea din mijlocul Bosniei pînă la munţii Scardos-Şar ...“ (Philippide trimite la § 53, Nota S [= Strabon], 57, de la p. 207, în care arătase că teritoriul din mijlocul Bosniei pînă în Munţii Şar fusese pustiit de Philippos al V-lea, regele Macedoniei, şi de scordisci).

P. 516—517 : „3) Invazia barbarilor a avut alt caracter în Dalmaţia decît în celelalte provincii romanizate din răsăritul Europei ... Dalmaţia a fost bîntuită şi stăpînită numai de goţi, de avari şi de slavi, în vreme ce Moesia Superior şi Moesia Inferior, Dacia şi Pannonia Inferior, au fost cotropite de numeroşi barbari alţii (vezi § § 82, 88, 89). Apoi invazia barbarilor în Dalmaţia a avut loc relativ tîrziu. Sub Theoderich (493—526) goţii (ostrogoţii) au ocupat Dalmaţia, dar numai cu cîteva garnizoane, fără să se stabilească ca popor într-însa, şi după luarea Sirmiului de către avari (anul 582) au început devastările în această provincie din partea avarilor şi slavilor, pînă ce slavii s-au stabilit definitiv într-însa la începutul secolului VII. C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 51, 87, 91, 95“. (Sublinierea lipseşte în textul original).

P. 517—518 : „4) Dar cea mai mare deosebire dintre Dalmaţia şi celelalte provincii romanizate din răsăritul Europei consista în alcătuirea etnică. Mai întîi, dacă luăm în considerare neamurile de oameni care ocupau solul pe vremea cuceririi romane şi care prin urmare au fost supuse romanizării şi au dat naştere, în cea mai mare parte, populaţiei romanice, Dalmaţia era ocupată de illyri, de pannoni, care erau strîns înrudiţi cu illyrii, şi de iapodi, care erau un neam amestecat din illyri şi din celţi. Această provincie era ocupată, cu alte cuvinte, de o populaţie unitară, care se poate numi illyropannonă. Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia şi Pannonia Inferior, la un loc considerate, erau ocupate, din contra, de un complex de neamuri diferite, anume de thraci, illyri, pannoni, celţi, bastarni, sarmaţi, scythi, fără să mai ţinem socoteală de obulensi şi oitensi, popoare de origine obscură şi de existenţă problematică, şi de autarieii fugari din Scythia Minor. Apoi, din punct de vedere al popoarelor imigrate pe vremea cînd romanizarea era în vigoare şi despre care se poate prin urmare presupune că au putut fi şi ele măcar cît de cît supuse romanizării, în Dalmaţia se poate zice că acest element a lipsit complet, deoarece goţii au trăit în ea numai ca garnizoane şi cu începere abia din secolul al VI-lea, cînd romanizarea pierduse din putere, iar slavii s-au stabilit într-însa tocmai la începutul secolului al VII-lea, cînd romanizarea încetase. Cu totul altfel se petrec lucrurile în celelalte provincii la un loc considerate, unde diferite popoare nebăştinaşe, unele thrace (bessi, costoboci, carpi), altele germane (marcomani, goţi, gepizi, heruli şi alţi germani), altele slave, altele

uraloaltaice (hunii) s-au stabilit în așa epocă timpurie și în asemenea împrejurări de persistență, încît este inadmisibil să nu se fi romanizat măcar într-o minimă porțiune (vezi § 82)".

Iată și un alt pasaj caracteristic (p. 658): „Dacă această populație romanizată a răsăritului Europei, concentrată de la timpurile lui Gallienus numai de-a dreapta Dunării, a continuat să trăiască pînă tîrziu, apoi ea a trebuit să dea naștere la două popoare romanice deosebite și la două limbi romanice deosebite, căci prea mari erau deosebirile și etnice și politice și localnice dintre cele două grupuri, ca să fi putut rezulta un singur popor și o singură limbă. Aceste două popoare și aceste două limbi există însă de fapt : pe de o parte poporul dalmat și limba dalmată, de altă parte poporul român și limba românească. Poporul dalmat s-a stins ca unitate națională aparte în timpurile din urmă cu totul, dalmații au devenit ori slavi ori venețieni. Limba dalmată a încetat de a exista cu moartea ultimului om care o învățase ca limbă maternă, Tūóne Udáîna, mort la 10 iuniu 1898 (Bartoli, *Das Dalmatische*, I, p. 13) [Sublinierea lipsește în textul original]. El era un popor format dintr-un substrat etnic unitar, neamurile illyropannone din Peninsula Balcanică. Poporul român e format dintr-un substrat foarte amestecat, unde însă tonul unitar a fost dat de neamuri thrace".

§ 5. Abstracție făcînd de greșeala de a limita, după domnia lui Gallienus, teritoriul de formare a poporului român și a limbii române la sudul Dunării, constatările și raționamentele lui Philippide își păstrează și azi valoarea lor, deși, după descoperirile arheologice și epigrafice din regiunile în discuție, descoperiri care se întind pe mai bine de cinci decenii, cifrele privitoare la numărul inscripțiilor latine din diversele regiuni indicate de Philippide sînt altele. Cercetarea materialului epigrafic descoperit între timp în Dalmația, Noricum, Pannonia, în Moesia Superior, Moesia Inferior, Macedonia, Tracia și Dacia, a fost reluată de H. M i h ă e s c u, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960, p. 37 și 44, și mai ales în *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, București, 1966, p. 23—30 (în aceasta din urmă, statistica inscripțiilor e ținută la curent cu descoperirile recente). Mihăescu n-a căutat să vadă în mod special dacă repartiția teritorială a inscripțiilor găsite justifică admiterea unei lacune de romanizare în Dalmația, dar a admis (p. 32) de fapt existența acestei lacune și a cuprins la ea și bazinul Drinei (*Infl.gr.*, p. 26—27). El a constatat că cele mai bine de 23.000 de inscripții latinești, găsite în teritoriile amintite, pînă la data apariției lucrării, se repartizează astfel pe provincii : 9 500 în Dalmația, 2 000 în Noricum, 3 500 în Pannonia Superior, 1 500 în Pannonia Inferior, 1 300 în Moesia Superior, 1 300 în Moesia Inferior, 3 000 în Dacia, 300 în Tracia și 500 în Macedonia[1]. Mihăescu a căutat să stabilească și re-

---

[1] În lucrarea *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București și Paris, 1978 (care constituie ediția a doua a lucrării *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*), p. 319, cifrele sînt întrucîtva deosebite: din totalul de cel puțin 21.888 de inscripții latine, 314 au fost descoperite în Ahaia și Epir, 650 în Macedonia, 8 525 în Dalmația, 3 824 în Pannonia Superior, 2 533 în Pannonia Inferior, 1 449 în Moesia Superior, 277 în Thracia, 1688 în Moesia Inferior și 2 628 în Dacia. Dar acum nu au mai intrat în calcule inscripțiile din Noricum și s-a ținut seamă de cele din Ahaia și Epir, ceea ce explică cifra mai mică a totalului inscripțiilor.

partiţia geografică a inscripţiilor în interiorul fiecărei provincii. Din cele 9 500 de inscripţii din Dalmaţia, 9 200 sînt pe insule, pe coastă şi în localităţile apropiate de coastă, la apus de Munţii Dinarici, iar 300 în interior, pe văile apelor care se varsă înspre Sava şi Dunăre : în bazinul Bosnei sînt 20 de inscripţii, în bazinul Drinei, peste 137 de inscripţii, pe văile afluenţilor apuseni ai Moravei, 83 de inscripţii, pe cursul superior al Vardarului, peste 20 de inscripţii ; celelalte inscripţii aproximativ 40 la număr, se găsesc răsfirate în restul teritoriului de la est de Munţii Dinarici, în care intră şi bazinul rîului Vrbas. Mihăescu concludea (p. 27) că, în bazinul Drinei, romanizarea n-a fost destul de puternică. Cum însă, în bazinul acestui rîu, se găsesc numeroase urme ale culturii materiale romane — lucrul a fost arătat de P h i l i p p i d e ; vezi mai sus, § 4—, trebuie să integrăm acest teritoriu la teritoriul romanizat. Mihăescu ar fi trebuit să concludă că romanizarea a fost destul de slabă pe văile afluenţilor Moravei şi mai ales pe văile afluenţilor Savei, de la apus de Drina. Din cele 1 300 de inscripţii ale Moesiei Superior, 300 se găsesc la sud de Naissus (p. 27), deci pe un teritoriu foarte mic în comparaţie cu nordul şi estul Dalmaţiei [1]. Din cele 1 300 de inscripţii ale Moesiei Inferior, numai aproximativ 500 se găsesc în oraşele de pe malul Dunării ; celelalte se repartizează aproape uniform pînă spre culmile Balcanilor. Din cele 5 500 de inscripţii, cîte s-au găsit în Noricum şi Pannonia Superior, aproximativ 2 500 se află în sudul acestor provincii, iar 3 000 în nordul lor. „Repartiţia geografică a inscripţiilor e destul de omogenă, în sensul că nu găsim nici aglomerări mari, dar nici goluri întinse, cu excepţia perimetrului muntos". (Mihăescu, *Infl. gr.*, p. 25). „În Pannonia Inferioară, din totalul de aproximativ 1 500 de inscripţii, cam 1 250 se găsesc de-a lungul ţărmului drept al Dunării, iar restul de 250 se răsfirau spre vest către lacul Balaton. Centrele romanizate se aflau deci de-a lungul *limes*-ului" (*op. cit.*, p. 26) [2]. Materialul epigrafic scos la iveală în ultima jumătate de secol ar arăta deci că lacuna de romanizare, de care vorbea P h i l i p p i d e, nu se întindea şi în Pannonii. Pe de altă parte, Mihăescu mută mai spre sud decît J i r e č e k şi P h i l i p p i d e granița dintre teritoriul de limbă latină şi cel de limbă greacă din Macedonia (p. 30—31) : „Inscripţiile latineşti (din Macedonia) în număr de peste 500 se repartizează în 47 de localităţi, dintre care Philippi cu 235, Stobi cu 33 şi Thessalonicae cu 27 de inscripţii [3], formează unele enclave romane în mijlocul unor populaţii de limbă traco-ilirică sau elenică. Inscripţiile latineşti s-au păstrat pe teritoriul Albaniei de azi, dar se întîlnesc şi la răsărit de lacurile Prespa şi Ohrida ...". S-ar părea însă, din cele spuse de Mihăescu, că teritoriul Albaniei actuale şi cel imediat vecin, de la estul ei, nu intra în lacuna de romanizare : numărul inscripţiilor latine din această regiune, vreo 200, pare destul de ridicat pentru ca acest teritoriu să fie considerat ca romanizat. Însă partea de nord a Albaniei actuale putea să se alăture lacunei de

---

[1] Cf. şi p. 31 : „în triunghiul Scupi, Prizren şi Naissus [inscripţiile] devin şi mai numeroase şi [ţinutul] se încadrează în domeniul romanizat al Moesiei superioare".

[2] Şi după descoperirile din ultimii zece ani, concluziile care se impun sînt aproximativ aceleaşi : localităţile în care s-au găsit inscripţiile se situează mai ales pe ţărmul drept al Dunării şi în regiunile din nordul Pannoniei Inferior, cuprinsă între Dunăre şi lacul Balaton.

[3] Cifrele corespunzătoare apar mai mari în lucrarea *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, p. 77—86.

romanizare de la est de Munţii Dinarici. „Limita dintre inscripţiile greceşti şi latineşti pornea de pe ţărmul Adriaticei la Apollonia şi mergea spre răsărit pînă la lacul Prespa. Zona de miazăzi de această linie, pînă în dreptul localităţilor Vlora (Valona) şi Korča (Korica) era mixtă, adică avea atît inscripţii latineşti, cît şi greceşti, fiind supusă ambelor influenţe. Această zonă mixtă continua şi mai spre răsărit, peste localităţile Lychnidus (Ohrida), Heraclea Lyncestis (Monastir sau Bitolia), Stobi (Ştip), Pautalia (Küstendil), Turres (Pirot) şi Serdica (Sofia). De-a lungul munţilor Haemus limita era formată de însăşi cumpăna apelor pînă la Pontul Euxin. În veacurile II—IV, Marianopolis şi ţărmul stîng al Pontului cu cetăţile Odessus (Varna), Callatis (Mangalia), Tomis (Constanţa) şi Histria erau bilingve, iar în interior precumpăneau inscripţiile latineşti" (p. 31).

§ 6. Constatarea acestei lacune de romanizare, despre care, cum am văzut, P h i l i p p i d e credea că se întinde şi în Panonia, i-a permis învăţatului ieşean *(Orig. rom.*, II, p. 571—802), să stabilească nu numai limita de vest a teritoriului pe care s-a format poporul român şi limba română, dar şi teritoriul locuit la început de albanezi. Problema originii albanezilor şi a limbii albaneze interesează foarte mult istoria limbii române şi a poporului român, fie pentru că, la începutul evului mediu, albanezii locuiau imediat la vest de poporul român, fie pentru că unii învăţaţi susţin că albanezii sînt continuatorii neromanizaţi ai tracodacilor, cei romanizaţi fiind românii. Dar albanezii au fost şi sînt consideraţi de mulţi învăţaţi ca urmaşii ilirilor din părţile imediat vecine de la nord şi nord-vest. Pe baza toponimicelor sîrbe şi macedonene ca *Niš* (< *Naissus*) şi *Štip* (< *Astibus*) şi albaneze ca *Shkup* (< *Scupi*) „Scopje", *Durrës* (<* *Dúrraţu* < *Dyrrhachium*) şi *Vlorë* „Valona" (< *Avlóna* < *Aulona*), unii învăţaţi au pretins că albanezii sînt originari din Dardania şi Albania (N. J o k l, *Real-Lexikon der Vorgeschichte*, I, p. 85—92, şi M. V a s m e r, *ZfslPh*, V, p. 286 şi urm.). Philippide nu putea lua act de această concepţie, care abia se contura în vremea cînd el şi-a alcătuit opera citată mai sus. Dar, întrucît numărul elementelor greceşti vechi din limba albaneză este minim — abia dacă ajunge pînă la 20, după cercetările de pe vremea lui Philippide, la vreo 40, după cele de azi —, iar elementele latine din albaneză sînt foarte numeroase — ele se numără cu sutele —, pentru Philippide era clar că albanezii au trăit în antichitate pe un teritoriu de influenţă latină, adică înconjurat din toate părţile de populaţii care vorbeau latineşte. Învăţatul ieşean conclude a că albanezii au trăit în antichitate la nordul liniei de graniţă dintre limba latină şi limba greacă, din Peninsula Balcanică, stabilite de Jireček şi de el însuşi. Şi fiindcă albanezii nu s-au romanizat (adică nu şi-au părăsit propria lor limbă, pentru a adopta limba latină, ci numai au împrumutat numeroase elemente latineşti), Philippide concludea pe drept că ei nu au putut locui în antichitate decît în „lacuna" de romanizare stabilită de el. Şi cum, după învăţatul ieşean, această lacună de romanizare se întindea şi în Panonia, unde locuiau triburile pannonice — o fracţiune a ilirilor —, Philippide concludea că albanezii sînt şi urmaşii pannonilor din lacuna de romanizare. Noi, care, pe baza cercetărilor lui Mihăescu, înclinăm a crede (§ 5) că lacuna de romanizare identificată de Philippide se limita la teritoriul muntos din Dalmaţia de sud-est, considerăm drept strămoşi ai albanezilor mai ales populaţia iliră de acolo. Dar cercetările recente

ale arheologilor albanezi ne obligă să extindem teritoriul de origine al albanezilor, adică lacuna de romanizare, şi în Albania de la nord de rîul Shkumbini : acolo a existat, din secolul al V-lea pînă în al VIII-lea, cultura materială Koman, care continuă pe cea ilirică şi stă la baza culturii materiale a albanezilor din secolul al XI-lea şi următoarele (vezi între altele Skënder A n a m a l i, *De la civilisation haute-médiévale albanaise*, în *Les Illyriens et la genèse des Albanais, Travaux de la session du 3—4 mars 1969*, Tirana, 1971, p. 183—194 ; Skënder A n a m a l i, Muzafer K o r k u t i, *Les Illyriens et la genèse des Albanais à la lumière des recherches archéologiques albanaises, ibid.*, p. 11—39, în special p. 34—36, şi Skënder A n a m a l i, *Nga Iliret tek Arbërit (Shqiptarët e hershëm)*, în *Studime historike*, XXVI, (IX), 1972, nr. 3, p. 121—136, cu rezumat francez : *Des Illyriens aux Albanais*, p. 136—146, în special p. 131—132 şi 139). Nu ştim dacă această cultură se găsea în acea vreme şi în lacuna de romanizare din Dalmaţia, precum şi în teritoriul de la Niš, Skopje şi Štip (foarte probabil, cercetările arheologice ulterioare o vor constata şi acolo). Dar ea a trebuit să existe la început numai în lacuna de romanizare sau numai în partea de sud a acesteia. Faptele lingvistice confirmă pe cele arheologice: toponimicul albanez *Durrës* şi chiar cel slav *Drač*, numele actual al vechiului oraş Dyrrhachium, au la bază o formă fonetică latinească populară : **Dúrraţu*, cu *chiu* devenit *ţu* ; iar toponimicul albanez *Vlorë*, numele albanez de azi al vechiului oraş *Aulon*, are la bază o formă fonetică grecească, cu *au* devenit *av* ; de unde urmează că teritoriul de la răsărit de oraşul Dyrrhachium era de limbă latină, iar cel de la răsărit de oraşul Aulon era de limbă greacă. Nu putem admite ca Eqrem *Ç a b e j*, *Problemi i autoktonisë së shqiptarëve në dritën e amrave të vendeve (Le problème de l'autohtonie des Albanais à la lumière des noms de lieux)*, *BUShT*, *Seria Shk. Shoq.*, 2 (1958), p. 54—66, *Die älteren Wohnsitze der Albaner auf der Balkanhalbinsel im Lichte der Sprache und der Ortsnamen*, în *VII Congresso Internazionale di Scienze onomastiche*, Firenze, 1961 ; *Vendbanimi i hershëm i shqiptarëve në Gadishullin Ballkanik në dritën e gjuhës dhe të emrave të vendeve (The ancient home of the Albanians in the Balkans Peninsula in the light of the language and toponymy)*, *BUShT*, *Seria Shk. Shoq.*, 1 (1962), p. 219—226, că patria primitivă a albanezilor se întindea şi la Niš, Shkup, Štip şi Valona, tocmai pentru că aceste oraşe erau romanizate sau grecizate. Dar trebuie să admitem, după acelaşi lingvist, că albanezii locuiau în preajma oraşelor Raguza şi Durrazzo, căci numele albaneze ale acestora au la bază forme cu fonetisme latine şi prezintă evoluţia fonetică albaneză.

Credem că P h i l i p p i d e şi-a creat mari merite în rezolvarea problemei originii albanezilor, deşi, probabil, a greşit în ce priveşte delimitarea lacunei de romanizare ; şi este de mirare că rezultatele muncii sale, cu corectările fireşti, pe care le impun cercetările arheologice ulterioare şi faptele toponimice, nu au fost însuşite de puţinii albanologi care au avut ocazia să le cunoască (le-a respins fără motive deja N. J o k l, *Indogerm. Jahrbuch*, XIV, 1930, p. 122—123). Dealtfel este posibilă o împăcare a teoriei expuse de noi aici, rezultată prin corectarea teoriei lui P h i l i p p i d e şi a teoriei lui Eqrem Ç a b e j : albanezii nu sînt urmaşii populaţiei din zona de intensă romanizare, deci din Dardania, ci ai populaţiei din lacuna de romanizare ; dar ei s-au stabilit pe teritoriul de la Niš, Scopje, Štip şi Valona înainte de ocu-

parea Peninsulei Balcanice de către slavi sau în același timp cu ei. Această concepție nu poate fi infirmată de constatarea unor albanologi — în ultima vreme, Eqrem Ç a b e j —, conform căreia toponimicele *Niš*, *Štip*, *Shkup* și *Vlorë* prezintă tratamente fonetice specifice limbii albaneze (vezi mai jos, IV, cap. V, § 5). În bună metodă științifică, toponimicele în discuție nu dovedesc că albanezii sînt originari din regiunea în care se găsesc orașele denumite prin ele, ci că strămoșii albanezilor au locuit în regiunea respectivă începînd din epoca de sfîrșit a lumii antice sau chiar începînd din epoca migrației slave pînă pe la anul 1 000, cînd *s* devine *š* în albaneză. Că albanezii locuiau și în Albania de nord ne-o arată faptul că toponimicul albanez *Durrës* (< lat. pop. **Dúrrațu*), numele orașului antic Dyrrhacchium, prezintă, spre deosebire de numele dat de italieni orașului, *Durrazzo*, fenomenul iliric al mutării accentului pe prima silabă a cuvîntului și transformarea lui *ț* în *s*, petrecută după anul 1 000 [1]. Pe de altă parte rotacismul lui *n* intervocalic, care caracterizează numai dialectul tosc (= de sud) al limbii albaneze, a avut loc cel mai tîrziu în vremea influenței slave vechi asupra albanezei și dovedește prezența albanezilor la Valona în preajma colonizării slave. Este clar deci că triburile ilirice neromanizate din Munții Dinarici și de la est de Durrazzo au migrat într-o perioadă foarte veche — epoca de sfîrșit a lumii antice sau de început a evului mediu — în regiunea orașelor Niš, Skopje, Štip, Durrazzo și Valona și că, la Niš și Štip, ele au fost multă vreme (pînă după anul 1 000, cînd albanezul *s* a devenit *š*) singura populație care locuia acolo, întrucît slavii nu posedă nume ale acestor orașe cu fonetism slav (cum e cazul cu toponimicele *Drač* și *Scopje*). Foarte probabil, migrația triburilor ilirice în regiunile orașelor Niš, Scopje, Štip și Valona a avut loc ca urmare a cuceririlor și colonizărilor slave în Peninsula Balcanică. Faptul rămîne să fie cercetat arheologic[2]. Strămoșii albanezilor locuiau și în preajma orașului Raguza, căci numele pe care-l dau albanezii orașului, *Rush*, prezintă evoluția fonetică albaneză.

§ 7. Dar concluzii asupra patriei primitive a albanezilor se pot scoate și din studierea elementelor lexicale de origine latină ale albanezei. M i h ă e s c u (*Les éléments latins de la langue albanaise*, I, *RSEE*, IV, 1966, p. 5—33 și 323—353), care reia și în această privință o preocupare a lui P h i l i p p i d e , ajunge la concluzia că multe din elementele de origine latină din albaneză se regăsesc în limbile romanice din Occident și că deci strămoșii antici ai albanezilor au trăit într-o regiune deosebită de cea pe care

[1] It. *Durrazzo*, avînd accentul pe silaba a doua, continuă o formă latinească populară cu accentul dat cuvîntului de greci și romani.

[2] Nu putem fi de acord cu Henrik B a r i ć, *Albanisch, Romanisch und Rumänisch*, în *Godisnjak* al Institutului de balcanologie din Sarajevo, Kn. 1, 1957, p. 1—16, și cu E. P e t r o v i c i, *Problema limitei sud-vestice a teritoriului de formare a limbii românești*, în *LR*, IX, 1960, p. 79—83, care întemeindu-se pe toponimicele pomenite, au susținut, ca și N. J o k l, că albanezii sînt originari din regiunea de sud a Moesiei Superior (de la Niš la Skopje și Štip), că deci ei sînt urmași ai tracilor, iar nu ai ilirilor, și că numai Moesia Inferior dinspre Dunăre a intrat în teritoriul de formație a poporului român și a limbii sale. Concepția acestor învățați este infirmată atît de puternica romanitate a părții de sud a Moesiei Inferior, indicată de inscripțiile antice, cît și de faptul că albaneza nu apare ca limba substrat a românei (pentru această ultimă problemă vezi mai jos, III, cap. IV, §10—14). Și se înțelege că nu putem accepta nici teoria lui Vl. G e o r g i e v, conform căreia albanezii sînt urmașii mesilor neromanizați.

o locuiau strămoşii românilor. Lingvistul amintit se opreşte la concluzia (p. 326) că poporul albanez este originar de pe teritoriul cuprins între Adriatica şi o linie care pleacă de la nord de lacul Shkodër, se apropie de Kosovo Polje, aproape de Priština, se îndreaptă spre sud, prin localităţile Kumanovo, Kačanik, Tetovo, Monastir (Bitolia) şi Ohrida, şi apoi spre vest, pe lîngă lacurile Ohrida şi Prespa şi pe lîngă localităţile Kastoria, Grammos, Konica şi Delvino, pentru a atinge Adriatica aproape de Santi Quaranta. În încercarea sa de a identifica patria primitivă a albanezilor, nici Mihăescu nu ţine seamă de lacuna de romanizare, stabilită de Philippide, cu corectările pe care Mihăescu însuşi le-a adus constatărilor învăţatului ieşean, ci fixează teritoriul în discuţie pe baza altor considerente, între care şi acela că Albania ar fi fost în antichitate un teritoriu de limbă latină, iar nu de limbă greacă, cum s-a crezut. El crede că teritoriul albanez primitiv se întindea şi la sud de linia care uneşte Apollonia cu Monastir pe la sudul lacului Prespa, adică într-o zonă în care, după constatările sale înseşi, se vorbea atît limba greacă cît şi limba latină. Noi am arătat însă în §-ul anterior, că Albania de sud a fost un teritoriu de limbă greacă. Şi pentru că, după cum vom vedea la II, cap. II, § 1 şi 8, latina populară de la baza albanezei nu e radical deosebită de aceea de la baza românei, putem conclude că albanezii sînt originari din lacuna de romanizare, astfel cum am delimitat-o în § 5 şi 6.

§ 8. Graniţa de răsărit a teritoriului pe care s-a format neamul românesc a coincis cu ţărmul vestic al Mării Negre şi cu Nistrul. În Dobrogea şi Moesia Inferior de lîngă Marea Neagră a existat o intensă viaţă romană, aşa că populaţia de limbă latină de acolo a putut să-şi păstreze limba după instalarea slavilor în Peninsula Balcanică. Faptul că românii din această regiune nu sînt pomeniţi de izvoarele istorice decît pentru a doua parte a evului mediu, cît şi faptul că, dintre toate numele de oraşe de origine antică, păstrate în Dobrogea pînă în evul mediu sau pînă azi, nici unul nu prezintă fonetism românesc nu pot fi interpretate în sensul că românii din Dobrogea au dispărut : românii de acolo au primit numele oraşelor dobrogene de la noii stăpînitori ai teritoriului, care, tocmai în această calitate de stăpînitori — de reprezentanţi ai oficialităţii —, au reînfiinţat oraşele şi le-au dat numiri noi, în cazul că nu au păstrat pe cele vechi. Astfel, *Constanţa*, numele oraşului care s-a ridicat pe ruinele vechiului Tomis, numit în secolul al V-lea *Constantiana* (Procopios, Περί κτισμάτων, pomeneşte de castelul numit *Constantiana*, restaurat de Iustinian ; acest nume este probabil un dublet pentru *Tomis* ; vezi *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 601), nu prezintă fonetismul românesc. Cînd, în secolul al X-lea, grecii au revenit în Dobrogea (în urma cuceririi ei de la bulgari), ei au dat oraşului numele *Co(n)stanţa*, iar românii au împrumutat cuvîntul de la greci.

Şi alte nume de oraşe dobrogene s-au păstrat din antichitate pînă astăzi, cu un fonetism care de asemenea nu e românesc. Astfel, *Halmyris*, probabil numele cetăţii de la Zaporojeni, a devenit *Salmoruda*, *Callatis* apare ca *Mangalia*, *Geranea* s-a păstrat în *Ekrené*, cu fonetism grecesc, *Carsium* (la Procopios *Carso*) în *Hîrşova* (cu fonetism probabil avar, peceneg sau cuman, căci *c* devine *h* în unele limbi turceşti), *Altinum* în *Oltina*, cu fonetism slav, iar *Durostorum* s-a păstrat în *Silistra*, care provine însă din gr. Δρίστρα, el însuşi de origine slavă (numele slav vechi e *Drŭstorŭ*, iar *s*- românesc reprezintă, desigur, pe δ grecesc din Δρίστρα). Este clar că, în toate aceste

cazuri, românii au împrumutat numele de la cuceritorii locurilor. Singur *Biroe* (vezi *Itinerarium Antonianum*, 225, 1) sau *Bireo* (vezi *Notitia dignitatum*), păstrat în *Băroi*, prezintă fonetism românesc (vezi *Istoria limbii române*, II, Bucureşti, 1969, p. 659).

Partea de sud, de lîngă mare, a teritoriului dintre Prut şi Nistru, a fost de asemenea stăpînită multă vreme de romani. Oraşul Tyras (actuala Cetatea Albă) a constituit desigur un centru important de romanizare a acestor regiuni. Cum vom vedea mai jos, § 11, Moldova de nord s-a romanizat şi ea pînă în secolul al VI-lea.

§ 9. Materialele epigrafice şi arheologice ne permit să trasăm limitele de nord şi est ale provinciei romane Dacia. Această provincie cuprindea Banatul, Oltenia, cu părţile vecine ale Munteniei, şi Ardealul propriu-zis, pînă la Munţii Apuseni. Munţii Călimani, Munţii Gurghiului, Munţii Harghita şi Baraolt, Crişana, teritoriul de la nord de Călimani, inclusiv Maramureşul, şi Ardealul de la izvoarele Mureşului şi Oltului au rămas în afara provinciei romane Dacia. Graniţa de sud şi sud-est a provinciei a variat : pe vremea lui Traian, ea mergea de la Breţcu (lîngă Pasul Oituz), pe munţii Carpaţi, pînă la Turnul Roşu, după care urma cursul Oltului. Dar Hadrianus a integrat la Dacia şi Muntenia de vest şi de nord-vest. Învăţaţii care au tăgăduit continuitatea românilor în Dacia s-au întemeiat nu numai pe tăcerea izvoarelor cu privire la prezenţa românilor în această provincie de la 271 pînă în secolele al XII-lea — al XIII-lea, dar şi pe un celebru pasaj din opera istoricului antic Flavius Vopiscus (*Historia Augusta*, *Aurelianus*, 39), ca şi pe un pasaj aproape identic din opera istoricului Eutropius (IX, 15), — acesta a scris în timpul domniei lui Valens (364—378) —, în care se spune că populaţia romană din Dacia a fost mutată de Aurelian la 271 în sudul Dunării, unde împăratul a creat provincia Dacia Aureliană[1]. Este clar însă că nu trebuie să dăm crezare acestui autor, care, după cum a arătat deja Petru M a i o r (*Istoria pentru începutul românilor în Dachiia*, Buda, 1812, p. 26—45), nu putea să spună că împăratul a părăsit Dacia fără a se fi îngrijit de adăpostirea în Imperiu a populaţiei romane de acolo. În urma cercetărilor arheologice întreprinse în ultimele trei decenii, problema a fost lămurită : în Banat, Oltenia şi Ardeal a continuat să trăiască şi după 271 o populaţie romanizată, alături de cea dacică (provincia a fost părăsită numai de funcţionari, militari şi oamenii cu stare ; poporul de jos, în genere sărac, a rămas pe loc). Rezultatele acestor cercetări se găsesc expuse în numeroase lucrări, dar în special în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, în articole ca acela al lui I. N e s t o r, *Les données*

---

[1] Nu are dreptate D. Şt. M a r i n, *Părăsirea Daciei Traiane în izvoarele literare antice, Consideraţii filologico-lingvistice pe marginea textelor*, în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, X (1943), cînd afirmă că pasajul din opera lui Vopiscus a fost rău înţeles de toţi cîţi l-au folosit în problema originii românilor. Textul latin în discuţie: „provinciam transdanuvinam Daciam, a Trajano constitutam, sublato exercitu et provincialibus reliquit ...“ ar însemna, după Marin, „provincia Dacia transdanubiană, cea înfiinţată de Traian, a părăsit-o luînd armata şi funcţionarii“, iar nu „ ... armata şi provincialii“ (el invocă faptul că lat. *provincialis* are şi sensul de „funcţionar al provinciei“). Dat fiind că, după aceea, Vopiscus spune : „abductosque ex ea populos in Moesia conlocavit“ (vezi textul la P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I, p. 421), este clar că autorul latin nu înţelegea prin *provinciales* numai pe funcţionari. Pentru textele în discuţie vezi în special C. D a i c o v i c i u, *Problema continuităţii în Dacia*, în *Anuarul Inst. de Studii clasice*, III, 1936—1940, Cluj, Sibiu, 1941, p. 200—270, *Le problème de la continuité en Dacie*, în *Revue de Transylvanie*, VI, 1940, nr. 1, şi în *La Transyl-*

archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain, în *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, nr. 3, p. 383—423, şi în lucrarea lui D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966. Noi le expunem mai jos în § 10—12.

Aşadar, cu toate că Dacia a fost stăpînită puţin timp de romani (106—271, deci 165 ani), populaţia din cadrul ei s-a romanizat, în cea mai mare parte, în acest timp. Se crede că numărul soldaţilor romani aduşi în Dacia imediat după cucerire s-a ridicat la peste 60 000. Au fost aduşi apoi colonişti, negustori, meseriaşi constructori ai noilor oraşe şi ai drumurilor romane, funcţionari administrativi, muncitori la ocnele de sare sau la minele de aur. Desigur, toată populaţia din oraşe vorbea latina. Numai la sate au mai putut rămîne daci neromanizaţi. Numărul inscripţiilor latine găsite pînă astăzi în Dacia se ridică, după numărătoarea lui H. Mihăescu (vezi mai sus, § 5), la 2 628, cu mult mai mult decît în oricare provincie sud-est-europeană afară de Dalmaţia, care are 8 525 , de Pannonia Superior, care are 3 824 inscripţii, şi de Pannonia Inferior, care are 2 533 inscripţii ; numărul lor este cu atît mai impresionant, dacă avem în vedere că Dacia a fost stăpînită de romani numai 165 ani.

Muntenia, cu excepţia părţii de apus şi de nord-vest, care aparţinea Daciei, n-a făcut parte din Imperiu ; s-a presupus de către Mommsen, *CIL*, III, 781, 12509 şi 12530, p. 2107 (vezi Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 42—47) că Muntenia de la răsărit de Olt, a fost cuprinsă în provincia Moesia Inferior de pe vremea lui Traian pînă pe vremea lui Maximinus (235—238 e.n.). Dar deja Gr. Tocilescu a dovedit (*Monumentele epigrafice şi sculpturale ale muzeului naţional de antichităţi*, I, Bucureşti, 1902, p. 211) că partea de pe lîngă rîul Olt şi partea de nord-vest a Munteniei făceau parte din provincia Dacia. Philippide (*loc. cit.*) a admis părerea lui Mommsen, integrînd însă, după Tocilescu, părţile de vest şi nord-vest ale Munteniei la provincia Dacia. Cercetătorii ulteriori sînt de părere că această parte a Munteniei a fost părăsită de romani după moartea lui Traian (vezi *Ist. Rom.*, I, p. 349—350). Hotarul dinspre Muntenia a fost mutat pentru cîtva timp, în secolul al III-lea, mai aproape de Olt (vezi *ibid.*, p. 352). De acord cu D. Tudor (*Constantin cel Mare şi recucerirea Daciei*, în *Rev. Ist. Rom.*, XI—XII, 1941—1942, p. 134—148), istoricii români [1] susţin astăzi că Muntenia şi Oltenia de sud, pînă la limita dintre stepă şi dealuri, a fost recucerită şi integrată în Imperiu de Constantin cel Mare. Acest împărat pune să se construiască, la limita amintită, un val de apărare împotriva goţilor, taifalilor şi carpilor, lung de 700 de km, denumit astăzi de popor *Brazda lui Novac*. Valul în discuţie începea la Hinova lîngă Drobeta - Turnu Severin, şi trecea pe la nord de Craiova, pe la sud de Piatra-Olt, Costeşti (Argeş) şi Găieşti, şi pe la nord de Ploieşti şi Mizil, pentru a ajunge la Barboşi lîngă Galaţi. Este adevărat că valul n-a mai putut fi observat la est de Mizil ; se poate admite

---

vanie dans l'Antiquité, Bucureşti, 1945, p. 189—257, şi Vladimir Iliescu, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare*, în *SCIV*, 22, 1971, p. 425—442.

[1] Cf. C. C. Giurescu şi Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, Bucureşti, 1972, p. 136—140.

că el n-a existat în această regiune ; el n-a mai fost construit, poate, din cauză că lăţimea stepei îl făcea inutil. Constantin cel Mare a pus să se construiască şi două poduri peste Dunăre, unul la Sucidava (actualul Celei), și altul la Daphne (Olteniţa). Asemenea construcţii ar fi fost fără sens într-o regiune lipsită de populaţie. Oltenia și Muntenia de sud au fost stăpînite de romani pînă în anii 447—448, cînd Attila a cucerit oraşele de pe ambele maluri ale Dunării. Spre sfîrşitul secolului, graniţa Imperiului revine la Dunăre. Stăpînirea romană păşeşte iarăşi în nordul Dunării, în Banat şi Oltenia, în secolul al VI-lea, sub Iustinian, cînd cetăţile de pe malul stîng al Dunării sînt recucerite și întărite, stabilindu-se în ele ostaşi romani. Trebuie să admitem că, fiind stăpînită în mare parte de romani și fiind cuprinsă din aproape toate părţile, de provincii de limbă latină, spre vest şi nord pînă la 268, spre sud şi est pînă la 602, Muntenia nu s-a putut sustrage procesului de romanizare. Chiar în sudul Moldovei un drum roman lega Ardealul de sud-vest de Dobrogea : de la Breţcu, pe valea Oituzului, pînă la Galaţi. În castrul roman de la Barboşi, pe Siret, în preajma Galaţilor, prezenţa romană este atestată pînă în secolul al IV-lea e.n. Foarte probabil, pînă în secolul al VI-lea, populaţia dacică din Moldova a fost romanizată.

§ 10. După cum se ştie, R. R o e s l e r, şi după aceea, adepţii teoriei sale, au tăgăduit că dacii ar fi jucat vreun rol în formarea poporului român. Ei au susţinut, dimpotrivă, că dacii din provincia romană Dacia, cîţi n-au fost nimiciţi de romani, au emigrat în afara hotarelor provinciei romane. Lucrurile stau cu totul altfel. La Lechinţa de Mureş şi la Soporul de Cîmpie s-au descoperit cimitire de incineraţie din secolul al III-lea, dar anterioare părăsirii Daciei de către romani (atît ritul funeraliilor cît şi anumite aspecte ale culturii materiale arată clar că e vorba de daci). Urme ale culturii materiale dacice au fost observate mai înainte, la Vărădia, Veţel (anticul Micia), Breţcu şi Rîşnov. Cum a arătat D. P r o t a s e, *op. cit.*, p. 16—63, vestigii de viaţă materială şi spirituală ale populaţiei dace din epoca stăpînirii romane în Dacia au fost descoperite în 36 de localităţi, în cea mai mare parte rurale. În Dobrogea, dacii sînt atestaţi la Dinogeţia (Garvăn, în faţa oraşului Galaţi). Pînă în secolul al III-lea, dar şi după aceea, atît Muntenia cît şi Moldova au fost locuite aproape exclusiv de daci ; în Moldova ei poartă numele de carpi, carpodaci şi de costoboci). Probabil numai bande de sarmaţi (roxolani) s-au strecurat în regiunile de stepă ; în Moldova au mai putut locui unii bastarni. Pentru secolul al II-lea, dacii sînt atestaţi la Drajna de Sus, pentru secolul al III-lea, la Bucureşti (lacul Tei şi cartierul Militari), la Chilia (jud. Teleorman), la Mătăsari (jud. Dîmboviţa), la Poieneşti (jud. Vaslui). Triburile sarmate pătrund în mare număr la vest de Prut numai începînd din secolul al III-lea e.n., foarte probabil odată cu instalarea goţilor la nordul Mării Negre. În acelaşi secol, după 271, sarmaţii iazigi pătrund în Banat. Vizigoţii trec la vest de Prut la sfîrşitul secolului al III-lea, cînd, după informaţii antice, carpii au fost colonizaţi în Imperiu. Faptul este dovedit şi arheologic, prin părăsirea necropolei dacice de la Poieneşti. În acelaşi timp sînt părăsite şi necropolele dacice de la Chilia, Militari (Bucureşti) şi Tîrgşor (în apropierea Ploieştilor), probabil tot în urma mutării în Imperiu a dacilor din aceste aşezări. Dar nu toţi carpii au fost colonizaţi în Imperiu : unii au continuat a locui în Moldova în secolul al IV-lea.

§ 11. Cercetările arheologice recente au dovedit în mod neîndoios că, după 271, cea mai mare parte din populaţia de acolo a rămas în Dacia. Această populaţie este atestată atît în oraşe, cît şi în sate. În fostele oraşe romane din Dacia, de exemplu la Sarmizegethusa, Apulum, Porolissum, Napoca, trăia după 271, o populaţie săracă, care s-a instalat în marile clădiri părăsite şi pe care le-a adaptat modestelor ei necesităţi de viaţă, prin construirea unor vetre de foc sau a unor ziduri rudimentare. Marele amfiteatru roman de la Sarmizegethusa, ale cărui intrări au fost baricadate, a fost folosit ca fortăreaţă de apărare în vremea de dinainte de năvălirea hunilor. Cum a arătat K. Horedt (*Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, Bucureşti, 1958, p. 15, şi *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bucureşti, 1958, p. 49—69), la aproximativ un secol după părăsirea Daciei de către Aurelian, în a doua jumătate a secolului al IV-lea, trăia în Apulum o populaţie care-şi avea şi cimitirul ei. În mormintele acestui cimitir s-a găsit o cultură materială tipic romană, care caracteriza atunci şi Moesia Inferior şi Pannonia [1]. Este probabil că populaţia de la Sarmizegethusa avea relaţii cu cea din Moesia şi Pannonia, ale căror obiecte de podoabă şi vase le imita, poate, în ateliere proprii. Morţii erau înhumaţi, după obiceiul roman. Multe sate, întemeiate anterior anului 271, Obreja, Archiud, Mugeni (pe Tîrnava Mare), Sebeş, Iernut (pe Mureş), Noşlac, Bratei, Soporul de Cîmpie, Cluj-Mănăştur etc., apoi altele întemeiate după 271, continuă a dăinui pînă în secolul al IV-lea. Alte aşezări, precum Coromlău, Răcari, Micia, se formează (după 271) în apropierea unora din fostele castre romane. În toate aceste sate găsim, ca şi în oraşe, elemente de cultură materială şi spirituală de factură romană; lipsesc produsele tipic germanice (gotice) sau sarmatice (iazige). Ceramica din toate aceste aşezări, oraşe sau sate este însoţită de monede romane bătute de împăraţii de după 271. Ceramica roşie romană nu dispare brusc la părăsirea Daciei de către romani, ci continuă a fi utilizată şi în secolul al IV-lea, de exemplu la Lechinţa de Mureş, la Iernut, la Obreja, căpătînd forme noi în secolele al IV-lea — al VI-lea. Populaţia de la sate rămasă după 271 în Dacia a păstrat şi practicile funerare din vremea stăpînirii romane, adică ritul păgîn al incinerării, cum se poate constata din cimitirele şi mormintele de la Lechinţa, Sopor, Tîrnăvioara (Proştea Mică) şi Iernut, de la sfîrşitul secolului al III-lea şi începutul celui următor, apoi din cimitirele şi mormintele de la Sărăţeni, Sf. Gheorghe şi Cluj, din secolul al IV-lea, şi din cimitirele şi mormintele de la Apulum, Porolissum (nesigur) şi Bratei, din secolele al IV-lea — al V-lea [2]. Goţii şi sarmaţii, pătrunşi în Transilvania după anul 300, practicau inhumaţia. Numai populaţia dacoromană din fostele oraşe, de exemplu cea din Apulum, cea din Napoca, probabil şi cea din Porolissum, practica inhumaţia, desigur sub influenţa creştinismului. În Muntenia şi Moldova apare de asemenea, în secolele al IV-lea—al VII-lea, o cultură romană provincială.

---

[1] Vezi expunerea sintetică făcută de V. Arvinte, *Originea limbii şi poporului român în lumina cercetărilor recente*, în *Anuarul de lingvistică şi istorie literară*, XVII, Iaşi, 1966, p. 13—30, expunere pe care am urmat-o cîteodată de aproape, îmbogăţind-o cu date rezultate prin săpăturile mai noi.

[2] Vezi G. Diaconu, *Unheimische und Wandervölker im 4. Jahrhundert u. Z. auf dem Gebiete Rumäniens*, *Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 195—210.

Tot populaţiei de limbă latină din provincia romană Dacia, de după 271, i-au aparţinut şi obiectele paleocreştine descoperite acolo [1]. Creştinismul s-a răspîndit la populaţia romanizată de la nordul Dunării, în al doilea sfert al secolului al IV-lea, în timpul lui Constantin cel Mare, şi după aceea, probabil pînă în secolul al VI-lea sau al VII-lea. Populaţia de la sate a început a se creştina probabil mai ales începînd din secolul al V-lea, cînd încetează ritul incinerării în satele din Dacia (la oraşe încetase de mult). Răspîndirea creştinismului în Dacia, în secolul al IV-lea — al VI-lea, dovedeşte că acolo trăia atunci o populaţie de limbă latină. În ultimii ani au fost găsite obiecte paleocreştine şi în Muntenia şi Moldova, unde unele din ele pot fi atribuite goţilor. Dar obiectele paleocreştine din provincia romană Dacia nu pot fi atribuite goţilor, pentru că ele n-au fost găsite alături de elemente ale unei culturi materiale gotice şi pentru că, după cît ne informează izvoarele istorice, pînă la mijlocul secolului al IV-lea, goţii erau încă păgîni. Tot pe seama populaţiei de limbă latină din Dacia trebuie pusă intensa circulaţie monetară din Dacia de după 271. S-au făcut descoperiri monetare pînă acum în 160 de localităţi dacice, răspîndite pe tot teritoriul Daciei. E vorba mai mult de monede de bronz, care serveau, desigur, ca mijloc de schimb, acestei populaţii deprinse să folosească banul în acest scop.

Alături de populaţia dacică de limbă latină din Dacia, din secolul al IV-lea, probabil în mare parte creştină, locuiau acolo şi daci încă necreştinaţi, cum arată ritul înmormîntării lor, incinerarea, şi despre care putem spune că vorbeau daca, iar în Ardeal şi Muntenia eventual şi latina. Astfel de morminte de incineraţie din secolul al IV-lea s-au găsit la Lechinţa de Mureş, la Cipău (pe cursul superior al Mureşului), la Porumbenii Mici (lîngă Cristur), la Sf. Gheorghe, la Poieneşti (jud. Vaslui), la Vîrteşcoi (jud. Vrancea), la Olteni (jud. Ialomiţa) şi în alte părţi (cf. *Ist. Rom.*, I, p. 634—635, unde se atrage atenţia asupra faptului că unele din aşezările de lîngă aceste necropole continuă aşezările din epoca dacică).

Cultura materială gotică din ţara noastră, care se situează în secolul al IV-lea, poartă numele de cultura Sîntana de Mureş. Aşezările cu această cultură prezintă însă două tipuri: cele de tip propriu-zis Sîntana de Mureş şi cele de tip Olteni; pe cînd primele sînt, desigur, gotice, cele din urmă aparţineau populaţiei locale de limbă latină sau dacă, cum dovedesc o serie de piese din inventarul lor, de tradiţie dacică (vezi I. N e s t o r, în *Ist. Rom.*, I, p. 688—694). De aceea tipul din urmă trebuie numit cultura romană provincială. Mormîntul de la Lechinţa de Mureş şi cele carpice de la Poieneşti şi Vîrteşcoi pot fi înglobate în această categorie. S-a dovedit astfel în mod riguros existenţa unei populaţii dacice romanizate în Dacia şi după 271, iar a carpilor, în Moldova, şi după 295, cînd, după cum spun izvoarele antice, carpii au fost colonizaţi în Imperiu. Prezenţa populaţiei autohtone în secolul al IV-lea

[1] Cu privire la răspîndirea creştinismului pe teritoriile româneşti de la nordul Dunării vezi E. Z a h a r i a, *Cîteva observaţii despre arheologia şi istoria sec. VII—XI pe teritoriul R.S. România*, în *Aluta*, I, Sf. Gheorghe, 1969, p. 120 (articolul întreg. p. 115—128), *La culture Bratei et la culture Dridu*, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 269—287, Dan Gh. T e o d o r, *Elemente şi influenţe bizantine în Moldova în secolele V—XI*, în *SCIV*, 21, 1970, p. 124 (articolul întreg, p. 97—126), şi *Cele mai vechi urme creştine din Moldova*, în *Mitropolia Moldovei şi a Sucevei*, Anul L, 1974, nr. 7—8 (iulie-august), p. 561—573.

în Dacia se dovedește și antropologic, prin prezența tipului somatic mediteranean în localitățile semnalate mai sus și în altele (cf. *op. cit.*, în special p. 693) (goții erau nordici sau estbaltici, iar hunii, mongoloizi).

Evenimentul cu urmările cele mai dezastruoase, atît la nordul cît și la sudul Dunării, îl constituie invazia hunilor (376). Straturi groase de cenușă apar în principalele așezări omenești. Cultura materială de tip Sîntana de Mureș și cultura romană provincială, de după 271, din Dacia, dispar sau se transformă. Populația gotică a părăsit Dacia, iar o mare parte din populația autohtonă s-a mutat în alte locuri sau așezări, mai ferite de atacuri, din aceleași regiuni, pentru a reveni mai tîrziu în multe cazuri pe vechile așezări. Centrele urbane amintite mai sus ca existente în secolul al IV-lea încetează de a mai fi locuite. Numai la Apulum mai găsim urme ale viețuirii unei populații autohtone de limbă latină sau dacă, de după huni (secolele al V-lea — al VI-lea). Populația care mai locuia orașele s-a mutat la sate. După acest eveniment, populația romană și dacă din Dacia prezintă în întregime un caracter rustic.

În epoca stăpînirii gepide în Ardeal (a doua jumătate a secolului al VI-lea), așezările prezintă de asemenea urme ale populației autohtone, acum de limbă latină și creștină. Desigur, în unele cazuri, ca cel al așezării de la Morești, pe Mureș, putem avea îndoieli. Mormintele descoperite acolo, din secolul al VI-lea, sînt orientate în general în direcția est-vest, inhumații avînd capul spre vest (vezi *SCIV*, anul V, 1—2, 1954, p. 209), deci pot fi ale unor creștini. Dar o populație creștină, în această regiune, în secolul al VI-lea, putea fi și gepidică. Căci ceramica cenușie, precum și fibulele, armele și alte obiecte din cimitirul la care ne referim aparțin unei culturi care apare și în Ungaria și sînt atribuite de obicei gepizilor (vezi K. Horedt, *Materiale și cercetări arheologice*, IV, București, 1957, p. 181, în cadrul raportului de săpături *Șantierul arheologic Morești*, și *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 304, în articolul *Die befestigte Ansiedlung von Morești und ihre frühgeschichtliche Bedeutung*). Totuși Horedt admite că la Morești au locuit și „localnici", prin care înțelege, desigur, pe strămoșii românilor. La Bandul de Cîmpie avem un cimitir cu o cultură de același tip, dar din prima jumătate a secolului al VII-lea.

§ 12. Existența unei populații autohtone în Dacia, de după năvălirea hunilor și plecarea goților, este dovedită prin descoperirea așezărilor de la Bratei (jud. Sibiu), de la Ipotești (jud. Olt) și de la Cîndești (jud. Buzău) (vezi *Ist. Rom.*, I, p. 704). Cultura materială a acestei populații, păstrînd tradițiile celei din secolul al IV-lea, și prezentînd influențe romano-bizantine, s-a menținut și după năvălirea hunilor, pînă la năvălirea slavilor, în secolele al VI-lea și al VII-lea (vezi *ibid.*). Meritul studierii și interpretării acestor descoperiri și a cercetării amănunțite a culturii din aceste așezări revine lui I. Nestor și colaboratorilor săi. Această cultură se găsește atît în Muntenia și Ardeal, cît și în Moldova (vezi Nestor, *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, p. 396—401, în articolul *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*). Cultura numită de Nestor Ipotești-Cîndești, după localitățile cu acest nume, a fost găsită și în periferiile Bucureștilor, la Ciurelul, Militari, Străulești, Cățelul Nou, Str. Soldat Chivan etc., precum și la Ceptura (jud. Prahova). O cultură asemănătoare cu cea numită Ipotești-Cîndești și cu cea numită Bratei a fost descoperită la Costișa (jud. Neamț), Botoșana, (jud. Suceava), Nicolina (Iași), Miorcani (jud. Botoșani), Dodești

(jud. Vaslui) etc.[1]. Precum a arătat Nestor, și această cultură se prezintă ca o continuare a culturii romane provinciale, cu noi influențe romano-bizantine. Cultura respectivă este net deosebită de cultura gepidică din Transilvania. Populația din Muntenia practica, în secolul al VI-lea, la Ceptura, ritul inhumației; populația din Moldova practica de asemenea inhumația; cea din Ardeal, în secolul al V-lea, ritul incinerației — ceea ce dovedește în mod neîndoios că era continuatoarea vechilor daci liberi. Lucru pe care nu-l releva I. Nestor, în această epocă nu se mai poate observa o distincție între cultura de tradiție romană și cea a dacilor liberi sau din Dacia dar cu incinerație, ceea ce ne arată că ambele populații aveau aceeași cultură, că ele trăiau, deci, într-o strînsă comuniune și că populația dacă liberă din Muntenia, Ardeal, Crișana și Maramureș, precum și din Carpații moldovenești, se romanizase sau era pe cale de a se romaniza[2]. Așadar trebuie să admitem că, pînă în secolele al V-lea — al VII-lea, atît Muntenia, cît și teritoriul dintre munții Căliman și Munții Rodnei, apoi Carpații răsăriteni, precum și Maramureșul și Crișana, s-au integrat în teritoriul de limbă latină din Peninsula Balcanică și Dacia, adică în teritoriul de formație a poporului român! Nestor arăta că încă nu erau studiate relațiile dintre cultura Bratei și cultura de la Morești (secolul al VI-lea) și de la Bandul de Cîmpie (secolul al VI-lea și prima jumătate a secolului al VII-lea); dar el credea că prima intră și în compoziția culturii găsite în celelalte două localități, în care avem și elemente gepide. La Bratei este atestată la sfîrșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea, o populație autohtonă care își incinerează morții. Avem a face cu daci necreștinați și deci încă neromanizați. Atît în Muntenia cît și în Ardeal, locuințele constau din cabane pe jumătate subterane, deci din bordeie — fapt, care și explică (vezi mai jos, III, cap. IV, § 12) păstrarea cuvîntului *bordei*, de origine dacă, în limba română (păstrarea lui *o* neaccentuat protonic este firească în Moldova: cf. mold. *român*, *a dormi* etc.). Cuptoarele din locuințele de la Bratei sînt de piatră, așa-zisele *pietrare* (*loc. cit.*, p. 400), cuvînt, probabil, existent din această epocă în limba română, dar avem și cuptoare de tip roman (p. 388)[3].

Către sfîrșitul perioadei sale de existență, secolele al VI-lea și al VII-lea, această cultură prezintă și elemente ale culturii materiale slave, din aceleași secole, descoperite la Sărata Monteoru și la Balta Verde (jud. Mehedinți). După cît rezultă din studiile ulterioare ale lui I. N e s t o r și ale colaboratorilor săi, cultura Bratei continuă și în secolele al VI-lea — al VIII-lea, contrar celor crezute de Nestor în articolul citat mai sus. Această cultură, căzînd cu vremea sub totala influență a culturii materiale bizantine, se transformă, prin faza Proto-Dridu, în cultura Dridu, care, după părerea cercetă-

[1] Aspectul descoperit în Moldova a fost numit de descoperitorul ei, Dan Gh. T e o d o r, cultura Costișa-Botoșana. Vezi Dan Gh. T e o d o r, *Regiunile răsăritene ale României în secolele VI—VII*, în *Memoria Antiquitatis*, I, Piatra Neamț, 1969, p. 181—206.

[2] Cu privire la dacii din Crișana vezi Sever D u m i t r a ș c u, *Așezări fortificate și cetățui dacice în partea de vest a Munților Apuseni*, în *Crisia*, 1972, p. 121—148, *Dacidava*, în *Crisia*, 1971, p. 39—46, și *Daci liberi din vestul și nord-vestul României* (sec. II-IV e.n.), în *Crisia*, 1977, p.65—76 (vezi și lucrarea aceluiași, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul aurit*, fără loc, 1967).

[3] O expunere mai nouă a lui N e s t o r avem în *Istoria poporului român*, sub redacția acad. Andrei Oțetea, București, 1970, Capitolul IV, *Formarea poporului român*, p. 90—113.

torului amintit (vezi *Contributions archéologiques au problème des Protorou-mains, La civilisation de Dridu, Note préliminaire, Dacia*, N.S., II, 1958, p. 387—398), a caracterizat poporul român în secolele al IX-lea, al X-lea și al XI-lea[1]. Această cultură se transformă, în Țara Românească, printr-o fază încă insuficient studiată, de la începutul secolului al XII-lea, în cultura Zimnicea, din secolele al XIII-lea și al XIV-lea. Privitor la aceste probleme vezi acum și Eugenia Z a h a r i a, *Cîteva observații despre arheologia și istoria sec. VIII—XI pe teritoriul R.S. România*, în *Aluta*, I, 1969, p. 115—130, și *Données sur l'archéologie des IV-e — XI-e siècles sur le territoire de la Roumanie, La culture Bratei et la culture Dridu*, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 269—287.

Spre mijlocul secolului al VI-lea pătrund în Moldova și Muntenia slavii, care aduc o cultură materială deosebită de cele de pînă atunci (vezi I. N e s t o r, *L'établissement des Slaves en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques récentes*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 429—448, și *La pénétration des Slaves dans la Péninsule Balkanique et la Grèce continentale, Considérations sur les recherches historiques et archéologiques*, în *Revue des Études Sud-Est-européennes*, I, 1963, nr. 1—2, p. 41—67, M. D. M a t e i, *Die slavischen Siedlungen von Suceava, Nordmoldau (Rumänien)*, în *Slovenská Archeológia*, X, 1, 1962, p. 149—169, și articolele lui Dan Gh. T e o d o r, *Contributions archéologiques concernant la culture matérielle slave du début sur le territoire compris entre les Carpates orientaux et le Pruth*, în *Atti del VI Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche, Roma, 1962*, III, Florenza, 1966, p. 167—172, *Regiunile răsăritene ale României în secolele VI—VII*, în *Memoria Antiquitatis*, I, Piatra Neamț, 1969, p. 181—206, *Contribuții privind pătrunderea și stabilirea slavilor în teritoriile extracarpatice ale României*, în *Carpica*, V, Bacău, 1972, p. 105—114, *La pénétration des Slaves dans les régions du S—E de l'Europe d'après les données archéologiques des régions orientales de la Roumanie*, în *Balcano-Slavica*, I, Belgrad-Prilep, 1974, p. 29—42, *Les plus anciens Slaves dans l'Est de la Roumanie*, în *Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archöologie*, Band III, Berlin, 1973, p. 201—211, și *Natives and Slavs in the East-Carpathian Regions of Romania in the 6th—10th Centuries*, în *Relations between the autochthonous Population and the migratory Populations on the territory of Romania*, București, 1975, p. 155—170), și Maria C o m ș a, *Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la Péninsule Balkanique au VI-e—VII-e siècle (avec un regard spécial sur le territoire de la Roumanie)*, în *Balcano-Slavica*, I, Belgrad-Prilep, 1974, p. 9—24. Dar această cultură materială este înlocuită în secolul al VII-lea, de o nouă cultură, Hlincea I, numită de Dan

[1] Despre această cultură, vezi cele scrise de I. N e s t o r, *Les donnés arhéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, p. 406—420, și Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967. Descoperiri din deceniile al VII-lea—al VIII-lea ale secolului nostru au arătat că civilizația Dridu se găsește și în Oltenia și în Banatul de răsărit. Iar, după cîte aflăm din Dan Gh. T e o d o r, *Apartenența etnică a culturii Dridu*, în *Cercetări istorice*, IV, Iași, 1973, p. 135 (articolul întreg, p. 127—142), o cultură înrudită s-a descoperit și în Maramureș (materialele, încă inedite, se găsesc în Muzeul din Baia Mare), și autorul articolului o numește cultura Berea-Ciumești. Aceste fapte ne dau dreptul, cum admite la p. 136, autorul citat, să susținem că tot teritoriul ardelenesc, maramureșean și moldovenesc era locuit, deja în secolele al V-lea și al VI-lea de români sau de daci pe cale de românizare.

Gh. Teodor Lozna-Dorobanţu şi despre care s-a presupus la început de către M. Petrescu-Dîmboviţa şi Maria Comşa că a aparţinut numai unor triburi slave de răsărit, stabilite atunci în Moldova în secolul al VII-lea. În articolul din *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, p. 401, Nestor a susţinut că această cultură a rezultat prin dezvoltarea numai sub influenţe răsăritene şi bizantine a culturii slave din secolele al VI-lea — al VII-lea, fără migrarea unor triburi slave de răsărit în secolul al VII-lea; şi ideea a fost reluată chiar, de descoperitorul culturii Hlincea I, M. Petrescu-Dîmboviţa, *Considérations sur le problème des périodes de la culture matérielle en Moldavie du VI-e au X-e siècle*, în *Revue roumaine d'histoire*, VI, 1967, 2, p. 181—200, şi de Dan Gh. Teodor, *Unele probleme privind evoluţia culturii materiale din Moldova în secolele VI—X*, *Carpica*, I, Bacău, 1969, p. 253—307, în special p. 255—258, precum şi de Eugenia Zaharia, *Données sur l'archéologie*, p. 277 şi 286—287. Această cultură suferă, începînd din secolul al VIII-lea, influenţa culturilor locale, din Dacia, şi influenţa bizantină, şi se transformă în cultura Proto-Dridu, a cărei variantă moldovenească este numită de Dan Gh. Teodor Hlincea I-Oituz. La începutul secolului al IX-lea ea se transformă în Moldova în cultura Dridu, a cărei fază moldovenească este numită de Teodor cultura Spinoasa-Dăneşti. Despre cultura Dridu în Moldova vezi Dan Gh. Teodor, unele din articolele deja citate şi *Contribuţii la cunoaşterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei*, în *SCIV*, 19, 1968, p. 227—278. Cercetătorii amintiţi au dovedit că aceste culturi dezvoltate pe teritoriul Moldovei, cu excepţia uneia din secolul al V-lea—al VI-lea, au aparţinut românilor, care au influenţat cultura slavilor stabiliţi la noi (aceştia şi-au asumat tehnica de aici, superioară celei din patria lor primitivă). Toate acestea ne duc la concluzia că slavii rămaşi în Moldova după migrarea celei mai mari părţi a lor în Peninsula Balcanică vorbeau, ca şi cei din restul teritoriului dacoromân, graiuri de tip bulgăresc. Aşadar în ce priveşte limita de nord şi de est a teritoriului de formaţie a poporului român trebuie să conchidem că ea a coincis cu Carpaţii nordici şi cu graniţele de est ale Moldovei.

După cum aflăm de la D. Krandžalov, *Comment distinguer dans les matériaux archéologiques des pays balkaniques la population locale romanisée des Slaves et des autres éléments ethniques* (în *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica*, VII, 1964, p. 5—43, în special p. 21—42), o cultură materială înrudită cu cea Ipoteşti-Cîndeşti şi Bratei, şi din aceeaşi vreme (din secolul al V-lea pînă în al VII-lea), s-a descoperit în Bulgaria de nord-est, la Pliska, Preslav şi Madara, iar o altă cultură materială, înrudită cu cultura Dridu, precum şi cu cea anterioară, apare în aceleaşi localităţi bulgare, în Dobrogea, în Chersonez, în Crimeea, chiar în Kiev, în secolele al IX-lea, al X-lea şi al XI-lea, în multe regiuni, chiar în secolul al XII-lea. Caracterul romanic al culturii mai vechi şi caracterul bizantin al celei mai noi — ne referim numai la culturile de pe teritoriul bulgar — a fost afirmat întîi de cercetătoarele bulgare I. Čangova şi S. Georgieva (pînă la afirmaţiile acestora, arheologii bulgari şi ruşi au susţinut caractrul bulgar sau slav al civilizaţiilor în discuţie). Desigur însă că, începînd din secolul al IX-lea, cultura de la Pliska, Preslav şi Madara a aparţinut şi slavilor de tip bulgar, cum afirmă dealtfel Georgieva. Culturile materiale din Moesia Superior erau asemănătoare cu cele pomenite mai sus.

Caracterul românesc al culturii Dridu a fost tăgăduit de Maria Comşa (*Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI–XII*, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 267–289, *Slavii de răsărit pe teritoriul R.P.R. şi pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice*, în *SCIV*, IX, 1958, p. 73–84, *Slavii pe teritoriul R.P.R. în secolele VI–IX în lumina cercetărilor arheologice*, în *SCIV*, X, 1959, p. 65–80, şi *Contribuţii la cunoaşterea culturii străromâne în lumina săpăturilor de la Bucov*, *ibid.*, p. 81–99. Autoarea credea că cultura Dridu, pe care o numea balcano-dunăreană, a aparţinut bulgarilor şi că românii aveau o altă cultură, care se întîlneşte la Bucov (lîngă Ploieşti). Caracterul românesc al culturii Dridu a fost tăgăduit şi de I. Conea (*Sur le „territoire-noyau" de formation du peuple roumain*, în *Revue roumaine de géologie, géophysique et géographie, Série de géographie*, II, 1967, p. 9–18) pe motivul că românii n-au putut locui atunci la cîmpie, ci numai în dealuri şi munţi. Dar cultura Dridu, ca şi cea înrudită, din Bulgaria, apare drept cultura bizantină rustică (cf. Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, p. 137–138 şi mai ales 147). Ea a înlocuit deci atît culturi de la dealuri şi codri, ca, de exemplu, cultura Ipoteşti-Cîndeşti şi Bratei, cît şi cultura Hlincea I. Ideea reapare la Dan Gh. Teodor, *Apartenenţa etnică a culturii Dridu*, în *Cercetări istorice*, Iaşi, 1973, p. 127–142. Fireşte, rămîneau să fie studiate raporturile dintre cultura Dridu şi cultura de la Bucov, singura pe care Maria Comşa o considera românească. Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 109–110, încadra cultura de la Bucov în cultura Dridu. Mai tîrziu s-a constatat că civilizaţia Bucov se situează în secolele al XII-lea şi al XIII-lea şi că este directa continuatoare a culturii Dridu.

§ 13. E. Petrovici (*Problema limitei sud-vestice a teritoriului de formare a limbii române*, în LR, IX, 1960, p. 78–83; vezi şi *Ist. Rom.*, I, p. 792–793, precum şi C. Daicoviciu, E. Petrovici şi Gh. Ştefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Bucureşti, 1963, credea că trebuie să stabilească graniţele teritoriului de formare a poporului român şi a limbii sale pe baza ariei actuale a fenomenelor fonetice slave, pe care le găsim în elementele lexicale de origine slavă veche, din limba română. Întrucît cele mai vechi elemente slave din limba română prezintă *št* şi *žd* < *tj*, *ktj*, *dj*, ca în bulgară, iar nu *č*, *ḱ*, *ć*, *ǧ*, *ǵ*, *ď*, ca în sîrbă, învăţatul clujean concludea că limita de vest a teritoriului românesc primitiv coincidea cu limita de vest a ariei lingvistice sudslave cu *št*, *žd* (< *tj*, *ktj*, respectiv *dj*). Concluzia poate fi justă, dar se pune problema dacă elemente de origine slavă din română ca olt. şi băn. *bel*, *băl*, crişean şi maram. *neviscă*, *navîscă* „nevăstuică", care presupun etyma slave cu fonetism sîrbesc arhaic (* *bel* „alb", **nevestka*, derivat de la **nevesta* „nevastă", ambele cu *e*, nu cu *ě*[1], ba chiar unele elemente general dacoromâne, ca *a grăi* (< sîrb. *grajati*), n-au fost împrumutate de la sîrbi într-o epocă tot atît de veche cît şi elementele cu *št*, *žd* < *tj*, *ktj*, *dj*. Trebuie să presupunem, cum ne îndeamnă să credem toponimia sîrbă din aceste regiuni (vezi Ivan Popović, *Geschichte der serbo-kroatischen Sprache*, p. 139 şi 284–292), că, în partea de vest a

[1] Pentru *neviscă* vezi Tache Papahagi, *Graiul şi folclorul Maramureşului*, p. 227; pentru *navîscă* vezi E. Petrovici, *Folclor de la moţii din Scărişoara*, *Anuarul Arhivei de Folclor*, V, Bucureşti, 1939, p. 173.

teritoriului românesc primitiv, de pe la Drina pînă la cursul inferior al Timişului şi din părţile de est ale Moesiei Superior pînă la răsărit de Belgrad, s-au aşezat în secolul al VII-lea slavi cu graiuri de tip sîrbesc. Dacă însă rămînem la ideea că cele mai vechi cuvinte de origine slavă din română sînt de tip bulgar, trebuie să concludem că sîrbii au locuit la început numai la vestul teritoriului românesc primitiv, ceea ce pare imposibil de admis. E. Petrovici admitea că granița dintre aria cu *št, žd* şi cea cu *ḱ, ǵ, ć, d́* a fost întotdeauna exact acolo unde este astăzi, adică coincide cu actuala graniţă dintre Bulgaria şi Iugoslavia. Desigur, nimic nu ne obligă să admitem aceasta ca valabil şi pentru secolele al VII-lea — al X-lea, chiar al XI-lea, al XII-lea; dar este foarte probabil că graniţa cea mai veche dintre graiurile bulgare şi cele sîrbe nu era cu mult mai la vest decît actuala graniţă. Şi, în acest caz, este de neînţeles cum mai toţi istoricii şi lingviştii care au admis că Moesia Superior a fost un teritoriu românesc primitiv au putut să susţină că cele mai vechi elemente lexicale de origine slavă, din română, sînt numai de tip bulgăresc. Petrovici a fost cel puţin consecvent: admiţînd, ca mai toţi cercetătorii anteriori, că cele mai vechi elemente lexicale româneşti de origine slavă sînt de tip bulgăresc, el a limitat teritoriul românesc primitiv la teritoriul de limbă bulgară. Nouă însă, care nu putem pune la îndoială că valea Drinei şi Moesia Superior au intrat în teritoriul românesc primitiv, ni se pare corect să admitem că, printre cele mai vechi elemente lexicale de origine slavă din română, anume din dialectele dacoromâne de vest şi din istroromână, sînt şi unele de origine sîrbă. Dar ele sînt greu de distins de împrumuturile mai noi de origine sîrbă din aceleaşi dialecte şi de aceea cercetătorii au renunţat a le mai identifica, ba chiar au considerat că e eronat să încerce a le descoperi. După cum am văzut mai sus (§ 6), Petrovici a crezut că, dintre provinciile romane suddunărene, numai Moesia Inferior a intrat în teritoriul de formare a poporului român şi întemeia această teorie pe faptul că în interiorul peninsulei ar fi locuit în antichitate strămoşii albanezilor. Dar admitea el oare că Moesia Superior de nord (de la Dunăre) a făcut parte din teritoriul de formaţie a poporului român şi că acolo s-au stabilit în secolul al VII-lea slavii de limbă bulgară? Din moment ce învăţatul clujean a respins ideea că românii s-au format în afara teritoriului bulgar, rezultă că a respins şi ideea că Moesia Superior de nord a intrat în teritoriul românesc primitiv. Noi am arătat (§ 6) că Moesia Superior nu poate fi eliminată din teritoriul de formare a limbii române.

§ 14. Cercetarea toponimiei române (atît a celei dacoromâne, cît şi a celei macedoromâne) şi balcanice duce la concluzii asemănătoare cu cele pe care le impune cercetarea epigrafică şi arheologică asupra teritoriului românesc primitiv: toponimia străveche, de origine antică, care prezintă evoluţia fonetică românească, se găseşte cam în aceeaşi regiune care, pe baza inscripţiilor latine şi pe baza culturilor materiale, se dovedeşte a fi constituit patria primitivă a poporului român. Dar, din motive pe care le vom vedea imediat, toponimia dacoromână şi cea balcanică nu pot duce la precizările pe care le-am obţinut pe baza inscripţiilor.

Toponimia dacoromână sau macedoromână de origine antică, cu fonetism românesc, este extrem de redusă: ea este constituită de cîteva nume de ape şi de un nume de oraş. În sudul Dunării (inclusiv Dobrogea) s-au păs-

trat multe nume de orașe și de ape, dar, ca și cele mai multe nume de ape păstrate în nordul Dunării, ele nu prezintă evoluția fonetică românească, ci slavă, albaneză sau dalmată. Aceasta nu trebuie să ne ducă la concluzia că n-au existat români în aceste părți — ei au trebuit doar să locuiască undeva, în Peninsula Balcanică și în Dacia — și nici la concluzia pe care o trag învățații unguri, că românii au fost nomazi pînă în preajma întemeierii statelor române. Migrînd din părțile suddunărene ale patriei lor primitive spre sud și spre vest sau slavizîndu-se, românii suddunăreni au pierdut cea mai veche toponimie a lor, din care s-a păstrat de altfel o mare parte pînă în secolul al VII-lea (o dovedește toponimia înregistrată de Procopius). De aceea toponimia străveche cu fonetism românesc se găsește numai în acele părți ale teritoriului românesc primitiv în care mai locuiesc români, deci în Dacia (cu Muntenia și Moldova), sau în teritoriile imediat vecine în care au emigrat românii la începutul evului mediu, deci în Macedonia. Pe teritoriul românesc primitiv din sudul Dunării, toponimia străveche care s-a păstrat este destul de numeroasă, dar prezintă evoluția fonetică a limbilor populației care a luat locul românilor: a limbilor bulgară și sîrbă, fapt firesc, din moment ce acolo nu se mai găsesc români. //

În urma lămuririlor aduse de arheologi (vezi mai sus, § 9—12), este clar că numele orașelor romane au dispărut la năvălirea hunilor, cînd toate orașele, afară de Apulum și Sarmizegethusa, au fost părăsite de populația de limbă latină, eventual și de cea de limbă dacică. Au dispărut și numirile tuturor satelor părăsite, ca și toponimicele minore. Nu putem crede ca G. Giuglea, M. Homorodean și I. Stan, *Toponimia comunei Rîu de Mori (Țara Hațegului)*, în *Fonetică și dialectologie*, V, 1963, p. 41—42, că numele *Rî-de-moare*, care este dat brațului apei din comuna Rîul de Mori (Hațeg), își explică fonetismul său prin aceea că e transmisiunea, după legile fonetice române, a unui latinesc popular **Rivu de molae*, nemodificat morfologic în *Rîul de mori*. Avem, desigur, a face cu o deformare a sintagmei române *Rîul de mori* în *Rî-de-moare*, datorită unei transmisiuni mecanice. Putem admite cel mult că *Rî-de-moare* prezintă vechiul plural în *-e*, al lui *moară*, care a trebuit să existe cîndva în română, ca și genitivul cu *de*. Au rămas în conștiința oamenilor numai numele apelor mari, ca *Dunărea*, **Altu*, **Mărišu*, **Timíšu*, **Ampoḷu*, **Samušu*, *Crišu*, *Motru*, **Arģišu* sau **Arģešu*, **Muséu* sau **Buzeu*, **Seretu*. În secolele al VI-lea și al VII-lea, slavii au împrumutat de la români unele din aceste nume de ape și le-au schimbat fonetic: **Áltu*, **Samušu*, **Mărišu* au devenit *Oltu*, **Somušu*, **Mórišu*; după aceea ei au impus noul fonetism și românilor. Dar unele nume antice de ape au fost păstrate de români cu fonetism românesc și ele constituie probe pentru continuitatea românilor în Ardeal, Banat, Oltenia, Muntenia și Moldova. Precum a arătat Philippide (*Orig. rom.*, I, p. 456—457), două din hidronimele dacoromânești de origine dacă, *Motru* (< *Ămutrion*) și *Criș*, (< **Crisius*), prezintă acest fonetism românesc[1]. Unii cercetători (N. Drăganu, S. Pușcariu,

[1] Explicarea celui dintîi întîmpină unele dificultăți de ordin fonetic. Mai întîi trebuie să admitem că inițiala a dispărut pentru că a fost interpretată drept prepoziția românească *a* „la". În al doilea rînd, prefacerea lui *ŭ* în *ó* este excepțională în latina populară de la baza românei (vezi mai jos, II, cap. III, § 1, nr. 3 și 4). Ar trebui să presupunem că dacii pronunțau *ó*, dar că latinii au transcris *u*. Totuși nu putem conclude, ca I.I. Russu (*SCL*, XIII, 1962, p. 408), că explicația dacică a toponimicului nu e sigură.

E. Petrovici — mă refer la lucrările sale mai vechi, de exemplu la cea din *Dacor.*, X, p. 517—546 —, S. Pop etc.) socotesc că și alte numiri de ape de la nord de Dunăre, de origine antică, prezintă fonetism românesc : *Dunăre*, *Timiș*, *Mureș*, *Ampoi*, *Someș*, *Tisa*, chiar *Strei*, *Jiu*, *Argeș*, *Buzău* și *Siret*. Dar numai unele din aceste numiri prezintă în mod sigur evoluția fonetică românească sau sînt în mod sigur antice. Astfel, trebuie să recunoaștem că, în afară de cele două nume de ape, considerate ca atare de Philippide, o moștenire străveche de origine tracă, cu fonetism românesc, o constituie și numele Dunării (vezi G. Ivănescu, *Origine pré-indo-européenne des noms du Danube*, în *Contributions onomastiques*, București, 1958, p. 125—137). Aceste trei numiri de ape dovedesc prezența continuă a românilor în basinul apelor numite astfel, pentru tot timpul de la sfîrșitul lumii antice și pînă azi. Nu este exclus ca și hidronimele *Timiș*, *Argeș*, *Buzău* [1], să prezinte o asemenea evoluție fonetică, dar faptul nu poate fi dovedit, întrucît rămîne bănuiala că numele dacice n-au sunat astfel cum le avem atestate de către scriitorii antici și de către inscripții. St. Mladenov (*Spisanie na bălg. Ak.*, *Kniga* X, *Klonŭ istoriko-filologičenŭ i filosofsko-obštestvenŭ*, 6, Sofia, 1915, p. 44, în articolul *Imenata na desetŭ bălgarski rěki*, p. 41—70) a susținut că și *Vedea* prezintă un etymon tracic **ved-* „apă“ (< indoeur. prim., **ued-* „apă“), iar eu am dat *AUT*, *Seria Științe filologice*, III, p. 267—271 (articolul *Un hidronimic românesc de origine dacică : Năruja*) un etymon dacic hidronimicului *Năruja*. Foarte probabil și *Siret* (într-o fază mai veche, *Seret*) este o moștenire de la daci, anume de la carpi. În Oltenia, Banat și Crișana, s-au păstrat numiri antice de ape mici, ca *Motru Bîrzava*, *Cerna* și *Ampoi*, cu fonetism slav sau maghiar, iar în Ardeal numiri de ape mari (*Mureș*, *Someș*), cu evoluție fonetică neromânească. I.I. Russu (*SCL*, XIII, 1962, p. 408) tăgăduiește că dacicul *Dierna*, *Tierna*, *Z(i)erna* ar avea vreo legătură cu rom. *Cerna*, pentru că primul denumea o localitate, iar al doilea un rîu, pentru că primul a însemnat „defileu, prăpastie“ (pură ipoteză a lui Russu), iar al doilea are valoarea „neagră“, și pentru că *d* sau *z* nu devine în română *č*. Socotim că numele orașului antic putea fi și al apei, că el putea avea și sensul „neagră“ și că slavii din Banat au putut modifica vechiul toponimic pe baza identificării lui cu adjectivul slav (fem.) *černa* „neagră“.

Că dialectul macedoromân s-a vorbit întotdeauna, din antichitate și pînă azi, în sudul Dunării și că este, deci, originar de acolo, ne-o dovedesc toponimicele macedoromâne *Băiasa* „Vovusa“ (< **Bauisa*) și *Sărună* „Salonic“ (< *Salona*), în special cel de-al doilea. Într-adevăr, primul dintre ele prezintă *b* în loc de *v* caracteristic limbii neogrecești și poate deci dovedi prezența macedoromânilor în preajma acestui rîu, înainte ca *b* din greaca veche să devină *v* (fenomenul a avut loc în greacă la începutul erei noastre ; cf. Ed. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, I, p. 207—208), iar cel de-al doilea prezintă rotacismul lui *l* intervocalic (fenomenul a avut loc cel mai tîrziu în veacul al VII-lea, înainte de influența slavă veche asupra românei). Aceste două

[1] Desigur, hidronimul *Buzău* continuă numele de apă *Μουσαῖος*, atestat pentru anul 372 de Vasilie cel Mare (relatînd că Sava Gotul a fost înecat în apele acestui rîu, în acest an, de către persecutorii săi, în timpul prigoanei contra creștinilor din regatul lui Athanaric, ordonată de acest rege got). Pentru identificarea Buzăului cu Musaios vezi V. Pârvan, *Contribuții epigrafice*, p. 167.

toponimice au fost invocate întîia oară, ca un argument pentru originea suddunăreană a macedoromânilor, de Th. Capidan (*Aromânii*, p. 26—28, și *Limbă și cultură*, p. 161—164 și 290). Nu sîntem însă de acord cu cercetătorul amintit cînd afirmă că aceste nume dovedesc că macedoromânii sînt originari din Macedonia. Nu putem admite acest lucru, deoarece teritoriul în discuție era grecizat dintr-o epocă cu mult anterioară sfîrșitului lumii antice (vezi Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 61—68, și aici mai sus, § 4 și 5). Macedoromânii sînt originari din regiunea de limbă latină de la nordul Macedoniei (deci din Moesia Superior de sud), care se integra în teritoriul de formație a poporului român; dar, probabil, ei cunoșteau Salonicul și Vovusa prin migrațiile lor păstorești. Dealtfel faptul că numirea *Sărună* „Salonic" are ca etymon **Salona*, iar nu *(The)salonīca*, ne determină să presupunem că macedoromânii au confundat orașul Salonae, de pe coasta dalmată, pronunțat probabil de ei **Salona*, cu Thessalonica, fapt care n-ar fi fost posibil decît dacă macedoromânii s-ar fi mutat, dintr-o regiune destul de îndepărtată și de Salonic și de Salona, în preajma Salonicului. E mai greu de explicat dispariția lui *-īca* așa cum vrea P. Skok, *ZfrPh*, 54, 1934, p. 178—179, după care, în sintagme ca *Thessalonica civitas*, numele orașului ar fi făcut impresia unui derivat în *-ĭcus, -ĭca*, și a fost redus la *Salona*; căci numele orașului avea *ī*, nu *ĭ*.

Sărună se găsește și în graiul meglenoromân. După Capidan (*Limbă și cultură*, p. 263), aceasta este o probă că și meglenoromânii sînt originari din sudul Dunării. Firește, toponimul în discuție poate dovedi acest lucru. Dar fiindcă meglenoromânii s-au putut desface de dacoromâni mai tîrziu decît macedoromânii — și așa stau de fapt lucrurile; vezi IV, cap. II, § 22—, meglenor. *Sărună* poate fi și un cuvînt împrumutat de meglenoromâni de la macedoromâni. Așadar, originea suddunăreană a meglenoromânilor trebuie dovedită cu alte fapte. Dar un toponimic ca macedor. *Lăsun* (< *Elasona*) invocat de Capidan (*op. cit.*, p. 161—164), alături de celelalte două discutate mai sus, ca dovadă a continuității macedoromânilor în Macedonia, nu poate dovedi nici măcar prezența macedoromânilor în sudul Dunării în epoca anterioară influenței slave vechi, căci toponimicul macedoromân în discuție n-a schimbat pe *l* intervocalic în *r*. El dovedește net că macedoromânii au cunoscut orașul Elasona după epoca de formare a românei.

§ 15. Cîteva argumente lingvistice în sprijinul prezenței unei populații romanice, ba chiar a strămoșilor dacoromânilor, la nordul Dunării după părăsirea Daciei de către romani, a adus V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoroman*, București, 1911, p. 86—143. Dacă el a greșit cînd a integrat între asemenea probe în sprijinul continuității și cuvinte ca *basilica*, care dovedesc tocmai contactul dacoromanilor cu imperiul după 271 (vezi mai jos, II, cap. IV, § 7), el are dreptate în alte cazuri. Astfel, faptul că *pavimentum* „pavaj" a ajuns să însemneze la dacoromâni „pămînt" nu se poate explica, după el, decît prin aceea că o populație orășenească a fost obligată de un cataclism istoric să trăiască rustic și a aplicat terminologia orășenească la realitățile rustice. Dar aceasta nu se poate referi decît la evenimentul de la 271. El invocă și faptul că, într-o inscripție din Dacia, apare cuvîntul *luna* în locul lui *mensis*. Dar cum *luna* e cuvîntul păstrat pînă astăzi în dacoromână, pe cînd macedoromâna și meglenoromâna au *mes*, ca și lim-

bile romanice occidentale (fr. *mois*, it. *mese* etc.), urmează că dacoromânii sînt urmașii populației de limbă latină din Dacia[1].

§ 16. Că în secolele al X-lea și al XI-lea Crișana, Banatul, Ardealul și Moldova erau locuite de români, rezultă și din izvoarele istorice cum sînt *Cronica* notarului anonim al regelui Bela, cronicile bizantine și cronica lui Nestor, ca și din considerații lingvistice. Într-adevăr, este un lucru dovedit astăzi — și ne mirăm că unii învățați unguri au trecut așa de ușor peste el —, că a existat o simbioză româno-slavă,— e vorba de relații ale românilor cu slavii vechi, nu cu sîrbii, bulgarii și ucrainenii, — în Banat, Oltenia, Ardeal, Crișana și Muntenia, pînă prin veacul al X-lea, în unele regiuni pînă prin veacul al XI-lea (vezi mai jos, IV, cap. I, § 1—8). Toponimia dacoromână de origine slavă veche și cuvintele dacoromâne de origine slavă veche sînt probele de nezdruncinat ale acestei teorii.

§ 17. Începînd din 1940 Ernst Gamillscheg a publicat o serie de studii în care expune o nouă teorie cu privire la teritoriul de formație a românei : în perioada stăpînirii romane și mai ales după aceea, în perioada de formare a poporului român, romanitatea care va da naștere acestui popor nu era repartizată unitar pe teritoriul mesodacic, ci se găsea concentrată în anumite regiuni, unde romanizarea a fost mai intensă sau de mai lungă durată, și din aceste teritorii, pe care el le numește teritorii nuclee *(Kerngebiete)*, — noi vom traduce termenul, după E. Petrovici, prin rom. „vatră" — s-ar fi produs deplasări spre celelalte teritorii locuite astăzi de români. Teoria, elaborată pe baza materialului lingvistic oferit de *ALR*, I, se găsește expusă în studiile *Über die Herkunft der Rumänen*, *Jahrbuch der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Berlin, 1940, publicat și în traducere română, dar cu greșeli care denaturează înțelesul, în *Rev. Fund. Reg.*, august 1940), *Randbemerkungen zum rumänischen Sprachatlas*, în *Cahiers Sextil Pușcariu*, I, fasc. 1, 1952, p. 3—36, *Zur rumänischen Frühgeschichte*, în *Die Kultur Südosteuropas, Ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen*, p. 45—73 (vezi și articolul *Originea românilor*, publicat în *Cetatea Moldovei*, II, 1941, care e rezumatul, cu multe greșeli de tipar, al unui curs ținut la Universitatea din București). Întinderea teritoriilor nuclee el o stabilește eliminînd din niște arii lingvistice dialectale, pe care le socotește foarte vechi, ariile lingvistice mai mici, cu elemente lexicale de împrumut, situate în cadrul acestor arii. Teoria sa a fost reluată, cu unele modificări

---

[1] Nu rezistă criticii un alt argument al lui Pârvan. Se știe că mai mulți scriitori antici însoțesc numele regelui got Athanaric cu epitetul de *judex*, care este excepțional la un stăpînitor de popor (numai evreii au avut ca șefi supremi pe judecători înainte de a avea regi ; în Apus au existat la începutul evului mediu regiuni conduse de asemenea numai de judecători). Acest epitet nu se poate explica, după Pârvan (p. 151—154), decît ca provenind de la populația de limbă latină de la nordul Dunării, care, după retragerea autorității romane la sud, a trebuit să se organizeze ea singură politicește și și-a ales drept șefi pe judecătorii ei. Am avea aici, după Pârvan, prima atestare a acelei instituții politice românești pe care o constituie juzii sau judecii de mai tîrziu. Dar Radu Vulpe a susținut (*Le vallum de la Moldavie inférieure et le „mur" d'Athanaric*, I, Haga, 1957, I, p. 39—40) că *judex* în cazul de față nu este decît adaptarea latină prin redarea, în material lexical latinesc, cu fonetism și sens asemănător, a cuvîntului gotic þ *judans* „șeful poporului întreg, alcătuit din mai multe triburi" (în fruntea cărora era cîte un *reiks* „rex"), pe baza aspectului lui fonetic ; și explicația este verosimilă.

şi cu o nouă argumentare, de elevul său Günter R e i c h e n k r o n în *Die Bedeutung des rumänischen Sprachatlas für die ungarische und türkische Philologie*, în *Ungarische Jahrbücher*, XX, 1940, p. 7—34, *Der rumänische Sprachatlas und seine Bedeutung für die Slawistik*, în *ZfslPh*, XVII, 1941, p. 143—168, *Die Entstehung des Rumänentums nach den neuesten Forschungen*, în *Südost-Forschungen*, XX, 1963, p. 61—77, *Historische Latein-Altromanische Grammatik*, I, Wiesbaden, 1965, p. 347—349, şi *Das Dakische*, Wiesbaden, 1965, p. 33—35. Gamillscheg distinge, pentru dacoromână, o vatră în Munţii Apuseni, iar alta în Muntenia şi Bulgaria de pe Dunăre. Pentru românimea suddunăreană el distinge o vatră în valea Timocului şi alta în Macedonia (ideile sale despre vetrele din sudul Dunării sînt însă foarte obscur exprimate). Reichenkron admite numai trei vetre: vatra din Munţii Apuseni şi Transilvania de vest, cu extinderi în Banat şi Oltenia (vatra apulo-romanică sau dacoromanică), vatra din Moesia Superior, dar mai ales din Dardania (varta dardano-romanică), din care s-a născut întîi dialectul macedoromân şi prin care el explică şi unele elemente lexicale moştenite de la substrat, comune cu albaneza [1], şi, în sfîrşit, vatra de pe ambele maluri ale Dunării, de la vărsarea Oltului în Dunăre pînă la mare (vatra geto-romanică). După Gamillscheg, graiul moldovenesc este rezultatul unui amestec între emigranţi din cele două vetre dacoromâne; după Reichenkron, graiul moldovenesc îşi are originea în vatra geto-romanică. Cei doi cercetători n-au căutat să confrunte teoria lor cu faptele arheologice. Acest lucru l-a făcut Vasile A r v i n t e (*Originea limbii şi poporului român în lumina cercetărilor recente*, în *Anuar de lingvistică şi istorie literară*, XVII, Iaşi, 1966, p. 13—33, şi în redacţie germană, în *A.f.S.n.Spr.u.L.*, 204 Band, 1967, p. 1—25). După cercetătorul ieşean, vatra ardeleană a dezvoltat cultura Bratei şi urmaşa ei, de la Filiaşi, Sălaşuri şi Bezid, iar vatra dunăreană, culturile Ipoteşti-Cîndeşti şi Dridu. Ca şi Gamillscheg, Arvinte admite că graiul moldovenesc este rezultatul amestecului dintre un val de români veniţi din aria dunăreană şi un val de români veniţi din Munţii Apuseni. Trebuie să-i obiectăm lui Arvinte următoarele: dacă cultura Dridu s-a răspîndit în Moldova prin migraţia unui grup de munteni, de ce răspîndirea ei în Ardeal şi apoi în Bihor şi Slovacia nu este explicată tot printr-o migraţie de munteni ? Dar despre o asemenea migraţie Arvinte, care recunoaşte existenţa culturii Dridu în Ardeal şi apoi în Bihor şi Slovacia, nu vorbeşte deloc, desigur, pentru că ar fi trebuit să admită că nucleul din Munţii Apuseni s-a născut din cel de pe Dunărea de jos. Firesc ar fi fost să pună extinderea culturii Dridu în Ardeal, Bihor şi Slovacia în legătură cu migraţia de oameni din nucleul dardanic în vestul României, migraţie admisă de Reichenkron şi de cercetătorul ieşean; dar Arvinte nu poate face aceasta, atîta vreme cît nu cunoaştem cultura materială din vatra dardanică. Vom mai spune că Gamillscheg, nedistingînd în cadrul dacoromânei de peste munţi două dialecte, ca P e t r o v i c i, nu putea să ajungă la concluzia că a existat şi un nucleu bănăţean, dar că a procedat teoretic just, neadmiţînd un număr de nuclee egal cu numărul dialectelor, şi că E. Petrovici, care, în articolele

[1] Ar fi vorba de elemente de substrat din Banat, Crişana, Maramureş şi vestul Transilvaniei, unde s-a extins o populaţie din această vatră, populaţie care apoi s-ar fi contopit cu populaţia mai veche de acolo.

citate mai sus, la cap. III, § 6, a reluat teoria acestor nuclee, numite de el vetre, nu era îndreptățit să tragă concluzia că graiurile dacoromâne actuale s-au născut din tot atîtea vetre cîte subdialecte dacoromâne a admis. Petrovici a situat vetrele celor patru subdialecte dacoromâne în cununa munților Carpați, de unde subdialectele s-ar fi extins pe ambele versante ale Carpaților. Realitatea este că și dialectele mai puțin caracterizate, din Oltenia și din Ardealul propriu-zis, poate și cel din Maramureș, presupun și ele vetrele lor sau cel puțin o arie diversă, atunci cînd unele din faptele care le caracterizează sînt vechi ; și este evident că cel puțin unele din aceste vetre nu mai pot fi plasate în zonele munților, ci în afara lor. Dar, desigur, Gamillscheg n-a ajuns să admită patru nuclee dacoromâne, ca Petrovici, pentru că el n-a admis existența a cel puțin patru dialecte în cadrul dacoromânei și pentru că a considerat ca foarte vechi numai ariile care caracterizează pe de o parte dialectul muntenesc sau dialectele muntenesc și moldovenesc, iar pe de alta dialectele bănățean, crișan, maramureșean și ardelean, cu sau fără dialectul moldovenesc. El a procedat foarte arbitrar, cînd a admis pentru aria munteană sau munteană-moldoveană o vatră pe Dunărea de jos, iar alta în Munții Apuseni. Gamillscheg a eliminat zonele care nu sînt regiuni nuclee întemeindu-se pe niște fapte de limbă de origine străină, care, întîmplător, se găsesc situate în afara regiunilor nuclee admise de învățatul german. Dar alte fapte de limbă de origine străină ar fi indicat, în spiritul raționamentelor sale, chiar regiunile nuclee drept regiuni de populație străină. Pe de altă parte, regiunea nucleu a dialectului muntean este stabilită pe considerente de natură istorică : pe faptul că, în antichitate, se găseau pe malurile Dunării o mulțime de orașe, iar regiunea nucleu din Munții Apuseni este stabilită, desigur, pe considerente geografice. Și criterii istorice și geografice stau și la baza concepției lui Petrovici. Dar aici nu ne interesează dacă cutare dialect dacoromân este originar din cutare regiune (vom face aceasta în II, cap. II, § 9, III, cap. II, § 7, și IV, cap. II, § 9—16), ci dacă teoria regiunilor nucleare este justă.

Nu putem admite că, în trecut, au existat vetre ale dialectelor dacoromâne. Căci diferențierea dialectală a limbilor își are originea nu în existența unor regiuni nucleu, deci în faptul că poporul care vorbește o limbă trăia în grupuri îndepărtate unul de altul, — lucru pe care, desigur, îl înțeleg G a m i l l s c h e g, R e i c h e n k r o n și P e t r o v i c i —, ci în alți factori (pentru care vezi mai sus, cap. I, § 5 și 9). Dialectele dacoromâne se vorbeau nu pe arii mai restrînse decît azi, arii care ar fi coincis cu regiunile muntoase, cum a făcut Petrovici și au făcut în parte și Gamillscheg și Reichenkron, ci și în regiunile de dealuri, de codri și de cîmpie. Se poate presupune că populația s-a grupat în nuclee deosebite numai în perioadele de violente atacuri din partea popoarelor migratoare, cum a și înțeles lucrurile E. Petrovici ; a admite că aceste arii mai restrînse au durat mult și a urca asemenea nuclee pînă în epoca stăpînirii romane este însă imposibil, din cauză că, după cît ne arată cercetările asupra procesului de romanizare a părților de nord ale Peninsulei Balcanice, n-au existat goluri de populație în teritoriul romanizat.

CAPITOLUL V

VECHIMEA DIFERENȚIERILOR DIALECTALE ÎN CADRUL ROMÂNEI

§ 1. Din faptele invocate mai sus rezultă că poporul român s-a născut atît la nordul cît și la sudul Dunării, că el este urmașul romanității de pe ambele maluri ale Dunării, de la Novi-Sad pînă la vărsare; mai rezultă că românii de la sudul Dunării (macedoromânii, meglenoromânii, istroromânii) sînt urmașii romanității suddunărene și că românii de la nordul Dunării (dacoromânii) sînt urmașii romanității din nordul Dunării. Dar cercetarea originii românilor nu se limitează la identificarea teritoriului de formare a poporului român; ea mai are de lămurit și alte aspecte ale procesului de formare și dezvoltare a poporului român și a limbii române, dintre care, cel mai important pentru o istorie a limbii române este acela al împărțirii poporului român în mai multe ramuri sau colectivități și, paralel cu aceasta, a limbii române în mai multe dialecte. Întrucît în privința vechimii acestor diferențieri s-au propus în genere teorii eronate, este necesar ca, înainte de a trece la istoria pe epoci a limbii române, să înlăturăm erorile și să fixăm vechimea diferențierilor dialectale românești. Dar mai e și altceva: s-a afirmat de către unii învățați că o parte din românii suddunăreni sînt originari din nordul Dunării, iar de către alți învățați că o parte din românii norddunăreni sînt originari din sudul Dunării. De aceea, avem și obligația de a lămuri aspectele generale ale acestei probleme, care, în amănunte, va fi discutată la luarea în considerare a diverselor faze de dezvoltare ale românei.

§ 2. Aproape toți cei care s-au ocupat pînă astăzi de formarea și evoluția dialectelor și subdialectelor române au admis, ca un lucru de la sine înțeles, că diferențierea cea mai veche și, deci, cea mai însemnată în cadrul limbii române este aceea dintre dialectul macedoromân și cel dacoromân și că, după această străveche diferențiere lingvistică a avut loc aceea, străveche și ea, prin care s-au născut dialectele meglenoromân și istroromân. Bineînțeles, procesele la care ne referim, au fost înfățișate, în amănuntele lor, în mod deosebit. Astfel, meglenoromânii au fost socotiți fie drept dacoromâni migrați spre sud, fie drept o ramură desfăcută din macedoromâni, fie drept o ramură macedoromână, care a avut mai multă vreme legături cu dacoromânii; iar istroromânii au fost socotiți fie drept o ramură aparte, mai înrudită cu cea dacoromână decît cu cea macedoromână, fie drept o ramură desfăcută din trunchiul dacoromân. Unii învățați au crezut apoi că diferențierea dialectală a avut loc ca urmare a unor desfaceri, prin migrație, a populației românești primitive în mai multe ramuri, care după aceea n-au mai avut legături între ele; alții au lăsat să se înțeleagă că, înainte de această desfacere prin migrații,

care ar fi avut rolul cel mai important în diferenţierea dialectală a românei, a existat o diferenţiere în acelaşi sens în cadrul aşa-zisei române comune, sau, cum credem noi mai potrivit, în cadrul românei primitive. De asemenea, aproape toţi cercetătorii care s-au ocupat cu această problemă au crezut că diferenţierea dialectală din cadrul dacoromânei, ca şi aceea din cadrul macedoromânei, este cu mult mai nouă decît cea dintre macedoromână şi dacoromână, sau cel puţin tot atît de veche ca şi cea a istroromânei şi meglenoromânei faţă de ramurile din care s-au desfăcut. E drept că cei mai mulţi lingvişti care s-au ocupat cu problema nu au dat indicaţii asupra timpului în care s-au născut dialectele dacoromâne. Dar putem socoti drept generală părerea că începutul diferenţierii între dacoromână (cu istroromâna) şi macedoromână (cu meglenoromâna) a avut loc pînă prin secolul al X-lea şi că diferenţierea din cadrul dacoromânei a avut loc după aceea. Excepţie face A. Philippide, care, în *Orig. rom.*, II, p. 239, urcă unele diferenţieri dialectale ale dacoromânei pînă la sfîrşitul secolului al VI-lea şi începutul celui de al VII-lea e.n., deci pînă în aceeaşi epocă în care a avut loc, după acest învăţat, şi diferenţierea dintre macedoromână şi dacoromână. Cum am văzut la cap. III, § 5, după Philippide se produc în acea vreme fenomene care caracterizează: 1) Banatul şi o parte din vestul Transilvaniei; 2) vestul şi nordul Transilvaniei, Maramureşul şi Bucovina şi 3) restul teritoriului dacoromân. Dar şi Philippide credea că diferenţierea dialectală dintre moldoveni şi munteni a început mai tîrziu, între secolul al VI-lea şi secolul al XIII-lea. De fapt, printr-o contradicţie cu sine însuşi, el admitea că dialectul bănăţean şi cel crişan-maramureşean-bucovinean, între care distingea unele diferenţieri chiar pe la anul 600, alcătuiau, împreună cu dialectul moldovenesc, o singură ramură a dacoromânei, faţă de cea muntenească. Ar trebui să admitem, poate, în spiritul teoriei sale, că, după secolul al VII-lea, dacoromâna şi-a grupat graiurile altfel decît pînă în acest secol, cînd ea căpătase anumite diferenţieri dialectale. Philippide a socotit atît de vechi unele diferenţieri dialectale ale dacoromânei, pentru că el a plecat de la cronologia absolută a unor fenomene fonetice ca rotacismul lui *n* intervocalic, prefacerea lui *mn* intervocalic în *un* (*scamnum* > *scaun*), asimilaţia *r* — *n* > *n* — *n* în cuvinte ca *serin* > *senin* etc., care sînt anterioare influenţei slave. Diferenţierea dintre dialectele moldovenesc şi muntenesc (de fapt dintre dialectul muntenesc şi celelalte dialecte dacoromâne) el o socotea ceva mai nouă, pentru că faptele pe care le invoca, şi anume *ǧ* > *ž* în *joc, judec* etc. şi *ḑ* > *z* în *zac, zece, ziuă* etc., s-au petrecut probabil în preajma secolului al XIII-lea.

§ 3. Cercetătorii care au admis că cea mai veche diferenţiere dialectală în cadrul românei este cea dintre dacoromână şi macedoromână s-au întemeiat pe cîteva fenomene fonetice care împart românimea în două mari grupuri: de o parte dacoromânii şi istroromânii, de alta macedoromânii şi meglenoromânii, şi pe care le-au considerat foarte vechi. Miklosich, Puşcariu, Capidan, Philippide (*Orig. rom.*, II) şi A. Rosetti (*Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle* şi *Istoria limbii române*, IV, p. 17) pleacă de la diferenţa de rezultat a grupurilor fonetice latineşti *ce, ci* şi *ge* , *gi* în dialectele române. Se ştie că dacoromâna şi istroromâna prezintă în acest caz *čẹa, če, či, ǧẹa, ǧe, ǧi* (*cerb, cină* etc.), pe cînd macedoromâna şi meglenoromâna au *ţẹa, ţe, ţi, ḑẹa, ḑe, ḑi* (*ţerb, ţină*

etc.). Cercetătorii pomeniţi şi-au dat seama că, pentru a stabili diferenţierea dialectală cea mai veche a românei, trebuie să ia în consideraţie fenomene lingvistice româneşti petrecute în epoca cea mai veche a limbii noastre. Dar ei au făcut greşeala de a considera ca foarte vechi, anume ca petrecute în primele timpuri ale limbii române, unele fenomene care de fapt erau noi. Astfel, fără să ne arate pe ce se întemeiază, cercetătorii pomeniţi (şi alţii înaintea lor sau după dînşii) cred că rezultatele fonetice deosebite, din cele două grupuri de dialecte, urcă pînă în epoca cea mai veche a limbii române (părerea lui R o s e t t i) sau chiar pînă la latina populară (părerea lui P h i l i p p i d e), adică pînă la însuşi fenomenul de africatizare a sunetelor latine *c* şi *g* urmate de *e* şi *i*. Această scindare teritorială a limbii, după cercetătorii în discuţie, străveche, dovedeşte pentru ei şi diferenţierea din capul locului a poporului român în două ramuri.

Dar africatizarea vechilor *c* şi *g* latineşti urmaţi de *e* şi *i* este un fenomen românesc, iar nu latinesc popular, şi a avut la început ca rezultat, pe tot teritoriul românesc, sunetele *č* şi *ğ*. Deducem aceasta din faptul că fenomenul se produce şi în cuvinte de origine albaneză sau tracodacă, ca *ceafă* (alb. *qafë*), precum şi din faptul că africatizarea în discuţie nu apare în elementele de origine latină din albaneză, iar în dalmată se găseşte africatizat numai *c* şi *g* + *ī* şi *ĭ*. Pe baza situaţiei din albaneză şi dalmată, P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 768—769, conclude că albaneza şi dalmata s-au desfăcut de sub influenţa latinei populare mai repede decît româna şi celelalte limbi romanice, anume înainte de africatizarea consonantelor *c* şi *g* + *e*. Dar africatizarea în discuţie a trebuit să se petreacă în acelaşi timp şi cînd urma vocala *e*. Mai probabil e că africatizarea sunetelor *c* şi *g* în dalmată şi română nu are legătură nici cu cea din italiană, retoromană, franceză din Belgia (walona) etc., că s-a produs deci şi în cele două limbi răsăritene în mod independent faţă de cea din Occident, cum au susţinut M e y e r-L ü b k e (*Rum., Rom., Alb., Mitteilungen*, I, p. 13 şi 31—32), S. P u ş c a r i u (*Locul limbii române între limbile romanice*, p. 16, şi *Studii istroromâne*, II, p. 362), şi I. Ş i a d b e i (*Romania*, LVI, p. 336—337, şi *Arhiva*, XXXIX, p. 13—14), (cel dintîi însă nu considera lucrurile ca sigure). Mi-am însuşit această părere deja în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 213, V, p. 309, şi X, p. 206—207. Mai tîrziu, *č* şi *ğ* urmaţi de *e*, *ea* şi *i*, deci în aceleaşi condiţii ca şi vechii *c* şi *g*, dar şi într-o condiţie nouă, *ea*, au devenit *ț* şi *ḑ* la macedoromâni şi meglenoromâni (vezi G. I v ă n e s c u, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 211—220, şi VII—VIII, p. 328—335 ; reluam de fapt o părere a lui D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 215, care însă n-o susţinuse cu fapte). Precum se vede, M i k l o s i c h, P u ş c a r i u, P h i l i p p i d e şi R o s e t t i n-au făcut numai greşeala de a fi urcat pe vremea latinei populare sau românei primitive un fenomen care s-a petrecut tîrziu, dar şi greşeala de a nu fi văzut că, în macedoromână şi meglenoromână, au avut loc două schimbări fonetice, petrecute în aceleaşi condiţii fonetice, una în epoca de formare a românei, iar alta tîrzie, şi că, dintre ele, numai prima a fost o africatizare a unor ocluzive. Că lucrurile stau aşa cum spunem noi rezultă nu numai din faptele pe care le-am invocat în articolele pomenite, dar şi din faptele pe care ni le relevă însuşi R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, IV, p. 52—56 (ediţia 1968, p. 372—375) : exemple cu pronunţarea *č* şi *ğ*, care se găsesc la C. Ucuta, la românii din Albania, la

cei din Vlahoclisura, Serres și Samarina, la românii de pe Muntele Olimp, la cei din Avdela și la Sărăcăciani. Este adevărat că unii din acești macedoromâni sînt, la origine, dacoromâni (pentru cei din Samarina vezi O. Densusianu, *Histoire*, I, p. 337), și că alții au avut la origine o poziție intermediară între macedoromâni și dacoromâni (vezi mai jos, IV, cap. II, § 14). Dar pare foarte probabil că și alți macedoromâni n-au prefăcut pe *č* și *ğ* în *ț*, *ḑ*, în condițiile arătate, și că prezența africatelor *č* și *ğ*, în unele graiuri macedoromâne, în locul africatelor *ț* și *ḑ* se explică prin absorbirea de către macedoromânii cu *ț*, *ḑ* a unor macedoromâni cu *č*, *ğ*. Rosetti recunoaște deci, începînd de la apariția în volumul al IV-lea al operei sale, că pronunțarea *ț* și *ḑ* în cazurile discutate este recentă (p. 53 și 55) [1]. Afirmațiile sale se referă numai la dialectul macedoromân, dar, desigur, autorul le consideră valabile și pentru cel meglenoromân. Dacă trebuie deci să se admită o diferențiere lingvistică străveche între dacoromână și istroromână, pe de o parte, și macedoromână și meglenoromână, pe de alta, ea trebuie întemeiată pe alte fapte. Este adevărat că cercetătorii pomeniți au apelat și la alte fapte în acest scop. Astfel, Philippide (*Orig. rom.*, II, p. 238 și 239) își întemeia ipoteza sa și pe dispariția lui *n* intervocalic în cuvinte ca dacor. *grîu* și istror. *grăv* (< lat. *granum*) și păstrarea aceluiași *n* intervocalic în macedor. *gîrnu* și *gărnu* și în meglenor. *grǫn*, precum și pe dispariția lui *v* din *voi* „vreau" la dacoromâni. Iar Rosetti (*Recherches*, p. 123—124) invoca, pe lîngă fenomenul în discuție, și faptul că în macedoromână cuvinte ca *arină*, *cunună*, *senin* etc. sună *arină*, *curună*, *serin*. Dintre aceste fapte, numai cele luate în considerație de Philippide pot fi însă invocate în sprijinul unei vechi diferențieri între dacoromâni și istroromâni, pe de o parte, și macedoromâni și meglenoromâni, pe de alta, căci formele *arină*, *curună*, *serin* etc. se găsesc și în Crișana, Maramureș și Ardealul de la nord de Mureș, cum vom vedea mai departe (III, cap. III, A, § 6, *a*).

§ 4. O teză cu totul nouă, în privința vechimii diferențierii dialectale a românei, a exprimat Ernst Gamillscheg în lucrările sale despre originea limbii române și a poporului român, amintite mai sus, cap. IV, § 17. Gamillscheg a plecat de la fapte de ordin lexical, cunoscute de mai înainte, dar neglijate de lingviști pînă atunci, ori de cîte ori se discutase problema originii românilor. Utilizarea lor i-a fost prilejuită de apariția primelor volume ale *Atlasului lingvistic român*. Învățatul german a susținut, între altele, că diferențierea dialectală dintre munteni pe de o parte și ceilalți dacoromâni pe de alta este, în unele cazuri, extrem de veche, ea urcînd pînă în epoca latinei populare și reducîndu-se deci la o diferențiere dialectală a latinei populare. Teza sa este dealtfel valabilă și pentru dialectele din sudul Dunării, care se clasifică, după aceleași criterii, tot în două ramuri, corespunzătoare celor dacoromâne. Dar Gamillscheg n-a adus în sprijinul tezei sale un material prea bogat, iar pe de altă parte, avînd o imaginație neînfrînată, care se remarcă chiar în lucrările sale din tinerețe, ca *Studien zur Vorgeschichte einer romanischen Tempuslehre*, Wien, 1913, a admis și existența unor fenomene

[1] Lingvistul bucureștean combate acum din părerea lui Densusianu (p. 54) numai afirmația că „tratamentul *ts* din aromână provine din *c*, prin evoluția fonetică". Din ce spusese mai înainte și din ce va spune la p. 55 despre *ḑ* reiese că Rosetti nu poate admite o „evoluție fonetică", din cauză că pronunția *ț* și *ḑ* a venit din neogreacă.

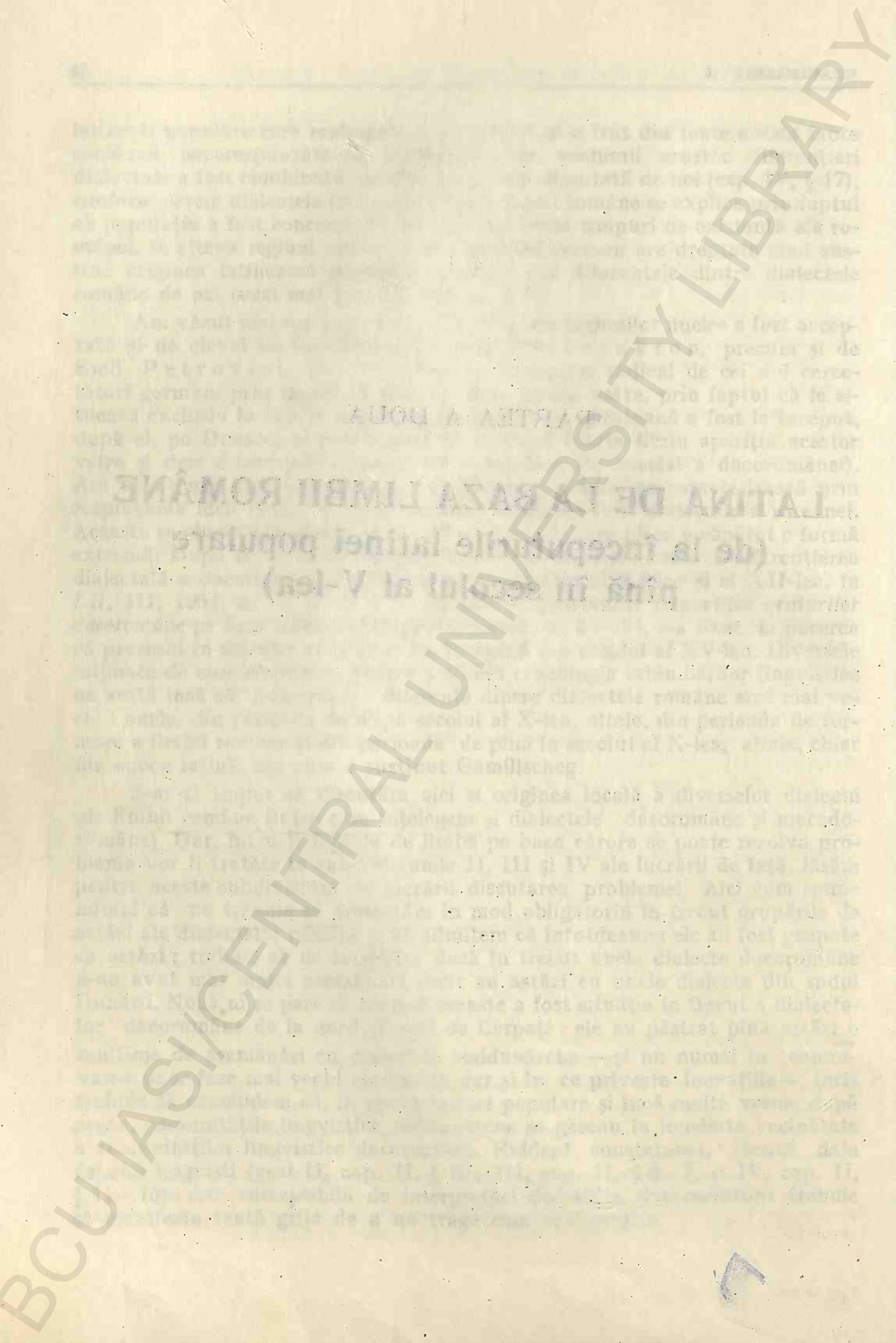
latineşti populare care realmente n-au existat şi a tras din toate aceste fapte concluzii necorespunzătoare realităţii. Teza vechimii acestor diferenţieri dialectale a fost combinată de el cu teza deja discutată de noi (cap. IV, § 17), conform căreia dialectele (şi subdialectele) limbii române se explică prin faptul că populaţia a fost concentrată, în cele mai vechi timpuri de existenţă ale românei, în cîteva regiuni nuclee. Dar învăţatul german are dreptate cînd susţine originea latinească populară a unora din diferenţele dintre dialectele române de azi (vezi mai jos, II, cap. II, § 9).

Am văzut mai sus (cap. IV, § 17) că teoria regiunilor nuclee a fost acceptată şi de elevul lui Gamillscheg, Günter R e i c h e n k r o n, precum şi de Emil P e t r o v i c i. Dar Petrovici se deosebeşte radical de cei doi cercetători germani prin faptul că distinge mai multe vetre, prin faptul că le situează exclusiv în zonele muntoase (numai vatra munteană a fost la început, după el, pe Dunăre) şi prin faptul că situează foarte tîrziu apariţia acestor vetre şi deci diferenţierea dialectală a românei (în special a dacoromânei). Am văzut mai sus (§ 2) că mai toţi lingviştii români se caracterizează prin respingerea ideii despre o mare vechime a diferenţierii dialectale a românei. Aceasta se observă în special la P e t r o v i c i, la care ideea a căpătat o formă extremă. După ce, în *Siebenbürgen*, I, p. 309—318, a admis că diferenţierea dialectală a dacoromânei ar fi început în secolele al XI-lea şi al XII-lea, în *LR*, III, 1954, nr. 5, p. 16—17 (în cadrul articolului *Repartiţia graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, p. 5—17), s-a fixat la părerea că procesul în discuţie ar fi avut loc începînd din secolul al XV-lea. Diversele mijloace de care dispunem pentru a stabili cronologia schimbărilor lingvistice ne arată însă că numeroase diferenţe dintre dialectele române sînt mai vechi : unele, din perioada de după secolul al X-lea, altele, din perioada de formare a limbii române şi din perioada de pînă în secolul al X-lea, altele, chiar din epoca latină, aşa cum a susţinut Gamillscheg.

S-ar fi impus să discutăm aici şi originea locală a diverselor dialecte ale limbii române (între care înţelegem şi dialectele dacoromâne şi macedoromâne). Dar, întrucît faptele de limbă pe baza cărora se poate rezolva problema vor fi tratate în subdiviziunile II, III şi IV ale lucrării de faţă, lăsăm pentru aceste subdiviziuni ale lucrării discutarea problemei. Aici vom spune numai că nu trebuie să proiectăm în mod obligatoriu în trecut grupările de astăzi ale dialectelor române şi să admitem că întotdeauna ele au fost grupate ca astăzi ; trebuie să ne întrebăm dacă în trecut unele dialecte dacoromâne n-au avut mai multe asemănări decît au astăzi cu unele dialecte din sudul Dunării. Nouă ni se pare că tocmai aceasta a fost situaţia în trecut a dialectelor dacoromâne de la nord şi vest de Carpaţi : ele au păstrat pînă astăzi o mulţime de asemănări cu dialectele suddunărene — şi nu numai în conservarea unor faze mai vechi ale limbii, dar şi în ce priveşte inovaţiile —, încît trebuie să concludem că, în epoca latinei populare şi încă multă vreme după aceea, comunităţile lingvistice suddunărene se găseau în imediata vecinătate a comunităţilor lingvistice dacoromâne. Evident, constatarea, făcută deja de unii lingvişti (vezi II, cap. II, § 10 ; III, cap. II, § 6—7, şi IV, cap. II, § 11—15), este susceptibilă de interpretări deosebite şi cercetătorii trebuie să manifeste toată grija de a nu trage concluzii greşite.

PARTEA A DOUA

LATINA DE LA BAZA LIMBII ROMÂNE
(de la începuturile latinei populare pînă în secolul al V-lea)

PARTEA A DOUA

LATINA DE LA BAZA LIMBII ROMÂNE

(de la începuturile latinei populare până în secolul al V-lea)

CAPITOLUL I

CUCERIREA DE CĂTRE ROMANI A TERITORIULUI ROMÂNESC PRIMITIV. ROMANIZAREA ȘI CREȘTINAREA POPULAȚIEI TRACODACICE DE PE ACEST TERITORIU

§ 1. Nașterea (formarea) limbii române și a poporului român a avut loc la începutul evului mediu ; dar ea n-ar fi avut loc dacă nu s-ar fi petrecut mai înainte cucerirea tracilor și dacogeților de către romani și înlocuirea limbii tracodacice cu limba latină. Așadar, înainte de a studia formarea limbii române și a poporului român, trebuie să studiem acest proces istoric și lingvistic, care stă la baza lui. Vom vedea de altfel că însăși granița în timp între limba latină și limba română este greu de stabilit și că cele două procese nu se pot separa net. Dar aceasta nu înseamnă că ele nu sînt două procese distincte.

Începînd din a. 35 î.e.n., Octavian Augustus a subjugat definitiv pe iliri, vindelici, reti, norici și carni și pe celții din Alpi. Între anii 12 și 10 î.e.n., acest împărat a extins hotarele provinciei Dalmația pînă la Dunăre. Începînd din anul 9 e.n., romanii au dus război cu panonii. În anul 5 e.n., Pannonia apare ca provincie romană, sub același guvernator ca și Dalmația (vezi A. P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I, p. 278—279). În anii 102—107, provincia aceasta a fost divizată în Pannonia Superior și Pannonia Inferior. Sub Dioclețian (284—305), Pannonia Inferior a fost împărțită în următoarele două dieceze : Pannonia Valeria, dintre Dunăre și lacul Balaton, și Pannonia Savia, dintre Dunăre și Sava. Romanii au făcut prima campanie împotriva populațiilor de la nord de Macedonia în anul 74—73 î.e.n., avînd ca bază Macedonia ; această campanie n-a dus la cuceriri noi. Se pare că, în anul 29 î.e.n., a fost cucerită toată regiunea dintre Balcani și Dunăre, fiind încorporată imperiului sub numele de Moesia. Au fost cuceriți atunci tracii din această regiune : tribalii, mesii, geții, serdii și merdii, și a fost devastată țara celorlalți traci (P h i l i p p i d e, *ibid.*, p. 279). Odată cu tracii au fost cuceriți (a. 29 î.e.n.) și dardanii, care erau, probabil, un trib iliric, apoi bastarnii (germani) și sciții (iranieni), care trecuseră în Mesia, pentru a se așeza acolo, precum și unele popoare de origine obscură, ca obulensii și oitensii, care trăiau alături cu geții, în Scythia Minor. Totuși, la a. 27 î.e.n., provincia Moesia nu se găsește în lista provinciilor romane : ea a fost constituită ca provincie după aceea, pînă la a. 5 e.n., cînd apare întîia oară în izvoare ca provincie romană (P h i l i p p i d e, *op. cit.*, p. 279—280). Teritoriul dintre Balcani și Dunăre, pînă la Marea Neagră, a fost cucerit de Claudiu în anul 46. Dar stăpînirea romană în Dobrogea s-a întărit în ultimii ani ai lui Augustus, cum rezultă din operele *Tristia* și *Ex Ponto*, scrise de poetul roman Ovidiu în timpul exilului său la Tomis (între anii 9—18 e.n.) (vezi Radu V u l p e, *Din istoria Dobrogei*, II,

București, 1968 — operă colectivă — , p. 37—40). În anul 86 e.n., sub Domițian, Mesia a fost divizată în două provincii : Moesia Superior și Moesia Inferior (vezi și A. von Premerstein, *Die Anfänge der Provinz Moesien*, în *Jahrbuch des österr. arch. Instituts*, I, p. 171, V. Pârvan, *Histria*, IV, București, 1926, p. 14, și Radu Vulpe, *Hist. ancienne de Dobroudja*, p. 1—11). Provincia Tracia în care se găsește orașul Serdica, a fost constituită, sub Claudiu, în anul 46 sau în anul 47 e.n., poate chiar sub Domițian, în anii 69—79 (*op. cit.*, p. 280).

În anul 9 e.n., romanii pun stăpînire pe teritoriul riveran din fața Mesiei, de la Olt la Nistru, supunînd pe bastarnii, pe geții și pe celții (Britolagae) care locuiau pe malul Dunării [1]. Înainte de anul 5 e.n., romanii au început să năvălească pe teritoriul dacic și, pe la a. 9 e.n., dacii erau dispuși să li se supună. Deoarece dacii de la nord de Dunăre continuau să năvălească în Mesia, Domițian i-a atacat (anii 85—90 e.n.), dar a trebuit să încheie o pace rușinoasă. Abia Traian a pus capăt acestor stări de lucruri și a cucerit țara dacilor după două războaie grele, încheiate în vara anului 106 (cf. C. Daicoviciu, *O nouă diplomă militară din Dacia*, în SCIV, IV, 1953, p. 546). Dacia a fost transformată în provincie romană în 107 e.n. În vederea apărării graniței imperiului, romanii au instalat garnizoane pe malul drept al Dunării și au clădit cetăți care au devenit în curînd orașe. Viața romană se concentrează în special în aceste orașe de pe Dunăre. Dar, cu vremea, se ridică orașe și în interior, pe marile drumuri de circulație : Scupi, Naissus, Serdica etc. Aceste orașe vor deveni centrele de romanizare a teritoriului mesic. Dacia a fost stăpînită de romani pînă la 271, deci abia 165 de ani. Dar trebuie să admitem că ea a fost repede romanizată. Clasa superioară a dacilor a fost, desigur, distrusă sau izgonită. Populația satelor și a orașelor pare, de asemenea, să se fi rărit în timpul războiului, căci Eutropius spune (8, 6, 21) : „Trajanus victa Dacia ex toto orbe romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta". Cercetările moderne confirmă într-un fel această afirmație : în Dacia, au fost aduși oameni din alte provincii ale imperiului. Nu trebuie totuși să credem că pe teritoriul provinciei n-au rămas să locuiască în continuare daci. Cercetările arheologice recente, ca și prezența elementelor lexicale dacice în graiurile dacoromâne, dovedesc existența dacilor în Ardeal, Oltenia și Banat. Orașele ca Ulpia Trajana și Apulum, poate și altele, ne-au lăsat numeroase inscripții latine și morminte foarte bine executate. Orașele Ulpia Trajana, Apulum, Napoca și Potaissa au obținut dreptul italic și scutire de impozite. Atenția acordată provinciei se explică și prin minele de aur, sare și fier, precum și prin carierele de marmură din Ardeal, a căror exploatare a fost organizată. Au venit în Dacia numeroși funcționari ai administrației mineritului, muncitori, militari, negustori. Este necorespunzătoare realităților afirmația lui N. Iorga (*Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, Bucarest, I, 1915, p. 5—9) că Dacia s-a romanizat, ca și Illyria

[1] Sarmații ocupaseră cîmpia getică de prin secolele al II-lea — I î.e.n. Vezi între altele Gheorghe Bichir, *Relations between the Sarmatian and the free Dacians*, în volumul colectiv *Relation between the autochthonous Population and the migrations Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 53—63.

şi Moesia, înainte de cucerirea romană, prin nişte presupuşi ţărani italici, care ar fi migrat din Italia în nordul Peninsulei Balcanice şi în Dacia, în căutare de pămînturi (vezi observaţiile lui P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I, p. 833–840).

Sub Aurelian (270–275), care a părăsit Dacia, în 271, s-a creat provincia Dacia suddunăreană, din părţi ale provinciilor Moesia Inferior şi Moesia Superior. Ea cuprindea Dacia Ripensis, pe lîngă Dunăre, şi Dacia Mediterranea sau Dardania, la sud. Sub Diocleţian, din Moesia Inferior a fost desfăcută provincia Scythia Minor, actuala Dobrogea. Cu puţin înainte de 386, Dacia Mediterranea a fost împărţită între Dacia Inferior şi Dardania. La 395, cînd Imperiul Roman se împarte în două imperii, cel de apus şi cel de răsărit, Dalmaţia (fără Praevalis = regiunea oraşului Scodra) şi Panoniile au fost repartizate la imperiul de apus, iar celelalte provincii dunărene, la imperiul de răsărit. În 427 sau 438, Panoniile — cît nu erau stăpînite de huni — au fost cedate Imperiului de răsărit. Toate provinciile dunărene se găseau sub conducerea unui praefectus praetorio Illyrici, cu reşedinţa la Sirmium.

Stăpînirea romană în cele două Mesii şi în Dacia a avut ca urmare o schimbare a structurii societăţii din aceste provincii : a dus la crearea unei vieţi orăşeneşti, care lipsea pînă atunci tracodacilor, — aceştia nu depăşiseră stadiul de organizare al democraţiilor militare, — şi, odată cu aceasta, la instaurarea unor relaţii sclavagiste în economia urbană şi rurală. Se stabilesc acum relaţii de schimb între negustorii de limbă latină şi localnici, relaţii favorizate de drumurile construite de romani şi de apariţia vieţii orăşeneşti.

Dacă stăpînirea sclavagistă romană durează, în Dacia, pînă la 271, cînd goţii ocupă provincia, care le fusese cedată, în sudul Dunării, ea durează pînă la 602, cînd încep să năvălească slavii în Peninsula Balcanică. Este însă probabil că, în secolul al III-lea şi mai ales în secolul al V-lea, regimul sclavagist a dispărut în cele mai multe din oraşele mesice. La nordul Dunării, stăpînirea goţilor, apoi cea a hunilor şi, în cele din urmă cea a gepizilor, organizaţi tribal, favorizează revenirea la orînduirea gentilică, dar, desigur, în cadrul populaţiilor autohtone, nu se mai reconstituie vechile triburi [1]. Pe teritoriul de formaţie a limbii române şi a poporului român se stabilesc, desigur, şi mulţi iliri şi mai ales greci. Populaţia de la ţară rămîne o populaţie de păstori şi agricultori. Caşul dardanic, *caseus dardanicus* (vezi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I, p. 845), era cunoscut în lumea antică.

§ 2. Nu ştim cît de repede s-a romanizat populaţia mesică şi dardanică din sudul Dunării. Foarte probabil, o mare parte se romanizase deja pînă în secolele al III-lea — al IV-lea, cum arată numărul mare de episcopi creştini de limbă latină din aceste provincii (vezi M i h ă e s c u, *Limba latină*, p. 35–36), şi numărul mare de împăraţi originari din aceste provincii. Dintre populaţiile de limbă latină din care se va forma mai tîrziu poporul românesc

---

[1] Pentru stăpînirea acestor popoare în Dacia şi relaţiile lor cu populaţia autohtonă vezi Gheorghe D i a c o n u, *On the socio-economic relations between natives Goths in Dacia*, în *Relations between the autochthonous Population and the migratory Populations on the territory of Romania*, Bucureşti, 1975, p. 67–75, Ion I o n i ţ ă *The socio-economic structure of society during the Goths' migration in the Carpatho-Danubian Area, ibid.*, p. 77–89, Suzana D o l i n e s c u F e r c h e, *On socio-economic relations between Natives and Huns at the Lower Danube, ibid.*, p. 91–98, Radu H a r h o i u, *Aspects of the socio-political situation in Transylvania during the 5-th century, ibid.*, p. 99–111, şi Kurt H o r e d t, *The Gepidae, the Avars and the romanic Population in Transylvania, ibid.*, p. 111–122.

s-au ridicat mulţi împăraţi, începînd din secolul al III-lea şi pînă în al VI-lea ; 20, dacă socotim şi pe cei originari din Pannonia Inferior, care se cuprindea şi ea în parte în teritoriul românesc primitiv (vezi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I, p. 3—5, şi M i h ă e s c u, *op. cit.*, p. 33). Dintre ei sînt de pomenit Gallienus (253—268), — care era de neam dac şi, după cît se spunea, din familia lui Decebal, — Aurelian (270—275), Galeriu (292—311), Constanţiu I (292—306), Constantin cel Mare (306—337), Iulian (355—363), Iustin I (518—527) şi Iustinian (527—565). În secolele al III-lea — al VI-lea, s-au ridicat, de pe teritoriul pe care mai tîrziu se va forma poporul român, şi cîţiva scriitori de limbă latină (vezi H. M i h ă e s c u, *op. cit.*, p. 45—46) : Palladius din Raţiaria, fost multă vreme episcop, autor al unei scrieri polemice împotriva episcopului de Milan Ambrosius (340—397) ; episcopul arian Auxentius din Durostorum (a doua jumătate a secolului al IV-lea), fost ucenic al lui Wulfila (311—383), autor al lucrării *Epistolă despre credinţa, viaţa şi moartea lui Wulfila* ; Maximus, născut în Mesia sau Dacia, pe la anul 359 (a compus pe la 383 o *Dissertatio* împotriva aceluiaşi Ambrosius) ; episcopul Niceta din Remesiana (aproximativ 330—414), autor al cîtorva scrieri religioase, printre care şi imnul *Te Deum*[1] ; Joannes Maxentius, probabil originar din Scythia Minor, a trăit în această provincie şi a murit înainte de 534 ; Marcellinus Comes, care s-a născut în Illyricum, a devenit cleric în 527 şi a trăit mult timp la Constantinopol (e autorul unei cronici despre evenimentele anilor 534—548) ; Iordanis, alan sau got de origine, care a trăit şi a scris în Moesia Inferior, poate la Marcianopolis sau Tomis, autor al mai multor opere istorice, terminate în 551.

Dar aceasta nu înseamnează că, pînă în secolele al V-lea şi al VI-lea, s-a romanizat toată populaţia mesică şi dacică. D. C a n k o v a-P e t k o v a (*La survivance du nom des Besses au Moyen-Âge*, în *Linguistique balkanique*, VI, 1963, p. 93—96) a arătat, după alţii, că limba tracodacică, numită limba bessilor, se mai vorbea în secolul al VI-lea şi chiar al VII-lea (vezi şi I.I. R u s s u, *Limba traco-dacilor*, ed. a III-a, Bucureşti, 1967, p. 172—174). Păstrarea cultului unor zei traci, ca Sabazius, pînă în această vreme (astfel împăratul Justin fusese în tinereţe un adorator al lui Sabazius), indică de asemenea acest lucru. Este sigur că şi în Dacia s-a romanizat o mare parte din populaţia autohtonă (cum am arătat mai sus, I, cap. IV, § 10—12, mai toată această populaţie a rămas acolo şi după 271) ; căci descoperirile arheologice atestă aici o civilizaţie romano-bizantină unitară : aspectele culturale Bratei, Ipoteşti-Cîndeşti, Costişa-Botoşana, Berea-Ciumeşti. Trebuie să admitem deci că, pînă în secolul al VI-lea, dacii liberi din Crişana de vest, din Maramureş, din Carpaţii moldoveneşti de la nord de Breţcu, şi din Muntenia de nord-est s-au romanizat în mare parte. Aceste populaţii au învăţat limba latină în faza ei de transformare spre română.

Romanizarea Mesiilor şi a Daciei nu se explică prin faptul că, geografic, aceste provincii ar fi fost orientate spre Roma. Atît Mesiile cît şi Dacia sînt mai aproape de Constantinopol decît de Roma. Dar, din momentul în care lumea tracodacă negrecizată a căzut sub stăpînirea romană, ea nu putea

---

[1] Episcopul de Tomis, Theotimos (392—402), după cît se pare, de origine scită, care a predicat creştinismul la goţi şi huni, era şi scriitor religios şi filozof, dar de limbă greacă.

avea altă soartă decît aceea a romanizării, oricît de departe ar fi fost capitala imperiului. După mutarea capitalei imperiului la Constantinopol, deci pe un teritoriu de limbă greacă, teritoriul mesodacic — în special cel mesic, cuprins între limitele imperiului — trebuia să fie, mai mult decît pînă atunci, subordonat influenţei Constantinopolului, adică în fond influenţei Egeii şi Asiei Mici. Dar această influenţă se exercita utilizînd limba latină ca mijloc de comunicare.

§ 3. Regimul sclavagist instaurat pe teritoriul de formaţie a poporului român a suferit o grea lovitură nu numai prin părăsirea Daciei de către romani, fapt care a permis, pe teritoriul fostei provincii, revenirea la regimul gentilic şi crearea unor obşti săteşti. În regiunile din sudul Dunării, regimul sclavagist avea să fie zdruncinat în acelaşi secol şi de alte evenimente.

Veacul al III-lea a fost un veac de criză pentru tot Imperiul roman. Pretutindeni, în urma atacurilor barbarilor şi a războaielor interne, oraşele sînt distruse, iar cetăţenii sînt masacraţi. Chiar satele au fost pustiite atunci. Călătoriile au devenit primejdioase. Relaţiile dintre diferitele regiuni ale imperiului se dezorganizează. Schimbul dintre provincii scade. Întreprinderile mari şi mici se prăbuşesc. Atelierele de meşteşugari lucrează de acum numai pentru piaţa locală. Clasa mijlocie, orăşenească, pe care se întemeia statul roman, a fost în mare parte distrusă. În ce priveşte Dacia, care a fost lăsată atunci pradă barbarilor, viaţa orăşenească a fost distrusă cu totul. Dar distrugerea oraşelor şi prăbuşirea producţiei de mărfuri îngreuiau mult întreţinerea armatei. Restabilirea păcii şi a ordinii sub Diocleţian şi sub alţi împăraţi n-a putut redresa complet Imperiul roman. Pentru întreţinerea armatei şi a funcţionarilor, împăraţii au mărit, chiar din secolul al IV-lea, impozitele şi au făcut să fie percepute cu mai multă rigoare. Ei cereau furnituri, alimente, veşminte, cazare şi transporturi. Dar marii proprietari erau şi marii funcţionari care percepeau impozitele. Pe de altă parte atacurile popoarelor migratoare de peste graniţă şi ale răsculaţilor sau hoţilor făceau nesigură averea personală, aşa încît era nevoie de o întăritură pentru refugiu — castelul, curtea, cetatea. În aceste împrejurări, numai proprietatea mare era rentabilă. Micii proprietari, fără apărare şi supuşi unor impozite prea mari, nu-şi puteau pune proprietatea în valoare şi nici nu puteau ţine piept concurenţei marilor proprietari sau atacurilor barbare. Micii proprietari de la ţară îşi părăseau domeniile, stabilindu-se în altă parte ; alţii încercau să se salveze punîndu-se sub protecţia unui mare proprietar. Mulţi îşi ipotecau bunurile şi sfîrşeau prin a fi deposedaţi. Alţii cedau pămîntul sau îl vindeau, cu condiţia de a-l închiria ei înşişi. Vechii coloni, adică arendaşi de pămînt, duc şi ei o viaţă cu mult mai grea decît înainte. Datoriile lor creşteau, iar proprietarii moşiilor căutau să-i lege şi pe ei de pămînt, cu atît mai mult cu cît ei nu aveau pămîntul lor. Mai tîrziu, legarea colonilor de pămînt devine lege. Constituţia imperială din anul 332, a lui Constantin cel Mare, opreşte mutarea colonilor, de pe o proprietate pe alta. Această constituţie nu se referea numai la colonii proveniţi din arendaşi, ci şi la cei proveniţi din oameni liberi. Colonatul devine cu alte cuvinte, forma generală a raporturilor de producţie agricolă. Începînd din veacul al IV-lea, se vor distinge mai multe categorii de coloni: *inquilini*, *adscripticii*, *originarii*, *tributarii*. Ei erau liberi ca persoană, adică aveau drep-

tul de a se căsători, de a face comerț, dar erau sclavi (robi) ai pămîntului [1]. Astfel, economia de schimb a fost înlocuită cu economia locală, în natură. În Apus apar primele manifestări ale regimului feudal, deși regimul feudal propriu-zis începe cu mult mai tîrziu. Desigur că tot așa au stat lucrurile și pe teritoriul romanizat din sudul Dunării, care aparținea imperiului. Probabil, ca și în Apus, și pe teritoriul românesc primitiv din sudul Dunării, mulți coloni au devenit șerbi. Situația se agravează în regiunile noastre mai ales în secolele al IV-lea și al V-lea, cînd se rup legăturile pe uscat ale Peninsulei Balcanice cu vestul romanic (din cauza stabilirii hunilor în Panonia). Ea se agravează pentru Imperiul de apus în veacul al V-lea, cînd Imperiul de apus este cucerit de „barbari" [2]. În acest veac, viața orășenească decade și pe teritoriul de formație a poporului român, din sudul Dunării. „Ruralizarea" orașelor din teritoriul de limbă latină de la Dunărea mijlocie și de jos a avut ca urmare încetarea inscripțiilor în orașele din aceste regiuni, la sfîrșitul secolului al III-lea în unele provincii (în Dacia la 268, în Moesia Inferior, la 287) și la sfîrșitul secolului al IV-lea în altele (în Pannonia Inferior, la 377, anul invaziei hunilor, în Dardania, la 372; în Moesia Inferior, la 392; dar în această provincie, ele reapar în secolul al VI-lea, pe vremea lui Iustinian; vezi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I p. 406, și mai ales H. M i h ă e s c u, *op. cit.*, p. 29 și 44).

Toate aceste evenimente au urmări mari asupra dezvoltării limbii latine de pe teritoriul mesodacic. Limba latină începe, de prin secolul al III-lea, a se transforma și în regiunile respective într-o altă limbă, limba română. Dar, în secolele al IV-lea și al V-lea, transformările nu sînt mari, pentru că încă se menține o viață romană intensă în teritoriul mesodacic, iar populația din Dacia, datorită contactelor pe care le mai avea cu populația din sudul Dunării, contacte indicate și de faptul că monedele de aramă romane pătrund în secolul al IV-lea la nordul Dunării (ele au fost descoperite în tezaure, care cuprind și monede de argint, bătute înainte de 271), vorbea încă o latină destul de curată. De aceea vom situa ceva mai tîrziu, — prin secolul al V-lea — epoca în care începe procesul de formare a limbii române.

§ 5. Creștinismul se răspîndise pînă în secolul al IV-lea și în orașele din Moesia Superior și Moesia Inferior (vezi V. P â r v a n, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 9—14); dar răspîndirea lui în masele de la sate are loc începînd din secolul al IV-lea, cînd el devine o religie protejată și oarecum oficială (vezi *ibid.*, p. 29—73). Și, întrucît pasajele din poeziile lui Paulinus din Nola, relative la activitatea de misionar a lui Niceta din Remesiana, se referă, cum a dovedit D. M. P i p p i d i, *Niceta din Remesiana și originile creștinismului daco-roman*, în volumul său de *Contribuții la istoria veche a României*, ed. a II-a, București, 1967, p. 497—516, la populațiile rustice din Dacia suddunăreană, acest episcop trebuie

[1] Pentru faptele istorice din Imperiul roman, din secolele al III-lea — al IV-lea, vezi *Istoria universală*, III, București, 1960, p. 47—50. În expunerea noastră privind schimbările din imperiu, am urmat cîteodată de aproape cele spuse de W. von W a r t b u r g, *Évolution et structure de la langue française*, Paris, 1934, p. 24.

[2] Se spune de obicei că „barbarii" au redus la șerbie pe localnici, în momentul cuceririi. Precum s-a văzut din cele spuse mai sus, șerbia exista de mai înainte în imperiu. Așa se face că ea se întîlnește și în Imperiul bizantin, care n-a fost cucerit de „barbari".

considerat ca unul dintre cei ce au creștinat pe unii din strămoșii suddunăreni ai românilor. Numărul episcopatelor de pe teritoriul pe care mai tîrziu se va forma limba română este destul de mare — se ridică la circa 20: Naissus, Sirmium (ambele în Moesia Superior), Marcianopolis (Moesia Inferior), Tomis, Odessos, Durostorum, Appiaria, Abrittus, Sexanta Prista, Nicopolis, Oescus, Castra Martis, Ratiaria și Aquae (toate în Dacia Mediterranea), Remesiana, Viminacium, Margum, Singidunum (toate în Moesia Superior), Savaria, Scrabantia și Carnuntum în Panonia. Iustinian pune mai toate episcopatele din Moesia Superior sub jurisdicția episcopului primat de la Justiniana Prima (Tauresium) (vezi *Corpus Juris Civilis*, Novella XI). Cele mai multe dispar însă în epoca lui Iustinian sau după aceea, pînă la mijlocul secolului al VII-lea.

Nu știm întrucît creștinismul pătrunsese în orașele Daciei pînă la 271 e.n.[1]. Informațiile date de Tertullian și Origene asupra creștinării dacilor nu sînt veridice (vezi și cele spuse de P i p p i d i, în articolul *În jurul izvoarelor literare ale creștinismului daco-roman*, din același volum, p. 481—496). Monumentele dacice, epigrafice și arheologice, considerate de unii învățați, printre care și Pârvan, drept creștine, nu prezintă acest caracter. Că în orașele dacice erau și creștini este probabil; dar unele fapte ne îndeamnă să admitem că acești creștini veniseră din Orient. Creștinismul a pătruns și în Dacia, ca religie a maselor, în secolul al IV-lea, dar mai ales al V-lea (vezi mai sus, I, Cap. IV, § 11). Mai întîi cuceririle lui Constantin cel Mare pe malul stîng al Dunării duc la stabilirea unor creștini în zona cucerită. La puțin timp după Constantin cel Mare se creștinează și goții din Moldova și Muntenia, prin acțiunea lui Wulfila. Convertirea la creștinism a vizigoților a avut loc după stabilirea lor în Peninsula Balcanică, la 376. Dar creștinismul a pătruns în Dacia și mai tîrziu, prin relațiile de tot felul pe care populația de limbă latină de acolo le avea cu cea din sudul Dunării. Dovezile arheologice ale creștinării pentru secolele al IV-lea — al VI-lea nu lipsesc. La Sucidava (Celei), Dierna (Orșova) etc. avem chiar bazilici. Pentru vremea lui Iustinian, care a recucerit și el malul stîng al Dunării, avem și dovezi de ordin literar: el subordonează primatului de la Justiniana Prima și două centre bisericești de pe malul stîng al Dunării, Recidiva și Litterata.

Se afirmă de obicei că strămoșii românilor au primit un creștinism de origine latină. Dovezile acestei afirmații sînt constituite de faptul că terminologia creștină din limba română este de origine latină și de faptul, invocat și în *Istoria Romîniei*, I, p. 362, că obiectele de cult creștin, din perioada respectivă, descoperite în Dacia, prezintă analogii cu cele din Illyricum, în special din Panonia, chiar cu cele din Italia. Socotim însă că, în această privință, se face greșeala de a se admite o mare deosebire inițială între creștinismul latin și cel grecesc. Creștinismul era încă același pe tot întinsul Imperiului roman; încă nu se ajunsese la deosebirile de mai tîrziu, caracteristice celor două biserici. Mai întîi, din punct de vedere al culturii materiale, Illyricum nu era o regiune tipic italică. Cum e firesc pentru o regiune vecină cu teritoriul de limbă greacă, aici se exercitau și influențe culturale venite de pe

---

[1] Pentru expunerea care urmează, am folosit *Istoria Romîniei*, I, p. 629—637 (autorul acestui pasaj: M. M a c r e a).

teritoriul grec și grecizat. Em. Condurachi (*Monumenti cristiani nell' Illyrico*, în *Ephemeris Dacoromana*, IX, 1940, p. 1—118) a arătat că Illyricum prezenta o arhitectură bisericească de origine orientală (microasiatică). În ce privește argumentul lingvistic al originii latine a creștinismului român, nu se poate tăgădui că terminologia creștină din limba română este de origine latină ; dar aceasta nu înseamnă că misionarii n-au putut fi și greci care vorbeau latina ; acești misionari, adresîndu-se unor oameni de limbă latină, trebuiau să vorbească latina și să adopte terminologia creștină uzuală în latină. Rămîne deci să se cerceteze dacă, în terminologia creștină de origine latină, din limba română, nu găsim și elemente care să se explice prin limba greacă. După cîte a arătat chiar Pârvan, *op. cit.*, p. 195—201, nu trebuie să uităm și un alt lucru : creștinismul își găsea chiar pe teritoriul de limbă greacă și o exprimare în latină ; așa că terminologia caracteristică oamenilor de limbă latină ai bisericii, de pe teritoriul grec, putea să pătrundă pe teritoriul de limbă latină pe care mai tîrziu s-au format poporul român și limba română. Realitatea este că terminologia creștină din limba română nu este exact cea din limbile romanice din Apus. Strămoșii românilor au pierdut termeni ca *ecclesia* „biserică" (în sens spiritual) și *diabolus* „drac" ; la ei a rămas în uz numai *basilica* „biserică" (lăcaș de cult) ; (la fel stă lucrul și cu suprasilv. *baselgia*) ; s-a impus *draco* „dragon" (cu sensul de „diavol", „drac") (dar același sens îl are și alb. *drejk*, precum și prov. *drac*, ambele originare din același *draco*) ; la strămoșii românilor s-a impus *(dies) servatoria* în loc de *festa*, *Creatio* în loc de *Natale* „Crăciun", *Rosalia* „Rusalii" (pierdut de dacoromâni și reîmprumutat de la slavi : *Rusalii*) în loc de *Pentecosta*, **Florilia* „Florii". Foarte probabil acești termeni se explică prin caracterul popular al creștinismului de pe teritoriul românesc primitiv, firesc la o populație care, în mare parte, se găsea în afara imperiului și n-a mai avut, începînd din secolul al V-lea, decît temporar o organizație bisericească. Dar unii din acești termeni pot fi termenii proprii ai episcopilor din Moesia Superior, Moesia Inferior și Pannonia de sud-est, care au creștinat populația romanică din aceste provincii. În *Istoria României*, I, p. 633—634 — pasaj scris de M. Macrea — se afirmă că numai începînd de pe la mijlocul secolului al V-lea, cînd năvălirile hunice în Peninsula Balcanică au întrerupt orice legături ale teritoriului mesodacic cu Occidentul latin, teritoriul mesodacic a intrat în sfera de influență (acolo se vorbește numai de sfera de interese economice) a Bizanțului. Aceasta înseamnă că, pentru M. Macrea, creștinarea strămoșilor românilor a avut loc numai în secolul al IV-lea, ceea ce ni se pare exagerat : creștinarea a avut loc, desigur, și în secolele al V-lea și al VI-lea. Presupunerea aceasta ni se pare plauzibilă, din moment ce admitem că teritoriul mesodacic a făcut parte și în secolele al V-lea și al VI-lea din zona de influență a Bizanțului ; iar terminologia trebuia să fie cea latină, chiar dacă în zona respectivă se exercita acum și influența greacă. După *Istoria României*, I, p. 633, creștinismul populației de limbă latină de la nordul Dunării era unul popular ; strămoșii românilor n-ar fi avut un „apostol". Afirmația ni se pare justă, dar ea nu poate fi valabilă pentru populația de limbă latină din cele două Mesii : diverșii episcopi de acolo, printre care Niceta din Remesiana

au desfăşurat totuşi o acţiune de misionarism, care ne dă dreptul de a-i considera apostoli ai strămoşilor românilor suddunăreni. La fel stau, probabil, lucrurile cu arhitectura din cele două Mesii, atît de apropiate de Constantinopol şi Asia Mică. Este deci imposibil de crezut că, în Dacia, creştinismul era de origine italică şi panonică. Aceasta poate fi just numai întrucît episcopii şi misionarii din teritoriul mesodacic vor fi fost de origine italică, lucru încă nestudiat. Dealfel caracterul constantinopolitan al unora din termenii religioşi de origine latină din limba română a fost văzut de P. Kretschmer, care, după cît aflu din Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman* Bucureşti, 1911, p. 86–92 notele 397–401, a emis, ipoteza dezvoltată apoi de Pârvan (*loc. cit.*) că lat. *basilica* „judecătorie" a căpătat sensul de „biserică" (clădire) la Constantinopol, în secolul al IV-lea (după ridicarea acestui oraş la rangul de capitală a Imperului roman). Pentru problemele ridicate de celelalte cuvinte creştine din română abordate aici vezi mai jos, cap. V, § 4.

---

1 *Kirche, Dom, Münster* în *Zeitschrift fur vergleichende Sprachforschung*, XXXIX (XIX), 1906, p. 539 ş.u.

CAPITOLUL II

DIALECTUL LATIN POPULAR DE LA BAZA LIMBII ROMÂNE : (LUCANO-) MESODACICA

§1. Se impune acum să examinăm mai de aproape limba latină de pe teritoriul pe care s-a născut limba română și poporul român. Această limbă nu este chiar latina clasică, care ar trebui numită mai bine limba latină literară (de cultură sau scrisă), ci este așa-numita latină populară (în franceză, latin vulgaire; în germană, Vulgärlatein), adică limba marilor mase ale populației din acel teritoriu, limba populației cu mai multă sau mai puțină cultură, deci limba claselor mijlocii și de jos, în primul rînd negustori, militari, coloniști, funcționari, mai tîrziu și preoți, și în al doilea rînd robi și țărani. Această latină populară se vorbea și în celelalte părți ale Imperiului roman, și pretutindeni, din limba populațiilor venite din Italia, cum era la origine, ea a devenit și limba populațiilor autohtone, care au acceptat-o fie din nevoia de a se înțelege cu noii stăpînitori, fie pentru prestigiul pe care îl avea ca limbă a cuceritorilor și a unei culturi și organizații sociale superioare [1]. Cu toate că limba aceasta caracteriza clasele mijlocii și de jos, ea nu era însă limba unei societăți primitive, adică gentilice și exclusiv rustice, și nu este deci perfect comparabilă cu graiurile populare din toate timpurile, deși se găsea în situația lor. În epoca gentilică și în epocile ulterioare, la populațiile organizate gentilic și în general la populațiile rustice, n-au existat decît dialecte tribale (de trib) sau teritoriale — grupate deja din epoca preistorică în limbi etnice —, iar nu limbi foarte unitare, de o circulație mai întinsă; utilizate de triburi și chiar de mai multe popoare, cum e cazul cu latina populară, care s-a impus și unor popoare străine, cucerite de romani. Limba latină populară era la început limba populației urbane și a unei părți din populația rustică și a devenit, pînă la urmă, limba întregii populații rustice din Imperiul roman, aceasta venită cît de cît în atingere cu cultura. Latina populară se găsea deci, în parte, în situația limbilor de cultură moderne, vorbite de marile mase burgheze și chiar de țărani și muncitori, și era și ea privită ca mijlocul de înțelegere al oamenilor din Imperiu. Dată fiind natura ei și aria ei de întrebuințare, latina populară nu putea apărea, ca și latina cultă (literară), decît într-un imperiu, adică într-o societate cu conducere centrală, alcătuită din mai multe popoare, o societate cu comerț intens, cu o viață orășenească intensă ; căci numai un imperiu cu o mare întindere și numai o societate oră-

[1] Firește, latina populară a fost adusă, în provinciile cucerite mai tîrziu, nu numai din Italia, dar și din ale Imperiului roman, unde ea pătrunsese mai înainte.

şenească, cu un comerţ intens, presupun o puternică circulaţie de la o regiune la alta, circulaţie care, alături de conducerea centrală, explică expansiunea limbii pe o arie atît de mare şi menţine unitatea ei relativă. Pe de altă parte, numai o asemenea societate presupune şi o cultură superioară, cu o limbă literară vorbită şi scrisă de intelectuali, limbă care să ţină cît de cît în frîu graiurile maselor de vorbitori. Căci limba latină literară, vorbită şi scrisă de intelectuali, influenţa într-o anumită măsură limba populară. Latina clasică şi cea populară erau puţin deosebite una de alta, ele erau două variante ale aceleiaşi limbi. Pentru scriitori, ea nu constituia idealul lingvistic, acesta identificîndu-se cu latina numită de moderni clasică. Dar mulţi scriitori erau puternic influenţaţi de latina populară. Latina populară era limba uzuală a marilor mase şi constituia deci un ideal pentru ele. Fiindcă acestea nu prea scriau, ea nu apare în scris pură, ci numai amestecată cu latina clasică. Ambele forme ale latinei constituie dialecte sociale ale aceleiaşi limbi. Existenţa unei limbi ca latina populară, ca dealtfel şi existenţa latinei clasice, stă deci în legătură cu regimul sclavagist, care se caracteriza nu numai prin imperii şi robie, dar şi prin economia de mărfuri, adică prin viaţa comercială, orăşenească, cu alte cuvinte, prin economia de schimb. Bineînţeles, latina populară stă în legătură directă nu cu regimul sclavagist, ci cu Imperiul şi cu circulaţia mărfurilor, cu mijloacele de circulaţie din Imperiu, într-un cuvînt, cu suprastructura politică şi cu producţia din epoca sclavagistă. Producţia şi circulaţia mărfurilor au făcut posibil chiar statul sclavagist roman, care la rîndu-i a determinat natura şi aria de extensiune a latinei populare.

Pentru a încheia cu această parte a expunerii noastre, consacrată definiţiei şi numelui latinei populare, vom spune că socotim nepotrivite expresiile de tipul: r o m a n i c ă p r i m i t i v ă, r o m a n i c ă c o m u n ă sau p r o t o r o m a n i c ă, întrebuinţate de unii lingvişti pentru a denumi latina populară tîrzie. Limba latină populară era considerată deja în antichitate ca o formă a latinei şi era desemnată cu acest nume, aşa că nu are rost să recurgem la expresii de tipul celor amintite pentru a denumi limbile neatestate literar şi reconstituite numai prin metoda comparativă.

Am vorbit mai sus de unitatea latinei populare pe întreg teritoriul pe care se vorbea. S-a crezut într-adevăr multă vreme că această limbă era aproximativ aceeaşi în tot Imperiul roman, că ea nu comporta dialecte, şi într-o privinţă lucrurile stăteau aşa; căci structura societăţii romane impunea o asemenea unitate. Pentru cercetătorii mai vechi, unitatea latinei populare părea a rezulta din chiar faptul că ea era limba de înţelegere a oamenilor din Imperiu. Dar cercetările de după 1910 au dus la concluzia că această formă a latinei prezenta şi diferenţieri dialectale însemnate, nu chiar aşa de mari ca la graiurile populare, dar, în tot cazul, diferenţieri dialectale. La drept vorbind, cercetările în această direcţie nu sînt încă încheiate: nu s-a arătat, cu suficientă informaţie şi cu suficientă înţelegere a faptelor, care erau dialectele latinei populare. Dar stadiul actual al lingvisticii romanice şi latine permite aceasta. Pe noi ne interesează numai latina de la baza limbii române şi se pune problema dacă ea alcătuia un dialect sau mai multe. Cercetările de după 1910 duc la concluzia că şi ea era diferenţiată regional. Totuşi limba latină de la baza limbii române alcătuia o unitate net distinctă de latina de la baza altor limbi romanice. Asupra acestui lucru nu s-a insistat pînă azi; deosebirile

latinei de la baza românei față de latina de la baza altor limbi romanice nu căpătau în ochii cercetătorilor o importanță deosebită. Întemeindu-se pe menținerea sau dispariția lui *-s* și *-t* finali și pe alte cîteva fenomene lingvistice, care sînt în special urmarea acestora, învățații au admis multă vreme mai ales două mari dialecte ale latinei populare: dialectul pireneo-alpin, vorbit în Peninsula Iberică, Franța, Sardinia, Italia de nord și Alpi (Reția), și dialectul apenino-balcanic, vorbit în Italia centrală și meridională, Dalmația, Panonia și regiunea Dunării de jos. Numele celor două dialecte au fost date de învățatul italian M. Bartoli (*Das Dalmatische*, I, col. 298, și *Introduzione alla neolinguistica*, Geneva, 1925, passim); dar teoria însăși este mai veche și e admisă azi de aproape toți romaniștii. În privința numelui dat dialectului apenino-balcanic, aș avea de obiectat că el ar trebui să fie numit apenino-balcano-carpatic sau apenino-carpatic, căci el se vorbea și în Dacia. Cele două dialecte, firește, trebuie distinse; dar ele trebuie considerate arii lingvistice sau grupuri de dialecte, nu dialecte, căci în cadrul lor avem alte diferențieri dialectale, dintre care cele mai de seamă, din domeniul vocalismului, au fost relevate de H. Lausberg (*Die Mundarten Südlukaniens*, Halle, 1939, p. XI, 81—86 și 190—192). Astfel, între latina de la baza românei și cea de la baza dalmatei și a dialectelor italiene centrale și de sud erau unele deosebiri importante, care ne pot da dreptul să vorbim de două dialecte sau de două arii lingvistice deosebite. Cel din Dalmația ar putea fi considerat la urma urmei, ca identic cu cel din Italia centrală și meridională (fără unele regiuni din Lucania și Calabria). Faptele fonetice mai însemnate, pe care se întemeiază această distincție, sînt tratamentele latinești populare ale vocalelor *ĭ* și *ŭ* din latina clasică. Și trebuie adăugat că latina populară de la baza românei apare identică, din acest punct de vedere, cu latina populară care a dat limbii albaneze elementele ei de origine latină. Astfel, pe cînd latina populară din Italia meridională (cu excepția unei părți din Lucania și Calabria, cea de vest, unde *ĭ* și *ŭ* au rămas *i* și *u*, ca și în Sardinia și o parte din Corsica), Italia centrală, Dalmația, Italia de nord, Reția, Franța, Spania și Portugalia prefăcuseră pe *ĭ* în *ẹ* și pe *ŭ* în *ọ*, latina populară de la baza limbii române și din teritoriul în care se vorbea albaneza sau limba mai veche de la baza ei, anume dialectele ilirice, dintre Vrbas, Drina și nordul Albaniei, prefăcuseră numai pe *ĭ* în *ẹ*, nu și pe *ŭ*, care a rămas *u*. Astfel avem lat. cl. *crista*, it. *cresta*, rom. *creastă*, alb. *kreshtë*; lat. cl. *piscis*, it. *pesce*, rom. *pește*, alb. *peshk*; lat. cl. *fŭrca*, it. central *forca* (it. meridional *furca*), rom. *furcă*, alb. *furkë*; lat. cl. *lucta*, it. *lotta*, rom. *luptă*, alb. *luftë*; lat. cl. *palumbus*, v. it. *palombo*, rom. *porumb*, alb. *pëllummbë*; lat. cl. *plŭmbus*, it. *piombo*, rom. *plumb*, alb. *plump*; lat. *puteus*, it. *pozzo*, rom. *puț*, alb. *pus*; lat. *pulpa*, it. *polpa*, rom. *pulpă*, alb. *pullpë*; lat. *surdus*, it. *sordo*, rom. *surd*, alb. *shurt* etc.

I. Șiadbei (*Contribuții la studiul latinei orientale* (IV), *Asupra elementului latin din neogreacă*, *SCL*, XII, 1961, p. 495—513) a susținut, împotriva unor cercetători anteriori, că latina populară de pe teritoriul de limbă greacă poseda nu vocalismul latinei populare de la baza românei, ci pe acela de la baza italienei, galoromanicei și iberoromanicei, cu *ĭ* și *ŭ* schimbați în *ẹ*, respectiv *ọ*, și că mai tîrziu vocalele *ẹ* și *ọ* au revenit la *i*, respectiv *u*. De aceea Șiadbei vorbește acolo de un dialect de nord sau dunărean

al latinei orientale şi de un dialect de sud, aş zice egeo-asiatic, al latinei orientale. Pare însă curios ca latina populară din Grecia să fi mers cu cea din nord-vestul Romaniei, iar nu cu cea din teritoriul meso-dacic şi dinaric. Se poate totuşi presupune că latina populară din Grecia şi Asia Mică se vorbea şi în Sicilia; s-ar găsi astfel o punte de legătură a Romaniei occidentale cu Grecia şi Asia Mică. Dar se mai poate face presupunerea că latina populară din Grecia avea trăsăturile celei din Sardinia şi Africa. Căci prezenţa vocalelor *i* şi *u* în cuvintele de origine latină din neogreacă care aveau vocalele latineşti *ĭ* şi *ŭ* se poate explica şi ca o moştenire neîntreruptă a acestor timbre vocalice din antichitate şi pînă astăzi.

Se pune problema dacă aceste diferenţieri dialectale ale latinei populare existau din capul locului în această formă a latinei sau dacă ele s-au produs mai tîrziu. Pentru a rezolva problema trebuie să cunoaştem cronologia fenomenelor dialectale latineşti populare, şi a o rezolva înseamnă a rezolva problema naşterii latinei populare.

§ 2. Mai toţi cercetătorii de pînă astăzi au admis că limba latină populară, cu caracteristicile ei deosebitoare faţă de latină clasică, s-a născut fie în ultimele secole ale republicii, fie în epoca imperială, prin transportarea latinei populare din Latium în Imperiu. Se admite mai ales că latina populară s-a separat de cea clasică începînd cu secolul I î.e.n., şi mai ales prin secolele al II-lea şi al III-lea e.n. Astfel, schimbarea lui *ĭ* şi *ŭ* în *é*, respectiv *ó*, este situată de unii învăţaţi tocmai în secolul al III-lea e.n. Cred însă, împreună cu F. George M o h l (vezi *Introduction à la chronologie du latin vulgaire*, Paris, 1899, p. 57—58) şi cu Giacomo D e v o t o (lucrările acestuia le vom cita mai jos), că această concepţie este eronată. Mai toate fenomenele care caracterizează latina populară în opoziţie cu latina clasică, fie ele comune întregii latine populare, fie ele dialectale, se întîlnesc şi în limbile umbrică şi oscă. Este un fapt pe care l-a văzut întîi Mohl — care făcea totuşi greşeala de a explica latina populară numai prin umbrică; Devoto a recurs cel dintîi şi la explicaţiile prin oscă —, dar pe care nici Mohl, nici Devoto nu l-au putut susţine convingător. Faptul că mai toate caracteristicile latinei populare sînt „umbrisme" sau „oscisme" sau şi una şi alta ne arată că latina populară a luat naştere prin impunerea unor particularităţi de grai umbre şi osce limbii latine, ceea ce nu s-a putut întîmpla decît atunci cînd latina a trecut de la populaţia care a vorbit-o la origine, adică de la romani sau latini, la umbri şi osci. Aceasta a trebuit să aibă loc numai după veacul al IV-lea sau al III-lea î.e.n., cînd a început cucerirea umbrilor şi a oscilor, dar mai ales din veacul I î.e.n., cînd populaţiile nelatine din Italia au obţinut cetăţenia romană, şi a durat pînă în veacul I e.n., cînd umbrii şi oscii s-au romanizat complet. Dealtfel chiar în acest timp sînt atestate în texte unele din fenomenele caracteristice latinei populare şi pe care totuşi învăţaţii le socot produse mai tîrziu. Unele dintre aceste fenomene latineşti populare datorite substratului umbric şi osc s-au produs numai dialectal. Din Italia, limba latină populară a fost răspîndită, odată cu cuceririle romane sau chiar după aceea, în diferitele provincii ale Imperiului roman, de către umbrii şi oscii care vorbeau limba latină şi care deveniseră militarii şi negustorii romani. Dialectele latinei populare din Imperiu îşi au originea în dialectele latinei populare din Italia, din timpul republicii. Astfel, foarte probabil, schimbările *ĭ* > *é* şi *ŭ* > *ó* nu s-au produs

prin secolele al III-lea şi al IV-lea e.n., cum admit cei mai mulţi învăţaţi, care s-au ocupat cu ele, ci cu mult mai înainte, în latina populară din Italia, iar din Italia au fost duse în provincii prin colonizările de umbri şi osci[1]. Pentru pierderea cantităţii şi prefacerea lui *ĭ́* în *é*, G. Devoto (*Revue de linguistique romane*, IX, p. 243—244, în articolul *Teoria del sostrato osco-umbro* şi în *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940, p. 207—210) presupune o cauză oscă. După dînsul, ritmul cantitativ al latinei „mostra nelle iscrizioni pompeiane i primi acceni di decadenza" (p. 207), iar fenomenul *ĭ́* > *é* este reluarea unui fenomen identic, petrecut în limba oscă în secolul al III-lea î.e.n. Cu toate că Devoto raportează schimbarea latinească populară de mai tîrziu la schimbarea respectivă din limba oscă, el nu invocă faptul relevat de Seelman (*Die Aussprache des Latein*, p. 202) şi reluat de Grandgent (*Introduzione allo studio del latino volgare*, p. 111) că Quintilian şi Varro menţionează pentru *ĭ́* un *é* rustic, pe care-l atestă de altfel şi inscripţiile. Avem, desigur, un *e* care a rezultat prin adaptarea bruscă a latinei la normele articulatorii ale oscilor, şi care se va fi extins, probabil, în aproape tot Imperiul roman, împreună cu dispariţia cantităţii, cu mult înainte de secolul al III-lea e.n., căci, în acest secol, Italia nu mai avea forţa de a impune schimbări lingvistice celorlalte regiuni ale imperiului. Ipoteza nu e deloc hazardată; şi alte particularităţi ale graiului latinesc vorbit de ţăranii italici (de fapt influenţe ale limbilor oscă şi umbrică) s-au extins în întregul Imperiu roman sau pe mari părţi din el. Astfel e cazul cu pronunţarea lui *ae* ca *ē*, care se găseşte în toată Romania, afară de Italia peninsulară şi, pentru unele cuvinte, şi pe teritoriul românesc primitiv (vezi Giuliano Bonfante, *L'italiano è il latino dell' Urbe*, în *Atti del III Congresso internazionale dei linguisti*, p. 316—319); astfel e cazul cu nom. pl. *-as* al declinării I-a, care s-a extins în părţile apusene ale Imperiului (vezi Einar Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 329—335, şi G. Ivănescu, *Les formes du nominatif et de l'accusatif pluriels des Ire et IIe déclinaisons, en latin vulgaire*, în *Recueil d'études romanes publiés à l'occasion du XIe Congres international de linguistique romane à Lisbonne, du 31 mars au 3 avril, 1959*, Bucureşti, 1959, p. 125—133); astfel stau lucrurile şi cu terminaţiile pentru pers. a III-a sing. a perfectului indicativ, *-aut* şi *-iut*, care s-au extins în Italia şi în Peninsula Iberică; pentru apariţia lor în inscripţiile pompeiane, vezi O. Densusianu, *Histoire*, I, p. 152, şi V. Väänänen, *Le latin dans les inscriptions pompéiennes*, p. 183 (acesta din urmă, citat după Devoto); Grandgent, p. 231, citează pe Densusianu. Pronunţarea lui *ĭ́* ca *e* a trebuit să se extindă odată cu aceste fenomene sau numai cu unele din ele (de altfel pronunţarea rustică a lui *ae* ca *e* este atestată tot de Varro), şi, dacă se pare că fenomenul *ĭ́* > *é* s-a produs în secolul al III-lea e.n., cum au admis cei mai de seamă latinişti şi romanişti pînă astăzi, e numai din cauză că tocmai în acel secol a dispărut, ca limbă vorbită de mase mari, limba latină clasică, rămînînd şi în oraşe numai pronunţia populară. Am avea deci şi în limbă un fenomen analog aceluia care s-a produs în seco-

---

[1] Discuţia de aici asupra vechimii şi originii acestor două schimbări fonetice reia aproape cuvînt cu cuvînt cele spuse de noi în *Italica*, II, Iaşi, 1942, p. 124 (în cadrul articolului *Despre schimbările fonetice italiene de tipul* -ct- > -tt- şi -gd->-dd-, care se întinde de la p. 115 la p. 136).

lul al III-lea în cultura și în civilizația Imperiului roman, și el s-ar fi produs în același timp. „Criza secolului al III-lea", spune G. Brătianu, în *O enigmă și un miracol istoric : poporul românesc*, p. 85, sintetizînd rezultatele cercetărilor asupra vieții din Imperiu, „a readus deodată la suprafață această viață ascunsă a satelor, întunecată atîta timp de strălucirea orașelor și a frumoaselor reședințe senatoriale. Particularismul fiecărei provincii răzbate sub pătura uniformă a standardizării imperiale : cu cît acest strat se subția, cu atît se afirma mai deplin revanșa neprevăzută a elementelor tradiționale și locale". Nu este adevărat că latina populară a avut, și după secolul al III-lea, o evoluție comună pe aproape întreg cuprinsul Imperiului. În această perioadă tîrzie a latinei populare se manifestă în limbă numai schimbări dialectale regionale, multe impuse de substratele din provincii. Trebuie să admitem că, începînd cu secolul al III-lea, graiul maselor populare din Imperiul roman, grai care fusese la origine graiul latinesc al țăranilor italici, a rămas singurul grai latinesc vorbit în imperiu (în satele și orașele imperiului, chiar în capitala imperiului), limba clasică nemaiîntîlnindu-se de acum încolo decît la intelectuali. Poate așa se explică apariția unei opere ca *Appendix Probi* în secolul al III-lea : formele populare vor fi fost pentru prima oară atît de mult întrebuințate, încît cei care cunoșteau limba clasică vor fi simțit nevoia să atragă atenția asupra uzului celui bun.

Trebuie să admitem că și *ŭ* a devenit *ó* tot sub influența unor țărani italici, dar că acest fenomen nu s-a petrecut la toți italicii care prefăcuseră pe *ĭ* în *é*. Problema originii acestor două schimbări fonetice merită să fie studiată din nou în lumina faptelor de limbă umbrice și osce. Evident, originea umbrică și oscă a celor mai multe din fenomenele latinești populare nu ne obligă să tăgăduim existența unui strat mai vechi al latinei populare, în care să nu avem fenomene impuse de umbri și osci. Dar acest strat nu este identificabil decît acolo unde limba străină de pe teritoriul respectiv sau din vecinătate, cum e de exemplu basca, prezintă alte fapte latinești populare (în elementele latine ale bascei, *ĭ* și *ŭ* sînt redați prin *i* și *u*). Rămîne să se cerceteze întrucît albaneza prezintă un strat lingvistic al latinei populare, deosebit de cel din română. După cum am văzut mai sus (§ 1), vocalismul elementelor latine din albaneză nu constituie un sprijin pentru o asemenea ipoteză.

Desigur, și alte fenomene latinești populare, fonetice și morfotice sînt tot atît de vechi și multe din ele se explică prin influența graiurilor umbrice și osce asupra latinei. Aici vom aminti doar căderea consonantelor finale *-s* și *-t*, fenomen petrecut numai în latina populară din Italia peninsulară și din Peninsula Balcanică și care se situează, desigur, în aceeași epocă, explicîndu-se prin umbri (dispariția lui *-m* final e un fenomen mai vechi, de origine lațială[1]).

Așadar, particularitățile latinei populare din Imperiu au fost aduse chiar din Italia de către neamurile italice care acceptaseră latina și au fost trecute apoi și autohtonilor din diferitele provincii ale imperiului. Preafacerea

[1] Argumentarea amănunțită a teoriei despre originea latinei populare, expuse aici, va face obiectul unor capitole dintr-o lucrare în pregătire, *Istoria limbilor romanice*. În cele ce urmează (cap. III, IV și V ale acestei părți a lucrării noastre), vom indica doar originea umbrică sau oscă a unora din fenomenele latinești populare.

lui *ĭ* în *ẹ* face parte tocmai dintre faptele pe care noi le considerăm ca dialectale chiar din epoca în care latina a trecut la umbri și la osci. Strămoșii albanezilor au locuit, în epoca antică (vezi mai jos, § 8), în zona de influență a latinei populare din Mesia și Dacia, nu în a celei de pe coasta Adriaticei. Deci, în partea dinspre răsărit a Dalmației se vorbea latina populară din teritoriul de formație a poporului român. Munții Dinarici, în partea lor cea mai lipsită de vegetație, dinspre Marea Adriatică, au constituit o limită, chiar o barieră, între cele două dialecte latinești populare. Era și firesc acest lucru : Munții Dinarici au fost oricînd o barieră fizică între vestul și estul Peninsulei Balcanice, barieră care a fost remarcată de mult de cercetători : C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, Gotha, 1911, p. 8—9, observa că în partea ei de vest, Peninsula Balcanică poate fi străbătută mai cu înlesnire de la nord la sud, pe valea Moravei și a Vardarului, decît de la vest la est, peste Munții Dinarici.

Firește, latina de la baza românei n-a rămas total izolată de latina din Dalmația, Italia de nord, Panonia de vest, Raetia, Noricum și Galia. Din moment ce s-a separat de latina populară din Italia peninsulară și a devenit vecină cu cea din Dalmația și Panonia, trebuia să aibă contacte și cu aceasta din urmă (ea nu putea să piardă contactele cu cea dintîi, din cauza continuelor relații, prin Macedonia și Grecia și apoi pe mare, cu Italia de sud). Vom avea ocazia să constatăm, măcar în unele graiuri latinești de la baza românei și a elementelor latine din albaneză, fapte care nu se pot socoti decît ca o influență a latinei populare de la vestul și nord-vestul teritoriului românesc și albanez primitiv. Asemenea fapte sînt, firește, mai tîrzii, în tot cazul, posterioare secolului I e.n., cînd are loc cucerirea regiunilor în care se va forma poporul român.

Cu vremea, atunci cînd suficient de mulți tracodaci vor fi acceptat limba latină populară, această latină populară (din teritoriul pe care s-a născut mai tîrziu neamul românesc) a trebuit să capete, față de latina populară din regiunile celelalte, particularități dialectale rezultate din faptul că era vorbită de un neam anumit, cel tracodacic. Astfel, trebuie să distingem aici particularități fonetice (de pronunție : așa-numitul accent ; avem chiar informații antice despre accentul cu care se pronunța latina în unele provincii : Spania, Galia de nord) și de sintaxă, impuse de limba tracodacă, precum și un număr de elemente lexicale, împrumutate tot din limba tracodacă. Acestea au putut pătrunde cu atît mai ușor cu cît între limba latină populară de pe teritoriul în discuție și limba tracodacă n-au fost numai raporturile dintre două limbi vecine : tracii sau dacii care acceptaseră latina vorbeau și traca, respectiv daca ; aceasta a fost situația pînă la completa dispariție a limbii trace, prin veacul al VI-lea, sau a limbii dacice, prin veacul al VII-lea, poate chiar al VIII-lea. Epoca de formare a limbii române se anunță deja prin unele fenomene ale latinei populare mesodacice : apariția articolului definit enclitic, pătrunderea unor elemente lexicale tracodacice în această latină populară, poate chiar fenomene fonetice, ca prefacerea lui *a* neaccentuat (cu excepția celui inițial neurmat de $n +$ vocală sau consonantă sau de $m +$ consonantă) în *ă* ; dar ea începe de fapt mai tîrziu, cînd fenomenele respective se manifestă cu toată puterea și nu mai sînt contracarate de alți factori. Caracterul sudest-european al limbii române s-a format deci în parte și în epoca latinei populare.

Chiar și influența greacă veche în morfologie și lexic a început să se exercite tot atunci (mă refer la influența greacă care s-a exercitat exclusiv în Peninsula Balcanică și în unele regiuni vecine de la apusul ei, ca Italia de sud și teritoriul retoroman de vest (suprasilvana veche) unde avem viitorul de tipul *volo* + infinitiv). Dar caracterul sudesteuropean al limbii române s-a realizat mai ales în epoca de formare a limbii, apoi în cea a influenței slave vechi și în cea de puternice influențe grecești și sudslave, de la 1018 pînă la începutul secolului al XIX-lea.

§ 3. Chiar din expunerea făcută pînă aici rezultă clar că latina populară de la baza limbii române n-a fost adusă, cum s-a admis de către mulți cercetători, din Italia, prin Dalmația sau pe la nordul ei, ci prin Macedonia și Grecia. Li se părea unora dintre cercetătorii de pînă acum că latina populară de la baza românei nu putuse veni aici din Italia, decît prin alte teritorii de limbă latină, deci numai pe la nordul teritoriului de limbă greacă. Era o greșeală : limba latină a putut fi adusă în aceste părți și prin teritoriul de limbă greacă al Imperiului ; căci doar latina populară se vorbea și acolo, numai că acolo ea nu s-a impus autohtonilor (maselor populare de limbă greacă) ca limbă maternă. Dealtfel și izvoarele istorice duc la aceeași concluzie cu privire la originea latinei populare de la baza românei : se știe că Moesia Superior a fost cucerită pe vremea lui Augustus dinspre Macedonia și că Moesia Inferior a fost cucerită după aceea dinspre Moesia Superior. Am văzut mai sus (§ 2) că, și în teritoriul de formație a poporului albanez, dintre Vrbas, Drina și centrul Albaniei, limba latină a fost adusă tot din Macedonia (ne arată aceasta elementele de origine latină ale albanezei, care presupun o latină populară ca cea de la baza românei, nu ca cea de la baza dalmatei). În regiunile acestea s-a stabilit, desigur, o populație de limbă latină originară din Macedonia și Grecia (mă refer la agenții romanizării din vremea de după cucerire), iar nu din Dalmația și Italia centrală și de nord.

§ 4. Nu toți învățații sînt însă de acord să admită că latina populară de la baza românei constituia o unitate cu latina din anumite regiuni ale Italiei meridionale. Alți învățați, printre care, poate, cel dintîi este D e n s u s i a n u (*Histoire*, I, p. 232), opun latinei populare din Italia o latină balcanică, deși recunosc că latina populară de la baza dalmatei avea unele asemănări cu latina de la baza limbii italiene. La fel văd lucrurile P. S k o k, *Zum Balkanlatein*, *ZfrPh*, LIV, 1934, p. 175—215, și Al. R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, p. 205—206, și *SCL*, XVI, 1965, p. 177—178, 197 și 352—353 ; acesta din urmă face distincție între l a t i n a o r i e n t a l ă, care este ceea ce Bartoli a numit latina apenino-balcanică, și l a t i n a b a l c a n i c ă, care este latina din Peninsula Balcanică, latina de la baza românei și dalmatei și de la baza elementelor de origine latină din albaneză. Corect ar fi fost ca acești învățați, mai ales dacă sînt adepții teoriei continuității românilor în Dacia, să fi vorbit de o latină balcano-carpatică ; și dacă ei n-au făcut-o, e, desigur, din cauză că termenul propus de noi e cam greoi. Aici vom studia mai de aproape numai concepția lui Rosetti.

Învățatul bucureștean explică prima „grupare" prin „orientarea" provinciilor dunărene spre Italia (*SCL*, XIV, p. 177), deci, după cît înțelegem noi, prin legăturile pe care aceste provincii le-ar fi avut cu Italia, și crede că acest grup și-a încheiat existența la sfîrșitul secolului al III-lea, cînd mi-

grația germanică ar fi întrerupt legăturile dintre nordul Peninsulei Balcanice și Italia, sau, în general, Occidentul latin [1]. Dar Rosetti afirma că invazia germanică a rupt și legăturile cu Dalmația, cu teritoriul locuit de albanezi [2] și cu teritoriul în care se vorbea „latina acoperită ulterior de graiurile sîrbo-croate și slovene". Și, cu toate acestea, Rosetti admite (p. 178) o latină balcanică care ar fi fost limba latină din întreagă partea romanizată a Peninsulei Balcanice și a Daciei (după dînsul, termenul „latina balcanică" nu este o simplă denumire geografică, ci o realitate lingvistică). Și el mai admite că această unitate începe a exista numai din secolul al V-lea, „ca urmare a evenimentelor politice și economice care au provocat împărțirea imperiului roman" (p. 178). Ne întrebăm în ce situație se găsea latina populară din Peninsula Balcanică de la sfîrșitul secolului al III-lea pînă la începutul secolului al V-lea. Nu am avut atunci ceea ce Rosetti numește latină balcanică? Pe de altă parte, Rosetti subminează noțiunea de latină balcanică, admițînd (p. 178) că albaneza a suferit și inovații venite din Apus și că dalmata (autorul vrea să spună: latina de la baza dalmatei) „conține trăsături care o separă de latina balcanică și o leagă de latina occidentală". În acest caz, trebuie să admitem că latina balcanică prezenta niște graiuri de tranziție spre latina occidentală, fie cea apeninică, fie cea pireneo-alpină. Ca și alți lingviști care au discutat problema anterior, Rosetti face greșeala de a folosi în argumentarea tezei sale și prefacerea albaneză a lui *ū* în *ü*, care e un fenomen din epoca de formație a limbilor romanice și nu trebuie avut în vedere cînd vrem să stabilim înrudirile latinei din Dalmația și teritoriul albanez primitiv. Faptele latinești populare, de caracter occidental, din albaneză, sînt de ordin lexical, eventual și morfotic (dar cele morfotice încă nu sînt studiate; noi am putea pretinde că albaneza merge cu unele dialecte italiene de sud și cu dialectele ibero-romanice, în încadrarea substantivelor de declinarea a V-a, ca *facies*, la declinarea a III-a: cf. alb. *faqe)*. Pe de altă parte, Rosetti neglijează asemănările latinei de la baza românei și de la baza elementelor de origine latină din albaneză cu unele dialecte de sud, asemănări care ne obligă să trasăm alte limite dialectale în cadrul latinei apenino-carpatice și să considerăm particularitățile ei ca fiind mai vechi decît secolul al V-lea. Concepția expusă aici este în fond concepția lui H. L a u s b e r g, *Die Mundarten Südlukaniens (loc. cit.)*; acest învățat distinge, în cadrul latinei apenino-balcanice, un dialect care schimbase pe *ĭ* în *é*, dar menținuse pe *ŭ* ca *ú*, dialect care se vorbea nu numai în Peninsula Balcanică, dar și în Lucania și Apulia și se mai vorbește astăzi în localitatea Castelmezzano (vezi *op. cit.*, p. 84). Înainte de el, Iorgu I o r d a n, *Dialectele italiene de sud și limba română*, în *Arhiva* XXX—XXXV, Iași, 1923—1928 (faptele care ne interesează sînt în volumul XXX, p. 35—50, 20—32, — de fapt 148—160 — și 161—165, consacrate asemănărilor fonetice), constatase că vocalismul latin popular al unor localități din Italia de sud este cel de la baza limbii române, dar n-a tras concluzii mai

[1] Lăsăm la o parte faptul că R o s e t t i vorbește de legăturile Peninsulei Balcanice cu „dialectele italiene centrale și meridionale", care nu existau atunci decît ca dialecte ale latinei populare.

[2] Lăsăm și aici la o parte faptul că R o s e t t i vorbește de legăturile cu dalmata și albaneza, care de asemenea nu existau atunci ca limbi aparte, dalmata fiind, pe acea vreme, dialect latin popular, iar albaneza identificîndu-se atunci cu niște graiuri sau dialecte ilirice.

ferme în această privință. Între latina din Lucania și Apulia și cea din Peninsula Balcanică erau și alte asemănări, unele relevate de H. Lüdtke, *Sprachliche Beziechungen der apulischen Dialekte zum Balkanlatein*, în *Revue des études roumaines*, III—IV, Paris, 1957, p. 130—146, și de Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft*, II, § 346—347, p. 23—24. Lausberg a arătat că în aceste regiuni se realizează fenomenul *qu*, *gu* + *e*, *i* > *k̑*, *ǵ* + *e*, *i*; iar Lüdtke a invocat fapte morfotice ca formele **dao*, **daunt*, **fao*, **faunt*, **stao*, **staunt* < *do*, *dant*, *facio*, *faciunt*, *sto*, *stant*, **esti(t)* < *est* etc. Acest dialect se caracteriza, desigur, și prin încadrarea la feminine a neutrelor, derivate prin sufixele *-amen* și *-imen* (vezi mai jos, cap. II, § 10), precum și prin prepoziția **la*, născută din *illac* + *ad* (vezi mai jos, cap. IV, § 20). Evident, nu avem a face cu un dialect net distinct de cel apenino-dalmatic, care prezintă și el multe asemănări cu dialectul italo-balcanic. Dar, oricum, cercetătorilor pomeniți, latina populară de la baza românei le apare mai înrudită cu cea din Italia de sud decît cu cea din Dalmația ; și de aceea, pentru ei, nu mai este potrivit să se vorbească de o latină populară balcanică, lucru care și nouă ni se pare just. Problema a fost reluată de Iorgu Iordan, *El lugar del idioma rumano en la Romania*, în *Beiträge zur romanischen Philologie*, I, 1961, p. 159—178, care vede în expresia „romanică balcanică" numai o definire geografică, și nu o definire lingvistică a românei. El se referă la întreaga evoluție a limbilor romanice, dar are în vedere și epoca latinei populare. Și într-adevăr, privind lucrurile din amîndouă punctele de vedere, al latinei populare și al dezvoltării ulterioare, ca limbi romanice aparte, putem spune că româna și italiana apeninică au mereu o structură foarte asemănătoare, structură care ne poate determina, să vorbim, ca și Bartoli, de un grup apenino-balcanic de la origini pînă astăzi, cu toate că între cele două idiomuri există multe deosebiri structurale și cu toate că româna s-a separat de Romania occidentală pe la anul 350 sau 450 și n-a mai avut legături cu Romania occidentală pînă pe la 1800. Evident, Iorgu Iordan are acum în vedere și dialectele italiene centrale, nu numai pe cele de sud ; dar el exclude, în fond, dalmata din grupul apenino-balcanic, așa că se situează tot pe poziția din lucrarea mai veche, citată mai sus.

§ 5. Împotriva teoriei unității latinei populare vorbite în Peninsula Balcanică și Dacia, și deci împotriva expresiei „latină balcanică" se pronunță I. Șiadbei, mai întîi în *Le latin dans l'empire d'Orient*, *Arhiva*, Iași, XXXIX, 1932, p. 6—20, apoi în *Latin d'Orient et roumain commun*, în *Revue des études indo-européennes*, III, Cernăuți, 1934, și în extras, p. 3—4, *Arii lexicale în Romania orientală*, *SCL*, VIII, 1957, p. 17—23, *Sur l'élément latin de l'albanais*, în *Mélanges linguistiques*, București, 1957, p. 63—69, și în *Contribuții la studiul latinei orientale*, I, *SCL*, VIII, 1957, p. 467—491, în special p. 474—480, II, *SCL*, IX, 1958, p. 71—91, III, *ibid.*, p. 175—197, și IV, *SCL*, XII, 1961, p. 495—513. Dar Șiadbei nu admite nici teza lui Bartoli, și a celor care l-au urmat, despre existența unui dialect iliroromanic (= dalmat-italian) și suditalic-mesodacic. Întemeindu-se și pe unele studii anterioare (Meyer-Lübke, *Rumänisch, Romanisch, Albanesisch*, în *Mitteilungen des rum. Instituts der Univ. Wien*, I, Heidelberg, 1914, p. 1—42, M. Bartoli, *L'italianità del dalmatico, del sardo e del ladino*, în *Archivio storico per la Dalmazia*, XX, Roma, 1936, p. 518—531, A. Schiaffini, *Unità*

di lingua delle sponde adriatiche e italianità del dalmatico, în *Nuova Antologia*, 76, 1941, 16 maggio, p. 178—182, și A. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 383), el susține că faptele române și dalmate privitoare la latina balcanică nu sînt niciodată identice (*SCL*, 1967, p. 474), că în ce privește vocabularul de origine latină, dalmata se alătură limbilor romanice occidentale (italiană, retoromană etc.), că unele din elementele latine ale albanezei sînt identice cu cele ale dalmatei și, în general, ale limbilor romanice de vest, că altele sînt comune cu cele ale românei, ceea ce dovedește că albaneza se vorbea în epoca stăpînirii romane pe o arie intermediară între cea dalmată și cea română. Toți învățații citați de Șiadbei se refereau nu numai la latina populară de la baza românei, dalmatei sau italienei, dar și la dezvoltarea ulterioară a acestor limbi ; de aceea ei aveau dreptate să admită o mare deosebire între dalmată și română și o mare asemănare între dalmată și italiană (fenomenul *ū* > *ü* din albaneză, invocat de Șiadbei, *SCL*, VIII, 1957, p. 474, e dintre cele posterioare latinei populare, anume din epoca de detașare a albanezei de ilirică). Dar este adevărat că și latina populară de la baza dalmatei se integra în latina populară occidentală (italiană, retică etc.) [1]. Șiadbei încearcă, însă, să separe chiar latina de la baza albanezei de română, integrînd-o în latina de apus. Astfel, el relevă multe deosebiri între elementele de origine latină ale românei și albanezei, constînd din faptul că albaneza prezintă primitivul, care caracterizează adesea și limbile romanice occidentale, iar româna derivatul, care îi e propriu ; sau invers. Apoi el invocă deosebiri de aspect fonetic ale cuvintelor. Astfel, pe cînd româna are urmași ai lui *camīsia* „cămașă" (> v. rom. și dial. *cămeașă* > *cămașă*) și **clinga* (< rom. *chingă*), albaneza prezintă urmași care presupun *camīsia* și *cingula*, ca în Apus (cf. alb. *këmishë* și *qingullë*).

Este adevărat că, după Șiadbei, latina populară de la baza românei și a albanezei a prezentat la început o mare unitate și că participarea albanezei la latina populară occidentală a început tîrziu, odată cu divizarea Imperiului roman în Imperiul de răsărit și în cel de apus, cînd strămoșii românilor au fost repartizați la cel dintîi, iar strămoșii albanezilor, la cel de al doilea (vezi în special *SCL*, VIII, 1957, p. 472—473, și IX, p. 181). Fapt este totuși că Șiadbei rupe unitatea latinei populare orientale. Noi credem că cel puțin unele din deosebirile relevate de acest învățat sînt mai vechi decît divizarea Imperiului, putînd să-și aibă originea chiar în latina populară din Italia. Faptele invocate de autor nu dovedesc că latina populară de pe teritoriul albanez primitiv constituia un dialect deosebit de cel de la baza românei. Cum albanezii locuiau tocmai în partea cea mai de vest a teritoriului balcanic de

---

[1] Afirmația nu este, probabil, valabilă pentru limba dalmată în întregimea ei. Oricum, latina populară de la baza limbii dalmate din Veglia, singura despre care avem cunoștințe numeroase, mergea cu cea de la baza friulanei, și cu cea din Italia centrală și din o bună parte a Italiei meridionale ; dalmata din Raguza a avut, desigur, și ea, o dezvoltare comună cu limba italiană și cu celelalte limbi romanice occidentale ; dar baza ei latinească populară a putut fi sensibil deosebită de cea a vegliotei. Că dalmata de la Raguza avea unele fapte latinești populare comune cu româna rezultă din cuvîntul alb. *mbret* „împărat" (< *imperator*), de origine dalmată (raguzană), cum arată prefacerea lui *ă'* în *é*, în silabă deschisă, caracteristică limbii dalmate din Raguza, pe care a suferit-o acest cuvînt. Albaneza nu prezintă acest tratament al lui *ă'* în silabă deschisă sau închisă decît dacă urmează *e* în silaba următoare: *qen* < *canis*.

limbă latină caracterizat prin vocalismul *ĭ* > *é* și *ŭ'* > *ú* — în Bosnia, Muntenegru și Albania de nord, poate chiar în sudul Panoniilor —, ei au suferit și influența latinei occidentale, care se vorbea și în nordul Dalmației. Și oricît constituiau zonele fără vegetație ale Alpilor Dinarici o barieră față de țărmul adriatic, legături între cele două zone tot existau. Astfel concepînd lucrurile, Șiadbei crede cel mai potrivit să vorbească nu de o latină balcanică, ci de o latină a Imperiului de răsărit, de o latină orientală (din Orient) (numai cînd el vrea s-o deosebească de cea din Grecia și Asia Mică, el adaugă epitetul : de nord). Aceste expresii — în special expresia : „latina din Imperiul de răsărit" — sînt mai fericit alese decît expresia „latină balcanică", dar nici ele nu sînt perfect justificate, pentru că nici ele nu se referă la latina din Dacia, care a rămas în afara Imperiului de Răsărit. Cred că cel mai bun termen este cel pe care ni-l indică numele populațiilor ce au vorbit această latină, numele mesilor și dacilor. Vom vorbi deci de o latină mesodacică ; și pentru că latina mesodacică se înrudea și cu latina din teritoriul albanez primitiv, precum și cu latina din unele regiuni italiene de sud (Lucania, Apulia antică și altele), ea trebuie considerată ca alcătuind un singur dialect cu acelea : dialectul suditalic-mesodacic. Cum am spus, Șiadbei crede că poate explica particularitățile latinei mesodacice prin repartizarea teritoriului de limbă latină din Peninsula Balcanică la cele două imperii, de răsărit și de apus (anul 379 ; v. p. 472 și 489), și în special prin stabilirea definitivă a graniței dintre ele, între anii 424 și 437, cînd Panoniile au fost cedate Imperiului de apus. Granița dintre cele două imperii pleca de la golful Cattaro și ajungea la vest de Belgrad. Pînă atunci latina orientală constituise, după Șiadbei, o arie laterală față de latinitate ; din acel moment, ea a constituit o arie izolată. Pînă atunci schimbări fonetice ca *ĭ* > *é* s-au putut răspîndi și în Orient ; după aceea, inovațiile latinei occidentale, ca *ŭ* > *ó*, nu s-ar mai fi putut răspîndi, iar inovațiile ca *ĕ* > *ie̯* apar în condiții diferite : în latina balcanică atît în silabă deschisă, cît și în silabă închisă. De aici și numele pe care Șiadbei le dă latinei de la baza românei : latina din Imperiul de răsărit, latina orientală.

Șiadbei este tributar concepției neolingvistice despre schimbările fonetice, creată de S c h u c h a r d t și reluată de M e y e r-L ü b k e și B a r t o l i : schimbările fonetice se răspîndesc de la un centru spre periferii, iar granițele statale sau de altă natură au un mare rol în limitarea ariei lor. După noi, schimbările fonetice nu se pot răspîndi decît cu oamenii care le prezintă, iar granițele statale nu au nici un rol în stabilirea limitelor dintre ele. Pentru noi, latina populară din Imperiul de Răsărit și-a căpătat particularitățile sale fonetice cu mult înainte de a se fi împărțit Imperiul roman în două imperii. Am arătat mai sus că schimbările *ĭ* > *é* și *ŭ* > *ó* sînt atestate în secolele I î.e.n. — I e.n. și că, după părerea noastră, sînt de origine umbrică și oscă. Este cel mai firesc lucru să se admită că aceste particularități au fost aduse din Italia cu ocazia colonizărilor care au avut loc pe teritoriul mesodacic și cu ocazia strămutării unor legiuni și a stabilirii veteranilor pe același teritoriu. Noi credem că, în Dalmația de sud și est, în Mesii și în Dacia s-a răspîndit o latină populară existentă deja în Italia de sud, iar în Dalmația de nord-vest, o latină populară existentă deja în Italia centrală. Aceste fapte se explică prin factori geografici — prin gravitația firească a coastei dalmate de nord spre Italia centrală și a celor două Mesii spre Italia meridională (comunicația

acestora cu Italia se făcea prin Macedonia și Epir; drumul pe la nordul Adriaticei era și el folosit și-a avut rolul său în conturarea particularităților latinei mesodacice, dar mai tîrziu). Granițele dintre cele două imperii au fost fixate ținîndu-se seama de gravitația firească a fiecărei regiuni, și ele au trebuit să coincidă în cea mai mare parte cu granițele lingvistice. Fenomenele *ĭ́ > é, ŭ́ > ó, ĕ́ > i̯é* erau realizate în momentul împărțirii imperiului, și granițele politice au putut cel mult să favorizeze întărirea normelor lingvistice regionale. Strămoșii albanezilor cunoscuseră latina populară din Mesii și Dacia; dar, ca unii care erau la granița dintre cele două dialecte latinești populare și aveau legături și cu populația de pe coasta dalmată, ei au suferit și influența latinei populare din Dalmația, în lexic și în fonetismul unor cuvinte. Fonetismul *ī* al cuvîntului alb. *këmishë* <lat. *camīsia*, ca în italiană, engadină, provențală, franceză, catalană, spaniolă și portugheză, it. *camicia*, fr. *chemise* etc., față cu fonetismul *ĭ́*, pe care-l prezintă rom. *cămeșă*, *cămeașă*, *cămașă*, dalm. *kamaisa*, friul. *kameža*, bellunez *camesa*, ne arată că forma cu *ĭ́* a cucerit și Alpii Dinarici, trecînd Adriatica, iar forma cu *ī́* s-a răspîndit pe drumul care lega Moesia Superior cu Noricum și Italia de nord. Sînt posibile totuși și alte explicații: Meyer-Lübke, *REW*, ed. a III-a, 1950, p. 144, credea că forma cu *i* nu se explică prin *ī*, ci prin influența limbii latine a bisericii [1].

Lui Șiadbei îi revine și meritul de a fi vorbit printre cei dintîi despre diferențierile din cadrul latinei de la baza românei și albanezei, chiar dacă el a situat prea tîrziu aceste diferențieri. Dar Șiadbei mai are meritul de a fi văzut (de altfel după Th. Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 145—147), că, însăși latina de la baza românei nu era perfect unitară, că și ea prezenta unele diferențieri dialectale. Vezi în special, *Arii lexicale în Romania orientală*, în *SCL*, VIII, 1957 ,p. 17—23, și *Contribuții*, III, *SCL*, IX, p. 181—182, unde se relevă deosebiri între latina populară de la baza dacoromânei și cea de la baza macedoromânei, eventual și meglenoromânei. Astfel, față de dacor. *căldură* (< lat. **caldura*), avem macedor. megl. *căloare*, *căroare* (< lat. *calore*), față de dacor. *cerc*, megl. *țerc* (< lat. *cĭ́rcus*, avem macedor. *țercl'u* (< lat. *circulus*), față de dacor. *lună* „astru" și „unitate de timp" (< lat. *luna*), avem macedor., megl. *lună* „astru" și *mes* (< lat. *mensis*) „unitatea de timp". Mai interesant e faptul, relevat de Șiadbei, că elementele de origine latină care se găsesc în macedoromână (și, mai rar, și în meglenoromână), dar lipsesc în dacoromână, se întîlnesc și în albaneză: macedor. *spes* „des", alb. *shpesë* „des" (< lat. *spissus*) (cf. dacor. *des* < lat. *densus*); macedor. *șcl'ifur*, alb. *shqufur* (< lat. **scluphur*) (cf. dacor. *sulf* < lat. *sulphur*). Nu trebuie totuși să se tragă de aici concluzia că strămoșii albanezilor locuiau

---

[1] Din faptul că albaneza, italiana, franceza etc. prezintă *camīsia*, pe cînd româna, friulana, unele graiuri venete (belluneza) și dalmata prezintă *camĭ́sia*, ar rezulta că strămoșii albanezilor nu locuiau între lacul Balaton și Sava, pe unde trecea drumul dintre Occident și Moesia Superior, spre Constantinopol și Grecia, cum credea Philippide, ci mai la sud, în regiunea muntoasă, spre Split și Raguza, unde ne duce și termenul albanez *mbret* „împărat", împrumutat de la dalmații raguzani, singurii care au transformat pe *á* în silabă deschisă în *é*. Răspîndirea formei cu *ĭ́* spre teritoriul românesc s-ar fi făcut tocmai pe drumul din nordul Italiei, pe la Emona (Laibach), spre Singidunum (Belgrad) și Naissus. Dar am văzut mai sus că formele cu *ī* se pot datora influenței limbii bisericii.

la început în apropierea strămoșilor macedoromânilor și mai departe de strămoșii dacoromânilor. Căci, cum vom vedea mai departe (III, cap. II, § 7), în epoca de formare a limbii române, strămoșii albanezilor erau mai aproape de dacoromânii rotacizanți și de istroromâni.

§ 6. Dar dacă Șiadbei admite, pentru fazele mai vechi ale latinei, o unitate a latinei balcanice, el nu admite unitatea latinei apenino-balcanice. Am spus deja (§ 1) că lingviștii care fac distincția între grupul romanic pireneo-alpin și cel apenino-balcanic consideră această distincție valabilă și pentru perioada de formare și dezvoltare a limbilor romanice. Dar distincția în discuție nu trebuie aplicată limbilor romanice, ci numai latinei populare (căci franceza se deosebește fonetic prea mult de celelalte limbi romanice occidentale, ca să mai poată fi integrată în grupul pireneo-alpin, iar dalmata se deosebește fonetic prea mult de italiană și română, ca să mai poată fi integrată în grupul apenino-balcanic). Pe de altă parte, oricîte deosebiri fonetice prezintă dialectele italiene de nord față de cele centrale și de sud, italiana constituie o unitate. Dar, limitată la latina populară, distincția în discuție merită toată atenția. Că se mai pot distinge și alte arii este adevărat ; dar aceasta nu anulează distincția făcută de Bartoli ; doar tocmai așa trebuie să se prezinte lucrurile cu liniile de izoglosă : de obicei ele se întretaie sau sînt paralele, nu coincid întotdeauna. De aceea nu era îndreptățit Șiadbei, *SCL*, VIII, 1957, p. 475, să spună că fenomenele comune (el zice „similare") ale românei, dalmatei și dialectelor italiene centrale și de sud nu dovedesc existența unei arii apenino-balcanice, dat fiind că aceste fenomene sînt arhaisme păstrate în ariile laterale ale latinei de vest. Șiadbei uită că, în alt loc, el consideră drept arie laterală față de latina populară de vest tocmai aria mesodacică. Dacă aria mesodacică este și ea laterală și arhaică, atunci se leagă cu ariile laterale și arhaice din Italia centrală și de sud, într-o unitate dialectală arhaică a latinei populare. Dar particularitățile latinei apenino-balcanice nu sînt numai din categoria arhaismelor. Căderea consonantelor finale *-s* și *-t* și crearea unor morfome care să înlăture omofoniile astfel produse, precum și multe alte fenomene, nu sînt arhaisme, ci inovații. De aceea nu credem că B a r t o l i și cei ce l-au urmat (de altfel însuși D i e z văzuse lucrurile la fel) au căzut pradă unei iluzii, cum se exprimă Șiadbei, p. 475, despre cei care vorbesc de o latină apenino-balcanică. Aria apenino-balcanică nu trebuie luată drept altceva decît ceea ce este : un număr de izoglose, dar nu un număr covîrșitor de izoglose. Alte izoglose se întind pe arii mai mici, în interiorul ei, sau pe arii care o întretaie și se pot stabili și alte diviziuni : o arie iliroromanică (dalmata și dialectele italiene pe substrat iliric) și o arie apenino-mesodacică, cum a făcut B a r t o l i, sau o arie apenino-dalmatică și o arie sud-italică-balcanică-carpatică, cum fac alți cercetători (vezi mai sus, §3). Acestea sînt adevăratele diferențieri dialectale ale latinei populare apenino-balcanice. Probabil, Ș i a d b e i nu poate admite unitatea areală apenino-balcanică pentru că ea nu coincide cu o unitate politică, a cărei graniță spre dialectul pireneo-alpin să fi coincis cu o graniță politică. El nu poate admite diferențiere lingvistică fără separare statală. Teoria lui B a r t o l i despre cele două unități areale romanice, creată înainte ca acest învățat să se fi afirmat ca fondator și teoretician al concepției neolingvistice, reflectă însă realități de altă natură — substrate diverse, origine deosebită a coloniștilor și militarilor romani —, realități

care sînt, după părerea mea, mai importante decît granițele statale. Împărțirea întregii Romanii în două arii lingvistice este contrarie și altui principiu al neolingvisticii : acela al caracterului inovator al regiunilor centrale și al caracterului arhaic al celor laterale. Clasificarea în cele două grupuri nu cunoaște arii centrale și arii laterale ; dar Șiadbei consideră că Italia centrală și de sud și chiar Dalmația și teritoriul mesodacic sînt arii laterale ale latinei vestice. Realitatea e că latina populară nu prezintă, cel puțin din punct de vedere fonetic și morfotic, — de fapt foarte adesea și din punct de vedere sintactic și lexical — un centru de la care se răspîndeau inovațiile, fără să ajungă toate la periferii, ci o serie de unități dialectale, unele mai arhaice, altele mai puțin arhaice, întinzîndu-se toate și în Italia. Am spus că Șiadbei crede (p. 476) falsă împărțirea Romaniei într-o unitate lingvistică pireneo-alpină și alta apenino-balcanică. Cercetătorul român invocă faptul că, în *Caratteri fondamentali della lingua nazionale italiana e delle lingue sorelle*, Torino, 1936, p. 14 și 15, Bartoli a distins, în cadrul Romaniei, o arie orientală, cuprinzînd Italia, Dalmația și Dacia (adică Mesiile și Dacia), iar în *Caratteri fondamentali delle lingue neolatine*, *Arch. Gl. It.*, XXVIII, 1936, p. 97—133, și XXIX, 1937, p. 1—20, a distins, în cadrul aceleiași Romanii, o arie continentală, alcătuită din Galia, Ladinia, Dalmația și Dacia, și alta mediteraneană, alcătuită din Iberia, Sardinia și Italia, precum și împărțirea în arii dialectale pe provincii romane. Realitatea este că, în cadrul Romaniei, se pot face și aceste distincții. Unitatea dialectală apenino-balcanică — de fapt apenino-balcano-carpatică, sau, mai pe scurt, apenino-carpatică —, este o unitate lingvistică teritorială, dar ca orice unitate dialectală, nu se distinge net, din toate punctele de vedere, de unitatea pireneo-alpină, și, desigur, nici Bartoli n-a conceput-o astfel, căci ar fi fost o absurditate. De aceea, părți din unitatea dialectală apenino-balcano-carpatică prezintă asemănări cu unitatea pireneo-alpină în întregimea ei sau cu părți din aceasta. Densusianu, *Histoire*, I, p. 214—234, a relevat o serie de asemănări ale latinei de la baza românei cu latina de la baza italienei de nord și a retoromanei. Asemenea fapte sînt firești pentru niște graiuri care erau atunci vecine sau apropiate. Ele nu contrazic distincția între o arie lingvistică pireneo-alpină și una apenino-balcanică, ci o fac mai suplă, mai corespunzătoare realităților lingvistice. Asemănările latinei de la baza românei cu latina de la baza dialectelor italiene de nord și a retoromanei se explică, desigur, prin relațiile pe care regiunile mesodacice le-au avut, chiar de la cucerirea lor de către romani, cu Italia de nord, Noricum, Reția și Germania.

§ 7. Cum remarcă Werner Bahner, *Die lexikalischen Besonderheiten des frühen Balkanromanischen*, *Forschungen und Fortschritte*, 40, 1966, Heft 11, p. 340 (articolul întreg, p. 338-342), studiile lui Bartoli, Rohlfs și ale altor romaniști, chiar cele ale lui Șiadbei (despre care spune aceasta chiar la început, p. 338), au dovedit că, pe lîngă distincția între o romanică de vest și una de est, trebuie să facem și distincția între iberoromanică, galoromanică, italoromanică și balcanoromanică. Bahner admite (p. 339), ca și Densusianu, Skok și Rosetti, o romanică balcanică, dar crede că, începînd din secolul al IV-lea, Dalmația s-a orientat spre Italia și că ea nu mai avea contacte strînse cu restul Peninsulei Balcanice, ceea ce ar explica faptul că româna și dalmata nu au dezvoltat inovații lingvistice comune. El afirmă că româna

și dalmata prezintă asemănări numai în păstrarea unor faze mai vechi ale limbii, asemănări care intră deci în categoria asemănărilor dintre română și sardă sau română și retoromană, adică în categoria asemănărilor dintre zonele marginale ale Romaniei. Aici Bahner gîndește ca și Șiadbei, care concepea în același fel legăturile latinei de la baza românei cu cea din Italia de sud. Dar româna și retoromana sau româna și dialectele italiene de sud prezintă și inovații în comun, lucru pe care Bahner îl pierde din vedere.

Bahner numește, ca și Rosetti, latină balcanică, latina de pe teritoriul de formație a limbii române. Dar, în acest caz, ea nu mai trebuie numită „latina balcanică", ci „latina mesodacică". Întocmai ca și Rosetti și Șiadbei, el nu admite o naștere a latinei „balcanice" anterior momentului întreruperii relațiilor cu Italia și Dalmația, ci numai începînd din acest moment (fixat de el, puțin deosebit de Șiadbei și Rosetti, în secolul al IV-lea). Pentru noi, latina „balcanică" e cu mult mai veche, iar apariția ei nu stă în legătură cu o izolare a lumii mesodacice de restul romanității, ci cu diferențierea produsă în Italia prin adaptarea latinei populare din Lațiu la limbile umbrică și oscă.

Cam la fel procedează Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, p. 29, cînd, voind să denumească latina populară tîrzie de la baza românei, utilizează expresia „romanica balcanică". Expresia este cu totul nepotrivită : 1) pentru că ea denumește de fapt numai dialectele romanice din Peninsula Balcanică, inclusiv Dalmația, nu și pe cele din Dacia, și 2) pentru că ea denumește de fapt dialectele romanice din Peninsula Balcanică, din toate timpurile, nu numai pe cele din epoca de sfîrșit a lumii antice. Vasiliu trebuia să vorbească de „romanica primitivă balcanică" sau, mai corect, de „romanica primitivă balcano-carpatică". Dar, cum noi respingem termenul „romanică primitivă" cu sensul de „latină populară tîrzie" (vezi mai sus, §1), socotim că este cel mai potrivit să se vorbească de „latina populară mesodacică din epoca tîrzie". De fapt, această romanică balcanică pe care o are în vedere Vasiliu, nu e un aspect dialectal al latinei tîrzii, cum afirmă autorul, căci unele fapte caracteristice ei sînt atestate chiar la Plaut.

§ 8. În partea întîia a studiului său, citat mai sus (I, cap. V, § 7), Mihăescu face nu numai cîteva considerații generale asupra cuvintelor de origine latină din albaneză, dar dă și o listă a acestor elemente, listă pe baza căreia trage, în a doua parte a articolului său, concluziile cu privire la latina populară de la baza albanezei. El împarte cuvintele albaneze în discuție în patru categorii : 1) cuvinte păstrate în albaneză, română și limbile romanice occidentale, în număr de 270 ; 2) cuvinte comune albanezei și limbilor romanice occidentale, în număr de 151 ; 3) cuvinte păstrate numai de română și albaneză, în număr de 39 ; 4) cuvinte păstrate numai de albaneză, în număr de 85. Sînt înregistrate nu numai derivatele, dar și variantele lexicale care prezintă modificări fonetice sau semantice în latina populară. Pe baza faptului că numărul elementelor de origine latină comune numai albanezei și limbilor romanice occidentale este foarte mare (151) în raport cu cel al elementelor păstrate numai de albaneză și română, autorul se crede îndreptățit să conchidă că latina populară de la baza albanezei era mai înrudită cu latina populară de la baza limbilor romanice occidentale decît cu cea de la baza românei și că deci n-a existat o unitate lingvistică balcanică în cadrul latinei

populare. De unde concluzia că strămoşii albanezilor ar fi locuit destul de aproape de Peninsula italică.

Obiectăm lui Mihăescu că, pentru a trage concluzii asupra latinei populare de la baza românei, trebuie să se ia în consideraţie nu elementele comune astăzi albanezei şi limbilor romanice occidentale, ci numai cele care, după toate probabilităţile, au fost în antichitate comune latinei populare de la baza albanzei şi latinei populare din Apus. Examinînd lista elementelor din cea de a doua categorie, constatăm că mai toate sînt elemente ale unei civilizaţii mai înalte, care au dispărut — au trebuit să dispară — în română în epoca sa de formaţie, sau sînt elemente ale unei culturi populare, care au dispărut în epocile următoare sub influenţa slavilor, eventual şi sub influenţa altor popoare. Despre multe din aceste cuvinte unii cercetători au arătat că au existat şi în latina mesodacică şi că au dispărut după aceea (noi înşine ne-am însuşit acest punct de vedere ; vezi mai jos, III, cap. IV, § 1—7). Dintre cele 151 de elemente de acest fel, rămîn ca elemente latineşti populare de tip occidental următoarele cuvinte albaneze : *qepër*, *qepë* „un fel de săpăligă" <**capreus* (cf. friul. *ќabri*) ; *kapshonj*, *kafshonj* „a măcina" < *captiare* (cf. it. *cacciare*, fr. *chasser*) ; *dëftonj*, *diftonj* „a arăta" < *indictare* (cf. it. *indettare*) ; *qishë*, *kishë*, „biserică" < *ecclisia* (it. *chiesa*, fr. *église* etc.) ; *mulli* „moară" < **molinum* (dalm. *mlin*, it. *mulino*, prov., cat. *moli*, fr. *moulin*) ; *par* „o pereche" < *par* (v. napol. *pare*, cat., sp. *par*) ; *pak*, *pakë* „puţin" < *paucus* (vegl. *pauk*, it. *poco*, log. *pagu* etc.) ; *pjeshkë* „piersică" < *pessica* (it. *pesca*, fr. *pêche*) ; *retrë* „şiret de sandale" <**retina* (it. *redine*, fr. *rêne* etc.) ; *rushkull* „petit-houx, fragon épineux" <**rusculum* (it. *ruschio*) ; *shekë* „găleată" <**sicla* < *situla* (it. *secchia*) ; *shpartë* „zăvor" < *spartum* (de fapt *sparta*) ; *shpatullë* „umăr" < *spatula* (it. *spalla*, prov. *espatla* etc.) ; *vjetër* „vechi", „bătrîn" < *vetus*, *veteris* (eng. *veider* etc.) [1]. În total 14 termeni. Ar mai putea fi alăturaţi acestora următorii termeni : *pala*, *pannus*, *tractus*, *calcaria*, *lanosa*, *dux*. Deci în total, 20. Dacă din lista de 270 termeni comuni cu româna şi cu limbile romanice occidentale scădem pe *pjesë* „piesă, bucată, porţie" < **pettia*, pentru că românul *piţă* „carne" poate avea altă origine, şi pe **i shtënk* „chior", care nu vine dintr-un latin popular **stancus*, ci pare a fi tracodacic (vezi mai jos, III, cap. IV, §13), eventual şi pe *i shtrëmp (i shtrëmbërë)* „răsucit, strîmb", care pare a fi şi el tracodacic, precum şi pe *regj* (< *rege*), care nu-şi are, în română corespondent moştenit pe cale populară ; dacă din cele de a doua categorie (151), eliminăm pe *shuall*, *shollë* „partea plată şi inferioară a unui întreg, plante du pied" (< lat. *solum*) ; dacă trecem cuvîntul alb. *püll* „pădure" (< *padule*) de la a treia la prima categorie (se găseşte şi în italiană şi sardă) şi eliminăm pe *kodrë*, care poate fi iliric în albaneză şi tracodac în română ; dacă din categoria a patra, eliminăm pe *mok(ë)rë* „moară", care provine desigur din v. gr. doric μαχανά, pe *bollë* „dragon" şi pe *vesh* „ureche", care sînt desigur autohtone (ilire), şi pe *tërmet* „cutremur de pămînt", care intră la a doua categorie (se regăseşte în italiană, *terremoto*, dar nu în română), obţinem următoarele cifre : 1) termeni comuni albanezei, românei şi limbilor romanice occidentale : 266 cuvinte, eventual cu *pettia*, 267 ; 2) termeni care au existat

1 Este probabil că *salire* „a săra" a existat şi în latina populară mesodacică, dar că a dispărut din cauza omofoniei cu *salire* „a sări" şi că de aceea a fost înlocuit cu derivatul imediat *sărare*.

atît în albaneză cît și în română și în limbile romanice occidentale, dar au dispărut pe urmă în română : 137, eventual 131 ; 3) termeni care au existat numai în latina populară de la baza albanezei și din Occident: 14, eventual 20 ; 4) termeni care există încă numai în albaneză și română: 37 (cu *kodrë*, 38) ; după Mihăescu, 11 dintre aceştia ar fi mai puţin siguri, iar 4 sînt elenisme balcanice ; 5) termeni care au fost păstraţi numai de albaneză : 81. În total 537, eventual 541 sau 542.

Așadar termenii de origine latină care unesc realmente albaneza cu limbile romanice occidentale nu sînt în număr mai mare decît cei care se găsesc numai în albaneză și română ; dimpotrivă, aceștia din urmă se ridică la un număr mai mare, chiar dacă eliminăm elementele îndoielnice sau de origine greacă. De aceea vom conclude că, din punct de vedere lexical, latina de la baza albanezei era mai înrudită cu cea de la baza românei decît cu cea din Occident sau era tot atît de înrudită cu latina mesodacică pe cît era de înrudită cu cea din Occident.

§ 9. Am constatat pînă acum că latina populară de la baza românei constituia un dialect latin popular aparte, caracterizat prin fenomene fonetice, morfotice și lexicale proprii, care adesea se regăsesc și în Italia de sud. Dar ar fi greșit să se creadă că acest dialect prezenta o unitate lingvistică perfectă ; în cadrul său, existau alte diferenţieri dialectale, e drept, mai puţin importante, totuşi diferenţieri. Lingviștii n-au neglijat pînă astăzi aceste diferenţieri, dar le-au acordat mai puţină atenţie. Capidan (*Aromânii, Dialectul aromân*, p. 145—147) a dat o listă a cuvintelor de origine latină care se găsesc în dialectele macedoromâne, dar lipsesc în dialectele dacoromâne. După cum am văzut mai sus (I, cap. VI, § 7), Ernst Gamillscheg a susţinut, între altele, că unele diferenţe dialectale dintre munteni pe de o parte și ceilalţi dacoromâni pe de alta urcă, în unele cazuri, pînă în epoca latinei populare și că se reduc deci la diferenţe dialectale ale latinei populare. Teza sa este de altfel valabilă și pentru dialectele din sudul Dunării, care se clasifică, după aceleaşi criterii, tot în două ramuri, corespunzătoare ramurilor dacoromâne. Din nefericire, Gamillscheg n-a adus în sprijinul tezei sale un material prea bogat și a invocat și fapte care nu constituie realmente dovezi în sprijinul tezei sale. În articolul *Über die Herkunft der Rumänen, Jahrbuch der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1940, el a considerat că deosebiri ca munt. *genuchi* și olt., băn., ard. și mold. *genunchi*, munt. *rinichi* și olt., băn., ard. și mold. *rărunchi* își au originea în diferenţieri dialectale ale latinei populare. Această afirmaţie a fost respinsă de L. Gáldi (*Teoria e realtà nella storia della romanità orientale*, Budapesta, 1943) și de Al. Rosetti (*Bull. lingu.*, XII, p. 110—112, în articolul *Sur la méthode de la géographie linguistique* ; acum, în *Mélanges de linguistique et de philologie*, p. 421—423). Dar acești învăţaţi n-au dreptate cînd afirmă că diferenţa dintre seria *genuchi*, *rinichi* și seria *genunchi*, *rărunchi* nu urcă pînă în epoca latinei populare. Chiar dacă propagarea lui *n* în **genunchi* a avut loc mai tîrziu, în română, într-o formă de bază *genuchi*, la *rărunchi*, fenomenul de propagare a lui *n* a avut loc într-o formă *rănuchi*, care se găseşte prin Oltenia (vezi *ALR*, I, harta 57) și care nu se poate explica din *reniculus*, ci numai dintr-un *renuculus*. Este greșit să se admită, după Tiktin și după S. Pop (vezi *Comptes rendus de la Société roumaine de linguistique*, 4, 1941—1942, p. 5, Supliment

la *Bull. lingu.*, X), o prefacere a lui *i* din *reniculus*, în *ú* prin asimilare la *u* următor. Avem a face cu sufixul latin *-uculus* sau, poate, chiar cu sufixul latin *-unculus*.

Gamillscheg a relevat şi cazul cînd dialectul din Moldova merge cu cel din Muntenia, deosebindu-se de graiul din Ardeal, în fapte care par a fi destul de vechi (astfel, *spinare* faţă de *spate* şi *tîmplă* faţă de *ochiul cel mort* etc.). Pe baza unor asemenea fapte, învăţatul german se credea obligat să considere ramura moldovenească a poporului român drept rezultatul unui amestec de români din cele două nuclee străvechi, cel cu *rinichi* şi cel cu *rărunchi* (moldovenii ar fi moştenit pe *rărunchi* de la un nucleu, şi pe *spinare* de la celălalt). Nouă ni se pare că această interpretare este eronată şi că trebuie să admitem sau că graiul moldovenesc şi cel muntenesc formau, în epoca latinei populare, în unele privinţe o arie unică, sau că avem a face cu fapte mai noi, medievale, care se explică prin frontiera dintre Ungaria şi ţările române. Dar, în principiu, Gamillscheg are dreptate să admită şi diferenţieri dialectale în cadrul latinei populare de la baza românei. Lingviştii români n-au acceptat pînă astăzi teza lui Gamillscheg, şi aceasta, desigur, pentru că, legată de unele ipoteze hazardate sau de-a dreptul false ale autorului, ea nu se putea separa uşor de aceste ipoteze. Rezistenţa în acceptarea teoriei lui Gamillscheg se explică însă şi prin mentalitatea generală a romaniştilor din epoca noastră, care nu admit decît cu greu o diferenţiere dialectală a latinei populare şi a limbilor romanice în faza lor cea mai veche. Deşi învăţaţi ca M. Bartoli, Ed. Bourciez, K. Jaberg şi J. Jud, ca să vorbim numai de generaţia de cercetători de dinaintea primului război mondial, au admis în studiile lor o diferenţiere dialectală a latinei populare, ideea aceasta a rămas totuşi în umbră, iar lingviştii români sau străini sînt mai dispuşi să socotească latina populară şi limbile romanice din faza lor de formare ca perfect unitare, iar nu diferenţiate dialectal.

Studiile de geografie lingvistică asupra latinei populare sînt abia la început (o dovedesc şi lucrările lui G. Rohlfs, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, München, 1954, şi *Les avatars du latin vulgaire : promenade de géographie linguistique à travers des langues romanes*, *Actele celui de al XII-lea Congres Internaţional de lingvistică şi filologie romanică*, I, Bucureşti, 1970, p. 17—46, în care nu se depăşeşte problematica latinei populare pusă de M. Bartoli) şi, desigur, ele vor întîmpina şi în viitor dificultăţi serioase, întrucît situaţia din limbile romanice, atestată prin texte, nu ne poate duce întotdeauna la concluzii sigure asupra stărilor de lucruri din latina populară. Nesiguranţa provine din faptul că, în dialectul în care un termen de origine latină lipseşte, el a putut fi înlocuit cu altul nu în epoca latinei populare, ci în epoca de formare a limbii române. Ca să putem trage concluzii certe este necesar ca faptele romanice dialectale să fie atestate şi de alte limbi romanice. Astfel, nu putem fi siguri că *tener*, **imbracare*, *mergere*, **discalceatus*, ai căror urmaşi sînt prezenţi azi în dialectele dacoromâne sudice sau estice (în cazul lui **imbracare*, numai dialectele moldovenesc, muntenesc şi, probabil, şi bănăţean ; în cazul lui *tener*, *mergere* şi **discalceatus*, se pare că numai dialectele moldovenesc şi muntenesc), au luat locul formelor *juvenis*, *investire*, *passare*, *desculţ* (< *disculcius*) (cf. Candrea şi Densusianu, *D. E.*, p. 35 ; Maria Iliescu, *Lat.* disculcius, în *RL*, IV,

1959, p. 105, a arătat că termenul latin popular, notat pînă atunci cu asterisc, se găseşte în *Lex salica)*, chiar în epoca latinei populare ; aceste inovaţii specific româneşti pot fi creaţii ale epocii de formare a limbii române : *tînăr* faţă de *ğune*, *a îmbrăca* faţă de *a înveaște* și *a învești*, *a merge* faţă de *a păsa*, existent azi în Haţeg şi Maramureş şi, probabil, și în unele părţi ale dialectelor bănăţean şi crişan-maramureşean, *descălţat* şi *desculţ*, acesta din urmă caracteristic Banatului, Transilvaniei, Munteniei, macedoromânei, meglenoromânei și istroromânei. Nu este exclus ca şi acolo unde azi avem *tînăr, îmbrăcare, mergere, descălţat* să fi existat, în epoca latinei populare, formele *juvenis, investire, passare* şi *disculcius*, şi ca acestea din urmă să fi dispărut în epoca de formare a românei, în favoarea creaţiilor indicate mai sus. Numai cu privire la derivarea în latină a lui *passare* îndoiala este mai mică, întrucît acest cuvînt este deja o creaţie a latinei populare (ca derivat de la *passus*, el însemna la început „a păşi", „a merge pe jos", sens păstrat numai în română), și a putut să pătrundă pe teritoriul limbii române chiar în vremea în care *mergere* căpăta același sens. Fireşte, latina populară de la baza românei s-a desfăcut din trunchiul latinei populare înainte ca populaţia romanică din apus să fi dat lui *passare* sensul de „a trece". Dar, oricum ar sta lucrurile, întrucît toate formele caracteristice dialectelor bănăţean, crişan şi maramureșean, precum şi cele caracteristice dialectelor din sudul Dunării se găsesc și în dialectele romanice din Apus, putem crede că inovaţiile româneşti (*tener* „tînăr", **imbracare* etc.) au apărut într-o arie laterală a Romaniei și că ele n-au pătruns în părţile de vest ale viitorului teritoriu românesc primitiv, unde contactul cu latina din Dalmaţia şi Panonia menţinea formele caracteristice zonei continentale şi împiedica pătrunderea inovaţiilor din răsărit.

În alte cazuri însă, diferenţierea dialectală urcă cu certitudine în epoca latinei populare. Astfel e cazul cu unele forme care caracterizează numai dialectul moldovenesc și pe cel muntenesc în raport cu cele de la nord și vest de Carpaţi şi din sudul Dunării : *drept, dreptate* şi *a drege*, în raport cu *dirept, direptate* şi *a direge*, apoi *acu(m)* în raport cu *a(c)mu*. Forma mold. şi munt. *drept* merge cu zona continentală a Romaniei (cf. fr. *droit*, v. ven. *dreto*, eng., friul. *dret*) ; forma *dirept*, din Banat şi Ardeal, şi *direptu*, din sudul Dunării, unde se găseşte şi *dreptu* (cf. P a p a h a g i, *D.D.A.*, p. 414), merge cu Romania mediteraneană (cf. sic. *dirittu*, log. *derettu*, sp. *derecho)*.

§ 10. După cît ne arată unele fapte, mai ales dialectele suddunărene şi cele dacoromâne de vest prezintă asemănări cu Romania continentală. Am înregistrat mai sus o serie de cazuri nesigure (*a înveşte* şi *a păsa)*. Vom da aici cîteva cazuri sigure, întrucît caracterul latin popular al faptelor în discuţie nu poate fi pus la îndoială.

1. În *Probl. cap.*, p. 303—320, am arătat că dialectele suddunărene prezintă formele corespunzătoare lui *(a)cest(a)* şi *(a)cel(a)*, precum și formele corespunzătoare lui *(a)ist(a)*, că, totuşi, macedoromâna prezintă în general numai corespondentele lui *(a)ist(a)* şi *(a)cel(a)*, că dintre toate dialectele dacoromâne, numai cel crişan-maramureşean a avut la început și are încă demonstrativele *(a)cest(a)* şi *(a)cel(a)* şi niciodată *ăst(a), est(a), ist(a), ăl(a)*. Tot acolo am arătat că numai dialectele muntenesc, bănăţean și ardelean posedă pe *ăst* și *ăl*, cu excluderea formelor alcătuite cu *ecce* sau *eccu-*, şi că dialectele macedoromân şi moldovenesc sînt într-o situaţie inter-

mediară, avînd *(a)ist(a)*, dar *(a)cel(a)*. Nu este însă o întîmplare că numai meglenoromâna, istroromâna și dialectul crișan-maramureșean prezintă formele care se găsesc în limba dalmată, în italiana de nord, în retoromană, în franceză, în provențală și în unele regiuni din Peninsula Iberică (vegliot *kost*, *kol(a)*, retor. *quaist*, *quel*, friul. *chest*, *chel*, it. *questo*, *quello*, prov. și cat. *aquest*, port. și sp. *aqueste*, v. fr. *(i)ces(t)*, *(i)cil*, fr. mod. *cet*, *celui-ci*, *celui-la*, prov. și cat. *aquest*, port. și sp. *aqueste*, prov. *aquel*, *aquela*, cat. *aquell*, *aquella*, sp. *aquel*, *aquella*, port. *aquelle*, fem. *aquella*) și că dialectele muntean, ardelean propriu-zis și bănățean prezintă formele fără *ecce* sau *eccu-*, dintre care *ille* nu se găsește decît pe alocurea în Apus cu această funcție (vezi mai jos, cap. IV, § 14). Este clar că latinitatea orientală care va da naștere mai tîrziu populației românești suddunărene și rotacizante avea legături mai strînse cu latinitatea continentală din Apus, pe cînd populația de limbă latină care va da naștere populației muntene și bănățene de mai tîrziu avea legături cu latinitatea mediteraneană, în special cu Italia de sud și cu Sicilia.

2. Un alt fapt asemănător este constituit de formele românești ale mai mult ca perfectului indicativ. În dialectele meglenoromân, bănățean și crișan există încă mai mult ca perfectul de tipul *eram văzut* „văzusem", *eram cîntat* „cîntasem". Acest mai mult ca perfect nu se mai întîlnește azi în Maramureș, dar el exista în secolul al XVI-lea, cum arată textele rotacizante. Acest mai mult ca perfect pare a fi de origine latină populară, întrucît el are la unele verbe, aceeași structură ca și mai mult ca perfectul romanic apusean. Dar în mod sigur latin popular este mai mult ca perfectul macedoromân de tipul *aveam cîntată*, *aveam vidută*, care este alcătuit, ca în limbile romanice occidentale, din imperfectul indicativului verbului auxiliar urmat de participiul trecut. Aceste forme au înlocuit mai mult ca perfectul de tipul *cîntasem*, care s-a păstrat în dialectele moldovenesc, muntenesc și crișan: tipul *cîntasem* a fost alcătuit tot în epoca latinei populare din mai mult ca perfectul conjunctivului latin. G a m i l l s c h e g (*Studien zur Vorgeschichte einer romanischen Tempuslehre*, p. 95—96) afirmă, după alții, că în *Bellum Hispaniense*, mai mult ca perfectul conjunctivului latin avea deja întrebuințarea din română; dar el nu ne asigură că, în această epocă, mai mult ca perfectul conjunctivului latin se întrebuința numai cu funcția de mai mult ca perfect al indicativului. Astăzi, graiul din Maramureș nu mai prezintă mai mult ca perfectul perifrastic de tipul *eram văzut*, ci pe cel de tipul *văzusem*. Faptul că mai mult ca perfectul indicativului s-a format sau se formează ca în limbile romanice din Apus numai în acele dialecte românești care prezintă de obicei asemănări cu limbile romanice apusene nu este întîmplător: el s-a transmis de acolo în epoca latinei populare; dar n-a putut pătrunde pînă la limita de răsărit a Romaniei, iar dialectele răsăritene extreme ale latinei populare au păstrat mai mult ca perfectul pe care-l relevă *Bellum Hispaniense*.

3. Cuvîntul latin *vespa* s-a păstrat de declinarea întîia, ca în latină, după cît se pare, numai în Moldova de sud, unde găsim pronunția *γi̯aspă* (redată de T i k t i n, *RDW*, III, p. 1737, greșit, adică literarizat, prin *vi̯aspă* și *vẹaspă*). În alte părți ale teritoriului dacoromân, anume în Ardeal și în Bucovina, el este de declinarea a III-a, *vi̯espe*, iar pe o arie pe care n-o putem preciza mai de aproape, a devenit chiar masculin. Din indicațiile pe care le dă G a m i l l s c h e g (*Die Mundart von Șerbănești-Titulești*, p. 110, 127,

nota 1, şi p. 190—191) după harta 1903 a *Atlasului lingvistic român*, nepublicată încă, se găsesc pe ici, pe colo, şi în Banat şi Ardealul de vest, şi chiar în Moldova: *ģi̯aspă, zi̯astră, zęapsă, vi̯apsă*, despre care romanistul german crede că provin din forme de declinarea a III-a, cu prefacerea lui *-se* în *-să*. De la p. 127, nota 1 şi p. 192, ca şi din S. Fl. M a r i a n, *Insectele în limba, credinţele şi obiceiurile românilor*, p. 216—217, rezultă că dacoromâna are şi forme cu un *r* epentetic: *ẑespre, zęspre, žęstre, i̯espre* etc. Macedoromâna posedă *γi̯aspe* (S. Fl. Marian, *op. cit.*, p. 217, dă greşit *vi̯aspe*), iar meglenoromâna, *ghi̯aspi*. Deja T i k t i n (*loc. cit.*) a văzut că trecerea la declinarea a III-a s-a produs în latina populară, sub influenţa lui *apis*, invocînd sard. *espe*, friul, *vespe* şi ital. dialectal *vespre* etc. Faptul este admis şi de G. P a s c u (*Dict. Étym. macédo-roumain*, I, p. 97), care citează lucchez *vespre* (s-ar mai fi putut cita abruzzez *vesprẹ*; cf. *REW*, ed. a III-a, nr. 9272, p. 774). Pentru formele italiene dialectale vezi şi R o h l f s, *Historische Grammatik der italienischen Sprache*, II, p. 27, care dă forma *vespe* pentru Lucca, Florenţa şi Grosseto. M e y e r-L ü b k e (*loc. cit.*) nu admite influenţa lui *ape*; el crede că formele în *-e* sînt vechi forme de plural devenite singulare, ceea ce nu mi se pare întemeiat. Forma cu *r* epentetic este de asemenea latinească populară, căci ea se găseşte atît în unele graiuri dacoromâne, cît şi în unele graiuri italiene. Trebuie să adaug că o formă **vespra*, **vespera* stă la baza actualelor forme din italiana de nord, engadină, dialectul din Franche-Comté, bearneză, bască, asturiană, galiciană etc. (vezi *REW*). Aşadar, macedoromâna, meglenoromâna, dialectul ardelean şi cel muntean dovedesc, în acest caz, legături mai strînse cu romanitatea occidentală în epoca latinei populare, decît dialectul moldovenesc.

4. Tot aşa, urcă pînă la latina populară formele *a fulgera* (<**fulgerare*) şi băn. *a sfulgera*, macedor. *sfulđirari* <**exfulgerare* (cf. C a n d r e a şi D e n s u s i a n u, *Dicţ. etim.*, p. 106, care citează şi v. fr. *esfoldrer*). De aici băn. *sfulger*, macedor. *sfulgu*, cu *s-* impus prin analogia verbului. De asemenea urcă la latina populară dualismul dintre forma *a îngreca* (<**ingrevicare*) „a însărcina", existentă azi în Maramureş (vezi T. P a p a h a g i, *Graiul şi folclorul Maramureşului*, p. 223), în macedoromână: *(a)ngricari*, şi în meglenoromână: *angricari*, ca şi în dacoromâna veche, unde e de origine maramureşeană, şi forma *a îngreuna* (<** ingrevinare*) „a însărcina", existentă în Moldova, Muntenia şi unele părţi de peste munţi. Se constată, şi în aceste cazuri, că forma care se găseşte în Romania occidentală,— unde sufixul *-icare* este foarte frecvent; cf. v. fr. *engraigier* —, apare şi în dialectele române de vest şi sud. În domeniul formării cuvintelor este cu totul remarcabil sufixul băn. şi olt. de nord-vest *-amă* şi macedoromân *-ame*, cu sens colectiv, faţă de *-ime* din restul teritoriului românesc (<lat. *-amen* şi *-imen*) (cf. băn. *boiamă, căpramă* etc., macedor. *bruscami, bruticami* etc.). Şi, dacă se poate presupune că dispariţia lui *-ame* în dialectele moldovenesc şi muntenesc şi a lui *-ime* în dialectele bănăţean şi macedoromân s-a petrecut după epoca latinei populare, este cu totul remarcabil faptul că sufixul a trecut la genul feminin în română şi în unele dialecte italiene de sud.

§ 11. Învăţaţii au oscilat cînd au încercat să fixeze o dată pentru sfîrşitul latinei populare. Fapt este că unii lingvişti au integrat epoca de formare a limbilor romanice la limba latină. Ei continuă, în fond, concepţia

lui H. Schuchardt despre latina populară ; ca și acesta, ei socotesc că africatizarea explozivelor *c* și *g* urmate de *e* și *i* în *č*, *ǧ* este un fenomen latin popular. I se părea lui Schuchardt — și, dintre lingviștii români, Densusianu și Philippide îl urmează —, că africatizarea românească trebuie socotită ca adusă pe teritoriul românesc prin circulația din Imperiu a persoanelor, prin agenții romanizării. Dar, cum am arătat la I, cap. V, §3, africatizarea românească s-a produs independent de africatizarea identică din Italia, Alpi, Belgia, sau, în ce privește pe *g*, din întregul Occident romanic. Ea nu se găsește în elementele latine din albaneză ; se poate pretinde că albaneza a venit în contact cu latina mai arhaică ; dar se poate crede, cu tot atîta dreptate, că latina populară de pe teritoriul albanez primitiv n-a suferit fenomenul. Sînt de părere că fenomenul latin popular nu a avut loc nici în dalmată. Este adevărat că, în unele cazuri, această limbă prezintă africatizarea consonantelor *c* și *g* ; dar, cum am arătat mai sus (I, cap. V, § 3), africatizarea dalmată a avut loc în mod independent, atît față de africatizarea din limbile romanice occidentale, cît și față de cea din română. Cum însă africatizarea în discuție s-a produs în secolul al VI-lea chiar în Occident, învățații amintiți au conchis că latina populară își încheie existența pe teren românesc prin secolul al V-lea. Cercetătorii în discuție au invocat și faptul că Imperiul se divide atunci în Imperiul de răsărit și cel de apus. I. Șiadbei, *Le latin dans l'Empire d'Orient*, în *Arhiva*, XXXIX, 1932, p. 15—20, și *Problemele vocabularului român comun*, p. 3, se întemeiază și pe lipsa unor fenomene latinești populare tîrzii, ca *ŭ* > *ó* și *ŏ* > *u̯ó*, în limba română. Chiar dacă noi dăm altă explicație faptului că româna nu prezintă aceste două fenomene de diftongare (vezi mai jos, II, cap. III, § 6), și credem că despărțirea latinei populare de la baza românei nu este un efect al scindării imperiului, sîntem de acord cu autorul să punem în veacul al V-lea sfîrșitul latinei populare în Peninsula Balcanică.

CAPITOLUL III

ARTICULAȚIILE ȘI FONEMELE LATINEI POPULARE DE LA BAZA ROMÂNEI ÎN COMPARAȚIE CU CELE ALE LATINEI CLASICE [1]

§ 1. 1. În latina clasică, fiecare vocală putea fi scurtă sau lungă. Este ceea ce se numește cantitatea sau durata vocalei. Se admite de obicei că și latina populară a avut aceste diferențe de durată la fiecare vocală pînă prin secolul al III-lea e.n., cînd ele au fost anulate, și că abia atunci s-a ajuns la o singură categorie de vocale, cele scurte. Totuși este posibil ca vocalele scurte ale latinei să fi fost mai scurte decît vocalele scurte ale românei. Mă întemeiez, cînd spun aceasta, pe faptul că în italiană există și astăzi vocale foarte scurte, mai scurte decît cele românești (*io* „eu", pronunțat cu un *i* foarte scurt, așa încît românii îl percep ca *i̯o* ; sau *cioè*, cu un *o* foarte scurt, așa încît cuvîntul se pronunță într-o singură silabă), și tocmai în împrejurările în care exista și în latină : înainte de vocală.

În latina clasică, poziția accentului în cuvînt era o consecință a cantității silabei penultime ; de aceea, ea nu avea o funcție distinctivă decît ca urmare a cantității acestei silabe. În latina populară, poziția accentului capătă o funcție distinctivă proprie. După cum se știe, în latina clasică, cuvintele accentuate pe ultima silabă erau rare : *Arpinās* (gen. *Arpinātis)* „locuitor din Arpinum". În latina populară s-a ajuns, pe cale fonetică ca accentul să stea pe ultima silabă la perfectele simple persoana a III-a singular : *cantát, audít, *tacút* (lucru pierdut din vedere de V a s i l i u, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne,* p. 30—31).

Se spune de către învățații francezi că dispariția deosebirilor de cantitate în latina populară a fost însoțită de schimbarea accentului muzical (de înălțime), singurul pe care l-ar fi posedat pînă atunci limba latină, în accent de intensitate. Desigur, ipoteza aceasta e greșită, căci pe de o parte nu sînt posibile limbi fără accent de intensitate, iar acele care au un accent muzical îl asociază cu unul de intensitate; pe de altă parte, sînt limbi care prezintă și cantitate vocalică și accent de intensitate (limba germană de azi). Dispariția distincțiilor de cantitate în limba latină trebuie explicată prin aceea că

---

[1] Pentru fonetica latinei de la baza românei să se vadă A. P h i l i p p i d e, *Originea românilor,* II, p. 3—224 passim, Al. R o s e t t i, *Istoria limbii române,* și H. M i h ă e s c u, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman,* București, 1960. Vezi și *Istoria limbii române,* I. *Limba latină,* București, 1965, p. 17—27, și II, p. 21—45, și Veikko V ä ä n ä n e n, *Introduction au latin vulgaire,* Paris, 1963, p. 29—74, ed. a II-a, Paris, 1967. Pentru fenomenele osce și umbrice, vezi C. D. B u c k, *Elementarbuch der oskisch-umbrischen Dialekte,* Heidelberg, 1905, și E. V e t t e r, *Handbuch* der *italischen Dialekte,* I, Heidelberg, 1953 (vol. II n-a mai apărut).

limba latină populară a început să fie vorbită de neamuri care nu aveau cantitate vocalică în limba lor sau prin aceea că a început să fie vorbită de neamuri care aveau alte norme de a pronunța scurt sau lung vocalele decît latina și decît celelalte neamuri romanizate (de exemplu, în franceză vocalele lungi sînt cele finale înainte de consonantă fonică : *jour, porteur* etc.). Probabil, distincțiile de cantitate au dispărut odată cu învățarea latinei de către populațiile din afara Italiei, nu de către umbri și osci.

2. Cîteva cuvinte și-au schimbat accentul de intensitate de pe o silabă pe alta. Este de menționat cazul următor : în cuvintele în care o vocală scurtă din silaba penultimă e urmată de grupul consonantic „muta cum liquida“ adică de o explozivă (*p, b, t, d, c, g*) + *r, l*, accentul trece de pe antepenultima pe penultima (pe această vocală scurtă) : *íntegrum* > *intégru* > rom. *întrég*.

3. Se mai spune — și această părere este curentă astăzi — că, înainte de dispariția diferențelor de cantitate în latină, vocalele scurte accentuate, cu excepția lui *ă*, căpătaseră un timbru deschis, iar vocalele lungi accentuate, cu excepția lui *ā*, căpătaseră un timbru închis. Ar trebui să se spună că numai vocalele scurte accentuate *ĕ́* și *ŏ́* căpătaseră un timbru deschis și că cele lungi accentuate au rămas așa cum erau, adică obișnuite, fără a deveni închise. Prin deschidere, *ĭ́* și *ŭ́* s-au transformat de-a dreptul în *é* și *ó*. În latina de la baza limbii române, însă, numai vocalele palatale (*ĕ́, ĭ́*) au suferit fenomenul, nu și cele labiovelare (*ŏ́, ŭ́*). Așadar *ĕ́* > *ę́* (cf. it. *petto*, pronunțat *pętto*) și *ĭ́* > *é*. Aceste fenomene, ca și cele similare ale vocalelor labiovelare (*ŏ́* > *ǫ́* și *ŭ́* > *ó*), au fost situate de învățați tot prin veacul al III-lea e.n. Dar Giacomo D e v o t o a arătat, în *Revue de linguistique romane*, IX, p. 243—244 (articolul *Teoria del sostratto osco-umbro*) și în *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940, p. 207—210, că confuzia între *ĕ* și *ae*, ba chiar între *ę* și *ae*, se întîlnește deja în inscripțiile latine din Pompei (secolul I î.e.n. — secolul I e.n.), (confuzia în discuție dovedește valoarea deschisă a lui *ĕ́*, căci, precum vom vedea la n. 4, *ae* a devenit și el *ę*), iar, pe de altă parte, cam în același timp, avem atestată în inscripții și gramatici pronunția *e* pentru *ĭ́*. Așadar prefacerile la care ne referim au avut loc cel puțin în acest timp. Și pentru că, după cum a arătat D e v o t o (*loc. cit.*), fenomenele în discuție se întîlnesc și în limba oscă, unde s-au produs cam în secolul al III-lea î.e.n., este de presupus că fenomenele latinești populare s-au produs atunci cînd umbrii și oscii au acceptat latina ca limbă de înțelegere cu ceilalți oameni din Imperiu. Curios este însă faptul că în română *ĕ́* s-a dezvoltat în așa fel (a devenit cînd *é*, cînd *i̯é*: *anĕ́llus* > *inel*, *ferrum* > *fier*, **mĕ́le* > *miere*) (vezi mai jos, § 6), încît ar trebui să conchidem că la origine a fost altceva decît un *ę́*, și anume un *é* (un *e* obișnuit). Dar e mai plauzibil că *ę́* a devenit *i̯é* sub influența limbii tracodacilor romanizați, care vor fi redat pe **ae* (= *ę*) prin *i̯e*, singurul grup fonetic mai apropiat de *ąe*.

4. Deși în românește *ŭ́* nu s-a prefăcut în *o*, schimbarea aceasta se găsește totuși în cîteva cuvinte: *brŭ́scus* > *broască* (dialectele italiene presupun și ele un *broscus* sau mai degrabă **brosca*; în latină *bruscum* însemna „nod al arborelui“ ; dar *bruscus* desemna o specie de broască), *cŭ́bitus* > *cot*, *dŭ́o* > *doi*, *dŭ́ae* > *două*, *fŭ́ĭstis* > **fŭ́stis* > *fost* (macedoromân și românesc primitiv, pe baza căruia s-a creat și participiul *fost*, căci altădată era în română, în gene-

re, identitate între forma de participiu și cea de persoana a II-a plural a perfectului simplu indicativ) (ital. *foste* arată că și latina populară de la baza acestei limbi avea *o*), *mŭria* > *moare* (și româna și celelalte limbi romanice presupun un *o*, care e și atestat ca *o*), *nŭrus* > *nor(ă)*, *plŭvia* > *ploaie*, *rŭbeus* > *roib* (în latină există însă și *robeus*, care este de fapt forma cea mai veche), *rŭbia* > *roibă*, *rŭsseus* > *roș* (în latină era însă și *rosseus*), *excŭtio* > *scot*, *autŭmnus* > *toamnă*, poate și *sŭus* > *său* și *tŭus* > *tău*.

Aceste cuvinte trebuie socotite, cum au făcut unii cercetători pînă acum (W. M e y e r-L ü b k e, *Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien*, I, 1914, p. 16, și S. P u ș c a r i u, *Locul limbii române între limbile romanice*, București, 1920, p. 25—26), ca împrumuturi efectuate de latina populară de la baza limbii române din latina populară din Dalmația, Italia și Reția. Al. G r a u r, *Romania*, LV, 1929 (acum în *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 43—49) respinge părerea că în aceste cuvinte s-ar fi produs fenomenul *ŭ́* > *ó*, susținînd că mai toate cuvintele respective aveau *o* în loc de *ŭ́* în latina populară înainte de prefacerea lui *ŭ́* în *ó* și că ele au transformat în latina clasică pe *ó* în *u'* (Graur concepe schimbarea lui *ŭ́* în *ó*, ca mai toți lingviștii, drept un fenomen latinesc popular tardiv). El explică mai toate aceste fapte ca arhaisme : formele cu *-o-* reprezintă stadiul mai vechi al latinei[1]. Noi am văzut că fenomenul *ŭ́* > *ó* s-a produs între secolele al III-lea și I-ul î.e.n. Graur nu are însă dreptate cînd afirmă că toate formele cu *o*, socotite de el arhaisme, sînt explicabile prin stadiul mai vechi al latinei. Cuvintele *duo*, *nurus* și chiar altele, au avut în indoeuropeana primitivă, și deci și în latina mai veche, un *ŭ* (sau *u̯*). Cel puțin la unele dintre aceste cuvinte trebuie să se admită o prefacere a lui *ŭ́* în *ó*. Dar atunci și un *brŭscus*, *fŭistis*, *autŭmnus*, care au avut la origine *o*, au putut să-l prefacă pe *o* în latină în *ŭ* (pe cînd latina era numai în Latium) și apoi să revină la *o*. Ș i a d b e i nu admite (*Le latin dans l'Empire d'Orient*, *Arhiva*, 1932, p. 15—20, și *SCL*, VIII, 1957, p. 479) cele spuse de Meyer-Lübke și de Pușcariu, pentru motivul că ele lasă fără explicație numărul mic al cazurilor „excepționale" în română. Șiadbei crede că aceste fonetisme au fost impuse în latina orientală de latina din Panonia, care, după ce a fost stăpînită o bucată de vreme de Imperiul de apus, a fost cedată Imperiului de răsărit în 424 sau 437. Noi admitem explicația dată de Meyer-Lübke și Pușcariu. Dar, întrucît fenomenul este, după noi, cu mult mai vechi decît își imaginează cercetătorii, credem că aceste cuvinte n-au fost împrumutate, cum spunea Pușcariu, numai după secolul al IV-lea, sau, cum spunea Șiadbei, numai după 424, și mai ales după 437, ci și mai înainte, unele poate chiar pe vremea cînd dialectul de la baza românei se vorbea numai în Italia, Macedonia și Grecia, nu și în Moesia și Dacia. Relațiile acestui dialect cu cel din Dalmația și Noricum au continuat mereu, probabil pînă la stabilirea slavilor în Peninsula Balcanică, ba sînt de admis, probabil, și relații între română și dalmată ca limbi deosebite.

5. Diftongul latin *ae* accentuat s-a monoftongat în *ę* și *e*, ca și în celelalte limbi romanice, iar *ę* apare schimbat în românește, ca și în alte limbi

---

[1] La drept vorbind, numai pentru *toamnă* admite G r a u r o prefacere a lui *ŭ́* în *ó*. În cazul lui *doi*, el face ipotaza că ar veni dintr-un *dŭo* + *i*, semn al pluralului, ca și *noi* din **no* (lat. clasic *nos*) + *i*. Această ipoteză nu mi se pare verosimilă, căci, desigur, *-i* a înlăturat pe *o*, și s-a ajuns la **dŭi*, nu la **du̯oi*.

romanice, în *ie*. Pe cînd, însă, în celelalte limbi romanice, din *ae* a rezultat atît *e* cît și foarte mulți *ę*, în română a rezultat *ę* numai în *taeda* > **tęda* > **tįeda* > (prin asimilație) **dįeda* > **ḍeda* > **ḍedă* > **ḍęadă* > *zadă*, *illaei* > **illęi* > **lęi* > **lįei* > *l'ęi* > *įeį* și *haedus* > *įed*; în *caelum* > *cer*, *naevus* > *neg*, *Graecus* > *grec* și *praeda* > *pręadă* > *pradă*, el a putut exista cîtăva vreme pentru a dispărea, întrucît era precedat de *c*, *n*, *r*. Sigur, *ae* apare ca *e* în *faenum* > **fenu* > *fîn*. Prefacerea lui *ae* în *ę* este, desigur, de origine umbrică, căci în această limbă diftongul indoeuropean primitiv **ai*, care în latină devenise *ae*, este reprezentat prin *ę̄*. Probabil că *ę* era lung și în latina populară și că el a devenit *ē* în unele cazuri tocmai din această cauză: un *ę̄* era curios în limbă, căci nu exista decît *ę̆*.

6. Diftongul latin *au* accentuat, care e paralel cu *ae* (de fapt cu *ai*), a suferit în unele cuvinte o schimbare paralelă: a devenit *o*: *cauda* > *coda* > *coadă* (*coda* este atestat în latinește, vezi G e o r g e s, *Lexicon der lateinischen Wortformen*). Fenomenul se întîlnește și la *au* neaccentuat, și tot numai în unele cuvinte: *auricula* > *oricla* (atestat de *Appendix Probi*) > *ureche*, *cauliculus* > *coliclus* > *curechi*, poate și în *autŭmnus* > *toamnă* (prin intermediul lui **otǫamnă*, interpretat greșit ca *o toamnă*)[1]. Fenomenul este atestat în secolul I î.e.n. (*Clodius* pentru *Claudius*). Cel puțin în poziție accentuată, el este, desigur, de origine umbrică, căci în această limbă *au* se prefăcuse în *o*.

7. *ṓ* > *u* în *cōrtem* > *curte*, *cōtem* > *cute*, *mōrum* > *mur(ă)*, *nōmen* > *nume*, *ōstium* > *ușă* (*ustium* e atestat la Marcellus Empiricus, vezi Lindsay, *Die lateinische Sprache*, p. 38), *scōria* > *zgură* tot în latina populară. P h i l i p p i d e (*Orig. rom.*, II, p. 77) relevă că, la Iordanis (secolul al VI-lea e.n.), apar numeroase cazuri de *ṓ* prefăcut în *u*. Cred însă că fenomenul este cu mult mai vechi. Desigur, el este de origine umbrică și oscă, căci, în prima din aceste limbi, indoeuropeanul primitiv **ō* este redat prin același sunet ca și *ŭ* sau *ū*, iar în oscă, indoeuropeanul primitiv **ṓ*, este reprezentat prin *u*, *uu*, nu *ú*, care redă pe *ŏ*.

§ 2.1. Vocala *ĭ* postconsonantică și posttonică, urmată de *a*, *e*, *o*, *u*, din latina clasică, a fost transformată în latina populară în *į*: *veniat* > **venįa* > rom. *vie*, *mulier* > it. *moglie*, *morior* > *moriu* > rom. *morįu*, *filius* > **filįu* > *fiįu* > rom. *fiį*. Secvența fonetică *ĭe* din latina clasică a fost transformată în latina populară în *įé*, în unele cazuri (anume după *r* și *l*) în *é*: *arĭetem* > *arete*, *parĭetem* > *părete* (forma *paretes* se întîlnește în inscripții: *CIL*, VI, 3714, 3, Roma, și 31007, 3, Roma), *mulĭerem* > **mulįére*, iar secvența fonetică *ĭo* din latina clasică a fost transformată în latina populară în *įó*: *petiolus* > **petįólu* > rom. *picior*. Fenomenul este, desigur, de origine umbrică și oscă, cel puțin în ce privește pe *i* neaccentuat, căci aceste limbi prezentau în cazurile similare, un *i* consonantic. De altfel aceasta a fost și starea lui originară, de la care latina s-a abătut, prefăcînd pe *į* în *i*. Se spune de către unii că, în cazurile cînd *ĭ* era în silaba antepenultimă, s-a mutat întîi accentul de pe *i* pe *e* sau *o* și că pe urmă a avut loc consonantizarea lui *i*. De fapt accentul s-a deplasat nu mai înainte de consonantizarea lui *i*, ci simultan cu ea, ca

[1] Cuvîntul a putut deveni în latina populară și **atomnus*, **atomna*; după aceea, în latina populară sau în română, *a* a putut fi interpretat ca prepoziția *a* „la".

urmare a micșorării plenitudinii lui *i* (în diftongii *ie*, *ia*, *io*, vîrful silabei este în vocalele *e*, *a*, *o*). Aceasta cu atît mai mult, cu cît fenomenul este o transpunere în latină a unei particularități de pronunție umbrice și osce. Aici trebuie cuprins și cazul analog, petrecut în *quiétus* > *quetus*, atestat deja în latina populară (vezi M i h ă e s c u, *Limba latină*, București, 1960, p. 83—84).

2. Vocala *e*, în aceleași condiții ca și *i* discutat la 1, ajunge la aceleași rezultate : *area* > *aria* > **arĭă* > **arie* > *arie*, *vinea* > **vinia* > **viniă* >**viňă* > *viňe* > *vie*, *video* > **vedio* > ** vediu* > *văz*, *cuneus* > **cuniu* > *cuňu* > *cuiu* > *cui*, *roseus* sau *russeus* > **rosiu* > *roșu* > *roș*, *urcéolus* > **urkiolu* > ** určior*, *capréolus* > ** capriolu* > ** căprior* > *căprior*. Fenomenul este de origine oscă și umbrică, cel puțin în cazul cînd *e* era urmat de vocale neaccentuate, căci limbile oscă și umbrică prezintă fenomenul. În ce privește schimbarea de accent, avem de spus aceleași lucruri ca și în cazul precedent.

3. Vocala *ŭ*, urmată de *a* accentuat, ca și de *o* sau *u* neaccentuat, dispare : *februarius* > *febrarius* (atestat în *Appendix Probi* și în inscripții) > **feurar* > *făurar*, *battuo* > *bato* > *bat*, *quattuor* > *quattor* (atestat în *CIL*, VI, 13.302 ; 4—5, Roma), *mortuus* > *mortus* (atestat în *CIL*, IV, 3129, 5279, Pompei, și în alte părți) > *mort*.

4. Vocalele din latina clasică *ĭ* și *ŭ* neaccentuate, în silaba penultimă, precedate sau urmate mai ales de *m*, *n*, *r*, *l*, dispar de multe ori în latina populară : *calidus* > *caldus* > *cald*, *viridis* > *verde*, *dominus* > *domnus* > > *domn*, *auricula* > *oricla*, *oculus* > *oclus*, *vetulus* > **vetlus* > *veclus* > *vechiu*, it. *vecchio* etc. Fenomenul este, cel puțin în unele cazuri, de origine umbrică sau oscă, căci acolo corespondentul sufixului latin *-culus* sună *-klo*, *-klu*. De altfel, în acest caz, faza cea mai veche e cea umbrică, latina dezvoltînd cu vremea, între *k* și *l*, vocala *u*.

5. *u̯* (notat *V* și *u*, iar în epoca modernă, în ortografia școlilor, *v*) a dispărut prin secolul I e.n., cînd era intervocalic, și în special cînd, în această poziție, era precedat sau urmat de vocala *u* (vezi B a t t i s t i, *Avviamento allo studio del latino vulgare*, Bari, 1950, p. 142, M i h ă e s c u, *Limba latină*, p. 91—92 și 143—144) : *avunculus* > *aunculus*, *novum* > *noum*, *probavi* > *probai*, *vivi* > *vii*, *vivus* > *vius*, *juvenis* > *juenis* etc., toate atestate în inscripții. Foarte probabil, în asemenea împrejurări, *v* a fost reconstituit din nou de latina populară, cel puțin în unele cuvinte ; și, în acest caz, el a devenit *v*, ca și *b* intervocalic.

6. Secvența fonetică *u̯* (notată *V* și *u* , iar în epoca modernă, în ortografia școlilor, *V* și *v*), plus *e* sau *i* lipsea, în latina populară, la formele verbale de indicativ perfect, mai mult ca perfect și viitorul al doilea și de conjunctiv perfect și mai mult ca perfect : *cantavisti* > **cantasti* > *cîntași*, *cantavit* > *cantàt* (perfectele în *-àt* sînt atestate deja în opera lui Lucretius), *cantavimus* > **cantamus* > v. rom. *cîntămu* (perfect simplu), *expolivit* > *expolìt*, *nutrivit* > *nutrìt* (pentru ultimele două, atestate în inscripții, și desigur cu *-it* accentuat, vezi M i h ă e s c u, *op. cit.*, p. 91 și 144), *cantavisset* > *cantasset* > *cîntase* (mai mult ca perfectele de acest fel sînt atestate în operele scriitorilor clasici, de exemplu chiar la Cicero), *cantaverit* > **cantare* > v. rom. *cîntare* „va cînta“ etc. (pentru aspectul morfotic al chestiunii vezi mai jos, cap. IV, § 21). Aceste forme latine făr *-vi-* sînt mai vechi decît cele cu *-vi-*, create analogic de latina clasică, după modelul unui verb ca *nosco*, *novi*, al cărui *v*

e moştenit din indoeuropeana primitivă (cf. A. Burger, *Études de phonétique et de morphologie latine*, Neuchâtel, 1928, p. 110–119 şi 124–134). Foarte probabil nu pe baza analogiei cu fonetismele culte şi populare ale formelor verbale în discuţie ci pe cale pur fonetică, *civitas* (popular *civitale*), *juvenis* (popular *juvene*) şi *pavimentum* au devenit **citate*, **june* sau **juene* şi **pamentu*, de unde rom. *cetate, june, pămînt*. Pentru **citate*, cf. S. Puşcariu, *Dacor.*, I, p. 423.

§ 3. 1. Consonantele finale şi grupurile de consonante finale cad: *cum* > *cu*, *quam* > *ca*, *sum* > **su* (apoi *îs*), *lumen* > *lume*, *nomen* > *nume*, *dolor* > *dolu* > *dor*, *imperator* > *împărat*, *caput* > *cap*, *dicit* > *zice*, *ad* > *a*, *quid* > *ce*, *dicis* > *zici*, *lupus* > *lup*, *sic* > *şi*, *dicunt* > *zic*, *sunt* > **su* (apoi *îs*), *est* > *e* (apoi *i*, *îi*). Prepoziţia *in* a păstrat pe *-n*, din cauză că *n* a devenit medial în tact; prepoziţia *cum* a devenit **cun* înainte de cuvinte începătoare cu o vocală (cf. it. *con* „cu"), ceea ce explică pe *n* din v. rom. *nusu*, macedor. *nîs* „dînsul" (< *ipse*). Prepoziţiile *per* şi *inter* n-au pierdut pe *-r*, ci l-au mutat înaintea lui *e*: **pre*, **între* (în latina populară: **entre*) > *între*. *Sînt* (pers. a III-a plural) şi *este* provin din **sentu(nt)* şi **esti(t)*.

Căderea lui *-m* este de origine laţială, dar şi umbrică şi oscă. Căderea lui *-n* este de origine umbrică (*n* final nu dispare în oscă). Căderea consonantelor *t* şi *d* finale se întîlneşte în umbrică (însă sporadic). Tot aşa *r* şi *k* finali dispar în umbrică, sporadic. Deci fenomenul este mai ales de origine umbrică.

2. *h* latin, care era spiranta laringală afonă (astfel conclude Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 210, din Seelmann, *op. cit.*, p. 262 şi urm.), a dispărut: *homo* > *om*, *humerus* > *umăr*, *humidus* > *umed*.

3. *r* în grupul *rs* şi *n* în grupul *ns* au dispărut: *dorsum* > *dos*, *deorsum* > *ǧos* > *jos*, *sursum* > *sus*; *densus* > *des*, *mensa* > **mésa* > *mească* > *masă*, *mensura* > **mesura* > *măsură*, *monstro* > *mustru*, *remansit* > *rămase*, *tensus* > maced. *tes* „întins". Dispare de asemenea *n* din grupurile consonantice *nf* şi *nv*: *confundo* > *cufund*, *conventus* > *cuvînt*[1].

Indoeuropeanul primitiv *rs* intervocalic s-a transformat în oscă în *r*, cu lungirea vocalei precedente. În umbrică *r* se pronunţă slab şi adesea nu apărea în scriere, aşa că *rs* se redusese la *s*. Fenomenul este deci de origine umbrică. El apare în textele latine în secolul al II-lea î.e.n.

4. *g* intervocalic urmat de vocală palatală, dar şi de *o*, a dispărut în *ego* > *eu*, *magis* > *mai*, *magister* > **măiestru*, *magistra* > *măiastră*, *quadragesimae* > *păreasemi*. Fenomenul se găseşte în umbrică şi oscă.

5. În unele cuvinte, *c* iniţial a devenit *g*: *crassus* > *gras*, *cratis* > *gratie*, *conflo* > **(în)gînflu* > *(în)gînf*. Fenomenul se găseşte şi în celelalte limbi romanice, dialectal (vezi H. Guiter, *Étude sur la sonorisation du* k *initial dans les langues romanes*, în *Revue des langues romanes*, LXIX, nr. 1940–1945, p. 66–79). Între altele, el se găseşte în teritoriul sabin, ceea ce ne face să credem că sabinii l-au impus şi în alte teritorii romanice.

---

[1] Unii cred că la originea acestui cuvînt stă latinescul *conventum* „înţelegere", „tratat"; cred însă că trebuie să se plece de la *conventus* „adunare". O dovedeşte şi *a cuvînta*>*conventare* „a se aduna" (vezi G. Ivănescu, *SCL*, VIII, 1957, p. 509 – 512, în cadrul articolului *Istoria socială în serviciul etimologiei române*, şi Maria Iliescu, *Analele Universităţii din Craiova, Seria Istorie, Geografie, Filologie*, II, 1973, p. 198–205).

6. Forma consonantică a lui *i*, care se nota în latină cu *i* și se scrie, în ortografia școlară a modernilor, cu *j*, a avut, după Seelmann *(Die Aussprache des Latein*, p. 231) valoarea de *i* consonant *(i̯)*, pînă în veacul al V-lea e.n., cînd ar fi devenit pe tot teritoriul romanic γ', acest γ' devenind apoi *ğ*. Cred că fenomenul s-a petrecut mai de vreme și că a constat la început într-o prefacere a lui *i̯* în *d'* sau *ǵ*, care, mai tîrziu, a devenit *ğ* sau *ḑ* (vezi mai jos, § 7, nr. 11). După Elise Richter *(Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, I, Halle a.d. Saale, 1934, p. 76) el s-a petrecut în secolele I—II e.n. În română însă numai *j* + *ó, ú* se găsește transformat în *ğ*, pe cînd *j* + *á* se găsește transformat în *ḑ*. Latina populară prezintă și tratamentul *ḑ* (cf. Elise Richter, *op. cit.*, p. 86) (pentru *j* + *ẹ* lipsesc exemple): *juniperus* > macedor. *ğunẹapine*, dacor. *žnẹapăn, jocus* > *ğoc, Jovis (dies)* > *ğoi̯, juro* > *ğur* ; *jaceo* > *ḑac, sanctus Joannes* > *sanctus Jannes* > *Sînḑănii̯* (dintr-un **Sînḑánne*, apoi **Sînḑane*, cu *ă* analogic după plurale ca *părți̯, lăzi̯, dihănii̯, sănii̯* etc., la care *á* de la sing. devine la plural *ă* ; acest fenomen s-a produs numai din momentul în care numele sărbătorii a devenit și numele florii.

§. 4. Cîteva fenomene sporadice, care apar pe o arie foarte întinsă — adesea chiar în întreaga Romanie —, trebuie socotite drept petrecute în Italia în epoca romanizării triburilor umbrice și osce.

Latina populară prezenta nu *linter* „luntre", caracteristic latinei clasice, ci pe arhaicul *lunter*, cu *ŭ* în loc de *ĭ*, de unde și românescul *luntre*. În *quadragĭnta* „patruzeci" și *quadragēsima* „postul de Paști" a dispărut, datorită unei cauze necunoscute, *d* din grupul intervocalic *-dr-*, în tot Imperiul roman : it. *quaranta*, fr. *quarante* etc. ; it. *quaresima*, fr. *carême*, rom. *părẹasemi̯* etc. (deci au existat formele **quarenta* și **quaresima)*. În *ululare* „a urla", primul *l* s-a disimilat față de al doilea, ajungîndu-se astfel la **urulare*, apoi la **urlare*, de unde fr. *hurler*, rom. *urlare*. Prin metateza consonantelor *l* și *d*, *palude* a devenit *padule* în unele dialecte italiene (tosc. *padule*), iberoromanice (v. sp. și v. port. *paul)*, sardă (log. *paule)* și română *(pădure)* (cf. v. fr. *palu* < *palude)*. Metateza lui *r* a avut loc în **integru* > **intregu* : dalm. *intrik*, rom. *întreg* ; disimilarea lui *m* față de o labială de la începutul silabei următoare, o găsim în *malva* > **malba* > **nalba* : ven. și treviz. *nalla*, camp. *narba*, dalm. *nulba*, rom. *nalbă*; *tl*, rezultat din *-tul-*, prin sincopa lui *u*, se transformă în *cl*, în toată Romania : *astula* > *astla* (atestat la Marcellus Empiricus), **ascla* > *așchie, mutulus* > **mutlu* > **mucla* > *muche, pustula* + *-ella* > **pustella* > **pusclella* > *pușchea, vetulus* > **vetlus* > *veclus* > *vechiu*.

§ 5. Toate fenomenele înregistrate la § 1—4 se produseseră deja în perioada clasică sau se produceau chiar atunci și își au originea în latina populară din Lațiu sau în limbile umbrică și oscă. Schimbările care vor fi înregistrate mai jos sînt mai noi — din epoca imperială, chiar din epoca imperială tîrzie — și își au originea în limbile populațiilor din imperiu. Dacă cele dintîi au fost aduse odată cu latina populară pe teritoriul de formație a limbii române, cele din urmă sînt inovații ale latinei populare din acest teritoriu, chiar cînd ele se regăsesc întocmai în întregul Imperiu roman. Este însă de admis că unele din fenomenele tardive, de exemplu unele africatizări s-au răspîndit prin imitație, de la un capăt la altul al Imperiului, în secolele al II-lea și al III-lea, chiar în secolul al IV-lea, cînd oștile romane erau încă purtate de împărați de la un capăt la altul al Imperiului.

§ 6. *ĕ* > *ie* : *mĕle* > *mịele* > *mịere* > *mịare* > *mịere*; *pĕrdo* > *pịerdu* > *pịerd*. Deoarece, în unele limbi romanice din Apus, fenomenul se produce în alte condiţii, trebuie considerat ca fiind impus de substratul din fiecare provincie. Pe teritoriul românesc primitiv el a fost deci impus de substratul tracodacic. De fapt nu numai *ĕ* clasic, dar şi *ae* clasic accentuat a devenit în româneşte *ịe* (vezi mai sus, § 1, nr. 5).

După P h i l i p p i d e (*Orig. rom.*, II, p. 37), *ị* a dispărut cînd *é* era precedat de *n, r, c, g* (aceştia din urmă vor fi fost *k̓*, *ǵ* sau vor fi fost prefăcuţi deja în *č*, *ǧ*, printr-un fenomen pe care-l vom discuta mai jos) : *anĕllus* > **anịéllu* > **ănéllu* > *înel* > *inel*; *rĕus* > **rịeu* > *reu* > *rău*; *porcĕllus* > **pork̓ịellu* sau **porčịellu* sau *pork̓éllu* > *porčellu* > *purcel*; *gĕmo* > **ǵịému* sau *ǵemu* sau **ǧịému* sau * *ǧemu* > *gem*. Este, însă, probabil că, în aceste împrejurări fenomenul nici nu s-a produs, cum admite R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, IV, p. 30—31 (ar fi avut loc menţinerea lui *ĕ* ca *é*). După P h i l i p p i d e (*ibid.*), *ị* a dispărut şi cînd era precedat de *ţ, ḑ, š* şi *št*. Dar, de fapt, în aceste cazuri, *é* s-a diftongat în *ịé* pe vremea cînd, în loc de *ţ, ḑ, š* şi *št*, erau *t, d, s* şi *st*, şi numai după naşterea lui *ị*, aceste consonante s-au transformat în *ţ, ḑ, š* şi *št*. Căderea lui *ị* pare să se fi produs atunci cînd *t, d, s* şi *st* au devenit *ţ, ḑ, š* şi *št*. Exemple : *decem* > **dịek̓e* > *ḑeče*; *tĕxo* > **tịexu* > *ţesu*; *sĕdeo* > * *sịedịu* > *şeḑu*; *extĕrgeo* > *(*a*)*stịergu* > *štergu*.

Fenomenul nu s-a produs cînd *ĕ* era urmat de *n* + vocală şi *n* (sau *m*) + cons. : *tĕnerum* > **tęneru* > **teneru* > *tînăr* sau *tînăr* (pl. *tineri*); *vĕnetus* > **vęnetu* > **vénetu* > *vînăt* (pl. *vineţi*); *veneris* > **vęneri* > **véneri* > *vineri*; *dĕntem* > * *dęnte* > **dente* > *dinte*; *mĕntem* > **męnte* > *mente* > *minte*; *tĕmpus* > **tęmpu* > *tempu* > *timp*. Plecîndu-se de la faptul că *tĕneo* a dat *ţin* şi *vĕnio* a dat *ɣin* (în macedoromână şi, dialectal, în dacoromână, de exemplu în Maramureş, în Drăguşeni, jud. Galaţi, şi în Prahova), deci că *t* şi *v* au fost prefăcuţi în *ţ* şi *ɣ*, ceea ce presupune prezenţa unui *ị*, s-a conclus pe drept că, în aceste cuvinte, *ĕ* s-a diftongat în *ịé*. S-a admis atunci că *ĕ* s-a diftongat în *ịé* numai în penultima (deci numai în cuvinte cu accentul pe penultima), căci în antepenultima (*vĕnĕtus* etc.), fenomenul nu s-a produs (vezi P h i l i p p i d e, *loc. cit.*).

Considerăm lipsite de fundament explicaţiile „structurale" date de A. G. H a u d r i c o u r t şi A. G. J u i l l a n d (*Essai pour une histoire structurelle du phonétisme français*, Paris, 1949, p. 38—47) faptului că latina de la baza românei a menţinut diferenţa dintre *ę* şi *é*, diftongînd pe *ę* în *ịé*, dar a anulat diferenţa între *ǫ* şi *ó*. Considerăm tot aşa de lipsite de fundament şi explicaţiile „structurale" date aceloraşi fapte de Maria M a n o l i u (*Note de fonologie romanică diacronică*, în *Revista de filologie romanică şi germanică*, VII, 1963, p. 9—15; vezi şi versiunea franceză *Notes de phonologie roumaine diachronique*, în *RRL*, VIII, 1963, p. 239—245), care respinge dealtfel explicaţiile date de cei doi cercetători francezi. Motivele pentru care noi nu putem fi de acord cu toţi aceşti cercetători se înţeleg uşor dacă se are în vedere concepţia noastră despre cauzele schimbărilor fonetice, expusă în I, cap. I, §3—5.

Sub influenţa lui Helmut L ü d t k e (*Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus*, Bonn, 1956), V a s i l i u admite, (*Fonologia istorică*, p. 38—40), că diftongarea românească a vocalelor *é* şi *ó* în cazul cînd în silaba următoare se găsesc *-e* şi *-ă* are la bază o metafonie general

romanică. Vasiliu presupune că latina balcanică tîrzie („romanica balcanică") avea și ea secvența *i̯ę* și vocalele *ę* și *ǫ*, cînd în silaba următoare se găseau *a, e, o*. Presupunerea ni se pare neîntemeiată, mai ales că metafonia din celelalte limbi romanice se realizează prin diftongarea vocalelor *ĕ* și *ŏ* în *i̯e, u̯o*, și nu a vocalelor *é, ó* în *ęa, ǫa*. Că există unele „asemănări" în evoluția diverselor limbi romanice din acest punct de vedere e just; dar ele se explică prin oarecare asemănări ale bazei de articulație a popoarelor romanice. Dealtfel diftongarea românească s-a produs mai tîrziu decît diftongarea lui *ę* în *i̯e*, și, cum vom vedea, se explică prin substratul tracodacic.

§ 7.1. Forma consonantică a lui *u*, notată în latină cu *u* (în ortografia modernilor cu *v*), a avut, după S e e l m a n n (*Die Aussprache des Latein*, p. 231) această valoare de *u̯* pînă în veacul al IV-lea ori al V-lea e.n., cînd a devenit pe tot teritoriul romanic *w* (spiranta bilabială fonică) și apoi *v* (spiranta labiodentală fonică). Din informațiile pe care le dă G r a n d g e n t, *Introduzione allo studio del latino volgare*, traduzione dall' inglese, Milano, p. 176—177, pare să rezulte că *u̯* devenise *w* încă din secolul I e.n.

2. *v* inițial și medial a devenit sporadic *b*. Probabil că trecerea s-a făcut atunci cînd vechiul *u̯* suna *w*. Inițial: *vervecem* > *berbece*, *vesica* > *beșică*, *veteranus* > *bătrîn*, *vĭtta* > *bată*, *vocem* > *boace* (W e i g a n d, *Jahresbericht*, VIII, p. 314). Medial: *ad* + *vix* > *abia*, *ex* + *volo* > *zbor*.

3. *b* intervocalic, între două vocale sonante, s-a transformat în *w* (spiranta bilabială fonică) și apoi în *v*, Acest *v* însă, a căzut mai tîrziu în română aproape în toate cazurile, iar, rar, a devenit *u̯* (vezi III, cap. III, § 15).

4. *b* intervoclic > *g* în *nebula* > *negură*, *rubus* > *rug*, *uber* > *uger*. Desigur, schimbarea s-a produs după ce *b* devenise *v*, căci se găsește și în *favus* > *fag* „fagure" (de unde și derivatul *fagure*), *naevus* > *neg* „negel". Fonetismele **negula*, **fagulus*, **negus*, **negellus* se găsesc numai în română, albaneză și în unele dialecte italiene (D e n s u s i a n u și C a n d r e a, *Dicț. etim.*, 1215).

5. Cum a arătat L a u s b e r g (*Romanische Sprachwissenschaft*, II, § 346—347, p. 23—24), în latina populară de la baza românei, vegliotei (probabil a întregii dalmate), friulanei și dialectului apulian, *qu* urmat de *e*, *i*, a devenit **k*, așa că a avut mai tîrziu soarta lui *c* + *e*, *i* sau *c* + *i̯* + voc. (s-a africatizat, după ce se palatalizase, devenind *k̓*): lat. *quem* + *ne* sau **que* + *ne* > rom. *cine*, *qui (s)* > vegl. și apul. *ći*, *quid* > rom., friul., apul. *ce*, *quaerere* > rom. *cere(re)*, friul. *ćiri*, *quetus* > rom. *-cet-* din *încetare*, *încet*, friul. *ćet*, apul. *ćitu*. Tot așa în *coquo*, *coquere* > *coc*, *coacere*, *laqueus* > *laț*. L a u s b e r g spune că fenomenul apare sporadic și în alte părți ale Italiei de sud, unde era o influență grecească. Tot așa *gu* urmat de *e*, *i* se reduce la *g*: *extinguo*, *extinguere* > *sting*, *stingere*, *sanguis* > *rom. sînge*. În *cinque* < *quinque* avem o disimilare care s-a impus în tot Imperiul roman; cf. rom. *cinci*, vegl. *ćenk*, fr. *cinq*, pr., cat. *cinc*, it. *cinque*, sp., port. *cinco* valdez de sus *tschun* (<**čiunk* < **činku̯*), log. *kimbe*. Tot așa **k̓inquenta* > *quinquaginta*. Lausberg presupune că ambele fenomene sînt un mod de pronunție grec (*kü*), pe care l-ar dovedi numele din Noul Testament Ἀκύλα < *Aquila*, Κυρίνος < *Quirinus* și grafiile inverse *Quiriacus* pentru Κυρίακος. Dar este evident că avem a face cu un fapt impus, în general, și de substratele balcanice, nu numai de ce

6. *qu* (care avea valoarea de *ku̯*) urmat de *a, o, u* a pierdut, în unele cuvinte pe *u̯*, iar în altele a devenit *p* : *qualis* > care, *quam* > *ca*, *quando* > *cînd*, *quantus* > *cît*, *quod* ori *qua* (< *quis*) > *că* ; *adaquare* > *adăpare*, *aqua* > *apă*, *equa* > *i̯apă*, *quadragesimae* > *păresemi̯*, *quattuor* > *patru*. Prefacerea originarului * *ku̯* în *p* se găseşte în oscă şi umbrică, dar prefacerea corespunzătoare din latina populară de la baza românei pare a se datora, ca şi dispariţia lui *u̯*, faptului că tracodaca nu poseda astfel de consonante. Fenomenul este de asemenea independent de cel din sardă.

7. *gu* (care avea valoarea de *gu̯*) urmat de *a, o, u* a pierdut în unele cuvinte pe *u̯*, iar în altele s-a transformat în *b* ; *interrogare* > **intergu̯are* > **intregu̯are* > *întrebare*, *lingua* > *limbă*. Asupra originii avem de făcut aceleaşi observaţii ca şi la fenomenul anterior.

8. *t* + *i* (devenit *i̯*) + vocala *á* a devenit *ţ*, desigur, prin faza **t'* : **inaltiare* > (*a*) *înălţa*, **inaltiatus* > *înălţat*. Urmat de *i̯ó*, *i̯ú*, devine *č* : *inclinatione* > *închinăciune*, *rogatione* > *rugăči̯une*, *titione* > *tăči̯une*. Urmat de vocală neaccentuată (deci în silabă finală), devine *ţ* : *balteus* > *balţ* „cerc de fier", macedor. *balţu* „eşarfă", *hospitium* > *ospăţ*, *negotium* > *negoţ*, *pretium* > *preţ*, *puteus* > *puţ*, *scortea* > *scoarţă*, *sentio* > *simţ(esc)*[1]. Poate că şi urmat de *i̯ó* şi *i̯ú*, în latina populară de la baza românei a devenit tot *ţ*, ca şi în celelalte limbi romanice, iar acest *ţ*, pe teren românesc — în epoca de formaţie a românei —, a devenit *č*. Fenomenul transformării în *ţ* este atestat pentru secolul al II-lea e.n.

9. *d* + *i* (devenit *i̯*) + vocala *á* ar fi trebuit să dea *ḑ*. Lipsesc exemple. Urmat de *i̯ó* şi *i̯ú*, s-a prefăcut în *ğ*, desigur, prin faza intermediară *d'* : *adjungo* > *ağung*, *adjuto* > *ağut*, *deorsum* > *ğos*. Urmat de vocală neaccentuată, în silabă finală, a devenit *ḑ* : *frondia* > *frunḑă*, *hordeum* > *orḑ* > *orz*, *medium* > *mi̯eḑ*, *prandium* > *prînḑ* > *prînz*, *spodium* > **spuḑ*, plural *spuḑă* > *spuză*[2]. Poate că, urmat de *ó* şi *ú*, în latina populară de la baza românei a sunat tot *ḑ*, care mai tîrziu a devenit *ğ*.

10. *c* + *i̯* + *á* a devenit *ţ*, desigur prin faza intermediară *t'* : *brachiale* > *brăţare*, *calceavi*, *calceare*, *calceatus* > (*în*)*călţai*, (*în*)*călţare*, (*în*)*călţat* ; *c* + *i̯* + *ó*, *ú* a devenit *č* : *urceolus* > *ulčor*, **ciutula* (< **ki̯útu* + *ula*) > *či̯utură* ; *c* + *i̯* + vocală în silabă neaccentuată finală > *ţ* : *acia* > *aţă*, *brachium* > *braţ*, *facies* > *facia* > *faţă*, *glacies* > *glacia* > *gheaţă*, *judicium* > *judeţ* „judecată", *laqueus* > *laţ*, *socius* > *soţ*. Probabil, urmat de *i̯ó*, *i̯ú*, în latina populară a sunat tot *ţ*, care mai tîrziu, în epoca de formare a românei, a devenit *č*.

11. *g* + *i̯* + *á* ar fi trebuit să dea *ḑ*. Lipsesc exemple; *g* + *i̯* + *ó*, *ú* > *ğ*, desigur, prin faza intermediară *d'* (există numai două exemple) : **ği̯urus* (<γῦρος) > *ğur* (substantiv), *Sanctus Georgius* > *Sînğorḑ* (nume de sărbătoare şi de localităţi) ; *g* + *i̯* + voc. în silabă neaccentuată finală > *ḑ*

---

[1] Philippide afirmă că *ti̯* se preface în *ţ* numai cînd e urmat de *-u*. Dar afirmaţia e falsă, căci pluralele substantivelor neutre ca *hospitium* au tot *ţ*, şi acolo *ţ* era urmat de *a*. Faptul îl dovedeşte şi *sentiat* > *simţă*. Învăţatul ieşean face o greşeală similară în legătură cu fenomenul discutat la nr. 9.

[2] Substantivul *spuză* poate veni şi dintr-un *spodia* (neutru plural devenit singular). Cf. şi *audiat* > *auḑă*.

(există numai două exemple) : *Sanctus Georgius* > *Sînğorḑ*, *axungia* > *osînḑă*. Poate că, urmat de *ịó*, *ịú* a devenit *ḑ*, care mai tîrziu s-a transformat în aceleași condiții (urmat de *ịó*, *ịú*) în *ğ*.

12. Velarele *c* și *g* urmate de *e* și *i* au devenit în multe regiuni ale Romaniei, printre care și cea mesodacică, *ḱ*, resp. *ǵ*. Cum am arătat deja, africatizarea acestora din urmă, din limba română, nu e latinească populară.

13. *x* (= *cs*) intervocalic > *s* în unele cuvinte : *duxit* > *duse*, *dixit* > *zise*, *intellexit* > *înțelese*, *vixit* > v. rom. *vise* „trăi", *exeo* > *ịes*, *fraxinus* > *frasin* (în dialectele bănățean și macedoromân însă : *frapsîńe*, respectiv *frapsin* etc.), *laxo* > *las*, *maxilla* > *măsẹa*, **sẹxe* > **sịése* > *šẹse* > *šẹase* > *șase*, *texo* > *țes*. Foarte probabil avem a face cu pătrunderea pe teritoriul dacomesic, în epoca tîrzie a imperiului, a unor pronunții din latina populară din Italia, unde *cs* intervocalic devenise *ss* (pe teritoriul dacomesic, acest *ss* s-a redus la *s*).

14. *pt* și *ct* intervocalic > *t* în unele cuvinte : *baptizo* > *botez*, *victimo* > *vatăm*. Foarte probabil, ca și în cazul fenomenului precedent, avem a face cu pătrunderea pe teritoriul dacomesic, în epoca tîrzie a imperiului, a unor pronunții din latina populară din Italia, unde *ct* și *pt* deveniseră *tt*. Acest *tt* s-a redus apoi, pe teritoriul mesodacic, la *t*.

15. Lat. *gena* a devenit **genna*, cum dovedește fonetismul *ğẹană* (vezi IV, cap. III, §2).

16. *d* urmat de consonantă a devenit *r* : *admissarius* > *armăsar* ; în *cingula* > **clinga* > *chingă*, avem metateza lui *l* ; *gravis* „greu" > **grĕvis* (> *greu*), prin analogie cu *lĕvis* „ușor" (> **l'ịeu din * l'ịeușóru* > *ușor*).

17. *x* (= *cs*) din prefixul *ex*-, înainte de consonantă, > *s* : *excaldo* > *scald*, *excoquo* > *scoc*, *excurro* > *scur(g)*, *expono* > *spun*, *exsudo* > *asud*, *extempero* > *astîmpăr*, *extergeo* > *șterg*, *extinquo* > *sting*, *extorceo* > *storc*, *extrico* > *stric*. Înainte de aceasta, *e* de dinaintea lui *cs* a căzut în cele mai multe din cuvintele în discuție (cf. it. *scaldare* etc.).

§ 8. În legătură cu sistemul fonetic al latinei populare s-au exprimat în ultimele decenii păreri eronate. André Burger (*La palatalisation des consonnes en roman commun*, *Revue des études indo-européennes*, III, 1943, p. 183—197, și *Phonématique et diachronie, À propos de la palatalisation des consonnes romanes*, *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 13, 1955, p. 22—33), precum și E. Petrovici (*Problema moștenirii din romanica comună a corelației palatale a consoanelor în limba romană*, în *SCL*, VII, 1956, p. 163—169, în traducere franceză, cu titlul *Le roumain a-t-il hérité du roman commun la corrélation palatale des consonnes*?, în *Revue de linguistique*, III, 1958, p. 5—11), afirmă că *ị* care s-a născut prin fenomenele înregistrate la § 2, nr. 1 și 2, a dus la crearea unei serii consonantice palatale în latina populară : *ṕ*, *b́*, *t'*, *ď* etc. Noi însă credem că palatalitatea de acest fel — provocată de prezența unui *ị* următor —, nu ne dă dreptul de a vorbi de o serie fonematică nouă ; după noi, numai consonantele muiate constituie o asemenea serie. Dar latina populară n-a avut alte consonante muiate decît **t'* și **ď* proveniți din *j*(=*ị*), *ti*, *di*, *ci*, *gi* + vocale, iar aceste consonante s-au africatizat chiar în epoca latinei populare.

Alexandra Roceric-Alexandrescu și Em. Vasiliu (*Statutul fonematic al africatelor în româna comună*, în *SCL*, *XVI*, 1965, p. 335—339;

versiunea engleză în *RRL*, IX, 1964, p. 497–501) admit, în „latina populară de est“ (= mesodacică), următoarele patru unităţi fonematice, provenite din *k* şi *g* + *e*, *i̯e*, *i*, din *k* + *i̯o*, *i̯u*, *i̯a*, din *t* şi *d* + *i̯o*, *i̯u*, *i̯a*, *i̯e* : *k* (cu alofonele *ḱ*, *č*), *g* (cu alofonele *ǵ*, *ğ*), *t* (cu alofonele *ť*, *ţ*), *d* (cu alofonele *ď*, *ḑ*). Mai întîi ei fac greşeala de a admite că *t* şi *d* + *i̯e* (< *ĕ*) s-au africatizat în latina populară, cînd, de fapt, procesele în discuţie au avut loc în epoca de formaţie a românei. În al doilea rînd, ei fac greşeala de a admite între faza *t* şi *d* pe de o parte şi faza *ţ*, *ḑ* pe de alta, o fază intermediară *tj*, *dj*, care n-a existat (au existat *ť* şi *ď*). În al treilea rînd ei fac greşeala de a admite că *č*, *ğ*, *ţ*, *ḑ* sînt alofone ale fonemelor *k*, *g*, respectiv *t*, *d*, cînd de fapt sînt foneme deosebite.

În urma expunerilor noastre de mai sus, rezultă că sistemul fonetic al latinei populare de la baza românei era următorul :

Sistemul vocalic :

	1		
	a		
ę́ > *i̯é*			*ǫ́* > *ó*
e			*o*
i			*u*

i̯e apare numai în silabe accentuate, *u̯* (numai în diftongul *au̯*).

Nu exista deci la început, decît un singur diftong ascendent, *i̯é*, provenit din *ĕ* sau *ę*. Exista însă diftongul descendent *au̯*. Diftongul grec *eu̯* s-a redus la *e* dacă era urmat imediat de vocală : v. gr. μαγγανεύω > **manganéu̯o* > **manganéo* > **mangáneo* > **mîngíi̯u* > <u>*mî'ngîi̯*</u>.

Sistemul consonantic :

p,	*b*,	*m*	*t*	*d*	*k*,	*g*
f	*v*		*t'* > *ţ*,	*ď* > *ḑ*	*ḱ*,	*ǵ*
			s	(*z* ?)		
			r,	*l*		

Consonantele *ť* şi *ď* au existat, desigur, cîteva secole.

CAPITOLUL IV

MORFOMELE LATINEI POPULARE MESODACICE ŞI SENSURILE LOR

§ 1. Schimbările cele mai mari le-a suferit latina populară, în raport cu latina clasică, în domeniul morfotic. Sistemul morfotic al latinei clasice s-a distrus în cea mai mare parte. Faptul se explică prin căderea consonantelor finale, ca şi prin confundarea vocalelor finale şi a vocalelor care precedau aceste consonante finale : *ĕ*, *ē*, *ĭ*, *ī* s-au transformat în *e* (cu toate acestea, cîteodată *ī* s-a menţinut ca *i*), iar *ō*, *ŭ*, *ū* s-au contopit în unele regiuni, ca cea mesodacică, în *u*, iar în altele, ca Italia şi Peninsula Iberică, în *o* ; dar, în unele dialecte italiene, *-o* şi *-u* s-au menţinut ca atare. Aşadar, în ce priveşte declinarea substantivelor — dar şi a adjectivelor —, formele de tipul *casa*, *casam*, *casā*, se reduceau la *casa*, formele de tipul *panis*, *panī*, *panem*, *pane* se confundau în *pane*, iar formele de tipul *lupus*, *lupō*, *lupum* se transformau în *lupu*, *lupo*. În asemenea împrejurări, era firesc ca, pentru unele forme cazuale din latina clasică, de exemplu cea de ablativ, să se întrebuinţeze şi prepoziţii : *de*, *per*, **cun* etc. (căci în latina clasică ablativul avea cîteodată funcţiile prepoziţiilor *de*, *prin*, *cu* din română). Distincţia între acuzativ şi ablativ s-a anulat întîi la singular, prin căderea consonantei finale *-m* de la acuzativ. (Totuşi, probabil că, în unele regiuni, acuzativul declinării a II-a sing. se termina în *-u*, iar genitivul, dativul şi ablativul aceleiaşi declinări se termina în *-o*). Ajungîndu-se aici, s-au anulat şi distincţiile de la plural, unde aveam, la nominativ, acuzativ şi dativ-ablativ morfomele *-ae*, *-i*, *-a*, *-as*, *-os*, *-is*, *es*, *-us*, *-ua*, *-ibus*, *-ebus*. Identitatea între nominativ şi acuzativ singular decl. I-a, a II-a, a III-a parisilabică şi a IV-a, era realizată prin căderea lui *-s* şi *-m*. Rămîneau deosebiri între nominativ şi acuzativ numai la declinarea a III-a imparisilabică şi la pluralul declinărilor I-a şi a II-a ; dar aceste deosebiri au fost înlăturate în teritoriul mesodacic, ca şi în Italia peninsulară (apeninică), prin impunerea formei de nominativ *-ae* şi *-i*. La declinarea a III-a, prin dispariţia lui *-s* final din desinenţa *-es*, se ajungea la terminaţia *-e*, identică cu cea de singular. De aceea pluralul declinării a III-a a pornit probabil de la o formă arhaică în *-īs*, aşa că s-a ajuns la terminaţia *-i* (it. *pani*, rom. *pîini*) (cf. S. P u ş c a r i u, *Études de linguistique roumaine*, p. 291—296, şi *Limba română*, I, Bucureşti, 1940, p. 328 ; trad. germ., *Die rumänische Sprache*, p. 219). Unii învăţaţi mai cred că dispariţia distincţiei dintre acuzativ şi ablativ nu se explică numai prin căderea consonantelor finale, ci şi prin aceea că unele prepoziţii care în latina clasică cereau ablativul au început să se construiască de la o bucată de vreme cu acuzativul, de obicei identic cu nominativul (în inscripţiile din Pompei, secolul I e.n., avem ;

Saturninus cum discentes în loc de : *Saturninus cum discentibus*). Dar, de fapt, în acest caz, norma nouă are nevoie de explicare. Şi, dacă ni se cere să mai găsim o cauză, ea nu poate fi decît aceea invocată de A. Meillet, cu diferite ocazii : o limbă ca latina, cu o morfologie atît de bogată şi cu reguli de întrebuinţare a prepoziţiilor atît de complicate, nu putea fi vorbită fără simplificări de către populaţiile cucerite din Imperiu. Formele de genitiv şi dativ singular au rămas deosebite mai îndelung de cele de nominativ-acuzativ-ablativ, dat fiind că nu se puteau confunda cu ele. La declinarea a III-a singular, genitivul şi dativul trebuiau să se confunde cu forma de acuzativ-ablativ, eventual cu forma de nominativ-acuzativ-vocativ. Unii învăţaţi cred că latina de la baza românei a păstrat la feminin o formă specială de genitiv-dativ, din latina clasică, la declinarea I-a : *-ae* ar fi dat *-e*, şi, la declinarea a III-a, *-īs*, *ī* ar fi dat *ī*. Deci *casa* ar fi avut gen.-dat. **case*, iar *parte* ar fi avut pluralul **parti* [1]. Lucrul acesta se poate admite. Dar tot atît de plauzibilă este şi părerea, exprimată de Philippide, că a existat o formă unică pentru toate cazurile şi la substantivele în *-a* şi *-e*, ca şi la cele în *-u* (declinarea a II-a). În acest caz, *-e* şi *-i* de la genitiv şi dativ feminin se pot explica astfel : mai întîi *-ă* s-a prefăcut în *e* pe terenul limbii române, sub influenţa lui *e* din articolul *-lei*, ajungîndu-se la identitate fonetică între forma de genitiv-dativ a femininului singular şi formele de plural. Această normă de identitate s-a extins apoi şi la substantivele feminine în *-e*. Mihăescu (*op. cit.*, p. 155) a găsit cîteva exemple de *-a* la genitivul singular al declinării I-a, pe teritoriul mesodacic. Dar nu toate sînt absolut sigure, cum mărturiseşte însuşi acest cercetător. Chiar dacă găsim în Dacia exemple de genitiv cu *-a* în loc de *-ae*, ele nu dovedesc în mod necesar prezenţa acestui genitiv în Dacia, putînd să se explice prin occidentali veniţi în părţile mesodacice.

Se ştie că, în Apus, dativul în *-o* al declinării a II-a a devenit şi forma de genitiv singular [2]. Se poate presupune că, şi pe teritoriul mesodacic, genitivul declinării a II-a singular a fost înlocuit cu dativul, ca în Galia, şi, după cît arată inscripţiile, şi în Dalmaţia, Moesia Superior, Moesia Inferior şi Dacia (pentru Dalmaţia, faptul a fost relevat de P. Skok, *Zum Balkanlatein*, *ZfrPh*, IV, 1934, p. 453, şi de Wilhelm Giese, *Balkansyntax oder thrakischer Substrat* ? în *Studia Neophilologica*, XXIV, 1951—1952, p. 52) : *CIL*, III, 9552 : *Arca Stephano presbytero et Martanae jugoli ejus* ; 1080 : *Bolano filio Dobrovito* ; etc. ; pentru Moesia Superior şi Moesia Inferior, de Mihăescu, *op. cit.*, p. 156 : *Petrus, filius Thomae vicario*, Naissus ; *conjux autem P. Rosinacio glorioso maister militum defuncta est* secolul al VI-lea ; *quaestor collegio*, *CIL*, III, 882, Potaissa. Nu ştim dacă în latina populară din regiunea mesodacică se făcea la început distincţia între un nominativ-

---

[1] Am fi putut invoca şi pe **pane*, **pani*, dar nu avem siguranţa că acest substantiv devenise, din masculin, feminin, chiar în latina populară de la baza românei.

[2] Din acest fapt, Meyer-Lübke, *Grammatik*, II, p. 9, şi III, p. 50 şi 51—52, şi în special *Rumänisch und Romanisch*, Bucureşti, 1930, p. 10, deducea că, şi în română, genitivul latin a dispărut şi a fost înlocuit cu forma de dativ, care ar fi căpătat şi funcţiunile genitivului. El credea că la fel stau lucrurile şi cu declinarea a III-a, atît în Apus, cît şi în Răsărit. Vezi şi cele spuse de Maria Iliescu şi Liliana Macarie, *Evoluţion du génitif et du datif en latin tardif*, *RRL*, IX, 1964, p. 441—442 (articolul întreg p. 437—444), şi Maria Iliescu, *Gibt es einen „Casus generalis ?"* în *RRL*, XVI, 1971, p. 328—329 (articolul întreg, p. 327—331).

acuzativ în *-u* şi un genitiv-dativ în *-o*, distincţie care apare în unele graiuri italiene. Nu este exclus să fi existat un caz unic în *-u* sau *-o* chiar în latina mesodacică. P â r v a n (*Contribuţii epigrafice*, p. 56) relevă într-o inscripţie de pe la anul 500, din oraşul Trajana, din Tracia de nord, un acuzativ (*domo eterna fecit Done* [= *Dominae*] *Fl(avius) Moco domesticos de patria Artacia de vico Calso*), identic cu ablativul (cf. *de patria, de vico*).

Terminaţiile bisilabice de genitiv plural, în *-arum* şi *-orum*, au dispărut, ca şi cele de dativ-ablativ în *-ibus*. Tot aşa terminaţiile de genitiv plural *-um* şi *-ium*, de la declinarea a III-a. Explicaţia este uşor de dat; ele erau prea aberante între celelalte terminaţii ale declinării. Terminaţia *-orum* se păstrează însă la pronume şi se impune şi la feminin şi dativ. Simplificarea trebuia să se facă, în acest caz, prin eliminarea formei feminine, minoritare.

§ 2. Totuşi unii lingvişti au susţinut şi susţin existenţa în română a două forme cazuale: una de nominativ şi alta de genitiv-dativ-acuzativ sau de acuzativ, ca în vechea franceză. Şi deoarece se crede de toată lumea că, în Peninsula Iberică, formele de acuzativ s-au impus în locul celor de nominativ, unii admit că şi în trecutul îndepărtat al limbii române şi italiene au existat cele două forme cazuale în concurenţă. Părerea aceasta este susţinută pentru română de I. C o t e a n u (*Schiţă a declinării numelui în româna comună, Declinarea articulată*, în *SCL*, XV, 1964, p. 445—469, şi versiunea franceză: *Esquisse de la déclinaison du nom en roumain commun, La déclinaison articulée*, în *RRL*, IX, 1964, p. 407—430). Ea nu se poate susţine în cazul limbii române şi al celei italiene, decît pentru declinarea a III-a imparisilabică. Am putut avea nominativ *oaspe*, genitiv, dativ, acuzativ şi ablativ *oaspete*, pl. *oaspeţi*; tot aşa, nominativ şi vocativ *şerpe*, genitiv, dativ, acuzativ şi ablativ **serpente* etc. La neutre: nominativ, acuzativ, vocativ, apoi genitiv, dativ, ablativ. Dar nu avem probe că, în latina populară mesodacică, ca şi în cea italică, apoi în epoca de formare a celor două limbi, română şi italiana, au existat aceste două forme. Româna prezintă, ca şi italiana, cînd forma de nominativ-vocativ sau, la neutre, nominativ-acuzativ-vocativ (*secetă* < *sicitas*, *şarpe* < *serpens*, *lume* < *lumen*, *nume* < *nomen*), cînd forma de genitiv-dativ-acuzativ-ablativ sau, la neutre, forma de genitiv-dativ-ablativ (*cărbune*, *putoare* etc.). Dacă lăsăm la o parte pe *dor* (< *dolor*) şi *duroare* (< *dolore*), care au devenit cuvinte deosebite, numai *cap, capete, om, oameni* prezintă o variaţie de teme după număr, şi numai *oaspe, oaspete* şi *jude, judec* prezintă forme care au putut fi la origine cazuale. Dar e posibil ca *oaspe* şi *jude* să fie singurele forme moştenite din latină şi ca *oaspete* şi *judec* să fie creaţii mai noi, după forma de plural, cum admite G r a u r, *Tendinţele actuale ale limbii române*, Bucureşti, 1968, p. 62.

Foarte probabil, latina populară italo-balcano-carpatică n-a avut, în cazul substantivelor imparisilabice de declinarea a III-a, o declinare cu două forme cazuale la singular: una provenită din nominativ-vocativ (sau, la neutre, din nominativ-acuzativ-vocativ), iar alta, provenită din celelalte cazuri. La cele mai multe substantive, româna şi italiana coincid în faptul că au moştenit o formă sau alta (astfel, de la nominativ-vocativ: *sicitas* > *secetă*, v. lomb. *secea*, napol. *sečętę*, *homo* > it. *uomo*, rom. *om* — şi plural

homines > it. *uomini*, rom. *oameni* — sau de la nominativ-acuzativ-vocativ : *aeramen* > it. *rame*, rom. *aramă*, sufixul *-ame* şi *-ime*, *lumen* > it. *lume*, rom. *lume*, *nomen* > it. *nome*, rom. *nume*, pl. *vera* (devenit singular), sau, de la celelalte cazuri : *tăciune, virtute, cetate, bunătate*, şi toate derivatele în *-ate*, it. *-à*). Aceasta ne arată că deja latina populară italo-balcano-carpatică, cîteodată şi latina din restul Imperiului, se fixase la una din cele două forme. Evident, sînt şi deosebiri în această privinţă, între latina populară din Italia şi cea din teritoriul mesodacic. Astfel italiana are *serpente* (< *serpentem*), ca franceza (*serpent*), iar româna *şarpe* (< *serpens*), italiana are *imperatore* (< *imperatore*), româna *împărat* (< *imperator* ; cf. şi alb. *mbret*, un împrumut din dalmata de sud, adică raguzană), macedor. *flumin* „mulţime" (cf. Tache P a p a h a g i, *GS*, IV, p. 167—170) (< lat. *flumine*, cu trecerea la declinarea a doua, şi schimbarea sensului) (vezi şi Tache P a p a h a g i, *DDA*, sub voce), it. *fiume* < *flumen*, it. *marmo*, rom. *marmură*. Dar era firesc ca două regiuni deosebite ale Romaniei să aibă şi dezvoltări proprii.

§ 3. Din cauza confuziei (sincretismului) formelor cazuale la ambele numere, s-au produs următoarele regrupări ale substantivelor în clase de declinare : substantivele masculine şi neutre de declinarea a IV-a au trecut la a II-a : *socrus* > *socru*, *cornu* > *corn*, *gelu* > *ger* (substantivele feminine de declinarea a II-a, precum sînt numirile de copaci, au devenit masculine : *fagus* „fag"; aşa că, în latina populară, declinarea a II-a cuprindea numai masculine şi neutre), iar substantivele feminine de declinarea a IV-a au trecut la declinarea I-a : *murus* > *mura* (în *App. Probi* : *murus, non mura*). Genul a determinat deci încadrarea într-o nouă declinare. Totuşi, unele substantive feminine de a IV-a au păstrat dialectal terminaţia *-u* atît la singular cît şi la plural : *manus* (în româneşte dialectal şi vechi : *mînu*, pl. *mînu*, mai tîrziu *mînuri* şi *mîni*), iar *nurus* e reprezentat de *nor(u)* în v. rom., în Banat şi în macedoromână, ceea ce mă determină să spun că au rămas mai departe, de declinarea a IV-a. Tot pe baza genului, substantivele de declinarea a V-a au trecut la declinarea I-a : *glacia, facia* (*CGL*, II, 34, 4), afară de *dies* > *zi*, it. *dì*, care a rămas să reprezinte singur declinarea a V-a. În cadrul declinării a III-a imparisilabice, noile forme ale substantivelor s-au creat, cum deja am văzut (mai sus, §2), fie de la forma de nominativ şi vocativ, formă care la neutre era identică cu cea de acuzativ, fie de la forma de genitiv, dativ şi ablativ, formă care la masculine şi feminine era identică cu cea de acuzativ. Astfel, avem de la forma de nominativ : *caput* > *cap*, *homo* > *om*, *hospes* > *oaspe*, *imperator* > *împărat*, *judex* > *jude*, *lumen* > *lume*, *nomen* > *nume*, *serpens* > *şarpe* ; *sicitas* > *secetă* ; iar de la forma de genitiv, dativ, ablativ şi acuzativ (şi acestea sînt cele mai numeroase) : *parietem* > *perete*, *arietem* > *arete*. Substantivele masculine şi neutre în *-u*, derivate de la nominativ, au trecut la declinarea a II-a, avînd adesea un plural de la forma latinească clasică de plural, care era identică sau asemănătoare cu cea de genitiv şi dativ singular : **capu, capita, *omu, *omini, *ospe, *ospeti, *frigu, frigora, *pectu, pectora* şi **tempu, tempora*. Substantivele feminine ca **soru*, formate de la nominativ, n-au trecut la declinarea I-a în latina populară, ci mai tîrziu. Chiar în vechea română exista *sor(u)* (pl. *surori*). Deşi acest substantiv a ajuns să aibă o terminaţie proprie de plural, trebuie să-l considerăm ca trecut la declinarea a IV-a, căci el e feminin şi se termină în *-u*.

Latina populară a încadrat la declinarea a III-a imparisilabică o serie de substantive de declinarea I-a. Pe baza unor cuvinte ca *latro, -onis* „hoţ", *sermo, -onis* „discurs", „mod de vorbire", *ratio, -onis* „raţiune" etc., s-a creat, din *amita, -ae, barba, -ae,* un nou tip al declinării a III-a imparisilabice : *amita, -anis* „mătuşă", *barba, -anis* „barbă", „moş", *mamma, -anis* „mamă", *tata, -anis* „tată" (sînt atestate formele *mamani, CIL,* X, 2965, Puteoli, şi *tatani, CIL,* X, 3646). Explicaţia de mai sus a genezei acestui tip de declinare a fost dată de M e y e r-L ü b k e *(Die lateinische Sprache in den romanischen Ländern,* Gröbers *Grundriss,* I, ed. a II-a, p. 483). V ä ä n ä n e n *(Introduction au latin vulgaire,* p. 116) face presupunerea judicioasă că flexiunea temelor de tipul *latro, -onis* a fost extinsă asupra unor teme în *a,* de declinarea întîia, din nevoia de a distinge între cazul subiect şi cazul regim, la numele de persoane sau de rudenie. J. J u d *(Recherches sur la genèse et la diffusion des accusatifs en -ain et en -on,* Zurich, 1907), şi R. von P l a n t a *(Die Sprache der rätoromanischen Urkunden des 8.—10. Jahrhunderts)* admit că acest tip de declinare s-a dezvoltat şi sub influenţa declinării germanice în *-ō, -ōns.* Acest tip de declinare a fost păstrat de toate limbile romanice, inclusiv de limba română.

Vocativul singular în *-e,* al declinării a II-a, s-a păstrat în latina populară de la baza românei : *bărbate, doamne* („stăpîne").

Aşadar, în latina populară de la baza românei am avut următoarele declinări : 1. sing. *-a,* pl. *-e* ; **casa, *case* ; 2. masc. sing., *-u,* pl. *-i* : **domnu, *domni* (neregulat : **omu, *capu)* ; neutru sing. *-u,* pl. *-a* sau *-ora* : **scamnu, scamna* ; **frigu, *frigora* ; unele neutre, care în latina clasică aveau pluralul în *-a,* au obţinut pe teritoriul apenino-balcanic unul în *-ora,* extins de la **frigu, frigora* şi **tempu, tempora,* căci pluralul acesta se găseşte în limbile română, dalmată şi italiană, şi la unele substantive care în latina clasică erau de declinarea a II-a [1] ; 3. sing. *-e,* pl. *-i* : **pane, *pani* ; 4. sing. *-a,* pl. *-anes* : *tata, tatanes* ; 5. fem. sing. *-u,* pl. *-u* (reprezentată printr-un singur substantiv) : **manu, *manu,* la care, cum am spus deja, trebuia să alăturăm şi pe ** sori,* pl. *sorori* ; 6. (reprezentată printr-un singur substantiv) fem. sing. **di,* pl. **di* „zi", „zile" (cf. it. *il dì,* pl. *i dì,* român *zi,* pl. *zile*). 7. se pot adăuga cazuri izolate, ca sing. **ospe,* pl. **ospiti.*

§ 4. Unul din faptele cele mai importante care caracterizează latina populară în raport cu latina clasică este articolul definit. El s-a născut din demonstrativul şi determinativul *ille, -a, -ud* [2] şi se găseşte deja în latina arhaică (îl întîlnim la Plautus), ca şi la unii scriitori din epoca imperială. Acelaşi *ille* a devenit şi pronume personal de persoana a III-a. Înainte însă ca *ille* să devină articol definit şi pronume, el a suferit unele modificări de ordin fonetic şi analogic. Demonstrativul *ille, -a, -ud* a căpătat în latina populară

[1] Vezi G. C a r a g a ţ ă, *Pluralele româneşti în -ora,* în *Bul. Inst. Fil. Rom.,* III, p. 29—56.

[2] Funcţia de determinativ a demonstrativului este chiar aceea a articolului definit. În unele limbi, demonstrativul care arată îndepărtarea are această funcţie : *ille* în latină, *acela* sau *ăla* în română etc. În propoziţia : *Omul acela a lăsat o impresie frumoasă,* spusă cînd omul despre care vorbim ne este cunoscut de mai înainte, dar nu e de faţă, *acela* are tocmai o funcţie determinativă, nu demonstrativă, căci el nu serveşte la indicarea printr-un gest a persoanei respective, cum e cazul demonstrativului, ci semnifică numai că noi cunoaştem persoana despre care vorbim, că ne referim la ea.

formele : gen. masc. *illuius* şi dat. masc. *illui*, gen. fem. *illaeius* şi dat. fem. *illaei* (aceste forme apar în inscripţii). Cele de feminin trebuie considerate ca redînd pronunţarea *illęius*, *illęi*. Totuşi cei care redactau textele inscripţiilor literarizau cît de cît limba populară, care, desigur, în teritoriul apenino-balcanic, nu avea pe *d* şi *s* finali ; de aceea e mai plauzibil să admitem că formele de genitiv erau identice cu cele de dativ (*illui*, *illaei*). Pe de altă parte, după ce *ĭ* devenise *é* şi după ce *ille* a fost încadrat în norma generală a adjectivelor de tipul *-us*, *-a*, *-um*, cuvintele în discuţie sunau **ellu*, **ella*, *ellúi*, **ellęi* (>**elliéi*). Forma masculină în *-úi* s-a născut prin analogie cu *qui*, gen. *cuius*, dat. *cui* ; cea feminină, în *-aei*, s-a născut de la un dativ *illae*, format după declinarea I-a şi cu *-i* analogic, după **ellúi*. Dar lingviştii care s-au ocupat cu problema nu mai admit alte schimbări ale acestor pronume faţă cu formele din latina clasică. Întrucît deja în latina populară *ille* devenise articol definit, se poate admite că, în acest caz, *ille* devenise aton în frază. Desigur însă că asemenea forme neaccentuate se născuseră atunci atît la *ille* articol, cît şi la *ille* pronume, căci limbile romanice prezintă asemenea forme atone care se suprapun perfect şi ne duc la reconstituirea formelor atone ale latinei populare. La aceste forme atone latineşti populare, pe care romanistica de pînă astăzi nu le admite (şi, desigur, greşit), *e* iniţial a dispărut deja în latina populară, căci limbile romanice nu prezintă nici o urmă a lui *e-*. Nu putem fi de părerea cercetătorilor de pînă astăzi, care au admis căderea lui *e-* în epoca de formaţie a limbilor romanice, în mod independent, în fiecare limbă romanică în parte, în vremea în care *ille* devenea articol. Dispariţia lui *e-* a dus şi la reducerea lui *ll* la *l*, căci în poziţie iniţială nu era posibil un *ll*. Aşadar, deja în latina populară se găseau formele :

Singular

	Masculin	*Feminin*
nom. - ac.	**ellu* (tonic) şi **lu* (aton)	**ella* (tonic) şi **la* (aton)
gen. - dat.	**lui*	**laei* (= **lęi*)
dat.	**li* (cf. macedor. *ľi*, dr. *i*)	**li*

Plural

nom. - ac.	**elli* (tonic) şi **li* (aton)	**elle* (tonic) şi **le* (aton)
gen. - dat.	*loru*	**loru*
dat.	**le* (cf. dacor. *le*, it. *le*)	**le*
ac.	**lo(s)* (cf. v. rom. *lă*)	**lo(s)* (cf. v. rom. *lă*).

Din **lu* şi **lui*, **la* şi **laei*, **li* şi **loru*, **le* şi **loru* atoni s-a născut articolul definit românesc. Din aceste forme şi din celelalte (în acest caz, formele de genitiv erau numai accentuate, iar cele de dativ numai atone) s-a născut pronumele personal. Dificultăţile care s-ar părea că se ivesc, în ipoteza noastră, la explicarea articolului feminin *-a* şi a pronumelui feminin de acuzativ singular *o* (ambele trebuind a fi scoase din **la*), nu sînt pentru *-a* (articolul definit feminin) mai mari decît în ipoteza că *-a* vine din **ella* prefăcut în **ęáu̯ă*, după legile fonetice ale limbii române, căci nici **ęáu̯ă* nu poate

fi redus uşor la *-a*; iar pentru *o* (pronume de acuzativ) ele se pot înlătura: după modelul **lu *védu *éllu* „îl văd pe el", s-a zis: **uă *védu *ęáuă* „o văd pe ea", nu **lă *védu *ęáuă*, cum se spunea la început (*a* neaccentuat neiniţial devine în româneşte *ă*). Adică pe baza identităţii dintre **lu* şi finalul din **ellu*, s-a creat din **lă* şi **ęauă* forma **uă*. Să nu se scape din vedere că, la plural, era, de asemenea, identitate între **li* şi **le* pe de o parte şi finalul din **elli* şi **elle* pe de alta, ceea ce făcea mai imperativă înlocuirea lui **lă* cu **uă*.

În ce priveşte poziţia articolului definit faţă de substantiv, limba română se deosebeşte de celelalte limbi romanice: ea îl pune după substantiv şi-l sudează cu substantivul (excepţie face numai genitivul şi dativul numelor de persoane masculine; *lui Petru, lui Petre*; dar avem şi gen. *a Petrii*, ca şi gen.-dat. *Sandului*). Probabil că această particularitate urcă pînă la latina populară şi se explică substantivul traco-dacic (pentru amănunte vezi jos, §, 8). Totuşi dialectele din sudul Dunării, cel din Banat şi cel din Crişana, Maramureş şi Ardeal, prezintă în unele cazuri articolul înaintea substantivului şi, fireşte, atunci el nu mai este sudat cu substantivul. În amănunte, lucrurile se deosebesc de la un dialect la altul. În macedoromână articolul feminin apare şi înainte de substantiv, şi numai la genitiv şi dativ singular. Aşadar, alături de *căliva mọaşil'ei* „coliba babei", *părinţil' a fęatil'ei* sau *a fęatăl'ei* „părinţii fetei" şi *a grînlui* „grîului", avem în macedoromână şi: *căliva li mọaşi* „coliba babei", *họara l'i mulari* „satul femeii", apoi cu *a-*, adăugat probabil mai tîrziu: *părinţil' ali fęată* „părinţii fetei", *mọaşa al darac* „baba dracului", *al ocl'u* „(al) ochiului", *alu χ'ilu* „(al) fiului", *alu preftu* „(al) preutului" (trebuie să presupunem că *l'* din *-l'ei* s-a depalatalizat, devenind *l*). În dialectul crişan-maramureşean, în epoca veche românească (secolul al XVI-lea), se întrebuinţa rar, şi numai la feminin singular genitiv şi dativ, articolul definit proclitic *ei*, *ii*: *a ei noastre credinţă* „a credinţei noastre". I. T a n o v i c e a n u (*Articolul antepus* ei, ăi, îi, i *la numele proprii feminine*, în *Arhiva*, VIII, 1897, p. 329—344 şi Al. P r o c o p o v i c i, *Din istoria pronumelui în limba românească*, în *Rev. Fil.*, I, 1927, p. 233—266, dar mai ales p. 249—266, (cf. şi I. C o t e a n u, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, Bucureşti, 1969, p. 119—120), au dat exemple din epoca veche, din Moldova (documentele moldoveneşti), ca: *feciorii ei Şoldăneas(ă)* (1652), *fetele i Mîndroaie* (1636), *ficiorii Şoldănească* (1637), *nepot de fică i Hocingoe* (1673), *fiind ... datoarea îi Năstăsoae* (1688) etc. Faptele din Moldova apar, desigur, în regiuni în care s-au stabilit, în epoca feudală, ardeleni şi crişeni-maramureşeni; ele nu caracterizau la început dialectul moldovenesc, cum nu l-au caracterizat nici pe cel muntenesc. În aceste ultime dialecte, numai numele masculine au primit articolul în discuţie. Articolul feminin definit de genitiv-dativ singular apare, în textele rotacizante, înaintea substantivului chiar atunci cînd substantivul este însoţit de un pronume posesiv care stă înaintea substantivului (vezi mai jos, §13, nr. 2). În acest caz, apare antepus şi articolul de genitiv-dativ singular *lor*. În meglenoromână, în istroromână şi în graiul bănăţean, genitivul şi dativul masculin şi feminin, singular şi plural, se formează prin antepunerea lui *lu*, care, însă, la origine, a fost un genitiv-dativ singular masculin în *lui* (părere mai probabilă decît aceea a lui P u ş c a r i u, *Der* lu-*Genitiv im Rumänischen*, în *ZfrPh*, LVII, 1937, p. 76—82, care credea că *lu* provine din *illo*, şi că s-a extins asupra femininului,

ca şi asupra pluralului, mai tîrziu (megl. *lu ampiratu, lu featā* etc.)[1]. Am spus că şi numele de persoane masculine au în dacoromână articolul antepus la genitiv şi dativ.

T. Papahagi a relevat (GS, II, 1925, p. 52) că, în Ţara Moţilor, există şi genitive ale numelor proprii cu *a li*: *Ioan a li Petru, George a li Lip* etc. Învăţatul macedoromân identifică pe *a li* cu macedor. *a li* din expresii ca *perlu a li Marie*. Lucrul e aprobat de Al. Procopovici, în articolul *Din istoria pronumelui în limba română* (*Rev. Fil.*, I, p. 233—266), care însă derivă pe acest *li* din *illaei* şi *illae* (p. 249 şi 251).

În Ardealul de nord, numele proprii prezintă şi genitive cu *al* înaintea formei de nominativ: *Dumitru al Iancu, Maria al Iuon*, dar şi înaintea celei de genitiv. *Paraschiva al Petri*. După S. Puşcariu, *ZfrPh*, LVII, 1937, p. 249, *al* reprezintă pe *ad* + *illo*, iar *ali* pe *illī*. Probabil că *a* este *al*, *l* este *lui*, redus la *lu*, iar *li* este *illī*. De fapt *li* apare şi la nume comune: *luna li martii, luna li cuptoriu, luna li cireşauă, luna li prieiu*, descoperite de D. Şandru în Bihor (vezi *Bull. lingu.* V, p. 157, 160). Trebuie să adaug că graiurile de prin Crişana şi Ţara Moţilor aveau şi au, ca articol masculin singular genitiv şi dativ al numelor comune, *(-)li* în loc de *(-)lui*, ceea ce presupune, desigur, un lat. pop. *illi* > **li*, foarte uşor de explicat, din moment ce avem în latina clasică dativul *illī* şi genitivul *illius*: *ochiuli* „ochiului". Acest *-li* este, desigur, identic cu *li* din *a li Gheorghe* „al lui Gheorghe"[2]. Desigur, această formă este identică cu *ali* din istroromân, pe care a relevat-o Philippide într-un singur exemplu (*Orig. rom.*, II p. 492): *ali tsâtśe* „tatălui", pentru masculin singular dativ. Această particularitate dialectală urcă deci pînă în epoca latinei populare şi caracteriza şi atunci o arie arhaică a latinei populare.

§ 5. Aşadar, ceea ce caracterizează româna în comparaţie cu celelate limbi romanice este caracterul sintetic al formelor cazuale de genitiv-dativ: pe cînd, în limbile romanice occidentale, formele cazuale de genitiv au recurs la prepoziţia *de*, iar formele cazuale de dativ au recurs la prepoziţia *a*, — prepoziţii care însoţesc întotdeauna articolul definit, articolul indefinit, demonstrativul şi alţi determinanţi pronominali ai substantivului, — româna a rămas întotdeauna la formele sintetice ale articolelor şi determinantelor pronominale. Este adevărat că macedoromâna prezintă, în declinarea articulată, forme cazuale de genitiv-dativ întrucîtva diferite de cele ale dacoromânei:

Masculin

Sing. gen.-dat. *al darac* Pl. gen.-dat. *a bărbaţlor*
a bărbatlui

[1] Pentru articolul definit şi pronumele personal de persoana a III-a, din latina populară de la baza românei, să se vadă D. Găzdaru, *Descendenţii demonstrativului latin ille în limba română*, Iaşi, 1929, şi G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iaşi, 1948, p. 303—320. Multe exemple le-am luat din Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 408—410, 466 şi 491—493. Pentru formele cazuale şi de număr ale macedoromânei să se vadă în special Matilda Caragiu-Marioţeanu, *Flexiunea substantivelor în aromână*, în *SCL*, XV, 1961, p. 229—246.

[2] Forma **ómulli* ar fi trebuit să dea **ómul'i* şi apoi **ómui*. Nu s-a ajuns la aşa ceva, probabil din cauză că s-a depalatalizat *l'*, cum s-au depalatalizat şi *l'* din *lei*, *li* proclitic, din macedoromână. Dealtfel în textele vechi româneşti şi azi, în Maramureş, *ali* apare ca *ai* (vezi Procopovici, *art. cit.*, p. 253—257, şi notele de acolo).

Feminin

Sing. gen. - dat. *a li featǎ,* Pl. gen. - dat. *a featilor*
a li feate sau
a featǎl'ei, a featil'ei.

Dar nu se poate preciza dacǎ *a*, care însoţeşte întotdeauna, în macedoromânǎ, forma de genitiv-dativ, îşi are originea în prepoziţia latinǎ *ad*, cum susţin W. Meyer-Lübke (*Rumänisch und Romanisch*, în *Academia Românǎ, MSL*, seria a III-a, t. V, mem. 1, Bucureşti, 1930, p. 10), Th. Capidan (*Aromânii, Dialectul aromân*, Bucureşti, 1932, p. 385), I. Coteanu (*Schiţǎ a declinǎrii numelui în româna comunǎ, Declinarea articulatǎ*, în *SCL*, XV, 1964, p. 445—469, versiunea francezǎ *Esquisse de la déclinaison du nom en roumain commun, La déclinaison articulée*, în *RRL*, IX, 1964, p. 407—430), şi Maria Iliescu şi Liliana Macarie, *Évolution du génitif et du datif en latin tardif*, *RRL*, IX, 1964, p. 436—444 şi *Schiţǎ de evoluţie a declinǎrii în latina tîrzie*, *SCL*, XVI, 1965, p. 469—498, sau dacǎ îşi are originea în *ille*, cum este cazul cu articolul genitival *al, a, ai, ale* din dacoromânǎ, care apare numai dacǎ genitivul determinǎ un substantiv care nu prezintǎ articolul definit (*ziua victoriei*, dar *o zi a victoriei, aceastǎ zi a victoriei*) (se ştie cǎ acest articol s-a redus la *a* în dialectul moldovenesc). Franceza prezintǎ sintaxe ca : *frere al rei Marsilion* (*La chanson de Roland*, 1214) ; *la fille au noble roi Latin* (Scarron, *Virg.*, VII) ; *la mère à Jules* (H. Bauche, *Le langage populaire*, p. 23) dar aceste sintaxe se disting de aceea care a fost moştenitǎ de românǎ, de tipul : *tatǎl a cinci copii*, prin faptul cǎ prepoziţia precede substantivul, fǎrǎ ca un numeral cardinal determinant sǎ fie prezent. Iar fapte sintactice ca cele franceze se pot gǎsi deja în *Formulae Andecavenses* (28) : *nam terra ad illo homine nunquam fossadasset.* O sintaxǎ a vechii române, ca aceasta : *trestie a cǎrtulariu* „roseau du scribe" (*Ps. sch.*, ed. Bianu, p, 44, 2 ; în Coresi, *Praxiul*, avem *trestia cǎrtulariului*) poate fi o moştenire din latina popularǎ, dar nimic nu ne obligǎ sǎ admitem aceastǎ ipotezǎ. Natural, procedeul sintactic la care ne referim, *ad* + acuzativul, avea, deja în epoca latinei vulgare, valoarea de dativ, pǎstratǎ şi de vechea românǎ : *sǎ slujeascǎ a doi domni* (Varlaam, *Cazania*, 90, 23).

Este adevǎrat cǎ, în vechea românǎ, se întîlnesc fapte ca : *nece sǎ te închini a dumnezeu striin* (Coresi, *Psaltirea*, LXXX, 10) ; se poate admite, ca Ov. Densusianu (*Histoire*, II, p. 376), cǎ acest procedeu analitic este o moştenire din latina vulgarǎ ; prezenţa formelor sintetice de genitiv-dativ nu se opune deci unei asemenea ipoteze. Dar procedeul nu e semnificativ, pentru cǎ se poate gǎsi în orice limbǎ şi nu dovedeşte existenţa unui adevǎrat dativ. Este tot atît de probabil cǎ avem a face cu o inovaţie a românei. Dupǎ cum se ştie, limba popularǎ din epoca modernǎ procedeazǎ în acelaşi fel : ea înlocuieşte dativul sintetic printr-o expresie prepoziţionalǎ, deci analiticǎ, de astǎ datǎ cu prepoziţia *la*, echivalentul vechii prepoziţii *a*. Aşa încît ipoteza unui dativ cu *a*, moştenit din latina popularǎ de cǎtre românǎ, nu pare plauzibilǎ.

În concluzie : nu trebuie sǎ excludem ipoteza unui dativ românesc cu prepoziţia *a*, moştenit din latina popularǎ. Şi putem admite cǎ acest procedeu cǎpǎtase şi valoarea de genitiv, ca în vechea francezǎ. Dar, în acest caz trebuie sǎ admitem cǎ macedoromâna a combinat cele douǎ procedee de expresie a

genitiv-dativului, moştenite de română din latina vulgară: procedeul sintetic şi procedeul analitic, deşi putem admite că, la origine, a existat şi în macedoromână *al*, *a*, *ai*, *ale* numai la genitiv, ca în dacoromână, că macedoromâna l-a redus, întocmai ca şi dialectul moldovenesc (şi unele dialecte ardeleneşti) la *a* şi că l-a extins şi la dativ. Astfel de forme contaminate găsim şi în textele secolului al XVI-lea: *cine poate sluji a oamenilor* (Coresi, *Cazania întîia*, 379). Dar dacă se admite că *a* din formele macedoromâne de genitiv-dativ îşi are originea în latinul *ad*, este un fapt că genitiv-dativul macedoromân prezintă şi formele sintetice din dacoromână.

Forme sintetice — şi nu numai ale articolelor şi determinantelor pronominale, dar şi ale substantivului — existau în vechea franceză şi în vechea provenţală. Dar aceste forme au dispărut la sfîrşitul evului mediu sau în secolul al XVIII-lea, iar acuzativul şi dativul francez şi provenţal au devenit pur analitice; pe cînd româna a rămas, din acest punct de vedere, la forme sintetice de genitiv-dativ (ale declinării articulate şi ale celei nearticulate feminin singular).

§ 6. Atît în limba veche cît şi astăzi întîlnim cîteodată prepoziţia *de* cu funcţia de genitiv: *calea de cetate*, *pren mijloc de băsearecă*, *la mijloc de codru des*. În macedoromână avem exemple ca *priste gura di puţ*, *uşa di călivă* (Pericle N. Papahagi, *Basme aromâne*, 8/18 şi 19/16). Coteanu (*art. cit.*, p. 425) afirmă că asemenea construcţii sînt partitive — şi e foarte clar acest sens în exemple ca macedor. *pri ningă buḍa di amare*, *mesea di amare* — şi dacor. *pren mijloc de băsearecă*, *pre(n) mijloc de casa mea*, *din mijloc dă casă*, *la mijloc de codru des*. Coteanu conclude pe drept că prepoziţiile latineşti *de* şi *ad* şi-au disputat şi împărţit terenul, în latina populară, în ce priveşte formarea genitivului. Dar nu sînt de acord cu dînsul cînd afirmă că *de* s-a specializat în latina populară de la baza românei pentru alcătuirea genitivului substantivelor nedeterminate (= fără articol definit). Eu aş separa exemplele de tipul *gura di puţ*, *buḍa di amare* etc., în care *de* are o funcţie obişnuită în orice limbă, aceea de a specifica partea individualizată a unui obiect, şi exemplele de tipul *calea de cetate*, în care *de* a putut însemna la origine „din", şi aş admite că numai prin integrarea abuzivă a elementelor sau sintagmelor substantivale ca *medius locus*, *gyrus* etc. (din locuţii conjuncţionale ca *ad medium locum*, *in gyrum*, *per gyrum* etc.) în categoria substantivelor care exprimă părţi individualizate ale obiectelor s-a ajuns la întrebuinţarea lui *de* ca semn al genitivului şi în asemenea cazuri, în care *de* este totuşi nejustificat din punct de vedere al realităţilor exprimate. În latina de la baza românei procedeul de exprimare a genitivului prin *de* s-a oprit aici; şi el apare, desigur, ca şi în română, atît ca genitiv al substantivelor nearticulate, cît şi ca genitiv al substantivelor articulate; pe cînd în latina de la baza italienei şi limbilor iberoromanice el a devenit procedeul normal de expresie a cazului în discuţie.

§ 7. Morfomele de genitiv-dativ **-úi*, **-ę́i*, **-óru*, de care am vorbit mai sus, nu existau la numeralele cardinale mai mari decît *un* (în latina clasică exista *duorum*, *duarum* şi *trium*; dar aceste forme au dispărut în latina populară). În aceste condiţii, un substantiv care era însoţit de aceste numerale cardinale trebuia să recurgă la un alt procedeu pentru constituirea formei cazului de genitiv-dativ; şi nu rămînea decît să se utilizeze un procedeu analitic. Este, dealtfel, ceea ce găsim în latina populară. W. Meyer-Lübke

(Gröbers *Grundriss*, I, p. 487, şi *Romanische Grammatik*, III, § 35—46) a invocat sintaxa latină *hic requiiscunt membra ad duus fratres* (*CIL*, III, 2483) („Aici odihnesc membrele a doi fraţi") în care avem un genitiv exprimat prin forma de acuzativ precedată de prepoziţia *ad*. Această exprimare a fost conservată de română pînă în zilele noastre : *A doisprăzece apostoli numele le sînt aceste* : (Coresi, *Tetraevanghelul*, 50) ; *cu îndemînarea a doi fraţi* (*Îndreptarea legii*, 44/47—48) ; *este tatăl a cinci copii* etc.

Este interesant de remarcat că procedeul sintactic în discuţie nu caracterizează actualmente limbile romanice. Se pare că procedeul de formare a genitivului şi dativului substantivului precedat de numerale, cu ajutorul prepoziţiei *a* (< *ad*) a dispărut în Romania occidentală în epoca de formare a limbilor romanice ; această dispariţie pare să fi fost provocată de faptul că, în Romania occidentală, genitivul a început să se formeze cu ajutorul prepoziţiei *de*, iar dativul, cu ajutorul prepoziţiei *a* (< *ad*).

§ 8. Poziţia enclitică a articolului definit, care caracterizează, cu puţine excepţii, limba română, — unele dialecte sau unele categorii de substantive prezintă articolul în poziţie proclitică — s-a fixat, desigur, tot în această epocă. Unii au voit să explice faptul prin limbile tracă şi dacică. Dar cunoştinţele noastre despre formele şi sintaxa acestor limbi sînt aproape nule : nu ştim dacă limbile tracă şi dacică aveau articol şi de aceea trebuie să ne abţinem de a admite o eventuală influenţă a tracodacicei asupra latinei populare în această privinţă. Dar, desigur, latina populară de pe teritoriul mesodacic utiliza articolul definit înaintea substantivului, şi această poziţie a trebuit să se păstreze în română [1]. Adăugăm totuşi că, şi în ipoteza că tracodacica n-a avut articol, s-ar putea explica prin limba tracodacică poziţia enclitică a articolului definit românesc. Se ştie că acest articol este la origine un adjectiv demonstrativ, sau, mai exact determinativ, lat. *ille*. Unele limbi plasează demonstrativul înaintea substantivului, — cazul francezei, italienei, germanei —, altele, în urma lui, — româna (care, însă nu evită total poziţia înaintea substantivului). Presupunînd că limbile tracă şi dacică plasau şi ele demonstrativul în urma substantivului, am putea admite transpunerea acestei obişnuinţe în latina populară de pe teritoriul trac şi dac şi deci am explica de ce articolul definit românesc e enclitic. Astfel de cazuri de transmitere a unor particularităţi sintactice autohtone în latina populară sînt bine documentate. Al. G r a u r a arătat în **Ab, ad, apud** *et* **cum** *en latin de Gaule* (în *BSL*, XXXIII, 1932, p. 225—298), că latina populară din Galia şi apoi franceza au moştenit o serie de întrebuinţări ale prepoziţiilor din limba celtă. Dar e mai probabil că postpunerea demonstrativului faţă de substantiv, în română, se explică nu prin influenţa limbii trace, ci printr-o trăsătură psihică a poporului român, trăsătură care e în fond aceea a tracilor şi dacilor. E mai plauzibil deci că postpunerea demonstrativului înromă-

[1] Unii lingvişti consideră că poziţia enclitică a articolului definit românesc este continuarea poziţiei enclitice a lui *ille* în latina clasică, poziţie acceptată şi de latina populară. Ei recunosc, fireşte, că *ille* apărea în latină adesea şi înaintea substantivului ; şi explică prin acest fapt poziţia articolului din limbile romanice occidentale. Vezi discuţia unor asemenea păreri la N. D r ă g a n u, în *Dacor.*, IX, p. 273—312, care se opreşte la concluzia (p. 310) că latina populară din Occident obişnuia antepunerea demonstrativului *ille*, iar latina populară orientală, postpunerea lui.

nește se explică prin baza psihică tracodacă și română și că postpunerea articolului definit este determinată pînă la urmă de același factor (baza psihică). Oricum ar sta însă lucrurile, poziția enclitică a articolului definit românesc trebuie explicată prin poziția enclitică a demonstrativului, nu altfel, și acest lucru l-a văzut H. Schuchardt (*Das Baskische und die Sprachwissenschaft*, Viena, 1925, p. 10), vorbind despre limba bască, care de asemenea are articol definit enclitic. Articolul definit este enclitic și în albaneză. Dar, desigur, nu sub influența albanezei a căpătat româna această particularitate. Trebuie să admitem că graiurile ilirice de la baza albanezei aveau aceeași particularitate ca și graiurile trace și dace, de a plasa demonstrativul după substantiv, și că baza psihică a albanezilor și a strămoșilor lor, ilirii, avea aceeași tendință în ce privește ordinea cuvintelor. Nu are dreptate Graur, *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 56–60 (= *Romania*, LX, 1934, p. 233–237), și *Bull. lingu.*, V, 1937, p. 204–218, să afirme că articolul definit al substantivului s-a născut numai cînd urma un adjectiv și că, la început, el aparținea adjectivului. Articolul definit s-a născut și cînd nu urma un adjectiv, din demonstrativul *ille*, care însoțea substantivul, și poziția acestui demonstrativ, *ille*, explică poziția articolului definit. E. Tănase (*La postposition de l'article défini en roumain*, în *Actes du X-e Congrès international de linguistique et philologie romanes*, Strasbourg, 1962) constată că, în secolul al XVI-lea, demonstrativul românesc stă, în 98% din cazuri, înaintea substantivului, că, în secolul al XIX-lea, stă înaintea substantivului în 93% din cazuri, în textele literare, și în 45% din cazuri, în cele populare, iar în secolul al XX-lea, în 53% din cazuri în cele literare și în 18% din cazuri în cele populare. Dar, cum remarcă Graur (*RRL*, XII, 1967, p. 16), numai textele populare arată ordinea specifică românei ; în secolul al XVI-lea avem o ordine influențată de cea a textelor slave. Voi adăuga că, în secolul al XIX-lea, topica demonstrativului românesc este influențată de topica demonstrativului din limbile romanice occidentale. Tănase n-a putut da adevărata explicație poziției articolului definit, pentru că admite că demonstrativul, devenit articol definit, a trecut la sfîrșit, ca orice determinant al substantivului, pe cînd demonstrativul autentic a rămas mereu înaintea substantivului. De fapt, caracterul enclitic al articolului dovedește că latina balcanică situa demonstrativul după substantiv, cum procedează în general azi graiul popular românesc. Numai graiurile macedoromâne, meglenoromâne, rotacizante și crișene prezintă și tendința spre poziția proclitică, care se explică, desigur, prin influența latinei populare de la baza italienei și dalmatei, eventual a limbii grecești. Dar această poziție proclitică nu este atestată de texte decît pentru genitiv-dativ, niciodată pentru nominativ-acuzativ. R. G. Piotrovskij (*Formirovanie artiklja v romanskich jazykach*, Moscova-Leningrad, 1960) afirmă că trebuie să căutăm o influență străină ca să explicăm postpunerea articolului în limba română ; el are dreptate că postpunerea articolului se explică prin tendința de a plasa determinantul după determinat ; dar, în loc să vadă că postpunerea, ca fapt fundamental al limbii române, este un fenomen vechi, din epoca de formație a românei, și că se explică prin aceea că ordinea cuvintelor în latina carpato-balcanică era aceeași ca și în româna populară de azi,iar în ultimă analiză, prin ordinea cuvintelor din substratul tracodacic, respinge influența substratului, pentru că în cele mai vechi

texte albaneze articolul ar fi proclitic[1], deși strămoșii albanezilor au putut fi altceva decît tracodaci, care sînt strămoșii românilor, și este probabil că erau iliri. În alte fapte interpretate greșit sau în fapte de-a dreptul greșite (vezi G r a u r, *SCL*, XII, p. 9—10), el crede a găsi argumente pentru apariția tardivă a articolului în română. Cum în greacă articolul definit e proclitic, după Piotrovskij nu rămîne decît să se admită influența limbii bulgare asupra românei. Piotrovskij conclude că articolul definit român a trebuit să se constituie mai tîrziu decît cel din limbile romanice occidentale, pentru că româna, ca limbă rustică, deci conservatoare, s-ar fi caracterizat prin încetineala realizării proceselor lingvistice (concepție, și aceasta, cu totul falsă), și fixează acest proces de constituire a articolului definit român în secolele al X-lea și al XI-lea, ca de altfel și pentru bulgară. Cronologia propusă este, desigur, justă pentru bulgară, care și-a creat articolul definit sub influența românei, mai exact: prin asimilarea de către slavii din Bulgaria a unui mare număr de români; dar ea este falsă pentru română, unde procesul în discuție urcă pînă în latina populară. Limbile nu se schimbă sub influența atît de puternică a altora, vecine sau de pe același teritoriu, decît dacă avem asimilare de populații și bilingvism. În cazul românei, este greu de văzut ce factor a putut schimba limba din Dacia tocmai în secolele al X-lea — al XII-lea (este adevărat că, după Piotrovskij, românii locuiau, în acea vreme, în sudul Dunării). Un fapt atît de caracteristic limbii noastre nu-și poate avea originea decît în epoca de formare a românei, ba chiar în latina balcano-carpatică[2]. *

§ 9. În special sub influența lui W. M e y e r-L ü b k e (*Die Schicksale des lateinischen Neutrums im Romanischen*, Halle, 1883) se admite o mare deosebire în ce privește genul, între latina clasică și cea populară: conștiința genului neutru a început să se întunece în latina populară, prin confuzie cu masculinul. Cum am arătat în articolul meu *Soarta neutrului latin clasic în latina populară și în limbile romanice*, în *SCL*, VIII, 1957, p. 299—313, pe care-l urmăm de aproape în §-ul de față, această concepție este în bună parte greșită. Mai întîi, dispariția consonantelor finale și contopirea unor vocale finale într-o singură vocală nu putea duce la confuzia neutrelor cu masculinele, căci, dacă această confuzie avea loc la singular, ea nu se producea la plural, unde terminația de neutru, *-a*, era deosebită de aceea de masculin plural, *-i*. Dar în limbă nu importă dacă o categorie de substantive posedă o formă comună cu altă categorie de substantive, ci dacă acea categorie prezintă totuși unele forme distinctive. Neutrul latin clasic trebuia să rămînă mai

[1] De fapt, astfel stau lucrurile cu albaneza de astăzi: anume, așa cum spune Eqrem Ç a b e j (*SCL*, X, 1959, p. 527—560, *Quelques problèmes de l'histoire de l'albanais)*, articolul definit albanez e enclitic începînd din epoca antică, iar articolul albanez proclitic e mai nou.

[2] Un istoric recent al teoriilor despre originea articolului definit românesc a făcut Ilie D a n, *Unele aspecte ale articolului românesc (privire istorică)*, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza" din Iași*, seria a III-a, XII, fasc. 2, 1966, p. 143—164, care însă, în problema ce ne interesează aici, ajunge cîteodată la alte concluzii decît cele la care ne-am oprit noi; vezi și articolul său *Cu privire la postpunerea articolului românesc*, în *Universitatea „Al. I. Cuza", Iași, Institutul Pedagogic, Comunicări științifice*, 1971, p. 135—152, unde autorul se oprește la ideea justă că articolul definit românesc este (p. 149) „un rezultat al sintaxei latine populare orientale", dar crede, greșit, că aceasta se opune considerării lui ca o supraviețuire a substratului tracodacic și ca o caracteristică a uniunii lingvistice balcanice.

departe neutru în latina populară, aşa cum am admis noi mai sus. Numai în cazul substantivelor de declinarea a III-a, care în latina populară apenino-balcano-carpatică se terminau la singular în -*e*, iar la plural în -*i*[1], nu mai exista o formă neutră la plural deosebită, şi de aceea numai la aceste substantive s-a pierdut categoria de neutru. Într-adevăr, substantive neutre ca *aeramen* „aramă“, *fel* „fiere“, *lumen* „lumină“, *mare* „mare“, *marmor* „marmură“, *mel* „miere“ au devenit masculine în italiană şi franceză (*lume* nu are un urmaş în franceză) şi feminine la români[2] (*aramă* şi *marmură* au sunat altădată **arame* şi **marmure*). Dar acele substantive neutre de declinarea a III-a care şi-au păstrat terminaţiile de plural (*cap*, *frig* etc.) au rămas neutre şi au fost trecute la declinarea a II-a. E drept că cercetătorii care susţin că neutrul a început să dispară deja în latina populară se întemeiază şi pe un alt fapt decît cel arătat mai sus, şi anume pe reducerea continuă a numărului substantivelor neutre, prin trecerea lor la categoria substantivelor masculine, în limbile romanice occidentale, în special în franceză şi provenţală. Dar, în ce priveşte declinarea a II-a, fenomenul s-a petrecut, desigur, numai după epoca latinească, nu şi în această epocă. Căci neutre de acest fel au existat în vechea franceză (cf. *quatre brace*, cu -*e* din lat. -*a*), există chiar astăzi în italiană : *il braccio* „braţul“, pl. *le braccia* „braţele“, şi există numeroase în română. Dacă astfel de substantive sînt, formal, adică din punct de vedere al semnelor gramaticale, masculine la singular, ele au un plural deosebit (în portugheză, spaniolă, română şi în unele dialecte italiene au un plural feminin), ceea ce înseamnă că alcătuiesc şi formal o altă categorie decît masculinele. Această categorie nu poate fi definită decît prin sensul ei, care e cel de „lucru“, de „neanimat“, deci exact sensul neutrelor latineşti. Numirea de *ambigen* sau *eterogen*, care apare la mulţi gramatici români, nu este potrivită. Nici numirea de *eteroclita*, întrebuinţată în gramatica italiană pentru substantive ca *braccio*, *braccia*, nu este potrivită[3].

Împotriva concepţiei curente, trebuie să admitem că, chiar în latina populară, dar anume pe teritoriul apenino-balcano-carpatic, la declinarea a II-a, genul neutru n-a slăbit, ci s-a întărit. O desfiinţare treptată a lui a avut loc în franceză din motive fonetice şi analogice, pe care nu le putem examina aici. Dar fenomenul a durat mult, pînă în epoca franceză veche. În latina populară lucrurile au stat altfel, şi evoluţia limbilor romanice nu s-a făcut întotdeauna în acelaşi sens în care s-a făcut aceea a latinei populare. Că

---

[1] Mă întreb dacă -*i*- din terminaţia de plural a neutrelor de declinarea a III-a (*maria*) n-a contribuit la fixarea lui -*i* ca morfom de plural al declinării a III-a.

[2] În română, unele masculine de declinarea a III-a au devenit feminine: *panis* > *pîine*, *sal* > *sare*. Poate asta explică de ce unele neutre, care au devenit masculine în Apus, sînt la români feminine. Dar, şi acolo, neutrul *caro* „carne“ a devenit feminin, iar, la noi, neutrul *lac* „lapte“ a devenit masculin.

[3] Argumentarea aceasta în sprijinul ideii că, în română, există genul neutru aparţine lui Al. Graur, care a expus-o în *Romania*, LIV, p. 249—260, articolul *Les substantifs neutres en roumain* (vezi acum articolul în *Mélanges linguistiques*, Paris, 1936, p. 31—42), *Bull. lingu.*, V, p. 5—11, articolul *Sur le genre neutre en roumain*, şi *LR*, 1954, nr. 1, p. 30—44. Lingvistul bucureştean nu se gîndea însă să aplice această concepţie şi latinei populare şi să admită şi acolo existenţa unui neutru, numai pentru motivul că, la plural, unele substantive aveau altă terminaţie decît cea a masculinelor şi femininelor (astfel, în ultimul articol citat, p. 32—33, el admite, pentru latina populară, teoria curentă).

neutrul declinării a II-a s-a întărit rezultă din faptul că substantive care în latineşte erau masculine au devenit în latina populară neutre: *digitus* avea acum pluralul *digita*: cf. it. *le dita*, rom. *degete* (fapt relevat deja de B a r t o l i, *Introduzione alla neolinguistica*, p. 28) şi *fructus* avea pluralul *fructa*: it. *il frutto*, pl. *le frutta*, alături de *i frutti*, *murus* avea pluralul *mura*: it. *il muro* „zidul", pl. *le mura* alături de *i muri*. Păstrarea formelor masculine alături de cele neutre, la unele substantive, în limba italiană, nu trebuie să ne facă să credem că n-a existat o tendinţă de înlocuire a masculinelor cu neutrul. Ea este arătată clar de substantive ca *il dito*, care nu au decît un singur plural şi sînt numai neutre. La celelalte, păstrarea formei se explică prin nevoia de diferenţiere între expresia pentru „zidurile casei" şi cea pentru „zidurile unui oraş" etc. Această nevoie de diferenţiere a putut chiar ajuta la naşterea unor noi neutre, după cum ea a dat naştere şi unor masculine din neutre pe teren românesc: *cot, coţi*, după ce se crease *cot, coate*. Procesul de trecere la neutru îl găsim, în latina populară, şi la substantive masculine de declinarea a II-a, ca *laqueus*, care a devenit neutru în română *(laţ)*, precum şi la o serie de substantive masculine de declinarea a IV-a, care de asemenea au devenit neutre în română: *fructus* > *frupt*, *fremitus* > *freamăt*, *gemitus* > *geamăt*, *gustus* > *gust*, *latratus* > *lătrat*, *risus* > *rîs*, *sonitus* > *sunet*, *venatus* > *vînat*, *versus* > *viers* etc. Poate că numai o parte din ele au căpătat în latina populară un plural în *-a*, şi numai pe teritoriul carpato-balcanic. Este însă clar că, la declinarea a II-a şi a IV-a din latina populară apenino-balcano-carpatică, neutrul nu numai că a persistat, dar s-a întărit. Procesul a fost făcut posibil numai de căderea consonantelor finale. De aceea el s-a şi produs numai acolo unde au căzut consonantele finale, adică pe teritoriul apenino-balcano-carpatic. Fenomenul fonetic în discuţie n-a dus la desfiinţarea neutrului, ci la întărirea lui. Căci, odată dispăruţi *-s* şi *-m*, un substantiv care designa un lucru, dar fusese pînă atunci masculin, putea fi luat acum drept neutru şi deci putea căpăta un plural în *-a*. Fireşte, nu orice substantiv masculin putea deveni neutru, în latina populară apenino-balcano-carpatică. Puteau să devină neutre numai acele substantive care nu denumeau fiinţe de sex masculin sau feminin, deci numai acelea care denumeau lucruri concrete sau abstracte. Spre deosebire de genurile masculin şi feminin, care în latină erau adesea iraţionale, corespunzînd unei imaginaţii primitive, — astfel copacii erau concepuţi ca realităţi feminine, întrucît produceau fructe, deci năşteau ceva —, neutrul era o realitate gramaticală raţională, căci corespundea numai lucrurilor, şi, în general, aşa este el în toate limbile care îl posedă. Tendinţa spre neutru a latinei populare apenino-balcano-carpatice era deci raţionalistă şi realistă, adică, mai exact, o tendinţă spre un plus de raţionalitate şi spre un plus de reflectare exactă a realităţilor.

Unele din vechile substantive masculine au căpătat în latina populară apenino-balcano-carpatică un plural în *-ora*, păstrat de română şi de dialectele italiene centro-meridionale: *arcus*; **arcora*, *campus*; **campora*, *cantus*; **cantora*, *focus*; **focora*, *fundus*; **fundora*, *jocus*; **jocora*, *lacus*; **lacora*, *locus*; **locora*, *nodus*; **nodora*, *somnus*; **somnora*, *ventus*; **ventora*; un asemenea plural a căpătat şi substantivul feminin *acus*, care, desigur, în latina populară, devenise masculin: **acora* (vezi C a r a g a ţ ă, *Bul. Inst. de Fil. Rom.*, III, p. 29—33 şi 40—45). Caragaţă însă nu trăgea concluzia că avem a face cu nişte

neutre ale latinei populare apenino-balcano-carpatice (asta, pentru că el nu îndrăznea să contravină teoriei curente despre întunecarea și chiar dispariția noțiunii de neutru în latina populară) și explica (p. 53—56) extinderea terminațiilor de plural *-a* și *-ora* prin tendința de a exprima colectivul, pe care el credea a o găsi la *le mura, le frutta* etc., tendință care, probabil, n-a existat. Pentru mine este evident că, în toate aceste cazuri, se nasc noi neutre, care își au și un semn special de plural [1]. Oricum ar fi, apariția unui plural în *-ora*, la aceste substantive, dovedește că ele au trecut la genul neutru, păstrat pînă azi de română și chiar de dialecte italiene. Și dacă asemenea neutre nu există în limbile romanice pireneo-alpine, asta nu înseamnă că latina populară de la baza acestor limbi nu distingea neutrul. Acolo a dispărut neutrul, și anume parțial în latina populară, numai dacă ne referim la substantivele de declinarea a III-a, ca *fel* („fiere"), *mare, mel* („miere"), care au devenit masculine. Și dacă în latina populară pireneo-alpină n-a crescut numărul neutrelor la declinările a II-a și a IV-a, numărul lor nici n-a putut să scadă prin trecerea la masculine, căci diferența formală între terminațiile masculinului și cele ale neutrului la aceste două declinări se menținuse, prin aceea că *-s* nu dispăruse. Procesul de trecere a neutrelor la masculine n-a putut să se producă în aria pireneo-alpină decît începînd cu epoca de formare a limbilor romanice occidentale. În toate regiunile latinei populare exista norma conform căreia neutrele au o formă masculină la singular și o formă în *-a* la plural. Starea aceasta de lucruri a fost păstrată întocmai de limba italiană: *il braccio, le braccia*. Româna, spaniola și portugheza au înlocuit acest plural cu cel al femininului declinării I-a; v. sp. *don* (pentru *dono*) „dar", pl. *donas*, port, *corno*, pl. *cornas* (în aceste limbi, pluralul femininelor de declinarea I-a se termină în *-as*), rom. *brațe* (după ce se ajunsese fonetic la *brață*)[2].

Dar, în latina populară, neutrul și-a creat și un articol definit propriu, care stă la baza articolului neutru din italiană, spaniolă, portugheză și română. Articolul definit al neutrelor este masculin la singular și feminin la plural: it. sing. *il braccio*, plural *le braccia*, în română: *brațul, brațele*. Deja Meyer-Lübke (*Grammatik der romanischen Sprachen*, II, p. 132) a admis pe baza acestui fapt existența în latina populară a articolului neutru: **illu* (> **ellu*), pl. **ille* (< *illae*) (> ** elle*). Ideea a fost acceptată de Bourciez, *Éléments de linguistique romane* (ediția a IV-a, Paris, 1946, p. 234—235), care invocă

[1] E interesant că substantivul neutru *nomen*, care în Italia centrală și de sud și-a creat o formă în *-ora* (**nomora*, vezi *ibid.*), în latina populară de la baza românei n-a căpătat un astfel de plural. Singurele plurale neutre din latina clasică, la care s-a extins *-ora*, în latina populară balcanică, erau **capora* și **erbora* „ierburi" (dacă acesta provine din *ervum* „măzăriche", cum admite Caragață, p. 49).

[2] Teza mea despre conservarea neutrului în latina populară orientală este admisă de Maria Iliescu și Liliana Macarie, *Schiță de evoluție a declinării în latina tîrzie*, *SCL*, XVI, 1965, p. 473—474 (articolul întreg, p. 469—498), de Maria Iliescu, *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 48, și de Luminița Fassel, *Modificări de gen la substantivele din latina perioadei imperiale și medievale*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XX, 1969, p. 19—34, care înregistrează (p. 27), alături de păstrarea neutrelor în inscripțiile din Sud-estul european, și un caz de trecere de la masculin la neutru: *planctus* (alături de *locus*, înregistrat de Carnoy pentru Spania). Autoarea a găsit însă și cîteva neutre trecute la masculine (p. 25—26): *corpus, monumentum, nomen, plumbum*. Dintre acestea, unul apare și în inscripțiile din Spania: *monimentus*.

exemple din texte în sprijinul ei : *gaudia versae sunt* (Agnellus, 163). Această identitate la plural a articolului neutru cu articolul de feminin a făcut ca, în română şi în italiana de nord, terminaţia *-a* a substantivelor neutre să fie înlocuită, desigur după epoca latinească populară, cu *-e* (cf. lomb. *le membre, le carre, le castelle*). În spaniolă şi portugheză atît articolul cît şi terminaţia substantivală sînt identice la plural cu femininul : *las*, respectiv *as*. Întrucît însă în latina populară *i-* dispăruse, iar *ll* se redusese la *l*, formele articolului neutru erau *lo* (sau *-lu*), *-l*, *-le*. Trecerea la masculine s-a produs, desigur, întîi în limba franceză ; ea era o urmare a prefacerii lui *-a* în *-e* (*e* caduc, deci *ö* neaccentuat), care făcea din această terminaţie de plural fără *-s* o excepţie ; şi ea mai era o urmare a confuziei articolelor de plural masculin, feminin şi neutru (al tuturor cazurilor) într-o singură formă, *les*, ceea ce nu mai permitea distingerea la plural a neutrelor de masculine. Fenomenul s-a extins apoi la limbile din Peninsula Iberică şi la italiană, dar acestea tot au păstrat multă vreme sau pînă azi resturi de neutre. Alţi factori (vezi articolul meu citat) au dus, tot în epoca de formare a francezei şi după aceea, la dispariţia terminaţiei *-ora* ca formă gramaticală de neutru plural. Faptul s-a extins apoi în toată zona pireneo-alpină.

§ 10. O serie de substantive neutre au fost înlocuite, în unele regiuni ale latinei populare, cu substantive feminine avînd aceeaşi temă. Substantivele *folium* „foaie, frunză“, *frons*, gen. *frondis* „frunză“ şi *radius* „rază“, care, ca neutre (unele, cu acest gen numai în latina populară), aveau pluralele în *-a*, fiind întrebuinţate mai ales la plural, căci denumesc realităţi colective, au fost considerate cu vremea singulare colective de declinarea I-a (cf. expresia română : *cîtă frunză şi iarbă*) şi au devenit deci pe alocuri feminine singulare: **folia* „foaie“, *frondia* „frunză“ **frondįa* (colectiv), **radia* sau **raďįa*, „rază“. Probabil şi *pomum* a devenit **poma*, căci, dacă *poma* ar fi fost simţit ca plural al unui **pomu* „fruct“, — care, probabil, n-a existat niciodată în română, — ar fi devenit *poame*, cu *-e*. Deci *poma* (cf. mold. *poamă* „struguri“) a avut la început în română sensul de „fructe“ în general ; mai tîrziu, moldovenii i-au dat sensul de „struguri“ [1].

Un alt fenomen care a avut loc, în latina populară, în domeniul schimbării genului, este următorul : numele de arbori, care aveau forma substantivelor masculine de declinarea a II-a, şi erau feminine, au devenit masculine (forma a impus deci genul, şi nu era greu, căci un arbore nu trebuie conceput numaidecît ca feminin). Numele de fructe, care fuseseră pînă atunci neutre, n-au mai putut rămîne neutre, căci la singular nu se distingeau deloc de numele de arbori, ceea ce provoca confuzie în vorbire. De aceea latina populară a creat noi forme pentru numele de fructe, şi anume feminine. Astfel *pĭrus* „păr“ a rămas, dar a căpătat genul masculin, pe cînd *pĭrum* „pară“ a fost înlocuit cu **pira* din care derivă rom. *pară*, it., prov., span., port. *pera* etc. Fenomenul s-a realizat la *fragus* „frag“ (arbust), *fragum* „fragă“ ; cf. rom. *frag* (arbust) şi *fragă* (fruct), dar nu s-a realizat la *melus, melum* (cf. rom. *măr, meri* (pom), dar *măr, mere* (fruct). Foarte probabil, s-a plecat

---

[1] Vezi şi Luminiţa F a s s e l, *art. cit.*, p. 31—32, unde se înregistrează cîteva substantive neutre trecute la feminine, din inscripţiile regiunilor dunărene: *crimina, gaudia, proelia, sepulcra*, toate dispărute în română.

de la formele de plural ale neutrului, *fraga*, **pira* (*fraga* „fragă" este atestat în texte latinești). Însă nu trebuie să se scape din vedere că femininul procura singura posibilitate de a distinge numele fructului de acel al arborelui, așa că s-ar fi recurs la el și fără asta.

§ 11. 1. În latina apenino-balcano-carpatică, formele latinești clasice *dŭo* și *dŭae* trebuiau să păstreze pe *ŭ* pe teritoriul mesodacic și în unele regiuni ale Italiei meridionale și să-l modifice numai în restul Italiei, acolo unde *ŭ* a devenit *ó*. Româna prezintă însă forme cu *ō* : *doi*, *două*, iar unele dialecte italiene (de exemplu toscana), forme cu *u* : *due*. Dar forma *doi* apare și în dalmată : *doi*, în friulană, *doi*, precum și în dialecte italiene, printre care unele graiuri toscane. Astfel *doi* este foarte frecvent în *Statuti di Perugia dell'anno MCCCXLII*, vol. I, Roma, 1913 ; 9, 1 ; 11, 26 ; etc. El se găsește și în sieneză (*Romania*, XVIII, p. 607 ; vezi și *Statuti volgari de lo Spedale di S. Maria Vergine di Siena*, p. 9), în *Conti a Cav.*, p. 209 ; Jacopone și Prudenzani, 28, 6 și 46, 49 etc., în marchigiana veche (vezi Crocioni, *Lo studio del dialetto marchigiano*, p. 20) și în bologneză, pe vremea lui Dante. Informațiile le iau din *L'Italia Dialettale*, 4, 1928, p. 113 (Alfredo Schiaffini, *Influssi dei dialetti centro-meridionali sul toscano e sulla lingua letteraria*), de unde ar rezulta că și în dialectele centro-meridionale există *doi*. Românescul fem. *două* (v. rom. *doáo*) presupune un rom. primitiv **doue*, **dŏaue*, al cărui *u* este greu de explicat, dat fiind că lat. *dŭae* trebuia să dea **dúe*, **dóe*, **doae*. Foarte probabil, forma **dóue* s-a creat prin analogie cu formele de plural *noi*, *nouă*, ale adjectivului *nou*.

2. Cînd substantivul este însoțit de un numeral cardinal, macedoromânii articulează nu ca dacoromânii, prin *ăl*, *cel*, situat înaintea numeralului, ci prin articolul definit enclitic, dar aplicat numeralului. Ei spun deci : *doili brad* „cei doi brazi", *dațile oi* „cele zece oi", deci exact ca și în cazul adjectivului care precede substantivul. Ni se pare că numai procedeul din macedoromână urcă în epoca latinei populare, ca dealtfel și articularea cu articolul definit a adjectivului, cînd acesta precede substantivul : *decem illae oves*, *magnus ille dux* (cf. Iordanis, 5, 30, la Mihăescu, *Limba latină*, p. 163 : *magnumque illu Danaprum*). Articolul definit s-a fixat ca enclitic, în aceste cazuri, chiar în momentul cînd și-a pierdut sensul demonstrativ și a devenit articol.

§ 12. 1. În latina populară de la baza românei, unele forme ale pronumelor personale de pers. I-a și a II-a se deosebeau de cele din latina clasică, ca dealtfel și în alte dialecte ale latinei populare. S-a simțit nevoia creării unor forme neaccentuate de dativ și acuzativ. Atunci cînd formele cazuale clasice erau monosilabice, ele au rămas neaccentuate și s-au creat forme noi, mai lungi, ca forme accentuate. Această situație se întîlnea la formele de acuzativ : *me*, *te*, *se* ; pentru a se crea formele lungi, s-a absorbit în tema pronumelui particula interogativă *ne* „oare", care apărea în latină în propozițiile interogative, după primul cuvînt al propoziției : *Mene interrogas ?* „Pe mine mă întrebi ?"[1]. Formele *nos*, *vos*, care serveau și ca nominative, au dat naștere și unor forme accentuate, **noi*, **voi*, cu un *-i* analogic, după plu-

[1] Pentru formele *me*, *ne*, *se* vezi și C. Maneca, *Considerațiuni cu privire la formele lungi de acuzativ singular al pronumelor personale în limba română*, *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, București, 1965, p. 519—522.

ralul declinării a II-a masculine şi după cel al declinării a III-a masculine, feminine şi neutre (*-s* dispăruse, iar formele **no*, **vo* au rămas numai neaccentuate). Atunci cînd formele pronominale erau lungi, ele au rămas ca forme accentuate şi s-au creat forme scurte, neaccentuate, prin reducerea lor fonetică. Este cazul formelor de dativ : *mihi*, *tibi*, *sibi*, *nobis*, *vobis*. Transformările fonetice ale formelor scurte de dativ nu pot fi urmărite în toate detaliile lor, din lipsă de informaţii. În latina populară de la baza românei existau deci următoarele pronume personale de pers. I-a şi a II-a :

	Singular			
	Acc.	*Neacc.*	*Acc.*	*Neacc.*
N.	*éo < ego*	—	**tu < tu*	—
D.	**mie < mihi*	**mi < mihi*	**ti(v)e < tibi*	**ti < tibi*
A.	**méne < me + ne*	*me < me*	**tene < te + ne*	*te < te*
	Plural			
N.	**noi < nos*	—	**voi < vos*	—
D.	**nóve < nobis*	**ne, *ni < nobis*	**vove < vobis*	**ve, *vi < vobis*
A.	**noi < nos*	**no < nos*	**voi < vos*	**vo < vos*
D.	**si(v)e < sibi*	**si*	—	**si*
A.	**sene < se + ne*	*se*	—	**se*

Formele cu *-ne* se găsesc şi în unele graiuri italiene de sud şi, după cît se pare, şi în portugheză. Formele **ne*, **ni*, **ve*, **vi* sînt nesigure. Ele au fost propuse de noi.

2. După cum situăm naşterea formelor neaccentuate (conjuncte) ale pronumelor personale în latina populară sau în epoca de formare a limbilor romanice, va trebui să admitem şi apariţia în latina populară sau în epoca de formare a limbii române a regulii de repetare a obiectului direct sau indirect sub forma unui pronume personal obiect, atunci cînd el apare şi sub forma unui substantiv sau a unui pronume personal accentuat.

3. În latina populară de la baza românei se utilizau : *ipse*, de fapt **epsu*, şi *cum ipse*, de fapt **con *epsu*, care au devenit mai tîrziu *ănsu*, *însu* (exemple, la D e n s u s i a n u, *Histoire*, II, p. 103 şi 388), şi *cu nînsu*, rotacizant *cu rînsu* ; în secolul al XVI-lea *(pri)-nsul* şi *curînşii* *(Ps. vor.)*. Exista şi *idipse* > **depsu*, de unde *densu(l)*, **dănsu(l)* ; **ensu* devenea *ănsu*, apoi *însu* ; tot aşa *densu* a devenit **dănsu*, apoi *dînsu(l)*. Ambele pronume s-au păstrat în italiană : *esso*, *desso*.

§ 13. 1. În latina populară de la baza românei, pronumele posesive aveau următoarele forme : *méu* (< *mēus*), *méa* (< *mēa*), *mẹi* (< *mēi*), *mée* (< *mēae*), *téu* (< *tēus*), *téa* (< *tēa*), *téi* (< *tēi*), *tée* (< *tēae*); *nóstru*, *nóstra*, *nóstri*, *nóstre*, *vóstru*, *vóstra*, *vóstri*, *vóstre* ; **séu*, **séa*, **séi*, **sée*. Unele din ele apar în texte ; toate sînt cerute nu numai de română, dar şi de alte limbi romanice sau dialecte ale acestora.

În latina populară din extremul sud al Italiei şi din teritoriul mesodacic, pronumele posesiv stătea după substantivul pe care-l definea ; pe cînd în restul teritoriului latin popular, el stătea înaintea substantivului. Astfel, topica *miu maritu* „soţul meu“ se întîlneşte în toată Italia pînă în Calabria, la rîul Agri, şi de la S. Martino pe Agri pînă la mare, la Maratèa (spre sud-vest).

La sud de Agri, este uzuală topica : *maritu miu*, deci ca la români (cf. Temistocle F r a n c e s c h i, *Arch. glot., it*,, 50, 1965, p. 154-166, în cadrul articolului *Postille alla Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten di G. Rohlfs*, p. 153—174). Această topică stă în legătură cu topica demonstrativului şi în general a adjectivului, în aceleaşi regiuni.

2. În textele rotacizante, substantivele care sînt însoţite de un posesiv sau de un pronume personal de pers. a III-a genitiv, devenit posesiv, formează genitivul şi dativul la fel, cu *a*, care poate fi lat. *ad*, dar poate proveni şi din morfomele *al, a, ai, ale* : *s(fi)ntele mueri ... supuindu-se a lor săi bărbaţi* ; *că după veastea eresului a ei noastre credinţă vişu Fariseiu* ; *multul a lor mele lacrîmi* ; *numele al lui, deşarta a voastră viaţă*. Structura acestor pronume este cea din macedoromână, unde avem *anéu*, nu *néu*, *atău*, nu *tău* etc. Este clar că formele mai vechi sînt cele fără *a* şi că cele cu *a*, care se găsesc în general şi în macedoromână, sînt mai tîrzii ; dar textele rotacizante prezintă şi exemple de articol definit plural proclitic : *a lor săi bărbaţi* = *a bărbaţilor săi* ; *multul a lor meale lacrîmi* = *multul a lacrîmilor meale*, care lipsesc cu totul din macedoromână. Aşadar, cel puţin în graiul rotacizant, articolul definit a fost proclitic şi la plural (vezi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 409—419), lucru pe care nu l-au văzut unii cercetători, analizînd greşit exemplele citate mai sus, din textele rotacizante). Formele mai vechi au fost *lui, ei, mieu, mea, tău, ta, său, sa* (< *sēu, sēa*) *nostru, noastră, vostru, voastră, săi* (<*sēi*), **săįe* < **sēe*. Se poate totuşi crede că *a lui*, *a lor* etc. au la bază lat. *illui*, *illorum*, în care *e-* a devenit *a-*, şi că acest *a-* a fost simţit apoi ca un cuvînt deosebit. Deci, în cazurile în care dacoromâna, rotacizantă sau nu, are *al, a, ai, ale* (articol genitival, articol de pronume posesiv ; numai numeralul ordinal face excepţie), avem şi în macedoromână *a-*, scris de lingvişti legat cu cuvîntul care urmează, dar de fapt un cuvînt separat. Este mai plauzibil, aş zice, chiar evident, că acest *a* nu-şi are originea în lat. *ad*, ci în *al, a, ai, ale*.

§ 14. 1. Demonstrativele *is* şi *hic* au dispărut aproape pretutindeni în latina populară. Pe de altă parte, *ille*, devenind pronume personal de pers. a III-a şi articol, nu mai putea avea şi funcţia de demonstrativ şi de aceea a dispărut şi el ca demonstrativ aproape pretutindeni în latina populară. Limba română l-a păstrat şi ca demonstrativ : oltenescul şi muntenescul *ăl(a), al(a)*, băn. şi ard. *hăl(a), (h)al(a)*. Maria I l i e s c u, *În legătură cu originea demonstrativului dacoromânesc* ăl în *LR*, XVI, 1967, p. 167—168, tăgăduieşte acest lucru. Ea crede că s-au moştenit din latină numai pronumele *acest, acel* şi *ăst*, şi că, pentru echilibrarea sistemului, s-a creat prin analogie pronumele *ăl*. Dar, aşa cum a arătat Alexandru N i c u l e s c u (*Observations sur les démonstratifs daco-roumains provenant du latin ille*, în *RRL*, XIII, 1968, p. 471—480, în special p. 472, 476 şi 477—479), — care reia păreri mai vechi — *ăl(a)* este o moştenire directă a latinului *ille*. Păstrarea lui *ille* ca demonstrativ, în română, este explicabilă prin faptul că *ille*, ca articol definit fiind enclitic, lăsa posibilitatea unui *ille* demonstrativ proclitic. Maria Iliescu mai face şi greşeala de a crede că un astfel de pronume se găseşte numai în română ; de unde şi concluzia că ar fi o creaţie românească ; realitatea este că, după cum rezultă din fapte dialectale italiene, relevate de Niculescu, p. 476 (după R o h l f s), *ille* ca demonstrativ şi proclitic are

urmaşi şi în Italia centrală şi meridională şi în Sicilia (vezi şi cele spuse mai sus, cap. II, § 10).

Dar nu toate dialectele române au păstrat pe *ille* ca demonstrativ, ci numai cel muntenesc, cel oltenesc, cel bănăţean şi cel ardelean, şi, în aceste dialecte, el prezintă un fonetism deosebit de cel al pronumelui personal. Este posibil ca demonstrativul *ille* să se fi păstrat pe tot teritoriul românesc primitiv, cum s-a admis pînă astăzi, şi să fi dispărut apoi oriunde nu s-a ajuns la forma *ăl*, ci a rămas la forma **el*. Dar se mai poate admite că el a existat şi în latina populară numai în dialectele care l-au păstrat pînă astăzi, cu atît mai mult cu cît în aceste dialecte nu apare nici *(a)cest(a)*, ci numai *ăst(a)*. Se poate admite că extremul orient al Romaniei, Italia centrală şi meridională şi Sicilia au păstrat, în calitate de arie laterală arhaică, situaţia din latina populară mai veche. Oricum, în rest, latina populară şi-a creat un alt demonstrativ al depărtării din *ecce* „iată" + *ille*. Demonstrativul *iste* a rămas în uz multă vreme în limbile romanice; în unele, ca româna, pînă astăzi, dar dialectal. Atunci cînd s-a creat demonstrativul *ecce* + *ille*, s-a creat însă şi demonstrativul *ecce* + *iste*. Deja în operele lui Plautus întîlnim *ecciste* şi *eccile*. Formele compuse se găsesc şi în operele multor scriitori din epoca tîrzie. Astfel *eccille* apare la Apuleius, iar *ecce ille* apare şi la Niceta din Remesiana (pentru acesta din urmă vezi H. M i h ă e s c u, *Studii clasice*, IX, 1967, p. 337, în cadrul unei recenzii despre ediţia operei episcopului, intitulată *Instructio ad competentes*, îngrijită de Klaus G a m b e r, Regensburg, 1964). Formele compuse cu *ecce* „iată" aveau la origine o valoare afectivă, adică erau mai expresive. Cu vremea, în unele dialecte romanice a dispărut *iste*, în altele, a dispărut *ecciste*. Dar unele dialecte au păstrat mai multă vreme decît altele toate cele trei forme. Astfel este cazul cu dialectul istroromân, unde totuşi *ţesta*, *ţela* apar numai în compuşii *ţesta-istu* „acesta", *ţela-istu* „acela". Dialectele maramureşean şi meglenoromân au păstrat pe *ecciste* şi *eccille*, nu şi pe *iste*. Dialectul macedoromân şi cel moldovenesc au păstrat pe *iste* şi pe *eccille*. Cum am văzut, dialectul muntenesc, cel bănăţean şi cel ardelean (şi crişan de sud) au păstrat numai pe *iste* şi *ille*.

2. Demonstrativele *iste* şi *ille*, *ecciste* şi *eccille* sunau în latina populară italo-mesodacică astfel: nom.-ac. **estu*, **esta*, **esti*, **este*; **ellu*, **ella*, **elli*, **elle*; gen.-dat. *estúi*, *esţiéi*, **estoru*; **ellúi*, **elljéi*, **elloru*; **eccestu*, **eccesta*, **eccesti*, **ecceste*; **eccellu*, **eccella*, **eccelli*, **eccelle* sau **eccuestu*, **eccuesta* etc.; **eccuellu*, **eccuella* etc. Ele s-au diferenţiat deja atunci de formele accentuate ale pronumelui personal şi ale articolului definit prin păstrarea lui *e-* (de cele neaccentuate, ale pronumelui personal, se deosebeau şi mai mult, pentru că acelea au păstrat şi forme specifice latinei clasice, ca dat. sing. *illi*, ceea ce ar dovedi vechimea lor în comparaţie cu formele accentuate ale pronumelui personal, cu articolul definit şi cu demonstrativele *ille* şi *eccile*). Nu e nevoie să presupunem că încă în latina populară mesodacică exista *a-*, care ar fi rezultat din *atque*, indicat de limbile din Peninsula Iberică şi de provenţală. Probabil nu trebuie să presupunem că, în latina populară mesodacică, existau şi nişte forme fără *e-* ale demonstrativelor **eccestu* şi **eccellu*, din care s-ar fi născut demonstrativele cu sens mai mult determinativ *čest* şi *čel*, atestate în limba veche, iar ultimul şi azi. Formele

scurte, cu sens determinativ, s-au putut naşte şi în cadru românesc, în epoca de formare a limbii române sau chiar după aceea.

§ 15. Ca o observaţie generală asupra declinării pronumelui personal, demonstrativului şi articolului în latina populară, este de spus, că, spre deosebire de substantiv (şi adjectiv), ele au păstrat şi forme latineşti populare de genitiv şi dativ (pe lîngă cele deja arătate, avem : *acestui*, *acelui*, *aceştii*, *aceii*, *acestor*, *acelor*, *unui*, *unei*, *unor*, *cărui*, *cărei*, *căror*, *cîtorva*, *puţinor*, *multor*, *tutor* (în vechea română, pentru *tuturor*), *altui*, *altei*, *altor* etc.). Explicaţia faptului este simplă : numai prin astfel de forme se mai exprima în latina populară, ca de altfel şi în română, genul şi cazul (din moment ce substantivele aveau o formă unică pentru toate cazurile). Această nevoie de a distinge genul şi cazul (genitivul şi dativul) a şi făcut ca terminaţiile *-ui*, *-ei*, şi *-or*, care atunci erau accentuate, cum sînt şi azi în unele graiuri române, să se extindă, prin analogie, la pronume, demonstrative şi articole, care pînă atunci nu le aveau. În felul acesta, substantivul articulat sau avînd un demonstrativ lîngă el arăta cazul mai clar decît substantivul izolat. La pronume se simţea nevoia de a arăta şi genul masculin sau feminin (cînd era vorba de singular).

§ 16. În latina populară mesodacică exista, probabil, pronumele *ille* + *alter*, în fonetism popular, **ellu* **altru* sau **ellaltru* (de unde mai tîrziu, rom. **aláltru*, **alaltra*, **alaltri*, **alatre* „celălalt") şi apoi *alaltu*, păstrat pînă astăzi în macedoromână, unde sună *alantu* şi în cuvinte dacoromâne ca *alaltăieri*. N-au putut exista, în latina populară mesodacică, compusele *(ecce)* + *iste* + *ille* + *alter* şi *(ecce)* + *ille* + *ille* + *alter*, admise de unii învăţaţi pentru a explica pronumele româneşti *(a)cestalalt*, *ăstalalt*, *(a)celalalt*, *ălalalt*. Pronumele româneşti respective au rezultat printr-o compunere în cadrul limbii române, din *(a)cesta* şi *(a)cela* + *alaltu*, moştenit din latina populară, sau poate din *acest*, *acel* + *alaltu*.

Italiana şi franceza utilizează sintagmele *un altro*, *un autre* pentru „altul", deci cu articol indefinit, acolo unde româna are articol definit. Asta tocmai pentru că în română articolul este enclitic. Aceleaşi limbi romanice occidentale utilizează sintagmele *l'altro*, *l'autre*, acolo unde româna are *ălălalt*, *celalalt*, dar a avut altădată *alaltu*. Deci formele *l'altro*, *l'autre* sînt şi ele latineşti populare, şi direct înrudite cu rom. *alaltu*.

§ 17. 1. Complementele verbului, care se exprimau în latină prin genitiv, se construiau, desigur, deja în latina populară cu prepoziţia *de*, în cele mai multe cazuri. Această situaţie a fost moştenită şi de română. Faptul că genitivul latin cu funcţie de complement al verbului a fost înlocuit prin substantiv precedat de prepoziţia *de* nu este întîmplător. Genitivul are, în limbile indo-europene, şi funcţiile prepoziţiei „de", probabil pentru că unul din morfomele sale rezultase dintr-o prepoziţie cu sensul „de". Astfel, după verbele de aducere-aminte şi de uitare şi după cele *judicialia* („a acuza", „a învinovăţi", „a achita", „a elibera"), apoi după *me piget* „mi-i silă", *me pudet* „mi-i ruşine", urma în latină genitivul (*venit mihi Platonis in mentem* ; *Marcellus accusatus est proditionis* ; *me piget stultitiae meae*), iar în româneşte : *mi-am adus aminte de Platon* ; *Marcelus a fost acuzat de trădare* ; *mi-i silă de prostia mea*). Tot aşa, după adjective : *ager plenus frugum* „cîmp plin de cereale", *cupidus gloriae* „însetat de glorie" etc.

2. Ablativul, care a dispărut în latina populară, a fost înlocuit în teritoriul apenino-balcano-carpatic, unde *-s* şi *-m* au dispărut, prin forma de nominativ-acuzativ precedată de prepoziţie. Sensul verbului şi al complementului au dictat din nou construcţia verbului. Şi unele complemente în acuzativ — cele care nu erau complemente de obiect direct— au căpătat în latina populară prepoziţii. Astfel, *omnia impetrantur precibus, miscere vinum aqua, paulo antecedere, non egeo medicina, temporibus erravisti, Romam profectus est* etc., sînt înlocuite cu expresii de tipul : *toate se obţin prin rugăciuni,* a *amesteca vinul cu apă, a întrece (în mers) cu puţin, nu am nevoie de lecuire, despre timp (= în ce priveşte timpul) ai greşit, a plecat la Roma.* Deja la Cicero (V ä ä n ä n e n, *Introd. au latin vulgaire*, p. 120), întîlnim *consuluisti me per littera.*

3. Dar nu pretutindeni întrebuinţarea formelor cazuale sintetice, cu valori prepoziţionale, de tipul *Ego Romae natus sum, Romam profectus est, Roma profectus est,* a dispărut în latina populară. I. Ş i a d b e i, *Contribuţii la studiul latinei orientale* (II), în *SCL*, IX, 1958, p. 72, a arătat că, într-o tablă cerată scrisă în Dacia în 167 e.n., apare ablativul în locul genitivului locativ al numelor de oraşe : *actum Alburno majori* în loc de *actum Alburni majoris.* Existenţa lor în latina mesodacică este dovedită de faptul că macedoromâna întrebuinţează drept complement de loc substantivul fără prepoziţie. Astfel, macedoromâna întrebuinţează numele de oraşe fără prepoziţia *la*, drept complement de loc al verbelor care nu exprimă mişcarea : *Ficori di Avdela nviţau Bitule* „băieţi din Avdela învăţau la Bitolia" ; *Ţi era Aθina ghini, cu featili ninga mini !* „Ce bine era la Atena, cu fetele lîngă mine !". De asemenea, macedoromâna utilizează numele de oraşe fără prepoziţiile *la, în*, în funcţie de complement exprimînd punctul de sosire, pe lîngă verbele de mişcare : *mi duc Bitule* „merg la Bitolia", *ağumsiră Samarina* „ei sosiră la Samarina". *ş-lu pitricù s-ńeargă pănă Skinθian* „şi îl însoţi pentru a merge pînă în Sciţia" (Originea latină a faptului din urmă, admisă de G. W e i g a n d, a fost respinsă de Kr. S a n d f e l d, *La linguistique balkanique*, p. 111, care citează fapte similare din albaneză şi aduce în discuţie şi lipsa prepoziţiei *la* la complemente de loc nume comune, de asemenea prezentă în macedoromână şi în greacă. Totuşi faptul trebuie explicat ca o moştenire din limbile antice. Macedoromâna n-a păstrat însă din aceste limbi întrebuinţarea numelor de oraşe fără prepoziţie drept complemente exprimînd punctul de plecare (deplasare) ale verbelor de mişcare. Aceasta, desigur, din cauza confuziei care s-ar fi făcut cu complementele punctului de sosire, o parte din verbele de mişcare avînd atît complemente ale punctului de sosire cît şi complemente ale punctului de plecare. Ceea ce în latina clasică se exprima prin acuzativ, respectiv ablativ, în latina populară se exprima doar printr-o singură formă cazuală. Natural, în macedoromână, forma cazuală a numelor de oraşe nu mai poate fi considerată ca o formă de acuzativ sau de genitiv cu valoare de locativ, ci ca formă de nominativ-acuzativ, care a conservat valori prepoziţionale.

§ 18. Dar nu toate prepoziţiile din latina clasică s-au păstrat în latina populară şi în limbile romanice. Astfel a dispărut *a(b)* „de la, de către", care, prin căderea consonantei finale, se confunda cu *ad* „la", redus şi el la *a*; a dispărut *e(x)*, care, prin căderea consonantei finale, se confunda

cu *e* (< *et* „şi"). Ideea exprimată prin *ab* a fost redată în latina populară prin prepoziţia *de*, în cea de la baza italienei însă prin *de ab*, de unde it. *da*, iar în cea de la baza francezei prin *per* „prin". Ideea redată prin *ex* a fost exprimată tot prin *de*. Multe alte prepoziţii s-au pierdut fără a se putea spune din ce cauză. Limbile romanice au păstrat următoarele prepoziţii (M e y e r-L ü b k e, *Grammatik*, III, p. 462—463) : *a* „la" > rom. *a* ; *ante* „înainte", înlocuit în latină cu **abante*, păstrat în *înainte*, v. rom. *mainte* (< *mai ainte*) ; *apud* „la", pierdut, desigur, la noi din cauza omonimiei cu *ad post* > *apoi* ; *contra* „împotrivă" > *către* „spre"; *cum* „cu" > *cu* ; *de* > *de* „de", „de către", „despre", „de la", „din" (în latina din Italia) şi *da* „de către", „de la"), *extra* „în afară", pierdut la români, care l-au înlocuit cu *foras* > *fără* [1], iar mai tîrziu cu *în afară* ; *in* „în" > *în* ; *infra* „dedesubt", pierdut la români ; *inter* „între" > *între*; *intra* „înlăuntru", înlocuit la români, poate nu la toţi, cu *intro* „înlăuntru" > *întru* ; *juxta* „lîngă", înlocuit în latina populară de la noi cu **longa* „în lung" > „de-a lungul" (în latina clasică exista *(in) longum* sau *(in) longe* „în lung" ; primul cuvînt, fără prepoziţie, a fost moştenit de italiană : *lungo* „de-a lungul" ; româna i-a adăugat prepoziţii : *în lung* (a existat şi un adverb *de lung*, de la care s-a creat adverbul *îndelung*), *per* „prin", mai tîrziu în română „pe", probabil, pentru că *supra* şi *asupra* aveau un sens întrucîtva deosebit : „deasupra", şi se simţea nevoia unui cuvînt mai scurt (ca şi în italiană, unde este *su*) (evoluţia s-a produs, probabil, în sintagme ca *pe mare*, *pe munte*, *pe uscat*, în care *per* „prin" putea ajunge uşor la sensul „pe" : *per montes* > *pe munţi* ; în italiană *per* a căpătat sensul „pentru") ; *post* „după", pierdut în română, italiană şi franceză şi înlocuit cu *de* + *post* > **depo*, sau chiar **dopo* (cf. it. *dopo*) (*post* se găseşte şi în adverbul *apoi* < *ad* + *post* sau *ab* + *post* ; cf. **abante* ; de la *apoi* s-a format *înapoi*) ; *pro* „pentru", pierdut la noi ; *secundum* „după" (referitor la comportări, idei ; sens pierdut la noi ; pentru că s-a impus cuvîntul local şi temporal *dopo*) ; *sine* „fără", pierdut la noi, — poate pentru că era omonim cu pronumele personal de acuzativ persoana a III-a — şi înlocuit cu *foras* „în afară de", „în afară", de fapt, în latina populară de la noi, **fora* „afară" (faptul că *foras* a devenit chiar în latina populară conjuncţie a dus la crearea unui nou adverb cu sensul „afară" : *ad foras* > *afară*), *sub* „sub", înlocuit, poate, la noi cu *supter*, în lat. pop. **subtu* „dedesubt" > rom. *sub* ; *super* „deasupra" > *spre* ; *supra* „deasupra", înlocuit la noi cu *asupra*, alcătuit din *a* şi *supra* ; *tenus*, *trans*, *ultra* şi *versus*, dispărute la noi.

§ 19. Latina populară de la baza dialectelor macedoromân şi rotacizant (cel puţin de la baza celui maramureşean rotacizant) utiliza prepoziţia *inter* (> **éntre*) cu alt sens decît cel din latina clasică, care se găseşte în dialectele moldovenesc şi muntenesc, precum şi în limba literară, anume sensul „spre, către". Lucrul acesta rezultă din macedor. *tră* (*tra*, *ntră*, *ndre*, *tă*, chiar *între* ; vezi Pascu, *Dict.*, I, p. 171) : 1. „spre", „pentru a", „ca să", 2. „la" şi v. rom. *între* „spre, către" (din textele rotacizante) (cf. *Ps. sch.*, p. 11—12 : *dereage între tine calea mia*). La ceilalţi români (probabil, numai la moldoveni, munteni, ardelenii de centru şi sud şi bănăţeni), **entre* avea

[1] Cf. *foras corporis* (*Apulejus*) „în afara corpului", şi *foras portam* (*Hieronymus*) „în afara uşii".

sensul pe care-l are *între* în limba literară. Sensul „spre, către" exista, desigur, în latina populară. V. rom. *între* „spre, către" a fost explicat printr-o contaminaţie între *inter* şi *ante*. Nu este însă nevoie să admitem această contaminaţie (nu numai formală, dar şi de sensuri), căci, după cît găsesc în Quicherat şi Daveluy, *Dict. lat.-fr.*, gramaticul Servius (secolul al IV-lea e.n.) dă informaţia că cei vechi (deci scriitorii latini arhaici) întrebuinţau pe *inter* în loc de *ad*. Acest fapt de limbă arhaic era însă, desigur, şi latinesc popular, poate numai în teritoriul mesodacic.

§ 20. Latina populară din unele regiuni ale Italiei de sud şi din teritoriul mesodacic a creat o nouă prepoziţie pentru *ad* devenit *a*: prepoziţia *illac* + *ad*, născută din adverbul de loc *illac* „acolo", întrebuinţat întîi, ca element de întărire a prepoziţiei, şi prepoziţia *ad*. S-a ajuns, desigur, chiar în latina populară la **la *a*, contras apoi în **la*. Acest **la* a fost păstrat de unele dialecte italiene de sud (vezi Rohlfs, *Historische Grammatik der italienischen Sprache*, III, p. 177; el sună acolo *lla*) şi de limba română. Dar prepoziţia *a* (< *ad*) n-a dispărut din limba română decît mai tîrziu.

§ 21. Căderea consonantelor finale şi confuzia vocalelor finale neaccentuate a avut urmări foarte însemnate şi în ce priveşte conjugarea. Ea a dus la omofonia conjugării pasive cu cea activă (*laudor* devenea *laudo*), ceea ce a avut ca urmare dispariţia flexiunii pasivului din latina clasică şi crearea unei forme noi alcătuite din verbul *esse* + participiul trecut pasiv. Ea a avut ca urmare şi desfiinţarea categoriei verbelor deponente: *morior* a devenit *morio*, ceea ce a dus şi la un infinitiv *morire*, în locul lui *moriri*; tot aşa *ordior*, *patior* au devenit **ordio* „urzesc", **patio* „păţesc", ceea ce a dus la crearea infinitivelor *ordire*, **patire*, în loc de *ordiri*, *patiri*. Ea a avut ca urmare şi omonimia unor forme personale: *cantas* şi *cantat* deveneau *canta*, *vides*, *videt*, *vident* deveneau **vede* (persoana a III-a plural *vede*, din Muntenia, continuă, probabil, această formă); *facis*, *facit* şi *audis*, *audit* deveneau **faci*, **audi*; *cantabam*, *cantabas*, *cantabat*, *cantabant* deveneau **cantava*. De aceea, la prezentul indicativ, latina populară de la baza italienei, românei şi dalmatei au generalizat pe *-i* pentru persoana a II-a singular şi pe *-e* pentru persoana a III-a singular (acesta din urmă însă numai la conjugările a II-a, a III-a şi a IV-a, nu şi la I-a, unde a rămas *-a*: it. *canta*, rom. *cîntă*), iar, la imperfectul indicativ, a generalizat forma în *-avi* de persoana a II-a singular. Alte schimbări latineşti populare ale sunetelor, anume prefacerea lui *u̯* în *v*, aceea a lui *b* intervocalic în *v*, ca şi lipsa secvenţei *u̯e*, *u̯i* în latina populară (vezi mai sus, §2, nr. 6), au dus la confuzia între perfectul indicativ şi viitorul I indicativ al conjugării I-a (*cantau̯it* şi *cantabit* deveneau *cantavi*), sau la confuzia între imperfectul conjunctivului (*cantarem*), viitorul exact al indicativului (*cantavero*) şi perfectul conjunctivului (*cantaverim*), cel puţin la conjugările I-a şi a IV-a. Şi deoarece, în latina populară apenino-mesodacică, se ajunsese la imperfecte în **-avi* (pers. a II-a sing.), viitorul şi perfectul se găseau şi în omofonie cu imperfectul. Aceste omofonii erau supărătoare (ele aduceau confuzie în limbă); de aceea latina populară a încercat să le înlăture, menţinînd forma omofonă; dar cu un singur sens. Între perfect şi viitorul I, a învins perfectul, iar între imperfectul conjunctivului, viitorul exact al indicativului şi perfectul conjunctivului, au învins viitorul exact al indicativului şi perfectul conjunctivului. Cum vom vedea mai departe (§ 22),

în latina de la baza românei s-a pierdut şi mai mult ca perfectul indicativului, care a fost înlocuit, în latina populară de la baza românei cu mai mult ca perfectul conjunctivului. Dintre formele indicativului au subsistat deci numai prezentul, imperfectul, perfectul şi viitorul exact, iar dintre formele conjunctivului, numai prezentul, perfectul şi mai mult ca perfectul. Formele care au rămas în uz după ce s-a ajuns la omofonie au fost păstrate pentru că nu se puteau crea altele în locul lor. Sistemul de valori temporale şi aspectuale exprimat prin formele verbale ale latinei clasice trebuia să-şi găsească expresie şi în latina populară, ceea ce a dus la crearea unor noi forme verbale, acolo unde omofonia făcuse inutilizabile pe unele din ele. De aceea nu putem înţelege modificările care au avut loc în sistemul verbal al latinei populare, dacă nu luăm în consideraţie valorile temporale şi aspectuale ale formelor verbale latine. Din nefericire problema valorilor aspectuale ale formelor verbale ale latinei, ca şi ale oricărei limbi, este foarte controversată. În cele ce urmează, voi pleca de la concepţia expusă în articolul meu *Le temps, l'aspect et la durée de l'action dans les langues indo-européennes*, în *Mélanges linguistiques*, Bucarest, 1957, p. 23–61.

1. În latină, ca şi în română şi în alte limbi, prezentul indicativ exprimă acţiunea prezentă imperfectivă la verbele durative şi cea imediat viitoare şi perfectivă, la verbele momentane (a spune că prezentul indicativ exprimă acţiunea durativă sau momentană este a confunda aspectul verbal cu durata acţiunii). În latina clasică, prezentul indicativ se întrebuinţa şi pentru viitorul apropiat, cum remarcă S c h m a l z (*Lateinische Grammatik*, ed. a II-a, München, 1890, p. 404), care spune că fraza *mane dum parumper ; jam exeo* „aşteaptă deci puţin ; chiar acum ies" caracterizează vorbirea zilnică, în timp ce latina clasică ar fi cerut *exibo* „voi ieşi" (vezi şi Schmalz şi Hofmann, *Lateinische Grammatik*, ed. a V-a, p. 553)[1]. Gramatica latină nu înregistrează prezentul cu sens de viitor îndepărtat, care există în româneşte atît la verbele durative, cît şi la cele momentane : *Peste două luni plec în Italia.* În acest caz prezentul este însoţit de un complement de timp. M e y e r-L ü b k e (*Grammatik der romanischen Sprachen*, III, p. 118) crede că întrebuinţarea prezentului cu sens de viitor (ar fi trebuit să adauge : îndepărtat) a fost foarte frecventă în latina populară, căci numai aşa s-ar explica dispariţia viitorului propriu-zis în această formă a latinei. Cred totuşi că se poate admite numai întrebuinţarea frecventă a procedeului, nu şi faptul că procedeul ar fi avut asemenea urmări. Desigur, numai omofonia formei de viitor cu forme ca cea de imperfect sau mai mult ca perfect a dus la dispariţia lui. Faptul invocat de Meyer-Lübke explică numai de ce, cînd s-a ajuns la omofonie, a dispărut viitorul, iar nu imperfectul sau perfectul : viitorul putea fi exprimat şi printr-un prezent ; la celelalte timpuri şi aspecte aici în discuţie nu se putea găsi un alt mod de expresie decît imperfectul şi perfectul.

[1] În latină, ca şi în română şi în alte limbi, prezentul mai exprimă şi trecutul ; e vorba de aşa-numitul p r e z e n t i s t o r i c, numit de unii lingvişti şi d r a m a t i c, întrucît faptele trecute, dintr-o serie întreagă, despre care se vorbeşte, sînt înfăţişate ca prezente. Avem a face tot cu o formă a gîndirii umane, deşi unii cred că acest prezent are un substrat afectiv.

2. Viitorul I exprima în latină acţiunea viitoare perfectivă, deci anterioară altei acţiuni viitoare, iar cîteodată exprima şi acţiunea rezultativă pentru un moment viitor. Acest sens al viitorului clasic trebuia exprimat şi după dispariţia formelor clasice de viitor în latina populară. El s-a redat în latina populară de la baza românei şi a dialectelor italiene de sud printr-o formă nouă, alcătuită din prezentul indicativ al verbului *volo* şi din infinitivul verbului de conjugat. Faptul că, în aceste regiuni, viitorul nu se formează cu *habeo*, ca în restul teritoriului romanic, se explică, desigur, prin influenţa limbii greceşti, unde viitorul nou, care l-a înlocuit pe cel din greaca veche, se formează la fel[1]. Întocmai ca şi alte limbi romanice, româna a moştenit însă din latină şi viitorul al II-lea, care era nu numai clasic, dar şi latinesc popular, şi care exprima acţiunea viitoare anterioară altei acţiuni viitoare şi cu rezultat faţă de un moment tot viitor. Această formă verbală s-a păstrat pînă astăzi ca viitor numai în macedoromână şi în istroromână. Ea apărea tot ca viitor, în vechea română, anume în graiul rotacizant din veacul al XVI-lea. Putem bănui că numai latina populară de la baza acestor dialecte îl presupune prin secolul al V-lea. Acest viitor se întrebuinţează (sau se întrebuinţa) numai în sintagmele condiţii din perioadele condiţionale reale, cînd restul perioadei este la viitorul indicativului sau la imperativ şi conjunctiv prezent. *Ps. sch.*: *se intraru în fsatul caseei mele sau suiră* (recte : *suiru*) *în patul stratului mieu* ; *se deaderu somnul ochilor miei* (*si introieris* ... ; *si ascendero* ..., *si dedero* ...). Exemplele latine reproduc textul *Vulgatei*, una din traducerile latine ale Bibliei ; noi am luat exemplele şi traducerea lor latină din lucrarea lui Victor Morariu, *Sintaxa propoziţiunii în „Psaltirea scheiană"*, în *Rev. Fil.*, I, p. 225—226, Cernăuţi, 1927.

---

[1] Viitorul cu **volere* se găseşte şi în suprasilvana veche (= dialectul din Graubünden) (*vi kunta*, înlocuit azi cu *veng a kunta*) (cf. Meyer-Lübke, *Zur Geschichte des Infinitivs im Rumänischen*, în *Romanische Abhandlungen Ad. Tobler dargebracht*, Halle a. S., 1895, p. 86 şi urm. şi *Grammatik der romanischen Sprachen*, III, § 322, p. 341—342, care semnalează un asemenea viitor şi în francoprovenţală, la Neuchâtel, apoi L. Mourin, *Sursilvain et engadinois anciens et ladin dolomitiques*, Bruges, 1962, p. 101 şi 248, în Mourin, şi G. de Poerck. *Introduction à la morphologie comparée des langues romanes*, IV). Pentru alte regiuni romanice, vezi Bartoli, *Das Dalmatische*, I, p. 286. În inscripţiile din Peninsula Balcanică, în special din Dalmaţia, apare *velit* sau *voluerit*+infinitivul (cf. materialele adunate de H. Mihăescu, *Limba latină*, p. 143 ; nu avea deci dreptate Philippide cînd tăgăduia, *Orig. rom.*, II, p. 605—606, existenţa fenomenului în latina populară). Acest mod de formare a viitorului se întîlneşte şi în dialectul tosc al albanezei — după cît aflu din Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 606, şi în dialectul gheg, unde, desigur, trebuie considerat ca o influenţă a latinei populare din Balcani (dialectul gheg formează viitorul după procedeul romanic apusean, şi, desigur, sub influenţa latinei populare occidentale; după cît aflu din Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 603, dialectul tosc prezintă şi el procedeul romanic occidental). Întrucît mai tîrziu bulgara şi sîrba îşi vor alcătui viitorul la fel, s-a văzut în aceasta — şi pe drept — de către unii lingvişti (întîia oară de Miklosich) una din trăsăturile caracteristice grupului lingvistic balcanic (adică balcano-carpatic). Philippide, *Orig.*, II, p. 601—606, a tăgăduit aceasta, dar pe nedrept; căci dacă faptul există şi în alte părţi ale Romaniei, precum şi în alte limbi de pe glob, şi se poate explica printr-o tendinţă oarecum general umană — de altfel tot aşa se poate explica şi formarea viitorului cu „am" —, aceasta nu înseamnă că nu se pot forma arii lingvistice mai limitate, al căror viitor este alcătuit cu „vreau" sau cu „am" şi că, la formarea acestor arii, joacă un rol şi împrumutul, tăgăduit în cazul de faţă de Philippide. Realitatea este că limbile dispun de aceste două posibilităţi de formare a viitorului şi că, în genere, acolo unde s-a recurs la un procedeu, nu se mai recurge la celălalt.

Macedoromân: *s'puteari s-u fați aéstă, va-ți dau giumitat di amirăril'e* „dacă vei putea să faci aceasta, îți voi da jumătate de împărăție"; *s-furi ficior, fărtat s'n'i hibă* „de va fi fecior, fîrtat să-mi fie".

Forma verbală românească discutată aici este numită de unii lingviști *condițional* (ei au în vedere numai dialectul rotacizant dacoromânesc de altădată). Firește, această denumire este greșită; s-ar putea vorbi cel mult de un condițional-viitor, dar numai pentru macedoromână. După cum se vede, forma verbală în discuție nu s-a păstrat decît în unele dialecte române, anume în cele care erau mai spre vest: în macedoromână și în dacoromâna rotacizantă[1]. În dialectele moldovenesc și muntenesc, ea s-a pierdut. Româna nu și-a mai construit un alt viitor al II-lea, cum au făcut limbile romanice din apus, probabil după secolul al V-lea, îmbinînd viitorul verbului *a avea* cu participiul trecut al verbului de conjugat.

§ 22. 1. Latina populară și-a creat unele forme verbale noi, inexistente în latina clasică, nu numai pentru a înlocui unele forme verbale clasice, care acum erau omofone, dar și pentru că sensuri firești, universal umane, care nu-și găseau expresie în latina clasică, se cereau exprimate.

Perfectul latin exprima acțiunea trecută perfectivă, indiferent dacă ea avea sau nu ca rezultat pînă în prezent o stare a subiectului sau a obiectului. Latina populară și-a creat o formă nouă de perfect, cel compus, care a fost moștenit de toate limbile romanice și avea ca funcție exprimarea acțiunii perfective rezultative pentru trecut: *am scris acest articol* = *acest articol este scris de mine*; *am deschis fereastra* = *fereastra este deschisă (a fost deschisă) de mine, m-am îmbolnăvit* = *sînt bolnav* etc. Perfectul latin, rămas în latina populară și în limbile romanice un perfect simplu, exprimă astăzi (ca și în latina populară) numai acțiunea perfectivă fără rezultate pînă în prezent: *el deschise fereastra, el se îmbolnăvi* nu mai înseamnă că fereastra este deschisă, că el este bolnav, întrucît, între timp, fereastra a putut fi închisă, iar bolnavul s-a putut însănătoși.

Perfectul compus exista deja pe vremea lui Cezar, dar ca ceva excepțional: *Caesar Urbem occupatam habet.* Este drept că W. von Wartburg *Évolution et structure de la langue française*, Paris, 1934, p. 37) nu recunoaște valoarea de perfect a verbului acestei fraze și susține că fraza trebuie tradusă altfel („il possède la ville et elle est occupée par ses soldats"). Desigur, o asemenea expresie este exact în situația unor expresii române ca: *le am scrise*, care sînt excepționale în limbă și au sens de perfect: „le-am scris eu sau altul". E justă deci remarca lui von Wartburg că, prin asemenea expresii, nu se precizează subiectul și că nu avem un perfect adevărat, cum arată și faptul că participiul trecut este acordat cu substantivul la care se referea. Dar Bourciez, *Éléments de linguistique romane*, ed. a II-a, p. 114, dă alte exemple din Cicero: *compertum habeo, cognitum habeo* și *habes jam statutum* (după Thielmann, *Arch. f. lat. Lex.*, II, p. 372 și 509, și E. Herzog, *Beihefte zur ZfrPh.*, 26, p. 76, pe care îi citează). Și, cum remarcă cercetătorul francez, în aceste cazuri avem un perfect compus autentic. La început, asemenea expresii insistau asupra faptului că, în mo-

[1] Deci în aceleași dialecte în care, cum vom vedea mai jos (§22), s-a păstrat și mai mult ca perfectul compus creat de latina populară, ceea ce, desigur, nu este o întîmplare.

mentul prezent, cutare lucru sau cutare ființă se găsește în starea exprimată prin participiu. Nu cred că trebuie să considerăm aceste expresii ca mai afective, cum fac B o u r c i e z (*loc. cit.*), A. M e i l l e t (*Linguistique historique et linguistique générale* (I), p. 141—144), I. Ş i a d b e i (*Romania*, 56, nr. 2, p. 331—334) și I. I o r d a n (*Introducere*, p. 356, nota 2 de la p. 355). Expresia în discuție reda tocmai starea prezentă care era rezultatul unei acțiuni trecute, ceea ce nu se putea face prin perfectul latin. Așa încît perfectul compus a căpătat sensul de perfectiv rezultativ, perfectul simplu rămînînd, prin opoziție, numai cu sensul de perfectiv nerezultativ.

Româna n-a moștenit, ca alte limbi romanice, perfecte alcătuite cu verbul *a fi* ca verb auxiliar (fr. *je suis venu* etc.), pentru că aceste forme au devenit la noi pasive. Dar nu trebuie să se uite că unele prezente pasive românești au sens de trecut, de fapt de perfectiv rezultativ, ca cel al perfectului român.

2. Mai mult ca perfectul latin a dispărut, probabil în română, nu în latina populară de la baza românei, căci el s-a păstrat în alte limbi romanice (însă în cele mai multe cu sensul schimbat) ; totuși vezi B o u r c i e z, *op. cit.*, ed. a II-a, p. 219. Formele sale etimologice, **cântáră*, **-ă*, **-ă*, **cântăr-ámu*, **-áți*, **cântáră*, trebuiau să dispară în română din cauza omofoniei formelor de singular și formei de a III-a plural cu forma de persoana a III-a plural a perfectului simplu. Dat fiind însă că persoana a doua singular a putut să sune **cântári*, se poate pretinde că și în română el s-a confundat cu viitorul al II-lea și cu perfectul conjunctivului, căci în dalmată și în dialectele italiene meridionale el are sensul de condițional. Aceasta, cel puțin pentru dialectele macedoromân, meglenoromân, rotacizant și crișan-maramureșean, unde avem un viitor și condițional în *-re* sau *-ru*. Dar dispariția mai mult ca perfectului latin nu putea duce la dispariția ideii exprimate, care era aceea a acțiunii trecute față de alta tot trecută, iar, în unele cazuri, și cu rezultate pînă în acel moment trecut (deci și perfectivă). Unele limbi romanice, precum și dialectele românești pomenite aici mai sus, și-au creat un nou mai mult ca perfect, alcătuit din imperfectul indicativ al verbului *a avea* și participiul trecut al verbului de conjugat. Această formă, care, datorită originii sale, era perfect adecvată exprimării unei acțiuni cu rezultate pînă la un moment din trecut, se găsește și în epoca clasică (Titus Livius : *venenum quod multo antea praeparatum habebat* „otrava pe care o pregătise cu mult mai înainte" ; *in alas divisum socialem exercitum habebat* „el repartizase pe flancuri (la aripi) trupele aliate" ; exemplele au fost invocate de von W a r t b u r g (*Évolution et structure de la langue française*, p. 37), care consideră numai pe ultimul drept un mai mult ca perfect autentic (cf. și B o u r c i e z, *op. cit.*, ediția a II-a, p. 115) [1]. Ea a fost moștenită de dialectele deja pomenite ale românei, care erau în imediata vecinătate a latinei din Occident (în cel macedoromân găsim *eu aveam cântată* ; cel meglenoromân, cel bănățean și cel rotacizant prezintă un mai mult ca perfect alcătuit din *eram* plus participiul trecut: *Cod. vor.*, 45,8: *ca era elu vădutu*, *Cod. vor.*, 85,7: *postul era amu venritu* „postul venise", perfect care pare a fi mai nou). Evident, la unele

---

[1] Probabil, apariția acestui mai mult ca perfect a făcut ca forma veche să capete sensul de condițional în cele mai multe limbi romanice.

verbe, sensul de rezultativ s-a slăbit, rămînînd numai cel de acţiune anterioară şi perfectivă faţă de un trecut.

Dar dialectele moldovenesc şi muntenesc au urmat altă cale în constituirea mai mult ca perfectului (vezi mai sus, cap. II, §10, nr. 2) : mai mult ca perfectul conjunctivului latin, *laudassem* etc., care în celelalte limbi romanice va rămîne tot o formă de conjunctiv şi ireal, întrebuinţată numai în propoziţiile secundare, a căpătat sensul mai mult ca perfectului indicativ. Această evoluţie de sens este uşor de explicat. Se ştie că latina întrebuinţa foarte des, în propoziţii secundare, conjunctivul acolo unde noi întrebuinţăm indicativul. Astfel : *Egomet, qui sero ac leviter Graecas litteras attigissem, tamen, cum pro consule in Ciliciam proficiscens Athenas venissem, complures ibi dies sum commoratus.* „Chiar eu, care tîrziu şi superficial m-am atins de literatura greacă, totuşi, cînd, plecînd ca proconsul spre Cilicia, am ajuns la Atena, am rămas acolo mai multe zile". *Ad fontem cervus, cum bibisset, restitit.* „Un cerb s-a oprit la izvor, după ce a băut". Acest mai mult ca perfect simplu, care avea, probabil, la început numai sensul de acţiune perfectivă nerezultativă, a ajuns să aibă, la unele verbe, şi sens rezultativ.

§ 23. Ceea ce se numeşte *conjunctivul* sau *subjunctivul* latin ar trebui numit de fapt *conjunctivul-condiţional* sau *conjunctivul-optativ*, căci modul aşa-numit conjunctiv făcea în latină şi serviciile condiţionalului sau optativului românesc. El nu era numai modul nesiguranţei, dar şi al irealului şi dorinţei, iar, în calitate de conjunctiv autentic, el exprima şi dorinţa, voinţa, îndemnul, posibilitatea, îndoiala, concesia etc. Şi, fiindcă modul conjunctiv ar trebui numit *eventual*, iar condiţionalul ar trebui numit *ireal*, numele său cel mai potrivit ar fi cel de *eventual-ireal*. Nu putem arăta aici motivele pentru care conjunctivul latin a ajuns a uni în sine funcţiile pe care de obicei limbile le exprimă prin două moduri. Funcţiile sale au fost preluate în latina populară şi în limbile romanice de două moduri : conjunctiv (eventual) şi condiţional (ireal) : unele forme ale vechiului conjunctiv-condiţional au fost menţinute ca forme de conjunctiv-condiţional şi s-au creat altele noi pentru condiţional. Formele de conjunctiv-condiţional au rămas multă vreme, — în unele limbi chiar pînă azi — , cu sensul de conjunctiv-condiţional, însă numai în propoziţiile secundare condiţionale alcătuite cu ele, în propoziţia principală apărînd modul condiţional. Aşadar, faptul că conjunctivul latin avea şi funcţiile irealului, ceea ce este ceva excepţional în diferitele limbi de pe glob, a avut urmări importante : nici pînă azi, limbile romanice n-au renunţat la acest procedeu, deşi între timp şi-au creat un ireal autentic[1].

---

[1] Trebuie să spun că, în latina populară, conjunctivul nu avea aceeaşi structură ca în latina clasică. Deosebirile erau următoarele: 1. imperfectul conjunctivului latin nu avea în frazele condiţionale valoarea de ireal prezent, ci de ireal trecut. Astfel *nisi te amarem plurimum, non facerem* (Plaut, *Amph.*, 525, la Stolz şi Schmalz, ed. a V-a, p. 570), nu înseamnă : „dacă nu te-aş iubi atît de mult, n-aş face asta", cum era cazul în latina clasică, ci : „dacă nu te-aş fi iubit atît de mult, n-aş fi făcut asta". Această întrebuinţare a imperfectului conjunctivului se întîlneşte şi în textele latineşti populare din secolul al V-lea, ceea ce înseamnă că, în epoca clasică, ea a continuat a caracteriza vorbirea maselor populare (faptul a fost admis şi de W. von Wartburg, *op. cit.*, p. 35—36). 2. După cît rezultă din limbile romanice, care n-au păstrat perfectul conjunctivului latin (acei învăţaţi care au admis că viitorul în *-rim*, *-ru* îşi are originea în perfectul conjunctivului n-au dreptate), latina populară pierduse perfectul conjunctiv. El a dispărut, desigur, din cauza identităţii de formă (numai la pers. I-a sing.

Desigur că noul ireal s-a creat, și în ce privește limba română, pe vremea cînd româna era un dialect al latinei populare, căci noul ireal al limbilor romanice din apus a fost creat atunci. După cum au arătat G. Weigand (*Die Bildung des Imperfecti Futuri - Konditionalis - Optativi im Rumänichen*, *Jahresb.*, III, p. 139—169) și Alexandru Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 201—204, unde se combat părerile contrare), latina populară de la baza românei și l-a creat din *volebam*, imperfectul indicativ al verbului **volēre*, urmat de infinitivul verbului de conjugat, nu ca latina populară din Apus, care și l-a creat din *habebam*, imperfectul indicativ al verbului *habere*, și infinitivul verbului de conjugat: *aș cînta* (< *vręaș *căntare* < *volebam cantare*), nu *habebam cantare*; cf. exemplul dat, după alții, de von Wartburg (*op. cit.*, p. 35), din secolul al V-lea: *sanare te habebat Deus, si fatereris* „Dumnezeu te-ar fi vindecat, dacă ai fi mărturisit". Condiționalul cu *volebam* se găsește de fapt numai în dacoromână și istroromână; dar este de presupus că în trecut l-au avut și celelalte dialecte românești. Ca și viitorul cu *voiu*, el trebuie să fie de origine greacă. Sensul inițial al formei romanice occidentale, care azi are funcția de ireal prezent, a fost cel de ireal trecut. Acest sens, „aș fi cîntat", a trebuit să-l aibă la origine și irealul prezent românesc. Sensul trecut se explică, în ambele cazuri, prin faptul că verbul auxiliar era la imperfectul indicativ. Se știe că și azi româna exprimă prin imperfectul indicativului acțiunea ireală (vezi Philippide, *Gramatică*, p. 270—272, Creangă: *Dormeai tu mult și bine, Harap Alb, de nu eram eu*"), și faptul se întîlnea și în latină, cel puțin în propoziția principală (vezi Stolz și Schmalz, *Lateinische Grammatik*, ed. a V-a, p. 566—567). Trecerea de la sensul de ireal trecut la cel de ireal prezent se găsește în diferite limbi (între altele și în greaca veche) și pare să aibă baze afective: *aș fi dorit* înseamnă de fapt: „aș dori". Ea pare să se fi realizat independent în fiecare limbă romanică, după secolul al V-lea. Dar creația acestei forme de condițional trecut nu putea înlătura definitiv conjunctivul-condițional latin din frazele condiționale. Mai întîi, această formă se întrebuința numai în propoziția principală a frazei condiționale, cum arată exemplul latin de mai sus și limbile romanice. În al doilea rînd, latina populară creasе această formă pentru expresia irealului trecut. Pentru expresia irealului prezent se întrebuința o altă formă, și anume aceea care era întrebuințată și în latina clasică, adică prezentul conjunctivului[1]. Limbile romanice occidentale au pierdut exprimarea irealului prin vechiul conjunctiv prezent. Ele au dat sensul de ireal prezent formei de imperfect al conjunctivului (cel puțin astfel e în vechea franceză, vezi von Wartburg, *op. cit.*, p. 83—84) și de ireal trecut formei de mai mult ca perfect al conjunctivului latin, care în românește a devenit mai mult ca

---

nu aveam identitate; era totuși mare asemănare și la această formă) cu viitorul al II-lea indicativ. Nu este exclus ca latina populară de la baza limbilor romanice din Apus să-și fi creat o formă compusă, pe care acele limbi o au și azi. Prezența ei era cerută acolo, ca și în latina clasică, de regula consecvenței timpurilor. Dar latina populară de la baza românei nu și-a creat această formă, căci aici nu era în vigoare regula consecvenței timpurilor.

[1] Este drept că funcția pe care o dau gramaticii acestui prezent al conjunctivului este aceea de condițional potențial, nu ireal; dar faptul n-are importanță. Dealtfel credem că, în frazele condiționale, această formă verbală exprimă tot irealul, cînd e vorba de timpul prezent, iar nu de viitor.

perfect al indicativului[1]. Româna a păstrat însă forma de prezent al conjunctivului cu sens de prezent ireal. Această formă se găseşte şi astăzi în română, alături de cea nouă : *aş face*. Ea nu mai are nevoie de conjuncţie, *să* făcînd serviciile lui *dacă, de*. Faptul a fost relevat de P h i l i p p i d e, *Gramatică*, p. 280 — 281, Creangă : *„De Harap Alb nu zic, dar voi, mangosiţilor şi farfasiţilor, de cîte ori veţi fi dormit în stroh şi tîrnomată, să am eu acum atîţia bani în pungă, nu mi-ar mai trebui alta"*. Desigur însă că macedoromâna a moştenit din latina populară, ca formă de condiţional, şi imperfectul conjunctivului, cum admite Tache P a p a h a g i (*Aromânii*, Bucureşti, 1932, p. 82). Într-adevăr, după cum am văzut mai sus (§21), forma macedoromână de viitor în *-rim* are cîteodată şi sens de ireal prezent. Este drept că această formă a fost socotită de unii ca avîndu-şi originea în perfectul conjunctivului latin sau în viitorul anterior latin. Dar, dacă aşa s-ar fi petrecut faptele, nu s-ar putea explica sensul ei de ireal, deşi perfectul conjunctivului latin era un ireal. Fapt e că, în celelalte limbi romanice care au păstrat viitorul exact latin, această formă are numai sens de viitor, ceea ce ne determină să credem că numai macedoromâna a păstrat imperfectul conjunctivului latin. Ne îndeamnă să credem aceasta şi fapte de ordin formal: *s-putearim* se explică prin **si* **poterem* (lat. pop. **potēre* „a putea"). Este drept că *s-putúre* a putut să facă loc lui *s-putearim*, creat prin analogia verbelor de conjugarea I-a, la care tema infinitivului şi cea a perfectului indicativ erau identice. Cum însă forma macedoromână are şi sensul de viitor, exact ca forma din celelalte limbi romanice şi din dialectul rotacizant, trebuie să admitem că, în macedoromână, a avut loc, o contopire a celor două forme de ireal şi de viitor într-o singură formă verbală, care a păstrat forma imperfectului conjunctivului latin şi ambele sensuri, pe cînd în dacoromână avem înlăturarea formei şi sensului de ireal, rămînînd numai sensul de viitor. Fireşte, odată cu schimbarea sensului formei compuse de ireal trecut în ireal prezent, s-a realizat şi schimbarea sensului formei simple de ireal trecut în ireal prezent, aşa că macedoromâna prezintă acest sens, nu pe cel de ireal trecut.

§ 24. 1. Cele patru conjugări ale verbelor latine clasice s-au păstrat şi în latina populară, unde au avut însă loc unele treceri de la o conjugare la alta. Astfel *adaugēre, ardēre, mulgēre, respondēre, ridēre, sorbēre* au trecut la conjugarea a III-a. Un verb ca *fervĕre* a rămas în română numai de conjugarea a III-a. Verbul *cadēre* a trecut la conjugarea a II-a. Verbul *fugĕre* a trecut la conjugarea a IV-a (*fugire*; Probus : *fugere et non fugire*, vezi *G.L.*, IV, 185, 20). Verbele *lucēre, florēre* (sau **inflorēre*), *horrēre* (> rom. *urîre*) au trecut la conjugarea a IV-a, dar, în acelaşi timp, au înlocuit pers. I-a, a II-a şi a III-a sing. şi a III-a plural de la prezentul indicativului, al conjunctivului şi al imperativului cu formele lor incoative (verbele care arată începutul unei stări : *luceo* înseamnă „a luci", dar incoativul *lucesco* „a începe să lucească"), deci cu sufixul *-esco*; sensul incoativ s-a păstrat la unele (*înfloresc*), s-a pierdut la altele (*lucesc, urăsc*). Trecerile de la o conjugare la alta au avut loc pe cale analogică, pe baza formelor comune celor două conjugări, de exemplu pe baza formelor de imperfect indicativ.

---

[1] O altă părere, după noi greşită, exprimă Dan B u g e a n u, *Formarea condiţionalului în limba română, SCL*, XXI, 1970, p. 543—563.

2. *Posse* şi *velle* au fost înlocuite cu formele analogice *potēre* şi *volēre*, iar *possum* şi *volo*, cu formele analogice **poteo* şi **voleo*. *Trahere* a fost înlocuit cu forma analogică **tragere*, *traho* cu forma analogică **trago*.

§ 25. 1. Verbele de conjugarea a III-a, în *-ĭo*, nu mai făceau imperfectul indicativului în *-ĭebam*, ci în *-ebam* : **facebam*. Verbele de conjugarea a IV-a nu aveau în latina populară imperfectul indicativului în *-iebam*, ci în *-ibam*. Deja D i e z admitea că acest *-ībam* era terminaţia arhaică a imperfectului indicativului, *-ībam* (vezi D'O v i d i o, *Arch. glott. it.*, IX, p. 35 şi urm.). În unele regiuni din Italia meridională şi în teritoriul mesodacic, clasicele *do, dant, sto, stant* au devenit **dao, *dau(nt), *stao, *stau(nt)*, de unde rom. *dau, stau*. La conjugările a III-a şi a IV-a, desinenţa de indicativ prezent, pers. a III-a pl., *-iunt* a fost înlocuită cu *-unt* : *facunt* (în Pannonia Inferior ; vezi *CIL*, III, 3551), **audunt, *sentunt*. În schimb, persoana I-a singular de la indicativul prezent, ca şi de la conjunctivul prezent, s-a format, la multe verbe de conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a, cu *-ĕo* sau *-ĭo* (în latina populară, de fapt *-i̯o*) : **cadeo, credeo*. *Ardeo, respondeo, rideo, sorbeo* şi-au păstrat aceste forme cînd au trecut la conjugarea a III-a, care nu avea forme cu *-e-*. De asemenea *audio, sentio* şi-au păstrat aceste forme, deşi imperfectul lor nu mai avea *-ī-* (şi nici nu-l mai avea pers. a III-a plural a indicativului prezent).

2. Perfectul indicativului se termina în latina populară de la baza românei în *-ái, -ásti, -á, -ámu, -ásti, -áru* (*cantái* etc.), *-íi, -ísti, -í, -ímu, -ísti, -íru* (*audíi* etc.), *-úi, -ústi, -ú, -úmu, -ústi, -úru* (*tacúi* etc.). Perfectele în *-i* şi *-si* făceau pers. a III-a pl. în *-́erunt*, ceea ce presupune un *-ĕrunt* : *díxi, díxerunt* (it. *dissero*, rom. *ziseră*). Perfectele în *-ui* s-au extins la multe verbe de conjugarea a II-a şi a III-a : *fecuit* (*CIL*, III, 6010, 137, Pannonia, Noricum, Raetia). Acest *fecui* stă, poate, la baza formei *făcùi* din dialectele moldovenesc, muntenesc etc. Dar e probabil că, şi în aceste dialecte, forma mai veche a fost *fečiu* şi că forma *făcui* este o creaţie analogică tîrzie, după *fac*. Dialectul dacoromân rotacizant şi cele suddunărene pleacă însă de la forma clasică *feci* : macedor. *feci̯u*, v. rom. *feci̯u*. *Abscondidi* sau *abscondi* a fost înlocuit cu *absconsi* (Caper, *G.L.*, VII, 94, 16), *posuit*, cu *posit* (*CIL*, I², 1780, 4 : Sulmo, Italia centrală, III, 1742, 4 : Dalmaţia ; 1969 : Salonae ; 2702, 5 : Salonae), *posuerunt*, cu *poserunt* (*CIL*, III, 7572, 6 : Tomis ; 12.598, 4—5, Mehadia).

3. Alături de *est* (rom. *e, i, îi*), s-a creat un **estit*, sau mai exact, **este*. Alături de *sunt* (pers. a III-a pl.) (rom. *-s, îs*), s-a creat un **suntunt* sau mai exact, **suntu*, din care vine macedor. *suntu*. *Sumus* şi *estis* au fost înlocuite în latina populară cu *simus* şi *sitis*, mai exact, cu **semu* şi **seti*, din care provin v. rom. *sem* „sîntem", *seţi* „sînteţi". Actualul *sînt* (pers. a III-a pl.) presupune un **sintu, *sentu*. Prezentul indicativ *simus* este atestat de Suetonius pentru vorbirea lui Augustus, apoi de *CIL*, IX, 3473 ; 14 : Italia centrală, şi de Marius Victorinus, *G.L.*, VI, 9, 5—6. Prezentul indicativ *setis* este atestat la Ulmetum (vezi P â r v a n, *Cetatea Ulmetum*, II, *An. Ac. Rom.*, *MSI*, Seria a II-a, 1914, tomul XXXVI, p. 333—334). Conjunctivul prezent al verbului *esse* se forma în unele dialecte ale latinei populare de la *fieri* : *fiam, fias* etc. Tot de la acest verb s-a format şi infinitivul prezent, care în latina populară, suna **fire*.

§ 26. 1. În perioada condiţională (vezi § 23), s-a păstrat conjuncţia latinească clasică *si* „dacă", atît în latina populară de la baza românei, cît şi

în cea de la baza limbilor romanice occidentale. Nu are dreptate G. G. Nicholson, *Origine de la conjonction* si, în *Romania*, LXI, 1935, p. 7, cînd crede că rom. *să* şi it. *se* provin din lat. *sit* „(să) fie". Este clar însă că lat. *si* a devenit în latina italo-mesodacică **se*, de unde it. *se* şi rom. *să*.

2. S-au pierdut aproape toate celelalte conjuncţii subordonatoare ale latinei clasice (deci, faptele s-au petrecut altfel decît cu prepoziţiile, care s-au păstrat în cea mai mare parte) (mă refer şi la conjuncţiile care erau în acelaşi timp şi adverbe). Astfel, la ardeleni, moldoveni şi munteni, a dispărut în unele regiuni *ubi*, înlocuit cu *unde*, pe cînd la rotacizanţi, unii crişeni şi suddunăreni, nu. A dispărut, apoi, în tot Imperiul roman, *ut* „cum", înlocuit cu *quomodo* (> rom. *cum*). Cauza dispariţiei trebuie văzută în faptul că, după căderea consonantelor finale, *ut* se redusese la **u*. A dispărut de asemenea *cum*, şi, desigur, tot după căderea consonantei finale, fie din cauză că s-ar fi confundat cu prepoziţia *cum*, fie din cauză că se ofereau alte exprimări în loc. S-au pierdut, dealtfel, aproape toate celelalte conjuncţii subordonatoare latine. Româna, ca şi toate celelalte limbi romanice, a păstrat, în afară de conjuncţiile pomenite mai sus, numai pe *quod* şi *quia*, celelalte limbi romanice au mai păstrat şi pe *quid* (vezi mai jos, 3), pe *dum interim* (cf. it. *mentre* „în timp ce"), pe *quare* (cf. fr. *car* „căci") şi pe *quasi* (cf. it. *quasi*). S-ar putea admite totuşi că rom. *ca şi* vine tot din lat. *quasi* şi nu este o compunere românească din *ca* + *şi*.

3. Latinescul *quod* stă la baza românescului *că*. Acest *că* nu poate veni din latinescul popular **ca*, înlocuitor al lui *ut* şi *quod* în vechea portugheză, vechea spaniolă, sardă, corsicană, italiană de sud şi, rar, şi în vechea lombardică. Meyer-Lübke (*Grammatik*, III, p. 608) admite pe drept că acest *ca* provine din lat. *quam* şi *quia*, contopite într-un singur cuvînt. Acest **ca* a preluat şi funcţiile lui *quod* (lucrul s-a petrecut şi cu *che* sau *que* din toscană, provenţală, franceză, spaniolă şi portugheză, care provine din *quid* şi *quia*). Şi poate că, în franceză, **ca* < *quam* a existat o bucată de vreme şi s-a redus la *que* prin evoluţie fonetică. Doar la fel stau lucrurile şi cu *quam* „decît". Mai exact ar fi deci să se spună că *quod* a dispărut în latina populară din Apus, afară de cîteva regiuni din Italia de sud, unde avem *co* (în secolul al X-lea) şi *cu* (astăzi) (vezi Meyer-Lübke, *Grammatik*, III, p. 607—608). Acest *co*, *cu* este, evident, continuatorul lui *quod*, deşi el are şi funcţiile lui *ut* „ca". Şi, probabil, nu e întîmplător faptul că tocmai în Italia de sud, adică în apropiere de teritoriul balcanic, s-a păstrat o asemenea formă. Româna a avut, desigur, şi ea aceeaşi conjuncţie : **co*, care a devenit apoi *că* şi care va fi avut şi sensul lui *ut* („ca"). *Că* serveşte în română la introducerea propoziţiilor secundare subiective şi obiective directe, precum şi relative, şi cere întotdeauna indicativul sau condiţionalul. Sensul cauzal şi cel consecutiv au apărut mai tîrziu[1].

4. Conjuncţia *ca*, urmată întotdeauna de conjunctivul precedat de *să*, provine, poate, nu din acest **ca* latin popular, despre care am vorbit mai sus, şi nici din *quia* „ca", cum a crezut Philippide, *Orig. rom.*, III p. 446

[1] Maria Iliescu, *Notă asupra originii sensului consecutiv al conjuncţiei* că *în limba română*, *SCL*, X, 1959, p. 119, înclină a crede că sensul consecutiv exista deja în latina populară de la baza românei.

(luîndu-se, desigur, după J. Janjaquet, *Recherches sur l'origine de la conjonction „que" et des formes romanes équivalentes*, 1894), ci, cum admite Meyer-Lübke, *Grammatik*, III, p. 613, din rom. *ca* „cum", forma gramaticală a complementului comparativului de egalitate, care, la rîndul ei, provine din lat. *quam* „decît", întrebuinţat ca forma gramaticală a complementului comparativului de superioritate şi inferioritate (vezi mai sus). Părerea aceasta este admisă, dealtfel, şi de N. Drăganu, *Dacor.*, III, p. 273—274, şi IV, partea II, p. 919. Acest *ca* cu sensul „cum" s-a introdus la propoziţiile secundare subiective, obiective şi finale, cînd acestea se construiau cu conjunctival, pentru că se exprimau nu acţiuni realizate, ci numai acţiunea pur şi simplu sau acţiunea intenţionată[1].

5. Conjuncţia coordonatoare latină *et* s-a păstrat şi în română (v. rom. şi macedor.), dar a căpătat sens adversativ : *e* „iar". Locul ei a fost luat de *sic* „astfel, aşa", care, din adverb de mod, a devenit conjuncţie. De fapt trebuie să admitem că tocmai pentru că *sic* a căpătat noul sens, *e* a devenit adversativ. Adverbul *sic* căpătase deja în latina populară o funcţie copulativă. Bourciez, *Elém.*, ediţia a II-a, p. 266, dă exemple de *sic* „şi" din scriitori latini, fie ca un întăritor al lui *et*, fie singur : *Cribrabis per tenuissimum cribrum, et sic pulbere uteris* (Marc. Emp., 91, 17) ; *dicitur unus ymnus, et sic facit orationem episcopus (Peregr.*, 38, 2) ; *benedicuntur cathecumini, sic fideles (ib.*, 43, 8). Faptul se regăseşte întocmai, dar mai rar, în vechea provenţală şi vechea italiană, foarte des în vechea franceză (vezi Meyer-Lübke, *Grammatik*, p. 589—591, iar, pentru vechea franceză şi provenţală, Bourciez, *op. cit.*, p. 365—366). Pentru *si* „şi" dau următoarele exemple din vechea franceză *(La chanson de Roland*, v. 421—422) : *Ci vos enveiet un sun noble barun, Ki est de France, si est mult riches hom.* „Dar vă trimite aici un nobil baron al său, Ce e din Franţa şi e un om foarte bogat". Tot astfel în versurile 106—107 din *Lai de Guingamor* : *Vers lui le tret, si l'a besié* „spre el îl trage şi a sărutat-o". Şi în vechea italiană se întrebuinţează dealtfel *e si* şi *si* cu sensul de „şi" (vezi Wiese, *Altitalienisches Elementarbuch*, p. 183—184). Astfel, în Pietro da Barsegapè, *Predica rimată*, II, 5—7, avem : *Maria fo alegra forte k'el suscito 'l(o) fradel(o) da morte, Si lo riceve alegramente.* În vechea italiană avem şi *e* adversativ. Aşadar **si* „şi" exista ca fapt normal în latina populară din Occident (Peninsula Iberică, Italia centrală, şi de nord şi Galia de peste Alpi) şi probabil că exista şi în teritoriul retoroman şi dalmat, care făceau legătura cu teritoriul mesodacic, unde de asemenea faptul exista, ca formă lingvistică cum dovedeşte limba română (în Occident *şi*

---

[1] Faptul, care se găseşte şi în macedoromână, mai are analogii, şi chiar în română, cum a văzut chiar Meyer-Lübke, *op. cit.*, p. 641 : *cum*, deci o conjuncţie modală, a căpătat, cel puţin în dialectul dacoromân rotacizant, şi rolul de a introduce subiectivele, obiectivele directe şi finalele care utilizau conjunctivul şi indicativul. Astfel : *voao lăsă obrazu, cum se slediţi urmelor lui (Cod. vor.*, 149, 13) „vouă v-a lăsat el un exemplu, ca să urmaţi urmele lui"; *adunaţi-vă într-una cum să spui voao aceia ce va veni* (Gaster, *Chrest.*, I, 35, 17) (ca să dau chiar exemplele finale invocate de Meyer-Lübke, op. cit., p. 641), sau în exemplele completive din Densusianu, *Histoire*, II, p. 408—409 : *dau ştire ... cum am auzit cu că împăratul au eşit den Sofia*; *să ştii cumu se-au prinsu neşte meşter den Ţarigrad cum vor treace aceale corabii*; *am auzit ... cum i-au dat împăratul slobozie la Mahametbeg (Scrisoarea lui Neacşu*, 1521) ; *şi voi spureţi miiaşului ... cum demăreaţă se aducă elu la noi (Cod. vor.*, L, 10—12). Dealtfel există şi astăzi în limbă *cum că* pentru *că*.

„şi" a dispărut din limbile literare). Cu vremea *e* a dispărut în dacoromână, întrucît alte conjuncţii adversative i-au luat locul.

6. Conjuncţia latină *neque* s-a păstrat în româneşte cu sensul de „nici", dînd întîi *nece*, atestat în vechea română, şi apoi *nici*; *atque* sau *ac*, păstrat pe unele locuri în Apus (cf. Meyer-Lübke, *op. cit.*, III, p. 591—592), s-a pierdut în română.

§ 27. Topica cuvintelor din latina populară este cu totul deosebită de cea din latina clasică. Dispărînd diferenţele dintre morfomele cazuale, acestea reducîndu-se la trei, două sau una, după declinări şi tipurile de declinare, atributele şi complementele nu mai puteau lua orice loc în propoziţie, ci un loc în genere fix: subiect + atribut + predicat (verb) + obiect. Pe de altă parte, determinantele substantivelor şi ale verbelor, fie adjectivale sau adverbiale, fie chiar substantivale, îşi capătă şi ele un loc precis în propoziţie. Putem crede că determinantele adjectivale şi pronominale ale substantivului şi cele adverbiale ale verbului au stat, în latina din Occident, de obicei înaintea determinatului, iar, în latina din extremul sud al Italiei şi în latina mesodacică, în urma determinatului. Ne referim, fireşte, la exprimarea neutră, neinfluenţată de afect. Această regulă stăpîneşte în general şi astăzi limba română şi putem crede că stăpînea şi latina populară de la baza românei, căci, altfel, nu ne putem explica postpunerea articolului definit din limba română (vezi mai sus, §8). Chiar faptul că articolul definit românesc stă de obicei la sfîrşitul substantivului (cu care s-a aglutinat) ne arată că latina populară de la baza românei avea topica progresivă a cuvintelor, nu topica regresivă. Aceste fapte stau, desigur, în legătură cu fapte de psihologie etnică, care sînt greu de identificat, dar care nu se schimbă uşor, căci ţin de temperament, de specificul unui popor. Numai în părţile de vest sau sud-vest ale teritoriului mesodacic, unde se vor forma macedoromânii, istroromânii, meglenoromânii şi o parte din crişeni şi maramureşeni, s-a menţinut în parte procedeul latinei populare din Apus, de a pune articolul definit înaintea substantivului. Topica progresivă a latinei populare de la baza românei se explică, desigur, prin topica progresivă din tracodacică, căci asemenea fapte se transmit de obicei — prin inerţie — de la limba substrat la limba nouă, împrumutată. Considerăm că, pretutindeni în Imperiul roman, topica se explică prin substrat, mai exact, prin psihicul fiecărui popor, ceea ce revine aproape întotdeauna la psihicul substratului. (De aceea, indirect, şi poziţia enclitică a articolului definit român se explică prin substratul tracodacic, cum au admis atîţia cercetători).

În cazul determinantului numeral, româna, ca toate limbile romanice, utilizează antepunerea faţă de determinat, antepunere care-şi are, desigur, o explicaţie logică şi psihologică.

CAPITOLUL V

LEXICUL LATINEI POPULARE MESODACICE

§ 1. Latina populară prezenta suficiente deosebiri în lexic față de latina clasică. Unele din ele, precum au arătat mai mulți cercetători (anume F. M a r x, *Die Beziehungen des Altlatein zum Spätlatein*, în *Neue Jahrbücher*, 23 (1909), p. 434–436, K. M e i s t e r, *Altes Vulgärlatein*, *IF*, 26, 1909, p. 82–90, iar, mai tîrziu, F. A l t h e i m, *Die Anfänge des Vulgärlateins*, *Glotta*, 20 (1932), p. 153–170, și mai ales Einar L ö f s t e d t, *Syntactica, Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Latein*), leagă latina populară de latina arhaică. Astfel *canutus* („cărunt"), care stă la baza formelor: it. *canuto*, fr. *chenu*, macedor. *cănut*, dacor. *cărunt* etc., și deci caracteriza latina populară, se întîlnește și la Plaut (în latina clasică se găsea *canus*); *rostrum*, care în latina clasică însemna „cioc", „plisc", dar care în latina populară tîrzie însemna „gura omului", se găsește cu acest sens la Plaut (vezi L ö f s t e d t, *op. cit.*, II, p. 326–327); iar *occidere* („a ucide"), care în latina clasică nu este termenul preferat, acolo întrebuințîndu-se *interficere*, apare în Plaut și Terențiu, în Petronius și în latina tîrzie ca termenul normal (vezi *ibid.*, p. 343). Asemenea fapte, premergătoare ale fenomenelor romanice, din textele lui Plaut, au fost relevate și de alți învățați, precum P. K r e t s c h m e r, în studiul *Sprache*, p. 117–121 (*Kultur der Gegenwart*, I) și W. M e y e r-L ü b k e, *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*, p. 210. Aceasta înseamnă că astfel de elemente lexicale au existat și în epoca de aur a literaturii latine, dar numai în graiul popular. Constatăm că unele fenomene latinești-populare nu apar în texte în epoca imperială, că ele urcă pînă în epoca arhaică, cînd trebuie situate începuturile latinei populare. Poate, unele din ele se explică prin influența umbrică și oscă, așa cum e cazul cu cele mai multe din particularitățile fonetice și morfologice ale latinei populare. Dar nu toate deosebirile lexicale ale latinei populare față de latina clasică se explică în felul acesta. Multe altele sînt inovații din epoca imperială. Cele mai multe constau în derivate cu sufixe diminutive sau augmentative, cu valoare afectivă, și sînt deci caracteristice limbajului afectiv. Prezența lor în graiul popular este firească. Limba cultă a vremii le evita. Alte cuvinte sînt împrumuturi din limbile de cultură ale Orientului, anume din limba greacă veche, care se vorbea în regiunea de la Marea Egee și Marea Ionică a Peninsulei Balcanice, în Italia de sud, în Asia Mică, în Siria, Palestina și Egipt, — și din persă. Altele sînt împrumuturi din limbile pe care le înlocuia latina sau din limbile „barbarilor" care se stabileau în imperiu. Vom întîlni, astfel, elemente ilire, celte și germanice, și aceasta nu numai în regiunea

ilirică, celtă sau germanică, dar chiar în celelalte părţi ale Imperiului. Tot ca elemente latineşti populare trebuie să considerăm şi unele elemente traco-dacice din română, unele din elementele celtice din franceză etc. Aceste elemente autohtone nu deveniseră însă fapte generale în latina populară : ele au rămas în situaţia de fapte dialectale. Latina era o limbă de cultură superioară şi nu împrumuta elemente lexicale din alte limbi, căci astfel de împrumuturi se fac de obicei numai atunci cînd un popor suferă influenţa altuia. A. Meillet (*Esquisse d'une histoire de la langue latine*, ed. a II-a, p. 273—274) spunea că latina populară n-a prea suferit influenţe lexicale, pentru că era o limbă de prestigiu, a unui popor care nu împrumuta de la alte civilizaţii decît foarte puţin. Totuşi trebuie să recunoaştem că latina a împrumutat mult din limba greacă şi mai ales din limbile autohtone. Împrumuturile din limba greacă s-au făcut mai ales prin creştinism şi se explică deci prin prestigiul creştinismului grecesc. Împrumuturile din limbile autohtone se explică tot printr-un fel de prestigiu, cel puţin în unele cazuri, al graiurilor autohtone : numai aceste graiuri aveau posibilitatea de a denumi unele obiecte de civilizaţie pastorală sau agricolă. Vom constata că elementele tracice şi dacice din limba română sînt mai ales termeni referitori la viaţa pastorală. Totuşi împrumuturile din limbile autohtone se mai pot explica şi ca reziduuri din graiul vechi, al populaţiilor care l-au părăsit.

Din cele spuse aici rezultă că latina populară se diferenţia regional şi în ce priveşte lexicul. Am constatat astfel de diferenţieri atunci cînd am studiat sunetele, formele gramaticale şi sintaxa latinei populare. Asemenea diferenţieri sînt şi mai fireşti atunci cînd e vorba de lexic. Ideea aceasta şi-a făcut loc greu într-o vreme în care domnea dogma unităţii latinei populare. Studiile lingvistului italian M. Bartoli şi ale elveţienilor K. Jaberg şi J. Jud, toate din prima jumătate a veacului nostru, au arătat că lucrurile stau altfel. Bartoli a susţinut că diferenţierile vocabularului latin popular se explică prin configuraţia geografică şi prin relaţiile economice, politice şi religioase. Teritoriile mai izolate sub raport geografic, precum şi cele laterale, care tocmai din această cauză erau şi ele izolate, păstrau în genere fazele mai arhaice ale limbii , centrul fiind mai inovator. După Bartoli, centrele de iradiaţie lingvistică din Imperiul roman erau Italia şi Galia[1]. Teritoriul pe care s-a format limba română (de fapt învăţatul italian vorbeşte numai de Dacia) este, pentru el, unul lateral : nu toate inovaţiile centrale ajungeau aici. Această concepţie este justă. Totuşi trebuie să admitem că unele diferenţieri dialectale sînt mai vechi şi că se explică prin chiar dialectele latineşti populare, care au fost aduse din Italia, atunci cînd au fost cucerite şi colonizate provinciile. Desigur că, începînd din veacul al III-lea e.n., aşa cum admite Al. Rosetti (*Ist. l. rom.*, I, *Limba latină*, 1938, p. 32—38 şi 177, ed. a II-a, p. 32—39 şi 121, ediţia 1968, p. 78—86, 184 şi 197), multe din schimbările care se produceau în Occident nu mai puteau pătrunde în regiunea carpato-balcanică, atît pentru că Dacia nu mai făcea parte din Imperiu, cît şi pentru că Peninsula Balcanică nu mai avea relaţii numeroase cu Occidentul. Noi am arătat ce fapte au dus la aceasta. Totuşi veacul al V-lea aduce

[1] Totuşi în *Introduzione alla neolinguistica*, Geneva, 1925, p. 23—36, autorul distinge două categorii de inovaţii : unele meridionale şi orientale, altele, septentrionale şi occidentale

ruperea definitivă a latinei populare de la baza românei de latina populară din Occident (așa cum a admis E. Bourciez în *Élém. de lingu. romane*, toate edițiile, inclusiv a IV-a, Paris, 1946). Ovid Densusianu greșea cînd credea (*Histoire*, I, p. 236) că latina populară balcanică s-a desfăcut de cea din Occident în veacul al VI-lea, prin invazia slavă.

§ 2. Vom discuta întîi dispariția în latina populară a unor cuvinte păstrate în latina clasică. Dintre două sinonime sau, în orice caz, forme asemănătoare ca înțeles, rămîne un singur cuvînt. Verbele anomale (neregulate), spune A. Meillet (*Esquisse*, p. 274) aveau un dublu defect: acela de a fi greu de mînuit și de a nu fi expresive. Perfectul indicativului format cu reduplicare nu putea subsista. În locul lui *cano, cecini, cantum*, s-a impus frecventativul *cantare* care era și regulat și expresiv. Limbile romanice prezintă forme care derivă direct din acesta din urmă. De asemenea *adjuvo, adjuvi, adjutum* a fost înlocuit cu *adjutare*, care stă la baza formelor din limbile romanice (rom. *a ajuta*, fr. *aider*, it. *aiutare*). Tot așa *pendo, pependi, pensum* a fost înlocuit cu *pensare* (> rom. *a-i păsa*, fr. *peser*, it. *pesare*).

Totuși, în unele cazuri, româna a păstrat formele nefrecventative, spre deosebire de limbile romanice occidentale, care le-au înlocuit cu cele frecventative. Astfel *salio, salire* (rom. *saiu, sărire*), *salii, saltum* și *salii, salitum* „a sări", n-a fost înlocuit la noi cu *salto, saltare* „a dansa", care stă la baza fr. *sauter*, it. *saltare*. Alte verbe care sufereau de aceleași cusururi ca și cele de mai sus au fost înlocuite cu verbe regulate și expresive, formate de la altă rădăcină. Astfel, *fero, tuli*, a fost înlocuit cu *porto,-are* (vezi Meillet, *loc. cit.*, și Löfstedt, II, p. 338—339); *ludo, ludere, lusi, lusum* cu *joco, jocare*; *vincio, -ire, vinxi, vinctum* cu *ligo, ligare* (rom. *a lega*, fr. *lier*). Dar *flere, flevi* și *lugere, luxi, luctum* „a plînge" au fost înlocuite cu *lacrimare* în Spania și *plorare* în Franța (sp. *lagrimar*, fr. *pleurer*); *plangere, planxi, planctum* a rămas singur în uz în franceză, retoromană, italiană, sardă, dalmată și română. Altă dată verbul neregulat este înlocuit printr-un derivat al lui cu prefix: *tango, tetigi, tactum* a fost înlocuit cu *attingo* (rom. *a atinge*, it. *attingere*, fr. *atteindre*). Cuvîntul care, în Occident, îl înlocuiește pe *tango*, anume **tocco* „produc zgomotul ritmic al toacei prin ciocnirea a două corpuri tari" (fr. *toucher*, it. *toccare* „a atinge"), a căpătat, poate, mai tîrziu acest sens, după ce *attingo* a ajuns acolo să însemne „ajung". În românește, **toccare*, devenit *tocare*, a căpătat alt sens: „a toca".

La aceste fapte, relevate de Meillet, sînt de adăugat altele. Astfel, *interficere* a dispărut, rămînînd în uz numai *occidere* (v. fr. *occire*, rom. *a ucide*, it. *occidere*) (*vezi* Löfstedt, *op. cit.* II, p. 342—344, care însă crede că *occidere* a fost mai „puternic" ca sens, din cauza legăturii lui cu *caedere*), și tot așa, *edere* „a mînca", înlocuit în Peninsula Iberică, cu sinonimul *comedere* (sp. *comer*), iar, în restul Imperiului, cu *manducare* (fr. *manger*, it. *mangiare*, acesta din urmă de origine franceză, rom. *mîncare*).

În domeniul substantivului, formele derivate înlocuiesc adesea cuvîntul primitiv. Astfel *auris* a fost înlocuit cu *auricula* (lat. pop. **auricla*, **oricla*) (cf. rom. *ureche*, it. *orechia,-o*, fr. *oreille*), *genu* prin *genuculum* (cf. rom. munt. *genuchi*, it. *ginocchio*, fr. *genou*), *agnus* „miel", prin *agnellus*. Formele diminutivale erau la început afective, exprimînd simpatie, dar cu vremea și-au pierdut această valoare, devenind termeni normali. Chiar un adjectiv a putut

fi înlocuit cu diminutivul său : *vetus* cu *vetulus*, devenit **vetlus*, *veclus* (de unde rom. *vechi*, it. *vecchio*, fr. *vieux*). Altă dată, dintre două sinonime, rămîne cel mai expresiv sau cel care se referă la realitățile existente în epoca imperială tîrzie. Astfel *os, oris* „gură" este înlocuit cu *rostrum* (vezi mai sus, § 1), cu *bucca* sau cu *gula* (cf. it. *bocca*, fr. *bouche*, rom. *bucă* cu derivatul *a îmbuca*, și rom. *gură*) (vezi L ö f s t e d t, II, p. 353). Dar poate că, în latina populară, *os* devenise omonim cu *auris* (amîndouă ajunseseră să sune **ore*) și de aceea ele au fost înlocuite prin alte cuvinte. De asemenea *caput* a fost înlocuit cu *testa* (cf. it. *testa*, fr. *tête*), care însemna „oală" sau „cupă" ; *testa* a căpătat întîi sensul „craniu", cu o nuanță afectivă — ironică —, dispărută apoi în limbă ; sensul de „craniu" a fost păstrat de românescul *țeastă* ; apoi noul cuvînt *testa* „țeastă" a căpătat, în latina populară occidentală, sensul „cap" (B a h n e r, *Die lexikalischen Besonderheiten des Früh-Balkanromanischen*, *Forschungen und Fortschritte*, 40, 1966, p. 340 ; acum, în *Die lexicalischen Besonderheiten des Frühromanischen in Südosteuropa*, Berlin, 1970, p. 79). Prima atestare a lui *testa* „cap", e din secolul al IV-lea, și, desigur, apariția în texte coincide cu apariția sensului în limbă. Cum româna nu prezintă noul sens, ci pe cel intermediar, de „țeastă" urmează că, după secolul al IV-lea sau al V-lea, latina mesodacică nu mai primea inovațiile din Italia. Dar cuvîntul *țeastă* nu s-a răspîndit pe tot teritoriul mesodacic ; el se găsește astăzi numai în Muntenia ; în restul teritoriului dacoromân avem alți termeni, printre care *căpățînă* (< lat. *capitina*, un derivat din **capite* + *-ina*) (vezi Iorgu I o r d a n *Les dénominations du crâne en roumain*, *Bull. lingu.*, VIII, p. 96—141)[1]. În aceste regiuni s-a păstrat dealtfel cuvîntul latin *testum* cu sensul său originar (cf. olt. și munt. *țest* „capac de lut, cu care se acoperă pe vatră pîinea sau mălaiul puse la copt"). Poate, și înlocuirea lui *equus* „cal" prin *caballus* „mîrțoagă" este tot un efect al faptului că ultimul avea o valoare afectivă, că era mai expresiv. Femininul lui *equus*, anume *equa*, s-a păstrat totuși : rom. *iapă*, v. fr. *ive*, sp. *yegua*. Faptul se explică prin nevoia populației rustice de a avea un termen specific pentru feminin. De asemenea, dintre *casa* și *domus*, nu s-a păstrat decît primul, care designa casa simplă a omului din popor, nu și celălalt, care designa casa orășeanului (*domus* se găsește totuși în sardă). Aceasta stă, desigur, în legătură cu distrugerea vieții orășenești din Imperiu în secolul al III-lea e.n., dar mai ales în secolul al V-lea. În alte cazuri nu putem spune de ce unul din cuvintele cu sens apropiat a dispărut. Astfel *caecus* „orb" a fost înlocuit cu *orbus* „lipsit de ceva" (vezi L ö f s t e d t, II, p. 374—376).

§ 3. Dintre cuvintele pe care Tache P a p a h a g i, *Disparițiii și suprapuneri lexicale*, II, *G S* IV, p. 86, le dă ca dispariții din română (vezi pentru ele *Partea a treia*, *Formarea limbii române*), au dispărut în latina populară : *bellus*, *apis*[2], *aestas*, *appellare*, *brevis*, *collus*, *sapēre*. Ele au fost înlocuite cu *formosus*, *alvina*, *ver* sau pluralul *vera*, *clamare*, **scurtus* (dacă nu cumva acesta este tracodacic ; s- ar arăta-o), *furca*, *scire*. A dispărut și *mas, maris*, înlocuit probabil, cu **maritus*, care apoi a dispărut și el, mai tîrziu, odată

[1] Cum a arătat Maria I l i e s c u, *RL*, XI, 1960, p. 319, *capitina*, presupus de lingviști, se găsește în *Testamentum Porcelli*, ediția Haereus, Berlin, 1912.
[2] Tache Papahagi dă, greșit, *apes*.

cu *uxor*. Tache Papahagi, *op. cit.*, p. 88, a arătat de asemenea că au dispărut şi *meare* „a merge", *morari* „a întîrzia", *pugnare* „a lupta", *putare* „a socoti", „a fi de părere", şi autorul crede că au dispărut din cauza omofoniei cu alte cuvinte. Probabil se gîndeşte la omofonia cu *meare* (pl.) „mere", *morar*, *morari* (pl.), *pumn*, *pumni* (pl.), *put*, *puţi*, *pute* (= conj. **pute* de la *putare*). Dar cuvintele în discuţie au putut dispărea chiar în latina populară, din cauză că, în această formă a latinei, se găseau sinonime mai uzitate, ca *ire*, **tardare*, **luctare*, *cogitare* sau *credere*. Adjectivul *tardus*, *-a*, *-um* a dispărut în română, ca şi în celelalte limbi romanice. El a rămas acolo adverb: sp. *tarde*, it. *tardi*. Latina mesodacică avea adjectivele *tardivus* „tîrziu" şi **temporivus* „timpuriu".

Cum a arătat Tache P a p a h a g i, *ibid.*, I, în *Grai şi suflet*, III, fasc. 2, p. 88—96, au mai dispărut în latina populară cuvintele *bellum* şi *proelium*, *conspicere* şi *spectare* (înlocuite în Apus cu germanisme: *guerra* şi *guardare*) şi *loqui* (înlocuit cu *parabolare*, derivat de la *parabola*). În acelaşi articol, II (în *Grai şi suflet*, IV, p. 84—96), p. 84, Tache P a p a h a g i arată că au dispărut în latina populară şi *aeger* „bolnav", „suferind", *amnis* „rîu", *cavēre* „a lua în seamă", *censēre* „a gîndi", *cīvis* „cetăţean", *hiems* „iarnă", *imperare* „a ordona", *jus* „drept", *libare* „a jertfi", *ludĕre* „a (se) juca", *memoria* „amintire", *saeculum* „secol", „lume" (păstrat numai în logudoreză) etc. El admite p. 84—85, că utilizarea unor asemenea forme în latina populară era foarte rară şi că, odată cu destrămarea Imperiului roman, au dispărut şi ele. Este sigur că unele din aceste cuvinte, cum sînt *amnis*, *censēre*, *hiems*, *ludĕre*, *meare* au dispărut chiar în latina populară, fiind înlocuite cu termeni ca *flumen* în Apus, *rivus* în Răsărit, *cogitare*, *hiberna*, *jocare*, *ire*, iar *civis*, *libare* şi *jus* au dispărut pentru că nu mai apărea la popor noţiunea de „cetăţean" şi cea de „drept" şi nu se mai făceau libaţii zeilor; chiar *saeculum* „secol", „lume" a dispărut din cauză că era o noţiune cultă. *Aeger* va fi fost înlocuit cu *malehabitus*, iar *alĕre* cu *pascĕre* şi *nutrire*, ultimul dispărut în română. Latina populară mesodacică avea *incendĕre*, nu *accendĕre* „a aprinde"; cf. dacor. *a încinge (a încins-o focul)*, v. rom. *a încinde*, care se găsea şi în macedoromână şi s-a păstrat acolo numai ca adjectivul participial *nţesu* < *incensum* (cf. *fol'iu înţesu* „foale, burduf cu brînză stricată") (fapte arătate de asemenea de T. P a p a h a g i, *G S*, IV, p. 87—88).

§ 4. Latina populară a suferit şi multe alte inovaţii lexicale. Astfel, unele adjective au devenit substantive (vezi exemple în Densusianu, *Histoire*, I, p. 157—158); o serie de cuvinte din latina clasică s-au păstrat în latina populară, dar şi-au schimbat sensul (vezi *op. cit.*, p. 186—196; unele din acestea şi-au schimbat sensul sub influenţa creştinismului); am spus deja (§ 1) că unele cuvinte greceşti, ilirice, celtice, germanice, perse şi tracodacice au pătruns în limbă (vezi pentru cele greceşti H. M i h ă e s c u, *Infl. gr.*, Bucureşti, 1966, p. 46—65) şi că multe dintre cele greceşti au fost impuse de creştinism. Aici vom vorbi doar despre cîteva schimbări semantice şi derivări caracteristice latinei de la baza românei şi provocate de împrejurări speciale de viaţă ale populaţiei şi despre cîteva elemente tracodacice.

Creştinismul mesic şi dacic, de caracter mai mult popular, chiar în epoca antică (vezi mai sus, cap. I, § 5), a permis pătrunderea în limba maselor creştine din teritoriul mesodacic a unor termeni ca *draco* „drac", poate şi *Creatione* „Crăciun" (sărbătoare). Cuvîntul *draco*, *-onis*, care desemna „drago-

nul" (un şarpe mitic), a căpătat, numai pe teritoriul de limbă latină din care se va dezvolta româna, albaneza şi provenţala sensul „drac". Pe teritoriul românesc nu s-a putut impune pentru „drac" termenul grec *diabolus*, care, dealtfel, nici nu stă la baza it. *diabolo*, fr. *diable*, ca termen latinesc popular, ci ca termen cult, pătruns în popor în evul mediu. Probabil, *Crăciun* este în română de origine slavă meridională : v. sl. *Kračun*, cum a susţinut Al. Rosetti, *Bul. lingu.*, XI, 1943, p. 56—63, şi apoi în *Mélanges linguistique et de philologie*, Copenhague-Bucarest, 1947, p. 224—229 şi 332 (versiunea românească, în volumul *În amintirea lui Constantin Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 435—440, şi în *Romanoslavica*, IV, p. 65—71) (*Creatione* ar fi trebuit să dea în română **Crečiune*) ; dar cuvîntul slav *Kračun* are la bază un latin *Creatione* „Crăciun", care se justifică prin aceea că se referea la crearea lumii. Oricum, acest termen constituie o abatere de la latina bisericească obişnuită, caracterizată prin *Nativitate* sau *Natale*, şi nu se poate explica decît într-o ambianţă în care biserica a fost mai puţin autoritară[1].

În limbajul creştinilor, *calendae*, întrebuinţat la singular, **calenda*, a căpătat sensul de „colindă". Cuvîntul nu s-a păstrat în română decît dialectal (crişan *corindă*, dintr-un mai vechi **cărindă*, influenţat fonetic de *colindă*), dar a fost împrumutat de slavi de la strămoşii românilor (cf. v. sl. **kolęda* „colindă") şi reîmprumutat de dacoromâni de la aceştia din urmă : *colindă*.

A cincizecea zi după Paşti se numea *Rosalia* (de unde macedor. *Rusál'e*, meglenor. *Rusál'ă*, — pentru care vezi Capidan, *Limbă şi cultură*, p. 218—220 —, şi v. sl. *Rusalija* (de unde şi rus. *Rusalka*), reîmprumutat de dacoromâni : *Rusalii*) (cuvîntul, transferat de la sărbătoarea păgînă la cea creştină, a trecut în cele din urmă şi asupra zînelor din imaginaţia poporului). Strămoşii românilor întrebuinţau termenul *Rosàlia* „Rusalii" în loc de *Pentecosta* (< v. gr. πεντεκοστή „a cincizecea zi" după Paşti), existent în restul Romaniei. Nu ştim dacă sincretismul între sărbătoarea păgînă şi cea creştină a avut loc în tot imperiul. Pârvan (*Contribuţii epigrafice*, p. 114—115) făcea greşeala de a crede că termenul a fost acceptat ca nume al sărbătorii în discuţie de părinţii bisericii din Italia şi că de acolo s-a răspîndit şi în Peninsula Balcanică, cu acest sens creştin. Pârvan nu ne spune dacă, în inscripţiile în care apare *Rosalia*, este vorba de sărbătoarea păgînă sau de cea creştină ; dar se pare că e vorba de cea păgînă. Noi credem că sincretismul s-a produs mai mult pe cale populară, că termenul cu sens creştin exista în unele regiuni ale Imperiului, printre care în mod sigur teritoriul mesodacic, şi că el a fost înlocuit mai tîrziu, acolo unde el exista, cu *Pentecosta* (cf. fr. *Pentecôte*), dar că, în română, în lipsa unei organizaţii clericale puternice, după secolul al V-lea, a rămas în uz termenul popular.

Cum am văzut deja mai înainte (I, cap. IV, § 15), *luna* însemna în Dacia şi astrul şi unitatea de măsură a timpului de 28—31 zile. S-au produs şi alte evoluţii semantice numai în latina populară din Dacia, şi anume din cauza rusticizării vieţii, care a avut loc prin părăsirea de către romani a provinciei. Astfel *pavimentum* „teren pavat, pardosit", „pavaj" „mozaic", a ajuns să

---

[1] Nu considerăm justă etimologia propusă de Eqrem Çabej, *SCL*, XII, 1961, p. 313—317, *Zf. Balk.*, II, p. 12, şi *RRL*, X, 1965, p. 109, şi reluată de Gerhard Rohlfs, *ZfrPh*, 86, 1970, p. 382—385.

însemneze „pămînt". Faptul a fost relevat și interpretat ca atare de către V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoroman*, București, 1911, p. 96—97, care, împotriva lui Densusianu, *Histoire*, I, p. 51—52, a susținut caracterul la origine urban al populațiilor rustice ce vor da naștere poporului român. Densusianu spunea (p. 52) : „les Roumains representent surtout la population latine de la péninsule balkanique qui s'est conservée à la campagne. L'élément urbain n'entre que dans une mesure très faible dans la constitution du peuple roumain"). Pârvan afirma că numai distrugerea catastrofală a vieții orășenești din Dacia putea duce la păstrarea cuvîntului orășenesc *pavimentum*, cu sensul de „sol" (în general). Hotărît că avea dreptate, căci macedor. *pimint* cu sensul „pămînt" este folosit rar și, probabil, numai ca un împrumut din meglenoromână. Foarte probabil, *pămînt* de la istroromâni, relevat de L. Șăineanu (*Încercare asupra semasiologiei limbii române*, București, 1887, p. 162), se explică acolo prin stabilirea unor dacoromâni printre macedoromâni. Din cauză că *pavimentum* a căpătat sensul „pămînt", *terra* era amenințat să piardă sensul „pămînt" și să rămînă, deci, numai cu sensul „țară". Această restrîngere de sens s-a produs numai în dacoromână, nu și în macedoromână și meglenoromână : în aceste dialecte *țară* înseamnă „țară, pămînt, argilă". Pârvan greșea însă cînd, la p. 97—101, susținea că, la sensul de „țară" = „sate", în opoziție cu „oraș", s-a ajuns chiar pe vremea stăpînirii romane în Dacia. Această evoluție semantică este foarte nouă și nu s-a putut produce decît după apariția unei vieți orășenești la români, chiar prin secolul al XVIII-lea.

Identificarea elementelor tracice și dacice care au pătruns în limba română este foarte îngreuiată de faptul că nu cunoaștem mai nimic din limbile tracă și dacă. Cu atît mai dificilă este separarea cuvintelor tracodacice care au pătruns în limbă pe vremea cînd româna era un dialect al latinei populare. Pătrunderile lexicale pot avea loc întîi în cercuri reduse ale populației, ca de exemplu neologismele latine la Dimitrie Cantemir sau la Clain, Șincai și Maior ; dar marea masă a neologismelor pătrunde în cercurile largi ale populației abia între anii 1830 și 1880, ceea ce ne obligă să le integrăm la această epocă. Tot așa și cu elementele tracodacice. Unele din ele au pătruns în cercuri reduse ale latinei populare, și, desigur, exclusiv la sate, între anii 270 și 450. Dar în majoritate și definitiv, adică în limba tuturor, au pătruns aceste elemente între 450 și 700. Nu putem admite că, pînă în secolul al V-lea, toți tracii din aria suddunăreană a teritoriului de formație a poporului român, deci în primul rînd mesii, s-au romanizat și că elementele de origine tracodacică care se găsesc numai la românii suddunăreni — eventual și cele care se găsesc și la dacoromâni —, au pătruns în limbă în epoca latinei populare, de pînă în secolul al V-lea. Cele mai multe din aceste elemente erau atunci în uz numai în graiul țăranilor mesici romanizați și nu pătrunseseră în orașe, unde se vorbea o latină mai pură și mai corectă.

Priscus din Panion, care a făcut parte din ambasada trimisă de Teodosius al II-lea la curtea lui Attila, spune că a întîlnit, în șesul din vestul Banatului, pe unde a trecut spre curtea lui Attila, numeroase sate, alcătuite din colibe (καλίβαι), și că din aceste sate se aproviziona solia cu mei și cu o băutură făcută din miere, băutură care se numea „în limba localnicilor" *médos* (μέδος). Avem a face cu cuvîntul românesc *mied*, care probabil încă nu

suferise diftongarea lui *ẹ́*, sau care suna astfel pentru că limba dacă nu prefăcuse pe *é* în *ịé*. Pînă acum s-a admis că acest cuvînt românesc este de origine slavă veche. Dar prezenţa lui la strămoşii românilor, într-o epocă în care slavii încă nu migraseră în Panonia şi Dacia, ne arată că avem a face cu un termen de origine dacă, preluat de latina din Dacia.

Latina populară şi-a creat şi multe derivate noi, care nu se găseau în cea clasică (vezi D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 157—161, 162—163 şi 164—171), precum şi multe compuse noi (vezi *op. cit.*, p. 162 şi 171—172).

Cum este şi explicabil, teritoriile de latină populară de la baza românei se unesc, din punct de vedere lexical, de multe ori cu teritoriile italiene, dalmate şi retoromane. Lucrul acesta s-a putut constata şi din expunerea de pînă acum. D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 214—236, a relevat o srie de apropieri de acest fel, dar a făcut greşeala de a invoca şi fapte care nu sînt latineşti populare, ca de exemplu prefacerea lui *cl* în *ḱ* şi *gl* în *ǵ*. El a fost urmat atît în ce priveşte partea pozitivă, cît şi erorile, de Matteo B a r t o l i, care a distins un grup de limbi şi dialecte romanice apenino-balcanic. Dar acest grup apenino-balcanic nu trebuie conceput ca un grup de dialecte romanice, cum face B a r t o l i, ci ca un grup de dialecte ale latinei populare. Greşeala se întîlneşte şi la R o s e t t i (*Ist. l. rom.*, I, p. 36—37, ed. 1968, p. 84—86). Un mare număr de asemănări lexicale ale românei cu dialectele italiene de sud, unele de origine latină populară, altele mai noi şi deci petrecute independent, a relevat Iorgu I o r d a n, *Dialectele italiene de sud şi limba română*, în *Arhiva*, Iaşi, XXXI, 1924, p. 207—226, XXXIII, 1926, p. 9—20 şi 177—192, XXXIV 1927, nr. 1, p. 20—34, şi nr. 2, p. 11—22 şi XXXV, 1928, p. 13—30 şi 181—204 (am citat numai acele părţi ale lucrării care privesc stilistica şi lexicul ; partea privitoare la stilistică a fost reprodusă în Iorgu Iordan, *Scrieri alese*, Bucureşti, 1968, p. 119—178). Iorgu Iordan n-a căutat întotdeauna să separe faptele de limbă latineşti populare de cele mai tîrzii, care s-au produs în mod independent în cele două limbi. Diverşi alţi cercetători continuă a stabili asemănări lexicale între dialectele italiene şi limba română, de asemenea fără a face întotdeauna distincţia între cele două categorii de fapte lingvistice.

§ 5. Latina populară de la baza românei avea şi elemente caracteristice latinei clasice, care se pierduseră în celelalte părţi ale Romaniei. Lista lor, din care trebuie să se elimine termeni ca *felix*, existenţi şi în alte limbi romanice, precum şi *a flutura*, *mare* (adj.), *mire* şi cîţiva alţi termeni, care sînt, probabil, de origine tracodacică, se poate vedea la R o s e t t i, în *Ist. l. rom.*, I, ed. I, p. 158—172, ed. 1968, p. 184—193. Fireşte, unii din aceşti termeni vor fi fost în uz şi în alte părţi ale Imperiului în epoca latinei populare, dar limbile romanice născute acolo i-au pierdut cu vremea. Totuşi unii din ei trebuie să fi caracterizat, chiar în epoca latinei populare, numai latina de la baza românei.

Dar latina populară de la baza românei se caracteriza şi prin aceea că pierduse numeroşi termeni clasici păstraţi în restul Romaniei. Făcînd lista cuvintelor latine care au fost păstrate de toate limbile romanice din Apus, dar au fost pierdute de română (în articolul *Panroumain sauf roman*, în *RRL*, IX, 1964, p. 595—602, publicat şi în versiune română : *Cuvinte panromanice absente din limba română*, în *SCL*, XVI, 1965, p. 441—447) (vezi acum şi cele

scrise de el în *Ist. l. rom.*, II, Bucureşti, 1969, p. 110—116), I. Fischer încearcă să vadă care din aceşti termeni au dispărut cel mai devreme, deci în epoca latinei populare. Criteriile pe care se întemeiază pe drept autorul la stabilirea acestei ultime liste sînt următoarele: au şansa de a fi dispărut foarte devreme cuvintele care au fost înlocuite prin cuvinte latineşti derivate de la ele, prin cuvinte latineşti sinonime, prin termeni autohtoni şi prin sinonime latine. Noi facem precizarea că toţi aceşti termeni — cu excepţia unora dintre cei înlocuiţi de elemente tracodacice — au dispărut în latina populară de la baza românei. Lista cuvintelor latine de acest fel, stabilită de Fischer, este următoarea:

I. Termeni înlocuiţi prin derivate ale lor: *ala* „aripă", înlocuit cu *alapa* „palmă" (autorul recunoaşte singur că evoluţia sensului face dificultăţi; vom adăuga că face dificultăţi şi aspectul formal al derivatului, care nu poate sta la baza cuvîntului românesc *áripă, arípă, arẹ́apă*; de aceea e mai probabil că avem a face cu un element autohton); *erro*, înlocuit cu **erratico*, derivat de la *erraticus*; *gaudium* înlocuit cu *bucurie*; *grandis* înlocuit cu *mare*; *infans* „copil" (inovaţie occidentală), înlocuit cu *fetus*; *lappa* înlocuit cu *brustüre*, *matutinus*, înlocuit cu **de + mane*; *mordeo* „muşc", înlocuit cu *morsico* şi **muccico*; *muscus*, înlocuit cu *musculus*; *pannus* „bucată de pînză, postav", înlocuit **pannula* (> rom. *pănură*; etimologie nesigură); *perdrix* „potîrniche", înlocuit cu **perturnicula*, rezultat din contaminarea lui *perdrix* cu *coturnicula*; *pes* „picior", înlocuit cu *petiolus*; *pix* „păcură", „smoală", înlocuit cu *picula* > rom. *păcură* (de fapt avem şi rom. *pece* în expresia *negru pece*; vezi S. Puşcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 365, şi A. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 385, nota); *pollex* „degetul cel mare", înlocuit cu *pollicaris* (> arom. *pulicar*); *radix* „rădăcină", înlocuit cu *radicina*; *rete* „reţea", înlocuit cu **retella*; *tingo* „înting", înlocuit cu *intingo* (amplificarea cu prefixul *in-*, spune Fischer pe drept, a putut avea loc mai tîrziu); *vestio* „îmbrac", înlocuit cu *investio* (rom. *a înveşte, a înveşti*; în privinţa amplificării cu *in-*, Fischer face pe drept, aceeaşi observaţie ca şi la *tingo*); *vinco* „înving", înlocuit cu *invinco* (Fischer face aceeaşi observaţie ca şi la *tingo* şi *vestio*); *volo* „zbor", înlocuit cu *exvolo* (rom. *zbor*); în total 20 cuvinte înlocuite prin 21 cuvinte).

II. Termeni înlocuiţi prin sinonime: *bulla* „beşică", înlocuit cu *vessica*; *findo* „despic", înlocuit cu *despico* şi *crepo* (păstrat şi în alte limbi romanice), precum şi *disseco*; *iacto* „arunc", înlocuit cu *ar(r)unco* (Ducange; cf. şi Maria Iliescu, *RL*, V, 1960, p. 320); *intubus* „cicoare", înlocuit cu cuvîntul de origine greacă *cichorea*; *mater*, înlocuit cu *mamma* (păstrat şi în alte limbi romanice); *molinus* „moară" (inovaţie occidentală), înlocuit cu *mola*; *nidus* „cuib", înlocuit cu **cubium*; *pater*, înlocuit cu *tata* (păstrat şi în alte limbi romanice); *ploro*, înlocuit cu *plango* (păstrat şi în alte limbi romanice); *rana* „broască", înlocuit cu **brosca* (< *bruscum* < *ruscus*); *restis* „funie, frînghie", înlocuit cu *funis* (< rom. *funie*) (atestat şi în alte limbi romanice); *sapere* „a şti" (inovaţie occidentală), înlocuit cu *scire* (păstrat de sardă); *verruca* „neg", înlocuit cu *naevus*; în total 13 cuvinte, înlocuite cu 15 cuvinte.

Din această listă trebuie însă excluse inovaţiile occidentale *infans*, *molinus* şi *sapere*, care, desigur, nu s-au extins pe teritoriul mesodacic, aşa că, aici, a fost înlocuit mai vechiul *puer* „copil", şi nu prin *fetus* „copil", care pare a fi mai tardiv (vezi IV, cap. V, § 9), ci prin *prunc* (care pare a proveni,

nu cum se admite de obicei, din lat. * *puerunculus*, ci dintr-un termen traco-dacic), şi s-au păstrat termenii latini clasici *mola* şi *scire*, care n-au mai fost înlocuiţi cu vreun alt termen. Excluzînd şi pe *pix*, care se găseşte atestat în română, precum şi pe *gaudium*, *grandis* şi *brusture*, care au fost înlocuiţi, probabil după secolul al V-lea, cu elemente tracodacice (pentru *bucurie* şi *mare*, vezi mai jos, III, cap. V, § 11, respectiv 13), numărul termenilor latini care s-au păstrat în latina populară din Occident, pe toată întinderea ei, dar au dispărut în latina mesodacică, se ridică la numai 26.

PARTEA A TREIA

FORMAREA LIMBII ROMÂNE
(din secolul al V-lea pînă în secolul al VII-lea)

CAPITOLUL I

CONDIȚIILE SOCIALE CARE AU DUS LA FORMAREA LIMBII ROMÂNE ȘI A POPORULUI ROMÂN

§ 1. Am arătat mai sus (I, cap. I : *Principiile dezvoltării lingvistice*, § 4) că nu toți lingviștii disting, în dezvoltarea limbilor, procese de formare a limbilor (sau, cu alți termeni, de glotogeneză, de glotogonie). Noi însă ne-am raliat acelor lingviști care disting astfel de procese și am și încercat în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, Iași, 1950, p. 9—12, 15—16, în *O nouă teorie despre formarea limbilor romanice și despre cauzele schimbărilor fonetice* (în *Revista de filologie romanică și germanică*, V, 1961, p. 361—373) și în *La formation des langues romanes occidentales* (*Actas del XI Congreso internacional de lingüística y filología románicas, Madrid*, 1965, I, Madrid, 1968, p. 303—310), să expunem pe scurt părerile noastre în problema cauzelor de formare a limbilor romanice și a timpului în care acest proces a avut loc. Dacă, în primele două articole, socoteam că procesul de formare a limbilor romanice a început în secolul al V-lea și s-a încheiat în secolul al VIII-lea, în ultimul articol citat am susținut că procesul de formare a limbilor romanice occidentale începe cu aproximație în secolul al III-lea e. n. și că el se încheie în secolul al VII-lea. Deosebirea de concepție dintre primele două articole și cel din urmă e numai aparentă : în primele două articole puneam începutul epocii de formare a limbilor romanice în secolul al V-lea, iar nu în al III-lea, pentru că, după cum deja am spus-o mai sus (I, cap. I, §4), nu putem vorbi de limbi romanice decît spre sfîrșitul perioadei de formație a acestor limbi, deci pentru secolele al V-lea și al VI-lea. În primele două articole socoteam că, în aceste secole, are loc și o schimbare în ordinea socială, asupra căreia nu am mai insistat în ultimul articol, dar pe care am considerat-o atunci ca începînd din secolul al III-lea. Fapt este că primele indicații despre limba română ca limbă aparte sînt din secolul al VI-lea. Una din ele ne-a fost transmisă de cronicarii bizantini Theophylactos S y m o c a t t e s (prima jumătate a secolului al VII-lea) și Theophanes C o n f e s s o r (secolele al VIII-lea — al IX-lea), care, referindu-se la evenimentele din anul 587, din Moesia Inferior, povestesc celebrul episod al războiului bizantinilor cu avarii, cînd armata bizantină a înțeles, într-o expediție de noapte, cuvintele : *torna, torna, fratre*, spuse de un soldat „în limba locului" sau „în limba părintească", drept o comandă militară de întoarcere și a pornit înapoi, în loc să meargă înainte, pentru a ataca pe avari. S-a discutat mult, și adesea fără obiectivitate, de către diverși cercetători asupra caracterului etnic și lingvistic al acestei expresii. Unii învățați străini (printre ei și Carlo T a g l i a v i n i, *Originile limbilor neolatine*) și chiar români au respins ideea că am avea a face cu cuvinte

româneşti, admiţînd că cei doi cronicari ne-au relatat o comandă militară. A. Philippide (*Orig. rom.*, I, p. 504—508) a arătat însă că cei doi cronicari bizantini vorbeau nu numai de comenzi militare, ci şi de cuvinte spuse „în limba locului" sau „în limba părintească". Studiul lui Petre Şt. Năsturel, *Torna, torna, fratre, O problemă de istorie şi de lingvistică*, în *SCIV*, VII, 1956, p. 179—188, a înlăturat toate greşelile făcute anterior de învăţaţi, arătînd că cele cîteva cuvinte spuse „în limba părintească" au fost date numai de Theophanes Confessor, că Theophylactos Symocattes spunea numai că cuvintele pronunţate în graiul localnic au fost interpretate drept comanda *torna, torna*, că unele manuscrise, cele mai vechi, ale operei lui Theophanes Confessor dau textul *torna, torna, fratre*, că textul *retorna, retorna, fratre* se găseşte în unele manuscrise din secolele al XV-lea şi al XVI-lea şi că poate fi deci un italienism, impus de copist. S-a obiectat de asemenea de către unii învăţaţi (vezi Năsturel, p. 182) că sintagmele „în limba locului" (ἐπιχωρίῳ τῇλώττῃ) (Theophylactos) sau „în limba părintească" (πατρῴᾳ φωνῇ) (Theophanes) indică nu o limbă romanică aparte, ci limba latină, pentru că au această valoare la Cassius Dio şi la Iulian Apostatul. Dar s-a pierdut din vedere că aceşti scriitori trăiau în epoca în care latina încă nu se transformase în limbile romanice, pe cînd cronicarii bizantini pomeniţi, avînd în vedere realităţile din secolul al VI-lea, puteau da alt sens expresiilor în discuţie. Pentru noi este neîndoios că avem a face cu fapte de limbă din epoca de formaţie a limbii române. În această vreme, limba română, ca şi celelalte limbi romanice, nu era încă socotită drept o limbă deosebită de limba latină, iar populaţia care o vorbea era încă denumită cu termenul *Romani*. Şi, totuşi, literatura istorică antică ne dă un nume pentru populaţia care vorbea limba latină în transformare spre română, din ultimele secole ale Imperiului roman: Priscus vorbeşte de un popor, ausonii, şi de limba lor, din regatul lui Attila; şi, cum a arătat E. Condurachi, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 100—101, acest nume apare şi într-un poet grec de pe la anul 300, pentru a denumi aceeaşi populaţie. Dar de aici nu urmează, cum crede Condurachi, că populaţia de limbă latină de pe amîndouă malurile Dunării („la Pannonie et les Moesies") ar fi fost numită de greci ausoni în mod obişnuit. Aceasta presupune o individualizare prin limbă a populaţiei de romanice de la Dunăre de populaţia romanică accidentală, unde tocmai fuseseră ausonii. În recenzia pe care Al. Graur a făcut-o în *BSL*, 39, p. 109—110, publicaţiei ieşene, învăţatul bucureştean obiectează lui Condurachi că Priscus nu putea da populaţiei romanice din Orient (de fapt din Balcani şi Carpaţi) un nume special, ausonii, pentru că, în secolul al V-lea, „romanica" din Orient nu era încă diferenţiată de cea din Occident. Socotim şi noi că observaţia e justă şi că numele auson cu noua valoare semantică nu era un termen curent. Cum arată Al. Graur, avem a face, desigur, cu un termen care a apărut la unii greci, atunci cînd au voit să denumească populaţiile rustice şi fără cultură, de limbă latină, de la Dunăre, care, tocmai din cauză că erau fără cultură şi nu vorbeau corect latina, nu puteau fi identificate cu ceea ce grecii îşi imaginau cînd pronunţau cuvîntul „roman". De altfel grecii înşişi se numeau acum „romani" (Ῥωμαῖοι), aşa că ei aveau încă un motiv pentru a considera populaţia de limbă latină de la Dunăre ca o altă realitate etnică decît romanii. Priscus înţelege deci prin limba

ausonă un grai latinesc întrucîtva corupt, de unde se poate deduce că este vorba de perioada de formare a românei[1].

Cu toate că Dacia a fost părăsită de romani în 271, ea a participat la dezvoltarea latinei populare și după această dată, cum arată unii termeni creștini de origine latină din română (vezi mai sus, II, cap. I, §5) și alte fapte latinești populare din limba noastră[2]. Dar această participare, care s-a întins, desigur, numai pînă în veacul al VI-lea, cînd Iustinian a cucerit o parte din malul stîng al Dunării mijlocii și de jos, a trebuit să se mărginească, după secolul al V-lea, poate chiar al IV-lea, la împrumutarea unor cuvinte noi, care ne veneau acum numai din sudul Dunării și de la Bizanț, nu și din Apus, prin Panonia și Dalmația[3]. În secolul al III-lea sau al IV-lea, limba latină de la Dunărea mijlocie și de jos a început, desigur, să se transforme treptat în română. Data aceasta este indicată și de dispariția inscripțiilor latine, care are loc, în diversele provincii de pe teritoriul românesc primitiv, în secolele al III-lea și al IV-lea. H. M i h ă e s c u (*Quelques remarques sur le latin des provinces danubiennes de l'empire romain*, în *Recueil d'études romanes*, București, 1959, p. 145) dă anul 377 pentru Panonia, anul 287 pentru Moesia Superior, al VI-lea secol pentru Moesia Inferior și anul 268 pentru Dacia. Singură Dalmația prezintă inscripții pînă în epoca cuceriririi slave (anul 612).

Nici un fapt documentar nu ne arată că, în secolul al V-lea, limba latină de pe teritoriul mesodacic a început să se schimbe mai repede decît pînă atunci. Dar faptul că schimbările fonetice specifice limbii franceze se produc mai toate pînă în secolul al VII-lea și că, în secolul al VIII-lea, limba din Galia de nord redevine staționară din punct de vedere fonetic (vezi articolul meu din *Actas del XI Congreso internacional*, Madrid, 1968, cu lucrările citate acolo) ne îndeamnă să credem că în același secol al VII-lea s-a încheiat și procesul de formare a românei și că începutul lui trebuie situat cu circa două secole mai devreme, perioadele de mare transformare fonetică durînd de obicei două-trei, cel mult patru secole (vezi mai jos, §-ul 3). Dar că procesul de formare a românei s-a încheiat în secolul al VII-lea rezultă și

---

[1] Pentru populația dacică romanizată și cea romană propriu-zisă, rămasă în Dacia după 271, istoricii români întrebuințează termenul d a c o r o m a n i; acest termen, desemnînd o populație ce nu devenise încă românească, ar fi utilizabil pentru perioada de pînă în secolul al IX-lea sau al X-lea, întrucît mai toți istoricii români situează în aceste secole sfîrșitul procesului de formare a poporului român. Termenul nu e potrivit, pentru că termenii științifici similari: g a l o r o m a n, i b e r o r o m a n, r e t o r o m a n denumesc populația romanizată din Galia, Iberia, Reția, de la origini pînă astăzi, nu numai din epoca de formare a popoarelor respective. Pe de altă parte, este clar că nu putem vorbi de o populație „dacoromană", deci încă neromânească, decît pentru perioada de formare a limbii și poporului român. Cum această perioadă se încheie în secolul al VII-lea, pentru perioada care urmează, trebuie să se folosească termenii: r o m â n i, p o p o r u l r o m â n, p o p u l a ț i a r o m â n e a s c ă.

[2] Cuvîntul rom. *solz* < lat. *solidus* „monetă de aur bătută întîi de Constantin cel Mare", dovedește că latina populară din Dacia traiană a urmat și după 271 pe cea din sudul Dunării în evoluția ei (vezi G. I v ă n e s c u, SCL, VIII, 1957, p. 513—516).

[3] Probabil astfel înțelege lucrurile și H. M i h ă e s c u, *Quelques remarques sur le latin des provinces danubiennes de l'empire romain*, în *Recueil d'études romanes*, București, 1959, p. 147—149, în special p. 148; el spune că, deși separate de Italia, provinciile Dacia și Mesia nu erau separate de Imperiul de răsărit și că de aceea apar încă în Mesii fapte de limbă latinești populare ca cele din Apus.

din însăşi dezvoltarea fonetică a românei. Zecile de schimbări fonetice prin care limba latină s-a transformat în română nu se întîlnesc în elementele române de origine slavă şi sînt, deci, anterioare influenţei slave vechi asupra românei. Printre aceste fenomene fonetice sînt de pomenit rotacismul lui *n* intervocalic, prefacerea lui *á* + *n* + vocală în *ă* (*manus* > **mănă*, devenit mai tîrziu *mînă*, pe teritoriul rotacizant, *mînră*, *mîră*), *á* + *n* + cons. > *ă* (*canto* > **căntu*, devenit mai tîrziu *cîntu*), *á* + *m* + cons. > *ă* (*campus* > **cămpu*, devenit mai tîrziu *cîmpu*), *s* + *í* sau *i* final sau + *i̯* + voc. > *š*, *z* + *i* final > *ž* etc. Este vorba de apariţia sunetelor specifice limbii noastre, ca *ă* (poate şi *î*), *š*, *ž* etc. Chiar unele schimbări fonetice socotite de unii romanişti latineşti populare, ca prefacerea lui *c* şi *g* + *e* şi *i* în *č*, *ğ*, s-au petrecut, probabil, în această vreme; căci ele s-au produs independent de fenomenul de africatizare din Apus, cum o arată (vezi mai sus, I cap. V, §3, II, cap. II, § 11 şi cap. III, §7, nr. 5) faptul că fenomenul nu s-a produs în elementele latine ale albanezei şi că s-a produs numai parţial în dalmată, faptul că au participat la schimbare şi *ke*, *ki*, *ǵe*, *ǵi* proveniţi din *que*, *qui*, *que*, *qui* (*quinque* > *činči*, *quaero* > *čer*, *extinguere* > *stinğere* etc.), ca şi faptul că au participat la schimbare şi elementele de origine albaneză sau traco-dacă (*qafë* > *čeafă*). Dar în cuvintele de origine slavă veche din limba română, fenomenele în discuţie nu se întîlnesc: v. sl. *rana* „rană" n-a mai transformat pe *á* + *n* + + vocală în *î* etc. Slavii pătrund în Moldova şi Muntenia în secolul al VI-lea; dar ei ocupă sudul Dunării şi, după cît ne asigură arheologii, şi Ardealul în prima jumătate a secolului al VII-lea. Cum influenţa slavă asupra românei n-a putut începe imediat, ci la cel puţin o jumătate de veac după aşezarea lor în Ardeal şi sudul Dunării, putem pune începutul influenţei slave (vezi IV, cap. I, §1) pe la 700, chiar 750. Cum pe de altă parte un mare număr de cuvinte slave a pătruns în română prin romanizarea slavilor din Dacia, se poate admite că epoca de masive împrumuturi slave a avut loc după anul 800 sau 900, pînă prin secolul al XI-lea (vezi mai jos, IV, cap. I, §1 şi 4); aşa că putem să punem sfîrşitul perioadei de formare a limbii române pînă pe la anul 800. În vremea din urmă, P ă t r u ţ, *CL*, XII, 1967, p. 21—27, a susţinut că influenţa slavă veche asupra românei a început în secolul al IX-lea (vezi mai jos, IV, cap. I, §1).

Dar se pune problema: cum se face că această mare transformare a latinei în română s-a realizat numai în veacurile ce au precedat influenţa slavă veche? De ce, la un moment dat, latina populară, care era staţionară, a început să se schimbe într-atîta, încît a devenit altă limbă? De ce după o epocă de stabilitate, a urmat una de radicală transformare?

§2. Cum am văzut mai sus (II, cap.I, §3), începînd în special din secolul al III-lea e.n., cînd statul roman intră în criză, se produc schimbări importante în structura societăţii din Imperiul roman, schimbări care caracterizează şi feudalismul de mai tîrziu, deşi regimul din ultimele secole ale Imperiului nu este numit feudal. Acest proces de destrămare a sclavagismului şi de afirmare a unor aspecte feudale continuă şi în secolele al V-lea şi al VI-lea, deşi legislaţia lui Iustinian (*Instituţiile*) nu recunoaşte alte categorii de oameni decît pe cei liberi şi pe sclavi. Raporturile dintre proprietar şi colon erau, în fond, feudale, întrucît, cum spune Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, ed. a III-a, Bucureşti, 1950, p. 157, deşi colonii nu făceau parte din categoria

sclavilor, nu erau, totuşi, liberi şi nu se puteau căsători cu oameni liberi, iar căsătoriile dintre dînşii nu erau socotite ca legitime, ci ca simplu concubinaj. Pe de altă parte, deja din secolele al IV-lea şi al V-lea, numărul sclavilor se împuţinează, prin aceea că sclavii aşezaţi pe pămînt capătă situaţia colonilor; în Imperiul de răsărit, sclavii încep să primească peculii (*peculium* „pămînt lucrat de coloni") (vezi *Istoria Universală*, III, traducerea din rusă, Bucureşti, 1960, p. 64—65). Prezenţa acestui cuvînt la români (cf. macedor. *picul'u* „avere în bani, agonisită cu intenţia de a fi lăsată ca moştenire" şi dacor. *păcui*, în toponimie ; probabil numai dacor. *picuį*, *chicuį* provine din **picculeus* „vîrf"; *păcui* provine, ca şi macedor. *picul'u*, din lat. *peculium*) dovedeşte că, pe aria suddunăreană a teritoriului de formare a poporului român şi în Dobrogea, instituţia colonatului era curentă.

Cucerirea Imperiului roman de apus de către germani şi crearea statelor germane pe ruinele acestui imperiu are ca urmare totala dispariţie a sclaviei în apusul Europei şi întreruperea legăturilor regulate dintre diversele regiuni ale Occidentului (dispare de exemplu serviciul de poştă). Viaţa orăşenească decade şi mai mult. Ea a continuat totuşi în Imperiul bizantin (deci în Peninsula Balcanică, Grecia, Asia Mică, Siria şi Egipt), în Italia, în Franţa de sud, în Peninsula Iberică, prea puţin în Noricum, Reţia şi Franţa de nord. Dar, atît în Occident, cît şi în Peninsula Balcanică trecerea la feudalism este însoţită de apariţia unei structuri sociale noi, care are unele asemănări cu societatea gentilică, anume de apariţia obştilor săteşti. Obştile săteşti apar în statele create de germani în Apus şi în Imperiul bizantin, sub influenţa orînduirii sociale a „barbarilor" care ocupă Imperiul de apus şi stăpînesc temporar şi părţi din Imperiul din răsărit (nordul Peninsulei Balcanice). În Dacia, unde stăpînirea sclavagistă a durat puţin, şi chiar în părţile de nord ale Peninsulei Balcanice, unde stăpînirea romană a fost, după secolul al III-lea, precară, ea este forma predominantă a societăţii şi nu s-a creat prin influenţa organizaţiei sociale a „barbarilor", ci este directa continuare a organizaţiei sociale a tracilor şi dacilor, romanizaţi sau nu (din epoca tribală) ; deosebirea constă în faptul că membrii comunităţii nu mai sînt membrii aceleiaşi familii, ci fac parte din familii deosebite; legătura dintre ei nu mai există deci decît prin teritoriul pe care-l stăpînesc şi pe care sînt aşezaţi, de unde şi numele de obşte teritorială. Membrii ei sînt ţărani liberi, ca şi membrii comunităţii gentilice, şi alcătuiesc, ca şi ei, un sat. Această nouă structură este predominantă deci acolo unde sclavagismul n-a fost prea puternic şi n-a durat multă vreme şi apare, dimpotrivă, în slabă măsură acolo unde sclavagismul a durat mult şi, prin destrămarea lui, s-a ajuns mai ales la colonat. În Apus, ţăranii liberi au dispărut aproape cu totul, păstrîndu-se numai în unele regiuni. Pe teritoriul mesodacic au existat, desigur, mai ales ţăranii liberi, organizaţi în obşti gentilice şi în obşti săteşti (teritoriale). Stabilirea slavilor pe teritoriul românesc primitiv şi în preajma lui, în secolele al V-lea şi al VI-lea şi în prima jumătate a secolului al VII-lea în nordul şi sudul Dunării, — a dus la crearea unor noi obşti săteşti, poate chiar gentilice. Bizantinologii sovietici M. V. Levčenko, *Materialy dlja vnutrennej istorii vostočnoj rimskoj imperii V—VI vv.*, în *Vizantijskij Sbornik*, Moscova, 1945, p. 12—95, şi E. E. Lipšic, *Vizantijskoe krestjanstvo i slavjansakaja kolonizacija*, *ibid.*, p. 96—143 (vezi şi recenzia publicată de V. Costăchel în *Revue historique du sud-est européen*, XXIII, p. 303—306), au reluat părerea

mai veche, exprimată de mulţi alţi bizantinologi, conform căreia, în cadrul Imperiului bizantin, existau, în veacurile al V-lea și al VI-lea, două categorii de ţărani : cei liberi şi cei șerbiţi. Ambii cercetători au arătat că ţăranii liberi erau organizaţi în comunităţi cu proprietate colectivă (obștea sătească). Ei au, desigur, dreptate, ca şi învăţaţii mai vechi ale căror păreri le-au reluat. Unele din aceste comunităţi erau vechi și trebuie considerate ca o transmisiune tracă sau dacă ; altele s-au format după stabilirea „barbarilor" în Imperiul bizantin. Și situaţia aceasta a caracterizat cu atît mai mult teritoriul de la nord de Dunăre, locuit de strămoșii românilor (teritoriul românesc primitiv din sudul Dunării făcea parte din Imperiul de răsărit, devenit în secolul al VII-lea Imperiul bizantin). Desigur, în nordul Dunării, nu exista, după veacul al III-lea, alt regim decît cel gentilic și cel al obştilor săteşti. Șerbia se întîlnea atunci numai în sudul Dunării, adică în Imperiu. Dacia trebuia să aibă mai ales soarta regiunilor „barbare", organizate tot gentilic sau tribal și în obşti săteşti. În aceste comunităţi ţărăneşti trebuie să vedem pe răzeşii și moșnenii de mai tîrziu, cum a admis M. E m i n e s c u, într-un articol din *Timpul*, de la 25 ianuarie 1881 (*Mihai Viteazul și Matei Basarab în ochii liberalilor*)[1]. Măcar unele din satele de răzeşi sau moşneni erau alcătuite, în epoca cea mai veche a Principatelor, din urmașii unui strămoş comun, deci din oameni înrudiţi (o gintă) ; trebuie să admitem aceasta și despre unele din comunitățile libere ţărăneşti din ultimele veacuri ale Imperiului roman. Desigur, în fruntea colectivităţii ţărănești, gentilice sau nu, stăteau j u z i i sau j u d e c i i (singular : *jude* sau *judec*), atestaţi de documente de pe vremea întemeierii Principatelor române. Această instituţie trebuie să fi existat însă din capul locului, imediat după destrămarea Imperiului roman prin părţile noastre, căci termenul este de origine latină (< lat. *judex* ; forma *jude* provine din forma de nominativ, forma *judec* a fost creată analogic pe baza unei forme de plural moștenită din latină și a înlocuit, probabil, o formă **judece*, născută din cea de genitiv-dativ-acuzativ-ablativ singular). Cum au susţinut cei doi cercetători sovietici pomeniţi mai sus, aşezarea slavilor în Peninsula Balcanică — și vom adăuga : și în Dacia — a dus la întărirea organizării în obşti săteşti. Pînă la urmă, cel puţin în Muntenia, judeţul judeca toate ţările obştile sătești de pe întinderea unui judeţ.

Așadar, în locul economiei de schimb și al regimului de sclavaj de pînă atunci, se instaurează, în regiunile în care s-a format poporul român, într-o slabă măsură, regimul feudal, şi, în formă predominantă, regimul obştilor săteşti, combinat cu regimul gentilic. În părţile noastre au existat însă, — desigur, numai la sudul Dunării, adică în Imperiul bizantin — , și robi precum arată cuvîntul *rob*, de origine slavă veche[2], pătruns în limbă cel mai devreme în secolul al VII-lea. Fireşte însă că, în această epocă, robia nu mai era modul

---

[1] A. V. B o l d u r, *Contribuţii la studiul istoriei românilor*, I, 1937, p. 50, și P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări româneşti*, p. 35 şi 54, au susţinut, fără a cunoaşte studiul lui Eminescu, acelaşi lucru. Teza a fost reluată de autorii *Istoriei României*, I, p. 577—578, care admit însă că, după 271, în Dacia a existat numai obştea sătească. Aceeaşi concepţie, o găsim şi în lucrarea mai nouă a lui P. P. P a n a i t e s c u, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova, Orînduirea feudală*, Bucureşti, 1964. Vezi şi Henri H. S t a h l, *Contribuţii la studiul satleor devălmaşe româneşti*, I, Bucureşti, 1958, II, Bucureşti, 1959, şi III, Bucureşti, 1965.

[2] După I. R. M i r c e a, şi cuvîntul *şerb* avea în română, pînă în secolul al XIX-lea acelaşi sens de „rob" (vezi mai jos, V, cap. I, § 10).

general de producţie, şi robii înşişi aveau o soartă ceva mai bună decît în antichitate.

§3. Pînă acum s-a admis de către lingvişti (cu excepţia lui Philippide, care credea că latina populară a încetat în secolul al VI-lea) că dezvoltarea divergentă a românei faţă de celelalte limbi romanice a început în momentul cînd latina populară de la baza românei s-a desfăcut de latina populară din Occident. Acest fapt este fixat de Philippide la începutul secolului al VI-lea, iar de Bourciez, *Éléments de linguistique romane*, ed. I, Paris, 1910, subdiviziunea intitulată *Phase romane primitive*, p. 147, şi de I. Şiadbei, *Le latin dans l'empire d'Orient*, în *Arhiva*, Iaşi, 1932, p. 19—20, în secolul al V-lea. Credem şi noi că în secolul al V-lea începe evoluţia specifică, românească, a latinei dunărene. Dar noi admitem că nu destrămarea statului roman este cauza fundamentală a naşterii limbilor romanice, ci trecerea la feudalism. De aceea noi credem că, în acest secol al V-lea, are loc şi ruperea legăturilor mai strînse chiar în cadrul latinei occidentale, care, bineînţeles, continuă a avea şi după aceea o dezvoltare unitară. Se admite că faptele comune latinei occidentale şi celei de la Dunăre sînt mai vechi decît secolul al V-lea, iar cele specifice latinei occidentale (la care româna nu participă, ca *ballare* „a dansa" pentru *jocare*, sau participă prin unele dialecte ale sale din vest, ca *passare* „a păşi", apoi „a trece" etc.) sînt mai noi decît acest secol. Totuşi, unele din acestea din urmă pot fi mai vechi, căci şi latina avea dezvoltări dialectale, şi acestea se puteau limita la domeniul occidental. Dat fiind că, în secolul al V-lea, orice contact strîns între regiuni este înlăturat şi că avem o izolare a oamenilor pe regiuni, orice cultură superioară este exclusă şi nici o normă lingvistică cultă nu mai stătea în conştiinţa oamenilor. Nimeni nu se mai străduia să vorbească altfel de cum putea, nimeni nu se mai străduia să păstreze norma lingvistică. Dar dacă ar fi fost numai aceasta, limba încă nu s-ar fi schimbat prea mult.

De fapt, cauzele schimbării limbii sînt altele : schimbarea orînduirii sociale, mai exact : a circulaţiei bunurilor şi oamenilor, a fost numai condiţia care a permis manifestarea schimbărilor limbii. Aceste schimbări au fost provocate de o altă cauză : baza articulatorică tracică şi dacică, care era deosebită atît de cea a populaţiei italice (latini, umbri, osci), cît şi de cea a popoarelor romanizate din imperiu. Limba latină îşi avea sistemul său fonetic adaptat la baza de articulaţie a latinilor. Cînd însă această limbă a devenit instrumentul de comunicare al atîtor populaţii din Imperiul roman, s-a ajuns la o nepotrivire între sistemul ei fonetic şi bazele de articulaţie ale acestor popoare. Trebuia să se producă deci o adaptare a sistemului fonetic latin la noile baze de articulaţie. Dar acest lucru n-a fost posibil pînă în veacul al III-lea şi mai ales al V-lea e.n. Pe vremea aceea, viaţa orăşenească din Imperiu era prea puternică, aşa că latina populară îşi menţinea vechiul ei sistem fonetic. Noile baze de articulaţie ale limbii latine n-au putut să se manifeste decît odată cu apariţia regimului feudal şi a obştilor săteşti, pe ruinele orînduirii sociale mai vechi, din Imperiu. Am arătat în I, cap. I, § 5, că Meillet şi Philippide au explicat schimbarea sunetelor prin schimbarea bazei de articulaţie. Ei reluau teoria mai veche a lui G. I. Ascoli, însuşită de mulţi învăţaţi de la sfîrşitul secolului trecut şi de la începutul secolului nostru, aducîndu-i dezvoltări pe care nu le avusese la aceştia. Dar Philippide n-a văzut că manifestarea bazei de articulaţie în limbă nu e posibilă oricînd, ci numai în epocile în care

nu există o intensă circulaţie de la o regiune la alta, deci în epoca gentilică (comuna primitivă) şi în cea feudală. Cum am spus-o deja, I, cap. I, §5, această adaptare a limbii la o nouă bază de articulaţie nu se poate produce imediat. Pentru realizarea acestui proces este nevoie de scurgerea vieţii mai multor generaţii. Dacă schimbările s-ar produce într-un timp prea scurt, întrucît ele sînt foarte multe, bazele de articulaţie fiind prea deosebite una de alta, limba unei generaţii s-ar deosebi prea mult de aceea a generaţiei anterioare şi n-ar mai putea servi comunicării sau înţelegerii între oameni. Cum însă limba are această funcţie, indivizii vorbitori repartizează inconştient pe o epocă mai îndelungată schimbările pe care i le impune baza de articulaţie, aşa că limba se schimbă foarte puţin de la o generaţie la alta. Examinarea dezvoltării limbilor ne arată că, între perioade de stabilitate fonetică, avem perioade de mari transformări fonetice de circa 200, 300 sau 400 de ani. Astfel stau lucrurile şi în cazul limbii române, cu începere din veacul al III-lea, dar mai ales al V-lea, pînă în al VII-lea, precum s-a spus mai sus (§-ele precedente); şi astfel stau lucrurile şi cu celelalte limbi romanice. Această perioadă de mari transformări fonetice, care duc de la limba latină populară la limbile romanice, se explică, desigur, prin faptul că în acel timp s-a acomodat latina populară la noile baze de articulaţie. Existenţa unor astfel de perioade de mari transformări fonetice în viaţa limbilor a fost constatată de A. Meillet, care însă n-a ştiut să le explice. E de mirare că A. Philippide n-a înţeles că adaptarea unei limbi la o nouă bază de articulaţie se face în cîteva sute de ani. Am văzut de asemenea că, în astfel de perioade, limba nu se adaptează numai la o nouă bază de articulaţie, dar şi la o nouă psihologie — o parte din ceea ce Philippide a numit bază psihologică — , căci poporul care şi-a părăsit propria lui limbă pentru alta are nu numai o conformaţie specifică a organelor articulatorii, dar şi o structură psihică deosebită, un temperament deosebit sau o viziune proprie despre lume, şi aceste structuri psihice ale popoarelor, aceste viziuni ale lumii sînt nişte factori determinanţi în schimbarea limbii (în sintaxă, în lexic).

Aşadar, limba română, ca şi toate celelalte limbi romanice, s-a născut pentru că trecerea de la o viaţă orăşenească intensă la o viaţă rustică, parţial de tip feudal, parţial de tip gentilic, a permis, începînd mai ales cu veacul al V-lea e.n., manifestarea în limba latină populară a bazei de articulaţie autohtone : tracică şi dacică la noi, celtă la francezi etc., precum şi a bazei psihice şi spirituale autohtone : tracică, dacică, celtă etc. Cele mai importante schimbări sînt, însă, cele produse de baza materială a limbii. Ele au schimbat mult aspectul fonetic al limbii şi au obligat sistemul gramatical şi, în parte, şi pe cel lexical, să se organizeze altfel. Totuşi, nu trebuie neglijate nici schimbările lexicale produse prin adaptarea limbii latine, care exprima o cultură orăşenească, la o cultură rustică[1]. Aceste lucruri au fost spuse şi pînă astăzi, dar

[1] Procesul de rusticizare a limbii s-a manifestat fie prin pierderea oricăror expresii referitoare la viaţa orăşenească, ca de exemplu cuvintele *platea* „piaţă", *strata* „stradă", deci prin eliminarea lor din limbă, fie prin transformarea semantică a unor elemente culte ca *fimbria* „franjuri" (> *frînghie*), *monumentum* „monument" (> *mormînt*), fie prin pătrunderea în limbă a unor elemente care dovedesc un procedeu popular (înlocuirea cuvintelor *justitia*, *anima* etc., cu *dreptate*, *suflet* etc.). Limba română se prezintă, în această privinţă, altfel decît toate celelalte limbi romanice, care n-au recurs la aceste procedee.

nu întotdeauna cu claritatea sau cu specificarea necesară. Astfel e cazul cu A. M e i l l e t, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, 2-ème éd., Paris, 1931, p. 279, într-un pasaj citat și criticat de noi mai sus (I, cap. I, § 5 și 7), pentru faptul că a admis tendințe ale limbii, iar nu ale oamenilor, ale organelor articulatorii și ale psihicului lor. Meillet ar fi trebuit să precizeze că civilizația antică nu ținea limba pe loc decît prin aceea că ea presupunea și o puternică imitație din partea tuturor, a idealului de limbă, a normelor de limbă latinești clasice sau populare, imitație care nu se poate explica fără economia de schimb de la o regiune la alta a imperiului. Cînd însă A. Meillet afirma, ca dealtfel atîția alți învățați, pe care îi vom pomeni mai jos, că destrămarea Imperiului roman a permis tendințelor lingvistice din fiecare provincie a Imperiului să se manifeste, el greșea. Nu faptul politic al destrămării Imperiului roman prin cuceririle barbarilor a dus la formarea limbilor romanice, ci trecerea de la o viață orășenească la una rustică este prima cauză (= condiție) a acestui fenomen. Cucerirea barbară explică, desigur, accentuarea vieții feudale în Imperiu, a vieții feudale începute mai înainte; dar formarea limbilor romanice stă în directă legătură nu cu acest eveniment, ci cu năruirea economiei de schimb, mai exact, cu încetarea circulației bunurilor și a oamenilor din Imperiu. Că, într-adevăr, astfel stau lucrurile ne-o arată faptul că, în Imperiul roman de răsărit, devenit în veacul al VII-lea Imperiul bizantin, teritoriile de limbă greacă care n-au căzut sub cucerire străină și-au schimbat totuși limba atunci cînd s-a accentuat acolo regimul feudal, greaca veche devenind greaca bizantină (greaca medievală). Unitatea și persistența statului n-au putut deci menține limba neschimbată; deoarece, în acest stat unitar, regimul social se schimbase, s-a schimbat și limba. Și în alte epoci de intensă circulație a bunurilor și oamenilor, de exemplu în cea capitalistă, limba poate fi aceeași în state deosebite: în Anglia și în Statele Unite ale Americii, sau în Austria și în Germania etc.[1]

Această disociere între factorul politic și factorul economic (mai exact: circulația bunurilor, deci circulația producției, producția) n-a putut fi făcută nici de lingviștii care, după Meillet, au discutat formarea limbilor romanice sau măcar a uneia din ele. Toți cred că factorul politic este hotărîtor sau e unul din factorii nașterii limbilor romanice. Astfel, A. P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I, p. 361—362, Elise R i c h t e r, *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, I, Halle a.d.S., 1934, p. 14—17, unde e vorba numai de franceză, W. von W a r t b u r g, *Évolution et structure de la langue française*, p. 24—25 și 57, M. V. S e r g i e v s k i j, *Istorija francuzskogo jazyka* (eu am folosit ediția a II-a, p. 26—27), Giacomo D e v o t o, *Storia della lingua di Roma*, p. 344—347, și M. C o h e n, *Histoire d'une langue: le français*, Paris, 1947, p. 50 și privirea generală de la sfîrșitul cărții. Unii dintre acești cercetători (von

[1] Trebuie să adăugăm că, în Imperiul bizantin, viața orășenească n-a fost distrusă în secolul al V-lea, și nici în secolul al VII-lea, așa că acolo, cu tot regimul feudal, a fost o intensă circulație de la un capăt la altul al imperiului, ceea ce a făcut ca limba să rămînă unitară (totuși în Trapezunt nu s-a impus limba koiné cu $\eta = i$). De aceea avem o singură limbă greacă pe un teritoriu foarte întins și tot de aceea limba greacă medievală este atît de puțin schimbată față de greaca veche (ea este aproape ca latina populară față de latina clasică). Așadar, se pare că nu putem distinge o epocă de formație a limbii grecești moderne, cum se distinge în istoria limbii române, a francezei etc.

Wartburg, Sergievskij, Devoto, Cohen) duc totuşi chestiunea mai departe, considerînd, în mod expres, apariţia regimului feudal ca o cauză a naşterii limbilor romanice. Toţi însă, afară de Philippide şi Elise Richter, sînt, în altă privinţă, mai criticabili decît Meillet, întrucît nu văd că numai trecerea la regimul feudal, cu toate fenomenele care însoţesc acest proces, nu poate explica naşterea limbilor romanice, şi că mai trebuie să se admită şi manifestarea unor factori deosebiţi, manifestare care n-a fost posibilă fără economia închisă, regională. Chiar Philippide nu spune aceasta în mod expres, aşa că, de fapt, el poate fi integrat şi printre cei care admit numai un factor politic — dispariţia Imperiului — drept cauză a naşterii limbilor romanice. În felul acesta s-a revenit la concepţia lui F. Brunot, *Histoire de la langue française*, I, Paris, 1905, p. 135, care credea că destrămarea Imperiului roman şi distrugerea unităţii şi a civilizaţiei romane constituie cauzele naşterii limbilor şi dialectelor romanice (în asemenea condiţii, lipsea o limbă de cultură care să se impună indivizilor vorbitori). După acest învăţat, (p. 137), limba latină a început să se schimbe foarte repede, atunci cînd autoritatea gramaticală nu mai exista, şi, în cîteva secole, ea a devenit de nerecunoscut[1].

§4. În *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 577—578, se afirmă că societatea omenească de pe teritoriul ţării noastre intră, imediat după părăsirea Daciei de către romani, într-o nouă fază de dezvoltare, fază de trecere de la sclavagism la feudalism, fază care durează de la sfîrşitul secolului al III-lea e.n. pînă în secolul al X-lea e.n. Însuşi autorul acestor pagini, Gh. Ştefan, — care nu este, de fapt, singur responsabil de concepţia la care ne referim, întrucît concepţia în discuţie a fost acceptată de comitetul de redacţie al volumului I al *Istoriei României* — se simte obligat să justifice de ce, cu toate că avem a face cu o perioadă deosebit de lungă, trebuie să considerăm că ea este o perioadă de tranziţie de la sclavagism la feudalism : el invocă faptul că se trece de la un mod de producţie la altul (p. 577). Socotim că justificarea aceasta nu e întemeiată : pentru trecerea de la un mod de producţie la altul nu e nevoie de atîtea secole. Durata neobişnuit de lungă a acestei perioade, de şase-şapte secole, trebuie să ne determine să tăgăduim caracterul tranzitoriu al fazei în care se găsea societatea de pe teritoriul ţării noastre, în acel timp ; avem a face cu o fază de dezvoltare a cărei durabilitate este asigurată de condiţii istorice speciale, care au subsistat aproape şapte secole. Dealtfel, dacă ar avea dreptate autorii *Istoriei României*, I, ar urma că, pe teritoriul Daciei, perioada de trecere la feudalism a început mai devreme decît oriunde pe teritoriul Imperiului roman, ceea ce este o concluzie cu totul neştiinţifică. Realitatea a fost cu totul alta: teritoriile de la nordul Dunării au trecut foarte greu şi foarte tîrziu la feudalism, mai tîrziu decît toate teritoriile vecine : Bulgaria, Ungaria, Ucraina. Dacă autorii tratatului de *Istoria României*, I, au admis pentru Dacia o atît de lungă perioadă de tranziţie de la sclavagism la feudalism,

---

[1] La p. 147 şi urm., Brunot afirma că majoritatea schimbărilor prin care s-a născut limba franceză s-au petrecut între secolele al VII-lea şi al XII-lea, cînd de fapt aceste schimbări s-au produs în secolele al VI-lea—al VII-lea, cum a admis Meyer-Lübke, *Historische französische Grammatik*, I, § 8, sau în secolele al V-lea—al VII-lea, cum am admis, corectînd pe Elise Richter, *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, I, Halle a.d. S., p. 14—15, în *La formation des langues romanes occidentales*, *Actas del XI Congreso internacional de lingüística y filología románicas*, I, 1968, p. 303—310.

au făcut-o din convingerea că altfel s-ar abate de la marxism : li se părea acestor cercetători că a admite între sclavagism şi feudalism o altă perioadă ar fi însemnat a ne abate de la legea trecerii obligatorii de la sclavagism la feudalism. Trebuie să obiectăm însă acestei interpretări a concepţiei marxiste că marxismul a admis o trecere obligatorie de la sclavagism la feudalism pentru societăţi sclavagiste a căror dezvoltare este continuă, nu pentru societăţi care, datorită unui cataclism istoric, îşi întrerup dezvoltarea sclavagistă. Dacia nu s-a dezvoltat, după 271, ca o societate sclavagistă care devenea feudală ; Dacia a fost părăsită atunci de reprezentanţii sistemului sclavagist şi a fost obligată să-şi dea o organizare socială nouă, fie alegînd din organizarea sclavagistă ceea ce se mai putea menţine, fie prin o revenire parţială la organizaţia gentilică. Această nouă organizare socială trebuie să dea numele noii epoci. Cînd Marx şi Engels au emis teoria dezvoltării societăţilor sclavagiste în societăţi feudale, nu se refereau la asemenea cazuri excepţionale, care au existat şi în alte părţi : în Britania, în Germania de sud (în provincia romană Germania, în Noricum şi în Pannonia) şi pe care ei nu le-au pierdut din vedere, (vezi *Opere*, III, Bucureşti, 1958, p. 24, loc citat chiar de Ştefan la p. 578) : găsindu-se pe o treaptă inferioară din punct de vedere social şi economic, populaţiile migratoare din secolele al III-lea — al VI-lea au frînat producţia acestor regiuni şi au stagnat dezvoltarea lor socială.

Adevărul este că, în Dacia, la 271, regimul sclavagist s-a prăbuşit fără a se îndrepta spre feudalism, că populaţia de limbă latină, care a rămas în continuare acolo, s-a organizat în obşti agricole şi păstoreşti, aşa cum se recunoaşte şi în *Istoria României*, loc. cit., şi alte locuri, în special p. 799—805, scrise tot de Gh. Ştefan. Însuşi autorul admite (p. 799) că modul de producţie caracteristic acestor obşti este inferior celui sclavagist ; deci prima mare deosebire faţă de societăţile sclavagiste care trec realmente la feudalism. Însuşi autorul admite apoi (p. 799—800) că obştile săteşti din Imperiul de răsărit constituie forma tardivă, evoluată, a obştii caracteristice comunei primitive (regimului gentilic), păstrate, cu unele modificări, în timpul stăpînirii romane, că deci avem a face, în obştea sătească, cu revenirea la o formă a comunei primitive tîrzii. Cum a arătat Marx, *Opere*, vol. XXVII (textul rusesc, p. 695 ; trad. românească, p. 672), obştea sătească tîrzie se caracterizează prin dualismul dintre „proprietatea colectivă asupra pămîntului şi gospodăria parcelară, individuală a familiilor" ; deci a doua mare deosebire faţă de societăţile sclavagiste care trec realmente la feudalism. Însuşi Gh. Ştefan admite în sfîrşit (p. 800) că obştile săteşti ale populaţiei de limbă latină din Dacia au primit un „puternic impuls" din partea obştilor dacilor liberi şi ale popoarelor migratorii, care s-au aşezat pe teritoriul Daciei şi care trecuseră şi ele la o organizare în obşti săteşti. Cercetările de mai tîrziu, în special cele ale Eugeniei Zaharia, *Populaţia românească în Transilvania în secolele VII—VIII* (*Cimitirul nr. 2 de la Bratei*), Bucureşti, 1973, p. 106—121, au adus noi precizări asupra obştii săteşti din Dacia, din secolele al VII-lea — al X-lea, plecînd de la particularităţile obştilor săteşti din aceeaşi vreme, din Imperiul bizantin (după alţi cercetători, autoarea numeşte obştea sătească, obşte teritorială). Dar aceasta înseamnă a admite o îndelungată epocă a regimului obştilor săteşti pe teritoriul Daciei. Epoca care se deschide spre sfîrşitul secolului al III-lea e.n. societăţii din Dacia este o epocă a obştilor săteşti, nu a

trecerii la feudalism. Această trecere la feudalism nu are loc la români decît foarte tîrziu, cînd se vor crea condiţiile acestei noi formaţiuni social-economice, adică începînd din secolul al X-lea.

Dar nouă ni se pare că este întrucîtva exagerat să se susţină că, chiar din secolul al III-lea e.n., organizaţia socială din Dacia a fost numai cea a obştilor săteşti de tip tardiv. Într-o vreme în care popoarele vecine de la nord (slavii) şi popoarele migratoare erau organizate gentilic, iar satul era aşezarea unei familii, a unei ginţi, credem că, încă multă vreme, în Dacia, şi mai ales în Muntenia, Moldova, Maramureş şi Crişana, au existat şi obşti săteşti de acest tip. Influenţa dacilor liberi şi a popoarelor migratoare asupra obştilor săteşti din Dacia, de care vorbea Ştefan, trebuie concepută şi în acest fel. Nu trebuie să uităm că dacii liberi, din Crişana, Maramureş, Carpaţii răsăriteni şi Moldova, eventual şi cei din Muntenia, care încă nu se romanizaseră, erau organizaţi încă tribal. Cînd vor deveni români, învăţînd latina în transformarea ei spre română (şi procesul acesta s-a produs, probabil, pînă prin secolul al VIII-lea), ei vor introduce tipul de obşti săteşti care-i caracteriza, în societatea românească propriu-zisă. Din moment ce, în primele secole ale Principatelor române, încă existau obşti săteşti ale unei familii (vezi mai jos, IV, cap. I, §10), trebuie să admitem că şi între secolele al III-lea şi al XIV-lea au existat în Dacia astfel de obşti. Dealtfel popoarele migratoare au adus în Dacia chiar regimul tribal ; dar acest regim nu mai putea fi impus de popoarele migratoare locuitorilor autohtoni, de limbă latină.

Cazul special al poporului român care, în epoca sa de formaţie, păstrează din sclavagism orînduirea obştilor săteşti şi chiar orînduirea gentilică, este uşor de înţeles cînd ne gîndim că avem a face cu un popor de la graniţa lumii sclavagiste greco-romane, graniţă la care sclavagismul era puternic atacat de popoarele migratoare : prin părăsirea Daciei de către oficialitatea romană, această provincie trecea brusc de la regimul sclavagist la regimul obştilor săteşti şi la cel gentilic, al comunei primitive tîrzii, reluînd în parte evoluţia socială de la un punct depăşit anterior (şi acela, datorit unei intervenţii bruşte: cucerirea Daciei de către romani). Bineînţeles, această populaţie de la nordul Dunării, revenită la organizarea gentilică şi a obştilor săteşti într-o vreme în care sclavagismul era pe punctul de a se prăbuşi (însăşi părăsirea Daciei de către oficialitatea romană era o dovadă a perioadei de declin), nu va mai reveni la sclavagism, ci va urma o dezvoltare socială asemănătoare cu dezvoltarea socială a popoarelor din nordul germanic, slav, turc şi mongol, care constă în directa trecere de la organizarea gentilică la feudalism. Poporul român se găsea, deci la graniţa dintre aria sudasiatică şi sudeuropeană, în care s-a trecut în mod firesc de la sclavagism la feudalism, şi aria nordasiatică şi nordeuropeană, în care s-a trecut de-a dreptul de la comuna primitivă la feudalism, aşa că, la un moment dat, după ce populaţia din antichitate care a alcătuit baza lui, cea traco-dacică, fusese încorporată în lumea sclavagistă, el a fost lăsat din nou în afara acestui teritoriu şi a recăpătat organizarea gentilică. Bineînţeles, aceasta este valabil mai ales pentru românii din nordul Dunării ; cei din sudul Dunării, care au fost şi după 271 încorporaţ în Imperiul roman de răsărit, pînă la colonizarea slavă în Peninsula Balcanică, au continuat a face parte dintr-o societate sclavagistă, care se transforma în una feudală, deşi avea şi ţărani liberi.

Dar perioada obștilor gentilice și sătești este prea lungă pentru a nu putea fi divizată în alte perioade. De aceea, istoria poporului român și a limbii române din epoca respectivă nu se poate periodiza numai pe baza structurii sociale de atunci: tocmai în această vreme au loc și alte procese sociale și lingvistice, care ne obligă la alte împărțiri. Procesul cel mai important este de ordin lingvistic, el însuși rezultatul unor procese istorice: formarea limbii române, iar acest proces va da naștere, cum vom vedea mai jos, cap. II, §1, conștiinței despre un popor aparte, poporul român[1].

§ 5. Este foarte probabil că, în secolele al V-lea și al VI-lea, trăiau încă, pe teritoriul suddunărean care făcea parte din teritoriul de formare a poporului român, traci neromanizați. Numai astfel s-ar explica de ce numele unor triburi tracice din Moesia Superior de sud-vest, ca *Sapaei*, s-a păstrat în numele actualilor *Șopi*, un grup de sîrbi din Serbia de sud (vezi L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, I, p. 70, nota 5, trad. rusă, p. 64. nota 1). Este sigur că pe teritoriul de formație a poporului român de la nordul Dunării, trăiau încă, în secolele al V-lea și al VI-lea, daci neromanizați: cercetările arheologice (vezi Maria Comșa, *La romanisation des territoires nord-danubiens au III-ème —VI ème siècles de n.è.*, în *Nouvelles études d'histoire*, București, 1965, p. 23—39) nu mai atestă, pentru secolele al V-lea — al VII-lea, o deosebire de cultură materială și spirituală între dacii liberi și cei romanizați, distincție care se constată pentru secolele anterioare. De la sfîrșitul secolului al V-lea pînă în secolul al VII-lea, pe aproape întregul teritoriu al României se întinde o civilizație unitară, numită Ipotești-Cîndești pentru Muntenia și Moldova și Bratei-Morești (-Bandul de Cîmpie) pentru Ardeal și Crișana (Maria Comșa le numește Ipotești-Ciurel-Cîndești, respectiv Morești-Band-Noșlac). Întrucît această civilizație se dezvoltă sub influența civilizației romane din Moesia și Sciția Minoră — și situația este aceasta chiar în Ardeal —, Maria Comșa crede că existența acestei civilizații unitare pe aproape întregul teritoriu al României dovedește romanizarea tuturor dacilor liberi din Crișana, Ardeal și Moldova (pentru perioada anterioară, autoarea admisese numai romanizarea Munteniei,

---

[1] Cele spuse aici, mai sus, erau scrise deja cînd a apărut articolul lui Miron Constantinescu, *Modul de producție tributal și orînduirea tributală*, în *Probleme economice*, XXV, 11 noiembrie 1972, p. 28—49, și XXVI, articolul *Despre formațiunea social-economică tributală*, *rev. cit.*, 4 aprilie, 1973, p. 51—68, în care, după alții (cf. volumul *Sur le mode de production asiatique*, preface de Roger Garaudy, Paris, 1969), susține existența unui alt mod de producție (și deci și a altei formațiuni social-economice) decît cele general admise de marxiști, cel tributal; în acesta opoziția socială fundamentală are loc între comunitățile rurale supuse și clasa imperială conducătoare și exploatatoare. Este în fond regimul obștilor gentilice și sătești, de care am vorbit noi mai sus, numai că denumirea lui pleacă de la faptul că aceste obști plătesc tribut unei clase războinice imperiale. Cum o asemenea situație se găsește și în alte orînduiri (cea sclavagistă, cea feudală), trebuie să admitem că plata tributului, fără a fi un element neglijabil, nu este totuși esențială acestei formațiuni social-economice. Structura socială la care ne referim se caracterizează prin obști sătești și gentilice libere sau supuse unei populații străine; urmează că producția acestei structuri sociale e pur rurală, că e o producție a unor comunități mici, alcătuite din mai multe familii sau din una singură. La aceasta se adaugă faptul că societatea este cîteodată exploatată de un trib străin sau de o uniune de triburi străine, de tip războinic. Esențial este deci faptul că avem a face cu colectivități sătești neorganizate în unități mai mari, ceea ce le apropie de comuna primitivă, de care însă se pot deosebi sau efectiv se deosebesc prin lipsa modului de producție colectiv.

a sudului Moldovei şi a văii Someşului inferior). Astăzi ştim că aceste culturi, descoperite de I. Nestor şi colaboratorii săi, şi care sînt numite acum Bratei şi Ciumeşti-Berea şi Ipoteşti-Cîndeşti, se întind din secolul al IV-lea pînă în al VI-lea şi că lor li se alătură cea din Moldova, Costişa-Botoşana. Desigur însă că prezenţa acestor culturi în aproape toată Dacia nu dovedeşte caracterul latin al întregii populaţii ; numai obiectele de cult creştine găsite dovedesc că ea vorbea latina ; în Moldova, Muntenia şi Crişana, şi chiar în Ardeal, Banat şi Oltenia, putea exista, în această vreme, şi o populaţie dacă neromanizată sau bilingvă, care trăia în cele mai strînse legături cu populaţia romanizată. Aceste triburi de daci încă neromanizaţi au fost romanizate pînă în secolul al VII-lea, cel de al VIII-lea. Desigur, s-au romanizat în această perioadă acei geţi din Muntenia care mai rămăseseră neromanizaţi, precum şi dacii din Crişana, Maramureş, Carpaţii răsăriteni şi Moldova. Atunci au pătruns în limbă toponimice dacice ca *Vedea*, *Argeş*, *Buzău* şi *Năruja*, eventual şi *Criş*. Dacii care s-au asimilat după secolul al VI-lea au acceptat limba română deja adaptată bazei de articulaţie tracodacice ; dar, după cît se pare, ei înşişi prezentau cam aceeaşi bază articulatorie ca şi românii din epoca de formaţie a limbii şi poporului român ; asimilarea lor tîrzie a făcut, desigur, ca perioada de formare a limbii române, şi deci şi a poporului român, în nordul Dunării, să se prelungească pînă prin secolul al VIII-lea. Aşezările populaţiei din Dacia, din această vreme, — fie ale celei romanizate, fie ale celei încă neromanizate —, se găsesc la dealuri şi cîmpie, ceea ce ne arată că ea se ocupa nu numai cu păstoritul, cum a presupus Ov. Densusianu despre români pentru evul mediu şi cum am admis noi înşine în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic* (Iaşi, 1950, p. 25—26), pentru aceeaşi epocă, ci şi cu agricultura. Este cu atît mai eronată teoria unor învăţaţi unguri dintre cele două războaie mondiale, care au văzut în românii din această vreme un popor de nomazi. Românii au fost întotdeauna şi agricultori. Iar dacă mai tîrziu multe din aşezările de la văi şi cîmpie din Ardeal poartă nume ungureşti şi par a fi deci întemeiate de unguri, aceasta pentru că ungurii, ca dealtfel şi pecenegii, cumanii şi tătarii, i-au gonit pe unii români din văi la dealuri şi la munte. În sudul Dunării, populaţia de limbă latină sau română pare să nu se fi extins în această perioadă în regiuni noi. Desigur, numai la stabilirea slavilor pe teritoriul de limbă latină s-au produs unele deplasări ale populaţiei romanice ; dar aceste deplasări sînt greu de precizat. Nu trebuie totuşi să credem că, în sudul Dunării, toată populaţia romanică din văi s-a refugiat în munţi, la năvălirea slavilor, şi că a devenit o populaţie de păstori. Este probabil că populaţia suddunăreană romanică din văi a rămas acolo şi că a fost mai tîrziu slavizată ; dar slavizarea aceasta pare să se fi produs după epoca de formare a românei, cam prin secolul al IX-lea, cum ne indică faptul că abia atunci începe procesul de formare a limbilor slave meridionale (pentru sîrbocroată, vezi cele spuse de mine în *AUT*, *Seria ştiinţe filologice*, III, p. 294—297, în recenzia cărţii lui Ivan Popović, *Geschichte der serbo-kroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960). Poate, odată cu năvălirea slavilor şi colonizarea lor în Peninsula Balcanică, poate la un secol-două după aceea (vezi *op. cit.*, p. 292 şi 297, şi aici mai sus, I, cap. V, §6 şi 7), a avut loc migrarea strămoşilor albanezilor din nordul Albaniei şi Munţii Dinarici de sud, eventual şi din Panonia, în regiunea oraşelor Niş, Skopje, Durazzo şi Valona, deci în teritoriul pe care apar albanezii

în epoca actuală și în teritoriul imediat vecin, de la răsărit, pe care le-au locuit ei în evul mediu cel mai îndepărtat (albanezii sînt atestați pentru aceste teritorii, poate fără Niș și Skopje, în secolul al XI-lea). Românii de acolo se vor fi deplasat mai spre sud, în Macedonia, și ar putea fi identificați cu acei români din valea rîului Richios, despre care se pomenește pe la mijlocul secolului al VIII-lea în unele izvoare grecești (vezi mai jos, IV, cap. I, § 3). În felul acesta, teritoriul românesc primitiv din extremul sud-vest a fost cedat strămoșilor albanezilor, care l-au păstrat cîtăva vreme, pînă ce s-au instalat acolo triburi sîrbe (la Niș) și macedo-slave (la Skopje). Abia acum se ajunge deci la configurația geografică a teritoriului românesc primitiv pe care o admite E. Petrovici, în articolul *Problema limitei sud-vestice a teritoriului de formare a limbii române*, în *LR*, IX, 1960, p. 78–83 (vezi I, cap. V, §13).

CAPITOLUL II

GENERALITĂȚI ASUPRA LIMBII ROMÂNE ÎN PERIOADA SA DE FORMARE

§1. În epoca sa de formație, limba română și-a căpătat caracterul său specific față de limba latină și față de celelalte limbi romanice din perioada veche, care și-l căpătau pe al lor în același timp. Am văzut (I, cap. II, §2 și 3) că originea latină a limbii române sau, ceea ce e tot una, caracterul ei romanic, nu presupune o asemănare structurală între latină și română, între latină și celelalte limbi romanice. Totuși, firește, structura românei nu se deosebește prea mult de acea a latinei și a celorlalte limbi romanice, deși e alta. Nașterea unei limbi deosebite de latină și de celelalte limbi romanice trebuia să ducă la nașterea unei conștiințe etnice deosebite a românilor față de alte neamuri. Românii apăreu acum lor înșiși sau altora ca altceva decît dalmații, retoromanii etc., iar intelectualilor bizantini și occidentali ca altceva decît romanii de altădată. Și, cum de asemenea am arătat (I, cap. I, §8), trebuie să tragem concluzia că, odată cu formarea limbii române, s-a format și poporul român. Din veacul al VII-lea sau al VIII-lea se poate vorbi de poporul român și de limba română. Vom vedea (IV, cap. I, §3) că, în veacul al VIII-lea, poporul român este chiar pomenit în izvoare bizantine, sub numele de βλάχοι (= *vlaχi*), nume de origine slavă ; slavii împrumutaseră acest termen de la germani, care denumeau prin *valha*[1] popoarele de neam romanic sau celt ; slavii l-au întrebuințat numai pentru romanici și mai ales pentru români[2].

Evident, limba română, ca și celelalte limbi romanice, a căpătat trăsături specifice și după secolul al VII-lea ; dar trăsăturile specifice ale românei, căpătate pînă în secolele al VII-lea — al VIII-lea, sînt numeroase și unele se regăsesc în limbile balcanice, indiferent de ce origine sînt ele : albaneză, bulgară, sîrbocroată, greacă, în special în primele două limbi. De aceea s-a vorbit de un caracter balcanic al limbii noastre; deși se recunoaște originea latină a limbii române. se admite și, în parte cu drept cuvînt, că ea posedă un aspect balcanic. Se susține că materialul de origine latină a fost turnat în

---

[1] Actualul germ. *Welsch* continuă un derivat germanic primitiv de la *valha*, prin sufixul *-isk* : *valhisk*. *Valha* este la origine numele neamului celt al volcilor (lat. *Volcae)*, pomenit de Caesar, *De bello Gallico*, ca locuind în secolele de dinaintea erei noastre în Germania de sud. Germanii au numit întîi prin el numai pe celți ; dar, aceștia romanizîndu-se în parte, germ. *valha* a început a denumi și pe romanici.

[2] Originea cuvîntului *vlah* a fost identificată de învățatul german L e u n c l a v i u s (= L ö w e n k l a u), în opera sa *Pandectae turcicae*, Basileae, n. LXXI. Etimologia turcologului german a fost recunoscută ca justă de A. P h i l i p p i d e în cursul universitar, în parte netipărit, intitulat *Originea poporului romănesc și a limbii romănești*.

forme balcanice. Astfel, în fonetism, româna a căpătat în această epocă, vocala *ă*, ca albaneza[1] şi, ca, mai tîrziu, bulgara şi dialectele sîrbe, consonantele *š* şi *ž*, ca toate aceste limbi etc. În lexic avem numeroase elemente proprii limbilor balcanice (de origine tracodacă, iliră, greacă veche şi medievală). De pe la 1930, învăţaţii vorbesc chiar de o uniune lingvistică balcanică, cu care s-ar ocupa o ramură specială a lingvisticii, lingvistica balcanică (cf. Kr. Sandfeld, *La linguistique balkanique*, Paris, 1930 ; noţiunea de limbi balcanice a fost după aceea discutată de M. Małecki, *Atti del III-o congresso internazionale dei linguisti*, Roma, 1935, p. 75—76, *Osservazioni sull'unione linguistica balcanica*, Graur, *Coup d'oeil sur la linguistique balkanique*, *Bull. lingu.*, IV, p. 31—45 etc.). Socotim că ar fi fost mai potrivit să se vorbească de o uniune lingvistică balcano-carpatică sau sud-est-europeană, întrucît limba română, care este considerată ca făcînd parte din această uniune lingvistică, s-a format şi s-a dezvoltat atît în Peninsula Balcanică, cît şi în teritoriul carpatic (nu se poate considera decît pe jumătate balcanic un popor care s-a format la nordul şi la sudul Dunării şi continuă a trăi şi în sudul Dunării, dar mai ales în Dacia). Dar această uniune lingvistică nu trebuie concepută în felul că diversele limbi care o compun prezintă o mare asemănare structurală. Diversele limbi ale uniunii balcano-carpatice prezintă multe asemănări ; însă deosebirile dintre ele sînt cu mult mai numeroase decît asemănările. Asemănările limbii române cu limbile balcanice se explică, aşa cum au crezut unii lingvişti, prin influenţa uneia sau unora din aceste limbi asupra românei, în special în lexic, destul de des şi în morfome şi sintaxă. Dar unele din aceste asemănări se explică altfel : prin faptul că limba română este limba latină vorbită de vechii traci şi daci, care aveau o conformaţie a organelor articulatorii şi o structură psihică asemănătoare cu acelea ale celorlalte popoare antice din Peninsula Balcanică : grecii şi ilirii. Caracterul balcano-carpatic al limbii române s-a realizat deci în special prin adaptarea limbii latine populare la baza de articulaţie şi la baza spirituală şi psihică tracodacă. Dar toate popoarele balcanice au asemănări în ce priveşte baza de articulaţie, baza sipirituală şi baza psihică, căci ele sînt sau continuatoarele neromanizate şi neslavizate ale vechilor popoare balcanice, sau continuatoarele romanizate şi slavizate ale acestora. Limbile bulgară şi sîrbocroată şi-au căpătat un specific

[1] În articolul *Traits balkaniques communs dans les systèmes phonétiques du roumain et de l'albanais (la voyelle de type ă)*, din *Die Kultur Südosteuropas, Ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen*, Wiesbaden, 1964, p. 199—206, E. Petrovici susţine că limba română n-a creat în faza sa cea mai veche, *ă* prin participarea ei la uniunea lingvistică balcanică, ci în mod independent, şi că, în cea mai veche fază a românei, exista în limbă şi vocala *î*, provenită în cazuri ca *ghindă* < *glande*, *fil'in* < *filianus*. Învăţatul clujean admitea în acest caz pe drept o evoluţie spontană, dar făcea greşeala de a crede că aceasta separă româna de uniunea lingvistică balcanică. Al. Rosetti, *Balcanica, Despre rom.* ă, în *SCL*, XVIII, p. 119—120 (versiunea franceză, în *Linguistique balkanique*, XI, 1966, 1, p. 69—70), respinge pe drept afirmaţia că, în faza cea mai veche a românei, ar fi existat *î*, dar, neînţelegînd că prezenţa lui *ă* în română, bulgară, macedoneană, albaneză şi sîrbă se explică prin acţiunea directă şi independentă a substratului, care era, în această privinţă aproximativ identic, pentru toate aceste limbi, face greşeala de a respinge evoluţia spontană, lăsînd să se înţeleagă că e vorba de un împrumut al românei din albaneză, eventual din limba substrat, cea tracodacică. Cum vom vedea mai jos (IV, cap. III, §4, nr. 3), *ghindă*, *fil'in* provin din mai vechile **gl'endă* sau **gl'ăndă*, **fil'enu* sau **fil'ănu*.

balcano-carpatic prin adaptarea vechilor dialecte slave primitive de tip bulgăresc și sîrbocroat la bazele de articulație și la cele spirituale și psihice ale tracilor și ilirilor, eventual ale românilor, albanezilor și romanicilor din Dalmația. E mereu același material uman care dă aceleași forme limbilor noi. Și, de exemplu, bulgara reproduce în parte structura românei, iar sîrbocroata, structura albanezei, dialectal și a romanicei dalmatine. Caracterul balcanic al limbii române însăși s-a accentuat după epoca de formație a românei, — limbile slave meridionale vor căpăta doar același caracter balcanic la cîteva secole după stabilirea slavilor la sudul Dunării —, dar, în mare parte, el s-a format pînă atunci.

§ 2. Al. R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, II, 1960, p. 32, 34, 39 și III, 1960, p. 27—32, 35—37, ediția 1968, p. 203—209, 279—291 și 347, 348, apoi în *Situația limbii române între limbile balcanice*, în *SCL*, XVI, 1965, p. 175—183, retipărit în *Istoria limbii române,* 1968, p. 587—595 (traducerea română a articolului *La situation du roumain parmi les langues romanes*, din *Slavjanska Filologija*, III, Sofia, 1963, p. 171—180), a văzut că „balcanizarea" limbii latine mesodacice și apoi a limbii române are loc în mai multe etape, dar a distins de fapt două : una, în care limba română a stat sub influența limbilor balcanice autohtone și este studiată în volumul sau subdiviziunea intitulată *Limbile balcanice*[1], și alta, în care limba română a stat sub influența limbilor slave meridionale și este studiată în volumul sau subdiviziunea intitulată *Limbile slave meridionale.* Dar, altfel decît credem noi, Rosetti nu admite o influență puternică a substratului în dezvoltarea fonetică (românii, ca urmași ai tracodacilor romanizați, aveau chiar baza articulatorie tracodacă) și reduce totul la influențe ale limbilor autohtone asupra latinei mesodacice. De aceea, pentru Rosetti, influența substratului tracodac se reduce la cîteva schimbări fonetice (apariția lui *ă*, rotacismul lui *n* intervocalic și prefacerile *ct* > *pt*, *cs* > *ps*). Numai faptele care se explică prin împrumut de la o limbă la alta, deci numai cele din domeniul morfomelor și al lexicului, sînt bine explicate de el. Cu toate acestea, neadmițînd, ca noi, unele asemănări între tracodacă și slavă, el dă pe socoteala slavilor o serie de fapte care se explică, probabil, prin substratul tracodac (astfel numeralele de la 11 la 19). Pe de altă parte, în subdiviziunea lucrării sale consacrate substratului, el tratează și faptele care au loc imediat după perioada de formație a limbii române sau pînă mai tîrziu, iar în partea consacrată influenței slave meridionale, și fapte de pînă la sfîrșitul evului mediu. Așa că lucrarea sa nu mai realizează o tratare pe epoci a istoriei limbii române, ci o tratare pe baza factorilor celor mai importanți în stabilirea structurii limbii române din faza ei medievală : influența limbilor balcanice autohtone și influența limbilor slave meridionale. Este drept, totuși, că, în articolul *Despre locul limbii române printre limbile romanice*, în *SCL*, XVI, 1965, p. 175—183, anume la p. 179, autorul

[1] Ar fi fost mai potrivit ca volumul sau subdiviziunea respectivă să se fi intitulat *Limbile balcanice autohtone*, căci și limbile slave meridionale sînt limbi balcanice.

spune că româna, aflîndu-se secole de-a rîndul în contact cu limbile balcanice, a căpătat trăsături nelatine, împrumutate de la aceste limbi, și că el extinde acum cu mult perioada în care s-a realizat caracterul balcanic al limbii române. Dar autorul ar fi trebuit să stabilească și alte epoci de balcanizare a limbii române, ca de exemplu aceea de pe la 1018 pînă la întemeierea Principatelor române, epocă pe care am distins-o noi în această lucrare.

§ 3. După Ov. Densusianu (*Histoire* I, p. 237—287, în special 286—287), limba română s-a format din latină sub influența limbii slave vechi. Așadar, marea importanță pe care noi, după alții, o dăm tracilor și dacilor în formarea limbii române, revine, după acest învățat, limbii slave vechi. Este aceasta o concepție analogă cu aceea care dă mare importanță în formarea limbilor romanice occidentale influenței germanice. Noi nu putem însă accepta această concepție, pentru că, după cum rezultă din expunerea de mai sus, specificul limbii române s-a format în parte înainte de influența slavă, care a început pe la jumătatea secolului al VII-lea, imediat după așezarea slavilor în Peninsula Balcanică. Așadar, nu suprastratul slav, ci substratul tracodac a transformat latina populară în română. De altfel, cum macedoromânii au suferit foarte puțin influența slavă veche, ar urma că graiul lor s-a format sub influența altui popor decît cel care a dus la formarea dacoromânei, anume cel grecesc. Dar atunci ar rămîne neexplicat de ce macedoromâna și dacoromâna au avut multă vreme aceeași dezvoltare, deși s-ar fi format sub influența unor suprastrate diverse.

Concepția lui Densusianu a fost reluată de Emil Petrovici (*Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române*, București, 1956 ; cf. și traducerea germană : *Kann das Phonemsystem einer Sprache durch fremde Einflüsse umgestaltet werden ? Zum slawischen Einfluss auf das rumänische Lautsystem*, Haag, 1957), care afirmă că sistemul „de foneme" al limbii române se explică prin influența slavă veche, concepută nu ca o influență a bazelor articulatorie și psihologică, ci ca o transmisiune a faptelor de limbă slave în cadrul românei. Emil Petrovici admite că româna a moștenit din latina populară o serie de consonante muiate, dar crede că, în general, tot ce e caracteristic în evoluția fonetică a limbii române se explică prin slava veche. Autorul ia în considerație nu numai fenomenele petrecute în epoca de formare a limbii noastre, ci și multe altele din perioada următoare de dezvoltare. La p. 43 a textului german el spune : „sistemul fonetic românesc a fost așa de puternic influențat de cel slav, încît s-ar putea afirma că româna este o limbă romanică cu pronunțare slavă. Această afirmație trebuie înțeleasă în sensul că sistemul ei fonetic prezintă deprinderi de pronunțare slavă, care trebuie explicate prin contactul de secole dintre română și slavă — în special bulgară — , prin bilingvismul continuu româno-slav și prin contopirea în poporul român a numeroase grupuri de populație slavă bilingvă. Deprinderile fonetice slave au dus în mod necesar la un sistem fonologic asemănător cu cel slav". Petrovici ajunge să identifice

sistemul vocalic românesc cu cel al limbii ruse și cu cel al limbii slave vechi (textul român, p. 6 și 33 și 34), ceea ce însemnează în fond a integra limba română, din punct de vedere fonetic, în alt grup de limbi decît cel balcanic. Asemănările românei cu aceste limbi sînt însă cu totul întîmplătoare, neavînd o legătură istorică; și, de altfel, la o examinare mai atentă a sistemelor vocalice ale limbilor în discuție se constată și mari deosebiri: slava veche, în special slava primitivă, prezenta și cantitatea vocalică, rusa are și vocale neaccentuate de un cu totul alt tip decît cele din română etc.; bulgara și sîrbocroata au căpătat un tip balcanic numai după stabilirea slavilor sudici în Peninsula Balcanică. Iar dacă româna a căpătat cu vremea și un *î*, pe care bulgara și sîrbocroata l-au pierdut — sîrbocroata a pierdut aproape pe toată întinderea ei și pe *ă* —, aceasta se explică nu prin influența slavă veche, ci altfel (vezi mai jos, IV, cap. III, §4, nr. 3), și nu unește româna cu rusa într-o uniune lingvistică aparte, ci izolează româna de celelalte limbi balcano-carpatice. Vom vedea de asemenea că și alte fapte de limbă pe care Petrovici le explică prin influența slavă se explică altfel. Aici trebuie să respingem teoria sa în special pentru faptul că specificul sistemului vocalic al limbii române în faza ei cea mai veche — de exemplu apariția vocalei *ă* — este o creație anterioară influenței slave vechi asupra românei. Influența slavă veche asupra românei este de ordin aproape exclusiv lexical, prea puțin morfotic și sintactic, și se situează în epoca următoare a dezvoltării limbii române. Prin această influență nu se intensifică aspectul „balcanic“ al limbii române; dar, cum din dialectele slave stabilite în Peninsula Balcanică se nasc limbile bulgară și sîrbocroată, româna capătă multe elemente lexicale care o apropie azi de aceste limbi. Limbile bulgară și sîrbă au căpătat un caracter balcanic prin influența substratului tracic și românesc, eventual grecesc, în cazul bulgarei (bulgara s-a născut și în Tracia, unde trăiau traci grecizați); iliric și albanez în cazul sîrbocroatei. Foneticește, bulgara seamănă cu româna, chiar cu greaca, iar sîrbocroata, cu albaneza (în aceasta din urmă avem distincții de cantitate vocalică, pe care le regăsim — e drept, cu unele deosebiri — în sîrbocroată). Credem, așadar, că trebuie să rămînem la părerea exprimată deja de W. Meyer-Lübke, *Grammatik*, I, p. 540, că limba română, cu excepția dialectului istroromân, — și vom adăuga: și a dialectelor meglenoromân, bănățean și maramureșean, — n-a suferit o influență slavă în fonetică.

§4. Dacă unii lingviști vor să explice schimbările specifice limbii române prin limbile slave, alții cred că unele aspecte specifice ale românei se explică prin apartenența ei la familia limbilor romanice. Nesocotind tot atît de mult cît și ceilalți baza articulatorie și cea psihică a românei, ca și sistemul ei morfotic propriu, acești lingviști cred că structura „romanică“ a limbii române impune românei o serie de tendințe care se manifestă în limbă și după faza ei latinească populară, adică începînd din epoca de formație a românei. De fapt există tendințe romanice, dar numai în dezvoltarea morfomelor și lexicului, nu și în dezvoltarea fonemelor, unde se aplică baza de articulație a fiecărei limbi. Astfel, Marius Sala, *Romania occidentală și Romania orientală, În legătură cu*

tratamentul sonantelor, în *SCL*, XV, 1964, p. 169—179 (versiune franceză în *RRL*, IX, 1964, p. 497—509 ; vezi acum Marius S a l a, *Contribuţii la fonetica istorică a limbii române*, Bucureşti, 1970, p. 39—76), afirmă că, întocmai ca şi în Romania occidentală, diferenţa dintre consonantele simple şi cele geminate este, şi în română, una între consoanantele slabe şi consonantele tari. Sala vede într-o serie de schimbări fonetice din epoca de formare a românei un aspect al dezvoltării în limba română a unei distincţii de forţă, între consonante slabe şi consonante tari. După el, rotacismul lui *n* intervocalic trebuie considerat ca o realizare a termenului forte (tare) al unei asemenea opoziţii[1]. Punctul său de vedere ni se pare eronat (vezi G. I v ă n e s c u, *Le problème des tendances phonétiques romanes*, în *Actes du XIIe congrès international de linguistique et de philologie romanes*, I, Bucarest, 1970, p. 412—413). Indiferent dacă, pentru limbile romanice din Apus, este îndreptăţit sau nu să se vorbească de o transformare a vechii distincţii în una nouă (vezi cele spuse de mine în articolul citat mai sus), în română n-a existat decît distincţia între simplu şi geminat şi numai în graiul din Ţara Oaşului şi Maramureş s-a ajuns la o distincţie între *r* (*r* normal) şi *r̄* (*r* intens). Distincţia aceasta se găseşte şi în albaneză, unde este tot veche şi se poate presupune că baza de articulaţie a românilor rotacizanţi era asemănătoare din acest punct de vedere cu cea a albanezilor, ei înşişi în parte rotacizanţi ; căci, pînă prin secolul al X-lea, albanezii se întindeau din Albania pînă la nord de Niş şi în Munţii Dinarici, apoi la vest de Drina, pînă spre Sava (vezi mai jos, IV, Cap. V, §5), iar românii rotacizanţi se întindeau de la Drina pînă în Crişana şi la vest de această provincie. Dar Sala vrea să tragă o concluzie de altă natură : româna nu se deosebeşte, ca tip de evoluţie, şi deci şi ca tip structural, de limbile romanice occidentale. Nouă ni se pare că nici româna, nici celelalte limbi romanice nu se caracterizează printr-o asemenea tendinţă, care apare abia în cîteva fenomene fonetice române şi spaniole, petrecute independent în ambele limbi.

Dumitru C o p c e a g, *Funcţiunea morfonematică a palatalizării finalelor în idiomele romanice*, în *SCL*, XIII, 1962, p. 59—68, a susţinut că alternanţa consonantă dură/consonantă palatalizată sau africatizată în silabă finală este o caracteristică romanică, iar în articolul *Rasgos estructurales románicos de los diptongos rumanos ea, oa* în *RLR*, IX, 1964, p. 253—260 (versiunea românească *Caracteristici structurale romanice ale diftongilor româneşti ea şi oa*, în *SCL*, XVI, 1965, p. 327 şi 334), a susţinut acelaşi lucru despre alternanţele vocalice *é — i* (neac.) — *ęá*, *ó — u* (neacc.) — *ǫá*. El se întemeiază pe faptul că prima alternanţă există şi în alte limbi romanice occidentale şi că cea de a doua îşi găseşte cazuri perfect paralele în celelalte limbi romanice : sp. *pensamos* „gîndim" — *piensan* „(ei) gîndesc", *jugamos* „jucăm" — *juega* „(el) joacă" etc. Pe baza acestor constatări, Copceag respinge afirmaţia lui S. P u ş c a r i u, *Dacor.*, VI, p. 213, cu privire la aspectul slav al alternanţelor fonetice româneşti. Socot că lucrurile stau altfel : Copceag are dreptate să admită chiar originea romanică a alternanţelor *c — č*, *g — ǧ* ; dar dacă schimbările

[1] Pentru alte fenomene vezi S a l a, *Contribuţii*, p. 13—37.

fonetice care au dus la aceste alternanţe fonetice sînt din epoca de formare a limbilor romanice şi se explică prin substrat, trebuie să recunoaştem că e vorba de o structură deosebită de cea a latinei şi că ea se aseamănă cu cea a limbilor slave. De altfel româna a mers mai departe în această privinţă, africatizînd şi pe *t* + *i* şi pe *d* + *i*, transformînd în şuierătoare pe *s* + *i* şi pe *z* + *i*. Nu e vorba de alternanţe fonetice de origine slavă — nici Puşcariu nu a susţinut aceasta —, ci de o asemănare structurală a limbilor romanice cu limbile slave, de o distanţare a lor de tipul reprezentat de greacă, latină, germană. Cît priveşte alternanţele vocalelor cu diftongi, ele, de asemenea, nu caracterizau latina, greaca şi germanica primitivă, dar caracterizau latina populară şi vor caracteriza unele limbi germanice moderne. Cum slava veche nu prezintă deloc acest tip, nu ne rămîne decît să admitem, pentru română, originea acestor alternanţe în substratul tracodacic, mai ales că tracodacica prezenta cîteodată *ie* şi *ia* pentru indoeuropeanul primitiv *ĕ*.

§ 5. Limba română se formează într-o perioadă cînd sudestul european nu era încă stăpînit de slavi sau aceştia abia îşi impuseseră stăpînirea în nordul Peninsulei Balcanice, în Dacia şi Panonia. Dar adaptarea latinei la substratul tracodacic, care prezenta unele asemănări antropologice şi lingvistice cu slavii şi cu ilirii, dădea limbii române un caracter destul de deosebit de acela pe care-l căpătau limbile romanice din Apus, rezultate printr-o adaptare a latinei la substratele de acolo. Apariţia vocalei *ă*, a consonantelor *š*, *ž* şi a unui sistem de alternanţe consonantice prin alterarea consonantelor finale urmate de *i*, folosit într-o măsură mai mare decît în limbile romanice occidentale, crearea unor forme pronominale şi verbale compuse etc., sub influenţa substratului, adesea exact ca în albaneză şi în slava veche, constituiau tot atîtea deosebiri ale românei faţă de limbile romanice occidentale. Mai mult decît într-o arie balcanică, româna se integra, prin chiar naşterea ei, într-o arie iliro-traco-daco-slavă, care, fireşte, prezenta şi destule deosebiri de la o limbă la alta. Cu vremea, limbile slave de nord (de nord-vest şi de nord-est) se separă de această uniune prin adaptarea la alte substrate, iar bulgara şi sîrba, care acum se dezvoltă pe substrat trac (sau românesc), respectiv iliric, se integrează mai mult în această uniune, sîrbocroata sustrăgîndu-se totuşi în unele privinţe, datorită substratului dalmat, prea deosebit de cel tracic şi iliric de la est de Munţii Dinarici. Comunitatea de soartă cu grecii, în special faptul că atît bulgarii şi românii, cît şi o parte din sîrbocroaţi au acceptat cultura bizantină, a dus mai ales după anul 1018, la crearea unei uniuni lingvistice balcanice ; atunci va începe să se exercite din nou asupra românei o influenţă greacă, în domeniile morfotic, sintactic şi lexical.

§ 6. Am văzut, I, cap. V, §2, că, după Philippide, s-a produs o diferenţiere dialectală în română chiar înainte de influenţa slavă veche, adică în secolele al VI-lea şi al VII-lea, ceea ce pentru noi, înseamnă : în epoca ei de formare. Această diferenţiere coincide în parte cu cea constatată de Gamillscheg (vezi I, cap. V, §5) şi o adînceşte. În *Orig. rom.*, II, p. 238—239, Philippide admitea că următoarele fenomene fonetice din epoca de formaţie a românei sînt dialectale : rotacismul

lui *n* intervocalic, prefacerea lui *mn* intervocalic în *un* și apoi în *-un*, în cuvîntul *scamn* (grupul consonantic *mn* rămîne neschimbat în acest cuvînt în macedoromână și în Banat, în graiurile oltene de nord-vest, în Hațeg, probabil, și în meglenoromână, istroromână și dialectul crișan[1]), propagarea lui *n* în *cănutu* >**cănuntu*, *mănucl'u*>*mănuncl'u*, *genucl'u* > *genunchiu*, *minutu* >**menutu*>**menuntu* > *mănuntu* etc., prefacerea primului *n*, în unele din aceste cuvinte, în *r* :**menuntu*>**meruntu* etc., și prefacerea lui *r* în *n* în cuvinte ca : *fărină* >**fănină*, *serin* > *senin*, *verin* < *venin* etc. Lista de fenomene românești primitive, dată de S. Pușcariu în *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen* (vezi acum *Études de linguistique roumaine*, p. 68—92, și *Limba română*, I, p. 249—251), cuprinde, cu excepția rotacismului, fenomene fonetice și morfotice mai tîrzii, și nu este deci valabilă pentru epoca formării limbii române. Româna din faza ei cea mai veche nu era perfect unitară, cum și-au imaginat pînă acum cei mai mulți dintre cercetători, căci ea a pornit de la o stare de limbă deja diferențiată regional, iar, în procesul ei de formare, a căpătat noi diferențieri regionale ; dar acesta ne permite să afirmăm că procesul de formare a limbii noastre a cuprins în sine procesul de formare a unor dialecte, a primelor dialecte românești. În această perioadă deosebirile de limbă regionale nu erau mai numeroase decît acelea dintre graiuri. Desigur, în această epocă, s-au produs și diferențieri dialectale de ordin morfotic, sintactic și lexical. Dar ele nu pot fi separate cronologic ușor de cele care s-au produs în limba română în secolele ce au urmat formării limbii române, probabil pînă în secolul al IX-lea sau al X-lea, cînd, după cum ne vor arăta chiar faptele la care ne referim mai departe (IV, cap. II, §7—22), a avut loc o deplasare a diverselor ramuri în care se împărțea pînă atunci poporul român și s-a ajuns la o configurație geografică a „dialectelor" care e, în fond, cea de azi. Pe baza fenomenelor pomenite, deja Philippide a distins (*Orig. rom.*, II, p. 239) următoarele ramuri ale poporului, caracterizate și lingvistic : macedoromânii (cu meglenoromânii), rotacizanții, bănățenii și restul dacoromânilor (moldovenii și muntenii). Așadar de pe atunci se anunță deja unele din diferențierile lingvistice, mai exact : unele din dialectele de mai tîrziu, și, ceea ce e mai interesant, diferențierile acestea continuă și adîncesc pe altele, din epoca latinei populare.

În urma celor spuse mai sus, apare în parte eronată teza acelor învățați care au crezut că limba română a fost la început perfect unitară și că prima diferențiere lingvistică teritorială s-a produs mai tîrziu, prin despărțirea românilor în mai multe ramuri, adică prin migrații din patria primitivă și prin eventuale desnaționalizări ale românilor

[1] În acest caz, între macedoromână și graiurile bănățene avem o asemănare în ce privește păstrarea fazei mai vechi, nu în ce privește o inovație. Dar și o astfel de asemănare poate indica vecinătatea de altădată a graiurilor respective, mai ales că în aria cu *-mn* avem și inovații. Nu putem spune dacă apariția formei **scandu* (cf. criș. *scand*, istrorom. *scănd* și megl. *scand)*, cu dezvoltarea excepțională a unui *d* din *n*, poate sub influența limbii albaneze, a avut loc în epoca de formație a românei, sau după aceea (în orice caz, fenomenul este anterior migrațiilor care i-au despărțit pe rotacizanții din nordul Dunării și pe viitorii meglenoromâni unii de alții (vezi IV, cap. II, § 13 și 16). De aceea nu putem trage concluzia că, și în aceste dialecte, *mn* din *scamnum* a rămas neschimbat ; dar aceasta este foarte probabil.

din Bulgaria și Serbia medievală. Din faptul că trebuie să admitem migrații, — căci macedoromânii, meglenoromânii, istroromânii și dacoromânii nu mai sînt de multe secole vecini, ci locuiesc la mari depărtări unii de alții, iar primele trei ramuri se găsesc în bună parte, pe teritorii din afara celui ce constituia patria lor primitivă, — cercetătorii au conchis că aceste migrații sînt și cauza diferențierii dialectale a românei. Teoria este adevărată numai în parte : ea privește alte fapte decît cele pe care le avem noi în vedere aici. Este evident că cea mai veche diferențiere „dialectală" a românei se explică astfel. Dacă chiar latina populară de la baza românei, deci limbă dintr-o epocă caracterizată prin economia de schimb, nu era perfect unitară, cu atît mai mult nu putea să fie perfect unitară limba română în epoca ei de formație, căci, în această nouă perioadă, avem a face cu limba unei societăți feudale și de obști sătești ; și într-o asemenea epocă se manifestă în limbă tendințe de diversificare locală. Asupra acestui fapt vom reveni (IV, cap. II, §19—22).

§7. Din faptele înregistrate în §6 se poate conchide că unele din dialectele suddunărene actuale ale limbii române, și, implicit, unele din ramurile suddunărene ale poporului român, sînt originare din alte regiuni decît cele în care se vorbesc, respectiv, locuiesc astăzi.

Mai întîi, un fenomen ca acela al rotacismului lui *n* intervocalic, care apare în unle regiuni ale dialectului crișan-maramureșean de pînă în secolul al XVII-lea (parțial și azi) și în instroromână, nu poate fi considerat ca petrecut în mod independent în cele două regiuni, cum au admis unii lingviști. Unii cercetători (O n c i u l, P h i l i p p i d e, P r o c o p o v i c i, T. P a p a h a g i, chiar P u ș c a r i u) au socotit pe crișeni-maramureșeni ca veniți de la sud de Dunăre, alții (Ov. D e n s u s i a n u, Al. R o s e t t i, N. D r ă g a n u) au socotit pe istroromâni ca originari din nordul Dunării. Ambele teorii ne apar eronate : căci cei dintîi trebuiau să aibă în vedere nu pe toți crișenii și maramureșenii, ci numai pe rotacizanții de la nord de Dunăre și au considerat că rotacismul s-a petrecut exclusiv în sudul Dunării, iar cei din urmă au respins orice legătură între rotacismul român și cel albanez. Iar faptul că rotacismul caracterizează dialectul tosc al albanezei nu limitează aria lui de producere la sudul Dunării ; patria primitivă a albanezilor se apropia de valea Drinei și cuprindea, poate, și Panoniile de sud[1]. Firește, rotacismul nu s-a produs în una din cele două limbi sub influența celeilalte, căci fenomenele fonetice nu se pot explica prin împrumut (prin influențe) ; identitatea de tratament fonetic se explică printr-o parțială asemănare a bazei articulatorii a toschilor și românilor rotacizanți (mă refer la posibilitățile de articulare a lichidelor și nazalelor). Iar această identitate de bază articulatorie s-a produs prin amestecul celor două neamuri unul cu altul, poate și prin

[1] D. O n c i u l, *Convorbiri literare*, XIX, 1884, p. 592—594, a susținut că rotacismul lui *n* intervocalic dovedește originea sudunăreană a rotacizanților din nordul Dunării. Ovid D e n s u s i a n u a reluat ipoteza în *Histoire*, I, admițînd o migrare din Țara Moților. R o s e t t i și D r ă g a n u și-au însușit teoria lui Densusianu. Dimpotrivă, pentru P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 238—239 și 386, și chiar pentru S. P u ș c a r i u, rotacismul dovedește originea suddunăreană a românilor din Țara Moților, Crișana și Maramureș, sau măcar a celor din Crișana și Țara Moților.

amestecul lor cu un alt neam[1]. La fel stau lucrurile şi cu naşterea lui *r* intens din *rr* şi *r* în anumite condiţiuni la crişeni-maramureşeni, căci *r* intens se găseşte şi la albanezi. Nici faptul acesta nu se poate explica în mod independent, ci printr-o înrudire de bază articulatorie între românii rotacizanţi şi albanezi, rezultată prin convieţuirea sau vecinătatea lor de altădată. Nu trebuie să uităm nici fenomenul *áu̯* > *á*, petrecut în cuvinte ca *aurum* > *ar*, care se găseşte în *Psaltirea şcheiană* şi *Apostolul* scris de popa Bratul (vezi mai jos, VI, cap. V, §7). Dar şi acest fenomen se regăseşte în albaneză. (Ultimele două fenomene discutate aici s-au putut petrece şi după epoca de formare a românei, pînă la despărţirea românilor rotacizanţi unii de alţii şi de macedoromâni şi meglenoromâni). Deoarece însă albanezii au locuit totdeauna numai în sudul Dunării, trebuie să conchidem că românii rotacizanţi (şi numai ei) au locuit la început mai aproape de dînşii, de la Drina pînă la vest de Crişana. La această concluzie ne duc şi alte importante fenomene pe care graiurile rotacizante le au în comun cu dialectul macedoromân şi cu cel meglenoromân (vezi IV, cap. II, §4–17)[2].

Trebuie să adaug că astăzi nu mai pot admite, ca în *Probl. cap.*, p. 82–87 (dealtfel după lingvişti ca P u ş c a r i u şi P a s c u), că toţi românii din Crişana, Munţii Apuseni şi Maramureş au fost la origine rotacizanţi. Această părere nu e justificată cu nimic. Este mai probabil că rotacismul a fost prezent în secolele al XV-lea al XVI-lea numai în unele părţi ale regiunii crişene-maramureşene, în mod sigur numai în Maramureş şi în Ţara Moţilor, eventual şi în unele părţi ale Bihorului, Sălajului şi Sătmarului, apoi la Bistriţa. Restul graiurilor crişene a putut fi de la origine nerotacizant, ceea ce nu stă în contradicţie cu asemănările pe care aceste graiuri le prezintă cu dialectele macedoromân şi meglenoromân, asemănări de care ne vom ocupa mai tîrziu.

---

[1] Cu atît mai mult nu vom putea admite teoria lui D e n s u s i a n u că rotacismul s-a răspîndit din Răsărit la unele popoare romanice occidentale (Italia de nord şi Franţa) prin păstori (vezi *Păstoritul la popoarele romanice*, p. 16–20). Densusianu a dat o prea mare importanţă în fonetică factorului împrumut.

[2] Teza susţinută aici este în fond teza lui B. P.-H a s d e u, *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, 1893, p. XXVIII–XXIX (ed. 1975, p. 24–25) (în cadrul articolului *Strat şi substrat, Genealogia popoarelor balcanice*, p. V–XXXVII), care mai afirma că, prin stabilirea ungurilor în Panonia – şi aş adăuga : şi între Dunăre şi Tisa – , românii rotacizanţi s-au scindat în trei ramuri : istroromânii, românii din Moravia şi dacoromânii rotacizanţi. Este drept că el nu se exprima clar decît asupra cauzei procesului : „năvălirea ungurilor în Panonia, – un eveniment care a dat naştere moravo-românilor pe de o parte, pe de alta macedo-românilor şi istriano-românilor". Este neîndoios că Hasdeu considera emigrarea macedo-românilor, istroromânilor şi a românilor din Moravia în regiunile pe care le-au locuit în epoca „istorică", drept urmare a stabilirii ungurilor în Panonia.

CAPITOLUL III

SCHIMBĂRILE FONETICE

§1. 1. *á* + *n* + voc. și + *ń* + voc. >**ă* (Ă devenit *î*, printr-un fenomen fonetic ulterior, de prefacere a lui *ă* în aceleași condiții, în *î*): *manus* >**mănu* (apoi, prin schimbarea analogică a vocalei finale, o acomodare la genul feminin, *mînă*); *fontana* >**făntănă* > *fîntînă*; **antaneus* **ăntăn'u* > *întăi* și *întîi*.

2. *á* + *n* (sau *m*) + cons. >**ă*, astăzi *î*: *canto* > *cînt*, *campus* > *cîmp*; *a* + *nn* + voc. rămîne neschimbat: *annus* > *an*. Aceasta înseamnă că, în epoca de formare a limbii române, consonantele duble din latină erau încă duble.

3. După A. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 17, *á* + *m* + *u* > *ă*: *adunamus* > *adunăm*; *clamo* >**cl'ămu* > *cl'emu* > *k'emu* > *kem*; *á* + *m* + + alte vocale rămîne neschimbat: *aeramen* > *aramă*, *squama* > *scamă*; dar rămîne neschimbat și *á* + *m* + *u* din *ramus* > *ram*; aceasta a făcut pe unii cercetători să creadă — ceea ce pare mai verosimil — că și *á* + *m* + *u* a rămas intact și că, în terminația *-amus*, ca și în *clamo*, *á* a devenit *ă* pe altă cale (cea analogică) (de altfel, istroromânii au *-åm*, iar unii români din Ardeal și din Republica S. S. Moldovenească, foști rotacizanți, au *-am*).

4. *a* neacc. medial și final > *ă*: *tacere* > *tăcere*, *casa* > *casă*; *a* neacc. inițial a rămas intact, afară de cazul cînd era urmat de *n* + voc., de *n* + cons. sau de *m* + cons.: *amarus* > *amar*, dar *anellus* >**ănel* > *înel* > *inel*; *angustus* >**ăngust* > *îngust*. Fenomenul *a* neacc. > *ă* a continuat să se producă și după aceea pînă azi, de la o vreme numai regional.

Precum se constată, *a*, fie accentuat, fie neaccentuat, a suferit în epoca de formare a românei un fenomen de închidere.

§2. 1. După ce *a* neaccentuat s-a prefăcut în *ă*, vocala *é* s-a diftongat în *ea*, cînd în silaba următoare era *ă* sau *e*: *vĭdit* >**véde* > *vęade* (vechi românesc) > *vede*; *legem* > *lęage* > *lege*, *lĭgat* >**légă* > *lęagă*; *pĕtra* >**piétră* > *pįęatră*, deci *pįatră*[1]. Fenomenul nu s-a produs cînd urma *n* sau *ń* + + vocală, *n* + consonantă sau *m* + consonantă: *bĕne* >**bįéne* > **bįine* (prin fenomen de prefacere a lui *é* + *n* în *i*) > *bine*; *veniat* > **véńiă* >**vińă* > *vie*; *mente* > *minte* (nu *męante*); *plena* > *plină*; *serena* > **serenă*

---

[1] Foarte probabil, în cuvinte ca *piatră*, diftongarea s-a produs și cînd în silaba următoare era *-a*, articolul definit. Dar, desigur, *-a* latinesc a devenit *ă*, iar articolul definit feminin s-a fixat ca *-a* înainte de a se fi produs fenomenul diftongării.

> *senină*; *lingua* >**lengua* >**lémbă* > *limbă*, *tempora* > *tîmplă*. Dar cînd urma *nn* + vocală, fenomenul s-a produs: *pĭnna* >**pénna* >**pénnă* > *pẹană* > *pană*. De aceea *geană* presupune un **genna* (latina clasică avea *gena*). Vechiul românesc *leamne*, azi *lemne*, ne arată că fenomenul s-a produs și înainte de *mn* provenit din *gn* (*lĭgna*) (desigur, numai după prefacerea lui *gn* în *mn* s-a produs diftongarea lui *é* în condițiile arătate). Deci diftongarea s-a produs dacă urmau două nazale. Cînd urma *ń*, diftongarea nu s-a produs: *ție* (< *tẹneat*), *vie* (< *vẹniat*).

Fenomenul diftongării lui *é* în condițiile arătate se reduce în fond la o tendință de deschidere a vocalei. Faptul că deschiderea nu se produce cînd urmează nazale este de pus în legătură cu faptul că tocmai *a* urmat de nazale se închide. Iar faptul că *m* + vocală și *nn* + vocală nu împiedică diftongarea, este de pus în legătură cu faptul că nici *á* urmat de *m* + vocală sau *nn* nu se închide. Așadar, în condițiile în care nu se închide *á*, se diftonghează *é*, cînd în silaba următoare avem *ă* sau *e*. Și invers: în condițiile în care se închide *á*, nu se diftonghează *é*, cînd în silaba următoare avem *ă* sau *e*. Desigur, fenomenul a avut loc spre sfîrșitul epocii de formare a limbii române.

2. *e* inițial neaccentuat > *a*: **eccellu* > *acel*, **eccestu* > *acest*. *exsudo* >**essudo* > *asud*. Și *ae* inițial a devenit *a*: *aeramen* > *aramă*. Fenomenul constă tot în unul de deschidere a vocalei, ca și precedentul, și este remarcabil faptul că el se produce în acea condiție fonetică în care *a* neaccentuat nu devine *ă*, adică în poziție inițială (deci exact ca la diftongarea lui *e*, cînd în silaba următoare avem *ă*, *e*). Fenomenul se întîlnește și într-un cuvînt de origine slavă: *jeremiinŭ dĭnĭ* „ziua lui Ieremia" (la 1 mai se sărbătorește Sf. Ieremia) > *arminden*, unde însă avem un *ie*. Totuși faptul că acest cuvînt a trebuit să pătrundă în limbă după creștinarea slavilor, deci după secolul al VIII-lea și al IX-lea, mă face să cred că avem a face cu un fenomen sporadic, petrecut mai tîrziu. În sprijinul acestei păreri stă și faptul că aici avem un *ie*, nu un *e*.

3. *e* inițial neaccentuat (provenit cîteodată din *ĭ* clasic) a devenit *ă* și apoi *î*, cînd era urmat de *n* sau *m*: *imperator* > **emperatu* >**ămperatu* > *împărat*; *inter* > *între*; *intro* > *întru* > *intru*; *impleo* > *împlu* > *umplu* etc. Nu putem spune dacă *e-* a devenit întîi *a* și apoi acesta, fiind urmat de *n*, a devenit *ă*.

4. *ó* s-a diftongat în *ọá* cînd în silaba următoare era *ă* sau *e*: *rota* > *rọată*, *porta* > *pọartă*, *flore* > *flọare*, *sole* > *sọare*. Foarte probabil în cuvinte ca *pọartă*, fenomenul s-a produs și cînd urma *-a*. Vezi cele spuse mai sus, la nr. 1, despre diftongarea lui *é*. Fenomenul este paralel cu cel al diftongării lui *é* în *ẹá*, în aceleași condiții. El nu s-a produs dacă *ó* era urmat de *n* + vocală, de *ń* + vocală sau de *n* sau *m* + consonantă: *bona* > *bună*, *carbone* > *cărbune*, *corona* > *cunună*[1], *cotonea* > **gotońia* > *gutuie*, *monte* > *munte*, *ponte* > *punte* (*ó* + *n* sau *m* + consonantă s-a schimbat mai tîrziu în *ú*). Urmat de *m* + vocală sau de *m* + *n* + vocală, *ó* s-a diftongat: *poma* > *poamă*, **domnă* > *dọamnă*.

---

[1] *Coroană* e un neologism. El a suferit diftongarea prin analogie cu cuvintele străvechi sau pentru că unii scriitori i-au impus această modificare fonetică.

5. *e* neaccentuat provenit din lat. *ę* sau *ĭ*, înainte de accent, devine *i* în macedoromână și meglenoromână: *plĭcare*>**plecare* > macedor. *plicare*; **legare* > megl. *ligari*; rar, și în dacoromână (dial. *ișîm* < *ieșim*); după accent, rămîne neschimbat: *credĭtis* >**crédeți* > v. rom. *creadeți* (> *credeți*).

6. *i* neaccentuat înainte de accent sau după accent devine *e*: *civitate* > **citate* (cf. it. *città*, fr. *cité*) > *cetate*; *radĭcina* >**rădecină* > *rădăcină*; *tĭtione* > *tăciune*; *sonĭtus* > *sunet*. Fenomen sporidic.

7. *o* neaccentuat a devenit în unele cuvinte *u* pe tot teritoriul românesc: **collégo* > *culeg*; *cogitare* > *cugetare*, *dolere* > *durere*, *dolore* > *duroare*, **rossione* >**rușiune* > *rușine*, *orare* > *a ura*, *rogare* > *a ruga*, *sorores* > *surori* etc. Totuși, în dialectul moldovenesc și, pentru unele cuvinte, și în celelalte dialecte, *o* neaccentuat rămîne neschimbat: *Romanus* > *român*, *dormire* > *a dormi*, **Florilia* > *Florii* (*Flurii̯* în Transilvania, Maramureș, Crișana, Banat și Oltenia; vezi Pr. Niculae M. P o p e s c u, *Floriile și Savalia*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 63, 1945, nr. 7—8, p. 373—375).

8. *o* neaccentuat devine cîteodată *ă*, *î*: *fontana* >**făntănă* > *fîntînă*.

§ 3. *i̯* în silabă neaccentuată finală, precedat de *b*, *f*, *v* începători de silabă (deci după silabă deschisă), în cuvinte paroxitone (= cuvinte cu accentul pe penultima) (în aceste împrejurări, *b* intervocalic nu s-a prefăcut în *v*, în latina populară; cf. it. *abbia*), trece în silaba accentuată și formează diftong cu vocala de acolo: *habeat* > **abi̯a* > *ai̯bă*; *rubeus* > **robi̯u* > *roi̯bu*; *scabies*>**scabi̯a*> *scai̯bă*> *zgai̯bă*; *cavea*>**cavi̯a*>**cabi̯a*> *cai̯bă*, istror. *căi̯bă* „colivie" (în istroromână, *á* devine *ă*). Acest ultim cuvînt arată că *v* intervocalic din latina clasică, a devenit, în împrejurările arătate, *b*. *Plo̯ai̯e* (< lat. *pluvia*) face excepție (ar fi trebuit să avem **ploăi̯bă*). Probabil, acest substantiv și-a modelat forma sa fonetică după *plou̯are*, *să plou̯ă*, *să plo̯ai̯e*, unde *v* intervocalic a dispărut în mod normal. Fenomenul se petrece și cînd, în locul lui *b*, avem labiala *m*: *diffamia* > *defai̯mă* (cf. R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, I, p. 165, ediția 1968, p. 189).

§ 4. a. 1. *l*+*i̯* + vocală a devenit *l'*, care mai tîrziu a dispărut în unele dialecte române: *aliubi* > **ali̯uve* > **al'ure* (cu un *r* greu de explicat) > *ai̯urea*; *batalia* > **batali̯a* > **batal'a* > *bătai̯e*; *famĭlia* > **faméli̯a* > **faméľa* > **fămeal'e* > *fămeai̯e* > *femei̯e*; *filius* > **fili̯u* > *fil'u* > *fii̯u* > *fiu̯*.

2. *n* + *i̯* + vocală a devenit *ń*, care mai tîrziu a dispărut în unele dialecte române: **antaneus* (un derivat prin *-aneus* de la *ante*) > **antáni̯u* > **antán'u* > *întăi̯u*; *calcaneus* > **calcani̯u* > **calcan'u* > *călcăi̯u*; *cuneus* > **cuni̯u* > *cun'u* > *cui̯u*; *vinea* > **vini̯a* > **vini̯ă* > **vin'ă* > *vin'e* > *vie*. Ambele fenomene sînt considerate de unii ca latinești populare, pentru că și limbile romanice din Apus presupun la origine tot o fază muiată. Faptul este admis de A. B u r g e r, *Phonétique et diachronie, à propos de la palatalisation des consonnes*, în *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 13, 1955, p. 19—33, și de E. P e t r o v i c i, *Studii și cercetări lingvistice*, VII, nr. 3—4, p. 163—169, articolul *Problema moștenirii din romanica comună a corelației palatale a consoanelor în limba română*.

b. 1. *ll* precedat de *é*, *í*, *ú* și urmat de *-ă* (românesc primitiv) > *u̯*: *stella* > *steau̯ă*, *ella* > **eau̯ă* > *ea*; *pilla* > *piu̯ă*; *medulla* > **medúu̯ă* > *măduvă* (prin prefacerea sporadică a lui *u̯* în *v*).

2. *l* inițial + *í* > *l'*, care apoi dispare: *linum* > *l'in* > *in*; *ll* + *í* > *l'*, care apoi a dispărut: *gallina* > *găl'ină* > *găină*; *ll* + *i̯* + *vocală* după accent > *l'* + vocală, iar *l'* > *i̯*: *allium* > **alli̯u* > *al'u* > *ai̯u*; *malleus* > **malli̯u* > *mal'u* > *mai̯u*; *ll* + *-i* (*i* final neaccentuat) > *l'*, iar *l'i* > *i*: *caballi* > **calli* > *cal'i* > *cai̯*; *l* + *i̯é* (provenit din *ĕ* clasic) > *l'e* (*l'e* a devenit mai tîrziu *i̯e* în dacor.; deci *l'* urmat de *e* s-a transformat în *i̯*): *levo* > **li̯evo* > **li̯éu* > *i̯eu̯*[1].

3. *n* + *i* (*i* final neaccentuat) > *ń*: *exponis* > **aspońi* > **spońi* > *spuńi* > *spui*; la fel, *nn* + *-i*: *anni* > *ańi* > *ai* (dialectal și v. rom.; în limba literară de azi, *ani̯*). Probabil că și *n* + *ĭ* s-a muiat, dar lipsesc exemple (într-un cuvînt ca *venire*, *n* se poate considera ca reintrodus prin analogie cu *vine*). Numai **făńină*, presupus de *făină*, prezintă cazul, și ar adeveri formula de schimbare de mai sus.

§5. 1. *l* intervocalic (chiar cel urmat de *i* accentuat) > *r*: *boletus* > **buret* > *burete*; *qualis* > *care*; *dolus* (pentru lat. clas. *dolor*) > *dor*; *melum* (pentru lat. clas. *malum*) > *meru* > *măr*; *salire* > *sărire*. Este așa-numitul rotacism al lui *l* intervocalic.

2. *l* intervocalic > *n*, sporadic: *assimilo* > **assémelu* > *aseamăn*; *assimilis* > **assémele* > *asemenea* (*aseamenea*); *fuligine* > *funigină*.

3. *n* intervocalic > *nr*; și, poate tot atunci sau mai tîrziu, dar nu pretutindeni, *nr* > *r*, în dialectul crișan-maramureșan și în istroromân (este așa-numitul rotacism): *luna* > *lunră* > *lură*[2]. Fenomenul se întîlnește însă azi numai la istroromâni, iar, în cîteva cuvinte, și în Țara Moților și Țara Ugocei (județul Sătmar). În secolul al XV-lea și chiar în al XVI-lea el se găsea însă și în unele puncte din Ardeal și în Maramureșul de nord. O dovedesc textele rotacizante, traduse în secolul al XV-lea în Maramureșul de nord, și o serie de acte din secolul al XVI-lea, din nordul teritoriului daco-român, chiar de pe Mureș. Formele cu rotacism, din aceste regiuni, au fost înlocuite cu forme care aveau *n*, sub influența graiurilor nerotacizante de la sud, după secolul al XV-lea.

Nu putem admite teoria lui A. Procopovici, *Despre nazalizare și rotacism*, București, 1908, admisă și de G. Pascu, *Istoria literaturii și limbii române din secolul XVI*, București, 1921, p. 10 (și *Archivum Romanicum*, VI, p. 216—217; cf. și *Archivum Romanicum*, X, p. 459—461), conform căreia orice vocală urmată de *n*, acesta fiind urmat la rîndu-i de vocală, s-a nazalizat, iar *n* a devenit *nr*, adică *n̦r*, prin disimilație față de vocala nazală anterioară. În epoca de formare a românei, n-a existat un proces de nazalizare a vocalelor urmate de *n*, în secvențele: vocală + *n* + vocală. Numai în cuvinte ca *granum*, *frenum*, **brenu(m)*, în care vocala de dinaintea lui *n* era precedată de secvența consonantă + *r*, am avut o nazalizare și apoi dispariția lui *n* intervocalic; dar acest fenomen s-a petrecut mai tîrziu. Cazuri

[1] Substantivul rom. *leu̯* provine din *lĕo*, care a dat **l'eu* și deci se confunda cu forma verbală: *l'eu* „iau" (< *levo*), *l'ei* „ia" (< *levis*). S-a recurs atunci la forma de astăzi, cu *l*, ca să se evite omofonia. Forma cu *l* era impusă și de pronunția greacă, pe care românii o auzeau din cînd în cînd. Cred că rom. *leu̯* stă la baza cuvîntului v. sl. *livŭ*, căci gr. λέων „leu" ar fi căpătat în slava veche alt aspect fonetic.

[2] Nu s-a rotacizat *n* + *i* + vocală (*vinea* > **vinia* > *vie* etc.), ceea ce dovedește că, în momentul rotacizării, un asemenea *n* era deja muiat.

ca *γĩe*, din Oaş, nu dovedesc că *ń*, în momentul dispariţiei sale, a nazalizat vocala anterioară la toţi daco-românii. Nu putem admite nici că *n* (.ᴧ) (din grupul .ᴧρ) din textele secolului al XVI-lea reprezenta nazalitatea vocalei precedente. Semnul reprezenta de obicei un *n* pronunţat cu oarecare deschidere, aşa cum se pronunţă *n* înainte de *r* şi astăzi (vezi Ivănescu, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, II, p. 251—255). Nu mi se pare justă nici concepţia lui Rosetti, din articolul *Noi contribuţiuni la studiul rotacismului lui -n-*, în *Omagiu lui I. Bianu*, Bucureşti, 1927, p. 309—319, şi articolul *Remarques sur l'altération des consonnes dentales intervocaliques*, în *Archiv für vergleichende Phonetik*, V, 1941, p. 1—8, în care se consideră ca o fază primară şi indispensabilă pentru rotacizare apariţia unui *n* apical. Rotacismul lui *n* intervocalic se explică printr-o tendinţă de adaptare a lui *n* la vocalele înconjurătoare, sau, mai exact, prin imposibilitatea de a articula un *n* intervocalic şi prin tendinţa de a articula în locul său un *r* intervocalic, tendinţă caracteristică unor populaţii. Dar, în acest proces de transformare a lui *n* intervocalic în *r*, unele graiuri au pierdut total nazalitatea ; pe cînd altele au păstrat, ca şi cele din Oaş, la dispariţia lui *ń*, nazalitatea acestuia, trecînd-o, cum era firesc, asupra vocalei anterioare. Am avut, probabil, şi un al treilea proces, de transformare în *r* nazal a lui *n* intervocalic, dat fiind că acest *r* nazal se găseşte astăzi în localitatea Scărişoara din Ţara Moţilor (vezi E. Petrovici, *Dacor.*, VIII, p. 153—154, şi *Anuarul arhivei de folclor*, V, p. 133—134). Dăm, aşadar, dreptate lui Puşcariu (*Études de linguistique roumaine*, 1937, p. 90—91), care, fără să spună clar acestea, a înţeles că cele două grafii, *nr* şi *r*, din textele secolului al XVI-lea, reprezintă pronunţii dialectale. Ni se pare deci greşită afirmaţia lui G. Pascu, *Istoria literaturii şi limbii române din secolul XVI*, Bucureşti, 1921, p. 45 (vezi şi rezumatul din *Archivum Romanicum*, VI, p. 216—217) şi *Archivum Romanicum*, X, 1926, p. 459—461, că grafiile *nr* şi *r* reprezintă două faze succesive ale procesului în discuţie : una constituită de vocală nazală + *r* + vocală şi alta constituită de vocală + *r* + vocală, şi că se explică prin alternarea uzului copistului cu uzul modelului. Pascu şi-a permis (*op. cit.*, p. 44) chiar să cronologizeze trecerea de la faza cu vocală nazală + *r* + vocală orală la faza cu vocală orală + *r* + vocală orală pe la 1450, cînd apar în texte primele exemple cu *r* (*Fîntîreali*, *Ğeamăru*), adică tocmai atunci cînd începeau, după el, a fi copiate textele rotacizante. Şi ni se pare greşită şi afirmaţia lui Rosetti (*Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 47), conform căreia diversele grafii din secolul al XVI-lea, *nr*, *r*, chiar *n*, notează acelaşi sunet unic, *r* nazal. Este evident că numai *nr* putea reda pe *r* nazal şi că prezenţa în acelaşi text a grafiilor *nr* şi *r* trebuie explicată prin amestecul celor două sau trei pronunţii dialectale (*nr*, *r* nazal şi *r*) în graiul aceluiaşi individ vorbitor, dacă avem a face cu un text original (în cazul textelor copiate, faptul trebuie explicat fie prin amestecul celor două pronunţii în textul original sau în vorbirea copistului, fie prin amestecul limbii textului original cu cea a copistului, cînd atît unul cît şi altul se caracterizau prin cîte o normă lingvistică pură : *nr*, *r* nazal sau *r*).

Este greşită presupunerea lui Pascu (*op. cit.*, p. 44—47 şi *Archivum Romanicum*, X, p. 459) că rotacismul lui *n* intervocalic a avut loc pe la 1350. Faptul că fenomenul nu se întîlneşte în elementele de origine slavă

arată că s-a produs în epoca de formare a românei. Putem admite însă că *n̦r* sau *r* nazal s-a transformat în secolul al XIV-lea în *r* obişnuit, pe care-l notează textele rotacizante cu *r*. Prefacerea latinescului *n* intervocalic în *nr*, adică *n̦r* sau *r* nazal, nu s-a putut produce în mod independent în Crişana, în Maramureş, în Ardeal şi la istroromâni. Fenomenul dovedeşte că, în epoca de formare a limbii române, dacoromânii rotacizanţi şi istroromânii erau vecini şi că alcătuiau chiar o comunitate lingvistică (vezi mai sus, cap. II, §7).

4. *n* precedat şi urmat de vocală (în special urmat de *i*, *u*), cea de a doua vocală fiind accentuată, şi situat la sfîrşitul silabei, a dat naştere unui alt *n* apărut după această vocală, dacă silaba următoare începea cu exploziva afonă (*p*, *t*, *c*) : *canutus* > *cănut* (păstrat în macedor.) > *cănunt*; *panicum* > **panicu* > **pănincu* > *pănin̦c* (*An. Car.*). Mai tîrziu, dar tot în epoca de formaţie a românei, primul *n* a devenit *r* (disimilaţie faţă de la doilea) : *cănunt* > *cărunt*; *pănin̦c* > *pării̦nc*. Ambele fenomene s-au petrecut numai în dacoromână.

§6. a. *r* precedat şi urmat de vocală (cea de a doua fiind accentuată), înaintea unui *n* care urmează imediat după vocala neaccentuată şi e urmat tot de vocală, devine *n* : *serenus* > **serenu* > **senenu* > *seninu*; *corona*- **coronă* > **cononă* > **conúnă* > *cunună*; *farina* > *fărină* > **fănină* > *făńină* (acest cuvînt arată că fenomenul s-a petrecut pe vremea cînd *n* + *í* se muia ; în *senin*, *n* nu s-a muiat pentru că, multă vreme, în locul lui *í*, era *é*). Fenomenul s-a produs numai în dialectele muntenesc, moldovenesc şi bănăţean, nu s-a produs însă în macedoromână şi meglenoromână. Avem motive să credem că nu s-a produs nici în dialectul crişan-maramureşean-ardelean (cel puţin de la nord de linia Alba-Iulia — Miercurea Ciucului) şi în istroromână : mai întîi, pe alocurea, în aceste dialecte, *n* intervocalic se transformase în *nr*; în al doilea rînd, *r* însuşi dacă ar fi devenit *n*, ar fi redevenit prin rotacism *nr*. Dar e mai probabil că *r* din exemplele în discuţie n-a devenit în aceste dialecte *n* şi apoi *nr*. În genere formele crişene-maramureşene *serin*, *fărină*, *curună* au păstrat pe *r* intact de la latină pînă astăzi[1]. Ele au sunat altădată, în ariile rotacizante, pe vremea cînd rotacismul nu dispăruse, — *seriru*, *făriră*, *cururä* (sau *serinru*, *fărinră*, *curunră*). Deci formele actuale din dialectul crişan-maramureşean se explică prin nişte forme nerotacizante, dar cu *r* latinesc păstrat, întocmai cum e cazul cu formele macedoromâne şi meglenoromâne (vezi lucrarea mea *Probl. cap.*, p. 84). Sîntem obligaţi să admitem în Crişana şi în Ardealul propriu-zis (la est de Crişana şi la sud de Maramureş) un dialect românesc nerotacizant, dar cu *r* latinesc păstrat intact în cuvinte ca *senin* (vezi IV, cap. II, §15).

b.1. *rr* şi *r* iniţial şi medial, acesta din urmă, urmat de consonantă, devine *r̄* (*r* intens) în unele regiuni ale dialectului crişan-maramureşean (anume în Oaş şi în Maramureş). Vom da exemple din textele secolului al XVI-lea, în care acest *r̄* este notat prin ⍳, cu excepţia *Ps.H.*, în care este notat ρρ.

1) din *r* iniţial : *r̄ădăcină*, *r̄ămăşiţă*, *r̄ană*, *r̄ide* etc.; 2) din *r* medial urmat

[1] Lat. *venenum* sună, în graiul crişan-maramureşean, *verin*. În acest cuvînt, foarte probabil, primul *n* a devenit *r* prin rotacism. S-ar putea însă admite o formă latinească populară **velenu*, care ar sta şi la baza it. *veleno*, şi atunci cuvîntul ar intra în seria lui *serin*, căci *l* intervocalic a devenit în româneşte *r*.

de consonantă : *ar̄cu, ar̄de, ar̄gintu, gar̄du, Ior̄danu, năpîr̄că* etc. ; 3) din *rr* latinesc : *căr̄are, a cur̄e* „a curge“, *cur̄undu* (< *correndo*), *fier̄u, ţear̄ă, ţer̄iră, a ur̄i* etc. ; 4) din *r* intervocalic (nu întotdeauna) : *amar̄u, a amăr̄i, dar̄(u), a dăr̄ui, hotar̄u, izvor̄, păhar̄, pîr̄ă, a pîr̄i, a păr̄ăsi, săbor̄(u), vihor̄, vor̄oavă* etc. Deşi acest fenomen se găseşte şi în elemente slave, el poate fi considerat ca petrecut în epoca de formare a limbii (unele fenomene fonetice se produc nu numai într-un moment, ci într-o epocă mai lungă).

2. *r* urmat de *á* s-a muiat într-un singur cuvînt : *rápide* > **ŕápide*. După aceea, grupul *ŕa-* a devenit *re̯a-* : **re̯apede* > *repede*.

§7. a.1 : *cl* > *cl'* : *clamo* > **clămu* > *cl'ămu* > *chem* ; 1 : *gl'* > *gl'* : *glacies* > **glak'i̯a* > **gl'aţa* > **gl'aţă* > *ghiaţă*.

b.1. *ct* > *pt* : *octo* > *opt* ; *lacte* > *lapte* ; *cs* > *ps* : *coxa* > *coapsă* ; *gn* > *mn* : *lignum* > **legnu* > *lemnu* ; *signum* > **segnu* > *semnu*. Toate aceste trei fenomene sînt înrudite (paralele) : exploziva velară (*c, g*) urmată de o consonantă dentală (*t* şi *n*) devine ocluzivă labială (*p, m*).

2. Se admite că *nt* > *mt*, sporadic : *sentio* > *simt*. De fapt, în acest cuvînt, *nţ* (din latina populară) > *mţ* (căci cea mai veche formă românească a avut *ţ*). În macedoromână, întîlnim însă fenomenul *nt* > *mt* : *ventus* > *vimtu*. Probabil că, în dacoromână, *simt*, provenit din vechiul *simţ*, s-ar fi transformat în *sînt* ; dar fenomenul nu s-a produs, pentru că, în acest caz, s-ar fi ajuns, în unele dialecte, la omofonie cu *sînt* (*eu, ei*) (cf. mold. *sîmt*).

3. *nct* > *npt* > *mpt* > *mt* > *nt* : *sanctus*>**sămptu* > **sămtu* > **sîmtu*> *sînt*- (în *Sîntilie, Sîntămărie*, chiar *Sîmpietru*, unde *-t-* a dispărut). Numai fazele mai vechi : *mpt* şi *mt* au existat în epoca de formare a limbii române. La plural, *nţ* > *mţ*.

4. *ncs* > *mps* > *ms* > *ns* : *adjunxit* > *agiunse*, macedor. *agiumse*. Numai faza *mps* a aparţinut epocii de formare a românei.

c.1. S-a vorbit pînă acum de schimbările *pt* > *mpt* > *mt* > *nt* : *nuptiae* > *nuntă*, macedor. *numtă*. De fapt, întrucît în latina populară *t* + *i̯* + vocală neaccentuată finală devine *ţ*, schimbările trebuie formulate altfel : *pţ* > *mpţ* > *mţ* > *nţ*. Din *nuptiae* s-a ajuns la **nunţe*, apoi la *nunţi*, ca plural, şi numai după aceea, s-a creat un singular *nuntă* (prin analogie cu *dată, dăţi*). Nu e nevoie deci să se presupună un latinesc **nunta* la baza cuvîntului românesc *nuntă*, cum fac unii.

2. *ps* > *mps* > *ms* > *ns* : **epsu* > **însu* > *ins* sau *însu(mi), însu(ţi)* etc. ; *ipsa*>*însă*. Fenomenele sînt asemănătoare cu cele discutate imediat mai sus , adică au pornit din aceeaşi tendinţă. După alţii, exista deja în latina populară un **insu*, provenit din **epsu* (cf. it. *esso*).

§8. *n* precedat de vocală în silabă neaccentuată iniţială, dar la sfîrşit de silabă (deci înainte de consonantă) a dispărut în unele cuvinte, după ce a nazalizat vocala precedentă (cu vremea şi nazalitatea aceasta a dispărut, vocala rămînînd pură) : *contra* > **cõtră* > **cotră* > *către* ; *contremulo* > **cõtre̯amur* > **cotre̯amur* > *cutremur* ; *conventus* > **cõventu* > **coventu* > **covăntu* > *cuvînt*. Fenomenul similar, care a avut loc în *quantus* > **căntu* > **cîntu* > *cîtu* > *cît* şi *nescio quantum* > *nescăntu* > *nescîntu* > **nescîtu* > *neşchit* > „puţin“ (v. rom.),—vocala de dinaintea lui *n* este în aceste cazuri, accentuată—s-a petrecut după prefacerea lui *án* în *în*, deci mai tîrziu, dar numai în dacoromână. În macedoromână avem şi *căt* „*cît*“, pe lîngă *cît*.

Dar tocmai în aceste cazuri fenomenul nu s-a produs cîteodată în macedoromână: *eccu + tantu* > *ahtîntu*; *nescio quantum* > *nescîntu*.

§9. 1. *v* intervocalic latinesc popular cade: *bibo* > **bevo* > *beu*; *bubalus* > **búvalu* > *búăru* > *bóur*; *caballus* > **cavallu* > **caallu* > *cal*; *scribo, -ere* > **scrivo, -ere* > *scriu, -ere*; *sebum* > **sevu* > **seu* > *său*; *tribulo* > **trior* > **trịor* > *trier* (*tréịer*, în limba literară); *lavo* > *lau*; *levo* > **lịeu* > *l'eu* > *ịeu*; *rivus* > *riu* > *rîu*. Dar *v* intervocalic latinesc popular s-a păstrat în *avere, avem, aveți, aveam, avui, avusem, avut* etc. (< *habere* etc.), probabil pentru a înlătura hiatul, care, în acest cuvînt, nu putea fi înlăturat prin contracție. În alte cîteva cuvinte, în care *v* intervocalic este urmat de *-a* sau *-e* latinesc popular, anume în cuvinte bisilabice paroxitone, el devine *ụ* (*-e* precedat de *ụ* se va preface mai tîrziu în *-ă*): *nova* > *nouă*; *ova* > *ouă*; *nivis* > **néụe* > **nẹaụe* > *nẹáụă*; *novem* > **nóụe* > **nọáụe* > *noụă*; *nobis* > **noụe* > **noaụe* > *noụă*; *vobis* > **voụe* > **vọaụe* > *voụă*; *juvenis* > **ǧúụene* > **ǧúụăne* > macedor. *ǧone* > dacor. *ǧune, june*; *grevis* > **greụă* (apoi *greụ*, pentru a se crea un masculin deosebit de feminin, care suna tot **greụă*); *levare* > **leụare* > **lăụare* > **loụare* > *luare*. Și în aceste cazuri, *v* s-a păstrat ca *u* în vederea înlăturării hiatului. Dar se mai poate presupune că, în aceste cuvinte, s-a păstrat pronunția latinească mai veche. Despre *pluvia* și *cavea* am vorbit mai sus (§3).

2. *bl* intervocalic > *ụl*, apoi mai tîrziu *ul*: *stabulum* > **stablu* > **staụlu* > *staul*; *br* intervocalic > *ụr*, apoi mai tîrziu *ur*: *faber, fabrum* > **fabru* > **faụru* > *faur*; *mn* intervocalic (dar precedat numai de *a*) > *ụn*, mai tîrziu *un*: *damna* (pluralul de la *damnum*) > **daụnă* > *daune*; *scamnum* > *scaụnu* > *scăun* (dar *domn, somn* etc.). Toate aceste fenomene sînt paralele, adică pleacă din aceeași tendință (vezi G. Ivănescu, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, II, p. 155). Fenomenul din urmă nu se petrece în macedoromână (*scamnu*), Banat, Hațeg și nord-vestul Olteniei (*scamn*). Probabil că fenomenul nu s-a petrecut nici în meglenoromână, istroromână și unele dialecte crișene, care au *scand* sau forme ce derivă din aceasta.

§10. a.1. *c + e, i* accentuați și neaccentuați (*e* provenit din *ē, ĭ, ẹ́, ı́*) a devenit *č*: *cera* > *čẹară*, *decem* > *zece*; *cı̄pus* > **cep*, *vicinus* > *vecin*, *cinque* (= *kinkụe* și *k'inkụe*) (< *quinque*) > **k'ink'e* > *činče* > *cinci*; **kelum* (< *caelum*) > *cer*.

a.2. *g + e, i* accentuați și neacentuați (*e* provenit din *ē, ĭ, é, ı́*) a devenit *ǧ*: *gelu* > *ger*; *angelus* > *înger*, *fugire* > *fugire*, *gena* > **genna* > *geană* etc.

b.1. *t + ị + é* > *ț*: *tĕrra* > **tẹ́rra* > **tịérră* > **țerră* > **țẹarră* > *țẹară*; b.2. *d + ị + é* > *ḑ*: *dĕcem* > *dẹ́k'e* > *dịék'e* > **ḑeče* > *ḑeače* > *zece*.

c.1. *t + i'* sau *-i* > *ț*: *cotitus* (de la lat. *cos*, gen. *cotis* „cute") > **cotitu* > **cotịtu* > *cuțit*; **curatire* (de la *curatus*) > *curățire*; *barbati* > *bărbați*; *dentes* > **deṇti* > **denți* > *dinți*; c.2. *d + i'* sau *-i* > *ḑ*: *audimus, auditis, audire* > *auḑim, auḑiți, auḑire*; *dies* > *ḑi*; *cadis* > **cadi* > *caḑi*; *rotundi* > *rotunḑi*. În unele regiuni, *ḑ* a devenit pe atunci *z* (vezi aici, mai jos, 5).

3. *s + ị + é* > *š*: *sĕdeo* > *-sẹ́diu* > **sịẹ́ḑịu* > *sịéḑu* > *šeḑu* > *šeḑ*.

4. *s + i'* sau *-i* > *š*: *sı̄c* > *si* > *ši*; *desı̄dero* > v. rom. *dešider*; *ursı̄* > *urši*.

5. *z* (nu *ḑ*) + *i'* sau *-i* > *ž*: *rotunzire* (deci cu *z*, din mai vechiul *ḑ*) > *rotunžire*; **mănzi* (pl. de la **mănzu*, cu *z*, din mai vechiul *ḑ*) (cuvîntul este

trac sau ilir, vezi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 621 și 723) > **mănži* > *mînži*. În *auzim*, *cazi* etc., fenomenul nu s-a putut produce, pentru că *ḑ* nu se redusese la *z*. Este însă curios de ce, în aceste cuvinte, africata *ḑ* s-a redus la spiranta *z* chiar în epoca de formație a românei și chiar în dialecte ca cel moldovenesc, care au păstrat africata *ḑ* pînă astăzi. Pare mai firesc să se admită că *z* se găsea în cuvinte de origine autohtonă pierdute astăzi, și că fenomenul s-a produs întîi în astfel de cuvinte, de unde s-a transmis pe cale analogică și la formarea unor verbe noi, ca *rontunjire*, precum și la formarea unor plurale ca *mînji*, atunci cînd *ḑ* din *mînḑu* s-a redus la *z* în graiurile muntene. Exemple de *z* + *i̯* + *é* lipsesc.

6. *ț* + *i̯* + vocală accentuată > *č* : *căruță* + *-i̯ór* > **căruți̯or* > *cărucor*; *credință* + *-i̯ós* > **credinți̯os* > *credinčos* ; *ḑ* + *i̯* + vocală accentuată > *ğ* : *rotunḑi* + *-i̯or* > **rotunḑi̯or* > *rotunğor* ; *flămînḑi* + *-i̯os* > **flămînḑi̯os* > *flămînğos* ; *gălbeaḑă* (forma mai veche a lui *gălbaḑă*) + *-i̯os*>**gălbeḑi̯os*> **gălbeğos* > *gălbiğos*. Foarte probabil însă că, în română, n-a existat un sufix *-i̯ós*, ci numai *-ós* — deși în latină exista sufixul *-iosus* : *laboriosus* —, așa că toate derivatele în *-os* ar fi înlocuit pe *ț* și *ḑ* prin *č*, respectiv *ğ*, prin analogie cu derivatele în *-i̯or* sau pe baza unor derivate în *-os*, moștenite din latinește. (În epoca de formare a românei, toate sufixele în discuție aveau un *-u*.)

7. *sc* + *e*, *i* (de fapt *sk'* + *e*, *i*) > *št* : *crescere* > *creștere* ; *scio* > *știu*. Latinescul popular (și clasic) *st* + *i̯* (de fapt *sḱ* + *i̯*) + vocală finală neaccentuată prezintă două tratamente : 1. *st* + *i̯* + *a*, *é* > *št* : *extergeo* > **estęrgo* > **esti̯érgu* > **aštergu* > *šterg*. Odată cu prefacerea lui *st* în *št*, s-a realizat și dispariția lui *i̯*. 2. *st* + *i̯* + *ó*, *ú* din latina populară (și clasică) s-au transformat chiar în latina populară în *ss* + *i̯* + *ó*, *ú*, și apoi în *s* + *i̯* + *ó*, *ú*, care, conform celor spuse mai sus, la 3, a devenit *š* : *osteolum* > **ossi̯olu* > **osi̯olu* > **osi̯olu* > *ușor* (substantiv), *pastione* > **passione* > **pasi̯one* > *pășune*. La fel *st* + *i̯* + vocală neaccentuată în silabă finală : *ostia* > **ustia* > **ussia* > **usi̯a* > *ușă*. Că latina populară avea în aceste ultime cazuri *s*, nu *st*, o dovedesc fr. *paisson*, it. *uscio*, fr. *huis*. 3. *st* + *í* sau *-i* (final neaccentuat) > *št* : *castigo* > *cîștig*.

8. Nu putem spune dacă, după *š*, vocala *ă*, provenită din *a* neaccentuat, suna *ă* sau dacă nu cumva se prefăcuse în *e* : *uše*, *faše*. Această din urmă pronunție s-a impus, dacă *š* se va fi pronunțat atunci muiat. Același fenomen s-a petrecut, probabil și după *i̯* și, în general, după sunete muiate ca *ń*, *l'* : **viń e*, **pal'e*, **aŕi̯e* (< *area* < **ari̯a*).

9. *sc* a devenit *šk*, *zg* a devenit *žg*, iar *st* > *št*, chiar dacă între aceste grupuri fonetice și vocala următoare era *l* sau *r* (de altfel, în aceste condiții, *l* s-a muiat). Astfel : *scl* > *škl'* : *musculus* > **musclu* > *mușcl'u* > *mușchiu* ; *discludo* > **diskl'udu* > *deschid* (forma *deschid* a rezultat prin analogie cu *desfac* etc.) ; *zgl* > *žgl'* : **disglațare* > **dežgl'ațare* > *dežghețare* (în latina clasică, exista *glaciare* ; româna, în epoca de formație, și-a creat acest derivat, alături de **inglațare*). Forma *dezghețare* s-a creat prin analogie cu *dezbinare* etc. *Albastri* > *albaštri* ; *nostri* > *noštri*. Dar prefacerea lui *stri* în *štri* n-a avut loc în *striga* > *strigă*, iar, final, nici în *albastri*, în dialectul ardelean propriu-zis (de exemplu în Năsăud), precum și în unele regiuni din Moldova centrală, unde avem emigranți din Ardeal.

10. *c* > *g* sau *č* > *ğ* sporadic, în *fracidus* > *fraged*.

§11. Prin producerea celor 50–60 de schimbări fonetice înregistrate mai sus, s-a ajuns, spre sfîrşitul epocii de formare a românei, la următorul sistem fonetic:

Vocale:

a
e *ă* *o*
i *u*

Semivocale: *e̯* şi *i̯*, *o̯* şi *u̯*, cu care se formau diftongii:

e̯a *o̯a*
i̯a *u̯a* *u̯ă*
i̯e *i̯o*
i̯u

Consonante: *l*, *l'*, *n*, *n'*, *r*, *r̄* (acesta numai în unele graiuri rotacizante);
f *v* *s* *z* *š* *ž*
p *b* *t* *d* *c* *g*
ţ *ḑ* *č* *ǧ*

Apăreau şi consonantele duble: *nn*, *ll*, *rr*, poate şi altele. Nu existau: *ì*, *ḱ* şi *ǵ* şi, poate, nici *h* – acesta apărea, poate, numai în elemente tracodacice. Cu atît mai mult nu existau χ, γ, *ŝ*, *ẑ*. Vocalele *a* accentuat şi *ă* neaccentuat nu apăreau în epoca de formare a românei în poziţii complementare. Înainte de *n* + vocală şi *n* sau *m* + consonantă, poate şi înainte de *m* + vocală, nu apărea *á*, care devenise, în aceste condiţii, *ă*; deci exista un *ă* şi în poziţie accentuată. Faptul că acest *ă* apărea mai ales în poziţiile în care nu apărea *á* nu ne dă dreptul să pretindem că el era numai varianta fonemului *a*, căci *ă* are un timbru deosebit de *a*, foarte perceptibil. Avem a face cu două foneme accentuate, care apar în poziţie complementară. Pe de altă parte, tot în epoca de formare a românei (vezi mai jos, cap. IV, §9), s-a ajuns la utilizarea lui *a* în poziţie finală neaccentuată.

Nu existau alte variante ale sunetelor, ale fonemelor, decît *n̥* şi *m̥*, care apăreau ca şi astăzi, numai înainte de spirante şi înainte de lichide.

Nu pot crede, ca Andrei Avram, că, în limba română cea mai veche, au existat *n̥* şi *m̥*, în cazurile ca *însă*, *împărat*[1]. Au putut să existe numai *ăn*, *ăm*, *ăn̥*, *ăm̥*. De asemenea, nu pot admite, tot ca Andrei Avram, *SCL*, VII, 1956, nr. 4, p. 198–199 (în cadrul articolului *Contribuţii la studiul fonologiei limbii române*, p. 193–205), că *i̯* avea, în cea mai veche fază a românei, un caracter fricativ. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, p. 44, nu admite că, în româna primitivă (şi în faza de formare a românei), *i̯*, *e̯*, *u̯* şi *ŏ* constituiau foneme (bineînţeles semivocalice), ci le consideră numai variante ale fenomenelor *i*, *e*, *u*, *o*. Discuţia, impusă de fonologia contemporană, dacă semivocalele sînt foneme independente sau variante ale acestora,

[1] Vezi articolul său, *Interpretarea fonologică a lui î iniţial în limba română*, în *Fonetică şi dialectologie*, IV, 1962, p. 7–23, în care afirmă că, în limba română, *î* în poziţie iniţială, înainte de *n* şi *m*, nu are funcţie distinctivă, că nu este decît un apendice al lui *n* sau *m*, că în română avem deci un arhifonem *N*, care se realizează în iniţială ca *în*, *îm*, *n̥*, *m̥*. De aici pare a rezulta, după Avram, că şi în româna cea mai veche exista un asemenea fonem, care se realiza, în iniţială, ca *ăn*, *ăm*, *n̥*, *m̥*. Din presupunerea lui Avram rămîne ideea că, la început, *ăn*, *ăm* nu se opuneau în română unor *en*, *em*, care au devenit în toate împrejurările *ăn*, *ăm*. Faptul e arătat de *angustus* > **angustu* > *îngustu*.

este oțioasă. Evident, ele sînt variante ale vocalelor fonice *i*, *e*, *u*, *o*; dar ele au o funcție distinctivă și deci trebuie considerate ca unități aparte.

În epoca de formare a românei se mărește numărul cuvintelor care au accentul pe ultima silabă : **căntá* (indicativ imperfect sing. și pl.), poate și *căntáį* (indicativ imperfect, persoana a II-a sing., și perfect simplu, persoana I-a sing.) etc. În ce privește schimbarea accentului în perfectele indicativului, V a s i l i u, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, p. 23, înclină a crede că ea nu este de dată latinească populară („romanică", după expresia sa). Dar formele *cantàt*, *audìt* etc. existau în latina populară. Probabil, tot în epoca de formare a românei s-au născut și formele *stea*, *vițea*, cum admite și V a s i l i u (*op. cit.*, p. 35).

Așadar, în epoca de formare a românei existau în română aproape toate sunetele care caracterizează limba română cultă de azi, unele moștenite din latina populară, altele create de ea. Faptul că româna nu avea atunci *î*, nu trebuie să pară curios. Tot așa stau lucrurile cu albaneza de azi, cu bulgara de azi, cu unele dialecte sîrbe și cu atîtea limbi din alte părți ale globului. Sunetele existente în epoca de formare a românei ne dau o imagine despre sunetele care au existat în limba tracodacă. Se poate presupune deci că, în limba tracodacă, existau : *ă* (dar nu *î*), *š*, *ž*, *ṭ*, *ḍ*, *č*, *ğ*, ca să nu mai vorbim de sunetele moștenite de română din latina populară. Existau, probabil, și consonantele duble *nn*, *ll*, *rr*, eventual și alte consonante duble. Consonanta *rr* (*r* intens) există, dealtfel, și azi în limba albaneză și nu e de mirare că ea se găsește și azi tocmai la unii din dacoromânii al căror grai are multe asemănări cu graiurile române din sudul Dunării ; de unde deducem că acești dacoromâni erau în contact cu strămoșii albanezilor sau se găseau în apropierea lor. Avem a face, probabil, cu o pătrundere a bazei de articulație albaneze în cea română, pătrundere care se explică, probabil, prin românizarea unor albanezi. Dar se poate admite și altceva : particularitatea articulatorică în discuție este o moștenire iliră la albanezi și tracodacă la români : în regiunea de contact a celor două popoare, populația tracodacă și cea iliră s-au amestecat, devenind asemănătoare din punct de vedere somatic, și deci și articolatoriu. Românii de care e vorba sînt cei rotacizanți.

CAPITOLUL IV

SCHIMBĂRI MORFOTICE ȘI SINTACTICE

§1. Precum se constată din expunerea făcută mai sus, schimbările fonetice petrecute în epoca de formație a limbii române (între secolele al V-lea și al VII-lea sau al VIII-lea) sînt foarte numeroase. Schimbările de ordin morfotic și sintactic din aceeași epocă nu sînt mai puțin numeroase; căci pe de o parte, schimbarea fonetică a limbii era prea mare, ca să nu aibă și urmări de ordin morfotic și sintactic, — schema general-umană a gîndirii, care se găsește la orice popor, cerea noi mijloace de expresie, acolo unde distincțiile mai vechi fuseseră anulate prin schimbări fonetice —, iar pe de alta, psihologia specifică a tracodacilor romanizați impunea unele particularități sintactice, eventual și morfotice. Nu putem spune întotdeauna cu certitudine ce schimbări morfotice și sintactice s-au produs în această epocă. Fapt este însă că acum limba a folosit în scopuri morfotice alternanțe fonetice realizate prin schimbările fonetice.

§ 2. Clasele de declinare a substantivelor din latina populară au rămas aproape neatinse. S-au produs însă schimbări în morfome și în rădăcini sau teme. S-a modificat terminația *-a*, de la declinarea I-*a*, în *-ă*, conform legilor fonetice ale românei, iar dacă, în latina populară, nu se transformase *-o* de la declinarea a II-a în *-u*, el s-a transformat acum, înlăturîndu-se, la această declinare, deosebirea care va mai fi existat între forma de nominativ -acuzativ și cea de genitiv-dativ. Vocativul masculinelor și neutrelor în *-u* se deosebea de restul formelor și prin vocalismul *-ẹá* sau *-ŏá* al rădăcinii sau al sufixului lexical: *doamne, oame, *ăneale.* Formele de plural ale declinării întîia, terminate în *-ḱe* (< lat. *-cae*), *-ǵe* (< lat. *-gae*), și ale declinărilor a II-a și a III-a, terminate în *-ḱi* (< lat. *-ci*), *-ǵi* (< lat. *-gi*), au căpătat, prin africatizarea sunetelor *ḱ* și *ǵ*, secvențele finale *-če, -ǧe, -či, -ǧi.* De asemenea, formele de plural ale declinării a II-a și cele cazuale de singular ale substantivelor de declinarea a III-a, terminate în *-ti, -di, -si, -zi*, au devenit *-ţi, -ḑi, -ši, -ži.* Așadar, toate aceste forme se deosebeau acum de celelalte nu numai prin morfomul desinențial vocalic, ca în latina populară, dar și prin alternanțele consonantice, de la sfîrșitul temei, și prin cele vocalice, de la începutul sau din interiorul temei, S-a ajuns de pe acum la sistemul de distincții caracteristic declinării românești pînă astăzi. Sistemul acesta, de distingere a formelor cazuale atît prin desinențe cît și prin alternanțe, nu caracterizează limbile romanice occidentale decît întrucît privește africatizarea consonantelor *ḱ* și *ǵ*. Prin acest sistem, româna se separă net de limbile romanice occiden-

tale, integrîndu-se într-o arie lingvistică din care fac parte limbile slave și făcea, desigur, parte și tracodacica (vezi mai sus, cap. II, §4).

§3. Cum a arătat deja Alexandru Philippide (*Gramatică*, Iași, 1897, p. 13—14, și *Orig. rom.*, II, p. 407—414), în cadrul declinării române trebuie să distingem două forme cazuale: una de nominativ-acuzativ și alta de genitiv-dativ. Dar, limitîndu-ne la declinarea nearticulată, această afirmație este valabilă pentru singularul substantivelor feminine; pluralul substantivelor feminine și substantivele masculine și neutre nu prezintă în română decît o singură formă cazuală: cazul unic. Totuși distincția între forma cazuală de nominativ-acuzativ și cea de genitiv-dativ are loc întotdeauna, dacă se ia în considerație forma articulată cu articolul definit sau forma însoțită de articolul nedefinit, de pronumele demonstrativ, de alte pronume ca *altul*, *același* etc., care prezintă forme diferite pentru cele două categorii de cazuri. Unele substantive posedă și o a treia formă cazuală, cea de vocativ. Analizele structurale recente au ajuns la concluziile lui Philippide. Am atras atenția la II, cap. IV, §5, asupra caracterului sintetic al declinării românești și asupra faptului că acest caracter este moștenit din latină. Acest caracter sintetic al declinării românești apare încă mai pronunțat, dacă se consideră că româna posedă o formă specială, desinențială, pentru genitivul și dativul substantivelor și adjectivelor feminine: *unei case*, *acestei case*, *casei*, alături de nominativul și acuzativul *o casă*, *această casă*, *casa*. Ea se regăsește de asemenea în macedoromână: *a li feate*, *a featil'ei*, alături de formele în *-ă*: *a li feată*, *a featăl'ei*. Foarte probabil, această formă este de origine latină, cel puțin pentru declinarea I-a românească. Dar, chiar dacă ea ar fi o creație a românei, cum au susținut unii lingviști, caracterul sintetic al declinării românei este incontestabil.

Caracterul sintetic al declinării românești îl regăsim și la cîteva substantive masculine și feminine însoțite de adjectivul posesiv și care au păstrat, pentru genitiv și dativ, formele flexionare caracteristice ale latinei vulgare: *tată-său*, *frate-său*, *măsa* (< *mamă-sa*), *soru-sa* și *soră-sa*, genitiv-dativ *tătîne-său*, *frățîne-său*, *mîne-sa* (< **mămîne-sa*), *surori-sa(le)* (aceste forme caracterizează vechea română, dar ele se regăsesc de asemenea, cu fonetisme dialectale, în graiurile populare dacoromâne).

Este foarte probabil că, în latina populară din Peninsula Balcanică, — cu excepția celei de pe coasta dalmată, unde s-a format limba dalmată —, pronumele nepersonale și-au egalizat formele cazuale de genitiv și de dativ, impunînd, la singular, forma de dativ (*lui*, *ei*, *acestui*, v. rom. *aceștii* etc.), iar, la plural, forma de genitiv masculin (*lor*, *acestor*). Este un fapt care caracterizează și bulgara, și albaneza, și, într-un fel, și neogreaca. Substantivele declinării de tipul nom. *tata*, gen. **tatanis*, dat. *tatani*, ac. **tatane(m)* și-au egalizat, în latina populară balcanică, sau, poate, după aceea, forma de acuzativ cu cea de nominativ, renunțînd la **tatane(m)* și întrebuințînd pentru acuzativ forma de nominativ.

§4. Schimbarea vocalei *e* inițiale neaccentuate în *a* a avut ca urmare crearea din demonstrativul latin *ille* (lat. pop. **ellu*) neaccentuat în propoziție, a unui nou morfom românesc, **alu*, *a*, **ai*, *ale*, care servește ca „articol“ genitival, adjectival (*al mare*), posesiv (*al meu*) și al numeralului ordinal (*al doilea*). Aici ne vom ocupa numai de nașterea așa-numitului articol genitival,

care de fapt nu e un articol, ci un semn al genitivului, și trebuie numit deci ca atare. Într-adevăr, seria de morfome *al, a, ai, ale*, care astăzi apare în dacoromână înaintea unui substantiv în genitiv, atunci cînd acesta determină un substantiv însoțit de articolul nedefinit (*o casă a părinților*, dar *casa părinților*), n-a putut să-și piardă sensul său de demonstrativ (sau de determinativ, căci unele demonstrative sînt și determinative, adică au cîteodată funcția articolului definit (vezi mai sus, II, cap. II, §4, nota), decît în momentul cînd a devenit fonetic altceva, deci s-a separat fonetic de demonstrativ. Astfel sintagma **una *casa*, **ella *parentilloru* („o casă, aceea a părinților"), din latina populară de la baza românei sau din primele timpuri ale limbii române, a devenit, după unele schimbări fonetice românești, *ună casă*, **ea* (sau *a*) **părențilloru* și apoi *ună* (sau **uă*, **uă*, *o*) *casă a părințiloru*. O bucată de vreme, **ellu* și *ea* (cu funcție demonstrativă-determinativă) s-au menținut în română, pînă ce, în împrejurarea arătată, au devenit neaccentuate și au fost considerate ca începutul unității fonetice (nu semantice) constituite împreună cu substantivul în genitiv. Așadar, în astfel de sintagme, **ellu* și *ea* erau ca și inițiale. Trebuie să admitem că a avut loc această pierdere a accentului, fără de care fenomenul morfotic nu se poate explica. Desigur, în limbă se găseau atunci și demonstrativele *ăl* (*al*), *a*, *ăi* (*ai*), *ale* (cf. *ăl sat*, *a casă*, existent și azi dialectal; vezi G ă z d a r u, *Descendenții demonstrativului latin* ille *în limba română*, Iași, 1929, p. 144—157), poate în fonetismele **ellu*, **eauă*, **elli*, **ealle*; dar cel puțin unele forme ale acestui demonstrativ prezentau o deosebire față de formele noi, care aveau funcția de semne ale genitivului: *ăl* și *al*; *ăle* și *ale*; apoi, ca demonstrative, ele erau accentuate, iar ca semne ale genitivului, neaccentuate. Și să nu uităm că alte dialecte aveau ca demonstrative pe *čel* și *čela*, *čea* și *čeaia* etc., ceea ce nu mai permitea o confuzie între semnele de genitiv și demonstrativ. Deci, pentru a explica pe *al*, *a* etc., trebuie să plecăm de la o expresie latinească populară în care un substantiv articulat cu articolul nedefinit era urmat de un demonstrativ cu sens determinativ, iar acesta, de un genitiv. Demonstrativul și genitivul alcătuiau însă împreună o unitate (o sintagmă) care lămurea sensul nedefinit (nedefinit deoarece nu era articulat cu articolul definit) al substantivului de care depindeau. Se poate numi apoziție acest adaos la substantivul prim, și adaosul se și separă de substantivul determinat de el prin pauză în vorbire și prin virgulă în scris. Dar cînd demonstrativul a devenit semn al genitivului, sensul de demonstrativ (de fapt de determinativ) s-a pierdut. A rămas, totuși, pînă astăzi, în unele dialecte, acordul său, în gen și număr cu substantivul determinat de genitiv. Situația din dacoromână (anume apariția lui *al* numai după un substantiv nearticulat) este, desigur, cea mai veche, căci numai după un substantiv nearticulat se impunea să se mai dea o lămurire, care la început era apozițională și se separa prin pauză de substantivul nearticulat. Așadar, construcțiile de tipul *prietenul al vecinului* și de tipul: *un prieten al vecinului*, precum și cele cu *a* la genitiv-dativ, întîlnite în unele dialecte, sînt mai noi. H a s d e u, *Et. Magnum Romaniae*, I, p. 18 și 659, I. A. C a n d r e a și Ov. D e n s u s i a n u, *Dict. etim.*, București, 1914, p. 1, au făcut greșeala de a explica morfomele *al*, *a*, *ai*, *ale* prin *ad* + *ille* (de fapt *illum*, *illam*). Pe ei îi urmează R o s e t t i, *Ist. l. rom.* I, București, 1964, p. 120, și ed. 1968, p. 143. Dar M i k l o s i c h, *Beiträge zur Lautlehre*

der rumänischen Dialekte, Vokalismus, II, p. 42, Tiktin, *R.-D. W.*, I, p. 39, și Philippide, *Principii*, p. 104, și *Orig. rom.*, II, p. 56—57, au văzut adevărata origine a acestor morfome. Pe ei i-au urmat D. Găzdaru, *Descendenții demonstrativului latin* ille *în limba română*, p. 121—123, G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1948, p. 309—312, și I. Coteanu, *Schiță a declinării numelui în româna comună*, *SCL*, XV, 1964, p. 454 (versiunea franceză, *Ésquisse de la déclinaison du nom en roumain comun, La déclinaison déterminée*, *RRL*, IX, 1964, p. 423, precum și în *Morfologia numelui în protoromână* (*româna comună*), București, 1969, p. 110 și 122—124. Dar Coteanu face greșeala de a crede (primul articol, în versiunea franceză, p. 421, 423—424 și 454) că genitivul dacoromân cu *al* s-a creat după perioada de comunitate a dacoromânei cu istroromâna, anume după secolul al XIII-lea și înainte de secolul al XVI-lea, și că s-a născut nu direct, din lat. *ille*, ci indirect, din demonstrativul *al*, *a*, *ai*, *ale*, existent pînă astăzi în unele părți ale teritoriului dacoromân. În acestă perioadă, crearea morfomului *al* din demonstrativul *al* era imposibilă, din cauză că demonstrativul scurt (fără *-a*) nu putea fi întrebuințat în sintagme ca *unu calu, alu vecinului*, cu sensul de „acela" (construcția dată e dintre acelea în care s-a putut naște *al* semn al genitivului), căci, alături de *al*, *ăl*, demonstrative, existau atunci și *ala*, *ăla*, singurele care se puteau întrebuința în asemenea sintagme. De aceea trebuie să mutăm procesul de transformare a demonstrativului *al* sau *ăl* în morfom al genitivului în perioada în care încă nu se crease *ala* sau *ăla*, deci în cea mai veche perioadă a limbii române, cînd demonstrativul în discuție suna **allu* sau **ăllu* (cu *-u*). Noi socotim deci că a existat o perioadă foarte scurtă, în care forma de genitiv din dacoromână era de tipul *omului, oamenilor, fęateei, fęateloru*, (tip păstrat de altfel pînă astăzi, în cazul cînd urmează după substantivul articulat și nedeterminat de un adjectiv de caracterizare sau demonstrativ), și că, la puțin timp după aceea, pentru înlăturarea unor eventuale confuzii, s-a integrat în structura genitivului din toate celelalte întrebuințări, demonstrativul cu sens determinativ **allu*, devenit prin aceasta morfom de genitiv. După aceea s-a creat și forma lungă a demonstrativului, *ala*, *ăla*.

§ 5. Dar, după cum am văzut la II, cap. IV, §5, Coteanu face și alte greșeli în legătură cu originea „articolului" genitival. Crezînd (p. 454 a articolului românesc citat mai sus și p. 410 a versiunii franceze) că prepoziția *a* (< lat. *ad*) a jucat un rol important în formarea genitiv-dativului român, rol moștenit din latina populară, el separă net situația din dacoromână de cea din macedoromână, deși cea din urmă trebuie socotită ca derivată din cea dintîi. Coteanu crede că româna comună, prin care înțelege româna de pînă în secolul al XIII-lea, avea unul din tipurile de declinare nominală articulată cu articolul definit, pe care le posedă macedoromâna : *a* + substantivul articulat cu articolul definit enclitic de genitiv-dativ, deci *a bărbatulu(i) a bărbățiloru, a fęatălei, a fęateloru* (numai pentru numele proprii admite el formele cu articolul definit proclitic : masc. *al Barac*, fem. *ali Ghena, ali Ghene*). De aceea el nu poate explica nici formele cu articolul definit proclitic ale substantivelor comune, care se găsesc atît în macedoromână, cît și în textele rotacizante, precum și în textele moldovenești din epoca veche, — acestea i se par curioase (p. 454 a redacției române și p. 424 a redacției franceze) —,

nici dativul dacoromân fără *a*, pentru care el ar trebui să admită dispariția lui *a*. Pentru noi este clar că, în latina populară, n-a existat tipul mixt admis de Coteanu: *ad* + nom. + *illui* sau *illaei*, — nimic nu dovedește prezența acestui tip în latina populară — ; noi credem că româna a moștenit la genitiv-dativ un tip sintetic, apropiat de cel clasic, că ea a putut moșteni și un genitiv-dativ cu *ad*, cu care celălalt s-a contaminat numai în macedoromână ; și că dacoromâna și-a creat repede un genitiv aparte, cu *al*, *a*, *ai*, *ale*, creînd în același timp și posesivul de tipul *al meu* și numeralul ordinal de tipul *al doilea*. Mai credem că macedoromâna a putut extinde forma de genitiv cu *al*, *a*, *ai*, *ale*, redus la *a*, și în sintagmele în care în dacoromână genitivul apare fără acest articol, și că, sub influența celorlalte limbi balcanice în care este egalitate între forma de dativ și cea de genitiv, macedoromâna a extins această formă și la dativ. Așadar dativul cu *a*, caracteristic macedoromânei, se poate explica și altfel decît ca un tip mixt, rezultat din contopirea dativului latinesc popular cu *ad* și a celui clasic, cum vrea Coteanu (vezi mai sus, II, cap. IV, §5). Dar putem admite că dativul macedoromân reprezintă un tip mixt; și, cum am văzut *ibid.*, un tip de declinare mixt, ca cel din macedoromână, avem și în textele rotacizante ; și, poate, el are legături istorice cu cel macedoromân.

§ 6. Cum am arătat la II, cap. IV, §7, româna a moștenit din latina populară, cel puțin procedeul analitic de declinare cu *ad* înainte de substantiv precedat de numeralul cardinal. Acest procedeu de expresie a genitivului prin prepoziția *a* (< *ad*) atunci cînd substantivul atribut este însoțit de un numeral mai mare ca *unu*, s-a propagat în dacoromână — și, poate, propagarea e de origine latină populară — și la alte sintaxe similare, anume în cazul în care substantivul era precedat de adjectivele cantitative: *mult*, *tot* „orice". Faptul caracterizează vechea română: *tatăl a mulți oameni* (*Palia de la Orăștie*, 61/9) în loc de *tatăl multor oameni* ; *adunarea a multe capete* (Cantemir, *Opere*, I, 22/39) ; *rădăcina a toate bunătățile* (Coresi, *Cazania a doua*, 47/8). Dar, fiindcă limba românească a conservat formele de genitiv-dativ *multor*, *tutor*, (aceasta din urmă persista încă în secolul al XVI-lea, cînd a fost refăcută în *tuturor*), indivizii vorbitori au început să utilizeze, probabil într-o epocă posterioară celei de formație a limbii, forme contaminate, sintetice și analitice în același timp: *rădăcina a tuturor realelor* (Coresi, *Cazania a doua*, 53/14, 41/33) ; sau s-a întrebuințat adjectivul cantitativ în forma analitică originară, dar urmat de substantivul la forma sintetică a genitivului: *sfîrșitul a tot trupului* (*Palia*, Orăștie, 31/11) ; *sluga a toți slugilor* (*ibid.*, 41/13)[1]. În limba modernă nu se pot întrebuința decît sintaxele cu genitivul sintetic al adjectivului cantitativ: *rădăcina tuturor relelor*, *sluga tuturor slugilor*[2].

[1] Am împrumutat o parte din aceste exemple din lucrarea Paulei D i a c o n e s c u, *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, București, 1970, p. 252—253.

[2] Sîntem de părerea că, în cazuri ca *la mijloc de codru des* (poezie populară) „au milieu d'une forêt épaisse" sau *în mijloc de doi tîlhari* „entre deux larrons" (Varlaam, *Cazania*, 90/23), nu avem a face cu un genitiv analitic format cu prepoziția *de*, ci cu un procedeu de sintaxă rigidă — syntaxe figéee —, *la (în) mijloc de*, moștenit din latina populară, unde se pregătea crearea genitivului cu *de* (sau, poate, în orice limbă e așa) (vezi cele spuse la II, cap. IV, §6). În limba literară modernă, aceste sintaxe au fost total abandonate: *în mijlocul unui codru des*, *în mijlocul a doi tîlhari*, sau, mai bine *între doi tîlhari*.

Româna prezintă deci cel puțin acest procedeu analitic de formare a genitivului, procedeu moștenit din latina populară. În ceea ce privește declinarea genitiv-dativului — și nu numai în formele sale arhaice, dar chiar astăzi —, româna a păstrat o situație specială în cadrul Romaniei : declinarea substantivului a rezultat din amestecul sau din contaminarea unui sistem sintetic și a unui sistem analitic, amîndouă moștenite din latină. Și dacă originea unor forme cazuale, sintetice sau analitice, de nominativ-acuzativ sau de genitiv-dativ, ale declinării românești, este clară, originea altor forme cazuale, de asemenea sintetice sau analitice, nu poate fi rezolvată într-un mod definitiv. În special este nesigur dacă româna a moștenit genitivul și dativul cu *ad*, fără prezența unui determinant numeral. Apariția atît de tardivă a românei ca limbă scrisă explică imposibilitatea de a ajunge la concluzii nete în asemenea probleme.

Dar, dacă se va admite că și formele românești de genitiv-dativ fără determinant numeral sînt rezultatul unei contaminații a procedeului analitic cu cel sintactic, ambele prezente în latina populară, va trebui să concludem că procedeul analitic de expresie a genitiv-dativului cu ajutorul prepoziției *ad*, fără prezența unui determinant numeral, a caracterizat numai macedoromâna și dialectul maramureșean rotacizant, nu și celelalte dialecte dacoromâne, care, în calitate de arii marginale și izolate ale Romaniei antice, au păstrat procedeul sintetic de expresie a genitiv-dativului. Acest fapt nu trebuie să ne pară curios : macedoromâna și dialectul rotacizant din Maramureș prezintă și alte particularități lingvistice care se găsesc în limbile romanice occidentale. Nu vom cita aici decît procedeul proclizei articolului definit : macedor. *a li fẹată* „de (*à*) la jeune fille", v. mar. *i̯ Sara* „de Sarah".

§7.a. Nu putem avea certitudinea că, în latina populară, *ī* final s-a menținut ca *i* pînă la sfîrșitul Imperiului, deși lucrul e probabil (cf. terminația *-i* de plural a substantivelor de declinarea a II-a). De aceea, nu este exclus ca abia în această epocă să se fi născut forma de genitiv-dativ singular în *-i* a substantivelor feminine de declinarea a treia : **parți*, identică cu pluralul. Întrucît o asemenea identitate caracteriza substantivele feminine de declinarea I-a[1], substantivele feminine de declinarea a III-a au fost supuse, prin analogie cu cele de declinarea I-a, aceluiași regim, înlocuindu-se forma mai veche de genitiv-dativ singular, identică cu cea de nominativ-acuzativ, prin forma de plural, în *-i* și cu consonantă finală africatizată sau asibilată : **parte* a fost înlocuit cu **parți*.

b. Foarte probabil, în epoca de formare a limbii române, unele substantive feminine de declinarea I-a au căpătat la plural terminația *-i* în locul mai vechiului *-e* : *vacă* — **vači* (macedor. *văți* este o creație analogică mai nouă, care a înlocuit pe un mai vechi *vač*), *scară* — **scari*, *poartă* — **porți*, *ḑẹamă* — **ḑemi* etc. Acest *-i* a apărut probabil prin analogie cu pluralul declinării femininelor de a treia : *parte* — **parți*.

c. Partea finală *-u̯ă* a unor substantive nearticulate ca *stẹau̯ă*, *nẹau̯ă*, provenită fie din *-ĭlla*, fie din *-īve*, a dispărut la forma de singular nedefinit,

[1] Ea caracteriza și pe *soră* (pe atunci *soru*), gen.-dat. sing. și cazul general de plural **surori*, încadrat în latina populară mesodacică la declinarea a IV-a, după cum *om (oameni)* a fost încadrat la a II-a.

în toate graiurile dacoromâne, afară de cel bănățean (singur substantivul *ziuă*, în care *-uă* a fost adăugat în epoca de formare a românei, pe cale analogică, l-a mai păstrat). Desigur, *-uă* a dispărut după ce s-a creat forma scurtă de acuzativ singular feminin a pronumelui personal de persoana a III-a, **uă*, devenită mai tîrziu *o* (vezi mai sus, II, cap. IV, §4) (căci prezența pronumelui *uă* în limbă este condiția de dispariție a terminației *-uă* a acestor substantive). Propoziții ca *eastă steauă, uă ved(u)* s-au redus (proces de haplologie), în epoca următoare (vezi mai jos, IV, cap. IV, §1, nr. 6), la *eastă stea uă ved(u)*. S-a redus tot atunci și forma pronominală și demonstrativă **éauă* la *ea* (care a rămas pînă astăzi neschimbată ca pronume, dar s-a transformat mai pretutindeni în *a* ca demonstrativ).

§ 8. S-au creat prin analogie substantive noi, dintre care vom pomeni aici unele nume de arbori și de pomi fructiferi. La români, **abellona* a devenit **allona*, de unde mai tîrziu *alúnă*. Pe baza analogiilor cu *cireș — cireașă, corn — coarnă, păr — pară, piersic — piersică, prun — prună*, s-a creat un **allonu*, de unde mai tîrziu *alun* (vezi Th. H r i s t e a *SCL*, XVI, 1965, p. 264, în articolul *Un aspect al derivării regresive postsubstantivale în limba română : nume de arbori și arbuști fructiferi*, p. 263—281)[1].

Am avut atunci și încadrări ale unor substantive la alte clase de declinare decît cele din latina populară. Lat. *nepos*, gen. *nepotis*, trebuia să dea — și desigur a dat — în română **nepoate*. Dar această formă, apărînd frecvent în dialog, a fost socotită drept un vocativ de tipul *doamne* și de aceea s-a creat *nepotu* ca nominativ-acuzativ (și genitiv-dativ), integrîndu-se la declinarea a II-a substantivul de declinarea a III-a. Apoi s-a creat și femininul *nepoată*, care pînă atunci nu exista în limbă, ideea exprimîndu-se, probabil, prin același **nepoate*.

§ 9. Articolul definit enclitic, iar, în unele cazuri sau regiuni, și proclitic, fusese moștenit din latina populară ; dar abia în epoca de formare a românei devine el o formă general admisă și necontestată în graiul marilor mase, căci nu mai este eliminat din vorbire sub influența limbii scrise, cu care strămoșii românilor mai veneau în contact, în epoca de formare a limbii române, doar datorită Bisericii și oștilor Imperiului de Răsărit, în special pe vremea lui Iustinian (după 602, aceste oști și Biserica creștină organizată superior nu se mai găseau decît întîmplător pe teritoriul de formare a limbii române).

Articolul definit s-a creat în latina populară chiar în forma sa scurtă, care nu se putea naște decît în poziție proclitică (G ă z d a r u a avut dreptate să admită numai în această poziție nașterea lui, numai că trebuia să situeze procesul nu în epoca de formare a românei, ci în epoca latinei populare) ; și, desigur, în latina ilirică și mesodacică, articolul definit stătea după substantive; dar atîta vreme cît latina clasică tîrzie se vorbea și se scria în anumite cercuri culte, religioase sau oficiale, întrebuințarea articolului definit proclitic sau enclitic în formă scurtă apărea ca o abatere gravă, și mulți din cei care aveau cunoștință de articolul definit îl redau, atunci cînd vorbeau și scriau, prin *ille* întreg. Latina populară nu putea să impună limbii scrise articolul său definit în formă scurtă. De aceea, abia în epoca de formare a limbilor

[1] Articolul a fost retipărit în Theodor H r i s t e a, *Probleme de etimologie*, București, 1968, p. 66—99 (despre faptele discutate aici, vezi p. 67—69).

romanice, cînd normele limbii scrise slăbesc cu totul în graiul maselor, pentru că pretutindeni autohtonii sînt în întregime romanizați, iar autoritatea statală slăbește complet, se va impune definitiv în limba vorbită în toată Romania articolul definit în forma sa populară și se va transforma conform cu modificările pe care le-a suferit demonstrativul *ille* sau *eccille* în limba română. În urma acestor modificări, se ivise o deosebire între articolul definit feminin singular nominativ-acuzativ și partea finală a demonstrativului și pronumelui personal de persoana a III-a feminin singular nominativ-acuzativ : primul suna încă *lă*, celelalte sunau *ea*, iar demonstrativul suna, eventual, și *a*. Pe baza paralelismului cu celelalte forme ale pronumelui personal de persoana a III-a singular nominativ-acuzativ și ale demonstrativului feminin singular nominativ acuzativ, s-a creat forma *-a* a articolului definit respectiv ; prin sudare cu forma nearticulată de nominativ-acuzativ a substantivelor de declinarea I-a, terminația *-ă* a acestora dispărea, iar prin sudare cu forma nearticulată de nominativ-acuzativ a substantivelor de declinarea a III-a, *-e* devenea consonantă, alcătuind cu *-a* diftongul *ea*. Dar se poate admite că articolul definit nu s-a fixat în epoca latinei populare în poziție enclitică pe teritoriul mosodacic. Socotim totuși că n-au dreptate D. Găzdaru (*Descendenții demonstrativului latin* ille *în limba română*, p. 110—117 și 169—170) și E. Tănase (*La postposition de l'article défini en roumain*, în *Actes du X-e Congrès de linguistique et philologie romanes*, Strasbourg, 1962, p. 255—263) să susțină că articolul definit a stat întîi, în română înaintea substantivului și că a trecut mai tîrziu după substantiv ; aceasta nu poate fi valabil decît pentru graiurile macedoromâne și pentru cele rotacizante, care prezintă ca procedeu normal și procliza articolului definit, și numai pentru cazul genitiv-dativ, singurul la care apare procliza articolului definit. Credem că are dreptate Graur, *Romania*, LV, 1929, p. 475—477, și LX, 1934, p. 233—237, precum și alte lucrări (de exemplu *RRL*, *De nouveau sur l'aricle postposé en roumain*, 1967, p. 3—18, și *Tendințele actuale ale limbii române*, București, 1968, p. 72—73), să susțină că articolul defnit a fost moștenit din latină ca postpozitiv. Și aceasta este special valabil pentru cazul nominativ-acuzativ, la care româna nu prezintă decît articolul enclitic. Dar și Graur pune, ca toți lingviștii de pînă astăzi, prea tîrziu, formarea articolului definit român. În articolul din 1967, citat mai sus, Graur a afirmat că articolul s-a unit cu substantivul după ce *ille* a suferit o serie de transformări, devenind **ellu* sau **alu*, **eaŭă* sau **aŭă*, **elli* sau **alli*, **elle* sau **alle*. Este, într-adevăr posibilă și această ipoteză asupra nașterii articolului definit, deși nouă ni se pare puțin plauzibilă.

Articolul definit masculin de nominativ și acuzativ suna la început *-lu*, care provenea din lat. pop. **ellu*, **lu*. Dar, în epoca de formare a românei, substantivele care se terminau în *-e*, deci cele de declinarea a III-a, l-au transformat pe *-lu* în *-le* : *șarpele*, *soarele* etc. Fenomenul se întîlnește și în macedoromână, ceea ce înseamnă că e foarte vechi. El este, desigur, unul de analogie : după *omu—omulu* s-a creat, din forma **șarpelu*, forma *șarpele*.

§ 10.1. Desigur, în latina populară, articolul definit se întrebuința mai rar decît în epoca veche și azi, adică nu în toate cazurile în care se întrebuințează în perioada în care româna există și ca limbă literară. Româna, ca și toate celelalte limbi romanice, a extins mereu întrebuințarea articolului

definit. După Meyer-Lübke, *Grammatik*, III, p. 174—176 (§ 143), substantivele care designează lucruri unice în univers nu aveau nevoie de articolul definit. E cazul lui *Dumnezeu*, care n-a ajuns ~~nici azi să~~ sune *Dumnezeul*, decît atunci cînd Dumnezeu este opus dumnezeilor altor popoare, altor indivizi, altor grupuri sociale; e, de asemenea, cazul cuvîntului *soare* în expresii ca *soare răsare*, *soare apune*, considerate azi ca un fel de substantive (*împărăția lui Soare-răsare* sau *spre soare-apune*), care azi sînt de fapt înlocuite cu *soarele răsare*, *soarele apune*. E interesant de adăugat că întrebuințarea lui *soare* fără articol se găsește și în vechea franceză, în provențală și în retoromană, ceea ce arată că în genere lipsa articolului definit era norma care caracteriza măcar o parte din teritoriul de limbă latină. Numirile topice au primit articol, dar nu întotdeauna. Alături de *Sărună* „Salonic", *Dunăre*, *Buzău* etc., avem și *Dunărea*, *Buzăul*. Cînd s-au creat numiri de sate și orașe în *-ești* (*București* etc.), ele au apărut în frază și în forma articulată: *-ii*, *-eștii*. Numele masculine de botez și chiar cele de familie nu primesc articol decît la genitiv și dativ. Numele de familie în *-escu* erau probabil articulate. Numele lunilor au fost asociate cu numele masculine și s-a zis: *în luna lui Făurar*, *în luna lui Cuptor* etc.

2. Un alt caz, în care, după Meyer-Lübke (*Grammatik*, III, p. 182), limba română nu întrebuința altădată articol definit, deși azi întrebuințează, — și pe drept, căci este sensul definit, mai exact: infinit și total; acești termeni se opun lui *finit* și *parțial*), — îl oferă substantivele abstracte. El citează exemple din textele secolului al XVI-lea: *și nedereptate și nu scădu de calea lui*, *Ps. sch.*, 105, 4; *că vine blînzie spre noi* (*Ps. sch.*, 189, 6); *toarnă reu vrăjmașilor miei* „răul (nedreptatea) se întoarce la vrăjmașii mei" (*Ps. sch.*, 103, 11)[1]. Mă întreb însă dacă, în aceste cazuri, ca și și în altele, care se găsesc în textele vechi românești, lipsa articolului definit nu se explică altfel decît crede Meyer-Lübke, și anume ca greșeli ale traducătorului, făcute sub influența textului slav, în care nu exista articolul definit. Meyer-Lübke încadra aceste exemple în faptul, atestat cu prisosință de celelalte limbi romanice, că abstractele nu primesc, într-o fază mai veche a limbii, articol definit atunci cînd regulile de azi ale limbii îl cer; cf. it. *giustizia mosse il mio alto fattore* (Dante. *Inf.*, 3, 4), *consuetudine è una seconda natura* (Giusti, *Prov.* 17), și v. fr. *avoec se mesla jalousie, Desesperanche et derverie* „s-a amestecat cu aceasta gelozia, deznădejdea și șiretenia" (Adam de la Halle, *Le jeu sous la feuillée*, citat de W. von Wartburg, *Évolution et structure de la langue française*, ediția a IV-a, Paris, 1946; chiar franceza secolului al XVI-lea: *comme vertu est de tous . . . estimée, aussi meschanceté est tost cognue et suspecte* ((Rabelais, 1, 47), iar, în ce privește proverbele, chiar franceza actuală: *Pauvreté n'est pas vice*. Dar tendința aceasta, care este latinească populară (vezi von Wartburg, p. 31—32), a putut să dispară în română în epoca de formație a acestei limbi, adică imediat după izolarea latinei de la baza românei de latina din Occident, și anume a putut fi înlocuită de pe atunci cu legea articulării. Că exemplele românești invocate de Meyer-Lübke nu au valoare probantă o dovedesc și alte exemple din aceleași texte (cele rotaci-

---

[1] Am corectat erorile de transcriere ale lui Meyer-Lübke și am făcut trimiterile după Candrea, *Psaltirea scheiană*, II.

zante), în care substantive concrete, — este însă drept că întrebuinţate cu sens infinit, deci tot ca şi în cazul substantivelor abstracte de mai sus—, apar fără articolul definit: *bărbat fără mente nu cunoaşte... aceasta* (*Ps. sch.*, 91, 7) (vezi Candrea, *Ps. sch.*, I, p. CCII). Pe de altă parte, în textele rotacizante apar şi multe substantive articulate, acolo unde, după normele de azi ale limbii, ar trebui să nu avem articol, ceea ce arată că avem a face cu greşeli. Este apoi adevărat că, în vechea franceză, şi chiar la Rabelais, şi alte substantive decît cele abstracte apar fără articol definit (afară de *soleil* etc.): cele care exprimă materia şi orice substantiv care este întrebuinţat cu sensul infinit: *furmi n'ad d'orge cure* (*Best.*, 482), "furnica nu-şi procură orz".

3. Desigur, în epoca de formare a limbii române s-au creat unele din regulile de articulare (e vorba de articularea cu articolul definit) a substantivului, care stăpînesc şi astăzi limba română. Se ştie că, în această privinţă, fiecare limbă are regulile sale proprii şi că, acolo unde o limbă articulează substantivul, alta nu-l articulează. Astfel, în româneşte substantivul cu sens definit, precedat de prepoziţie, este nearticulat, afară de cazul cînd precede *cu* (*pe scaun*, dar *cu scaunul*, pe cînd în franceză avem *sur la chaise, avec la chaise*). Desigur, o parte din actualele reguli de articulare a substantivului în româneşte s-au născut mai înainte, şi anume în latina populară. Putem crede că astfel este cazul cu particularitatea de a nu articula substantivul în sintagmele de tipul: prepoziţie + *tot, toată*, la plural + substantiv, particularitate care, cum a arătat Tache Papahagi, *Graiul şi folklorul Maramureşului*, p. LXXI, se găseşte la macedoromâni (*cu tute oi*) şi maramureşeni (*cu tăte oi*). Dar faptul caracterizează şi unele texte vechi dacoromâneşti nordice, de la *Psaltirea scheiană* pînă la *Ţiganiada* lui I. Budai-Deleanu, şi are analogii în limbile romanice din Apus. Articularea substantivului, din acest tip de sintagme, ca azi în dialectele moldovenesc şi muntenesc şi în limba literară (*cu toate oile*) este mai nouă. Întrucît însă formula *cu toate oi* s-a păstrat numai în acele dialecte române care au avut mai strînse legături cu Apusul pe vremea latinei populare, putem presupune că şi formula *cu toate oile* s-a născut în epoca latinei populare.

§ 11. Din cele mai vechi timpuri ale românei, în expirmarea neafectivă, adjectivul ocupa locul de după substantivul pe care-l determina. Dar cînd se exprima un sentiment de admiraţie sau de compătimire faţă de o persoană, sau chiar un sentiment de indignare, de dispreţ, adjectivul era aşezat înaintea substantivului determinat. Bineînţeles, ne referim la adjectivele strict calificative, nu şi la cele de loc şi de timp, care nu pot trezi în noi sentimentele amintite (decît cînd pierd valoarea strict geografică etc. şi au una calitativă), şi, deci, stau mereu după substantiv. Dar, dintre adjectivele calificative, două fac excepţie, limitîndu-şi poziţia faţă de substantiv. Este vorba de *beat* şi *biet*. Fiind paronime (femininele au fost cîtăva vreme chiar omofone: *beată* şi *biată*, *beate* şi *biate*, se pronunţau la fel, cu *i*, în unele graiuri), ele puteau trezi confuzii sau chiar ironii, avînd sensuri cu totul opuse. Pentru a se înlătura această omofonie supărătoare, s-a întrebuinţat *biet* numai înainte de substantivul pe care-l determină, iar *beat* numai după substantivul pe care-l determină: *un biet om, o biată femeie, bietul om!*, dar: *un om beat, o femeie beată*.

§ 12. Diferenţierea între *acest* şi *cest*, *acel* şi *cel* poate urca pînă la latina populară ; dar e mai probabil că ea s-a realizat în epoca de formaţie a românei. Tot în această epocă, *cel* şi *al* au devenit articole adjectivale (nume nu prea potrivit, întrucît articolul în discuţie apare nu numai înaintea adjectivului, dar şi înaintea substantivului precedat de prepoziţie : *casa cea de bîrne*). Foarte probabil, adjectivul care urma era nearticulat, cum apare şi astăzi în dacoromână : *fratele cel mare*, *fratele ăl* (sau *al*) *mare*. Dar asemenea sintaxe sînt, desigur, posterioare sintaxelor de tipul *cel mare*, *ăl* (sau *al*) *mare*, întrebuinţate fără substantivul determinat. *Acest* şi *acel* au rămas numai demonstrative. Ivan Gălăbov (*Rumănskie čislitelni redni*, în *Slavističen Sbornik* Sofia, 1963, p. 144— 147) afirmă că înlocuirea lui *al bun* (şi vom adăuga : şi *ăl bun*) cu *bunul*, care prezenta articol enclitic, s-a făcut sub influenţa limbii bulgare, unde avem modelul *dobrijat* „bunul". Aşadar cercetătorul bulgar crede că fenomenul românesc a avut loc tîrziu, anume după influenţa slavă veche, şi că sintaxa *cel sărac* e mai nouă decît *săracul*. Dar atunci sintaxele de tipul *cel sărac* nu se mai explică, în concepţia lui Gălăbov, prin bulgară, căci articolul e acum proclitic. Pentru noi este clar că articolul din română a fost enclitic cu mult înainte de crearea formei bulgare, care tocmai presupune influenţa românească, eventual şi pe cea albaneză, căci mulţi bulgari nu sînt altceva decît români (şi greci) slavizaţi. Că articolul român a fost enclitic înainte de crearea articolului bulgar e admis de alţi învăţaţi bulgari, ca Georgiev, Mirčev etc.

§ 13. Adjectivele posesive *său*, *sa*, *săi*, *sale* apar adesea în locul lui *lui*, *ei*, *lor* din limba actuală. Candrea (*op. cit.*, p. CCXI), şi Rosetti (*Ist. l. rom.*, VI, p. 224 — 225, ed. 1968, p. 543) cred că apar numai în locul lui *lor* şi numai cînd „subiectul indică mai mulţi posesori" (*puseră spre ceriu rostul* [= gura] *său*, *Ps. sch.* ; *mîniară elu cu sveatul său*, *Ps. sch.* ; *ridicară glasul său*, *Cod. vor.* ; *lăsa-vor striirilor bogătatea sa*, *Ps. sch.* ; *scîrčcară* [= = scrîşniră] *spre mere cu dinţii săi*, *Ps. sch.* ; *lărgiră spre mere rosturele* [= gurile] *sale*, *s[f]inţele mueri...*, *supuindu-se a lor săi bărbaţi*, *Ps. sch.*) ; dar, cum rezultă din Densusianu (*Histoire*, II, p. 291), şi cum am arătat în *Probl. cap.* p. 337 — 338, ele apar şi în locul lui *lui*, *ei* : *Şi Domnul în veac lăcuiaşte* ; *gotovi* [= a gătit] *în gudeţu scaunul său* [= scaunul său de judecată] *Ps. sch.* 9, 8) ; *tuturor dracilor săi vence-va* (*Ps. sch* ; 9, 26) ; *Învăţătură la Paşti*, ed. Bianu, p. 29, r. 6—8 : *cela ce iaste curat şi de viaţă făcător, al său trup şi singe ce pentru dînsul curăţimu-ne şi ne lumirăm şi ne sp*(*ă*)*sim şi se ne noim* ; r. 12—13 : *se gustaţi de trupul lui Hs, şi de sîngele său să beaţi*. În acest caz, cînd înlocuieşte pe *lui* şi *ei*, faptul n-a fost observat, pentru că şi azi *lui* sau *ei* pot fi înlocuite prin *său*, *sa*. În textele rotacizante însă, *lui* şi *ei* apar numai cînd posesorul este altul decît subiectul frazei : *Spurca-se-vor caile lui în toată vreamea* (*Ps. sch.*, 9, 26) ; *că i e blăstemu rostul lui* (*Ps. sch.*, 9, 78). De altfel tot aşa stă lucrul şi cu *loru* : *mulţiră-se neputinţele loru şi după aceea încurundară-se* ; *nu adură-se zborul loru de sînge, nece pomenescu numele loru cu rostul mieu* (*Ps. sch.*, 25, 4 ; textul este foarte denaturat, dar aceasta n-are importanţă). Faptul trebuie considerat (vezi G. Ivănescu, *Elemente maramureşene în limba tipăriturilor lui Coresi*, SCS, Filiala Iaşi, Seria III, Filologie, X, 1959, p. 25—26) ca o transmisiune din latineşte, unde *suus* se raporta numai la subiect, iar *ille* (adică forma de genitiv a acestuia)

se întrebuința pentru cazul cînd adjectivul posesiv nu se raporta la subiect (deci în exemple ca *am luat cartea lui*).

§ 14. 1. Morfomele *al, a*, pl. *ai, ale* servesc începînd din această epocă, și ca articol al pronumelui posesiv, în care împrejurare ele au funcție identică cu cea a articolului genitival (căci, și în acest caz, *al* se referă la un substantiv nearticulat cu articolul definit, și care, firește, precede demonstrativul; tot de atunci, ele servesc și ca articol al numeralului ordinal (*al, a*), în care împrejurare ele sînt identice cu celelalte două examinate mai sus (*al doilea a doua*), dar au forme numai pentru singular.

Numeralul ordinal din limba latină clasică n-a dispărut în unele regiuni ale latinei populare occidentale (cea de la baza italienei și francezei, de exemplu), dar a dispărut aproape în întregime în latina de la baza românei (a rămas, în unele dialecte românești, numai *prim(ă)* — cf. megl. *la di prima ușă* „la prima ușă" — sau *primar(ă)* (< lat. *primarius*) — cf. băn. *cale primară* „primul drum pe care-l face mireasa la casa socrilor" — și *-țărț* < *tertius*, în dacor. *anțărț*). Româna a trebuit să-și creeze pe de-a întregul această serie de numerale. Ea și le-a format din numeralul cardinal, la care s-a adăugat articolul definit enclitic, și, apoi, mai tîrziu, articolul *al, a*. Articolul enclitic al numeralului ordinal are azi în dacoromână forma *-le(a)*, nu *-l*, chiar atunci cînd numeralul cardinal se termină în consonantă (*al patrulea, al optulea*; tot aici intră *al nouălea*). În vechea română însă (*Palia* de la Orăștie) apare *al patrul, al optul*, iar în macedoromână avem: *doilu, treilu, paturlu, țințirlu, optulu, noaulu*, alături de *țințile, șasele, optule, a naurili* „al noulea", *dațile*. Deci, și la numeralul ordinal, situația s-a prezentat, la început, din acest punct de vedere, întocmai ca la substantive; adică numai numeralele terminale în *-e* (și cele în *-i*) au avut articolul *-le*, celelalte menținîndu-se la *-lu*. Dar, cu vremea, dacoromâna a generalizat formele cu *-le*, iar macedoromâna pe cele cu *-lu*. Se prea poate ca adăugarea articolului enclitic la numeralul cardinal să fie un fenomen latinesc popular, și anume al latinei de la baza românei. De altfel, numeralul ordinal din albaneză se formează tot din cel cardinal, la care se adaugă articolul definit. În orice caz, întrucît cele două articole sînt amîndouă forme mai noi ale latinescului *ille*, ele nu s-au putut adăuga numeralului cardinal în același timp. Articolul *al, a*, care la început era un demonstrativ, nu s-a putut întrebuința lîngă numeralul ordinal, decît după ce articolul enclitic își pierduse funcția sa de articol și arăta pur si simplu că avem un numeral ordinal. Articolul *al, a* avea la origine, adică în epoca de formație a românei, sensul lui *cel* din expresii ca *cel de-al doilea* Iv. Gălăbov susține, în *op. cit.*, p. 143 — 147 (articolul întreg, p. 141 — 148), că articularea numeralului cardinal din macedoromână și meglenoromână, cu scopul de a-l substantiva (macedor. și meglenor. *doil'i* „cei doi") și cu scopul de a-l transforma în ordinal (macedor. *doilu* „al doilea" și meglenor. *la douli* [*ań*] „al doilea [an]", acesta din urmă, format din prepoziția *la* + *doili, treil'i* etc. + substantivul în discuție la nominativ-acuzativ plural) a existat cîndva și în dacoromână și că pe urmă s-au creat normele de azi ale dacoromânei: *cei doi, al doilea* (cercetătorul bulgar nu cunoaște sintaxele de tipul *ăi doi*). El spune că *cel* este un înlocuitor al lui *al* din *al doilea, după* cum *cel* din *cel sărac* înlocuiește pe *-l* din *săracul*. Desigur, *cel* a înlocuit nu pe *ăl*, ci pe *-li, -le* din *doil'i* „cei doi", *doile* „cele două",

dar numai la dacoromâni. Și alături de *cel*, a fost întrebuințat și *ăl*. Gălăbov crede că, înainte de expresia *cei doi*, în dacoromână s-a zis *al doi* (ar fi trebuit să presupună : *ăi doi, ai doi*) și că *al doilea* este o contaminație între *al doi* și *doile*, păstrat de macedoromână. Dar am văzut că Gălăbov pleacă de la pluralul cardinal articulat din macedoromână, pe care-l consideră apoi contaminat cu un *al doi*, imposibil și deci inexistent. Evident, nu se poate admite o contaminație între un *al doi* inexistent și numeralul articulat cu articolul definit, de tipul *doịli* „cei doi". Foarte probabil și la dacoromâni a existat *doil'i*, care, cum am arătat la II, cap. IV, § 11, nr. 2, este de origine latină ; dar curînd după aceea, în epoca de formație a românei, s-au impus sintaxele *ăi doi, cei doi*. Foarte probabil *-le(a)* și *-a* din numeralul cardinal sînt articolele de singular ; de aceea, ele nu se identificau cu articolele cardinalelor substantivate care erau întotdeauna la plural ; foarte probabil deci, că *-le(a)* și *-a* erau disponibile pentru exprimarea altui sens, cel de ordinal, și că orice contaminație a două structuri mai vechi este exclusă. Nu putem presupune nici că la început a existat numai *al doi* „al doilea", *al trei* „al treilea" etc., *a două* „a doua", *a trei* „a treia", și că apoi s-a adăugat numeralului articolul definit singular *-le(a), -a*. Singura presupunere acceptabilă este că s-a creat întîi un numeral ordinal de tipul : *doile(a), doua, treile(a), treia, patrul, patra, cincile(a), cincea, optul, opta* etc., și că, mai tîrziu, s-a adăugat și articolul *al, a*, întîi cînd numeralul era singur întrebuințat (deci substantivat), apoi și cînd însoțea un substantiv. Ordinea aceasta a proceselor este indicată și de faptul că macedoromâna și istroromâna prezintă numai faza veche, fără *al, a*. A avut apoi loc, la mecedoromâni și bănățeni, într-o perioadă imposibil de determinat, înlocuirea formelor în *-ul* cu *-le(a)*, iar, la dacoromâni și istroromâni, generalizarea formelor cu *-le(a)*. Gălăbov mai afirmă că articolul postpus *-l'i*, din mac. *doịl'i*, constituie o influență bulgară, după modelul bulg. *dvata* „cei doi", *trile* „cei trei" etc. Dar, cum rezultă din cele spuse mai sus, fenomenul este anterior stabilirii slavilor în Peninsula Balcanică, care și-au putut crea un asemenea numeral cardinal prin imitarea limbii române și, în orice caz, după apariția articolului definit în limba bulgară.

2. Numeralul cardinal de la 11 la 19 s-a format prin indicarea mai întîi a unităților, care se adăuga lui 10, și apoi prin indicarea lui 10 : *un(u) spre zece, doi spre zece* etc., în care *spre* are sensul său cel mai vechi, existent și în textele secolului al XVI-lea, de „deasupra", „peste" (< lat. *super* „deasupra, peste"). Deși procedeul are analogii în albaneză și în toate limbile slave, este de presupus că el se explică în română nu prin aceste limbi, ci prin limba traco-dacă (vezi P h i l i p p i d e , *Orig. rom.*, II, p. 600). Faptul că nu cunoaștem limba tracodacă nu trebuie să ne determine a renunța la unele ipoteze de acest fel. Dacă fenomenul s-a produs sub influență albaneză sau slavă veche, el a avut loc între anii 650 și 800.

§ 15.1. Pronumele personal aton (deci și pronumele reflexiv) stă adesea, în textele rotacizante, după verb. E o regulă a topicii cuvintelor neaccentuate, valabilă deja pentru latina populară, de a nu se începe propoziția cu ele, regulă valabilă de altfel și pentru verbul auxiliar : *Înțelegu-te și deregu-te în calea aceasta ce mergi* (*Ps. sch.* 31, 10 ; *Spure-voiu voao tuturor ce vă e frică de Dzeul, Ps. sch.*, 65, 16. Exemple numeroase avem pînă astăzi în poezia populară : *Jelui-m-aș și n-am cui, Jelui-m-aș codrului.*

2. În română, formele neaccentuate, de dativ, ale pronumelui personal, au funcție de adjectiv posesiv, cînd sînt atașate unui substantiv (după el): *sînu-mi* „sînul meu", macedor. *tentă-l'i* „cortul lui", *brață-l'i* „brațele lui". Procedeul trebuie să se fi creat în epoca de formație a românei. El s-a născut, desigur, în propoziții ca *brațele-i sînt*..., în care *i* avea funcția de complement indirect. Desigur, la început, în asemenea expresii, substantivul era numaidecît articulat cu articolul definit. Mai tîrziu, s-a ajuns și la utilizarea substantivului nearticulat, ca în mai sus citatele exemple din macedoromână și dacoromână.

§ 16. Desigur, în aceeași epocă, s-au format pronumele nedefinite și adverbele alcătuite cu *oare-* și cu *-va* (ambele provin din *volet* > **voare* „vrea", care s-a păstrat ca auxiliar de viitor și, dialectal, chiar cu sensul de „vrea"). *Oare* este primul termen al compoziției: *oarecine, oarece, oarecînd, oarecum*; (în limba textelor rotacizante, din secolul al XVI-lea, avem și *varece*, cu *vare* < **voare* „vrea"); *va* este al doilea termen al compoziției: *careva* (*care* < < lat. *qualis*, care, încă în latină, căpătase sensul de „care"), *ceva* (*ce* < lat. *quid*), *cineva, cîtva, cîțiva, cîndva, undeva, cumva*. Deși procedeul din urmă (poziția finală a lui *va*) există și în albaneză (unde apare corespondentul lui *va*: *do*), nu se poate admite că avem a face cu o influență albaneză asupra limbii române, căci ea ar fi prea puternică, fiind vorba de întregul teritoriu de limbă românească. Avem, probabil, a face cu o influență a limbii tracodacice asupra latinei populare. Faptul însuși al compunerii dintr-un relativ și verbul care însemnează „vrea" este general uman, pentru care motiv se și găsește în foarte multe limbi.

§ 17. Pronumele *care*, introducînd propoziții secundare relative care urmează una după alta, a căpătat în dacoromână funcția lui „unul", „unii" (primul *care*) și „altul", „alții" (ceilalți *care*). Creangă: *Și, care săpau cu cazmalele, care cu căruțele, care cu covățile, în sfîrșit lucrau oamenii cu tragere de inimă.* În unele cazuri, avem și elipsa verbului propoziției introduse de acest *care*. Aș crede că o asemenea întrebuințare a lui *care* s-a născut cînd niște propoziții interogative n-au mai fost considerate ca atare și au fost introduse ca propoziții secundare într-o frază mai mare, în care intra ca parte componentă și răspunsul. Admițînd că fraza de mai sus ar fi fost una din acele prin care s-a făcut schimbarea semantică a lui *care*, răspunsul ar fi fost la origine: „în sfîrșit lucrau oamenii cu tragere de inimă".

Acest fenomen s-a petrecut și în macedoromână: Capidan (*Aromânii, Dialectul aromân*, p. 426) dă, cu alte scopuri, următorul exemplu: *cari lo acață di mînă, cari di gușă, cari îl bașe tu față* (Papahagi, *Basme*, 66/12). Fapt e că fenomenul se găsește și în franceză, dar la *qui* „cine". Dau un exemplu din A. Darmesteter (*Cours de grammaire historique de la langue française*, IV, *Syntaxe*, neuvième édition, Paris, 1923, p. 47): *Les médicins ont raisonné là-dessus comme il faut, et ils n'ont pas manqué de dire que cela procédait, qui du cerveau, qui des entrailles, qui de la rate, qui du foie* (Molière).

§18. În română, pronumele care se referă la o acțiune sau la un proces nu este un masculin, ci feminin: *Mai auzit-ai d-ta, cumnată, una ca asta? Să fure Ion pupăza!* (Creangă); *S-a trece ea și asta!* (Creangă); *Ești un om rău ... mi-ai dovedit-o ... Eu sînt o femeie bună ... Am să ți-o dovedesc.*

(Caragiale). Philippide credea greșit (*Gramatică*, p. 233) că, în asemenea cazuri, „forma feminină dă o nuanță de feminin și înțelesului". De fapt trebuie să se vorbească de un feminin care a uzurpat drepturile neutrului. Prin acest pronume feminin ne referim la un predicat anterior sau posterior, fie el comunicarea unui proces, unei acțiuni reale sau intenționate, exprimată deci printr-un verb, fie el comunicarea unei calități reale sau intenționate, exprimată deci prin verbul *a fi* și un substantiv sau adjectiv. Cu aceste sensuri, pronumele poate apărea și la plural : *De acestea și de altele ca acestea a vorbit bunicul David cu mama și cu tata mai toată noaptea, duminică spre luni și luni spre marți, căci la noi mînea, cînd venea din Pipirig la tîrg, să-și cumpere cele trebuitoare.* (Creangă). Se pune problema de ce româna n-a menținut la pronume genul neutru, care era utilizat în acest caz în latină (doar româna a menținut la substantive genul neutru al latinei) și de ce a recurs în acest caz la feminin.

Mai întîi, dacă în română există substantive neutre prin formă, nu pot exista în ea pronume neutre prin formă, căci neutrul român nu se distinge formal de masculin și de feminin decît prin aceea că este masculin la singular și feminin la plural. În cazul substantivelor, o categorie de cuvinte, nouă ca gen, se poate distinge prin acest procedeu, căci un substantiv neutru are un alt semn decît un substantiv masculin sau feminin : singularul neutru *scaun* sună altfel decît singularul masculin *par*, pluralul neutru *scaune* sună altfel decît pluralul feminin *mese*. Cînd avem însă a face cu un pronume, nu se mai poate distinge o categorie nouă de pronume, nouă ca gen, pentru că pronumele care ar fi masculin la singular și feminin la plural ar trebui să-și recruteze formele de neutru din formele de masculin singular și feminin plural și nu ar fi un cuvînt nou ; căci *unul*, cu pluralul *unele, ăsta*, cu pluralul *astea* etc. nu sînt cuvinte deosebite de *una, unii*, respectiv *asta, ăștia*, întocmai cum și formele *bun, bune* nu pot constitui un adjectiv neutru, întrucît ele sînt forme ale unui singur cuvînt, care mai are ca forme și pe *bună* și *buni*. Numai în limbile în care neutrul se exprimă printr-o formă proprie, nu prin masculin la singular și feminin la plural, lucrul abstract se exprimă prin pronumele neutru, atunci cînd voim să-l exprimăm printr-un pronume (limbile latină, germană, rusă etc.), căci acolo pronumele neutru există ca realitate gramaticală (morfotică). Așadar, în limba română nu există pronume neutru pentru că nici nu se poate alcătui. De aceea româna a fost obligată să-și refacă sistemul de exprimare al lucrului abstract ca pronume altfel decît celelalte limbi romanice. Și se putea recurge la masculin, ca și în celelalte limbi romanice ; totuși s-a recurs la feminin. Philippide, op. cit., a dat o explicație pentru pronumele în discuție la plural (p. 233—234) : „Cînd pronumele se raportează la un șir de lucruri neînsuflețite, primește forma plurală feminină. Acesta stă în legătură cu genul feminin pe care-l au de obicei lucrurile la plural". Firește însă că explicația aceasta nu e justă, căci femininul plural are în română și funcție de neutru. Ne putem doar întreba de ce s-a extins la plural modul de a exprima lucrurile de la singular, adică masculinul din singularul substantivelor neutre. Nu s-ar putea admite că pluralul a fost mai viu în mintea indivizilor vorbitori și că singularul unui asemenea plural trebuia să fie numaidecît feminin, din moment ce nu există pronume neutre. De aceea noi dăm faptului altă explicație.

Am spus că pronumele feminin cu sens de acţiune sau de proces (lucru abstract) se referă cel mai adesea la o acţiune exprimată prin verb. Dar acţiunea verbală se exprimă adesea prin infinitiv. Infinitivul român (vezi mai jos, §21) a căpătat genul feminin, spre deosebire de infinitivul din celelalte limbi romanice, care a căpătat genul masculin, ca toate neutrele de acolo. De aceea, în limba română, şi infinitivul substantivat a căpătat genul feminin (vezi *ibid.*). Acest gen feminin al infinitivului s-a putut transmite şi pronumelui care exprima lucrul abstract. În orice caz, în ce priveşte genul, este o strînsă legătură între soarta infinitivului lung român substantivat şi soarta pronumelui care exprimă lucrul abstract. Şi, cum se vede, fenomenele sînt determinate de anumite particularităţi ale sistemului morfotic al limbii române. Avem a face cu una din acele condiţionări în interiorul limbii, din partea sistemului lingvistic, avem a face cu una din legile de dezvoltare internă a limbii.

§19. 1. Probabil în epoca de formare a românei s-au născut prin compunere din *de* şi *pre* + **ăn* şi **ăntru* prepoziţiile *den*, *pren*, *dentru*, *prentru* (actualele *din*, *prin*, *dintru*, *pentru*). Dovada vechimii acestor compuneri o constituie faptul că ele se găsesc şi în macedoromână: *din*, *prin*, *di*(*t*)*ru*, *pri*(*r*)*u*. Probabil, n-au dreptate cei care cred că aceste compuneri au avut loc în latina populară.

2. Prepoziţia *de* a început să aibă şi alte sensuri decît cele pe care le avea în latină. Deja în latina populară, ea exprima şi cauza (cf. *a muri de foame*); sensul cauzal s-a născut din sensul de complement al autorului: „de către"). După aceea s-a trecut la un sens final: *a se pregăti de război*, *a se pregăti de drum*, *de plecare*. Desigur, de la acestea din urmă, s-a ajuns la expresii ca *a avea de învăţat*, în care s-a născut apoi modul supin cu *de*. Cu vremea, supinul cu *de* a ajuns să însemneze nu numai ceva intenţionat sau care trebuie făcut, dar chiar ceva făcut, realizat: *lucruri de furat*. Funcţia sa este, în acest caz, aceea de complement al substantivului. Sensul „despre", „în ce priveşte" este moştenit din latină şi s-a extins şi în alte cazuri asemănătoare ca: *mic de stat*; *de mîncat, am mîncat*; *de fost, am fost*; *de voinic, e voinic*, *rău de gură*. În *zi de zi*, macedor. *ḑuă di ḑuă*, avem a face cu sensul „după": „zi după zi" (cf. şi *fir de fir* sau *fir cu fir*). Cum a arătat N. D r ă g a n u, *Dacor.*, III, p. 255, expresia este moştenită din latină, unde exista *diem de die* (T. Livius).

Tot prepoziţia *de* există şi în fraze ca: *Noi ne cunoaştem de copii*, sau: *l-am slujit de mic*, unde se subînţelege: *cînd eram*: *Noi ne cunoaştem de cînd eram copii* etc. În *de seară* „în seara zilei de azi", *de iarnă* „la iarnă", „în iarna care se apropie" etc., avem tot o elipsă: *la timp, în timp.* Este probabil, greşită explicaţia lui D r ă g a n u (*loc cit.*), care crede că *de* însemna în aceste cazuri „din momentul în care va începe" sau chiar „spre", „către" şi „tot".

Prepoziţia *din* a ajuns şi ea să însemneze „în ce priveşte", „din punct de vedere al": *întrecea mai pe toţi băieţii şi din carte, dar şi din nebunii*.

Prepoziţia *pentru*, care însemna „în interesul", a ajuns să însemneze şi „în scopul".

§20. 1. Româna a moştenit din latina populară activul, reflexivul şi pasivul. Este, evident, greşită afirmaţia lui H. T i k t i n, *Gramatica română*, §301, ed. a III-a, p. 128, că româna nu are pasiv şi că pasivul se exprimă în română numai prin reflexiv. La p. 130 el afirmă chiar că formele

de pasiv cu *sînt* din cele mai vechi texte românești se explică nu prin limba vie de atunci, a poporului, ci prin influența textului slav, ceea ce iarăși este greșit. O formă atît de firească, care nu lipsește nici unei limbi analitice din cele mai cunoscute — dar probabil că și cu celelalte este la fel —, o formă care este apoi atît de răspîndită în popor, nu se poate considera ca rezultatul influenței unor texte din epoca traducerii acestora în română. Se poate admite numai că româna folosește pasivul mai rar decît alte limbi și decît latina. Acest lucru îl admite Philippide (*Principii*, p. 187): „Ea [româna] are mai puțin pasiv. Nenumărate construcții pasive latine trebuiesc traduse prin activ în românește și nu mai trebuiesc date exemple zadarnic". Dar Philippide continua: „Decît, nu numai limba noastră întrebuințează mai rar pasivul decît cea latină, dar nici n-are această formă decît pentru a treia persoană: forma reflexivă servește și pentru pasiv (în vechea română un asemenea pasiv exista și pentru pers. I-a, a II-a, cf. Tiktin, *Gram.*, I)". Evident, și aceste afirmații, făcute sub influența lui Tiktin sînt greșite. Din ele nu rămîne decît constatarea că pasivul de persoana a treia se exprimă în românește și prin reflexivul de persoana a treia. Astfel în Creangă, *Amintiri*: *Prin îndemnul său, ce mai de pomi s-au pus în țintirim, care era îngrădit cu zăplaz de bîrne și streșinit cu șindrilă, și ce chilie durată s-a făcut la poarta bisericii pentru școală!*; *Ș-a pus părintele pravilă ș-a zis că în toată sîmbăta să se procitească băieții și fetele, adică să asculte dascalul pe fiecare de tot ce-a-nvățat peste săptămînă*... Desigur, Tiktin are dreptate să susțină că sintagme ca *este clădit, este legat, este sculat, este îmbrăcat, este scris* nu sînt pasive (vezi ed. a III-a p. 129). Aceste sintagme exprimă nu o acțiune prezentă pe care o suferă subiectul, ci „rezultatul unei lucrări deja săvîrșite", deci o acțiune trecută pe care a suferit-o subiectul în trecut, cum a relevat just Tiktin, și ea nu se exercită oricînd asupra subiectului.

2. Verbele reflexive s-au născut în latina populară atunci cînd, din cauza schimbărilor fonetice din silabe finale, verbele deponente, ce aveau tocmai sensul verbelor reflexive din română și din celelalte limbi romanice (*miror* „mă mir"), s-au confundat, din punct de vedere formal, cu cele active, așa că era nevoie să se adauge pronumele reflexiv, pentru a se distinge de verbele active. De altfel, din aceleași cauze, forma pasivă cu sens reflexiv s-a confundat cu forma activă, așa că se simțea nevoia să se creeze de la forma activă, cu ajutorul pronumelui reflexiv, o formă reflexivă a verbului: *lavor* „mă spăl" a fost înlocuit cu **me *lavo*. Cu toate acestea, deoarece româna posedă verbe reflexive în cazuri în care celealte limbi romanice posedă verbe active, urmează că, și după destrămarea latinei populare, româna a continuat să-și creeze verbe reflexive din verbe active. Astfel: *a se cuveni*, it. *convenire*; *a se juca*, fr. *jouer*; *a se jura*, fr. *jurer*; *a se naște*, fr. *naître*; *a se părea*, fr. *sembler*; *a se rîde*, fr. *rire*; *a se teme*, fr. *craindre* (unele exemple însă nu sînt prea potrivite, căci franceza n-are în toate cazurile cuvinte cu același etimon ca româna). A. Graur, care a relevat aceste fapte în *Bul. lingu.*, VI, 1938, p. 47, credea că româna a creat reflexivele în discuție sub influența limbii slave vechi, căci și acolo verbele corespunzătoare sînt reflexive. Autorul are, desigur, dreptate, cel puțin în unele cazuri. Dar el ar fi trebuit să ne arate cum stau lucrurile și în albaneză, care în epoca cea mai veche, a influențat româna și care poate da o indicație și asupra situației din tracă și dacă. In al

doilea rînd, faptul că, într-o limbă, un verb e reflexiv, pe cînd în alta e activ stă în legătură cu felul cum concepe poporul respectiv acțiunile exprimate prin acele verbe, deci în legătură cu structura psihică, cu concepția despre lume a acelui popor. Mie mi se pare deci tot atît de plauzibil să se vorbească și despre o adaptare a limbii latine populare la baza psihică tracică și dacică.

3. Procedeele înlocuirii unei persoane prin alta decît cea care este cerută de realități, româna le are în comun cu latina; dar ele există în română nu pentru că s-au moștenit din latină, ci pentru că pleacă din modalități eterne ale gîndirii și simțirii umane. Astfel, pentru a da un exemplu, exprimarea cantității infinite, despre care ar trebui să se vorbească la persoana a III-a, sau, cum îi spune Iorgu Iordan (*Stilistica*, p. 124, n. 4 și p. 142), persoana generală, se poate face la persoana a II-a singular: *Dacă vrei să ai pace, pregătește-te de război*. Dar faptul se exprima întocmai în latină: *Si vis pacem, para bellum*.

§21. Româna a moștenit din latină, desigur, numai infinitivul prezent. El se întrebuința la început fără prepoziția *a*, cum dovedesc construcții ca *pot scrie, știu cînta* etc., viitorul cu *voi*: *voi face* și infinitivele substantivate: *trecere, mîncare* etc. Deoarece însă infinitivul apare des pentru a exprima scopul, și atunci este precedat în tot felul de limbi de prepoziția echivalentă prepoziției românești *la*, care, în cele mai vechi timpuri ale românei, era concurată de *a* (< *ad*), infinitivul (și, desigur, la început numai sub forma lungă) a început a se întrebuința mai ales precedat de prepoziția *a*.

Astfel *a* a devenit un morfom al infinitivului, mai ales că, din cauza concurenței prepoziției *la*, prepoziția *a* dispărea din limbă.

Infinitivul român a căpătat însă unele din funcțiile gerundiului latin: *ars amandi* „arta de a iubi", *ad laborandum* „pentru a lucra". Numai gerundiul ablativ s-a păstrat în română, dînd naștere gerundiului român. S-au pierdut participiul prezent, redat prin propoziții relative sau adjectiv verbal în *-ător, -itor* etc., și supinul care a fost refăcut din substantiv precedat de prepoziții. Participiul prezent românesc (gerundiul) trebuia să sune, la conjugările a II-a și a III-a, în **-éndu* (mai tîrziu, *-înd*, ca la conjugarea a IV-a), căci formele latine din care provine el, anume gerundiul latin la ablativ, aveau terminația **-éndo*. Totuși acest **-endu* a fost înlocuit, în epoca de formare a limbii române, cu **-ăndu* (devenit mai tîrziu *-îndu*). Procesul a avut loc sub influența (presiunea) conjugării I-a, la care **-ăndu* venea direct din lat. *-ando*, pe cale exclusiv fonetică, fără fenomene de analogie.

În limbile romanice occidentale, infinitivul substantivat a devenit masculin, deci a urmat soarta substantivelor neutre din latina populară de la baza lor și din latina clasică[1]. Româna, care a păstrat neutrul substantivelor, trebuia să-l păstreze ca atare. Dar, în română, el este feminin. Încă nu s-a explicat de ce infinitivul substantivat a căpătat în română genul feminin. Ne putem întreba dacă nu cumva această abatere de la aceea ce ar fi trebuit să fie — o redare prin neutru, — nu trebuie explicată pe baza unor fapte de semantică lexicală. Credem totuși că soluția cea mai potrivită este aceea care ține seamă de forma lui. Infinitivele nu puteau fi încadrate la

[1] Este foarte firesc ca infinitivul substantivat să capete genul neutru: el exprimă lucruri abstracte, deci neanimate.

substantivele neutre românești, deoarece ele ar fi sunat în acest caz: *un cîntare, două cîntări*, adică ar fi avut un masculin singular de declinarea a III-a și un feminin plural în *-i*. Se știe însă că neutrele române erau și sînt la singular de declinarea a II-a, iar la plural erau terminate în **-ă*, care apoi a devenit *-e*. Infinitivele substantivate nu intrau deci, în ce privește terminațiile, în norma neutrelor românești. Ele trebuiau să trezească în mintea indivizilor vorbitori alte categorii de substantive decît pe cele neutre. Evident, se pune problema de ce n-au devenit masculine, ci feminine. Dar explicația acestui fapt se poate da mai ușor: substantivele în *-e* (cele de declinarea a III-a) sînt, în marea lor majoritate, feminine.

§22. 1. Dacă *á* + *m* + *u* nu s-a transformat în română în *-ă* (vezi cap. III, §1, nr. 3), trebuie să admitem că persoana I-a plural de la indicativul prezent și de la indicativul perfect al conjugării I-a (*cantamus* și *cantavimus*), care, în epoca românească cea mai veche, sunau **căntămu*, au înlocuit pe *-ámu* cu *-ămu* printr-un fenomen de analogie. Dacă, dimpotrivă (vezi *ibid.*), *á* + *m* + *u* a devenit în română *ă*, atunci *-ámu* al imperfectului indicativ trebuie explicat prin analogie cu alte forme. În primul caz, *-ă* s-a introdus la persoana I plural a prezentului și perfectului, de la persoana a III-a singular și plural (*cîntă*), pe baza unor analogii ca *vede — vedem, șede — ședem* etc. (firește, *ă* s-a introdus întîi la prezent și după aceea și la perfect). Dar istroromâna și unele graiuri maramureșene, care, apoi, prin migrații au fost duse și la răsărit de Nistru, au păstrat pe *a*. În cazul al doilea, persoana I-a plural a imperfectului a revenit la *-amu* sub influența celorlalte persoane ale imperfectului, care, toate, aveau *-à-*.

2. Persoana a III-a singular a perfectului latin al conjugării I-a trebuia să păstreze în română pe *á*: *cantavit* (lat. pop., atestat chiar de scriitori ca Lucrețiu: *cantat*, cu accentul pe *á*) > **căntá*. Și totuși avem *cîntă'*. Vocala *-ắ* nu se poate explica decît prin analogie cu formele de perfect *tăcu — tăcúm, auzi — auzím, fęáce — fęácem, dęade — dęádem*, după ce *-ámus*, a devenit *-ą̆mu*, fie pe cale fonetică, fie prin analogie. Identitatea de vocală din terminația persoanei a III-a singular și I-a plural, la astfel de verbe de conjugarea a III-a, a dus la identitatea de vocală și în terminațiile persoanelor respective ale perfectului de conjugarea I-a.

3. Persoana I-a singular a perfectului simplu, care se termina în latina populară, ca și în cea clasică, în *-i*, a primit un *-u*: v. rom. și macedor. *feču* „făcui" (< *feci*), macedor. *arîșu* „rîsei" (< *risi*), prin analogie cu persoana I-a singular a prezentului.

4. Imperfectul indicativului de la conjugările I-a a II-a, a III-a și a IV-a trebuia să sune, în româna cea mai veche, astfel: **lăudáă, *lăudái, *lăudáă, lăudáamu *lăudăáți, *lăudáă*; **vedéă, *vedéi, *vedéă, *vedeámu, *vedeáți, *vedéă*; *făčéă, *făčéi* etc. (cele de conjugarea a II-a și a III-a deveneau apoi, prin diftongare, **vedęáă* etc.) și **audiă, audii *audiă, *audiámu, *audiáți, *audiă*. Poate că s-au născut chiar forme ca **lăudáuă*; **vedéuă, *făčęauă, *auziuă*, Ele au fost înlocuite cu: *lăudá, lăudái, lăudá, lăudámu, lăudáți, lăudá*; *vedęá, vedęái, vedęá, vedęámu, vedęáți, vedęa*; *făcęá* etc., *audiiá, audiiái, audiiá, audiiámu, audiiáți, audiiá*, atestate în textele secolului al XVI-lea. Așadar, la persoana I-a singular și la a III-a plural, forma cea mai veche se termina în *-á*, și ea este păstrată încă în secolul al XVI-lea; formele fără *-m* se găsesc și astăzi prin Maramu-

reş şi în nord-estul Ardealului (în restul dacoromânei a apărut -*m*, prin analogie cu persoana I-a plural, probabil, în perioada 950—1350 (vezi mai jos, V, cap. IV, §4, nr. 3) ; formele fără -*m* se găsesc şi în unele dialecte suddunărene ; latinescul clasic -*m*, de la persoana I-a singular, dispăruse deja în latina populară, iar -*u* de astăzi, de la persoana a III-a plural, nu exista în latină). Nu putem explica de ce a căzut -*ă* neaccentuat de la persoanele I-a şi a III-a singular şi a III-a plural de la conjugările I-a, a II-a şi a III-a. Sînt uşor de explicat însă morfomele -*á*, -*ái*, -*á*, *à* de la conjugarea a IV-a introduse în locul formelor originale cu -*ă* neaccentuat : -*á*- s-a introdus, anume, prin analogie cu conjugarea I-a, unde -*á*- era etimologic (moştenit din latină) la toate terminaţiile. Conjugarea I-a fiind mai numeroasă, şi-a putut impune formele sale.

5. Desigur, au dreptate autorii *Istoriei limbii române*, I, Bucureşti, 1965, p. 304, cînd presupun că, în propoziţii completive (şi subiective ?), conjunctivul era utilizat în fazele mai vechi ale limbilor romanice fără conjuncţie, dat fiind că *ut* dispăruse fără urmă. Dar autorii operei în discuţie scapă din vedere că româna a moştenit o serie de conjuncţii de scop din latina populară (vezi mai sus, II, cap. IV, §26, nr. 3 şi 4), şi că deci conjunctivul român apărea şi cu conjuncţie. Trebuie să concludem că, în epoca de formare a românei, conjunctivul nu avea conjuncţia *să* decît ca conjucţie condiţională şi că *să* nu devenise încă morfom de conjunctiv. Într-o vreme în care, probabil, greaca bizantină nu-şi crease un conjunctiv cu νά (< ἵνα „ca să"), nici româna nu avea un conjunctiv cu *să*. Aşadar trebuie să presupunem că, în perioada de formaţie a românei, conjunctivul prezent avea, şi la persoanele I-a şi a II-a singular, forma persoanei a III-a, ca în italiană, şi că, şi la persoanele I-a şi a II-a plural, avea alte forme decît cele de mai tîrziu. Pentru a se înlătura omofonia — pentru a se evita confuzia — se întrebuinţau pronumele personale *eu*, *tu*, *el* etc.

6. Româna a moştenit din latina populară şi formele de imperativ prezent afirmativ de persoana a II-a singular şi plural (*cîntă*, *cîntaţi* etc.), precum şi un imperativ prezent negativ, alcătuit din *nu* + infinitivul prezent (*nu cînta* etc., care atunci sunau **nu* **căntare* etc.).

7. Prin transformarea vocalei *a* neaccentuat în -*ă*, a vocalelor *é* şi *ó* în anumite condiţii în *e̯á*, respectiv *o̯á*, a vocalei *e* neaccentuat în *i*, a vocalei *o* neaccentuat în -*u*, se nasc, în cadrul conjugărilor româneşti, unele variante ale claselor de conjugare ; dar renunţăm de a mai arăta subtipurile noi de conjugare care s-au născut astfel.

Prin africatizarea palatalelor *k̑* şi *ǵ* (urmate întotdeauna de *e* şi *i*) şi prin africatizarea lingualelor *t* şi *d* urmate de í şi -*i* (neaccentuat), consonantele *c*, *g*, *t* şi *d* de la sfîrşitul temelor sau rădăcinilor verbale încep să alterneze cu africatele *č*, *ǧ*, *ţ* şi *ḑ*, ca şi în declinarea nominală. Dar, în unele verbe, s-a produs o uniformizare a vocalismului temei în favoarea uneia din vocalele alternante. Astfel *cogito* n-a devenit **co̯aǧetu* ; această formă a fost înlocuită cu forma **cúǧetu*, rezultată prin analogie cu **cuǧetămu*, **cuǧetaţi*, *cuǧetam*, *cuǧetare*, *cuǧetat* etc. Formele verbale cu accentul pe rădăcină ale verbelor *merg* şi *vin* aveau diftongul *i̯e* : **mi̯érgu*, **mi̯érǧi*, *mi̯érǧe* etc, **vi̯eńi*, *vi̯ene* etc. Ele au fost înlocuite cu formele analogice *mergu* şi **veńu* în graiurile care vor deveni dialectele modovenesc şi muntenesc.

§23. 1. *Habeo* trebuia să devină în română **aịbu* sau, în cazul că s-a petrecut și un fenomen de analogie cu *habes* (> **ai*), trebuia să ajungă la **aịu* (de altfel latina populară occidentală poseda un **aịo*). Această formă a fost înlocuită cu *am*, poate, cum a admis Ov. D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 351, sub influența limbii albaneze, unde există *kam* „am". *Habet* trebuia să devină în românește **aụe* și **aụă*, poate chiar **ae*, **ave*. Această formă a fost înlocuită cu *are*, al cărui *-re* se explică, desigur, prin analogie cu **vọare*, devenit *vare* „(el) vrea" (< lat. *volet*). După ce s-a creat forma *are*, modelul *vare* și-a pierdut pe *-re*, devenind *va* (pentru *vare* ca auxiliar de viitor vezi Vladimir D r i m b a, *SCL*, IV, 1953, p. 220—221, articolul *Contribuții la studiul morfologiei istorice române*). Influența lui *vare* s-a exercitat, cu atît mai ușor, cu cît ambele verbe făceau serviciul de auxiliare și cu cît unele forme ale acestor verbe se terminau la fel (**aịu* și *voịu*, *ai* și *vei* „vrei" < *veri*).

Persoana a III-a plural, *aụ*, a rezultat, prin evoluție fonetică normală, din **habunt*, care exista, desigur, în latina populară. Dar *au* nu se găsește decît într-o parte din dacoromână, în meglenoromână și într-o parte din macedoromână. În Țara Moților și în graiul fărșeroților (Albania), avem *ar*, în istroromână avem *år* (formă care presupune un *ár*, căci *å* provine în istroromână din *a* accentuat). Desigur, *r* stă în legătură cu *-re* de la singular (dar se poate explica și prin analogie cu *vor* < *volunt*). Faptul că, în Banat și Crișana, auxiliarul de pers. a III-a plural sună *or* „au" ne îndeamnă să credem că, în aceste regiuni, era odată **aru* „au". Probabil, acest plural explică de ce la singular s-a impus *are*, cel puțin în dialectele în discuție. Forma de auxiliar de la persoana a III-a singular, *a*, a rezultat, poate, printr-o modificare a formei **ae*, care s-a născut prin evoluție fonetică din *habet*. Formele *avem*, *aveți*, *aveam*, *avui*, *aveare* au păstrat pe *-v-* intervocalic, contra legii fonetice a dispariției acestei consonante în poziție intervocalică. Formele *vrem*, *vreți*, *vrẹa* (imperfect), *vrui*, *vreare* sînt normale, totuși cu dispariția mai rar întîlnită a lui *o* neaccentuat, protonic, devenit, probabil, *u*. Indicativul prezent a sunat deci la origine : *voiu*, *veri*, *va(re)*, **v(u)remu*, **v(u)reți*, *voru*. Prin generalizarea tardivă a formelor cu *vo-*, s-a ajuns la formele de prezent indicativ : *voiu*, *vei*, *va*, *voim*, *voiți*, *vor*, iar prin generalizarea tardivă a formelor cu *vr-*, care se găseau și la imperfectul și perfectul simplu ale indicativului (*vream*, *vrui*), precum și la infinitiv prezent (*vreare*), gerundiu (*vrînd*) și participiu (*vrut*), s-a ajuns la formele de prezent : *vreau*, *vre(a)i*, *vrea*, *vrem*, *vre(a)ți*, *vor*. Mai tîrziu s-a născut și un imperfect *voiam*, de la prezent, precum și *vroiam*, care e rezultatul unei contaminații între *voiam* și *vream*.

2. Din *eram*, *eras*, *erat*, *eramus*, *eratis*, *erant*, trebuiau să iasă **ịară*, **ịară*, **ịară*, **erámụ*, **eráți*, **ịară*. Prin analogie cu celelalte imperfecte (vezi Alf L o m b a r d, *Le verbe roumain*, II, p. 721—722), în special de la conjugarea I-a, persoanele care sunau **ịară* au fost înlocuite cu *erá* (persoana I-a singular), *eráị*, *erá* (persoana a III-a singular și plural) etc. Totuși, în graiul macedoromân din Zagori, avem încă *ịáram*, *ịáraị*, *ịára* (cf. C a p i d a n, *Meglenoromânii*, I, p. 174), cu accentul pe prima silabă și cu *ịa* în loc de *e*.

3. Verbul *esse* nu avea participiu trecut. Româna a trebuit să-și construiască unul. El a fost construit plecîndu-se de la persoana a II-a plural a pefectului simplu, care suna, desigur, în această epocă **fostu* „furăți". La baza acestei forme stă lat. **fustis*, în lat. pop. **fóstis*, apoi **fosti* și **foste* (vezi

Meyer-Lübke, *Grammatik*, II, § 344; această ultimă formă este cerută și de italianul *foste*, persoana a II-a plural a perfectului simplu)[1]. Căci în epoca de formație a românei se ajunsese la identitate între persoana a II-a plural a perfectului simplu și participiul trecut, la conjugările I-a și a IV-a: *căntatu*, *audịtu* (această identitate s-a păstrat în macedoromână pînă azi, iar în dacoromână, pînă în secolul al XVI-lea). Macedoromâna și-a format cu vremea — probabil, după epoca de formație a românei — un alt participiu trecut de la *a fi*: *fută*, creat prin analogie cu forma veche de persoana a II-a plural de perfect simplu, *tăcută* (cf. Alf Lombard, *op. cit.*, p. 723—725).

§24. 1. Formele *manducamus* „mîncăm", *manducatis* „mîncați", *manducare* „a mînca" etc., deci toate formele cu accentul pe terminație, au pierdut vocala *u*, și, odată cu aceasta, și consonanta *d*, grupul consonantic *ndc* fiind greu de pronunțat (*d* nu apare în asemenea împrejurări). S-a ajuns astfel la **măncămu*, **măncați*, **măncare* etc. Dar lat. *manduco* „mănînc", *manducis* „mănînci" etc., deci formele cu accentul pe temă, în cazul de față, pe *u*, trebuiau să dea în românește, **măndúcu*, **măndúči* etc. Ele au fost înlocuite cu *mănăncu*, *mănănči* etc. Cum am arătat în *Bul. Ist. Fil. Rom.*, I, p. 164—166 (vezi și Alf Lombard, *Le verbe roumaine*, I, p. 111, 357, 358, 366, 367), aceste forme s-au născut sub influența formelor *măncămu*, *măncáți* etc., dar cu menținerea numărului silabelor formelor înlocuite. Tema formelor **mănănc*, **mănănci* etc. era mai apropiată ca sunete de tema formelor **măncăm*, *măncați* etc. decît vechea temă **mănduc-*.[2]. Macedoromânii au însă *mîcu*, *măcu* „mînînc", iar crișenii și în general ardelenii au *mînc* „mînînc". Foarte probabil, dialectele vorbite de aceste ramuri ale poporului român, au creat din capul locului formele *măncu*, *mănči* etc. (prin analogie cu *măncămu* etc.), din care derivă cele actuale. Este interesant că dialectul istroromân și textele rotacizante au forme care pleacă din *mănăncu*: istror. *mărăncu* „mînînc".

2. Formele accentuate ale verbului latin *intellīgo* și-au păstrat accentul pe aceeași silabă ca și în latină pînă după prefacerea lui $t + i + é$ în *ț*, care caracterizează tema verbului român *înțelèg*. Formele verbale de persoana I-a, a II-a și a III-a singular indicativ prezent: **înțeálegu*, **înțeáleği*, **înțeáleğe*, și de persoana a III-a plural **înțeálegu*, de conjuctiv prezent: **înțeáleagă*, și de imperativ: **înțeáleği* sînt singurele la care s-a ajuns la un *ț*, prin dezvoltarea fonetică. Pe baza lor, formele **înteleáğemu*, **înteleágeți*, **înteleğeá* (imperfect), **înteleğái*, **înteleágere*, **înțeléptu* (<*intellectus*) au fost înlocuite prin forme analogice, cu *ț* și cu accentul pe silaba *-lea-*, *-le-*: *înțeleágemu*, *înțe-*

[1] În v. rom. avem însă *fúset*, nu *fost*; această formă este, desigur, mai nouă și analogică, ca de altfel și *fusem* „noi furăm". Ea s-a născut sub influența mai mult ca perfectului. Dimpotrivă, persoana I-a plural avea *-u-* în latina populară de la baza românei și italienei: v. rom. *fumu*, it. *fummo*.

[2] G. C(ontini) înclină să admită, *Archivum Romanicum*, XX (1936), p. 137, o legătură cu sicil. *mininkyu* (ale cărui raporturi cu forma românească sînt afirmate de Pușcariu, *Etym. Wört.*, și negate de Salvioni (*RILomb.*, XLIII, 623); el socoate sigură înrudirea cu vegl. *manonka*, „benchè sia discutibile che ci si debba vedere, col Bartoli (*Revue de Dial. Rom.* II 468) un'assimilazione *nd* > *n* di origine italo-greca". Contini mai relevă că forme ca *miningo*, *manenjon* etc. nu lipsesc provențalei (Lewy, *S.W.V.*, p. 107). Ele presupun un **manucare*, cu *nd* > *nn* (cf. campid. *mandugu* „Zuspeise", „Zugemüse" și cat. *manugar*).

léği, înțeleağeți, înțeleğeà, înțeleğeái, înțeleáğere, înțeléptu. După aceea s-a schimbat, tot pe cale analogică, și accentul din formele de tipul **înțeálegu* pe silaba următoare, ceea ce a avut ca urmare și deplasarea diftongului *ea* pe această silabă: *înțeleagă*. Vezi G. Ivănescu, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, II, 1935, p. 135, și Alf Lombard, *Le verbe roumain*, II, p. 1081—1083).

§25. Deja din epoca de formare a românei exista în limbă conjuncția *de*, a cărei origine este controversată. Vechimea conjuncției este dovedită de existența ei în dacoromână și macedoromână cu funcții identice, măcar în parte. Cum a arătat N. Drăganu (*Dacor.*, III, p. 256—272), folosind rezultatele cercetării lui B. Dimad (*Zur rumänischen Moduslehre*, Wien, 1904), ea are astăzi în română sensurile: temporal, condițional, optativ, concesiv, cauzal, consecutiv, final, relativ, subiectiv, și obiectiv (direct sau indirect), precum și modal. Mai toate aceste sensuri se găsesc și în macedoromână. Temporal: *Bădiuleasa de-l vedea, Bădiuleasa ce-mi făcea?* (Teodorescu, *Poezii populare*); condițional: *Era s-o bage în boale pe biata copilă, de n-aș fi fost eu acolo.* (Creangă); optativ: *De ar veni vara, să se mai joace și pe afară.* (Creangă); concesiv: *De m-ar pune pe-un cărbune, Ibovnicul nu-l voi spune.* (Pann, *Povestea vorbei*); cauzal: *Se vede că tot mai ai noroc, de-ai nimerit tocmai la mine.* (Creangă); consecutiv: *Lega mama o sfoară cu motocei la capăt, de crăpau mîțele jucîndu-se cu ei.* (Creangă); final: *Sus pe vîrf, la Petricea, Stătea de se odihnea.* (Teodorescu, *Poezii populare*). *Îi era milă de tinerețele lui, cum de să se prăpădească o așa bunătate de june.* (Ispirescu); relativ: *Venea o ceată de fii de împărați, pe niște armăsari de mîncau foc.* (Ispirescu); subiectiv: *Era obicei de veneau feciorii ... de împărat la horă.* (Stănescu, *La gura sobei*); obiectiv direct: *Eu îndrăznii de venii să-l dobor.* (Ibidem); obiectiv indirect: *S-a apucat de așeza prin casă.* (Ibidem); modal: *Bine ai făcut de ți-ai luat calul ăsta.* (Ispirescu). Meyer-Lübke (*Grammatik*, III, p. 604—605 și 692) distinge sensurile consecutiv, final și condițional (despre sensurile temporal, relativ, subiectiv, obiectiv și modal el nu vorbește). Dar învățatul german admite și un sens coordinativ (de fapt copulativ). El pleacă de la faptul că, după *de*, urmează adesea indicativul trecut în loc de conjunctiv prezent și anume atunci cînd acțiunea prezentă este tot la trecut sau după un imperativ, poate urmat de alt imperativ: *du-te de vezi*. Și părerea aceasta a fost acceptată de Dimand (*op. cit.*, p. 13—14), Sandfeld-Jensen (*Z. f. r. Ph.*, XXVIII, p. 11 și urm., și XXIX, p. 732—744) și Mario Roques, *Recherches sur les conjunctions conditionnelles* să, de, dacă, *en ancien roumain*, în *Mélanges Chanbaneau* (*Rom. Forsch.*, XXIII, 1907, p. 825—829). Desigur însă că are dreptate Drăganu să nu admită acest sens coordinativ. Impresia că avem acest sens rezultă din faptul că *de* este urmat de un timp trecut sau de un imperativ. Dar aceasta vrea să spună că acțiunea finală, consecutivă și cauzală s-a realizat sau se va realiza și că prin această idee nouă, ea nu-și pierde totuși caracterul de acțiune finală consecutivă sau cauzală.

Împotriva cercetătorilor anteriori, Roques crede a fi dovedit că, în textele veacului al XVI-lea, *de* nu avea valoare condițională, ci numai temporală și coordinatoare. Fără să cunoască constatările lui Roques, Drăganu, *Dacor.*, III, p. 256—258, a ajuns la aceleași concluzii (vezi și *Dacor.* IV, partea a doua, p. 916—922, unde se discută constatările romanis-

tului francez). Totuşi Drăganu a găsit un exemplu — unul singur — de *de* condiţional în *Ps. sch.*, ed. Bianu, p. 80—81 : *Se nu taci de mere, de nu cîndu veri tăcea de mere şi podobi-me-voiu celora ce deştingu în groapă.* Acest exemplu fusese însă relevat întîi de Dimand, p. 14. Totuşi am impresia că Roques n-a dovedit că în *Cod. vor.* nu avem exemple condiţionale. Meyer-Lübke dăduse la p. 692 două exemple *de* condiţional din *Cod. vor.*, care au fost considerate şi de Dimand p. 14, condiţionale : *e se Dimitrie acesta şi ceia ce sîntu cu rusulu meşteri, de au cătră neştinre cuvîntu, neguţători sîntu şi antipati sîntu* (12, 12, nu 12, 2 cum e la Dimand, p. 14) ; *vreame de voiu dobîndi, chiemate-voiu* (64, 1).

Meyer-Lübke spunea, p. 604, că sensul iniţial al lui *de* a fost cel consecutiv. Părerea, acceptată şi de Dimand, nu era sprijinită cu nimic. Dar Meyer-Lübke face şi o altă ipoteză, care se regăseşte la elevul său, Dimand, şi apoi la Sandfeld-Jensen, Tiktin, *R.-D. W.*, p. 514, şi Roques : aceea că *de* îşi are originea într-o conjuncţie tracodacică, care ar fi sunat *de* şi avea funcţie coordinativă, însemnînd „şi" ; el invocă în sprijinul acestei ipoteze albanezul *dhe, edhe, edhë* „şi". Meyer-Lübke nu exclude nici posibilitatea unui împrumut albanez în română, iar pentru cuvîntul albanez se gîndeşte şi la o origine turcă, căci, într-adevăr, turcul *de* însemnează „şi". Deja Dimand, p. 13, nota, a respins originea turcă a conjuncţiei române *de*, şi anume pentru motive cronologice şi culturale. Ea trebuie respinsă şi pentru conjuncţia albaneză, din cauză că e greu de admis pătrunderea unei conjuncţii într-o limbă străină. Schuchardt (*Literaturbl.*, 1892, p. 204), Philippide (*Principii*, p. 52), T. Raicu (*Studii literare*, Ploieşti, 1897, p. 145—162), şi Drăganu (*Dacor.*, III, *loc. cit.*, şi IV, *loc. cit.*) admit că *de* cu aceste funcţii conjuncţionale vine din prepoziţia de origine latină *de*, dar fie care din ei îşi imaginează diferit modul de transformare a prepoziţiei în conjuncţie. Dintre aceste din urmă păreri, merită a fi luate în discuţie cea a lui Philippide şi cea a lui Drăganu (pentru celelalte vezi Drăganu, *Dacor.*, II, p. 251—22). Philippide credea că trebuie să se plece de la sensul „despre", „în ce priveşte" al lui *de* şi că *de* cu acest sens, care era normal în sintagme ca *de mine, de cutare lucru* etc., s-a extins apoi şi la propoziţii : *de va veni* „în ce priveşte faptul că va veni". Aşadar după Philippide, sensul cel mai vechi ar fi fost cel condiţional. După Drăganu, trebuie să se plece de la sensul temporal şi deci de la un *de* adverb temporal provenit din prepoziţia *de* (p. 254—256). Dar existenţa acestui *de* adverb n-a fost dovedită de Drăganu. Părerea lui s-ar fi putut susţine numai dacă el ar fi admis, prin paralelism cu Philippide, că sensul temporal al prepoziţiei *de* a trecut şi asupra unor propoziţii. Apoi Drăganu a admis că nu sensul condiţional a fost cel mai vechi, cum credea Philippide, ci cel temporal ; căci sensul condiţional n-ar fi atestat în cele mai vechi texte româneşti. Dar, cum am spus mai sus, Meyer-Lübke a arătat că în *Cod. vor.* avem două exemple de *de* condiţional. Pe de altă, parte, întrucît atît prepoziţia *de*, cît şi conjuncţia *de* au şi un sens cauzal, s-ar mai putea admite că trecerea s-a făcut şi pe această cale. Conjuncţia *de* s-a putut deci naşte pe diferite căi : ea a putut fi din capul locului fie condiţională în propoziţii subiective şi obiective directe (*nu se ştie de . . ., nu ştiu de . . .*), fie temporală, fie cauzală. Numai după aceea s-au născut sensurile concesiv, modal, consecutiv şi relativ. Nu este nevoie

să se admită influenţa slavului meridional *da* (de fapt şi v. sl.) „ca să", „încît", cum a crezut S c h u c h a r d t (*loc. cit.*), căci acest *da* nu sună exact ca şi conjuncţia din română, şi evoluţia de sensuri, care este în parte identică, s-a putut produce în mod independent. De altfel sînt mari deosebiri de sens între cele două conjuncţii, şi anume *da* nu are sensul care a putut fi socotit de unii ca egal cu „şi" (v. sl. *da* provine dintr-un cuvînt ce înseamna „astfel", ca şi rom. *şi*). Totuşi nu se poate respinge teoria originii tracodacice a conjuncţiei. Teoria originii tracodace se sprijină mai ales pe faptul că această conjuncţie finală se poate construi cu trecutul indicativului, care arată că acţiunea finală s-a realizat, sau apare între două imperative, dintre care şi al doilea este tot o poruncă, deşi este subordonat celuilalt, şi deci n-ar fi trebuit să mai fie imperativ. Acest lucru nu se găseşte în alte limbi decît dacă e vorba de conjuncţia „şi". Aceasta ar putea arăta că, la origine, *de* a fost o conjuncţie copulativă. Faptul relevat de D i m a n d (p. 39—43) şi de S a n d f e l d - J e n s e n (*Zfr Ph*, XVIII, p. 11) şi acceptat apoi şi de alţii, că în limbile balcanice conjuncţia „şi" a căpătat şi valorile : finală, consecutivă, cauzală, obiectivă, subiectivă şi relativă, ne îndeamnă să credem că şi *de*, care are aceleaşi valori, — dar apare şi cu valorile temporală, condiţională şi concesivă, cum relevă D r ă g a n u (p. 254) —, a putut însemna la origine „şi". De aceea, P h i p p i d e însuşi admite în *Orig. rom.*, II, p. 307 şi 623, părerea lui S a n d f e l d - J e n s e n, e drept însă, cu specificarea că originea conjuncţiei *de* este obscură.

§26 Latinescul *aut* „sau" s-a păstrat în dacoromână cu sensul disjunctiv. În limba veche *au* cu acest sens apărea foarte des ; şi în veacul trecut el apare la unii scriitori, fie gramatical, fie poetic ; azi el apare numai în graiul popular, prin Ardeal şi Banat. Atît în limba veche, cît şi azi, în graiul popular, *au* a căpătat sensul de „oare ?", adică de formă a întrebării, de cuvînt care scoate în evidenţă întrebarea. Sensul acesta s-a născut din cauză că propoziţia disjunctivă care începea cu *au* cuprindea o îndoială, şi această îndoială trecea pe primul plan. *Dicţ. Acad.*, I, partea I, p. 363, spune că, la început, ea nu exprima deloc îndoială ; dar afirmaţia este greşită. Căci orice disjunctivă exprimă o îndoială în cadrul unei certitudini. Fireşte că această funcţie s-a dezvoltat numai din acel *au̯* care apărea în întrebări.

Tot moştenită din latineşte este conjuncţia *sau*, la care însă probabil, avem a face cu o influenţă formală a lui *aut* (rom. *au*), căci, altfel, din lat. *seu* ar fi ieşit în română **seu*, **său*.

Româna şi-a creat apoi conjuncţiile disjunctive *fie*, *fie că*, *ori*, *ori că*. *Fie* este vechiul conjunctiv prezent de persoana a III-a singular de la *a fi*, iar *ori* este vechea formă de persoana a III-a singular a indicativului prezent străvechi de la *a voi*, adică vechiul **voare*, **o̯are* (< lat. *volet*), ceea ce şi explică pe *o̯are* „sau" din vechea română (vezi D e n s u s i a n u, *Histoire*, II, p. 288) şi din graiul popular (eu l-am auzit la Bîrlad). Vechiul *o̯are* s-a redus la *ori̯* sub influenţa lui *veri̯* sau datorită faptului că era neaccentuat în alte împrejurări, ca de exemplu atunci cînd era compus cu *cine*, *ce* : *oricine*, *orice*. În vechea română existau şi *vare* (D e n s u s i a n u, *op. cit.*, p. 289) şi *ver(i)*, chiar *ver fie* (vezi T i k t i n , *R.-D. W.*, II, p. 1094), care este persoana a II-a singular a aceluiaşi verb la prezentul indicativ. Conjuncţiile disjunctive se formează şi în alte limbi la fel : cf. it. *ossia*, *sia che*, fr. *soit*, *soit que* etc.

§ 27. Conjuncția cauzală coordinativă a trebuit să fie multă vreme, în limba română, *că*, cum e și azi în graiul popular. Această întrebuințare a lui *că* o găsim și în textele rotacizante : *Ferice de bărbatul cela ce rabdă năpăsti, că cela ce va fi năpăstuitu., preemi-va cururä de viață*, Cod. Vor., 112/1 (după *Dicț. Acad.*, I, partea II, p. 5). Acest sens este moștenit probabil din latina populară, căci el există și la it. *chè*, apoi, cum a relevat Meyer-Lübke (*Gram.* III, p. 632), la *ca* din vechea spaniolă, vechea portugheză, italiana de sud (în aceasta, pentru *quia*), vechea lombardă și vechea sardă (în aceasta și pentru *quia*).

CAPITOLUL V

LEXICUL

§1. O înșirare a termenilor de origine latină păstrați de limba română ar trebui făcută clasificîndu-i după domeniile sociale și naturale la care se referă și deci în legătură cu orizontul spiritual și cu preocupările românilor din acel timp. Despre aceste lucruri știm foarte puțin, așa că, de fapt, limba servește ca un izvor de informații asupra lor. Firește, un termen poate trece cu vremea dintr-o categorie în alta. Aceste sfere de activitate, aceste domenii ale lumii la care se referă termenii latini, — singurii existenți în epoca de formație a românei — trebuie deduse din termenii astfel cum îi avem atestați mai tîrziu, așa că noi trebuie să încercăm a vedea ce cuvinte de origine latină existau atunci în limbă și ce sensuri aveau ele. Diferitele domenii ale vieții au trebuit să fie reprezentate prin aceiași termeni și în trecut, dacă termenii în discuție nu și-au schimbat sensul, și deci acele ocupații au existat la români și în epoca de formare a limbii lor. Lucrul acesta l-a făcut W. Domaschke, *Der lateinische Wortschatz des Rumänischen*, în *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, XXI—XXV, p. 65—173 (vezi și cele spuse de S. Pușcariu, *Dacor.* I, p. 401—417). Noi renunțăm a mai face aici acest lucru. Dintre termenii care dovedesc anumite preocupări și activități la români în epoca de formație a limbii lor, vom pomeni numai pe aceia care dovedesc existența unor ocupații, a unor preocupări despre care s-a afirmat de unii că n-au existat la români în această epocă sau cel puțin au fost puse la îndoială de unii învățați.

În epoca aceasta, în care, cu excepția malului stîng al Dunării, unde se păstrează orașe ca Dierna, Sucidava, Turris, Aliobrix, Bărboși etc., viața orășenească este la noi complet distrusă și se accentuează regimul obștilor sătești, care, de altfel, nu dispăruse complet nici sub stăpînirea romană, limba latină din părțile noastre pierde în mod necesar o serie de cuvinte de civilizație. Tot ce privește viața orășenească dispare sau capătă sensuri noi, adaptate vieții rurale. Noi vom examina întîi disparițiile de cuvinte provocate de rusticizarea și sărăcirea vieții și apoi evoluțiile semantice provocate de aceleași fenomene. De altfel, rusticizarea vieții se produsese chiar în secolul al III-lea e.n., așa că disparițiile lexicale provocate de acest fenomen au avut loc chiar în latina populară (astfel, de exemplu: *domus* este înlocuit aproape pretutindeni cu *casa* „cabană"). Dar acum rusticizarea vieții se produce total. Nu va fi fără interes să examinăm și de ce unii termeni de origine latină, care s-au pierdut în celelalte limbi romanice, s-au păstrat în română.

În epoca de formație a limbii române s-au produs și alte inovații lexicale, și anume: derivarea de noi cuvinte prin sufixe și prefixe moștenite din latină

și din tracodacică și împrumutarea cîtorva cuvinte din limbile greacă și albaneză (albaneza se vorbea atunci — cel puțin unul din dialectele ei, cel de sud, adică cel tosc — pe o parte a teritoriului românesc primitiv, deci cu mult mai la nord decît astăzi). Numeroase sînt însă împrumuturile din limba tracodacică, care se vorbea încă în această perioadă. Unele din ele pătrunseseră, desigur, în latină, înainte de secolul al V-lea, dar numai în latina de la sate; acum, societatea romană rusticizîndu-se complet și absorbind aproape pe toți tracodacii care mai rămăseseră romanizați, cuvintele tracodacice vor pătrunde masiv în limbă.

§2. Dispariția aproape totală a vieții orășenești după secolul al V-lea pe teritoriul de formare a limbii române a avut ca urmare întîi de toate dispariția termenilor care desemnau realități urbane. Asemenea dispariții lexicale au fost studiate întîi de S. Pușcariu, *Locul limbii române între limbile romanice*, București, 1921, Academia Română, *Discursuri de recepțiune*, XLIX (vezi acum *Études de linguistique roumaine*, Cluj, 1937, p. 40—41, unde s-a tipărit traducerea franceză a lucrării pomenite) și *Limba română*, I, București, 1940, p. 354—355.

S. Pușcariu a relevat, *op. cit.*, p. 354—355, că s-au pierdut termenii *villa*, *forum*, *platea* (fr. *place*, it. *piazza*), *strata* (it. *strada*), referitori la „aspecte" ale orașelor. De fapt *villa* nu trebuia pomenit, întrucît designa „casa de la țară a unui fermier (a unui posesor de moșii)", deci nu o realitate tipic orășenească. Pușcariu însă nu relevă că s-a pierdut și termenul pentru oraș: *urbs*, și termenul pentru sticlă, *vitrum*, care e drept că nu caracteriza numai viața de oraș, sticla fiind utilizată și la țară (vase de sticlă s-au găsit în morminte din secolele al III-lea — al IV-lea e.n., în Moldova de mijloc chiar, unde locuiau atunci, desigur, daci neromanizați, cum am văzut mai sus, I, cap. IV, §10). Philippide, *O rămășiță din timpuri străvechi: jioară*, în *Arhiva*, XXV (1914), p. 145—172, a susținut că strămoșii românilor primiseră cuvîntul grec ὕαλος „cristal", care suna în latina populară **įuálu*, și că acest cuvînt a dispărut cu vremea, rămînînd însă în expresia: *limpede cumu-i vioara* (*γ'ioara*), care la origine însemna: „limpede cum e cristalul". Nu s-a pierdut însă termenul *marmură* (< lat. *marmor*), nici cel pentru „coloană, „stîlp", **sturu* (< v. gr. στύλος), ceea ce dovedește că românii au avut totuși cunoștință despre unele din elementele vieții de oraș.

S. Pușcariu (*Limba română*, I, p. 353) a arătat că româna a pierdut termenii referitori la navigație (el zicea: referitori la mare): *insula*, *portus*, *navis* etc. S-au păstrat însă *mare* și *unda* „val", „undă", acesta din urmă numai cu sensul de „undă", nu și cu cel de „val", mai puțin cunoscut de la o vreme românilor, ca unii care nu mai călătoreau pe mare. Tot Pușcariu a arătat că s-au pierdut și termenii referitori la pești și pescuit, în afară de *luntre* și de *pește*. Faptul se explică prin aceea că românii aveau mai rar drumuri la mare și că nu se mai ocupau cu pescuitul în apele mai mari, ca Dunărea, și în lacurile de pe lîngă Dunăre, care erau în spațiul lor etnic (o mare parte din terminologia românească a pescuitului va fi împrumutată de la slavi), cel puțin în epoca influenței slave vechi.

Interesant este că în această perioadă de dispariție a vieții orășenești dispare și termenul *vicus* „sat", și nu numai la români, dar și la popoarele romanice occidentale, care l-au înlocuit cu alte cuvinte: *villa*, *populus* (devenit pe alcurea

poplus) etc. Condiţiile noi de creare a satelor din evul mediu au dus la pierderea vechii numiri şi la crearea altora.

Fireşte, s-au pierdut mulţi termeni referitori la elemente ale vieţii culturale : *liber, stylus, littera, litterae, scriptor* etc. S-a păstrat numai : *a scrie* (< *scribere*), — dar, desigur, scrisul nu era practicat de români, ci de negustorii greci care veneau în contact cu ei — şi *carte* „scrisoare" (acesta este sensul cel mai vechi, păstrat pînă astăzi în Transilvania, Crişana şi Banat) (< lat. *c(h)arta* „papirus", „ceva scris", „scrisoare"). S-au pierdut şi unii termeni care aveau un sens abstract, fiind înlocuiţi cu termenii care aveau un sens înrudit concret. Astfel *justus* „drept" şi *justitia* „dreptate" au dispărut, făcînd loc lui *directus* sau **drectus* „drept" (sens concret), „direct", şi lui **d(i)rectitas* sau **d(i)rectas, -atis*, dacă nu cumva *d(i)reptate* este un derivat românesc din această epocă : **direptătate*, redus prin haplologie la *d(i)reptate*.

S-au pierdut şi mulţi termeni privitori la armată, război şi arta militară. N-au rămas decît aceia care se refereau la posibilităţile de luptă ale unei populaţii rustice feudale : *oaste* (< lat. *hostis*, care apare cu acest sens „oaste" deja în latina populară, cum probează v. fr. *ost* „oaste"), *luptă* (< lat. *lucta*), *bătaie*) (< *batt(u)alia*), *arc* (< *arcus*), *săgeată* (< *sagitta*), *armă* (< *arma*, pl.), *scut* (< *scutum*) etc. De altfel aceiaşi termeni s-au pierdut şi în Apus, acolo introducîndu-se terminologia şi arta militară a năvălitorilor germani.

§3. S-au pierdut acei termeni creştini care se referă la organizaţia bisericească superioară sau accesorie şi la monarhism : *biblia* (dar s-a păstrat *scriptură* în *sfînta scriptură*), *canonicus, diaconus, elemosyna* („milă", „pomană"), *episcopus, eremita, monachus, monasterium, parochia, plebs* (dar s-a păstrat *populus* > *popor*, (pentru care vezi mai jos, 7§), *benedico, ecclesia* (aceasta exista în latina din Balcani ca termen care designa comunitatea creştină, cum arată inscripţiile), *evangelium, spiritus, saeculum*, păstraţi în limbile romanice occidentale, unii chiar la albanezi (vezi S. P u ş c a r i u, *Limba română*, I, p. 355). N-au rămas în uz decît termenii referitori la elementele absolut indispensabile vieţii creştine, deci termenii referitori la un creştinism rustic. Se ştie că, în secolele al VI-lea şi al VII-lea, viaţa bisericească s-a dezorganizat total pe teritoriul de formare a poporului român. În legătură cu aceasta stă şi pierderea celor mai multe din numele lunilor, care au fost înlocuite cu formaţiuni noi. S-au păstrat : *gerar, făurar, marţu* (în macedor., de unde şi *mărţişor*) (< *Martius* [*mensis*]), *prier* (< *Aprilis*) şi *gustar* (< *Augustus*)[1]. S-au creat : *florar, cireşar, cuptor, răpciune, brumar* (există şi în retoromană, deci e o creaţie a latinei populare), *brumărel*. Pentru decembrie s-a impus *îndrea* (< *Andreas*, numele sfîntului sărbătorit la 30 noiembrie. Numele lui Iisus Hristos, **Ğesu *Cristu*, nu s-a pierdut, dar a fost înlocuit mai tîrziu, sub influenţa limbii slave, cu actualul nume *Iisus Hristos*. Creştinismul adusese o schimbare în antroponimia latină : au pătruns în limbă numeroase nume de botez de origine biblică sau greacă. Ele s-au păstrat la români : **Ğiorḑu* (cf. *Sîngeorz* numele sărbătorii sau al unor localităţi din Ardeal)

---

[1] Numele lunilor au suferit unele modificări formale prin asocierea cu alte cuvinte : *gerar* cu *ger*, *făurar* cu *faur* „fierar", *gustar* cu *a gusta* (la acesta din urmă însă s-a adăugat sufixul *-ar*, prin analogie cu celelalte nume de luni). Avem a face cu fenomene de etimologie populară.

(< *Georgius*), *Nicoară* (< *Nicolă(u)s*), *Medru* (cf. *Sîmedru* < *Sanctus Demetrius*, cu prefacerea neexplicată a lui *tr* în *dr*), **Dane* (< **Danne*) < **Jannes* (= *Johannes*); cf. *Sînzănii*, *Sînziene*, unde faptul că numele sărbătorii a devenit și numele unei plante și se întrebuința cu această formă foarte des la plural, a adus prefacerea lui *á* în *ą* (cf. *ladă, lăzi, scară, scări* etc.), **Pietru* (cf. *Sînpietru* sau *Sînchetru*) (< *Pĕtrus*). Tot în această epocă, numele sărbătorii nașterii lui Hristos, *Creatione*, adică „crearea lui Hristos", a devenit nume de botez: **Creăciune*, **Crăciune* și apoi, prin considerarea acestuia ca un vocativ și crearea unui nou nominativ, *Crăciun*, dacă nu cumva acesta din urmă a fost împrumutat de la slavi, care primiseră cuvîntul de la români și dalmați în chiar epoca de formare a celor două limbi.

§4. Existau, în acest regim gentilic și de obști sătești și meseriași, ceea ce era de așteptat. Limba o dovedește: *faur* (< *faber, fabrum*), *lemnar* (< *lignarius*), *dogar* (< *dogarius*), *fierar* (< *ferrarius*), *aurar* (< *aurarius*), *morar* (< *molarius*; cf. și *mola* „moară"; morile erau de apă), *măcelar* (< *macellarius*), *olar* (< *ollarius*)[1]. Se cunoșteau metalele: *aur, fier, argint, aramă, plumb* și *sulf* (< *sulfur*) (< cf. și macedor. *șclifur* < *sulfur*; prin **slufur* < **sclufur*, existente chiar în latina populară). Existau și *negustori* (< *negotiator*), care practicau *negoț*) (< *negotium*), *se vindea, se cumpăra* (< *vendere, comparare*). Acești negustori erau străini, și anume greci. Probabil că meseriașii nu erau străini. Romancele purtau încă unele podoabe: *brățări* (< *brachiale*), *cercei* (< *circellus*), *inele* (< *anellus*) și *mărgele* (< *margella*).

Se susține de unii că românii n-au mai cunoscut pe împărați începînd din epoca năvălirilor barbare. În general susțin aceasta cei care cred că românii au trăit aproape exclusiv la nordul Dunării. Ei cred că, multă vreme, cuvîntul *împărat* s-a păstrat numai în poveștile cu împărați. Dar din moment ce unele ramuri ale românilor au trăit mereu și în sudul Dunării, o asemenea explicație, apare falsă. Românii suddunăreni au trăit într-un imperiu — cel bizantin — sau în preajma lui, așa că termenul denumea oricînd o realitate statală autentică (chiar după a. 600).

§5. Tache Papahagi (*Dispariții și suprapuneri lexicale*, II, în *Grai și suflet*, IV, p. 86) atrage atenția asupra dispariției în română a cuvintelor: *aestas* „vară", *apes* „albină", *appellare* „a chema", *armentum* „turmă", *bellus* „frumos", *brevis* „scurt", *colus* „furcă", *cor* „inimă", *dux* „conducător", *puer* „fecior", „rob", *sapere* „a ști", *sepelire* „a înmormînta", *sequere* „a urmări", *uxor* „soție" etc. De fapt unele au dispărut în latina populară (vezi mai sus, II, cap. V, §3). Cuvintele: *dux, sepelire, sequere, uxor*, poate și *puer, cor* și *colus*, s-au păstrat, probabil, și după aceea, în epoca de formare a românei; *puer* a fost înlocuit cu *copil*, fie în epoca de sfîrșit a latinei populare, fie în epoca de formare a românei (*copil* însemna atunci „*bastard*"), dar mai probabil cu *prunc*, care, în Crișana, are sensul de „fiu", „băiat", nu de „copil mic", ca în Moldova și Muntenia. *Sepelire* a fost înlocuit cu a *înmormînta*, după ce **mormăntu* a ajuns să însemne „mormînt" (vezi mai jos, §8). Am văzut mai sus (II, cap. V, §3) că, în latina populară, au dispărut și *mas, maris* și **maritus*;

[1] Unele dintre derivatele date aici au putut fi create mai tîrziu, în epoca de formare a limbii române sau după aceea; dar faptul nu e sigur, și, oricum, unele dintre ele sînt moștenite din latină.

dar au rămas în uz **maritare* şi **inuxorare*, ambele, latineşti populare. Poate *uxor* a dispărut sub influenţă slavă veche (cînd a intrat în limbă *nevastă*) ; mai tîrziu s-au creat *soață* și *soție*, din cuvinte care însemnau „tovarășă", respectiv „tovărășie". Poate şi *aestas* şi *appellare* au fost înlocuite cu *vera* și *clamare*, nu în epoca latinei populare, ci în epoca de formare a românei. *Sequere* a fost înlocuit cu *a urma* și *a urmări*, după ce a pătruns în limbă **urma* sau **orma*, de origine greacă, deci, poate, în epoca de formare a românei.

Tache Papahagi (*ibid.*) a arătat că : „Spre deosebire de dacoromână, dialectul aromân și astăzi încă cunoaşte reprezentanţi direcţi ai elementelor *aperire*, *ex-*carpire* (*carpĕre*) [cf. macedor. *scărkescu*], *femina*, *flumen*, *īmus* [„*mergem*"], *mensis*, *mundus*, *vīginti* etc. ; s-ar putea oare deduce de aici că toate aceste forme vor fi fost străine de lexicul aceleiaşi latine vulgare transplantate în nordul dunărean ? Învăţatul bucureștean admitea că aceste cuvinte existau și în latina populară din Dacia, ca şi *centum*, şi că au fost înlocuite mai tîrziu cu termenii : **dīscludere*, *colligere*, *familia*, *rivus*, *mergimus*, *luna*, *lumen*, *douăzeci*, tot aşa cum *aúă* a fost înlocuit cu *strugur*(*e*). Dar putem admite că, în unele cazuri, era o deosebire între latina populară din Dacia și cea din Moesia. *Luna* pentru *mensis*, din Dacia (vezi mai sus I, cap. IV, §15), o arată clar (în Dacia, cuvîntul *luna* a căpătat şi sensul temporal). *Femina*, *flumen*, *mundus* au putut exista la românii nordici chiar pînă în timpul influenţei slave, cînd au fost înlocuite cu *nevastă*, *fămeață* (acesta din urmă capătă tîrziu sensul de „femeie"), *rîu*, *lume*.

În alte cazuri, relevate de Tache P a p a h a g i, *GS*, IV, p. 86, existau în limbă mai multe forme și fiecare dialect s-a fixat la una din ele. La macedoromâni s-au impus *auș*, *spesu̯*, *des*(*u̯*), *muš*(*ę*)*at*(*u̯*), iar la dacoromâni *bătrîn*, *des*, *frumos*. Dar *muš*(*ę*)*at*(*u̯*) este un derivat scurtat de la *frumos* : *frumușat* ; deci înlocuirea a avut loc mai tîrziu. În ce priveşte exprimarea ideii de „bătrîn" (subst.), dacoromâna a preferat forma latinească populară. Dar macedoromâna n-a rămas la *avus* „strămoş", „bunic", care trebuia să dea **au*, ci și-a creat derivatul *aúșu̯*, probabil mai tîrziu, căci, poate, sufixul *-úș* există în limbă din epoca influenţei slave. Păstrarea lui *des* se explică prin aceea că s-a pornit de la densitatea materială și s-a aplicat și la evenimente ; păstrarea lui *spesu̯* se explică, prin aceea că s-a pornit de la densitatea temporală, pentru a se întrebuința cuvîntul și cînd se vorbea de materie.

§6. S. P u ş c a r i u, *Dicționarul Academiei*, Bucureşti, 1926, Academia Română, M.S.L., Seria III, tomul III, mem. 7, p. 215 (el reia unele constatări făcute de D. C a r a c o s t e a, *Wortgeographisches und Wortgeschichtliches vom Standpunkt der Homonymität*, *Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien* I, p. 79—137, passim) susţine că româna a pierdut o serie de cuvinte latine pentru că, în epoca sa de formaţie, acestea au ajuns omofone cu altele, tot de origine latină : pluralul *alae* „aripi" > **are*, *amo* „iubesc" > **amu*, *audet* „cutează" > **au̯de*, *avicellus* „pasăre" > **ačellu*, *callum* „bătătură" (la picior) > **cal*, *carus* „drag, scump" > **car* (dar cum, multă vreme, consonantele duble s-au păstrat în română, omofonia, n-a fost, în acest caz, posibilă, şi, poate, dispariţia lui **caru* „drag", „scump" s-a produs numai prin pătrunderea în limbă a cuvintelor slave *drag*, *scump*), *labrum* „buză" > **lau̯ru*, *secare* „a tăia", „a cosi", „a secera", „a spinteca" > (*a*) *seca*. P u ş c a r i u (*op. cit.*, p. 214—215) a arătat că *sîn* < lat, *sanus* a

fost înlocuit cu *sănătos* (< lat. *sanitosus*) numai la dacoromâni, pentru că la ei a ajuns omofon cu *sîn* < lat. *sinus*, și că același cuvînt s-a păstrat la macedoromâni și istroromâni pentru că acolo evoluția fonetică a menținut distincți fonetic pe urmașii lui *sanus* şi *sinus* : macedor. *sîn*, dar *sin*, istrorom. *săr*, dar *sir*. La p. 215, Puşcariu zicea : „Poate şi la *arină* < *arena*, omonimia cu [numele] fructul[ui] arinului să fi fost cauza pentru care acest cuvînt a fost înlocuit prin „nisip" sau „homoc" etc. ; el pare a se fi păstrat numai în regiunile unde copacului i se zice *anin*, iar fructului său *anină*".

Putem adăuga şi alte fapte la cele descoperite pînă azi. Desigur, şi lat. *molere* „a măcina" a dispărut din română din cauză că unele forme ale lui se confundau, în română, cu forme ale lui *mori* „a muri" (lat. pop. *morire*), după rotacizarea lui *l* intervocalic. Şi, poate, din cauza confuziei cu *mori* a dispărut şi *moliri* „a clădi", cînd *l* intervocalic a devenit, în română, *r*. Desigur, şi lat. *silva* „pădure" a dispărut şi a fost înlocuit cu *pădure*, pentru că în urma schimbărilor fonetice din această epocă, ajunsese a suna *sẹalbă* și se confunda cu cuvîntul actual *salbă*, a cărui origine e obscură, dar este vechi în limbă şi poate fi de origine tracodacică.

§7. Cum am văzut la I, cap. IV, §11, o listă a cuvintelor latine panromanice, care au dispărut în română, a dat I. F i s c h e r, în articolul *Panroman sauf roumain*, în *RRL*, IX, 1964, p. 592—602, publicat şi în versiune românească : *Cuvinte panromanice absente din limba română*, în *SCL*, XVI, 1965, p. 441—447[1]. Autorul s-a limitat la înregistrarea cuvintelor care se găsesc în toate limbile occidentale tocmai pentru a nu include în lista sa termeni care n-ar fi existat în latina populară de la baza românei. El face constatarea că numărul acestor cuvinte este cu mult mai mare decît cel al cuvintelor panromanice pierdute de oricare din limbile romanice occidentale : este vorba de 210 cuvinte. Autorul înţelege că nu toţi aceşti termeni au dispărut în limba română ca limbă individualizată, aparte. Noi am arătat mai sus, la II, cap. V, §5, că 26 dintre ei au dispărut în latina populară mesodacică. Alţi termeni au dispărut însă, în epocile următoare, în special în epoca de formaţie a românei. Am arătat *ibid.*, că dintre cei dispăruţi în latina populară, trebuie scăzuţi trei termeni, care sînt inovaţii ale Romaniei occidentale și nu au existat deci în latina populară de la baza românei : *infans*, *molinus*, *molinarius* ; tot așa trebuie să scădem şi din cei dispăruţi mai tîrziu, doi termeni : unul care a fost păstrat de macedoromână, *ruga* (<macedor. *arugă*) și altul, *sabbatum* „sîmbătă", care n-a existat în latina de la baza românei, fiind înlocuit acolo cu varianta fonetică **sambata*. Fischer n-a încercat să vadă care termeni au dispărut în perioada de formare a românei (el nici nu admite o asemenea perioadă în istoria limbii române) şi care termeni au dispărut în perioada influenţei slave vechi sau mai tîrziu. Din lista cuvintelor panromanice, stabilită de Fischer, următoarele cuvinte au dispărut, probabil, în perioada de formaţie a românei, datorită faptului că strămoșii românilor n-au mai practicat profesiunile la care se referă şi n-au mai cunoscut elementele unei culturi materiale și spirituale superioare (păstrăm clasificarea pe categorii semantice, făcută de Fischer, aducîndu-i unele modificări şi adăugînd unele categorii noi) :

[1] Vezi şi cele scrise de el în *Istoria limbii române*, II, Bucureşti, 1969, p. 110—116.

I. Termeni de marină și de pescuit: *ancora* „ancoră", *ballaena* „balenă" (dispărut din cauză că n-a mai fost cunoscut pe teritoriul mesodacic acest animal din oceanele îndepărtate), *lampreda* „o specie de pește", *ostreum* „stridie", *portus* „port", *puppis* „pupă" (partea dinapoi a corăbiei), *restis* „funie", „frînghie", *tinea* „lin" (pește), *velum* „vetrilă", „pînză de corabie". Mai toți au dispărut fără a fi înlocuiți cu alții (numai *restis* a fost înlocuit cu *funis*, *frimbia*).

II. Termeni militari: *hasta* „lance", *lancea* „suliță" (dar acesta a putut dispărea în epoca influenței slave, cînd s-a impus *suliță*), *latro* (subst.) „mercenar", „hoț", „tîlhar", *pectorale* „harnașament de piept", *turris* „turn", *vagina* „teacă" (de sabie). Mai toți au dispărut fără a fi înlocuiți (*vagina* a fost înlocuit cu *teacă*).

III. Termeni comerciali: *alumen* „alaun", *arca* „ladă" „dulap", „sicriu" (acesta a putut dispărea în epoca influenței slave, cînd a fost înlocuit cu *ladă*), *mataxa* „mătase nelucrată" (acesta totuși s-a putut păstra), *pumex* „spumă de mare" (o rocă), *purpură* „purpură" (acesta, de asemenea, s-a putut păstra), *saeta* „mătase", *sagma* „samar" („șa de lemn pentru poveri"), *situla* „ciubăr", „ciutură", „cofă", „găleată" (înlocuit cu **kiutula*), *velum* „văl".

IV. Nume de plante: *alnus* „arin", *apium* „țelină", *genista* „grozamă", „drobiță", *pampinus* „viță de vie", „frunză de viță de vie", *papaver* „mac" (plantă), *pervica* „floare albastră", *planta* „creangă", „vargă" (s-a moștenit însă *implantare* > *a împlînta*"), *pulējum* „minta sau busuiocul cerbilor", „polei" (o plantă), *racemus* „strugure", *rapum* „sfeclă", „nap", *rosa* „trandafir", *ruta* „rută" (o plantă). Toate aceste numiri au fost înlocuite în epoca de formare a românei sau în epoca influenței slave cu termeni autohtoni: *arin, strugure*; latini: *viță de vie, virga*; slavi: *țelină, mac, sfeclă, rujă*.

V. Termeni privind agricultura, viticultura și zootehnia: *anas* „rață", *arista* „țep al spicului", „spic", *pala* „sapă", „lopată", *pertica* „prăjină", *pratum* „livadă", „fînaț", *radix* „rădăcină", *rigo, -are* „a stropi", „a uda", *sarculo, -are* „a săpa", „a plivi", *vimen* „creangă mlădioasă", „vargă", *vindemia* „culesul viilor", „timpul culesului viilor", *vindemiator* „culegător la vie".

VI. Termeni privind viața orășenească și cultura spirituală: *ars* „artă", „știință", *balneum* „baie", *ballo, -are* „a dansa", *fornax* „cuptor", „fierărie", *lampas* „faclă", „tăciune", „lampă", *lanterna* „felinar", „lampă", *lectus* „pat", „năsălii", *lima* „pilă", *littera* „literă", „scrisoare" *mantellum* „prosop", „ștergar", „față de masă", *populus* „popor" (acesta s-a păstrat cîtva timp sub forma **pópur*, dar a fost înlocuit cu derivatul imediat (fără sufix) *popóru*, cu accentul pe următoarea silabă, un derivat regresiv din **poporeanu* „membru al unei parohii", creat după epoca de influență slavă); *regula* „linie dreaptă", „regulă (de purtare)", *rete* „rețea", „mreajă", „pînza păianjenului", *villa* „casa de țară a unui fermier", „moșie dată în arendă", „curte", *uncia* „uncie". Unii din aceștia au dispărut: *ars, regula, uncia, villa*; alții au fost înlocuiți cu termeni latini: *coctorium, pavatum* (de unde, poate, rom. *pat*), cu derivate românești: *ștergar*, sau cu cuvinte bizantine: *prosop*. *Ballare nu* s-a răspîndit la noi, unde a rămas în uz *jocare*.

VII. Termeni referitori la viața monahală și la noțiuni religioase abstracte: *abba(s)* „stareț", înlocuit, poate, cu *avă*, bizantin, *monachus* „călugar", *parabola* „parabolă", *pietas* „evlavie", „pietate", *stren(u)a* „daruri pe care

și le făceau romanii la sărbători". Poate, acești termeni n-au dispărut din limbă pînă ce n-au fost înlocuiți cu elemente slave.

VIII. Termeni referitori la corpul omenesc și la acte și stări fiziologice, boli etc. ale omului și animalelor: *membrum* „membru", „mădular", *laboro, are* „a lucra", *saliva* „scuipat", *ructus* „rîgîit", „gîrîit", *opera* „muncă", „îndeletnicire", *nanus* „pitic", *natis* „fesă", *planta* „talpa piciorului", „picior", *planctus* „lovire în propriul piept, ca semn de supărare", „bocete", „durere mare", *pavor* „teamă", „turburare", *timor* „teamă", *merda* „baligă", „excremente", *rabies* „turbare", *lassus* „obosit", *salvus* „sănătos", „teafăr", „în bună stare", *valeo, -ere* „a fi sănătos", „a avea putere", „a fi în stare de ceva"; *robur* „putere", *vellutus* „cu păr". Aceste cuvinte au fost înlocuite cu **medullariu*, derivatul **scupitu*, **stupitu* de la *scopire*, **stopire*, *rîgîit* (*gîrîit*) (onomatopee sau de origine slavă veche), *pitic*, **buccă*, *teamă* (derivat imediat de la **teamere*, **sănu* și **sănetosu*, *a fi sănătos*, *putere* etc.

IX. Termeni referitori la căile de comunicație: *semita* „cărare", „potecă", *via* „drum", „cale", „stradă", înlocuiți cu **cărariă*, **calle*.

X. Termeni referitori la animale: *vipera* „viperă", alături de care s-a impus și *năpîrcă* (în acest caz nu avem propriu-zis o înlocuire).

XI. Termeni referitori la alte realități: *amplus* „întins", „mare", „încăpător", „strălucit", „măreț", *bulla* „bășică", „bășică de apă" („bulbuc"), „sferă de aur pe care o purtau tinerii romani pînă la vîrsta de șaptesprezece ani", *color* „culoare", „față", „pretext", *committo -ere* „a pune împreună", „a întruni", „a pune să se lupte unul cu altul" etc., *cuculus* „cel care spune vorbe dulci femeilor", „cel care umblă după femei", *findo, -ere* „a despica", „a crăpa", „a deschide", „a spinteca", „a despărți", *jungo, -ere* „a înjuga", „a înhăma", „a uni", „a lega", *gratus* „recunoscător", „plăcut", *jam* „tocmai", „îndată", „în curînd", *memoro, -are* „a aminti", „a povesti", *moveo, -ere* „a mișca", „a determina", „a cînta (din liră)", *mundus* (adj.) „curat", „sănătos"; (subst.) „podoabă", „mobilă pentru toaletă", „lume", *nullus* „nici un", „nimic", „care nu există", „slab", *obscurus* „întunecos", *par* „pereche", *pauci* „puțini", *pejor* „mai rău", *persona* „față", „persoană", *plus* „mai mult", „mai", *precor, -ari* „a ruga", *punctum* „înțepătură, „punct", *pituita* „clei de copaci", „gumă", „muci", „puroi", „guturai", *planus* „drept", „neted", „întins", *polio, -ire* „a face neted, drept, plan", „a unge", „a vărui", „a face strălucitor", *praesto, -are* „a sta înainte", „a adăposti", „a apăra", „a fi mai presus de", „a întrece" etc., *purgo, -are* „a curăți", *purus* „curat", *ruga* „încrețitură" (dar s-a păstrat în macedor. *arugă* „locul pe unde intră oile în strungă, ca să fie mulse"), *salvo, -are* „a salva", (*ad*)*satis* „destul", „deajuns", „mult", *semper* „(în)totdeauna", *sequor, -i* „a urma", *solus* „singur", *stagnum* „apă stătătoare", *tardo, -are* „a întîrzia", „a opri", *tectum* „acoperiș", *tempto, -are* „a încerca", *tepidus* „călduț", *transversus* „pieziș", *vanus* „deșert", *vello, -ere* „a smulge", *versus* „spre", „către", *veto, -are* „a opri", „a sfătui să nu facă", „a nu da voie", „a se împotrivi", *vicis* (gen,.) (nom. și pl. *vices*) „rînd", *vilis* „de preț mic", „ieftin", „de nimic", *volvo, -ere* „a înfășura".

Așadar, cea mai mare parte a termenilor panromanici, pierduți în română, au dispărut în epoca de formare a românei, ceea ce este explicabil.

§8. În această epocă s-au produs o serie de evoluții semantice, explicabile prin rusticizarea societății românești. Firește, este greu să cronologizăm

schimbările semantice, dar ele se pot cronologiza într-o oarecare măsură. Sînt în special de considerat ca petrecute în epoca de formare a limbii noastre, cele care se întîlnesc în toate dialectele române.

Rusticizarea vieţii a făcut ca o serie de termeni, care aveau un sens concret şi unul abstract, să rămînă numai cu sensul concret, potrivit cu realităţile rustice. Astfel *subtilis* „subtil" şi „subţire" a ajuns să însemneze numai „subţire", *luminaria* „lumină naturală de astru sau artificială", „lampă" a ajuns să însemneze numai „lumînare", deci numai „lumina de ceară". *Fimbria, -ae* „extremitate", „capăt", „limba unei flăcări", care la scriitori tîrzii (Pliniu şi Apuleius) şi deci şi în latina populară însemna „marginea unui veşmînt" (în latina populară suna **frimbia*, cu metateza lui *r*, cum dovedesc rom. *frîmbie* şi *frînghie* şi fr. *frange*, acesta din urmă cu sensul din latina populară), în româneşte a ajuns să însemneze „sfoara care serveşte pentru legatul unei haine" şi „frînghie" (sens existent în Moldova şi Muntenia). Schimbarea, relevată de Densusianu, *Viaţa nouă*, I, 1905—1906, p. 536, în cadrul articolului *Limba noastră ca icoană a vieţii culturale* (p. 533—544), nu s-a putut produce decît ca urmare a rusticizării vieţii orăşeneşti din secolul al V-lea. Tot în această epocă *punte*, care însemna pînă atunci „pod", a ajuns să însemneze numai „punte", deoarece podurile au fost distruse şi n-au mai rămas decît punţile de peste apele mici. De asemenea *ruga* „creţ" (subst.) şi „stradă" („drum mărginit de case") (cf. fr. *rue*), a ajuns să însemneze la macedoromâni — unde sună *arugă*-, „locul pe unde intră oile în strungă, ca să fie mulse". *Monumentum, monimentum*, care însemna „monument" şi „mormînt", a început să însemneze numai „mormînt"; restrîngerea de sens apare, evident, ca un reflex al trecerii unei populaţii de la o viaţă orăşenească, de lux, la una rustică, mai săracă. Aceste schimbări semantice au fost relevate de S. Puşcariu. Densusianu a relevat, în *Viaţa nouă*, I, p. 535 (în cadrul articolului pomenit mai sus), că un cuvînt ca *cetate* (< lat. *civitate*), care în latină însemna „cetăţenie", „comunitatea cetăţenilor" şi „oraş", a ajuns să însemneze numai „cetate" (în antichitate şi evul mediu, oraşele erau întărite; la noi, însă, din noţiunea de „oraş" n-a mai rămas decît noţiunea de „întăritură", „fortăreaţă", pentru că orice viaţă orăşenească a dispărut; în cîteva limbi romanice occidentale, cuvîntul şi-a păstrat sensul de „oraş": it. *città*, sp. *ciudad*).

Căpătare (pe atunci **căpetare*, din lat. **capitare*), care însemna „a termina", „a ajunge la capăt" (doar cuvîntul latin popular e un derivat de la *caput*[1]; greşea W. Meyer-Lübke, *REW*, ediţia a III-a, p. 153, nr. 1635, cînd credea că acest cuvînt însemna „a lua" şi că derivă de la *capere* „a lua"), a ajuns să însemneze „a obţine", „a căpăta", „a primi". Acest sens se găseşte totuşi în unele limbi romanice occidentale (it. *capitò una malatia* „a căpătat o boală, sard. logudorez *kabidare* „a primi" şi v. fr. *acheter*, din **capitare* „a obţine", cu prefixul *ad-*, devenit *ac-*); italiana are însă *capitare* „a ajunge", ceea ce poate arăta că evoluţia semantică este deja latinească populară. Desigur, din epoca de formare a românei, cuvîntul român a fost pus în legătură

[1] Poate că sensul cuvîntului a plecat nu de la *caput* „capăt", ci de la *caput* „capital"; dar faptul că *a scăpăta*, discutat imediat mai jos, pare a fi la origine un termen comercial sau financiar nu e o dovadă că tot aşa stau lucrurile şi cu **capitare*.

cu *capăt* „sfîrșit", care e format pe baza pluralului *capete*; moștenit din latinește (s-a simțit nevoia de a se distinge între „cap" și „capăt", și s-a creat, chiar din epoca de formare a românei, și singularul *capăt*). În macedoromână, **capitare* a ajuns să însemneze „a tunde oile în jurul capului", iar *cápit* a ajuns să însemneze „lîna capului". Evoluția semantică, atît de deosebită, a cuvîntului macedoromân pare a se fi produs mai tîrziu, după secolul al VII-lea.

Scăpătare, pe atunci *(*a*)*scăpetare* < lat. **excapitare* —, cu sensul „a pierde din capital" (cuvîntul e un derivat de la *caput* „capital"), „a deveni sărac", cum dovedesc retor. *schavdar*, it. *scapitare*, prov. *descaptar* „a suferi pierderi" și „a se micșora", „a dispărea", „a se pierde" —, se referea, desigur, la început la capital, și nu la omul care pierdea capitalul. Sensul „a sărăci" s-a păstrat numai în dialectele dacoromâne. Foarte probabil, el a existat și în macedoromână. Sensul „a se micșora", „a se pierde", „a dispărea" s-a păstrat numai în macedoromână, dar e sigur că a existat și în dacoromână, căci numai prin el se pot explica celelalte sensuri pe care le mai are cuvîntul în dacoromână și în macedoromână: „a asfinți", „a apune" (vorbind despre soare). În macedoromână s-a dezvoltat și sensul de „a înghiți", „a devora". S. Pușcariu (*Et. Wörterbuch*, p. 24, nr. 273) credea că sensul de „a apune" provine din sensul „a decapita", iar Candrea și Densusianu, *Dicț. etim.*, p. 37—38, nr. 242 (vezi și Densusianu, *G.S.*, II, p. 322—323), credeau că acest sens provine din sensul de „vîrf al unui munte", pe care îl avea *caput*. Nici una din cele două explicații nu poate fi acceptată, din cauză că nu avem în celelalte limbi romanice nimic care să ne dea dreptul să socotim sensurile „a decapita" și „a apune" ca latinești populare. Explicația cea mai plauzibilă e că un termen comercial și financiar, referitor la camătă, a fost aplicat de romani, poate, chiar în epoca tîrzie a imperiului, dar, sigur, după secolul al V-lea, cînd viața orășenească s-a distrus total la ei, la realități cu totul deosebite, și în special la apusul soarelui.

Lucro, -are „a cîștiga" și *lucrum* „cîștig" au ajuns să însemneze „a lucra" și „lucru, obiect material" (atît în dacoromână, cît și în macedoromână, ceea ce garantează vechimea fenomenului semantic). Această evoluție semantică presupune că, în epoca de formare a românei, munca manuală a agricultorilor și meseriașilor producea cîștig, care nu era posibil decît prin comerț (*negoț* < *negotium*). Am văzut însă mai sus că erau în această epocă atît meseriași, cît și negustori. Evoluția semantică în discuție nu se poate concepe decît la agricultori și meseriași. Acest cîștig era atît al muncitorului, cît și al latifundiarului. Vechiul cuvînt pentru „a cîștiga" și „cîștig", pierzîndu-se, au trebuit să apară altele cu acest sens. În dialectele moldovenesc și muntenesc a ajuns să aibă acest sens *castigo, -are*, care deja în latină însemna nu numai „a pedepsi", dar și „a corecta", „a îndrepta", sens ce putea foarte ușor să ducă la „a cîștiga prin corectare". Nici această evoluție nu se poate deci concepe decît în legătură cu munca. La crișeni, maramureșeni și macedoromâni *castigo* a căpătat însă alt sens: „a se îngriji de". Nu putem ști dacă acest sens derivă direct din cel latin, pomenit mai sus („a corecta"), sau din cel existent la moldoveni și munteni. Din verb s-a creat derivatul imediat (fără sufix) *cîștig* (substantiv) (la macedoromâni și în dialectul crișan-maramureșean, de genul feminin: *cîștigă* „grijă", „atenție"). Sensul nou, de „cîștig",

presupune, de asemenea, o viață comercială, care permitea desfacerea produselor agricultorilor și păstorilor români.

Apparare „a pregăti", „a aranja", „a apăra" (în macedor. și dacor.). Evoluția semantică ne dezvăluie viața grea, în continuă luptă cu cei care îi atacau pe români, pentru a le lua averea : pregătirile lor erau pregătiri de apărare. Fapt e însă, că, deja în latina populară, *parare* însemna „a apăra" și „a împodobi", cum dovedesc termenii corespunzători din unele limbi romanice occidentale. De aceea și evoluția semantică din română ar putea fi socotită latinească populară.

Lat. *conventus* „adunare" a căpătat sensul de „cuvînt" (= „discurs", „conversație"). Evoluția se explică prin orînduirea obștilor sătești ,care își aveau adunările de ordin juridic, moștenite, de altfel, de la lumea sclavagistă romană. *Conventus* (*juridici*) erau sesiunile civile periodice ținute o dată pe an cu magistrații provinciei, sesiuni pe care guvernatorii republicii și principatului le țineau succesiv în principalele orașe ale provinciilor. Se pare că acestea durau cel puțin pînă la 30 de zile (vezi O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, I, Leipzig, 1885, p. 331 ; dar ele durau și mai puțin de o lună, cum au dovedit alți cercetători ; iau informațiile din Jean N. Coroï, *Le conventus juridicus en Egypte aux trois premièrs siècles de l'Empire romain* (extrait des *Actes du IV-ème Congrès International des Études Byzantines = Bulletin de l'Institut archéologique bulgare*, Tome IX, Sofia. 1935, p. 363—381). Aceste întruniri ale obștilor sătești erau evenimentele cele mai de seamă la care se ivea ocazia de a vorbi în public, într-o societate în care biserica era slab organizată, iar predica nu juca un rol important. Cum evoluția semantică în discuție a avut loc atît în dacoromână, cît și în istroromână, și chiar în albaneză, unde termenul respectiv, împrumutat din latină, sună *kuvënd* (macedor. *cuvendă* „cuvînt", „vorbă", „conversație" este un împrumut din albaneză sau neogreacă), se asigură vechimea ei. Pentru evoluția semantică, vezi cele spuse, de Candrea și Densusianu, *Dicț. etim.*, sub voce, de Densusianu, *GS*, II, p. 15—18, și de mine *SCL*, VIII, 1957, p. 509—513, în articolul intitulat *Istoria socială în serviciul etimologiei române.*

Pentru alte dezvoltări semantice din aceeași epocă vezi Ovid Densusianu, *Histoire*, I, p. 229, și *Semantism anterior despărțirii dialectelor române*, în *GS*, II, p. 1—21 și 310—327, unde se înregistrează și fapte petrecute între secolele al VII-lea și al X-lea (cronologizarea mai precisă este greu sau imposibil de făcut) și de aceea renunțăm și noi și alegem, din lucrarea sa, numai pe cele care interesează aici).

Multe infinitive substantivate au căpătat acum un sens concret (*mîncare*). Aceste substantive au rămas de genul feminin, pe care-l avea infinitivul ca substantiv abstract. Multe participii trecute, sub forma masculină sau feminină, au devenit de asemenea substantive, căpătînd cîteodată un sens concret. Astfel, *fapt* (< *factum*), *faptă* (< *facta*), *bucată* (< *buccata* „ceea ce ai îmbucat", „îmbucătură" ; cf. sard. *bukkada*, fr. *bouchée* „îmbucătură" etc.), pl. *bucate* „mîncare", apoi „cereale", „avere animală", ceea ce dovedește și un caracter agricol al populației.

§9. Un fapt care se poate să pară curios este păstrarea numelui *Romanus* la români, ca nume etnic, atunci cînd el s-a pierdut la toate celelalte popoare

romanice, cu excepţia dalmaţilor[1]. Numele *Romanus* s-a păstrat la români după secolul al V-lea, pentru că românii erau atunci, la răsărit de Munţii Dinarici, singura populaţie romanică între alte neamuri şi pentru că românii suddunăreni au trăit şi după secolul al V-lea în statul roman (statul bizantin, care era Imperiul roman de răsărit), iar cei de la nord de Dunăre, în state barbare puţin durabile, ca statul avar sau cel gepid. Dacă românii ar fi fost vecini cu alte neamuri romanice şi ar fi avut relaţii cu ele, ar fi trebuit să se dea fiecărui popor romanic, şi deci şi românilor, un nume, prin care să se poată distinge între ele ; iar aceste nume ar fi trebuit să fie altele decît *Romanus* (acesta, bineînţeles, după secolul al VII-lea, cînd limba fiecărui popor s-a conturat şi cînd s-a putut naşte conştiinţa unor popoare romanice deosebite)[2]. Este drept că românii erau vecini cu dalmaţii ; dar se pare că, pînă după anul 1000, aceste două popoare n-au avut multe relaţii şi că nu se simţea nevoia să se facă o distincţie între ele ca neamuri romanice deosebite, ci numai ca romanici faţă de alte neamuri neromanice. De aceea atît românii, cît şi dalmaţii, au continuat a se numi *romani*, după cum străinii au continuat a-i numi *vlahi*. În Apus, populaţia romanică s-a numit pretutindeni, o bucată de vreme *Romani*, dar cu vremea, după naşterea de la o regiune la alta a deosebirilor de grai, deosebiri care au dus la constituirea unor noi unităţi etnice, popoarele romanice au trebuit să-şi dea nume deosebite. Totuşi, unităţi lingvistice ca cea provenţală şi cea catalană n-au dus decît tîrziu la apariţia unor nume etnice. Constituirea popoarelor în Apus s-a făcut în legătură cu statele sau cu unităţile geografice şi de cultură în care se descompune Europa occidentală, iar numele acestor popoare s-au dat fie după numele cuceritorului german (e cazul numelor *francez* şi *lombard*), fie după numele provinciilor romane sau medievale (e cazul numelui *spaniol*), care, de asemenea, se constituiseră ca state (statul Castilia, de unde şi numele de *castilian*), fie după numele unei regiuni mai întinse, care se prezintă ca o unitate culturală (e cazul numelui *italian*). Unele din aceste numiri sînt culte şi s-au născut tîrziu : *spaniol, italian*. Altele sînt populare : *francez, lombard* ; desigur însă că aceşti termeni s-au impus începînd din veacul al IX-lea, cînd francii şi longobarzii şi-au pierdut graiul german şi au acceptat ca limbă maternă franceza şi italiana de nord. În Răsărit, termenul *Romanus* n-a mai putut fi scos din uz, ca în apus, de alţi termeni proveniţi de la numele unui stat nou creat sau al unei regiuni unitare, căci, la începutul evului mediu, nu s-au creat state noi româneşti sau ale unei aristocraţii care să se românizeze, românii rămînînd a trăi mai departe în Imperiul bizantin sau în afara lui, în statele neînchegate, ale barbarilor. De altfel, în statul bizantin, grecii înşişi se numeau *Romei* (Ῥωμαῖοι), adică „romani", ca cetăţeni ai imperiului, dar desigur, şi din mîndrie (din aceleaşi cauze, Imperiul bizantin s-a numit, pînă la cucerirea turcă, *Romania*, Ῥωμανία). Romeii, care mai tîrziu vor căpăta conştiin-

[1] Pentru termenii *Romanus, Romania, roomanicus, romanice*, vezi între altele C. Tagliavini *Le lingue neolatine*, ediţia a VI-a, Bologna, 1972, p. 159–170 (traducerea românească, *Limbile romanice*, Bucureşti, 1977, p. 121–130).

[2] Ideea a fost exprimată întîia oară de Alexandru Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 659–660. Ea a fost reluată de V. Arvinte, *Numele etnic român şi crearea denumirii statului naţional România*, în *Cronica*, Anul XI, nr. 22, (539), vineri, 28 mai 1976, p. 1 şi 3 (care a arătat, p. 3, că *Romanus* însemna şi „creştin"), şi nr. 27 ((44), vineri, 2 iulie 1976, p. 4–5.

ța elenismului, numeau la început *Romani* pe dalmați și români — pe aceștia din urmă îi numeau și *Ausoni* — iar mai tîrziu, începînd din secolul al IX-lea, i-au numit *vlahi*, ca slavii. Acest din urmă fapt a fost o urmare a nașterii conștiinței, după secolul al VI-lea sau al VII-lea, a unor deosebiri etnice între ei și români.

§10. Unii învățați au manifestat și manifestă un scepticism aproape total cu privire la posibilitatea identificării cuvintelor române de origine tracodacă. S-a căutat întîi, firește, să se afle ceva despre aceste elemente lexicale pe baza informațiilor rămase din antichitate despre limba tracodacă și pe baza numelor proprii de locuri și de oameni din izvoarele literare antice și din inscripții. Dar informațiile acestea nu sînt suficiente pentru scopul urmărit și abia dacă permit să se identifice ca tracodacice cîteva cuvinte românești ca *argea*, *rîmf*. De aceea cercetătorii au căutat să rezolve pe altă cale problema elementelor traco-dacice din limba română[1].

Deja H a s d e u pleca de la postulatul unei identități între limba tracă și cea iliră și folosea albaneza, considerată ca o continuatoare a ilirei, la rezolvarea problemei. Cuvintele comune românei și albanezei și care nu se puteau explica prin latină, slavă etc., erau socotite de el ca traco-ilire (mai tîrziu, Hasdeu a ajuns la ideea falsă că albanezii sînt dacii stabiliți în sudul Dunării, tocmai pentru că a supraevaluat asemănările lexicale ale românei cu albaneza). Am văzut mai sus, I, cap. IV, §6 și 7, că, după primul război mondial, mulți au considerat pe albanezi drept urmașii tracilor și au explicat în același fel ca și Hasdeu asemănările lexicale și de altă natură dintre română și albaneză. Calea aceasta a cercetării nu poate fi cea justă, pentru că, după cum am văzut mai sus, I, cap. IV, §5—7, albanezii sînt iliri, iar, după cîte au dovedit cercetările lingvistice de pînă astăzi, limba iliră era mult deosebită de cea tracodacă, deși ambele limbi aparțineau familiei indoeuropene. Cuvintele românești aici în discuție care se găsesc și în albaneză, pot fi trace sau dace în română și ilire în albaneză, căci, desigur, tracodaca și ilira aveau și multe elemente comune (moșteniri din indoeuropeana primitivă și împrumuturi reciproce sau din vreo altă limbă). Și aceasta este situația unui mare număr dintre cuvintele preromanice comune celor două limbi. Numai puține din aceste cuvinte ale românei, comune cu albaneza, sînt elemente albaneze în română și, mai rar, elemente române în albaneză. Cercetătorii au oscilat în delimitarea a ceea ce este în română supraviețuire lexicală tracă și dacă și a ceea ce este influență albaneză. Dar unele criterii de delimitare tot se pot găsi. Astfel, termeni ca *bală, balaur, mazăre, rață, sîmbure* și *viezure*, considerați de atîția ca elemente albaneze în română, sînt în mod sigur de origine tracodacă; că așa stă lucrul cu primele patru, rezultă din faptul că $\bar{o}$ (< $\bar{a}$) din elementele albaneze exista deja în epoca latinei populare (lexicul latin din albaneză n-a suferit schimbarea lui $\bar{a}$ în $\bar{o}$). Că, în cazul cuvintelor *sîmbure* și *viezure*, avem elemente intrate în limbă cel mai tîrziu în epoca de formație

[1] De mai bine două decenii, învățații bulgari au descoperit un nou izvor de informare asupra limbii tracodacice: toponimicele de origine tracă preluate de bulgari și păstrate pînă astăzi, cu mult mai numeroase decît cele păstrate în nordul Dunării. Dar nici acest izvor de informații nu poate servi mai de loc operației de identificare a elementelor tracodacice din română.

a limbii române, rezultă din faptul că aceste cuvinte au suferit schimbările fonetice din epoca de formație a românei. Astfel, lui *r* intervocalic românesc din cuvintele pomenite mai sus îi corespunde în cuvintele albaneze *ll* (= *l* velar, notat de obicei de lingviști *ł*) : *modhullë, thumbullë, vjedhullë* (în albaneză *th* = θ, *dh* = δ și *ë* = *ă*). Cum *ll* albanez vine dintr-un mai vechi *l*, — o dovedesc elementele de origine latină din albaneză —, cuvintele albaneze în discuție au putut preface în românește pe acest *l* intervocalic în *r* numai dacă ele au pătruns în română la începutul epocii de formație a românei. Dar, în acest caz, este mai plauzabil să admitem că sînt autohtone. În alte cazuri, concluziile asupra originii tracodacice a unui cuvînt comun românei și albanezei sînt greu de tras. Astfel cuvîntului românesc *ceafă* îi corespunde în albaneză *qafë* (în transcriere fonetică : *ḱafă*, cu *ḱ*). Aceasta însemnează că un **ḱafă* exista în română înainte de africatizarea lui *ḱ* din latineștile *ce, ci*. Faptul ne-ar arăta că, în română, *ḱa* s-a africatizat atunci. Dar nu putem fi siguri că asemenea cuvinte românești sînt de origine albaneză ; ele pot fi și tracodacice.

În multe alte cazuri, avem dificultăți în a distinge între elementele tracodacice și elementele albaneze din română. De aceea singura cale mai temeinică pentru soluționarea problemei elementelor trace și dace în română este aceea pe care au urmat-o cercetători de mai tîrziu, ca A. Philippide, G. Pascu, Th. Capidan, G. Giuglea, Al. Graur, I. I. Russu G. Reichenkron, C. Poghirc, A. Vraciu și autorul prezentei lucrări. Ea constă în a apropia elementele lexicale obscure ale limbii noastre de elementele lexicale ce le-ar putea corespunde în limbi indoeuropene ca greaca veche, sanscrita, limbile slave, limbile germanice etc. Prin aceste apropieri devine plauzibilă ideea că tracodaca avea termenul corespunzător și că l-a transmis românei. Faptul că sferele de activitate la care se referă acești termeni — viața de pădure, păstoritul etc., — au la români origini trace și dace întărește astfel de ipoteze lingvistice. Desigur, o parte din elementele lexicale române a căror etimologie latină, slavă, greacă, maghiară, turcă etc. n-a fost găsită, sînt de origine tracodacă. Originea tracodacă a unui termen român nu poate deveni însă o certitudine decît dacă termenul român intră într-un sistem de comparații indoeuropene care să respecte dezvoltările fonetice ale diferitelor limbi indoeuropene și să ducă la stabilirea unor corespondențe fonetice regulate și în ce privește limba tracodacă, bineînțeles după ce se elimină transformările fonetice petrecute pe teren românesc (din epoca de formare a românei pînă azi). Metoda aceasta a fost aplicată deja de Hasdeu în veacul trecut, dar el n-a ținut totdeauna seama de legile fonetice ale diverselor limbi indoeuropene. În ultimele decenii, o serie de cercetători români și străini au aplicat-o din nou cu toată rigoarea care se impunea (excepție fac G. Reichenkron și I. I. Russu, care s-au aventurat cîteodată și în ipoteze evident greșite din cauză că au părăsit terenul sigur al identității cuvîntului român cu un termen din alte limbi și au admis formații lexicale din rădăcini și afixe, formații care nu se găsesc ca atare nicăieri ; G. Reichenkron făcea și greșeala de a considera ca tracodace cuvinte de origine latină, slavă, neogreacă sau onomatopeică). Avem un caz special de aplicare a metodei comparative : în loc să se folosească ca elemente ale lanțului comparativ, numai termenii din limbile indoeuropene, care de obicei sînt

comparați pentru reconstituirea limbii indoeuropene primitive (sanscrita, avestica, vechea persă, hitita, greaca, latina etc.), se folosește, alături de acestea, și un termen românesc, care, tocmai prin integrarea sa în formula comparativă, se dovedește a fi un element de origine tracodacă, mai ales dacă corespondențele fonetice pe care le relevă se întîlnesc și în alți termeni românești, de același fel. Astfel, româna devine un izvor de informații pentru limba tracodacă și putem spera că, printr-o asemenea procedare, vom reuși să obținem despre tracodacă informații care nu pot fi oferite de nici un alt izvor.

Este probabil că cele mai multe elemente tracodacice au intrat în latina mesodacică tocmai în perioada ei de transformare în română. Aceste elemente au pătruns în limbă mai ales prin asimilarea mesilor și dacilor de către populația de limbă latină sau română : noii „romani", necunoscînd perfect latina sau limba nouă, care se năștea, româna, întrebuințau multe din cuvintele tracodacice, cînd vorbeau latinește.

Se admite de către unii învățați că, în secolul al VI-lea, mai trăiau încă traci neromanizați : bessii. Unele izvoare istorice dau informația că la rîul Iordan era o biserică a bessilor și că aceștia își făceau rugăciunile în limba lor proprie. Informația însă s-ar putea referi la abisinieni (pentru toate acestea vezi I. I. Russu, *Limba tracodacilor*, ed. a II-a, București, 1967, p. 172—174). Și chiar dacă informația s-ar referi la besii din Tracia, ea ar trebui considerată ca lipsită de valoare pentru istoria românilor, întrucît bessii n-au intrat în compoziția poporului român. Este totuși probabil că, la sfîrșitul secolului al V-lea, tot se mai vorbea tracodaca (de fapt mesica) în unele localități din Moesia Superior. Noi am vedea o informație în acest sens în faptul că împăratul Justin fusese, în tinerețe, cînd trăia încă în satul său natal, Tauresium, un adept al cultului lui Sabazios. Căci cultul lui Sabazios presupune și utilizarea limbii tracodacice în ritualurile pe care le cerea. Pătrunderea elementelor tracodacice în latina mesică ar fi avut loc și prin deznaționalizarea acestor traci și daci. Nu este exclus ca, în sudul Dunării, traci neromanizați să fi existat și în secolul al VII-lea, cînd teritoriul respectiv este ocupat de slavi. Am arătat mai sus, I, cap. IV, §12, că dacogeții care au mai rămas neromanizați la nordul Dunării, în afara hotarelor Daciei romane, s-au romanizat în epoca de formare a limbii române și, poate, chiar după aceea. Astfel stînd lucrurile, în dacoromână a pătruns în această epocă, un mare număr de cuvinte dacogetice. Deci, foarte probabil, elementele autohtone din dialectele suddunărene au intrat în limbă mai devreme decît cele din dialectele norddunărene, poate chiar pînă în secolul al VI-lea, dacă ultimele resturi ale tracilor neromanizați au fost asimilate de români, în acest secol. Foarte probabil, cuvintele din dacoromână au intrat în limbă pînă prin secolul al VIII-lea. Și, foarte probabil, cuvintele dacoromâne de origine tracodacică, care nu se găsesc în macedoromână, meglenoromână și istroromână, ca *brudă* etc., sînt de origine dacogetică.

§11. În *Orig. rom.*, II, p. 14—15, Philippide dă ca probabilă originea tracă a cuvintelor *stăpîn*, *stînă* și *smîntînă*, pe care mulți cercetători le consideraseră pînă atunci de origine slavă. *Stăpîn*, care presupune un trac **stapanu*, ar fi derivat de la rădăcina **stap-* (de la care ar veni și macedor. *stăpuescu* „opresc", „stăpînesc", „țin în loc", „așez") + *-anus*. Pentru rădăcină, învățatul ieșean trimite la bulg. *stapŭ* „baston", germ. *Stab* „baston" și

sanscr. *sthāpáyāmi* „fac să stea". Cuvîntul românesc are paralele în alb. *stopan* „baci" și în v. slav. *stopanŭ* „stăpîn". Dar cuvîntul albanez e un împrumut din bulgară sau din sîrbă (rezultă aceasta din faptul că, în limba albaneză, orice *s* a devenit *š* pe la anul 1000 ; cuvîntul albanez prezintă un *s*, așa că a intrat în albaneză după ce se petrecuse prefacerea lui *s* în *š*). Cel slav este, desigur, moștenit din slava primitivă. Cf. și *Orig. rom.*, II, p. 733—734. *Stînă* este comparat cu v. bulg. *stana* „locuință", „han", sîrb *stan* „idem", neosloven *stan* „idem", alb. *stan*. Cuvîntul din limbile slave meridionale e moștenit din slava primitivă ; cel albanez e împrumutat din slavă după secolul al X-lea, cum probează prezența lui *s*. Vezi și Philippide, *op. cit.*, II, p. 734, și I, p. 443—4444, unde se invocă pentru existența cuvîntului trac **stana* : sanscritul *sthāna* „stare", „locul unde se stă" și avesticul *stāna* „stare". Densusianu crezuse (*GS*, I, p. 164, 238—242) că *stînă* ar fi un element iranic în limba noastră, intrat în evul mediu cel mai vechi ; dar lucrul e greu de admis, căci o influență iranică asupra românilor n-a existat atunci. *Smîntînă* a fost pus în legătură cu bulg. *smetana* „smîntînă", neoslov. *smetana*. Philippide (*op. cit.*, p. 15 și 16) nu citează rădăcinile din alt grup de limbi decît cele slave. În *Orig. rom.*, I, p. 442—443, învățatul ieșean socotea și pe *strungă* ca un element de origine tracă. După ce Philippide arăta că strunga e poarta, locul pe unde ies, se scurg oile din țarc și sînt mulse, el făcea legătura cu rădăcina indoeuropeană **sru-*, **stru-* „a curge" (în forma ei primitivă, **sreu-*. Iorgu Iordan (*Introducere în studiul limbilor romanice*, Iași, 1932, p. 86, ediția a II-a sub titlul *Lingvistica romanică*, București, 1960, p. 80) a întărit această etimologie, arătînd că strunga se mai cheamă la dacoromâni și *gîrlici* — acesta, un derivat de la *gîrlă* —, iar în macedoromână *arîstoacă* (cf. rădăcina salvă **tok-*, **tek-* „a curge").

Philippide mai socoate ca elemente tracice, în română pe : *argea* „bordei" (II, p. 696—697) (scriitorii greci atestă un cimerian *árgilla* și un macedonean *árgella* ; cf. alb. *ragal* „colibă"), *barză* (alb. *barth*, fem. *bardhë* „alb") (p. 698), *bască* (alb. *baskë*, considerat de Philippide, II, p. 698, pe nedrept ca băștinaș, în albaneză, căci are *s*, nu *š*), *bîr* (interjecție) (alb. *berr* „oaie" ; românul *bîr* provine dintr-un mai vechi **ber*), *brad* (alb. *breth*, art. *bredhi*) (p. 701), *brîu* (trac **brenu*, alb. *bres*, art. *brezi* „brîu" < **brenz-* ; în alte limbi indoeuropene există termeni analogi), *bucur* (alb. *bukurë* „frumos")[1] *bungèt* (alb. *bunk*, art. *bungu* „stejar" ; cuvîntul romanesc presupune un rom. **bung* „stejar", de la care s-a derivat cu sufixul *-èt* ; acest **bungu* era, de fapt, cuvîntul de origine tracodacă (p. 702), *buză* (alb. *buzë*), *ciupesc* (alb. *çypis* „ciupesc", p. 707) (considerat numai ca probabil de origine tracă), *ciut*, *șut* (alb. *shut* „fără coarne") (p. 707), *codru* (alb. *kodrë* „movilă") (p. 708), *gata* (alb. *gat*, v. slav. *gotovŭ*, p. 713) (dat numai ca probabil), *ghimpe* (alb. *gjëmp*, art. *gjembi*, *glimp*, *glëmbë*) (p. 713), *hututui* (alb. *hutój* „închide gura", „taci", *utúem* „cap de prost"), *mal* (alb. *mal* „munte" ; cf. și toponimicul dacic *Malva*, de unde numirea *Dacia Malvensis* = *Ripensis*) (p. 720), *mazăre* (alb. *modhullë* „mazăre", *ibid*), *mînz* (alb. *mës*, art. *mëzi*), *mugur* (socotit de Philippide ca nesigur în ce privește originea) (alb. *mugull*) (p. 724), *rîmf*, *remf* (alb.

[1] În acest caz, Philippide trebuia să admită că și numele de botez *Bucur* este tracodac.

rrufé, v. gr. ῥομφαῖα, o plantă) (p. 731), *rînză* (alb. *rendes* „chiag"), *sîmbure* (după Philippide nesigur) (alb. *thumbulle, sumbull*), *viezure* (alb. *vjedhullë*) (*p.* 741) și *zară* (alb. *dhallë*) (p. 742); Philippide discutase cuvîntul și în vol. I, p. 86—88, unde-l pune în legătură cu dacul *sara, zara* „apă", prezent în *Germisara, Germisera*, numele antic al localității Geoagiu din Ardeal, caracterizată prin izvoare termale. Lista aceasta de cuvinte nu coincide perfect cu lista cuvintelor băștinașe românești și albaneze, făcută de Philippide la p. 744—747. Lipsește de acolo *ghimpe*, care este integrat de Philippide în lista împrumuturilor din albaneză (p. 749), dar se adaugă *bag*, socotit în discuția pe care o făcuse mai înainte, ca fiind de origine obscură, și se consideră nesigure *bag, barză, buză, ceafă, ciupesc, gata, hutului, rîmf, sîmbure* și *viezure*.

Nu putem fi siguri că toate aceste cuvinte românești sînt într-adevăr de origine tracă sau dacă. Se pune problema dacă unele din ele, ca *barză* și **bung*, nu sînt împrumuturi din albaneză în română, la începutul epocii de formare a românei, iar altele, împrumuturi din română în albaneză, lucru greu de hotărît în actuala stare a științei limbajului. Dar cele mai multe din aceste cuvinte sînt de origine tracodacică, deși albanezii locuiau din Albania pînă la Sava și se întindeau spre est și pe teritoriul românesc primitiv din regiunea orașelor Niș și Scopie). Este adevărat că mulți din termenii în discuție sînt păstorești și că pătrunderea lor din albaneză în română s-ar putea explica în urma contactului zilnic al celor două popoare, favorizat de ocupația lor de căpetenie. Dar originea tracodacică a termenilor în discuție este sprijinită de faptul că păstoritul a fost atins mai puțin de cultura romană. Este de altfel sigur că și alți termeni, pe care româna îi are comuni cu albaneza și care nu se explică prin latină, slavă etc., sînt de origine tracă sau dacă. Multe din cuvintele de acest fel, considerate ca fiind de origine obscură, de Philippide (*Orig, rom.*, II, p. 695—743 passim) sînt, desigur, trace sau dace. Dintre acestea, Rosetti (*Ist. l. rom.*, II, ed. a II-a, p. 108—124, și ediția din 1968, p. 265—276) consideră pe următoarele ca posibil trace sau dace: *abur* (alb. *avull*), *baci* (alb. *bac* „frate mai mare"), *balaur* (alb. *bolle* „șarpe mare", *bullar* „șarpe de apă"), *baligă* (alb. *bajgë, bagjë, bagjeljë, baglë*), *baltă* (alb. *baltë*), *bîlc* „smîrc", „mocirlă" (alb. *pelk* „eleșteu", „iaz"), *brînză* (nepomenit ca obscur de Philippide), *buc* „pleava rămasă după vînturarea semințeì de cînepă ori de in, sau după pisarea boabelor de porumb" (alb. *byk* „paie") (nepomenit de Philippide), *căciulă* (alb. *kësulë*), *călbează, gălbează, gălbază* (alb. *këlbazë, gëlbazë*) (Philippide îl socotea pe drept albanez în română), *căpușă* (alb. *këpushë*) (după Philippide, albanez în română), *cătun* (alb. *katunt, katund*; după Philippide, albanez în română, *ceafă* (alb. *qafe*; Philippide îl socotea albanez în română), *cioară* (alb. *sorre*), *cioc* (alb. *çok*; Philippide îl socotea de origine greacă veche: τύκος „ciocan"), *ciucă* (alb. *çuke*; după Philippide de origine greacă veche; κύκλος), *ciuf* „smoc", „moț" (alb. *çupe* „păr lung, de lup", *çufkë* „moț", „ciucure"), *ciump* „buștean", „ciot" (alb. *thump* „țep", „spin"), *coacăză* (alb. *kokë*) (Philippide îl socotea albanez în română), *copil* (alb. *kopil* „argat", „om tînăr") (Philippide îl socotea albanez în română), *cursă* (alb. *kurthë*), *droaie* (alb. *droe*) (nepomenit de Philippide), *druiete* (alb. *dru*, art. *druja*), *fărîmă* (alb. *thërrimë*; Philippide îl considera albanez în română), *fluier* (alb.

fljo(j)ere; cf. român *fluieră*, subst.), *gard* (alb. *garth*, art. *gardhi*), *ghionoaie* (alb. *gjon*; cf. macedor. *ghion* „graur"), *ghiuj* (alb. *gjysh* „bunic") (Philippide îl considera albanez în română), *gogă* persoană mitologică care mănîncă oameni (alb. *gogë*), *grapă* (alb. *grep*), *gresie* (alb. *gëresë*), *groapă* (alb. *gropë*; Philippide admitea o influență albaneză în română), *grumaz* (alb. *gurmas*, art. *gurmazi*), *grunz* „cocoloș", „ghem" (alb. *grundë* „tărîțe"), *gușă* (alb. *gushë*), *hameș* (alb. *hamës*) (nepomenit de Philippide, care însă vorbește de *a hămesi*, socotit de el de origine greacă), *jumătate* (alb. *gjymës*, *-se*) (socotit de Philippide drept împrumut albanez în română), *leurdă* (alb. *hudherë*, *hudhre*, *hurdhe*), *măgură* (alb. *magulë*), *mărar* (alb. *maraj*) (nepomenit de Philippide), *moș* (alb. *motshë*, *moshë* „bătrîn", „moș"), *murg* (alb. *murk*, art. *murgu*), *mușcoi*, *mîșcoi* „măgar" (alb. *mushk* „catîr") (socotit de Philippide de origine albaneză), *năpîrcă* (alb. *nëperkë*), *noian* (alb. *ujë* „apă" + *ujane* „ocean"), *pîrău*, *pîrîu* (alb. *përrua*, *prrua*), *pupăză* (alb. *pupe*, *pupcë*, *pupzë*, *pupëzë*), (după Philippide de origine albaneză), *sarbăd* (alb. *tharbët*) (nepomenit de Philippide), *a scăpăra* (alb. *shkrep* „foc", „scînteie"), *scrum* (alb. *shrump*, art. *shrumbi*), *zgardă* (alb. *skhardhë*) (nepomenit de Philippide), *spînz* (alb. *shpëndër*) (după Philippide, II, p. 621, cu probabilitate ilir, nu trac), *strepede* „un vierme al brînzei" (alb. *shtrep* „vierme") (după Philippide, albanez în română), *șopîrlă* (alb. *shapi*), *știră* „sterilă" (alb. *shtjerrë* „miel", „vițică"), *țap* alb. *tsap*, *tsjap*, *thjap*), *țarc* (alb. *thark*), *țeapă* (alb. *thep*), *urdă* (alb. *urdha*) și *vatră* (alb. *votrë*, *vatrë*). Foarte probabil însă nu toate cuvintele socotite tracodacice de Rosetti sînt realmente tracodacice.

Probabil, cei mai mulți dintre termenii socotiți de Philippide ca fiind de origine albaneză au într-adevăr această origine și deci trebuie înlăturați din lista elementelor tracodacice ale românei. Însă Rosetti a procedat bine socotind ca autohtoni (traci sau dacici) o parte din termenii dați ca obscuri de Philippide. Philippide nu s-a condus, de altfel, de loc după corespondențele fonetice dintre termenii albanezi și cei români. Dar, din moment ce a considerat ca trace pe *mazăre*, *sîmbure* și *viezure*, al căror *r* corespunde unui *ll* (*ł*) albanez, ar fi trebuit să considere ca trac și pe *mugure* unde avem aceeași corespondență fonetică. Cum *r* intervocalic românesc poate proveni din *l* intervocalic, iar *ll* (*ł*) albanez provine din *l*, rezultă că traca și ilira aveau de fapt *l*. Philippide nu s-a condus nici după alte criterii care pot fi folosite, bineînțeles cu precauție, pentru a putea presupune originea tracodacă a unora din aceste cuvinte cu origine nelămurită. Astfel, stă lucrul cu *țap*, considerat de el ca un împrumut din albaneză (rădăcina cuvîntului este aceeași ca în lat. *caper*, *capra*, dar cu **k* < *ț*, ca în unele limbi satem).

Tache Papahagi, *Grai și suflet*, IV, p. 92—93, plecînd de la constatarea că lat. *caper* „țap", care trebuia să dea **capre*, a dispărut în toate limbile romanice din cauza omofoniei cu cuvîntul *capră*, face presupunerea că a dispărut chiar în latina populară, mai ales că se simțea nevoia, în mediul rural, de a avea un termen deosebit pentru fiecare sex al animalelor: *berbece* și *oaie*, *cal* și *iapă*, *porc* și *scroafă* (sau *poarcă*) etc. Și cum, în păstoritul din Sud-estul european, țapul joacă un rol deosebit, un grup de țapi mergînd întotdeauna în capul turmei de oi, în peregrinările de primăvară și de toamnă

ale păstorilor[1], era firesc ca termenul omofon să fie înlocuit cu termenul autohton[2]. De altfel, și în franceză, lucru nerelevat de Papahagi, țapul se numește *bouc*, cu un termen german (fr. *mouton* „oaie" e de origine celtică). Impunerea unui termen străin sau autohton explică, probabil, și de ce a dispărut lat. *hircus* „țap", în întreaga Romanie, cu excepția Italiei de sud, unde cuvîntul s-a păstrat (lucru amintit de T. Papahagi). Astfel stînd lucrurile, putem presupune că *țap* nu e la români de origine albaneză, cum afirmă unii, ci de origine tracodacică, că; deci atît în iliră, cît și în tracodacică, țapul se numea la fel[3].

§12. Limba română posedă un mare număr de cuvinte de origine tracodacică, care nu se găsesc în albaneză (cea mai bună dovadă că românii sînt tracodaci romanizați, iar albanezii, iliri neromanizați). Meritul descoperirii lor revine mai ales învățaților români. Cel dintîi a căutat să identifice astfel de elemente în limba română, B. P.-H a s d e u, în numeroase opere (cărți sau articole) (pentru care vezi acum C. P o g h i r c, *B. P. Hasdeu lingvist și filolog*, București, 1968, passim). Și trebuie să recunoaștem că Hasdeu a descoperit multe asemenea elemente în limba română. Numai că toată activitatea sa în acel domeniu trebuie revizuită : Hasdeu nu ținea totdeauna seamă de transformările fonetice și deci nu întotdeauna formele din alte limbi indoeuropene, pe care le invocă el, corespund fonetic între ele și nu corespund nici celor trace, presupuse de el. Astfel, *doină*, pe care el îl consideră pe bună dreptate ca un element dacic în română (vezi *Din istoria limbii române*, p. 11—32), este comparat cu avesticul *daēnā* „religie", și cu lituanul *dainà* „cîntec popular") ; dar dacă rom. *doină* se poate compara cu lit. *dainà*, identic ca formă și sens, — și este de adăugat că ardelenii au avut cîndva forma *daină* —, acestea două nu se pot compara cu cuvîntul avestic, care e format de la o altă rădăcină : de la **dheịa-* „a vedea", „a privi" (vezi W a l d e - P o k o r n y, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, I, p. 831—832), pe cînd lit. *dainà* — și deci și rom. *doină* — este format de la *deịa-* „a vibra", „a oscila" (*op. cit.*, p. 775). Etimologiile sînt menținute de P o k o r n y, *Indog. etym. Wörterbuch*, I, p. 243, respectiv 187. Vittorio B e r t o l d i, *Relitti prelatini comuni alle Alpi ed ai Carpazi*, în *Arch. gl. it.*, XXIV, 1930, *Sezione destinata o discussioni teoriche e a indagini linguistiche estranee al neolatino.* p. 87—98, consideră pe *jep* ca autohton și, desigur, pe drept. Cuvîntul se găsește și în retoromană, moștenit fiind și acolo de la autohtoni. Reluînd o părere exprimată mai înainte de Hasdeu, Ov. Densusianu *GS*, VII, p. 87—90), presupunea că rom. *bordei* este de origine dacică. Cum bordeiele sînt un gen de locuință uzitat mereu în părțile noastre din epoca preistorică pînă în vremea noastră, nimic mai firesc decît ca termenul care le denumește la noi să fie de origine autohtonă. În *Langue et littérature*,

[1] Țapii se orientează în ce direcție trebuie să apuce numai după strigătele și șuierăturile ciobanilor.

[2] T. Papahagi vorbește acolo de o influență a păstoritului autohton asupra celui latin. Dar e clar că păstorii autohtoni din Peninsula Balcanică s-au romanizat, cu excepția celor albanezi.

[3] Despre elementele tracodacice din limba română, comune cu albaneza, vezi acum și I.I. R u s s u, *Elemente autohtone în limba română, Substratul comun româno-albanez*, București, 1970.

Bulletin de la Section littéraire (*Académie Roumaine*), I (1944), p. 95—100, Th. Capidan a susţinut originea tracodacă a cuvîntului macedor. *adar* „fac", meglenor. *dar* „fac", iar *ibid.*, II, 1943, p. 224—227, articolul *Un mot préroman en langue roumaine*, a susţinut originea tracodacă a cuvîntului dacor. *carîmbă*. El pune cuvîntul macedoromân *adar* în legătură cu o serie de cuvinte din alte limbi indoeuropene, care înseamnă tot „fac", printre ele v. gr. δράω „fac". Etimologia este evidentă. Se pare însă că dacor. *durez* „fac (o casă etc. din bîrne)" este varianta dacoromânească a termenului sud-dunărean. În acest caz, etimologia dată de Tiktin, *R.-D. W.* cuvîntului dacoromânesc (lat. *dolo, -are* „a construi") nu mai este de admis. Cuvîntul *carîmbă* este pus de autor (*art. cit.*, p. 226) în legătură cu glosa καράμβας ῥάβδον ποιμενικήν (Hesychius) „băţ păstoresc". G. Giuglea, *Uralte Schichten und Entwicklungestufen in der Struktur der dakorumänischen Sprache*, Sibiu. 1944, a dat etimologii noi unora din cuvintele româneşti, socotite trace şi pînă la el, şi a mai adăugat altele noi. Astfel, după el (p. 11—13), *zăr* trebuie considerat ca trac, unde va fi sunat **zeru* şi ar fi însemnat „verde" (cf. v. sl. *zelenŭ* „verde", rădăcina indoeuropeană **ĝhel-* „verde", p. 13—15). În *Langue et littérature*, III, 1946, p. 206—210, el a socotit ca element de origine dacică cuvîntul *brudă*, care designează în Munţii Apuseni un peşte caracterizat prin aceea că are barbă ; este vorba de barbus vulgaris, barbatula nemachilus (Linné), fr. *loche*, germ. *Bartfisch*, în alte părţi ale teritoriului dacoromân, *grindei* şi *zvîrlugă*. Cuvîntul *brudă* se înrudeşte, după autor, cu germ. *Bart* „barbă", rus *borodà*, lat. *barba* etc. (< **bhardhā* ; Giuglea reconstituie un **brudha*, imposibil din punctul de vedere al foneticii indoeuropene). Cuvîntul trac ar fi însemnat şi el „barbă". Etimologia trebuie acceptată, deoarece şi în alte limbi peştele respectiv este numit „barbă" ; dar trebuie să admitem că dialectul dacic care l-a transmis românei prefăcuse pe **or* în *ru*. În aceeaşi publicaţie, IV, 1947, p. 172—174, Giuglea consideră trac şi pe *burtă*. Pentru acest cuvînt el invoca pe gr. φόρτος „sarcină", germ. *Geburt* „naştere" etc. Cuvîntul trac ar fi însemnat tot „sarcină". Cum însă *ú*, din cuvîntul românesc, nu poate rezulta din vocalismul *o*, pe care-l prezintă cuvîntul grecesc citat mai sus, noi tragem concluzia că cuvîntul românesc ne dezvăluie reflexul în tracodacică al lui **r̥* din indoeuropeana primitivă, reflex care era deci *ur*, întocmai ca şi în germanică (cf. germ. *Geburt* „naştere"). Al. Graur (*SCL*, VII, 1956, p. 276) a arătat că dacor. *vătui* „ied de un an" (macedor. *vitul'u*) nu este un element de origine latină, cum se admite de obicei (dintr-un presupus **vituleus*, derivat de la *vitulus* „viţel" (de altfel se opune atît sensul, cît şi derivarea cu *-eus*, de la un derivat în *-ulus*-), ci un cuvînt de origine tracodacă, care a trebuit să sune **vetúleus* şi era un derivat de la un presupus tracodacic **vetos* „an", egal cu v. gr. Ϝετος, ἔτος „an" (< indoeur. prim. **u̯et-* „an"). Acelaşi derivat se găsea şi în iliră, de unde apoi alb. *vetul'*.

Un număr de elemente tracodace din limba română, socotite pînă în deceniile din urmă ca avînd altă origine, a relevat I. I. Russu în articolele *Cuvinte autohtone în limba română, Dacor.*, XI, (1948), p. 148—193, *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei*, Cluj, 1957—1958, p. 135—156 (termeni pastorali), *Elemente autohtone în terminologia ocupaţiilor, ibid.*, 1959—1961, p. 23—37, (termeni referitori la meşteşuguri), şi *Elemente autoh-*

tone în terminologia așezărilor și gospodăriei, ibid., 1962—1964 (apărută în 1966), p. 73—94. Foarte probabil însă că mulți dintre ei au alte origini. Dintre termenii considerați de R e i c h e n k r o n ca tracodaci, numai puțini au realmente această origine. Astfel, ni se pare și nouă că rom. *ținc* are la bază, cum credea autorul (*Das Dakische*, Heidelberg, 1966, p. 165 și 201) un dacic **țink-*, provenit din **kúnko-*, el însuși un derivat de la **kun-* „cîine". Nu excludem posibilitatea ca și alte cuvinte românești socotite de el tracodacice, chiar printre cele deja indicate, să aibă într-adevăr această origine; și, de exemplu, *cioacă, ciucă, cioareci, ciocîrlie, ciul, codru, copil, doică* (*daică*), *scruntar* și *scorbură* pot să aibă o origine tracodacă; dar cercetătorul german n-a reușit să descopere etimologiile juste ale acestor cuvinte. Eric P. H a m p (*Zmeură*, în *RRL*, XII, 1967, p. 523—524) pune pe *smeur* și *smeură*, în legătură cu cuvîntul irlandez *smér* (pl. *-a*) și kimr. *muyar*, iar la baza acestora admite un indoeuropean primitiv **smiịar-*, pentru care trimite la opera sa *Evidence for Laringeals*, p. 229. Pentru cuvîntul român el presupune un **sméor* (provenit din **smior* sau **smiịor*), care ar fi devenit *smeur*, ca *ille* < *ịel*. După Hamp, cuvîntul este fie un împrumut dacic de la celți, fie un element indoeuropean primitiv, moștenit de ambele limbi. Despre elementele lexicale de origine tracodacică din română au scris în ultima vreme Ariton V r a c i u, *Sovremennoe sostojanie voprosa o substratnych elementach rumynskogo jazyka*, I, în *Balkansko ezikoznanie, Linguistique balkanique*, XI, 1, Sofia, 1966, p. 71—107, și II, în aceeași publicație, XI, 2, Sofia, 1967, p. 21—56, apoi C. P o g h i r c, în *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 313-36 (despre lexic, la p. 322—356). Problema este, însă, departe de a fi rezolvată. Este foarte probabil că atîtea alte cuvinte, ca *biet, gîdil, hoț, găoace, ghioc, grunț, încurc, mișc* (și *vîsc* „mișc", care este desigur o variantă fonetică a lui *mișc*), *molid* (*molift*), *piază, piez* din *pieziș, prunc, răbd* etc., a căror etimologie nu se poate da, sînt tot de origine tracă și dacă. Dar alte cuvinte din limba română își pot găsi o etimologie în materiale lingvistice indoeuropene și se pot considera ca avînd tot o origine tracodacă.

§13. Cuvîntul românesc *mire* a fost pus pînă astăzi în legătură cu alb. *mirë* „drag", „iubit", „scump". Totuși apropierea nu părea convingătoare, deoarece de obicei, precum s-a văzut mai sus, lui *r* românesc îi corespunde în albaneză *ll*. S-ar fi putut susține originea albaneză a cuvîntului român, cum s-a și făcut de către unii, dacă însăși originea cuvîntului albanez ar fi clară. Dar Gustav M e y e r (*Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache*, Strassburg, 1891, p. 279) nu poate da o etimologie sigură cuvîntului albanez, deși îl pune în legătură cu v. sl. *milŭ* „iubit", „drag", prus. *mīls*, același sens, lit. *meilùs*, același sens. Dificultatea stă în aceea că *l* indoeuropean primitiv trebuia să apară în albaneză ca *ll* (= *ł*); dar în cuvîntul nostru avem *r*. Cred că toate dificultățile sînt înlăturate dacă se admite un trac **milu* „iubit", „drag", moștenit din indoeuropeană primitivă, ca și cuvintele baltoslave citate. Din acest cuvînt a ieșit, după legile fonetice ale limbii române, cuvîntul românesc *mir(u)*, care este atestat în Hunedoara (vezi *ALR*, I, vol. II, h. 256), și apoi *mire*, care a fost, desigur, la origine numai vocativul lui *mir*. Nici din punct de vedere semantic, etimologia nu întîmpină dificultăți: calitatea de miri presupune pe aceea de „iubiți", „dragi". Și, înainte de a se crea derivatul *mireasă*, a trebuit să existe și un feminin **miră*. Cuvîntul albanez,

care prezintă un *l* indoeuropean primitiv ca *r*, trebuie socotit ca un împrumut făcut de albaneză din română, spre sfîrşitul epocii de formaţie a limbii noastre.

Macedor. *bal'u* „breaz", „cu o pată albă în frunte" (depre cai), meglenor. *bală* „oaie cu o pată albă în frunte", sînt desigur de origine tracodacă. O arată atît faptul că animalele cu o pată albă în frunte erau considerate în antichitate ca sfinte (cf. boul Apis), cît şi faptul că, în greaca veche, φαλιός însemna acelaşi lucru ca şi cuvîntul macedoromân şi meglenoromân (*b* trac corespunde lui *ph* grecesc, ca şi în alte cazuri). Apropierea cuvîntului român de cel grec a fost făcută de V. B o g r e a (*Dacor.*, III, p. 808—810). Putem presupune deci un trac **báliu* sau **bálivu*, din care derivă cuvîntul românesc. Expresia românească *cu stea în frunte* se referă la origine tot la pata albă de pe fruntea animalelor; din graiul păstorilor şi al crescătorilor de vite, ea s-a extins şi la celelalte categorii sociale.

H. S k ö l d (*Ein keltisches Lehnwort im Rumänischen, I.F.*, 42, 1924, p. 188) susţine că rom. *mare* provine nu din lat. *mas, maris* „soţ", cum afirmă T i k t i n, care admite totuşi şi influenţa alb. *madh* „mare", ci este un cuvînt celtic. El invocă cuvîntul vechi irlandez *mór, már*, kimricul *manr*, vechiul cornic *maur*, bretonul *meur*, galicul *Iantumarus* etc. Toate acestea duc la reconstituirea unei forme celtice primitive **māros*, care este considerată de P e d e r s e n (*Kelt. Gr.*, I, p. 49) ca formată de la rădăcina **mā* sau **mō*, de comparativ (cf. irl *móa*, osk. *mais, mois*, cu sufixul *-ro* (de gradul pozitiv). Sköld mai compară cuvîntul românesc cu v. germ. de sus *māri* „celebru" (cf. şi got. *wailamers* „εὔφημος"), v. nordic *moerr* „herrlich" şi al doilea element din gr. ἐγχεσίμωρος, sl. *Vladimerŭ*. Autorul vede că etimologia celtică a cuvîntului întîmpină o dificultate: faptul că celtica n-a venit în contact cu limba românească. El se gîndeşte la posibilitatea împrumutării cuvîntului românesc din altă limbă indoeuropeană decît celtica, dar nu pronunţă numele tracodacei, care, desigur, l-a transmis românei.

Şi cuvîntul românesc *arţar* este, desigur, de origine tracodacică. Presupunerea lui A. de C i h a c (*Dictionnaire d'étymologie dacoromane*, I, p. 17), că el ar avea la bază pe latinul *acer* „arţar" nu este verosimilă, din cauza dificultăţilor de ordin fonetic: această etimologie ignorează „legea fonetică" a schimbării latinului *ce* în românescul *če* şi nu explică apariţia lui *r* înainte de *ţ*, schimbarea vocalei *e* în *a* şi deplasarea accentului. Nu pot fi acceptate nici celelalte etimologii date cuvîntului (vezi G. I v ă n e s c u, *AUT, Seria Ştiinţe filologice*, II, p. 261—262). Cuvîntul latin *acer* şi v. germ. de sus *ahorn*, germ. mod. *Ahorn*) presupun existenţa unui cuvînt indoeuropean primitiv **ákar(n)os*, care poate fi admis şi la baza cuvîntului românesc, cu atît mai mult cu cît în dialectele germane de nord şi de centru se găseşte şi *Alhorn, Elhorn*, cu *l* după vocala din prima silabă[1], ceea ce ne autorizează să presupunem existenţa în indoeuropeana primitivă, a unui **álkar(n)os* sau **árkar(n)os*.

---

[1] Iau informaţia din articolul lui Karl B i s c h o f f, *Über den deutschen Wortatlas*, p. 24 şi harta 1, în *Das Institut für deutsche Sprache und Literatur, Vorträge gehalten auf der Eröffnungstagung*, Berlin, 1954. Se citează acolo studiul lui M i t z k a asupra numelui arţarului în limba germană. Acest studiu a utilizat informaţiile pe care le dă primul volum al Atlasului limbii germane citat.

Acest etymon stă și la baza cuvîntului grecesc vechi ἄκαρνα (gen. -ης), atestat și sub forma ἄκορνα, deși el pare să fi denumit o altă plantă, un fel de scai. Dar cuvîntul grec a avut și sensul de „laur", „dafin", căci el este explicat de un glosator astfel: ἄκαρνα· δάφνη. Schimbarea de accent de pe silaba penultimă pe ultima a trebuit să se realizeze în limba tracodacă.

Identificarea acestui cuvînt românesc de origine tracodacă prezintă o importanță deosebită pentru problemele de fonetică tracodacă și indoeuropeană. Ca și albaneza, tracodaca a păstrat în unele cuvinte africata *ţ* pentru indoeuropeanul primitiv **k̑*, care apare în limbile satem sub forma unei spirante: *s*, *š* sau *ç*. Trebuie să admitem deci existența în indoeuropeana primitivă a unei arii cu africata *ţ*, alături de aria care avea *s* sau *š* și de aria care avea africata *č*, redusă în sanscrită la spiranta *ç*.

S. Pușcariu (*ZfRPh*, XXVIII, 1904, p. 687, cu ocazia etimologiei cuvîntului *zgîriu*, în articolul *Rumänische Etymologien*, II, p. 656–690), afirmă că *gheară* provine dintr-un latinesc popular **glarra*, provenit la rîndul lui prin metateză, din diminutivul **garr(u)la*, de origine celtică (se citează acolo kimr. *garr*, care s-ar fi păstrat în port. *garra* „Kralle"). Această etimologie a fost reprodusă apoi, cu unele dezvoltări, de autor, în *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, I, 1905, nr. 713 (p. 61–62), și în *Dicț. Acad.*, tomul II, partea I, p. 251: „Probabil dintr-un lat. pop. **glarra* (cu metateză din **garr(u)la*, diminutivul cuvîntului de origine celtică **garra*, păstrat la spanioli și portughezi: *garra = gheară*). *Zeitschrift*, XXVIII, 687". S. Pușcariu nu atrăgea atenția asupra faptului că kimr. *garr* ca și bret. *gâr*, neinvocat de el, au sensul de „coapsă" sau „jambe", nu de „gheară", și că deci faptele celtice explică numai pe provensalul *garre* „jambe" și pe v. fr. *jarre* „jambe", de unde *jarret* „jambe", „Kniekehle", care stă la baza lui *jarretière* „jartieră" (vezi pentru toate acestea, Schuchardt, *ZfrPh*, 32, p. 194). De aceea Meyer-Lübke (*REW*[3], nr. 3690, p. 316) se îndoiește de originea celtică a cuvîntului român. Pe de altă parte, el separă cuvîntul catalan, spaniol și portughez *garra* „gheară" de cuvîntul provensal *garre* și fr. *jarre*, punîndu-l în legătură cu bascul *garro* „Fangarm". Dar etimologia lui Pușcariu nu poate fi acceptată nici din alte motive: era greu să pătrundă pînă la noi, în epoca latinei populare, un termen celt (sau diminutivul lui) care n-a pătruns în limbile din Italia și Alpi. De aceea alte dicționare n-au amintit etimologia lui Pușcariu și au lăsat cuvîntul fără etimologie. Am arătat în *AUT*, *Seria Științe filologice*, II, p. 261–263, că termenul român pentru această noțiune e tracodacic și că el este înrudit cu germ. *Kralle*. După cît aflu din Kluge (*Etym. Wörterbuch*, Elfte Auflage, p. 325), *Kralle* este atestat abia în germana modernă de sus, dar vechimea lui nu se poate pune la îndoială, căci un derivat al său, *krellen* „a zgîria", este atestat deja în germana medie de sus. Asupra aspectului fonetic mai vechi al cuvîntului s-a pronunțat Detter (*Z.f.Alt.*, 42 (1898), p. 56 și urm., la Kluge, *loc. cit.*). Detter a admis anume că *ll* provine dintr-un **dl*, deci dintr-un indoeuropean primitiv **dhl*, și a reconstituit un etymon indoeuropean primitiv **gradhlā*, care s-ar găsi și în *kratzen* „a zgîria", „a răzui" etc., provenit dintr-un germanic primitiv **kratton* și indoeuropean primitiv **gradhnā*, ceea ce Kluge admite. Dacă astfel ar sta lucrurile, tracodaca

ar fi redat pe indoeuropeanul primitiv *a prin *a*. Dar W a l d e și P o k o r n y (*Vergl. Wörterb.*, I, p. 607) spun că *Kralle* și *krätzen* au la bază un germ. primitiv **kratlā*, provenit dintr-un indoeuropean primitiv *gro(d)tlóm*, ceea ce ar însemna că indoeuropeanul primitiv **o* a fost redat de tracodacă prin **a*. Este clar că și la baza cuvîntului românesc se poate admite un tracodac **grala*, provenit din același etimon indoeuropean primitiv ca și germ. *Kralle* : **gradhla*. Prin metateză, fie în tracodacă, fie în latina populară de la baza românei, **grala* a devenit **glara*, de unde apoi rom. *gheară*.

Cuvîntul tracodac, reconstituit de noi, prezintă o mare importanță pentru istoria sunetelor tracodace: el ne arată că tracodacicul *d*, provenit din indoeuropeanul primitiv **dh*, a dispărut înainte de *l*, exact ca în unele dialecte slave primitive (în alte limbi indoeuropene, ca germanica primitivă, latina etc., el se asimila la *l* următor). Putem deduce de aici să tracodaca tindea și ea, ca și slava primitivă, către silabe deschise (terminate în vocală). Totuși nu este exclus ca cuvîntul traco-dac să fi avut *ll*. În acest caz, **gralla* a devenit, prin metateză, **glarra*. Se poate crede că termenul celt este înrudit cu cel german și cu cel românesc de origine tracodacă. Deoarece însă în celtă, *dl* (< **dhl*) nu devine *rr*, ci *l* trebuie să admitem la baza lui un derivat de la aceeași temă **gradh-*, prin alt sufix : *-ra* ; deci **gradhra*, care a devenit **grarra* și, prin disimilație, *garra*.

Un element de origine tracodacică este și rom. *sting*. G. K i s c h, *Rum.* sting, *Dacor.*, IV, 1924—1926, apărut în 1927, p. 774—776, a respins apropierea cuvîntului român de alb. *shtënk*, *shtëngërë* „sașiu", încrucișat" și it. *stanco* „obosit", admisă de mulți, printre care și P u ș c a r i u, *Et. Wörterbuch*, I, nr. 1647, pentru a admite un împrumut din germana veche, întrucît în v. germ. de sus exista *stank* „urît mirositor, puturos", „trîndav, leneș". Dar un împrumut din germană ar fi trebuit să prezinte *-c* în loc de *g*, ca și it. *stanco*, de origine germanică. Cum româna prezintă *-g*, termenul român își are originea într-o limbă indoeuropeană care nu suferise mutația consonantică. Considerăm că tracodaca poseda termenul **stangu*, înrudit cu v. germ. de sus *stank*, și că acest termen a fost moștenit de română[1].

§14. În lista cuvintelor de origine tracă sau dacă din română trebuie înregistrate și elementele toponimice de origine tracă sau dacă, moștenite de români. Am arătat mai sus (I, cap. IV, §14) că aceste toponimice sînt exclusiv numiri de rîuri și fluvii. Numele celor mai multe din ele este greu de explicat. Unele nu sînt la origine formații trace sau dace, ci împrumuturi din

---

[1] Dacă etimologiile de mai sus sînt juste, se impun o serie de concluzii asupra fonetismului limbii tracodacice, concluzii pe care cercetătorii de pînă astăzi nu le-au putut scoate din materialele de pînă astăzi sau le-au scos din etimologii cu totul nesigure. În general, se constată că cel puțin limba dacogetă nu suferise mutația consonantică, cum au crezut D e č e v și R e i c h e n k r o n (acesta din urmă admitea, *Das Dakische*, p. 177, că mutația consonantică a fost suferită numai de tracă și de dacica de est, prin care înțelege, se pare, getica de pe valea Dunării inferioare, unde plasează Gamillscheg unul din nucleele românimii). Etimologiile ne dau informații și asupra sufixelor tracodacice: eu însumi, împreună cu G. G i u g l e a, am explicat *SCL*, X, 1959, p. 105—112, pe *mînzar(ă)*, *mîrzar(ă)* din **meḷź* + *-ar-*, ceea ce arată atît caracterul satem și fără mutație al cuvîntului, cît și prezența în tracodacă a sufixului *-ar-*. După cum am văzut mai sus (§ 12), Al. G r a u r a arătat că rom. *vătui* este tracodacicul **uetúleus*, ceea ce iarăși arată lipsa mutației consonantice și transformarea lui *u̯* în *v* în limba dacogetă.

alte limbi, preindoeuropene. Astfel stă cazul cu *Dunăre*. Numele tracic (mesic) al Dunării, deci numele fluviului de la Porţile de Fier pînă la vărsare, era *Istros*, şi el a fost acceptat şi de greci şi romani (cei din urmă spuneau *Ister*). Dar acest nume n-a fost moştenit tocmai pentru că românii au moştenit pe *Dunăre*, care va fi fost numele dacic al Dunării de pînă la Porţile de Fier. Formele antice lat. *Danuvius* la Caesar, gr. *Dánuvis* la unii scriitori greci tîrzii (vezi R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, II, p. 72, şi ediţia 1968, p. 236), nu stau la baza cuvîntului românesc, ci la baza cuvîntului v. slav *Dunavŭ*. Cuvîntul românesc presupune un trac sau dac **Dúnari(s)* sau **Dónari(s)*, în care *Dúna-* sau *Dóna-* coincide cu elementul latin sau măcar cu o parte din el. Cuvîntul a fost pus în legătură cu avesticul *dānu* „apă curgătoare", „rîu", „negură" şi cu oseticul *dōn* „rîu". Se admite că avem a face cu un termen iranic, adică scit, care s-a impus dacilor atunci cînd sciţii, după ce au cucerit Dacia, prin secolul al VII-lea î.e.n., au devenit pătura aristocrată dacică. Totuşi se poate presupune că chiar în limba tracodacă, poate şi în limba ilira, cuvîntul este o moştenire dintr-o limbă preindoeuropeană, mediteraneană sau iafetită (vezi G. I v ă n e s c u, *Origine pré-indo-européenne des noms du Danube*, în *Contributions onomastiques*, Bucureşti, 1958, p. 125—137). Pentru alte hidronimice dacice, moştenite de români, vezi mai sus, I, cap. V, §14. Lista toponimicelor româneşti de origine tracodacică, publicată de G. P o g h i r c, *Istoria limbii române*, II, 1969, p. 356—362 cuprinde şi toponimice care au altă origine.

§15. Influenţa bizantină s-a exercitat asupra românei chiar din epoca de formare a acesteia. Astfel, cuvîntul *sălămîzdră*, care are la bază pe m. gr. σαλαμάνδρα, a intrat în română înainte de prefacerea lui *á* + *n* + cons. în *ă*. Dar că el nu e vechi grecesc, o dovedeşte faptul că δ a fost perceput de aproape toţi dacoromânii ca *z*: **salamanzra* (δ devenise deja spirantă spre perioada de grecizare a Imperiului roman de răsărit; faptul că *l* intervocalic nu s-a schimbat în *r* se explică prin disimilaţia faţă de *-r-* din ultima silabă). După aceea s-a introdus un *d* între *z* şi *r*, ca în *Izdrail* (< *Izrail*). În cele din urmă s-a produs dispariţia lui *n* (de fapt *n* spirant), din cauză că între cele două vocale, erau prea multe consonante. Termenul stă în legătură cu vrăjile. Dar în Banat şi Mehedinţi avem *sălămîndră*, ceea ce presupune o formă greacă veche cu *d*, nu δ, sau perceperea de către românii din aceste părţi a spirantei δ ca *d*. Nu este exclus ca, tot în această perioadă, să fi intrat în limbă şi *mătrăgună* < m. gr. μανδραγόρα, cu prefacerea lui *r* în *n* şi apoi cu prefacerea lui *ó*+*n*+voc. în *u* (azi, mătrăguna în Moldova şi, poate şi în alte părţi ale teritoriului dacoromân, e altă plantă decît cea denumită prin termenul grecesc, dar tot vătămătoare).

De la bizantini, şi, foarte probabil, în epoca de formare a limbii noastre — mai exact: spre sfîrşitul ei, sau chiar imediat după epoca de formare, cînd legăturile cu grecii încă nu se rupseseră total —, ne-a venit, poate, chiar cuvîntul *meserie*, atît de greu de explicat (încercările de pînă azi, prin surse mai noi, ni se par neconvingătoare); el pare a fi un derivat de la un străvechi **mastor* „meseriaş", de origine greacă, μάστωρ (acesta el însuşi de origine latină) prin sufixul *-ie* (de altfel exista şi gr. μαστορία), căci asemănarea formală este destul de mare, iar *st* poate deveni *s*. Meseriile sînt la români tot atît de vechi ca şi existenţa lor ca popor (vezi mai sus,

§4) şi numai condiţiile istorice anterioare influenţei slave au putut impune un asemenea termen[1].

§16. Româna a pierdut sufixele latineşti : *-cŭlus* (lat. pop. *-clu*), *-lis*, *-bĭlis*, *-ūmen*, *-ānus*, *-ianus*, *-aneus*, *-udine*, *-agine*, *-ugine*, *-ōne* (masc.), *-āris*, *-andus* , *-ensis*, *-entus*, *-ante*, *-attus*, *-ottus*. *-antia*, *-ascus*, *-amus*, ca şi sufixele exclusiv latineşti populare: Lucrul a fost arătat deja de H. Tiktin, *Gröbers Grundriss*, p. 602, articolul *Die rumänische Sprache*, care însă făcea greşeala de a introduce în această listă şi pe *-ātus* şi *-ittus*. Sufixul *-ismus*, neînregistrat de Tiktin, a dispărut în latina populară răsăriteană, probabil din cauză că apărea în puţine cuvinte, şi acelea exclusiv culte, de origine greacă. Sufixele *-anus*, *-ianus* şi *-aneus* au dispărut în epoca de formare a românei, prin dezvoltarea lor fonetică, divergentă, în diversele cuvinte în care se găseau (*paganus* < *păgîn*, *christianus* < *creştin*), prin pierderea primitivului (*pagus*, de la care s-a derivat *paganus*, *vetere*, de la care s-a derivat *veteranus*, *ante* de la care s-a derivat *antaneus*) etc. În ce priveşte prefixele, pierderile sînt şi mai mari, mai ales dacă facem comparaţie cu latina clasică.

---

[1] C. Diculescu, *Altgermanische Bestandtheile im Rumänischen*, în *ZfrPh*, XL 1921, p. 420—428, şi *Die Gepiden*, I, în special p. 185, a crezut că gepizii au exercitat o influenţă considerabilă asupra poporului român şi că poate urca pînă aproape de 300 numărul elementelor de origine germanică din limba română. Dar etimologiile sale sînt puţin plauzibile: cuvintele în discuţie se explică altfel: unele sînt dacice, altele latine, altele au fost împrumutate din limbile vecine. Dintre termenii români, consideraţi de Diculescu de origine gepidică, doar cîţiva pot fi realmente gepidici (după K. Horedt, *Istoria României*, I, 1960, p. 704, numai *nasture* şi *tureatcă* : dar *nasture* poate fi gotic).

PARTEA A IV-A

LIMBA ROMÂNĂ PRIMITIVĂ
(din secolul al VII-lea pînă în secolul al X-lea)

CAPITOLUL I

CONDIȚIILE GENERALE ALE DEZVOLTĂRII LIMBII ROMÂNE DIN SECOLUL AL VII-LEA PÎNA ÎN SECOLUL AL X-LEA : CONTACTELE CU SLAVII ȘI BIZANTINII

§ 1. O nouă fază de dezvoltare a limbii române începe în momentul în care s-a terminat procesul de formare a limbii române, prin secolul al VII-lea, poate chiar al VIII-lea e.n. Dar tocmai spre sfîrșitul epocii de formare a limbii române şi a poporului român, s-a produs și așezarea slavilor pe teritoriul românesc primitiv și în vecinătatea lui. Acest eveniment va avea unele consecințe lingvistice : împrumutarea unor cuvinte slave vechi de către români și înlocuirea unor toponimice dacice cu nume la noi date de slavii stabiliți. Noua epocă din dezvoltarea limbii române coincide deci și cu o nouă influență lingvistică. Deja în secolul al VI-lea, slavii ocupaseră Ungaria, Moldova și Muntenia, desigur însă că numai parțial. Informațiile unor scriitori antici, în special bizantini, ca și cercetările arheologice din vremea noastră, o dovedesc. Bărăganul a fost ocupat pe vremea împăratului Iustin de către slavi (în limba lor, pl. *slověne)* și anți ; de acolo triburile slave și ante făceau dese incursii în Imperiu[1]. Cetatea Turris, care, probabil, era situată pe locul actualului Turnul-Măgurele, a fost cedată anților de Iustinian. Slavii pătrunseseră și în Dobrogea. P r o c o p i u povestește că, la Altina și Ulmetum, ei prădau pe călători (vezi *Istoria României*, I, p.600—601). Trupele relativ puțin numeroase, de care dispunea comandantul Traciei, Comentiolus, au repurtat două victorii, una la Zaldapa, alta la Tomis, dar s-au retras la sud de Balcani, din cauza înțelegerii greșite, ca un ordin militar, a cuvintelor : *torna, torna, fratre,* pronunțate în limba țării (în limba strămoșească) de un soldat (vezi mai sus, III, cap. I , și §1). Dobrogea a fost devastată atunci de slavi. Astfel încetează viața orășenească pe teritoriul dobrogean și pe cel romanizat de la sudul

---

[1] Vezi între altele *Istoria României*, I, p. 600, unde se face greşeala de a se vorbi de bulgari, în loc de slavi, şi de a se afirma că slavii au ocupat tot şesul Munteniei ; vezi şi Maria C o m ş a, *Directions et étapes de la pénétration des slaves vers la Péninsule Balkanique aux VI-e—VII-e siècles (avec un regard sur le territoire de la Roumanie)*, în *Balcano-Slavica*, I, 1975, p. 9—28, *Die Slaven im karpatisch-donauländischen Raum im 6.—7. Jahrhundert*, *Zeitschrift für Altertum*, 7, 1973, p. 197—228, şi *Socio-economic organization of the Daco-Romanic and Slav Populations on the Lower Danube during the 6-th—8-th Centures* în *Relations between the autochthonous Population and the migratory Populations*, p. 171—266, apoi Dan Gh. T e o d o r, *La pénétration des Slaves dans les régions du S—E de la Roumanie*, în *Balcano-Slavica*, I, Belgrad-Prilop, 1974, p. 29—42 ; *Les plus anciens Slaves dans l'Est de la Roumanie*, în *Berichte über des II. Internationalen Kongress für slawische Archöologie*, Band III, Berlin, 1973, p. 201—211, şi *Natives and Slaves in the East-Carpathian Regions of Romania in the 6th—10th Centuries*, în *Relations between the autochthonous Population and the migratory Populations on the territory of Romania*, Bucureşti ,1975, p. 155—170.

Dobrogei, pînă la Munţii Balcani[1]. Aceste ştiri sînt confirmate arheologic: la Sărata-Monteoru, la Balta-Verde (Oltenia), precum şi în unele puncte din Moldova şi Ardeal, s-a descoperit o cultură materială din secolele al VI-lea şi al VII-lea, care are asemănări cu cultura Praga-Žitomir-Korčak, care se întinde pînă în regiunea Niprului mijlociu. Este cultura unei populaţii incinerante, care nu cunoştea decît olăria de mînă (vezi *Istoria României*, I, p. 733–739; autor: M. Comşa)[2]. În prima jumătate a secolului al VII-lea, slavii au ocupat Ardealul, Crişana, Banatul şi Oltenia şi cea mai mare parte din Peninsula Balcanică: Bulgaria, Iugoslavia, chiar părţi din Grecia. Aşadar, la începutul veacului al VII-lea, românii au fost separaţi de Imperiul roman de răsărit, care chiar în acelaşi timp se greciza, devenind Imperiul bizantin, şi au trebuit să intre în relaţii cu o populaţie nouă, care se caracteriza printr-o organizaţie socială de tip gentilic (tribal).

Stăpînirea avară în Panonia, regiunea Drinei şi Dacia se încheie la sfîrşitul secolului al VIII-lea, în urma intervenţiei statului franc, guvernat atunci de Carol cel mare, şi a statului bulgar. În două campanii militare, care au avut loc în 795 şi 796, francii reuşesc să cucerească şi să distrugă reşedinţa haganului avar.

Unele triburi slave au locuit numai temporar pe teritoriul ţării noastre. Astfel, cele pătrunse în secolul al VI-lea în Muntenia, conduse de Ardagastĭ (Ἀρδάγαστος) şi Piragastĭ (Πειράγαστος) (numele în discuţie au *a* în loc de *o*, deci faza mai veche a lui *o* slav primitiv), au trecut în prima jumătate a secolului al VII-lea în sudul Dunării. Aşa se explică, probabil, şi încetarea bruscă a necropolei de la Sărata-Monteoru, care reprezenta, poate, necropola unor triburi slave din Muntenia de est. Dar triburile slave, care au pătruns în Ardeal (în prima jumătate a secolului al VII-lea, după cît arată constatările arheologice), ca şi triburile din Muntenia, Oltenia, Banat şi munţii Moldovei, n-au mai migrat spre sud, ci s-au stabilit la noi, intrînd în curînd în relaţii cu populaţia dacoromânească. Slavii care au trecut

[1] Că Dobrogea a participat la teritoriul de formare a românei poate dovedi fenomenul fonetic românesc de dispariţie a lui *v* intervocalic pe care-l prezintă numele *Neiaduno*, atestat de Procopiu, al oraşului *Noviodunum* (actualul Isaccea); căci fenomenul în discuţie caracterizează limba română (vezi mai sus, III, cap. III, §9, nr. 1). Dar *Neiaduno*, fără *v*, poate fi şi o transcriere greşită, a unui copist.

[2] Arheologii români s-au ocupat pînă în 1948 cu civilizaţiile preistorice şi cu cele din epoca romană, de pînă în secolul al IV-lea sau al VI-lea e.n., neglijînd aproape cu totul civilizaţiile din epoca medievală. Cercetătorul clujean Kurt Horedt (*Ceramica slavă din Transilvania*, în SCIV, II, nr. 2, 1956, p. 189 – 232) a crezut cîţiva ani că o civilizaţie care se găsea, între secolele al VII-lea şi al XII-lea, în numeroase puncte pe teritoriul Ardealului, cum o dovedeau resturile din muzeele arheologice ardelene precum şi unele cercetări pe teren şi care avea înrudiri cu altele contemporane, dintre Baltica şi Egeea, era cea a slavilor. Dar, în acest caz, rămînea neindetificată, civilizaţia poporului român din aceeaşi vreme. Şi astfel a trebuit să se admită că civilizaţia zisă slavă a aparţinut şi românilor. După cîţiva ani de cercetări în diferite puncte ale ţării, s-a identificat însă la Sărata-Monteoru o civilizaţie deosebită, a unei populaţii din secolul al VII-lea, care, pe baza caracterelor ei specifice, a trebuit să fie identificată cu cea slavă de dinainte de amestecul slavilor cu autohtonii. Meritul acestei descoperiri şi al interpretării ei istorice revine arhologului român I. Nestor (vezi *SCIV*, IV, 1954, p. 83 – 86). Civilizaţia socotită de Horedt la un moment dat ca slavă a rămas să fie considerată, cum fusese socotită şi mai înainte de cercetătorii români, drept românească, iar pentru fazele de mai tîrziu, o civilizaţie româno-slavă.

Dunărea au găsit la sudul fluviului şi o populaţie românească, cu care, de asemenea, au intrat în contact. Începe aşadar pe la mijlocul secolului al VII-lea o influenţă slavă asupra poporului român şi o influenţă românească (sau în general romanică) asupra populaţiei slave din Dacia şi din Peninsula Balcanică. În nordul Dunării, cu vremea, slavii, fiind mai puţin numeroşi, au fost asimilaţi de români. În sudul Dunării populaţia slavă, ocupînd oraşele şi văile, a început să asimileze pe localnicii romanizaţi (populaţia românească şi dalmată) şi pe albanezi. Totuşi şi acolo unii slavi au fost asimilaţi de români, mai ales în părţile de nord ale Peninsulei Balcanice, pe unde locuiau strămoşii meglenoromânilor şi strămoşii rotacizanţilor, adică ai acelor români care au migrat pînă în secolul al X-lea la vest, sud şi nord-est. Ultimele rămăşiţe ale slavilor din Dacia au fost asimilate în secolul al X-lea sau al XI-lea, căci tradiţia consemnată de N o t a r u l a n o n i m al regelui Bela îi pomeneşte pe slavi alături de vlahi, în Ardeal. Şi unele considerente de ordin lingvistic, ca de exemplu fonetismul nazal al iusurilor, păstrat de unele toponimice de origine slavă din Ardeal, ne duc la aceeaşi concluzie, căci nazalitatea iusurilor dispare cel mai tîrziu în secolul al XI-lea, în cele mai multe graiuri slave.

§ 2. În secolele al VII-lea—al X-lea triburile slave vorbeau numai dialecte deosebite, nu limbi deosebite, ca mai tîrziu. Toponimicele de origine slavă de pe teritoriul românesc (*Zagra* < **Zăgora* în Năsăud, *Tîrnave*, *Zlatna* în Ţara Moţilor, şi *Zlagna* în regiunea Tîrnavelor, *Moigrad*, *Bălgrad*, *Zlaşti* (acesta, în Haţeg), *Slănic*, în Moldova de sud-vest, *Vlasca*, *Dîmbovila*, *Prahova*, *Neajlov* etc. în Muntenia), ca şi elementele slave vechi din limba română, ne arată că slavii care au fost asimilaţi de români au vorbit dialecte înrudite cu cele care vor fi numite mai tîrziu bulgăreşti; ei aveau *štj* şi *ždj* în locul fonemelor macedonene *ḱ* şi *ǵ*, fonemelor sîrbocroate *ć* şi *đ* sau fonemelor ucrainene *č*, *ž* (bulgarii au *št*, *žd*); ele aveau de asemenea *ę̆a* în loc de *ě* etc. Limba lor era deci asemănătoare şi cu cea a slavilor din jurul Salonicului (Macedonia), care a devenit, prin opera lui Chiril şi Metodiu, limba numită „slavă veche (bisericească)" şi ar trebui numită „slava veche literară": este vorba de ultima fază a slavei primitive, fază pe care o reprezintă şi limba celor doi apostoli ai slavilor. Totuşi trebuie să înţelegem prin „slavă veche" nu numai limba lui Chiril şi a lui Metodiu, dar şi limba tuturor slavilor din acel timp; această slavă veche nu era unitară, ci prezenta diferenţieri dialectale, care stau la baza limbilor slave de mai tîrziu. Cum deja am spus, graiurile vorbite de populaţia slavă cu care a venit în contact poporul român, în această epocă, avea particularităţile acelor graiuri, care, în sudul Dunării, vor deveni mai tîrziu bulgăreşti. De aceea unii învăţaţi au crezut potrivit să numească „bulgară veche" limba slavă care a influenţat limba română, întocmai ca şi pe aceea a lui Chiril şi Metodiu. Întrucît însă, pe vremea aceea, slavii din Bulgaria nu se numea încă bulgari — numai după ce slavii din sudul Dunării vor fi cuceriţi de bulgarii de neam turcesc vor primi acest nume etnic, — este mai bine să se vorbească de limba slavă veche (paleoslavă), şi anume de dialectele ei de sud-est, dintre care unul, din Macedonia, a devenit limbă literară. Cu influenţa slavă veche asupra limbii române s-a ocupat întîi Fr. M i k l o s i c h, *Die slavischen Elemente im Rumunischen, Denkschriften der K. Akademie der Wiss*; XII, p. 237—287, Wien, 1862, apoi Ov. D e n s u s i a n u, *Histoire de la langue roumaine*, I, p. 237—287. În secolul nostru, Ilie B ă r b u l e s c u,

Problemele capitale ale slavisticii la români, Iaşi, 1906, în *Kad su počele da ulaze u rumunjski jezik najstarije njegove slavenske riječi* (*Sbornik u slavu V. Jagića*, Berlin, 1908, p. 433—448), şi în *Individualitatea limbii române şi elementele slave vechi*, Bucureşti, 1929, a discutat din nou elementele slave vechi din limba română, dar a susţinut erónat că, pînă în secolul al X-lea, românii locuiau numai în Banat şi Oltenia, că acolo n-au pătruns pînă în acel secol slavii şi că elementele slave vechi din limba noastră au pătruns în limbă începînd cu secolul al X-lea. El se întemeia pe aspectul fonetic al elementelor slave din română, aspect care i se părea a fi cel slav din secolul al X-lea şi următoarele, adică postpaleoslovenic sau mediobulgar, nu vechi slav. Dar aspectul fonetic al acestor elemente nu se opune susţinerii că elementele slave au pătruns în limbă începînd din secolul al VII-lea. S-a dovedit că unele din aspectele fonetice slave pe care Bărbulescu le considera ca mediobulgare sînt anterioare secolului al X-lea (vezi St. M l a d e n o v, *Rocz. sl.*, III, p. 118—139, şi *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin, 1929, passim, A. P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I, p. 804—810, şi recenzia publicată de Gr. N a n d r i ş, *Rev. ist. rom.*, II, 1932, p. 387—400). Dealtfel nici nu se poate stabili întotdeauna cu precizie cînd s-au produs anumite schimbări fonetice în dialectele slave, pentru ca să putem determina după ele exact epoca influenţei slave asupra românei. Elementele slave vechi din română au fost studiate apoi de Al. R o s e t t i, în *Ist. l. rom.*, III, *Limbile slave meridionale*, Bucureşti, 1940. O critică a acestei lucrări a făcut E. P e t r o v i c i, *Dacor.*, X, p. 128—146. Învăţatul clujean a publicat multe articole sau note despre influenţa veche slavă asupra limbii române. O nouă ediţie a lucrării sale, a dat R o s e t t i sub titlul *Contribuţie la o istorie ştiinţifică a limbii române : Influenţa limbilor slave meridionale*, Bucureşti, 1950 ; mai tîrziu ea a fost retipărită sub titlul : *Influenţa limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. al VI-lea—al XII-lea)*, Bucureşti, [1954], apoi a fost cuprinsă în *Istoria limbii române*, Bucureşti, 1968, p. 285—348.

Nu credem, ca R o s e t t i (*Ist. l. rom.*, 1968, p. 347), că populaţia romanizată se amestecă cu cea slavă chiar din secolul al VI-lea, atît la nordul, cît şi la sudul Dunării. Contactul cu slavii, în acest secol, l-au avut numai strămoşii românilor din Moldova şi Muntenia (vezi N e s t o r, *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, p. 396—400). Abia în prima jumătate a secolului al VII-lea ocupă slavii regiunile din sudul Dunării şi Ardealul ; deci abia de pe la jumătatea secolului al VII-lea a putut începe influenţa slavă veche asupra românilor şi limbii lor. Putem crede chiar că influenţa slavă asupra românilor s-a exercitat mai ales după 850, cînd slavii din Dacia şi unii slavi din Mesia au început a deveni români. Că influenţa slavă asupra românei a început după anul 800 ar rezulta din faptul că cuvîntul *frînc*, care are la bază, desigur, termenul latin medieval *Francus* şi a pătruns în limba română numai după ce Carol cel Mare a distrus ringul avar, prezintă prefacerea lui *á* + *n* + cons. în *î*.

I. P ă t r u ţ (*Referitor la cronologia elementelor de origine sud-slavă ale limbii române*, în *CL*, XII, 1967, p. 31—37), însuşindu-şi părerea lui Vl. G e o r g i e v, exprimată de acesta în mai multe lucrări (între altele, în articolul *Problèmes phonétiques du slave commun*, *Revue des études slaves*, XLIV, 1965, p. 7—17, capitolul *Le système vocalique du slave commun*, p. 7—12),

conform căreia vocalele slave *o* și *ǫ* au apărut prin secolele al VI-lea—al IX-lea din *a*, respectiv *ą*, deduce că elementele lexicale de origine slavă veche din română, care prezintă pe *o* ca *o* și pe *ǫ* ca *un*, *um*, au pătruns în limba română începînd din secolul al VIII-lea, chiar al IX-lea. Noi, care ne îndoim de justețea teoriei lui Georgiev, întrucît era greu ca pe întreg teritoriul locuit în secolele al VI-lea—al IX-lea de slavi, de la Marea Baltică la Marea Egee și de la Marea Neagră la Marea Adriatică, să se producă asemenea schimbări fonetice, — pentru cele mai multe dialecte slave ele sînt, desigur, mai vechi —, credem că momentul în care au început să pătrundă în limba română elementele slave vechi trebuie stabilit pe baza altor fapte. Cele invocate mai sus arată că influența slavă asupra limbii române s-a produs mai ales după anul 800.

§ 3. Cea dintîi știre despre români, de după epoca lor de formație, anume știrea despre vlahorihini (= vlahii de la rîul Rihios, notat în grecește Ῥῆχιος) ne arată că, la mijlocul veacului al VIII-lea, niște români, asociați cu un trib slav, sagudatii, erau stabiliți în preajma Calcidicei. Populația vlahorihinilor este pomenită într-un pasaj dintr-o cronică a mănăstirii Castamonitu de la muntele Athos, publicată de P. U s p e n s k i j în *Istorija Afona*, Sankt Petersburg, 1877. Pasajul a fost apoi discutat de T o m a s c h e k, *Zur Kunde der Haemushalbinsel*, p. 42—43, în *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien*, vol. 99, după care l-au citat A. P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I, p. 708, 752 și 799, N. I o r g a, *Bull. de l'Institut pour L'Europe sud-orientale*, VII, 1920, p. 81, Th. C a p i d a n *Dacor.*, IV, 1927, p. 199, *Aromânii*, p. 26, S. P u ș c a r i u, *Ancienneté des établissements macédo-roumains, Balcania*, I, p. 22, A. S a c e r d o ț e a n u, *Vlahii în Calcidica, In Memoriam V. Pârvan*, București, 1934, p. 306—307. Textul din care s-a extras pasajul a fost redactat mai tîrziu, dar autorul lui a folosit izvoare mai vechi. Autorul operei care vorbește despre vlahorihini situa atacul vlahorinilor asupra Muntelui Athos în timpul împăraților iconoclaști. Toți învățații i-au considerat pe vlahorihini drept români sau români amestecați cu slavi. M. L a s c a r i s (*Les Vlachorynchines, une mise au point, Revue historique du sud-est européen*, XX, 1943, p. 182—189) face legătura cu un pasaj din *Miracolele sfîntului Dimitrie*, în care se vorbește despre un atac asupra Salonicului întreprins de rynchini în anul 657. Întrucît textul bizantin întrebuințează, în legătură cu acești rynchini, cuvîntul latinesc κάσα, inexistent în limba greacă a epocii, Lascaris conclude pe drept că avem a face cu vlahorihinii de mai tîrziu, și anume chiar cu români. Lui Lascaris i-a scăpat faptul că acest pasaj din *Miracolele sfîntului Dimitrie* a fost relevat întîi și interpretat cam în același sens de O. T a f r a l i, *Thessalonique dès origines au XIX-e siècle*, Paris, 1919, p. 136, nota 1. Bizantinologul ieșean atrăgea dealtfel atenția asupra faptului că în textul grecesc apare, pe lîngă κάσα, și cuvîntul latinesc φαμιλία, de asemenea inexistent în limba greacă a epocii, dar se oprea la concluzia că acești rynchini erau slavi amestecați cu „dacoromani". E mai firesc să se presupună că erau români din sudul Dunării. Lipsesc după aceea, pînă în secolul al X-lea, știri despre români.

§ 4. Extensiunea pe teren a slavilor de tip bulgar din nordul Dunării a fost studiată, pe baza toponimiei române de origine slavă, de E. P e t r o v i c i,

Dacoslava, în *Dacor.*, X, p. 233—277, și în recenzia făcută studiului lui István K n i e z s a, *Ungarns Völkerschaften im XI. Yahrhundert*, din *Archivum Europae Centro-Orientalis*, IV, publicată în *Dacor.*, X, p. 517—545. În *Dacoslava* (*Dacor.*, X, p. 233—277 ; vezi în special p. 269 și 271), Petrovici a stabilit judicios aria norddunăreană pe care a avut loc conviețuirea românilor cu slavii care vorbeau graiuri de tip bulgar. P. 269 : „Caracterul fonetic bulgăresc al toponimiei slave din Transilvania e mai evident în județele Făgăraș, Sibiu, Tîrnava Mare, Tîrnava Mică, Alba, Turda, Hunedoara și Severin, adică [în] sudul, nordul și nord-estul Transilvaniei și [în] estul Banatului. În nordul și nord-estul Transilvaniei, e probabil că toponimice ca *Bistrița*, *Zagra* (< v. slav **Zágora* „dincolo de munte") au fost date de o populație slavă avînd aceleași caractere ca cea din sudul Transilvaniei ..." Petrovici admitea atunci, ca și lingviștii anteriori, o influență slavă veche și în zona de munte a Moldovei, unde avem toponimice de origine slavă, ca *Bistrița* și *Slănic*. Cu privire la Crișana, el accepta părerile lingvistului maghiar Elemér M o ó r[1]. P. 271 : „Populația cu caracter slovac, după E. Moór, care popula șesul Tisei pe cursul inferior al rîurilor Someș, Crasna și Criș ..., ocupa poate și văile munților dinspre Ardeal. Granița care despărțea pe dacoslavi de slavii cu caracter slovac trecea pe undeva prin județele Bihor, Sălaj, Satu Mare, la vest de Munții Apuseni și Munții Sălajului". De fapt zona de nume slave vechi se extinde spre est pînă la rîul Bîrlad (numele acestui rîu este de origine slavă veche).

Petrovici a reluat însă cercetarea ariei slave de tip bulgar din Dacia, în articolele *Adjective posesive slave în -j- ca toponimice pe teritoriul R.P.R.*, *SCL*, IV, 1953, p. 63—87, *Etimologia toponimicelor* **Doftana, Dofteana, Doftăneț, Doftănița** *și a cuvîntului* **dohot**, *SCL*, V, 1954, p. 19—30, *Toponimice de origine slavo-bulgară pe teritoriul R.P.R.*, în *CL*, II, 1957, p. 23—46 (apărut și în traducere rusă : *Slavjano-bolgarskaja toponimika na territorii Rumynskoj Narodnoj Respubliki*, în *Romanoslavica*, I, p. 9—26), și *Toponime slave în* ***-ĭsk -ica** *pe teritoriul României*, în *CL*, XIII, 1968, p. 193—209, întemeindu-se numai pe toponimicele sigure, relevate de documente. Petrovici face însă acum greșeala de a limita acest teritoriu la Banatul de est, Oltenia și Muntenia ; el credea că, în aria de influență slavă veche, n-a intrat Ardealul de nord, central și de sud, deși acest teritoriu prezintă numiri slave, care, e drept, pot fi slovace sau ucrainene străvechi, de dinainte de prefacerea lui *g* în *h*, dar și bulgare : *Moigrad*, *Zagra*, *Tîrnava* sau *Tîrnáva*, *Gîrda*, *Zlatna* etc. Cum este evident că pe teritoriul Ardealului propriu-zis, fără Crișana, au trebuit să locuiască într-o vreme slavi cu graiuri de tip bulgar, rezervele sale în legătură cu toponimia slavă de tip bulgar din Ardeal nu sînt întemeiate. Dar dacă în Ardeal au locuit în mod sigur slavi de tip bulgar, în Crișana și Maramureș situația a putut fi alta : în Crișana s-au putut așeza slavi cu graiuri de tip slovac, cum admit unii cercetători unguri, slovaci și români. Cît pri-

[1] E vorba de articolul publicat de acesta în *Zeitschrift für Ortsnamenforschung*, VI, 1930, p. 105—140, intitulat *Die slavischen Ortsnamen der Theissebene*, a cărui primă parte a apărut în aceeași revistă, p. 3—37 ; învățatul maghiar se întemeia pe hidronime ca *Crasna* (Sălaj), *Cerna* (Satu Mare), *Bistra* (Bihor), care pot fi și bulgărești, și pe nume de sate cu *e* redat prin *i*, ca *Prislop* (Satu Mare, Sălaj) și *Siciu*, ung. *Szécs*. P e t r o v i c i (*Dacor.*, X, p. 270—271) a obiectat, în legătură cu *Prislop*, că poate prezenta, ca și în restul teritoriului dacoromân, prefacerea lui *ea* neaccentuat în *-i* și că numai *Siciu* poate fi slovac, dar că acest toponimic poate avea și fonetismul unguresc.

veşte Moldova, zona de toponimice de origine slavă veche de tip bulgar trebuie extinsă cu mult mai spre est decît a crezut Petrovici. Documentele slave din epoca feudală cuprind şi alte toponimice cu origine bulgară. Astfel într-un document din 7 010 (= 1 502) (vezi C o s t ă c h e s c u, *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, 1932, p. 526), care vorbeşte de regiunea de peste Prut a ţinutului Fălciu, găsim toponimicul *Cărhana*, desigur un derivat slav cu sufixul *-anŭ*, *-ana*, de la v. sl. *krŭchŭ* „stîng" şi „pumn"[1]. Mai tîrziu, probabil, în secolul al XI-lea sau mai degrabă al XII-lea, apar, în Moldova şi Maramureş, unele triburi slave de est cu graiuri de tip ucrainean (încă nu avem, în această epocă, o limbă ucraineană).

Cînd statul bulgar, care se întindea, desigur, numai la sudul Dunării, a fost cucerit de bizantini în 971 şi 1 018, slavii din Ardeal au fost lipsiţi de orice sprijin care le mai putea veni din sudul Dunării şi s-au românizat. Primele formaţii statale din Ardeal au fost create de românii şi de slavii de acolo şi au avut ca model ducatul din imperiul carolingian ; ele sînt pomenite de notarul anonim al regelui Bela.

Întemeindu-se pe faptul că ierurile neintense au dispărut în dialectele slave vechi prin secolul al X-lea şi pe faptul că ele nu se găsesc în cuvintele slave din română, P e t r o v i c i susţinea, *Dacor.*, X, p. 267, că slavii din Ardeal s-au românizat după acest secol, deci în secolele al XI-lea şi al XII-lea. Socot că aceste consideraţii sînt juste şi că putem fixa în secolul al XI-lea, eventual în secolul al XII-lea, asimilarea slavilor din Dacia de către dacoromâni.

P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări româneşti*, Bucureşti, 1947, p. 51—56, credea că influenţa slavă la români, în lexic, inclusiv toponimia şi antroponimia, se explică prin faptul că slavii au devenit, prin cucerire, clasa boierească a poporului românesc. Vom vedea însă mai jos (V, cap. I, § 6—11) că feudalismul se instaurează la români în secolul al X-lea (însuşi P. P. P a n a i t e s c u a adoptat, în lucrările sale ulterioare, acest punct de vedere) ; şi deci influenţa slavă veche asupra limbii române de pînă în acest secol trebuie explicată prin contactul de la popor la popor, adică prin influenţa maselor slave asupra maselor române. În sprijinul teoriei sale că şerbii erau români, P. P. Panaitescu invoca în special pătrunderea în română a unor termeni feudali de origine slavă, referitori la clasa suprapusă : *stăpîn, jupîn, gospodar, slugă, a sluji* (p. 53) sau la proprietate : *ocină, dedină* (p. 54). Dintre aceştia, însă, primii doi nu sînt slavi. Noi am arătat că termenul *stăpîn* este de origine tracodacă (vezi mai sus, III, cap. V, § 11) ; termenul *jupîn* este, desigur, de origine avară sau bulgară (ambele cuvinte sînt mai vechi în limbă decît influenţa slavă, cum dovedeşte tratamentul lui *á* + *n* + + vocală ca *î*). P. P. Panaitescu spunea că termenii oarecum opuşi *ţăran, şerb, moşnean* şi *răzeş*, care se referă la comunităţile ţărăneşti neaoşe, nu sînt de ori-

[1] Într-un document din 1487 (vezi Ioan B o g d a n, *Documentele lui Ştefan cel Mare* I, Bucureşti, 1913, p. 516), în care se vorbea de aceeaşi regiune de peste Prut a ţinutului Fălciu, apare toponimicul *Gradişte* la genitiv: и кръницѹ градищеѥи „şi fîntîna Gradiştei" (cuvîntul slav *krŭnica* e la acuzativ). Dar, cum în română există apelativul *gradişte*, de origine slavă veche, nu este sigur că avem a face cu un toponimic dat de bulgari, în perioada în care aceştia au locuit în Moldova.

gine slavă, ci latină (primele două), tracă *(moșnean)* și maghiară (ultimul). Dar *țăran*, *moșnean* și, poate, și *răzeș* sînt derivate românești de după influența slavă veche, primul chiar de după nașterea orașelor, deci din primele veacuri de după întemeierea Principatelor. P. P. Panaitescu credea că și antroponimia de origine slavă, atît de bogată în țara noastră, se explică la fel (p. 54, 56). El avea dreptate numai în parte : vom vedea mai tîrziu că unele din numele invocate de dînsul nu sînt de origine slavă. În sprijinul teoriei sale P. P. Panaitescu mai invoca — după C. G i u r e s c u, *Vechimea rumâniei ...*, p. 9—10, care nu o spunea prea clar, — faptul că, în Țara Românească, șerbul se numește *rumân*, iar șerbia *rumânie* (p. 52—53). Lucrul s-ar explica —după dînsul — tocmai prin aceea că boierimea ar fi fost la origine de alt neam. Această teorie poate fi acceptată ca o explicație parțială a șerbiei, deși cuvîntul *rumân* „șerb" (sau echivalentul său în slava din Principate, *vlachŭ* „șerb"), apare în texte abia după întemeierea Principatelor. La p. 53 autorul explică și pe *vecin* („șerb" în Moldova și chiar în Muntenia) tot prin influența slavă *(susedŭ,* el însuși un calc lingvistic după bizantinul *párikos* „vecin"). Dar cum termenul în discuție apare în documente foarte tîrziu, — după cît se pare abia după secolul al XVI-lea —, mă întreb dacă în acest caz mai avem a face cu fapte atît de vechi și dacă nu cumva *rumân* însemna „om", cum înseamnă, cîteodată, și astăzi.

§ 5. În ce privește sudul Dunării, s-a admis de unii învățați ca N. van W i j k, *Taalkunde en historiske Gegevens betreffende de oudste Betrekkingen tussen Serven en Bulgaren*, Amsterdam, 1923, p. 12 și urm., și *Le monde slave*, XIV, 1937, t. IV, p. 82 și urm. (vezi și critica lui A. M a r g u l i è s, *Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung*, în *AfslPh*, XL, 1926, p. 197—222), că românii locuiau „mai ales" între sîrbi și bulgari, în regiunea Moravei și a munților săi, pînă în regiunea Timocului. Dacă așa ar fi stat lucrurile, ar fi trebuit ca româna să prezinte pînă astăzi și o puternică influență slavă veche de tip sîrbesc, ceea ce nu putem afirma, dar nici tăgădui (vezi mai sus, I, cap. IV, § 13).

E. P e t r o v i c i *(Elementele sud-slave orientale ale istroromânei și problema teritoriului de formare a limbii române*, în *CL*, XII, 1967, p. 11—19) susține, dealtfel, conform tezei tradiționale, că elementele slave vechi din istroromână sînt de tip bulgar, prezentînd reflexele *în*, *îm* și *un*, *um* ale vocalei nazale **ǫ* și *șt* pentru slavul primitiv **tj*, **klj*. De unde, apoi, concluzia că istroromânii sînt originari de pe un teritoriu cu graiuri slave de tip bulgar. Dar cum învățatul clujean credea că granița actuală dintre bulgară și sîrbă nu s-a mai schimbat din epoca colonizării slave și că Banatul de sud și nord-vest s-a integrat, împreună cu Ardealul de sud și Muntenia, la teritoriul cu graiuri slave de tip bulgar, el concludea că istroromânii sînt originari din părțile de vest ale acestui teritoriu. Noi am arătat mai sus (I, cap. IV, § 13) puțina probabilitate a acestei teorii. Pentru noi nu este sigur că strămoșii istroromânilor au venit în contact numai cu slavii de tip bulgar. Reflexele *un*, *um* ale vocalei nazale **ǫ* se pot explica și printr-o fază mai veche de pînă în secolul al IX-lea a limbii sîrbocroate (pentru acest ultim secol avem atestat numele sîrbocroat *Muntimirus*). Iar unele cuvinte istroromâne de origine sîrbocroată, în care apare *ć* în loc de *štj* pentru slavul primitiv **tj*, **klj*, au putut pătrunde în dialectul istroromân în aceeași vreme cu cuvintele împrumutate din dialec-

tele slave vechi de tip bulgar. Faptul că graiurile crișene și maramureșene, atît de înrudite cu cele istoromâne, prezintă unele elemente de origine slavă veche în care v. sl. *ě* apare reflectat ca *e*, care apoi, prin transformări fonetice românești, a devenit *î* (**nevestka* < *navîscă*) (unele din ele sînt chiar din zona cu macedoromânismele *sl* > *scl*, *aųace*, *și* „să“ etc., pentru care vezi mai jos, cap. II, § 5—14), se poate explica prin aceea că termenul a fost împrumutat din dialectele slave vechi de tip sîrbesc, în care *ě* devenise *e* înainte de stabilirea slavilor la sud de Dunăre (vezi mai sus, I, cap. IV, § 13). Prin aceleași graiuri sîrbe trebuie explicat și un cuvînt dacoromân de origine sîrbă, ca *a grăi* (<sîrb. *grajati*), care caracterizează o mare parte din aria dacoromână. Aceasta ar arăta însă că rotacizanții (măcar în parte) și unii crișeni au venit în contact cu slavii vechi care vorbeau graiuri de tip sîrbesc și că sînt originari din regiunea de la Drina la vest de Crișana, unde au putut locui, de la începutul pătrunderii slavilor în Peninsula Balcanică, sîrbi, iar nu bulgari. S-ar exclude astfel și ipoteza lui van Wijk și Marguliès, conform căreia, între sîrbi și bulgari, ar fi locuit în evul mediu, în masă compactă, o populație românească. Ni se pare și mai puțin probabil că pe teritoriul românesc primitiv din Iugoslavia, pînă la apus de Drina, se găseau slavi cu graiuri de tip bulgar și că acești slavi au fost românizați mai tîrziu de masele mai numeroase de români din acea regiune. Este însă plauzibil că, în Crișana, românii au asimilat niște slavi cu graiuri de tip slovac, în care *ě* era pronunțat ca *e*. Că în Crișana s-ar fi stabilit slavi de tip slovac au susținut întîia oară I. Stanislav și Elemér Moór (vezi Pandele Olteanu, *Lingvistica slovacă de astăzi și importanța ei pentru limba română*, în *Romanoslavica*, I, Praga, 1948, p. 128—155, și în extras și apoi Pandele Olteanu, n *K foneti čkému súvisu medzi rumunčinou a zapadnou slovancinou*, Turciansky Sv. Martin, 1947, și *Numiri slave în Transilvania de nord*, în *Limbă și literatură*, III, 1957, p. 185—214); dar acești cercetători s-au întemeiat pe toponimice care nu sînt în mod sigur de origine slovacă, ele putînd fi și slave vechi (Pandele Olteanu a invocat și fenomene fonetice românești, ca palatalizarea dentalelor, fenomene care însă nu s-au produs în epoca celei mai vechi influențe slave și nu se explică prin slavi). Nici faptele invocate de noi nu trebuie explicate în mod obligatoriu printr-o influență slovacă; dar ele exclud ipoteza unei transmisiuni slave vechi de tip bulgar. S-ar mai putea invoca în sprijinul teoriei slovace și prezența, în Crișana, a cuvîntului *bidă* „obidă“, care-și poate avea originea în slovacul *bida* (cf. și cehul *bida*).

§ 6. Istorici ca I. Bogdan (*Însemnătatea studiilor slave pentru români*, București, 1894, p. 20—30) și N. Iorga (*Geschichte des rumänischen Volkes*, I, Gotha, 1905, p. 109—120; vezi și traducerea românească, *Istoria poporului românesc*, I, București, 1922, p. 152—166), precum și lingviști ca Densusianu (*Histoire*, I, p. 237—287), au crezut că nu se poate vorbi de o limbă românească înainte de influența slavă veche. De fapt, cum au arătat S. Pușcariu și A. Philippide, lucrurile stau altfel: înainte de influența paleoslavă, limba latină din Peninsula Balcanică suferise atît de multe schimbări fonetice și de altă natură, încît nu mai avem dreptul să admitem că româna nu era deja formată. Dealtfel la fel stau lucrurile și cu limbile romanice occidentale: nu influența cuceritorilor germani a dus la formarea limbilor romanice, — W. von Wartburg greșește cînd crede aceasta —,

ci schimbările impuse de bazele de articulație și psihologice ale popoarelor din Imperiu (vezi cele spuse de mine în *O nouă teorie despre formarea limbilor romanice și despre cauzele schimbărilor fonetice*, în *Revista de filologie romanică și germanică*, V, 1961, p. 361—375, și mai ales în *La formation des langues romanes occidentales*, în *Actas del XI Congreso internacional de lingüística y filología románicas*, Madrid, 1968, p. 303—310). E drept că, în Apusul romanic, influența germană s-a exercitat chiar în epoca de formație a limbilor, — germanii au ocupat Imperiul de apus în secolul al V-lea, nu în secolele al VI-lea-al VII-lea, ca slavii, părțile dunărene și adriatice ale Imperiului de răsărit. Dar germanii stabiliți acolo nu s-au deznaționalizat imediat, pentru ca limba latină să se schimbe prin adaptarea la baza lor articulatorică și psihică. Totul s-a redus la o influență a limbii germane asupra graiurilor romanice, nu la o modificare calitativă a acestor graiuri. S. Pușcariu și A. Philippide nu tăgăduiau importanta influență slavă veche asupra limbii române și asupra poporului român. Ei admiteau același număr de cuvinte de origine slavă în limba noastră ca și cercetătorii care socoteau ca avînd o valoare formativă influența slavă asupra limbii noastre. Ei tăgăduiau contribuția slavă în formarea limbii și poporului român, numai pentru că sistemul fonetic și gramatical al limbii noastre și-a căpătat structura specifică românească înainte de influența slavă. Bineînțeles, și acești învățați admiteau un amestec etnic cu slavii și cu alte neamuri. De fapt, ei limitau formarea unui popor și a unei limbi la unele din procesele de amestec și de influență reciprocă a limbilor, anume la cele care transformă mult sistemul fonetic și gramatical.

Alți cercetători au admis că slavii au determinat o nouă epocă în dezvoltarea poporului român și a limbii române prin aceea că năvălirea slavilor ar fi despărțit pe români, pînă atunci un singur trunchi, în mai multe ramuri, și ar fi provocat migrarea unora din ramuri astfel formate. Teoria aceasta, pe care a susținut-o A. Philippide, nu se întemeiază decît pe analogia cu alte cazuri și pe ideea greșită (pentru care vezi mai sus, I, cap. III, § 5) că limba română s-a desfăcut în două mari dialecte chiar din epoca sa de formație. În ce privește faptele de ordin istoric, ea nu se poate susține din două motive : 1. După năvălirea slavilor în Peninsula Balcanică, românii se găsesc pe teritoriul suddunărean, alături și împreună cu slavii ; 2. O migrație a românilor, la năvălirea slavilor, nu ar fi putut „îmbunătăți" situația celor dintîi, întrucît, oriunde ar fi migrat, în Peninsula Balcanică, România și Ungaria, ei ar fi întîlnit slavi. Dealtfel, după cei mai mulți lingviști români, despărțirea poporului român în mai multe ramuri s-ar fi petrecut nu la năvălirea slavilor, în secolul al VII-lea, ci mai tîrziu, prin secolele al VIII-lea, al IX-lea sau al X-lea ; după noi (vezi mai jos, VI, cap. II, § 7) această despărțire a avut loc și mai tîrziu.

§ 7. Și, cu toate acestea, năvălirea slavilor a avut efecte mari în ce privește viața poporului român și limba sa. Emil Petrovici a admis, după alții, în *Dacoslava*, *Dacor.*, X, p. 233—277, și recenzia făcută studiului lui Istvan Kniezsa, *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert*, Budapest, în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, IV, p. 517—545, că românii s-au retras, în fața slavilor, în munți, — el se referea de fapt numai la dacoromâni —, și că slavii au ocupat văile. Lucrul se poate admite, dar, cum dealtfel face și Petrovici, numai pentru epoca de început, întrucît mai tîrziu a existat în

mod sigur o simbioză româno-slavă pe văi — o dovedesc numele de origine slavă ale unor ape ca *Tîrnavele* —, după cum s-a produs și pătrunderea slavilor în munți, unde ei au impus numiri ca *Zlatna*. Se poate admite că la fel s-au petrecut lucrurile și pe teritoriul românesc primitiv din sudul Dunării. Fapt este că acolo românii apar asociați cu slavii în incursiunile lor împotriva mănăstirilor de la Muntele Athos, chiar în mijlocul secolului al VII-lea și al VIII-lea (mă refer la știrile despre vlahorihini, pentru care vezi mai sus, § 3). Oricum, slavii, ca năvălitori și agricultori, au trebuit să ocupe la început văile, unde erau și orașele — dacă ne referim la sudul Dunării —, și au asimilat cu vremea populația de acolo, agricolă și orășenească. Trebuie să facem precizarea, care se impune după apariția lucrării lui Romulus Vuia, *Tipuri de păstorit la români* (București, 1964) că, cele mai multe tipuri de păstorit existente la români nu sînt net separate de agricultură — este vorba de păstoritul local și de cel cu stîna la munte —, și că, deci, avem a face cu agricultori care practică și păstoritul. Cînd populația de neam turcesc, care se numea bulgari s-a slavizat — prin secolul al IX-lea —, iar slavii s-au creștinat, prestigiul slavilor din Bulgaria asupra românilor din sudul și chiar din nordul Dunării a crescut, iar asimilarea românilor de la cîmpie a fost un fenomen ușor de realizat. Dar românii erau și păstori transhumanți sau de tipul celor din zona fînețelor. Cum a arătat Vuia *(op. cit.)*, aceste tipuri de păstorit sînt combinate, de asemenea, cu agricultura, dar agricultura este, în cadrul lor, o ocupație secundară și precară. Populația românească din sudul Dunării a rezistat mai puțin slavizării. Se poate presupune că năvălirea slavilor a obligat pe mulți agricultori români din sudul Dunării să devină păstori, să-și schimbe deci radical modul de viață. Foarte probabil, slavii, care erau organizați gentilic (tribal), n-au venit la noi în calitate de cuceritori, cum admit unii istorici români, adică n-au cucerit populația locală și n-au adus-o în stare de șerbie. Se știe însă că slavii erau mai ales agricultori și, desigur, în această situație, ei practicau și păstoritul local. Stabilindu-se pe teritoriul românesc primitiv, ei au luat în stăpînire pămîntul cel mai potrivit pentru agricultură. Românilor le rămînea să se ocupe în special cu păstoritul din zona fînețelor și cu agricultura pe înălțimi. Așa s-ar explica de ce românii din evul mediu apar în izvoarele istorice, — e drept că numai din Bulgaria și Serbia, adesea și în Ardeal —, ca păstori. Poate, numai moldovenii și muntenii au fost, în trecutul lor, mai ales agricultori. Dealtfel, P. P. Panaitescu susținea *(Viața feudală în Țara Românească și Moldova*, București, 1957, p. 15—45) că muntenii și moldovenii au fost în trecut, pînă în secolul al XVI-lea, ba chiar pînă în al XIX-lea, mai mult crescători de vite decît agricultori. El nu făcea însă distincție între crescătorii de oi, care erau adesea păstori, și crescătorii de vite mari, care practicau și agricultura și trebuie identificați cu agricultorii. P. P. Panaitescu mai afirma că românii au avut în toate timpurile o ocupație sedentară. Aceasta este, desigur, just, dar în sensul celor constatate de Romulus Vuia, care a arătat că păstoritul local și cel cu stîna la munte sînt legate de categoria zisă a agricultorilor. P. P. Panaitescu neglija constatarea, făcută de atîți cercetători, despre existența păstoritului transhumant atît la românii din nordul Dunării, cît și la cei din sudul ei. Romulus Vuia a arătat *(Tipuri de păstorit la români*, p. 184—187) că Th. Capidan *(Românii nomazi*, în *Dacor.*, VI, p. 182—352) a greșit cînd a crezut că

păstoritul nomad există chiar astăzi la unii macedoromâni. Capidan considera nomadism faptul că păstorul nu mai revine, iarna sau vara, în stînile în care a iernat sau vărat în anul precedent şi că întreaga fară, în frunte cu celnicul, participă la aceste peregrinări. Faptul se explică, mai întîi, prin aceea că mutarea la mari distanţe a turmelor foarte numeroase ale macedoromânilor nu se poate realiza prin cîţiva ciobani ; pe de altă parte, cum a spus-o deja Densusianu, *Păstoritul la popoarele romanice*, Bucureşti, 1913, p. 12, „transhumanţa se întîlneşte îndeosebi acolo unde trebuie asigurată hrana de iarnă pentru turme numeroase ...". În ce priveşte pe românii de peste munţi şi pe cei din sudul Dunării, caracterul transhumant al păstoritului lor pare neîndoios şi pentru timpurile mai vechi, din moment ce el este predominant şi astăzi, la aceste ramuri ale poporului român. Socot că avea dreptate Romulus Vuia să presupună (într-o comunicare verbală făcută mie prin 1960) că transhumanţa complexă (ceea ce Capidan considera nomadism) a devenit forma de viaţă exclusivă a unor români suddunăreni din cauză că Imperiul bizantin, care avea mare nevoie de lapte, brînză, carne şi lînă, constituia pentru macedoromâni o imensă piaţă de desfacere a produselor lor. Nu este deci de admis că, pînă la stabilirea slavilor în Peninsula Balcanică, poporul român a fost un popor de agricultori şi de păstori şi că, după aceea, pînă prin secolul al XIII-lea, el a fost, în marea lui majoritate — în sudul Dunării, exclusiv — un popor de păstori transhumanţi[1]. La început, slavii erau mai ales agricultori şi ocupau de preferinţă regiunile agricole (dar ei au pătruns şi în munţi, probabil în epoca Imperiului bulgar, cînd au exploatat salinele şi minele, care poartă nume slave : *Solnoc, Slatina, Zlatna, Rodna*) şi mai ales prin faptul că ei înşişi au ocupat regiuni goale mai înainte (pe atunci populaţia era foarte rară). Că, în evul mediu, românii au fost mai ales păstori transhumanţi, a susţinut întîia oară la noi Ov. Densusianu, în *Păstoritul la popoarele romanice, însemnătatea lui lingvistică şi etnografică*, Bucureşti, 1913. De asemenea, H. Dumke, *Terminologie des Ackerbaues im Rumänischen, Jahresbericht*, 19—20, p. 65—173), a susţinut, pe baza informaţiilor istorice şi a terminologiei agrare româneşti, care nu e numai de origine latină, dar şi bulgară, ruteană şi maghiară, că românii n-au exercitat o agricultură intensivă pînă în veacul al XII-lea, cînd au învăţat-o de la bulgari, ucraineni şi maghiari. Aceşti cercetători reacţionau la părerea istoricilor români ca A.D. Xenopol şi N. Iorga, care susţineau că poporul român a fost totdeauna un popor de agricultori. Densusianu şi Dumke nu precizau dacă poporul român a fost din capul locului, adică chiar din epoca sa de formare, de după destrămarea Imperiului roman, un popor de păstori. Ei înţelegeau, probabil, că, la început, românii s-au ocupat mai ales cu agricultura, dar că împrejurările istorice (năvălirea slavilor) i-au obligat la schimbarea ocupaţiei. Părerea lui Dumke şi Densusianu a fost combătută de S. Puşcariu, *Limba română*, I, p. 350, care spunea că termenii fundamentali, relativi la agricultură, sînt de origine latină : „*agru, cîmp, falce (ager, campus, falx)* pe care se *ară (arare)* sau *se sapă (sappare)* cu *sapa (sappa), se seamănă (seminare), se culege (colligere)* şi *se seceră* cu *secera (sicilis)* şi apoi *se treieră (tribulare)* sau *se bate (battuere)*

---

[1] Th. Capidan *(op. cit.)* se oprea la concluzia că ceea ce el socotea un nomadism al românilor a fost provocat de migraţia slavilor.

pe *arie (area)* și *se vîntură (ventilare)*, *grîul (granum)*, *meiul (milium)*, *orzul (hordeum)*, *părincul (panicum)* și *secara (secalis)* cu *paiele (palea) lungi (longus)* și cu *spicul (spicum) plin (plenum)*. *Grăunțele (*granucia)*, uneori amestecate cu *neghină (*nigellina)*, *se cern măcinate (machinare)*, ca să iasă *făina (farina)* din care *se coace (coquere) pînea (panis)*. *Aiul (alium)*, *ceapa (cepa)*, *curcubeta (cucurbita)*, *cînepa (*canipa = cannabis)*, *curechiul (coliclu)*, *napul (napus)*, *pepenele (pepo)*, *trifoiul (trifolium)*, care dă un minunat *nutreț (nutricium)*, sînt de asemenea cultivate, ca și *varza (viridia)*. Unele din cuvintele limbii actuale, care au un înțeles general, făceau și ele la început parte din terminologia agricolă. Astfel *a scoate* din *excutere*, înrudit cu *a scutura* din *excutulare* —, este un termen ce se referea la extragerea grăunțelor din spic. (DR. [= *Dacor.*] II, 715–716)". După ce, la p. 351–352, Pușcariu releva un număr și mai mare de termeni de origine latină, referitori la creșterea vitelor și la viața păstorească, concludea (p. 352) : „Numărul mare de cuvinte de origine latină, referitori la creșterea vitelor și la viața păstorească, dovedește că alături de păstorii care împînzeau cu turmele lor toate ținuturile românești, contribuind prin mișcările lor la nivelarea limbii, erau românii sedentari, care se ocupau cu munca cîmpului și creșterea vitelor cornute. Aceștia formau sîmburele sănătos pentru marele spor demografic realizat de neamul nostru"[1].

Pușcariu are dreptate. Este adevărat că termenii agricoli pe care el îi consideră fundamentali nu sînt de fapt specifici agriculturii intensive, ci sînt cunoscuți de orice om, indiferent de ocupație, de exemplu și de păstor, și de orășean, așa că ei s-au putut transmite, din antichitate și pînă azi, nu numai prin niște agricultori, dar și prin alte categorii sociale. Dar, după constatările lui V u i a *(op. cit.)*, toate tipurile de păstorit sînt combinate și cu agricultura, care, în unele cazuri, este chiar dominantă. Pe de altă parte, structura geografică a atîtor regiuni norddunărene e de așa natură, că îndeamnă la agricultură. Deci avem tot dreptul să deducem că agricultura a existat întotdeauna la români. Faptul că izvoarele istorice ne prezintă pe unii români din secolul al X-lea și următoarele ca păstori sau chervangii nu exclude posibilitatea ca alți români să fi fost agricultori. Desigur însă că în unele regiuni românii au început să se ocupe mai tîrziu intens cu agricultura. Un asemenea progres în agricultură s-a realizat în epoca feudală, începînd cu secolul al X-lea, dar mai ales cu secolul al XIV-lea. Numeroșii termeni agricoli de origine slavă din română ne arată că a existat o puternică influență a slavilor asupra românilor, în evul mediu, în domeniul agriculturii ; iar această influență n-ar fi fost posibilă, dacă românii ar fi avut o agricultură dezvoltată. S-ar părea deci că, pînă prin secolul al VIII-lea, exista la români o terminologie agricolă dezvoltată, de origine latină, care apoi s-a pierdut. Firește, cuvintele se pot pierde și din alte cauze decît cea arătată mai sus : dispariția lucrului la care se referă ; dar cauza la care ne referim este cea mai însemnată. Vom

---

[1] Totuși pe românii din sudul Dunării, P u ș c a r i u i-a considerat cîteodată numai păstori. Astfel, în *Limba română*, I, p. 248 : „Abia cu încetul slavii din nordul Peninsulei Balcanice sporind și puterea lor consolidîndu-se în state naționale, înghițiră pe românii rămași în mijlocul lor, despărțindu-i de cei ce se depărtaseră cu turmele lor spre sud și vest". Și totuși el releva că, în secolul al XIV-lea, românii vestici apar ca agricultori (vezi *Studii istroromâne*, II, p. 8–9, unde se citează literatura anterioară).

adăuga că păstoritul a avut, precum a arătat cu diferite ocazii Ovid Densusianu, importante urmări asupra evoluţiei semantice a lexicului limbii române.

§ 8. În cele două studii publicate în *Dacor.*, X, p. 233—277, 517—545, E. Petrovici a adus argumente temeinice în sprijinul ideii că slavii din Ardeal s-au românizat în secolul al XI-lea. Noi înclinăm să credem că slavii vechi din Oltenia şi Muntenia au fost asimilaţi de români în secolul al XII-lea. Ar trebui deci să încheiem cu aceste evenimente noua epocă din dezvoltarea limbii române. În sudul Dunării, slavii, care erau acolo cu mult mai numeroşi decît la nordul fluviului, au continuat a-şi exercita influenţa şi după acest secol asupra dialectelor române care se găseau în regiunea bulgară şi sîrbă. Începînd din secolul al XII-lea, sîrbii, care erau acum un nou popor, net deosebit de bulgari, se întind şi în Banat şi încep să influenţeze pe unii dacoromâni, continuînd a influenţa pe românii din Serbia şi pe strămoşii istroromânilor. În aceeaşi vreme, bulgarii, constituiţi şi ei ca un nou popor slav, deşi românii îi numeau *şchiai* (sing. *şchiau*) (de fapt, în vremea aceea: *şcl'iau*, pl. *şcl'iai*), ca şi pe vechii slavi[1], vor exercita şi ei asupra limbii române, în toate dialectele ei, cu excepţia istroromânei, o influenţă nouă, de tip mediobulgar. Dealtfel, în sudul Dunării, alături de influenţa slavă, care acum începe a fi de tip mediobulgar şi vechi sîrb, se exercitau, ca şi în epoca de formare a românei, influenţele bizantină şi albaneză, care au continuat acolo, ca şi cea sîrbă şi bulgară, mereu pînă azi. Dacă este deci cazul ca, pe baza influenţelor externe, să punem o limită în timp noii faze a limbii române, fază care începe cu stabilirea slavilor pe teritoriul românesc primitiv, va trebui să ne oprim la vremea în care a încetat influenţa slavă de tip vechi sau de tip bulgăresc vechi. Această epocă se caracterizează şi printr-o influenţă bizantină şi albaneză de tip vechi, întrucît şi în greacă şi albaneză au loc importante schimbări fonetice pe la anul 1000. Această epocă se poate distinge cu atît mai uşor cu cît, prin secolul al XI-lea sau al XII-lea, în urma expansiunii sale, pe teritorii vecine, şi a unor popoare vecine pe teritoriul său, populaţia dacoromână vine în contact cu sîrbii şi ucrainenii[2], iar invadarea teritoriului românesc norddunărean, în secolul al X-lea, de către unguri şi pecenegi, şi, în secolul al XI-lea, de către cumani, constituie începutul unor noi influenţe asupra limbii române.

Dar această fază din dezvoltarea limbii noastre nu se defineşte numai prin influenţele străine care s-au produs în acel timp şi prin factori şi mai străini dezvoltării limbii noastre, ca fazele de dezvoltare ale altor limbi. Ea trebuie definită şi prin factori interni. Realitatea este că poporul român intră atunci într-un proces istoric care trebuie luat numaidecît în considerare la stabilirea fazelor de dezvoltare a limbii noastre, pentru că a avut un rol

---

[1] Termenul latinesc *Sclavus* avea sens etnic şi în secolul al VIII-lea, în Italia (cf. Paul Aebischer, *Archivum Romanicum*, XX, 1936, p. 484—490).

[2] Trebuie să spunem că nu avem a face cu ucraineni propriu-zişi, căci ucrainenii încă nu se individualizaseră bine prin limbă de velicoruşi şi beloruşi ; dar dialectele vorbite de aceşti slavi răsăriteni erau cele de la baza ucrainenei de mai tîrziu. Toponimia de origine slavă din Moldova prezintă în genere acest caracter ucrainean. Desigur, moldovenii au venit în contact, pe la începutul mileniului nostru, cu aceşti slavi răsăriteni de tip ucrainean, stabiliţi pe teritoriul moldovenesc, şi pe care apoi i-au asimilat. Vezi cele spuse mai sus, I, cap. IV, § 12.

hotărîtor în această dezvoltare. Acest proces este constituit de reflexele lingvistice ale apariției feudalismului la români și începe în secolul al X-lea. Ținînd însă seamă de acest proces, în delimitarea fazelor de dezvoltare a românei, vom repartiza influența slavă veche la două perioade deosebite : cea de pînă în secolul al X-lea, și cea din secolele al X-lea și al XI-lea, repartizare care întîmpină dificultăți destul de mari.

§ 9. Pentru a înțelege bine orînduirea socială la români în această epocă, nu trebuie să se scape din vedere că unii români locuiau în evul mediu în Imperiul bizantin sau în statele slave din sudul Dunării, care aveau o structură feudală. Este destul de greu de spus care era situația românilor în aceste state, căci studiile asupra raporturilor de producție din Imperiul bizantin și din statele slave suddunărene prezintă unele incertitudini. Istoricii din a doua jumătate a secolului trecut (C. H o p f, C. J i r e č e k) susțineau că românii din aceste state erau în marea lor majoritate liberi, adică supuși direct împăratului sau regelui, că nu ar fi avut deci situația de iobagi pe moșiile nobililor și ale împăratului sau regelui. Părerea aceasta a fost reluată de G. M u r n u, *Istoria românilor din Pind, Vlahia Mare* (980—1 259), București, 1913, p. 64—72, care admitea că numai o seamă de familii române dăruite mănăstirilor de la Muntele Athos și unor mănăstiri din Serbia erau în situația de iobagi (dealtfel tot așa admitea C. J i r e č e k). După cum am arătat (II, cap. I, § 3), în Imperiul roman, șerbia s-a născut chiar în secolul al III-lea, e.n., și s-a transmis epocii feudale de după veacul al V-lea, cînd s-a accentuat mult. Prin urmare, românii au putut să fie în parte șerbi chiar în epoca de formare a poporului. Desigur însă că, în sudul Dunării, au existat și români liberi. Lucrul acesta trebuie admis, deoarece, precum am spus-o altădată (III, cap. I, § 3), existența comunităților țărănești libere, cu proprietate colectivă, în Imperiul bizantin, este lucru sigur. Dar cu vremea și acești români au putut deveni în parte iobagi, căci, în Imperiul bizantin de după anul 1 000, procesul de iobăgire a țăranilor liberi s-a accentuat.

Românii suddunăreni, care erau nu numai păstori, dar și chervanagii (K e d r e n o s îi numește βλάχοι ὁδῖται, vlahi „călători"), iar în Serbia și soldați : *vojnik*, pe lîngă *kjelator* (= *călători* „chervanagii"), erau organizați gentilic probabil chiar atunci cînd aveau situația de șerbi. Lucrul acesta rezultă nu numai din faptul că organizarea gentilică exista în Imperiul bizantin și în statele bulgar și sîrb, dar și din faptul că ea se găsește pînă astăzi la fărșeroți. Această ramură a macedoromânilor se împarte în mai multe *fare*, iar o *fară* este alcătuită din mai multe *fălcări* ; fălcările acestea sînt ele înseși alcătuite din mai multe familii, cîteodată pînă la 50. Că aceasta este organizarea gentilică a spus-o întîi C. J i r e č e k (*Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, p. 38). El identifică acolo fara cu tribul (Geschlecht) și fălcarea cu clanul (Sippe) (Jireček își lua informațiile despre fărșeroți din W e i g a n d, *Die Aromunen*, I, Leipzig, 1895, p. 186, 275 și 303, care ne spune că în interiorul unei fare au loc căsătorii). Greșește, desigur, Anton B a l o t ă, cînd identifică (*Le problème de la continuité, Contributions linguistiques*, București, 1941, p. 39) fălcarea cu tribul. Organizarea gentilică a fărșeroților din epoca în discuție, este explicabilă : ca păstori și „nomazi", acești români nu puteau fi organizați numai în obști sătești, ci chiar în ginți și triburi. Șeful unei fălcări se numește *čelnic*, un derivat slav de la v. slav *čelo* „frunte". Cuvîntul

este atestat în secolul al XI-lea, la scriitorii bizantini, care denumesc cu el căpeteniile românilor, apoi în legile țarului sîrb Ștefan Dușan. Termenul apare și în Țara Moților, unde denumește pe țăranul fruntaș. În Țara Hațegului, există de asemenea cuvîntul *fară*[1]. Faptul că unii din acești termeni, care stau în legătură cu organizarea gentilică, apar și în Crișana, Maramureș, Banat și Hațeg dovedește că organizarea gentilică a existat cîndva și la dacoromânii rotacizanți, la bănățeni și hațegani, care par a fi folosit aceeași terminologie gentilică întîlnită și la macedoromâni. Lucrul nu apare curios cînd ne gîndim că, după cît arată limba, macedoromânii și meglenoromânii au locuit la început mai la nord, în imediata vecinătate a dacoromânilor. Deja scriitorul bizantin Kekavmenos (secolul al XI-lea) traducea pe τσελνίκος cu στρατηγός „vojevoda", „belli dux", deci cu „conducător cu atribuție militară" (lucru remarcat întîi de învățatul rus Vasilievskij, editorul textului lui Kekavmenos, și apoi de Murnu, *op. cit.*, p. 69, nota 2, (el nu avea însă dreptate să afirme că termenul nu mai există azi la bulgari; cum vom vedea mai departe IV, cap. IV, § 11, el este și azi curent în bulgară). Murnu credea (p. 70—72) că celnicii îndeplineau, la români, rolul cnejilor și voievozilor de la românii din Serbia medievală și de la dacoromâni și-i punea în legătură cu organizația feudală a acestor state absolutiste, centralizatoare, iar nu cu regimul gentilic, cum cred eu că stau lucrurile. El admitea că această instituție a fost impusă românilor pe vremea primului imperiu bulgar, de către slavii suddunăreni, care însă treceau atunci de la organizarea în ginți și obști sătești la feudalism (românii și slavii erau încă organizați și gentilic și termenii în discuție sînt expresia acestei organizații). Din capul locului, sau, poate, cu vremea, celnicii au căpătat atribuții în statele feudale suddunărene, ei făcînd legătura între români și stăpînire. Este foarte probabil că românii, devenind iobagi, au menținut multă vreme organizarea gentilică. Acest lucru a fost cu atît mai ușor pentru cei care erau păstori transhumanți.

Din păstrarea pînă azi a celnicilor la macedoromâni se poate deduce că, la ei, nu s-a creat o aristocrație și că aristocrația de acolo era greacă, iar, în statele bulgar și sîrb, slavă. Dacă din rîndul românilor suddunăreni s-a ridicat cineva la o situație socială superioară, acela s-a grecizat sau s-a slavizat. Astfel este, dealtfel, cazul cu dinastia întemeiată de Petru și Asan la 1185, care, deși română de origine, s-a slavizat. Deci românii din sudul Dunării, cîți nu s-au deznaționalizat și cîți n-au devenit mai tîrziu orășeni, au rămas organizați gentilic, eventual și în obști sătești, și n-au putut genera o aristocrație de aceeași limbă cu ei.

§ 10. Cu totul alta a fost situația românilor din nordul Dunării. Cum am spus deja, aceștia au fost la început organizați gentilic, căci aici nu existau state feudale. Dar acest regim începuse să se descompună. Oamenii nu mai erau organizați în triburi ci numai în obști sătești, ca în epoca întemeierii țărilor. Organizarea gentilică a moldovenilor și muntenilor este dovedită de existența regimului gentilic în Țara Românească și în Moldova în primele veacuri după întemeiere. Moșnenii și răzeșii erau organizați în ginți, cum a

[1] Cuvîntul *fară* e de origine albaneză (alb. *farë* „sămînță") mai curînd decît germanică (longobardul și burgundul *fara* „neam", „gintă") și n-a putut fi împrumutat decît în sudul Dunării. Poate și *čelnic* a fost împrumutat tot numai acolo și apoi transmis la nordul fluviului.

dovedit N. Iorga (*Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. 190, și traducerea română, I, p. 265 : „Un sat aparținea odinioară uneia și aceleiași familii; toți locuitorii fără deosebire erau rude de sînge, scoborîtorii unuia și aceluiași strămoș, care stabilise și hotarele vetrei satului"[1]. Ei aveau proprietate colectivă, precum a dovedit Radu Rosetti (*Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova*, I, p. 87—107), iar mai înainte M. Eminescu, într-un articol intitulat *Mihai Viteazul și Matei Basarab în ochii liberalilor*, publicat în ziarul *Timpul* de la 25 ianuarie 1881 (proprietatea aceasta se numea : *în devălmășie*). Organizarea gentilică au avut-o și crișenii, maramureșenii și bănățenii-hațeganii. Ar dovedi-o faptul că o parte din terminologia caracteristică regimului gentilic al macedoromânilor se găsește și la ei. Șefii comunităților gentilice și al obștilor sătești se numeau *juzi* sau *judeci*. Termenul se găsește în textele rotacizante, deci la maramureșeni, și în documentele moldovene și muntene. Sub înrîurirea slavă, dar nu slavă veche, ci sîrbească și ucraineană, se întrebuințează mai tîrziu și termenul *cneaz* (el apare și la românii din Serbia medievală) (la bănățeni, se întrebuințează același termen, dar cu fonetism maghiar : *chinez* < magh. *kenéz*; vom vedea că bănățenii au fost strîns uniți cu meglenoromânii și cu românii din Serbia medievală)[2].

§ 11. Este, așadar, evident că, deși românii suddunăreni au trăit între secolele al VII-lea și al X-lea într-o societate feudală, ei erau organizați în obști, că ei încă nu aveau clase sociale, ci alcătuiau o clasă unică a societății, ca păstori și țărani liberi. În această epocă românii suddunăreni au migrat din patria lor primitivă în teritoriile vecine de la sud-vest. Migrațiile lor spre sud și vest, din veacul al IX-lea sau al X-lea, se pot explica și prin faptul, presupus de unii învățați, că atunci se reînființează legal iobăgia în Imperiul bizantin. Un popor care era organizat gentilic trebuia să se opună noii orînduiri feudale bizantine sau s-o evite, dacă avea posibilitatea, prin migrația în altă regiune a imperiului, în altă țară. Migrațiile din această vreme ale românilor suddunăreni au putut fi prilejuite de evenimente de ordin politic, ca războaiele dintre bizantini și bulgari. Aceste migrații au schimbat așezarea geografică inițială a diferitelor ramuri ale poporului român din sudul Dunării și a dialectelor sale de acolo, din perioada sa de formație, și au dus, poate, chiar la izolarea temporară a macedoromânilor de ceilalți români, ceea ce ne obligă să vorbim de o fază românească primitivă, tot așa cum se vorbește de o fază indoeuro-

---

[1] Vezi și N. Iorga, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, 1903 și *Developpement de la question rurale en Roumanie*, Iassy, 1917.

[2] Că obștea gentilică și obștea sătească au fost formele de organizare socială a românilor din evul mediu au arătat: N. Iorga în studiile pomenite, A. V. Boldur, *Contribuții la studiul istoriei românilor*, I, 1936, p. 48, și P. P. Panaitescu, *Interpretări românești* București, 1946, p. 35 și 54. Problema a fost reluată, cu precizări noi, de V. Costăchel în *Despre problema obștilor agrare în Țara Românească și Moldova în secolele XIV—XV*, în *Studii și cercetări de istorie medie*, II, 1951, p. 91—109, *Dezagregarea obștii sătești în țările române în evul mediu, Săracii*, în *Studii și referate privins istoria României*, I, București, 1953, p. 753—799, și *Viața feudală în Principatele Române*, București, 1957, p. 79—108, unde se citează și literaatura mai veche, nepomenită de noi aici, apoi de Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I, București, 1958, II, București, 1959, și de Eugenia Zaharia, *Populația românească din Transilvania în secolele VII—VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977, p. 106—121, care dă cea mai completă expunere despre organizarea obștii sătești (numite, de autoare, după alți cercetători, *obștea teritorială*), în perioada care se întinde din secolul al III-lea pînă în secolul al X-lea.

peană primitivă, de o fază germanică primitivă etc. Situaţia cu totul specială a românilor între celelalte popoare romanice, care erau atunci organizate feudal, a făcut ca numai la ei să se poată vorbi de o română primitivă.

Dar organizaţia socială din acea vreme a românilor a avut urmări asupra limbii. Un popor organizat gentilic sau în obşti săteşti nu simte nevoia scrisului şi deci nu foloseşte limba lui ca limbă scrisă oficială, religioasă, culturală, iar dacă trăieşte într-un stat feudal, recurge, în puţinele ocazii cînd i se impune să folosească scrierea, la limba literară a nobilimii şi clerului din statul în care trăieşte, care este şi limba oficială a acelui stat. Aşadar, în rarele ocazii în care românii simţeau nevoia scrisului şi a lecturii, în această epocă, ei au recurs la limba greacă; în această epocă, româna nu a căpătat o formă scrisă, adică n-a devenit o limbă literară. Ea nu exista atunci decît sub forma unor graiuri populare, rustice.

De fapt şi epoca de formaţie a limbii noastre este tot o epocă a orînduirii gentilice şi a obştilor săteşti şi, drept vorbind, ambele epoci alcătuiesc una singură din punct de vedere al regimului social. Dacă am fi plecat numai de la structura socială, n-am fi putut distinge o epocă de formare a limbii şi una a românei primitive. Numai dacă ne propunem să observăm reflexele lingvistice ale destrămării structurii sociale antice, a statului roman, distingem o epocă de formare a limbii, diversă de româna primitivă. După orînduirea socială a sclaviei cu comerţ intens, urmînd, în părţile noastre, prin veacul al V-lea, orînduirea feudală, şi mai ales cea gentilică şi cea a obştilor săteşti, trebuia să se tindă şi spre un nou tip de limbă. Şi, într-adevăr, s-a trecut de la o limbă de cultură la un grai popular. Dar graiul popular se adaptează şi la baza de articulaţie şi la baza psihologică; şi deci nu numai tipul de limbă trebuia să se schimbe, dar şi structura limbii: au apărut alte sunete, alte forme gramaticale. Numai limba adaptată la baza de articulaţie şi la cea psihică era potrivită cu noua stare socială. Această manifestare a bazei de articulaţie şi a celei psihice a fost posibilă şi în epoca românei primitive numai pentru că nu mai exista atunci un regim social caracterizat prin economia de schimb, deci un regim sclavagist sau capitalist. Căci, după veacul al VII-lea, a continuat, la românii suddunăreni, ca dealtfel la mai toate popoarele Europei, orînduirea feudală, iar la românii norddunăreni, ca la toate popoarele Europei Orientale, orînduirea gentilică şi mai ales cea a obştilor săteşti. Dacă totuşi, în istoria limbii putem distinge mai multe epoci, atunci cînd în istoria economiei avem una singură, aceasta se explică prin faptul că, în limbă, se manifestă şi alţi factori decît cei sociali, anume baza de articulaţie şi baza psihică, şi prin faptul că, drept vorbind, numai acestea din urmă sînt cauze, pe cînd orînduirile sociale sînt condiţii. Căci faza de formaţie a limbii române se explică prin adaptarea limbii latine la baza de articulaţie şi la cea psihică a tracilor şi dacilor romanizaţi[1].

[1] Unii lingvişti au numit şi numesc româna de pînă în secolul al XV-lea r o m â n a p r e l i t e r a r ă. Cum înţelege oricine, prin această expresie se arată că limba română din epocile amintite exista numai sub forma unor graiuri populare. Caracterul acesta al limbii române din epoca pe care o discutăm (caracterul de a fi numai o limbă populară, nu şi literară, adică scrisă), nu poate fi tăgăduit, şi el este esenţial. Totuşi, el durează prea multă vreme, pentru a denumi numai pe baza lui fazele de dezvoltare ale românei; dezvoltarea românei din tot acest timp comportă şi alte faze, care trebuie distinse de cel ce face istoria limbii române. Noi vom limita faza română preliterară între secolele al X-lea şi al XIV-lea.

CAPITOLUL II

ROMÂNA PRIMITIVĂ. DIFERENȚIEREA DIALECTALĂ ȘI STILISTICĂ A ROMÂNEI DIN ACEA VREME. DESFACEREA UNITĂȚII LINGVISTICE INIȚIALE PRIN DEPLASĂRI ALE UNOR RAMURI ALE POPORULUI ROMÂN

§1. După epoca de formare a limbii române nu se mai înregistrează în evoluţia acestei limbi asemenea epoci de mari transformări fonetice, pe care să avem dreptul să le considerăm ca termenul *ad quem* ale unor epoci din dezvoltarea limbii. Faptul este uşor de înţeles : limba română era acum adaptată bazei sale articulatorii, iar singurele schimbări fonetice care se mai puteau produce erau reflexul unor schimbări mici ale bazei articulatorii, provocate de succesiunea generaţiilor şi de amestecul cu alte popoare. Limba va fi supusă de acum încolo unei transformări fonetice continue, dar mai încete. Schimbările fonetice din această perioadă nu mai pot servi drept criteriu de stabilire a fazelor de dezvoltare a limbii române, cel puţin în actualul stadiu al cercetării. Procesul cel mai însemnat, care urmează în dezvoltarea limbii române, după cel al formării sale, este de altă natură : el constă într-o desfacere a limbii primitive a românilor, desfacere care s-a realizat prin expansiunea sau migrarea unor grupuri de români suddunăreni de pe teritoriul primitiv pe teritoriile vecine de la sud și vest. Trebuie să concludem anume că această expansiune a avut loc pînă în secolul al X-lea. Bineînţeles, cauzele și timpul desfacerii unităţii lingvistice iniţiale au fost înfăţişate deosebit de diferiţi învăţaţi. Dar cei mai mulţi dintre învăţaţii care s-au ocupat cu această problemă au fost de acord să considere procesul de desfacere a unităţii lingvistice iniţiale ca hotărîtor în dezvoltarea limbii noastre. Cei mai mulţi concep acest proces ca identificîndu-se cu despărţirea dialectelor române, în special cu despărţirea dialectului macedoromân de cel dacoromân. Trebuie să spunem, dealtfel, că acești cercetători nu disting o epocă de formare a românei, căci, pentru dînșii, singurul fapt hotărîtor în istoria limbii noastre este despărţirea dialectelor române, adică desfacerea limbii române în mai multe dialecte fără relaţii între ele. Întreaga dezvoltare a limbii române se împarte, după ei, în două epoci : una, pînă la acest proces de separare a dialectelor, și alta, de după el. Firește, ei nu neglijează procesul de formare a limbii noastre, dar nu-l plasează pînă în secolele al VII-lea sau al VIII-lea, așa cum am făcut noi mai sus, ci admit că epoca de pînă la despărţirea dialectelor este și epoca de formaţie a limbii române. După acești învăţaţi, am avea, în dezvoltarea limbii române, o primă epocă care se întinde de prin veacul al V-lea sau chiar al IV-lea pînă într-al VIII-lea, al IX-lea, al X-lea, — după unii chiar al XI-lea sau al XIII-lea, cînd ei situează desfacerea dialectelor, — și o a doua epocă în care românii au trăit despărţiţi în mai multe

ramuri[1]. Această română de pînă la despărţirea dialectelor, deci din epoca primitivă şi de comunitate a tuturor românilor, este considerată de mulţi dintre ei ca foarte unitară, — deşi, totuşi, cu diferenţieri dialectale —, şi este numită străromâna, româna primitivă (în germană: Urrumänisch), româna comună, protoromâna, de unii chiar: româna primitivă comună. După învăţaţii în discuţie nu se poate vorbi de dialecte, — de cele patru dialecte de azi —, decît după despărţirea românilor în mai multe ramuri. Atragem însă atenţia asupra faptului că expresia cea mai potrivită pentru redarea germanului „Urrumänisch" este aceea de „română primitivă", şi nu aceea de „română comună", care se pretează la echivocuri, dat fiind că prin ea se poate înţelege şi limba română naţională, creată în secolul al XIX-lea. Expresia „limba română comună" apare dealtfel numai la lingviştii care au acceptat ideile şcolii lingvistice franceze, ca Al. Rosetti, Al. Graur şi I. Şiadbei (se ştie că şcoala lingvistică franceză întrebuinţează pentru cazurile analoge termenul nepotrivit „comun" în loc de „primitif"). Pe de altă parte expresia „străromână" care apare la S. Puşcariu, Ilie Bărbulescu şi Tache Papahagi, este o imitaţie nepotrivită după germanul „Urrumänisch".

§2. În faptul că lingvistica românească a acceptat noţiunea de română primitivă trebuie să vedem o influenţă a lingvisticii comparative indoeuropene. O limbă primitivă sau o limbă comună se admite la baza tuturor limbilor indoeuropene sau la baza tuturor limbilor germanice, tuturor limbilor slave etc. După modelele acestea, chiar din secolul trecut, un lingvist ca Fr Miklosich, format în epoca anterioară neogramaticilor, şi un lingvist ca G. Weigand, format în epoca neogramatică (pentru locurile precise din lucrările acestora, vezi A. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 233, nota), au vorbit de o română primitivă (germ. „Urrumänisch"). Dar nu la istoria oricărei limbi s-a ajuns să se vorbească de o fază analogă cu aceasta de care e vorba la limba română. De obicei se vorbeşte de limbi primitive sau comune atunci cînd o astfel de limbă stă la baza mai multor limbi care s-au dezvoltat din ea. Cazul cînd se vorbeşte de o limbă primitivă sau comună care ar sta numai la baza unor dialecte este mai rar. Limba română s-a pretat chiar de la începutul studiilor mai temeinice de lingvistică română (aproximativ de la 1880) la o astfel de considerare. Cauza e uşor de găsit. Grupurile de dialecte române, nordic, sudic şi vestic, de multă vreme separate unele de altele prin spaţii aloglote, sînt lipsite de relaţii reciproce, întocmai ca şi unele din limbile indoeuropene, aşa că ele prezintă în ochii cercetătorilor destulă individualitate pentru a putea fi considerate de acelaşi fel cu limbile separate unele de altele prin arii aloglote, iar unii lingvişti le consideră limbi separate. Dealtfel, dacă unele limbi indoeuropene sînt vecine, în perioada istorică, ele pot să nu constituie arii continui, ci arii altădată separate.

Nu are rost să indicăm limbile în a căror dezvoltare se admite o fază primitivă sau comună, din care s-au desfăcut apoi dialectele. În lingvistica

[1] Numai pentru Philippide, care punea despărţirea dialectelor române în secolul al VII-lea, ea se confundă pe de o parte cu formarea limbii române, pe de alta, cu latina populară.

indoeuropeană, ideea unor astfel de limbi comune a devenit mai obişnuită în secolul nostru, cînd unii indoeuropeişti, ca A. Meillet, au început să vorbească de o greacă comună (e vorba nu de *koinê*, ci de greaca de la baza dialectelor greceşti vechi) (vezi *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, Paris, 1913, şi ediţiile ulterioare). Deşi dialectele greceşti vechi, spre deosebire de dialectele române, erau în direct contact unele cu altele, totuşi s-a simţit şi la istoria limbii greceşti nevoia unei astfel de noţiuni. Aceasta se explică, probabil, prin faptul că, între perioada numită de Meillet *greacă comună* şi perioada istorică, au avut loc deplasări ale triburilor greceşti. Se admite chiar că greaca comună a fost vorbită pe alt teritoriu decît cel pe care erau vorbite dialectele de mai tîrziu. Dar, poate, avem a face şi cu simpla aplicare mecanică a termenului *primitiv* sau *comun* la o fază lingvistică unitară.

În primul deceniu al secolului nostru, ideea de română primitivă a fost reluată de unii lingvişti de formaţie neogramatică mai mult sau mai puţin fidelă, şi anume de O. Desusianu (*Histoire*, I. 1901) şi de S. Puşcariu (*Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, 1910). Alţii, ca Philippide, n-au considerat potrivit să vorbească de aşa ceva, decît atunci cînd au avut de combătut felul în care fusese concepută româna primitivă, ceea ce dovedeşte că nu simţeau nevoia unei astfel de noţiuni. De fapt, în *Histoire*, I, p. 320, Densusianu nu înţelegea româna primitivă în felul în care era înţeleasă de cei de dinaintea sa. El identifica atunci această fază a limbii române cu dialectul macedoromân din faza sa mai veche, adică din primele timpuri ale limbii romîne considerîndu-l ca dialectul central al limbii române celei mai vechi. Densusianu greşea, căci, în epoca obştilor săteşti, nu puteau exista centre politice, economice şi culturale ale românilor, centre care să determine şi existenţa unor centre lingvistice, a unor dialecte reprezentative ; macedoromâna a fost numai unul dintre dialectele româneşti din epoca respectivă. Dealtfel, Densusianu n-a prea insistat asupra concepţiei sale, şi cu vremea a părăsit-o, admiţînd, în articolul *Semantism anterior despărţirii dialectelor române* (în *GS*, II, p. 1—21 şi 310—327 ; vezi acum Ovid Densusianu, *Opere*, I, Bucureşti, 1968, p. 585—615), concepţia lui Miklosich, Weigand, Puşcariu şi Bărbulescu.

Cel care a dat viaţă conceptului de *română primitivă* în cadrul lingvisticii române este S. Puşcariu (1910). Teoria acestuia a fost acceptată şi de unii prieteni sau elevi ai săi (N. Drăganu, numai în *Două manuscrise vechi de limbă* : *Codicele Teodorescu şi Codicele Marţian*, 1914, *passim*, deci numai în prima fază a activităţii sale, Th. Capidan şi Al. Procopovici). După aceea a vorbit de o română primitivă (utilizînd însă expresia străromâna), Ilie Bărbulescu, *Arhiva*, XXIX, (1922), p. 457—474, şi *Individualitatea limbii române şi elementele slave vechi*, Bucureşti, 1929, p. 507—525. Cu toate că Bărbulescu respingea multe din afirmaţiile lui Puşcariu despre româna primitivă, el era influenţat de acesta, cînd admitea o asemenea realitate. Lucrul se poate bănui şi din faptul că Bărbulescu şi-a exprimat pentru prima oară concepţiile sale despre româna primitivă în recenzia pe care a făcut-o studiului amintit al lui Puşcariu. Aceeaşi influenţă s-a exercitat, desigur, şi asupra lui Al. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme*, şi apoi *Ist. l. rom.*, IV, *Româna comună*, precum şi asupra lui I. Şiadbei, *Le latin dans l'Empire d'Orient* (*Arhiva*, XXXIX, 1932, p. 20), şi *Problemele*

vocabularului român comun, Iași, 1934, p. 3—4, care, însă sub influența directă a școlii lingvistice franceze, o numesc limba românească comună. Șiadbei, spre deosebire de toți ceilalți lingviști români de dinaintea sa, distinge și o preromână, ca fază intermediară între latină și româna comună. În același fel ca și Rosetti concep româna comună E. Petrovici, *L'unité dialectale de la langue roumaine*, în *RRL*, IX, 1964, p. 375—388, și I. Coteanu, *Reconstrucția așa-numitei „române comune"*, în *LR*, XIII, 1964, p. 346—353 ; dar Coteanu a dat un nou conținut acestei noțiuni, identificînd româna comună cu limba romanică balcanică ce ar sta la baza limbilor română, macedoromână, meglenoromână și istroromână (despre conceperea ca limbi a idiomurilor în discuție vezi mai sus, I, cap. III, §3). Această limbă el o numește tracoromanică ; după părerea noastră nepotrivit, căci tracoromanica este limba romanică pe bază tracică de-a lungul întregii ei existențe de la origini pînă astăzi, iar nu numai din perioada de pînă în secolul al X-lea.

§3. Firește, între teoriile asupra românei primitive sînt deosebiri din punctul de vedere al timpului în care se pune despărțirea dialectelor, al teritoriului geografic pe care se admite că a fost vorbită această limbă și al fenomenelor lingvistice care o caracterizează. Noi vom arăta aici o parte din aceste deosebiri (nu vom discuta decît pe cele față de care luăm atitudine). Ne referim la concepția lui A. Philippide, *Orig. rom.*, II, și a unora din elevii săi. Deși se pot stabili oarecare asemănări cu concepția despre româna primitivă a lui Densusianu, întrucît se admite că româna primitivă a existat numai la sudul Dunării, concepția lui Philippide este întîi de toate o reacție la teoria despre româna primitivă a lui Pușcariu și Bărbulescu. Trebuie să spunem, totuși, că și Philippide se integrează în modul general de a concepe româna primitivă, întrucît admite existența unei române primitive tot numai pînă la desfacerea unității inițiale. Din punctul de vedere al timpului pînă la care se admite existența unei române primitive, se observă două tendințe :

1. Unii învățați — G. Weigand, I. A. Candrea-Hecht, *Les éléments latins de la langue roumaine*, Paris, 1902, p. 58 (la Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 235—236, nota), Philippide, Șiadbei, Rosetti, Petrovici și Coteanu, chiar Capidan și Procopovici, — o consideră ca faza lingvistică de pînă la momentul în care macedoromâna și dacoromâna s-au separat una de alta, moment fixat diferit de cercetătorii pomeniți : Weigand și Capidan, în secolul al IX-lea, I. A. Candrea, Rosetti, Petrovici și Coteanu, în secolul al X-lea, Philippide în secolul al VI-lea sau al VII-lea, iar Șiadbei în secolul al VIII-lea. Unii dintre acești cercetători admit că, odată cu macedoromânii s-au despărțit de dacoromâni și meglenoromânii, pe care Philippide îi integrează în grupul mai mare al macedoromânilor. Alții admit că întîi s-au despărțit de dacoromâni macedoromânii, pe urmă meglenoromânii și, în cele din urmă, istroromânii. Și unii și alții sînt obligați să admită mai multe etape ale despărțirii dialectelor : primii admit o a doua etapă, în care meglenoromânii s-au separat de macedoromâni, iar istroromânii de dacoromâni ; cei din urmă, o a doua etapă, în care s-a produs despărțirea meglenoromânilor de dacoromâni, și o a treia etapă, în care s-a produs despărțirea istroromânilor de același trunchi. Am văzut mai sus

(I, cap. V, §3) pe ce fapte lingvistice se întemeiază unii din aceşti lingvişti, ca să justifice despărţirea macedoromânei de dacoromână. Cei care, ca Rosetti, şi chiar ca Puşcariu, socot că lat. *ce, ci, ge, gi* au avut două tratamente deosebite în epoca latinei populare, dar pun despărţirea macedoromânei de dacoromână pînă în secolul al X-lea, admit o despărţire a unui grup diferenţiat lingvistic mereu din epoca latinei populare pe aceeaşi linie (graniţă).

2. Alţi cercetători consideră româna primitivă ca o fază lingvistică care a durat ceva mai mult, anume pînă prin secolul al XIII-lea sau al XIV-lea, cînd s-ar fi desfăcut de dacoromâni meglenoromânii, fie prin migraţii, fie prin deznaţionalizarea românilor din Bulgaria şi Serbia (Puşcariu, Procopovici şi Capidan). După aceşti din urmă învăţaţi, ca dealtfel şi după unii din învăţaţii pomeniţi la 1, meglenoromânii nu au migrat spre sud odată cu macedoromânii, ci cu cîteva secole mai tîrziu. Această concepţie implică o contradicţie : admiţînd că macedoromânii au migrat spre sud prin veacul al IX-lea sau al X-lea, ei ar trebui să admită că atunci a avut loc şi despărţirea meglenoromânilor de dacoromâni, căci ei înglobează pe meglenoromâni la macedoromâni. Dar se pare că ei înţeleg aceasta, cel puţin cîteodată, nu ca o desfacere propriu-zisă, ci ca o îndepărtare a ramurii macedoromâne de cea dacoromână, fără ca ramura macedoromână să-şi piardă legătura cu cea meglenoromână. În orice caz, ei cred că se poate vorbi de o română primitivă chiar după separarea macedoromânilor de dacoromâni, atîta vreme cît meglenoromânii încă mai aveau relaţii cu dacoromânii. Totuşi, P r o c o p o v i c i (*Din istoria relaţiilor noastre interdialectale, Dacor.*, IV, p. 35—66) nu admitea relaţii ale meglenoromânilor cu dacoromânii, trecînd, astfel, de partea celor care înglobează pe meglenoromâni între macedoromâni. Concepţia lui Puşcariu şi a lui Capidan se apropie într-o anumită măsură de aceea a lui Densusianu, care considera pe meglenoromâni ca dacoromâni emigraţi la sudul Dunării.

Teoria lui Puşcariu a fost combătută de B ă r b u l e s c u, de P h i l i p p i d e şi de R o s e t t i. Aceştia i-au obiectat lui Puşcariu că a socotit ca româneşti primitive o serie de fenomene petrecute după desfacerea unităţii primitive în mod independent în fiecare dialect. Unii din ei, ca Philippide, i-au mai obiectat că faptele pe care Puşcariu le consideră ca transmise, în epoca românei primitive, de la sudul la nordul Dunării, prin împrumut, se datoresc unor cauze interne fiecărui dialect în parte. Mai toţi aceşti învăţaţi l-au combătut pe Puşcariu numai pentru că ei raportau la o epocă cu mult mai veche o serie de fenomene lingvistice pe care Puşcariu şi Capidan le eşalonau pe o durată de timp cu cinci-şase secole mai lungă decît credea Philippide. Critica teoriei lui Puşcariu venea de la oameni care nu se opuneau în fond noţiunii de română primitivă, dar situau această epocă pînă, cel mai tîrziu, în secolul al X-lea[1]. Dacă faptele lingvistice la care ne referim au apărut după secolul al X-lea şi dacă româna primitivă a încetat în preajma întemeierii Principatelor, teoria lui Puşcariu despre româna primitivă este singura care corespunde realităţilor. Se pune deci problema dacă, într-adevăr, putem consi-

[1] Aceste critici mi le-am însuşit şi eu în *Noţiunea de română primitivă (Bul. Inst. Fil. Rom.*, VII—VIII, 1940—1941). Astăzi văd însă lucrurile, în multe privinţe, altfel (vezi *Bul. Inst. Fil. Rom.*, X, p. 192—209).

dera româna primitivă ca existînd pînă prin secolul al XIII-lea sau al XIV-lea. Dar se pune şi problema dacă româna primitivă, fie ea şi concepută ca desfăcîndu-se prin secolul al X-lea, a fost aşa de unitară precum şi-o imaginează învăţaţii amintiţi. După cele spuse la I, cap. V, §4, II, cap. II, §9 şi 10, şi III, cap. II, §6 şi 7, este clar că limba română primitivă n-a fost unitară.

§4. Pentru a expune şi judeca cum se cuvine teoriile despre limba română primitivă, se impune să expunem şi să discutăm întîi o serie de teorii care se ocupă de aceeaşi epocă a limbii române, chiar dacă ele nu consideră potrivit să vorbească despre o română primitivă. Dintre ele, cea dintîi care trebuie luată în consideraţie este teoria lui Densusianu cu privire la limba română de pînă în secolul al XIII-lea, teorie care a incitat gîndirea lingvistică a lui Puşcariu, prilejuindu-i acestuia altă interpretare a faptelor lingvistice invocate de cel dintîi. Dealtfel scopul nostru nu poate fi acum numai acela de a vedea pînă cînd a existat unitatea lingvistică românească, ci şi acela de a descoperi diferenţierea dialectală a românei primitive, diferenţiere care ne interesează în mod special aici, şi mai ales acela de a obţine, cu ajutorul diferenţierilor dialectale ale românei, indicaţii asupra teritoriului românesc primitiv şi asupra migraţiilor sau expansiunii unor ramuri ale românilor. Teoria lui Densusianu se opune teoriei care admite că cele două ramuri principale ale poporului român în epoca sa primitivă, macedoromânii şi dacoromânii, au fost separate net una de alta; el admite că aceste ramuri n-au rămas complet închise una faţă de alta, nici pînă în secolul al X-lea, nici după aceea, pînă în secolul al XIII-lea. Învăţatul bucureştean a plecat de la o serie de asemănări pe care le prezintă unele graiuri dacoromâne cu cele meglenoromâne. Astfel de asemănări ale graiurilor dacoromâne cu cele macedoromâne n-au putut fi invocate de cercetători decît după apariţia cercetărilor dialectale ale lui G. Weigand, care pentru prima oară făcea cunoscute particularităţile graiurilor dacoromâne şi multe particularităţi macedoromâne. Un singur fenomen lingvistic de această natură fusese invocat şi mai înainte de unii cercetători, pentru că era uşor de cunoscut în starea mai veche a dialectologiei române: palatalizarea labialelor urmate de *i* şi *i̯*. R. Roesler (*Romänische Studien*, Leipzig, 1871, p. 137, nota 1) a folosit cel dintîi acest fenomen pentru a susţine teza eronată a originii suddunărene a dacoromânilor (în spiritul teoriei sale, învăţatul austriac ar fi trebuit să considere concluzia valabilă numai pentru unii dacoromâni, cei cu labialele alterate; dar el credea că înlătură dificultatea, admiţînd că fenomenul palatalizării era în curs de realizare atunci cînd s-a produs migraţia; vom vedea însă că dacoromânii cu labialele alterate nu sînt, decît cu puţine excepţii, originari din sudul Dunării). După aceea, D. Onciul (*Convorbiri literare*, XIX, 1895, p. 592—594) a reluat cu modificări ideea lui Roesler, admiţînd, fireşte, că numai acei dacoromâni care au labialele alterate au fost la origine macedoromâni şi s-au stabilit în evul mediu, în nordul Dunării, ceilalţi, cu labialele intacte, şi bineînţeles şi fără rotacism, fiind, după el, originari din nordul Dunării. Cele mai mari merite în munca aceasta de relevare a asemănărilor dintre dialectele sudice şi cele nordice şi le-a cîştigat Ovid Densusianu, care, fireşte, nu pierdea din vedere palatalizarea labialelor, invocată înaintea sa de cercetătorii pomeniţi. Chiar în *Histoire*, I, Denususianu constata o serie de macedoromânisme în graiurile de la nord de Dunăre şi concludea,

din aceste fapte, întocmai ca şi Onciul, că, din veacul al VII-lea pînă în al XIII-lea, au avut loc migraţii de macedoromâni, la nordul Dunării, aceştia adăugîndu-se acelor români care erau urmaşi direcţi ai populaţiei de limbă latină, rămase în Dacia după 271[1]. Densusianu nu spunea însă dacă macedoromânii migraţi la nordul Dunării s-au stabilit în toate regiunile de peste munţi sau numai în unele părţi. S-ar părea că el admitea infiltrarea macedoromânilor în toate regiunile de peste munţi. Vom înregistra mai jos faptele lingvistice pe care se întemeia învăţatul bucureştean (în afară de palatalizarea labialelor, pe care el o discutase la p. 307—316).

Graiurile din Crişana şi părţile vecine din Ardeal (p. 329—330) : 1. Metateza lui *rî* interconsonantic în *îr*: *bătîrn*, macedor. *bătărn* (graiul de la Olimp) ; 2. epenteza lui *c* între *s* şi *l* : *sclab* (la macedoromâni, în graiul de la Olimp ; faptul ardelean a fost luat în considerare şi de P e t r o v i c i, dar fără a se face legătura cu macedoromâna)[2] ; 3. proteza lui *a-* în *aurmă* (cum arată însă chiar D e n s u s i a n u, macedoromânii n-o prezintă în acest cuvînt) ; 4. forma feminină a participiului trecut în timpurile compuse : *am văḑută*, macedor. *am viḑută* ; 5. formarea condiţionalului cu *vrea* invariabil în unele graiuri ardelene de vest (Munţii Apuseni) ; 6. prezenţa formei *escu* la prezentul indicativ al verbului *a fi* ; 7. ard. *aṷace*, *ṷace* „aici", macedor. *aṷa*, *aṷaţe* ; 8. *a (se) căştiga* „a (se) îngriji", „a păzi" ; în restul dacoromânei, „a cîştiga" ; macedor. *căştigare* „a se îngriji", „a păzi" (sensul latin este mai bine păstrat la macedoromâni şi ardeleni ; inovaţia semantică e mai sensibilă la moldoveni şi munteni[3] ; 9. *căci* „de ce", „pentru ce" (de fapt, şi în limba veche, *căcé*, uitat de D e n s u s i a n u ; macedor. *căţé* ; 10. *nare* „nas", macedor. *nare* „nas" ; cuvîntul crişan a fost luat în considerare şi de P e t r o v i c i, dar fără a stabili legătura cu macedoromâna ; 11. *a urdina*, macedor. *urdinare* „a merge des", „a circula".

Graiurile din sudul Crişanei şi Banat (p. 329—330) : 1. *acló*, macedor. *acló* ; 2. prefacerea lui *ǫá* precedat de *d* şi *r* şi urmat de *ṷă* în *a* : *daṷă*, *naṷă*, *raṷă* (în sudul Crişanei şi, probabil, şi pe la mocanii de pe valea Ampoiului), macedor. *dao*, *nao*, *rao* (< *dǫaṷă*, *nǫaṷă*, *rǫaṷă*) (graiul de la Olimp) ; 3. *birbec*, *pînćec*, *purec*, *şoarec*, macedor. *birbec*, *pîntică*, *puric*, *şoaric* (inovaţia constă în trecerea de la declinarea a III-a la declinarea a II-a sau a I-a) ; 4. formele verbale de tipul *făšèm*, *făšèţ*, macedor. *făţèm*, *făţèţ*, cu accentul pe terminaţie ; 5. pers. a III-a sing. a conjuctivului prezent, de la conjugarea I-a se termină în *-ă*, nu în *-e* : *să cîntă*, macedor. *s'cîntă* (fenomenul se găseşte şi în megle-

---

[1] Densusianu admitea, aşadar, că o diferenţiere de grai între dacoromâni şi macedoromâni exista deja în secolul al VI-lea şi că ea s-a accentuat mereu. Spre deosebire însă de M i k l o s i c h, el credea că această diferenţiere consta în alte fapte decît în tratamentul grupurilor latineşti *ce*, *ci*, *ge*, *gi*, tratament care, lui, îi apărea, pe drept, unitar la început. Vom vedea mai departe că, în general, cronologia stabilită de el este justă. S-a întîmplat ca cele mai multe din asemănările dacoromânei cu macedoromâna, luate în considerare de Densusianu, să facă parte mai ales din grupul inovaţiilor petrecute imediat după epoca de formare a românei, aşa încît ele trebuie studiate în această parte a lucrării noastre, consacrată românei primitive.

[2] Densusianu adăuga că faptele de la 1 şi 2 apar şi în fostele judeţe Vîlcea şi Dolj. Dar el nu vedea că acolo avem emigranţi din Ardeal.

[3] La bănăţeni cuvîntul are sensul „a se pregăti" (cf. Ş a n d r u, *Bull. lingu.*, V, p. 144).

noromână) ; 6. *undă*, vorbind în special de apa care fierbe: *a dat apa în undă*, macedor. *undă*.

La macedoromânismele din dacoromână, invocate în *Histoire*, I, D e n s u s i a n u a mai adăugat altele : 1. *amiroană* (dintr-o schiță publicată în *Semănătorul*, 1 (1901), p. 120, de un secelean : în graiul din Săcele, județul Brașov: *amńiroană* „împărăteasă"), macedor. *amirăroańe* și *amiroańe* (vezi *GS*, II, p. 348—350). D e n s u s i a n u susținea *(Histoire*, I, p. 328), pe baza faptelor invocate de N. D e n s u s i a n u *(Columna lui Traian*, VIII, 1887, p. 266), că secelenii sînt o colonie macedoromână stabilită tardiv în nordul Dunării ; 2. *aúă* „strugure", întrebuințat în județele Dolj și Teleorman (< lat. *uva)*, macedor. *(a)uă* ; „forma dr. (cu proteza lui *a)* aparține stratului de cuvinte introduse din sudul Dunării" (C a n d r e a și D e n s u s i a n u, *Dicț. etim.*, p. 16)[1] ; 3. *fară* „neam", din Țara Hațegului și macedoromână (C a p i d a n, *Limbă și cultură*, p. 318, dă informația că Densusianu a invocat acest cuvînt) ; 4. *laį*, *laįe* „negru" (C a p i d a n, *op. cit.*, p. 319, lăsa să se înțeleagă că D e n s u s i a n u l-a invocat de asemenea) ; 5. *epenteza* lui *į* în *cîįne*, *pîįne* etc., al cărei caracter macedoromân la nord de Dunăre nu este dat ca sigur *(GS*, II, p. 378—379, în recenzia cărții lui C a p i d a n, *Meglenoromânii*, I). Fenomenul apare în jumătatea de sud-est a Olteniei și în Muntenia, în meglenoromână și în graiuri macedoromâne din nord (Bitolia, Megarovo, Ohrida), unde avem numai pluralele *căįnl'i*, *măįn'le*, *mîįn'le*, și este considerat de D e n s u s i a n u ca o „infiltrație tîrzie". Lipsa palatalizării labialelor în Banat o explica Densusianu prin aceea că, acolo, emigranții de grai macedoromân au găsit o populație dacoromână mai numeroasă.

D e n s u s i a n u mai constată o serie de asemănări între dialectul meglenoromân și cel dacoromân (p. 331—334), deși el recunoștea că, din multe alte puncte de vedere, dialectul meglenoromân are asemănări cu cel macedoromân. Aceste asemănări îl determinau să afirme că meglenoromânii sînt la origine dacoromâni ; el credea că găsește indicații despre această migrație chiar în izvoarele istorice și identifica stabilirea în Meglen a unor pecenegi (vezi mai jos, V, cap. I, § 2) cu stabilirea unor dacoromâni în acea regiune. Mai tîrziu, în *GS*, II, p. 379—380, D e n s u s i a n u preciza că aceste asemănări le prezintă dialectul meglenoromân mai ales cu graiul din Bihor, Banat și Țara Hațegului și considera pe meglenoromâni originari din acele părți. El atrăgea atenția și asupra asemănărilor dintre meglenoromână și istroromână *(Histoire*, I, p. 334).

D e n s u s i a n u atrăgea atenția și asupra unor asemănări dintre istroromână și dacoromână, anume cu graiurile din Banat și sud-vestul Transilvaniei, deci cu graiurile bănățene și pe care unii lingviști le vor socoti rotacizante, ale dacoromânei (p. 338—340). (Densusianu considera foarte limitată aria rotacizantă). Unele din ele, printre care și rotacismul, fuseseră relevate mai înainte de G. W e i g a n d *(Jahresb.*, III, p. 200). Autorul ajungea la concluzia că istroromânii sînt la origine dacoromâni din Banat și din sud-vestul Transilvaniei, migrați în Istria.

---

[1] Foarte probabil, diferențierea dintre dialectele cu *aúă* (< lat. *uva)* și cele cu *strugure* (cuvînt, se pare de origine tracodacică) urcă în epoca de formare a românei.

Așadar, după D e n s u s i a n u (p. 346), cele patru „dialecte" române de azi au la bază două dialecte străvechi : unul de tip macedoromân, format în sudul Dunării, și altul de tip dacoromân, format în nordul fluviului. Învățatul bucureștean admitea însă, eronat, un centru de formare a limbii române și situa acest centru în sudul Dunării, în Iliria (p. 288—302). Astfel stînd lucrurile, Densusianu nu mai putea vorbi în *Histoire*, I, de o limbă românească primitivă, anterioară despărțirii celor patru dialecte, și a identificat româna primitivă cu dialectul român străvechi, din sudul Dunării, pe care îl socotea, eronat și fără să aducă probe, ca faza mai veche a dialectului macedoromân. Totuși, el admitea o continuitate a celor două dialecte, pînă ce, între secolele al X-lea și al XIII-lea, ele s-au separat unul de altul (p. 346). El mai admitea, în mod eronat, migrațiile unor macedoromâni spre nord și ale unor dacoromâni spre sud-vest și considera aceste migrații ca încheiate în aceeași epocă.

§ 5. Asemănările dintre graiurile dacoromâne și graiurile suddunărene, invocate de D e n s u s i a n u, n-au putut fi tăgăduite de nimeni. Ce s-a putut tăgădui (și trebuia să se tăgăduiască) a fost interpretarea pe care le-o dădea acest învățat. Astfel, S. P u ș c a r i u (*Zur Rekonstruktion des Urrumänischen* ; vezi acum *Études de linguistique roumaine*, p. 104—105), a înțeles că teoria lui Densusianu nu poate fi acceptată în forma în care a susținut-o el. Într-adevăr, Densusianu, care considera palatalizarea labialelor drept un fenomen macedoromân, trebuia totuși să admită că macedoromânismele apar și într-un grai nepalatalizant ca cel din Banat. Densusianu presupunea deci că Banatul, care n-are palatalizarea labialelor, prezintă totuși fapte lingvistice de origine macedoromână. Pușcariu mai constată că macedoromânismele invocate de Densusianu se întind pe arii mai mari decît cele arătate de acest lingvist, anume că ele se găsesc și în restul Ardealului și chiar în Muntenia și Moldova. Învățatul ardelean lăsa să se înțeleagă, așadar, că, dacă am fi rămas la interpretarea lui Densusianu, am fi riscat să admitem migrațiile macedoromâne pretutindeni pe teritoriul dacoromân. Aceasta l-a determinat pe Pușcariu să se îndoiască de existența unor macedoromânisme autentice la nordul Dunării și să considere faptele invocate de Densusianu numai niște pseudomacedoromânisme (termenii *macedoromânism* și *pseudomacedoromânism* nu apar la Pușcariu ; noi i-am întrebuințat pentru a exprima mai bine gîndirea sa), adică niște fenomene independente. Asemenea apariții independente erau, după el, *escu* (despre care adăuga că apare și în istroromână), *berbec, pîntec, șoarec, purec, făšèm, făšęț, am văḑută* (macedor. *am viḑută*), *sclab, căcé* (macedor. *cățé*), *a urdina* și *undă*. Dar Pușcariu însuși nu putea admite că toate fenomenele luate în discuție de Densusianu erau apariții independente. Astfel palatalizarea labialelor nu putea fi considerată de el ca un fenomen produs în mod independent la nordul și la sudul Dunării. El admitea însă, spre deosebire de Densusianu, că palatalizarea labialelor s-a extins la nord de Dunăre nu prin strămutarea unor români suddunăreni la nordul fluviului, ci prin aceea că românii din nord, avînd relații cu cei din sud au imitat graiul acestora (așadar, pentru el, fenomenul era, la nord de Dunăre, unul de imitație). Pușcariu credea că la fel stau lucrurile și cu alte fenomene : velarizarea prin *s, z, ţ, ḑ* și *r*, apariția verbelor în *-t, -d, -n* și *-r* (*simt, aud* etc.), apariția pluralului feminin cu vocala *ă* în locul lui *á* de la singular (*cărți*), apariția lui *eu eram*, cu *-m*, precum și rotacismul. Pușcariu era influențat de modul de a vedea al

unor lingvişti ca M e y e r-L ü b k e şi B a r t o l i, care dădeau împrumutului (imitaţiei) un rol foarte mare în limbă şi explicau prin împrumut, iar nu prin cauze proprii regiunii respective, — schimbarea bazei articulatorii din acele regiuni —, producerea unui fenomen fonetic pe o arie oarecare. Puşcariu a ajuns astfel să susţină că româna primitivă a durat foarte multă vreme. Dar am arătat (§-ul anterior) că, în fond, o română primitivă tot atît de îndelungată admitea şi Densusianu, chiar dacă el n-o numea astfel; aşa încît Puşcariu nu era în această privinţă original. Acest învăţat n-a făcut decît să respingă teoria unor migraţii de oameni, avansată de Densusianu, pentru a o înlocui cu teoria unei migraţii de fapte lingvistice, prin imitaţie, prin împrumut. Puşcariu a recurs la explicaţia prin imitaţie, pentru că el credea, ca şi M. Bartoli, creatorul şcolii neolingvistice, că schimbările fonetice se reduc la procese de imitaţie.

Argumentarea lui Puşcariu a fost reluată de C a p i d a n într-o comunicare cu titlul *Aromânismele din dialectul dacoromân*, făcută la primul Congres al filologilor români, din 1925, şi publicată în *Junimea literară*, XIV, p. 275—291, apoi în *Limbă şi cultură*. Capidan nu lua în discuţie toate faptele invocate de Densusianu, dar releva că o apropiere între dacoromână şi macedoromână a constatat şi H a s d e u (participiul *zicîndă*, *neavîndă*, cu *-ă*, din textele vechi) şi P. P a p a h a g i (*Sumedru* < lat. *Sanctus Demetrius*), şi respingea şi alte apropieri decît cele respinse de Puşcariu, anume pe *amiroană*, despre care spunea că nu există în Săcele, apoi pe *auă*, *fară*, *lai* (*laie*) şi *Sumedru*, pe care le considera tot apariţii independente. Argumentarea acestor doi cercetători a fost acceptată de A. P r o c o p o v i c i, *Rev. Fil.*, II, p. 180—181, care cita însă numai pe Capidan.

Toate aceste critici făcute lui Densusianu au reuşit să arate că macedoromânismele pe care le relevase Densusianu se întîlnesc pe o arie mai vastă decît crezuse el, dar n-au reuşit să arate că aceste macedoromânisme sînt general dacoromâneşti. Lucrul acesta l-a recunoscut, discutînd unele din fenomenele la care ne referim, P u ş c a r i u însuşi în *Limba română*, I, p. 224, unde el chiar releva alte macedoromânisme din dialectul dacoromân. Dar constatarea lui Puşcariu trebuie extinsă la aproape toate faptele invocate de Densusianu. Dintre ele, singur *undă* în expresia *a dat apa în undă* pare a fi general dacoromânesc. Prin aceasta, chestiunea a progresat. Faptul că macedoromânismele în discuţie se găsesc adesea, în nordul Dunării, pe un teritoriu foarte întins, nu ne dă dreptul să credem că ele s-au produs în mod independent în ambele dialecte. În fond, ele se găsesc, cum bine a remarcat D e n s u s i a n u în *Histoire*, I, numai în dialectele de peste munţi. Dacă ele apar adesea şi în regiuni de la sudul şi estul Carpaţilor, faptul se explică, cum vom vedea (VI, cap. II, § 2—5, şi VII, cap. II, § 1—3), prin stabilirea în acele locuri în epoca feudală, a unor români de peste munţi şi chiar din sudul Dunării. Este drept că Densusianu invoca şi alte două fapte cu o arie deosebită: palatalizarea labialelor, care apare răspîndită în toată Moldova, şi epenteza lui *i̯* în *cîi̯ne*, *pîi̯ne* etc., care caracterizează jumătatea de sud-est a Olteniei şi Muntenia. Dar aceste schimbări nu pot fi considerate nişte macedoromânisme. Palatalizarea labialelor a apărut, desigur, în mod independent, la macedoromâni şi dacoromâni, iar epenteza lui *i̯* în *cîi̯ne* etc. apare abia în cîteva locali-

tăţi macedoromâne şi în cîteva sate meglenoromâne şi leagă deci pe munteni mai mult de meglenoromâni decît de macedoromâni.

Într-adevăr, dacă considerăm palatalizarea labialelor drept un macedoromânism, ne găsim în situaţia de a admite regiuni care prezintă palatale în locul labialelor şi nici un alt macedoromânism, iar pe de alta, regiuni cu foarte multe macedoromânisme, dar fără palatalizarea labialelor. În *Probl. cap.*, p. 168—178 şi 188—199, am arătat motivele care ne determină să considerăm palatalizarea labialelor ca prezentă pe la anul 1 000, atît la sudul cît şi la nordul Dunării, pe două arii îndepărtate una de alta : una în Macedonia şi care cuprindea întreg dialectul macedoromân şi o parte din cel meglenoromân, iar alta în Ardealul central şi de est şi care cuprindea o parte din graiurile ardelene de azi şi graiurile moldoveneşti. Nu voiam acolo (p. 174) să stabilesc dacă fenomenul s-a produs în mod independent în ambele arii, aşa cum a susţinut Philippide, — care însă considera fenomenul dacoromân ca petrecut cu mult mai tîrziu, — sau dacă el se explică în nordul Dunării printr-o migraţie de macedoromâni, aşa cum susţinea Densusianu, după Onciul. La rezolvarea acestei probleme nu se poate ajunge decît prin examinarea ariei macedoromânismelor din regiunea norddunăreană. Deoarece palatalizarea dacoromână a labialelor nu se întîlneşte în mod obligatoriu acolo unde avem macedoromânisme, ci apare şi acolo unde acestea nu există, se impune concluzia că ea nu este un macedoromânism autentic şi că, dacă celelalte macedoromânisme s-ar explica printr-o migraţie de macedoromâni, cum a crezut Densusianu, ea trebuie socotită un fenomen realizat în mod independent. Puşcariu n-a acceptat nici teoria lui Densusianu despre originea meglenoromânilor şi a istroromânilor. El considera pe meglenoromâni şi pe istroromâni ca originari din sudul Dunării şi explica asemănările lor cu dacoromâna prin strînsele legături pe care le-au avut în evul mediu românii norddunăreni cu românii de la sud de Dunăre. Am spus deja că rotacismul era explicat de Puşcariu în acest fel ; desigur, şi celelalte fapte invocate de Densusianu erau explicate de învăţatul clujean la fel, deşi Puşcariu nu s-a pronunţat în scris asupra proceselor în discuţie.

§ 6. P h i l i p p i d e nu şi-a spus părerea asupra tuturor faptelor invocate de Densusianu, iar cînd s-a pronunţat, n-a luat vreo atitudine faţă de teoriile acestui învăţat. Dar aceasta nu înseamnă că el n-a avut o atitudine. Ca şi Puşcariu în unele cazuri, faptele identice din dacoromână şi macedoromână Philippide le-a considerat inovaţii independente (el a luat în discuţie numai pe cele fonetice şi unele fapte morfotice). Pare curios că Philippide s-a crezut obligat la o asemenea explicaţie, cînd faptele în discuţie i-ar fi putut servi să-şi susţină teza sa eronată că românii de la nord de Mureş şi cei din Banat ar fi venit din sudul Dunării. Philippide trebuia să admită apariţia independentă a unor asemenea fapte, din moment ce credea (vezi mai sus, I, cap. V, §3) că între dacoromâni şi istroromâni, pe de o parte, şi macedoromâni şi meglenoromâni, pe de alta, s-a produs o scisiune încă din secolul al VI-lea e.n. Dar Philippide a ignorat multe din faptele morfotice şi lexicale invocate de Densusianu. Aceeaşi atitudine a avut Philippide şi faţă de asemănările dintre meglenoromână şi dacoromână stabilite de Densusianu. Numai fenomenele comune istroromânei şi dacoromânei, — între altele, rotacismul —, au fost considerate de el ca apărute pe o arie unică străveche.

El explica anume prezența rotacismului în cele două grupuri de dialecte prin faptul că o arie lingvistică unică a fost la un moment dat ruptă în două, prin migrația în două direcții deosebite a românilor din acea arie și prin interpunerea ei a unor români cu grai nerotacizant, românii bănățeni. Era de fapt o reluare cu modificări a teoriei lui Onciul despre rotacism și despre istroromâni. Philippide a luat însă atitudine hotărîtă împotriva teoriei lui Pușcariu despre româna primitivă. El combătea părerea acestuia că rotacismul, palatalizarea labialelor etc. ar fi fost niște fenomene de imitație. Cu excepția rotacismului, și aceste fenomene s-au produs, după Philippide, în mod independent, atît la nordul cît și la sudul Dunării. Philippide n-a putut înțelege teoria lui Densusianu și pe cea a lui Pușcariu, din cauză că situase separarea dacoromânei și macedoromânei în secolul al VI-lea. Dar se știe că el a pus sfîrșitul presupuselor migrații române din sudul Dunării în Dacia pe la începutul secolului al XIII-lea. Dacă Philippide n-ar fi admis acea scisiune a românilor în două ramuri, în secolul al VI-lea, el ar fi putut pune sfîrșitul românei primitive, ca și Densusianu, și Pușcariu, tot spre secolul al XIII-lea. În cadrul acestei concepții, Philippide ar fi putut vedea că apariția în dialectul macedoromân a unei inovații, care e dialectală în dacoromână, nu se poate socoti ca o apariție independentă, cum a făcut el, referindu-se la cele de ordin fonetic (vezi *Orig. rom.*, II, p. 314—321), căci inovațiile se limitează, în marea lor majoritate, la o anumită arie dacoromână. Va trebui să admitem deci că aria respectivă, astăzi atît de îndepărtată de macedoromână, avea în trecut în preajma sa aria macedoromână, că ambele arii alcătuiau atunci o arie unică, neîntreruptă.

Trebuie să relevăm aici și greșeala pe care a făcut-o P h i l i p p i d e (*Orig. rom.*, II, p. 240—325) de a fi crezut că, luînd în considerație global fenomene fonetice din toată istoria limbii române, putea rezolva problema migrațiilor poporului român și a împărțirii lui în mai multe ramuri, cu variate graiuri sau dialecte. Este drept că învățatul ieșean lua în considerare, la p. 236—240, numai fenomenele de dinainte de influența slavă veche, — cele numite de el r o m â n e ș t i p r i m i t i v e —, pentru a scoate din ele concluzii asupra diferențierii dialectale a românilor, în cea mai veche epocă a lor. Dar, după aceea, Philippide nu mai clasifica fenomenele pe epoci, ci lua în considerare întreaga dezvoltare fonetică a limbii române, de la influența slavă pînă astăzi. Desigur, aceasta n-a avut o influență prea rea asupra rezultatelor cercetării, căci fenomenele comune mai multor dialecte sînt cele mai vechi, așa că, apelînd la ariile care legau mai multe dialecte dacoromâne, el trăgea concluzii tot asupra repartiției lor de altădată. Philippide a ajuns la rezultate contradictorii (vezi aici, mai sus, la I, cap. III, §5) : pe de o parte el constata că dacoromânii erau deja scindați în secolul al VI-lea în ramurile : dacoromânii rotacizanți, bănățenii și moldovenii-muntenii ; pe de altă parte, el admitea că, ceva mai tîrziu, dacoromânii s-au desfăcut în două ramuri : una bănățeană-ardeleană-moldovenească și alta muntenească. Dar desfacerea dacoromânilor în două ramuri era o iluzie a sa ; căci ea era întemeiată de el doar pe cîteva fenomene tîrzii: *ḑ>z, ǧó, ǧú> žó žú* și palatalizarea sau velarizarea consonantelor *š* și *ž* și a vocalelor care urmau după ele. Trebuie să rămînem deci la constatările făcute de Philippide pe baza fenomenelor anterioare influenței slave, căci ele sînt sprijinite și de fenomenele ulterioare. Dar

este evident că migraţiile cela mai vechi ale românilor, migraţiile prin care unii români şi-au schimbat repartiţia lor geografică iniţială, nu se pot proba decît cu fenomene şi stări lingvistice din vremea anterioară migrării lor, şi nicidecum cu fenomene posterioare acestei migrări. Dacă se pune problema să scoatem din fapte lingvistice concluzii asupra deplasărilor unor ramuri ale poporului român, ele nu pot fi scoase decît din fenomenele dialectale anterioare acestei migraţii şi comune ramurilor care s-au deplasat de pe poziţiile străvechi.

§7. Dintre cercetătorii care s-au ocupat cu originea românilor, unul singur, Tache Papahagi, fost elev al lui Ov. Densusianu, a mers pe calea deschisă de lingvistul bucureştean. În articolul *Cercetări în Munţii Apuseni*, publicat în *GS*, II, Tache Papahagi releva (p. 54—56) următoarele asemănări între graiul moţilor şi cele macedoromâne : 1. *altăoară* „altădată" ; 2. *apără (Dumńeḑău)*, macedor. *(se-)apără (Dumniḑău̯)* „să ferească dumnezeu" ; 3. *au̯á* şi *au̯áče*, macedor. *au̯á* şi *au̯áṭe* (acestea două, relevate deja de Densusianu) ; 4. *baríče*, macedor. *báră* „apă stătătoare" (în toponimia moţilor există şi *Bara*) ; 5. *bučịum*, macedor. *bučịum* „trunchi" ; 6. *a căli*, macedor. *călire* „a şterpeli" ; 7. *cṣiu*, *cṣṣṣ*, în ambele dialecte, strigăt cu care se sperie găinile ; 8. *a čiucuti*, macedor. *čịucutescu* „a mînca", „a înghiţi" (în afară de sensurile „a suna", „a bate", „a lovi", „a bea") ; 9. *čịup*, macedor. *čịupu̯* „cîlţi", „fire de cînepă" (autorul face ipoteza că termenul macedoromân poate reproduce şi pe turc. *tchup* „petit morceau de broussaille" ; cf. slav. *čubŭ (čupŭ)* ; 10. *încărcare*, macedor. *încărcare* „a (se) murdări" (în afară de celelalte sensuri, existente în limba literară) ; 11. *pătură*, macedor. *péturu̯* „foaie de plăcintă" ; 12. *sučitoare*, macedor. *ṣ(u)ṭală* „băţul pe care se învîrteşte foaia de plăcintă spre a fi subţiată". Autorul mai adaugă că *ṣ(u)ṭală* e un derivat din verbul *ṣuṭu* „sucesc" ; 13. *a vuži*, macedor. *văzire* „a roi" (după Pascu, *Dict. étym. macedo-roumain*, II, p. 100, macedor. *văzire* îşi are originea în neogrecul *(βάζω)* ; 14. *adéca*, macedor. *ἄδica* „degeaba", „în zadar" (gr. *ἄδικα*) ; 15. *Gọ(a)ṭa*, în expresia *vine G(ọ)aṭa*, macedor. *Goṭi* (în Avdela), poreclă pentru un om înalt şi roşcat ; autorul lasă deci să se înţeleagă că acest cuvînt ar fi fost la origine numele etnic al goţilor. P. 51 : 16. *ei̯ ar* „ei au", care apare şi în graiul fărşeroţilor din Albania şi chiar în literatura scrisă a macedoromânilor ; forma *ar* a apărut în epoca de formare a românei (vezi aici, II, cap. III, §31, nr. 1). P. 57—58 : 17. *a urla* „a coborî", macedor. *aurlari* „a da drumul", „a slobozi" (găsim *a urla* „a coborî" şi în Bihor ; cf. Pavelescu, *Anuarul Arhivei de folklor*, V, p. 84 ; *urlai* „coborîi") ; macedor. *aurlari* mai înseamnă „a certa", „a-i trage o palmă", „a se introduce", „a se băga". P. 52 : 18. *a li*, articol definit feminin de genitiv, în *păru a li Rafilă* („părul Rachelei") şi macedor. *perlu a li Marie* (fapt petrecut în epoca de formare a românei ; vezi III, cap. IV, §4). La p. 55, autorul relevă asemănări în ce priveşte numele de oameni. Sub cuvîntul *Clempuş*, autorul dă şi o altă apropiere lexicală între cele două dialecte, p. 55—56 : 19. macedor. *clembă* şi *c(ă)limbočĭŭ* „lemn lung", „prăjină", în Ţara Moţilor : *clęoambe* „ramuri". Forma reproduce, spune T. Papahagi, p. 56, pe sl. *klępŭ* (cf. Berneker). Cf. şi *Dacor.*, III, p. 1098. Desigur, n-are dreptate Scriban *(Dicţionaru)* cînd crede că trans. *clọambă*, *clęoambă* şi *crọambă* vin din rus. *klumba* „strat de flori" (el citează acolo şi pe pol. *klọb* „strat de flori").

Pe baza acestor fapte, T. P a p a h a g i admitea (p. 64—65) originea suddunăreană a moţilor, înclinînd chiar să-i considere macedoromâni (căci găsea un grup de macedoromâni numiţi *Moţiani*). După Densusianu, moţii n-au fost la origine macedoromâni, căci rotacismul din graiul lor ar dovedi că sînt autohtoni în Dacia; aşadar, după acest lingvist, macedoromânismele din graiul moţilor sînt împrumuturi de la macedoromânii stabiliţi în aceste părţi ale teritoriului dacoromân (vezi în special *GS*, II, p. 403—404). Chiar pe baza rotacismului, ca şi pe baza unor fapte etnografice, T. Papahagi consideră pe moţi (p. 62—63) originari din sudul Dunării, din regiunea toschilor albanezi.

În *Graiul şi folklorul Maramureşului*, p. LXXXI, acelaşi cercetător releva următoarele asemănări ale graiului maramureşean cu cel macedoromân[1]: 1. *ármur* „but", „coapsă", macedor. *ármur*; 2. *baier* „cureaua de la taşcă", „legătură de desagi", macedor. *báir*; 3. *canură* „lîna care rămîne în hreabăn", macedor. *canură*; 4. *căcăradă* „băligar de capră", macedor. *căcăradă*; 5. *cătuşă* „o anumită jivină de pădure", „jug de boi", „proţapul boilor", macedor. *cătuş(ă)* „pisică"; 6. *căţîn* „stîncă mare", macedor. *căţîn(ă)* „strachină" (lat. *catinus*) (C a p i d a n, *Aromânii*, p. 148, spune că în dacoromână cuvîntul se păstrează ca nume de munte); 7. *(d'int'e) cîńesc*, macedor. *cărinte*; 8. *corbă* (fem. lui *corb*) „neagră", macedor. *corbu,-ă*; 9. *a (să) dori* „a (se) iubi", „a suferi", macedor. *dor*; 10. *a dua* „a-l apuca ziua", macedor. *nduare*; 11. *floare (de grîu)* „pîinea ce se face în Sîmbăta Florilor", macedor. *fluriţă*; 12. *a îngreca* „a îngreuna", „a apăsa", „a împovăra", macedor. *angricari*; la moldoveni şi munteni: *a îngreuna, a îngreuia*[2]; 13. *mériză* „locul de odihnă în amiaza de vară pentru oi şi vite", macedor. *(amiriḍ(u)*; 14. *mîndară* şi *mîndare* „oaie sau capră mulgătoare", macedor. *mulḍáră*; 15. *more*, interj., despre care autorul dă informaţia (în notă) că apare şi în centrul Ardealului, macedor. *more*; 16. *múscur,-ă* „berbece (oaie, capră etc.) negru cu alb la urechi şi la bot", macedor. *múscur(u)*; 17. *muşcătură* „bucată de pîine destinată unei singure îmbucături", macedor. *muşcătură* sau *mîşcîtură*; 18. *scradă*, *scriadă* „iarbă tîrîtoare care creşte în munţi şi rămîne verde şi iarna şi pe care oile o pasc iarna, nu şi vara", macedor. *scradă* şi *scradă* „iarbă subţire şi lungăreaţă ce creşte în tufe mici, pe vîrfuri de munţi pietroşi şi pe care o pasc de obicei caprele"; 19. *spart* „omorît", „străpuns", macedor. *aspartu* „omorît", „tăiat", „măcelărit"; 20. *Sîn-Medru* „Sfîntul Dumitru", macedor. *Sîn-Medru*. Mai jos, pe aceeaşi pagină, autorul relevă şi alte apropieri: 21. *ningă* „uite", „vezi", „iată", „iacă", macedor. *nîngă, ningă* (prepoziţie) „lîngă"; 22. conj. prez. *s-hibă (el, ei)* (pentru aceasta din urmă, vezi şi Tache P a p a h a g i, *Éléments aroumains en daco-roumain*, în *Langue et Littérature*, III, 1946, p. 213—215, precum şi Boris C a z a c u, *Sur les formes du subjonctif présent du type* să fibă (h'ibă, ŝibă, ştibă) *en daco-roumain*, în *Bull. Lingu.*, XVI, 1948, 150—154). În studiul lingvistic asupra dialectului maramureşean,

---

[1] Noi am completat tabloul său de elemente maramureşene cu alte forme ale aceloraşi cuvinte şi cu sensurile lor, înregistrate de autor la lexic. Unele dintre sensurile date între semnele citării autorul le-a redat chiar cu cuvintele subiectelor anchetate.

[2] Verbele *a îngreca* şi *a îngreuna* sînt derivate latineşti populare şi de aceea au fost tratate de noi la II, cap. IV, §8, nr. 3.

care precede discuția asupra originii dialectului, autorul a relevat și alte apropieri ale acestui dialect cu macedoromâna (el nu face aluzie la ele atunci cînd studiază originea maramureșenilor ; numai una dintre aceste asemănări era invocată la p. LXXX). Noi vom releva aici celelalte asemănări stabilite de autor în studiul său, anume cea de la p. LXXI, §75, deja invocată de noi la III, cap. III, §12, nr. 3, și cea de la p. LXXII (§ 83) : întrebuințarea conjuncției *să* cu imperfectul indicativului, pentru a exprima condiția ireală pentru prezent cf. mar. : *d'e loc o aducĕam, eu aičiuca femeia čeça, să trăia* „imediat aș aduce eu aici pe femeia aceea, dacă ar trăi", *să ne-ntîlnea domnu-n șezători... c'apoi au-zea mult'e* „dacă ne-ntîlnea domnu-n șezători... c-apoi auzea multe". După T. Papahagi, aceste fapte dovedesc originea suddunăreană a maramureșenilor, stabiliți la nord în urma conflictelor cu bizantinii și datorită ocupației lor, păstoritul (vezi p. LXXXIX—LXXXIII). Dar din ce spunea acolo de învățatul macedoromân nu rezultă că aceste fapte erau explicate de el printr-o migrație de macedoromâni. În *GS*, III, p. 251—252, autorul afirmă clar că acești români suddunăreni nu erau macedoromâni. Părerile din urmă, despre maramureșeni, se regăsesc și în *Manual de fonetică romanică*, p. 96.

Tache Papahagi a ajuns să dea o asemenea interpretare faptelor lingvistice, deosebită de cea a lui Densusianu, pentru că, după dînsul, nu e sigur că palatalizarea labialelor a fost adusă la nordul Dunării de emigranții dunăreni, el socotind-o mai degrabă o apariție independentă, atît la nordul, cît și la sudul fluviului (*Manual*, p. 69 și 135—136). Firește, expunerile lui Tache Papahagi nu sînt lipsite de greșeli și lipsuri. Unele dintre asemănările relevate de acest învățat nu pot fi acceptate, pentru că, la dacoromâni, faptele în discuție se întîlnesc pe întreg teritoriul dacoromân. Avem de obiectat următoarele : 1. Sufixul *-úșă* în cuvîntul *cătușă* se găsește pe întreg teritoriul dacoromân ; 2. Faptele vechi românești sînt, în fond, dialectale, și anume maramureșene, crișene și bănățene. 3. *baríče*, care se găsește și în Țara Hațegului, unde sună *băríče* (vezi *Dicț. Acad.*, și Pascu, *Suf. rom.*, p. 325, e un derivat din *bară* „baltă" + *-ičiu*, *-iče* (Pascu, *ibid.*) și înseamnă „mic pîrîiaș" „vîlcică", „loc băltos", „moroștină"; există și varianta *bărăčie*, în județele Brașov și Prahova. Cu cuvîntul macedoromân trebuia comparat deci primitivul *bară*, care, după *Dicț. Acad.*, se găsește în Banat și „Ungaria" (= Crișana). *Dicț. Acad.* consideră pe *bară* de origine sîrbă (sîrb. *bara*) ; dar, deoarece cuvîntul apare și în macedoromână, este mai probabilă originea să veche slavă (v. sl. *bara*). Numai în acest caz se poate vorbi de o apropiere reală între graiul moților, și, în general, graiurile dacoromâne de peste munți și cel macedoromân. 4. Între *cărinte* și *cîńesc* din expresiile *dinte cărinte* și *dint'e cîńesc* nu există decît o asemănare de procedeu. 5. *čiup* își are originea în v. sl. *čupŭ* ; Pascu, *Dict. étym. macédo-roumain*, II, p. 186, dă ca etymon bulg. *čop*. 6. *căţîn*, probabil, nu este înrudit cu macedor. *căţînă* ; 7. *baier*, *căcărădă*, *canură*, *(dint'e) cîńésc* și *mîndară* (cf. *mulđi'r* în Banat, Weigand, *Jahresb.*, III, p. 321 ; forma este un plural) se întîlnesc, după cît sînt informat, pe tot teritoriul dacoromân și deci nu sînt macedoromânisme. De asemenea *muscură* există și în Banat (*ibid.*, p. 321), *or merizá* „se vor odihni la amiazi (vitele)" există la moți (E. Petrovici, *An. arh. de folclor*, V, p. 172), *Sumedru* „Sf. Dumitru" (*ibid.*, p. 164) și *Simedru* există în Bihor (cf. Șandru, *Bull. lingu.*, IV, p. 130). Ce leagă pe mar. *baier* de macedor. *baier* este nu

cuvîntul însuşi, care în Moldova sună *baieră*, ci faptul că el este neutru. Dar neutru este cuvîntul şi în Sălaj, Banat şi Moldova de Nord (v. *Dicţ. Acad.*). Nu este deci curios că, în *GS*, II, p. 403, Densusianu nu considera ca adevărate macedoromânisme ale graiului maramureşean unele din asemănările stabilite de T. Papahagi în lucrarea citată. El exagera totuşi cînd nu considera adevărate macedoromânisme decît pe *corbă, a se dori* şi *scradă* şi spunea (nota 1, p. 403) : „Alte forme citate acolo (*ármur, baier, canură* etc.) nu pot fi luate în consideraţie ; cît timp sînt cunoscute şi aiurea în dacoromână, nu prezintă nimic particular ca să ne îndrepte spre aromână". Densusianu mai adăuga însă pe mar. *a se greşi* „a uita", macedor. *mi-agîrşescu* (cuvîntul maramureşean era citat după glosarul lui T. Papahagi). Dar ceea ce Puşcariu şi Capidan obiectaseră lui Densusianu nu se mai poate obiecta lui T. Papahagi, întrucît acesta admite că macedoromânismele au fost aduse la nordul Dunării nu de nişte macedoromâni, ci de nişte români care fuseseră vecini cu macedoromânii şi care puteau fi rotacizanţi sau nu, care aveau labialele pure sau alterate etc.

§ 8. Dintre ceilalţi cercetători, prea puţini s-au ocupat de astfel de asemănări lingvistice ale unor dacoromâni cu macedoromânii. O asemănare între graiurile din Hundeoara şi Banat, pe de o parte, şi cele macedoromâne, pe de alta, a constatat şi I. Popovici, *Die Dialekte der Munteni und Pădureni*, p. 130—131 ; el releva însă acolo că asemănarea se extinde şi la meglenoromână şi istroromână : e vorba de păstrarea lui *e* precedat de labială şi avînd în silaba următoare *a, o, u, ă* : *mer, per, oves* etc. (în aceste vecinătăţi fonetice, *e* devine în restul teritoriului dacoromân, *ă*). Autorul admitea că faptele dacoromâne şi cele macedoromâne şi meglenoromâne stau „într-o legătură cauzală", fără să ne precizeze în ce constă ea[1].

O altă asemănare între graiurile transcarpatine ardelene şi cele macedoromâne a constatat şi S. Pop în introducere la *ALRM*, p. 25, în cadrul unui tablou de asemănări ale unor dialecte dacoromâne cu dialectele suddunărene : în nordul ţării (în special al Transilvaniei), avem forme cu *a* protetic, ca în macedoromână. Autorul nu ne arată cum trebuie interpretat acest fapt.

Alte asemănări dintre graiurile macedoromâne şi cele dacoromâne au fost relevate de mine : 1. *să ştibă* „să ştie" la moldovenii dintre Prut şi Nistrul superior şi la cei transnistrieni (*Bul. Inst. Fil. Rom.*, V, p. 331); macedor. *s'hibă* (X, p. 207) ; deci un fapt relevat deja de Papahagi. 2. macedor. şi bănăţean *astáră* „astă-seară", *Bul. Inst. Fil. Rom.*, VII—VIII, p. 334—335. Fenomenul se întîlneşte şi-n Maramureş, cf. T. Papahagi, *Graiul şi folclorul Maramureşului*, glosar ; cf. şi *astară* „astă-seară" (Lăpujul-de-Sus, Haţeg, Şandru, *Bull. lingu.*, III, p. 127). 3. ard. *nostu, nost, noastă, vostu, vost* etc., care este şi la fărşeroţi (*Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, p. 178). În *Bul. Inst. Fil. Rom.*, X, p. 207 ; 4. Prefacerea lui *nt* în *mt* în macedoromână şi în vechea dacoromână (secolul al XVI-lea). 5. Particulele deictice (vezi Rosetti, *Ist. l. rom.*, IV, p. 94—95) ; 6. băn. *vom, vomez* „vărs" ca verb neutru, nu activ ; 7. Proteza lui *a-* şi participiul trecut în *-ă*, la formele ver-

[1] D. Şandru (*Bull. lingu.*, III, p. 125) a interpretat expresia aceasta în sensul că Popovici a acceptat teoria lui Ov. Densusianu despre migraţiile macedoromâne la nordul Dunării, dar nu şi-a însuşit ceea ce i se părea lui a fi concepţia lui Popovici despre originea oamenilor din Lăpujul de Sus.

bale compuse, fapte relevate şi de alţii. Tot acolo mai spuneam că lista trebuie mărită cu toţi termenii socotiţi de R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, IV, *Româna comună*, p. 70—76, ca specifici macedoromânei şi pe care P r o c o p o v i c i, *Dacor.*, X, p. 481—483, i-a găsit şi în dacoromână (numai în unele regiuni).

Toate aceste fapte erau interpretate de mine astfel cum le-a interpretat în cele din urmă Papahagi : ele ar fi probat că dacoromânii care posedă astăzi astfel de macedoromânisme au trăit, în epoca cea mai veche a poporului român, în imediata vecinătate a macedoromânilor şi lăsam să se înţeleagă că aceasta s-a petrecut în sudul Dunării.

Cîteva apropieri între regiunile dacoromâne vestice (Banat, Crişana, Maramureş) şi cele suddunărene, în special macedoromâna, au constatat şi G. R e i c h e n k r o n (*ZfslPh*, XVII, 1941, p. 159) : *nea* ; în restul teritoriului dacoromân, *zăpadă* şi *omăt*, şi E. G a m i l l s c h e g (în *Cetatea Moldovei*, anul II, vol. II, nr. 10, 1 iulie 1941, p. 6) : *pedestru* „sărac", „infirm" ; trebuie să spunem însă că Gamillscheg nu se exprimă clar în această privinţă. De fapt *pedestru* există şi în restul teritoriului dacoromân, dar cu alt sens : „cel care merge pe jos", căci de la acest cuvînt s-au format derivatele *pedestraş* şi *pedestrime*, atît de întrebuinţate în limba veche. Aşadar, faptul trebuie exclus dintre asemănările dacoromâne-macedoromâne, cu atît mai mult cu cît cuvîntul macedoromân *pedestru* nu prezintă sensul din Crişana şi Banat (vezi Tache P a p a h a g i, *Dicţionarul dialectului aromân*, p. 836), ci pe cel din restul teritoriului dacoromân.

Explicaţiile pe care le dau cercetătorii pomeniţi prezenţei unor macedoromânisme în părţile vestice ale teritoriului dacoromân sînt deosebite. După R e i c h e n k r o n, dacor. *nea* ar fi fost adus de la sudul Dunării printr-o migraţie ; după G a m i l l s c h e g, dacor. *pedestru* s-ar explica prin contactul românilor nordici cu cei sudici, deci aşa cum explica Puşcariu unele fapte analoge, ar fi adică un fenomen de imitaţie. Aceşti români din sud, pe care Gamillscheg i-a socotit locuitori ai văii Timocului şi care, după dînsul, ca şi după elevul său, Reichenkron, alcătuiau unul din nucleele româneşti primitive, nu erau însă, după ambii cercetători, identici cu macedoromânii. Ei ar sta şi la baza celorlalte ramuri suddunărene ale poporului român, şi, după cît se pare, chiar la baza bănăţenilor (despre bănăţeni spune clar aceasta numai R e i c h e n k r o n, p. 157).

§ 9. Deşi poziţia lui D e n u s u s i a n u şi a fostului său elev, Tache P a p a h a g i, a rămas izolată în lingvistica românească, lingviştii care s-au ocupat cu problema însuşindu-şi în această chestiune teoria lui Puşcariu şi pe cea a lui Philippide, trebuie să recunoaştem că faptele relevate de Densusianu şi de Tache Papahagi, ca şi de cei care i-au urmat, sînt de cea mai mare importanţă pentru soluţionarea problemei originii românilor şi că numai interpretarea lor „istorică" este eronată : cercetătorii trebuie să-şi îndrepte atenţia asupra acestor fapte şi asupra faptelor analoge, dacă vor să rezolve această mult dezbătută problemă. Numărul asemănărilor este în realitate cu mult mai mare decît au crezut Densusianu şi Papahagi, iar cercetătorii trebuie întîi de toate să stabilească aria lor precisă în nordul Dunării şi după aceea să dea acestor fapte interpretarea „istorică" justă.

§ 10. În această cercetare, lingvistul trebuie să ştie să facă distincţie între fenomenele lingvistice vechi şi cele noi, între fenomenele româneşti

primitive și cele ulterioare. Criteriul de delimitare cronologică a faptelor la care ne referim este asemănător cu acela care ne-a permis să susținem că unele din diferențierile dialectale dacoromânești sau, în general, românești urcă pînă în epoca latinei populare : pe cînd atunci ne întemeiam pe prezența diferențierii dialectale dacoromâne și în alte limbi romanice, acum ne vom întemeia numai pe prezența faptului dialectal dacoromânesc în dialectele suddunărene, în special în cel macedoromân (tot așa am procedat și la identificarea diferențelor dialectale din epoca de formare a românei). Identitatea unor fapte dialectale, din cadrul dacoromânei, cu cele din macedoromână am mai întîlnit-o examinînd diferențierile dialectale moștenite din latina populară și cele create în epoca de formație a românei. Astfel, am constatat, II, cap. II, § 9 și 10, că faptele latinești populare continentale, care se găsesc în Banat, Crișana și Maramureș, apar și în dialectele din sudul Dunării, printre care trebuie pomenit în special cel macedoromân. Am luat atunci în considerație nu numai inovații ale latinei populare de la baza dialectelor române din sudul Dunării și de peste munți, ci și faze mai vechi ale latinei populare de la baza acelorași dialecte, în raport cu inovațiile din latina de la baza dialectelor moldovenesc și muntenesc. S-a spus, și pe drept, că numai inovațiile lingvistice, nu și păstrarea fazelor mai vechi ale limbii, dovedesc în mod indiscutabil unitatea de altădată a dialectelor care le posedă, soarta și dezvoltarea lor comună. Totuși, în cazul limbii române, dialectele sau graiurile care se grupează împreună din punctul de vedere al arhaismelor se grupează împreună și din punctul de vedere al inovațiilor. Dealtfel, adesea, cînd asemănările dintre dialectele crișan-maramureșean și bănățean, pe de o parte și cel macedoromân, pe de alta, constau în păstrarea unor faze mai vechi, inovația este, de fapt, de partea dialectelor moldovenesc și muntenesc, așa că, în fond, listele de asemănări pe care le vom da mai jos dovedesc, pentru aceeași epocă, nu numai vecinătatea dialectelor române de peste munți cu cele din sudul Dunării, dar și vecinătatea dialectelor moldovenesc și muntenesc, dezvoltarea lor comună, unitatea lor. Asemănările dintre dialectele moldovenesc și muntenesc, care rezultă din inovații față de celelalte dialecte române (cele din Banat -Hațeg și Crișana -Țara Moților -Maramureș și cele din sudul Dunării), se explică prin legăturile strînse pe care le-au avut aceste dialecte între ele, într-o regiune destul de îndepărtată de macedoromâni, de viitorii bănățeni și de viitorii crișeni și maramureșeni, deci în nord-estul teritoriului românesc primitiv. Atîta vreme cît dacoromâna actuală apărea divizată în două ramuri fundamentale : una nordică, adică bănățeană-crișană-maramureșeană-moldoveană, și alta sudică, adică munteană, nu se puteau înțelege decît cu greu afinitățile lingvistice mai mari ale bănățenilor, crișenilor și maramureșenilor cu românii din sudul Dunării. Cînd, însă, prin cercetările inițiate de E. Petrovici a rezultat că nu numai bănățenii, dar și crișenii-maramureșenii vorbesc un dialect aparte, ne este ușor să explicăm aceste afinități : cele două dialecte dacoromânești vestice au avut la început legături și cu dialectele din sudul Dunării, nu numai cu dialectele moldovenesc și muntenesc. De fapt, Petrovici n-a admis, în cadrul românei, diferențieri dialectale mai vechi decît secolul al X-lea (în prima sa lucrare consacrată chestiunii, el le-a urcat pînă în secolele al XI-lea — al XII-lea iar, în ultima sa lucrare consacrată aceleiași chestiuni, pînă în secolul al XV-lea ; vezi

mai sus, I, cap. V, § 2). Totuşi, printre faptele considerate de el, şi pe drept, caracteristice dialectului crişan-maramureşean-ardelean şi celui bănăţean, sînt unele, foarte puţine, petrecute tocmai între secolele al V-lea şi al X-lea, şi învăţatul clujean le-a dat o cronologie greşită, pentru că n-a făcut legătura cu fenomenele identice din dialectul macedoromân.

§ 11. Vom indica acum unele din faptele care leagă dialectul crişan-maramureşean şi pe cel bănăţean de cel macedoromân, altele decît cele invocate de Ov. Densusianu şi T. Papahagi. Vom începe cu asemănările care se extind asupra unui mare teritoriu de peste munţi, înglobînd Banatul, Haţegul, Crişana, regiunea Munţilor Apuseni şi Maramureşul. Vom face apoi cîte o listă separată pentru fiecare din cele două dialecte de peste munţi, deşi unele fenomene în discuţie sînt comune ambelor dialecte. Vom face liste de fenomene şi pentru arii mai mici, din cadrul dialectului crişan-maramureşean. Întrucît informaţiile noastre asupra extensiunii faptelor de teren sînt adesea lacunare, listele ce urmează cuprind cîteodată indicaţii incomplete asupra ariei pe care se găsesc fenomenele. Am socotit ca fenomene caracteristice la origine numai dialectelor crişan-maramureşean şi bănăţean şi fapte care se găsesc astăzi nu numai în aceste dialecte, ci şi prin Moldova şi Muntenia, dar au fost aduse dincoace de munţi prin migraţii de după secolul al XV-lea.

1. Crişana *jẹjet* (< *ğẹağet* < *dẹağet*), Banat *dedet*, *žeažet*, macedor. *ḍẹaḍet*, dar şi *ḍẹadet*, megl. *zẹizit*, istror. *žăžet* (vezi *ALR*, I, harta 50, şi *ALRM*, I, harta 75); 2. Bihor, Munţii Apuseni, Sălaj şi Banat: *a demica*, *a dimica*, *a dịumica*, macedor. *dińicare* (mold. şi munt. *a dumica*; dar inovaţia e de partea acestor dialecte: *de* > *do* > *du* (cf. lat. *demicare*); 3. *arunc* macedor. *arucu*, *aruţi*, inf. *arcare* (cu dispariţia lui *n* de la sfîrşitul silabei interioare; moldovenii şi muntenii au *azvîrl*, cf. *ALR*, I, harta 94, şi *ALRM*, I, harta 135 (acolo unde, în Muntenia şi Moldova, se găseşte *a arunca*, avem, probabil, a face cu infiltraţii ardelene); 4. prefacerea lui *o* neaccentuat; protonic în *u*: *a durmi*, macedor. *durńiri*; 5. tratamentul lui *í* ca *ú* în *ḍuụă*, 6. prefacerea lui *astă-seară* în *astară* la crişeni, istroromâni şi macedoromâni, precum şi în Năsăud şi în Banat (poate termenul provine din *astă-seară* şi are acelaşi sens ca şi expresia de la baza lui); 7. *trẹambur*, *trîmbur* „tremur", macedor. *trẹambur*, cu un *b* epentetic faţă de forma mai veche *trẹamur*, *tremur* (cf. lat. *tremulo*) (vezi *ALR*, I, harta 120 „tremurătură", şi *ALRM*, I, harta 139); 8. pronumele personale atone de dativ *nă*, *vă*, *lă* „ne", „vi" „le" nu prefac pe *ă* în *e* sau în *i*, ca la moldoveni sau munteni (formele cu *ă* vor fi caracterizat numai Maramureşul, căci ele se găsesc în textele rotacizante). Inovaţia e la unii ardeleni şi la moldoveni şi munteni, dar şi la românii din Olimp; 9. v. maram. *neşchit* (< *nescio quantum*) „puţin", macedor. *nescîntu*; 10. *nat* „copil", în Banat şi „individ", „om", în Maramureş (cf. Tache P a p a h a g i, *op. cit.*, p. 227) (evoluţia de la „născut" spre „copil" şi „om" s-a produs probabil în această epocă); 11. maram. *muşat* „frumos", macedor. *muşẹat*; 12 maram. *marat*, maced. *mărat* „nenorocit"; 13. v. rom., ardelenesc şi bănăţean *a cure* „a alerga" şi „a curge", macedor. *curẹari* „idem" (inovaţia este, de fapt, a moldovenilor şi muntenilor, care au pierdut sensul „a curge") (moldovenii şi muntenii mai prezintă o inovaţie: transformarea

lui *a cure* în *a curge* prin analogie cu *a merge)* ; 14. *a vrea* „a iubi", *vrut* „iubit", în Ardeal şi la macedoromâni.

Între graiurile din Ţara Moţilor şi macedoromână mai există următoarele asemănări : 1. *čelnic* „liber", „fără nici o povară" (T. Papahagi în *GS*, II, p. 84), macedor. *čelnic* „properietar de turme" (Pascu, *op. cit.*, p. 185) (< bulg. *čelnik* „coryphée ; notable de village ; sieur, guide"). Cuvîntul macedoromân pare să nu fie vechi, dacă judecăm după fonetism (*če* n-a devenit *ţe)*. Totuşi faptul că *celnicul* este şeful unei fălcări, că avem a face deci cu o instituţie foarte veche ne îndeamnă să dăm o mare vechime şi cuvîntului. Celnicii sînt, de altfel, pomeniţi ca o instituţie bulgară de Kekavménos; 2. *găvozd* „cuiul de potcoavă sau coroana lui", macedor. *guvozdu*, *găvozdu* (după Pascu, *op. cit.*, II, p. 194, bulg. *gvozd* „cui" ; mai degrabă avem a face cu un împrumut din vechea slavă „*gŭvozdĭ*" ; 3. ard. (Turda) *glican*, macedor. *gărgălan* (vezi G. Ivănescu, *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, Iaşi, 1950, p. 24 şi 47) ; 4. *scúpii*, *scúkii* „scuip", cf. *ALR*, I, harta 88), macedor. *ascúkį̯u* ; asemănarea constă în faptul că *į̯* se găseşte după consonanta rezultată din *p* prin palatalizare ; 5. moţ. *a scria* (informaţii personale), macedor. *scriari* (inovaţia constă în trecerea verbului la conjugarea a IV-a) ; 6. *muşcat* (Weigand, *Jahresbericht*, IV, p. 329 ; „dass das Wort als Adj. im Gebrauch sei, konnte ich trotz Frîncu-Candrea nicht in Erfahrung bringen, wohl aber ist im Norden von Cîmpeni ein Busch (crîng) der „Muşat" genannt wird").

Între graiul din Bihor şi Sătmar (adică în acele graiuri în care avem *bătîrn*, *sclab*, *ŭace*, *nare* „nas", *barîce* etc.), pe de o parte, şi macedoromân, pe de alta (vezi mai sus, §4 şi 7), mai avem următoarele asemănări : 1. ard. *mirlă* (Candrea şi Densusianu, *Dicţ. etim.* ; în Oaş, *ńirlă (ibid.)*, macedor. *ńirlă* (megl., istror., mold., munt., *mierlă*, *ńerlă* ; 2. în nordul Bihorului, *mustį̯acă*, macedor. *mustac* „mustaţă" (vezi *ALRM*, I, h. 39, şi *ALRM*, I, harta 17); 3. bih. *astară* (Şandru, *Bull. lingu.*, IV, p. 129), macedor. *astară* ; 4. proteza lui *a* în *anumără*, *amiroasă*, *agăsască*, *agătat*, *aţînea* („ţinea"), *asudori*, *ada* („da"), *aplecat* („*plecat*"), *ardic* („ridic") (*op. cit.*, p. 129) ; 5. bih. *ḑuŭă*, alături de *ḑį̯ŭă*, cu *ŭ* în locul lui *į̯* ; cf. Şandru, *Bull. lingu.*, V, p. 131, macedor. *ḑuă* alături de *ḑį̯ŭă*, Pascu, *Dicţ. étym.*, I, p. 81); 6. *súspin* în Ţara Moţilor şi în Maramureş şi în partea de vest a fostului judeţ Cluj, macedor. *súskir*, cf. *ALR*, harta 185, şi *ALRM*, I, h. 130 (aici este de remarcat deplasarea accentului cu o silabă spre începutul cuvîntului ; în dialectul macedoromân se găseşte însă şi *suskír*) ; 7. bih. *mătúr* „überreif, morsch (vom Obste gesagt, an der Schnellen Körosch)". „Sala giebt an : boi mătúri = „bătrîni" (Weigand, *Jahresb.*, IV, p. 329), macedor. *mătùr* „copt", „matur" (Pascu, *Dict. étym*, I, p. 114) ; 8. conjunctivul cu *şi* în loc de *să* (vezi mai jos, cap. IV, § 8).

Să înşirăm cîteva din asemănările dintre graiul din Maramureş şi din cel macedoromân : 1. v. mar. *agru* „cîmp", macedor. *agru*[1] ; 2. grupurile latine *x*, *ct*, se transformă în *ms*, *mpt*, nu în *ns*, *nt* ; 3. mar. *depărat* „smuls"

[1] Opoziţia *agru/cîmp* se găseşte în unele limbi romanice (cf. Matteo Bartoli, *Introduzione alla neolinguistica*, p. 3, 4, 14, 16, 30 şi 72), aşa încît ar putea urca pînă la latina populară.

(vezi T. Papahagi, *op. cit.*, p. 219), macedor. *dipirari* „a-și smulge părul" (Pascu, *op. cit.*, p. 214) ; cuvîntul se găsește și în partea de sud-vest a Olteniei, precum și în unele localități din Muntenia, de pe lîngă Olt, dar, probabil, el se explică acolo prin migrații de peste munți (cf. și *ALR* I, harta 56) ; 4. *a ḑua*, cu *u* (*Papahagi*, p. 219) cf. macedor. *ḑuă* ; cf. și mar. *înḑuat* „expus la lumina zilei" (*ibid.*, p. 223) ; 5. mar. *súspin* (*ALRM*, I, harta 30, pe lîngă *suspín*) ; 6. mar. *cópil* „copil", macedor. *cópil* ; 7. *mătrice* „rhumatisme" (și în Oaș, cu același sens) (cf. Candrea și Densusianu, p. 161 ; autorii îl discută împreună cu *mătrice* „brebis laitière", despre care vezi mai jos, § 12). Prezența cuvîntului în Maramureș presupune existența în această regiune, într-o epocă mai veche, a cuvîntului *mătrice*, vezi *loc. cit.*).

§ 12. Asemănările dintre graiurile bănățene și cele macedoromâne : 1. *ma* „dar", „însă" (Weigand, *Jahresb.*, III, p. 253), macedor *ma* ; 2. băn. *băl* „bălan", macedor. *bel*, *beal* (Pascu, *Dict. étym. macedo-roumain*, II, p. 181) (< v. sl. *bělŭ*) ; 3. *avlie* „curte", macedor. *avlíe* (< neogr. ἀυλή, probabil prin sîrbă) (*op. cit.*, p. 313) ; 4. băn. *iu* (probabil *iu̯*), pl. *ie* „Hüfte" (*op. cit.*, p. 317), macedor. *l'ie*, relevat acolo chiar de Weigand ; 5. băn. *lai̯* „negru", în sud-estul Banatului, în rest numai vorbind despre oi (*op. cit.*, p. 320), macedor. *l'ai̯u̯* „negru" ; 6. *pădînă* „poiană", „Lichtung, Bergwiese" (*op. cit.*, 325), macedor, *pădînă* (Pascu, *op. cit.*, II, p. 202), față de *pádină* din alte părți ; 7. băn. *siraćę* „brici" (în ținutul Caransebeșului, *op. cit.*, p. 328), macedor. *(c)surafe* (neogr. ξουράφι, vezi Pascu, *Dict. Étym.*, II, p. 103) ; 8. băn. *zbor* „adunare", „vorbă" (*op. cit.*, p. 331), macedor. *zbor* „mot", „parole", „proverbe" (Pascu *op. cit.*, II, p. 214) < bulg. *sbor* „réunion", „assemblée", „rassemblement", „assemblage" (*ibid.*) ; 9. băn. *zborăsc* „vorbesc" (Weigand, *ibid.*), macedor. *zburîre*, *zburare* (ind. prez. *zburăscu*) „a vorbi" (Pascu, *ibid.*) ; 10. băn. *nămai̯e* „menu betail", „bêtes à laine", mai rar și *nămai̯u̯* (An. Car.), macedor. *nămal'e* și *nămal'u* același sens, (Candrea și Densusianu, *Dicț. etim.*, p. 180) < lat. *animalis*. Ceilalți români au *vită* (în macedoromână avem *γite* „cep", „pied de vigne" < lat. *vitis* ; cuvîntul *vite* era în omonimie cu *vită* și de aceea **vite* a fost înlocuit în dacoromână cu *viță*, creație analogică, iar *vită* a dispărut în macedoromână). Nu știm dacă acolo a fost *viață* (avem *bană*) ; *vită* se găsește la moldoveni și munteni, ca unii care s-au ocupat și se ocupă mai ales cu creșterea vitelor mari ; *nămai̯e* a rămas la cei care creșteau oi (poate și această schimbare s-a petrecut după secolul al X-lea) ; 10. băn. *nastur* (An. Car.) „nod" (Candrea-Densusianu, *Dicț. etim.*, p. 181), macedor. *nastur(e)* „nod", „agrafă", „buton" ; 11. băn. *ficați* „plămîni" (*ALRM*, I, h. 68, macedor. *χicat* și băn. *ficat* „inimă", macedor. *χicate* „inimă" ; 12. băn. *piścur* „pișc", băn. și mehed. *picur*, macedor. *chipur*, *chipin*, *chipen* (*ALRM*, I, h. 134). În *piścur* avem desigur sufixul *-ur* (Pascu, *Sufixele*, p. 178—179), care posedă un sens iterativ și frecventativ, după cum reiese din exemplele date de Pascu (*înfăș*, *înfășur* ; *pic*, *picur*). Forma *chipur* provine, probabil, prin disimilație din **chicur* ; formele *chipin* și *chipen* provin prin substituție de sufix ; 13. *a scrii̯a* „a scrie" (*op. cit.*, p. 142), macedor. *scriari* (alături de *scriere*, *scrire*, Pascu, I, p. 154) ; 14. *-u̯ă* în *ne̯au̯ă*, *ste̯au̯ă*, etc. Faptul se găsește și în dialectul rotacizant, cf. *ALRM*, I, harta 44 : *măsau̯ă* ; 15. băn. *mătriśe*,

mătrică „brebis laitière" (*Jahresb.*, III, p. 321; cf. și Candrea și Densusianu, *Dicț. etim.*, p. 161; macedor. *mătrică* „brebis portière"; 17. băn. *mărac* „sărac" (vezi Lucian Costin, *Graiul bănățean*, și Candrea, *Dicționarul enciclopedic*), macedor. *mărat* (după Densusianu, *Cuvinte sihastre*, p. 53, curs ținut la Universitatea din București în anul 1934—1935 și litografiat, cuvîntul bănățean a rezultat din contaminația cu un mai vechi, *mărat*, atestat și în secolul al XVI-lea — vezi *Histoire*, II, p. 558 — și *sărac*). băn. *nat* „copil" (*ibid.*, Weigand, *Jahresb.*, III, p. 322), macedor. *nat*.

§ 13. Ar fi însă greșit să se creadă că aceste asemănări între dialecte azi îndepărtate (anume între dialecte norddunărene și dialecte suddunărene) sînt singurele pe care le constatăm la o comparare a dialectelor române. Unii lingviști, în special Densusianu, au remarcat și asemănări ale unor dialecte norddunărene cu istroromâna și meglenoromâna. Asemănările cu istroromâna nu sînt considerate de nimeni ca produse prin dezvoltări independente. După cum am văzut mai sus (III, cap. II, § 6), deja D. Onciul a admis că rotacismul lui *n* intervocalic, care caracteriza pînă în secolul al XVI-lea unele graiuri din Crișana, Maramureș și Ardealul vecin, nu poate fi despărțit de fenomenul identic din istroromână și a tras concluzia că românii care erau altădată rotacizanți sînt originari din sudul Dunării. Cum am văzut tot atunci, această teză a fost respinsă de alți învățați, care au susținut că istroromânii sînt originari din nordul Dunării (Densusianu, Rosetti etc.). Asemănările graiurilor din Crișana, Țara Moților și Maramureș cu istroromâna sînt destul de numeroase. Fapte ca criș. *scand* „scaun", istr. *scånd*, crișan *ĭuă* „unde", istr. *ĭuve* „unde", ard. și criș. *astară*, istror. *astarẹ* „astă seară", ard. *žeažet*, *jeajet*, istr. *jåjet* „deget" (< *ğeağet* < *deağet*), gerundiul ardelean în *-ă* (*cîntîndă*, *fugindă*) și cel istroromân în *-a* (*căntănda*, *fujinda*) etc. arată clar că rotacismul se integrează într-o serie de asemănări ale istroromânei cu graiurile dacoromâne din Crișana, asemănări care ne obligă să admitem că, la început, ambele grupuri au fost vecine. La aceste fapte, care se pot situa în epoca de formare a românei, se adaugă altele, din epoca influenței slave, ca ard. *a mẹre* și istror. *mẹre* „a merge", care au rezultat prin analogie cu *a cure*, *a cuȓe* „a alerga" (pe cînd moldovenii și muntenii au modificat pe *a cure* după *a mẹarge*, ardelenii și istroromânii au modificat pe *a mẹarge* după *a cure*). Pe de altă parte, cum deja am văzut mai sus (III, cap. II, § 5—7), fapte ca prefacerea lui *r* în *ȓ* (*r* intens sau lung, *rr*), din vechile texte rotacizante și din graiul actual al Țării Oașului, sau reducerea diftongului *áu̯* la *á* în unele graiuri, pe care le reprezintă copistul C al *Psaltirei șcheiene*, se regăsesc în albaneză și ne obligă să admitem că românii rotacizanți au fost vecini cu albanezii și în special cu toschii (albanezii de sud), care au locuit atunci mai la nord, iar, într-o vreme mai veche, chiar la vestul teritoriului românesc primitiv. Numai prin vecinătatea originară a românilor din Banat și de la Nord de Mureș cu românii rotacizanți, aceștia din urmă fiind vecini la rîndul lor cu albanezii, s-ar explica unele elemente albaneze, extinse pe tot teritoriul dacoromân sau pe o parte din el: *chelbe*, *gălbază*, *ghiuj*, *ghion(oaie)*. Cum am spus tot acolo, rotacizanții au trebuit să ocupe la început părțile cele mai de vest ale teritoriului românesc primitiv, deci valea Drinei, valea Savei inferioare și teritoriile de la vest de Banatul românesc și de Crișana. Graiul pe care-l vorbeau rotacizanții a suferit, ca dialect latin popular, o serie

de influențe ale latinei occidentale: *passare* „a merge", care în Apus s-a dezvoltat în „a trece" (cf. *a păsa* „a merge", în textele rotacizante și azi, în aceleași regiuni vestice dacoromâne), *acest* (< lat. **eccestu* < *ecciste*), față de *ist*, *ăst* (< lat *iste*), mai mult ca perfectul cu *eram* sau *habebam* etc. Din această regiune s-au deplasț mai tîrziu unii rotacizanți în Croația, iar alți rotacizanți în Crișana și Maramureș.

Dintre asemănările graiurilor crișene-maramureșene cu meglenoromâna, vom înregistra numai pe cele pe care le-a identificat D e n s u s i a n u, în II, p. 379—380, în recenzia cărții lui Th. C a p i d a n *Meglenoromânii*, I, București, 1925 : 1. megl. *scant* „scaun", *scá(u)nt* din Bihor ; 2. megl. *aric* „curte", bihor. *aric* „curte", derivat din *arie* ; 3. înlocuirea terminației (de fapt a sufixului) *-eț* prin *-ete* : megl. *cujureati* „gogoașă de mătase" pentru *cujureț*, astăzi numai plural (bulg. *kožurec*) ; particularitatea aceasta se întîlnește în Țara Hațegului și în Oltenia ; (în C a n d r e a, *Constatări în domeniul dialectologiei*, în *GS*, I, p. 185 ; 4. megl. *ńazăț* „miazăzi", *amiazăț* din Banat și din Țara Hațegnlui ; în acest caz asemănarea lor stă în transformarea lui *z* în *ț* și în pierderea lui *-i*. Ca și în cazul asemănărilor cu istroromâna, Densusianu vedea în aceste asemănări o dovadă a originii dacoromâne a meglenoromânilor. El credea că meglenoromânii sînt români din Bihor, care, în migrarea lor spre sud, provocată de pătrunderea ungurilor în Ardeal, au făcut un popas prin Banat, unde au împrumutat fenomene bănățene. Este evident că o asemenea presupunere nu corespunde realităților. Meglenoromânii prezintă fenomene proprii și au prea multe asemănări cu macedoromânii, pentru a putea fi considerați drept niște dacoromâni care au migrat în Macedonia de nord-est. Prezența meglenoromânilor în epoca de formare a românei și chiar după aceea, în sudul Dunării, dar în imediata vecinătate a rotacizanților și bănățenilor, explică toate aceste fapte.

Dar asemănările dintre dialectul bănățean și cel meglenoromân sînt mai numeroase decît a crezut Densusianu și s-au produs, desigur, și într-o epocă mai nouă decît asemănările pe care dialectul bănățean le are cu macedoromâna (păstrarea lui *mn* și altele) sau decît cele pe care dialectul meglenoromân le are cu dialectul crișan-maramureșean. Ele dovedesc că dialectul bănățean a avut o dezvoltare comună cu dialectul meglenoromân pînă la despărțirea meglenoromânilor de dacoromâni, despărțire care a fost de fapt numai o despărțire a meglenoromânilor de bănățeni (trebuie să mai adăugăm că la aceste asemănări participă și unele graiuri oltene, anume cele de nord-vest). Însuși D e n s u s i a n u a observat că sufixul *-ete* apare și în Oltenia : cf. *brabete* (< bulg. *vrabec*). Acest sufix a fost creat în vermea cînd oltenii și bănățenii erau în directă contiguitate teritorială cu meglenoromânii. El își are originea în sufixul bulgar *-ec* : pe baza pluralului *-eți* s-a creat un nou singular, *-ete*. Așa încît trebuie să admitem că meglenoromânii locuiau la început și în imediata vecinătate a oltenilor. Foarte probabil, graiurile oltene care nu au făcut parte la origine din graiul bănățean-hațegan se vorbeau tot acolo unde se vorbesc și acum, adică în Oltenia de sud-est și est, iar meglenoromâna se se vorbea peste Dunăre, la sud și sud-est de ele. Am văzut la I, cap. III, § 5, că deja W e i g a n d și P u ș c a r i u considerau sau înclinau să considere graiurile oltene ca un subdialect de tranziție între subdialectul muntenesc și cel bănățean ; părerea aceasta a fost reluată de alți cercetători, ca B r î n-

c u ş, pentru care vezi mai jos, V, cap. II, § 5. Noi integrăm graiurile olteneşti de sud şi est la dialectul muntenesc, dar, chiar în epoca influenţei slave, ele aveau particularităţi proprii, ca *furnigă* (< *furnică*), cu *g*, *postrungă*, cu *po-* etc., care individualizează graiurile oltene în discuţie faţă de graiurile munteneşti, unindu-le cu unele graiuri macedoromâne şi meglenoromâne, în care avem de asemenea *furnigă* (această individualizare s-ar putea să urce pînă în epoca latinei populare, căci *furnigă* poate prezenta fenomenul de prefacere în *g* a lui *c* intervocalic, fenomen care are loc în latina populară tîrzie, în nordul Italiei, în Alpi, în Franţa şi în partea de nord a Peninsulei Iberice). Bineînţeles, peste aceste graiuri s-au stabilit mai tîrziu (vezi VI, cap. II, § 5 şi VII, cap. II, § 1) şi graiurile ardelene. Vecinătatea originară a bănăţenilor, crişenilor şi maramureşenilor cu meglenoromânii şi morlacii şi a oltenilor cu meglenoromânii explică deci asemănările de limbă care există încă între ei. Aşadar rotacizanţii, din care s-au despărţit mai tîrziu morlacii, locuiau probabil, din valea Drinei, care constituie regiunea cea mai de vest a teritoriului românesc primitiv, pînă la vest de Crişana, iar meglenoromânii locuiau, probabil, imediat la sud de Banat şi Oltenia, de pe la Belgrad pînă la Iskăr. P u ş c a r i u, P h i l i p p i d e şi C a p i d a n au avut dreptate susţinînd originea suddunăreană a istroromânilor şi meglenoromânilor. Localizarea rotacizanţilor şi meglenoromânilor în regiunile de la Drina spre Crişana şi spre Iskar ni se impune şi pentru că macedoromânii locuiau în regiunile imediat vecine de la sudul rotacizanţilor şi meglenoromânilor, pînă la sud de Scopie (vezi mai jos, § 14).

Înseşi graiurile meglenoromâne nu constituie o unitate perfectă. Astfel pronunţia *furnigă*, care se găseşte în Oltenia şi la macedoromâni, caracterizează numai pe meglenoromânii care nu locuiesc în Ţîrnareca. Faptul ne obligă să admitem că strămoşii oltenilor, ai macedoromânilor erau vecini numai cu unii dintre meglenoromâni în evul mediu. Între graiul din Ţîrnareca şi celelalte regiuni meglenoromâne există şi alte deosebiri (vezi mai jos, V, cap. II, § 8). Varietatea formelor dialectale din Nînta şi din cele zece sate meglenoromâne ne arată că aceste graiuri sînt resturile unor graiuri care altădată ocupau arii cu mult mai întinse. Vom vedea mai ales la V, cap. II, § 8, că meglenoromânii au ocupat, în trecut, nu un spaţiu redus, cum stau lucrurile astăzi, ci unul întins. Părerea aceasta nu este încă un bun cîştigat al lingvisticii române (D e n s u s i a n u, care admitea originea nordică a meglenoromânilor, credea că ei au alcătuit totdeauna un grup restrîns). W e i g a n d şi, după aceea, P u ş c a r i u (*Études*, p. 119) şi C a p i d a n au admis că meglenoromânii au locuit în evul mediu în Bulgaria şi că au creat statul româno-bulgar. Această presupunere a fost admisă şi de mine în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, p. 161—174. Trebuie să mărturisesc însă că ea nu e dovedită; e mai plauzibil să admitem că strămoşii meglenoromânilor au locuit numai regiunile de sud şi vest ale Bulgariei medievale şi de la Niş spre nord.

Graiul bănăţenilor era, desigur, identic cu graiul românilor din Serbia medievală, cum a recunoscut deja S. P u ş c a r i u, *Studii istroromâne* II, p. 314; acest învăţat a arătat că *kjelatori*, care apare în documentele medievale sîrbeşti, ca epitet al unor români, prezintă fonetismul *ke* în loc de *că*, exact ca actualele graiuri bănăţene şi crişene, unde avem *chimẹaşă*, *chimaşă*, *chemẹaşă*, *cheməşă*. Românii din Serbia medievală erau, desigur, originari din Banat.

§14. Din cele expuse pînă acum rezultă că dialectul macedoromân nu trebuie considerat ca o unitate lingvistică perfectă. Am constatat existenţa unui grai cu *şi* în loc de *să*, apoi a unui grai, cel de pe muntele Olimp, cu *scl* pentru *sl*, cu *dao*, *nao*, *rao* etc. Dar graiul de pe Olimp nu este la origine, după părerea noastră, un grai autentic macedoromân. După cum rezultă din faptele lingvistice care careacterizează acest grai (vezi Capidan, *Aromânii*, *Dialectul aromân*, p. 196—197, 277 şi 386), graiul din Olimp a fost situat cîndva cu mult mai la nord, în imediata vecinătate a unor graiuri dacoromâne şi morlace. Într-adevăr, faptul că, în unele cuvinte, *će*, *ći* au rămas neschimbaţi şi n-au devenit *ţe*, *ţi*, ca în restul dialectului macedoromân, faptul că, întocmai ca şi la dacoromâni şi istroromâni, formele scurte, de dativ-acuzativ, ale pronumelor personale de plural, sună *ne*, *ve*, *li* (vezi şi Procopovici, *Rev. Fil.*, I, p. 244, care însă nu admite, ca şi pentru dacoromâni şi istroromâni, originea comună a formelor pronominale în discuţie), precum şi faptul că, la macedoromânii din Olimp, genitiv-dativul substantivelor masculine se formează altfel decît la ceilalţi macedoromâni, dar ca la dacoromânii din Crişana şi Ardealul de Nord: *al domnu*, *al frate* (în loc de *a domnului*, *a fratilui*), ne duc la concluzia că graiul românilor de pe Olimp n-a făcut parte, la început, din graiurile macedoromâne, ci din graiurile de la nordul lor, şi că a rămas multă vreme în Serbia de nord, între graiurile bănăţene, crişene, rotacizante şi meglenoromâne (nu ştim însă dacă acest grai a avut la origine *scamnu* sau *scaunu*). Considerăm, aşadar, greşit să reluăm, cum face Capidan (*op. cit.*, p. 15), afirmaţia mai veche a lui Heuzey şi Weigrand, conform căreia românii de pe Olimp ar fi originari din Pind şi ar fi format la origine un grup cu aceştia.

Şi alt grai macedoromân, cel al fărşeroţilor, prezintă o serie de trăsături, care îl separă de graiurile macedoromâne şi îl apropie de meglenoromână şi de dacoromână (e vorba de fapte care sînt caracteristice dacoromânei în totalitatea ei, iar nu de asemănări speciale cu anumite graiuri dacoromâne, ca cele crişene şi ardelene, cu care fărşerota prezintă unele asemănări, studiate mai sus, la §11). Din această cauză, Th. Capidan (*Românismul balcanic*, în *Rev. Fil.*, I, 1927, p. 155—165, în special p. 163), a admis că fărşeroţii sînt în parte urmaşii românilor din Serbia medievală (în aceştia el vede însă pe strămoşii istroromânilor), iar eu am admis (*Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, 1942, p. 175—179) că fărşeroţii au fost la origine meglenoromâni şi că locuiau prin Bulgaria, fiind printre românii care au întemeiat Imperiul româno-bulgar. De fapt nici una din aceste păreri nu e întemeiată .Fărşeroţii sînt macedoromânii cei mai de la nord, cei imediat vecini cu românii nordici, ca şi meglenoromânii, şi de aceea au, ca şi aceştia, o serie de fenomene dacoromâne. În afară de aceste asemănări cu dacoromâna în general, graiul fărşerot prezintă şi unele asemănări speciale cu meglenoromâna (ele dovedesc, împotriva lui Ov. Densusianu, că meglenoromânii sînt originari din sudul Dunării). O listă necompletă a acestor asemănări se găseşte la Th. Capidan, *Fărşeroţii*, p. 135—139 (*Dacor.*, VI). Alte meglenoromânisme ale graiului fărşerot se pot găsi chiar în restul lucrării lui Capidan (de pildă la p. 202—203). Cele mai de seamă dintre aceste meglenoromânisme sînt cele morfotice: 1. articularea cu *-u*, nu cu *-lu*, a substantivelor masculine şi neutre care se sfîrşesc în consonantă şi 2. prezenţa sufixului *-ura*, *-ăra* la adverbe şi, mai ales,

la participiul prezent activ. La acestea se adaugă forma de imperfect indicativ a verbului *escu*; *are̯ám, are̯ái̯, are̯á* sau *ari̯á, are̯ám, are̯át, are̯á* (în *Cod. Dim. iri̯á*) (pentru prezența ei în graiul macedoromânilor din Albania, vezi Th. Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 484—485), care se identifică cu formele *ai̯ram, ăi̯ram* etc. din Țîrnareca (*Meglenoromânii*, I, p. 174) și cu formele *cre̯am* (*eŕam, ăre̯am*) din Oltenia, Muntenia și sudul Transilvaniei. Este adevărat că autorul dă aceste forme numai ca auzite în Albania, iar nu ca fărșerote, și că ele nu apar în studiul său despre fărșeroți, ceea ce ne face să credem că ele se întîlnesc numai la macedoromânii din orașele Albaniei (faptul că în *Cod. Dim.* apare o asemenea formă întărește ipoteza noastră, căci graiul acestui text, ca de altfel al tuturor textelor macedoromâne din secolul al XVIII-lea, este graiul macedoromânilor din orașele albaneze, precum a arătat Th. Capidan în *Fărșeroții*, *Dacor*., VI, p. 120—127, și în *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 52—53, 59, 63—65, 65—66 și 79). Totuși, după Capidan însuși (*Fărșeroții*, p. 120—127), macedoromânii din orașele Albaniei sînt la origine fărșeroți, așa că o particularitate a graiului lor, care se dovedește veche, este și o particularitate fărșerotă, chiar dacă astăzi fărșeroții n-o mai posedă,. Întrucît în cazul de față fenomenul (formarea imperfectului lui *escu* „sînt" cu *-e̯am*) trebuie ridicată pe vremea românei primitive, urmează că particularitatea a existat altădată și în graiul fărșeroților, dacă nu se va fi întîlnind cumva și astăzi. Asemănarea aceasta a graiului macedoromân din Albania cu cel meglenoromân prezintă importanță și prin faptul că leagă pe fărșeroți numai cu o parte din meglenoromâni, și anume cu cei care vorbeau graiuri înrudite cu cel din Țîrnareca.

Capidan (*Fărșeroții*, p. 138—139) crede că poate explica asemănările dintre graiul fărșerot și cel meglenoromân prin evoluție independentă sau prin influențe identice ale limbilor străine, și ,cît privește pe unele, s-ar putea să aibă dreptate. E sigur însă că asemănările morfotice nu pot fi explicate în felul acesta. Însuși Capidan este nevoit să admită și acest lucru. Dar întrucît fenomenele morfotice luate în considerație de dînsul apar și în dacoromână (de fapt, astfel stă lucrul și cu asemănarea relevată de noi), el crede că le poate explica, atît pentru fărșerotă, cît și pentru meglenoromână, ca o influență a dacoromânei[1]. Fenomenele morfotice comune acestor două graiuri ne fac să admitem că, în epoca românei primitive, fărșeroții n-au format o comunitate lingvistică și socială prea strînsă cu ceilalți macedoromâni (formarea participiului prezent activ și a adverbelor cu sufixul *-ura, -ăra* pare a fi avut loc în cele dintîi timpuri ale limbii române, dacă nu chiar în epoca de formare, iar celelalte două fenomene: dispariția vocalelor *-u-* și *-i-* de dinaintea articolului masculin singular și plural și formarea indicativului imperfect al lui *escu* cu *-e̯am*, par a fi cu puțin posterioare). Ei aveau legături tot atît de strînse și cu meglenoromânii.

---

[1] Iată propriile sale cuvinte (p. 138): „După cum la meglenoromâni asemănările de grai cu dialectul dacoromân mi le-am explicat din contactul acestora cu românii nordici, tot așa și particularitatea articulării substantivelor masculine și ambigene la fărșeroți ar putea reprezenta un rest din graiul unui amestec de populațiune care ar fi venit dinspre părțile nord-apusene ale Peninsulei Balcanice. Exprimîndu-mi această simplă presupunere, recunosc că ea nu poate avea însemnătatea aceleiași particularități din graiul meglenit. În acest dialect, alături de ea, mai sînt și alte asemănări. În graiul fărșeroților, apropierile de dialectul dacoromân sînt foarte reduse".

Această situaţie a fărşeroţilor explică şi alte fapte, care nu şi-au căpătat o explicaţie pînă acum. Astfel, forma izolată de vocativ în *-le*: *Dumniḑale*, care apare la Ucuta 75/17 (C a p i d a n, *Aromânii*, p. 386), nu este altceva decît un meglenoromânism. Ea ne arată pe de o parte că, la meglenoromâni, altădată, vocativul se termina în *-le*, ca şi la dacoromâni, nu în *-li*, iar pe de altă parte, că macedoromânii autentici, adică cei care nu sînt fărşeroţi, n-au avut niciodată un asemenea vocativ. (Cînd se susţine, deci, că dialectul macedoromân a cunoscut şi el acest vocativ, cum face Al. P r o c o p o v i c i, *Dacor.*, IV, p. 41, trebuie să se facă precizarea dacă se înţelege dialectul macedoromân în întregimea lui sau numai graiul fărşeroţilor). Tot meglenoromâne sînt, probabil, şi fenomenele *căi̯nli*, *măi̯nle*, *mîi̯ńli* din unele graiuri aromâne de nord (Bitolia, Megarovo, Ohrida), pe care le-a relevat Ov. D e n s u s i a n u (*GS*, II, p. 378); căci epenteza lui *i̯* în aceste cazuri nu se întîlneşte în restul macedoromânei. De asemenea prin vecinătatea fărşeroţilor cu meglenoromânii se explică şi faptul că fărşeroţii se numesc ei înşişi *romăńi*, *româńi* şi *rămăńi*, fără *a* protetic (vezi Tache P a p a g a g i, *GS*, I, p. 203, şi Th. C a p i d a n, *Fărşeroţii*, în *Dacor.*, VI, p. 116). Astăzi meglenoromânii nu se mai numesc pe ei înşişi astfel sau cu o formă apropiată, dar tot fără *a* protetic, ci întrebuinţează termenul străin *vlaşi*[1].

În ce priveşte patria primitivă a macedoromânilor, dăm numai în parte dreptate unor învăţaţi ca R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, IV, Bucureşti, p. 31, şi ediţia din 1968, p. 354, care afirmă că macedoromânii sînt originari din părţile de nord ale Moesiei Superior. Rosetti dă crezare lui K e k a v m é n o s, care afirma că românii din Epir şi Macedonia, deci macedoromânii şi poate şi meglenoromânii, locuiau mai înainte pe la Dunăre şi Sava, pe unde trăiau, în vremea cronicarului, sîrbii. Pentru noi, care admitem că istroromânii sînt originari din regiunea Drinei şi Savei inferioare şi a Dunării sîrbeşti, iar meglenoromânii, din părţile vecine, de la sudul Dunării, ale Banatului şi Olteniei, este firesc să concludem că macedoromânii au locuit în regiunile imediat vecine de la sud, chiar la sud de Banat. Vom face precizarea că macedoromânii au locuit şi în părţile cele mai de sud ale teritoriului românesc primitiv, despre a căror romanitate ar trebui să admitem, în cazul contrar, că s-a pierdut cu vremea. Aşadar, la origine, macedoromânii au locuit în regiunea de la Niş la Skopje şi pe valea Moraviei şi a afluenţilor ei, pînă spre Dunăre. Faptul că macedoromâna nu posedă, printre elementele ei slave vechi, elemente sîrbe, ci numai bulgare, şi faptul că, pe teritoriul de la Niş la Skopje, se vorbesc astăzi graiuri sîrbocroate şi macedonice cu *ḱ*, *ǵ*, poate şi cu *ć*, *đ*- născuţi din *(k)t'*, *d'*, nu trebuie să ne determine să eliminăm din teritoriul românesc primitiv acest teritoriu, cum face P e t r o v i c i (vezi mai sus, I, cap. IV, §13). Ca şi pentru teritoriul din nordul Moesiei Superior şi din Banat, în care au putut locui la origine slavi de tip bulgar, se poate presupune că şi în centrul şi sudul Moesiei Superior s-au aşezat la început slavi cu graiuri

[1] Teza susţinută aici numai cu fapte lingvistice se poate susţine şi cu fapte de altă natură, de exemplu etnografico-folclorice. Dispunem deocamdată numai de următoarele: asemănările în ce priveşte obiceiurile de la logodnă dintre fărşeroţi şi meglenoromâni, pe care le arată Th. C a p i d a n (*Meglenoromânii*, I, p. 41—42), şi asemănările în ce priveşte obiceiurile de la nuntă dintre fărşeroţi şi meglenoromâni (pentru care vezi *ibid.*, p. 42).

de tip bulgar, slavi care, apoi, au fost asimilaţi de albanezi, după cum, la nord, slavii de tip bulgar au fost asimilaţi de români. De altfel este necesar să se reexamineze problema vechimii elementului sîrb din macedoromână: macedor. *bel*, de origine sîrbă, poate fi tot atît de vechi cît şi macedor. *beal* de origine bulgară (rămâne de văzut repartiţia geografică a acestor fapte de limbă la macedoromâni). Dar fărşeroţii se găseau, probabil, atunci în părţile cele mai de nord ale teritoriului ocupat de macedoromâni, deci tot spre Dunăre.

§15. Dar nu numai bănăţenii, crişenii-maramureşenii şi oltenii, ci şi unii ardeleni de la nord de linia Alba-Iulia — Miercurea-Ciucului prezintă asemănări de grai cu meglenoromânii. Graiul ardelenesc de la nord de linia Alba-Iulia — Miercurea-Ciucului a fost modificat prin migraţii de oameni din regiunile crişană şi maramureşeană. Totuşi, cîteva fapte ne arată unele caracteristice vechi ale acestui grai. El n-a fost rotacizant, cum nu e nici astăzi, dar a avut totdeauna forme ca *serin, verin, fărină* etc., pe care le găsim acum în regiunile altădată rotacizante. În *Probl. cap.*, p. 83—84, am afirmat că acest grai a transmis teritoriului rotacizant din Crişana şi Maramureş formele ca *serin, verin* etc., că el ar explica deci de ce rotacinzanţii au ajuns prin desrotacizare tocmai la asemenea forme. Dar aceste forme existau şi prin Crişana nerotacizantă. Alte fapte lingvistice caracteristice lui se găsesc şi în meglenoromână şi fărşerotă. În *Probl. cap.*, p. 346—347, am arătat că formele *cindură că, cindrî că, cindrilea că* etc. „pentru că", „fiindcă", care apar în Bucovina şi în Moldova de nord, dar şi prin judeţul Bacău, se explică printr-o migrare din Ardeal. Dar în această conjuncţie se ascunde un vechi gerundiu, terminat în *-ura, -urlea*, existent pînă azi în meglenoromână şi fărşerotă. Este forate probabil că acest gerundiu se găsea şi în Ardealul de la nord de linia indicată şi că avem a face cu una din caracteristicile de tip meglenoromân şi fărşerot ale acestui dialect, deşi faptul nu se găseşte, de exemplu, în regiunea Năsăudului.

Înrudirile acestor graiuri cu meglenoromâna rezultă şi din două fapte morfotice, dintre care unul le caracterizează astăzi iar altul pare să se fi găsit altădată acolo şi a fost dus, prin migraţii, în Moldova de nord. Mă refer la forma de persoana a III-a plural a imperfectului indicativ, care se termină în unele locuri din Ardeal, în *-áu̯, -ęáu, -i̯áu̯*, iar nu *-á, -eá, -i̯á*, ca în macedoromână şi în celelalte dialecte dacoromâneşti, cu excepţia celui din Banat (deci *ei cîntau*, nu *ei cînta*)[1]. Mă refer, apoi, la repetarea pronumelui personal aton de dativ şi acuzativ: *l-am văzutu-l, i-am datu-i*, care se găseşte şi în istroromână şi în meglenoromână (vezi mai jos, cap. IV, §4, nr. 3). Vecinătatea străveche a graiurilor despre care vorbim cu graiul bănăţean şi a acestuia cu meglenoromâna şi istroromâna explică faptele aici în discuţie (ele se găsesc şi în graiurile bănăţene).

---

[1] Faptul a fost relevat de Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I, p. 71; extensiunea fenomenului în dacoromână este stabilită, dar nu integral veridic, de I. Gheţie şi Mirela Teodorescu în articolul *À propos de la désinence -u de la 3-e personne du pluriel de l'imperfait l'indicatif*, în *RRL*, XI, 1966, nr. 1—3, p. 183—191 (versiunea românească: *Asupra desinenţei -u a pers. 3 pl. a indicativului imperfect*, în *SCL*, XVII, nr. 2, 1966, p. 175—183). Pe nedrept Procopovici (*Dacor.*, IV, p. 41) credea că avem a face cu o apariţie independentă.

§ 16. Timpul vecinătăţii strămoşilor românilor din Banat, Crişana, Ţara Moţilor şi Maramureş cu strămoşii istroromânilor, macedoromânilor şi meglenoromânilor poate fi precizat cu ajutorul elementelor de origine străină din dialectele respective, în special cu ajutorul elementelor de origine slavă veche. S-a crezut pînă acum de către unii cercetători (de exemplu, P u ş c a r i u, *Études*, p. 119, Th. C a p i d a n, *Elementul slav în dialectul aromân*, p. 3—5 şi 23—32), că termenii de origine slavă din română, care se găsesc atît în dacoromână, cît şi în macedoromână, ar arăta că influenţa slavă veche asupra poporului român a început înainte de despărţirea macedoromânei de dacoromână (de exemplu dacor. *topesc*, macedor. *tuchescu*). Acest argument trebuie să fie considerat ca fără valoare, căci nimic nu ne poate opri de a crede că elementele comune de origine slavă n-au putut intra în ambele dialecte după separarea lor. Dar este sigur că influenţa slavă cea mai veche asupra limbii române s-a produs înainte de separarea macedoromânilor şi meglenoromânilor de dacoromâni. Începutul influenţei slave vechi asupra românilor nu trebuie stabilit cu ajutorul metodei comparative, ci pe baza faptelor istorice. Se ştie că slavii au ocupat teritoriul românesc primitiv în secolele al VI-lea şi al VII-lea. Deci atunci a trebuit să înceapă influenţa slavă asupra limbii noastre. Se pune problema dacă aceste elemente slave au pătruns, pe toată întinderea limbii române, dintr-un singur dialect slav, sau dacă nu cumva în fiecare regiune ele au fost împrumutate în mod independent, de la slavii de acolo. Este drept că unele cuvinte se găsesc în ambele dialecte şi că unele dintre ele sînt transformate fonetic şi chiar morfotic în acelaşi fel (v. sl. *bljudo* > macedor. şi dacor. *blid*, v. sl. *kožuchŭ* > macedor. şi dacor. *cojoc*, v. sl. *zmija* „şarpe" > macedor. şi dacor. *zmeu*), ceea ce presupune o singură sursă slavă şi o intensă circulaţie a elementelor slave de la un capăt la altul al românimii. Dar trebuie să ne întrebăm dacă nu avem şi elemente slave limitate la o regiune sau la alta, dacă influenţa slavă n-a avut loc în mod diferit de la o regiune la alta. Pentru noi se mai pune problema dacă nu există elemente slave comune numai macedoromânilor, crişenilor-maramureşenilor, ardelenilor şi bănăţenilor, cu eliminarea moldovenilor, şi muntenilor. Aceste probleme trebuie soluţionate afirmativ. Influenţa slavă veche din dialectul crişan-maramureşean, din cel ardelean şi din cel bănăţean se dovedeşte, în unele cazuri, a fi deosebită de cea din dialectele moldovenesc şi muntenesc, şi este anume identică cu cea din macedoromână. Adesea moldovenii şi muntenii prezintă o influenţă slavă, acolo unde crişenii-maramureşenii, ardelenii, bănăţenii şi macedoromânii n-o prezintă, şi invers. Faptul a fost ignorat pînă astăzi de cercetători. El vine însă să confirme ceea ce am spus mai înainte despre vecinătatea originară a crişenilor-maramureşenilor, ardelenilor, bănăţenilor, istroromânilor, meglenoromânilor şi macedoromânilor. Vom da aici cîteva exemple, aproape toate înregistrate mai sus la § 11 şi 12. Prin fostul judeţ Turda se pune gîtlejului şi omuşorului *glican* (în Dolj, unde avem, desigur, nişte ardeleni, se spune *griglean*), în Crişana, *glicănuş* (un derivat de la *glican*, prin sufixul *-uş*). Dar în macedoromână, omuşorul se numeşte *gărgălan* (meglenor. *grăclan*) (vezi G. I v ă n e s c u, *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 24 şi p. 47). În toate aceste cazuri, avem a face cu v. sl. *grŭklanŭ*. De asemenea, macedor. *moră* „coşmar" şi dacor. *moroi* „un fel de strigoi" (vezi I. Aurel C a n d r e a, *Folk-*

lorul medical român comparat, Bucureşti, 1944, p. 152—156, care însă îl socoate, probabil greşit, de origine sîrbească), *bară* „mlaştină" la macedoromâni, la moţi şi în Haţeg, poate şi în alte părţi din Ardeal şi Crişana ; *zbor* la macedoromâni, în textele rotacizante şi, azi, în Banat — la macedoromâni „vorbă", în Maramureş „adunare", în Banat amîndouă sensurile ; *čelnic* la macedoromâni şi moţi, *găvozd* şi la unii români norddunăreni şi *găvozdu*, *guvozdu* la macedoromâni. Este evident că, în asemenea cazuri, elementul slav pare să dovedească o influenţă slavă pe vremea cînd macedoromânii, crişenii-maramureşenii şi ardelenii erau vecini sau mai aproape unii de alţii. Altădată, asemănarea constă în prelucrarea în acelaşi fel a elementului slav, în ambele dialecte, ceea ce iarăşi presupune o epocă de comunitate după primele influenţe slave. Avem, astfel fenomenele fonetice comune acestor dialecte şi petrecute numai în elementele slave vechi : prefacerea lui *sl* în *scl*, deci epenteza lui *c* între *s* şi *l*, în cuvintele ca *slab*, *slănină*, *slugă*, *iesle*, care sună azi, în Ţara Moţilor şi Bihor şi la macedoromânii de pe muntele Olimp : *sclab*, *sclănină*, *sclugă*, *iescle*[1]. Avem şi evoluţii semantice comune unor elemente slave din dialectul maramureşean şi cele macedoromâne : mar. *mă greşesc* „uit" şi macedor. *mi-agîrşescu* „uit", relevată de Ov. Densusianu *GS*, II, p. 403—404. Altă dată prelucrarea elementului slav stă în aceea că el este înlocuit cu un derivat al său. Astfel, în loc de *bălai*, *bălan* de la moldoveni şi munteni, sau chiar *alb*, bănăţenii şi crişenii-maramureşenii au *bel*, *băl*, adică în fond aceeaşi formă ca şi macedoromânii, la care se găseşte *bel* sau *bẹal* (*băl* a rezultat prin evoluţie fonetică dintr-un mai vechi *bel*, iar *bẹal* a dat naştere unui **bal*, care se găseşte în dacoromână ca nume de familie : *Balu*. Cuvintele *bălai* şi *bălan* presupun existenţa, într-o epocă mai veche, a unui *bal* sau *băl* şi în dialectele moldovenesc şi muntenesc, de la care a derivat apoi *bălai* şi *bălan* prin sufixele *-ai* şi *-an*). Ceea ce leagă dialectele bănăţean şi macedoromân e faptul că acolo *bel* sau *băl* n-a fost înlocuit printr-un derivat; ceea ce uneşte dialectele moldovenesc şi muntenesc e faptul că acolo *bal* sau *băl* a fost înlocuit cu derivatele pomenite (vezi G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 24 şi 48). Pe de altă parte, atunci cînd moldovenii şi muntenii au elemente slave ca *zăpadă* şi *omăt*, macedoromânii, bănăţenii şi crişenii spun *neaŭă*, cu un termen de origine latină ; sau, pe cînd în Moldova şi Muntenia avem cuvîntul slav *ogor* (alături de *cîmp*), la macedoromâni şi maramureşeni (vezi textele rotacizante) avem *agru*, un termen de origine latină (*agru* se găseşte şi la Izverna, judeţul Mehedinţi). S-ar putea admite că păstrarea acestor termeni de origine latină în dialectele în discuţie este întîmplătoare. Totuşi, cînd atîtea fapte leagă aceste dialecte, caracterul întîmplător pare mai puţin probabil. Mai degrabă el dovedeşte că, pe vremea influenţei slave, dialectele respective se găseau în aceleaşi condiţii de influenţă slavă şi că erau deci vecine. Aşadar, comunitatea sau, mai degrabă, vecinătatea macedoromână-bănăţeană-crişană-maramureşeană a durat şi după influenţa slavă, pînă prin secolele al IX-lea — al X-lea. Dar bănăţenii-oltenii de nord-vest-haţeganii au rămas în contact cu graiuri române suddunărene şi după secolul al X-lea, căci dialectul bănăţean,—la care trebuie cuprins şi cel din Haţeg, ca şi cel din

[1] Fenomenul este posterior celui de prefacere a lui *scl* latinesc popular în *sk̑l'*, căci altfel *scl* rezultat acum, ar fi avut soarta lui *scl* latinesc popular.

județele Mehedinți și Gorj — , prezintă și o serie de fenomene însemnate, comune cu dialectul meglenoromân, printre ele și o influență slavă mai puternică (astfel, verbe compuse cu prefixe slave, ca : *a dopleca* și *a izafla*, care par a se plasa cronologic pe la anul 1000 sau chiar după aceea, pînă în preajma întemeierii Munteniei).

Că separarea macedoromânilor de bănățeni, rotacizanți, crișeni-maramureșeni și ardeleni a trebuit să se producă la cîteva secole după secolul al VII-lea rezultă și din faptul că rotacizanții, crișenii-maramureșenii și ardelenii prezintă în comun cu macedoromânii cîteva elemente bizantine ; astfel moțul *adéca* „în zadar" și năsăudeanul *premătarįų* „sărîntoc", „necăjit"[1], se întîlnesc și în macedoromână : *áδica* „în zadar" și *părmătarį*, *pîrmîtar* „negustor de mărunțișuri". Aceasta înseamnă că numai după cîteva secole de influență bizantină au migrat macedoromânii din părțile de la Dunăre în părțile pe care le ocupă ei astăzi. Dar influența bizantină a început în secolul al VII-lea, cînd imperiul de răsărit s-a grecizat, sau în secolul al VI-lea, cînd Iustinian a recucerit malul stîng al Dunării, din Oltenia și Banat. Adăugăm că influența slavă de sud și bizantină este mai și puternică în Banat și Hațeg. Acolo avem un cuvînt bizantin ca *avlie* „curte", „o curte mai deosebită", care de asemenea se găsește la macedoromâni, unde denumește curtea împrejmuită cu zid, caracteristică casei de tip mediteraneean. Bănățenii și oltenii mai au și *ma* „însă", „dar", care nu este altceva decît macedor. *(a)ma* și meglenor. *ama* și pare a fi de origine bizantină. Este drept că și bulgarii și sîrbii au *pramatari*, *avlija* și *ma*. Dar dacă românii au împrumutat acestea de la bizantini, pe cînd aceștia stăpîneau părțile de pînă la Dunăre, locuite și de români, este evident că ele nu s-au putut împrumuta decît în aceeași vreme, deci atunci cînd românii din sudul Dunării constituiau o masă unică împreună cu cei din nord. De altfel unele din aceste elemente grecești nu se găsesc în bulgară și sîrbocroată. Astfel e cazul cu macedor. *tîmbare*, v. rom. *tîmbarįų* „manta". Nu putem preciza însă aria termenului dacoromân. El apare în *Palia de la Orăștie*, la Coresi și la Dosoftei. Poate se găsea numai în Banat și Hațeg, nu și în Crișana și Maramureș[2].

În sprijinul unei separații a macedoromânilor și chiar a morlacilor de crișeni-maramureșeni, ardeleni și bănățeni, în secolul al X-lea, pot fi invocate și o serie de elemente de origine albaneză, pe care aceste dialecte le au în comun cu macedoromâna, ca *fară* „neam". În textele rotacizante avem și

---

[1] Faptul, existent în Zagra, a fost relevat de N. Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, p. 595, nota 2. Apropierea de cuvîntul identic din macedoromână se datorește tot lui Drăganu, ca și etimologia : neogr. πραγματάρις bulg. *pramatari* „negustor", „negustori de mărunțișuri" (vezi *Dacor.*, I, p. 302–303).

[2] P. Caraman mi-a atras atenția, prin anii 1950–1955, asupra unui alt element de origine greacă, care apare într-o poezie populară din regiunea Someș-Tisa, publicată de Weigand (*Jahresb.*, VI, p. 59) : *ń oį da porti la năspreală și fața la rumineală* (*porti* este, desigur, pentru *portul* ; avem a face cu o greșeală de înregistrare a lui Weigand). Cum, în alte variante ale aceleiași poezii apare *nălbeală*, în loc de *năspreală*, este de presupus că avem a face cu un vechi, poate astăzi pierdut, *năspreală* „înălbire", derivat de la un **aspru* < gr. ἀσπρός „alb". P. Caraman mi-a atras atenția și asupra faptului că termenul *fîrtat* prezintă prefacerea lui *rî* în *îr* (cf. *bătîrn*, *gîrnu*), caracteristică macedoromânei, unde avem *fărtat*, *furtat* „tovarăș" ; etnograful și folcloristul ieșean presupune că obiceiul înfîrtățirii se găsea la început numai la românii ardeleni. La macedoromâni, și cavalerii de onoare ai miresei se numesc *fărtat*, *furtat*.

îmă „mamă“ (cf. alb. *ëmë* „mamă“), precum și *coafsă* „coapsă“, care sînt de origine albaneză, — cel puțin ultimul; prezența lui *s* în loc de *š* (cf. alb. *kofshë*) dovedește că elementul a fost împrumutat înainte de anul 1000 — și care nu se găsesc în macedoromână; *îmă* poate fi însă și de origine tracodacă.

§17. Deoarece teoria lui R. Roesler, după care românii din nordul Dunării au venit din sud în veacul al XIII-lea, a fost mereu susținută pînă acum cîteva decenii de către unii străini, în special unguri, — unii dintre aceștia, ca István Kniezsa, admiteau că migrarea a avut loc în secolul al XII-lea —, trebuie să arătăm aici pe scurt faptele care ne împiedică de a admite o deplasare spre nord a dacoromânilor sau chiar numai a crișenilor-maramureșenilor și a ardelenilor[1]. Într-adevăr, dacă dacoromânii sau numai o parte din ei ar fi venit așa de tîrziu din sudul Dunării, ei ar fi trebuit să aducă la nordul Dunării o limbă cu influențe bizantine, sîrbe și mediobulgare mai numeroase, și, în general, o limbă mult mai asemănătoare cu dialectele române suddunărene, decît este dacoromâna astăzi. Graiul bănățean, care a avut, desigur, mai multă vreme legături cu cele din sudul Dunării, prezintă cu totul alte aspecte decît celelalte două graiuri. Chiar termenii *avli'e* și *ma*, pomeniți mai sus (§16), trebuie considerați ca o influență bizantină mai tîrzie. Dar acești termeni nu se găsesc la restul dacoromânilor, și nici măcar la crișeni-maramureșeni și ardeleni. Este clar deci că dacoromânii nu sînt originari din sudul Dunării, ci din Dacia. Ceea ce nu înseamnă că n-au avut loc migrații ale unor români din sudul Dunării în Dacia; dar prin ele s-a strămutat la nord un număr relativ mic de români, iar nu un număr mare de dacoromâni sau totalitatea dacoromânilor. Asemenea migrații au avut loc ceva mai tîrziu și ele au adus unele schimbări numai în dialectele din sudul teritoriului dacoromân, unde s-au așezat acești români veniți din sud (vezi mai jos, V, cap. II, §6—9). Dar asemenea migrații rezultă din cu totul alte fapte decît cele invocate de Roesler. Învățatul german se situează într-un moment cu totul depășit al științei istorice și lingvistice.

§18. Noi am vorbit în §-ul precedent în general despre repartiția pe teren a ramurilor dacoromâne. Se impune totuși să examinăm mai deaproape situația geografică a muntenilor și moldovenilor pînă în secolul al X-lea. Se găseau ei pe actualele lor teritorii, deci în Ardealul de est și sud și în Moldova și Muntenia? Sau locuiau ei în sudul Dunării, cum au pretins Roesler și cei care l-au urmat, apoi Philippide? Și alcătuiau ei încă o unitate? Sau se separaseră în cele două ramuri în care apar ei divizați în epoca istorică, și existau deja dialecte deosebite: cel modovenesc și cel mun-

[1] Roesler a invocat argumente dintre care unele nu au nici o valoare științifică, cum au arătat Ovid Densusianu, *Histoire*, I, p. 290—293, și alții. Astfel, faptul că influența slavă veche asupra limbii române este de tip bulgar nu dovedește că românii au fost în epoca slavei vechi în sudul Dunării, întrucît slavi vechi de tip bulgar erau și la nordul fluviului; tot astfel, este lipsit de valoare probantă faptul că românii sînt creștini, căci creștini au existat în secolele al IV-lea—al VI-lea și la nordul Dunării, cum dovedesc săpăturile arheologice efectuate în România în ultimele decenii (pomenim numai de creștinii din Dacia din aceste secole, pentru că descoperirea lor dovedește mai hotărît decît a celor din secolele următoare eroarea lui Roesler). Numai afirmația că palatalizarea labialelor din dacoromână și elementele grecești și albaneze din aceleași dialecte presupun o migrare de oameni de la sud spre nord poate corespunde parțial realității. Dar, cum am văzut mai sus, și aceste fapte trebuie în general interpretate altfel.

tenesc ? Răspunsul la aceste întrebări se va putea da examinînd acele particularități de limbă anterioare secolului al X-lea, care sînt comune moldovenilor și muntenilor, precum și particularitățile din această epocă, care unesc fie pe munteni, fie pe moldoveni, de vreunul din celelalte grupuri de români sau de toți ceilalți români. Pentru scurtarea discuției, vom renunța la înșirarea acestor fapte, cu atît mai mult cu cît unele din ele au fost indicate mai sus (§ 4, 5, 7, 8, 11 și 12), cînd am arătat asemănările dintre dialectele dacoromâne de vest și cele din sudul Dunării. Căci, adesea, noi n-am dat acolo inovații, ci numai asemănări, chiar dacă ele erau faze mai vechi ale limbii. Astfel, sensul „a se îngriji de ceva", „a păzi" al verbului *a (se) cîștiga* este cel mai vechi, prezent în parte („a se îngriji de ceva") chiar în limba latină și în celelalte limbi romanice (cf. fr. *châtier* etc.), pe cînd sensul de „a cîștiga", din dialectele moldovenesc și muntenesc, este o inovație și dovedește unitatea celor două dialecte. Aici trebuie pomenite și fapte ca mold. și munt. *spinare* față cu băn., criș., mar. și ard. *spate*, invocate de Gamillscheg, fără dreptate, pentru a susține că dialectul moldovenesc a rezultat din amestecul unor ardeleni cu unii munteni. Celălalt fapt invocat de învățatul german, mold. și munt. *tîmplă*, față de *ochiul ăl/cel mort/orb* din Banat, Crișana, Ardeal și din meglenoromână, nu este o inovație, ci păstrarea fazei mai vechi, și dovedește vecinătatea într-o epocă anterioară a dialectelor de peste munți cu cel meglenoromân. Aici intră și fenomene ca nazalizarea vocalei *ă'* (sau *î' ?*) + *n* + voc. în *frenum* > **frîu*, *granum* > **grîu*, care a avut loc în toate dialectele dacoromâne și în cel istroromân, și pe care s-a întemeiat P h i l i p p i d e (*Orig. rom.*, II, p.239) ca să admită unitatea dacoromânei cu istroromâna înainte de influența slavă.

Vom cita numai cîteva din faptele care leagă pe munteni de românii din sudul Dunării (ele sînt mai puține decît cele care-i leagă pe crișeni și de istroromâni) : 1. epenteza lui *i̯* între *î'* (sau *ă*) și *n* în : *cîi̯ne*, *mîi̯ne*, *pîi̯ne*, care se găsește și în meglenoromână ; 2. prefacerea lui *d̦* în *z* : meglenor. *uzăi̯* „auzii" ; 3. prefacerea lui *ğ* + *ó*, *ú* în *ž* : meglenor. *joc*, *jos*, *june*, *jut* = dacor. *joc*, *jos*, *june*, *ajut* (toate aceste trei asemănări au fost relevate de D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 331, și *GS*, II, p. 378—379, unde însă, cum am văzut mai sus, §4, faptul era considerat oarecum ca „macedoromânism") ; 4. meglenor. *nor*, munt. *nor* (macedor. *nor*, mold. *nour*) ; meglenor. *năuntru*, munt. *înăuntru* (mold. *înuntru*, ard., criș. și mar. vechi și actual *înlontru*) ; 6. macedor., meglenor. și munt. *mumă* în loc de *mamă* ; 7. trecerea la declinarea I-a a lui **scopire* „a scuipa" : macedor. *ascuchi̯are* (< **scupi̯are*) și munt. *scui̯pare*, față de formenele moldovenești și de cele de peste munți, de conjugarea a IV-a : *scui̯pesc*, *stuchesc* (numai Banatul are forme de conjugarea I-a).

Aici intră și unele asemănări lexicale pe care le-a observat S. P u ș c a r i u, *Les enseignements de l'Atlas Linguistique de Roumanie*, în *Revue de Transylvanie*, tomul III, nr. 1, p. 13—22, *Dacorom.*, IX, p. 445, și *Limba română*, I, p. 338—343 (meglenor. *ve̯ard̦ă*, macedor. *arnicl'u*, meglenor. *arniclu*, munt. *varză*, *rinichi*, față de mold. și ard. *curechi*, *rărunchi* (macedoromâna are *verd̦u*, deci o formă înrudită cu meglenor. *ve̯ard̦ă*). Pușcariu credea că trebuie să le explice ca transmisiuni la nordul Dunării ale unor fapte apărute întîi în dialectele suddunărene, în epoca de sfîrșit a românei primitive. El cita aceste fapte de-a valma cu altele, care i se păreau a fi venit din sud și est într-o epocă foarte veche, precum și cu unele inovații recente, și credea că

termenii în discuţie n-au pătruns peste munţi, din cauza numărului mare de români, de acolo, explicabil, după dînsul, prin aceea că Dacia fusese puternic romanizată, în raport cu Muntenia şi Moldova. Puşcariu, lăsa, aşadar, neexplicat faptul că termenii care veneau din dialectele române suddunărene nu pătrundeau în Moldova şi ignora faptul fundamental, relevat de Densusianu, că tocmai regiunea dacoromână de vest prezintă cele mai multe asemănări cu dialectele din sudul Dunării[1]. Ele se explică, desigur, prin vecinătatea sau apropierea originară a acestor ramuri ale românimii. Moldovenii au trebuit să aibă strînse legături cu ardelenii propriu-zis şi cu crişenii şi maramureşenii şi chiar cu rotacizanţii şi bănăţenii. De altfel aceste legături sînt indicate de o serie de schimbări lingvistice, comune ambelor ramuri româneşti, şi care, cronologic, se situează după influenţa slavă. Este vorba de palatalizarea labialelor, de prefacerea lui *h* sau *χ* finali din cuvintele slave vechi, în *-v* (în Oltenia şi Muntenia avem prefacerea lui în *-f*, în dialectele bănăţean şi meglenoromân avem dispariţia lui *h*; deci *prav*, *vîrv*, nu *praf*, *vîrf*, ca în Muntenia, sau *prau*, *vîr*, ca în Banat; dar dispariţia lui *h* sau *χ* în graiul bănăţean şi, poate, şi prefacerea lui *v-* în *h-*: *vulpe* > *hulpe*, *vîrtop* > *hîrtop* etc. au avut loc în epoca următoare). Astfel, trebuie să admitem că moldovenii au fost mereu vecinii ardelenilor, crişenilor şi rotacizanţilor şi că muntenii şi oltenii au fost mereu vecinii meglenoromânilor. Cum românii de la nord de Mureş sînt originari din regiunile pe care le locuiesc azi, teritoriul de origine al moldovenilor trebuie să fi fost Ardealul de nord-est şi Moldova, iar teritoriul de origine al muntenilor trebuie să fi fost Ardealul de sud şi Muntenia. Graiul populaţiei moldoveneşti străvechi s-a păstrat mai ales în Moldova de sud, în fostele judeţe Vaslui, Fălciu, Tutova, Covurlui şi Cahul, căci fenomenele specific moldoveneşti se găsesc astăzi mai ales în această regiune a Moldovei, pe cînd, în nordul acestei provincii avem în general fenomene caracteristice Ardealului[2]. Moldovenii erau organizaţi în obşti săteşti, căci vom constata mai tîrziu aşezări de răzeşi, mai ales în Moldova de sud. O spune D. Cantemir, în *Descrierea Moldovei*, traducerea lui Gheorghe Adamescu, p. 123: „în Moldova de sus sînt multe case de-ale ţăranilor", pe cînd în Moldova de jos „nu sînt de loc"; (prin *ţărani* se înţeleg „vecini", răzeşii fiind consideraţi de Cantemir nobili, nu ţărani); şi rezultă şi din P. Poni, *Statistica răzeşilor*, Academia Română, *Studii şi cercetări*, V, Bucureşti, 1921, comentat de Gh. Ghibănescu în *Ioan Neculce*, anul I, fasc. I, octombrie 1921, p. 177, cu ocazia recenziei cărţii lui Poni.

Muntenii ocupau, probabil, din cele mai vechi timpuri nu numai Carpaţii Munteniei şi Muntenia, dar şi părţile de sud ale Ardealului, pînă la linia Alba-Iulia, Blaj, Sighişoara, Odorhei şi Miercurea-Ciucului. După E. Petrovici şi cei ce l-au urmat, la sud de linia pomenită, s-a vorbit şi se

[1] Puşcariu cita elemente tracice, ca *burtă* pentru *pîntece*, elemente greceşti, ca *zeamă (de varză)* pentru *moare*, elemente albaneze, ca *gresie* pentru *cute*, slave ca *omăt*, *zăpadă* în raport cu *nea*, şi *sfînt* în raport cu *sîn(t)-*, creaţii româneşti ca *usturoi* pentru *ai* (< *alium*), elemente turceşti vechi ca *cioban* pentru *păcurar*, elemente turceşti anatolice, ca *chior* pentru *orb*.

[2] Aşadar, aceşti moldoveni s-ar identifica cu brodnicii, pomeniţi în unele texte din secolele al XII-lea şi al XIII-lea, căci aceştia, după cît arată numele, care e un derivat de la sl. răsăritean *brod* „vad", locuiau în văile apelor mari ale Moldovei.

vorbește dialectul muntenesc, deoarece avem acolo multe caractere muntenești (vezi de exemplu *ALR*, I, harta 293, „înjunghiu", unde linia indicată desparte, cum am spus deja în *Probl. cap.*, p. 89—90, pronunția *ǵ* de pronunția *z*, a muntenilor; în Ardealul de sud apare *zăpadă*, ca la munteni). Dar se poate presupune că dialectul muntenesc se vorbea la început numai în zona care se învecina la nord cu munții, iar nu pînă la linia amintită. Desigur, din această vreme datează și diferențierea fonetică dintre graiul moldovenesc și cel muntenesc care, pînă acum, deși prezentau unele deosebiri, alcătuiau, totuși, un singur dialect.

§ 19. Urmărind mai sus dezvoltarea românei epocă după epocă, începînd cu aceea a latinei, am ajuns în pragul acelei epoci care se caracterizează, în regiunile de peste munți, prin instaurarea regimului feudal magiar, iar dincoace de munți, prin începuturi ale feudalismului. În această epocă de tranziție, dintre veacurile al XI-lea și al XII-lea, se plasează, după unii cercetători (E. Petrovici, Al. Rosetti; cel dintîi a admis și date mai tîrzii), primele diferențieri dialectale ale dacoromânei, legate, după părerea celui dintîi de răsfirarea românilor din platoul ardelean sau din cununa munților, iar, după părerea celui de-al doilea, de instaurarea regimului feudal, care este unanim socotit de lingviști drept o cauză a diferențierii dialectale a limbilor. Dar noi am dovedit mai sus că diferențierea dialectală a dacoromânei este mai veche decît secolul al XI-lea. De altfel, majoritatea faptelor pe care se întemeiază Emil Petrovici, atunci cînd arată diferențierea actuală a dacoromânei, s-au produs în epoci mai noi, de după secolul al XI-lea, ceea ce l-a și îndemnat pe învățatul clujean să creadă că diferențierea dacoromânei e atît de tîrzie. Acum ne rămîne să tragem, din constatările de mai sus, concluziile generale care se impun pentru istoria limbii române în totalitatea ei și să ne întrebăm asupra cauzelor acestei vechi diferențieri dialectale a limbii române, în special a dacoromânei.

Rezultă mai întîi că n-au avut dreptate acei cercetători (Philippide, Procopovici, Șiadbei, Rosetti) care au admis o ruptură străveche între macedoromâni și meglenoromâni pe de o parte și dacoromâni și istroromâni pe de alta. Procopovici, Șiadbei și Rosetti au greșit mai ales cînd au admis că perioada de comunitate a românilor s-a încheiat în unul din secolele al VIII-lea, al IX-lea sau al X-lea, în care s-a petrecut, după ei, desfacerea trunchiului românesc primitiv în două mari ramuri: macedoromâni și meglenoromâni de o parte, dacoromâni și istroromâni de alta. Cu atît mai mult a greșit Philippide, care a situat această desfacere în ramuri într-o epocă și mai veche (secolul al VI-lea sau al VII-lea). Căci macedoromânii și meglenoromânii prezintă multe asemănări numai cu dialectele dacoromâne de peste munți, iar meglenoromânii prezintă o serie de asemănări cu dacoromâna, considerată în întregimea ei, sau numai cu dialectul bănățean și cu cel muntean, și numai în ce privește fapte mai recente decît cele pe care le prezintă dialectele bănățean și crișan-maramureșean cu macedoromâna. Asemenea fapte ne duc la concluzia că meglenoromânii au avut legături cu dacoromânii mai multă vreme decît macedoromânii. Dar ele nu trebuie interpretate, cum credeau Pușcariu și Capidan, în sensul că meglenoromânii s-au despărțit de dacoromâni mai tîrziu decît macedoromânii, căci aceasta ar presupune o ruptură și între macedoromâni și meglenoromâni,

ruptură care însă n-a existat, dat fiind că dialectele vorbite de macedoromâni și meglenoromâni dezvoltă în aceeași epocă o serie de schimbări comune. Trebuie să depășim aceste două poziții ale lingvisticii române, trecînd spre un alt mod de a concepe epoca de comunitate a tuturor românilor: migrațiile care au avut loc prin secolul al IX-lea sau al X-lea au mărit prea puțin aria de locuire a poporului român; ele au despărțit pentru totdeauna grupuri care pînă atunci fuseseră vecine, dar n-au dus la izolarea vreunui grup față de toate grupurile apropiate, așa că încă se dezvoltă inovații comune mai multor dialecte. Ceea ce s-a putut produce în acest timp a fost o separare prin migrații a macedoromânilor de rotacizanți (în special de rotacizanții de la nordul Dunării) și o întrerupere a oricăror relații directe între aceste două ramuri ale românimii, deci în fond o îndepărtare a macedoromânilor de dacoromâni (la care noi cuprindem și pe românii din Serbia medievală), nu și o separare de meglenoromâni, și nici o separare între meglenoromâni și dacoromâni (inclusiv bănățenii și crișenii-maramureșenii-ardelenii) sau între istroromâni și românii din Serbia medievală și Banat. Migrațiile cele mai vechi ale unor ramuri ale poporului român n-au dus, așadar, la despărțirea românilor în mai multe ramuri prin populații aloglote, ci la schimbarea raporturilor de vecinătate dintre diferitele grupuri de români, care au alcătuit și după aceea o masă continuă, fără întreruperi. Adică, pentru această epocă, de pînă după secolul al X-lea, este valabilă nu o teorie după schema arborelui genealogic, ci una după schema valurilor, chiar dacă noi am vorbit de ramuri ale românimii. Că macedoromânii s-au despărțit numai de dacoromâni, nu și de meglenoromâni și de românii din Serbia medievală, se poate bănui și din faptul că, pentru perioada de după anul 1 000, izvoarele istorice (cronici și documente bizantine etc.) ne arată că în Peninsula Balcanică, începînd din Pind și Tesalia, spre nord, nord-vest și nord-est, locuiau pretutindeni și români. Cei care i-au considerat pe meglenoromâni despărțiți de dacoromâni odată cu macedoromânii au scăpat din vedere că, în primele secole ale mileniului nostru, românii apar ca locuind în toată Bulgaria și Serbia și că deci meglenoromânii aveau legături cu dacoromânii cel puțin prin intermediul altor români. Iar cei care i-au considerat ca menținînd legăturile încă vreo cîteva secole cu dacoromânii au căzut în contradicția de a admite că în aceste secole ei nu mai aveau legături cu macedoromânii.

Așadar, din teoriile de pînă astăzi, care pun sfîrșitul românei primitive cel mai tîrziu în secolul al X-lea, putem accepta doar ideea că, înainte de anul 1000, s-au rupt orice legături directe între macedoromâni și dacoromâni. Despărțirea de dacoromâni a românilor din sudul Dunării, — o despărțire nu numai a macedoromânilor, dar și a meglenoromânilor și istroromânilor — s-a produs cu mult mai tîrziu, anume spre sfîrșitul evului mediu (în veacurile al XIV-lea și al XV-lea); și ea s-a produs prin dispariția românilor din Bulgaria și Serbia, fie pe calea migrațiilor, cum credea D e n s u s i a n u (*Histoire*, I), care admitea și el masive emigrații din sudul Dunării la nord, pînă în secolul al XIII-lea, fie pe calea asimilării lor de către bulgari și sîrbi, cum a spus între alții P u ș c a r i u (*Limba română*, I, p. 248) (golurile produse astfel în masa românimii au dus la încetarea relațiilor dintre românii norddunăreni și cei suddunăreni). De altfel, dacă dialectele macedoromân și meglenoromân s-ar fi despărțit atît de demult de dacoromână și istroromână, cum credeau

Philippide, Procopovici și Șiadbei, și cum crede Rosetti, ar fi de mirare că cele patru ramuri ale românimii sînt atît de asemănătoare ca grai și astăzi. Această obiecție, pe care Ov. Densusianu i-a făcut-o lui Philippide în *GS*, IV, p. 399, își menține toată valoarea și în privința celorlalți cercetători care pun despărțirea dialectelor ceva mai tîrziu decît o făcea Philippide. Este de mirare că, în *Orig. rom.*, învățatul ieșean a scăpat din vedere acest lucru, el care, la începutul activității sale (*Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași. 1888. p. 26), raționa cum a raționat mai tîrziu Densusianu. Este deci cazul să recunoaștem că evoluția divergentă a dialectelor ar fi fost prea accentuată, dacă despărțirea s-ar fi făcut chiar în secolul al X-lea. În epoca pe care o studiem acum, româna s-a caracterizat prin aceea că toate dialectele ei alcătuiau încă un continuum. Iar acest continuum a existat nu pînă prin secolul al X-lea, ci, cum credeau Densusianu, Pușcariu și Capidan, pînă prin secolul al XIII-lea, chiar al XIV-lea sau al XV-lea.

Așadar limba română primitivă a avut două faze: una pînă prin secolul al IX-lea sau al X-lea, cînd s-a produs deplasarea strămoșilor macedoromânilor spre sud în actualele lor teritorii, și alta, după aceea, pînă la desfacerea meglenoromânilor și istroromânilor de dacoromâni și chiar a ramurilor suddunărene în discuție una de alta. Avea în fond dreptate Pușcariu să distingă două faze de dezvoltare a românei primitive, după cum afinitățile cu dialectele din sudul Dunării le prezentau dialectele de peste munți sau cele de dincoace de munți ; dar nu vom admite ca el, procesul de migrare a unor fapte lingvistice din sudul Dunării spre nord, ci o generare a fenomenelor comune în epoca de vecinătate a acestor dialecte în părțile de nord ale Serbiei, în Banat și la nordul Mureșului. Întrucît este greu să distingem între o fază mai veche și una mai nouă a românei primitive, ni se pare mai potrivit să numim română primitivă limba română de pînă la deplasarea macedoromânilor spre sud, cînd are loc ruperea legăturilor între rotacizanții din sudul Dunării și cei din Dacia, și să căutăm alt termen pentru limba română din secolul al X-lea pînă în secolul al XIV-lea, cînd are loc întreruperea legăturilor dintre dacoromâni pe de o parte, meglenoromâni și istroromâni pe de alta.

Despărțirea macedoromânilor de bănățeni și de crișeni-maramureșeni prin migrarea spre sud a celor dintîi ne ajută să stabilim cronologia unor fenomene lingvistice care, nefiind de ordin lexical, nu pot fi cronologizate pe cale istorico-socială. Este evident că orice asemănare între macedoromână și dialectul crișan-maramureșean trebuie socotită ca realizată înainte de această desfacere, deci fie în latina populară, fie în epoca de formare a românei, fie în epoca românească primitivă, de pînă în secolul al X-lea. Așadar cei care distingeau o română primitivă pînă la acest proces au în parte dreptate. Dar, pentru noi, faptele pe care le urcăm în epoca de comunitate (vecinătate) a crișenilor-maramureșenilor cu macedoromânii sînt dialectale, căci macedoromânismele din dacoromână nu se găsesc pe toată întinderea acesteia, ci numai într-o regiune a dacoromânei. Pînă în veacul al IX-lea sau al X-lea a existat o simbioză a unei părți din dacoromâni cu macedoromânii. Secolul al IX-lea sau al X-lea rămîne în continuare important pentru istoria limbii române, chiar dacă nu așa de important cum au crezut unii lingviști. Totuși

el desparte două faze ale epocii preliterare: una în care româna se găsea în aceeaşi situaţie ca şi în epoca de formare, în ce priveşte repartiţia geografică a dialectelor, şi alta în care româna se găsea, din acelaşi punct de vedere, în situaţia limbii române de azi.

Aşadar noţiunea de română primitivă este mai complexă decît s-a crezut pînă astăzi şi decît sînt noţiunile similare de limbă germanică primitivă, limbă slavă primitivă etc. Pe cînd, în aceste cazuri, migraţiile prin care s-a desfăcut unitatea lingvistică iniţială au avut loc într-o singură epocă, — cel puţin aşa admit astăzi învăţaţii —, aşa încît limba primitivă încetează cu aceste migraţii, în cazul românei primitive, migraţiile se produc în două etape, iar primele migraţii nu separă un grup de altul, ci dau numai o altă dispoziţie pe teren dialectelor existente şi măresc întrucîtva teritoriul locuit de români la început, menţinînd legătura între un dialect şi cele imediat vecine. Puşcariu şi Capidan au înţeles că româna primitivă nu încetează cu primele migraţii, — după ei, numai aceea a macedoromânilor spre sud, — şi că ea durează pînă mai tîrziu, dar n-au văzut că, şi în această ultimă fază a românei primitive, macedoromânii continuă legăturile cu dialectele apropiate şi că faza românească primitivă se sfîrşeşte nu numai prin slavizarea românilor din Serbia şi Bulgaria, dar şi prin noi migraţii. Vom mai conclude că au greşit cercetătorii cînd au considerat valabile şi pentru cele dintîi timpuri ale românei actuala repartiţie (fracţionare) a dialectelor române. Este evident că astăzi dacoromânii şi macedoromânii se opun, ca două grupuri bine distincte unul de altul, din punct de vedere lingvistic, dacă luăm în consideraţie asemănărle şi deosebirile dintre ele. Se pune însă problema dacă şi la început lucrurile au stat la fel. Lingviştii români din trecut au admis şi pentru epoca cea mai veche a românei sau începînd din secolele al VIII-lea — al X-lea distincţia între dialectul dacoromân şi cel macedoromân. Chiar Densusianu, care a relevat o serie de fapte dacoromâne ce trebuiau să-l ducă la concluzia că unii dacoromâni de azi au avut la început un grai cu multe macedoromânisme, a admis că acestea au fost aduse la nordul Dunării de nişte macedoromâni. În felul acesta, pentru Densusianu, ca şi pentru ceilalţi lingvişti români, existau la început tot numai dacoromâni (cu istroromâni) şi macedoromâni (în ce priveşte pe meglenoromâni, el se deosebeşte de ceilalţi lingvişti, considerîndu-i la origine dacoromâni).

Cercetătorii originii românilor trebuie să încerce a descoperi sub actuala grupare a dialectelor române gruparea lor iniţială, gruparea din epoca românei primitive sau de la începutul acestei faze a limbii noastre. Acest lucru este posibil numai pentru că actualele dialecte române, care la început se grupau cu altele decît cele cu care se grupează în prezent, au păstrat o parte din asemănările străvechi cu alte dialecte. Faptul că multe din particularităţile rezultate din vecinătatea unui dialect cu anumite dialecte s-au păstrat şi după ce dialectul în discuţie a intrat de multă vreme în relaţii de vecinătate cu altele, rezultă cu certitudine din faptele semnalate mai sus.

§ 20. Am ajuns să distingem, pentru epoca de formaţie a românei şi pentru epoca următoare, pînă pe la anul 1 000, patru „dialecte" principale: 1. „dialectul" rotacizant, din care se vor dezvolta dialectul morlac (mai tîrziu, istroromân), graiurile din Carpaţii nordici şi unele graiuri crişene-maramureşene; 2. „dialectul" macedoromân-meglenoromân; 3. „dialectul" bănăţean-

crişan-maramureşean-ardelean şi 4. „dialectul" moldovenesc-muntenesc. Unele graiuri din Ardeal şi din Crişana şi de pe muntele Olimp, şi chiar „dialectul" bănăţean, făceau, probabil, tranziţia între cele patru, dar aveau şi fenomene proprii, cel puţin „dialectul" bănăţean. Nu mai putem admite, deci, cum se face de obicei, că cea mai veche diferenţiere dialectală a limbii române a fost cea dintre dacoromâni (cu istroromânii) pe de o parte, şi macedoromâni (cu meglenoromânii) pe de alta. (Cum am spus-o deja, §19, o asemenea concepţie nu este decît ducerea în trecut a unor stări de lucruri pe care le constatăm azi; diferenţierea dialectală veche a putut fi alta decît cea modernă, şi, într-adevăr, ea a fost alta). Din capul locului, au existat patru „dialecte" române, nu două, adică dacoromân şi macedoromân, şi încă şi unele din acelea patru prezentau alte diferenţieri în cadrul lor. Nu aveau decît în parte dreptate P u ş c a r i u şi C a p i d a n, cînd distingeau, pentru această epocă, trei ramuri ale poporului român: românii nordici, românii vestici şi românii răsăriteni, pe care eu i-aş numi românii sudici; alături de aceste ramuri, ei trebuiau să admită şi o ramură bănăţeană-crişană-maramureşeană-ardeleană, separată de cea moldovenească-muntenească; dar, poate bănăţenii şi românii de la Olimp şi din unele părţi ale Crişanei alcătuiau o ramură intermediară. Puşcariu a greşit şi în ce priveşte aşezarea geografică a românilor apuseni. Cum am arătat mai înainte (§ 14), românii apuseni locuiau, după toate probabilităţile, în acea vreme, în teritoriile care se întind din basinul Drinei pînă la vest de Crişana. Macedoromânii şi meglenoromânii trebuie să fi locuit pe atunci de pe la Belgrad pînă în părţile de sud ale teritoriului românesc primitiv, deci pe la Niş şi Skopje. Şi, după cum rezultă din limbă, între moldoveni şi munteni de o parte, şi rotacizanţi şi macedoromâni-meglenoromâni, pe de alta, era o sciziune tot aşa de mare ca şi între bănăţeni, rotacizanţi, crişeni şi ardeleni de pe o parte, şi macedoromâni-meglenoromâni, pe de alta; şi faptul nu s-ar putea explica decît prin aceea că moldovenii şi muntenii alcătuiau întrucîtva o comunitate deosebită de restul dacoromânimii sau erau mai departe de macedoromâni. Aşa se explică de ce, între dialectele dacoromâne din vest şi nord şi cele dacoromâne de sud şi est avem diferenţieri de limbă latineşti populare ca acela dintre *i̯uo*, *acmu*, şi care se găsesc la rotacizanţi, la macedoromâni şi la unii crişeni, şi *acum*, *unde*, care se găsesc la bănăţeni, ardeleni, moldoveni şi munteni. Desigur, R o e s l e r, P h i l i p p i d e etc. se înşelau cînd socoteau şi pe dacoromâni originari din Peninsula Balcanică. Constatările pe care le facem chiar acum ne arată că limba română, în epoca imediat următoare celei de formaţie, n-a fost perfect unitară nici fonetic, nici morfotic-sintactic, nici lexical, aşa că teritoriul românesc primitiv trebuie să fi fost mai întins decît şi l-au închipuit învăţaţii pomeniţi (pentru P h i l i p p i d e vezi *Orig. rom.*, II, p. 383 — 385); dar acest teritoriu n-a avut extensiunea pe care i-o acordau D e n s u s i a n u şi P u ş c a r i u, care integrau în el întreaga Dalmaţie, adică şi teritoriul pe care, în aceeaşi epocă, s-a format dalmata. Fireşte, admiţînd diferenţe dialectale în româna primitivă, nu trebuie să respingem ideea că româna în întregimea ei nu avea şi o evoluţie comună; această evoluţie comună se explică prin identitatea parţială a bazei de articulaţie şi psihice a poporului român din acea vreme şi prin condiţiile istorice şi sociale comune. Constatarea acestor fenomene ne îndeamnă să admitem pentru epoca în discuţie o diferen-

ţiere dialectală care n-a fost provocată de eventualele migraţii ale unor ramuri ale poporului român.

Aşadar diferenţierea dialectală din interiorul dacoromânei e tot aşa de veche ca şi aceea dintre dacoromână şi macedoromână, ba chiar o parte din dialectele dacoromâne, anume cel crişan-maramureşean, cel ardelean propriu-zis şi cel bănăţean, au prezentat la origine şi prezintă încă multe asemănări cu dialectele din sudul Dunării, deşi astăzi alcătuiesc o unitate aşa de mare cu celelalte dialecte dacoromâne, încît lingviştii au crezut că diferenţierea lor faţă de dialectele moldovenesc şi muntenesc este recentă. Diferenţierea care s-a produs în epoca de formare a românei, — primele diferenţieri dialectale sînt mai vechi, şi anume o moştenire din latina populară —, s-a accentuat în epoca comunităţii de viaţă a tuturor românilor, fără să ne dea dreptul să admitem că atunci aveam chiar dialecte, ca astăzi. Să vedem care pot fi cauzele diferenţierii dialectale mai vechi, de la latina populară şi pînă în secolul al X-lea sau al XIII-lea.

§ 21. Pentru a rezolva această problemă, se impune înainte de toate să facem o constatare de ordin general cu privire la ariile dialectale ale inovaţiilor de limbă. S-a văzut că fenomenele care se situează între secolele al VII-lea şi al IX-lea sau al X-lea se produc pe aceleaşi arii ca şi cele din epoca latinei populare şi din epoca de formare a românei : zonele dialectale apărute în aceste două epoci coincid, liniile de izoglosă noi coincid cu cele mai vechi, diferenţierile dialectate din epoca formării limbii române şi din aceea de dinainte de migraţii accentuează diferenţierile dialectale din epoca latinei populare, le adîncesc. Numai fenomenele din epocile mai noi, începînd cu secolul al X-lea sau al XI-lea, se grupează pe teren altfel decît cele de pînă atunci. Aceasta dovedeşte permanenţa unor factori ai diferenţierii lingvistice din epoca latinei populare şi pînă în secolul al X-lea. Care pot fi aceşti factori ?

Adîncirea diferenţierilor dialectale pe aceeaşi linie de despărţire a dialectelor se poate explica în două feluri : 1. prin nişte limite economice, politice şi religioase feudale, care au putut începe odată cu colonatul roman, în secolul al III-lea al erei noastre, şi au continuat în cadrul Imperiului bizantin şi al statelor slave ; 2. prin faptul că diferitele comunităţi lingvistice erau uniuni de obşti ţărăneşti sau chiar triburi deosebite. Se ştie că limitele dialectelor italiene, iberice, franceze, engleze şi germane de azi coincid măcar în parte cu limitele vechilor triburi celte sau germane şi cu cele ale unor formaţii religioase şi politice medievale, care au respectat pe cele tribale (cei care tăgăduiesc rolul vechilor triburi în diferenţierile respective n-au dreptate). Cam aşa par să stea lucrurile şi la noi, unde, doar, pînă în secolul al IX-lea, în Dacia, organizarea feudală era numai într-o fază incipientă. Căci, cum am arătat mai sus, în epoca latinei populare şi chiar după aceea, pînă în veacurile al IX-lea — al X-lea, populaţia din nordul Dunării de jos era organizată în obşti săteşti. Deci feudalismul şi obştile săteşti de pe teritoriul românesc explică de ce, în această epocă existau, ca şi în precedenta, dialecte bine delimitate unele de altele şi de ce migraţiile româneşti de pînă în veacul al X-lea n-au dus la un amestec al dialectelor, ci la mutarea unor dialecte, în întregimea lor, în altă parte : unii rotacizanţi migrează în Crişana şi în Carpaţii nordici, alţii în Croaţia ; macedoromânii se stabilesc în Macedonia, graiurile de tip meglenoromân se întind în toată Bulgaria. Aşadar, uniunile de obşti săteşti,

triburile sau confederaţiile de triburi nu se împrăştiau în toate direcţiile, atunci cînd îşi schimbau patria, ci îşi păstrau coeziunea.

Cum am spus-o deja, se credea pînă acum de către unii lingvişti că diferenţierea dialectală a limbii române s-a produs prin migraţii şi prin despărţirea în mai multe ramuri a poporului român. Noi am dovedit însă că dialectele române din epoca de formaţie a limbii noastre s-au produs fără astfel de procese; căci diferenţierea unei limbi în dialecte stă în legătură cu regimul gentilic, cu cel derivat din el, al obştilor săteşti, sau cu însuşi regimul feudal, deci cu regimuri care se caracterizau printr-o economie regională, închisă printr-o societate organizată în entităţi tribale sau regionale. Pe de altă parte, regimul feudal-gentilic permitea manifestarea bazei de articulaţie traco-dacice, care nu era aceeaşi pretutindeni, ci varia regional. Aceste variaţii au dat naştere unor dialecte. Întrucît e vorba de românii organizaţi gentilic, probabil că un dialect era vorbit de un trib sau de o asociaţie de triburi, în cele din urmă de o confederaţie de obşti săteşti. Diferenţierile dialectale de atunci ne indică, desigur, şi anumite diferenţe de trib, la care se va fi adăugat încorporarea diverselor triburi în organisme feudale diferite.

§ 22. Cum deja am spus, prin aceste migraţii de pînă pe la 1 000 ale ramurilor sale de sud şi vest, poporul român şi-a lărgit spre sud şi vest teritoriul său primitiv de locuire, iar unele din ramurile care au migrat şi-au căpătat aşezarea lor geografică actuală (deplasarea s-a făcut pe teritoriul grec, albanez şi sîrbocroat, parţial şi dalmat, şi anume în zona muntoasă, deci fără înlăturarea acestor popoare de pe teritoriul pe care îl locuiau). Dar aceste migraţii au început, precum arată limba, numai după cîteva secole de influenţă slavă sau bizantină asupra limbii noastre, deci cel mai devreme prin veacul al VIII-lea, mai probabil în al IX-lea. Nici un fapt lingvistic nu ne îndeamnă să credem că, în epoca de formaţie a limbii române şi cîteva secole după aceea, s-ar fi produs deplasări ale unor ramuri ale poporului român. Cum se face că unele ramuri din sudul Dunării ale poporului român nu şi-au început migraţiile lor nu în secolul al V-lea de exemplu, cînd s-a destrămat cu totul societatea veche, romană, trecînd la regimul feudal şi la cel al obştilor şi chiar al triburilor, ci abia peste trei sau patru secole? Pînă acum unii cercetători au încercat să explice cele mai vechi din aceste migraţii -- după ei, şi ale dacoromânilor— prin năvălirea slavă. Pentru acest motiv, admitea Philippide că primele migraţii ale românilor au avut loc în veacul al VII-lea. Am arătat însă mai sus (cap. I, § 6) că această ipoteză nu poate fi acceptată: slavii ocupaseră România, Ungaria şi Peninsula Balcanică, inclusiv Grecia, şi prin urmare, o migraţie a românilor mai spre sud n-ar fi adus o „salvare“ de primejdie. Nici stabilirea altor popoare migratoare în Peninsula Balcanică nu poate explica cele mai vechi migraţii româneşti. Numai indirect s-ar putea pune migraţiile românilor suddunăreni în legătură cu stabilirea slavilor şi a bulgarilor în Peninsula Balcanică. Într-adevăr, faptul că unele ramuri ale populaţiei româneşti din sudul Dunării s-au deplasat spre sud şi vest în secolul al X-lea s-ar putea explica prin schimbarea condiţiilor sale de viaţă, prin economia sa. Am arătat (cap. I, § 7) că românii suddunăreni au fost multă vreme numai păstori. Trebuie să recunoaştem că şi popoarele agricole îşi lărgesc teritoriul lor; astfel s-au petrecut lucrurile în antichitate cu celţii şi germanii (vezi Caesar, *De bello gallico*, passim, iar, în evul

mediu, cu slavii. Dar este mai uşor să admitem lărgirea teritoriului de locuire la un popor de păstori. Desigur că schimbările de domiciliu ale unor români suddunăreni, de pînă pe la anul 1 000, au fost numai favorizate de ocupaţia de predilecţie a românilor suddunăreni : păstoritul. Dar ele pot să aibă şi o altă cauză : foarte probabil necontenitele războaie dintre bizantini şi slavi (bulgari şi sîrbi), războaie care făceau cu totul nesigură averea în grîne şi animale a obştilor săteşti din Bulgaria şi Serbia sau duceau la impozite în natură, mari şi des repetate, i-au determinat pe unii români să se stabilească în Dalmaţia şi Macedonia[1].

§ 23. În epoca comunităţii de viaţă a tuturor românilor, limba română a fost şi un mijloc de expresie artistică. Desigur, în această epocă s-a creat prima poezie populară românească, care să prezinte pecetea sufletului specific românesc, astfel cum se născuse el în epoca de formaţie a românei. Relativa stabilitate din acest timp a limbii a permis poeziei populare să se păstreze secole de-a rîndul, ceea ce n-a fost posibil în epoca de formare a românei, cînd aspectul fonetic şi morfotic al limbii se schimbă repede de la un secol la altul. Cercetările de pînă astăzi asupra poeziei populare româneşti (Ovid Densusianu, *Viaţa păstorească în poezia noastră populară*, I, 1922, II, 1923, şi Tache Papahagi, *Folclor român comparat*, Bucureşti, 1929, ca şi *Paralele folclorice (greco-române)*, Bucureşti, 1944) au constatat o serie de motive identice în poezia lirică şi cea epică — balada — a macedoromânilor şi a dacoromânilor. Cel puţin în unele cazuri, avem, desigur, a face, cum admitea Densusianu (*op. cit.*, p. 119), cu poezii care urcă pînă în epoca de comunitate a tuturor românilor, adică pînă în epoca românei primitive. Petru Iroaie, *Il canto popolare istroromeno*, în *Ephemeris Dacoromana*, IX, Roma, 1940, p. 285—287, a relevat că o poezie lirică istroromână, în care se accentuează contrastul dintre om, supus îmbătrînirii, şi codru, care întinereşte mereu, urcă pînă în epoca vieţii comune a tuturor românilor, întrucît se întîlneşte şi la maramureşeni. Versurile istroromâne, culese chiar de Iroaie (vezi *Cîntece populare istroromâne*, Cernăuţi, 1936, p. 21) sînt următoarele :

Codru tirer n*ă*zat vire,	„Codrul devine din nou tînăr,
Io din tirera, betăra.	Iar eu din tînără bătrînă
Codru penele ăş pl'*ă*rde	Codrul frunzele îşi pierde

[1] Nu putem încheia fără a trage şi unele concluzii cu privire la sarcinile care revin în momentul de faţă lingviştilor români. După cum rezultă din expunerea făcută aici, cronologia unor fenomene de limbă şi repartiţia primitivă a unor grupe de români se lămuresc în lumina puternică pe care o aruncă asupra începuturilor poporului nostru dialectologia română. Expunerea de faţă reia, după aceea a lui Ovid Densusianu şi Tache Papahagi, cercetarea unor fapte esenţiale din dialectologia română, prea multă vreme neglijate şi chiar ignorate. Această cercetare este, însă, la început. Textele şi studiile dialectale româneşti, ca şi *ALR*, cuprind încă mult material care poate sprijini concluziile noastre de mai sus şi care aşteaptă să fie excerptat. Desigur însă că acest material, în parte rău adunat de pe teren, trebuie completat prin noi şi numeroase cercetări pe teren, în special asupra graiurilor dacoromâne insuficient cunoscute în momentul de faţă. Atlasele lingvistice regionale vor schimba situaţia ; dar nici ele nu vor putea cuprinde tot bogatul material al graiurilor dacoromâne. De aceea va trebui să se facă anchete noi pe teren, cu vechile chestionare, precum şi cu unul nou, redactat special în vederea soluţionării problemelor pe care le pune originea românilor. Generaţiilor mai tinere de lingvişti le revine această sarcină, care trebuie îndeplinită şi cît mai repede, pînă cînd limba literară nu va nivela graiurile populare.

Și nâzat acâța âte
Și din tirer vire tirer,
Ca și cum ram noi ănș vrę.

Și din nou capătă altele
Și din tînăr devine tînăr,
Cum noi înșine am dori să fim".

Versurile din Maramureș, culese de T. Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. 50, sună :

„Io-mi gînd'esc, codruț, d'e t'in'e,
Ce nu bătrîn'eșt'i ca min'e
Că tu toamna bătrîn'eșt'i,
Primăvara-ntîn'ereșt'i".

Poezia este aproape identică și cu alta de la macedoromâni. O cercetare a poeziei populare române din epoca românei primitive rămîne una din datoriile cele mai urgente ale epocii noastre. Dar chiar și fără a dispune de o asemenea cercetare, putem afirma că o mare parte din poezia lirică și cîteva balade, cele mitologice, urcă pînă în epoca de dinaintea întemeierii Principatelor. Cum a admis Densusianu (*Păstoritul la popoarele romanice*, București, 1913, și *Viața păstorească*, passim), această poezie lirică și epică a fost, desigur, creația păstorilor, adică a crescătorilor de oi. Din chiar acea epocă, poezia noastră populară și-a creat un stil al ei, cerut atît de nevoile metrice, cît și de stările sufletești dominante ale creatorilor păstori. Este ceea ce am numit cu alte ocazii, urmînd o tradiție lingvistică foarte îndelungată, limbajul poetic, adică limbajul elevat, înalt [1]. Acest limbaj, care rezultă dintr-o tendință spre frumos a poetului, caracterizează numai poezia și proza poetică și este tot atît de vechi cît și poezia românească. O probă a vechimii acestui limbaj poetic nu avem, sîntem obligați numai la asemenea considerații generale. Bănuim totuși că acest limbaj s-a format mai ales după migrarea spre sud a macedoromânilor și migrarea spre est a românilor rotacizanți, căci el nu este identic la dacoromâni și la macedoromâni și se găsește mai ales la cei dintîi. Cum nu avem certitudinea că elementele specifice limbajului poetic dacoromân de azi nu s-au format totuși mai tîrziu, în epoca instaurării regimului feudal la dacoromâni, am înregistrat aici numai faptele mai importante care caracterizează acest limbaj. Este greu de arătat cum a evoluat limbajul poetic în epocile următoare, pînă în secolul al XIX-lea, cînd a fost descoperit de scriitorii care au activat între 1840 și 1880 și a început a fi imitat de scriitori, constituind pînă în momentul de față o sursă de împrospătare a limbii poetice culte. El se găsește numai în poezia populară, mai rar și în povești, și de aceea trebuie să concludem că a caracterizat în special poezia. Poveștile și-au avut și ele un stil al lor propriu, șăgalnic, adesea ironic, care consta din întrebuințarea unor cuvinte chiar urîte. Nici unul din faptele care urmează nu se întîlnesc în poezia populară macedoromână.

Desigur, din nevoi metrice, s-a întrebuințat adesea în poezie, un *că* supletiv : *Păcurarii mi-și pleca Și strunga că și-o lăsa, Mereu-n fluieră zicînd, Oile la cîmp pornind, Păcurarii suspina Că din munte își pleca Și strunga că și-o lăsa ...* (Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, p. 206). Desigur

[1]. Vezi G. Ivănescu, *Limba poetică românească*, în *Limbă și literatură*, II, 1956, p. 197–224, și aici mai sus, I, cap. I, § 11.

că multe diminutive sînt întrebuințate în poezia populară din lipsa unui efort mai susținut de a găsi rime. Dar altele, — și mai ales acestea își merită numele de limbaj poetic — , se nasc din tendința spre cuvîntul nobil care se manifestă și prin crearea unor variante fonetice ale vechilor cuvinte. Poate, *dalb* „alb", care apare adesea în poezia populară, este o creație a acestei epoci. El s-a născut din *alb* precedat de prepoziția *de*, care apare iarăși foarte des, fără să fie nevoie, în poezia noastră populară. I. Șiadbei, *Rev. fil.* I, 1927, nr. 1—2, articolul *Prepunerea lui* de, di *în poezia populară română și italiană de nord* (p. 209—218), a studiat această prepoziție supletivă, dînd și paralele din poezia populară italiană, unde *di* apare exact ca la noi, ceea ce ne îndeamnă să socotim posibilă o moștenire a procedeului din poezia populară latină. Adesea apare, în poezia și proza populară, și *măre* sau *mări*, fără sens precis, exprimînd totuși admirația și entuziasmul vorbitorului pentru o persoană sau un eveniment, dar, probabil, egal la origine cu *bre*, căci *măre* apare cu acest sens în proza populară și cultă. Nu este exclus ca tot acum să se fi creat și figuri de stil tipice poeziei populare, precum *mîndru(ț)* „iubit", *mîndr(uț)ă* „iubită"[1], *murg* „cal" etc. Nu este cazul să intrăm aici în cercetarea procedeelor artistice-lingvistice ale poeziei populare românești, procedee care ar urca în aceeași epocă a românei primitive[2].

Trebuie să spunem că un stil afectiv, poetic, care pare a fi distinct de acesta, al poeziei în versuri, deși caracterizează și poezia în versuri, găsim și în proză. Mă refer la fapte ca formele inverse ale timpurilor verbale compuse sau reflexive : *făcut-au, jelui-m-aș* etc., care caracterizează numai dacoromâna, meglenoromâna și istroromâna (cf. S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 339), sau la formele scurte conjuncte, ale pronumelui personal de dativ, cu funcție de posesiv, care au avut, desigur, chiar din momentul creării lor, o valoare afectivă.

[1] S-au evitat cuvintele *iubit(ă)* și *drag(ă)*, probabil pentru că ele se întrebuințează nu numai pentru iubirea între sexe, dar și pentru cea familială. Macedoromânii recurg, în poezia lor, la termenul care caracterizează și limbajul lor obișnuit, *vrut(ă)*, iar, pentru masc. *mîndruț*, și *ğone* „tînăr". Istroromânii întrebuințează *mușata* „mîndra" (cf. Petru Iroaie, *Cîntece populare istroromâne*, Cernăuți, 1936, p. 66, nota 34).

[2] Expresiile *frunză verde* și *foaie verde*, cu care se introduc multe din poeziile noastre populare, se explică desigur, cum a admis Densusianu (*Păstoritul la popoarele romanice*, București, 1913, și *Viața păstorească*, I, p. 33 și 50, nota 1), prin viața păstorească, și urcă, desigur, pînă în epoca românei primitive. De altfel, Petru Iroaie (*Cîntece populare istroromâne*, p. 66, nota 41), a remarcat existența, — e drept foarte rară — a expresiilor *frîndză vearde* în poezia populară macedoromână și *fol' a verde* în poezia populară istroromână.

CAPITOLUL III

SCHIMBĂRILE FONETICE

§1. *s-* a devenit *š* în **soareče* (< lat. *sorex, -cis*) > *šoareče* pe tot teritoriul românesc, afară de cel moldovenesc, unde *s* a dat **č* (cum arată actualul *ŝ*, din mold. *ŝoariŝi*); a devenit *š* numai la macedoromâni, în *šuţăscu* < **šučescu* (< v. slav *sukati*) și **č* numai la moldoveni în același cuvînt (cf. mold. *ŝiuŝesc*<**čiučescu*), și în *surcea, surcică*(cf. mold. *ŝurŝicî*), păstrîndu-se la munteni: *sučesc, surčea.* În dialectele moldovenesc și muntenesc, parţial și în cel bănăţean și în cel ardelean propriu-zis, *s-* din *soric*, păstrat în dialectul crișean-maramureșean, a devenit *š* (în dialectul muntenesc: *šorič*, și **č* (în dialectul moldovenesc: **čoric* > *soric* (pentru răspîndirea acestui cuvînt, cf. G. G i u g l e a, *Cercetări de lingvistică*, III, 1958, p. 58 și hărţile de la p. 56—57, din articolul *Elemente pentru a cunoaște istoria formării limbii și poporului român, Problema alimentării vitelor și a omului la dacoromani*). Unii cred că prefacerea lui *s* în *š* sau **č* este rezultatul unei asimilări la *č* de la începutul silabei următoare (*soric* l-a avut și el, căci există varianta *šori'čiu*). În acest caz, numai la moldoveni *š* s-a asimilat la *č* următor. Dar în *ciut* (cf. și numele de familie *Ciutu*) și *ciută* avem transformarea lui *š* în *č* fără această condiţie).

2. *mbl* > *mn* în macedoromână, meglenoromână și istroromână: *ambulo* > macedor. *ămnu, imnu, amnu*; macedor. *primnu* < *perambulo.*

3. *o* > *ă* în macedor. *surări* și istror. *sorăr* „surori".

4. *mpt* și *mps* din epoca de formaţie a românei au devenit, în dialectele moldovenesc și muntenesc și în cel bănăţean, *nt* și *ns*. Exemple vezi mai sus, la III, cap. III, §7, nr. 2—4. Dialectul maramureșean a păstrat faza *mt*: *sîmt* „sînt", „sfînt", *vîmt* „vînt", ca și macedoromâna.

b. *l* la sfîrșitul silabei, urmat de consonantă, s-a asimilat la *r* de la începutul unei silabe posterioare, în cuvîntul **mîldară* „mînzară", în graiurile crișene, ardelene, moldovenești și muntenești; cuvîntul *mînzară* este de origine tracodacică (vezi mai sus, III, cap. V, §13, nota ultimă).

5. a. *sl* > *scl* în Bihor, Ţara Moţilor și unele graiuri macedoromâne, anume la Olimp (vezi mai sus, cap. II, §11).

b. *m* intervocalic > *mb* în *trémuru, *treamuru* (< lat. *tremulo*) în unele graiuri din Crișana și în macedoromână: *treambur, *treamburu* > *trîmbur* (vezi mai sus, cap. II, §11).

c. *n* din grupul *mn* intervocalic > *nd* (în acest caz, *m* dispare) în cuvîntul **scamnu, *scaunu*, în meglenoromână, în istroromână și în unele graiuri crișene: meglenor. *scant* (<**scamnd*), istror. *scând*, bihor. *sca(u)nt* (vezi mai sus, cap. II, § 13).

d. *d* la început de silabă şi urmat de *eá* s-a asimilat lui *ğ* de la începutul silabei următoare în cuvîntul *deağetu*, devenit **ğeağetu* (vezi mai sus, cap. II, § 11 şi 13), în dialectele de vest ale dacoromânei, în macedoromână, meglenoromână şi istroromână (formele actuale provin din cea cu africata *ğ*).

e. Expresia *astă seară* s-a redus la *astáră*, probabil prin faza intermediară **astsară*, în Crişana, macedoromână şi istroromână (vezi mai sus, cap. II, § 8).

f. *-di* a devenit *-ț* în cuvîntul compus *amiadădi*, în unele regiuni din Ardeal şi Crişana şi în meglenoromână (vezi mai sus, cap. II, § 11, 12 şi 13).

6. Diftongul *oá*, precedat de *d*, *n* şi *r* (deci de sunete anterolinguale fonice), s-a redus la *á* în cîteva cuvinte, în unele graiuri macedoromâne şi în Crişana de sud, pînă prin Țara Moților : băn. *dauă* „două", *nauă* „nouă", *rauă* „rouă", macedor. *dao* , *nao* (cf. D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 239, şi aici mai sus, cap. II, § 4).

7. Nu putem preciza dacă epenteza lui *i* în **căine*, **măine* „mîine" **măini* (subst.), *păine*, pe care am situat-o în epoca următoare (vezi V, cap. III, § 3, 4), n-a avut loc în această epocă.

8. În dialectele suddunărene şi în dialectul crişan-maramureşean (nu însă pe toată aria sa), *o* şi *u* neaccentuați din *acoló* şi **acumó*, **acumú*, au căzut, ajungîndu-se la *acló*, **acmó* (cf. istror. *cmó*) şi *acmú* (vezi mai sus, cap. II, § 4).

9. Dialectul macedoromân şi unele graiuri crişene au dezvoltat, mai mult sau mai puțin consecvent, un *a* protetic. Pentru Crişana avem fapte ca *amńiroase* „miroase" (P e t r o v i c i, *An. arh. de folclor*, V, p. 148), *aurmă* (cf. D e n s u s i a n u, *loc. cit.*). Şi S. P o p (*Introducere la MALR*, p. 25) a relevat existența lui *a* protetic la ardeleni. Vezi şi P u ş c a r i u, *Limba română*, I, p. 224, şi aici, mai sus, §-ele 5, 6 şi 11.

10. Sunetul *r* din grupul *t* + *r* + vocală a dispărut în dialectele fărşerot, crişan şi cel din Ardealul propriu-zis. Fenomenul pare să fie sporadic, adică nu s-a petrecut în toate cuvintele : fărşerotele *nostu*, *nost*, *vostu*, *vost*, criş. şi ard. *nost*, *vost*, *cătă* etc. (vezi mai sus, cap. II, § 14).

§ 2.1. *e* (la care se cuprinde şi *e* din diftongul *ea* ; după prefacere, *ă* rezultat cade) şi *i* precedați de *š* şi *ž* s-au transformat, pe la începutul epocii în discuție, în dialectul muntean, în *ă*, respectiv *î* : **şedu* > **şădu*, *şeade* > *şade*, *şi* > *şî*. Lucrul rezultă din aceea că *beşică* şi *cămease* n-ar fi putut transforma pe *e* precedat de labială, în *ă*, dacă în silaba următoare n-ar fi fost *ă* sau *î*[1]. Deci mai înainte, se produsese fenomenul pe care-l discutăm aici. Nu putem şti dacă fenomenul analog din meglenoromână s-a produs în acelaşi timp : *şapti*, *şarpi*, *şasi*, *şǫd* (*ă'* > *ǫ* mai tîrziu). La diftongul *ea*, fenomenul s-a produs şi în macedoromân, istroromân şi dialectul crişan-maramureşean, dar nu putem preciza nici în acest caz timpul : macedor. *şarpe*, dar *şed* (totuşi avem şi

[1] Anume, pentru ca de la *vesica* (lat. pop. *besica*, rom. primitiv **beşică*) şi *camisia* (lat. pop. **camesia*, rom. primitiv **cămeaşă*) să se ajungă la *băşică* şi *cămaşă*, a trebuit mai întîi să se spună (în graiul muntean), pe vremea cînd s-a produs velarizarea lui *e* precedat de labiale) *beşică* şi *cămeaşă*, cu *î* şi *ă* în silaba următoare celei cu *e* sau *ea*. Deci, în acel timp, nu existau *i* şi *e* precedați de *ş*, ci numai *ă* şi *î* precedați de *ş*.

şăd), istror. *şapţe*, dar *şede* (infinitiv), crişan: *şase*, dar *şepte, şed*, *şi* (vezi A. Philippide, *Orig. rom.* II, p. 48).

2. *e* (la care se cuprinde şi *e̯* din diftongul *e̯a*; după schimbare, *ă̯* cade), precedat de labială *(p, b, f, v, m, u̯)* s-a transformat în *ă*, dacă în silaba următoare nu exista un *e, i* sau un sunet muiat (numai în dialectele moldovenesc şi muntenesc şi aproape în întreg teritoriul bănăţean; el nu apare în toate cuvintele, în dialectul crişan-maramureşean, şi lipseşte în dialectele suddunărene): *melum* > **meru* > *măr* (dar *meri̯, mere)*, *pĭlus* > **peru* > *păr* (dar *peri̯)*, *vĭdeo* > **veḑu* > *văḑu* (dar *veḑi, vede)*, v. slav *nevěsta* > *neve̯astă* > *nevastă, mensa* > **mesa* > *me̯asă* > *masă, ventus* > **ventu* > **văntu* > *vînt*; *vena* > **vénă* > *vănă* > *vînă, pavimentum* > **pămentu* > **pămăntu* > *pămînt.*

3. *e* precedat de *t, d, n* se transformă sporadic în *ă*: *blasphemo* > **blastémo* > *blăstému* > *blăstămu* > *blástăm* (verb); *pectino* > **piepten* > *pieptăn; radicina* > **radecina* > *rădăcină; septimana* > **septemănă* > **săptămănă* > *săptămînă*; *teneru* > **tănăr* > *tînăr*; *bonitate* > **bonetate* > **bonătate* > *bunătate*; *sanitate* > *sănătate*; v. slav. *neukŭ* > *năuc*; v. sl. *netęgŭ* > **netăngu* > **nătăng* > *nătîng.*

4. *e* (la care se cuprinde şi *e̯* din diftongul *e̯a*; după schimbare, *ă̯* cade) şi *i* precedaţi de *ţ* şi *ḑ* s-au prefăcut la macedoromâni şi meglenoromâni în *ă*, respectiv *î*) (fenomenul identic din dacoromână s-a petrecut mai tîrziu): macedor. *ţăsut, ţas* (eu „ţes"), *ţase, γiţăl, ţară, ḑaţe* „zece", *avḑa* „auzea", *subţîre, ḑăc* („zic"), meglenor. *ţǫs* („ţes") (< *ţăs*), *viţǫl* (< *viţăl), ţară*, pl. *ţǫrile* (macedor. *ţări), uza* „auzea", *păţǫră* „pâţiră", *uzǫră* „auziră".

5. *e* (la care se cuprinde şi *e̯* din diftongul *e̯a*; după schimbare, *ă̯* cade) şi *i* precedaţi de *r* şi *rr* (poate numai de *rr)*, s-au prefăcut în unele cuvinte, la macedoromâni, la munteni, şi la unii ardeleni în *ă*, respectiv *î*; macedor. *araţe* „rece", *arău* „rău", *pradă, arîd* „rîd"; *căprîle* (< **căprile* „caprele"*)*, meglenor. *raţe* „rece", *rǫu̯* „rău" şi „rîu", *rǫd* „rîd" etc., *hotăraşte, crape* etc.; cf. şi *ţărrîi̯* „ţării" din textele secolului al XVI-lea, şi *ciorîi̯* „ciorii" din unele graiuri actuale (în celelalte dialecte, fenomenul are loc mai tîrziu). În alte cuvinte schimbarea nu se produce: munt. *cire(a)şă, cred, cresc, d(i)reg, frec, greu, preot, preţ, mare, tare, trec, tremur, întreb, biserică, rece, rea*, pl. *rele, mreajă, mreană*, macedor. *crep, creapă, mare, ntreabă, trec, tremură* (cf. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 43—44 şi 61). Fenomenul s-a petrecut înainte de despărţirea crişenilor şi maramureşenilor de macedoromâni, deşi în secolul al XVI-lea şi chiar azi maramureşenii au *riu, urit*, nu *rîu, urît*.

6. În unele graiuri macedoromâne, meglenoromâne şi crişene, grupul *r + î*, fie la începutul cuvîntului, fie după explozivă, a suferit metateza lui *r*, trecîndu-l pe acesta, la sfîrşitul silabei, după vocală; macedor. *ărdu* (< **îrdu* < *rîdu* < *rideo)*, macedor. *ărpă* (< **îrpă* < *rîpă* < *ripa*), macedor. *bătărn* (< *bătrîn*, criş. *bătîrn)* (cf. *ibid.)*. Trebuie să încadrăm aici şi fapte macedoromâne ca *cheţîri̯* „pietre" < **chetrî* < **chetri* (într-o fază mai veche a limbii, *pi̯atră* avea pluralul *pi̯etri*, cu *i)*[1]. Precum arată *ărdu*,

[1] Africata *ţ* s-a impus în locul lui *t*, fiind considerată ca semn al pluralului. S-a crezut că tema cuvîntului se termină în *-t* şi că *-îri̯* era terminaţia de plural *-uri̯*. Aşadar, **chetîri̯* a fost încadrat între cuvinte ca macedor. *văli̯uri, căli̯uri*, în care, la pluralul *văli̯, căli̯*, s-a adăugat sufixul *-uri̯*, iar *t* a fost prefăcut în *ţ*, ca şi cum ar fi fost un sing. **chi̯ată.*

ărpă, chețîri, fenomenul este posterior prefacerii lui *ri* în *rî* (vezi §2, nr. 5). De altfel, metateza lui *r* se produce în macedoromână și la *ru* neaccentuat: *paturlu* (< **patrulu*) „al patrulea“, *tastur* < **tastru* < gr. τάγιστρον; dar avem și *tastir*, apoi *țințirlu* „al cincilea“, cu *-ir-*, prin analogie cu *paturlu*), Așadar, chiar din această epocă, s-a manifestat la români tendința spre silabe închise (cel puţin prin lichide).

7. În unele dialecte (macedoromân, meglenoromân, crișan, maramureșean) *î* din cuvîntul *ḑîu̯ă* s-a asimilat la *u̯*, devenind *u*: *ḑuu̯ă*. La plural *î* a rămas intact: *ḑile* (vezi mai sus, cap. II, §-ele 7, 8 și 11).

8. *e* neacc. precedat de *d* și urmat de *m* devine *o*, iar acesta devine *u* în cuvîntul **demicu*, în dialectele moldovenesc și muntenesc: *dumíc* (vezi mai sus, cap. II, § 11).

§ 3. Labialele *p, b, f, v* și *m*, urmate de *i*, de *-i* final neaccentuat, de *i̯* + voc. acc. și chiar de *i* neacc. nefinal, s-au prefăcut în palatalele *ḱ, ǵ, χ', γ'* și *ń* (cu excepţia lui *ń*, care a devenit *i̯*; sunetele rezultate, s-au transformat mai tîrziu în alte consonante, iar *γ'* dispare în unele graiuri), în dialectul moldovenesc, în cel din Ardealul central (de la Țara Moţilor și Dej pînă la Năsăud și Mureș) și în părţile vecine din Crișana, precum și în dialectul macedoromân și în părţi din cel meglenoromân. Este așa-numita palatalizare a labialelor. De fapt, la origine fenomenul a fost unul de epenteză a palatalei între labiala corespunzătoare și *i* sau *i̯* următor. Foarte probabil, labiala s-a păstrat multă vreme pe tot teritoriul dacoromân, rămînînd în cele din urmă numai în unele regiuni din Ardeal (*pḱ, bǵ, pč, bǧ, mń*) și în unele localităţi oltene (*fḱ, vǵ*) și muntene (*fχ', vγ'*). Unii cercetători cred că fenomenul s-a produs în secolul al XVI-lea, chiar al XVII-lea. Am arătat în *Probl. cap.*, p. 15—178, că această concepţie este greșită. Fenomenul s-a petrecut cel mai tîrziu prin veacul al X-lea sau al XI-lea, în mod independent, în cele două regiuni în care el se găsește. Acei învăţaţi care, deși îl socotesc vechi, cred că el a fost adus din sudul Dunării, fie prin emigranţi macedoromâni (D e n s u s i a n u), fie prin relaţiile românilor nordici cu cei sudici (P u ș c a r i u), se înșeală. În limbă se pot produce în mod independent fapte identice, și aceasta presupune, în cazul schimbărilor fonetice, o parţială identitate de bază de articulaţie. Numai prin migrarea acelor români suddunăreni cu grai de tip meglenoromân, care a avut loc în epoca întemeierii Principatelor (vezi mai jos, V, cap. II § 6-9, și VI, cap. II, § 5) au fost aduse de la sud și forme palatalizate (atunci dacoromânii deja suferiseră fenomenul).

În cîteva cuvinte, fenomenul nu s-a produs. În *mie* și *mii* (mold.), pentru **ńil'e*, nepalatalizarea lui *m* se explică tocmai prin disimilaţie faţă de *l'*: faptul că urma un *l'* a avut ca urmare că palatalizarea a fost împiedicată să se realizeze. De aici rezultă că palatalizarea labialei este mai veche decît căderea lui *l'* în Moldova. Un caz de disimilaţie avem și în **vi̯éčľu* > *véčľu vechiu*, apoi *pîrghie* din **pîrghe* < *perg(u)la*. Deci **pi̯érgľe* a dat **pérgľe*. Un caz de disimilaţie prezintă și **vi̯eńu*, însă numai pentru dialectele moldovenesc și muntenesc, nu și pentru cel crișan-maramureșean, macedoromân și meglenoromân (acestea din urmă presupun forma **γínu* sau *γ'in* (>moţ. *ďir*) etc. E de relevat că și **mi̯érgu* (< *mĕrgo*) a devenit *mergu* în dialectele moldovenesc, muntenesc și în unele dialecte meglenoromâne; dar pentru explicarea acestei forme nu mai putem invoca un sunet

palatal sau muiat din silaba următoare, deşi el există (-*ǧ*-), ci analogia formelor cu accentul pe terminaţie, forme în care diftongarea lui *ẹ́* nu se produsese. Poate că o asemenea analogie trebuie admisă şi pentru **véñu*.

§ 4. 1. Vocala -*u* (finală) postconsonantică afară de cazul cînd urma după muta cum liquida) a căzut în unele dialecte române : istroromân, bănăţean, meglenoromân, oltenesc, muntenesc, într-o epocă destul de veche, probabil direct, iar nu după ce s-ar fi prefăcut în *u̯*, adică într-o rotunzire a buzelor, care ar fi însoţit articularea consonantei anterioare. Fenomenul fusese realizat deja de către românii din Serbia medievală (secolul al XIII-lea), precum a arătat R o s e t t i, *Recherches sur la phonetique du roumain au XVI-ième siècle*, p. 72—73, *Ist. l. rom.*, VI, p. 45—49 şi 128—131, şi *Ist. l. rom.*, ediţia 1968, p. 450—452 şi 498—501 (numele personale ale acestor români nu prezintă -*u*). Dar fenomenul fusese realizat şi de românii vestici, înainte de secolul al XII-lea (cf. D. G ă z d a r u, *Cultura neolatina*, VI-VII, 1946—1947, p. 144—163, care relevă antroponimele *Radul* şi *Singurel* în Italia de Nord, la 1185). Este de remarcat că el apare la românii care nu suferă palatalizarea labialelor. Odată cu aceasta a avut loc şi reducerea lui -*u* final postvocalic la *u̯* element al unui diftong. Fenomenul nu s-a produs în dialectul moldovenesc, în dialectul ardelenesc şi în unele graiuri crişene ; în aceste dialecte pînă astăzi vechiul -*u* se găseşte redus la o articulaţie labială (rotunzirea buzelor), care însoţeşte articularea consonantei precedente. Nu ştim cînd a avut loc reducerea lui -*u* postconsonantic la *u̯* în aceste graiuri : poate în aceeaşi perioadă, poate mai tîrziu. Ea nu s-a produs în graiul maramureşean, care va avea -*u* final sonant în secolul al XVI-lea şi chiar azi ; şi nici în graiuri din Crişana (cel care are *şi* „să“), în care de asemenea pînă azi s-a păstrat cîteodată -*u* final sonant ; în unele împrejurări, fenomenul nu s-a produs pînă astăzi nici în macedoromână.

2. Un fenomen asemănător, dar nu perfect paralel, întîlnim şi la -*i* postconsonantic (afară de cazul cînd urma după muta cum liquida) şi postvocalic : el s-a redus la o articulaţie palatală a consonantei anterioare (cînd era postconsonantic) şi la *i̯* (cînd era postvocalic). Dar, în acest caz, n-a avut loc dispariţia totală a articulaţiei palatale acolo unde a dispărut total -*u*. Deci fenomenul s-a produs pe o arie mai vastă, care înglobează şi pe aceea a lui *u̯* postconsonantic. Mai tîrziu, sau poate chiar în perioada pe care o discutăm după anumite consonante, -*i̯* a dispărut în unele dialecte, de exemplu în meglenoromân : *fičor* (pl.), *lingur* (pl.) *tu fur* „tu furi“, *tu si scap*„ tu să scapi“, *tu fuz* „tu fugi“ etc. ; -*i* final, devenit cîteodată -*î*, n-a dispărut în acea parte de sud a regiunii crişene în care se formează conjunctivul cu *şi* (în loc de *să*)[1].

§ 5. Simplificarea consonantelor duble moştenite din latină a avut loc în această perioadă. T. P a p a h a g i a arătat, *G.S.*, IV, p. 88, că şi în română a trebuit să existe un urmaş al adjectivului latin *carus* „scump“, „drag“, şi că el a dispărut din cauza omofoniei cu urmaşul latinului *carrus*. Desigur, omofonia n-a existat de la început, căci atîta vreme cît în română

[1] Pentru *u* şi -*o* din această regiune, vezi Teofil T e a h a, *Vocalele finale silabice (-u, -i) în graiurile din Crişana*, în *SCL*, XIX, 1968, p. 4—10. De acolo fenomenul a fost dus prin migraţie, şi în alte părţi (de exemplu în jud. Gorj). Situaţia din Crişana se înţelege cînd ştim că graiul respectiv este înrudit cu graiul de pe muntele Olimp.

mai existau consonante duble, unul suna *_caru_, iar celălalt *_carru_[2] (în Maramureş şi Ţara Oaşului, unde _rr_ a devenit _r̃_, probabil n-am avut omofonie nici după aceea). În asemenea condiţii, limba trebuia să recurgă la cuvinte de origine slavă, ca _drag_ şi _scump_, care să înlăture omofonia.

§ 6. Se constată că aproape toate schimbările fonetice din epoca românei sînt primitive regionale, adică se petrec numai pe o parte a teritoriului românesc ,numai într-unul sau mai multe din dialectele române, nu pe tot acest teritoriu, cum era cazul cu cele mai multe din schimbările care s-au produs în epoca de formare a românei. Aceasta nu înseamnă că baza de articulaţie, care, în epoca de formaţie a românei era aproximativ aceeaşi la toţi românii, a devenit în epoca românei primitive deosebită de la o regiune la alta. În epoca românei primitive existau numeroase asemănări fonetice între toate graiurile române, ca de exemplu existenţa sunetelor _ă_, _š_, _ž_, _ţ_, _ḑ_, _č_, _ğ_ etc. Aceste asemănări dovedesc că în epoca românei primitive, baza de articulaţie era aproximativ aceeaşi la toţi românii. În epoca de formare a limbii, am avut o adaptare la întreaga bază de articulaţie a românilor (întrucît limba latină trecuse la o nouă populaţie) şi deci se manifesta în limbă atît ceea ce era comun tuturor românilor cît şi ceea ce era deosebit de la o regiune la alta, în ce priveşte organele articulatorii ; acum se manifestă numai noile modificări ale bazei de articulaţie româneşti,modificări care nu pot fi decît regionale, nu general româneşti. Era deci de aşteptat ca, în epoca românei primitive, să avem numai schimbări fonetice regionale. Căci era firesc ca baza de articulaţie a românilor să devină din ce în ce mai deosebită de la o regiune la alta şi ca aceste deosebiri să se manifeste în limbă. Ca să se producă în această epocă schimbări fonetice comune întregii românimi trebuia să se schimbe însăşi baza de articulaţie în acelaşi sens pe tot teritoriul românesc. Dar aceasta era imposibil să se realizeze: un asemenea caz prezintă o foarte mică şansă de realizare, Ce se întîmplă destul de des acum e faptul că acelaşi fenomen fonetic se produce, în două regiuni foarte îndepărtate una de alta, în mod independent şi cel mai adesea, în timpuri deosebite. Philippide interpreta (_Orig. rom._, II, p. 383—385) acest fapt în sensul că baza de articulaţie românească a fost întotdeauna foarte unitară (el credea că astfel de fenomene s-au produs mereu după despărţirea dialectelor, situată de el în secolul al VII-lea, pînă astăzi, şi vedea o dovadă în sprijinul acestei afirmaţii şi în faptul că româna a suferit o serie de schimbări fonetice în toate cele patru dialecte sau numai în unele din ele (cînd vorbea de acestea, înţelegea atît schimbările petrecute în ceea ce noi numim epoca de formaţie a românei, cît şi după aceea). Philippide admitea că această unitate a bazei de articulaţie româneşti în toate timpurile se explică prin faptul că românii s-au format ca popor aparte pe un teritoriu restrîns. Orice fenomen fonetic care se produce în două arii depărtate una de alta, ale teritoriului românesc, oricît de tîrzii ar fi aceste fenomene, — chiar din epoca noastră —, s-ar explica, după dînsul, prin această unitate de origine a bazei de articulaţie româneşti). Noi nu putem tăgădui asemănarea mare a acestei baze de articulaţie româneşti din toate timpurile, dar credem că fenomenele care se produc în epoca românei primitive şi după aceea, pe toată întinderea

---

1 În italiană şi franceză, nu s-a ajuns la omofonia celor două cuvinte corespunzătoare.

românei sau numai în arii fără legătură, nu se explică prin unitatea de origine a bazei de articulație românești, ci accidental, adică prin eventuale amestecuri cu alte neamuri, diferite de la o regiune la alta. De altfel se știe că aceleași schimbări fonetice se produc și în limbi care în momentul schimbării n-au nici o legătură una cu alta (limbi înrudite sau nu). Se poate admite, firește, și o schimbare în același sens, în mai multe regiuni, a bazei de articulație românești, datorită altor factori decît amestecul, factori care ne rămîn necunoscuți. În ce privește fenomenele care s-au realizat pe tot teritoriul românesc și care, după constatările noastre, s-au petrecut mai ales în epoca de formare a românei, ele nu trebuie explicate, cum voia Philippide, prin mica întindere a teritoriului pe care s-au format românii, ca popor aparte, deși, firește, acest teritoriu n-a fost prea întins —, ci prin unitatea organelor articulatorii ale substratului tracodac.

Aruncînd o privire asupra sistemului fonetic al limbii noastre din această epocă, trebuie să observăm următoarele : au dispărut consonantele duble moștenite din latinește, care existau încă în epoca de formație a românei ; în unele regiuni au apărut unele sunete muiate, printre care *ḱ* și *ǵ*, care pînă atunci nu existau în limbă ; în alte regiuni unele sunete muiate au dispărut.

CAPITOLUL IV

SCHIMBĂRI MORFOTICE ŞI SINTACTICE

§ 1. 1. În epoca aceasta s-a extins terminaţia de feminin plural *-i* (pe atunci mai ales *i* sonant, nu consonant ca azi) de la declinarea a III-a la I-a, unde la început era la plural numai *-e* (< lat. *-ae*) : **poarte* a fost înlocuit cu *porţi*. Terminaţia de plural *-i* a trecut apoi şi la forma de genitiv-dativ singular a aceloraşi substantive : *porţi*. Căci se crease, probabil, în latina populară, norma ca forma de plural a substantivelor feminine să fie identică cu cea de genitiv-dativ singular. Tot în epoca aceasta, terminaţia de neutru plural, *-ure* (< lat. *-ora*, în *tempora, frigora*, cu prefacerea lui *-ură* în *-ure*), s-a extins de la cele cîteva substantive care o moşteniseră din latineşte şi care o căpătaseră în latina populară şi în epoca de formare a românei, la foarte multe neutre : *lucrure, ceriure* etc. Dar macedor. *lucre* „lucruri" a rămas cu vechea terminaţie de plural.

2. Unele din schimbările de gen (treceri de la masculin la neutru) pe care le-am socotit petrecute în epoca de formare [a românei *(umăr, genunchi, grumaz)* au putut avea loc acum. Participarea unor elemente slave la acest fenomen *(obraz*, la maramureşeni, anume în textele rotacizante, vezi C a n d r e a, *Ps. sch.*, p. CLXXIX) dovedesc acest lucru. Foarte probabil, în această epocă cuvinte ca *pas, sîn, muc, ochi*, care aveau un plural în *-i* au căpătat şi un plural în *-ure*, pentru a denumi alte realităţi decît cele denumite de pluralele în *-i*. Chiar substantive neutre ca *cot*, au căpătat, pe lîngă vechiul plural în *-e*, altul în *-ure*, pentru a denumi altă realitate *(cubitus* devenise neutru în latina populară sau în epoca de formare a românei).

3. Substantivele feminine de declinarea I-a terminate în *rr* + *ă* sau exploziva + *r* + *ă*, precum **ţ̯arră, *č̯oarră, capră, pi̯atră* au înlocuit, în dialectul macedoromân şi în cel crişan-maramureşean (apoi, prin migraţia unor ardeleni în Moldova, şi în această provincie), poate şi în dialectul ardelean, forma de genitiv-dativ singular şi cea de plural, în *-e*, **ţ̯arre, capre, pi̯atre*, moştenite din latină, printr-un plural în *-i*, **ţerri*, **č̯orri*, **capri* (> maced. *căprî*), **pi̯etri*. Mai tîrziu, aceste forme au devenit pe cale fonetică *ţărrî, čorî*, **căprî*, **pietrî* (poate numai *ţărrî* şi *č̯orî*, articulat *ţărî̯, ciorî̯* ; pe teritoriul comunei Feleac, lîngă Cluj, există toponimicul *Părău Ciorî̯ (= şorî̯)* (cf. G. G i u g l e a, *Geopolitica şi istoria*, III, 1944, nr. 1, p. 22, în cadrul articolului *Cheie pentru înţelegerea continuităţii noastre în Dacia, prin limbă şi toponimie*, p. 13—63). Este greu de văzut de ce numai substantivele în discuţie au căpătat un plural în *-i*. Consonanta geminată *rr* impunea, ca şi grupul exploziva + *r*, o pronunţare a vocalei de după *r* ca vocală silabică

(= sonantă), nu consonantică, într-o vreme cînd, în zona centrală a teritoriului românesc, *-i̯* ca semn al genitivului singular feminin și plural feminin se redusese la *-i̯* sau la o articulare palatală a consonantei precedente. Pluralele *mẹ́ră, pẹ́ră* existente prin Banat, Ardẹal (și Crișana ?) și Moldova de nord, unde ele sună *mẹ́rî, pẹ́rî*, se explică prin aceea că formele fonetice n-au fost înlocuite prin formele analogice *mere, pere.*

4. Prin analogie cu *fată, fẹate, bată, bẹate, vadră, vẹadre, pană, pẹane, masă, mẹase*, care au căpătat alternanţa fonetică *á/ẹá* prin schimbările fonetice din această epocă, cuvinte ca *faţă*, pl. *fẹaţe, lopată*, pl. *lopeţi, vatră*, pl. *vẹatre* etc., al căror etymon avea *a* (lat. *facies*, v. sl. *lopata*, albanez *vatrë*), au căpătat şi ele aceeaşi alternanţă fonetică. Prin analogie, fenomenul s-a extins tot numai la substantive al căror *a* era precedat de labială, deși indivizii vorbitori aplicau inconştient fenomenul de analogie. El nu s-a putut petrece decît în acele graiuri în care avusese loc mai înainte velarizarea lui *e* precedat de labiale, deci în dialectele care vor fi numite mai tîrziu moldovenesc şi muntenesc. În dialectele suddunărene și în cel crișan-maramureșean, fenomenul nu s-a produs. Textele rotacizante au *faţeei* (*Ps. sch.*, IV, 7).

5. În dialectele macedoromân și bănăţean, poate și în cel crișan, substantive ca *berbece, pîntece, purece, șoarece* au creat, pe baza pluralului în *-i*, noi singulare în *-c(ă)*: macedor. *birbec, pîntică, puric, șoaric*, băn. *berbec, pînćec, purec, șoarec* (fapt relevat de D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 329); vezi și mai sus, cap. II, §4 și 5). Au servit ca model substantive ca *drac*, pl. *draci, sac*, pl. *saci*. Desigur, tot prin acest fenomen trebuie explicată forma macedoromână *pescu* „peşte". Prin migraţii tîrzii, plurale de acest fel au fost aduse şi în Moldova : fostele judeţe Vaslui, Tecuci și Covurlui au *berbec.*

6. *stẹau̯ă, nẹau̯ă, căţẹau̯ă* etc., cu *-u̯ă* provenit din lat. *-lla* în anumite condiţii, au pierdut pe *-u̯ă* în dialectele moldovenesc, muntenesc și crișan-maramureșean, nu și în cel bănăţean-haţegan și în dialectele suddunărene. Fenomenul trebuie considerat ca o haplologie produsă în propoziţie, în cazul cînd un asemenea substantiv era urmat de pronumele *u̯ă* (> *o*): *ačẹastă stẹau̯ă *u̯ă *vădu.*

7. Atît în dacoromână cît și în macedoromână, numele proprii masculine în *-a* au fost integrate total declinării I-a și au primit la genitiv-dativ articolul definit feminin (la nominativ nu se pune problema ; ele, terminîndu-se în *-a*, păreau articulate) : *Luca, Lucăi.*

8. La declinarea I-a, substantivele masculine terminate în *-ă* primesc articolul definit feminin : *tata, tatei* (numai articolul nedefinit e masculin : *un tată*). Dar formele *tata, tatei* pot fi recente sau numai dialectale (mold. şi munt.). Atît în limba veche, deci, probabil, în dialectul maramureșean, cît și în macedoromân, avem *tatăl*, cu articolul *-l(u)* şi cu *-ă* din forma nearticulată *tată.*

§ 2. 1. Demonstrativele cu *-a* nu s-au putut naşte decît după ce a căzut *-u* postconsonantic. Dar de aici urmează că *(a)cesta* și *(a)ista, (a)cela, ăla* nu sînt creaţia întregului teritoriu românesc, — era și imposibil asta ; trebuiau să apară întîi undeva — și au apărut, anume, în zona mijlocie vest-est, nu în Crișana, Maramureș, Moldova și la macedoromâni. De acolo ele s-au răspîndit la aproape toţi ceilalţi români, care păstraseră încă pe *-u* ; singuri macedoromânii nu le posedă. În compunerea lui *(a)cea* cu *-a*, *(a)cea*

s-a legat de *-a* prin *i̯*, grupul *aa* neputînd exista atunci, ca și azi, în mod normal, în română.

În textele vechi, din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, variantele *acesta*, *aista* și *acela* apar nu numai după substantiv, dar și înaintea lui. Iorgu Iordan, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, *I*, 1934, p. 110—111, a relevat că vorbirea populară păstrează pînă astăzi această stare de lucruri. Astfel la Tecuci (și, adăugăm noi : și pe la Fălciu și Bîrlad și, desigur, și în alte părți) se zice : *aista γinu̯ îi̯ tari bun(u̯), aista băi̯et(u̯) îi̯ dușman(u̯) la casa omului̯*). Iordan mai dă informația că, spre deosebire de limba veche, cînd apăreau înaintea substantivului și formele feminine cu *-a*, în graiul popular din Moldova de azi găsim numai forma masculină și că, în acest grai popular, nu există demonstrativul fără *-a* (*aist*, *acel*). El recunoaște că întrebuințarea demonstrativului cu *-a* înainte de nume apare cînd individul vorbitor „e stăpînit puternic de afect".

2. Dubletele dacoromâne *acum*, *acuma*, *atît*, *atîta*, **așì* **așia* (> *ași̯a*) ; *abì*, **abi̯a* (>*abi̯a*) ; *aici*, *aici̯a* ; *aci*, *acia*, **acoli* (?), **acolia* (> *acoleá* > mold. *acolè*), *atunci*, *atuncea*, ne arată clar că, la adverbele „substitute (utilizez terminologia unor structuraliști de după 1950, care recurg la termenul substitut pentru a denumi pronumele și unele adverbe), avem două forme : una cu *-a*, alta fără *-a*. Acest fapt trebuie pus în legătură cu *-a* de la *acest*, *acesta*, *acel*, *acela* etc., care-s tot substitute. Vezi Meyer-Lübke, *Grammatik*, II, p. 625. N-au dreptate Candrea și Densusianu, *Dicț. etim.*, p. 1, să respingă (sub cuvîntul *abia*) această explicație. Fenomenul nu există în macedoromână, dar se găsește în istroromână. Deci el s-a răspîndit numai în dialectele de vest și nord.

3. Articolului adjectival român *cel* îi corespunde în limbile romanice occidentale articolul definit (< *ille*) : *Louis le Grand*, *Ștefan cel Mare*. Dialectal, româna recurge la o formă deosebită de articolul definit, dar avînd originea tot în *ille* : *ăl*, *al*, al dialectelor muntean, ardelean, bănățean. Româna recurge și la expresia : *orbul*, alături de *cel orb*, *Mihai Viteazul*, alături de *Bogdan cel Orb*. Dar pînă la urmă a devenit cea mai normală întrebuințarea lui *cel*, care e, desigur, mai nouă. Multă vreme se utiliza și *cest*, ca demonstrativ. Mai tîrziu a dispărut din limbă.

§ 3. 1. Acuzativul unor substantive și unor pronume a început să se formeze cu ajutorul prepoziției *pre* (azi *pe*), în dialectele moldovenesc și muntenesc, poate și în cel bănățean : *pe Ion*, *pe acesta* etc. În dialectul crișan-maramureșean faptul nu exista, căci nu apare în textele rotacizante și în unele graiuri din Republica S. S. Moldovenească, venite din Ardeal (vezi mai jos, VI, cap. II, §3, și VII, cap. II, § 3).

2. De cele mai multe ori, substantivul apoziție pe lîngă un substantiv în dativ, se acordă în caz cu substantivul pe care-l determină : *giuraiu-me lu David șerbului mieu* „m-am făgăduit lui David, robul meu". Chiar adjectivul care e complement al substantivului se acordă, de obicei, în gen, număr și caz cu substantivul : *se ispovedească numelui tău marelui*, *a chinului celuia reului și al rebdariei ceiia lungiei*.

§ 4. 1. Căderea vocalelor *-u* și *-i* finale a avut unele consecințe asupra formelor neaccentuate ale pronumelor personale de dativ și acuzativ terminate în *-u* și *-i* : *mi*, *ți*, *lu*, *li* „îi" (acesta din urmă, masc. pl. acuz. și

masc. și fem. sing. dat.) : reducînd aceste forme pronominale la o singură consonantă *l* sau *l'* sau la o consonantă pronunțată cu limba în poziția lui *i* : *mi*, *ți*) (căci ele erau adesea postpuse unui verb, mai exact: erau întrebuințate enclitic, și deci au fost tratate ca și silaba ultimă a unui cuvînt), s-a creat un cuvînt care nu se mai putea pronunța singular : *l* sau *l'*, *mi*, *ți*). Acest cuvînt nou creat s-a impus atît de mult conștiinței vorbitorilor, încît a înlocuit și pe *lu* și *l'i*, *mi*, *ți* proclitici, urmați de consonantă, a căror formă fonetică cu *-u* și *-i* se păstrase ; s-au creat astfel forme ca *l-vădzu*, *l'-dau*. Întrucît însă un *l* sau *l'*, *mi*, *ți* nu se poate pronunța decît împreună cu o vocală, s-a dat acestor cuvinte, prea scurte pentru a putea fi pronunțate, o vocală. *î*, care s-a pronunțat înaintea consonantei. S-a ajuns astfel la formele *îl*, *îl'* (acesta a devenit mai tîrziu *îi*, *îmi*, *îți*. Fenomenul este anterior prefacerii lui *l'* în *i* ; altfel *i* din *l'* ar fi devenit *i*. Firește, în poziția enclitică, precum și în poziția proclitică, cînd erau urmate de vocală *(l-am văzut)*, cele două forme n-au mai primit vocala *î*. De ce s-a impus vocala *î*, și nu alta ? Pentru că ea era vocala implicită, adică a stării de repaus, și pentru că, atunci cînd vrei să pronunți numai o consonantă, trebuie să apară și o vocală, anume aceea a stării de repaus. Fenomenul n-a avut loc în epoca veche (secolul al XVII-lea, pe la 1630, cum credea G ă z d a r u, *Descendenții demonstrativului latinesc* ille, Iași, 1929, p. 88, care constata prezența lui *lu* și *li* în texte pînă pe la 1630. Această prezență este un fapt de tradiție cultă, impusă de textele maramureșene, în care fenomenul nu exista, pentru că Maramureșul nu pierduse pe *-u* și *-i*. Fenomenul a trebuit să se producă în graiurile populare mai înainte, și numai pe la 1630 graiul vorbit a învins tradiția scrisă. Cu toate acestea, în Coresi, *Apostolul*, se găsește scris cîteodată *l* pentru *îl*.

2. La meglenoromâni, vocala care apare în aceste împrejurări nu este aceeași ca la dacoromâni și nu stă numai înaintea pronumelui. Astfel, alături de *ań*, *aț*, *al'* (fem. sing. dat.), *ăl*, *al'* (masc. pl. acuz.), cu *a* provenit din *ă*, care era, probabil, sunetul implicit al meglenoromânilor, s-au creat și forme cu vocale după consonantă : *ńă*, *ță*, *lă* (fem. sing. dat.), *la* „îl", *l'ă (l'a)* (masc. pl. acuz.). Pe baza primelor, s-au creat în acest dialect și *ău (au)* „o", din *u*(< *o*), cu *ă* protetic.

3. Probabil, în această epocă s-a produs, în graiurile din Ardealul propriu-zis de la nord de Mureș (fără părțile de est ale Munților Apuseni) în dialectul bănățean și în meglenoromână, un fapt sintactic care, mai tîrziu, din Ardeal, s-a extins prin migrații de oameni și în Moldova de nord, și în Muntenia : este vorba de repetarea pronumelui neaccentuat de dativ și acuzativ prin postpunerea lui față de verb, atunci cînd el stă în mod normal înaintea verbului. Aceste pronume se repetă numai la formele compuse ale verbului, în special la perfectul compus și la viitorul I : *l-am văzutu-l*, *m-o ocărîtu-mă*, *s-o dusu-să*, *te-a întreba-te* etc. Poate că azi se întîlnesc și exemple cu pronume de dativ : *i-am datu-i*. În orice caz, ele există în unele texte vechi, în special în Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, Unev, 1673, (vezi G. I s t r a t e, *Construcții pronominale pleonastice*, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, XIII—XIV, p. 392—396, apoi în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza" din Iași, secțiunea III (Științe Sociale)*, II, 1956, p. 395—398, care arată și extensiunea fenomenului). Azi întîlnim în unele graiuri (de exemplu la Dorohoi) și *l-oi vide-lă*, cu *lă* în loc de *lu* vechi sau *l*. Că faptul există și în dialectul meglenoromân a remarcat

Philippide, *Principii*, p. 137 ; aceasta dovedeşte vechimea fenomenului şi vecinătatea de altădată cu meglenoromânii a românilor din Banat şi Ardealul propriu-zis. S. Puşcariu citează (*Studii istroromâne*, II, p. 248) un exemplu istroromân ca *neca l' turel*, relevînd şi asemănarea cu faptele din Ardeal. Dar în istroromână faptul nu este normal, ci rar.

4. În epoca aceasta, formele *cărúi*, *cărór*, *ačestúi*, *ačestór*, *ačelúi*, *ačelór* etc. cu accentul pe *u*, *o*, cum era în latina populară, au trecut în unele dialecte (moldovenesc, — dar nu cel de nord, care rezultă din amestecul unor graiuri moldovene cu graiuri ardelene crişene şi maramureşene —, apoi în dialectul muntenesc) accentul pe silaba anterioară : *că'rui*, *că'ror* etc. Relevat de Puşcariu, *Limba română*, I, p. 224. Desigur, tot atunci şi *ačeştèi* şi *ačelèi* cu accentul pe *e*, au fost înlocuite aproape pretutindeni cu formele *ačéstei*, **ačél'ei*, care apoi, prin trecerea lui *e* neaccentuat la *i*, au devenit *acéştii*, *ačél'ii* (de unde v. rom. *ačéii*).

§ 5. 1. Desigur, înainte de secolul al X-lea, cînd s-a petrecut despărţirea dintre unii români crişeni-maramureşeni şi macedoromâni şi cînd moldovenii şi muntenii alcătuiau o unitate distinctă de alte unităţi romane, prepoziţia mai veche *pentru* „prin" [= *printr-*] a căpătat sensul de „pentru", „din cauza".

2. Probabil înainte de migrarea macedoromânilor spre sud s-a născut prepoziţia *d(e)reptu* „pentru", „din cauza", în dialectul rotacizant dacoromânesc, deşi faptul nu există la macedoromâni. Cuvîntul *d(e)reptu* a căpătat întîi sensul „exact", „tocmai", „chiar", care există în dialectul meglenoromân (*direp*) şi în dialectul moldovenesc de sud : *îi drept alb* (poate şi în cel muntean şi bănăţean). Acest sens apărea în formulele comerciale, pentru a arăta exactitatea preţului unui lucru vîndut : *l-am vîndut (cumpărat) derept o sută de *solḍi*. În asemenea expresii, la meglenoromâni şi crişeni-maramureşeni, cuvîntul *derept(u)* „tocmai", „exact" a căpătat sensul de „în schimbul a", „pentru". În felul acesta s-a făcut tranziţia şi spre sensul cauzal („din cauza"); sensul de bază al cuvîntului presupune o viaţă comercială. Întrucît e vorba de rotacizanţi, adică de dacoromânii care erau vecini cu românii suddunăreni se înţelege uşor că e vorba de viaţa comercială din cadrul statului bizantin şi de la graniţele sale. Mă întreb dacă prepoziţia macedoromână *ditră* „pentru", pe care Pascu (*Dicţ. etim.*) o scoate din *de* + *inter*, nu este la origine *dereptu*.

3. Tot ceva specific dacoromânei sînt şi prepoziţiile *despre* şi *prespre*, născute prin compunere din *de* + *spre* şi *pre* + *spre*. Ele caracterizează întreg actualul dialect dacoromânesc; forma existentă în limba veche (secolul al XVI-lea), *prespre*, născută din compunerea *pre-spre* a devenit mai tîrziu, prin disimilaţia celui de al doilea *p*, *prestre* şi apoi, prin dispariţia celui de al doilea *r*, *preste*, în sfîrşit, *peste*.

§ 6. 1. O mulţime de verbe de conjugarea a III-a au trecut la conjugarea a II-a (vezi Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 435—436) în macedoromână. Dintre ele cel puţin unele au suferit schimbarea în această epocă. Aşadar forme ca **fáčemu*, **fáceţi*, *bátemu*, **báteţi* etc. au fost înlocuite cu *făčému*, *făčéţi*, *bătému*, *bătéţi* etc. (macedor. *fâţém*, *fâţeţ*, băn. *făšém*, *făşeţ*). Pentru astfel de forme de prezent vezi Densusianu, *Histoire*, I, p. 329, şi aici, mai sus, cap. II, § 4 şi 5.

2. Forma *ști* „știe" (< lat. *scit*) a rămas neschimbată în dialectul dacoromân rotacizant, la macedoromâni și istroromâni. În restul limbii române, chiar la istroromâni și macedoromâni, forma *ști* a fost înlocuită cu forma analogică *știe*, după *scriu*, *scrii*, *scrie* (izvoare din secolul trecut — vezi S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 191, — dau și pentru istroromâni forma „știe"). Pentru situația din macedoromână, vezi de ex. Pericle Papahagi, *Basme aromâne*, p. 708.

3. La unele verbe care aveau *é* în temă, s-a dezvoltat pe cale fonetică (prin prefacerea lui *e* precedat de labiale în *ă*), următoarea alternanță fonetică: *ă* la pers. I-a sing. indic. prezent, *é* la pers. a II-a sing. indic. prezent, *á* la pers. a III-a sing. indic. prez.: *apăs*, *apeși*, *apasă* (< *appenso*), *îmbăt*, *îmbeți*, *îmbată* (< *bibito*), *vărs*, *verși*, *varsă* (< *verso*), *învăț*, *înveți*, *învață* (<*invitio*). Prin analogie cu astfel de verbe, au căpătat această alternanță altele care aveau *a* precedat de labială în temă: *înfăș*, *înfeși*, *înfașă*, *desfăș*, *desfeși*, *desfașă*, *înfăț*, *înfeți*, *înfață*, *desfăț*, *desfeți*, *desfață*, *lăs*, *leși*, *lasă* (< *laxo*). Anologia s-a realizat pe baza formelor comune de la persoana a III-a. E interesant de relevat că alternanța s-a transmis (întocmai ca și alternanța identică de la substantive) mai ales la verbe care aveau un *a* precedat de labială. Prin analogie cu verbe ca *săc*, *saci*, *sacă*, la care s-a ajuns pe cale fonetică la alternanța pers. I-a și a II-a sing. -*ắ*-, pers. a III-a sing. -*á*-, verbe care originar aveau -*á*- în temă, au căpătat -*ắ*- la pers. I-a și a II-a sing.: *acăț* (*agăț*), *acăți* (*agăți*), *adăp*, *adăpi*, *săp*, *săpi*, *scăp*, *scăpi*. Philippide (*Orig. rom.*, II, p. 23), care relevă aceste fapte (afară de *lăs*, *leși*, *lasă*), dar scapă din vedere modele ca *săc*, *sacă*, nu arată că vocala *é* era și la pers. a III-a sing. și pl. a conjunctivului prezent (aceste alternanțe apar iarăși numai la verbe de conjugarea I-a, lucru de asemenea nerelevat de Philippide): *să înfețe*, *să desfețe*, *să lese* (< *să înfeațe* etc.), iar la altele *ă*: *să adăpe*, *să săpe* (ultimele două, la moldoveni, crișeni, bănățeni și unii olteni; vezi *ALR*, *S.N.*, VII, passim). La acestea din urmă, a servit ca model conjunctivul *să săce*, apărut pe cale fonetică. Fenomenul nu s-a produs decît la dacoromâni, adică numai la acei români la care s-a realizat și fenomenul velarizării lui *e* precedat de labiale, dacă nu urmează o vocală palatală sau sunet muiat.

4. La verbe ca **saľu-sărire* (< *salire*), *trămitu-trămitere* (< *tramittere*) *ǧuru-ǧurare* (< *jurare*), ardelenii, crișenii, maramureșenii și bănățenii au creat forme cu *ắ*, *é*, *ó* în loc de *á*, *í*, *ú* al temei: *săr* (care probabil se găsește și la bănățeni și crișeni-maramureșeni), *trimet*, *ǧor*. Ele s-au născut, desigur, prin analogie cu formele neaccentuate: *sărimu*, *sărire*, *sărẹamu*, *trimetẹamu*, *ǧorare*, *ǧoram*. După aceea, verbele respective au fost introduse în seria *cred*, *crẹadă*, *pogor*, *pogoară* etc. și au obținut astfel și formele: *trimẹată* (și apoi *trimată*), *ǧoară*. Formele *trimăt*, *trimată* există și în dialectele moldovenesc și muntenesc (cf. *ALR*, S.N., VII, hărțile 1922 și 1923). Dialectul moldovenesc a realizat procesele în discuție și la verbul *mă mir* (< lat. *miror*): *mă ńer*, *ti ńeri*, *sî ńari*, *ni ńerăm*, *vă ńerați*, *sî ńarî*, *mă ńeram* etc.

5. În unele dialecte dacoromâne (moldovenesc și crișan-ardelean: vezi *ALR*, S.N., VII, hărțile 1924 și 1925), verbe ca *učid*, care aveau -*d* în temă (< *occidere*), au căpătat -*g* la unele forme în locul lui -*d*: *učigă-l tọaca*; verbul *a (se) încinde* „a (se) aprinde" (< *incendere*) a căpătat -*g* și -*ǧ* la toate formele sale: *a încinǧe*, *încing*. Faptul s-a produs prin analogie cu *a merǧe*,

mers, *a plînğe*, *plîns* etc., pe baza identităţii de terminaţie la participiul trecut: *učis*, *înčins*, *mers*, *plîns*.

6. Verbul *a scrie* a trecut la conjugarea I-a la macedoromâni, bănăţeni, meglenoromâni şi crişeni : *a scria*, macedor. *scriįari*.

7. Verbele *dau* şi *stau* au înlocuit în dialectul dacoromân vechile forme de pers. a II-a sing. indic. prezent *da* şi *sta* (< *dat*, *stat*) care se găsesc şi azi în macedoromână, prin *dă* şi *stă*, al căror *ă* este analogic (terminaţia formei respective fiind, la conj. I-a, *ă*).

8. În dialectul macedoromân şi la moţi (poate şi la unii crişeni), verbul *sînt* (pers. I-a sing.) a fost înlocuit cu *escu*, creat analogic pe baza formelor *cresc*, *creşti*, *eşti*. Asemănarea între cele două dialecte a fost relevată de D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 33).

9. *voįu*, *veį*, *va* au fost înlocuite cu *vrẹaų*, *vrẹaį*, *vrẹa*, în unele dialecte (cel moldovenesc şi cel crişan ; în Bihor avem *vraų*, ca şi în Moldova). Formele *vrẹaų*, *vrẹaį*, *vrẹa*, sînt creaţii analogice după prezentele *vrem*, *vreţį*, după imperfectele *vrẹam*, *vrẹaį*, *vrẹa* (< lat. *volebam*, *-as*, *-at*), după perfectul simplu *vruį* < *volui* şi după infinitivul prezent *vreare* (< lat. popular *volere*). Fenomenul nu s-a produs încă, în această perioadă şi nici mai tîrziu, la munteni, meglenoromâni şi macedoromâni (la munteni, el a avut loc probabil numai în epoca modernă).

10. Verbul **suspíru* „suspin" (cf. lat. *suspīro*) a transformat pe *r* în *n* pe baza faptului că era considerat ca formă rotacizantă, deci prin falsă regresiune, apoi a schimbat accentul pe prima silabă în dialectele macedoromâne şi în unele regiuni din vestul teritoriului dacoromân : *súspinu* (vezi mai sus, cap. II, § 11). În mutarea locului accentului au servit ca model verbe ca **cǫágetu* „(eu) cuget", formele comune fiind cele cu accentul pe terminaţie sau vocală tematică : **cugetamu* „(noi) cugetam", **suspinamu* „(noi) suspinam" etc.

§ 7. 1. În această epocă, s-a creat în unele graiuri (meglenoromân, bănăţean-haţegan şi ardelean propriu-zis) forma de persoana a III-a plural în *-u* : *cîntau*, prin analogie cu formele de persoana a III-a plural în *-u* a prezentului indicativ : *şeḑu*, *auḑu* etc.

2. Probabil acum, dialectele moldovenesc şi muntenesc au înlocuit vechile perfecte simple cu accentul pe temă, moştenite din latineşte (*dedįu*, *ḑişu*, *puşu*, *scrişu*, *stetįu*, *venįu* etc.), prin forme analogice în *-úi* şi *-(s)éi*, *-ii* : *dădúi*, *dedéi*, *ḑiséi*, *puséi*, *scriséi*, *stetéi*, *stătúi*, *venii* etc.).

3. Imperfectele *da(m)*, *dai*, etc., *sta(m)*, *stai* etc. au fost înlocuite în unele dialecte (moldovenesc[1] şi cel muntenesc), acum sau în epoca următoare, prin mold. *dădẹa(m)*, *stătẹa(m)*, analogice după *dădui*, *stătui* (< *dedi*, *steti*, cu influenţa analogică a formelor *dau*, *stau*, şi *tăcuį*), munt. *dedẹam*, *stetẹam*, anologice după *dedįu*, *stetįu*.

4. Dialectele moldovenesc şi muntenesc au înlocuit vechile forme verbale *cuȓere*, *cuȓ*, *cuȓi*, *cuȓă*, *cúȓem*, *cuȓeám* etc. prin *curğ́ere*, *curg*, *curği* etc., create pe baza formelor *curs*, *curşu*, *cursei*, prin analogie cu *plînğere*, *plînsu*, *plînsei* etc , *mearğere*, *mers*, *merşu*, *mersei* etc. Rotacizanţii dimpotrivă

[1] Formele *dam*, *stam* din Moldova de nord şi unele localităţi muntene se explică prin migraţii tîrzii din Ardeal.

au modelat pe *a mearğe*, după *a cuře* şi s-a ajuns astfel la *a mẹ́re*, prezent azi în Ardeal şi la istroromâni. În Maramureş faptul nu s-a petrecut.

§ 8. 1. În această perioadă, pe aproape tot teritoriul limbii române, conjunctivul a căpătat ca morfom specific lui conjuncţia *să* „dacă", care şi-a pierdut, în aceste împrejurări, sensul condiţional, rămînînd însă şi cu valoarea de „dacă", care va apărea încă în textele secolului al XVI-lea şi al XVII-lea. Faptul că româna n-a imitat în acest proces nici greaca, care a pornit de la conjuncţia ἵνα „ca să", nici limbile romanice occidentale, care au pornit de la conjuncţia *que, che*, dovedeşte că procesul s-a petrecut în perioada în care româna era izolată de greci şi de romanitatea apuseană, deci după cucerirea Peninsulei Balcanice şi a unei părţi din Dacia de către slavi. O dată cu impunerea conjuncţiei *să* ca morfom de conjunctiv, s-a realizat şi o altă modificare în structura conjunctivului român, modificare care a adus acest mod al verbului la structura sa actuală ; persoanele I-a şi a II-a sing. şi pl. au fost împrumutate de la indicativ, dar li s-a adăugat *să*, care le deosebea de indicativ. S-a înlăturat astfel la singular omofonia lor cu persoana a III-a singular şi chiar acest fapt a fost cauza pentru care s-au împrumutat de la indicativ formele verbale în discuţie.

2. În graiurile crişene, la nord de linia Salonta-Beiuş, la sud de linia Sătmar-Baia Mare şi la vest de linia Baia Mare-Beiuş, conjunctivul se formează cu *şi* în loc de *să* : *şi aibă* în loc de *să aibă*. Faptul a fost considerat de E. P e t r o v i c i, *Graiul românesc de pe Crişuri şi Someş*, *Transilvania*, 72, nr. 8, p. 551—558, şi *Repartiţia graiurilor dacoromâne pe baza ALR*, în *LR*, III, 1954, nr. 5, p. 10 (harta nr. 3), ca o particularitate a graiului crişan. De acolo, faptul a fost transportat prin deplasări de oameni şi în Republica S. S. Moldovenească şi Ucraina (vezi S. P o p, *Rev. Fund. Reg.*, anul VIII, nr. 8—9, p. 434) ; conjunctivul cu *şi* apare, foarte rar, şi în texte din secolul al XVI-lea, — desigur, scrise în regiunea respectivă sau de oameni din acea regiune[1] — şi se întîlneşte şi în macedoromână (anume, la macedoromânii din Perivoli, dintre care unii au locuit între cele două războaie mondiale în Cadrilater). Ion Gheţie, *Şi semn al conjunctivului în graiul crişean*, în *LR*, XII, 1963, p. 247—263, a explicat (vezi p. 258) faptul prin evoluţia fonetică a latinescului *sī* „dacă", în graiul respectiv. Autorul presupune că, în latina populară din Dacia sau numai într-o parte a ei, conjuncţia *sī* n-a fost înlocuită cu *se*, ca în sudul Dunării şi în latina de la baza italienei, aşa că $s + ī$ ar fi devenit *ś*. Ipoteza lui Gheţie a fost respinsă de R. T o d o r a n, *Despre şi „să" în graiurile dacoromâne*, în *CL*, XI, 1966, nr. 2, p. 193—207, care, reluînd o părere mai veche a lui N. D r ă g a n u, crede că *şi* „să" este o inovaţie sintactică tîrzie a limbii române şi că a rezultat printr-o dezvoltare semantică proprie regiunii respective, a conjuncţiei *şi*, care a devenit şi semn al conjunctivului, în locul conjuncţiei *să*. Todoran are dreptate, căci, în epoca de formare a românei, cînd $s + ī$ a devenit *ś*, conjunctivul român, cum am văzut mai înainte, nu poseda încă morfomul **se*, provenit din conjuncţia *se* „dacă". Cercetătorul clujean nu se pronunţă asupra timpului creării

[1] Cf. Diomid S t r u n g a r u, *Este atestat şi „să" în secolul al XVI-lea ?*, în *LR*, XVI, 1967, nr. 1, p. 77—80, şi Ion G h e ţ i e, *Un hapax legomenon în Codicele sturdzan ; şi (= să)*, în *LR*, XVI, 1967, nr. 2, p. 191—195.

acestui conjunctiv. Noi situăm fenomenul înainte de migrațiile din preajma anului 1000, căci, altfel, nu se poate explica apariția lui în macedoromână și dacoromână.

3. Macedoromâna, meglenoromâna și dialectul bănățean, au înlocuit forma de conjunctiv prezent la pers. a III-a sing. și de pers. a III-a pl. de la conjugarea I-a, terminate în *-e*, printr-o formă analogică terminată în *-ă* : *(să) *cânte* a fost înlocuit cu *(să) *cântă*. Probabil că modelul a fost constituit de formele corespunzătoare de conjunctiv de la celelalte conjugări. Dar se mai poate face o presupunere : identitatea de la celelalte persoane, dintre formele verbale ale prezentului indicativ și cele ale prezentului conjunctiv — dacă se lasă la o parte *să* al acestuia — s-a extins și la această persoană. Verbele *dau* și *stau*, avînd la pers. a III-a sing. indic. prez. *da, sta*, au trecut această formă și la conjunctiv în dialectul macedoromân : *si da, si sta*.

4. Prin analogie cu forma de conjunctiv prezent la pers. a III-a sing. și a III-a pl. *(să) aibă*, formele de la aceleași persoane, **fiĭă* (actualul *să fie*), **științ̆ă* (actualul *să știe*) au devenit *(se* sau *să) *fibă, (se* sau *să) χ́ibă (se* sau *să) știbă*, în macedoromână și în unele graiuri crișene și ardelene, dintre care unele au emigrat pe teritoriul moldovenesc. Vezi C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 448 (unde nu se explică *χ́ibă* astfel, dar este considerat ca model pentru *știbă*, cînd este clar că modelul l-a constituit pentru amîndouă numai *aibă)* și p. 484 (unde se dau formele *se χ́ibă* și *s-χ́ibă)* ; vezi și aici, mai sus, cap. II, § 7. Formele în discuție s-au creat pe baza formelor comune, ca cea de la pers. a II-a sing. : *ai, fii, știi*. Deci noile forme au trebuit să sune cîtva timp **fiĭbă, *științ̆bă*, cu *iĭ*, care apoi a devenit *i*.

§ 9. Căile transformării conjuncției condiționale *să* în formă modală de conjunctiv n-au fost însă lămurite pînă astăzi. M e y e r - L ü b k e, în *Grammatik*, III, p. 141—142, spune următoarele : „În românește conjunctivul prezent se deosebește de indicativ numai la persoana a treia, și aceasta a avut ca urmare faptul că, pretutindeni unde este vorba de a se distinge la persoanele întîia și a doua, conjunctivul de indicativ, primul mod a fost caracterizat prin particula *să*. Se spune așadar *vîndă* „er soll verkaufen", însă *să vinzi* „du sollst verkaufen"[1] și așa mai departe. Punctul de plecare pentru acest *să* trebuie căutat, firește, în propoziții dependente, ca de ex. *voiu să vinzi* „ich will dass du verkaufst". Dacă după aceea s-a întîmplat, din cînd în cînd, ca, în afect, expresia voinței să fie înfrînată și indicată numai printr-un gest, s-a creat posibilitatea ca *să* să fie întrebuințat și la introducerea propozițiilor independente [autorul spune : „einfacher Sätze"], cînd aceste propoziții trebuiau să cuprindă expresii ale voinței ; și aceasta s-a întîmplat întîi acolo [adică la persoanele I-a și a II-a], unde limba era lipsită de un mijloc pentru a distinge enunțarea de voință sau dorință. Prin analogie s-a spus în sfîrșit și la persoana a III-a *să vîndă* pe lîngă simplul *vîndă*". Autorul spune, foarte neclar, că *să* a devenit semn al conjunctivului întîi la persoanele I-a și a II-a, la care era în omofonie [el zice : omonimie] cu indicativul, și că,

[1] Autorul face o greșeală : *vîndă* este în română numai concesiv. Numai *să vîndă* exprimă și voința. Apoi traducerea germană „er soll verkaufen" introduce o nuanță care nu se găsește oricînd la conjunctivul românesc.

anume, faptul s-a produs prin elipsa lui *voiu* din sintagme ca *voiu să vinzi*, care s-au redus astfel la conjunctivul de voință *să vinzi*. Dar, în acest loc, Meyer-Lübke nu arată cum latinescul *si* „dacă" a ajuns să fie semn al conjunctivului la persoanele I-a și a II-a. Acest lucru îl face învățatul german la p. 614, unde se completează cele spuse în pasajul citat mai sus: „Foarte remarcabil este *să*, mai vechi *se*, — așadar, desigur, latinescul *si*, — întrebuințat anume în propoziții obiective după verbele de dorință: *voiu să cînt* „ich will singen", *rog să taci* „ich bitte, dass du schweigst"... Punctul de plecare trebuie văzut, așadar, în propoziții condiționale incomplete: „dacă ai tăcea ! te rog". Așadar *voiu să vinzi*, *te rog să taci* etc., ar fi rezultat prin parataxă, din două propoziții independente, dintre care una cu *să*, care ar fi exprimat voința sau dorința, și alta la persoana I-a indicativ, care ar fi chiar verbul de voință sau dorință. Aceasta din urmă ar fi devenit principala, iar cealaltă secundara. La p. 623, Meyer-Lübke se gîndește la o nouă explicație, asupra căreia el nu insistă: *să* condițional a devenit semn al conjunctivului în propoziții completive, directe și indirecte, care începeau cu *si* condițional: *gaudeo si venias* „mă bucur dacă vii". Dar el respinge această nouă ipoteză a sa, pe motivul că, în românește, verbele care exprimă simțirea se construiesc cu *că*, nu cu *să*: *mă bucur că vii*.

Părerea pe care o respinge aici Meyer-Lübke a fost reluată de B. Dimand (*Zur rumänischen Moduslehre*, Viena, 1904, p. 89), care susținea că *să* a ajuns semn al conjunctivului în fraze ca *si vales, gaudeo*, în care, dintr-un indicativ prezent cu *si* condițional, s-a născut un conjunctiv, fie potențial, fie iusiv (poruncitor), și că de aici el s-a extins și la cazuri în care era vorba de un fapt real (probabil că autorul se gîndește la timpul trecut). Întrebuințarea lui *să* completiv pe lîngă verbele *a voi*, *a dori*, *a putea* etc. a făcut ca *să* „să apară ca un permanent însoțitor al conjunctivului dependent, și, treptat, după ce terminațiile conjunctivului au dispărut în cea mai mare parte, conjuncția a fost considerată ca semn distinctiv al modului", apărînd și la conjunctivul din propozițiile principale.

O explicație nouă găsim la Iorgu Iordan (*Schiță de sintaxă istorică romanică*, București, 1951, p. 58), care nu discută părerile cercetătorilor anteriori. El crede că schimbarea s-a realizat în fraze ca: *nu știu să fi venit* și *să fiu mai tînăr, m-aș apuca de această muncă grea și îndelungată*. Iordan nu mai dă alte explicații, dar este evident că el vede două căi de prefacere a lui *să* condițional în *să* morfom al conjunctivului: 1. în propoziții obiective directe (și indirecte ?) cu *să* „dacă", după verbul *știu* la forma negativă, și 2. în propoziții condiționale cu conjunctivul prezent, în care s-a păstrat *să* condițional. Considerăm ca obligatorie numai a doua explicație. Într-adevăr, Philippide (*Gramatică elementară a limbii române*, p. 280—281) a remarcat că forma de prezent și cea de trecut, ambele cu *să*, ale conjunctivului dacoromân, au cîteodată valoare de ireal prezent, respectiv trecut. Pe noi însă nu ne interesează aici decît forma de conjunctiv prezent, singura care s-a moștenit din latinește. Philippide dădea un exemplu din Creangă: „De Harap Alb nu zic, dar voi, mangosiților și farfasiților, de cîte ori veți fi dormit în stroh și în tîrnomată, să am eu acum atîția bani în pungă, nu mi-ar mai trebui alta". Cum în latină se utiliza procedeul: *si veniat, cantemus* „dacă ar veni, am cînta" pentru exprimarea irealului prezent, este clar că româna

a moștenit forma de prezent a conjunctivului latin cu sensul de ireal prezent pe care această formă îl avea în latină, întrebuințîndu-l însă numai în propoziția secundară condițională. În propoziția principală din asemenea perioade condiționale, româna a introdus prezentul noului mod creat de latina populară, condiționalul (sau irealul, optativul). *Să* a rămas semn al conjunctivului în momentul în care el a dispărut din limbă în calitate de conjuncție condițională, fiind înlocuit cu *de*, *dacă*.

Foarte probabil româna a păstrat, contrar celor spuse de M e y e r-L ü b k e, și formele de conjunctiv latinești, de pers. I-a și a II-a singular și le va fi înlăturat pentru că erau omofone cu pers. a III-a. Pentru claritate, s-au luat formele corespunzătoare de indicativ prezent și li s-a adăugat *să* în procliză. Dar acesta n-a fost posibil decît după transformarea lui *să* din conjuncție condițională în formă modală de conjunctiv.

Teoriile expuse mai sus n-au explicat însă suficient apariția conjunctivului cu *să* în celelalte categorii de propoziții secundare, cum sînt cele finale și consecutive, și chiar în categorii de principale cum sînt cele dubitative: *să fac aceasta*? Este evident că, odată format conjunctivul cu *să* în unele principale și în unele secundare, el a apărut și în celelalte împrejurări în care nu fusese posibil prin evoluție istorică. Dar oare această extindere a formei cu *să* și la alte cazuri n-a fost ajutată de nimic? A fost o simplă luptă între cele două conjunctive, pînă ce s-a impus aproape pretutindeni cel cu *să*? N-ar trebui să se uite că, în unele cazuri, fie din acelea în care *să* se explică evolutiv, fie din acelea în care *să* se explică prin extindere, nu se poate întrebuința astăzi în română decît conjunctivul cu *să*, nu și cel fără *să* (firește, este vorba numai de pers. a III-a). Și trebuie, anume, spus că nu e posibil un conjunctiv subordonat care să nu aibă pe *să*. Aceste fapte ne determină să credem că apariția lui *să* la conjunctiv a fost cerută de o situație anumită și că, din momentul în care *să* a devenit în unele cazuri semn de conjunctiv, printr-o slăbire a sensului său inițial, condițional, schimbarea de sens a fost utilizată de limbă pentru anumite scopuri. Care puteau să fie aceste scopuri?

Cînd M e y e r-L ü b k e a crezut (p. 141—142) că se produsese o omofonie a conjunctivului prezent cu indicativul prezent la persoanele I-a și a II-a, el n-a văzut toată complexitatea procesului: formele de conjunctiv prezent ale latinei populare și deci și cele ale românei au trebuit să fie la origine deosebite de cele de indicativ prezent; și anume la conjugarea I-a se terminau în *-e*: *cînte*, iar la celelalte conjugări se terminau în *-a*, devenit în românește *-ă*: *v*ẹaḍă*, **auḍă* etc. Limba italiană ne arată că aceste forme caracterizau nu numai persoana a III-a, cum stau lucrurile acum în limba română, ci că ele se găseau și la persoanele I-a și a II-a singular. Așadar româna a moștenit din latina populară o omofonie a formelor personale de singular ale conjunctivului prezent, nu o omofonie a formelor de persoana I-a și a II-a de conjunctiv prezent cu cele corespunzătoare de la prezentul indicativului, cum credea și D i m a n d. Iar înlăturarea acestei omofonii nu se putea efectua decît dînd și formelor de conjunctiv prezent terminațiile de indicativ prezent, care de altfel caracterizau cîteodată și alte forme verbale. Aceasta ar fi dus însă la o omofonie cu formele de prezent, și de aceea s-a căutat un semn distinctiv pentru conjunctiv. Acest semn a fost *să*. Și, odată cu aceasta, conjunctivul subordonat trebuia să aibă numaidecît *să* (altfel am

fi avut omofonie cu indicativul prezent). Și, în acest caz, el a fost considerat de vorbitori drept conjuncție, deși nu mai era (căci devenise o formă gramaticală a conjunctivului), și a făcut impresia că subordonează sintagma care urma verbului din principală.

§ 10.1. Prin evoluție fonetică normală, formele *plovet* și *plovat* ajungeau la omofonie : *plovet* > **ploṷe* > *plọaṷă* ; *plovat* > **ploṷă* > *plọaṷă*. Apoi trebuia să aibă loc fenomenul *ọá* — *o* > *ó* — *o*. Pe de altă parte, prin aceeași evoluție fonetică, forma de infinitiv prezent, *plovere*, trecea la conj. I-a : **ploṷẹare* > *ploṷare*. Pentru înlăturarea omofoniei și pentru încadrarea totală la conjugarea I-a, în graiul moldovenesc și în cel ardelenesc s-a creat forma *să plọaie*, ca să se integreze în conjugarea I-a.

2. În epoca aceasta, formele verbale *crẹd*, *șẹd*, *văd*, *simț*, cu *ț* sau *ḑ* provenit din *t* și *d* + *i̯* + voc. (*credo* a devenit în latina populară **credeo* sau **credi̯u*); au fost înlocuite cu formele *cred*, *șed*, *văd*, *simt* de origine analogică (vezi G. I v ă n e s c u, *Probl. cap.*, p. 273—288). S-a pornit anume de la *t*, *d* păstrați la unele forme ale verbului (*șeade*, *ședem*, *ședeți*, *ei șed*, *ședẹam*, *ședere* etc.). Totuși analogia nu s-ar fi produs, dacă n-ar fi fost cerută de alt fapt : necesitatea de diferențiere a formelor de pers. I-a și a II-a sing. indic. prez., care ajunseseră la omofonie, atunci cînd *i* precedat de *ț*, *ḑ* a devenit *î*, iar *i̯*, în aceleași condiții, a dispărut, și cînd și *-u* final a dispărut. Deci *eu șăḑ*, *tu șăḑ*, au fost înlocuite prin *eu șăd*, *tu șăḑ*. La fel, pers. a III-a sing. și pl. de la conjunctiv prezent, *crẹaḑă*, *șẹaḑă* etc., a fost înlocuită cu *crẹadă*, *șeadă* etc., tot pe cale analogică. Fenomenul s-a produs însă numai în dialectele suddunărene, în cel bănățean, oltean (acesta, parțial, spre vest), și în cel moldovenesc (în acesta din urmă, în mod independent față de celelalte dialecte).

De asemenea formele ca *spui̯u*, *sai̯u*, conjunctiv *spui̯e*, *sai̯e* au fost înlocuite cam tot pe aceleași arii cu *spun*, *sar*, conj. *spună*, *sară* (Moldova de sud nu participă, însă, la fenomen). Vezi lucrarea mea, *Probl. cap.*, p. 279—301.

§ 11.1. Vechile participii trecute în *-ptu* : *d(i)reptu*, *faptu*, *traptu*, *aleptu*, *întortu*, *înțeleptu*, păstrate în cea mai mare parte în macedoromână sau în vechi compuneri (*capîntortură*), sau ca substantive și adjective (*faptă*, *direpl*, *înțelept*), au fost înlocuite prin forme în *-s* : *d(i)res*, *tras*, *ales*, *întors*, *înțeles*, sau în *-ut* : *făcut*, *înțelegut* (Coresi) ; cf. și *învăncut* (acesta din urmă, în textele rotacizante și la Coresi), participiul trecut de la *a învinge*. Aceste participii se găsesc numai la verbele în *-če*, *-ğe* și se explică prin analogie cu *a merge* — *mers*. De asemenea numai macedoromâna a păstrat forma etimologică (fonetică) *tes* „întins" (< *tensus*), pe cînd dacoromâna și-a creat o formă analogică, *tins* „întins". În alte cazuri, dialectul moldovenesc a păstrat forma etimologică (*spars*, în satul Vutcani, județul Vaslui), pe cînd toate celelalte dialecte și-au creat forma analogică *spart* (după *a frînge*, *frînt*).

2. La meglenoromâni, bănățeni, maramureșeni, ardelenii propriu-ziși, crișeni și moldoveni și la unii istroromâni, auxiliarul *a* de la pers. a III-a sing. a perfectului compus a fost înlocuit cu *aṷ*, existent din capul locului la plural (istroromânii l-au prefăcut în *av*, iar dacoromânii în *o*). Avem a face cu un fenomen de analogie, după cazurile în care există identitate între forma de persoana a treia singular și cea de persoana a treia plural. Dialectul muntenesc (cîtăva vreme) și cel macedoromân (pînă astăzi) au păstrat distincția

între sing. *a* și *pl. au̯*, în ce privește persoana a III-a singular ; dialectele care au extins auxiliarul *au̯* și la pers. a III-a sing. și-au separat prin aceasta auxiliarul de verbul neauxiliar *a avea*. Singură macedoromâna formează perfectul compus cu verbul auxiliar la o formă egală cu aceea a verbului neauxiliar *a avea* : *are cîntată* „a cîntat". Dar acest perfect este refăcut, desigur, după albaneză (vezi aici mai jos, nr. 3).

3. În macedoromână și în unele graiuri dacoromâne — cele din Crișana de nord și din Ardealul de nord (de la sud de Munții Rodnei), de unde, desigur, s-a extins și în Oaș și Maramureș și în diverse puncte ale Ardealului, de exemplu la Mohu, lîngă Sibiu —, participiul trecut din forma de perfect compus indicativ și din cele de perfect conjunctiv, condițional și prezumtiv se termină în *-ă*, deci prezintă forma feminină : macedor. *am cîntată*, dacor. *să χ'i făcută* etc. (vezi C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 463—466 și 478—479). Tache P a p a h a g i, *GS*, I, 1923—1924, în articolul *Din epoca de formațiune a limbii române*, p. 224—234, a susținut, și, desigur, cu dreptate, că avem a face cu o influență a formei corespunzătoare albaneze, căci limba albaneză întrebuințează în acest caz participiul trecut feminin, nu pe cel masculin. Nu sîntem însă de acord cu dînsul cînd susține că influența s-ar fi exercitat numai asupra macedoromânei și că faptul de limbă ar fi fost adus la nordul Dunării printr-o imigrație de macedoromâni în Maramureș și Oaș (de fapt la sud-vest de Maramureș, de unde, cum spuneam, s-a extins și în alte părți, inclusiv Oașul și Maramureșul, după 1600). Faptul pare să fi fost realizat la nord de Dunăre de unii crișeni, ardeleni și maramureșeni care erau în apropierea macedoromânilor, cînd aceștia se găseau la nord de actualele lor teritorii.

4. P u ș c a r i u (*Studii istroromâne*, II, p. 181) pare a crede că forma de mai mult ca perfect alcătuită din *am fost* + participiul trecut s-a creat înainte de despărțirea istroromânilor de dacoromâni, căci apare și la istroromâni. Și el, și Leca M o r a r i u (*Rev. Fil.*, I, 1927, p. 208) dau exemple istroromâne ca : *fost-a pisẹitu* (I. P o p o v i c i, *Dialectele române din Istria*, II, 1909, p. 3) și *fost-a spećit* (*ibid.*, II, p. 31).

§ 12. 1. Probabil în această epocă a căzut în unele dialecte (moldovenesc, muntenesc, crișan-maramureșean și istroromân) *-re* de la infinitivul prezent (atît izolat, cît și în forme compuse). Faptul se reduce, desigur, la un proces de haplologie, care a avut loc în formele cu topică inversă ale irealului : *cîntare-rẹaș* > *cînta-rẹaș*, de unde apoi *rẹaș cînta*. E mai puțin probabil ca fenomenul să fie latinesc popular, deși forma scurtă a infinitivului se întîlnește și în limba retroromână și în dialecte italiene de sud.

2. Tache P a p a h a g i (*GS*, I, 1923—1924, p. 232, în articolul *Din epoca de formație a limbii române*, p. 224—234) a explicat, cu dreptate, pe *-ură* de la participiul prezent (gerundiul) fărșerot și meglenoromân (vezi mai sus, cap. II, §14) prin influența participiului trecut albanez, care se termină și în *-urë*. Macedoromâna posedă chiar cîteva asemenea participii de origine albaneză, devenite adjective. Faptul că meglenoromânii au făcut confuzie între participiul trecut și cel prezent, atunci cînd s-a imitat participiul trecut albanez, ne arată că a existat un bilingvism al unor români suddunăreni, care învățaseră albaneza, fără însă să știe bine această limbă (cf. G. P a s c u, *Archivum Romanicum*, X, 1926, p. 465, nr. 40, în articolul *Bibliographie roumaine*, 1922—1924, p. 439—484). Vom vedea mai jos, V, cap. II, § 7, că

formele muntene de perfect compus de tipul *am văzutără*, *am făcutără* cuprind în ele un participiu trecut de tip meglenoromân, în *-ură*, cu *-u-* devenit *-ă* ; el s-a format tot acum.

P a s c u pretindea *(ibid.)* că şi *-ăľa* de la participiul prezent meglenoromân — *tremurǫndăľa* — se identifică cu acelaşi *-ură*, ceea ce îi permitea să explice la fel chiar terminaţia *-alui* a gerundiului macedoromân (*avḑîndalui*). Toate acestea arată că, în perioada influenţei slave, meglenoromânii şi muntenii cu *am căzutără*, *am făcutără* etc. se găseau în apropiere de teritoriul albanez de la Niş şi Skopje (unii meglenoromâni locuiau în Rodope). Macedoromânii, care au locuit pe un teritoriu în parte comun cu albanezii, au suferit o influenţă albaneză mai profundă, căci au acceptat şi formele în *-ă* de la participiul trecut pentru formele compuse cu participiu ale verbelor.

§ 13. 1. În Crişana şi Maramureş, poate chiar numai în acesta din urmă, s-a refăcut în această perioadă condiţionalul prezent şi cel trecut, cu forma *vrea* a auxiliarului, în loc de *aş*. Noile forme de condiţional sînt foarte frecvente în textele secolului al XVI-lea, atît nordice, cît şi sudice ; dar în textele sudice ele se explică, desigur, prin influenţa limbii textelor nordice. Vezi D e n s u s i a n u, *Histoire*, II, p. 230—231, unde se înregistrează exemple ca : *ascunde me-vrea*, *vreai spune*, *vrea fi ajutat*, *vrea fi îmblat*, *fi-se-vrea părut* etc. Ea există pînă astăzi în Maramureş (cf. Tache P a p a h a g i, *Graiul şi folclorul Maramureşului*, LXIX), dar rar, şi greşit întrebuinţată : *pentru că să vrea arde*. Foarte probabil această formă a existat cîndva şi în dialectul macedoromân, unde ea a fost cu vremea înlocuită cu cea care există astăzi în acest dialect şi a fost creată în epoca următoare vezi V, cap. IV, §3,nr.3). Desigur, din Crişana această formă a fost dusă, prin migraţii de oameni, în Ţara Haţegului, unde apare şi redusă la *vea* (pentru prezenţa în satele Densuş, Stei, Ţuştea, Toteşti, Merişor, vezi D e n s u s i a n u, *Graiul din Ţara Haţegului*, p. 50 : *de nu vea răspunde*, *să vea întîmpla*).

2. La istroromâni şi într-o parte din Crişana (de la oraşul Carei pînă la oraşul Beiuş, de exemplu în comunele Căuş şi Aghireş şi în satul Cărpinet), s-a format un ireal trecut alcătuit din perfectul compus indicativ al verbului *a voi*, deci *am vrut*, reflexiv *m-am vrut* + infinitivul scurt. Pentru istroromână, vezi P. I r o a i e, *Grai şi băsmuire cirebiră*, p. 25, nota 21 (extras din *Arhiva*, XXVI, 1939, nr. 3—4), de unde luăm exemplele : *lu frâţi meľ ai vrut poseći căpurle* „ai fi tăiat capetele fraţilor miei", *nu s-a vrut crede* „n-ar fi crezut". Pentru graiul din regiunea oraşelor Carei şi Beiuş vezi R. T o d o r a n, în *LR*, V, 1956, nr. 2, p. 46—47 (în articolul *Cu privire la repartiţia graiurilor dacoromâne*), care îl consideră, şi pe drept, o caracteristică a „subdialectului" de pe Crişuri şi Someş. Faptul se întîlneşte frecvent în textele secolului al XVI-lea (vezi D e n s u s i a n u, *Histoire*, II, p. 23), atît nordice cît şi meridionale. Aceasta mă îndeamnă să cred că el se găsea altădată şi în Maramureş şi că, prin textele rotacizante, a pătruns şi în limba scrisă în sudul Ardealului şi Muntenia.

3. În graiul macedoromânilor din sud s-a mai creat un condiţional trecut din *vrea* + vechiul condiţional prezent, moştenit din latina populară : *vrea s-cîntarim* „aş fi cîntat" (cf. C a p i d a n, *Aromânii*, p. 473—474, şi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 422—423).

În Țara Moților se găsește un ireal trecut alcătuit din *vrea* + perfectul simplu al indicativului (vezi W e i g a n d, *Jahresbericht*, IV, p. 297) : *vrea venirăt, vrea văzurăt.* Leca M o r a r i u, *Codrul Cosminului*, I, p. 29 (*Morfologia verbului predicativ român*), afirmă că, în compoziția formei, intră nu perfectul simplu al indicativului, ci viitorul în *-re* (= *-rim*). P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 415, nota de la p. 414, dă dreptate lui Weigand și înclină a crede că forma în discuție stă în legătură cu forme similare din macedoromână. Mă întreb, totuși, dacă forma din Țara Moților nu este, în fond, egală cu forma verbală din graiul macedoromânilor de sud, discutată chiar sub acest număr. S-ar putea însă ca ambele forme să fie creația epocii următoare.

§ 14. Dialectele macedoromân și meglenoromân au dezvoltat forme verbale reflexive de dativ acolo unde dacoromânii n-au așa ceva : *ș-era* „era", *și-azbura* „zbura", *ș-mutrea* „privea", *și-avdza* „auzea" *și-avea* „avea". Fenomenul exista, deși foarte rar, și în textele rotacizante (*nu-și știia* „nu știa", în *Cod. vor.* XVIII, 5), de unde s-a transmis și altor texte vechi românești (Coresi, *Carte cu învățătură*, 1581, p. 84 : *căce că de munca lui auzindu ucenicii, nu-șŭ vrea nici Ierusalimului să vază ei* ; întîlnim exemple și în cronicarii moldoveni) și există și azi în Banat : *io mi-s bănățan*, și în dialectul crișan-someșean, într-un cîntec popular cules din Bădești-Cluj, în *Neamul românesc*, XXVII, nr. 16—17, 4/21 august 1939, p. 256 : *Colo-n josu, mai în josu, hai lerui, Doamne, Sîntu-și opt turme de oi și cu opt păcurărei.*

CAPITOLUL V

LEXICUL

§ 1. Slavii erau diferențiați dialectal chiar din patria lor primitivă, care se întindea de la Vistula pînă la răsărit de Niprul Superior. Slavii care au migrat pe teritoriul românesc primitiv se numeau *Slověne* „sloveni" (sing. *slověninŭ*) (de aici cuvîntul din latina tîrzie —,secolul al VI-lea și urm. —, *Sclavus*, din care s-a născut românescul *șchiau*, pl. *șchiai* > *șchei*, întrebuințat pînă după întemeierea Principatelor ; cf. numele de sate *Șcheia*, care au fost la origine sate de bulgari). Miklosich credea că limba slavă veche, numită de el paleoslovenica, era limba slovenilor din Ungaria și că ea se vorbea și în alte părți, anume în Dacia și Bulgaria. De aceea era firesc ca Miklosich să afirme că slavii care au dat românei cele mai vechi elemente slave ale ei vorbeau o limbă aproape identică cu vechea slavă bisericească, a lui Chiril și Metodiu. El se întemeia pe faptul că limba slavă care a împrumutat românei cele mai vechi elemente slave avea, ca și vechea slavă bisericească, vocalele *ę* și *ǫ* (*e* și *o* nazali) (notați în alfabetul chirilic prin așa numitele iusuri : ѧ și Ѫ; aceste vocale au devenit în sîrbă *e* și *u*, în rusă *ja* și *u*, iar în dialectele bulgare propriu-zise, *e* și *ă*) : *grindă* < v. sl. **gręda*, sîrbocroat *greda*, rus *grjadà*, bulg. *gredà*, *muncă* < v. sl. *mǫka*, sîrbocroat *múka*, rus *mŭka*, bulg. *mắka*. Dar cercetătorii de după Miklosich nu admit că vocalele nazale ar fi caracterizat în această epocă numai unele dialecte slave ; ei cred că toate dialectele slave le posedau atunci. De la V. J a g i ć încoace slaviștii susțin, și pe drept, că vechea slavă bisericească este limba slavilor din jurul Salonicului, deci ceea ce se numește acum limba macedoneană. Și astăzi avem acolo sau în general în Macedonia graiuri foarte înrudite cu cel slav bisericesc : cu *en*, *ăn*, respectiv *on*, *ăn*, în locul vechilor iusuri. Pentru că dialectele din Macedonia sînt considerate de unii drept bulgare, limba celor mai vechi texte slave a și fost numită de unii lingviști veche bulgară. De fapt vechea slavă macedoneană era atunci atît de puțin deosebită de celelalte dialecte slave, încît era înțeleasă pretutindeni de către slavi. Pentru epoca respectivă nu se poate vorbi de mai multe limbi slave, ci de una singură, diferențiată în mai multe dialecte.

Odată ajunși în acest stadiu al slavisticii, unii învățați au crezut că trebuie să se vorbească de caracterul vechi bulgar al celor mai vechi elemente slave din română, pentru că particularitatea pe care o au elementele slave din română : *št* pentru rus *č*, sîrbocr. *ć* (*peșteră* < bulg. *peštera*, sîrbocr. *pećera*), *žd* pentru rus *ž*, sîrbocr. *đ* (*grajd* < bulg. *graždĭ*, sîrbocr. *građ*) caracterizează toate dialectele bulgare (în realitate elementele slave vechi din

română posedă *šti̯* și *ždi̯*, nu *št*, *žd* ; vezi mai sus, cap. I, § 5 ; de aceea ele nu se explică perfect prin bulgara din sudul Dunării, ci numai prin dacoslavă). De fapt, cum deja am spus, pentru epoca respectivă (secolul al VII-lea și următoarele) nu putem vorbi de bulgari ca de un neam slav deosebit, după cum nu putem vorbi nici de sîrbi, ruși etc., ca de neamuri deosebite. Avem a face cu un singur neam, slavii, diferențiați însă în triburi cu graiuri deosebite. Dealtfel bulgarii nici nu purtau atunci numele actual, ci pe cel de sloveni (cum am spus-o deja), și numai după ce bulgarii de neam turc, ai lui Asparuch, se vor deznaționaliza, vor căpăta slavii din Bulgaria numele pe care-l au azi. Dar *št* și *žd* se găseau și în afara teritoriului actual de limbă bulgară, în Grecia și Ungaria, unde lexicul de origine slavă și numele topice au aceleași particularități, deci la toți slovenii, căci slavii care se stabiliseră în aceste țări purtau tot numele de sloveni. Mai am de exprimat însă și altă rezervă față de caracterul exclusiv bulgar al celei mai vechi influențe slave asupra românilor : această influență vine de la un dialect slav care se vorbea în Dacia, Moesia Superior, Macedonia, Grecia și Ungaria, iar nu de la dialectul slav din Moesia Inferior și din Thracia. Mă refer anume la sunetul *ě*(ѣ), devenit în bulgara din Moesia Inferior și din Thracia *e*, nu *e̯a*, cum apare în elementele de origine slavă ale românei (*leac* < v. sl. *lěkŭ*, etc.) sau la tratamentul lui ѧ(*ę*, adică *e* nazal) și ѫ(*ǫ*, adică *o* nazal), care acolo nu sună *en*, *ăn*, respectiv *on*, *ăn*, ca în Macedonia, ci denazalizat : *e*, *ă*, respectiv *ă*, *o*. Aproape toți slaviștii au crezut că denazalizarea vocalelor ѧ și ѫ s-a produs după veacul al X-lea în regiunea bulgară amintită. Ipoteza este plauzibilă : dar trebuie, desigur, să admitem că deja în patria primitivă a slavilor se produsese o transformare a timbrului vocalelor nazale, — abstracție făcînd de nazalitate —, în mod deosebit de la o regiune la alta. Astfel, e probabil că, în dialectele slave primitive care vor deveni mai tîrziu limbile rusă, sîrbocroată, cehă și slovacă, vocala *ǫ* devenise *ų* (*u* nazal), că, în dialectele care se vor transforma mai tîrziu în bulgară și macedonică, această vocală a devenit *ã̆*, *ã*, că în dialectele slave primitive care vor deveni limba polonă și unele dialecte slovene aceeași vocală a rămas neschimbată, cu excepția unor cuvinte în care în polonă apare ca *ą*. Pentru aceste chestiuni se poate vedea articolul meu, *Repartiția geografică a neamurilor slave în patria lor primitivă*, *Studii și cercetări istorice*, XIX, 1946, p. 18—25, unde însă am făcut greșeala de a crede (după M i k l o s i c h și J a g i *ć*), că denazalizarea a avut loc în patria primitivă a slavilor.

§ 2. Am spus că elementele slave vechi din română nu sînt aceleași în toate dialectele române. Aceasta se explică prin faptul că influența slavă nu s-a exercitat de către un dialect slav foarte unitar, ci de unul diferențiat, dar mai ales prin faptul că ea s-a exercitat pe o arie foarte vastă, deci în condiții deosebite de la o regiune la alta. Deja în timpul stabilirii slavilor pe teritoriul altădată românesc, românii locuiau un teritoriu destul de întins : o parte din Dalmația, Moesia Superior, Moesia Inferior, Banatul, Oltenia, Muntenia, Crișana, Ardealul și Moldova. Că influența slavă veche a fost variată de la o regiune la alta — adică de la un dialect românesc la altul — au înțeles-o puțini dintre cercetătorii mai vechi.

Mai toți cercetătorii de pînă astăzi ai cuvintelor de origine slavă veche din limba română n-au luat în considerare de aproape variațiile care se con-

stată în influenţa lexicală de origine slavă veche asupra limbii române de la o regiune la alta. Desigur, nu s-a neglijat faptul că unele cuvinte de origine slavă veche, din română, apar nu pe tot teritoriul român sau dacoromân, ci numai într-o parte a acestui teritoriu. Astfel, în studiile sale despre împărţirea dialectală a dialectului dacoromân, citate mai sus, la I, cap. III, § 6, E. Petrovici şi-a întemeiat concluziile şi pe diferenţele regionale dacoromâneşti în ce priveşte influenţa slavă veche. Între altele, el a arătat că *zăpadă* caracterizează numai dialectul muntenesc, conceput larg, adică cuprinzînd şi Oltenia şi Ardealul de sud, pînă la linia Alba-Iulia — Sighişoara — Miercurea Ciucului, că *omăt* se găseşte în Moldova şi Ardealul de nord. De asemenea, G. Mihăilă (*Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, Bucureşti, 1960) nu neglijează faptul că unele elemente slave vechi din română se întind numai pe o parte a teritoriului dacoromân. Astfel el arată că cuvinte ca *rariţă*, *raliţă* (p. 21) se găsesc în partea de sud a ţării, că *scoc* (p. 56) apare în regiunea Carpaţilor meridionali, că *paliţă* „nuia", „vargă", „băţ", „toiag" (p. 50) apare în Transilvania, că *golumb* (p. 89) se întrebuinţează în Banat. Despre alte cuvinte autorul spune că sînt regionale, fără a indica aria : *gînj* (p. 50), *pojar* (p. 54). Dar, la sfîrşitul lucrării sale, autorul nu caută să vadă dacă diversele elemente regionale de origine slavă nu se grupează în general în aceleaşi arii şi dacă din asemenea fapte nu putem scoate unele concluzii asupra diferenţierii dialectale a românei din epoca influenţelor slave vechi. Studii de această natură s-au făcut pînă astăzi numai în ce priveşte elementele slave vechi din cele patru grupe de dialecte române : s-a căutat să se identifice elementele slave vechi din dialectele române suddunărene ; s-a căutat apoi ca, printr-o comparaţie cu dacoromâna, să se stabilească dacă influenţa slavă veche asupra acestor dialecte s-a produs pe vremea românei primitive sau comune, — prin care se înţelegea româna de pînă la desfacerea poporului român în macedoromâni, dacoromâni, meglenoromâni şi istroromâni —, sau dacă această influenţă a avut loc după aceea. Cum am spus-o şi mai înainte, unii lingvişti au crezut că elementele de origine slavă veche, comune dialectelor dacoromân şi macedoromân, au fost împrumutate de la slavi mai înainte decît cele caracteristice unui singur dialect şi, fireşte, în epoca în care româna alcătuia o unitate şi nu era despărţită în mai multe dialecte (epoca română primitivă). Se subînţelegea astfel că, chiar dacă aceste elemente lexicale ar fi fost împrumutate într-un singur punct al teritoriului românesc primitiv, ele s-ar fi extins şi în restul teritoriului românesc, care alcătuia atunci o arie neîntreruptă. Această teză, susţinută întîi probabil de S. Puşcariu (*Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, vezi acum *Études de linguistique roumaine*, p. 119), se găseşte şi la Th. Capidan (*Elementul slav în dialectul aromân*, Bucureşti, 1925). Constatările din acest studiu sînt interesante, chiar dacă vor suferi unele modificări : macedoromâna prezintă în comun cu dacoromâna numai 72 cuvinte de origine slavă veche ; de unde concluzia autorului că influenţa slavă veche asupra românei a început pe vremea românei primitive şi a continuat după desfacerea macedoromânilor şi meglenoromânilor de dacoromâni şi istroromâni. Această concluzie pare a-şi găsi confirmarea şi în faptul că românii suddunăreni au intrat în legătură cu slavii chiar din secolul al VII-lea, pe teritoriul Pindului. Este îndreptăţit să se presupună că macedoromânii au migrat în Macedonia centrală şi de

sud în secolul al VII-lea, cel mai tîrziu în prima jumătate a secolului al VIII-lea, de cînd ne-au rămas informaţii despre atacurile unor slavi şi români (printre care şi vlahorihinii) asupra Salonicului şi Muntelui Athos (vezi mai sus, IV, cap. I, § 3). Şi este îndreptăţit să se presupună că dacoromânii, rămaşi în afara teritoriului de limbă greacă, pe un teritoriu în care, începînd din secolul al IX-lea, s-a întrebuinţat, măcar pe alocurea ca limbă de cultură (bisericească, oficială, literară) limba slavă veche, au suferit mai puternic decît macedoromânii influenţa slavilor. Căci, în Macedonia de sud, slavii sînt asimilaţi în secolul al IX-lea de greci. Cercetătorii pomeniţi fac totuşi o greşeală: este evident că aceleaşi elemente slave au putut intra în mod independent, în regiuni deosebite, aşa cum a admis I. Ş i a d b e i, *Problemele vocabularului român comun*, Iaşi, 1934, p. 37. Şiadbei crede însă, p. 4, că despărţirea românilor în mai multe ramuri fără legături între ele şi, implicit, sfîrşitul românei comune s-au petrecut în prima jumătate a secolului al VIII-lea. Aceasta ar însemna că influenţa slavă veche s-a exercitat mai ales asupra unor dialecte care nu mai aveau legătură unul cu altul. Noi credem că românii au alcătuit pînă în preajma întemeierii voievodatelor române o masă etnică cu contacte reciproce ale regiunilor vecine, din Carpaţii nordici, pînă în Pind, convieţuind în sudul Dunării şi cu slavi, albanezi şi greci, şi că limba română s-a născut deja diferenţiată în dialecte. Trebuie, aşadar, să admitem că influenţa slavă veche s-a petrecut în timpul în care românii alcătuiau o masă unică, dar că, din cauza întinderii acestei mase şi din cauză că această masă era alcătuită din mai multe grupuri care nu aveau întotdeauna strînse legături unele cu altele, influenţa aceasta s-a realizat în mod independent în fiecare dialect. Ea s-a petrecut şi după migraţiile din secolul al X-lea, pînă la românizarea slavilor din nordul Dunării sau pînă la intrarea în altă fază — mediobulgară — a limbii slave vechi, în sudul Dunării.

Diferenţele de la o regiune la alta în ce priveşte influenţa slavă veche, pe care le vom găsi pe teritoriul dacoromân, nu sînt tot atît de numeroase ca cele dintre macedoromâni şi dacoromâni şi se înţelege de ce: condiţiile în care au trăit dacoromânii şi slavii din Dacia şi care au dus pînă la urmă la românizarea slavilor au fost aproximativ aceleaşi, pentru ca influenţa slavă veche să apară aproximativ aceeaşi la toţi dacoromânii. Dar diferenţe regionale tot se găsesc, şi ele trebuie înregistrate, trebuie interpretate. Dacă această problemă nu s-a impus mai mult atenţiei cercetătorilor influenţei slave vechi asupra românei, faptul se explică în special prin scepticismul lingviştilor români cu privire la problema diferenţierilor dialectale ale dacoromânei în epoca relaţiilor noastre cu slavii vechi, deci în epoca ce se numeşte româna primitivă sau comună. Admiţîndu-se de aproape toţi lingviştii români unitatea perfectă a dacoromânei în epoca românei primitive — unii vorbesc chiar de o dacoromână comună —, nu se mai putea concepe o diferenţiere teritorială a dacoromânei, deşi atît P u ş c a r i u, *op. cit.*, cît şi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 238–239, au arătat că se produseseră unele diferenţieri străvechi în cadrul dacoromânei, chiar înainte de influenţa slavă veche. Noi am reluat mai sus ideea diferenţierii dialectale străvechi a românei şi am susţinut, IV, cap. II, § 20, că împărţirea dialectală a dacoromânei, în acea vreme, se explică printr-o împărţire în triburi sau uniuni tribale şi de obşti săteşti a poporului român, în orice caz, prin existenţa mai

multor comunităţi lingvistice în cadrul acestui popor. Este evident că existenţa unor asemenea comunităţi lingvistice ducea şi la împrumutarea unor elemente lexicale diverse de la slavii cu care românii veneau în contact. Desigur, termeni ca *blid* şi *cojoc* (vezi mai sus, cap. II, § 16), care au suferit schimbări fonetice identice greu de considerat ca apărute în mod independent pe o arie vastă, se explică prin răspîndirea lor dintr-un anumit punct pe tot teritoriul românesc primitiv, probabil pe calea vînzării produselor designate prin aceste cuvinte. Dar, altădată, împrumutarea elementelor lexicale slave s-a făcut în mod independent, în mai multe părţi ale teritoriului român şi de aceea a avut rezultate diferite : într-o regiune s-a împrumutat un cuvînt, în alta el nu s-a împrumutat. Pe de altă parte, însăşi limba slavă din Dacia prezenta deosebiri dialectale, care se reflectă în împrumuturile din română. În general se constată că ariile pe care apar aceste elemente coincid cu ariile care se disting în cadrul dacoromânei din punctul de vedere al altor fapte, aproximativ tot atît de vechi, deci cu ariile specifice dialectelor fundamentale dacoromâne. Chiar acele variaţii în influenţa slavă veche de la o regiune la alta, care se explică prin diferenţe în limba slavă veche de pe teritoriul dacoromân, diferenţe care sînt atît de ordin fonetic cît şi de ordin lexical, coincid cu variaţiile dialectale ale dacoromânei. Pentru deosebirile de influenţă slavă de la o regiune la alta a teritoriului dacoromân, în domeniul lexicului, vezi studiul meu *Variations régionales de l'influence du vieux slave sur la langue roumaine*, publicat în *Romanoslavica*, XVI, 1968, p. 31—42.

§ 3. Foarte puţini cercetători se abat de la teoria tradiţională, care admite că cea mai veche influenţă slavă asupra românei a fost exclusiv de tip paleoslovenic sau bulgar. Cel dintîi care a admis că atunci a avut loc şi o altă influenţă slavă a fost Th. Capidan, *Elementul slav în dialectul aromân*, Bucureşti, 1924. El susţinea anume că această influenţă nu e numai bulgară, dar şi sîrbă, şi se întemeia pe tratamentul ca *un* în română al slavului *ǫ* : *mǫka* > *muncă*. În sîrbă tratamentul vocalei respective este *u*, dar el a urmat unei faze intermediare *un*. Această teorie despre originea unor elemente slave din română nu poate fi respinsă ca falsă, cum s-a făcut în genere pînă astăzi de către lingvişti, deşi *ǫ* perceput de urechea românească drept *on*, a trebuit să se transforme în româneşte în *un* atunci cînd era accentuat (cf. schimbarea în elementele de origine latină : **monte* > *munte* etc.). Ne putem îndoi de justeţea integrală a tezei despre caracterul exclusiv sloven („bulgăresc") al celor mai vechi elemente de origine slavă din română. Desigur, cele mai multe elemente slave vechi din română ne-au venit de la slovenii cu graiuri de tip bulgar care se stabiliseră pe teritoriul locuit de români. Dar imediat la vest de ei locuiau sîrbocroaţii, stabiliţi acolo în aceeaşi vreme cu slovenii în Bulgaria, şi poate că unii sîrbi locuiau chiar pe teritoriul românesc primitiv, acolo unde se găseau strămoşii istroromânilor. De aceea, după secolul al VII-lea, au putut intra şi unele elemente sîrbeşti în limba noastră. Dealtfel printre termenii de origine slavă veche se găsesc şi unii care sînt consideraţii în general ca sîrbeşti : *a grăi*, *ię* „da". S-ar putea admite că aceste cuvinte existau şi la slavii din Moesia Superior şi chiar din Dacia, la care se constată dealtfel şi alte sîrbisme (e drept însă că nesigure: mă refer la accent). Dar s-ar putea admite şi originea exclusiv sîrbească a acestor cuvinte. Printre elementele sîrbeşti vechi trebuie considerate, desigur, şi *mîzgă*, *năvîscă*, *slîncă*, care

nu pot avea la bază v. sl. *mězga, nevěstka, stěnka*, care ar fi trebuit să dea **m(ę)azgă, *nev(ę)astcă, *st(ę)ancă*, ci numai **mezga, *nevestka, *stenka*, așa cum ar trebui să sune cuvintele în sîrbă, chiar din patria primitivă a slavilor. Româneștile **mezgă, *nevestcă, *stencă* s-au dezvoltat apoi pe cale fonetică în **măzgă, *năvăscă, *stăncă*, iar primele două cuvinte au suferit schimbarea fonetică neînregistrată pînă acum de lingviștii români, care a avut loc și în cuvintele *vîsc, vîslă* (vezi V, cap. III, § 1, nr. 2). Și mai putem admite că o influență asupra limbii române au exercitat și dialectele slovene (slovene, nu în sensul că ar participa la limba slovenă, ci în sensul că sînt dialectele slovenilor, pomenite de greci, deci ale vechilor slavi stabiliți în Peninsula Balcanică din Bulgaria de la răsărit de linia Iskăr–Salonic — acestea aveau *e* pentru *ě* —, cu care românii veneau în contact în părțile de răsărit ale teritoriului românesc primitiv (unii români chiar locuiau pe acest teritoriu bulgar). Pe de altă parte, se poate admite că românii au venit în contact, în această epocă, și cu dialecte slave care pierduseră nazalitatea vocalelor *ę* și *ǫ*. Dar aceasta se poate presupune în primul rînd despre unele graiuri bulgare din sudul Dunării și despre unele graiuri sîrbești. Astfel, un cuvînt ca *șagă* nu trebuie considerat în mod necesar ca pătruns în română după secolul al XI-lea, cînd vocalele nazale s-ar fi redus în bulgară și în general în limbile slave la *e, ă, ia, u* și cînd deci v. sl. *šęga* ar fi sunat la bulgarii de răsărit *šega*. El poate fi un împrumut făcut de români chiar înainte de acest veac, din limba unor slavi din Bulgaria propriu-zisă, care vor fi pierdut nazalitatea vocalelor *ę* și *ǫ* în patria primitivă a slavilor. Numai prin reacțiune la astfel de graiuri, ca și la cele sîrbești, un verb ca v. sl. *mažati, mazǫ* „ung", care ar fi trebuit să dea în română *măjesc* (în Bihor avem *mujesc*; vezi *Cum vorbim*, III, nr. 3—4, p. 46), a ajuns să sune *mînjesc*, ca și cum ar fi avut o vocală nazală și în temă. Românii se învățaseră să creadă că, acolo unde bulgarii și sîrbii (într-o fază mai veche a limbii lor) au *-ă-* sau *-a-* trebuie să pronunțe *ăn* și *în*. Dar aceste cazuri sînt excepționale: de fapt, elementele de origine slavă care au pătruns în limba română în această perioadă prezintă în general fonetismul dialectelor slave care vor da naștere limbii bulgare de mai tîrziu; elementele de origine sîrbocroată, eventual și slovacă (vezi mai sus, I, cap. IV, § 13, și V, cap. I, § 5) sînt puține la număr. Chiar și atunci cînd unele elemente de origine slavă din limba română nu se găsesc în limba bulgară literară, ci numai în dialecte ale bulgarei, sau lipsesc în bulgară și se găsesc numai în alte limbi slave, trebuie să admitem tot o influență a unor dialecte slave de tip bulgar, de pe teritoriul românei primitive (bineînțeles, dacă fonetismul cuvintelor în discuție e de tip bulgar). M i h ă i l ă, *Date noi în etimologia slavo-română (Pe baza materialului dialectal bulgar)*, în *SCL*, XIII, 1962, p. 371—392, apărut și în traducere bulgară: *Njakoi văprosi na slavjano-rumănskite jezikovi otnošenija, Izvestija na Institut za bălgarski ezik*, IX, Sofia, p. 29—45), înregistrează nu numai cuvinte dacoromâne de origine slavă veche, care au corespondent sau semantism identic uneori în unele dialecte bulgare de azi[1], dar și cuvinte care, neavînd corespondent

---

[1] *Poting laz, streașină, virtelniță, stînjen* (fonetism), *cocor, pinten, prund, circă, gleznă, noroc, zdravăn, pestriț, delniță* (care este totuși sîrbesc, cum arată accentul), *șipcă, steag, mîndru* (semantism).

în aceste graiuri, apar în celelalte limbi slave sau în vechea slavă sau nu apar în nici una[1], deși prezintă în română fonetism de tip bulgar.

§ 4. Influența slavă veche asupra poporului român s-a exercitat la început ca o influență de la un popor la altul vecin, cu aproape aceeași organizare socială. Atunci cînd au ocupat teritoriul românesc, slavii erau organizați tot gentilic, ca și unii români, deci în ginți și triburi, conduse de un cneaz, numit *kŭnędzĭ*, și au rămas cîteva secole organizați astfel. Numai slavii din sudul Dunării, care au venit în contact cu economia feudală a Bizanțului și a Apusului, chiar în secolul al VII-lea, au ajuns atunci la o societate feudală, deci cu clase. Organizarea feudală trebuie să se fi accentuat atunci cînd, după supunerea slavilor din Bulgaria de către bulgarii de neam turc, s-a ajuns la o aristocrație de origine turcă, ce se numea *boljare*, sing. *boljarinŭ* „boier" (cum vom vedea mai jos, V, Cap. I, § 7). Termenul acesta, de origine uralo-altaică, a pătruns și în română. Românii din Bulgaria au ajuns șerbi ai unor boieri bulgari desigur numai începînd din secolul al VIII-lea. După secolul al VIII-lea apare și la nordul Dunării o boierime slavă, care apoi s-a românizat. În această epocă, se creează la slavii din părțile de la vestul și nordul Daciei, sub model occidental (carolingian), instituția feudală a voievodatului (*vojevoda* „conducătorul războiului"). Existența unor voievodate române și româno-slave în Crișana, Ardeal și Banat, pentru veacurile al X-lea și al XI-lea, poate chiar pentru veacul al IX-lea, este foarte probabilă : asemenea voievodate sînt pomenite de Notarul anonim al regelui Bela al Ungariei (fie Bela al III-lea, fie Bela al IV-lea, deci circa 1 200—1 250) ; în cronica poporului unguresc, pe care a scris-o acest notar, vorbind de cucerirea Ardealului de către unguri, el pomenește pe Menumorout, pe Gelou, pe Kean și pe Glad și Ahtum, aceștia doi din urmă voievozi din Banat. Desigur că nu se poate vorbi de mase compacte de slavi ; voievodatele pomenite de notar erau locuite în primul rînd de români ; slavii aveau numai conducerea unora din ele. Prin existența unor voievodate româno-slave pe teritoriul dacoromân, deci prin existența unei aristocrații slave pe pămîntul românesc de astăzi, explica P. P. Panaitescu (*Interpretări românești*, p. 57—60) chiar pătrunderea limbii vechi slave la români, ca limbă bisericească și ca limbă oficială (de stat), și foarte probabil că în această privință învățatul bucureștean avea dreptate (vezi mai jos, V, cap. I, § 6—11 ; faptul, este admis și de C. C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, București, 1975, p. 191) ; dar voievodatele conduse de români au introdus limba slavă ca limbă a bisericii datorită numai faptului că erau ortodoxe și în vecinătatea voievodatelor slave. P. P. Panaitescu mai explica (*op. cit.*, p. 51—56), prin aristocrația slavă de pe pămîntul românesc, — aristocrație care mai tîrziu s-a desnaționalizat, devenind o aristocrație românească — însăși influența slavă asupra limbii române. Este evident că, și în această privință, avea dreptate, dar, cum am spus-o deja (cap. I, § 4 ; vezi însă mai ales V, cap. I, § 7), numai pentru perioada de mai tîrziu a influenței slave vechi, nu și pentru cea de la început. Această aristocrație slavă a putut impune mulți termeni

---

[1] *Zăvor, nicovală, scovardă, lăstun, cîrstei, scund, treaz*, care sînt și în slava veche, și *tîrnomată, per(i)nă, minge, gît* (acesta, mai degrabă dac), *pleată, pag, tînjală, tretin, mlaștină, zdreanță, morcilă*, care sînt numai în alte limbi slave.

referitori la viaţa feudală şi multe nume de locuri. Ea va impune şi o antroponimie slavă la români. Dar influenţa slavă veche la români se explică nu numai prin feudalismul slav, ci, ca şi mai înainte, şi prin raporturile directe de la popor la popor. În nordul Dunării, desigur nu toţi slavii erau boieri. Unii vor fi rămas organizaţi mai departe gentilic, alţii vor fi devenit şerbi. Toţi aceştia, ca agricultori şi pescari, aveau probabil legături economice cu agricultorii şi păstorii români, cu care schimbau o parte din produse. Pînă la urmă, slavii din nordul Dunării, fie ei boieri, fie ei ţărani, s-au românizat, întrucît erau în minoritate faţă de români, şi atunci, desigur, un nou contingent de elemente slave au pătruns în limba românească. Acest proces a avut loc probabil prin secolul al XI-lea, cel mai tîrziu al XII-lea, şi pe tot teritoriul dacoromânesc, adică în Ardeal, Crişana, Maramureş, Banat, Oltenia, Muntenia şi Moldova.

§ 5. După secolul al VII-lea, albanezii locuiau în Munţii Dinarici, de la Sarajevo spre sud, şi pe teritoriul care se întindea de la nord de Niş pînă la Scopie şi Valona ; dar la Niş şi Scopie locuiau atunci şi numeroşi români, anume macedoromâni şi meglenoromâni, iar la nord-est de albanezi, locuiau atunci viitorii morlaci, din care se trag istroromânii. Că albanezii au trăit în această vreme la Niş, Skopie şi Valona rezultă din faptul că numele topic sîrb (de origine antică : tracă sau iliră) *Niş* (< lat. *Naissus*) şi numele topice albaneze, de asemenea de origine antică, *Shqup* (< lat. *Scupi*), *Ştip* (< lat. *Astibus*) şi *Vllorë* (< *Valona* < **Aulona* sau **Avlona* ; cf. v. gr. Αὐλών, -όνος), prezintă o evoluţie fonetică exclusiv albaneză. După anul 1 000, albanezii de la Niş se vor retrage mai spre sud sau vor deveni sîrbi. Această convieţuire cu românii pe un teritoriu destul de întins, timp de cîteva secole (cu macedoromânii, meglenoromânii şi românii din Serbia medievală, convieţuirea va continua şi după aceea) a avut ca urmare faptul că în acest timp, au pătruns în limba română o serie de elemente lexicale albaneze şi faptul că au pătruns o serie de elemente lexicale româneşti în limba albaneză. P h i l i p p i d e considera ca împrumuturi din albaneză, dar cele mai multe nesigure, următoarele cuvinte (vezi *Orig. rom.*, II, p. 748—749, unde totaliza rezultatele de la p. 694—743) : *Andilandi* „numele unei păsări măiestre din basme" (alb. *dëllëndyshë* „rîndunică"), *căpută* (alb. *këpucë*), *călbază* (*gălbază*) (alb. *këlbazë, gëlbazë*), *cătun* (alb. *katunt*), *chelbe* (alb. *qélp*), *coacăză* (alb. *koqëzë*), *copac* (*copaciu*) (alb. *kapaç*), *curpăn* (alb. *kulpër, kulpëre, kurpul*), *dîrstă* (alb. *dërstilë, trëstilë*), *ghimpe* (alb. *gjëmp*, dar mai ales *gljimp, gljëmbë* „spin"), *ghiuj* (alb. *gjysh*), *gresie* (alb. *gërésë*), *groapă* (alb. *gropë*), *hudiţă* (alb. *udhë*), *lehăiesc* (alb. *leh*), *moş* (alb. *motshë, moshë*), *muşc(oiu)* „catîr" (alb. *mushk*), *pală* „strat subţire" (alb. *palë*), *pupăză* (alb. *pupëzë*), *razăm* (alb. *rëzë, rëxim*), *stărvesc* (sens neclar) (alb. *stërvit*), *strepede* „vierme al brînzei" (alb. *shtrep*), *şopîrlă*, format cu sufixul *-îrlă* (care se găseşte şi în *codîrlă*), de la **şop-* (alb. *shapi*), *uluc* (alb. *luk, uluk, flug*), *zăcaş* „ucigaş" (alb. *xakësh*). Îndoiala lui Philippide pentru cele mai multe din ele e îndreptăţită : unele sînt, în mod sigur, tracodacice, altele greceşti etc., cum dealtfel le socotesc pe unele din ele Rosetti şi alţi cercetători. Ca elemente sigur albaneze trebuie considerate : *călbază, chelbe, ghimpe, ghiuj, gresie, pupăză*, care prezintă fonetisme sau sufixe albaneze, probabil şi *cătun* şi *moş*. Foarte probabil trebuie adăugat *fară*, discutat de noi mai înainte (IV. cap. II, § 16),

dacă acesta nu e de origine germanică (cf. longobard *fara* „neam"), precum și *coacăză* și *lai* (alb. *laj*); în mod sigur trebuie adăugat **barz* „alb", fem. *barză* (vezi mai jos, § 8).

Printre cuvintele de origine albaneză trebuie să socotim și pe cele care sînt de origine latină, dar au fost împrumutate de români de la albanezi. Acest lucru se poate recunoaște după evoluția fonetică a cuvîntului, care nu este cea românească, ci cea albaneză. Astfel v. rom. *fsat* „sat" (> *sat*), care vine din lat. *fossatum* „așezare înconjurată cu șanț" (pentru a se apăra de dușmani) (deci un fel de cetate), prezintă evoluția fonetică albaneză: dispariția lui *-o-* neaccentuat înainte de accent (cf. alb. *fšat*). Este drept că acest fenomen fonetic apare cîteodată sporadic și în limba română; totuși, în cuvîntul discutat, fenomenul trebuie socotit ca albanez, căci acolo faptul e normal (vezi Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 642). Faptul că, în albaneză, în preajma anului 1 000, *s* a devenit *š* ne obligă să concludem că termenul a pătruns în română înainte de această dată.

Nu putem stabili mai amănunțit domeniile vieții la care se referă termenii de origine albaneză din limba noastră. Ei sînt, însă, în primul rînd, rustici și păstorești. Prezența lor în română se explică prin împrejurările de viață identice ale celor două popoare — aceleași ocupații; dar unii albanezi erau meseriași și locuiau în orașe — și prin conviețuirea în parte pe același teritoriu. Important e însă faptul că unele din împrumuturile albaneze ale românei denumesc aspecte ale organizării sociale. Astfel *cătun* și *sat*, care se referă la așezările unei ginți, *ghiuj* (care la început, desigur, nu avea sensul peiorativ de azi, căci în albaneză înseamnă „bunic"), *moș*, care denumeau pe întemeietorul unei ginți sau al unui sat[1], și *fară*, care denumea ginta.

§ 6. Pătrunderea unor termeni slavi și albanezi în română a avut ca urmare dispariția termenilor corespunzători latini. Despre posibila dispariție a unor cuvinte latine în epoca influenței slave, vezi deja cele spuse de noi mai sus, III, cap. V, § 5—7, unde, plecînd de la listele de cuvinte latine dispărute în română, stabilite de T. Papahagi și I. Fischer, am discutat dispariția unor elemente în epoca de formare a românei. Vom adăuga aici altele, despre care putem afirma cu siguranță că au dispărut în această epocă.

Înlocuirea unor elemente latine cu elemente slave a fost admisă de însuși Tache Papahagi. Acest învățat a arătat, *GS.*, IV, p. 93—94, că termeni geografici cum sînt *campus*, adj. *sessus*, *plagius*, *vallis*, *mons jugum* „lanț de munți", „platou", „vîrf", s-au păstrat; dar că alți termeni geografici, ca *apex* (care nu e numai geografic), *clivus*, *collis* și *collina* au dispărut. *Apex*, credem noi, a fost înlocuit cu *vîrf* de origine slavă; deci, poate, a fost utilizat pînă atunci; *collis* și *collina* au fost înlocuite cu *deal*, zice Papahagi. Dar poate, *deal* s-a impus pentru că *mons* însemna și „deal" sau „colină".

Dintre termenii panromanici (vezi Fischer, *op. cit.*, p. 446) au dispărut în epoca românei primitive, fiind înlocuiți cu elemente slave vechi, următorii: *aetas* „vîrstă", *amo* „iubesc", *avarus* „zgîrcit", *corpus* „trup", *calvus* „pleș(uv)", *crusta* „coajă", *debeo* „trebuiesc", *dexter* „iscusit", *erro* „greșesc",

[1] În epoca românei primitive sau imediat după aceea a trebuit să se formeze derivatul *moșie*, care denumea la început pămîntul unei ginți, stăpînit în devălmășie.

fallo „greşesc", *fons* „izvor", *hortus*, „grădină", *infernum* „iad", *laboro* „muncesc", *mata* „rogojină", *monachus* „călugăr", *nassa* „vîrşă", *nego* „tăgăduiesc", *nudus* „gol", *opera* „treabă", „muncă", *orno* „împodobesc", *paro* „pregătesc", *pauper* „sărac", *persona* „obraz", *pietas* „evlavie", *poena* „pedeapsă", *probus* „cinstit", *rumor* „zgomot", *soleo* „obişnuiesc", *stagnum* „mlaştină", *stren(u)a* „daruri" (pe care şi le făceau romanii la sărbători), *veto* „opresc". Ei au fost înlocuiţi cu termenii slavi pe care i-am utilizat pentru a indica sensul lor.

§ 7. Noile condiţii sociale în care trăiau românii, în special dacoromânii, după secolul al VII-lea, izolarea de lumea bizantină şi orizontul spiritual al vieţii gentilice, au favorizat unele dezvoltări semantice, care, altfel, n-ar fi avut loc.

Cuvîntul *solz* a fost considerat de unii pînă acum drept continuatorul adjectivului latin *solidus* „solid". Scriban n-a fost satisfăcut de o asemenea etimologie şi a admis că termenul în discuţie are la bază pe v. sl. *složŭ* „mucozitate". Evident, etimologia lui Scriban este falsă, neconvenind nici din punct de vedere fonetic, nici din punct de vedere semantic. Precum am arătat în *SCL*, VIII, 1957, p. 513—516, trebuie să revenim la etimologia lui H. Jarník, *Romanské etimologie (Časopis pro moderní filologii a literatury*, IX, 1922—1923, p. 56—59) : lat. *solidus* „moneda de aur (începînd de la Constantin cel Mare)". Asemănarea dintre solzii peştilor şi monedele de aur sau de argint a provocat metafora. Cuvîntul a sunat la început **sold*, dar pe baza pluralului *solḑi*, s-a creat singularul *solḑ*. Evoluţia semantică s-a putut produce numai cînd în Dacia au devenit rare monedele de aur bizantine, deci începînd din secolul al VII-lea. Mai exact, s-a procedat la întrebuinţarea figurată, stilistică, a cuvîntului, cu noul sens de „solz", cînd monedele de aur bizantine s-au rărit, iar uitarea sensului propriu a avut loc mai tîrziu, poate chiar după secolul al X-lea, şi a fost, probabil, provocată de faptul că româna a primit un nou termen, de origine mediogreacă, pentru a denumi moneda de aur, *perper*.

Întrebuinţarea cuvîntului *solz* cu sensul de „solz" a avut consecinţa că acel cuvînt care însemna la început „solz", *scamă* (< lat. *squama)*, a căpătat un nou sens, cel actual, şi l-a pierdut pe cel vechi.

Cuvîntul macedor. şi băn. *zbor* „vorbă" (< v. sl. *sŭborŭ*, bulg. şi sîrbocr. *sbor* „adunare") a trebuit să aibă la origine acelaşi sens ca şi etymon-ul slav, deci „adunare". Evoluţia semantică a fost provocată de aceleaşi împrejurări sociale, care au făcut ca termenul *cuvînt* să capete sensul de „vorbă", „discurs" (vezi mai sus, III, cap. V, § 8). Ea se găseşte şi la cuvîntul sîrb (şi bulg.) *sbor*, dar acesta a păstrat şi sensul iniţial „adunare".

I. Pătruţ, în *CL*, II, 1957, p. 295—296), susţine că românii, fiind multe veacuri de-a rîndul păstori transhumanţi, n-au putut avea cimitire, ci numai morminte izolate şi că cel mai vechi cuvînt pentru a denumi cimitirul a fost *morminţi* (să se remarce şi genul masculin al substantivului, existent deja în latina populară (vezi mai sus, II, cap. IV, § 9) ; *morminte, mormînturi* ; căci acest plural apare cu sensul de „cimitir" în Banat, pe ţărmul Mării Negre, (de fapt la Ismail şi în delta Dunării), la Nistru (anume pe cursul Nistrului inferior, la sud de Tighina), la aromâni şi meglenoromâni (se trimite la *ALR*, I, vol. II, h. 301, şi *ALRM*, I, vol. II, h. 423) (desigur, în delta Dunării şi la Nistru avem a face cu un fapt adus din Ardeal în epoca feudală). Pătruţ mai

face presupunerea că, în satele lor răsfirate, românii nu aveau cimitire, ci numai morminte izolate, ceea ce ar fi dus la întrebuințarea acestui plural cu sensul de „cimitir". Eu cred că românii au cunoscut întotdeauna cimitirele, căci, dacă n-au avut ei cimitire, au avut grecii, albanezii și slavii printre care locuiau în sudul Dunării. Dar, foarte probabil, au avut și ei cimitire : cuvîntul *cimitir* din Oltenia, Muntenia și Dobrogea poate fi rezultatul unei contaminații între *cimiter*, de origine latină, atestat pentru sudul țării (vezi *Dicț. Acad.*, sub voce), și *kimitir*, păstrat în Muntenia (la nord de București), de origine bizantină (vezi mai sus). Putem socoti pe *morminți* un „fel" de calc lingvistic după bulg. *grobište* „cimitir", sîrbocr. *groblje* „cimitir", derivate de la *grobŭ* „mormînt". Presupunerea a fost deja făcută de P ă t r u ț, p. 295, nota 18, dar este respinsă de el ca puțin probabilă.

§ 8. Unele dezvoltări semantice care se explică prin condițiile psihice generale umane ale indivizilor vorbitori, relevate de Ov. D e n s u s i a n u, *Semantism anterior despărțirii dialectelor române*, în *GS*, II, p. 1—2 și 310—327, au avut loc în această epocă. Astfel, derivatul *nebun* „care nu este bun", deci „rău" sau „nici bun, nici rău", a căpătat în dacoromână și meglenoromână sensul actual, de „nebun" (la macedoromâni s-a păstrat unul din sensurile inițiale : cel de „rău". Nu este exclus însă ca această evoluție semantică, caracteristică numai dacoromânei și meglenoromânei, să se fi petrecut în epoca următoare (de după secolul al X-lea, pînă în al XIV-lea), cînd meglenoromânii încă mai aveau legături cu dacoromânii.

Poate, în această epocă, adjectivul feminin *barză* „albă" a devenit în dialectul muntenesc numele păsării, înlocuind un mai vechi *čicoańe* (< lat. *ciconia*), care se mai găsește încă în Banatul de sud. Adjectivul **barz* „alb" a dispărut din graiul muntenilor. În restul teritoriului dacoromân adjectivul nu exista sau a dispărut în toate formele sale.

§ 9. Multe evoluții semantice din epoca preliterară sînt explicabile prin ocupația de atunci a unei mari părți a românilor, păstoritul (ele ne arată viziunea despre lume a păstorului, orizontul lui intelectual). Cel dintîi care a încercat astfel de explicații ale unor evoluții semantice lexicale este Ov. D e n s u s i a n u, (deja în *Bul. Soc. Fil.*, II, p. 11 și în C a n d r e a și D e n s u s i a n u, *Dicț. etim.*, nr. 560 și 664, unde sînt discutate cuvintele *făt, fată* și *frupt* ; deși dicționarul este scris împreună cu I. A. C a n d r e a, desigur explicația semantismului acestor cuvinte aparține lui Densusianu, care s-a ocupat mereu cu reflexele păstoritului la români). Cam în același timp și S. P u ș c a r i u (*Locul limbii române între limbile romanice*, vezi acum *Études*, p. 40—41) explica unele evoluții semantice românești prin viața în munți a românilor : această viață nu se poate concepe decît ca o viață de păstori. În anul universitar 1934—1935, D e n s u s i a n u a ținut la Universitatea din București un curs intitulat *Aspectele lingvistice ale păstoritului*, curs care a fost numai litografiat. Vom da aici numai puține din faptele relevate de acești cercetători.

Cuvintele *făt* și *fată* însemnau la început puiul unui animal, în special al oii, ca în alte limbi romanice (lat. *fetus* „sarcină", „fiu", lat. *feta* „femeie însărcinată", „femelă"). În română ele înseamnă „băiat", „fată", adică sînt întrebuințate numai în legătură cu oamenii (dar *făt* înseamnă rar și „puiul unui animal"). Extinderea și la om, și mai ales utilizarea acestor ter-

meni cînd e vorba de om, nu se puteau realiza, după cei doi învăţaţi, decît de către nişte păstori. Cuvîntul *frupt* (< *fructus*), care în latină însemna „produs", „fruct", a ajuns să însemneze „carne", „grăsime", „lapte" şi „orice aliment gras". Evoluţia semantică, care se găseşte şi în alte regiuni din Apus, este explicată, la noi ca şi acolo, prin păstorit. Dar, în aceste două cazuri, evoluţia semantică se poate explica şi prin agricultori, care sînt de obicei crescători de vite mari, ceea ce Candrea şi Densusianu nu spun. Cuvîntul *a înţărca* a însemnat la început „a da (mielul) la ţarc (împreună cu oile)" şi se întrebuinţa deci numai despre miei. Cuvîntul s-a extins apoi şi la oameni. Pentru cineva care locuieşte în munţi, soarele pare că sare în momentul cînd răsare dintre brazi, dimineaţa. De aici cuvîntul *a răsări*, adică „a sări". Termenul a fost aplicat apoi şi răsăririi plantelor. Pentru cine stă pe munte, cel care merge de acolo în altă parte, se cufundă, se coboară în pădure. Aşa se explică de ce *a merge*, care în latină însemna „a se cufunda", a ajuns să însemne „a merge".

Viaţa aproape exclusiv păstorească a unei mari părţi a poporului român, din această perioadă a dus şi la unele expresii care nu se pot explica fără ea. În articolul *Expresia „a făgădui marea cu sarea"*, publicat în *Cugetul românesc*, I, (1922), p. 395 şi urm., şi în traducere franceză în *Études*, p. 121—124, — noi vom folosi textul francez —, S. Puşcariu arăta că această expresie se explică numai prin păstori. În expresii echivalente cu cea în discuţie, apar, în diferite limbi munţii de aur, albastrul cerului etc., adică lucruri rare sau imposibil de obţinut. De aici rezultă că, pentru românii care au creat această expresie, marea şi sarea au fost lucruri foarte greu de văzut sau de obţinut. Pentru acest motiv, autorul credea (p. 122) că expresia pomenită n-a putut fi creată decît în partea occidentală a Peninsulei Balcanice, adică în Iugoslavia, unde sarea era foarte rară şi se aducea de pe coasta dalmată, unde ea era obţinută din apa mării. Puşcariu mai afirma (*ibid.*) că populaţia care a creat această expresie era una de păstori, aceştia avînd mare nevoie de sare pentru pregătirea brînzeturilor. Învăţatul clujean identifica pe aceşti români cu românii din Serbia şi Croaţia medievală (strămoşii istroromânilor) şi admitea că extinderea expresiei pomenite la nordul Dunării s-a făcut datorită relaţiilor şi comunicaţiilor dintre românii din Serbia şi cei din Dacia, confirmate, după el, şi de asemănările de limbă dintre istroromâni şi dacoromânii vestici. Totuşi Puşcariu admitea şi o migraţie a românilor rotacizanţi din sudul Dunării la nord , migraţie cu care ar fi fost adusă şi expresia în discuţie. Eu mă opresc la părerea că expresia a fost creată în Iugoslavia între secolele al X-lea - al XIV-lea şi că s-a răspîndit repede după crearea ei şi la dacoromâni, prin migraţii ale rotacizanţilor, dar şi fără migraţii de oameni.

Putem adăuga aici şi cîteva fapte nerelevate pînă acum. Desigur, şi expresia : *a se băga* (sau *a intra*) *sub pielea cuiva* se explică tot prin păstorit. Se ştie că insecta numită *căpuşă* se înfinge în pielea oilor şi le suge sîngele, ceea ce dă impresia că s-a băgat sub pielea animalului. Şi sensul de „mugur" al cuvîntului *căpuşă* (*i-a dat căpuşa* se zice despre viţa de vie) se explică tot prin păstori. De aici şi verbul *(în)căpuşesc* „înmuguresc". Tot prin păstori se explică sensul „buze" al aceluiaşi cuvînt din expresia : *Ce are-n guşă, şi-n căpuşă* „Ce are în suflet, are şi pe buze", „E sincer". În această epocă s-a creat, poate, şi expresia *a ridica pe cineva de coadă-n sus* „a face plăcere (cuiva)",

existentă de exemplu în Moldova de sud şi explicabilă tot prin păstori, dar şi prin crescătorii de vite agricultori.

Alte evoluţii semantice, care, după noi, au avut loc în această epocă au fost explicate prin păstorit de Ov. D e n s u s i a n u, *Semantism anterior despărţirii dialectelor române*, *GS*, II, p. 1—20 şi 310—327. Astfel, la p. 2—3, acest învăţat explică sensul nou de „dor" al cuvîntului dacoromân şi macedoromân *dor* (la origine „durere"), ca şi evoluţia cuvintelor macedoromâne *dureare* şi *durut* (acestea de la „durere" şi „durut" la „iubire" şi „iubit"), prin faptul că transhumanţa îi separa pe soţi timp de o jumătate de an.

existentă de exemplu în [illegible] de sud și explicabilă tot prin păstori, cît și prin [illegible] de viță aplicative.

[illegible] evoluții semantice, care, deși nu s-au ivit în această epocă, nu au fost [illegible] prin păstorit de O v. D e n s u s i a n u, Semnificat [illegible] (O. S. II, p. 1–20 [illegible] Așadar, [illegible] poate învăța explica sensul nou de „dor" al cuvîntului [illegible] [illegible] „durere", ca și evoluția cuvintelor [illegible] durere și dureri [illegible] de la „durere" [illegible] și „dor" [illegible] [illegible] [illegible] de [illegible].

[illegible] Pentru cineva care locuiește în munți, soarele pare să apună în momentul cînd trece dintre brazi, dimineața. De aici cuvîntul a răsări, adică „a sări". Termenul a fost aplicat apoi și răsăritul plantelor. Pentru cine stă pe munte, cel care merge de acolo în văi pare că se cufundă, se scufundă în pădure. Așa se explică de ce a merge, care în limbă înseamnă „a se cufunda", a ajuns să însemne „a merge".

Viața aproape exclusiv păstorească a unei mari părți a poporului român, din această perioadă, a lăsat cîteva expresii care nu se pot explica fără ea. În articolul lui [illegible], publicat în [illegible] I, (1922), p. [illegible] și urm. [illegible] în Études, p. 121–124, – noi vom folosi textul [illegible] – [illegible] arăta că această expresie se explică numai prin păstorit. În expresii echivalente cu cea în discuție, apar, în diferite limbi [illegible] [illegible], adică lucruri care sînt imposibil de obținut. [illegible] pentru românii care au creat această expresie, [illegible] foarte greu de văzut sau de obținut. Pentru acest motiv, [illegible] (p. 122) că expresia pomenită n-a putut fi creată decît [illegible] a Peninsulei Balcanice, adică în Iugoslavia, unde sarea era [illegible] de pe coasta dalmată, unde ea era obținută din apa mării. [illegible] afirma (ibid.) că populația care a creat această expresie [illegible], aceștia avînd [illegible] nevoie de sare pentru pregătirea brînzei [illegible] identifica pe acești români cu românii din Serbia [illegible] (strămoșii istroromânilor) și admitea că [illegible] expresiei [illegible] la nordul Dunării s-a făcut datorită [illegible] și [illegible] dintre românii din Serbia și cei din Dacia, confirmate, după el, [illegible] de limbă dintre istroromână și dacoromâna [illegible]. [illegible] admitea și o migrație a românilor [illegible] din sudul Dunării la nord, migrație cu care ar fi fost adusă și expresia în discuție. Eu [illegible] expresia a fost creată în Iugoslavia între secolele al X-lea și XII-lea și că s-a răspîndit repede după crearea ei și la dacoromâni prin migrații de [illegible], dar și fără migrații de [illegible].

[illegible] cîteva fapte [illegible]. Desigur, și expresia [illegible] se explică tot prin păstorit. Se știe [illegible] se înfige în pielea oilor și le suge [illegible], [illegible] sub pielea animalului. Și sensul de „[illegible]" și [illegible] se explică tot prin păstori. De aici și verbul [illegible] „[illegible]". Tot prin păstori se explică sensul „[illegible]" al acestui cuvînt din expresia: [illegible] „Ce are în suflet, are și pe [illegible]". [illegible] în această epocă, [illegible] și expresia [illegible] „a face plăcere (cuiva)".

PARTEA A V-A

LIMBA ROMÂNĂ PRELITERARĂ
(din secolul al X-lea pînă în secolul al XIV-lea)

CAPITOLUL I

EVENIMENTELE ETNICE ŞI SOCIALE DE PE TERITORIUL LOCUIT DE ROMÂNI DIN SECOLUL AL X-LEA PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XIV-LEA ŞI REFLEXELE LOR LINGVISTICE

§ 1. După deplasările ramurilor de sud şi vest ale poporului român (macedoromânii, meglenoromânii şi rotacizanţii) de pînă prin secolul al X-lea, despre care am vorbit mai sus, la IV, cap. II, limba românească se vorbea nu numai pe teritoriul românesc primitiv, — care era acum locuit şi de slavi —, ci pe aproape toată aria de limbă sîrbă, precum şi în Macedonia, eventual şi în Dalmaţia. Poporul românesc, intrat în contact cu noi triburi slave (sîrbeşti, ucrainene, chiar croate), care se găseau pe calea transformării lor în popoare deosebite, începe să sufere şi influenţa acestora, dar, în acelaşi timp, exercită el însuşi o influenţă asupra lor. O nouă perioadă se anunţă în dezvoltarea poporului român şi a limbii sale. Întîmplarea a făcut însă ca această nouă perioadă să fie caracterizată şi prin contactul cu alte popoare, care au pătruns în secolul al X-lea pe teritoriul locuit de români în nordul Dunării. Datorită faptului că slavii erau aici în număr mai mic, precum şi faptului că românii se puteau sprijini, în rezistenţa lor la acţiunea de asimilare de către neamurile străine, pe existenţa Carpaţilor şi a codrilor din zona de dealuri şi de la cîmpie, numai acest teritoriu avea să rămînă patria poporului român. Pe de altă parte, dezvoltarea poporului român de pînă în secolul al X-lea era de aşa natură, încît în acest secol el trece, pe aproape tot teritoriul de la nord de Dunăre, la organizarea socială caracteristică feudalismului timpuriu. Avem aşadar condiţii noi de dezvoltare a limbii române. Am spus mai sus (IV, cap. II, § 19) că, în fond, româna primitivă continuă şi după secolul al X-lea, aşa întrucît abia prin secolele al XIII-lea - al XIV-lea se rupe legătura între cele trei mari ramuri ale românimii : dacoromânii, macedoromânii (cu meglenoromânii) şi istroromânii. Totuşi, pentru că în secolul al X-lea dezvoltarea limbii române suferă o cotitură extrem de importantă, iar noua fază a românei primitive prezintă aspecte radical deosebite de cele ale fazei mai vechi, socotim potrivit să dăm noii faze a limbii române, care începe în secolul al X-lea şi se încheie, cum vom vedea mai jos, spre mijlocul secolului al XIV-lea, numele de l i m b ă r o m â n ă p r e l i t e r a r ă.

§ 2. Pe la 890, pecenegii, un neam de limbă turcă, gonesc pe unguri din Atelkus. Aceştia, o populaţie de limbă finougrică, deci înrudită cu finezii, carelienii, zirienii, mordvinii, ostiacii şi cu alte popoare din URSS, dar amestecată şi cu turci, pe care i-a asimilat, moştenind de la aceştia multe cuvinte, ocupă în 896 Panonia. În secolul al X-lea, unele triburi maghiare pătrund în Ardealul de nord-vest şi în regiunea Bălgradului (actualei Alba-Iulia). Notarul anonim al regelui Bela relata, după tradiţie, că, în nord-vestul Ardea-

lului propriu-zis (deci la est de Crişana), se găsea voievodatul român al lui Gelou, şi că, după moartea acestuia în lupta cu ungurii, supuşii lui Gelou s-au închinat acestora. Conducătorul de pe la anul 1 000 al ungurilor de la Bălgrad se numea *Gyula* ; numele său s-a adăugat la numele maghiar al oraşului, rezultat prin traducerea toponimicului slav *Bőlŭgradŭ* în maghiară : *Fehérvár*, „Cetatea Albă", de unde *Gyula-Fehérvár* (despre ungurii de la Bălgrad, vezi D. Onciul, *Originile Principatelor române*, Bucureşti, 1899, p. 128—130). Pătrunderea unor triburi maghiare, în Crişana şi Ardeal, în secolul al X-lea, este atestată şi arheologic. În aceeaşi vreme, în Banat şi în părţile de sud ale Crişanei existau, după cele relatate de acelaşi notar anonim al regelui Bela : un voievodat condus de Glad, iar pe la 1 000, de Achtum ; în Crişana de centru şi nord un voievodat condus de Menumorout, iar în regiunea Clujului şi Dejului, probabil şi a oraşului Alba Iulia, un voievodat condus de Gelou. Notarul anonim al regelui Bela relatează că, alături de români, locuiau şi slavi. În vremea în care primele triburi ungare pătrund în Ardeal, deci pe la mijlocul secolului al X-lea, triburile pecenege ocupă unele părţi din regiunile de sud (de cîmpie) ale Moldovei şi din regiunile de sud (de cîmpie) ale Munteniei şi Olteniei. În asemenea împrejurări, românii renunţă pentru cîtva timp la unele din aşezările lor din cîmpie şi din văi, retrăgîndu-se în locuri mai ferite. Cucerirea Dobrogei de către bizantini, în 971, şi apoi a întregii Bulgarii (1018) de către aceiaşi, aduce din nou pe români în contact cu grecii, de care îi separase oarecum colonizarea slavă în Bulgaria şi Iugoslavia. În 1057, pecenegii au ocupat şi malul drept al Dunării (vezi Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 351).

În secolul al XI-lea, Ştefan cel Sfînt, conducătorul ungurilor care rămăseseră în pustă şi care erau acum creştini (trecuseră la catolicism în anul 1 000), caută să cucerească Ardealul, chiar împotriva ungurilor care se stabiliseră în secolul al X-lea la Bălgrad. El reuşeşte să cucerească (în 1002—1003) Crişana de sud şi Banatul, precum şi Ardealul de la Meseş la Alba-Iulia. La 1048, în urma înţelegerii cu Bizanţul, unii pecenegi se stabilesc în Dobrogea. Pecenegii sînt înfrînţi, în luptă, la 1096 de către bizantini şi cumani (polovţi), aceştia din urmă tot de limbă turcă, iar pămîntul ocupat de ei revine cumanilor. Unii pecenegi s-au refugiat în Ardeal, alţii au fost colonizaţi de bizantini în Meglen, unde descendenţii lor trăiau încă pe la 1150 (vezi *ibid.*). Cumanii stăpîneau probabil Moldova de pe la 1055, iar în 1196 au urmat pecenegilor în stăpînirea Munteniei şi Olteniei (vezi Philippide, *op. cit.*, II, p. 352). Treptat, în cursul secolului al XII-lea şi la începutul secolului al XIII-lea, ungurii cuceresc şi restul Ardealului pînă la Carpaţi[1].

Motive de ordin militar şi economic — nevoia de a apăra graniţa de sud şi dorinţa de a exploata teritoriile cucerite, — au determinat pe regii maghiari începînd de pe la mijlocul secolului al XII-lea, să colonizeze în Transilvania, populaţii germane din Flandra —, de pe valea rîului Mosella — , şi din Luxemburg. Sînt aşa-numiţii saxoni, pe româneşte saşi. Între 1221 şi 1225, au locuit în Ţara Bîrsei şi cavalerii teutoni, care pînă atunci locuiseră în Palestina.

[1] Despre etapele pătrunderii ungurilor în Crişana şi Ardeal, pe baza documentelor arheologice, vezi K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei sec. IV—XIII*, Bucureşti, 1958, p. 109—145.

În anul 1239, armatele cumanilor au fost distruse cu desăvîrşire de mongoli, în stepele Astrahanului. O parte din cumani se refugiază în Ardeal, Banat şi Ungaria, iar alta în Imperiul bizantin. La sfîrşitul anului 1240, mongolii ocupă Kievul, la începutul anului 1241, ei ocupă cnezatul de Halici şi Volînia, iar la începutul primăverii aceluiaşi an, ei năvălesc în Polonia, Ungaria, Moldova şi Transilvania şi, foarte probabil, şi în Muntenia şi Oltenia, devastînd totul în calea lor. După ce fac unele incursiuni pînă la Viena, hoardele mongole se retrag din Ungaria şi Polonia, păstrînd în stăpînirea lor Moldova şi Muntenia de la răsărit de Olt, probabil cu excepţia voievodatului lui Seneslau, care-şi va fi avut reşedinţa la Argeş (actuala Curtea de Argeş). Năvălitorii mongoli vorbeau o limbă deosebită de cele turceşti, dar ei erau asociaţi, probabil, cu nişte triburi turceşti, care se numeau tătari şi care, mai tîrziu, şi-au impus limba şi numele lor şi mongolilor cu care se asociaseră.

După retragerea mongolilor din Ungaria, Oltenia rămîne sub dominaţie maghiară. Pentru a putea organiza expediţiile sale împotriva cumanilor, regele ungur Andrei al II-lea (1205—1235) a creat, în această regiune, probabil în anul 1233, Banatul de Severin, cu reşedinţa la Turnul Severin. Victor Motogna, *Banatul de altădată, Studii istorice*, I, Timişoara, 1944, p. 244 şi 250—251 (în cadrul articolului său *Banatul românesc în cele dintîi veacuri ale stăpînirii ungureşti*, p. 229—328), susţine că Banatul de Severin cuprindea nu numai o bună parte din Banatul român de astăzi, dar şi Oltenia. El se întemeiază, între altele, pe diploma din 1247, acordată de Bela al IV-lea, cavalerilor Ioaniţi. Această părere se găseşte şi la Ion I. Nistor *Ţara Severinului şi Banatului timişan*, *Ac. Rom.*, *MSI*, Seria III, Tomul XXVII, mem. 8, Bucureşti, 1945, p. 12—14. Istoriografia română de astăzi (de exemplu *Istoria medie a României*, I, Bucureşti, 1966, p. 81) admite că Ţara Severinului ar fi cuprins numai judeţul Mehedinţi.

§ 3. În 1018 a căzut sub stăpînirea Bizanţului nu numai teritoriul de limbă bulgară, dar şi o parte din teritoriul de limbă sîrbă. Exploatarea excesivă de către bizantini a populaţiei bulgare şi româneşti din Bulgaria, ca şi spiritul de revanşă al intelectualităţii şi aristocraţiei bulgare, au dus la răscoala din 1185 a bulgarilor şi a românilor din Bulgaria contra bizantinilor. Imperiul creat în munţii Balcani, în 1186, avea în frunte pe românii Petru şi Asean şi a fost condus apoi de Ioniţă, dar cu Ioan Asean, dinastia se bulgarizează. Probabil, aşa cum a admis G. Murnu (*Istoria românilor din Pind, Vlahia Mare*, Bucureşti, 1913, p. 228—230) şi apoi alţi cercetători (vezi G. Ivănescu, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, p. 167—168), o parte din românii din Balcani s-au mutat, în secolele al XIII-lea, al XIV-lea şi al XV-lea, în nordul Dunării[1].

Deja în secolul al X-lea (980), vlahii din tema bizantină Elada dispuneau de oarecare autonomie în cadrul statului bizantin. Ei locuiau în munţii Pindului şi în Tesalia şi, parţial, şi în Acarnania şi Epir şi lîngă Salonic. La 980,

[1] Trebuie să admitem că cel de-al doilea imperiu bulgar a fost creat de strămoşii viitorilor meglenoromâni (cum cred dealtfel o serie de învăţaţi, printre care şi Murnu, *op. cit.*), eventual şi de strămoşi ai actualilor olteni şi munteni. Murnu, p. 229—230, crede că migraţia spre nord a unor români din Imperiul româno-bulgar s-a produs după ce Tracia, în care românii din Balcani îşi iernau oile, a rămas cuprinsă în Imperiul bizantin (românii au fost nevoiţi să-şi ierneze după aceea oile în valea Dunării).

împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul numise pe Niculiţa, care era un stăpîn feudal local din Larisa (vezi P. P. Panaitescu *Introducere la istoria culturii românești*, Bucureşti, 1967, p. 212), conducător militar al vlahilor din Elada[1]. Pentru istoria acestor vlahi vezi George Murnu, *op. cit.*, p. 7—201, şi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 210—216. La începutul secolului al XIII-lea Pindul şi Tesalia poartă numele de Vlahia Mare (Μεγάλη Βλαχία); acest nume apare mereu în izvoare în secolul al XIV-lea. În veacurile al XIII-lea şi al XIV-lea sînt pomenite şi alte ţări ale macedoromânilor: „Vlahia Mică", Μικρὰ Βλαχία, în Etolia şi Akarnania, precum şi „Vlahia de sus" Ανώβλαχα. După cum a dovedit Murnu, *op. cit.*, p. 163—171, macedoromânii din Pind au rămas independenţi şi după 1204, cînd partea europeană a Imperiului a fost împărţită între cruciaţi şi despoţii Epirului. Dar ceilalţi macedoromâni (cei din Tesalia, în primul rînd) au fost stăpîniţi pe rînd de latini (lombarzi şi germani), de despoţii Epirului, de Ioan Asean, de francezi, de catalani şi de albanezi[2], pînă ce, împreună cu cei din Pind, au fost încorporaţi, în 1337, pe vremea împăratului Ioan Cantacuzino, din nou la Imperiul bizantin. Cel de-al doilea imperiu bulgar s-a desfăcut cu vremea în mai multe state.

Cucerirea Constantinopolului şi a unor părţi din Grecia de către latini, în 1204, a favorizat apariţia genovezilor în Peninsula Balcanică şi pe coastele Mării Negre. Genovezii erau activi în secolul al XIII-lea în Dobrogea. În 1281, activitatea genovezilor la Vicina „însuma acte de comerţ" ce se ridicau cu mult peste suma de 25 000 de florini lunar. Negustorii din Pera (greci ?) trimiteau la Vicina, în acelaşi an 1281, peste 1 000 de suluri de postav lunar. Se vindea acolo şi postav de Lombardia şi postav francez (adică din Flandra); clientela acestor negustori era, desigur, românească, tătărască şi slavă. Mihail al VIII-lea Paleologul a legat alianţă cu puternicul feudal mongol (tătar) Nogai, care a cedat împăratului Vicina (probabil actualul Măcin).

Trebuie să spunem că, în Bulgaria, dialectele slave vechi deveneau în vremea aceasta o limbă slavă aparte, limba bulgară. Procesul s-a realizat, desigur, prin asimilarea de către slavi a populaţiei bulgare propriu-zise (de limbă turcă) şi mai ales prin asimilarea populaţiei romanice şi greceşti din Bulgaria, ea însăşi de origine tracă, cea de la nord de Balcani romanizată, iar cea de la sud de Balcani tracizată. Nu putem considera dialectele slave din Macedonia drept dialecte tipic bulgare, cum au crezut mulţi cercetători. Ele prezintă, de la origine, nu numai *št* şi *žd* (< *ť*, *kť*, resp. *ď*), dar şi *ḱ* şi *ǵ* (< aceiaşi *ť*, *kť* şi *ď*) şi au în unele privinţe o dezvoltare proprie. Ele trebuie să fie considerate ca alcătuind o limbă aparte, asemănătoare atît cu sîrba cît şi cu bulgara, chiar dacă prezintă mai multe asemănări cu bulgara. Această limbă s-a format prin asimilarea unei populaţii greceşti şi româneşti.

---

[1] Prin „Elada" se înţelege tema bizantină Elás, ce cuprindea Tesalia, Pindul, părţile de la nord de Tesalia şi insula Euboia.

[2] Ioan Cantacuzino spune că, înainte ca macedoromânii (românii din Elada să fi fost din nou încorporaţi la Imperiu, stăpînirea Macedoniei era împărţită între despotul Acarnaniei, Ioan Ducas, ἄρχων τῆς Βλαχίας, şi triburile libere malakasii, bua şi mesarite, ale căror nume apar mai tîrziu ca nume de localităţi (cf. satul Malacaşi) sau de triburi macedoromâne (Weigand, *Die Aromunen*, I, p. 276, dă informaţii despre neamul fărşerot al boilor şi despre dasareţi sau masareţi).

§ 4. Diferitele formaţiuni statale sîrbocroate de pînă spre sfîrşitul secolului al XII-lea erau prea slabe pentru ca să-şi poată păstra independenţa. Un stat sîrb mai puternic nu s-a putut crea decît atunci cînd bulgarii şi românii din Bulgaria au înlăturat dominaţia bizantină şi au întemeiat Imperiul româno-bulgar. În 1186, Ştefan Nemanja întemeiază un stat feudal sîrb. Dar croaţii cad sub dominaţie maghiară. În această vreme, dialectele de tip sîrbocroat deveneau şi ele o limbă slavă aparte, limba sîrbocroată, datorită asimilării de către triburile sîrbocroate a populaţiei dalmate şi albaneze, care avea o bază articulatorie deosebită de cea a triburilor slave.

Nu putem şti precis cînd s-au întins românii rotacizanţi pînă în Croaţia. În statul sîrb întemeiat în 1186, vlahii sînt pomeniţi în documente începînd chiar din secolul al XIII-lea. Ei erau păstori şi se găseau în situaţia de şerbi ai mănăstirilor. Dar aceşti români nu suferiseră rotacismul lui *n* intervocalic şi deci nu pot fi consideraţi drept strămoşii actualilor istroromâni. Rotacismul lui *n* intervocalic este atestat numai la vlahii din Bosnia şi Croaţia, în veacurile al XV-lea şi al XVI-lea. Aceşti vlahi apar în izvoarele istorice sub numele grec de *Mavróvlachi* sau italian, de *Morlachi* „vlahi negri". Morlaci se găseau deja în secolul al XIII-lea răspîndiţi pe toată coasta Dalmaţiei, de la Cetinje pînă la Fiume (Reka) (vezi Silviu Dragomir, *Vlahii din Serbia în secolele XII—XV*, în *Anuarul Institutului de istorie naţională*, Cluj, I, p. 280—299. *Originea coloniilor române din Istria, Ac. Rom., M. S. I.* seria a III-a, tom. II, Bucureşti, 1924, *Vlahii şi morlachii, studiu de istoria românismului balcanic*, Cluj, 1924, *Über die Morlaken* (Μαυρόβλαχοι) *und ihren Ursprung, Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, t. XI, 1924, p. 115—126, *Vlahii din nordul Peninsulei balcanice în evul mediu* Bucureşti, 1959, şi S. Puşcariu, *Studii istroromâne*, II)[1].

La sfîrşitul secolului al XII-lea, unele grupuri de români pătrunseseră chiar în Italia de nord. D. Găzdaru (*Romeni occidentali stanziati in Italia nel medioevo*, în *Cultura neolatina*, Anni VI e VII, 1946—1947, p. 144—163) a relevat că, într-un inventar amănunţit din 1185 al populaţiei mănăstirii S. Maria din Friuli, dependentă de patriarhia din Aquileia, inventar în care se cuprind numele tuturor satelor aparţinînd mănăstirii şi numele tuturor şerbilor ei, apar numele româneşti *Radul* şi *Singurel*. Autorul conclude (p. 153—154) că a existat în secolul al XII-lea o populaţie românească în cîmpia friulană şi înclină să creadă (p. 154—155) că ea a venit în această regiune în secolul al X-lea[2].

---

[1] Vezi şi în special Demetrio Gazdaru, *El nombre étnico* Μαυρόβλαχοι, *Su difusión, significado y evolución semántica en la Peninsula Balcánica e Italia*, în *VI. Internationaler Kongress für Namenforschung, München, 24—28. August 1958*, Band II, München, 1961, p. 296—301.

[2] D. Găzdaru a tratat din nou problema în articolul *Los Latinos de Oriente en monumentos literarios e históricos de la Edad Media*, în *Romanica*, 2, 1970, La Plata, 1971, p. 53—57, şi în articolul *Antiguas referencias sobre el dialecto istro-rumano*, în aceeaşi revistă *Romanica*, 4, La Plata, 1973, p. 5—43, anume la p. 7—12. În ultimul articol autorul arată că patriarhatul din Aquileia, care avea posesiuni atît în Friuli cît şi în Istria, poseda în Istria satele Letaj şi Berdo, adică tocmai unele din localităţile în care locuiesc pînă astăzi istroromânii (aceste localităţi fuseseră donate Bisericii din Aquileia de contele Voldaric sau Volric şi de soţia lui, Adelaide, în anul 1102). Cum spune Găzdaru, ultimul articol, p. 8, „în acest caz o transferare de coloni din feudale istriane în feudele friulane, aparţinînd aceluiaşi feudal [= Biserica din Aquileia], este perfect admisibilă".

Cel mai devreme la sfîrşitul secolului al XII-lea, pătrunde în Banatul de sud, poate şi în Banatul de nord şi în Haţeg, precum şi în Oltenia de vest, o populaţie sîrbească, care intră astfel în contact cu populaţia românească de acolo (aceasta vorbea dialectul bănăţean-haţegan-oltean de nord-vest) şi va exercita o însemnată influenţă asupra ei. E. Petrovici, *Toponimice slave din valea Almăjului (Banat)*, în *Dacor*, VIII, 1936, p. 175—180, a dovedit că toponimicele de origine slavă din Almăj, ca *Dîlboşęţ, Grădắţ, Vorắţ, Prăvălą̆ţ, Vîrşắţ, Gábroţu* etc., prezintă fonetisme sîrbeşti arhaice (cf. etimele lor: *Dlbočăc, Gradắc, Dvorắc, Prevalą̆c, Prilipắc, Vršắc, Gábroųăc* etc.), fonetisme care caracterizează şi graiul sîrbocroat al caraşovenilor, aşezaţi azi în cîteva sate de la sud de Reşiţa (cf. Petrovici, *Graiul caraşovenilor*, p. 81, nota 3, 44—47, 84—89 şi 106—107): pronunţarea ca *ă* a unicului ier sîrbocroat, accentuarea de dinainte de deplasarea štokaviană a accentului, păstrarea lui *l* silabic (în aproape toate celelalte graiuri sîrbocroate el devine *u*, apoi *o*) şi pronunţarea mai mult sau mai puţin bilabială sau ca *u* a lui *v*. E. Petrovici trăgea (p. 179) concluzia că graiul sîrbocroat vorbit cîndva în Almăj avea aceleaşi particularităţi ca şi cel din Caraşova. Dar cum învăţatul clujean (cf. *op. cit.*, p. 16—18) presupunea că populaţia caraşovenească s-a aşezat abia în secolul al XV-lea, în localităţile pe care le locuieşte astăzi, el se simţea obligat să presupună (p. 180) că tot atunci s-a aşezat şi în Almăj o ramură a aceleiaşi populaţii sîrbocroate care s-a aşezat în Caraşova. Petrovici făcea (*ibid.*) presupunerea că, înainte de aşezarea acestor slavi în Almăj şi în regiunea Caraşovei, toponimia slavă din aceste părţi a avut un caracter „mediobulgar" (de fapt vechi bulgar), ca şi în restul Banatului, în Ardeal şi Muntenia şi înclina să considere ca atare toponimicul *Bózović*, care prezintă tratamentul *o* al lui *ŭ* (*bŭzŭ + ovič*). El avea dreptate să susţină că toponimicele de origine slavă, de tip sîrbesc vechi, din Banat, constituie al doilea strat de toponimie slavă din Banat; dar a greşit cînd a crezut că toponimicele de origine slavă din această provincie, care îl constituie, apar numai începînd din secolul al XV-lea. Pentru noi este clar că avem a face cu un strat toponimic mai vechi; desigur, populaţia caraşovenească constituie rămăşiţele populaţiei sîrbe care a pătruns altădată în tot Banatul de sud, poate şi în cel de nord şi în Haţeg, precum şi în Oltenia de vest, şi a exercitat o influenţă constitutivă asupra dialectului bănăţean. De aceea înclinăm să dăm dreptate lui Th. N. Trîpcea (*Caraşovenii — o „măruntă" populaţie din ţara noastră*, în *Studii, Revistă de istorie*, X, 1957, nr. 6, p. 93—101), care face ipoteza judicioasă că sîrbii din Caraşova s-au stabilit în Banat în timpul prigoanei lui Ştefan Nemanja contra bogomililor, deci spre sfîrşitul secolului al XII-lea (faptul că, de multă vreme, caraşavenii sînt catolici ar fi o indicaţie că ei au fost la origine bogomili). În legătură cu toate acestea vezi cele spuse de mine în *AUT, Seria Ştiinţe Filologice*, III, 1965, p. 293—294) (în cadrul recenziei despre Ivan Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960).

Nu ştim cît de adînc se întindeau în Oltenia sîrbii care pătrunseseră în Banat spre sfîrşitul secolului al XII-lea. Toponimia sîrbă care se întîlneşte în Oltenia de vest — şi chiar în Oltenia de est — şi cuvintele de origine sîrbă, ca *mucenic*, din graiurile de acolo (în Muntenia avem bulgarul *măčinic*) ne fac să credem că aria sîrbă din Oltenia a fost cu mult mai întinsă decît credea

P e t r o v i c i, *Toponimice sud-slave occidentale în Oltenia*, în *Romanoslavica*, XII, 1965, p. 11—19, care o limita la partea de vest a acestei provincii.

§ 5. Prea puțini dintre istoricii români sau străini mai vechi au admis o epocă feudală în dezvoltarea istorică a poporului român. Lucrul se explică fie prin sensul prea strîmt care se dădea atunci noțiunii de orînduire feudală, fie printr-o superficială privire a realităților sociale din întreaga epocă feudală. Căci unii istorici occidentali — și pe ei i-au urmat și unii istorici români — au ajuns să creadă că numai între secolele al IX-lea și al XIII-lea a existat un regim feudal, și numai în Occidentul Europei. Dar o limitare la o epocă atît de scurtă a perioadei feudale rezultă dintr-o privire superficială asupra istoriei Europei din Evul Mediu. Este evident că îndelungatul ev mediu, cuprins după concepția cea mai răspîndită, între secolele al V-lea și al XV-lea[1] — dacă ne referim numai la Occidentul Europei —, constituie o unitate atît din punct de vedere al producției cît și din punct de vedere al regimului social — al relațiilor de producție — și că trebuie numit în întregimea lui feudal, întrucît în acest ev exista clasa boierilor (a nobililor), proprietari ai mijloacelor de producție (între care și pămîntul), și clasa iobagilor (numiți în istoriografia română modernă și șerbi), care sînt numai în parte proprietatea boierilor, (aceștia nu-i pot omorî, ci numai vinde ori cumpăra) și au și ei gospodăria lor proprie și unelte de producție proprii, dar nu și pămînt. O asemenea epocă a existat și la noi. Firește, situația din părțile noastre nu a fost identică cu cea din Occident. Acolo, regimul feudal a urmat direct celui antic, al sclavajului, chiar dacă țărani liberi au existat în evul mediu și în unele regiuni din Apus. În părțile de răsărit ale Mediteranei, adică în Imperiul bizantin, situația a fost cam aceeași — numai că numărul țăranilor liberi a fost mai mare ca în Apus — și au existat și robi, iar, într-o vreme, chiar țărani liberi fără pămînt. În Europa centrală, nordică și răsăriteană, adică la germani, unguri și slavi a avut loc tranziția directă de la orînduirea gentilică și obștile sătești la orînduirea feudală, pe la anii 500 (sau 700) — 1 000. Poporul român, care în evul mediu a locuit între zona bizantină și cea germanămaghiară-slavă, a prezentat pînă în veacul al X-lea, ba chiar, al XIII-lea, o situație socială mixtă : și cea din Imperiul bizantin — la românii din sudul Dunării —, și cea a slavilor — la românii din nordul Dunării. Deci în sudul Dunării vom avea și țărani liberi, cu sau fără pămînt, și iobagi, și robi chiar, pe cînd în nordul Dunării vom avea numai organizarea gentilică în destrămare și obștea sătească.

Totuși, cu vremea, de prin secolul al IX-lea sau al X-lea, trebuia să apară și în Dacia (Banat, Crișana, Maramureș, Ardeal, Oltenia și vestul și nordul Munteniei) orînduirea feudală. Regimul care s-a creat însă în această vreme prin părțile noastre nu era întotdeauna opera unor nobili români. Nu toți boierii erau la început de limbă românească, așa că, pe alocurea, românii se găseau tot în situația unui popor nediferențiat în clase sociale. Dar fie din sînul poporului român, fie prin deznaționalizarea boierilor de alt neam (slav, peceneg sau cuman, chiar tătar), s-a ajuns la boieri de grai românesc.

---

[1] Orînduirea feudală continuă și după aceea, în așa-numitul ev modern, pînă în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, cînd regimul feudal este definitiv doborît în unele state sau se acomodează în regim burghezo-feudal în altele.

Apariţia unei aristocraţii şi a unui cler de limbă românească a avut urmări însemnate asupra limbii, însă nu chiar în acest moment al apariţiei ei, ci mult mai tîrziu, după ce aristocraţia de dincoace de Carpaţi va ajunge la un grad de dezvoltare care să-i permită crearea şi conducerea unor state, iar cea de peste munţi să joace un rol politic, economic şi cultural şi în cadrul statului maghiar (mă refer la statele româneşti libere, sau vasale. Ţara Românească şi Moldova, şi la voievodatul românesc al Maramureşului, căzut sub vasalitate maghiară). Abia atunci se vor accentua pînă la maximum diferenţierile de clasă la români şi vor avea loc urmările cele mai însemnate ale acestei diferenţieri asupra limbii. Pînă în această epocă, influenţa regimului feudal asupra limbii avea loc în felul că elementele lexicale ale claselor dominante, străine, pătrundeau şi în limba poporului. Începînd din această epocă vom avea şi alte răsfrîngeri ale regimului feudal asupra limbii române.

§ 6. Procesul de trecere la feudalism s-a petrecut în Bulgaria, Iugoslavia, Ungaria şi Cehoslovacia mai devreme decît în Dacia. Începînd din veacul al VII-lea, se dezvoltă pe teritoriul Bulgariei raporturile feudale (vezi D. K o r e v, Hr. H r i s t o v, D. A n g e l o v, *Kratka istorija na Bălgarija*, Sofia, 1962, p. 21). Aceeaşi este situaţia şi pe teritoriul sîrbocroat (vezi opera colectivă *Pregled istorii jugoslavenskih naroda*, I, Belgrad, [1965], p. 13—43).

Nu este probabil că primul stat bulgar s-a întins în secolul al IX-lea şi la nordul Dunării. Mai tîrziu, în secolele al X-lea şi al XI-lea, cum deja am văzut, ungurii pătrund în Ardeal şi, pînă la începutul secolului al XIII-lea, ei ajung la Carpaţi. Dar, în statul maghiar, raporturile feudale sînt foarte avansate în secolul al XI-lea. Pe de altă parte, regiunile de la sudul şi estul Carpaţilor, stăpînite de pecenegi şi cumani, iar după 1241, de tătari, intrau, de asemenea, încet-încet în condiţiile unei societăţi feudale, fiind înconjurate de toate părţile de state feudale (Bulgaria, Ungaria, Polonia, statul chievean şi cnezatele feudale care au rezultat prin fărîmiţarea acestuia, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea). Era de aşteptat deci ca, în acest timp, să se nască o aristocraţie românească şi să se ajungă în felul acesta la un feudalism românesc. Este drept că şi această aristocraţie ar fi fost supusă procesului desnaţionalizării ; dar, în statul feudal maghiar, clasa boierească românească care ar fi existat de mai înainte sau s-a putut ridica după cucerirea maghiară nu era expusă atît de repede maghiarizării, din cauza diferenţelor de religie şi, desigur, şi din cauza numărului mare de români care locuiau în Banat, Crişana, Maramureş şi Ardeal şi a numărului mic de unguri stabiliţi în aceste provincii în primele secole de stăpînire maghiară.

Cu privire la procesul formării unei aristocraţii româneşti, adică a apariţiei unui feudalism românesc în Ardeal, considerăm juste cele spuse de P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări româneşti*, Bucureşti, 1947, p. 40—41 :

„În Ardeal şi în părţile româneşti din Ungaria, nobilii români sînt pomeniţi în documentele din veacul al XIII-lea, deci înainte de întemeierea principatelor Munteniei şi Moldovei. Aceşti « nobiles Olachi » iau parte la dietele generale ale nobilimii ardelene, alături de secui, saşi şi nobilii unguri pînă la 1291, cu drepturi egale şi privilegii nobiliare, scutiri, drepturi militare, şi ca toţi nobilii sînt proprietari de pămînt. Prezenţa nobililor români este atestată în Banat, în Maramureş, în numeroase comitate din Ardeal pînă

în veacul al XVI-lea, cînd nobilimea română se maghiarizează sau îşi pierde moşiile[1].

Nobilii români din Ungaria veche ridicau biserici ortodoxe pe moşiile lor, cu inscripţii în limba slavonă şi picturi cu portretele lor în haine asemănătoare cu cele ale boierilor din Muntenia. În inscripţii ei se numesc *jupani* şi chiar *boieri*[2]. Niciunul din aceşti boieri români din ţinuturile coroanei ungureşti nu avea privilegiul scris, spre deosebire de unguri şi saşi, ce stăpînesc moşiile cu acte regale. Nobilimea română din Ardeal este o clasă anterioară venirii ungurilor, se trage dintr-o aşezare fără rînduială scrisă. Dealtfel existenţa unei nobilimi ortodoxe în Ardeal nu se poate concepe ca o creaţie a coroanei maghiare catolice, ea este un fenomen social anterior. Nobilii români nu erau nici privilegiaţi (cu acte), nici catolici ; e clar că sînt resturile unei ordini sociale anterioare instituţiilor coroanei sfîntului Ştefan".

Învăţatul român continua (p. 41) : „În ducatele româneşti pomenite de cronica Notarului anonim [al regelui Bela], la cucerirea Ardealului de către unguri, se pomenesc duci româno-slavi, luptători în oastea de arcaşi, şi era o viaţă economică în jurul exploatării salinelor. Dar toate aceste date impun existenţa unei nobilimi, a unei clase de proprietari şi de conducători politici".

Întrucît pentru Ţara Românească şi Moldova unii istorici (A. Philippide, *Încercare asupra stării sociale a poporului român în trecut*, Iaşi, 1881, ed. a II-a, Iaşi, 1896, A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, III, ediţia a III-a, p. 171—172 şi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 37 ; acesta făcînd istoricul chestiunii, nu pomeneşte pe Philippide, pe care în această privinţă îl continuă Xenopol), au susţinut că boierimea a fost creată de domni, se impune o argumentare în sprijinul ideii că această boierime a fost măcar în parte mai veche decît întemeierea ţărilor, cum au admis alţi istorici (G. Panu, *Cercetări asupra stării ţăranilor în veacurile trecute*, două volume, Bucureşti, 1910, şi *O încercare de mistificare istorică*, R. Rosetti, *Pămîntul, sătenii şi stăpînii*, Bucureşti, 1907[3], C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Ţara Românească şi legătura lui Mihai Viteazul*, *Ac. Rom.*, *MSI*, Seria 2, t. XXXVII, *Despre rumâni*, *ibid.*, t. XXXVIII, şi *Despre boieri*, Bucureşti, 1920, I. C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele române*, Bucureşti, 1937, P. P. Panaitescu, *op. cit.*, şi M. Roller, *Probleme de istorie*, ed. a II-a, Bucureşti, 1949).

Iată argumentele aduse de P. P. Panaitescu *op. cit.*, p. 42, care cel dintîi le-a expus mai sistematic : „Existenţa micilor voievodate din secolul al XIII-lea pe teritoriul ce urma să formeze mai tîrziu Ţara Românească, este adeverită documentar prin privilegiul regelui Bela IV din 1247 pentru cavalerii Ioaniţi (voievodatul lui Litovoi în valea Jiului, cnezatele lui Ioan

---

[1] În notă : I. Mihaly, *Diplome maramureşene*, Sighet, 1900, E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapest, 1941.

[2] În notă : N. Iorga, *Cea mai veche ctitorie de nemeşi români din Ardeal (Sîn-Giorgiu pe Strei, 1408)*, Bucureşti, 1926, S. Dragomir, *Vechile biserici din Zarand şi ctitorii lor în secolul XIV—XV*, Cluj, *Anuarul Com. Monum. Ist.*, 1930 ; acelaşi, *Ctitorii bisericii din Bîrseu*, Cluj, 1931, extras din aceeaşi publicaţie. Astăzi trebuie adăugată lucrarea lui R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XII-lea*, Bucureşti, 1970.

[3] Radu Rosetti admite că boierimea îşi are originea în vechii cneji, care încălcau proprietăţile celor conduşi de ei.

și Farcaș, probabil în Vîlcea și, dincolo de Olt, voievodatul lui Seneslau)". La 1277 a avut loc lupta voievodului Litovoi și a fratelui său Bărbat, cu oștile ungurești. „Din știrile date de documente rezultă că cei doi voievozi dispuneau de mari sume de bani și de oaste proprie, firește cu căpeteniile ei. În teritoriile lor exista organizația fiscală, se pomenesc veniturile pescăriilor, tributul și chiar privilegii feudale (privilegii de moară). Este limpede deci, că nu e vorba de triburi nediferențiate social, ci de organizație militară feudală, cuprinzînd și o clasă de boieri". P. 42—43 : „Boierimea munteană din acea vreme [a lui Mircea cel Bătrîn], care se întindea în multe județe cu moșiile ei, nu era privilegiată cu acte. În hrisoavele domnilor munteni date boierilor pentru confirmarea moșiilor, niciodată nu se amintește că moșia ar fi fost dăruită de vreun domn, ci e vorba de stăpîniri ereditare (*ocina*, adică moșia de la părinți, *dedina*, moșie din străbuni), a căror origine nu se indică niciodată, desigur pentru că era necunoscută și se pierde în negura timpului. Nici un singur act din veacurile XIV și XV nu pomenește o moșie dăruită cu prilejul întemeierii țării de primul ei domn, deși era un obicei stabilit în cancelarie, ca atunci cînd donatorul era cunoscut să fie menționat în actele posterioare de întărire. Rezultă clar de aici că cu prilejul întemeierii statului nu s-a făcut o împroprietărire, deci nu s-a creat atunci boierimea munteană, ci că ea este anterioară întemeierii statului. Din citirea documentelor muntene rezultă un aspect de așezare străveche, domnul nu are pămînt, proprietatea este completă din străbuni. „[Am lăsat la o parte, notele, în care se citează H u r m u z a c h i, *Documente*, I, București, 1938]. P. 43—44 : „Observațiile de mai sus asupra stărilor sociale în Țara Românească, reflectate în hrisoavele domnilor, se aplică și la Moldova. Atunci cînd moșia a fost dăruită sau întărită de domn boierului, aceasta se menționează în întăririle date de domnii următori ; cînd nu se știa cine a dat moșia, se folosea formula : „iar hotarele să fie pe unde din veacuri au umblat", deși e vorba de acte întocmite abia la cîteva decenii după întemeiere. Majoritatea proprietății boierești intră în această categorie, deci boierimea moldovenească creată de domn forma o minoritate față de cea veche, a cărei origine străveche nu se cunoștea. Adaug că niciodată, nici un boier moldovean din vremea lui Alexandru cel Bun și a urmașilor săi nu afirma în acte că moșia lui se datorește daniei lui Bogdan Întemeietorul din Maramureș. O împroprietărire făcută de acesta cu prilejul venirii lui de peste munți nu s-a făcut, căci ar fi lăsat urme în actele ulterioare (boierii obișnuiau să ceară întăriri succesive ale proprietății lor de la diferiți domni, ceea ce constituie un obicei feudal, în legătură cu *beneficiul* moșiei). Situația proprietății boierești în vremea lui Alexandru cel Bun este aceea a stabilității unei situații străvechi, despre a cărei origine nu se știa nimic. În actele acestui domn se dă uneori genealogia proprietarilor, ca să se poată stabili dreptul asupra pămîntului, filiațiune ce atinge adesea trei generații. Socotind la 30 de ani o generație, ajungem pentru epoca 1400—1430, la pomenirea proprietarilor de pe la 1300, deci înainte de venirea lui Dragoș și a lui Bogdan". Alte probe pentru o viață feudală în Moldova în prima jumătate a secolului al XVI-lea dă autorul la p. 44—45.

§ 7. Să vedem acum ce origine are această nobilime românească, care, după cum a dovedit P. P. P a n a i t e s c u, este mai veche decît stăpînirea maghiară în Ardeal și decît întemeierea țărilor române la sud și est

de Carpaţi. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 45—80, susţinea că ea s-a născut prin cucerirea românilor de către slavi în secolul al VI-lea şi de către cumani în secolul al XII-lea (aceştia, numai în Ţara Românească şi Moldova). Cu toate că P. P. Panaitescu a renunţat mai tîrziu la această concepţie, vom face aici o critică a ei. Autorul invoca o mulţime de fapte care dovedesc de fapt originea slavă şi cumană a acestei boierimi, dar nu ne permit să afirmăm că această boierime s-a format chiar în secolul al VI-lea, prin cucerirea slavă. Dealtfel această ultimă concluzie a autorului este o ipoteză pe care a făcut-o prin analogie cu stările de lucruri din alte părţi, din tot restul Europei (p. 46) : „Se poate afirma, cu cîteva rare excepţii că nobilimea din Europa s-a format ca o urmare directă a migraţiunilor din prima parte a Evului Mediu. Migraţiunile sau năvălirile au fost de fapt, cuceriri, cucerirea provinciilor Imperiului roman, apoi cucerirea teritoriului barbar, Germania, Avaria, Slavia, de către statele noi creştine create de năvălitori pe ruinele Imperiului. Cucerirea a însemnat şi o luare în stăpînire a pămîntului de către clasa militară a cuceritorilor, care, subjugînd populaţia băştinaşă romanizată, a silit-o să muncească ogoarele pentru noii stăpîni. Astfel s-a născut noua ordine socială în Europa, clasa seniorilor moșieri, din care a ieşit nobilimea, şi băştinașii reduși la șerbie, clasă ce se află în toată Europa medievală".

Dacă aceste afirmaţii sînt valabile pentru cele mai multe regiuni din Europa occidentală (deși nu trebuie să scăpăm din vedere că șerbi şi nobili (latifundiari) existau chiar din secolul al III-lea e.n. în Imperiul roman) şi sînt valabile şi pentru România, nu se poate admite totuşi că boierimea română a rezultat prin cucerirea slavă. Aceeaşi cucerire din sudul Dunării ar fi trebuit să-i transforme pe românii din sudul Dunării în iobagi sau şerbi, ceea ce nu pare just. Slavii n-au cucerit populaţie, ci pămînt, deşi ei au fost stăpîniţi de un puternic spirit războinic și, în regiunile suddunărene, au dus lupte pentru a ocupa teritoriile de acolo. Ei au ocupat acest pămînt în favoarea comunităţilor lor gentilice (tribale), nu pentru a deveni o clasă superioară. Şi dacă slavii din Bulgaria trec la feudalism abia începînd din secolul al VII-lea (vezi §-ul anterior), iar slavii răsăriteni abia între secolele al IX-lea—al XI-lea (vezi A. M. P a n k r a t o v a, *Istoria URSS*, traducerea românească, I, p. 40 şi 44—45), deci în primele secole ale statului de la Kiev, cum puteau să treacă la feudalism slavii din Dacia în secolele al VI-lea şi al VII-lea ? Trebuie să se admită că slavii veniţi la noi erau organizaţi gentilic şi au rămas așa încă multă vreme. Dealtfel chiar slavii din sudul Dunării au fost organizaţi gentilic multă vreme după migrarea lor acolo, în epoca feudalismului incipient. Ca și slavii din Dacia, în veacurile al VI-lea, al VII-lea şi al VIII-lea românii erau supuşi avarilor, care au avut totuși o stăpînire mai mult nominală asupra lor. O parte din boierimea din Dacia s-a putut recruta din slavi, dar aceasta abia în veacurile al IX-lea și al X-lea. Atunci s-a impus în română și numele *boier* (< *boljarinŭ*), care își are originea tocmai la bulgarii de neam uralo-altaic, stabiliţi în secolul al VII-lea pe teritoriul slavilor dintre Balcani și Dunăre (cum credea P a n a i t e s c u, cuvîntul este o dovadă de originea slavă a instituţiei). P. P. Panaitescu afirma însă, p. 51, că instituţia exista la slavi înaintea termenului. Lucrul e imposibil de admis, deoarece la slavi nu au existat boieri pînă ce bulgarii uraloaltaici nu au cucerit pe slavii dintre Balcani şi Dunăre. Acesta este începutul feudalismului la slavii din sudul Du-

nării — el s-a realizat acolo prin cucerire — şi nu era posibil să se creeze o boierime la slavii din Dacia înainte de a se fi creat la cei din sudul Dunării.

Am văzut mai sus (IV, cap. I, § 7) că, după P. P. Panaitescu, însăşi toponimia română de origine slavă, şi de fapt întreaga influenţă slavă asupra limbii române, se explică numai prin faptul că boierimea noastră este de origine slavă. Dar tot acolo am arătat că influenţa slavă s-a produs întîi prin contactul de la popor la popor, iar mai tîrziu prin asimilarea slavilor din Dacia de către români.

Din teoria lui P. P. Panaitescu rămîne ideea că o parte din boierimea română este de origine slavă . Dar această origine a unei părţi din boierimea română nu trebuie urcată pînă în secolul al VI-lea, al „cuceririi" slave la noi, ci numai pînă în secolele al IX-lea şi al X-lea. Aşadar, în perioada în care s-a format o boierime şi din cnejii români şi nu prea departe de timpul în care s-a putut forma o nobilime de origine cumană, dedusă deja de N. Iorga, pe baza unor nume de boieri de origine turcă, de pe la 1 500, precum *Aga*, *Iarcîn*, *Toxabă*, *Talabă*, *Turcul*, *Berîndei*, *Coman* (nume de botez), *Basarabă* (nume de botez), şi pentru care vezi şi P. P. Panaitescu, p. 60—62. Desigur însă că boierimea română s-a format în Ardeal, în Muntenia şi în Moldova mai ales începînd cu secolul al X-lea. Trebuie să admitem , că odată cu românizarea proprietarilor slavi de prin părţile noastre, a avut loc, şi chiar ca fapt determinant al celuilalt, şi românizarea comunităţilor ţărăneşti slave din Dacia, dintre care unele vor fi fost organizate gentilic. P. P. Panaitescu, p. 74—79, credea că procesul a avut loc între veacurile al XII-lea şi al XIV-lea. Dar, chiar din faptele relatate de el acolo rezultă că această desnaţionalizare a avut loc în veacul al XI-lea, cel mai tîrziu al XII-lea (cf. Petrovici, *Dacor.*, X, p. 267).

Totuşi teoria originii străine a nobilimii române corespunde numai în parte realităţilor. Originea măcar a unei părţi din boierimea română trebuie căutată în juzii sau cnejii români, care erau şefii comunităţilor săteşti libere şi care, prin poziţia lor dominantă în comunitate, au devenit, la un moment dat, proprietari de pămînt. Întrucît românii trăiau pe atunci într-o ambianţă culturală slavă, feudalii de origine românească trebuiau să fie numiţi tot boieri[1]. Ridicarea clasei boierilor dintre cneji a fost admisă de Radu Rosetti (*Pămîntul, sătenii şi stăpînii în Moldova*, I, Bucureşti, 1907), care însă greşea socotind că acest proces a avut loc numai după întemeierea Principatelor.

Istoriografia română a ajuns la deplina înţelegere a acestui lucru numai după 1948. Concepţia la care ne referim se găseşte expusă la G. Ivănescu, *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 26 şi 28—29, la Barbu Cîmpina, *Le problème de l'apparition des états féodaux roumains* (*Nouvelles études d'histoire*, Bucureşti, 1955; retipărit în versiune românească, în Barbu Cîmpina, *Scrieri istorice*, I, Bucureşti, 1973, p. 23—46), în *Istoria*

[1] Că aşa s-au petrecut lucrurile, rezultă din faptul că şi la slavii răsăriteni s-a produs ceva analog prin veacul al X-lea. A. M. Pankratova, *op. cit.*, I, p. 45, spune : „În această epocă la slavii răsăriteni mai exista obştea agrară (*verv*) şi se mai păstrau unele reminiscenţe ale organizării gentilice. Dar obştea era în curs de descompunere : în mîinile unora dintre membrii ei se acumulează bogăţii şi era utilizată munca consîngenilor neînstăriţi . De la p. 41 rezultă că este vorba de cneji. „Astfel se adînci împărţirea în clase, se dezvoltă proprietatea privată a pămîntului şi luară naştere relaţii feudale"

României, II, p. 15—58, şi în *Istoria medie a României, Secolele X—XVI*, Bucureşti, 1967, p. 31—49. Teoria aceasta n-ar exclude originea slavă a boierilor, căci, la români, cnejii au fost la origine o instituţie slavă (sîrbă, slovacă sau ucraineană, după cum arată fonetismul cuvîntului *cneaz*; totuşi s-ar putea admite şi o origine veche slavă, căci **cnenḑ* — astfel ar fi trebuit să sune cuvîntul slav vechi *kŭnędzĭ*, împrumutat de români — era greu de pronunţat şi s-a putut reduce la *cnez*, ca şi *gînscă*, care a devenit *gîscă*, iar, prin românizarea slavilor, această instituţie a trecut şi la români).

Cum am văzut mai sus, în veacul al IX-lea sau al X-lea s-au creat acele voievodate locale, care sînt pomenite de Notarul anonim al regelui Bela[1]. Instituţia aceasta s-a dezvoltat în instituţia de mai tîrziu a voievodatului ca domnie a ţării. Existenţa unor asemenea state slave în nordul Dunării, în secolele al X-lea şi al XI-lea, a fost admisă şi de alţi istorici, printre care Silviu Dragomir (*Dacor.*, I, p. 147—161, articolul *Cîteva urme ale organizaţiei de stat slavo-române*). Cum a arătat deja M. Eminescu în *Timpul* de la 3 martie 1881, în articolul *Titulatura vechilor noştri domni*, şi după aceea N. Iorga, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, Bucureşti, 1935, p. 104—105, şi *Études byzantines*, II, Bucureşti, 1940, p. 219, care nu cunoaşte cele spuse de Eminescu, voievodatul nu este la origine decît ducatul din orînduirea feudală apuseană (*belli dux*, pe nemţeşte *Herzog*, tradus şi în slavă: *vojevoda* „conducătorul războiului"). Iorga, *loc. cit.*, a mai arătat că această influenţă s-a putut exercita asupra slavilor de la noi numai în perioada carolingiană, deci numai în veacurile al IX-lea şi al X-lea. Avem în acest fapt o nouă dovadă că la noi locuiau slavi şi că ei au trecut la feudalism prin veacurile al IX-lea — al X-lea, nu mai înainte.

§ 8. P. P. Panaitescu aducea în sprijinul teoriei sale şi faptul că, din momentul în care românii apar în istorie şi pînă în veacul al XVII-lea, liturghia s-a slujit la dînşii în limba slavă (fireşte, autorul nu scapă din vedere că această limbă era, la români, în aceeaşi vreme şi limba oficială a statului). Despre aceasta a scris autorul întîi în *La littérature slavo-roumaine et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1931 (extras din *Sbornik prací I sjezdu slovanských filologju*, 1929), apoi în *Interpretări româneşti*, p. 57—60, şi, în sfîrşit, în *Studii şi cercetări de istorie medie*, I, Bucureşti, 1950, p. 234—236 (în articolul *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX-lea — al X-lea*, semnat A. Grecu). Pînă la dînsul, se credea că liturghia slavă (şi limba slavă ca limbă religioasă şi oficială) la români s-a introdus prin veacul al XIII-lea sau al XIV-lea, de la episcopiile bulgare din sudul Dunării şi în general de la statele slave de acolo. Se credea că fenomenul coincide în general cu întemeierea statelor româneşti, cînd pentru prima oară românii ar fi simţit nevoia bisericii organizate şi a scrisului. După autor, — şi credem că are dreptate —, liturghia slavă la români este cu mult mai veche, anume din veacul al X-lea, cînd existau unele voievodate slave în Ardeal[2].

---

[1] Chiar din faptul că exista un voievodat în cadrul statului maghiar, în secolul al XII-lea şi următoarele, rezultă că voievodatul e mai vechi decît cucerirea maghiară în Ardeal.

[2] Argumentele sale, expuse sistematic, se găsesc, în lucrarea ultimă, la p. 235—236: „1. Liturghia slavă a existat în biserica de pe teritoriul de azi al R.P.R. anterior cuceririi ungureşti a provinciilor româneşti. Liturghia slavă nu s-ar fi putut introduce sub egida coroanei apostolice a sfîntului Ştefan. Ea datează din vremea cînd între românii de dincoace şi cei de din-

Introducerea limbii slave bisericeşti la slavii din Dacia (inclusiv Muntenia) înseamnă creştinarea slavilor din Dacia.

§ 9. Fireşte, existenţa unei aristocraţii de limbă slavă şi cumană şi apoi şi română, la românii norddunăreni, înseamnă şi existenţa şerbiei (iobăgiei) la aceşti români.

Din moment ce noi am admis că o aristocraţie de limbă slavă sau românească s-a născut, la dacoromâni, prin veacul al IX-lea sau al X-lea, trebuie să conchidem că românii au devenit şerbi întîia oară tot atunci. Dar, cum am spus-o deja, III, cap. I, § 2, poporul român a cunoscut şi înainte de secolul al X-lea şerbia (iobăgia), căci altfel n-ar fi păstrat din latineşte termenul *şerb* (< lat. *servus* „rob", „sclav", iar, mai tîrziu, şi „colon") (*şerbie* e un derivat românesc, care poate urca pînă în epoca de formaţie a limbii române, căci sufixul *-íe* este moştenit din latina populară). La români, şerbia pare a fi, ca şi la alte popoare romanice, o continuare a colonatului din antichitate. Este totuşi probabil că românii au fost organizaţi pînă la apariţia boierimii numai gentilic şi în obşti şi că ei au cunoscut şerbia în cadrul altor neamuri, cel puţin dacă ne referim la dacoromâni. Probabil numai unii români din sudul Dunării au fost organizaţi, după secolul al V-lea, şi feudal şi au fost deci în parte şerbi, căci o mare parte din ei au locuit în Imperiul bizantin, care era organizat feudal. Am spus, la II, cap. I, § 3, că, încă din veacul al VI-lea existau în Imperiul bizantin aşa-numiţii *coloni adscripticii (glebae adscripti)*, care nu aveau dreptul de a se muta de pe o moşie pe alta şi care erau în situaţia robilor (în perioada de după influenţa slavă ei au început a fi numiţi *lipiţi pămîntului*; azi această expresie, alăturată lui *sărac*, şi-a pierdut sensul originar). Prin urmare, chiar de atunci, dacă nu chiar din secolul al III-lea, unii români au putut să fie şerbi. Întrucît însă, după aşezarea slavilor în Peninsula Balcanică, românii au locuit mai ales în spaţiul colonizat

---

colo de Carpaţi nu erau încă graniţe politice, cînd în Ardeal nu era încă o stăpînire catolică şi o biserică latină. Cucerirea ungurească a avut loc, după ultimele cercetări, în veacul al XI-lea introducerea liturghiei slave la români trebuie deci datată înainte de secolul al XI-lea.

2. Veacul al X-lea este epoca de expansiune a liturghiei slave din Bulgaria spre vest şi spre nord. Tot atunci, în veacul al X-lea, s-a produs expansiunea liturghiei slave printre unguri, unde nu s-a putut însă înrădăcina, dar cuvintele creştine de origine slavă din limba maghiară datează din această epocă. [Se citează I. Melich, *Die Herkunft der slavischen Lehnwörter der ungarischen Sprache*, în *Af sl Ph*, XXXII, 1920, p. 92, 95—99, 102.]

3. Terminologia religioasă slavă din limba română (popă, liturghie, rai, iad, utrenie, vecernie, vlădică, precista, a blagoslovi etc.) este împrumutată din *bulgară* şi anume, pentru cele mai multe cuvinte, din vechea bulgară [eu aş zice : limba slavă bisericească, uzuală în Bulgaria], limba vorbită în secolele al IX-lea—XI-lea.

4. Introducerea liturghiei slave la români nu s-a putut face decît într-o epocă în care erau în ţara noastră locuitori slavi, care vorbeau şi înţelegeau limba veche bulgară. Ea este urmarea faptului că o parte dintre locuitorii ţării şi în special cei din stratul social superior vorbeau slavoneşte. Nu putem admite că s-a introdus în biserică o limbă pe care nu o înţelegea nimeni.

5. La 1359, după întemeierea Ţării Româneşti, se înfiinţează prima mitropolie românească; în fruntea ei stă un ierarh grec, Iachint. Primii ierarchi ai bisericii române (Iachint, Antim, Hariton şi chiar stareţul Nicodim, poreclit Grecul) erau greci. Biserica din ambele principate la începuturile ei se afla în strînsă dependenţă de patriarhia grecească de la Constantinopol. Totuşi, liturghia slavă şi nu cea greacă a venit după întemeierea statelor, peste un străvechi şi tenace strat de influenţă slavă.

de slavi, — teritoriul macedonean se numea în acea vreme *Sclavinia* —, este de presupus că ei au început să fie organizați mai ales gentilic și în obști sătești, ca și slavii ; acești români liberi sînt strămoșii moșnenilor și răzeșilor de mai tîrziu, din nordul Dunării, dar și strămoșii românilor liberi sau șerbi, de mai tîrziu, din țările suddunărene. Firește, șerbii români care vor fi existat atunci trăiau mai ales pe moșiile unor boieri de neam străin, în primul rînd greci, mai tîrziu și bulgari sau sîrbi. Românii au cunoscut deci, în acea perioadă, clasa socială a boierimii, dar mai ales ca o realitate socială a altor popoare.

Dar unii învățați susțin că, în Imperiul bizantin, șerbia a fost desființată pe la sfîrșitul secolului al VII-lea sau începutul secolului al VIII-lea, de către împărații isaurieni (s-a desființat categoria colonilor *glebae adscripti*, care au devenit cetățeni liberi). Această stare de lucruri ar fi durat pînă în veacul al X-lea—al XI-lea, cînd aristocrația latifundiară, care se dezvoltase în secolul al X-lea, a răpit iarăși libertatea țăranilor, cumpărîndu-le pămînturile și intrînd astfel în mijlocul comunităților libere sătești. Dacă astfel s-au petrecut lucrurile, atunci este clar că și românii din sudul Dunării au fost în acel timp organizați în obști sătești libere, iar nu ca șerbi, și că șerbia a reapărut la românii din sudul Dunării abia începînd cu veacul al X-lea, deci tot atunci cînd a început și la nordul Dunării.

Așadar, începînd din veacul al X-lea, atît în sudul Dunării cît și în nordul Dunării, unii români au început să devină șerbi. După ce s-a instaurat în Ardeal stăpînirea maghiară, unii români au ajuns șerbii unor nobili unguri, precum și ai clerului catolic (ungur) de acolo. Primele informații despre asemenea șerbi ni le dau izvoarele istorice privitoare la epoca lui Ștefan cel Sfînt. Vom lăsa la o parte *Gesta Hungarorum* a Notarului anonim al regelui Bela, și ne vom referi numai la *Legenda Sancti Gerhardi* ; din aceasta rezultă, că, în jurul lui Achtum, existau nobili *(nobiles)*, care aveau moșii *(allodia)* și curți *(curiae)*, care posedau turme de oi și capre, cirezi de vite și herghelii de cai, îngrijite de oameni în dependența lor, că o treime din numărul locuitorilor orașului Morisena (actualul Cenad) erau în dependență de mănăstirea din acest oraș. Și informațiile continuă pentru secolul al XI-lea și următoarele. Din ele rezultă că teritoriile cucerite de unguri în Crișana, Banat și Transilvania au devenit în mare parte proprietate regească și că regele a dăruit obști sătești unor mănăstiri, eventual și unor feudali. Astfel, pentru secolul al XIII-lea, avem informația că regele maghiar Ladislau al IV-lea a donat capitulului din Alba-Iulia 60 de „proprietăți" ale românilor la Fileșd și Aiud. Așa se face că nobilii și mănăstirile posedau șerbi români ; exploatarea țăranilor a crescut mereu, încît șerbilor nu le rămînea decît să fugă pe alte moșii. Actul dat de regele Andrei al III-lea, la 1293, ne arată chiar că românii aceștia fugiseră undeva (nu este clar dacă de pe pămîntul regelui pe pămîntul nobililor sau de pe pămîntul nobililor și clerului în alte părți, cum interpretează M o g a, în *Transilvania*, 72, 1941, nr. 3, p. 198—199, și *Les roumains de Transylvanie au Moyen Âge*, Sibiu, 1944), iar regele poruncește să fie readuși.

---

6. Liturghia slavă este numai o latură a folosirii limbii slave medievale la români. Aceasta este limba oficială, nu numai în biserică, ci și în cancelaria domnească și boierească în literatura profană și oficială (legi, cronici). Ea este deci *limba statului*, presupune o influență a stăpînirii. Aceasta înseamnă că a fost o epocă în care stăpînirea superioară era de limbă slavonă, ceea ce ne duce iar la vremea dinaintea veacului al XI-lea".

§ 10. Aici este locul să amintim o contribuţie de mare valoare la problema şerbiei în ţările române. Ion-Radu Mircea, în *SCŞ*, I, 1950, fasc. 21 (Academia Republicii Populare Române, Filiala Iaşi), p. 372—389, a dovedit că termenul *şerb* nu însemna la români, în secolele al XVI-lea-al XVIII-lea (singurele în care cuvîntul este atestat), „iobag", „vecin", „rumân", cum crede istoriografia română modernă, ci „rob". Aşadar cuvîntul ar dovedi nu existenţa continuă, din antichitate şi pînă azi, a iobăgiei, ci a robiei (se ştie că robia a continuat să existe în regiunea de răsărit a Mediteranei şi a Europei, ca şi în alte părţi, pînă aproape de epoca noastră ; robii au existat la noi pînă în veacul trecut). Într-adevăr, după cum relevă autorul, în documentele din secolul al XVII-lea, termenul *şerb*, se aplică, în Muntenia şi Moldova, nu rumânilor sau vecinilor, ci robilor, care fuseseră numiţi pînă atunci în documentele slavo-române, *rabŭ* şi *cholopŭ* (ei erau ţigani, iar în Moldova şi tătari), iar, în secolul al XVIII-lea, se impune tot mai mult *rob* în locul lui *şerb*. Mircea a mai relevat şi faptul că, în textele religioase din secolul al XVI-lea, *şerb* traduce pe slavul *rabŭ* şi că denumeşte robia din antichitate. Aceste constatări nu mai pot fi puse la îndoială. Totuşi ele nu exclud o idee pe care se pare că o respinge autorul : aceea că, în evul mediu, iobăgia cea grea s-a numit la români *şerbie*. Să nu se scape din vedere că, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, şi chiar în secolul al XVIII-lea, în Ţara Românească şi în Moldova, vecinii şi rumânii nu aveau situaţia extrem de grea pe care o aveau iobagii din Ardeal, din acelaşi timp, şi în general şerbii din Apus. Este evident că o asemenea iobăgie nu poate fi nicidecum comparată cu iobăgia despre care am vorbit deja mai sus (II, cap. I, § 4), din Imperiul bizantin, a colonilor „lipiţi pămîntului", care era aproape identică cu robia. Cuvîntul *şerb*, care va fi denumit chiar din antichitate o asemenea şerbie, nu mai putea fi întrebuinţat de români mai tîrziu pentru o şerbie cu mult mai uşoară, aceea a rumânilor şi a vecinilor din Principatele Române. Dealtfel aceştia avuseseră la început libertatea de a se muta de pe o moşie pe alta, ceea ce îi scotea cu totul, — însă numai la început —, din situaţia şerbilor. Numele le-a rămas totuşi şi cînd situaţia lor s-a agravat. Mircea, ca dealtfel şi Panaitescu, scapă din vedere că procesul de transformare în iobagi a unor oameni liberi a fost continuu, adică s-a repetat, scapă din vedere că, alături de şerbii foarte vechi, de pînă la întemeierea Principatelor, şi care, desigur, aveau o situaţie foarte grea, au fost şerbiţi oameni şi după întemeierea ţărilor, că aceştia erau la început oameni liberi, dar fără pămînt, şi că, ajunşi şerbi, ei aveau condiţii de viaţă cu mult mai uşoare decît vechii şerbi[1]. Este evident că, din moment ce numele lor era acela de *rumân* sau de *vecin*, şi nu cel de *şerb*, tocmai se arăta situaţia lor diferită de a şerbilor autentici. Dar aceasta nu înseamnă că şerbii erau chiar robi. Dealtfel, în evul mediu, chiar cuvîntul *rob* nu mai designa robia din antichitate, ci una mai uşoară şi deci mai apropiată de şerbie. Mircea nu ne spune cum se numeau şerbii (iobagii) în epoca feudală

[1] Totuşi în epoca lui D. Cantemir, situaţia lor era grea. Prinţul moldovean spunea, în *Descrierea Moldovei* (vezi traducerea lui Gheorghe Adamescu, p. 124), că vecinii din Moldova, pe care el îi numeşte pe latineşte *servi*, trăiau foarte greu şi că numai faptul că ei posedau o avere personală, pe care boierul nu le-o putea lua, îi deosebea de robii de altădată. D. Cantemir denumeşte, în *Descrierea Moldovei*, prin *servi*, pe vecini, ceea ce înseamnă că îi echivala cu şerbii din evul mediu. Pe robi îi numeşte *subieci* (cf. *op. cit.*, p. 122).

românească. De aceea trebuie să admitem, cum admitea pînă acum istoriografia română şi cum am făcut-o noi mai sus, că *servus*, devenit în româneşte *şerb(u)*, a ajuns să designeze şi pe iobag, în Imperiul bizantin, deja în veacul al VI-lea, cînd colonii legaţi de pămînt ajunseseră a fi confundaţi cu robii. Cuvîntul *şerb* era deci nu numai echivalentul cuvîntului bizantin *dúlos* (δούλος), „rob", ci şi al cuvîntului bizantin *párikos* (πάροικος), dar se referea nu la paricii care erau liberi, ci la cei care deveniseră iobagi. Mai tîrziu, în Muntenia şi Moldova, rumânii şi vecinii vor avea situaţia paricilor, iar nu a şerbilor. Istoricii români de azi — printre ei şi Mircea — scapă din vedere că iobăgia din Muntenia şi Moldova nu era atît de accentuată, nu era iobăgia autentică din Imperiul bizantin şi din Apus, nici chiar după ce ţăranul a fost legat de pămînt, ci abia în secolul al XVIII-lea.

În Ardeal, şerbia a fost, desigur, aspră deja înainte de răscoala de la Bobîlna (1437), iar după aceea ţăranii, deşi n-au pierdut dreptul de a se muta de pe o moşie pe alta, nu puteau totuşi uza de el, şi deci au ajuns de fapt lipiţi pămîntului. Pînă atunci *iobag* nu însemnase „şerb" ; spre sfîrşitul veacului al XIII-lea va ajunge să aibă acest sens[1], luînd oarecum locul cuvîntului mai vechi *şerb*, care apare, în textele religioase din secolul al XVI-lea, ca un reflex al originalelor din secolul al XV-lea, cînd au fost traduse unele cărţi religioase în româneşte, cum vom vedea mai departe (VI, cap.V, § 2—8). Dar, la început, iobagul nu avea viaţa atît de grea din veacurile următoare, şi de aceea el nu putea fi numit *şerb*. În Ardeal, şerbia mai nouă a ajuns totuşi repede tot atît de grea cît şi şerbia veche şi de aceea acolo termenul *iobag*, cu toate că la origine însemna altceva, a ajuns sinonim cu *şerb*. Dacă însă au dreptate aceia care susţin că, în Imperiul bizantin, a fost desfiinţat servajul în secolul al VII-lea sau al VIII-lea, atunci este uşor de înţeles de ce românescul *şerb* înseamnă „rob", şi nu „iobag" : acest cuvînt, care va fi căpătat în secolele al V-lea—al VII-lea şi sensul de „iobag", ca în Romania occidentală, a revenit la sensul său de „rob" atunci cînd, în Imperiul bizantin, s-a desfiinţat şerbia şi au existat numai oameni liberi şi robi. Aceasta a făcut ca, şi la români, întocmai ca la bizantini şi slavi, *vecin* şi *iobag*, adică termenii care însemnau la început pe oamenii liberi, să ajungă a denumi pe cei căzuţi în servaj.

§ 11. Perioada de caracter feudal care începe pe teritoriul ţării noastre în secolul al X-lea şi se încheie pe la mijlocul secolului al XIV-lea, — denumită în *Istoria României*, II, p. 3—211, şi în *Istoria medie a României*, I, perioada feudalismului timpuriu —, cunoaşte unele progrese în activitatea economică[2]. În Ardeal apar diverse categorii de meşteşuguri, care se separă

---

[1] Într-un document din 1222 (vezi Documente privind *Istoria României*, *Veacurile al XI-lea, al XII-lea şi al XIII-lea*, C. *Transilvania*, vol. I (1075—1250), p. VI), termenul *iobag* înseamnă încă „nobil". Dar, în aceeaşi vreme, în registrul de la Oradea, el apare cu sensul de „om dependent".

[2] Afirmaţia că, în agricultură, se trece, în această epocă, de la plugul de lemn la plugul de lemn cu brăzdarul de fier, fapt care, la slavii de răsărit ar fi avut loc în secolele al VII-lea - al VIII-lea, este falsă. Trecerea la brăzdarul de fier are loc în nordul Dunării din secolul al II-lea î.e.n. pînă în secolul al II-lea e.n., iar în secolele al IX-lea - al X-lea se impune întrebuinţarea unui alt tip de plug, de origine occidentală. Vezi V. Neamţu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XIII-e siècle*, Bucureşti, 1975, p.

acum de agricultori şi întemeiază, în preajma minelor, ocnelor, şi cetăţilor, aşezări cu un caracter orăşenesc, care se vor dezvolta în oraşele de mai tîrziu. Documentele din a doua jumătate a secolului al XII-lea şi din prima jumătate a secolului al XIII-lea atestă existenţa mai multor categorii de meşteşugari chiar în satele Ardealului: olari, cojocari, tăbăcari, cizmari, piuari, lemnari (strungari), dogari (butnari), fierari.

Sub influenţa statelor din jur — Imperiul bizantin la sud, statul chievean la nord-est, statul maghiar la apus, — tehnica agricolă, cea a construcţiilor şi meşteşugurile se ridică la un nivel superior celui anterior şi se creează şi o viaţă orăşenească, reprezentată la început prin străini: greci şi slavi la sud, ucraineni la est, saşi în Ardeal. În prima jumătate a secolului al XIII-lea sînt pomenite în documente şi unele oraşe din Ardeal. În această perioadă apar obiecte noi, ca de exemplu hamul, creat întîia oară în apusul Europei. Dezvoltîndu-se şi tehnica construcţiilor, inclusiv a celor de apărare, românii au ocazia să cunoască din nou turnurile fortificaţiilor sau castelelor.

Toate aceste progrese ale vieţii materiale vor avea ca urmare pătrunderea în limba română a numeroase cuvinte noi de origine greacă, ucraineană, maghiară, săsească.

§ 12. Am arătat la IV, cap. I, § 8, că lexicul de origine slavă veche a pătruns în limba română mai ales după secolul al IX-lea, prin asimilarea de către români a populaţiei slave vechi din nordul Dunării. Astfel s-a impus la români o terminologie feudală, de origine slavă: *boier*, *clacă*, *ceată*, *răzmeriţă* etc.

Am văzut mai sus (§ 8) că românii, care erau deja creştini, dar nu aveau o organizaţie bisericească superioară proprie, au acceptat limba slavă bisericească drept limbă de cultură şi religioasă. Din acel moment românii au căzut pentru mai multă vreme aproape complet sub influenţa culturală slavă. Aşa se face că înşişi termenii pe care slavii îi împrumutaseră în secolul al VI-lea şi mai ales în al VII-lea de la populaţia romanică din Dacia şi din Peninsula Balcanică (*troian*, *colindă*, *rusalii*) au reintrat în limba română, cu sensul pe care li-l dăduseră între timp slavii[1].

Am văzut mai sus, IV, cap. I, § 4, că prezenţa slavilor la nordul Dunării în secolele al VI-lea—al IX-lea ne-a lăsat şi cea mai veche toponimie românească de aşezări. Nu avem nici o dovadă documentară că nume româneşti de sate urcă pînă atunci, dar foarte probabil, numiri de cetăţi şi de sate ca *Bălgrad*, *Moigrad*, *Zlatna*, poate şi *Zlaşti* etc., urcă pînă în veacurile al VII-lea —al IX-lea. Studiile asupra toponimiei române de origine slavă de pe teritoriul românesc (X e n o p o l, I o r g a, apoi I. D o n a t, *Despre toponimia slavă din Oltenia*, Craiova, 1947), au arătat că românii ocupau mai ales muntele şi dealul cu codrii şi pădurile, iar slavii, mai ales cîmpia şi valea, dar şi unele păduri. Totuşi în secolele al IX-lea-al XI-lea, populaţia slavă, interesată

50—57. În *Istoria României*, II, p. 22, se presupunea că, pe teritoriul României, acest proces a avut loc prin asimilarea slavilor de către români, deci pînă prin secolele al X-lea, al XI-lea sau al XII-lea. Astfel de brăzdare apar în secolele al VII-lea - al VIII-lea la slavii din sudul Dunării; dar românii le aveau mai de mult.

[1] Pentru transmiterea unora din aceşti termeni la slavi de către strămoşii românilor, vezi G. I v ă n e s c u, *Les plus anciennes influences de la romanité balkanique sur les Slaves*: *lună* „lune", *lunátik* „somnambule", etc., în *Romanoslavica*, I, p. 44—50.

în exploatarea salinelor şi a minelor de aur şi aramă, a pătruns şi în munţi unde a dat nume de localităţi ca *Zlatna*. Cu vremea, atît populaţia slavă din munte, cît şi cea de la păduri şi cîmpie, fiind în minoritate, s-a românizat, transmiţînd limbii române numirile de locuri din regiunile în care locuiau, ca şi o parte din tezaurul ei lexical. În Oltenia şi Muntenia, regiunea cu sate de slavi se găsea mai ales la cîmpie, unde avem şi astăzi cea mai mare parte a toponimiei de origine slavă.

Convieţuirea care a avut loc, începînd din secolul al VII-lea, între români şi slavi şi asimilarea celor din urmă a avut deci urmări însemnate asupra limbii române. Influenţa slavă în lexic este cu mult superioară tuturor celorlalte influenţe lexicale asupra limbii române pînă la 1780. Elementele slave nu s-au impus numai cînd elemente civilizatorii au fost acceptate de români de la slavi, dar şi fără o asemenea influenţă, deci numai printr-o influenţă pur lingvistică, ca în cazul atîtor cuvinte: *mîndru*, *scump*, *a iubi*, *dragoste*, *nădejde*, *noroc* etc.). Unii lingvişti admit că limba slavă veche ar fi exercitat şi o influenţă puternică de ordin sintactic, dar în numeroase cazuri este, fără îndoială, vorba de fapte de substrat tracodacic. Influenţa asupra sunetelor este însă tardivă (pronunţarea lui *e-* ca *ie-*) şi redusă (n-au dreptate unii lingvişti cînd vor să explice prin influenţa slavă şi alte schimbări fonetice). În sistemul morfologic, influenţa slavă este de asemenea redusă (probabil, numai vocativul feminin singular în *-o*).

CAPITOLUL II

DEPLASĂRI ALE UNOR ROMÂNI SUDDUNĂRENI ÎNTRE SECOLUL AL X-LEA ŞI SECOLUL AL XIV-LEA

§ 1. Unii cercetători cred că, începînd din secolul al X-lea, cînd ungurii pătrund în Crişana, Ardeal şi Banat, iar pecenegii în Moldova, Muntenia şi Oltenia, şi pînă la instaurarea noii ordini feudale în Ungaria, românii au locuit mai ales părţile păduroase şi muntoase ale Ardealului. I-ar fi obligat pe români la aceasta atît ocupaţia principală a multora dintre ei, păstoritul, cît şi faptul că văile fuseseră ocupate de unguri şi pecenegi. În felul acesta vedeau lucrurile Ion M o g a, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen-Âge*, p. 72—92, şi Emil P e t r o v i c i, *Dacor.*, X, p. 517—546 (o lungă recenzie a cărţii lui István K n i e z s a, *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert*, Budapesta, 1938). Procesul de reocupare a văilor de către români ar fi avut loc în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea şi s-ar explica printr-o serie de evenimente care au avut loc în Ungaria şi ţările cucerite de unguri în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Cercetătorii pomeniţi invocă faptul că atunci s-a ajuns în Ungaria la un război civil, în cursul căruia nobilii unguri şi-au răpit unul altuia şerbii, iar unii nobili au prădat sau au luat în stăpînire chiar posesiunile regale, aducînd pe pămîntul lor pe şerbii de pe aceste posesiuni, că s-a creat astfel o serie de conflicte între regii unguri şi nobilime, dar că, în cele din urmă, regii unguri au acceptat noua situaţie creată prin anarhia feudală şi, deveniţi partizani ai noii ordini feudale, au concesionat nobililor fideli domeniile regale şi au lăsat acestora organizarea comunităţilor feudale, în schimbul obligaţiilor militare şi fiscale. Această situaţie i se părea lui Emil Petrovici a se potrivi cu o deducţie a sa, pe care ar fi impus-o faptele lingvistice. După cum am văzut la I, cap. IV, § 17, şi cap. V, § 4, Emil P e t r o v i c i, admite, adoptînd şi modificînd teoria lui Ernst G a m i l l s c h e g, că românii nordici au locuit pînă în veacul al XII-lea pe spaţii restrînse, numite de el vetre, pe care le identifică cu regiunile muntoase. Ariile de astăzi ale dialectelor dacoromâne s-ar explica, după el, prin nişte migraţii din aceste vetre spre centrul Ardealului şi spre şesurile Tisei, Ţării Româneşti şi Moldovei, migraţii care ar fi avut loc în al XII-lea secol (migraţiile spre sud şi est le socotea mai vechi). Este însă greşit să se admită că românii au locuit pînă în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea numai în regiunile muntoase. Această afirmaţie nu poate fi valabilă nici pentru secolele al X-lea şi al XI-lea, cînd a avut loc năvălirea ungurilor, pecenegilor şi cumanilor, nici pentru secolele al XII-lea şi al XIII-lea. Dar chiar înainte de asimilarea slavilor din Dacia unii români au locuit şi la cîmpie sau în văi. După cum am mai arătat înainte (I, cap. IV, § 17), este greu de admis că ariile dialectelor dacoromâne au fost

cîndva foarte restrînse. Aceasta ar însemna să admitem ideea falsă că între dialectele dacoromâne nu prea erau atunci relații, că ele nu erau contigui. O asemenea situație nu se poate întîlni în istoria limbilor. Atît în secolele al VII-lea al X-lea, cît și după cucerirea maghiară, pînă la întemeierile de sate românești, despre care am vorbit mai sus, vorbitorii dialectelor dacoromâne locuiau pe arii destul de întinse, sau, ceea ce este același lucru, dialectele vorbite de ei se găseau în directă vecinătate unul cu altul. Aceasta rezultă atît din dezvoltarea comună a graiurilor rotacizante crișene-maramureșene, ardelene și moldovenești (dezvoltare pe care am examinat-o mai înainte (*v*- > *h*-, palatalizarea labialelor etc.), cît și din faptul că, pentru dialectul ardelean, n-am putea găsi o vatră proprie decît între Năsăud și linia Blaj-Miercurea Ciucului. Așadar românii au trebuit să locuiască mereu și în regiunea Tîrnavelor ; toponimele românești de origine slavă *Bălgrad* și *Tîrnava* dovedesc că în centrul Ardealului a existat pînă în secolul al XI-lea o simbioză româno-slavă. Dealtfel ungurii au pătruns în valea Tîrnavelor abia în secolul al XI-lea (vezi H o r e d t, *op. cit.*, p. 48—60) ; la Morești se întemeiază un sat maghiar în secolul al XII-lea. Pînă atunci au locuit acolo români sau slavi care au trecut la catolicism. Este evident că nu numai centura de munți a Ardealului, dar și dealurile și pădurile din interior și din afară adăposteau atunci pe români, mai ales că unii dintre ei erau slavi românizați. Dealtfel însuși E. Petrovici admite că românii locuiau și în zona de păduri.

§ 2. Dialectele dacoromâne și, în special, cel moldovenesc și cel muntenesc-oltenesc, au trebuit să fie la origine mai pure, mai specifice decît astăzi, pe teritoriul lor neputîndu-se distinge atunci, ca astăzi, arii mixte, de influență ardelenească (în Oltenia, Muntenia și sudul Ardealului, nu existau atunci nici arii de origine suddunăreană). S-a făcut de mult constatarea (reluată de mine ; vezi mai sus, I, cap. IV, § 10) că, pe lîngă graiurile net sau puternic caracterizate, există și graiuri mixte, care pot fi sau nu și de tranziție. Este firesc să admitem că dialectele muntenesc și moldovenesc s-au păstrat mai pure în regiunile în care au locuit mase compacte de munteni și moldoveni și în care ardelenii s-au infiltrat în număr mai mic și că puritatea dialectelor în discuție a fost afectată acolo unde moldovenii și muntenii originari au fost mai puțini, iar ardelenii originari mai numeroși. Și nu mi se pare o întîmplare faptul că graiurile moldovenești și muntenești s-au păstrat mai pure tocmai acolo unde avem mase compacte și întinse de răzeși și moșneni — Moldova de sud și Țara Românească de la apus de Prahova și București. Chiar dacă în Oltenia și Muntenia de la apus de Prahova și București au locuit, în epoca feudală, rumâni și vecini, mulți proveneau, desigur, din vechea populație muntenească, așa că aveau tot graiul străvechi, neinfluențat de cel ardelean ; pe cînd, în regiunile cu fenomene ardelene, avem, desigur, mulți foști clăcași, originari din Ardeal[1]. Rămîne să se facă

[1] Teza aceasta am formulat-o deja în lucrarea mea *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic* (Iași, 1950, p. 32—33). După ce arătam că, în Moldova și Muntenia, a avut loc, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, un proces de colonizare prin înființarea de noi sate pe moșiile boierești, continuam : „De unde se recrutau însă locuitorii satelor nou înființate, locuitori care rămîneau liberi, adică aveau dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta ? Precum arată limba, Ardealul a fost un rezervoriu de oameni și pentru colonizările din Țara Românească și Moldova". Ar fi trebuit însă să arăt că aceste colonizări din Ardeal au continuat și după aceea,

studii amănunţite asupra ariilor care se pot stabili în cadrul celor două dialecte şi să se izoleze mai exact aria în care dialectele moldovenesc şi muntenesc s-au păstrat mai pure, pentru a se urmări şi pe cale lingvistică repartiţia cea mai veche pe teren a dialectelor moldovenesc şi muntenesc. Pentru a duce la bun sfîrşit aceste studii, vor trebui folosite informaţiile asupra originii locuitorilor tuturor satelor din Moldova şi Muntenia.

Studiul originii şi repartiţiei pe teren a moşnenilor şi rumânilor în Ţara Românească a fost complet înnoit de Ion Donat, *Cercetări geoistorice cu privire la originea românilor*, în *Arhivele Olteniei*, XIX, 1941, p. 1—18, *Despre toponimia slavă din Oltenia*, în *Arhivele Olteniei*, XXVI, 1947, şi *Origină socială şi arii de cultură* în *Ramuri*, 1947, 1 şi 2, apoi de Henri H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, I, Bucureşti, 1958, p. 44—48 şi 54—89 (redacţia refăcută a lucrării mai vechi *Sociologia satului devălmaş românesc*, I, Bucureşti, 1946), şi II, Bucureşti, 1959. Ei au arătat că, în Oltenia şi Muntenia, aşezările moşnenilor se găsesc mai ales în regiunea depresiunilor carpatice şi a dealurilor, deci în regiunea acoperită de codri, de la nord, şi mai puţin în stepă şi cîmpie, care a rămas pe alocurea cîtva timp locuită de slavi, pecenegi şi cumani. Noi vom conclude că dialectele oltenesc şi muntenesc s-au vorbit în unele perioade mai ales în zona muntoasă şi deluroasă (nu numai cea muntoasă, cum admisese mai înainte E. Petrovici), fără să uităm că aceste dialecte s-au vorbit mereu şi în codrii de la cîmpie. În Moldova, lucrurile se prezintă altfel, căci întîlnim răzeşi mai ales în cele două extremităţi ale regiunii muntoase moldoveneşti, anume în Vrancea şi în Cîmpulung, deci în cele două extremităţi ale zonei muntoase aparţinînd statului moldovean, apoi în Moldova de sud (aşa-numita Ţara de jos), anume în regiunea de dealuri şi codri, printre care şi cel al Tigheciului (vezi mai sus, IV, cap. II, § 18, unde am folosit indicaţiile despre răzeşi, date de D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, şi de Petru Poni).

§ 3. E. Petrovici a presupus că dialectul moldovenesc s-a format în Carpaţii moldoveneşti şi că de acolo s-a extins în zonele vecine, de la vest şi est, ale acestor munţi. Aşa s-ar explica de ce unele fapte moldoveneşti se întîlnesc şi în Ardeal, printre ele *omăt* „zăpadă". Aşadar, după Petrovici, dialectul moldovenesc se întinde şi în Ardealul de nord-est, după cum dialectul muntenesc se întinde şi în Ardealul de sud, dialectul bănăţean se întinde şi în Oltenia, iar dialectul crişan se întinde şi în Crişana şi în Ţara Moţilor şi,

---

pînă în secolul al XIX-lea. Că o înţelegeam, rezultă din ceea ce urma, deşi vorbeam, greşit, de vecini şi români în loc de ţărani liberi fără pămînt, de origine ardelenească, confundaţi, după reforma lui Constantin Mavrocordat, cu vecinii şi romănii, în categoria clăcaşilor : „Şi nu e o întîmplare că fenomenele tipic ardelene se găsesc mai ales în regiunile în care răzeşii sau moşnenii au fost covîrşiţi de numărul mare al vecinilor sau romănilor şi lipsesc aproape cu totul acolo unde avem mase compacte de moşneni sau de răzeşi. Acest lucru rezultă din faptul că graiul tipic moldovenesc, cel fără ingrediente ardelene, apare mai ales în sudul Moldovei, unde a fost o masă compactă de răzeşi, iar graiul muntean mai pur (cel cu labialele nepalatalizate), se găseşte mai ales în munte şi la dealuri [ar fi trebuit să adaug : şi în codri], unde au locuit moşneni. În nordul Moldovei şi în Bărăgan, unde răzeşii şi moşnenii au fost puţini sau chiar au lipsit, avem graiuri pline de ardelenisme". D. Macrea, *Dacor.*, p. 152—153, credea că emigrările de peste munţi au avut loc mai ales în secolul al XVIII-lea. Dacă nu i-ar fi scăpat faptul că ele au caracterizat întreaga perioadă feudală din secolul al XIV-lea pînă în al XIX-lea, ar fi admis, poate, şi el că ariile de infiltrare ardeleană de la est şi sud de Carpaţi depăşesc Bucovina şi Oltenia de sud.

în general, în partea de vest a Ardealului propriu-zis. Realitatea este că, unele fapte de limbă moldoveneşti ca _stuchi̯u̯_ „scuip" sau _stuchẹscu̯_ „scuip", care presupun _*stupi̯u_ şi _stupi̯escu_, se găsesc şi în Ardealul propriu-zis, de la nord de linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului, linie care, după Petrovici, constituie graniţa dintre dialectul de nord-vest (de pe Crişuri şi Someş) şi dialectul muntenesc: _stuť, stupťésc, stopčẹsc, stu̯opčẹsc, stopăsc_ (vezi _ALR_, I, 87). Faptul nu trebuie explicat în sensul în care voia E. Petrovici. Căci în Maramureş şi în nord-vestul fostului judeţ Someş, avem forme înrudite cu cele din Moldova şi Ardealul propriu-zis: _şti̯op î̯ẹsc, şťu̯opťẹscu̯, şťopăsc, ştu̯opăsc_ vezi _ibid._), care presupun un _*ştopesc_ sau _şti̯opesc_ (restul dialectelor dacoromâne presupun forme ca _*scui̯pu, *scupii̯u_ etc.). Aşadar, deşi în Maramureş se vorbea şi un dialect rotacizant, el participa prin _*stopesc_ la aria moldovenească. Tot aşa va fi participat din capul locului şi graiul din Ardealul propriu-zis, în ce priveşte pe _stuchesc_, la aria moldovenească. Deci graiurile din Ardealul propriu-zis, de la nord de Mureş şi din Maramureş, ca unele ce erau vecine cu graiul moldovenesc, care pe atunci se vorbea şi în Carpaţii moldoveneşti, au dezvoltat unele fenomene comune cu graiurile moldoveneşti. Împreună cu _stuchesc_, avem şi _ńedẹajďi̯e_ (< _nădẹajdi̯e_), care se găseşte în Banat, la nord de Mureş, de exemplu în graiul din Maramureşul de sud (Cuhea) şi din valea Şieului (la sud de oraşul Bistriţa), de unde va fi pătruns probabil în _Ps. Vor._ (cf. I.A. Candrea, _Psaltirea scheiană_, I, p. CLXIX; e vorba de formele _nedẹajdẹa_ şi _nedejduii̯u_), şi se găseşte, cu un fonetism mai nou, _nedejdii_, şi în satul Vutcani (fostul judeţ Fălciu, actualul judeţ Vaslui, deci în graiul autentic moldovenesc[1]. Probabil că _nedẹjdi̯e_ (cu variantele fonetice mai noi) apare pe o arie mai mare, adică şi în estul Ardealului propriu-zis de la nord de linia Alba Iulia — Miercurea Ciucului, şi în Moldova de nord, şi reprezintă o formă comună a graiului ardelenesc propriu-zis şi a graiurilor moldoveneşti autentice.

§ 4. Spre deosebire de lingviştii români mai vechi, — Bărbulescu, Philippide, Puşcariu, — care au susţinut că moldovenii sînt veniţi din Ardeal sau din Carpaţii moldoveneşti, Ernst Gamillscheg, plecînd de la existenţa unor arii lingvistice care unesc Moldova cu Muntenia, arii relevate de _ALR_, I, a susţinut că dialectul moldovenesc a rezultat din amestecul graiului unor locuitori veniţi din Ardeal (din Munţii Apuseni), cu graiul unor locuitori veniţi din Muntenia, deci de tip muntenesc. El nu-şi spune părerea asupra epocii în care ar fi avut loc aceste migraţii şi amestecul celor două populaţii dacoromâne; dar este evident că, după dînsul, procesul în discuţie s-a petrecut înainte de întemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei. Tezele acestea au fost combătute de E. Petrovici (_Dacor._, X, p. 123—124), care a admis nu numai presupusele nuclee din Muntenia şi Munţii Apuseni, dar şi un nucleu din Carpaţii moldoveneşti, precum şi nucleul din Munţii Banatului, vatra dialectului bănăţean. Respingînd şi tezele acestui învăţat cu privire la originea diferenţelor dialectale ale dacoromânei — căci noi credem, cum s-a văzut, că n-au fost vetre, ci arii întinse şi în contiguitate

---

[1] Am folosit informaţii directe de pe teren. Ion Gheţie, _Baza dialectală a românei literare_, p. 100, a constatat că fonetismul _nedejde_ apare şi într-un text din secolul al XVI-lea din Moldova de nord, dar nu cunoaşte prezenţa lui în Moldova de sud.

cu alte arii dialectale, vom spune că dialectul moldovenesc trebuie considerat ca ocupînd de la origine o arie cu mult mai întinsă decît cea a Carpaţilor moldoveneşti; iar asemănările vechi ale dialectului moldovenesc cu cel muntenesc se pot explica altfel decît crede Gamillscheg, şi anume prin faptul că aceste dialecte au alcătuit pînă pe la anul 1 000, o strînsă unitate lingvistică şi teritorială, care s-a opus unităţii celorlalte dialecte. Evident, teza lui Gamillscheg nu se poate înlătura *a priori*: prin amestecul populaţiei venite din două regiuni deosebite, cu dialecte deosebite, se poate ajunge la un grai relativ unitar (cred că astfel de graiuri s-au creat în Muntenia din amestecul dintre graiurile ardelene şi cele muntene, în epoca de după secolul al XIV-lea, eventual şi după aceea).

V. Arvinte (*Anuar de lingvistică şi istorie literară*, XVII, 1966, în articolul *Formarea limbii şi poporului român în lumina cercetărilor recente*, vezi în special p. 29) a crezut că poate sprijini teoria lui Gamillscheg pe date arheologice: el a invocat faptul că cultura Dridu, care se găseşte în Muntenia în secolele al X-lea şi al XI-lea (eventual şi al IX-lea), apare şi în Moldova de sud, în secolul al X-lea, interpretînd această expansiune a ariei drept expansiunea unor populaţii româneşti, în Moldova. Pentru procesul acesta vezi şi I. Nestor, *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, p. 406–408. Dar această interpretare a datelor arheologice nu este deloc sigură: cultura Dridu din Moldova se poate explica cu totul altfel. După cum am văzut mai sus, I, cap. V, § 12, civilizaţia Dridu trebuie identificată cu civilizaţia rustică bizantină şi ea se întîlneşte oriunde s-a extins Imperiul bizantin şi în vecinătatea lui; de aceea trebuie să admitem că răspîndirea acestei culturi în Moldova pînă în regiunea Cernăuţilor se explică[1] nu printr-o expansiune din Muntenia a unor români sau slavi de tip bulgar, ci prin directa influenţă a culturii bizantine din Dobrogea şi de pe ţărmul Mării Negre, de la nord de gurile Dunării, asupra populaţiei româneşti şi slave din Moldova, din momentul în care bizantinii au ocupat (la 971) din nou Dobrogea. Arvinte a pierdut din vedere (p. 28–29) originea bizantină a culturii Dridu şi crede numai în caracterul ei românesc, cînd de fapt cultura respectivă este românească numai în Ardeal, Maramureş, Moldova, Muntenia şi Banat; în Ungaria, în Moravia, ea este o cultură slavă, iar în Bulgaria, ea este, desigur, şi românească şi slavă. Aşadar sîntem obligaţi să explicăm asemănările pe care graiul moldovenesc le prezintă cu cel muntenesc, prin faptul că cele două populaţii au fost vecine şi au avut şi o dezvoltare comună fiecărui dialect. Populaţia moldovenească a locuit în Moldova începînd din epoca de formare a limbii române. Ea a rezultat din romanizarea populaţiei dacice şi de alt neam, cîtă mai exista în Moldova pînă în veacul al V-lea, şi s-a întărit probabil prin migraţii ale populaţiei romanizate din Transilvania şi Muntenia.

§ 5. După cum s-a arătat de către unii cercetători — vezi între altele lucrarea mea, *Probl. cap.*, p. 202, şi Gr. Brîncuş, *Cercetări asupra unui grai de tranziţie*, în *Revista Universităţii C.I. Parhon*, *Seria ştiinţelor*

[1] Pentru influenţa Bizanţului asupra românilor în această epocă vezi lucrările deja citate mai sus cu diverse ocazii, ale lui Dan Gh. Teodor, apoi Corina Nicolescu, I. Barnea şi alţii, *Cultura bizantină în România*, Bucureşti, 1971, passim, şi R. Teodorescu, *Un mileniu de artă românească la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1975.

sociale, *Filologie*, nr. 2—3, 1955, p. 197—206, — graiul din partea de nord a județelor Gorj și Mehedinți prezintă multe asemănări cu graiurile bănățene și hațegane. Este vorba de fapte care n-au prea fost luate pînă acum în considerare la definirea dialectelor, ca dispariția lui *h* (de unde *prau̯* pentru **prah*, *vîr* pentru **vîrh* etc.), menținerea lui *m* din secvența *mn* în *scamn* „scaun"; forma *nima* „nimeni", provenită poate direct din nom. *nemo*, *įęsk̕ie* „așchie" etc. Întemeindu-ne pe astfel de fapte, am susținut, *Probl. cap.*, p. 202, că graiul din nord-vestul Olteniei era, la origine, identic cu graiurile din Banat și Hațeg și că acest grai, fiind încadrat în statul muntean, a căpătat unele din particularitățile dialectului muntenesc, în care cuprindeam și graiurile din restul Olteniei. Brîncuș, care nu cunoștea părerea mea, ajungea la concluzia că graiul din Gorj și din partea nordică a județului Mehedinți este provenit prin infiltrarea în Oltenia a particularităților de limbă din Banat și Hațeg, datorită contactului dintre populația oltenească și păstorii ardeleni, dar și prin stabilirea în părțile indicate, — nord-vestul Olteniei — a unor bănățeni și hațegani. Așadar, după Brîncuș, în părțile de nord-vest ale Olteniei, se vorbea la început același subdialect oltenesc, care se întindea și în restul Olteniei; dar, în părțile de nord-vest ale Olteniei, el a căpătat particularitățile graiurilor din Banat și Hațeg, prin contactul cu păstorii ardeleni și prin faptul că pe teritoriul în discuție s-au stabilit bănățeni și hațegani. S-ar fi creat, astfel, un grai de tranziție între dialectele bănățean și ardelean pe de o parte și subdialectul oltean pe de alta.

O altă părere a exprimat Marin P e t r i ș o r, în articolul *Graiuri mixte și graiuri de tranziție, Cu privire la un grai mixt din nord-nord-vestul Olteniei*, în *LR*, XI, 1962, nr. 1, p. 87-94, în articolul *Graiurile bufenilor din Banat*, I, în *LR*, XVII, 1968, p. 147-153 și III, *ibid.*, nr. 4, p. 307-317, în special p. 310, precum și în articolul *Graiurile din Oltenia, situația lor actuală*, *Philologica*, II, 1972, p. 41-55. El susține, ca și mine (fără a cita în primele sale studii lucrarea mea), că, în partea de nord-vest a Olteniei, avem graiuri identice la origine cu cele din Banat și Țara Hațegului — după dînsul, ele se încadrau în dacoromâna de vest — și că aceste graiuri, fiind redistribuite, prin integrarea la statul muntenesc, s-au integrat în subdialectul muntenesc. Dar Petrișor, continuînd în fond, și fără să-și dea seama de asta, pe Emil P e t r o v i c i, care punea foarte tîrziu diferențierea dialectelor dacoromâne și admitea că dialectul bănățean s-a format și în Oltenia de nord-vest, admite că unitatea lingvistică mai veche, a graiurilor din Banat, Hațeg și Oltenia de nord-vest, s-a realizat în vremea existenței Banatului de Severin, care ar fi cuprins, timp de aproximativ trei secole (1233—1526), atît părțile de la vest de Munții Cernei, cît și părți din Oltenia. Chiar dacă afirmațiile lui Petrișor asupra limitelor teritoriale ale Banatului de Severin în diverse epoci și asupra apartenenței lui la Ungaria, afirmații care reproduc concluziile lui P. D r ă g ă l i n a, *Din istoria Banatului Severin*, Partea I, Caransebeș, 1899, p. 17—27, nu vor fi exacte, — istoriografia română a ajuns după aceea în parte la alte concluzii, — fapt este că unitatea politică constituită de Banatul de Severin a avut un rol în alcătuirea unității lingvistice la care ne referim. Dar acest rol n-a putut fi așa de mare precum și-l închipuie Petrișor. Noi am arătat mai înainte (III, cap. II, § 6, și IV, cap. II, § 13) că graiurile din Banat, Hațeg și nord-vestul Olteniei se prezintă ca o unitate lingvistică diferen-

ţiată de alte unităţi lingvistice dacoromâneşti chiar din epoca de formare a românei, dacă nu chiar din epoca latinei populare, şi că diferenţe noi s-au adăugat în epoca influenţei slave vechi şi în epoca de după secolul al X-lea pînă în al XIV-lea (inclusiv epoca existenţei Banatului de Severin), despre care vorbim aici. Existenţa acestei formaţii statale a avut un rol numai în crearea unor particularităţi morfologice, sintactice şi lexicale, nu şi în crearea unor particularităţi fonetice, care se explică prin baza articulatorie (aceasta trebuie socotită identică la graiurile în discuţie).

§ 6. Înseşi graiurile oltene şi muntene din această vreme pun probleme foarte importante şi greu de rezolvat în starea actuală a informaţiei; ele nu constituie o unitate perfectă, ci prezintă variaţii de la un sat la altul, de la o regiune la alta, variaţii care par să urce, în parte, în această epocă. Nu ne referim la acele variaţii apărute tardiv, provenite prin stabilirea unor ardeleni în Oltenia şi Muntenia şi despre care vom vorbi mai tîrziu, ci la fapte mai vechi.

Într-un articol publicat în *Dacor.*, IV, p. 353 şi urm., intitulat *Sînt în Transilvania aşezări de români veniţi din sudul Dunării sau nu sînt?*, C. Lacea a arătat că graiul românilor din Şcheii Braşovului prezintă o serie de asemănări cu graiul meglenoromân, şi mai ales cu cel din Ţîrnareca, şi a tras concluzia că românii din Şcheii Braşovului au fost la origine meglenoromâni. El îşi întemeiază susţinerea sa şi pe fapte etnografice şi folclorice, precum şi pe informaţia pe care ne-o dau izvoarele istorice (nişte cronici săseşti), că bulgarii din Braşov au venit în acest oraş la 1392. Numele de bulgari se referă tocmai la populaţia din Şchei şi însuşi termenul *Şchei* nu este altceva decît numele etnic pe care îl dădeau altădată românii slavilor din Bulgaria şi Macedonia (*şchiau* provine din lat. *Sclavus*, după toate regulile fonetice româneşti; deci termenul *Sclavus* a pătruns în limbă înainte de influenţa slavă veche). Lacea aducea astfel proba hotărîtoare că, sub numele *bulgari* din cronici şi documente şi sub numele românesc de *şchei*, întrebuinţat astăzi ca toponimic, se ascunde o populaţie românească, venită din Bulgaria. Aceasta nu înseamnă, fireşte, că, alături de acei români, n-a venit atunci din sudul Dunării şi o populaţie de limbă bulgară. Dar trebuie să admitem că cei veniţi din sudul Dunării erau în mare parte, poate în cea mai mare parte, români. Faptul că nişte români erau numiţi bulgari nu trebuie să ne pară curios; în toate timpurile se întîmplă ca numele ţării şi al populaţiei dominante sau stăpînitoare să fie dat şi altor neamuri din acea ţară[1]. Lacea aducea deci pentru prima oară dovada neîndoielnică a existenţei unei colonii de români suddunăreni în nordul Dunării. Faptele lingvistice pe care el se întemeia erau următoarele: 1. dispariţia lui *h* iniţial şi intervocalic (desigur, însă că şi final; dar pentru acesta lipsesc astăzi exemple); 2. dispariţia lui *v* iniţial şi intervocalic. Lacea n-o spune, dar fenomenul s-a produs numai după ce *v* s-a palatalizat în γ', căci este vorba numai de *v* urmat de *i*; 3. prefa-

---

[1] Dealtfel, în izvorul săsesc care pomeneşte de venirea bulgarilor în Braşov la 1392, se dă „bulgarilor" şi numele de *Belscher*, ceea ce pare a fi egal cu *Welsch*, deci *român* (cf. *Kurzgefasste Jahr-Geschichte von Siebenbürgen, besonders Burzenland (1345—1748)*, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Krönstadt*, IV, p. 98: „1392 kommen die Bulgaren (Belscher) gegen Kronstadt"). Faptul n-a fost relevat de Lacea.

cerea conjuncției *și* în *ci* în numeralele de la 20 în sus; 4. prefacerea lui *ce* în *țe*, întîlnită într-un singur caz, și anume în formula *și țelor din mormînturi viață le-au dăruit*; 5. căderea lui *a* inițial neaccentuat; 6. lipsa lui *ă* final în *făr*, *for*; 7. prezența lui *i* în *curcubeịụ*; 8. existența cuvîntului *june* „tare", „puternic". La p. 369, Lacea releva și cîteva asemănări ale românilor din Șcheii Brașovului cu macedoromânii și meglenoromânii, din punct de vedere al numelor personale. Cum recunoaște însuși Lacea în nota 5 de la p. 369, asemănările relevate de el sînt numai o parte din asemănările care se pot găsi între graiurile meglenoromân și cel din Șcheii Brașovului. În aceeași notă, el spunea că românii din Șchei și meglenoromânii prezintă asemănări și din punct de vedere folcloric și etnografic, dar că renunță la înșirarea lor, pentru că „în materie de folclor și etnografie sînt mai probabile cazurile de spontaneitate decît în lingvistică", mai ales că, pentru cele mai multe asemănări de acest fel, „s-ar putea face obiecțiunea că se găsesc și în alte regiuni locuite de români".

Lista asemănărilor lingvistice constatate de Lacea rezistă aproape în întregime criticii. Numai cu privire la *țelor* poate fi discuție dacă într-adevăr aveam a face cu un fapt existent în momentul migrației din sudul Dunării și adus deci de acolo. Ipoteza făcută de Al. P r o c o p o v i c i (*Revista filologică*, II, p. 208—210), dealtfel imaginată chiar de Lacea, că am avea a face cu o pronunție după moda greacă sau macedoromână, e foarte acceptabilă, dacă ne gîndim la însemnata colonie greacă și macedoromână, din ultimele secole, din Brașov. Procopovici însă n-avea dreptate cînd făcea rezerve asupra caracterului meglenoromân al cuvîntului *june* „tare, voinic", de la românii din Șcheii Brașovului, căci, după *ALRM*, I, 498, în dacoromână, *june* „tînăr" apare în Banat și regiunea Crișurilor". Fapte etnografice în sprijinul originii meglenoromâne a românilor din Șcheii Brașovului a relevat și Candid M u ș l e a, în *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, I, 1943. Asemănări lingvistice cu meglenoromânii am relevat și eu în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, p. 162—163, în articolul *Colonii meglenoromâne în sudul Transilvaniei, Oltenia și Muntenia. Graiul Românilor din Imperiul româno-bulgar*. Adăugam pe *curună* „cunună" (vezi St. S t i n g h e, *Jahresbericht*, VIII, glosar; ar fi trebuit să mai pomenesc și pe *a durńi* „a dormi", dat de mine la p. 166), pe *iịu*, *iị*, *ine* etc. „viu, vii, vine, etc." (acesta, luat în considerație întrucît *ịe* de pe vremea cînd verbul suna **vịéńu* etc., s-a extins și la formele cu accentul pe terminație, unde la început era numai *e*: *venímu* etc., și a prilejuit, în felul acesta, palatalizarea lui *v*, iar mai tîrziu, dispariția lui[1]), și pe *ụără* „horă", care prezintă diftongarea lui *ó* în *ụă*, caracteristică graiului meglenoromân din Liumnița (vezi C a p i d a n, *Meglenoromânii*, I, p. 115).

În articolul meu, pomenit mai sus, eu constatam că unele din fenomenele pe care Lacea le găsea la românii din Șcheii Brașovului și la cei din Țîrnareca se găsesc și în alte localități din sudul Transilvaniei, Oltenia și Muntenia și că aceste localități prezintă și alte asemănări cu dialectul meglenoromân; de aceea mă credeam îndreptățit să admit că și românii din localitățile în discuție au fost la origine meglenoromâni și că au venit din Bulgaria într-o epocă tot așa de îndepărtată. Spuneam, între altele, că românii din Săcele, care

[1] Acest fapt, ca și precedentul, se găsește însă și în alte părți ale teritoriului dacoromân, așa că ele nu sînt în situația faptelor folclorice și etnografice la care renunțase Lacea.

fuseseră considerați de N. D e n s u ș i a n u (în *Columna lui Traian*, VII, 1877, p. 266 ; autorul se întemeia pe unele tradiții locale și pe unele asemănări antropologice și lingvistice), de Ov. D e n s u s i a n u (vezi *Histoire*, I, p. 328, și *GS*, II, p. 348—350, iar în articolul meu, p. 164—167), de T. P a p a h a g i (în revista *Dunărea*, I, p. 67), și de Elena M o r o i a n u, *GS*, IV, p. 312, ca emigranți macedoromâni, sînt de fapt meglenoromâni, ca și cei din Șcheii Brașovului și din multe localități oltene și muntene. Dispariția lui *h* și a lui *γ'* : *aine* „haine", *oțu* „hoțul", *ine* „vine", să *iie* „să vie", *inovat* „vinovat", *in* „vin" (substantiv), *itili* „vitele", *ifor* „vifor", apoi forme ca *dupîn*, *după* „deprin", *dupe* (mgl. *dupri* „depe"), *trubuie* „trebuie" (meglenor. *trubuiés*), *ișiá*, *iși*, *ișit*, cu *i* în loc de *e* neaccentuat, precum și *ńergea* „mergea", cu *ń* în loc de *m*, deci cu un *mį* schimbat în *ń*, și *ńergea* din graiul secelenilor (*GS*, V, p. 325)[1], îmi apăreau ca hotărîtoare.

Un singur fapt din graiul din Săcele se opune considerării acestui grai ca fiind meglenoromân la origine : prezența cuvîntului *amńiroană* „împărăteasă", relevat de O. D e n s u s i a n u, *GS*, II, p. 348—350, și T. Papahagi, în revista *Dunărea*, I, p. 67 (contestat pe nedrept de C a p i d a n (în *Junimea literară*, XVI, 1925, p. 282, într-un articol retipărit în *Limbă și cultură*, p. 435) ; acest cuvînt este identic cu macedoromânul *amirăroańe* și *amiroańe* „împărăteasă"[2] și ar arăta că aveau dreptate cercetătorii care au susținut originea macedoromână a secelenilor. În articolul pomenit (p. 166—167), eu afirmam că acest cuvînt a fost împrumutat de seceleni din dialectul macedoromân, dacă ținem seama de faptul că, în secolele trecute, secelenii ajungeau cu turmele lor de oi pînă la Constantinopole și în Grecia (vezi N. D e n s u ș i a n u, *Columna lui Traian*, VII, p. 266 — apoi și C a p i d a n, în *Junimea literară*, XVI, p. 282, și *Limbă și cultură*, p. 320 — și Elena M o r o i a n u, *GS*, V, p. 310). Mi se părea că singurii dacoromâni care au cutreierat cu turmele lor de oi și țările de la sudul Dunării, au putut împrumuta un element macedoromân, în aceste peregrinări, mai ales că avem a face cu un termen care se putea foarte ușor împrumuta, fiind vorba de conducătorul suprem al imperiului turc. Mă întreb totuși dacă termenul n-a putut fi împrumutat în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea de la colonia de macedoromâni din Brașov.

§ 7. Cu privire la Oltenia și Muntenia, cercetarea mea era mai puțin amănunțită. Mă mărgineam numai (p. 168—169) să dau cîteva meglenoromânisme neîndoioase, trimițînd la cîteva texte dialectale, fără să arăt localitățile și fără să încerc a stabili aria acestor meglenoromânisme, care este, probabil, foarte fărîmițată. Pentru Oltenia citam pe *ięsche* „așchie" (megl. *įașcľă*), din Săcel, fostul județ Gorj (vezi *Graiul nostru*, I, p. 26) și pe *furnigă* „furnică" (megl. *furnigă*), județul Gorj (atestat de G î l c e s c u, *Cercetări asupra graiului din Gorj*, în *GS*, V, p. 78 ; din greșeală, în articolul meu acest cuvînt era trecut ca atestat în *Graiul nostru* ; pentru *ięșkie*, *ięșťe* aș fi putut cita tot pe G î l c e s c u, p. 75 ; acest autor nu precizează aria fenomenelor, dar, din felul cum se exprimă („apare de obicei" și „se aude ca"), ar rezulta că ele sînt generale în fostul județ Gorj). Am arătat însă mai sus, IV, cap.

[1] Precum se vede, unele din aceste meglenoromânisme, se găsesc la românii din Șchei.

[2] Firește *-oańe* a fost transformat în *-oană*, căci sufixul *-oańe*, cu *ń*, nu există la ardelenii de sud, care nu și-au putut da seama că aveau de fapt a face cu sufixul *-oaie*.

II, § 13, că *ieşkie* caracterizează şi dialectul bănăţean şi că nu dovedeşte o migrare din sud a oltenilor propriu-zişi, ci integrează graiurile oltene în care el apare într-o unitate dialectală mai mare, alcătuită împreună cu graiurile bănăţene şi haţegane.

Pentru Muntenia citam pe *ama* „dar" (megl. *ama*), din Puţintei, fostul judeţ Teleorman (*Graiul nostru*, I, p. 168)[1] şi pe *a durńi* şi *a işi*, pentru care nu făceam trimiteri la texte sau informatori. Invocam şi dispariţia lui *h* iniţial şi intervocalic, pentru care, în *Probl. cap.*, p. 322, dădeam un exemplu din anul 1388 (numele de familie *Orẹaov* pentru *Orẹahov*, din v. sl. *orěchŭ* „nucă", dintr-un document muntenesc ; în documente anterioare apare numele topic *Orẹahova*), precum şi apariţia lui *dupǎ* „depe", fără să arăt ariile acestor fenomene, fără să spun anume că ele se găseau şi în Oltenia şi în Muntenia (dealtfel nu pot spune nici acum dacă sînt acolo localităţi în care se spune *de pe* sau *dă pă* ; în fostul judeţ Gorj se spune, totuşi, *dipe* ; cf. G î l c e s c u, în *GS*, V, p. 77, care nu se exprimă clar). În *Probl. cap.* am adus unele precizări şi fapte noi. Astfel, la p. 336, spuneam că *după, dupe* „depe" se întîlneşte (dacă lăsăm la o parte satul Săcele) şi în Oltenia şi Muntenia, afară de fostele judeţe Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila şi Ialomiţa (se mai găseşte la românii din Serbia şi Banat, unde e *dupră* ; vezi lucrarea mea, p. 200). În această lucrare susţineam însă că şi *dăpă, dîpă, dipă* „după" (ca şi conjuncţiile *dipă cum, dipă ce*) din fostele judeţe Vîlcea, Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila, Ialomiţa şi Vlaşca sînt meglenoromânisme (cf. megl. şi macedor. *dipu*). Adaug că *dipe (ce)* „după (ce)" există şi în Călăraşi, judeţul Dolj (cf. Luca P r e d a, în *GS*, VII, p. 234), alături de *după (ce)*. În *Probl. cap.*, p. 206–207, făceam precizarea că unele localităţi din Muntenia prezintă dispariţia lui *v* urmat de *i, i̯* : *stăilar* „stăvilar", *staila* „stavila", în Cetăţenii din Vale, fostul judeţ Muscel, *Graiul nostru*, I, p. 122 ; *iişoară* „viişoară" *ibid.*, p. 30, în Dragomireşti, fostul judeţ Dîmboviţa ; *i̯ermii*, *ibid.*, p. 182, în Bătrîni, fostul judeţ Prahova ; *Raicoiţeni*, nume de sat în fostul judeţ Rîmnicul Sărat, *ibid.*, p. 261. În articolul din *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, eu atrăgeam atenţia asupra faptului că unele din aceste meglenoromânisme sînt în acelaşi timp şi macedoromânisme (*γ'ine* „vine", *işi̯a, işi, işit, ńerğá*, din Săcele, *curună* şi *durńi* din Şcheii Braşovului şi *furnigă, ama, a durńi, a işi* din unele regiuni ale Olteniei şi Munteniei ; acum trebuie să adaug şi pe *dipă dăpă, dîpă*) ; dar afirmam (p. 168–169) că „prezenţa lor în Oltenia şi Muntenia [şi lăsam să se înţeleagă faptul că şi prezenţa lor în Săcele şi Şcheii Braşovului] trebuie explicată numai prin dialectul meglenoromân", ceea ce astăzi, cum vom vedea mai jos, nu mi se mai pare valabil în toate cazurile. Tot ca meglenoromânisme consideram şi pe *daş* din Muscel[2], relevat ca element suddunărean de I. I o r d a n, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, VII–VIII, p. 328–329, precum şi pe *bătîrn* (în textul meu, greşit, *bătărn* ; forma e din fostele judeţe Vîlcea şi Dolj), relevat de Ov.

[1] Acest *ama* nu presupune numaidecît nişte meglenoromânisme ; el se poate explica şi prin vreo colonie de bulgari stabiliţi acolo şi românizaţi. El se întîlneşte şi în Oltenia de sud, unde de asemenea s-ar putea explica prin coloniile de bulgari.

[2] La p. 69 afirmam : „Este foarte probabil că diferitele macedoromânisme care au fost constatate pînă acum prin Oltenia, Muntenia şi sudul Ardealului şi au fost considerate de Densusianu, *Histoire*, p. 326 şi 329, ca dovezi ale unor migrări macedoromâne pe teritoriul dacoromânesc se explică numai prin migrările meglenoromâne.

Densusianu (*Histoire*, I, p. 329, după W e i g a n d, *Jahresbericht*, VIII, p. 39), care însă considera faptul în discuţie numai ca macedoromânism. Printre aceste meglenoromânisme din nordul Dunării înregistram atunci şi unele fapte la care identitatea cu faptele din meglenoromână nu era sigură. P. 169 : „Un alt fapt care uneşte Ţîrnareca cu Şcheii Braşovului şi cu o mulţime de localităţi din [Oltenia şi] Muntenia este forma în *-eam* sau cu *ŕ* a indicativului imperfect de la *a fi*, deci *erẹam* sau *eŕeam*[1], care însă, în Ţîrnareca, prin schimbarea lui *e* [iniţial] în *ă-* şi prin metateza lui *i* (întîlnită în acest dialect şi în alte cazuri, precum *zgair* [„zgîrii"]) sună *ăiram* (în Oltenia apare *ăria*, vezi *Graiul nostru*, I, p. 4, Bala de Jos, jud. Mehedinţi, de mai multe ori ; adaug acum şi formele *ărẹam*, *ărẹa*, *ibid.*, p. 35 şi 36, ultimul de mai multe ori, din Cîineni, jud. Vîlcea). Părerea lui Th. C a p i d a n (*Meglenoromânii*, I, p. 70) că formele meglenoromâne „sînt identice" cu [în textul meu : *vin din*, dar inexact, căci Capidan nu susţinea asta, ci că la origine ele sînt identice cu] *iáram*, *iárai*, *iára* etc., care se regăsesc la aromânii din Zagori, în Epir, mi se pare puţin probabilă. Acest imperfect nu se întîlneşte la seceleni, care au acceptat forma *eram*. Faptul morfotic în discuţie l-am discutat şi în *Probl. cap.* p. 332—333, precum şi aici, mai sus IV, cap. II, § 14, unde, întemeindu-ne pe prezenţa formelor *arẹam*, *arẹai*, *arẹa* etc. şi la românii din Albania şi în Ţara Moţilor (Scărişoara), am tras concluzia că ele datează din epoca de vecinătate a crişenilor-maramureşenilor cu macedoromânii şi că sînt deci mai vechi decît secolul al X-lea. Aceasta face mai plauzibilă ipoteza că meglenoromâna a pornit de la asemenea forme.

G. P a s c u, în *Archivum Romanicum*, X, 1926, p. 465, în articolul *Bibliographie roumaine*, 1922—1924, a susţinut că *-ără* din participiul trecut al formei muntene de perfect compus (*am fostără*, *ai fostără* etc.) nu este altceva decît *-urë* din forma de participiu trecut albanez, formă care explică şi formele de gerundiu în *-ura* din meglenoromână (vezi mai sus, IV, cap. IV, § 12, nr. 2). Socotim că lingvistul ieşean avea dreptate : populaţia munteană care prezintă această formă este originară din sudul Dunării şi a fost vecină cu meglenoromânii şi albanezii şi chiar cu macedoromânii, al căror participiu prezent în *-alui* este, pentru Pascu, la origine, aceeaşi formă în *-ura* (*ibid.*) Rămîne de văzut dacă aria muntenească cu *am văzutără* coincide cu aria în care dispare *h* etc.

§ 8. Este evident că, în unele cazuri, nu avem a face cu meglenoromânisme, ci cu fapte aduse din Ardeal şi Crişana, prin migraţiile despre care vom vorbi mai tîrziu (VI, cap. II, § 3—4). Dar celelalte fapte invocate de mine în articolul meu nu pot fi considerate altfel decît meglenoromânisme autentice, adică aduse direct din sudul Dunării de nişte meglenoromâni, sau de români cu graiuri înrudite. Concluzia care se impunea era că, în epoca ce a precedat întemeierii voievodatelor româneşti şi în cea care a urmat, a avut loc emigrarea din sudul Dunării în Ţara Românească şi în sudul Ardealului a numeroşi meglenoromâni. Şi deoarece, după Lacea, dispariţia lui *h* şi a lui *v* din graiul românilor din Şcheii Braşovului şi al meglenoromânilor din Ţîrnareca era socotită ca o probabilă influenţă a graiurilor bulgare de est,

[1] Forma *erẹam* se întîlneşte şi în Negreni, fostul judeţ Olt (cf. E. P e t r o v i c i, *Texte dialectale*, p. 203), iar *eŕam*, în Ghimpaţi, fostul judeţ Vlaşca.

mă credeam îndreptăţit să situez, întocmai ca şi Lacea, pe aceşti meglenoromâni care au emigrat în nordul Dunării şi pe strămoşii meglenoromânilor din Ţîrnareca, în Munţii Balcani, şi să-i consider ca o parte din acei români care au întemeiat Imperiul româno-bulgar (căci Lacea nu insista suficient asupra acestui lucru). Meglenoromânii îmi apăreau deci ca ultimele resturi ale populaţiei româneşti din Imperiul româno-bulgar. Cauza emigraţiei o vedem în năvălirea turcă, din veacul al XIV-lea, în Peninsula Balcanică, întocmai cum făcuse Lacea pentru românii din Şcheii Braşovului. Dar, cum admiteam că migraţia spre nord a avut loc şi în secolul al XIII-lea, ar fi trebuit să admit şi altă cauză a migraţiei. Mai rezulta, de asemenea, că graiul meglenoromânilor din Ţîrnareca nu era, aşa cum susţinuseră Densusianu *GS*, II, p. 370 şi urm., şi R o s e t t i *Recherches*, p. 131—133, un grai meglenoromân care suferise recent, în ce priveşte palatalizarea labialelor, influenţa dialectului macedoromân, ci un grai românesc care şi-a urmat calea sa proprie, starea de lucruri pe care ne-o prezintă el fiind şi aceea din atîtea localităţi dacoromâne. Aceasta însemna însă a spune că meglenoromânii de astăzi nu au alcătuit în trecut, cum se admisese pînă atunci de cercetători, o singură comunitate lingvistică, cu un singur dialect, din care o parte ar fi rămas mai curată ca grai, iar alta ar fi suferit o puternică influenţă macedoromână, ci că ei au alcătuit în trecut două comunităţi lingvistice, cu două graiuri deosebite. Întemeindu-se pe faptul că, în graiul meglenoromânilor, *ắ* s-a prefăcut în *ǫ́* (*mǫ́nă* „mînă", *Zǫ́na* „Zîna", munte de lîngă oraşul Nînta etc.), Th. C a p i d a n (*Meglenoromânii*, I, Bucureşti, 1925, p. 64—65) susţinea că patria mai veche a meglenoromânilor a fost constituită de munţii Rodope (dialectul bulgar de acolo prezintă un fenomen fonetic identic). Dar aceste concluzii ale învăţatului român nu mai sînt valabile pentru românii din Ţîrnareca, care au păstrat pe *ắ*. De aceea, dacă pe ceilalţi meglenoromâni îi consideram, întocmai ca şi Capidan, veniţi din Rodope, unde au trebuit să stea multă vreme, pe românii din Ţîrnareca îi consideram veniţi din munţii Balcani, din părţile dinspre Dunăre ale Bulgariei. Mi se părea că numai din vecinătatea Munteniei puteau să vină aceşti români care s-au stabilit la nordul Dunării. Rezulta însă în mod sigur că românii din care se trag meglenoromânii erau, spre sfîrşitul evului mediu, deosebiţi ca grai de macedoromâni (lucrul e numai presupus de C a p i d a n, *Aromânii,Dialectul aromân*, p. 9). Ajunsesem, în ce priveşte patria primitivă a meglenoromânilor, la o concluzie care nu se deosebea prea mult de aceea a lui Puşcariu şi Capidan : meglenoromânii au locuit la început nu în Macedonia, ci în partea de răsărit a Peninsulei Balcanice, în Munţii Balcani şi în Rodope. Totuşi teoria aceasta era de fapt reluarea aceleia a lui Densusianu despre migraţiile macedoromâne la nordul Dunării în cursul evului mediu, cu modificarea că aceste migraţii erau puse numai la sfîrşitul evului mediu şi că, în loc de macedoromâni, era vorba de meglenoromâni. Admiteam chiar, ca şi învăţatul pomenit, că asemenea migraţii au adus la nord palatalele în locul labialelor.

Concepţia aceasta prezenta marea eroare de a vorbi de migraţii meglenoromâne atunci cînd oamenii care migrau nu plecau din Meglen, ci din Balcani. De fapt trebuia să vorbesc de migraţia unor români care aveau graiuri înrudite cu cel meglenoromân de azi. Eroarea aceasta am înlăturat-o în *Probl. cap.*, p. 190—201, unde m-am exprimat cum se cuvenea, deşi nu atrăgeam

atenția asupra erorii. Dar o eroare mai gravă am făcut situînd în munții Balcani patria meglenoromânilor din Țîrnareca și a celor care au migrat în nordul Dunării. Această eroare, pe care mi-o însușisem de la L a c e a și care coincidea cu teoria lui P u ș c a r i u și C a p i d a n despre patria mai veche a meglenoromânilor, am înlăturat-o tot în lucrarea pomenită, *loc. cit.* Dacă patria din evul mediu a meglenoromânilor care au prefăcut pe *ắ* în *ǫ* trebuie să se fi identificat, așa cum a admis Capidan, cu munții Rodope, nu mai pot crede, ca în articolul pomenit, că patria din evul mediu a graiului din Țîrnareca și a celor înrudite cu el, care au migrat la nordul Dunării, a fost constituită de Munții Balcani. O serie de fapte ne obligă să plasăm, pentru evul mediu, graiul din Țîrnareca în Macedonia. Dar aceasta nu înseamnează că toate graiurile de tip meglenoromân, migrate la nord în epoca întemeierii țărilor, au avut ca patrie Macedonia. Altă serie de fapte ne obligă să considerăm o mare parte din graiurile emigrate la nord ca foarte înrudite cu graiurile din Iugoslavia, din imediata vecinătate a Banatului și din Banat și Hațeg; aceasta înseamnă a situa originea graiurilor înrudite, migrate în Țara Românească, într-o regiune vecină, care nu poate fi decît aceea a Munților Balcani din partea lor de vest (regiunea Sofiei). Asupra acestor lucruri am atras atenția în *Probl. cap.*, p. 190—203, unde totuși nu am insistat suficient asupra faptului că unii din emigranții spre nord, în Țara Românească, au plecat din regiunea Munților Balcani, așa cum admisesem în articolul meu *Colonii meglenoromâne.*

Mai întîi, graiul meglenoromân din Țîrnareca prezintă o serie de asemănări cu macedoromâna, relevate de C a p i d a n în *Meglenoromânii*, I, passim, care rămîn neexplicate în ipoteza că acești meglenoromâni au locuit în munții Balcani și în regiunea dinspre Dunăre. În articolul meu citat eram obligat să susțin (p. 172) că : „Asemănările mai numeroase cu dialectul macedoromân, pe care le prezintă acest grai din Țîrnareca, ca și cel al românilor emigrați în nordul Dunării, sînt, după toate probabilitățile, din punct de vedere al fenomenelor celor mai vechi posibile" și că deci, ele se explică prin vecinătatea cu dialectul macedoromân în cele mai vechi timpuri. Totuși aceste asemănări cu macedoromâna sînt numeroase, și la ele pot participa și fenomene mai recente, căci macedoromânii au fost mereu vecini cu acești meglenoromâni. Forma pe care a căpătat-o la meglenoromânii din Țîrnareca palatalizarea labialelor constituie una din aceste asemănări. Faptul a fost remarcat de R o s e t t i (*Recherches*, p. 131—132) și D e n s u s i a n u (*GS*, II, p. 370 și urm.), care însă l-au explicat greșit, ca o influență macedoromână tîrzie ; greșit, căci el se regăsește și la românii din Șcheii Brașovului, veniți din sudul Dunării la 1392). Dacă am admite, ca în articolul meu pomenit, că, în tot cursul evului mediu, românii din Țîrnareca au locuit spre Dunăre, ar trebui să admitem, implicit, că palatalizarea labialelor s-a produs și în această regiune, și anume în mod independent de aria palatalizată a macedoromânei. Firește, s-ar putea admite apariția în mod independent a fenomenului în Munții Balcani, căci el s-a produs în mod independent și în graiurile ardelene și moldovenești. Dar mai avem atîtea alte asemănări ale graiului din Țîrnareca cu macedoromâna, și, în acest caz, o apariție independentă a lor, în Balcani, este imposibil de admis. Dealtfel că graiurile românești din Balcani, din evul mediu, nu palatalizaseră labialele rezultă clar din numele de locuri, de origine românească, care s-au păstrat pînă azi prin regiunea orașelor Sofia,

Teteven și Dupnița: *Picior, Petrus* (probabil < *Pietros)* și *Petrina* (acesta însă poate fi la origine numele de botez *Petrina)*, relevate de G. Weigand în *Rumänen und Aromunun in Bulgarien, Jahresbericht*, XIII). Lucrul acesta, care mi-a scăpat în *Probl. cap.*, p. 195–196, ne obligă să admitem că aria palatalizantă se găsea numai la sud sau sud-vest de Munții Balcani, în Macedonia. Faptul că mai tîrziu γ' provenit din $v + i$ sau $i̯$ a dispărut în graiul din Țîrnareca și în unele graiuri care au migrat apoi la nordul Dunării nu ne obligă, cum credea Lacea, să situăm aceste graiuri în Bulgaria răsăriteană, căci fenomenul în discuție se întîlnește nu numai în dialectele bulgare de răsărit, dar și în dialectele bulgare din Macedonia (vezi St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, p. 137–138). La fel stă lucrul și cu dispariția lui *h*, care se întîlnește nu numai în dialectele bulgare răsăritene, ci și în Macedonia, unde este aproape generală (vezi Mladenov, *op. cit.*, p. 137–138, și P. Skok, *Revue internationale des études balkaniques*, anul II, p. 302). În *Probl. cap.*, p. 320–321, eu am opinat chiar că, în regiunea bulgară de est, fenomenul a fost adus prin migrații din Macedonia. Prezența unor fapte macedobulgare chiar în sistemul morfotic al meglenoromânilor din Țîrnareca (gerundiul în *-ẹaịchi)*, ne obligă de asemenea să admitem că acești oameni au stat de multă vreme în Macedonia (vezi mai pe larg în *Probl. cap.*, p. 197–198).

Desigur însă că nu toate graiurile cu meglenoromânisme, migrate la nord, trebuie considerate ca fiind originare din Macedonia. Aceasta nu este valabil decît despre cele care au pierdut pe γ'. Dar chiar aceste graiuri prezintă și fenomene caracteristice altor graiuri meglenoromâne (dispariția lui *h*, comună tuturor meglenoromânilor, *trubuịe* „trebuie", *dupǎ* „depe"), anume celor care au fost vorbite altădată în Rodope. Nu toate meglenoromânismele din nordul Dunării sînt de tip Țîrnareca. Bineînțeles, nu ne gîndim la meglenoromânismele care se găsesc în dialectul bănățean-hațegan-oltenesc de nord-vest și în cel crișan, ci numai la cele din restul Olteniei și din Muntenia și Ardealul de sud. Dar e un fapt că graiurile suddunărene care au migrat în Oltenia și Muntenia au prezentat unele inovații lingvistice caracteristice celorlalți meglenoromâni. Graiurile din Muntenia și Oltenia care nu sînt de tip meglenoromân se vorbeau de la început în nordul Dunării, iar graiurile cu meglenoromânisme din aceleași provincii se vorbeau, desigur, între Macedonia și Oltenia, inclusiv Balcanii vestici (regiunea Sofiei). Faptul că aceste graiuri au labialele intacte se potrivește perfect cu faptul că în Balcanii vestici se găsesc nume de locuri românești cu labialele intacte. Iar faptul că aceste graiuri au pierdut pe *h* ne arată că ele trebuie puse în legătură cu unele graiuri slave din Macedonia și cu unele dialecte bulgare răsăritene, dar și cu graiuri sîrbe štokaviene, anume cu cele de la nord de Macedonia. Asemănările cu graiurile sudslave indicate ne obligă să admitem că chiar acei meglenoromâni, care, după părerea lui Capidan, au locuit în Rodope sînt originari din regiunea Balcanilor de vest (nu putem admite că au locuit în Macedonia, din cauză că sînt mai deosebiți în grai de macedoromâni decît cei din Țîrnareca).

În articolul meu citat, eu admiteam că aceste migrații au avut loc în secolele al XIII-lea și al XIV-lea și explicam prin ele de ce, începînd din aceste veacuri, izvoarele istorice nu mai pomenesc de români în Bulgaria. Cred că această concepție este mai plauzibilă decît cea din *Probl. cap.*, p. 207, după care migrațiile în discuție ar fi început în secolul al XIV-lea, și decît cea din

Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic, p. 33, după care ele au avut loc în veacurile al XIV-lea și al XV-lea. Românii care au migrat atunci la nordul Dunării vorbeau deci graiuri care nu pot fi considerate ca meglenoromâne, ci numai prezentînd meglenoromânisme[1].

§ 9. Aceste graiuri suddunărene stabilite la nord, aveau însă și fenomene specifice, care nu se găsesc la meglenoromâni și bănățeni. În articolul meu citat, la p. 169—170, spuneam:

„E de atras atenția asupra faptului că în Șcheii Brașovului, la Săcele și într-o mulțime de localități din Muntenia și Oltenia apar și unele fenomene care nu se întîlnesc în Țîrnareca și în general în meglenoromână sau în alt dialect românesc. Foarte probabil, în Oltenia și Muntenia aceste localități sînt aceleași în care apar și meglenoromânismele pomenite mai sus (în unele cazuri aceasta se poate afirma cu siguranță), întocmai cum e cazul și cu localitățile din sudul Ardealului. Urmează de aici că cel puțin o parte din meglenoromâni [trebuia să spun: românii cu graiuri de tip meglenoromân] care au migrat la nordul Dunării aveau și particularități dialectale care-i deosebeau de strămoșii actualilor meglenoromâni din Țîrnareca, cu care erau dealtfel cei mai apropiați în grai, [și trebuie să adaug: și de strămoșii tuturor meglenoromânilor în general]. În felul acesta, graiurile din Oltenia, Muntenia și sudul Ardealului devin un izvor de informații pentru graiul românilor din imperiul româno-bulgar".

O asemenea particularitate lingvistică o constituie epenteza lui *į* între *é* sau *ó* și *k* urmat de *e*, *i*. Pentru Șcheii Brașovului vezi S t i n g h e, *op. cit.* Pentru Săcele găsim exemplele următoare la Elena M o r o i a n u, în *GS*, IV, p. 339: *zeįche, zeįchea*, p. 349: *roįchi*, V, p. 17: *veįche, streįchea*, p. 18: *streįche*, p. 24: *oįchį* p. 21: *veįchį*, p. 35: *roįche*, p. 37: *Reveįca*. Hărțile 21, 27, 82, 331 și 414 din *ALRM*, I, ne arată extensiunea fenomenului: fostele județe Brașov, Făgăraș, Trei Scaune, o localitate din județul Bacău, care trebuie să fie o colonie din sud-estul Ardealului, părțile de vest și nord ale Olteniei, dar și prin Dolj, mai multe localități din Muntenia, de la fostele județe Buzău și Vlașca — inclusiv — spre vest. Fenomenul se găsește și la românii cu grai oltenesc din Serbia și Bulgaria, care, de asemenea, au pierdut

[1] Bineînțeles, în cercetarea graiurilor oltene și muntene originare din sudul Dunării trebuie să ținem seamă de faptul că unele din meglenoromânismele lor se pot explica prin migrația tardivă a populației unor sate din Banat și Hațeg, unde existau și există și azi meglenoromânisme. Unele graiuri oltene, altele decît cele din Mehedinții de nord și Gorj, ar putea fi socotite ca o variantă a celor bănățene și hațegane, cum am arătat în *Probl. cap.*, p. 201—203. Astfel, graiul din comuna Celar, fostul județ Romanați, pe care (*ibid.*, p. 334) l-am socotit de origine suddunăreană, poate fi socotit ca fiind la origine bănățean. El se caracterizează prin fapte ca *zăuįte-le, să ... zăuįtă* (perf. simplu), *įerça, arînim* „hrănim" (deci dispariția lui *h*), *acas* (fără -*ă*) și *flçacără* (vezi *Graiul nostru*, I, p. 48 și 49), cu *lç* sau *l'* în loc de *l* urmat de *a*, deci ca în macedor. *flçacă* și alb. *fljakë* (avem a face cu un macedoromânism de origine albaneză) etc. Dar asemenea fapte de limbă se găsesc și în Țara Hațegului, iar unele și în Banat; în Țara Hațegului avem *a (se) zăuįta* și *a fl'ecăra*, cu *l'* (grafia *flçacără*, din *Graiul nostru*, I, p. 89, redă, poate, un *fl'ácără*) (vezi M. G r e g o r i a n, *Graiul din Clopotiva*, în *GS*, VII, p. 187—193) și, altădată, graiul de acolo se caracteriza și prin dispariția lui *h*, cum am dovedit în *Probl. cap.*, p. 200. O rezolvare a problemei nu se poate obține decît pe baza unor informații mai amănunțite asupra graiului din Celar: dacă acest grai posedă unele ardelenisme, pe care nu le-a împrumutat de la unele graiuri vecine, venite din Ardeal, trebuie să-l socotim ca originar din Ardeal.

pe *h* inițial și intervocalic. Foarte probabil, nu toți acești români, care au realizat epenteza lui *i̯* și care, desigur, pierduseră pe *h* (inițial, intervocalic și final), palatalizaseră labialele. Astăzi, unele graiuri din Oltenia și Muntenia care au realizat epenteza lui *i̯* și dispariția lui *h* prezintă palatalizarea labialelor, altele o prezintă foarte rar sau n-o prezintă deloc. Probabil că aceasta a fost situația și în trecut. Se pare că graiurile cu epenteza lui *i̯* prezintă și dispariția lui *h* sau γ′ inițial și intervocalic; iar niște graiuri care să fi pierdut pe *h*, dar care să nu fi alterat labialele, puteau exista în evul mediu, cum există și astăzi (cele din Serbia). Ca și fenomenul dispariției lui *h* și γ′, fenomenul în discuție leagă graiurile românești de cele slave din Macedonia, care prezintă și ele un asemenea fenomen, și poate dovedi, împreună cu celelalte fenomene, că altădată românii care au realizat această epenteză au trăit prin Macedonia sau ceva mai la nord (vezi *Probl. cap.*, p. 329). În anumite graiuri slave din Macedonia există epenteza lui *i̯* între *é* și *ó* și *k* (pe lîngă epenteza lui *i̯* între *é* sau *ó* și *ne* sau *ni*) (vezi M l a d e n o v, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, p. 136 și 151 ; vezi și p. 154, unde se vorbește de epenteza înainte de *z*, *ż*). În *op. cit.*, p. 323, am arătat că epenteza lui *i̯* se produce și după *á* și *ú* (*strai̯chină* și *genui̯che*). Exemple de epenteză a lui *i̯* se găsesc în macedoromână (vezi exemplele relevate de mine *ibid.*, p. 330) și în meglenoromână ; pentru acest dialect, în afară de exemplele relevate de Densusianu, *GS*, II, p. 378, se mai pot adăuga : *pọi̯ṇdă* „tipsie de pămînt în care se face și se coace plăcinta făcută numai cu făină de porumb“ (cf. macedor. *poṇdă*) (informațiile le iau din P. P a p a h a g i, *Meglenoromânii*, *Ac. Rom.*, *MSL*, Seria II, Tomul al XXV-lea, 1902—1903, p. 241), și *cai̯stur* „nume de bărbat“, dar la origine probabil „castor“ (cf. C a p i d a n, *Dicționar meglenoromân*, p. 35, care îl pune în legătură cu bulg. *kastor*). Dar *caistur* a putut fi împrumutat cu al său *i̯* din limba greacă, căci în greaca medievală exista καΐστωρ (cf. S a t h a s et L e g r a n d, *Les exploits de Digénis Akritas*, Paris, 1875, p. 91).

§ 10. Graiuri în care γ′ provenit prin palatalizarea labialelor a dispărut se găsesc și în alte regiuni dacoromâne decît cele indicate mai sus, la § 6—8 ; astfel γ′ dispare în unele sate din Maramureș (Săpînța, Rogna de jos, Giulești) (vezi Tache P a p a h a g i, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. LX). Ni se pare greu de admis că în satele respective s-a ajuns la această particularitate lingvistică în mod independent de localitățile din Ardealul de sud, din Muntenia și din meglenoromână (graiul din Țîrnareca). Avem a face, desigur, cu români suddunăreni, care vorbeau graiuri de tip Țîrnareca, și care s-au stabilit la nordul Dunării cam în aceeași vreme în care s-au stabilit și cei despre care am vorbit mai sus. Pare foarte probabil că, în Maramureș, fenomenul a fost adus de un grup de păstori care locuiseră mai înainte în Ardealul de sud. O cercetare amănunțită a graiului din satele maramureșene pomenite în comparație cu graiul maramureșean din celelalte sate și cu graiurile „muntene“ din Ardealul de sud și din Muntenia, care au aceeași particularitate, va lămuri problema.

§ 11. Vom încheia cu cîteva considerații despre cauzele acestor migrații. În articolul meu *Colonii meglenoromâne*, ca și în *Probl. cap.*, p. 210—211, am socotit că aceste migrații s-au produs din cauza năvălirii turcești. Cu toate acestea, în articolul pomenit, am admis că migrarea a început

în secolul al XIII-lea și o puneam și în legătură cu ocupația principală a românilor în vremea aceea, păstoritul. În *Probl. cap.*, ajungînd la concluzia că românii care au migrat în Țara Românească au venit din Macedonia și din părțile vecine ei, de la nord, am admis drept cauză a migrării numai năvălirea turcă și am pus începutul acestor migrații în secolul al XIV-lea. Am socotit apoi acolo că perspectivele de viață mai lesnicioase, din Țara Românească, îndată după întemeierea țării, au determinat pe unii români din Imperiul româno-bulgar să se stabilească în nordul Dunării. Abia în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 33–34, am explicat migrația prin regimul feudal, și anume prin noua ordine feudală, care favoriza înființarea de sate pe moșiile boierești. Probabil aceasta a fost cauza principală a migrațiilor unor grupuri de români spre nord, în epoca întemeierii Principatelor. Faptul apare și mai plauzibil, dacă ne gîndim că în Bulgaria medievală, care era în imediata vecinătate a Imperiului bizantin și a făcut un timp chiar parte din Imperiul bizantin, viața acestei categorii sociale era cu mult mai grea decît în Țara Românească sau în voievodatele din veacul al XIII-lea, de pe teritoriul viitoarei Țări Românești (în Imperiul bizantin, după secolul al X-lea s-a accentuat șerbia). De aceea e foarte probabil că migrația a început chiar în secolul al XII-lea. Cînd, în mijlocul secolului al XIV-lea, turcii pătrund în Peninsula Balcanică, un nou motiv s-a adăugat la cel vechi, și el s-a menținut, desigur, în veacul al XV-lea.

CAPITOLUL III

SCHIMBĂRILE FONETICE

§ 1. 1. *e* inițial și postvocalic > *i̯e* : **elu* > **i̯elu*, **aer* (< lat. *aer*) > *ai̯er*, *sibilo* > **șieru* > *șui̯eru* sau *și̯u̯eru* > *și̯ueru* > *șui̯er* ; etc. Fenomenul pare a se fi petrecut după ce *e* precedat de labiale a devenit *ă*, căci **estu*, **elu* au devenit **ăstu*, **ălu* la munteni și bănățeni. Unii cred că el se explică prin influența slavă (R o s e t t i, *Istoria limbii române*, 1968, p. 302). În acest caz ar trebui să admitem de fapt numai o schimbare a bazei de articulație românești, prin amestec cu slavii.

2. *é*, *ó* și *ă* + *ń* + voc., + *n* + voc., + *n* + cons. și + *m* + cons. (afară de *mn*) > *í* respectiv *ú*, *í* pe tot teritoriul românesc (se exceptează cazul în care în silaba următoare se găsea *e* ; în acest caz, *e* a rămas neschimbat în unele graiuri de nord-vest) : *mente* > *minte*, *mene* > *mine*, **bi̯ene* > *bine* sau **ghéne* > *ghine*, *lingua* > **lembă* > *limbă*, **tempu* > *timp*, **bonu* > *bun*, *monte* > *munte*, *mănă* > *mînă*, *vena* > *vănă* > *vînă*, **vănătu* > *vínăt*, *ventus* > **văntu* > *vîntu*, **pămentu* > *pămăntu* > *pămîntu*, **gl̓ăndă* sau **gl̓éndă* > *gl̓indă*, **fil̓ănu* sau **fil̓enu* (< lat. *filianus*) > *fil̓inu* etc. Fenomenul nu este latinesc popular, cum cred unii. El nu s-a petrecut nici în epoca de formație a românei, căci, cum vom vedea, se aplică și elementelor slave vechi care au pătruns în română. Fenomenul s-a produs după cel al palatalizării labialelor, căci altfel *mine*, *minte* ar fi sunat *ńine*, *ńinte*. El este însă mai vechi decît secolul al XV-lea, și aceasta ne arată și vechimea palatalizării labialelor. La macedoromâni, schimbarea nu s-a realizat în *ǵone* „tînăr" (< *juvenis*). Și în istroromână, *é* + *n* + consonantă între care și *e* + *n* + *r* (acest *nr*, cu *n* pronunțat fără ocluziune, deci *î* nazal consonantic, fiind provenit prin rotacismul consonantei *n* intervocalic) a devenit *i* : *venre* > *vinre* > *vire*, **teneru* > **tenreru* > **tinrăru* > *tirăr* ; **fenu* > **fénru* > **finru* > *firu* „fîn".

Am spus că, în unele graiuri de la nord de Mureș, *é* n-a devenit *i*, dacă în silaba următoare era *-e*, — cazurile *mene*, *mente* etc. ; mulți cercetători au admis totuși că schimbarea a avut loc și acolo în secolul al XVI-lea, căci faza mai veche apare încă în texte din acest secol. Nu putem crede ca Andrei A v r a m, în *SCL*, XV, 1964, p. 147—160 și p. 575—611 (în cadrul articolului *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*), că, în condițiile arătate, *ă* a rămas neschimbat pînă în secolul al XVIII-lea. Aceasta nu poate fi valabil decît pentru *ă'* în anumite condiții. Fapt este că unele graiuri din Ardeal, ca de exemplu cel din Țelna (lîngă Alba Iulia), nu prezintă nici azi, prefacerea lui *—ene* în *—ine*.

Au suferit cîteodată transformări identice și vocalele *e*, *o*, *ă* neaccentuate în aceleași împrejurări ; *monticellus* > *muncel*, **ăngustu* > *îngust*, **ămpăratu* > *împărat*, **ăntru* > *întru* (prepoziție) etc.

3. Cel puţin în unele cuvinte, fenomenul de închidere a lui *ă* în *î* s-a produs şi cînd *ă* era urmat de *r* şi *l* la sfîrşitul silabei : **părghi̯e* > **pîrghi̯e*, *pîrghie* ; **vărh* (< v. sl. *vrŭchŭ*), munt. **vărf* şi ard. şi mold. **vărv* > munt. *vîrf* şi ard. mold. *vîrv* ; **pălc* (v. sl. *plŭkŭ*) > *pîlc*. În graiurile muntene şi ardelene, *ă* devine *î* şi cînd este urmat de *s* la sfîrşitul silabei : lat. *viscus* > *văsc* (în Moldova de sud) > *vîsc* (faptul apare şi în Moldova de nord, unde este adus probabil din Ardeal).

4. Grupul alcătuit din vocala *î* + *n* + consonantă s-a transformat sporadic, în dialectul dacoromân (constituit cu crişenii-maramureşenii şi bănăţenii) în *î* nazal + consonantă : **cîntu* (< *quantus*), şi **cĩtu* > *cîtu* > *cît* ; *nescio quantum* > *nescîntu* > **neşcĩt* > *neşchit* „puţin" (în textele rotacizante) ; **ectantu* > **actîntu* (cf. macedor. *ahtîntu*), dacor. *atît*. În macedoromână, faptul s-a produs în unele cuvinte care nu-l prezintă în dacoromână : *mîncu* > **mĩcu* > *mîc* „mănînc". Fenomenul s-a produs după cel examinat la 2, căci altfel *ă* n-ar mai fi putut deveni *î*[1].

5. Foarte probabil, în regiunea crişană şi în Ardealul propriu-zis (fără Maramureş), *acmù* a pierdut pe *c*, devenind *amù*. Faptul s-a petrecut şi în *atît*, *aşa* sau *aša*, care au sunat mai înainte **actît*, **acša* (cf. *eccum* + *tantum*, *eccum* + *sic* şi macedor. *ahtîntu*, cu *c* prefăcut în *h*) şi *acşi* ; dar la aceste cuvinte el a avut loc pe tot teritoriul dacoromânesc de azi. Cuvîntul *acum*, existent în dialectele moldovenesc şi muntenesc, nu putea suferi schimbarea, deoarece *c* nu era urmat de consonantă.

6. Vocala *-e* (*e* final), după accent, s-a diftongat în unele cuvinte în *-i̯e*, în dialectele moldovenesc şi muntenesc : *fune* (< *funis*) > **funi̯e*, **are* (< *area*) > **ari̯e*, **roşe* (< *rosea*, *russea*) > *roşi̯e*, **pîrghe* (< *pergula*) > **pîrghi̯e* etc. Mai tîrziu, acest diftong a devenit *-ie* (= *ii̯e*). Fenomenul din urmă s-a produs, în graiul moldovenesc, înaintea velarizării prin *š* şi *ž*, căci astfel nu s-ar mai fi creat acolo adj. fem. *róşii* (< *roşii̯e* < *roşie*), alături de masc. *roşŭ*.

§ 2. 1. *v* iniţial urmat de vocală > *h* la moldoveni, crişeni-maramureşeni şi ardelenii propriu-zişi : *vulpe* > *hulpe*, *a* [*în*]*voalbe* > *a* [*în*]-*holba* (< [*in*]*volvere*), *volbură* > *holbură*, *vîrtop* > *hîrtop*, *Vărtolomei̯* > *Hortolomei̯* (azi, nume de familie) etc. În *oi̯u* < *voi̯u*, *ăi* < *vei* etc., s-a produs, probabil, dispariţia lui *v*, datorită faptului că auxiliarele au tendinţa de a fi cît mai scurte. De aceea, în aceste cazuri, nu e nevoie să admitem o transformare a lui *v* în *h* şi apoi dispariţia acestuia. Fenomenul nu se întîlneşte în elementele de origine maghiară, pentru că atunci nu existau cuvinte maghiare care să înceapă cu *v*.

2. În graiul ardelenesc şi în cel moldovenesc, s-a dezvoltat, în unele cuvinte, un *r* înainte de *j*, cînd acest *j* urma după o vocală accentuată : *coajă* (v.sl. < *koža*) > *coarjă* ; pl. *găteje* (substantiv de origine obscură) > mold.

[1] În unele cuvinte de origine slavă, se observă apariţia unui *n* la sfîrşitul silabei, după o vocală : **măjescu* (< v. sl. *mazati*) > **mănjescu* > *mînjesc*, macedor. **mutrescu* (< v. sl. sau bulg. *motriti* „a privi") > *muntrescu*. Se pare însă că avem a face nu cu un fenomen fonetic, ci cu unul de analogie : românii care au împrumutat aceste cuvinte slave au crezut că ele reprezentau nişte vocale nazale slave şi că trebuie pronunţate deci cu o nazală după vocala din temă (asta presupune că ei veneau în contact şi cu slavi care pierduseră nazalitatea iusurilor). Totuşi, dacă maced. *muntur* provine din lat. *mutulus*, atunci fenomenul a fost cîteodată şi pur fonetic.

găterje (satul Vutcani, fostul județ Fălciu, actualul județ Vaslui). Pentru alte exemple vezi Al. G r a u r, *Tendințele actuale ale limbii române*, București, 1968, p. 51 (unele, de origine maghiară și turcă, pătrunse mai tîrziu în limbă și prezentînd un *r* înainte de *š*, trebuie excluse, ca aparținînd epocilor următoare). Sunetul *r* s-a născut prin dezvoltarea unor elemente ale lui *j*, căci *j* are o articulație asemănătoare cu cea a lui *r*.

3. În graiul maramureșean, în formele *ḑiče, ḑičere, ḑičẹá(m)*, care posedă un *č* în silaba următoare aceleia în care avem *ḑ*, acesta a devenit *ğ*, prin asimilație : *ği če, ğičere, ğičẹa(m)*.

4. În graiul moldovenesc, *a se piti* și iterativul său, *a se pitula*, devenite prin palatalizarea labialelor : *a se ḱiti* și *a se ḱitula* (astfel sună ele în Ardealul propriu-zis), au suferit intervertirea (metateza) consonantelor și schimbarea primului *i* în *u*, probabil pentru diferențierea celor două silabe : *a sî tuḱi*, resp. *a sî tuḱila*.

5. Cuvîntul *čeru* a devenit *čeriu*, în dialectele moldovenesc și maramureșean și, probabil, și în graiuri ardelene și crișene. Cuvîntul *cuptoriu*, a devenit *cuptioru* la moldoveni.

6. Formele cu accentul pe terminație ale verbului **uľitu* „uit" (< **uu̯ľitu* < **ou̯ľitu* < lat. *oblīto)* au pierdut pe *i* și au pus pe *ľ* în contact direct cu consonanta următoare, *t* : **uľitămu* > *uľtămu* (> *ui̯tăm*), **uľitaţi* > **uľtaţi̯* etc. Fenomenul s-a petrecut numai la moldoveni, munteni, crișeni-maramureșeni, ardeleni, bănățeni și unii meglenoromâni (cei din Oșani au însă *ulít, ulíț, ulită*, etc., cu *i* și cu *l* în loc de *ľ*; cf. Capidan, *Meglenoromânii*, III, p. 304). Unele texte din secolul al XVI-lea prezintă *ult-*, cu *l* pentru *ľ* (nu e sigur că acest *l* trebuie citit *ľ*; forma cu *l* este tot atît de probabilă, mai ales că ea este presupusă de dialectul istroromân (vezi mai jos, VI, cap. VII, § 1 nr. 3). Grupul *ľt*, alcătuit dintr-o consonantă muiată și una dură, situate la graniță, contravine normelor fonetice obișnuite în epocile de după secolul al X-lea ale dacoromânei. Baza de articulație românească din epoca românei primitive permitea asemenea legări ale consonantelor.

7. *ľ* și *ń* au devenit *i̯* în graiul moldovenesc (s-a pierdut, adică, ocluziunea, rămînînd numai poziția limbii). Fenomenul s-a produs înainte ca *ă* + + *ń* + voc. să devină *î*, căci altfel și moldoveni i-ar fi spus *întîi̯u, călcîi̯u*, ca în restul teritoriului dacoromân, nu *întăi̯u, călcăi̯u*. De fapt, noi putem cronologiza numai prefacerea lui *ń* în *i̯*. Dar tot atunci trebuie să se fi produs și dispariția lui *ľ*. Cum a dovedit I. S t a n, *Observații asupra evoluției ń > i̯ în limba română* în CL, IV, 1959, p. 49—59, dispariția lui *ń* a avut loc în dacoromână (cu excepția graiurilor bănățene și hațegane) pe la mijlocul secolului al XV-lea. După cît mi se pare însă, exemplele cu *ń*, din Moldova secolului al XV-lea, apar nu în regiunea de sud a Moldovei, ci în regiunea de nord a acestei provincii, unde se vorbeau graiuri originare din Ardeal (astfel, între altele toponimicul *Zlătăroaňa* (1467), atestat pentru partea de nord a județului Fălciu, vezi Ioan B o g d a n, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 120). Socotim deci că graiul străvechi moldovenesc a pierdut pe *ń* înainte de 1440-1470, cînd *ń* dispare în Ardeal (fără Hațeg), Crișana, Maramureș, Moldova de nord, Muntenia. Tendințele de dispariție a lui *ľ* se constată și la *ľ* din grupurile *cľ* și *gľ*, care devin astfel *ḱ* și *ǵ* pe tot teritoriul dacoromân, afară de Banat și Oltenia de nord-vest, unde avem *k, g* : **okľu* > *oki̯u*.

§ 3. 1. *ğ* + *ó, ú* > *ž* la munteni, olteni și meglenoromâni : *ğoc* > > *žoc*, *ğudec* > *žudec*, *boteğune*, megl. *pătijuni*. Fenomenul se dovedește a fi posterior prefacerii lui *ḑ* + *i̯* + voc. acc. în *ğ*, discutat la III, cap. III, § 16, nr. 5).

2. *ḑ* + voc. a devenit *z* la munteni, olteni și meglenoromâni : *ḑic* > *zic*.

3. Foarte probabil, în această epocă s-a născut o tendință caracteristică dialectului muntean, oltean și celui meglenoromân, aceea de a pronunța consonantic o serie de vocale neaccentuate, — cîteodată chiar accentuate —, și de a le reduce deci la elemente ale unor diftongi sau chiar de a le face să dispară cu totul. Se știe că muntenii pronunță *lo̯are*, *lo̯at*, *lo̯ai̯* pentru *luare* etc. (vezi pentru persoanele I-a și a II-a plural, *ALR*, I, vol. I, harta 107), că ei pronunță *Ce̯-ai̯ cu mine*? în loc de *Ce ai cu mine*? și *p-ormă* în loc de *pe urmă* (> *pă urmă*) ; în acest din urmă cuvînt, *ău̯* a devenit *o*). Într-o expresie ca *C-ești copil* ? (< *Ce*? *Ești copil* ?), care se aude foarte des în Muntenia și a fost ironizată de Caragiale în schița *Cam tîrziu*, s-au unit într-o singură accentuare chiar două fraze, căci *Ce*? era o întrebare deosebită de *Ești copil* ? și avea o accentuare interogativă descendentă, deosebită de cea ascendentă, a întrebării care urma. Tendința se regăsește la macedoromâni și meglenoromâni, cel puțin în unele cuvinte : *lu̯am* „luam", *lu̯ai̯* „luai", *lu̯are* „luare", *lu̯at* „luat", în care contragerea poate duce la desființarea diftongului : megl. *lari* (< *lu̯are*), *lat* (< *lu̯at*), *nor* (< * *nu̯or* sau * *nou̯r*), acesta din urmă prezent și la munteni, olteni și unii ardeleni.

4. *î* accentuat + *n* + *e* sau *i* > *îi̯* (deci epenteza lui *i̯*, între *í* și *n*, în condițiile arătate) în graiul muntean, în cel meglenoromân și în unele localități oltene, crișene și ardelene, unde pare să fi fost adus din sudul Dunării : *cane* > *cîne* > *cîi̯ne*, *mane* > *mîne* > *mîi̯ne*, *pane* > *pîi̯ne* (cf. și *cîi̯ni*, *pîi̯ni*). Fenomenul s-a petrecut după ce *á* + *n* + vocală a devenit *î*.

5. Unele din graiurile suddunărene care au migrat spre sfîrșitul evului mediu la nordul Dunării, în Oltenia, Muntenia și sudul Ardealului, au realizat epenteza lui *i̯* între *á*, *é*, *ó* și *k'* : *strai̯chină*, *urei̯che*, *oi̯chi̯u*, *genui̯che* etc. În *Probl. cap.*, p. 328—330 (vezi și mai sus, cap. II, § 9) am arătat că fenomenul se regăsește în unele dialecte bulgare din Macedonia. Fenomenul are la bază aceeași tendință ca și epenteza lui *i̯* de la 4, care de asemenea se regăsește în dialecte bulgare din Macedonia (vezi *ibid.*) ; de aceea se poate admite că ambele fenomene s-au produs în același timp.

§ 4.1. Desigur, tot în a doua jumătate a evului mediu s-a produs proteza lui *a* în macedoromână (*lau̯du* > *alau̯du* > *alavdu* etc.) și apocopa lui *a* inițial în meglenoromână și istroromână (cf. megl. *ud* < *aud*, istr. *cmo* „acum" < *acmò*).

2. Sub influența limbilor slave meridionale, românii au aplicat unor cuvinte române ceea ce constatau că s-a aplicat unor cuvinte slave. Astfel, în unele graiuri care stau la baza meglenoromânei și a graiurilor din Banat și Hunedoara, *aripă*, *așchie*, au căpătat un *i̯* protetic, devenind *i̯aripă*, *i̯așchie*, întocmai cum cuvîntul *adŭ*, de origine greacă, a devenit la slavi *jadŭ* „iad".

3. Într-o serie de graiuri suddunărene, vecine cu cel din care se trage actualul dialect meglenoromân, precum și în graiul meglenoromân, s-a produs dispariția lui χ sau *h*. Vecine cu acestea erau atunci și graiurile oltene și bănățene, precum și cele din Hațeg, care de asemenea au suferit fenomenul.

Abia după realizarea lui au migrat în nordul Dunării unii români suddunăreni care vorbeau graiuri de tip meglenoromân. Prin acest fenomen s-a ajuns la pronunţii ca *oţ* „hoţ", din atîtea regiuni oltene şi muntene, tot astfel se explică *prau̯* „praf" din Ţara Haţegului, Banat şi meglenoromână. În general însă bănăţenii şi românii din Ţara Haţegului au revenit la *h* sub influenţa graiurilor ardelene şi crişene. Vezi *Probl. cap.*, p. 320–323, unde am invocat pe *Asěnŭ* (< cuman sau peceneg *Hasan*), pentru a dovedi că fenomenul s-a petrecut înainte de întemeierea Imperiului româno-bulgar. La crişeni, ardeleni (fără haţegani) şi moldoveni, -χ sau -*h* final a devenit *v* (*prav*, *vîrv*), iar la olteni (fără cei din judeţele Mehedinţi şi Gorj) şi munteni, -χ sau -*h* a devenit *f* : *praf*, *vîrf*.

5. Unele graiuri meglenoromâne au pierdut şi pe χ provenit din *f*, prin palatalizare. Astfel avem acolo *i̯er* (= *fi̯er*). Graiul meglenoromân din satul Ţîrnareca n-a suferit acest fenomen, dar a pierdut pe γ' provenit din *v* prin palatalizare. Acest fenomen s-a produs şi în unele graiuri vecine cu cel din Ţîrnareca şi care au migrat apoi la nordul Dunării, în Muntenia şi sudul Transilvaniei : dacor. *in* „vin", dacor. *iță* „viță", dacor. *loít* „lovit".

CAPITOLUL IV

SCHIMBĂRI MORFOTICE ȘI SINTACTICE

§ 1. 1. În epoca cea mai veche a românei, *carte, parte, cetate* aveau pluralele *carți, parți, cetați*. Aceste forme de plural se găseau, desigur, în limba textelor rotacizante, traduse în secolul al XV-lea în Maramureș, căci se întîlnesc în textele rotacizante copiate în prima jumătate a secolului următor, păstrate pînă astăzi (*-á-* nu devine *ắ* în română decît dacă este urmat de *ń* și *n* + vocală și *n* sau *m* + consonantă, și apoi, acest *ắ* devine *í*). Totuși, în restul teritoriului românesc, s-au creat, înainte de secolul al XVI-lea, formele : *cărți, părți, cetăți*. O dovadă sigură în sprijinul afirmației că aceste forme existau în Muntenia în secolul al XVI-lea o constituie faptul că, în textele tipărite de Coresi, ele apar cîteodată, desigur sub influența graiului popular de acolo, și că forme cu *ắ* se întîlnesc în documentele slave din Moldova, din secolul al XV-lea (C o s t ă c h e s c u, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 81, document din 1411 : *čer(e)s Moldovu u četețelovъ potokь, gorě potokomъ cetățevomъ* „peste Moldova în Pîrîul cetăților, la deal pe Pîrîul cetăților". Cum s-a produs această schimbare, care, după secolul al XVI-lea, s-a extins, prin imitație, și în Crișana și Maramureș, dînd naștere alternanței fonetice de astăzi ? Tiktin și Philippide au admis că avem a face cu un fenomen de analogie, care a pornit de la formele *prăzi, sări, țări*, singurele cuvinte în care *ă* ar fi provenit prin evoluție fonetică (prin schimbările fonetice ale limbii române). Acest *ă* de la forma de plural corespundea unui *á* de la forma de singular, rezultat tot prin evoluție fonetică. Într-adevăr, mai vechile * *prẹadă, sẹară, țẹară* sau *țẹarră* trebuiau să devină *pradă, sară, țară*, iar mai vechile * *prezi, seri, țeri* sau * *țerri* trebuiau să devină *prăzi, sări, țări* sau *țărî*. Pluralele acestea, care la început aveau terminația *-e*, au fost înlocuite cu forme în *-i*, ceea ce a făcut ca în temă să avem *e* în loc de *ẹa* și ca, mai tîrziu, prin evoluție fonetică, să avem *ă* în loc de *ẹa* ori *e*. În *Bul. Inst. Fil. Rom.*, VI, p. 97—113, articolul *Originea alternanței substantivale fem. sing. -á- — fem. pl. -ắ-*, am arătat însă că alternanța *á — ắ* se produsese pe cale fonetică și în alte cuvinte decît cele trei (de exemplu, în *țapă — țăpi, zamă — zămi, șagă — șăgi* etc.). Fenomenul a fost ajutat, cum a arătat P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 21, și de faptul că în limbă existau, la alte substantive feminine, alternanțele *ẹá — é (fereastră — ferestre)* și *ọá — ó (poartă — porți)*. Vocala *-ă-* s-a extins, firește, și la genitiv-dativ singular. Procesul s-a petrecut după despărțirea macedoromânilor de crișeni și maramureșeni, căci altfel ar fi de mirare de ce fenomenul, care e atît de avansat

la macedoromâni, nu s-a produs și la crișeni-maramureșeni. S. Pușcariu credea (*Études*, p. 77—78) că fenomenul, venit din sudul Dunării, n-a putut depăși Mureșul, care, din motive sociale, era o graniță mai puternică, în epoca românei primitive, decît Dunărea. Ne întrebăm însă dacă nu cumva fenomenul nu s-a realizat decît acolo unde velarizările vocalelor *e* și *i* s-au produs în număr mai mare. Se poate admite chiar că, în Crișana și Maramureș, fenomenul nu s-a realizat, pentru că acolo nu se produsese velarizarea prin *r*, *s*, *ț*, *d̦*, *š* și *ž*, și că el apare în Banat și în cazurile în care nu se găsește în Muntenia și Moldova, adică la plurale și la genitiv-dative singulare în *-i* (cf. băn. *apa Slăčini* „apa Slatinei", *brăzdi* „brazdei", în Slatina, jud. Caraș-Severin; fenomenul se întîlnește în Banat și la substantivele cu *ẹá* și *ọá* în tema nominativului singular: *Timișọara*, gen. - dat. *Timișori*). Pe de altă parte, extinderea fenomenului spre nord a fost favorizată și de nevoia de a distinge cît mai clar pluralul substantivelor feminine de singular, și mai ales de nevoia de a da substantivelor feminine cu *á* în temă forme de singular și plural paralele cu cele ca *teacă* — *teci*, *poartă* — *porți*. De aceea, dacă fenomenul nu s-a produs independent atît în nordul cît și în sudul Dunării, el are totuși o cauză, care cerea neîntîrziat realizarea lui.

2. Pe baza modelelor ca *čireș*, *čirẹașă*, *corn*, *cọarnă* etc. substantivul *măr*, care desemna atît arborele (în acest caz, era masculin), cît și fructul (în acest caz, era neutru), a rămas să desemneze, în Banat și la meglenoromâni, numai arborele, iar pentru a denumi fructul s-a creat substantivul feminin *mară*, *mẹară*.

3. Lat. *nŭx*, *nŭcis* (fem.) „nuc" și „nucă" trebuia să devină în română * *nuče*, pl. * *nuči*. Acest substantiv trebuia să însemneze, ca și lat. *nux*, atît „nucul" cît și „nuca". Probabil, cuvîntul era numai feminin, așa cum stă lucrul cu megl. *nucă* „nuc" și „nucă". Cum el se abătea de la norma aproape generală, valabilă pentru numele de arbori și fructe: *čireș*, *čireașă*, *čireșe*, *prun*, *prună*, *prune* etc., din pluralul **nuči* s-a refăcut un singular *nucă*, după modelele *vacă*, *vači*, *fragă*, *fraği*, *luncă*, *lunči*, *muncă*, *munči* etc. Substantivul astfel creat trebuia să fie feminin. Pe baza analogiilor *čireș*, *čireașă*, *prun*, *prună* etc., s-a creat și un masculin *nuc* „arborele producător de nuci". (Mai toate aceste explicații au fost date de Th. Hristea, *SCL*, XVI, 1965, p. 262—266, în articolul *Un aspect al derivării regresive*: *formarea numelor de arbori și arbuști fructiferi în limba română*, p. 263—281, retipărit în Theodor Hristea, *Probleme de etimologie*, București, 1968, p. 66—99, și în versiune franceză, în *RRL*, IX, 1964, p. 633—648).

La fel s-au petrecut lucrurile și cu * *falče* — *fălči*, devenit *falcă* — *fălči* * „secere" > „falcă" (rămînînd vechiul singular *falče*, *falčie*, cu sensul de unitate de măsură de pămînt: „un hectar și jumătate").

4. În această perioadă prepoziția *pre* a început să fie utilizată ca morfom de acuzativ al substantivului; în felul acesta se putea distinge acuzativul de nominativ, în cazul cînd topica substantivului la cele două cazuri era aceeași. S. Pușcariu, *Despre* pre *la acuzativ*, *Dacor.*, II, p. 565—581 (vezi și *Études*, p. 439—457, sub titlul Au *sujet de* pre *avec l'acusatif*), a dovedit că faptul este numai dacoromânesc, iar Fl. Dimitrescu, *Despre „pre" la acuzativ în limba textelor traduse din slavă în secolul al XVI-lea*, în *SCL*, XI, 1960, nr. 2, p. 219—226, a dovedit că textele din secolul al XVI-lea nu

reproduc servil, în privința utilizării lui *pre*, originalele slave, în care se făcea mereu distincția între nominativ și acuzativ, ci urmează o normă a limbii române, creată în „epoca imediat anterioară". Fenomenul caracteriza însă, desigur, mai ales dialectele muntenesc și moldovenesc.

§ 2. 1. Macedoromânul *nîs* „dînsul" provine din * *nînsu*, născut în sintagma * *cu* **nînsu* „cu dînsul", prin dispariția celui de-al doilea *n* (un fenomen de disimilație). La dacoromânii rotacizanți trebuie să fi fost tot *însu*, ca la restul dacoromânilor ; dar, atunci cînd se combina cu prepoziția *cu*, acest pronume alcătuia acolo în mod obligatoriu, sintagma * *cunrînsul*. Prin simplificare fonetică, această sintagmă a ajuns la * *curîsul*, care se confunda cu sintagma *cu rîsul* „prin rîs". De aceea ea a fost înlocuită prin sintagma *curusul*. Deci prefacerea lui *-î-* în *-u-* ar fi avut loc atunci cînd s-a produs dispariția celui de-al doilea *n*. Fenomenul a trebuit să aibă loc numai după ce *risu* „rîs" a devenit *rîsu*.

2. În această epocă se creează, desigur, pronumele de politețe la românii din nordul Dunării, care trec la feudalism (pronumele de politețe stă în legătură cu nașterea ierarhiei feudale). Cum a arătat Al. N i c u l e s c u, *Sur l'interrelation des pronoms allocutoires révérenciels avec le systhème pronominal dans quelques langues romanes*, *Actes du I-er Congrès intern. des linguistes, Bucarest, 1967*, IV, București, 1970, p. 339—334, folosind studii anterioare, în unele regiuni ale Italiei meridionale, ca și în macedoromână și meglenoromână, nu s-a creat niciodată un pronume reverențial, acolo singura formă în uz rămînînd, ca și în latina clasică, *tu*. În Italia de sud și în România, alături de *tu* cu funcție nereverențială, s-a impus și o formulă de tipul *domnia-ta*, dar urmată nu de persoana a III-a a verbului, cum era firesc, ci de persoana a II-a a verbului, prin atracția pronumelui utilizat de obicei în asemenea împrejurări, *tu*.

Utilizarea prepoziției *pre* ca morfom de acuzativ al substantivelor s-a transmis și pronumelui personal *dînsu*, ca și pronumelui de politețe.

§ 3.1. Nu putem spune cu precizie cînd au apărut formele de demonstrativ *hăst(a)*, *hăl(a)*, și formele *ahăst(a)* și *ahăl(a)*, create prin analogie cu perechile *cest(a)* — *acest(a)*, *cel(a)* — *acel(a)*. Apariția lui *h-* se poate considera ca o reacțiune la dispariția lui *h-* din unele graiuri oltene și muntene (venite probabil din Imperiul româno-bulgar) și din graiurile bănățene : acei români care pierdeau pe *h* inițial, stabiliți în sudul Ardealului și în Oltenia și Muntenia, ca și bănățenii, puteau să-și însușească graiul cu *h*, al vecinilor, și, la reintroducerea lui *h*, să creeze, prin falsă regresiune, și forme hipercorecte, cu *h*. Apariția unor asemenea forme se poate situa deci în această epocă, din moment ce acum avem primele migrații spre nord ale românilor care au pierdut pe *h*. Dar apariția formelor *hăst(a)* și *hăl(a)* se poate explica și ca o aspirație în poziție inițială, de tipul celei din mold. *harmăsar*.

2. Sensul „celălalt" se exprima în română prin *alaltu*, moștenit din latina populară. Cuvîntul se opunea atît lui *acest(a)*, *ist(a)*, *ăst(a)*, cît și lui *acel(a)*, *ăla*. De aceea prin compunere cu *acest* și *acel*, ca prim element, s-au creat forme noi, care aveau de scop să indice pe cel care se deosebea atît de cel indicat prin *acest(a)*, cît și de cel indicat prin *acel(a)* : *acestalaltu*, *aistalaltu*, *ăstalaltu*, *acelalaltu*, *ălalaltu*. Fenomenul a avut loc, desigur, după separarea dacoromânilor de meglenoromâni și istroromâni, iar nu cum se crede

de obicei (vezi de exemplu Găzdaru, *Descendenții demonstrativului latin ille în limba română*, p. 167), în epoca latinei populare (compunerile acestea lipsesc în celelalte limbi romanice). S-au creat și forme fără *a*-.

3. Cînd prepoziția *pre* a devenit morfom de acuzativ al substantivelor (vezi mai sus, §1, nr. 4), ea s-a transmis cu aceeași funcție și pronumelor demonstrative discutate sub acest §, ca și celor relative și interogative.

§ 4.1. În dialectele macedoromân, meglenoromân și bănățean, persoana a III-a singular și plural a conjunctivului prezent de la conjugarea I-a a fost înlocuită, poate, în această epocă, pe cale analogică, cu forma corespunzătoare de la indicativul prezent : *să cîntă* (mai sus, la IV, cap. IV, § 8,3, noi am făcut ipoteza că fenomenul a avut loc în epoca anterioară).

2. Existența unui conjunctiv ca *s-cîntu* în macedoromână și *să cîntu* în dacoromână a dus la crearea unei forme de conjunctiv trecut *s-am cîntată* în macedoromână și *să fiu cîntat* și *să fi cîntat* în dacoromână. Forma macedoromână n-a putut scoate din uz forma mai veche *s-cînta(m)*, cu sensul de „dacă aș fi cîntat". Forma *să fiu cîntat* se găsește în Banat ; probabil, în epoca veche, ea ocupa aceeași arie. Forma *să fi cîntat* se găsește în restul teritoriului dacoromân, și azi și în Maramureș. Ea nu trebuie considerată drept un calc lingvistic după limbile ucraineană și bulgară, cum admite E. Seidel, *Elemente sintactice slave în limba română*, București, 1958, p. 38—39.

3. Foarte probabil, în această epocă s-au creat formele în *-m* sau *-mu*, *-mu̯* ale persoanei I-a a imperfectului indicativ, în dialectele meglenoromân, muntenesc, moldovenesc. Ele au înlocuit acolo formele mai vechi, în *-á*, care erau omofone cu cele de persoana a III-a singular și de persoana a III-a plural. Forma în *-m* nu este altceva decît forma de persoana I-a plural ; ea a căpătat o nouă funcție, aceea de a exprima și persoana I-a singular, pe baza faptului că, și în alte cazuri avem identitate între o persoană de la singular și aceeași persoană de la plural : *el cîntă, ei cîntă, el cînta, ei cînta* etc. Faptul că formele în *-m* apar în texte abia în secolul al XVII-lea, cum a arătat C. Frîncu, *Fonetică și dialectologie*, VII, p. 179—185, în articolul *Cu privire la vechimea a două inovații în flexiunea verbală, comune dialectelor limbii române*, nu constituie o dovadă temeinică în sprijinul ideii, susținute de acest cercetător, că formele respective au fost create abia la începutul secolului al XVII-lea. Apariția lor poate fi chiar anterioară secolului al X-lea, cum înclină a crede S. Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, p. 76—77, și *Limba română*, I, p. 250.

4. În această epocă s-au creat, probabil, formele de conjunctiv prezent ale verbului *a avea* : *să am, să ai, să avem, să aveți*, care au înlocuit formele mai vechi *să *aibu, să*aibi* etc. Ele apar în texte tot la începutul secolului al XVII-lea (vezi Frîncu, *art. cit.*, p. 185—188, care admite, după părerea noastră fără a fi obligați la aceasta, crearea lor la începutul secolului al XVII-lea).

5. Formele de perfect simplu în *-ắm, -át, -´m, -´t, -úm, -út, -ím, -ít* și *-ím, -ít* < (persoana I-a și a II-a pl.) au fost înlocuite în dialectele moldovenesc și muntenesc cu *-árăm, -árăți, -´erăm, -´erăți, -úrăm, -úrăți* etc. Acestea din urmă s-au creat prin analogie cu forma de pers. a III-a pl., unde era *-ră* din capul locului (din latinul *-runt*).

6. Formele de conjunctiv prezent persoana a III-a singular și plural (*să*) *de*, (*să*) *ste*, moștenite din latină, au fost înlocuite în dialectele bănățean,

crişan, ardelenesc şi moldovenesc cu formele analogice (*să*) *deie*, (*să*) *steie* (au servit ca model celelalte verbe ale conjugării întîia) (vezi extensiunea pe teren în *ALR*, Serie nouă, VII, 1972, harta 2208, *să dea*, şi harta 2228, *să stea*). Faptul că aceste forme apar în texte abia în secolul al XVII-lea, constatat de C. F r î n c u, *Vechimea şi răspîndirea formelor* **să deie, să steie, să beie, să ieie** *în graiurile dacoromâne*, în *SCL*, XXII, 1967, nr. 3, p. 261—276, nu ne obligă, cum crede acest cercetător, să susţinem că ele au fost create abia atunci. În dialectul muntenesc, formele (*să*) *de*, (*să*) *ste* au devenit (*să*) *dea*, (*să*) *stea* (de fapt au fost înlocuite cu aceste forme analogice, greu de explicat)[1].

§ 5. Cucerirea Dobrogei, Bulgariei şi teritoriului sîrb, în anii 971 şi 1018, şi expansiunea culturii greceşti spre nord şi vest, pe teritoriul nord-dunărean, croat şi ungar, a avut urmări importante şi în ce priveşte structura morfotică a limbii române, anume în ce priveşte structura verbului. Este evident că acum trebuie situată cronologic noua influenţă greacă asupra dacoromânei, care, timp de cîteva secole, nu mai avusese un contact direct cu greaca. Nu aceasta era situaţia dialectului macedoromân, care a fost supus continuu unei influenţe greceşti, atît în morfome şi sintaxă, cît şi în lexic. Dar unele fenomene morfotice de origine greacă, ce apar acum în dacoromână, trebuie să fi apărut tot atunci şi în macedoromână.

1. În dialectele în care *voiu* n-a fost înlocuit cu *vreau*, s-a creat, în această epocă, un alt viitor, alături sau, poate, în locul celui de tipul *voiu cînta*. Acest viitor a fost alcătuit după acelaşi principiu, adică tot din indicativul prezent al verbului *a voi*, ca auxiliar, şi din verbul la un mod general, dar nu infinitivul prezent, care nu mai funcţiona ca verb, ci conjunctivul prezent. Pe de altă parte, în această formă verbală auxiliarul avea (sau tindea să aibă) numai forma persoanei a III-a sing., *va*: *va să fac*, *va să scot*. Acest viitor s-a păstrat în macedor., *va s-cîntu* (după P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 421, a ajuns să exprime şi necesitatea pentru prezent şi viitor, deci o modalitate nouă: *va s-u tragă* „trebuie s-o tragă"), şi în dialectul muntenesc, unde a ajuns să sune *o să fac* (din *oa să fac*, existent în Săcele, lîngă Braşov; *o* a rezultat din *v*-). Şi mold. *a sî fac*, literarizat în *am să fac*, este la origine aceeaşi formă *va să fac*, cu dispariţia lui *v*-, şi a fost împrumutat, probabil, de la dialectele vecine care păstraseră pe *voiu* ca verb independent („vreau"). În limba veche, *va să fac* avea sensul de viitor pur şi simplu (Ureche, ed. I-a Giurescu, p. 63: *cine nu va să-şi ţie de leage*; Neculce: *Daniil Sihastru, înţelegînd că va să vie Ştefan Vodă*; foarte des în textele muntene). În megl., *va* a dispărut, căci nu putem crede că acolo n-a existat o asemenea formă de viitor; din moment ce ea există în macedoromână şi în dacoromână, ea a trebuit să existe şi în teritoriul intermediar. În macedoromână, acest viitor s-a putut crea în epoca anterioară.

Întrucît în macedoromână *să* s-a redus la *s'*, conjunctivul în calitate de component al viitorului apare şi fără *s'*: *va cîntu*. C a p i d a n, *Aromânii*,

---

[1] Apropierea între dialectele crişean şi moldovean a fost observată de M. S a d o v e a n u *Viaţa românească*, 1931, nr. 4—5, articolul *Pe o ediţie a lui Creangă*, care credea, după P h i l i p p i d e, că cele două dialecte au alcătuit împreună o ramură unică a poporului român. Formele crişene-ardelene-moldovene au un *e* analogic (după *să cînte*), care, urmînd după *e*, a trebuit să se lege de el prin *i̯*.

Dialectul aromân, p. 466—467, susține, probabil pe drept, că acest conjunctiv s-a născut din celălalt, prin dispariția lui *s'*, cînd *să* era înainte de un pronume personal obiect, introdus între auxiliar și conjunctiv ; căci se spune *va s-grescu* „voi grăi", dar *va-l' grescu* „îi voi grăi". În sudul teritoriului macedoromân, se întrebuințează *vai cîntu*, în care *vai* reprezintă, probabil, cum admite Capidan, *op. cit.*, p. 466, *va si* sau *va s'*.

Forma verbală în discuție este un calc lingvistic după mediogreacă : în momentul în care în această limbă infinitivul a dispărut, s-a creat acolo un nou viitor întîi, din θέλω „vreau", urmat de conjunctivul prezent. Atît procedeul utilizării auxiliarului la toate persoanele, cît și procedeul utilizării auxiliarului exclusiv la persoana a treia singular, *va*, sînt de asemenea de origine greacă. Viitorul grec corespunzător apare deja în *Biblie* și se găsește în texte din tot mileniul I (vezi G.N. Hatzidakis, *Einleitung in die Geschichte der neugriechischen Sprache*, p. 214, și N. Bănescu, *Die Entstehung des griechischen Futurums*, 1915, p. 97). Philippide, *Orig. rom.*, II, nota de la p. 414—415, credea pe nedrept că acest viitor dacoromân nu are nici o legătură genetică cu cel identic, din macedoromână și că nu ar fi de origine greacă. Acest viitor are în macedoromână și sens de prezumtiv prezent : *ațel va l-aibă* „acela îl va fi avînd" (Papahagi, *Basme*, p. 64) ; *era nă oară, va χibă tora vîră ńile de ani, nă véduă* „era odată, vor fi de atunci vreo mie de ani, o văduvă" (*op. cit.*, p. 409). Faptul nu are nevoie de explicații speciale : în multe limbi, de exemplu în italiană, în franceză, în germană, în greaca modernă, viitorul I are și acest sens.

2. După ce s-a creat în macedoromână forma de conjunctiv trecut *s-am cîntată*, s-a creat acolo un prezumtiv trecut cu *va*+acest conjunctiv perfect : *va s-am cîntată* „voi fi cîntat" (Capidan, *Aromânii*, p. 470) și altul, din *va* + perfectul simplu precedat de *s-* : *va s-fęțe* „va fi făcut" (*ibid*). Morfomul *s-* dispare, cînd se introduce între auxiliar și perfectul indicativului un pronume personal aton de dativ și acuzativ ; de asemenea avem o formă cu *vai* + perfectul simplu al indicativului (*vai apręase* „va fi aprins") (vezi *ibid.*), în care *vai* provine, probabil, din *va si*.

3. Macedoromâna nu avea nevoie de un ireal (condițional) prezent, căci ea întrebuința cu acest sens forma de conjunctiv imperfect și forma de conjunctiv perfect (sau indicativ viitor trecut), contopite în una singură, cum am văzut mai sus, II, cap. IV, § 2. Ea și-a creat însă forme noi de ireal (condițional) trecut.

Existența unui viitor *va s-cîntu* a provocat crearea unui condițional trecut cu imperfectul *vrea* + conjunctivul prezent : *vręa s-cîntu*, care apare în graiurile macedoromâne de sud și a înlocuit probabil o formă mai veche (vezi IV, cap. IV, § 13, nr. 1). Forma mai veche, cu infinitivul prezent în loc de conjunctiv prezent, a rămas în uz în Crișana și Maramureș. În cazul în care verbul are și un pronume personal aton, obiect, el pierde pe *s-* (întocmai ca și *va s-cîntu*). Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 417, relevă și o formă ca *vręam z-dormu* „aș dormi" (Papahagi, *Basme*, p. 25), cu sensul de optativ prezent.

4. În graiurile macedoromâne de nord s-a creat un alt ireal trecut, din *vręa* + forma de condițional trecut *s-cîntam*, considerată greșit de Capidan, *op. cit.*, p. 464—465, drept conjunctiv perfect ; ea sună : *vrea s-cîntam*.

§ 6. În aceeași epocă, dialectele române și-au creat forme verbale pentru acțiunea instans trecută. Graiurile muntenești și moldovenești, și, probabil, și cele ardelene propriu-zise și-au creat această formă din imperfectul *eram* + conjunctivul prezent; *eram să mor*, înlocuită apoi cu *era să mor*. În graiul bănățean și în macedoromână ea s-a creat din *vrea(m)*+conjunctivul prezent: băn. *vrea(m) să mor*, macedor. *vreai creapă* „era să crape" (P a p a h a g i, *Basme*, p. 121, relevat de P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 416—417), deci o formă identică cu una din cele de condițional perfect; dar Philippide a susținut *(loc. cit)* că și celelalte forme de condițional perfect din macedoromână au cîteodată acest sens). Noi îl găsim numai la una din forme: *Va ti tălem, maie, îl' dîse un fur, că hil'-tu nă prideade un-oară și va nă vătama tuți* „Avem să te tăiem, mătușă, îi zise un hoț, căci fiu-tău ne-a trădat o dată și era să ne omoare pe toți". Cealaltă formă are, cel puțin în exemplul dat de Philippide, un sens de necesitate: *Uvreulu γine hărios, că vrea s-mîcare caplu gălinăl'ei* „evreul vine voios, căci trebuia să mănînce capul găinii".

În vechea română (probabil, numai în dialectele crișan și maramureșean, poate și în dialectul ardelean propriu-zis), exista o formă alcătuită din perfectul indicativ *am vrut* + conjunctivul prezent, cu sens de „eram" + conjunctivul prezent. Leca M o r a r i u (*Am vrut să mor*, în *Junimea literară*, XIII, 1924, p. 186—187), pune această formă *am vrut să*... „era să ..." în legătură cu o formă macedoromână, pe care eu n-o găsesc înregistrată în operele citate ale lui P h i l i p p i d e și C a p i d a n, dar și cu fapte istroromâne, ce nu pot fi tăgăduite[1]. În *Rev. Fil.*, I, p. 208 (în cadrul notei *De-ale morfologiei istroromâne)*, el relevă că azi, în istroromână se utilizează o formă alcătuită din *a avea* la perfectul compus și *za* + infinitivul prezent: (P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, I, p. 8/2): *când-a vut gospodâru za muri* „cînd gospodarul era să moară". Identitatea sau asemănarea de structură dintre formele care exprimă acțiunea instans trecută și cele condiționale de trecut se explică prin înrudirea de sens dintre condiționalul trecut și această acțiune instans trecută.

§ 7. Infinitivul (de obicei cel prezent, singurul mai des întrebuințat pe atunci, ca și azi) este înlocuit cu conjunctivul prezent în foarte multe cazuri, în care limbile romanice occidentale, ca și alte limbi, întrebuințează infinitivul. Evident, și în latina occidentală, infinitivul a fost înlocuit în multe cazuri; el s-a păstrat acolo numai atunci cînd subiectul propoziției secundare obiective drepte este același cu subiectul principalei *(je veux faire*, pe lîngă *je veux qu'il fasse)*. Dar româna l-a pierdut și cînd subiectul e același în ambele propoziții. Conjunctivul românesc a căpătat, așadar, în aceste cazuri, un sens cu totul general: a devenit un fel de nume al acțiunii sau a procesului designat prin verb. Dacă ne limităm la această situație, româna a păstrat infinitivul numai în anumite cazuri, de exemplu după verbul *a putea*: *nu pot dormi*. Faptul, relevat de M i k l o s i c h *(Die slavischen Elemente im Rumunischen*, p. 6) și discutat de mulți lingviști după aceea, caracterizează, în grade deosebite, greaca modernă (începînd din epoca în care a fost scris *Noul Testament*)[2],

---

[1] Vezi și Emil Vrabie, *O particularitate balcanică a auxiliarului a vrea* în Analele Universității din București, Seria Științe sociale, Filologie, XIV, 1965, p. 257—262.

[2] Dar infinitivul s-a păstrat în greaca pontică și, în parte, în Italia meridională, deci în zone marginale ale limbii grecești.

bulgara, albaneza și sîrbocroata. Faptul este prezentat în cea mai mare măsură de greacă, de bulgară, de macedonică și de macedoromână, în mai slabă măsură de albaneză, dacoromână și sîrbocroată (vezi R o h l f s, *La perdita dell' infinito nelle lingue balcaniche e nell' Italia meridionale*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958, p. 733—744, și *Neue Beiträge zur unteritalienischen Gräcität*, în *Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, München, Jahrgang 1962, Heft 5, p. 111—116). Pentru că greaca prezintă pierderea infinitivului în cea mai mare măsură, trebuie să admitem, după S a n d f e l d (*Linguistique balkanique*, Paris, 1930, p. 170), și R o h l f s (*loc. cit*), că avem a face cu o influență greacă asupra românei și asupra tuturor celorlalte limbi balcanice. Rohlfs a relevat că întocmai ca româna se comportă și greaca din Italia meridională și sîrba din Bosnia[1] (articolele deja citate, ca și *Zwischen koiné und Neugriechisch*, în *Glotta*, XXXVIII, 1959—1960, p. 94—95 ; articolul se întinde de la p. 89 la p. 106) și că procedeul caracterizează și limba *Noului Testament*, dar, pînă la urmă, afirmă că treapta de dezvoltare pe care se găsește greaca din Italia meridională (și deci, adaug eu, și româna și sîrba bosniacă) este cea a limbii grecești koiné din secolele al VII-lea-al VIII-lea. Foarte probabil că și dialectele grecești pe bază eolică au rămas mai multă vreme în acest stadiu, prezentat de română. Dar faptul că, după verbul *a putea*, se menține infinitivul se explică, poate, nu prin influența limbii grecești, ci prin natura sensului „a putea". Faptul însuși al înlocuirii infinitivului prin conjunctiv nu trebuie să mire. El a fost prilejuit de marea asemănare de sens și de funcție dintre cele două forme verbale. Căci conjunctivul în propoziții secundare este un complement, ca și infinitivul, iar sensul său general este acela al unei acțiuni eventuale (la prezent), cum e și aceea a infinitivului.

Dar înlocuirea infinitivului prin conjunctiv are și cauze interne (lingvistice), care n-au fost încă arătate. Mă refer la anumite aspecte ale sistemului verbal românesc. Nu s-a dat încă o explicație verosimilă înlocuirii infinitivului prin conjunctiv în anumite împrejurări, cum e cazul în română, și în toate împrejurările, cum e cazul în greacă. Cred că faptul

[1] El face greșeala de a crede că situația din română caracterizează „în special" Ardealul și Bucovina, cînd, de fapt, este caracteristică întregii țări. Trebuie adăugat că Ardealul întrebuințează infinitivul și după *a ști* și că deci, în această privință graiul ardelean este mai depărtat de cel grecesc decît cel moldovenesc sau muntenesc. Lucrul a fost relevat de Magdalena V u l p e, *Repartiția geografică a construcțiilor cu infinitivul și cu conjunctivul în limba română*, în *Fonetică și dialectologie*, V, p. 123—155, anume la p. 141 : „infinitivul și-a păstrat maximum de vitalitate într-o arie nordică (Maramureș, nordul Crișanei)", iar „conjunctivul s-a impus ca prototip sintactic în regiunea de sud și sud-est a țării (Muntenia, Dobrogea, Moldova de sud, mai puțin consecvent Oltenia)". Cf. și Ion D i a c o n e s c u, *Unele aspecte ale înlocuirii infinitivului cu conjunctivul în limba română din secolul al XVI-lea*, în *Omagiu lui Al. Rosetti*, București, 1965, p. 167—170 (la p. 169, autorul arată că în nordul Ardealului și al Moldovei construcțiile cu infinitivul sînt predominante față de cele cu conjunctivul — 55% primele, 45% celelalte —, pe cînd în zona centrală și sudică sînt predominante construcțiile cu conjunctivul: 73%, față de 27% construcții cu infinitivul. Lista verbelor care se construiesc în română cu infinitivul sau cu conjunctivul a fost făcută de C. F r î n c u (vezi articolul citat mai jos, cel mai amplu, consacrat pînă astăzi problemei). În legătură cu pierderea infinitivului românesc vezi și M. G. G a b i n s k i, *Cu privire la poligeneza suprimării infinitivului în Balcani*, în *Limba și literatura moldovenească*, 1964, p. 47—55, și M. I l i e s c u, *Encore sur la perte de l'infinitif en roumain*, în *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, VI, Sofia, 1968, p. 115—118, care dau faptului aceeași explicație ca și noi.

se explică prin aceea că greaca a păstrat cele două conjuncţii antice ὅτι „că" şi ἵνα „ca să" şi prin aceea că formele personale ale conjunctivului se deosebesc una de alta prin terminaţii speciale. Într-adevăr, în romanica occidentală, *ut* şi *ne* au dispărut din motive fonetice şi de omofonie şi au fost înlocuite cu *quod, quid* sau *quia* (it. *che*, fr. *que* etc.). De aceea *sapio facere* nu putea fi înlocuit cu *sapio che facia*. Sintagma care ar fi înlocuit, în acest caz, sintagma veche era echivocă : se putea înţelege fie ca „ştiu să fac", fie ca „ştiu că fac, că faci, că face" (dacă nu se exprimă şi subiectul secundarei). Nimic din acestea în greacă : acolo ἵνα arăta clar că ceea ce urmează nu e o obiectivă dreaptă, iar terminaţiile personale de conjunctiv arătau clar despre ce persoană este vorba. În română am avut, de asemenea, de atunci distincţia între *că* şi *să* (sau *ca să*), întrucît conjunctivul românesc şi-a recrutat forma sa gramaticală specifică (şi de legare cu verbul de care depinde) din *si*, nu din *quod* sau *quid*. Este drept că, în epoca de formaţie a românei, am avut o formă unică *-e* la singular şi formele **-emu, *-eţi, -e* la plural pentru conjugarea I-a, apoi forma unică *-ă* la singular şi **-ămu, *-aţi, -ă* la plural, pentru celelalte conjugări. Dar influenţa greacă, datorită căreia s-a ajuns la întrebuinţarea conjunctivului prezent în locul infinitivului, a dus şi la înlocuirea formelor de pers. I-a şi a II-a singular şi plural ale conjunctivului prezent cu formele de prezent indicativ, precedate de *să*. Nu trebuie, apoi, să uităm un lucru : viitorul **volịo facere* făcea imposibilă întrebuinţarea infinitivului după verbul **volịo* ca obiect direct[1]. Aceasta cerea să se întrebuinţeze conjunctivul prezent în locul infinitivului, cu această funcţie. Aşadar, în unele privinţe, fenomenul în discuţie este o urmare a creării viitorului cu **volịo*. Dar faptul similar s-a petrecut şi în greacă, şi anume întîi acolo, şi după aceea în română. C. Frîncu, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică", Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche*, în *Anuar de lingvistică şi istorie literară*, XX, 1969, p. 75—81 (articolul se întinde de la p. 69 la p. 116), constatînd că fenomenul nu este realizat integral în textele vechi româneşti şi că el progresează în aceste texte treptat, conclude că fenomenul a avut loc tîrziu (ar fi început în secolele al XIV-lea - al XV-lea ; vezi în special p. 78) şi că s-a produs numai datorită unei cauze interne : afirmarea firească a fixării lui *să* ca marcă a conjunctivului (dar fixarea lui *să* ca morfom de conjunctiv e condiţia fenomenului, nu cauza lui), deci în mod independent de fenomenul din greacă. Considerăm că prezenţa fenomenului în macedoromână asigură influenţa greacă şi că, în dacoromână, apariţia lui are loc în perioada de după 1018 (în macedoromână, el a putut începe în perioada anterioară). Lărgirea progresivă a întrebuinţării conjunctivului în locul infinitivului, în textele vechi româneşti, reproduce, probabil, fenomenul care a avut loc în graiurile de peste munţi, care, fiind mai îndepărtate de lumea greacă şi macedoromâni, au realizat fenomenul numai în parte şi cu mult mai tîrziu. Înseşi statisticile făcute de autor (vezi p. 82—108 şi anexa dintre p.

---

[1] În Apus nici măcar confuzia cu „am a face" nu se putea produce, căci acolo auxiliarul, fixîndu-se în poziţie enclitică, s-a sudat cu infinitivul într-un singur cuvînt (am spus şi cu ocazia discuţiei articolului definit, că numai în poziţie enclitică se sudează articolul cu substantivul ; dar tot aşa stau lucrurile şi cu verbul auxiliar). Aşadar, în latina occidentală, *habeo facere* se distingea de *facere habeo*, devenit apoi *fairai* etc. aşa încît nu era nevoie de înlocuirea prin conjunctiv a infinitivului în *habeo facere*.

112 și 113) confirmă repartiția pe teren a faptelor, descrisă de Magdalena Vulpe și Ion Diaconescu în studiile lor citate în nota de mai sus. Frîncu are dreptate cînd afirmă, p. 80–81, că înlocuirea infinitivului cu conjunctivul a avut loc numai după ce *să* a devenit morfom al conjunctivului, dar fixează prea tîrziu acest proces și deci și procesul înlocuirii infinitivelor prin conjunctiv. Frîncu a susținut însă pe drept (p. 81) că, în Crișana de nord, infinitivul nu este înlocuit cu conjunctivul decît rar, din cauză că acolo conjunctivul se formează cu *și*, fapt care duce la omofonia conjunctivului cu indicativul la persoanele I-a și a II-a sing. și pl.

§ 8.1. După secolul al X-lea, s-au născut conjuncțiile coordonatoare: *ce* „ci", din pronumele relativ *ce*, *însă*, din pronumele personal *însu*, la feminin *însă* („ea", „chiar ea") și *deaci* (actualul *deci*), din *de* + *aci*. Faptele caracterizează numai dacoromâna. La primele două transformarea semantică nu e clară. Putem explica numai sensul „chiar" al lui *însă*, întrebuințat de o vorbitoare feminină (cf. *eu însămi, tu însăți* etc. „chiar eu", „chiar tu" etc.). Oare din acest sens s-a dezvoltat cel adversativ ? La conjuncția *deci*, un sens local a devenit abstract, concluziv.

2. Conjuncția concesivă (opozitivă) dacoromânească *deși*, care se întîlnește numai la dacoromâni și, se pare, mai ales spre sud, s-a născut tot în această epocă. Ea s-a alcătuit prin compunere din conjuncția condițională *de* „dacă", existentă și azi în limbă (*de* avea și are și alte sensuri), și conjuncția și adverbul *și*, care a avut, desigur, în această îmbinare, sensul de „chiar", așa încît conjuncția *deși* este un echivalent perfect al conjuncției *chiar dacă*, născută mai tîrziu. E interesant de relevat că procedeul din *deși* se găsește și în alte limbi: v. gr. *εἰ καί*, lat. *etsi*, ceea ce întărește presupunerea de mai sus. Conjuncția și adverbul *și* are în românește și sensul „de asemenea" (cf. *vine și el*, cu accentul pe *și*: „el vine de asemenea"), dar și sensul „chiar", derivat din celălalt. Un exemplu dat de Tiktin, *R.-D.W.*, II, p. 514, *De m-ai scălda și-n vinars/Și tot trebuie să te las* (Jarnik și Bîrseanu, p. 312), considerat de Tiktin, greșit, ca avînd chiar conjuncția *deși*, prezintă sensul „chiar" al lui *și* și ne arată în ce fel de fraze s-a produs nașterea conjuncției *deși*: la origine, *de* și *și* „chiar" erau separate prin verb; ele au fost unite mai tîrziu, iar verbul a fost plasat după conjuncția creată astfel. Este totuși greu de explicat de ce *de* precede pe *și*, căci, normal, în română, ar fi trebuit să avem *și de*: ordinea celor două elemente este inversă, deci ca în greaca veche. Cum a arătat Mioara Avram, *Evoluția subordonării circumstanțiale cu elemente conjuncționale*, București, 1960, p. 161, conjuncția *deși* apare la mitropolitul Varlaam. Dar putem presupune că nașterea ei a avut loc într-o epocă anterioară.

3. Adverbul *chiar* „clar", „evident", „limpede" (născut din adjectivul *chiar* (< *clarus*), care se găsește și azi în limba literară, cu sensul slăbit, în expresii ca *chiar c-așa(-i)*, și-a pierdut acest sens și a căpătat sensul actual „chiar": *chiar așa(-i)*; odată cu asta, a pierdut și accentul principal al frazei, care a trecut pe *așa(-i)*. Nașterea adverbului *chiar* a prilejuit, în unele dialecte, legarea lui cu *de* și *dacă*, adică a dus la nașterea conjuncției *chiar de, chiar dacă*.

4. Desigur, în această epocă s-a născut conjuncția finală macedoromână *tra (si)* „ca să" și conjuncția dacoromână *ca (să)*. *Tra* este la origine prepo-

ziţia latină *inter* (< dacor. *între*), care avea şi sensul „la", „spre", la scriitorii latini arhaici; o spune S e r v i u s, secolul al IV-lea (vezi Q u i c h e r a t et D a v e l u y, *Dict. lat.-fr.*), ceea ce mă face să cred că avem a face cu un sens obişnuit în latina populară. Desigur, trecerea la conjuncţie s-a făcut după ce *tra* s-a întrebuinţat cu infinitivul, ca şi dacoromânul *pentru*, care a devenit conjuncţia *pentru ca* (*să*), tot numai după ce s-a întrebuinţat cu infinitivul. Conjuncţia *ca să* există şi la meglenoromâni (*ka si* : cf. D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 332).

5. Interogativul cauzal *dereptu ce* ? din dialectul crişan-maramureşan a devenit şi conjuncţie cauzală subordonatoare. Pe o arie mai vastă s-a creat, în această epocă, conjuncţia cauzală *întrucît*, care, după cum a arătat Mioara A v r a m, *op. cit.*, p. 79, se întîlneşte în *Cod. vor.*, 161. În Moldova, Muntenia şi Ardealul propriu-zis s-au creat tot acum conjuncţiile cauzale *fiindcă*, *de vreme că*, şi *de vreme ce* „de oare ce", care vor apare în texte moldoveneşti şi munteneşti din secolul al XVII-lea (vezi Mioara A v r a m, p. 78 şi 81). Foarte probabil, în aceeaşi perioadă s-a creat şi conjuncţia cauzală *de *oară ce* „din moment ce", care a devenit apoi *de oare ce*[1].

6. Probabil, după secolul al X-lea s-au născut la dacoromâni conjuncţiile temporale *după ce*, *pînă ce*, *îndată ce*, şi *cum*, aceasta din urmă cu sensurile: 1. „pe cînd, în timp ce"; 2. „îndată ce, imediat ce"[2]. Pînă la apariţia lui *după ce* şi *pînă ce*, care caracterizează numai dialectul dacoromân, se întrebuinţau, desigur, numai *după* şi *pînă* cu infinitivul substantival. Ele s-au unit cu *ce*, atunci cînd au căpătat funcţia de a introduce propoziţiile secundare. Dar de ce s-a întrebuinţat *ce* ? Faptul are analogii în franceză (*après que*), italiană (*dopoche*, *finche*), latină (*post quam*), germană (*nachdem*) etc. S-a plecat de la ideea: „după momentul în care", „pînă la momentul în care", care au fost exprimate eliptic, cu *ce* în loc de *care*. Faptele par a se fi petrecut numai la moldoveni şi munteni. *Cum* temporal este greu de explicat. Cred totuşi că s-a plecat de la *cum* modal interogativ şi că o întrebare retorică a devenit secundară de timp. Aceasta ar explica atît poziţia secundarei introduse prin *cum*, care precede principala, cît şi faptul că după *cum* urmează predicatul, nu subiectul. Fenomenul pare să se fi produs întîi la munteni şi moldoveni (în textele secolului al XVI-lea, de caracter nordic dacoromânesc, conjuncţiile în discuţie apar rar).

7. Probabil numai la moldoveni şi munteni s-a ajuns la un *cum* cauzal, deci cu sensul „deoarece", „dat fiind că" (Creangă: *Cum erau filele cam unse, trăgeau muştele şi bondarii la ele*). S-a născut, desigur, tot din *cum* modal interogativ, ceea ce explică şi poziţia secundarei. Evoluţia de sens a acestui *cum* este greu de explicat: poate că s-a trecut la *cum* cauzal nu prin *cum* temporal, ci direct.

---

[1] I o r g u I o r d a n, *Limba română contemporană*, ediţia a II-a, p. 486, susţine că *de vreme ce* este mai vechi ca *de oare ce* şi că ultima conjuncţie s-a creat sub influenţa celei dintîi. Nouă ni se pare că ele s-au putut crea în acelaşi timp.

[2] Fiindcă pentru această conjuncţie nu toate gramaticile înregistrează sensurile pe care le-am pomenit, dau aici cîteva exemple din Creangă, cu sensurile în discuţie: *şi cum ospăta el, buf! cade fără sine în groapa cu jăratic ...*; *Şi cum venea, cît de colo vede cele două capete cu dinţii rînjiţi în fereşti. Cum a ieşit duşmanul din casă, iedul cel mic se dă iute jos din horn şi încuie uşa bine.*

8. În vechea română se găsea conjuncţia *ca* cu sensul „cînd". *Cod. vor.*: *ca era mărgîndu și apropiindu-me ..., străluci lumiră multă*. Această conjuncţie îşi are originea în modalul *ca* (cf. *se poartă ca un duşman)* şi a apărut după ce se născuse în limbă *cum* cu sensurile : 1. „pe cînd", „în timp ce", 2. „imediat ce", „îndată ce"; din moment ce *cum* însemna „cînd", s-a ajuns ca şi *ca* să aibă aceeaşi însemnare.

9. Desigur, în această epocă s-a născut şi conjuncţia *dacă* ; ea se găseşte numai la dacoromâni şi meglenoromâni, nu şi la macedoromâni şi istroromâni. Prezenţa ei în meglenoromână este atestată frecvent şi numai în forma *di ca*: *Di ca-u pusi ăn coș, la ea că-l' vini ăn criel* ... „Dacă o puse în coş, ei îi veni în minte ..." *(criel = creier)* (Pericle Papahagi, *Meglenoromânii*, în *Ac. Rom.*, *MSL*, Seria II, tomul XXV, 1902 – 1903, p. 141). În acest dialect, conjuncţia *di ca* are deci sensul temporal, mai vechi, al dacoromânului *dacă*: „îndată ce, imediat ce, după ce", pe care-l prezintă şi vechea română (chiar de la textele rotacizante ; aici dau un exemplu din Gligorie Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediţia C. C. Giurescu, a II-a, p. 22 : *Şi a purces și craiul cu oastea de au venit pînă la Liov, ce mai apoi, dacă au oblicit că Roman au murit otrăvit de vărul său Petru Vodă, s-au lăsat de acela gînd*. Foarte probabil, această conjuncţie, cu sens temporal, a existat odată şi la istroromâni. În *Istrorumänisches Glossar* al lui A. Byhan, publicat în *Jahresbericht*, VI, găsesc (p. 204) : *de ka muri* tradus „dopo la morte?" (deci „după moarte ?"). Semnul întrebării, pus de autor, arată îndoiala lui în ce priveşte sensul sintagmei în discuţie. Cred că această sintagmă are sensul „dacă muri" „după ce muri". De altfel, în limba populară macedoneană (de exemplu în graiul din Galičnik) există conjuncţia *deka* „dacă", curentă şi în limba literară macedoneană. După Petar Skok, *Revue internationale des études balkaniques*, anul II, t. III–IV, p. 302, această conjuncţie macedoneană este de origine românească. Ea dovedeşte prezenţa în Macedonia a unor români cu *dacă* – deci a meglenoromânilor. În Muntenia, Oltenia şi Banat şi chiar şi în regiuni nordice *dacă* suna, în secolul al XVI-lea, *deaca*, (care stă la baza actualului munt. *daca)*, şi deci identitatea cu megl. *di ca* nu poate fi pusă la îndoială. Cuvîntul s-a născut din prepoziţia *de* şi conjuncţia *ca* „cum", „cînd", „de cum", „de îndată ce", care se întîlneşte în vechea română (vezi mai sus, § 6).

CAPITOLUL V

LEXICUL

§ 1. În această epocă influenţa slavă veche de tip bulgar continuă să se exercite atît în sudul cît şi în nordul Dunării, în noi domenii în care nu se exercitase pînă atunci : cel politic şi militar, cel religios şi cel economic (este însă de presupus că românii suddunăreni suferiseră influenţa slavă în aceste domenii de prin secolul al IX-lea). Numai macedoromânii şi morlacii, care, prin migraţia lor în Macedonia şi în Grecia de nord, respectiv Croaţia, au ieşit din zona de puternică influenţă bulgară veche, nu vor mai suferi această influenţă. Ea era însă sortită să se încheie în secolul al XI-lea (poate numai în Dacia, unde slavii încă nu se românizaseră, ea a continuat şi în acest secol). Începînd din veacul al XI-lea, se poate vorbi de existenţa limbilor bulgară şi sîrbă, ca limbi deosebite una de alta şi deosebite şi de limba slavă veche. Cam în acelaşi timp vechii slavi de pe teritoriul românesc din nordul şi sudul Dunării se românizează. Românii vor avea de acum contacte numai cu bulgarii şi cu sîrbii de la sud de Dunăre, prezenţi însă şi în Muntenia, Oltenia, Banat şi Haţeg. O serie de cuvinte bulgare şi sîrbe au pătruns în limba română începînd din secolul al XI-lea. O. Densusianu, *Histoire*, I, p. 361–369, a căutat să dea o listă a elementelor bulgare şi sîrbe care au pătruns în română între secolele al XI-lea şi al XV-lea. Putem crede că lista sa cuprinde multe elemente slave vechi, intrate în limbă pînă în secolul al XI-lea ; dar, desigur, o parte din termenii politici şi religioşi pe care i-a înregistrat el acolo au intrat în română după secolul al XI-lea, pînă la întemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei.

Lista elementelor bulgare şi sîrbeşti pătrunse în limbă în acest timp e greu de făcut. Ar fi însă o greşeală dacă s-ar crede că unele elemente slave care nu reflectă iusurile prin grupurile *in*, *în*, *un*, ci numai prin vocală, ar fi pătruns în română numai după epoca paleoslovenică (slavă veche, bulgară veche). Precum am spus mai înainte, un cuvînt ca *şagă* (< bulg. *šega*, prin faza *şeagă)*, poate fi şi un împrumut anterior secolului al XI-lea, de la slavii din Bulgaria de la răsărit de linia Iskăr-Salonic, unde, probabil, nu existau vocale nazale, poate chiar în momentul stabilirii slavilor acolo. Tot aşa, unele elemente de origine sîrbă nu trebuie socotite ca intrate în română numai începînd cu secolul al XI-lea. Dar deoarece numai pentru perioadele din secolul al XI-lea încoace putem vorbi de o limbă sîrbă şi de una bulgară ca limbi deosebite, putem pune începuturile influenţei bulgare şi sîrbeşti în acest secol. Influenţa de pînă atunci a limbilor slave din sudul Dunării asupra limbii române trebuie socotită ca slavă veche. Se poate presupune că au pătruns

în română începînd cu secolul al X-lea termenii slavi referitori la organizarea feudală şi la cea bisericească.

Termeni referitori la organizarea feudală, politică şi militară, deci pătrunşi în română după secolul al VIII-lea: *boier, slugă* („dregător"), *rînd*, „rang", „rînd", *slujbă, cinste, sfat* „adunare", *sfetnic, voie* „libertate", *norod, voinic* („oştean", „militar" în vechea slavă; numai tîrziu s-a ajuns la sensul actual; în secolul al XVI-lea avem încă sensul slav), *ceată* („unitate militară", de unde şi *a se înceti* „a se aduna în cete"), *a izbi, a risipi, primejdie, pîlc* (probabil, tot unitate militară), *sabie, suliţă, steag, trîmbiţă, strajă*, în secolul al IX-lea sau al X-lea, cel mai tîrziu al XI-lea şi **voievodă*, de unde mai tîrziu *vodă*. Termeni referitori la justiţia din acea vreme: *obidă* (nedreptate"), *vină, vinovat, pagubă, zălog, pricină* „proces", *cazna, a ispăşi*. Tot aici trebuie amintiţi termenii referitori la evenimentele caracteristice epocii feudale: *război* (în vechea slavă: „măcel"; în româna veche „luptă"), *izbîndă, năpădesc, năvălesc, izbesc, risipesc, primejdie, pribeag, vrednic* „care produce pagubă sau chiar o rană altuia" şi termenii referitori la lupta de clasă: *răscoală, răzmeriţă, zaveră*.

Tot la organizarea feudală se referă termeni ca *ocină* „moştenire de la tată", *bogat, sărac, gol* (în vechea slavă „sărac", „nevoiaş"), *năpastă, pacoste, nevoie, ponos, gonesc, izgonesc, pribeag, dar* „cadoul făcut boierului" întîi de toate, *dăruiesc, mită* (în vechea slavă „plată", „dar"), *ispitesc* (în vechea slavă: „aflu spionînd"), *vrajbă* („duşmănie"). Nici termenii referitori la muncă nu trebuie separaţi de raporturile de producţie feudale, care explică evoluţia semantică a acestor cuvinte: *muncă* (în vechea slavă de fapt însemna „chin"), *treabă, trudă* (în vechea slavă „muncă"; deci termenul pentru „muncă" devine termenul pentru „chin", „trudă"; vezi I. Iordan, *Noţiunea „muncă" în limbile romanice*, în *Arhiva*, XXIX, 1922, p. 216 şi urm.), *silă* („putere", după aceea alte sensuri, rezultate din abuzurile epocii feudale: cel de „violentare", cf. *cu sila*, şi cel de „antipatie", cf. *mi-i silă*), *odihnă, mă odihnesc, spor, destoinic, grabă, mă grăbesc, zăbavă, lene, dobîndă, greşesc, isprăvesc, sfîrşesc*. Tot în legătură cu munca stau termenii: *ceas* „oră", „timp", *vreme, soroc*. Mulţi dintre aceştia au intrat în limbă probabil în perioada anterioară.

Terminologia religioasă (bisericească): *Iisus Hristos, Ierusalim, rai, iad, a se căi, a se pocăi, arhimandrit, arhanghel, duhovnic, egumen, maslu, liturghie, chilie, colindă, colivă, molitvă, nafură, odăjdii, pomană, călugăr, popă, post, praznic, pravilă, ciudă* „minune", *potir, prapur, pristol, schimnic, schit, sfînt, slavă, smirnă, stareţ, veac, strană, taină, tîmplă, ţîrcovnic, troiţă, jertfă, clopot, Rusalii, duh, sfeşnic, a se smeri, metanie, patrahir, apostol, aghiazmă, aer, amin, cristelniţă, milă, milostiv, colac, a ispăşi, ispită, ispitesc, greşeală, greşesc, busuioc, a se sfîrşi* „a muri", *diavol (ghiavol), dascăl, diacon, zugrav, heruvim, serafim, mir, iconostas, icoană, vlădică*, poate chiar *gloată, mitropolit, patriarh*. Unii din aceşti termeni, dintre care mulţi de origine greacă, au intrat în română în secolele al X-lea—al XI-lea, cînd limba slavă bisericească a fost adoptată şi de aristrocraţia română ca limbă bisericească; alţii însă — e greu de spus care —, probabil ceva mai tîrziu. Creştinismul slav ne-a adus nu numai nume comune, dar şi nume proprii, adică nume de sfinţi şi nume de botez (antroponime): *Andrei, Hristea, Vasile, Gheorghe, Nicolaie, Dumitru* sau *Dimitrie, Constantin, Ileana, Alexandru, Agachi*

(< *Agapie*), *Ioan*, *Grigore*, *Axente* (*Axinte*), *Alexe*, *Bogdan*, *Arvinte* (< *Lavrentie*), *Cîrstea*, *Dan*, *Dediu*, *Dobrea*, *Dragomir*, *Manu*, *Manea*, *Mihu*, *Neagu*, *Neaga*, *Neagoe*, *Nedelcu*, *Oprea*, *Pîrvu*, *Preda*, *Radu* etc. Probabil prin slavii din secolele X–XI din Banat, Crişana, Ardeal şi Oltenia au pătruns în limbă formele populare din aceste provincii *Dimitri'e* şi *Văsăli'e* (< *Vasili'e*), cu accentul pe penultima silabă *i*, care în greacă şi în vechea slavă de tip bulgar era neaccentuată. Schimbarea de accent se întîlneşte şi în cuvîntul *temelie* (la origine gr. θεμέλιον), care a pătruns probabil din aceeaşi sursă slavă (*temelijè* în loc de *temelĭ*) (dar cuvîntul acesta poate fi şi sîrb).

Unii din termenii bulgari şi sîrbi care au pătruns în limba noastră pînă pe la 1300—1400 sînt de origine grecească. Lucrul e adevărat întîi de toate pentru cei mai mulţi din termenii religioşi. Este chiar probabil că ei provin în română atît din greacă cît şi din bulgară, că avem deci a face cumva cu originea multiplă a acestor cuvinte româneşti. Putem admite de asemenea că ei au pătruns întîi la românii suddunăreni şi că de la aceştia au fost împrumutaţi de dacoromâni. În general se constată aceeaşi modificare fonetică faţă de greacă atît la români, cît şi la bulgari şi sîrbi, chiar şi la albanezi : gr. *drami*, rom. şi bulg. *dram*, gr. *kutí*, rom. şi bulg. *cutija* etc. Foarte probabil însă că poporul care a avut iniţiativa schimbărilor şi a impus cuvintele cu aceste schimbări tuturor celorlalte popoare din Balcani şi Munţii Dinarici sînt bulgarii sau macedonenii. Influenţa cea mai puternică asupra dacoromânei pare să fi fost atunci cea bulgară. Vom da întîi lista acestor elemente de origine greacă din domeniul economic, venite la noi prin bulgară sau sîrbă, în această vreme.

În legătură cu comerţul, bulgarii ne-au transmis pe *dram*, *camătă* (şi v. sl. *kamata*), *cămilă* (şi v. sl.), *cămilar* (în Bucovina ca nume de familie şi, cred, şi ca nume comun), *cutie*, *chimion*, *dîrmon*, *lefter* (poate însă că acesta stă în legătură cu raporturile de producţie feudale), *ieftin*, macedor. *fărmac*, „otravă, chin", macedor. şi dacor. *hîrtie* (acesta numai cu începere din secolul al XII-lea, cînd a fost cunoscută hîrtia în Europa), *mărgărit*, *mărgăritar*, macedor. *petală* „potcoavă", dacor. *peteală*, dacor. *pirostii*, *kirostii*, *scrumbie*, dacor. *sparangă*, *sparanghel*, macedor. *spăragă*, *tigaie*. Un cuvînt ca *spanac* ne-a putut veni şi prin sîrbi. Sîrbii ne-au dat pe *pogace* şi *păsui*; *făsui* „fasole", care sînt la ei de origine italiană (primul) sau dalmată (al doilea). Desigur, tot în legătură cu viaţa comercială stă şi cuvîntul *horă*, căci hora avea loc, ca şi azi, în unele localităţi în apropierea cîrciumei sau a hanului ţinut atunci de vreun bulgar, sîrb sau grec. În legătură cu transporturile stau termeni ca *măgar* (< bulg. şi sîrb. *magare* şi albanez *magar*), faţă de gr. γομάρι; nu pot preciza care limbă a realizat întîi metateza), *drum* < bulg. şi sîrb *drum* < gr. δρόμος, dar cu o modificare a lui *ó* în *u*, care s-a petrecut în limba greacă (anume în dialectul eolic). Prin bulgari au intrat în limbă şi unii termeni referitori la zidărie : *mistrie*, dacor. *temei* „temelie" (acesta poate fi şi mai vechi). Românii au avut ocazia să cunoască şi case mai mari şi mai bine organizate şi au împrumutat o serie de termeni referitori la casă, care se găsesc şi la sîrbi şi la bulgari : *avlie* „casa mediteraneană", *cămară* (şi v. sl.), *cămin* (< v. sl. **kaminŭ*; exista şi un v. sl. *kamina*, care se întîlneşte în textele sîrbocroate), *firidă*, *crivat* „pat" ; macedor. *pospal'u* şi dacor. *pospai* par a se fi introdus prin bulgară şi stau în legătură cu măcinatul. Bulgarii ne-au transmis unii termeni în le-

gătură cu creşterea viţei de vie : *harac*, *(v)lăstar*, apoi în legătură cu creşterea trandafirilor : *trandafir*. De la bulgari ne-au venit şi unii termeni în legătură cu cancelaria şi curtea împăraţilor : macedor. *călămar* „călimară“, dacor. şi macedor. *grămătic* (prin bulgari), *condur* (în sîrbă accentul e altul : *cóndur*, ceea ce ne arată că nu din această limbă a fost împrumutat cuvîntul românesc) şi *tîmpănă* (care e şi în v. sl.). În legătură cu realităţi balcanice sau orientale şi africane stau *maimuţă* (sîrb.), *harap* (sîrb şi bulg.), *pitic* (şi în v. sl.), *scorpie* (v. sl.). În domeniul medicinei, ne-au venit cuvintele : *stomah*, *holéră*, *lepră* şi *oftică*, transmise, desigur, prin bulgari.

În legătură cu navigaţia : *catarg* (prin sîrbi). În legătură cu superstiţiile : *stafíe* (la munteni şi ardelenii de sud, prin bulgari) şi *stáfie* (la moldoveni, acesta din urmă, cu accentul schimbat, ca în mold. *bólnav*, *Ştéfan* etc., faţă de munt. *bolnáv*, *Ştefán* etc.). Ca termeni religioşi, bulgarii sau sîrbii ne-au dat pe *eres*, „erezie“, iar sîrbii pe *cándelă* (în bulgară e *kandéla*), dacă nu cumva cuvîntul va fi venit din greceşte cu acest accent ; (cf. gr. *polikándilon*, de unde rom. *policandru*). Bulgarii ne-au transmis şi numiri ca *Mitre*, *Petca* „Paraschiva“ (de unde şi *Petcu*). Obiceiul Caloianului, ca şi numele *Caloian*, ne-au venit tot de la bulgari (vezi G. Ivănescu, *O influenţă slavă sau bizantină în folclorul românesc şi în limba românească*, în *Folclor literar*, Timişoara, 1967, p. 12—23). *Măcar* s-a transmis prin bulgară, iar *ama* „dar“, „însă“, care sună şi *ma* (în Banat şi la macedoromâni), prin bulgari şi sîrbi.

Dintre termenii bulgari care nu sînt de origine bizantină au pătruns în această perioadă în română : *a gîdila* şi *a gîdili*, *lebădă* ; dintre termenii sîrbi care nu sînt de origine bizantină ne-au venit acum : *făclie*, *odor*, *temelie* (deja pomenit), *scai*, *mucenic*. *Maică* şi *dropie* ne-au venit fie din bulgară, fie din sîrbă.

Un element sîrbocroat pătruns la toţi dacoromânii este cuvîntul *ban* (dregător). Cum a arătat Aurelian Sacerdoţeanu, *Originea băniei şi a „banilor“ la români*, *Ramuri*, IV, nr. 3, 36/2, 15 iunie 1967, p. 19, şi *Historica*, II, 1971, p. 92—95 (în articolul *Originea băniei şi a „banilor“ la români*, p. 79—96), instituţia *băniei* a existat în toate ţările locuite de români (o dovedesc toponimicele din Moldova în care intră cuvîntul *ban* ; de exemplu *Lunca Banului*). Acest cercetător n-are însă dreptate cînd pune cuvîntul în legătură cu macedor. *bănare* „a trăi“ şi *bană* „viaţă“ şi respinge originea maghiară şi sîrbocroată a cuvîntului românesc. Cuvîntul a pătruns în limbă atunci cînd s-a creat Banatul de Severin de către unguri şi are o dublă origine : ungurească şi sîrbească. În ce priveşte originea cuvîntului *ban* „monedă“, trebuie să dăm, desigur, dreptate lui H. Mihăescu, *Originea cuvîntului ban „monedă“*, *SCL*, XVIII, 1967, p. 343—347, care susţine că termenul a pătruns în limbă după năvălirea tătarilor (1241) ; acest eveniment a avut ca urmare faptul că moneda ungurească a dispărut ; de aceea a început să circule în Ungaria şi părţile româneşti (aproximativ după 1270) moneda bătută atunci de banii din Croaţia şi Slavonia, dependenţi de regele ungur, monedă denumită *denarius banalis* sau *ban*. Ea ar fi fost întrebuinţată în ţările noastre (ca monedă măruntă) timp de aproape un secol, pînă în 1365, cînd Vlaicu, domnul Ţării Româneşti, a bătut monedă proprie, ce a fost numită tot *ban*.

§ 2. Din secolul al VII-lea şi pînă în secolul al X-lea lumea greacă n-a mai avut legături cu românii, din cauză că slavii din Bulgaria şi Iugoslavia

au ocupat teritoriul locuit de români. În această perioadă bizantinii au exercitat asupra românilor o influenţă în mod indirect, prin bulgari şi sîrbi. Influenţa bizantină se afirmă asupra românilor din nou, începînd cu anul 971, cînd bizantinii ocupă Dobrogea, şi mai ales după 1018, cînd toată Bulgaria a căzut sub stăpînirea Imperiului bizantin. În general, întrucît e vorba de perioada anterioară întemeierii Principatelor, cercetătorii au minimalizat influenţa bizantină asupra românilor, atît în domeniul culturii materiale şi spirituale, cît şi în domeniul limbii. Numai după ce a fost descoperită cultura Dridu, care este foarte probabil cultura bizantină rustică, au început unii cercetători să studieze influenţa pe care bizantinii au exercitat-o asupra românilor în această perioadă. Cuvintele române de origine bizantină sînt de altfel foarte greu de distins de cuvintele române de origine neogreacă, căci, din punct de vedere fonetic, neogreaca nu se deosebeşte întotdeauna de mediogreacă[1]. Cercetătorii erau dispuşi să considere mai toată influenţa bizantină care s-a exercitat asupra limbii române ca petrecută în epoca modernă, de la întemeierea Principatelor pînă în secolul al XIX-lea. Dar întrucît românii din sudul Dunării au locuit în evul mediu aproape întotdeauna în Imperiul bizantin, trebuie să ne aşteptăm ca influenţa bizantină asupra limbii române în această epocă să fi fost cu mult mai bogată decît se crede. Legăturile politice feudale şi contactul pe teren economic sau suprastructural între cele două popoare, dintre care unul era cel mai civilizat popor al timpului, trebuiau să aibă ca urmare pătrunderea în română a unui număr mai mare de termeni bizantini decît se admite de obicei. Unii din aceşti termeni bizantini se găsesc atît în dacoromână cît şi în macedoromână, alţii numai în macedoromână. Dar ar fi greşit să se creadă că toţi termenii care se găsesc în ambele dialecte au pătruns în limbă pe vremea cînd românii alcătuiau încă o masă unitară. Unii au intrat atunci, adică din secolul al X-lea pînă în secolul al XIV-lea, alţii au intrat mai tîrziu, în mod independent, în cele două dialecte. Numai consideraţiile de ordin istoric şi fonetic ne ajută la rezolvarea problemei.

Societatea bizantină se alcătuia din boieri, funcţionari ai statului, clerici, negustori, muncitori, păstori şi ţărani. Societatea românească de atunci se reducea la boieri, agricultori (ţărani) şi păstori. Românii aveau cu grecii relaţii statale, religioase şi comerciale. Aşa se face că termenii bizantini din limba noastră se referă la aceste domenii. Negustorii din Imperiul bizantin erau greci; românii cumpărau de la greci mărfurile orientale sau locale, dar ei vindeau grecilor şi slavilor produsele lor.

Unele din cuvintele de origine bizantină au fost relevate de D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 337—380. El a considerat însă ca bizantini cîţiva termeni vechi greceşti şi viceversa, şi n-a arătat pe ce căi a avut loc împrumutarea acestor termeni de către români, n-a arătat de ce aceşti termeni au fost împrumutaţi de români de la greci. Mulţi dintre ei se găsesc şi în celelalte limbi balcanice: bulgara, macedoneana, sîrba, albaneza. Pătrunderea lor în aceste limbi se explică la fel ca şi pătrunderea lor în română. Faptul că un termen

[1] Putem considera ca bizantină sau mediogreacă perioada de pînă în secolul al XV-lea, cînd se produce ocuparea Bizanţului de către turci, şi ca neogreacă, perioada care urmează. Dar, de fapt, cultura, civilizaţia şi limba bizantină continuă pînă în secolul al XVIII-lea sau chiar pînă în secolul al XIX-lea, cînd grecii se „europenizează", iar limba greacă modernă îşi are începuturile în epoca bizantină.

ca *drum* se găseşte şi în limbile balcanice pomenite ne arată că el nu este un element grecesc vechi, cum credea Densusianu, p. 200, ci unul medieval. Probabil, acest cuvînt ne-a venit prin sîrbă şi bulgară.

Cu influenţa bizantină de pînă la întemeierea Principatelor s-au ocupat şi alţi cercetători; un studiu mai amplu de sinteză a publicat abia H. Mihăescu, *Influenţa grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, Bucureşti, 1966, care caută să stabilească şi căile de pătrundere a termenilor greceşti în limba română, dar acest cercetător face greşeala de a minimaliza influenţa bizantină asupra limbii noastre. Prima listă de elemente intrate în această perioadă, concepută însă numai ca întinzîndu-se pînă la sfîrşitul secolului al XII-lea — desigur pentru că la 1186 se întemeiază Imperiul româno-bulgar—, a dat-o H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 103—127. Mihăescu a alcătuit şi o listă de elemente greceşti pătrunse prin înrîurire slavă (p. 83-102 şi 128—142), precum şi una de elemente pătrunse în epoca dezvoltării feudalismului românesc şi a căderii împărăţiei Bizanţului (p. 143—162), concepută ca epoca de la începutul secolului al XIII-lea pînă după întemeierea Principatelor. În această listă sînt cuprinse însă şi elemente care, după părerea noastră, au intrat în limba română în secolele al XI-lea şi al XII-lea.

Desigur în epoca aceasta au pătruns în graiul macedoromân termenii *vasilắ* „împărat" (< gr. *vasileiá*) şi *vasilíe* „împărăţie", care au înlocuit acolo pe cei vechi, *împărát* şi *împărăţie*, păstraţi la ceilalţi români. Tot atunci a fost împrumutat termenul macedoromân *γisteáre* „vistier", fapt care se explică prin aceea că perceperea impozitelor era ceva esenţial pentru statul bizantin. Dacor. *angărie*, astăzi sing. „gîză", pl. „păsări domestice", trebuie considerat identic la origine cu macedor. *angărie* „corvoadă, impozit extraordinar" şi a însemnat, desigur, la origine, acelaşi lucru (< gr. ἀγγαρία[1] „obligaţii ale paricilor şi ale ţăranilor liberi din Creta şi din Imperiul bizantin"). Desigur, schimbarea de sens din dacoromână a fost prilejuită de faptul că impozitul era plătit de români în vite sau oi. Notarea impozitelor făceau necesare *condicile*. Termenul există atît în dacoromână cît şi în macedoromână. Tot atunci au intrat în română macedor. *caláme* „trestie" şi *călămńaųă*. Dacor. *a chivernisi* (şi macedor. *chivirnisescu*) se referea la conducerea statului şi şi-a păstrat acest sens în vechea română şi la macedoromâni. Poate tot atunci macedoromâna a căpătat pe *nom* „lege". Personagiile mari erau întîmpinate cu *tîmbăna* la macedoromâni. Termenul corespunde dacoromânului *tîmpănă*, de origine slavă veche. (A existat la dacoromâni şi *tîmpină*; de la el s-a derivat: *a întîmpina* „a ieşi cu tîmpene înaintea cuiva"). Împăratul, împărăteasa şi, desigur, şi marii demnitari purtau *conduri* „pantofi", care se numeau la greci *kundúra*. De aici macedor. *cundúră* „condur" (dacor. *condur* a venit prin bulgari, vezi § 1)[2]. Desigur, şi macedor. şi dacor. *schiptru* au intrat tot în epoca aceasta. Tot aşa, macedor. *tińíe* „onoare".

În urma raporturilor pe care păstorii români le aveau cu statul şi cu proprietarii de moşii, pe ale căror pămînturi păşteau oile, au pătruns în

---

[1] *Angară* ne-a venit mai tîrziu prin turci, care au împrumutat cuvîntul tot de la bizantini.

[2] Poveştile noastre, care pomenesc că alegerea împărătesei se făcea încercîndu-se piciorul „candidatelor" cu un pantof trimis de împărat, pleacă de la realităţile bizantine. Într-adevăr, cînd împăratul bizantin voia să se căsătorească, trimitea candidatelor la titlul de împărăteasă un condur pentru încercarea piciorului, care trebuia să nu depăşească anumite dimensiuni.

română termenii ca macedor. *mándră* „stînă" (care există pe alocurea și în dacoromână), macedor. *numisescu, număţescu* „mă numesc", macedor. *ananghe* și dacor. *ananghie* „nevoie", macedor. *achicăsescu* „înţeleg" (< *apikázo*, cu palatalizarea labialei *p*), dacor. *honipsescu*, macedor *hunipsescu*, „sufăr, suport". Foarte probabil atunci au pătruns în română și termeni ca dacor. *cocon, cocoană*, macedor. *cocónă*, care se refereau la copiii boierilor, dar s-au extins chiar în grecește și asupra maturilor. Ei vor fi fost termeni de politeţe la adresa boierilor greci. *Cocon, cocoană* însemnau la început, — și sensul s-a păstrat în vechea română —, „fiu, fiică". Tot aceste raporturi între români și greci au făcut să pătrundă în română termeni ca macedor. *furńie* „cauză, pretext, subiect", macedor. *hoară* „sat", macedor. *ermu* „pustiu" (adj.), macedor. *zńie* „pagubă", pierdere", macedor. *zńisire* „a păgubi, a vătăma", macedor. *urghie* „mînie" și dacor. *urgie* „năpastă", macedor. *urγisescu*, dacorom. *urgisesc*, macedor. *spoláeti* „mulţumesc" (< *is polá éti*, „la mulţi ani"), macedor. și dacor. *hiritisesc* „felicit". De asemenea dacor. *(mă) procopsesc* și macedor. *(mi) prucupsescu*, cu cele două sensuri ale sale, care se găsesc și în greacă („a studia" și „a prospera"), au pătruns tot în epoca bizantină. Existenţa robiei în Imperiul bizantin a făcut să pătrundă în dialectul macedoromân și cuvîntul *sclav* „rob". Cerșetorii nu lipseau. Termenul macedor. *ziclár* „cerșetor" (< *zituliaris*) pare a fi vechi, cum arată căderea lui *u* neaccentuat și prefacerea lui *tl* astfel rezultat în *cl*. Numele ţiganilor este la macedoromâni tot de origine bizantină : *γiftu* „egiptean".

Românii își procurau de la negustorii greci obiecte casnice. Desigur, termeni ca dacor. și macedor. *clondir* (în ambele grupe de dialecte, faţă de grecul *crondír*), dacor. *cupă*, dacor. și macedor. *scafă* „cupă", „blid de lemn" (de unde și *scăfiţă*), dacor. *strachină*, dacor. *tigaie* și macedor. *tiγane* (mediogrec și neogrec *tigáni* < v. gr. *tegánion*, derivat din *teganon* „tigaie"), *pirostii* (mold. *chirostii*), *piron* (Moldova de sud *chironu*, olt. *piroi*), și probabil și altele, s-au introdus în limba română datorită faptului că obiectele sau mărfurile respective erau procurate de la greci. Tot pe această cale au pătruns în română, desigur, și cuvintele : dacor. *cadă*, macedor. *cadă* (<*κάδος*), dacor., macedor. și meglenor. *dîrmon*, „ciur mai mare", *dîrmoiu* < δερμόνι ; (*ń* > *i* ne arată vechimea cuvîntului), dacor. și macedor. *prosop* < πρόσωπον, apoi numirile unor obiecte de îmbrăcăminte, ca macedor. *pîrpodă* „ciorap", *șigune* „o haină femeiască", dacor. *sovon* (în Ardeal și Oltenia) „eșarfă" și macedor. *savan* „giulgiu". Unii termeni care denumesc fructe și condimente meridionale sau orientale, ca și mirodenii, au pătruns, desigur, tot în această epocă în română. Astfel dacor. *lămîie* trebuie să fie, contrar părerii de pînă azi, care îl socoate recent în limbă, intrat tot atunci, căci gr. *limóni* a suferit prefacerea lui *-óni* în *-úie*: *ó* + *n* + vocală a devenit *ú*, apoi *ú* a devenit *î*. Dacor. *stafidă* și macedor. *stăfidă* a intrat, desigur, tot atunci în limbă, căci în Moldova de sud se spune *straχidî*, cu *f* palatalizat. Dacor. *piper* nu însemna la origine decît condimentul de origine orientală, nu și ardeiul, cum e astăzi cazul în Moldova de sud *(chiperiu)*. Vechimea cuvîntului în română este dovedită de faptul că el a suferit palatalizarea labialelor. De asemenea dacor. și macedor. *camfură*, macedor. *oriz, orez, uriz*, dacor. *orez*. Desigur, la fel stă lucrul cu macedor. *drame* (<δράμι) și macedor. *litră* (dacor. *litră* e pro-

babil slav). A pătruns în română și termenul pentru negustor: *părmălar*, macedor. *prămălar* „negustor" și dacor. *prămălarịu* (vezi mai sus, IV, cap. II, § 16) (termenul dacoromân, de fapt năsăudean, azi înseamnă însă „sărăntoc", „cerșetor"). Probabil, tot din această epocă sînt unii termeni referitori la alimente sau în general la arta culinară, și care ne arată că bucătăria românească a imitat-o pe cea grecească. Cuvîntul *zeamă* „supă", care este considerat ca de origine greacă veche, este mai degrabă un împrumut bizantin. Probabil tot atunci au pătruns în limbă: *dafin* (macedor. *dáfnu, dáfin, dafi'n*) (< gr. *δáfni*, cu încadrarea acestui substantiv feminin din greacă la declinarea a II-a masc., pentru că orice nume de pom este în română masculin), dacor. *mărar*, macedor. *maraθru*, dacor. *pălămidă*, macedor. *pălămiδă*, dacor. *spanac*, macedor. *făsul'e*, băn. ard. și crișan *făsui*, munt. și mold. *fasole* dacor. *marule* sau *marole* și macedor. *mărule*, dacor. *pită*, dacor. *felie* (dar acesta din urmă a putut pătrunde în limbă și prin intermediu slav sau mai tîrziu). Numele macedoromân al bucătarului, *mághir*, este, probabil, tot bizantin. Poate chiar termenul dacor. *afină*, întrebuințat în regiunea munților și, desigur, întîi de către românii din Ardeal, este de origine bizantină. El poate fi egal cu *dafină* „fructul dafinului", căci fructele dafinului seamănă cu afinele. Cuvîntul s-a născut, în acest caz, prin interpretarea greșită a consoanantei inițiale ca egală cu prepoziția *de* (în pronunția *dă*). Dar cuvîntul *afină* poate fi și o moștenire tracodacică.

Cuvintele macedor. *lipsire, lipsescu* și dacor. *a lipsi* (cu sensul „a trebui" din macedor și ard.) par a fi mai noi (sensul mai vechi este „a lipsi", căci etimonul cuvîntului grec înseamnă „a părăsi"; sensul „a trebui" se găsește și în albaneză), dacor. *a sosi*, macedor, *asusire*, dacor. *prisos*, dacor. *a mirosi*, macedor. *ańurḍescu*, dacor. *mireazmă*, macedor. *ańúrizmă*, stau în legătură cu mărfurile pe care le aduceau negustorii greci (mirodeniile din Orient erau mărfuri căutate în evul mediu). Totuși *a lipsi, lipsire*, pare să stea mai degrabă în legătură cu persoane care au părăsit locurile pe unde locuiau, deci, probabil, cu negustori care se mutau în altă parte. Trebuie să relev că și *a părăsi* este de origine bizantină (macedor. *părnăsescu* „părăsesc" are alt etimon, dar tot grecesc: ἀπαρνοῦμαι.

Dacor. *folos* stă în legătură cu acumularea de capital și cu operațiile de împrumut de capital. Poate și *camătă* ne-a venit în această epocă, direct de la greci, iar nu prin intermediu slav. Este probabil că negustorii greci împrumutau bani cu camătă românilor. Dacor. *arvună* (mold. *arvonă*; macedor. *arăvoană*) dovedește existența unor relații comerciale (cumpărare și vînzare de mărfuri mai scumpe). Pe calea relațiilor comerciale dintre români și greci a pătruns în limbă *ieftin*. Românii sau grecii realizau cu multă trudă averea, așa că verbul grec care înseamnă „a lupta" (ἀγωνίζω) a ajuns să însemneze la români „a agonisi" (dacor. *a agonisi*, macedor. *agunisire, agunisescu*). Unii termeni grecești stau în legătură cu transporturile, deci în ultimă analiză, tot cu comerțul: macedor. *tastru*, dacor. *traistă*, dacor. *a sosi*, macedor. *asusire*, dacor. și macedor. *desagi*, macedor. și dacorom. *samar*. Gr. τάγιστρον însemna „porția de fîn care se da într-o zi unui cal", apoi „sacul de la gura calului în care era pus fînul". Cu vremea a ajuns să însemne numai sacul, și acest sens a trecut și în română, unde însă cuvîntul a evoluat spre sensul actual: *traistă*. Aici trebuie pomenit și macedor. *γumár* „măgar" (< *γomári*),

macedor., băn. și ard. *mul* „catîr", băn. și ard. *mulă* „catîrcă" și macedor. *mulare* „idem". Tot în legătură cu cărăușia stă și *cort*, care în grecește (κόρτι) însemna același lucru ca și în română, dar și „bagaj de tabără", deci era și termen militar.

Ca termeni religioși de origine bizantină avem (unii veniți probabil prin intermediul slavilor) : dacor, *àfurisesc* și macedor. *afurisescu*, macedor. *aschiti* „schit", dacor. *panaghie*, macedor. *panaγ'ie*, macedor. *căndi'lă* „candelă", macedor. și dacor. *cămilă*, macedor. și dacor. (dialectal) *chimitir* „cimitir", macedor. *clir* „cler", macedor. *episcop*, macedor. *hirotonisescu* și dacor. *hirotonisesc*, macedor. *liturghie*, macedor. și dacor. *evlavie*, macedor. *zugraf*, macedor. și meglenor. *hare* „har", macedor. *pisă (chisă)* „smoală, iad", dacor. și macedor. *psalt*, macedor. *sătînă'* „satana", macedor. *purnu* „senzual" „desfrînat", macedor. *tetradiŭ* „caiet", dacor. și macedor. *zizanie*, dacor. *metanie*, macedor. *mitane* „mitanie", macedor. *mineu* „mineiu", dacor. și macedor. *mir* (macedor. și *ńir*), macedor. *mînăstir*, dacor. *mănăstire*, macedor. *pănăγír* „iarmaroc" (la origine „sărbătoarea hramului" ; acest sens s-a păstrat în grecește, alături de sensul nou), dacor. și macedor. *ađimă*, dacor. și macedor. *demon*, macedor. *θimńamă* „tămîie" (dacor. *tămîie* este, desigur, vechi grecesc, adică latinesc popular : * *timania)*, macedor. *paradis*, macedor. *patriarhu*, macedor. *paraclise*, dacor. *patimă*, macedor. *paθimă*, macedor. *patrăχ'ile* „patrafir", macedor. *stavru* „ziua Crucii", macedor. *eparhíe*, macedor. *enoríe*, dacorom. *mărturisesc* (μαρτυρύζω, cu influența fonetică a mai vechiului *martur)*, dacor. *chiralesa, chiraleisa* (Moldova de nord), *chiraresa* „procesiune religioasă" (în Crișana și în Maramureș ; pentru acesta din urmă vezi T. P a p a h a g i, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. 223) (<Κύρυε ἐλέισον „Doamne miluiește") (în Moldova de nord apare numai unde avem emigranți ardeleni) (această expresie ne-a venit, probabil, prin sîrbi). Poate tot atunci au pătruns în limbă și numiri de luni ca macedor. *septemvriu.* Unii termeni mediogreci (bizantini) stau în legătură cu armamentul medieval : *cucură* „tolbă", dacor. *za*, pl. *zale*, macedor. *zavă, cort. Stol* vine din bizantinul στόλος „flotă" (de la „stolul" de corăbii s-a trecut la stolul de păsări ; în greaca veche, cuvîntul însemna însă și „trupă").

Cîteodată românul venea în contact și cu cancelaria greacă sau cu scrisul din mănăstiri ; astfel s-au împrumutat termenii macedor. *călămar*, dacor. *călimară* (mold. *călămară*), considerat mai sus, §1, ca venit la noi prin limba bulgară, macedor. *condilú*, dacor. *condeiu*, poate și *hîrtie* (de altfel în evul mediu negustorii greci umblau cu călimările atîrnate de brîu, așa că românii au putut cunoaște ușor aceste obiecte). Nu credem că termenul *condei* s-a introdus numai prin încondeierea ouălor roșii, cum au presupus unii. Grecii aveau argați români : termenul dacor. *argat* (în Bucovina, *hargat)* (macedor. *arγat)* este de origine greacă.

Tot în această epocă a putut pătrunde în limbă *omidă*. Probabil cultivarea pomilor fructiferi de către negustorii greci cu ajutorul unor argați români a impus acest termen. Macedor. *livade* „livadă" e, probabil, tot bizantin. Dacor. și macedor. *crin* este tot de origine greacă. Poate, și dacor. *vlăstariu* este împrumutat din mediogreacă, deși cuvîntul se găsește și în vechea slavă *(vlastarĭ)* (dacor. *lăstar* ne-a venit din slavă, căci în bulgară avem *lastár*, iar în sîrbă avem *làstar)* (vezi mai sus, §1).

Unii termeni în legătură cu casa sînt tot bizantini. Astfel e cazul cu termenii : dacor. *cărămidă*, macedor. *chirămiδă*, macedor. *θimeľu*, „temelie", „bază", „fundament" şi dacor. *temei* (acesta este probabil de origine slavă bulgară) (sensul de azi e metaforic la origine), dacor. şi macedor. *mistrie*, *humă* (< χῶμα), dacor. *cămin* şi macedor. *mastur*, *maistur* „zidar" (*maistor*, care se găseşte în Banat, precum şi la muntenii şi pădurenii din judeţul Hunedoara, cf. I. Popovici, *Die Dialekte der Munteni und Pădureni*, p. 119, este de origine sîrbească), macedor. *avli'e*, dacor. *avli'e* (Banat şi românii din Serbia) „palat", „casă mai arătoasă" (vezi Weigand, *Jahresbericht*, III, p.313, şi I. Pătruţ, *An. Arh. de folclor*, VI, p. 379), dacor. şi macedor. *firidă*, macedor. *chilar* „pivniţă", macedor. *pălate* „palat". În legătură cu îmbrăcămintea, pe lîngă termenii citaţi mai înainte, avem : dacor. şi macedor. *buzunar*, băn. *pozunari*, olt. *pozunar* (aceste ultime forme sînt mai fidele fonetic originalului : gr. ὑποζωνάρι), dacor. şi macedor. *calţavetă* [1] „jartieră", dacor. *mătasă* şi macedor. *mătase*, dacor. *mărgăritar* şi macedor. *mărgăritare*. Alţi termeni stau în legătură cu îngrijirea feţii : dacor. şi macedor. *mutră*, macedor. *mustacă* „mustaţă", dacor. (crişan) *musţiacă* (pentru acesta din urmă vezi *ALR*, I, h. 39), macedor. *(c)surafe* „briciu" (şi în băn. *siratće*, cf. Weigand, *Jahresbericht*, III, p. 326). Dacor. şi macedor. *a văpsi*, tot de origine greacă, stă în legătură cu industria textilă casnică a grecilor. Probabil în aceeaşi epocă ne-a venit şi unul din termenii care denumesc un obiect casnic : macedor. *crivate* „pat". Alţi termeni împrumutaţi atunci de la greci stau în legătură cu magia : macedor. *ursescu* şi dacor. *ursesc*, macedor. *scorpiu* „scorpie" (e vorba de zodie), macedor. *salamandră*, macedor. *miră* „destin" (şi *ńiră*, ceea ce arată vechimea) ; alţii se referă la superstiţii : macedor. *lamńe* „zmeu", macedor. *stiχiu* „stafie" ; alţii, la genuri ale literaturii populare : macedor. *isturi'e* „poveste". Desigur, atunci au pătruns în limbă şi termenii care stau în legătură cu navigaţia pe mare sau pe fluvii : macedor. *catártu* „catarg", macedor. *cátrig* „corabie" şi dacor. *catarg*, o contaminaţie între cele două, care se găseşte deja în sîrbă *(katarga)*. Poate prin contactul cu medicii greci au pătruns atunci în română termeni ca macedor. şi dacor. *molipsesc*, macedor. şi dacor. *molimă*, macedor. şi dacor. *oftică*, macedor. şi dacor. *ţifnă*. În macedoromână au pătruns atunci şi numiri de plante şi animale caracteristice sudului : *dafin*, *dafnu* (deja pomenit), macedor. *chiparis* „chiparos", macedor. *platan* „platan", macedor. *scorpiu* „scorpie", macedor. *sfungu* „burete" (< gr. σφόγγος, cu prefacerea lui *ó* în *u* ca în *drum*). La aceşti termeni trebuiesc adăugaţi alţii, care sînt greu de clasificat la vreo categorie : *adéca* „în zadar" (Ţara Moţilor ; Tache Papahagi, *GS*, II, p. 54—56), dacor. şi macedor. *măcar*, macedor. *more* „bre", „hei", macedor., meglenor. şi dacor. *(a)ma* „dar", „însă" (acesta, venit probabil prin bulgari şi sîrbi).

De la bizantini am împrumutat şi nume de botez : **Văsiľu* „Vasile" din *Sînvăsîu*, (pătruns, poate în limbă în epoca de formare a românei), *Paraschiva*, *Irina*, *Frosa* (acesta, şi la dacoromâni şi la macedoromâni), apoi numiri ca *Dominte*, *Calomfir*, *Zamfir*, *Zamfira*, *Melinte*, *Panainte*, care prezintă

[1] Prefacerea lui *δ* în *v*, prefacere care se găseşte şi la dacoromâni şi la macedoromâni, mă determină să consider cuvîntul intrat pe vremea cînd românimea era încă o masă unitară. Afară numai dacă fenomenul nu se găseşte deja în limba greacă populară, ca fenomen fie chiar dialectal, şi cuvîntul ne-a venit deci cu *v* chiar de la sursă.

în plus un *n* față de originalele grecești: *Kalofiros, Safiros, Safira, Domitios, Melitios, Panaiotis*. Totuși antroponimele care prezintă un *n* în plus față de fonetismul grecesc au putut pătrunde în română prin filieră slavă.

§ 3. În graiurile bănățene și hațegane, adică pe exact aceeași arie pe care se găsesc o serie de elemente slave vechi caracteristice acestor graiuri, întîlnim și numeroase elemente lexicale de origine sîrbă. Aceasta poate duce la ipoteza că românii din Banat, ca unii care locuiau la extremitatea de sud-vest a teritoriului dacoromân, în imediata vecinătate a sîrbilor, au suferit, chiar în epoca influenței slave vechi, și o influență sîrbă. Totuși se poate admite că influența sîrbă s-a exercitat în această regiune, mai tîrziu, începînd de pe la sfîrșitul secolului al XII-lea, cînd sîrbii carașoveni, care sînt ultimele resturi ale unor colonii mai numeroase, par să se fi stabilit în Banat, cum presupune Th. N. Trîpcea (*Carașovenii — o „măruntă" populație din țara noastră*, în *Studii, Revistă de istorie*, X, 1957, nr. 6, p. 93—101).

Multe elemente sîrbești care lipsesc celorlalte graiuri dacoromâne se găsesc și în Oltenia, fapt care pare să se explice prin același val de sîrbi care s-a stabilit în Banat spre sfîrșitul secolului al XII-lea. Acești sîrbi au creat o toponimie cu caracter sîrb, care se întîlnește atît în Banat și Hațeg, cît și în Oltenia de vest: *Dîlbošęț, Vorăț* în Banat, *Deva*, în Hunedoara, *Putna* în județul Gorj, *Predel* și *Sağavăț* în județul Mehedinți etc. Pentru *Deva*, vezi Petrovici, *Dacor.*, X, p. 255, nota 2 (în cadrul articolului *Dacoslava*), care a relevat că *Deva* nu prezintă fonetismul bulgar (cf. v. sl. *dĕva* „fecioară") (în acest caz toponimul ar fi trebuit să sune *Dęava*). Prezența lui *e* în locul lui *ĕ* ne indică însă un fonetism sîrbocroat, slovac sau ucrainean. Deși în apropierea Devei se găsește localitatea numită *Rișca* (numele, care apare în documente deja în secolul al XIV-lea, prezintă fonetismul ucrainean *ĕ* > *i*: *rička* „rîuleț"), socotim că *Deva* prezintă un fonetism sîrbocroat (sîrb primitiv **deva* „fecioară", astăzi *djĕva*). Cum numele *Deva* apare în documente în secolul al XIII-lea (vezi Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV*, p. 272—273), este clar că a avut loc o imigrare de sîrbi în Hațeg anterioară acestui secol. Probabil, Petrovici nu are dreptate (p. 263), cînd susține că toponimicul ardelean *Stremți* (județele Alba, Sălaj), pe care el îl explică just ca însemnînd „oameni din Srem" (cf. sîrb. *Sremci* cu acest sens), are la bază un cuvînt bulgăresc („*sremĭci*" oameni originari din *Srem*, regiunea orașului numit în antichitate *Sirmium*) — sîrbii ar întrebuința ca nume de locuri de obicei singularul. Dacă ar avea dreptate, ar însemna că în Srem au fost la început slavi de tip bulgar, ceea ce nu se poate respinge în mod hotărît. Dar nu se poate exclude nici ipoteza că am avea a face cu niște sate de sîrbi, veniți în Dacia, probabil, o dată cu cei din Deva. Pentru toponimicele din Banat și Oltenia vezi E. Petrovici, lucrarea citată mai sus, cap. I, § 4 și *Toponimice sud-slave occidentale în Oltenia*, în *Romanoslavica*, XII, 1965, p. 11—19, și alte lucrări.

Cum am arătat, la cap. I, § 4, după E. Petrovici toponimia sîrbă din Banat și Hațeg se deosebește de toponimia sîrbă de după secolul al XV-lea prin fonetismul ei sîrbesc arhaic: ea prezintă pe *ă*, provenit din *ŭ* și *ĭ* slavi primitivi (acest *ă* s-a transformat în *a* în sîrbocroată), și pe *l* anteconsonantic păstrat ca *l* (nu redat ca *o*), iar accentuarea este diversă de cea de azi. Dar aceleași particularități lingvistice le întîlnim și în unele elemente

de origine slavă ale graiurilor bănățăne. Astfel, găsim accentuarea veche în băn. și mehed. *gărînă* (și probabil și hațegan ; presupunerea aceasta se întemeiază pe afirmația din *DA*, că *gărînă* se găsește în Transilvania), cu sensurile 1. „locul unde s-a tăiat o pădure și au rămas numai buciumi" ; 2. „pădure tînără". Cuvîntul provine din sîrbocr. *garína* (la carașoveni), *gárina* (în Vranje, Leskovac) „pădure defrișată, huci". E. Petrovici, *Balcania*, VI, 1943, p. 498–500 (în cadrul articolului *Vestiges des parlers slaves remplacés par le roumain)*, a crezut că termenul carașovean în discuție este un împrumut din cel bănățean, iar acesta un împrumut din slava veche de tip bulgar ; dar Dorin Gămulescu, *SCL*, XVIII, 1967, p. 564–565 (în articolul *Etimologii românești* ; vezi și lucrarea *Elemente de origine sîrbocroată ale vocabularului dacoromân*, București și Pančevo, 1974, p. 113 și 134), a arătat că termenul românesc este de origine sîrbocroată și anume un împrumut de la carașoveni, care ar fi originari din regiunile în care se găsește încă sîrbocr. *gárina*, accentuat altădată *garína*.

E. Petrovici, *Dacor.*, X, p. 341–343 (în articolul *Note slavo-române*, II), susține că băn. *(d)vorèț* „curtea casei țărănești" nu este de origine sîrbească, ci provine din slava veche de tip bulgar. El se întemeiază pe faptul că, în sîrbocroată, cuvîntul sună *dvórac*, pe cînd în bulgară avem *dvorèc*. Dar însuși Petrovici *(Dacor.*, VIII, p. 176) a explicat toponimicul *Vorăț*, din Valea Almăjului, printr-o formă **dvorăc*, pe care o aveau sîrbii din Banat și o mai au astăzi (în acest cuvînt ? sau în altele ?) carașovenii. Este clar deci că sîrbii cu graiuri de tip carașovenesc, care au împrumutat bănățenilor și pe *gărînă*, au exercitat o influență puternică asupra tuturor bănățenilor, și probabil și asupra hațeganilor. Și atunci este firesc să considerăm toponimicele bănățene și hațegane în *-ov(a)*, *-ovăț* și *-inț(i)* nu ca vechi slave de tip bulgăresc, cum face Petrovici *(Dacor.*, X, p. 257–263), ci ca vechi slave de tip sîrbesc, și ceva mai noi decît cele de tip bulgar. (Formele cu *-ovăț* au putut fi date, evident, și de niște slavi de tip bulgar ; dar nu avem, pentru moment, nici un criteriu de a distinge formele date de bulgari de cele date de sîrbi). Și nu putem fi de acord cu E. Petrovici nici cînd, pe baza faptului că satul bănățean numit *Rădmănești* este amintit în documentele ungurești, în anii 1440 și 1447, sub formele *Radmonocz*, *Radmanowcz* (< **Radmanovĭci* sau *Radmanovĭcĭ*), afirmă că simbioza românilor bănățeni cu slavii de tip bulgar a durat pînă în secolul al XV-lea. Nu știm dacă avem a face cu un sat de bulgari sau de sîrbi (fugari, atît de limbă bulgară cît și de limbă sîrbă, s-au așezat atunci pe teritoriul Banatului). Dar, desigur, nu putem vorbi, pentru Banat, de o continuitate a simbiozei românilor cu slavii de tip bulgar pînă în această vreme. Printre aceste elemente vechi sîrbești, pătrunse în dialecte, vom cita pe *blagă* „avere", *gomilă* „movilă", *lubeniță* „pepene verde", *maistor* „meșter", *rujă* „trandafir", care se pare că se întinde pe o arie mai mare, găsindu-se și în Ardeal, *slei* „stîncă".

Firește, în acest timp, influența bulgară a fost foarte puternică asupra dialectului meglenoromân (în parte și asupra celui macedoromân), iar cea sîrbească și croată a fost foarte puternică asupra celui istroromân, vorbit probabil pe atunci în Serbia și chiar în Croația. Dar este extrem de greu să separăm influența aceasta de cea care a avut loc mai tîrziu, tot așa cum este extrem de greu să separăm influența greacă ce a avut loc în această epocă

asupra dialectului macedoromân şi chiar meglenoromân de aceea care a avut loc mai tîrziu.

§ 4. Am văzut (cap. I, § 2) că, la sfîrşitul veacului al IX-lea, ungurii s-au aşezat pe teritoriul Ungariei de astăzi, iar în veacurile al X-lea şi al XI-lea au pătruns în Crişana, Banat şi Ardeal, pe care l-au cucerit treptat, pînă la 1200. Începînd de la anul 1000, cînd au devenit catolici, ei şi-au organizat statul după modelul statelor din Apus, adică feudal. Ocupînd cîmpiile şi văile apelor din Ardeal, ungurii au venit în contact cu românii şi slavii, de la care au împrumutat numirile de locuri şi ape (*Bistriţa* > *Beszterce*, *Kolosvár* < rom. *Cluj* + ung. *vár* „cetate" etc.). Adesea ei traduceau în limba lor numirile slave. Cum am arătat la cap. I, § 2, oraşul numit atunci de români şi slavi *Bălgrad* „Cetatea Albă" — numirea oficială de azi : Alba Iulia —, şi-a căpătat numele *Fehérvar* „Cetatea Albă" şi apoi *Gyula-Fehérvár* „Cetatea albă a lui Gyula" (*fehér* „alb"). Cercetătorii unguri mai vechi pretindeau că aceste numiri maghiare sînt împrumutate de unguri de la slavi şi că de la unguri le-au împrumutat românii, atunci cînd, prin secolul al XIII-lea, aceştia ar fi venit în Ardeal din sudul Dunării. Este însă evident că, în acest caz, românii ar fi pronunţat **Besterţe*, **Coloşoara*, **Feieroara* (cf. numele oraşelor cetăţi întemeiate de unguri şi saşi în această epocă : *Timişoara, Sighişoara*). Şi peste graniţa dinspre Moldova şi Muntenia, ei au dat numiri de munţi şi de ape : *Chiojd*, *Chisirig*, *Ceahlău*, *Totruş*, *Amaradia*, *Gilort* etc.

Deja în studiul lui Simion M î n d r e s c u, *Elemente ungureşti în limba română*, Bucureşti, 1892, p. 13, se disting două epoci ale influenţei maghiare asupra limbii noastre : epoca în care această influenţă s-a exercitat asupra tuturor românilor — adică asupra tuturor dacoromânilor — şi epoca de influenţă regională, pe care autorul n-o considera încheiată. Dar autorul nu încerca să stabilească datele absolute ale începutului celor două epoci. Despre epoca în care au început să pătrundă elementele maghiare în română au scris apoi Lajos T r e m l (= T a m á s), în *Ungarische Jahrbücher*, VIII, 1928, p. 40—46, şi *A románság öshazája és a kontinuitás, A Jancsó Benedek Társaság Kiadványai, I*, Budapest, 1931, unde fixează însă greşit, în secolul a XII-lea, începuturile acestei influenţe. În lucrarea sa *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörter)*, Budapest, 1966, Tamás arată că elementele lexicale de origine maghiară din română, care se găsesc răspîndite pe tot teritoriul locuit de dacoromâni, se ridică la numărul de 195. În recenzia sa despre cartea lui Tamás, RRL, XII, 1967, s. 259—261, H. Mihăescu, care pare să fi făcut o nouă statistică a cuvintelor, coboară la 151 cifra şi, întemeindu-se pe apariţia lor în texte, conclude că, dintre ele, 121 au pătruns în limba română înainte de anul 1700. Avem convingerea că unele dintre elementele lexicale socotite de acest cercetător ca intrate în română după 1700 sînt de fapt mai vechi. Unele îşi dovedesc prezenţa lor în limba română dintr-o perioadă cu mult anterioară prin fonetismul lor : *conci* (< ung. *konty*), *imaş* (< ung. *nyomás*). Primul a suferit prefacerea lui *t'* în *č* iar al doilea a pierdut pe *ń*-, ceea ce presupune un mai vechi rom. **ńimaş*). Altele, precum *cormană, hat, hădărag, a hăitui*, nu se pot explica decît prin condiţiile sociale din epoca dintre secolele al XIV-lea şi al XVIII-lea, ba chiar prin condiţiile anterioare secolului al XIV-lea. Termeni ca *mohor, hîrciog, vindereu, resteu, a urlui, zurgalău*,

cotlon par a fi de asemenea mai vechi decît secolul al XVIII-lea. La stabilirea cronologiei elementelor ungureşti din română nu trebuie să ne orientăm numai după apariţia termenilor în texte, căci un termen poate exista în graiul poporului fără a pătrunde în operele literare, documente etc. Noi credem că putem menţine distincţia între cele două epoci pe care le-a stabilit Mîndrescu : epoca cea mai veche a influenţei maghiare s-ar întinde din secolul al X-lea, şi mai ales al XI-lea, cînd ungurii pătrund în număr mai mare în Ardeal, pînă în secolul al XIV-lea, cînd stăpînirea ungurească — care în secolul al XIII-lea şi începutul celui următor a încercat să se impună şi la sud şi est de Carpaţi — a fost limitată la culmile Carpaţilor, prin întemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei ; iar perioada a doua a influenţei lexicale maghiare ar începe în secolul al XIV-lea, pentru a se încheia, probabil, în secolul al XVIII-lea sau al XIX-lea, odată cu sfîrşitul regimului feudal.

Adaptarea fonetică şi integrarea morfologică a elementelor lexicale maghiare în română pune unele probleme mai dificile. Deosebirea radicală de sistem fonetic dintre cele două limbi (maghiara are şi vocale lungi şi accentuează cuvintele numai pe prima silabă ; ea posedă vocalele *ö,ü*, dar nu vocalele *ă, î*) ducea cîteodată la o mare transformare fonetică a cuvintelor maghiare. După cum a arătat Layos T r e m l (= T a m á s), *Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rumänischen, Bul. lingu.*, II, p. 54—66, româna a interpretat silabele finale lungi — cîteodată şi pe cele scurte — drept silabe accentuate (nu ne referim la verbe, care, intrînd în română, trebuiau să capete accentul pe desinenţe). S-a observat de mult că actualul *v* maghiar apare, în elementele române de origine maghiară, ca *u̯*, care apoi, cîteodată, prin contopiri cu vocalele vecine, dispare : ung. *város* > rom. *oraş*, ung. *szavatos, szovados* „garant, chezaş" > rom. *soduş* (în secolul al XVI-lea, cf. R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, VI, Bucureşti, 1946, p. 260), *sodăş* (în *Pravila* lui Vasile Lupu) ; vezi T i k t i n, *R.-D. W.*, p. 1454) etc. Explicaţia faptului a fost dată de E. P e t r o v i c i, *O particularitate a fonetismului maghiar oglindită în elementele maghiare ale limbii române*, III, în SCŞ, *Filiala Cluj a Academiei* R.P.R., *Seria Ştiinţe sociale*, V, nr. 3—4, 1954, p. 439—469, care a arătat că, în epoca împrumuturilor maghiare mai vechi, deci, probabil, pînă prin veacul al XIV-lea sau al XV-lea, *v* unguresc era bilabial (β). Cum româna nu avea spirante bilabiale, l-a asimilat pe β cu *u*. Sunetele maghiare *ty* şi *dy (gy)*, care erau nişte *t'* şi *d'*, au fost redate în română prin *č* şi *ǧ* : *konty* > *conci*, *Gyövegy* > *Gioagiu*, *gyolcs* > *giulgiu*, *hölgy* > *helge*. Aceste pronunţii se găsesc atestate chiar în secolul al XVI-lea. (*Cod. vor.* prezintă *a gilălui* < ung. *gyülölni*), aşa că trebuie să admitem că ele caracterizau şi pronunţia din secolul al XV-lea, cînd s-a făcut traducerea *Faptelor Apostolilor* în româneşte. S. Puşcariu (*Dacor.*, IV, p. 1379) a crezut că trebuie să explice prefacerea lui *d'* maghiar în *ǧ* prin fenomenul fonetic petrecut în părţile de nord şi vest ale Ardealului propriu-zis, al prefacerii lui *ǵ* în *ǧ*, dar, desigur, autorul n-are dreptate. Explicaţia aceasta ar putea fi valabilă pentru regiunile în care a avut loc prefacerea lui *k'* în *č* şi cea a lui *ǵ* în *ǧ*, adică pentru Ardealul propriu-zis, de la Nord de Mureş (vezi mai sus, cap. III, § 3, nr. 7). Dar, cum am văzut chiar acum, textele scrise în secolul al XVI-lea în Maramureş prezintă tot pronunţia *ǧ*, iar astăzi aceste forme se întîlnesc în Crişana şi Maramureş. Avem în Ardeal, Crişana şi Maramureş şi cuvinte de origine

maghiară cu *ḱ, ǵ, ť, d'* păstrați, dar este evident că ele au intrat în limbă mai tîrziu : ele se găsesc de altfel, numai în aceste provincii, pe cînd celelalte cuvinte s-au răspîndit și în Țara Românească și Moldova. Tratamentul elementelor maghiare intrate la început în limbă a fost explicat de I. Pătruț, *Dacor.*, X, p. 305—318, în special p. 307 : în epoca respectivă, româna încă nu avea *ḱ* și *ǵ*, *ť* și *ď* ; aceste sunete au fost redate în română prin niște africate omorgane[1]. Dar *k* + *e*, *i*, *ö*, *ü* este redat prin *ḱ* : *kép* > *chip*, *külön* > *chilin* etc.

Substantivele maghiare, neavînd gen, au fost încadrate de români la unul din cele trei genuri pe baza terminației lor ; dar integrarea la neutre s-a făcut și pe bază de înțeles : substantivele terminate în consonantă au devenit neutre, dacă denumeau lucruri. Verbele au fost încadrate la conjugarea a IV-a, dîndu-li-se sufixul *-ui* (mai rar, *-oi*) și *-i* (cf. Ludwig Treml (= Tamás), *Über die rumänischen Lehnwörter ungarischen Ursprungs*, *Omagiu Prof. Ilie Bărbulescu*, Iași, 1931 (= *Arhiva*, 1931, nr. 2, 3, 4), p. 310—315 (articol cu multe greșeli de tipar, care se datoresc nu autorului, ci editorilor) : *a alcătui* < *alkot-*, *a altoi* < *olt-*, *a (a) mistui* < *emeszt-*, *a bîntui* < *bant-*, *a bănui* < *ban-*, *a birui* < *bir-*, *a bizui* < *biz-*, *a cheltui* < *költ-*, *a chibzui* < *kepez-*, *a făgădui* < *fogad-*, *a hăitui* < *hayt-*, *a hălădui* < *halad-*, *a îngădui* < *enged-*, *a lăcui* (= *a locui*) < *lak-*, *a mîntui* < *ment-*, *a tăgădui* < *tagad-*, *a tămădui* < *támad-*, *a urlui* < *öröl-*. Dar verbele maghiare care se terminau în *-ani* au fost încadrate la sufixul mai vechi, de origine slavă, *-ui* (< v. sl. *-ovati*, *-ują*) ; de aceea unii cred că asemenea verbe ne-au venit prin ucraineană, sîrbă și chiar bulgară sau slava veche, unde avem verbe de origine maghiară cu sufixul pomenit. Părerea aceasta se poate admite, dar nu e necesară : româna, care avea sufixul *-uiesc*, putea proceda în mod independent la fel ca limbile slave, în adaptarea morfotică a verbelor.

Plecînd de la faptul că mai toți termenii general dacoromânești de origine maghiară se pot raporta la viața feudală și de la faptul că feudalismul s-a afirmat destul de puternic la români în secolele al XI-lea, al XII-lea și al XIII-lea, putem conclude că mulți dintre termenii în discuție au pătruns în limbă în aceste secole. Vom da aici o listă aproximativă a acestor termeni după domeniul la care se referă : organizarea socială : *neam* („gintă", deci în legătură cu organizarea gentilică a ungurilor și românilor), cu derivatul creat în maghiară, *nemeș* „om liber" (deci categorie socială), *iobag* (situația românilor în statul maghiar în secolul al XII-lea), *bir* și *dijmă* (desigur, în legătură cu organizarea feudală, în special cu impozitul în natură plătit de români regelui ungur sau nobililor ; la baza cuvîntului unguresc *dézsma* stă cuvîntul latin medieval *decima*), *megieș* ; agricultura : *belșug*, *dudău*, *guz*, *hîrciog*, *hădărag*, *holdă*, *hotar*, *mohor*, *rît* „șes de-alungul unei ape curgătoare, pe care crește iarbă pentru cosit sau pentru pășunat", „fînaț" „locul unde a fost în trecut fînaț" și *tăpșan* ; creșterea vitelor : *labă*, *mai* „ficat", *talpă*, *zgău*, *imaș*, *ciurdă*, *sălaș* ; organizația militară (războiul și răscoalele) : *a birui*, *a se burzului*, *a bîntui*, *a celui*,

[1] Philippide credea (*ZfrPh.*, XXXI, p. 305—306) că fonetismul *č* al cuvîntului român *conci(u)* se explică prin aceea că el este un derivat cu sufixul *-ių*, *-'ių*, de la un *conțių*, provenit din mag. *konty*. Dar în acest caz cuvîntul ar fi trebuit să sune *conțių* sau *conțių*, nu *concių*.

a cetlui ce(a)tlău, harță; c o m e r ț u l ș i v i a ț a o r ă ș e n e a s c ă: *oraș, adălmaș, bîlci*[1], *a chellui, dărăb, hîrdău, lanț, lipie, gazdă, majă, marhă* „vite, marfă", devenit apoi *marfă, mertic*; m e s e r i i l e ș i p r o d u s e l e l o r: *a alcătui, baie* „mină", *bardă*, băn. *bădîi* „putineiul în care se bate laptele", mold. *budăi(u)* (< *bödöny*), „ghizdei (de fîntînă)", *bocanc, gealău, ilău, lacăt*, (mold. *lăcătă*), *lăcatuș, meșter, meșteșug, resteu, fedeleș, giulgiu, ham, oloi, pahar, tărăboanță, zăbală*; v î n ă t o a r e a: *helge, șoim, uli(u), a hăitui*; p e s c u i t u l: *(h)eleșteu, șalău*; î n m o r m î n t a r e a: *sicriu, țintirim*; r e l a ț i i l e d i n t r e o a m e n i: *a făgădui, a îngădui, a sudui, a tăgădui, a se bizui, samă* „socoteală" (mai ales în relațiile dintre vasali și suzerani), *chezaș, tîlhar, a pecetlui, chilin* „separat"; m e d i c i n a p o p u l a r ă: *beteag, beteșug, ir, a tămădui*; s t ă r i ș i a c t e s u f l e t e ș t i ș i t r u p e ș t i: *chin, a bîigui* (sensul vechi „a rătăci", ca în maghiară), *a bănui, a chibzui, gînd, a se sîrgui, a ului, a bizui* „a încredința ceva cuiva", „a lăsa ceva în grija cuiva (sens vechi: *Palia de la Orăștie*); l o c u i n ț a: *lăcaș, a lăcui* (=*a locui*), *feredeu* „baie", „căldare" (numai în Ardeal), *sobă* „cameră", „odaie", (numai în Ardeal); p a r t i c u l a r i t ă ț i f i z i c e ș i s u f l e t e ș t i: *bolînd, chipeș, gingaș, hition (ẑition)* „slab", *uriaș*. A l t e r e a l i t ă ț i: *a(se) mistui* „a dispărea", *a hălădui* „a fi fugar", „a scăpa cu viața", „a trăi liniștit fără primejdii", *chip, ciocîlteu, făgădău, hoit, a ciumurlui, arpăcaș, dulman, hang, goz, ogaș, șirag, alean* „dușman", *pildă, fel*. Poate și termenii *pîrjol, dobă, ciupercă, haită, raită, hiclean* (și *viclean*), *lipie, mereu, batîr* au intrat în română în această perioadă.

§ 5. O oarecare influență asupra limbii române din epoca feudală, a exercitat și limba sașilor din Ardeal, căci, precum am spus, aceștia alcătuiau burghezia din Ardeal. Despre influența săsească la noi a scris întîia oară S. M î n d r e s c u, *Influența germană asupra limbei române*, Iași, 1904, care se ocupă atît de elementele săsești, cît și de cele germane mai noi (șvabe și bucovinene sau austriace în general). Dar, în rezolvarea problemelor, autorul n-a folosit materiale de limbă săsești, așa că multe probleme i-au rămas insolubile. Influența săsească asupra limbii române a fost studiată recent, cu competență și pe baza materialelor din *ALR*, de Vasile A r v i n t e, *Die deutschen Entlehungen in den rumänischen Mundarten*, Berlin, 1971, p. 27—94[2] dar și în restul cărții. Autorul nu încearcă întotdeauna să cronologizeze toate influențele săsești mai vechi lucru dealtfel foarte greu de realizat; pentru noi este sigur că o mare parte din termenii pe care i-am împrumutat de la sași au pătruns în limbă înainte de secolul al XIV-lea, cînd se intensifică relațiile comerciale între români și sași.

Cuvintele de origine săsească din limba noastr prezintă *j* pentru *z* (scris în limba germană literară *s*): *joagăr*, (<săsesc *žâger*) *jimblă* (<*Semmel* „franzelă"), *majă* „măsură de 100 kgr" (<*Maas* „măsură") *jeț* (< *Sitz*

---

[1] Despre *bîlci* vezi P e t r o v i c i, *Dacor.*, X, p. 343—344, care a arătat că maghiarul *bolcsú, búcsú* are atît sensul „pelerinaj, praznic, hram", cît și pe cel de „tîrg". Româna a împrumutat numai ultimul sens. În Ardeal avem formele *bulci(u)* și *bulgi(u)*.

[2] Vezi și articolele anterioare ale lui Arvinte: *Criterii de determinare a împrumuturilor săsești ale limbii române*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, Iași, *XVI*, 1965, p. 97—103 (versiune franceză în *RRL, X*, 1965, p. 127—132), și *Raporturile lingvistice germano-romane*, aceeași publicație, *XIX*, 1968, p. 13—27.

„scaun"), *glajă* „sticlă" (< *Glaas* „sticlă") (poate însă că *majă* şi *glajă* ne-au venit prin unguri). Acelaşi fenomen fonetic se întîlneşte şi în elementele germane din maghiară. Schimbarea lui *z* în *ž* nu s-a produs în limba saşilor decît în cîteva cuvinte; avem a face, probabil, cu o pronunţare specială a germanului *z*, care era apreciat de străini ca *ž*.

Termenii de origine săsească din română, pătrunşi în această epocă, se referă la administrarea oraşelor (în cadrul regimului feudal): *pîrgar* „unul dintre administratorii oraşelor săseşti < *Bürger* „orăşean", „burghez", construcţiile medievale (castele şi biserici): *turn* (< săs. *Turn*), *şanţ* (< săs. *Schonz*; vocalismul *a* al cuvîntului ung. *sánc* „şanţ" indică însă originea maghiară a cuvîntului), prelucrarea lemnului: *joagăr* (< săs. *zâgər*, germ. *Säger*; cuvîntul există în Oltenia, Muntenia şi Dobrogea), *buştean* (< săs. *Bumstamm*, germ. *Baumstamm*), *şind(r)ilă*, existent în Moldova Muntenia, Oltenia, Banat şi unele părţi din Ardeal, în special cele din sud (< germ. *Schindel*; vezi Arvinte, *Die deutschen Entlehnungen*, p. 66—67), *şiţă* (în sudul Ardealului, Oltenia şi Muntenia), cu varianta *şisă* (< săs. **Schiesse*; cf. germ. *Schiessbrett*; vezi Arvinte, *op. cit.*, p. 68—69): *leaţ* (< săs. *Leatz*) (Ardeal şi Moldova; în Oltenia şi Muntenia avem variantele *laţ*, *lanţ* (< germ. *Latz*, prezent şi la saşi) (vezi *op. cit.*, p. 79—80); *roabă* (în Moldova de sud, Muntenia şi părţi din Ardeal) (< *Rabber* <germ. mediu de sus *radeber*; vezi *op. cit.*, p. 79—80), creşterea vitelor: *şopru* (< germ. *Schoppen*) în Ardeal, Maramureş, Banat, Oltenia şi Muntenia de vest, şi *şoprón* (greu de explicat foneticeşte), (Muntenia de sud şi est, Dobrogea şi Moldova *op. cit.*, p. 80—82); *şúră* (în Moldova, Bucovina, Maramureş, Ardealul central, Crişana şi Banat)(< săs. *Schyren* = *šyrən*, germ. *Scheure*, germ. m. de sus *schiure*); *stroh* (nordul teritoriului dacoromân) (<germ. *Stroh*); agricultura şi pomicultura: *perj* (< săs. *piärš*, germ. *Pfirsich*; unii saşi au *firžęnk*), cu derivatul imediat *perjă* (vezi *op. cit.*, p. 45), *ciuhă* „momîie, sperietoare aşezată în lan, pentru îndepărtarea păsărilor" (< săs. *čuha*; cf. germ. m. *schiuhe*, germ. *Scheuche*); alte domenii: *struţ* „buchet de flori" (< săs. *struţ* = germ. m. de sus *strūz*, germ. *Strauss*), *şold* „Schulter", prezent în toată ţara (< săs. *Scholdər*; vezi *op. cit.*, p. 91—94); *ştreang* „Stück am Pferdegeschir" (prezent în regiunile de peste munţi şi în Moldova, dar pe alocurea şi în Oltenia, Muntenia şi Dobrogea)(< săs. *Strang*, cu acelaşi sens; vezi *op. cit.* p. 83—86).

§ 6. Cum am văzut mai sus (cap. I, § 2), în veacul al X-lea, pecenegii au ocupat părţile de şes ale actualei Românii, de la răsăritul şi sudul Carpaţilor, iar în veacul al XI-lea, teritoriile respective au fost ocupate de cumani. Aceştia din urmă s-au retras în Ardeal. Am văzut de asemenea *(ibid.)* că, din veacul al XIII-lea pînă în veacul al XIV-lea, tătarii au stăpînit Moldova şi Muntenia. Aceste popoare erau de neam turcesc. Pentru a distinge influenţa pe care au exercitat-o ele asupra poporului român de cea exercitată mai tîrziu de turcii osmanlîi, se vorbeşte de o influenţă turcească veche. Informaţiile asupra limbii pecenegilor şi cumanilor sînt puţine, dar, cu ajutorul unui dicţionar cuman din secolul al XIII-lea, numit *Codex Cumanicus*, scris de un călugăr catolic (se ştie că a existat cîtva timp o episcopie catolică a cumanilor la Milcov) şi cu ajutorul celorlalte limbi turceşti, se pot afla elementele pe care ni le-au împrumutat ei. Cumanii erau atunci mahomedani. În

calitate de stăpînitori, ei au început să aibă relații cu românii. N. Iorga (*Imperiul cumanilor și domnia lui Basarabă*, *Ac. Rom.*, *MSI*, seria III, t. VII) și P.P. Panaitescu (*Interpretări românești*, p. 60—62) au dovedit că o parte din boierimea română era de origine cumană (aceasta purta nume cumane). Chiar numele *Basarabă*, la origine un nume de botez, e cuman, cum au dovedit-o Iorga și Densusianu (vezi cele scrise de acesta din urmă în *GS*, IV, p. 147—149.). Numirile de ape în *-ui* „vale", „rîu" sînt cumane : *Bahlui*, *Covurlui*, *Călmățui*, *Desnățui* etc. De asemenea, *Teleorman* „pădure mare", *Carácala*, „cetate neagră" (acesta e numele popular al orașului Caracal), *Fălciu* („luntrași")[1] Despre toponimia cumană din Oltenia și Muntenia vezi I. Conea și I. Donat, *Contribution à l'étude de la toponymie pétchénégue-comane de la plaine roumaine du Bas-Danube*, în *Contributions onomastiques*, București, 1958, p.139—167. Un studiu amplu asupra elementelor turcești vechi din limba română a publicat Heinz F. Wendt, *Die türkischen Elemente im Rumänischen*, Berlin, 1960. Din nefericire, autorul a considerat ca turcești vechi multe cuvinte care au fost împrumutate după secolul al XV-lea.

E greu de separat împrumuturile pecenege, cumane și tătare de cele turce de mai tîrziu. Totuși cuvinte ca *beci*, *buzdugan*, *butuc*, *bălăban* „un fel de șoim", *dușman*, *cioban*, *medean* (nu *maidan*), *toi*, *scrum* etc., sînt, desigur, vechi. Numele cumanilor a devenit, ca de altfel și cel al tătarilor, chiar nume de botez : *Cóman* (și *Comàn*), *Tatar* (unul din frații lui Dragoș, un boier maramureșan de pe la 1350, altul decît întemeietorul Moldovei, se numea așa). Cred că și cuvîntul *cinel* este de origine cumană ; în turcă avem *ğumlè*, plural *ğumél* „sentință, proverb" ; dat fiind că în Ardeal avem *ciumńelesc* „ghicesc", putem admite că altădată exista un *ciumńel*, din care poate veni *cinel* și care însemna „gîcitoare" (limbile turcești de nord au transformat pe *ğ* în *č*).

§ 7. Influența ucraineană a început a se exercita asupra românilor prin preajma anului 1000 sau anului 1100. Întemeindu-se pe faptul că elementele ucrainene din română prezintă pe *g* prefăcut în *h* și pe faptul că acest fenomen apare în textele ucrainene în secolul al XII-lea, învățații admit că raporturile româno-ucrainene au început abia în acest secol. Dar cronologia fenomenului fonetic ucrainean nu e sigură : apariția lui *h* în loc de *g* în texte nu trebuie interpretată numaidecît în sensul că fenomenul a apărut tot atunci și în graiul popular. În graiul popular el putea să fie mai vechi : întrucît prefacerea lui *g* în *h* fonic se găsește și în slovacă, cehă și dialectele velicoruse de sud, se poate conclude că fenomenul este slav primitiv[2]. Influența ucraineană a început în secolul al XII-lea sau al XIII-lea și în Maramureș și Ardeal, căci în acest timp s-au stabilit unii ucraineni în actuala Rusie subcarpatică (la nord de Maramureș), în Maramureș și părțile imediat vecine de la sud

---

[1] Am acceptat etimologia lui A. Philipide, *Orig. rom.*, *II*, p. 375, care explică pe *Fălcii̯*—aceasta e pronunția populară locală—prin cum. *fylgkčy* „luntrași" (cf. turc. *filikči*).

[2] Foarte probabil, *gălăgie* și *găluşcă* nu sînt de origine ucraineană, tocmai pentru că prezintă *g*, și nu *h*. *Găluşcă* poate fi unguresc, chiar polonez sau rus (în aceste ultime ipoteze, el a fost împrumutat în epoca dintre secolele al XVI-lea și al XVIII-lea). Mai tîrziu ne-a venit *haluşcă* (din Maramureș) de la ucraineni. Cuvîntul mold. *gălăgie* pare a fi un element slav vechi. Mai tîrziu ne-a venit *hălăgie*, care exista în veacul trecut în Humulești (cf. Creangă, *Amintiri*).

(regiunea rîului numit *Cormaia* și a localității *Hrozavlea*). Nu pare plauzibil că acești ucraineni s-au stabilit în Moldova prin veacul al VII-lea și că civilizația Hlincea I le-a aparținut lor (vezi mai sus, IV, cap. I, § 1, și cap. II § 18). Cum arată toponimicele moldovenești de origine ucraineană, ei au locuit după 1000 sau 1100 în Moldova pînă în munți. Dar populația ucraineană era în număr mai mare în nordul Moldovei, căci acolo avem și numirile de sate și orașe în *-ăuți* < *-ovci*, pronunțat în ucraineană *-óuți* (*Cernăuți*, *Rădăuți*, azi *Cernăúți*, *Rădăúți* etc.). Această terminație este echivalentă cu rom. *-ești* din numirile de localități, adică arată pe membrii unei ginți, descendentă dintr-un singur strămoș. Dar numiri de sate ca *Pătrăuți*, *Broscăuți*, derivate de la rom. *Pătru* și *Broască*, prezintă numai sufixul slav și trebuie să fi fost la origine sate de români. Numiri ca *Halăuca*, *Horaița*, *Rîșca*, *Hîrlău* sînt de asemenea ucrainene (*golovka* „cap", *gorica* „munte", *rečka* „rîu", *gorlov*, de la *gorlo* „gîrlă", cu transformări fonetice ucrainene: *holóuka*, *horéța*, *rička*, *horlóu*; dar românii din nordul țării au numele comun *horaiță*.

Originea ucraineană a unor nume de locuri sau ape moldovenești este foarte clară: *Putna* (< ucr. **putna* „valea cu drum"; un derivat de la ucr. *put'* „drum, cale"; v. sl. *pǫtĭna*); *Voroneț* (< ucr. **voronec*, un derivat de la *voron* „corb" și „negru" sau de la *voróna* „cioară"; v. sl. *vranecŭ*), care a devenit nume de om și apoi nume de loc, sau a fost din capul locului nume de loc; *Tecuci* (<ucr. *tekucyj* „curgătorul", participiu prezent de la **tekù*, inf. *tekti*)[1], *Jijia* (în forme mai vechi *Jejiia*, *Dijiia*) < ucr. *svežaja* „(valea) răcoroasă" fem. de la *svěžyj* (vezi Rodica Ciocan-Ivănescu și G. Ivănescu, *Étymologie de l'hydronyme roumain* Jijia, în *Disputationes ad montium vocabula aliorumque nominum significationes pertinentes*, în *10. Internationaler Kongress für Namenforschung, Abhandlungen*, II, Wien [1969], p. 481–487). Și numele *Nistru* este de origine ucraineană: *Dnistr*, provenit din mai vechiul *Dŭněstrŭ*, slav primitiv, atestat de lat. *Danaster*, în care sunetele *ă*(*ŭ*) și *ä*(=*ě*) au fost redate prin *a*, cum le percepea urechea populației latine și romanice. Forma ucraineană mai veche, de pe vremea cînd ucraineana era un dialect (slav de răsărit), alături de cele velicoruse și beloruse, suna *Dnestr*, și la stă la baza românescului *Nestru*, existent la moldoveni, de exemplu în com. Vutcani, jud. Vaslui. Numele *Iași* este dat tot de ucraineni: oseții (alanii) erau numiți de slavii răsăriteni *jasŭ*, pl. *jasy*; dar Iașii au fost în secolele al XIII-lea și al XIV-lea locuiți de oseți, din care cauză se și numeau în documentele străine *Forum Philistinorum*.

---

[1] Etimologia hidronimului *Tecuci* a fost dată de I. Bogdan, *Ac. Rom.*, *M.S.I.* Seria II, tomul XI, p. 107. N-avea dreptate Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 370–372, să creadă că orașul Tecuci poartă un nume cuman, *tehák uču* „capătul țării" și că denumea la început orașul de la marginea de sud a țării cumanilor. Cuvîntul a fost la origine numele rîului *Tecucel*, afluent al Bîrladului, și numai pe urmă a devenit și numele orașului (vezi cele spuse de Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 94, nota 2). O dificultate, dar nu de neînvins, o constituie numai faptul că numele apei nu este la origine forma feminină a participiului trecut ucrainean, care trebuia să fie cerută de substantivul subînțeles, *reka* „rîu" (cf. numirile slave vechi sau ucrainene ca *Bistrița*, *Putna* etc., precum și numirile de ape de pe teritoriul slav de sud, de vest și de răsărit, care sînt în general de genul feminin). După ce *Tecuci* s-a impus ca nume al orașului, a fost nevoie să se diferențieze numele pîrîului de cel al orașului și hidronimul *Tecuci* a fost înlocuit cu diminutivul *Tecucel*. Tecucelul curge prin partea de apus a orașului și, pentru că la izvor seacă vara, partea respectivă a pîrîului se numește *Tecucelul sec* (vezi Iordan, *Memorii*, I, 1977, p. 7. ca și lămuririle date în *Toponimia românească, loc. cit.*).

Evident, sînt ucraninene și alte numiri de locuri din Ardealul de nord și din Moldova, care n-au caracter fonetic specific ucrainean, dar care nu pot avea în aceste regiuni altă origine. Mă refer la numiri de sate ca ard. *Rebra*, *Răbra* și mold. *Rebricea* (vezi Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 36), care provin dintr-un sl. răs. **rebrŭ* „coastă" (cf. v. sl. *rebrŭ* „coastă", sloven *reber, rieber* „movilă"), chiar din sl. răs. *rebró* „coastă" (cf. rus *rebró* cu acest sens), și dintr-un derivat cu sufixul *-ič-*, **rebrič-*, azi reprezentat în ucraineană de *reberce* „costiță" și de *rebernij* „de costă", sînt de origine ucraineană. Acești ucraineni care locuiau în Moldova înainte de întemeierea Moldovei s-au românizat cu vremea — mai ales după întemeierea statului moldovenesc —, dar nu toți, căci în Moldova de nord existau ucraineni și pe vremea lui D. Cantemir (vezi *Descrierea Moldovei*, Cap. XVI). Satele cu grai ucrainean, de astăzi, din Moldova de Nord, sînt întemeiate de coloniștii veniți sau aduși ca șerbi mai tîrziu.

Cu elementele ucrainene din limba noastră (dar fără a lua în considerare toponimia) s-a ocupat H. Brüske, în *Jahresbericht*, XXVI—XXIX, 1921, p. 1—69. Acest cercetător ridica la 364 numărul de cuvinte românești de origine ucraineană, dintre care peste 200 ar fi specific moldovenești. Margareta Ștefănescu-[Serghi] (*Elemente rusești-rutene din limba românească și vechimea lor*, Iași, 1924, care studiază și toponimia de origine ucraineană) crede că elementele lexicale românești de origine ucraineană sînt mai puțin numeroase, multe din elementele considerate ucrainene de Brüske, fiind, după autoare, bulgare sau sîrbe. Cercetările ulterioare și dicționarele etimologice apărute între timp au mai adăugat un număr oarecare de elemente fondului lexical de origine ucraineană din română.

Unele dintre elementele de origine ucraineană au intrat tîrziu în limba noastră: prin secolul al XVII-lea, mai sigur al XVIII-lea. Brüske credea că elementele socotite de el ca fiind de origine ucraineană au fost împrumutate pînă în secolul al XV-lea. Probabil că într-adevăr așa stau lucrurile. Multe din aceste elemente au pătruns însă în limbă înainte de întemeierea Moldovei, prin contactul dintre cele două popoare și prin asimilarea ucrainenilor din Moldova de către români. Este greu de făcut o clasificare din acest punct de vedere. Totuși, întrucît multe elemente ucrainene nu se referă la organizarea feudală, putem trage concluzia că multe din ele au pătruns în limbă înainte de întemeierea statului feudal moldovenesc. Vom clasifica aici pe categorii semantice, și deci după realitățile la care se referă, elementele ucrainene din română, intrate în genere pînă la întemeierea Moldovei.

Organizarea gentilică și feudală: *cneaz* „jude", *vataman* „jude", *holoată* „gloată", *toloacă* „imaș", „loc mai întins în sat în marginea satului, unde pasc vitele"; gospodăria: *horn, hrubă, zaplaz, droagă, droșcă, hlubă (hulubă), lobdă, (lodbă* și *lozbă), clit* (în ucraineană „cămară", în Moldova „teanc"), *(h)odobaie* „trunchi scobit, în care se opăresc rufele"; obiectele casnice: *coropcă* („coș, paner" în ucraineană; la noi „lădiță purtată de marchidani"), *corciovă* (și *cociorvă*), *balie, balercă, prostire, retevei, brai* (Botoșani) „maiul cu care se îndeasă brînza în putină"; industria casnică a țesutului: *ozor (uzor)* (cf. expresia *covor, cuvertură, stofă țesută în ozoare*) „model de țesătură în patru ițe cu romburi", *uruioc* (și *uriioc*) „capătul care rămâne de la urzeală după ce ai țesut" (ambele, și în Vutcani,

jud. Vaslui); instrumente agricole: *boroană, prepeleac, tăvală, tăvăluc, hreapcă* „coasă cu braț“; cereale: *hriscă, sărjoacă*; alți termeni agricoli: *năvoloacă* (în ucraineană „un fel de grapă“, în română „țarină lucrată numai cu grapa“), *hat, siliște, movilă* (mold. *moγ'ilă*), *hluj, hlei, hoaspă, corci* „tufă, tufiș“, *coclauri*; creșterea vitelor: *buhai, naleapcă* „juncă cu vițel“, *curduc* „un fel de bubă sub limba vitelor cornute“; păsări: *hulub*; alimentația: *bujeniță* „carne de porc pregătită cu ceapă și oțet“, *borș, cîrmoj* „bucată de pîine ruptă“, *crihan* „codru“, dărăb de mămăligă“ (în Maramureș), *halușcă, huște* sau *huce, holercă, chișleag*; plante comestibile: *baraboi, hrib, rîșcov*; croitorie și cizmărie (îmbrăcăminte și încălțăminte), *leancă, ciobotă*; meserii: *stoler, droșcar, drogar, ciobotar, cobzar*; pescuit: *voloc, setcă* „plasă pentru prins scrumbii sau cegă“, *hodorob* și *hodoroabă* „coșarcă fără fund“, *vintir* „capcană de împletitură de nuele“, *chișcar* „țipar“, *caracatiță*; măsuri: *arșin* „cot de 0,68 m“. (și în turcă); jocuri: *oină, polcă*; muzică: *scripcă, cobză, cobzar*; realități naturale (în legătură cu rîurile): *plisă, bahnă, hatie* (în jud. Rădăuți, satul Hurjueni, și în satul Băiești, fostul județ Dorohoi); animale: *enot* „un fel de pisică sălbatecă“, *șofrac* „o păsărică“, anume „sfredeluș“; plante sălbatice: *voronic* „ungurаș“, *șovar, smorodin* „pomușoară“, *rostopaste* și *rostopască, crușei* (*crușin*), *corobatică* (*corovatic*), *hurlup, zăvăcust*; boli: *cori* „pojar, rujeolă“ *crușeală, curduc, jabă* „jigăraie“, *jigodie* „boală a cîinilor“; pe urmă a ajuns să însemneze chiar „cîine urît, bătrîn“; privitor la nuntă: *sfașcă* „însoțitoare a miresei“; la înmormîntare: *nasălie, năséle* (în Moldova de sud), plurale tantum (în alte părți *năsălie*); însușiri ale omului sau animalelor: *cepeleag, hămesit, burlac, vajnic, medelean* „robust“ (în ucraineană „cîine box“), *melian* „om înalt și robust“, „hojmalău“, *malercă* „femeie grasă“, *bașoldină* „idem“; *bahniță* „femeie urîtă și murdară“ (derivat de la *bahnă*); alte domenii: *gălăgie* (și *hălăgie*), *corobană* „scorbură“, *copcă* „gaură în gheața de peste un rîu sau lac“ (cf. expresia *s-a dus pe copcă* „a murit“), *hojma* „mereu“, *lip* „murdărie pe cap“, *a toropi, a tologi, a prerecui* „a contrazice“ (v. rom.), *a moronci* „a chinui“, „a plictisi“ „a bate la cap“ (fostele județe Dorohoi, Botoșani, Iași; în sudul Moldovei nu se găsește); *a îngurzi* „a strînge marginile unei opinci, unei pungi, unui sac“, *a se zborși, a se bîhli, a se buhăi, bortă*. După cum se constată, influența ucraineană s-a manifestat, ca și cea slavă veche, în domenii foarte variate. Sînt de remarcat termenii privitori la agricultură, care nu dovedesc, așa cum voia Dumke, *loc. cit.*, că unii români au învățat agricultura și de la ucraineni, ci se explică prin asimilarea triburilor slave de răsărit de la noi de către români. Foarte probabil și termenii ucraineni privind pescuitul au intrat în română în același mod.[1].

§ 8. În această epocă a intrat în limba alb. *gjon* „graur“: cf. macedor. *ghion* „ciocănitoare“ și dacor. *ghionoaie* (cuvîntul dacoromân * *ghion* a dispărut între timp, rămînînd numai derivatul *ghionoaie*). Că e mai nou decît celelalte elemente albaneze din română o dovedește faptul că *ó* + *n* + voc. n-a devenit *ú*. Poate și *ghiuj* și macedor., megl., olt. și munt. *daș* „miel de un an“ au fost împrumutate din albaneză în această epocă.

---

[1] Cu privire la elementele ucrainene din limba română vezi și lucrarea lui V. Vascenco, *Elementele slave răsăritene în limba română (Periodizarea împrumuturilor lexicale)*, în *SCL*, X, 1959, p. 395—408, unde se discută și elementete de origine velicorusă. Autorul distinge o primă epocă a împrumuturilor, din secolul al XII-lea pînă în secolul al XVIII-lea, fără alte subdiviziuni, ceea ce nu ni se pare indicat în stadiul actual al cercetărilor.

PARTEA A VI-A

FORMAREA LIMBII ROMÂNE VECHI (Din secolul al XIV-lea pînă în secolul al XVI-lea)

PARTEA A VI-A

FORMAREA LIMBII ROMÂNE VECHI

(Din secolul al XIV-lea pînă în secolul al XVI-lea)

CAPITOLUL I

FEUDALISMUL DEZVOLTAT ȘI URMĂRILE LUI LINGVISTICE. CREAREA ȘI ÎNTĂRIREA STAȚELOR ROMÂNEȘTI

§ 1. Evenimentele secolului al XIV-lea, unele din cele mai importante din istoria poporului român, vor instaura o nouă fază în dezvoltarea culturii materiale și spirituale a românilor și a limbii românești. Pînă în secolul amintit, poporul român nu crease organizații de stat importante. Statul Asăneștilor, care erau români, a fost creat cu colaborarea bulgarilor și s-a bulgarizat complet după o jumătate de secol de la întemeierea lui, dat fiind că populația majoritară din cadrul lui era bulgărească. În Ardeal, Crișana, Banat și Maramureș, românii trăiau sub dominația maghiară, fără a avea o participare importantă la conducerea statului. Macedoromânii, de asemenea, nu-și aveau statul lor. În Oltenia, Muntenia și Moldova dominau tătarii. În asemenea condiții istorice, poporul român nu ducea o viață normală, completă. Primele formații statale românești importante, de natură a asigura românilor o viață socială completă și la nivelul tuturor celorlalte popoare organizate feudal, din acea vreme, au fost voievodatele numite *Țara Românească* (pentru străini, *Valahia* sau *Ungrovlahia*, pentru moldoveni, *Țara Muntenească*) și *Moldova* (pentru străini *Bogdania, Moldovlahia*). Odată cu întemeierea acestor state, poporul român trece la o dezvoltare istorică majoră. Evident, poporul român era încă stingherit în activitatea și viața sa de faptul că, pe teritoriul locuit de el în Ardeal, Crișana, Banat și Maramureș, se instaurase stăpînirea unui alt popor, ungurii. Dar românii maramureșeni se vor bucura în secolele al XIV-lea și al XV-lea de unele drepturi pe care nu le aveau ceilalți români de peste munți și vor putea aduce și ei o contribuție de seamă la progresul culturii și limbii românești.

Cum a arătat Șt. P a s c u (*Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII și XIV*, Cluj, 1944, p. 18 ; vezi și *Istoria României*, II, p. 148), documentele papale din primele decenii ale secolului al XIV-lea vorbesc despre „uneltirile" și „rătăcinile clandestine" ale „schismaticilor" din Ungaria și din părțile învecinate, de la estul și sudul Carpaților (anul 1319). Un alt document, din 1327, prin care papa se adresa nu numai regelui Ungariei și altor demnitari din Ungaria, dar și ortodoxului Basarabă, cerîndu-le să ia sub ocrotirea lor pe dominicanii trimiși împotriva ereticilor, este interpretat de Pascu ca o încercare de prevenire a unei răscoale țărănești împotriva exploatării feudale și bisericești (vezi *Istoria României*, II, p. 149). Deja de mai înainte Cîmpulungul muntenesc era locuit și de unii negustori sași ; în fruntea acestora se găsea, spre sfîrșitul secolului al XIII-lea, comitele Laurentius, a cărui piatră de mormînt poartă data de 1300. La sfîrșitul secolului al

XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea, stăpînirea tătarilor începe să slăbească. La puțin timp după aceea, Basarabă, fiul lui Tihomir (în documentele latinești din Ungaria, Tocomerius) era deja „mare voievod și domn", probabil prin recunoașterea lui ca atare de către diverșii voievozi din Oltenia și regiunea din stînga Oltului (Pascu crede că pe la 1322; dar e posibil ca actul de recunoaștere de către aceștia să fi avut loc mai înainte; Xenopol, *Ist. rom.*, ediția a doua, III, 1914, p. 18–20, propunea anul 1310). Unii (Hasdeu, Ștefan Pascu) admit că Basarabă era oltean; alții, ca Iorga, admit că Basarabă se identifica cu voievodul de la Argeș, actuala Curtea de Argeș. Între 1325 și 1328, după cum înclină a crede Pascu, *Ist. Rom.*, II, p. 151, oștile lui Basarabă întind stăpînirea statului muntenesc pînă la Chilia. Basarabă apare ca aliatul bulgarilor în luptele cu bizantinii și cu sîrbii. Războiul cu Carol Robert, din 1330, duce la independența totală a statului muntean. Relațiile cu ungurii sînt reluate după moartea lui Carol Robert, în 1342, cînd fiul și urmașul acestuia la tronul Ungariei, Ludovic cel Mare, recunoaște statul nou creat, iar Nicolae-Alexandru, — fiul lui Basarabă —, care venise la întîlnire, recunoaște conducerea militară a regelui ungur împotriva tătarilor. În cele din urmă, se organizează și biserica munteană, care, pînă atunci, desigur, neavînd episcopi și mitropoliți, depindea de episcopi din sudul Dunării sau din Dobrogea. În 1359, mitropolitul Iachint din Vicina este mutat la Curtea de Argeș, ca mitropolit al Ungrovlahiei. Nicolae-Alexandru avea legături cu toate statele vecine, afară de cel tătăresc.

Și în Moldova se ajunsese la formații politice mai mari pe la începutul secolului al XIV-lea. După cum ne informează o cronică rimată austriacă (*Monumenta Germaniae Historica*, V, vol. 1–2, versurile 88 539–88 543, 88 697), în 1307–1308, unul din pretendenții la tronul ungar, după moartea lui Andrei al III-lea, Otto de Bavaria, venind în Transilvania pentru a stabili o legătură cu voievodul Ladislau al Transilvaniei, a fost prins de acesta și trimis ca prizonier la un voievod „valah", care stăpînea „peste munți" (über Walt); însă, după cîtva timp, el a reușit să fugă de acolo la cneazul Haliciului, cu care se înrudea. Cronica dădea informația că voievodul valah era stăpîn (Herr) peste alții, în „Țara românilor" (Wlachenland) (*Ist. Rom.*, II, p. 163–164).

Dlugosz (*Opera omnia*, tomul XII, p. 116) spune că, în 1325, o armată românească, recrutată de pe teritoriul Moldovei, a participat, alături de oștile polone, rutene și lituaniene, împotriva markgrafului de Brandenburg. În 1339 sînt pomenite orașele Baia și Siret. Campania lui Ludovic împotriva tătarilor a avut loc într-o vreme cînd și în Ucraina aceștia primeau lovituri grele. În 1365, Olgierd, cneazul Lituaniei, a cucerit de la tătari Chievul. În anul 1343, sau poate 1345, Ludovic pornește, împotriva tătarilor, o expediție condusă de Andrei Lackfy, comitele secuilor. Dar abia în anii 1352–1353, după alte victorii asupra tătarilor, obținute de regele maghiar, s-a constituit pe versantul de est al Carpaților, o marcă militară, care-și avea, probabil, centrul la Baia. În fruntea acestei mărci a fost pus Dragoș, care se trăgea dintr-o familie de viteji din Maramureș și a participat la expediția din 1352. După moartea lui, are conducerea mărcii fiul său, Sas, iar acestuia îi urmează Balc, fiul lui Sas. La 1359, Bogdan, voievodul românilor din Maramureș, care deja din 1343 este amintit în documente ca răzvrătit și necredincios

regelui ungur, trece, împreună cu cîteva mii de maramureşeni, în Moldova şi ocupă marca condusă de Balc, înlăturîndu-l pe acesta de la domnie şi instalîndu-se el ca voievod al Ţării Moldovei[1]. Balc primeşte de la rege proprietăţile lui Bogdan, confiscate de regele maghiar după 1359. Noua ţară românească, întinzîndu-se întîi numai pe apa Moldovei, trebuia să ia numele apei. Relaţiile noului stat cu Ungaria sînt restabilite după moartea lui Bogdan, care are loc în 1365. În 1387, „după izgonirea dregătorilor maghiari din Halici", cnezatul de Halici a fost anexat de Polonia. În 1392, Moldova se întindea „de la munte pînă la mare", cum se spune în titulatura lui Roman Voievod (*Ist. Rom.*, II, p. 356). Biserica moldovenească s-a aflat la început în dependenţă de biserica din Halici. Pe la 1393 s-a înscăunat la Suceava un mitropolit român, Iosif, care a fost afurisit în 1395 de patriarhul din Constantinopole; dar, la 1401, el a fost recunoscut de patriarhie.

Viaţa mănăstirească s-a organizat atît în Muntenia, cît şi în Moldova, în ultimele decenii ale secolului, de către călugării veniţi din Serbia: Nicodim, de neam grec, care întemeiază, în Banatul Severinului, mănăstirile Vodiţa şi Tismana, şi elevi de-ai lui, care întemeiază mănăstirea Prislopul (în Ţara Haţegului) şi Mănăstirea Neamţ în Moldova. Desigur, existau mănăstiri şi mai înainte în ţările române (astfel, în Muntenia existau mănăstirile Cozia şi Cotmeana, refăcute mai tîrziu); dar ele erau sărace, nefiind înzestrate cu moşii, şi nu deveniseră centre importante de cultură; probabil, fiind de dimensiuni mici, nu puteau rezista năvălitorilor.

Spre sfîrşitul secolului al XIV-lea, în Muntenia, şi, la începutul secolului următor, în Moldova, instituţiile feudale s-au consolidat. Sub Mircea cel Bătrîn (1386—1418) şi Alexandru cel Bun (1400—1432), prestigiul celor două state a crescut. Înflorirea economică şi culturală continuă, în secolul al XV-lea, ajungînd la apogeu în Moldova sub Ştefan cel Mare (1457—1504). Dar subjugarea ţărilor române de către turci stînjeneşte mult dezvoltarea viitoare a Principatelor.

§ 2. Întemeierea celor două state româneşti a fost făcută posibilă de dezvoltarea comerţului şi a industriei, — fapt care a dus la apariţia oraşelor —, şi de îmbunătăţirea căilor comerciale, pe teritoriul muntenesc şi moldovenesc, în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea. Nu trebuie să pară curios că s-a ajuns la o întărire a feudalismului tocmai o dată cu apariţia oraşelor. Apariţia oraşelor a avut ca urmare şi întărirea nobilimii şi a regelui sau voievodului. Asemenea fenomene economice se petrecuseră şi în Apus, ceva mai devreme (secolele al XII-lea şi al XIII-lea). În aceste noi împrejurări, munca agricolă şi-a mărit puterea de remunerare, căci produsele agricole erau acum căutate de către orăşeni. Aceasta a avut ca urmare faptul că şerbii fugiţi de pe moşii sau eliberaţi întemeiau noi sate pe pămînturile necultivate ale nobililor, cărora le convenea acest lucru, căci satele noi, de agricultori, le aduceau noi venituri. Prin tăierea pădurilor sau secarea locurilor mlăştinoase, terenul pentru agricultură şi păstorit a fost mărit mult. Se creau oraşe noi, iar cele

[1] Este tot atît de probabil că Bogdan a trecut munţii în Moldova, la moartea lui Sas, petrecută poate în 1359, şi că Bogdan era înrudit cu familia lui Dragoş (pentru toate acestea vezi P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşti*. Bucureşti, 1969, p. 320—323).

vechi înfloreau. Toate acestea au dus la creșterea considerabilă a populației. O nouă sursă de venituri se ivea pentru proprietarul feudal, ca și pentru voievod sau rege[1]. În asemenea condiții boierimea română de pînă atunci s-a întărit și a început să se gîndească la încercări politice care să-i aducă un și mai mare cîștig. Astfel s-a ivit și în mintea unor nobili români, din statul maghiar sau din afara lui, ideea creării unor state românești independente. Precum a arătat însă N. Iorga (*La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, București, 1935, p. 196), întemeierea principatelor românești libere corespundea și necesităților europene de a avea asigurate căile de comerț, create în secolul al XIII-lea prin țările noastre, în urma aceleiași dezvoltări a vieții economice europene. Prin Moldova ducea drumul de la Marea Neagră la Marea Baltică, iar prin Muntenia, cel de la Constantinopol sau Raguza spre Ardeal. Această teorie a fost completată de P. P. Panaitescu (*Interpretări românești*, p. 204), care a arătat că nu numai nevoia asigurării drumurilor comerciale prin țările noastre, dar chiar nevoia asigurării vieții orășenești, care începuse a se dezvolta în secolul al XIII-lea în aceleași regiuni, a dus la întemeierea celor două Principate românești[2]. Înființarea statelor românești în sudul și estul Carpaților corespundea deci nu numai unor nevoi locale, dar și unora mai generale, europene și chiar mondiale: asigurarea relațiilor comerciale între Orient și Sud pe de o parte și Nord și Vest pe de alta.

La aceste cauze s-a adăugat opresiunea maghiară asupra românilor de peste munți. Întemeierea Moldovei s-a făcut de către românii din Maramureș care nu s-au supus noii ordini feudale instaurate în Maramureș și Ardeal și la sud și est de Carpați de către regii unguri, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea (despre noua ordine feudală din Ardeal și Ungaria vezi mai sus, V, cap. II, §2, și aici, mai jos, § 3). Foarte probabil și întemeierea Țării Românești s-a făcut tot de către români veniți din Ardeal, anume din Făgăraș, și din aceleași motive. Regii unguri au căutat, în acea vreme, să răpească libertatea obștilor sătești încă neșerbite, de peste munți, și să le aducă în stare de șerbie, și pînă la urmă au reușit. Dar unii conducători ai uniunilor de obști n-au acceptat noua situație și, atunci cînd presiunea a fost prea mare, au trecut dincoace de munți (Bogdan Voievod și, poate, chiar Basarabă, adică legendarul Negru Vodă). Trebuie să admitem însă că statele întemeiate de aceștia s-au transformat repede în autentice state feudale.

După întemeierea țărilor, clasele de jos rămân aceleași ca și mai înainte: șerbii, păstorii și țăranii liberi, organizați în comunități sătești. Avem însă și țărani liberi fără pămînt, care lucrează pe moșiile boierești, dînd dijmă

---

[1] Pare-se că pe teritoriul U.R.S.S., fenomenul a avut loc într-o măsură mai mică. În Rusia de nord-est, activitatea colonizatoare a revenit, în secolul al XIV-lea, mănăstirilor (vezi Pancratova, *op. cit.* p. 109—110). Orașele rusești se dezvoltă în secolele al XIV-lea și al XV-lea (*ibid.*, p. 111). Numai regiunea lituaniană a participat din plin la fenomenul despre care vorbim și mai ales în veacul al XV-lea (*op. cit.*, p. 108). În Peninsula Balcanică fenomenul s-a produs în veacul al XIII-lea (cf. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*).

[2] Întemeierea statului lituan, în secolul al XIII-lea, se explică, desigur, la fel. Tot așa se explică și cucerirea cnezatului Haliciului de către Polonia, la mijlocul secolului al XIV-lea. Faptele politice sînt, și în acest caz, reflexul faptelor economice.

(= a zecea parte din produse) şi au dreptul de a se muta de pe o moşie pe alta[1]. Ţăranii care, în împrejurările noi, scăpau de şerbie şi întemeiau sate noi, pe moşiile boierilor, au rămas în Apus oameni liberi. În ţările din centrul şi răsăritul Europei, ei au devenit cu vremea din nou şerbi (la noi, procesul acesta se va petrece în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea). Aceşti ţărani liberi dar fără pămînt par să fi fost, în primele veacuri după întemeiere, mai numeroşi decît şerbii propriu-zişi (vezi P. P. P a n a i t e s c u, *Mircea cel Bătrîn*, p. 75, care se referă numai la Ţara Românească ; dar situaţia a fost, probabil, aceeaşi şi în Moldova ; numai Ardealul pare să facă excepţie). Sistemul obştilor continuă a se nărui, şi, pînă la sfîrşitul epocii feudale, el se năruie aproape complet, deşi, pînă în secolul al XVI-lea, moşnenii şi răzeşii încă îşi păstrează proprietăţile lor şi nu primesc străini între ei[2]. Aşadar, pe cînd în Apus se pregătea era capitalistă, căci şerbii eliberaţi nu mai redeveneau şerbi, la noi se pregătea adevăratul ev feudal. Dar orînduirea feudală, care durează în ţările române pînă în secolul al XIX-lea, îmbrăţişează o epocă prea vastă, în cursul căreia au mai avut de asemenea loc schimbări importante, cu importante reflexe în limbă. Stările de lucruri pe care le-am văzut realizîndu-se mai sus au subsistat pînă în secolul al XVI-lea. Începînd cu această epocă, se vor produce mari schimbări, pe care le vom examina altă dată şi care, deşi constituie, de fapt, pentru ţările noastre, o întărire a relaţiilor feudale, considerate într-un cadru mai larg, înseamnă totuşi pregătirea epocii capitaliste, întrucît această întărire a relaţiilor feudale la noi se explică prin condiţiile generale ale capitalismului ce se năştea. Distingem deci o a treia epocă în istoria feudalismului românesc, ca şi a celui apusean, şi, chiar dacă aspectele feudalismului românesc în această epocă sînt altele decît ale celui apusean, avem a face în fond, ca şi în Apus, tot cu decăderea feudalismului.

Reflexele feudalismului nascînd asupra limbii le-am examinat mai înainte. Rămîne acum să studiem reflexele lingvistice ale epocii de apogeu a orînduirii feudale şi ale epocii de decădere. Aceasta cere împărţirea faptelor după cele două mari epoci : cea de pînă în secolul al XVI-lea şi cea de după acest secol. Din punct de vedere lingvistic, prima epocă este una de formare a limbii româneşti vechi atît ca fonetism şi morfologie, cît şi ca lexic, şi de primă

---

[1] C. G i u r e s c u, în *Vechimea rumâniei la români*, p. 9, spune că în Ţara Românească n-au existat, pînă pe la 1600, ţărani liberi care să trăiască pe moşiile boierilor şi mănăstirilor. Părerea aceasta este reluată de C. C. G i u r e s c u, *Istoria românilor*, II, p. 481. Lucrul nu se poate admite, căci existau şi mulţi oameni fără pămînt, veniţi de peste hotare sau chiar din ţară, — astfel, rumânii sau vecinii care au fost robi şi cei născuţi înainte de căsătoria mamei (vezi chiar C. C. G i u r e s c u, p. 478 şi 479) —, deci în urma unui contract între boier şi ţărani se putea ajunge şi la această situaţie. Dealtfel, dacă şerbii din Ardeal au avut dreptul de a se muta de pe o moşie pe alta, va fi fost la fel şi în Muntenia şi Moldova. C. Giurescu greşea cînd nu distingea pe moşneni de boieri. Dacă, aşa cum relevă acest autor, după 1600 mulţi moşneni îşi vînd moşiile, dar nu se vînd şi pe ei înşişi, asta nu înseamnă că mai înainte n-au existat asemenea ţărani liberi fără pămînt. Ei au putut proveni chiar prin vinderea moşiilor lor, deşi, C.C. Giurescu spune, p. 481, că un asemenea proces s-a întîmplat numai în secolul al XVII-lea. E probabil însă că, prin veacul al XV-lea, unii ţărani liberi devin şerbi autentici. Aşa s-ar explica de ce de atunci, în documentele muntene, vecinii apar ca şerbi dăruiţi de domni unei mănăstiri sau unui boier (înţeleg aici prin „şerbi" pe oamenii legaţi de pămînt). Vezi şi cele spuse de H e n r i H. S t a h l, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, III, 1965, p. 315—344.

[2] Despre acest proces vezi Henri H. S t a h l, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, III, Bucureşti, 1965, p. 7—312.

apariţie a ei ca limbă literară, iar a doua, de dezvoltare a limbii româneşti vechi, prin îmbogăţirea ei lexicală, prin crearea unor stiluri noi alături de cel religios şi prin prelucrarea artistică a limbii literare.

§ 3. Şi în Ardeal, Crişana, Maramureş şi Banat, ca şi în restul Ungariei, au loc în prima jumătate a secolului al XIV-lea schimbări importante. Am văzut mai sus (V, cap. II, § 2) că, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, a avut loc în Ungaria un război civil, în cursul căruia nobilii unguri şi-au răpit unul altuia şerbii, iar mulţi nobili au prădat sau luat în stăpînire posesiunile regale şi au adus pe pămîntul lor şerbi români de pe aceste posesiuni, că, în cele din urmă, regii unguri au trebuit să accepte situaţia care se crease, că ei au concesionat nobililor fideli domeniile regale şi le-au lăsat lor organizarea vieţii feudale, în schimbul obligaţiilor militare şi fiscale. Carol Robert de Anjou este cel care a inaugurat această nouă politică faţă de nobili. Nobilii vor căuta să pună în valoare pămîntul prin înfiinţarea de sate noi, alcătuite de foşti şerbi români, ce deveneau liberi. Se vor înfiinţa în secolul al XIV-lea în Ardeal o mulţime de sate româneşti, cu românii veniţi din alte părţi, în special din regiunile muntoase ale Ardealului. Istoricii unguri care au studiat procesul înfiinţării acestor sate româneşti au susţinut că românii care le întemeiau veneau chiar atunci din sudul Dunării sau din sudul Carpaţilor. Explicaţia aceasta nu se poate admite, pentru multe motive, care au fost expuse mai înainte (vezi IV, cap. II, § 9—23). Ea a fost combătută cu alte argumente de Ion M o g a, *Les Roumains de Transilvanie au Moyen-Âge*, p. 72—92, şi de Emil P e t r o v i c i, în *Dacor.*, X, p. 517—546 (o lungă recenzie a cărţii lui Istvàn K n i e z s a, *Ungarns Völkerschaften im XI-ten Jahrhundert, Archivum Europae Centro-Orientalis*, V, Budapesta, 1938), în special la p. 539, unde invocă întemeierea unor sate de iobagi pe moşiile nobililor unguri[1], în secolul al XIV-lea.

Carol Robert de Anjou, care îşi începe în 1321 domnia sa necontestată, caută să înlăture anarhia nobiliară şi să întărească puterea centrală a statului. El ia şi o serie de măsuri care aduc mari schimbări în Ungaria. Vom descrie această situaţie folosind unele citate din *Istoria Romîniei*, II, P. 242—243 : „Ca urmare a dezvoltării economice, numărul populaţiei creşte în această vreme : numeroase sate noi apar în regiunile cu relief muntos : Munţii Apuseni, Zarand, Maramureş, în părţile muntoase ale unor comitate, în Hunedoara, Caraş, Bihor, Sălaj, secuime. Cea mai frecventă modalitate de a întemeia noi aşezări, prin mutarea unor locuitori în regiuni cu populaţie mai rară sau prin defrişarea pădurilor, a fost aceea de a acorda cnejilor români, greavilor saşi şi obştilor secuieşti facultatea de a întemeia sate după dreptul cnezial *(jus keneziatus)*, grevial *(jus grebionatus)* şi secuiesc. În întreg veacul al XIV-lea, numeroase documente atestă fenomenul întemeierii de sate de către cnejii români, în toate părţile Transilvaniei (Haţeg, Banat, Bihor, Maramureş), ca şi colonizări de saşi şi maghiari în Maramureş, sau întemeieri de sate noi cu populaţie săsească, în părţile muntoase din sudul Transilvaniei, şi [cu populaţie] secuiască, în regiunile muntoase ale secuimii. Înemeieri de sate au fost făcute şi de nobili, prin strămutarea populaţiei din alte părţi şi prin

[1] E. Petrovici vorbea de fapt despre şesul de la vestul Munţilor Apuseni, dar el considera, desigur, afirmaţiile sale valabile şi pentru moşiile nobililor unguri din Ardeal.

aşezarea în chip silnic a unor locuitori sau [a unor] sate întregi pe moşiile lor mai puţin populate. Puterea centrală urmează şi ea o cale asemănătoare, acordînd privilegii însemnate celor ce se lăsau ademeniţi de perspectivele oferite. Este concludent cazul din 1329, cînd regele Carol Robert acordă largi privilegii coloniştilor unguri şi saşi din Maramureş ...“

P. 243 : „Faţă de cele 1112 sate, tîrguri şi oraşe pomenite în secolul al XIII-lea, în veacul al XIV-lea sînt atestate 2780 de aşezări noi, dintre care 10 oraşe, 16 tîrguri şi peste 2750 de sate. Nu poate fi însă nici o îndoială că numărul satelor a fost mai mare decît al celor pomenite în documente atît în secolul al XIII-lea, cît şi în secolul al XIV-lea, deoarece documentele nu reflectă întreaga realitate socială, pe lîngă faptul că multe documente s-au pierdut sau nu sînt publicate ...“.

Se observă şi pătrunderea relaţiilor feudale în zonele în care acestea nu pătrunseră pînă spre sfîrşitul secolului al XIII-lea, şi unde deci mai existau obşti săteşti, în general în ţinuturile muntoase şi în cele de margine (de graniţă). La 1300, aproximativ 20—25 la sută din suprafaţa Transilvaniei nu intrase încă în noul sistem al relaţiilor feudale, iar satele de acolo nu sînt ca atare pomenite în documente. E vorba de satele din regiunea muntoasă a Banatului, a Hunedoarei şi a Zarandului, din Munţii Apuseni, din Maramureş şi din regiunea muntoasă a Secuimii. În veacul al XIV-lea se duce o puternică ofensivă împotriva obştilor săteşti. Pămînturile obştilor au fost uzurpate de feudali şi de stat. „Nici o regiune a Transilvaniei — afară de culmile munţilor, unde nu sînt aşezări — nu mai apare ca o pată [= zonă] albă pe hartă“. Se pare că Ardealul, Banatul, Crişana şi Maramureşul ajung, pe la 1400, la circa 780.000 de locuitori (vezi *Ist. Rom.*, II, p. 244).

Sub Carol Robert se dezvoltă şi producţia minieră, mult neglijată pînă atunci. P. 229 : „Începînd mai ales din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, populaţia oraşelor mari — Cluj, Sibiu, Braşov, Bistriţa, Sighişoara, Oradea — a părăsit în cea mai mare parte agricultura, practicînd tot mai mult îndeletnicirile orăşeneşti propriu-zise, de meşteşugari şi negustori, chiar dacă îşi mai păstrează locurile de păşunat şi de fînaţ — necesare întreţinerii animalelor — viile, care se întindeau pe o mare suprafaţă a hotarelor oraşului, şi chiar unele locuri de arătură“. Meşteşugurile se dezvoltă tot mai mult în tîrgurile şi oraşele transilvane. Spre sfîrşitul secolului se ajunge la separarea meşteşugurilor de agricultură ; populaţia orăşenească este tot mai mult nevoită să apeleze la produsele agricole ţărăneşti. Populaţia oraşelor creşte (p. 229) „datorită atît sporului natural, cît şi aşezării în oraş a fugarilor de pe domeniile nobiliare şi bisericeşti“. Pe la mijlocul secolului al XIII-lea, cele mai vechi oraşe au de la 3500 la 5000 locuitori. P. 229 : „Numărul branşelor meşteşugăreşti creşte, ca urmare a diviziunii muncii în sînul meşteşugurilor“. Tot în secolul al XIV-lea se organizează în Transilvania cele dintîi bresle. P. 229—230 : „În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, la Sibiu, Sighişoara, Sebeş şi Orăştie, sînt pomenite 25 de branşe meşteşugăreşti, organizate în 19 bresle, pentru ca, pe la mijlocul secolului al XV-lea, la Cluj, Braşov, Sibiu şi Bistriţa, branşele meşteşugăreşti să ajungă la peste 40 ...“ În secolul al XIV-lea, se aminteşte în documente, de nenumărate ori, fuga ţăranilor, „care uneori ia caracter de masă, lăsînd cu totul pustii aşezările, cum se întîmplă cu moşia regală Peria, în 1347, sau cu moşia Sombor, în 1396.

Uneori ţăranii fugari căutau adăpost la mari depărtări, pentru a nu mai fi descoperiţi şi readuşi cu forţa pe moşia părăsită, cum făceau iobagii din Nadăş, de lîngă Cluj, găsiţi în apropiere de Tîrgu-Mureş". Fuga ţăranilor, în secolul al XIV-lea şi în prima jumătate a secolului al XV-lea (p. 253), a contribuit „la dezvoltarea oraşelor şi a mineritului". Dar nu „toţi fugarii se aşezau ... pe alte moşii sau în oraşe ; mulţi dintre ei îşi căutau scăparea în codri, constituindu-se în puternice cete de haiduci, care atacau şi jefuiau nobilimea sau negustorimea bogată". Conducătorul lor se numea în document *capitaneus et ductor* (1386). Ei sînt pomeniţi în Banat şi sudul Ardealului.

În Banat, Ardeal, Crişana şi Maramureş, statul feudal maghiar ajungea, în secolul al XIV-lea, la o exploatare cumplită a ţărănimii (vezi Ştefan M e t e ş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII—XX*, Bucureşti, 1971, p. 14—15). Întrucît ţărănimea ardeleană sprijinise pe Ladislau Apor, voievodul Transilvaniei, în lupta lui cu Carol Robert, după înfrîngerea lui Apor, regele se răzbună pe iobagi, hotărînd, prin diploma din 1324, ca iobagii să nu se mai poată muta de pe o moşie pe alta fără învoirea nobililor. Noi hotărîri regale, din 1332 şi 1342, înrăutăţesc situaţia iobagilor. În 1351, Ludovic de Anjou legiferează o nouă dare a iobagilor, în afară de dijmă : nona, care era, desigur, nu a noua parte din produse, cum au interpretat istoricii români pînă astăzi, ci a noua zecime.

La opresiunile de ordin material se adaugă cele de ordin moral. În 1279, papa Nicolae al V-lea obligă prin jurămînt pe regele ungur Ladislau Cumanul să alunge pe eretici (= ortodocşi) din Ungaria. Sinodul de la Buda, din acelaşi an, interzice schizmaticilor de a mai construi biserici şi mănăstiri. Opresiunea religioasă este reluată de Ludovic de Anjou şi de Sigismund. Acesta din urmă hotărăşte în 1428 următoarele, privitor la ţinuturile Caransebeş, Mehadia şi Haţeg : 1. să se expulzeze preoţii ortodocşi şi să se confişte averea acestora ; 2. să se confişte averea nobililor care vor tolera pe moşiile lor preoţi ortodocşi ; 3. să se confişte moşiile nobililor, cnejilor şi ţăranilor care nu-şi vor boteza copii în legea catolică. Aplicarea acestor măsuri în ţinuturile amintite, apoi şi în Crişana şi restul Ardealului, a avut ca urmare trecerea nobililor români la catolicism şi despoierea de moşii a ţăranilor şi cnejilor care n-au acceptat catolicismul. Aşadar secolul al XIV-lea şi al XV-lea aduc consolidarea feudalilor unguri şi a clerului catolic şi cumplita opresiune a ţăranilor români şi unguri, pe care ţăranii vor căuta s-o înlăture prin violenţă (în 1437 are loc răscoala de la Bobîlna) (vezi M e t e ş, *op. cit.*, p. 15—17).

În asemenea condiţii, românii rămîn un popor de ţărani şi păstori, fără cultură. Viaţa bisericească a românilor din Ardeal, Banat şi Ungaria era în dependenţă de cea din Ţara Românească şi Moldova şi se integra deci în „ritul grecesc". Unii voievozi au întemeiat în Ardeal şi Crişana episcopii, care însă nu au durat mult. O soartă mai fericită a avut românimea din Maramureş. În anul 1391, megînd la Constantinopol, voievozii Maramureşului, Baliţa şi Drag, urmaşii lui Balc şi ai lui Dragoş, au obţinut de la Patriarhie ca bisericile sfinţite de arehireii localnici să capete binecuvîntarea patriarhului şi să intre sub supravegherea Patriarhiei ; ei au mai obţinut ca stareţul Mănăstirii din Peri (azi în U.R.S.S.) să fie numit exarh şi să conducă bisericile din aceste ţinuturi sub oblăduirea mai înaltă a Patriarhiei, să aibă deci dreptul de a hirotonosi preoţi ; ei au obţinut, în sfîrşit, ca alegerea acestui exarh

să se facă de către călugări cu asentimentul voievozilor localnici. Dar, la sfîrșitul secolului al XV-lea, dinastia voievozilor maramureșeni s-a maghiarizat, iar mănăstirea Peri a intrat în mînile unei mănăstiri a ucrainenilor din Munkač. Viața culturală a românilor din Ardeal, Crișana, Maramureș și Banat care la 1552 este cucerit de turci, ajunge la cel mai scăzut nivel posibil.

§ 4. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, poporul bulgar locuia în două state feudale : în Bulgaria centrală domnea Șișman, care se încoronase la Tîrnovo, capitala statului său, și care, între 1378 și 1382, a stăpînit și Sofia ; la apus, domnea Sračimir, avînd reședința în Vidin. În Dobrogea domnea între 1354 și 1387, despotul Dobrotici, urmat de fiul său Ivanco ; statul acesta avea capitala la Caliacra (este vorba de statul întemeiat în 1261 de turcii gagauzi), era orientat spre Bizanț și folosea limba greacă ca limbă oficială.

Am văzut mai sus (V, cap. I, § 2) că, în 1337, pe vremea împăratului bizantin Ioan Cantacuzino, macedoromânii au fost din nou încorporați la Imperiul Bizantin. În 1345, sîrbii, sub Ștefan Dușan, cuceresc orașele Kroja, Berat și Valona din Albania și orașele Castoria, Serres, Verria, Ohrida, Drama și Philippi din Macedonia. În 1348, după o epidemie de ciumă, Dușan cucerește Ianina, Arta și alte orașe ale Epirului, iar boierul său Preljub cucerește întreaga Tesalie, așa încît țarul Dușan putea să se intituleze (în 1349) „imperator" Raxie et Romanie, dispotus Larte et Blahie comes" (*Raxia* = Serbia, *Romania* = imperiul bizantin, *Larta* = Larissa, iar *Blahia* = Tesalia). Este de remarcat că el menține titlul de comes ca șef al Blahiei tesaliene, așa cum se numeau șefii bizantini ai acestei țări (vezi C. J i r e č e k, *Geschichte der Serben*, I, p. 394—395). După moartea lui Ștefan Dușan, Vlahia Mare a reintrat între posesiunile imperiului bizantin. Grecul Alexios Angelos purta, între anii 1385 și 1393, titlul de cezar al Vlahiei Mari.

Pătrunderea turcilor în Peninsula Balcanică, după 1354, cînd aceștia au cucerit Galipoli, și ocuparea de către această populație a unui întins ținut în valea Mariței a avut urmări din cele mai însemnate în ce privește soarta popoarelor din sud-estul european. Statele bulgare și cel sîrb, care se afirmau puternic în secolul al XIV-lea pe toate planurile, vor fi în curînd cucerite de turci. În 1363 este cucerit Adrianopolul, care devine capitala statului turc, în 1382 este cucerit orașul Sofia, iar în 1393, orașul Tîrnovo, în 1395 este cucerită toată Dobrogea. În 1397, sultanul Baiazid cucerește Tesalia și Vlahia Mare. Ultima luptă pentru independență a vlahilor din Tesalia are loc în anul 1445, sub conducerea unui celnic, dar răscoala aceasta este înfrîntă. Vlahii din Pind și Tesalia alcătuiau, cum spune P. P. P a n a i t e s c u, *ibid.*, o confederație de obști țărănești. Serbia cade sub turci în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea. Statele slave din Peninsula Balcanică își trăiesc deci acum ultima lor perioadă de înflorire din epoca feudală. Țara Românească și Moldova cad și ele sub dominația și exploatarea otomană, dar nu vor fi transformate în pașalîcuri, ca țările din sudul Dunării, ci vor păstra toată organizația lor proprie. Existența unui corp administrativ românesc și a unei boierimi de limbă română, în această perioadă și în cea următoare, a avut urmări însemnate asupra dezvoltării culturii și limbii române. În 1526 cade și Ungaria sub turci. Și pe cînd Ungaria propriu-zisă devine pașalîc, Ardealul este menținut în continuare ca voievodat, avînd

deci situaţia Munteniei şi Moldovei. Cnezatele de Halici şi Volînia au fost cucerite de poloni în 1349—1352; dar, prin aceasta, biserica şi cultura rusească din acest stat nu au avut de suferit. Prin cucerirea Haliciului, statul polon devenea vecinul de nord al statului moldovenesc. După o vremelnică stăpînire de către unguri (1372—1387), prilejuită de uniunea Poloniei şi Ungariei sub Ludovic cel Mare, Haliciul a fost recucerit de poloni. După 1365, cneazul lituanian Olgierd cucerea Kievul şi o mare parte din Ucraina, de la tătari. Urmaşul său, Witold, a cucerit pînă în 1416, regiunea dintre Nistru şi Nipru, pînă la ţărmul Mării Negre. Statul lituanian ajungea astfel vecin cu cel moldovenesc. Populaţia ucraineană îşi lărgea baza sa teritorială. Unirea celor două state, Polonia şi Lituania, care a avut loc în 1386, ducea şi la o unire a teritoriilor ucrainene.

În primele lor secole de existenţă, voivodatele aveau relaţii cu Ungaria. Dar Ţara Românească a avut cele mai strînse relaţii cu Bulgaria şi Serbia, iar Moldova, cu Polonia. În secolul al XV-lea şi în prima jumătate a secolului al XVI-lea, sîrbii au exercitat o puternică influenţă asupra românilor din cele două voievodate, şi în special asupra Ţării Româneşti. După cucerirea Bulgariei de către turci, românii nu puteau avea legături decît cu Serbia. În această vreme, s-a ajuns chiar ca orice slav suddunărean care venea la noi să fie considerat sîrb, — nu se mai vorbea de bulgari — şi ca limba literară a bulgarilor — limba bulgaro-slavă — să fie numită limba sîrbească (vezi Ilie B ă r b u l e s c u, *Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs et la Croatie*, Iaşi, 1912, p. 176—310, şi Iorgu I o r d a n, *Toponimia românească*, Bucureşti, 1963, p. 262—265). Cuvîntul a pătruns şi în toponimie (vezi I o r d a n, *loc. cit.*) şi a rămas în uz cu ambele sensuri pînă prin secolul al XVIII-lea sau al XIX-lea, cînd termenul *bulgar* a început să fie întrebuinţat de poporul român, în locul vechiului termen *şchiau*, pl. *şchei*, care desemnase numai pe bulgari. Bulgarii şi sîrbii dezvoltaseră o cultură materială şi spirituală de origine bizantină; avînd relaţii cu ei, în timpul feudalismului dezvoltat, românii şi-au însuşit această cultură slavă de factură bizantină. De aceea mulţi din termenii pe care românii îi vor împrumuta de la sîrbi şi bulgari sînt de origine bizantină (greacă medievală).

Am arătat mai sus (V, cap. I, § 8), că, după toate probabilităţile, limba slavă bisericească a pătruns la români prin secolul al X-lea sau al XI-lea. Crearea statelor numite Ţara Românească şi Moldova, ca şi organizarea bisericii, care a avut loc după aceea în aceste două state, a dus la întărirea limbii slave bisericeşti ca limbă oficială şi religioasă la români. Numeroase texte slave bisericeşti şi de altă natură, nenumărate documente s-au scris în secolele al XIV-lea — al XVI-lea în Ţara Românească şi în Moldova, chiar şi în regiunile de peste munţi. Românii au trebuit deci să adopte ca limbă de cultură limba slavă bisericească. Caracterele acestei limbi folosite de români sînt în general mediobulgare; ea prezintă însă unele aspecte sîrbeşti şi macedonene în Muntenia şi unele aspecte ucrainene în Moldova. Această limbă era cunoscută de clasele conducătoare: voievodul, boierii, clerul, unii slujbaşi. În ea s-a scris puţina literatură cultă românească de atunci. Din această limbă, au pătruns atunci o serie de termeni religioşi, politici, economici şi culturali în limba românească. În documentele slave de la noi apar, pentru

prima oară, în scris, o mulţime de antroponime şi de toponime româneşti, într-o ortografie aproape perfect adaptată limbii noastre.

Influenţa străină cea mai slabă din această vreme este influenţa polonă. Statul polon, ajuns la graniţele Moldovei cam în vremea întemeierii acestui stat, avea relaţii cu noi şi căuta să obţină recunoaşterea ca suzeran din partea Moldovei. Totuşi, deja în secolul al XV-lea vom întîlni în documentele slavo-române din Moldova cuvinte de origine polonă.

§ 5. Influenţa greacă asupra poporului român este, după 1300, cam tot atît de slabă ca şi după 1185, cînd se înfiinţează al doilea imperiu bulgar de către Petru şi Aslan şi se consolidează statul sîrb sub Ştefan Nemanja (anul 1186). Unele evenimente de după 1300 continuă totuşi să favorizeze această influenţă, deşi influenţa directă este acum destul de slabă (cea indirectă, prin bulgari şi sîrbi continuă a fi foarte puternică). Am văzut mai sus, § 1, că, în 1359, mitropolitul grec al Vicinei devine mitropolitul Ţării Româneşti. Muntenii continuă să aibă mitropoliţi de naţionalitate greacă, pe cînd moldovenii îşi aleg mitropoliţii din rîndul clerului moldovenesc. Pînă la căderea Constantinopolului sub turci, în 1453, mitropoliţii Ungrovlahiei erau recomandaţi de patriarhie şi numiţi prin decret imperial. Legăturile religioase ale Ţării Româneşti cu Bizanţul erau foarte strînse. Aceşti ierarhi călătoreau des la Constantinopol şi aveau la noi un rol important : ei au dat prima organizare ierarhică a bisericii noastre. Biserica folosea însă limba slavă de tip mediobulgar, iar greaca pătrundea doar sporadic în cancelaria bisericească. Moldova, orientată spre miază-noapte, a intrat ceva mai tîrziu în orbita culturală a Bizanţului. Termenii *Ungrovlahia* „Vlahia de lîngă Ungaria" şi *Moldovlahia*, „Vlahia moldovenească", acesta din urmă creat după modelul celui dintîi, au fost puşi în circulaţie de Patriarhia din Constantinopol, în tot cazul de greci. Începînd din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ţările române au avut legături directe cu unele mănăstiri de la Muntele Athos, care primeau daruri de la noi sau era înzestrate cu moşii. Unii mitropoliţi munteni fuseseră egumeni la Muntele Athos. Nicodim şi Grigorie Ţamblac se formaseră în mănăstiri de la Muntele Athos. Influenţa greacă directă se exercita prin cărţi şi prin oameni de cultură, prin meseriaşi şi prin negustori[1]. Un contact permanent cu lumea bizantină mai era cu putinţă în secolul al XIV-lea, chiar al XV-lea, şi dovezile le constituie dependenţa bisericilor româneşti din cele două voievodate şi din Maramureş de patriarhia din Constantinopol (vezi M i h ă e s c u *Infl. gr.* p. 143). În biserica Sf. Nicolae din Curtea de Argeş, ridicată, desigur, pe la jumătatea secolului al XIV-lea, o construcţie în stil bizantin, alături de inscripţii slave, avem şi inscripţii greceşti. În Moldova acelei vremi (1404), „mărfurile bizantine, ca mătasea, piperul, tămîia şi vinul grecesc, veneau prin tătari" (vezi Mihăescu, *op. cit.*, p. 143). Prestigiul culturii greceşti în Moldova, pe vremea lui Alexandru cel Bun, a făcut ca numele creat de greci al Moldovei să apară şi în documentele slavoromâne din Moldova (M i h ă e s c u, *ibid.*) : *gospodinъ vъsej moldovlahij-*

---

[1] Cum spune M i h ă e s c u, *Infl. gr.*, p. 136, dacă un termen de origine greacă apare „în izvoarele bulgare sau sîrbeşti, sîntem îndreptăţiţi să presupunem că el era folosit şi în limba română, deoarece noi ne aflam în condiţii economice asemănătoare şi aveam cam aceleaşi nevoi spirituale ca şi vecinii noştri".

skoj zemli „stăpîn al întregii țări moldovlahe". Pe la 1400 se stabileau în Țara Românească greci care, ajungînd în serviciul voievozilor, se îmbogățeau (vezi M i h ă e s c u, p. 144). Flota grecească venea pînă în apele Dunării, la Chilia ; drumul din nordul Europei spre Bizanț trecea și prin Moldova și Muntenia. În Moldova apar obiecte de artă cu inscripții grecești. Pe cărțile slave scrise la noi avem și inscripții grecești (M i h ă e s c u, *ibid.*). Istoricii bizantini din secolul al XV-lea, Dukas, Critovulos, Sphrantzes, Chalkokondyles dau informații despre țările române și despre evenimentele petrecute la noi (M i h ă e s c u, p. 144—146). Mihăescu spune (p. 146) : „Documentele vremii îi pomenesc pe greci ca negustători în Țara Românească și Moldova, încă de la începutul secolului al XV-lea. Ei erau prezenți nu numai la Chilia și Cetatea Albă ('Ασπροκάστρον), ci și pe Siret sau Suceava, în drumul comercial spre Lwow și Gdansk (Danzig)". În cancelaria sîrbă se găseau scribi greci și e cu putință ca „asemenea scribi să se fi aflat și pe lîngă „voievozii noștri". „Pe vremea lui Mircea cel Bătrîn e amintit un „mare logofăt cu nume grecesc : Philos. Dar n-a existat la noi o continuitate în această privință și nici n-a putut să se înfiripeze o tradiție. (M i h ă e s c u, p. 148). Așa că, în general, influența grecească directă asupra românilor, în secolele al XIV-lea—al XVI-lea, este redusă.

Căderea Bizanțului, a Mistrei și a Trapezuntului, ultimele resturi ale împărăției bizantine, sub turci, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, nu putea avea ca urmare încetarea influenței bizantine directe asupra românilor. Mulți învățați greci au pornit atunci în pribegie, în țările europene, în special în Italia, „alții au rămas să trăiască sub noii stăpîni. Turcii au tolerat instituțiile religioase creștine" „și au respectat în general credința supușilor lor, așa încît Patriarhia, mitropoliile, episcopiile și mănăstirile" au continuat „să joace un rol însemnat în viața poporului grec. Grecii din Constantinopol [și din alte orașe] s-au dovedit mai pe urmă mijlocitori și negustori iscusiți ; ei au acumulat cu timpul averi însemnate și au ajuns un element preponderent în viața economică și culturală a împărăției turcești" (M i h ă e s c u, p. 148). Așa încît căderea ultimelor resturi ale Imperiului Bizantin sub turci n-a însemnat sfîrșitul culturii bizantine. I o r g a, *Byzance après Byzance*, p. 5, spunea (dau textul în traducerea lui Mihăescu, *op. cit.*, p. 175) : „Bizanțul ca complex de instituții, ca sistem politic, ca formație religoasă și ca tip de civilizație, cuprinzînd moșternirea intelectuală elenică, dreptul roman, religia ortodoxă și tot ceea ce provoca și întreținea el în materie de artă, n-a dispărut, nu putea să dispară, prin cucerirea succesivă a celor trei capitale ale sale, în secolul al XV-lea : Constantinopolul, Mistra, Trapezunt". Această vastă și multilaterală moștenire o întîlnim sub diferite forme pînă la începutul secolului al XIX-lea. Turcii înșiși își însușiseră anumite aspecte ale culturii bizantine cu mult înainte de secolul al XV-lea și, o dată cu ea, și o parte din terminologia bizantină, iar, după cucerirea Constantinopolului, asimilarea anumitor aspecte ale culturii grecești a continuat „cu și mai multă rîvnă". Cum spune L e v č e n k o, *Očerki po istorii russko-vizantijskich otnošenij*, Moscova, 1956, p. 297 (după M i h ă e s c u, p. 175, de la care luăm și traducerea) : „Cu toate că Bizanțul pierise ca stat independent, civilizația bizantină continua să exercite o mare influență asupra tuturor popoarelor din Europa răsăriteană. Această înrîurire s-a manifestat multă vreme la turci

şi greci, la sîrbi şi bulgari, la armeni şi georgieni, la români şi ruşi". „Legăturile cu Bizanţul, spune Mihăescu, p. 175, au avut loc prin refugiaţi, prin mijlocirea Patriarhiei şi a clerului, prin reprezentanţii mănăstirilor de la Athos şi din alte centre, prin negustori şi, în sfîrşit, prin domnii de origine grecească din epoca fanariotă". Mihăescu spune, *op. cit.*, p. 175, că „în ţările române se găseau relativ puţini refugiaţi de origine bizantină. Începînd de pe la mijlocul secolului al XVI-lea, pretendenţii la tronurile Moldovei şi Munteniei se duceau des în capitala imperiului [turc] sau aşteptau multă vreme în locuri de exil, din orient, momentul de a fi instalaţi ca domni : ei aveau prilejul să cunoască civilizaţia bizantină şi erau impregnaţi de tradiţia ei". În limba noastră, elenismele au început a pătrunde şi prin turci.

§ 6. Probabil, aşa cum a admis G. Murnu, *Istoria românilor din Pind, Vlahia Mare*, p. 228–230, urmat apoi de alţi cercetători (vezi G. Ivănescu, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, p. 167–168), unii români din Balcani s-au mutat, în secolul al XIII-lea, al XIV-lea sau al XV-lea, în nordul Dunării. Românii care rămîn pe loc sînt asimilaţi de bulgari, transmiţîndu-le totuşi acestora multe toponimice, printre care, poate, şi oronimul *Murgaš*. La fel se întîmplă şi cu românii de pe teritoriul sîrbocroat. Unii, foarte puţini, vor emigra în Banat şi Haţeg (vezi mai jos, cap. II, §5) ; cei care rămîn acolo vor fi, cu puţine excepţii, asimilaţi de sîrbi, nu fără a lăsa urme toponimice importante : *Durmitor, Visitor, Stari-Vlah, Romanija*. În secolul al XVI-lea, termenul *vlah* nu mai are în Serbia sensul „român", ci pe acela de „păstor" sau „chirigiu" (cf. S. Puşcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 8–11), ceea ce înseamnă că mai toţi românii din Serbia se desnaţionalizaseră.

Aşadar, chiar cînd au întemeiat un stat, Imperiul româno-bulgar, românii din Bulgaria n-au putut da un caracter românesc acestui stat, şi, cu vremea, numărul lor s-a redus pînă la dispariţie, fiind asimilaţi de bulgari sau migrînd la nordul Dunării. La fel s-au petrecut lucrurile cu vlahii din Serbia medievală şi din Dalmaţia medievală. Numai macedoromânii au fost destul de numeroşi ca să poată rezista asimilării totale de către greci şi de către macedoneni. Dar relativa lor autonomie în cadrul Imperiului Bizantin şi apoi al celui turc nu putea duce la întrebuinţarea limbii lor ca limbă scrisă, întrucît ei nu aveau o viaţă culturală superioară celei populare. Neavînd o limbă de cultură proprie, ei trebuiau să se servească de limba greacă (bizantină), după cum, înainte, românii din Bulgaria, ajunşi la conducerea unui stat, se folosiseră de vechea slavă bisericească ca limbă de stat şi de cultură. Românii din sudul Dunării erau o minoritate faţă de bulgari, sîrbi sau greci şi nu puteau să creeze un stat naţional. În afară de aceasta, ei reprezentau o categorie socială pe care nu se putea întemeia un stat : în această epocă ei erau păstori. Poporul român nu putea avea un viitor decît acolo unde el locuia în majoritate un teritoriu întins, adică acolo unde el avea o bază teritorială proprie, deci numai la nordul Dunării. De altfel, aici, românii erau mai ales agricultori. Dar numai agricultorii nu se deznaţionalizează uşor ; şi dacă, dintre românii suddunăreni, macedoromânii au rezistat cel mai mult deznaţionalizării, păstrîndu-se ca un grup destul de numeros şi de masiv pînă în vremea noastră, aceasta se explică prin faptul că ei au locuit mai ales într-o regiune muntoasă, evitată de greci şi chiar de slavi. Dar, fără regiunile vecine, această regiune nu putea constitui o bază pentru crearea unui stat.

§ 7. În această perioadă au pătruns în țările române țiganii, o populație de origine indiană, care locuia de mult în Imperiul bizantin, iar mai tîrziu și în Bulgaria și Serbia și în alte țări din sudul Europei. Vorbind despre migrațiile unor români suddunăreni la nordul Dunării, în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 33, am afirmat: „În Țara Românească coloniștii se recrutau și dintre bulgari. Acest lucru rezultă din izvoarele istorice. W a w r i n *(La campagne des croisés sur le Danube)*, vorbește despre stabilirea în Țara Românească, cu voia voievodului Vlad Dracul, a 12.000 de „creștini bulgari", fugiți din sudul Dunării, din cauza năvălirii turcești. Cum remarcă P. P. P a n a i t e s c u *(Mircea cel Bătrîn*, p. 66, de unde am luat informația de mai sus), acest proces trebuie să se fi petrecut și mai înainte de Vlad Dracul. Este de presupus că, printre acești bulgari, „erau și români suddunăreni". Eu invocam, pentru această ultimă presupunere, cazul românilor din Șcheii Brașovului. De fapt, admițînd că acei „bulgari despre'' care vorbea Wawrin au fost români, reluam părerea lui Ilie M i n e a, exprimată într-o ședință a Institutului de istorie națională din Iași, din 1943, în legătură cu ce spuneam eu despre migrațiile meglenoromâne la nordul Dunării. Afirmația însă că acești „creștini bulgari" ar fi fost măcar în parte români nu poate corespunde realităților; ei n-au fost nici bulgari, cum se pare că îi considerau ceilalți istorici ai noștri, afară de Minea. Wawrin spunea (ediția Iorga, în *Buletinul Comisiei istorice a românilor*, VI, București, 1927, p. 136) despre acești bulgari: „si disoient ceulz quy les veyrent que c'estoient telz genz comme sont Egiptiens"; de aceea mă asociez părerii lui N. G r i g o r a ș, *Anuarul Institutului de istorie și arheologie* „A. D. Xenopol", IV, 1967, p. 34-35 (în cadrul articolului *Robia în Moldova* (I, p. 31—79), că avem a face cu țigani. În felul acesta s-ar lămuri și apariția țiganilor în țările noastre. Se pare că ei au locuit la început numai în Țara Românească și că pe urmă, ca prinși de război au fost aduși și în Moldova. Cronica germană a lui Ștefan cel Mare spune că acest voievod a adus mulți țigani din Țara Românească, după expedițiile făcute acolo. Dar din informația dată de Wawrin în chestiunea noastră putem conclude că în secolul al XV-lea, creștinii din Bulgaria și deci și românii, părăseau această țară, din cauza cuceririi turce, pentru a se așeza în Țara Românească și în sudul Ardealului.

§ 8. În urma celor spuse în § 6, rezultă că, începînd cu secolul al XIII-lea și mai ales cu secolul al XIV-lea, istoria poporului român se petrece aproape exclusiv în nordul Dunării; începînd din acest secol românii din sudul Dunării vor duce o existență precară, lipsită de manifestări politice și culturale mai înalte. Înființarea unor state feudale românești, la nordul Dunării, constituie un mare progres pentru poporul român. Aceste state au dat o bază teritorială solidă poporului nostru și au ajutat dezvoltarea unei economii și unei culturi superioare. Pentru timpurile ulterioare secolului al XIII-lea, și mai ales al XVI-lea, vom distinge și vom caracteriza fazele dezvoltării poporului român și a limbii române ținînd seamă numai de românii din nordul Dunării. Dar în epocile care se stabilesc astfel se pot integra și faptele istorice și lingvistice petrecute la românii suddunăreni. Unele analogii în dezvoltarea istorică a țărilor din Peninsula Balcanică și a țărilor din nordul Dunării permit încadrarea în aceste epoci a faptelor istorice și lingvistice petrecute la românii suddunăreni, fără o împărțire arbitrară a lor

pe epoci. Dezvoltarea izolată a faptelor de limbă suddunărene are loc probabil numai începînd din secolul al XVI-lea.

Apariţia unei limbi scrise, adică a unei limbi literare româneşti, constituie un mare eveniment în dezvoltarea limbii noastre. Nu putem însă începe o epocă nouă cu acest eveniment, cum au făcut Ovid D e n s u s i a n u, *Histoire*, II, Al. R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, şi autorii operei colective, *Istoria limbii române*, căci acest eveniment este urmarea unor evenimente sociale, anume crearea regimului feudal de apogeu, crearea statelor feudale româneşti, evenimente care se situează cu un secol şi ceva mai înainte. Dealtfel numeroase cuvinte româneşti pătrund în documentele slave de la noi, deci înainte de apariţia limbii române literare, după cum în documentele latine din Ardeal apar multe numiri româneşti, începînd cu secolul al XI-lea. Dar instaurarea regimului feudal a avut şi alte urmări asupra dezvoltării limbii române : trecerea românilor sau a statelor în care se găsesc ei, la feudalismul dezvoltat, duce la împrumutarea şi crearea a numeroşi termeni referitori la structura socială feudală dezvoltată, inexistenţi mai înainte în limbă ; tot acum se produce amestecul cu populaţii de alt neam de pe teritoriul românesc, ceea ce are ca urmare apariţia unor schimbări fonetice ale graiurilor populare norddunărene) ; aceste schimbări vor da dialectelor norddunărene şi chiar unora din cele suddunărene actualul lor aspect fonetic şi pot fi considerate ca începutul unei noi epoci în dezvoltarea limbii noastre. Pe de altă parte, instaurarea regimului feudal sau năvălirea turcă provoacă o serie de migraţii ale diferitelor ramuri ale românilor ; migraţiile de care este vorba duc la un amestec al dialectelor, amestec început, se pare, ceva mai înainte. În epoca pe care o studiem acum se produce separarea definitivă a românilor din sudul Dunării de cei din nordul fluviului. Unele migraţii româneşti spre nord, deznaţionalizarea multor români din sudul Dunării şi crearea unor state diverse cu graniţa pe Dunăre duc la acest lucru. Începînd din secolul al XIV-lea, orice dezvoltare comună a dacoromânilor cu vreun grup românesc din sudul Dunării este exclusă. Numai macedoromânii mai au, se pare, unele schimbări lingvistice comune cu meglenoromânii şi chiar cu morlacii.

CAPITOLUL II

DEPLASĂRI ALE UNOR ROMÂNI ÎNTRE SECOLELE AL XIV-LEA ŞI AL XVI-LEA ŞI EFECTELE LOR ASUPRA LIMBII

§ 1. Instaurarea noii ordini feudale în Ungaria, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi în secolul al XIV-lea, fenomen despre care am vorbit mai sus, la V, cap. II, § 2, şi aici, cap. I, § 3, a avut ca urmare un amestec al dialectelor de peste munţi. Deja în *Probl. cap.*, p. 85, am susţinut că pe teritoriul muntenesc din sudul Ardealului s-au stabilit români rotacizanţi[1]. Într-adevăr, regiunea pomenită prezintă azi palatalizarea labialelor sub aceleaşi forme ca şi în părţile de nord ale Ardealului sau cu forme înrudite : *pk*, *pť*, *ť* pentru *p*, şi forma *-uli* a articolului definit (enclitic) masculin de genitiv şi dativ, întocmai ca în unele regiuni de la nord de Mureş. Forme ca *vịezune*, din fostele judeţe Alba, Tîrnava Mică, Tîrnava Mare şi Făgăraş, au fost considerate de Puşcariu ca o probă că şi acolo s-a produs rotacismul ; ele trebuie socotite ca aduse de aceiaşi emigranţi (*vịezune* este o falsă regresiune a lui *viezure*, falsă regresiune care nu era posibilă decît la nişte rotacizanţi)[2]. Şi în regiunea Sibiului avem emigranţi din regiunea rotacizantă. În *op. cit.*, p. 118, am arătat că un document din 1601—1602, scris la Sălişte (vezi Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 15—16), prezintă *i Pria*, *i Prăia* şi *i Neacşă* (dative), iar altul, din 1628, din Săcel (Sibiu) (*ibid.*, p. 16—17), prezintă *Pătru al Gîrce* (nu *Gărce* cum e transcris acolo), deci nişte forme caracteristice textelor rotacizante şi chiar graiurilor populare de azi, din fosta regiune rotacizantă. De altfel graiul din Sălişte (vezi Weigand, *Linguisticher Atlas*, harta 22, şi *ALR*, I, harta 57, localităţile 131, Răhău, jud. Alba, şi 129, Aciliu, jud. Sibiu) prezintă şi azi forma rotacizantă *gerunke*[3]. Asemenea migraţii au avut loc în secolul al XIII-lea, dar, mai probabil, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, cel mai tîrziu, al XVI-lea (documentele de la începutul secolului al XVII-lea o dovedesc).

---

[1] Mai înainte, Ernst Gamillscheg, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, p. 191—194, admisese că graiurile din Ţara Oltului (fostul judeţ Făgăraş), sînt originare din Munţii Apuseni.

[2] Chiar graiul ardelean dintre Rodna şi linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului a fost invadat de cel rotacizant. Forma *viezune* se găseşte şi acolo.

[3] Graiul din Jina, studiat de D. Şandru şi F. Brînzeu, *Printre ciobanii din Jina*, (*GS*, V şi VI), se dovedeşte a fi, după particularităţile sale (*ḑuă*, *astară*, *gerunke*, *ci arụ „ei au“* etc.), tot un grai rotacizant migrat mai la sud.

§ 2. Desigur, un proces asemănător cu cel petrecut în Ardeal în secolul al XIV-lea, de întemeiere de sate noi, s-a petrecut în Țara Românească și în Moldova în secolele al XIV-lea și al XV-lea. Deja V. C o s t ă c h e l, *Le bénéfice en Moldavie*, în *Revue historique du Sud-est Européen*, XXIII, p. 122, a arătat că, „începînd din prima jumătate a secolului al XV-lea, boierii [moldoveni] desfășoară o activitate colonizatoare destul de remarcabilă". Autoarea se întemeiază pe unele documente din care rezultă că Alexandru cel Bun a dat unor boieri dreptul de a întemeia sate (unuia 23 de sate, altuia 4 sate, altuia un număr neprecizat de sate). Lucrul este admis și de P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 43, care nu trimite însă la documente, precum și în *Mircea cel Bătrîn*, p. 60, unde se spune că opera de colonizare prin deștelenirea unor codri a durat, mai ales pentru părțile de răsărit ale Moldovei, pînă pe la 1550. Din documentele care ni s-au păstrat nu se poate trage concluzia că acest proces s-a petrecut și în Țara Românească. P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 42—43, plecînd de la faptul că, în Oltenia și Muntenia, domnii n-au donat moșii boierilor, susține că acolo nu se aflau la îndemîna domnului locuri libere „pentru colonizări", că boierii erau toți mai vechi decît domnia. Dar dacă boierii erau mai vechi decît întemeierea țării, acesta nu însemnează că n-au putut avea loc colonizări pe moșiile lor. Încadrarea țărilor noastre în economia europeană de schimb, din veacul al XIV-lea și următoarele, trebuia să-i ducă și pe boierii munteni la întemeierea unor sate noi. Probabil, trebuie să se distingă între faptul că domnii țării dădeau sau nu moșii boierilor și faptul că boierii înșiși întemeiau sate pe moșiile lor. Este evident că Țara Românească nu putea face excepție la un proces istoric general european. De altfel, în lucrarea sa, *Mircea cel Bătrîn*, p. 59—60, Panaitescu admite și pentru Țara Românească același proces de creștere a populației prin colonizări, dar îl socoate anterior celui din Moldova, plasîndu-l în secolul al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea. Cred că nu putem considera încheiat procesul de colonizare la aceste date, deoarece, cum vom vedea mai jos, migrații din Ardeal, Crișana și Maramureș în Țara Românească și Moldova au avut loc și în secolele următoare[1]. Dealtfel pentru Țara Românească de pe vremea lui Vlad Dracul cronicarul francez W a w r i n spunea (vezi ediția Iorga în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, VI, București, 1927, p. 136) că voievodul muntean „avoit un grant et spacieux pays, mal peoplé en aulcunes marches[2].

---

[1] Că acest proces de colonizare nu s-a terminat în Muntenia pe la 1450, rezultă și din următoarele fapte, relevate de C. G i u r e s c u, *Vechimea rumâniei în Țara românească și legătura lui Mihai Viteazul*, p. 12—13, cu alt scop decît cel pe care-l urmărim noi. La 4 iunie 1495, Radu cel Mare împuternicește pe călugării de la Snagov „să adune vecinii pe moșia lor Popeștii, oricîți ar fi și cîți s-ar afla, și să fie slobozi în patru ani de toate slujbele și dăjdiile mari și mici". La 27 martie 1505, același voievod împuternicește mănăstirea Tismana să facă la fel pe moșia Topești. La 10 iulie 1511, Vlad Vodă dă un privilegiu asemănător jupanului Nichifor pentru satul Rogozești. Alte privilegii identice au acordat Vlad cel Înecat mănăstirii Tismana la 18 septembrie 1531 și Vlad Vintilă la 19 martie 1533. Este evident că, dacă nu avem a face cu înființarea de sate noi, deși chiar acest lucru este posibil, avem a face cel puțin cu mărirea celor existente.

[2] Cronica a fost dictată de Walerand de Wawrin, șeful cruciadei din Balcani, din epoca lui Vlad Dracul, unchiului său Jean. Informațiile sînt deci de la cineva care a cunoscut foarte bine pe români.

De unde se recrutau însă locuitorii satelor nou înființate, locuitori care rămîneau liberi, adică aveau dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta? Precum arată limba, Ardealul, Crișana și Maramureșul au fost un rezervoriu de oameni și pentru colonizările din Țara Românească și Moldova. Am arătat cu altă ocazie (vezi *Probl. cap.*, p. 170—173 și 203—207) că o mulțime de graiuri din Țara Românească și Moldova trebuie considerate la origine ca ardelene. Faptul nu poate să mire. Cum am văzut mai sus (cap. I, § 3), situația economică și religioasă a românilor din Ardeal s-a agravat mult în secolul al XIV-lea; o parte din populația românească de acolo era tentată să părăsească Ardealul. Și dacă, pentru secolul al XIV-lea, lipsesc informații documentare despre migrația unor români ardeleni în Țara Românească și Moldova, avem unele pentru secolele al XV-lea și al XVI-lea (vezi Ștefan M e t e ș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XIX*, București, 1971, p. 102—107). Nu e, desigur, o întîmplare că fenomenele tipic ardelene se găsesc mai ales în regiunile în care nu există răzeși sau moșneni sau există foarte puțini și că lipsesc aproape cu totul acolo unde avem mase compacte de moșneni sau răzeși. Acest lucru, asupra căruia n-am atras atenția în lucrarea citată, rezultă din faptele ce urmează.

§ 3. Moldova nu are un grai unitar. Atît din punct de vedere fonetic, cît și din punct de vedere lexical, iar, la o analiză mai amănunțită, și din punct de vedere morfotic și sintactic, trebuie să distingem între graiurile moldovenești de nord și cele de sud. Întîia oară a atras atenția asupra acestei dualități a dialectului moldovenesc Iorgu I o r d a n în *Arhiva*, XXVIII (1921), p. 186 și urm., și în *Rumänische Toponomastik*, II. und III. Teil, p. 231 și 232. Iordan limita graiul moldovenesc de sud la fostele județe Putna, Tecuci, Covurlui și la părțile de sud la ale fostelor județe Tutova și Bacău, deși invoca fapte ca palatalizarea labialelor *f* și *v* în *χ́* și *γ́*, care au o arie mai vastă, și considera acest grai ca influențat de cel muntenesc, cu care, într-adevăr, prezintă multe asemănări. Adevăratul grai moldovenesc rămînea să fie reprezentat deci, pentru învățătul moldovean, de graiul din Moldova centrală și de nord. Dar, aria de sud a dialectului moldovenesc se întinde pînă la Vaslui; și pe de altă parte, nu toate asemănările graiului din Moldova de sud cu cel muntean se explică prin influența acestuia din urmă. Graiurile din Moldova de sud sînt, măcar în unele privințe, tocmai graiurile moldovenești cele mai vechi și mai pure, iar graiurile din Moldova de nord se prezintă ca niște graiuri ardelenești mai mult sau mai puțin moldovenizate din punct de vedere fonetic. Cele două subdialecte moldovenești corespund în genere celor două arii ale palatalizării lui *f* și *v*: una cu *χ́* și *γ́*, care cuprinde fostele județe Bacău, Putna, Tecuci, Covurlui, Tutova, Fălciu (fără partea de nord), iar, din R. S. S. Mold. și Ucr., fostele județe Cahul și Ismail, și alta, cu *ś* și *ź*, care cuprinde restul teritoriului de grai moldovenesc. Totuși în Bucovina și nordul Moldovei se găsesc și regiuni cu *χ́* și *γ́*, deci cu fapte de limbă moldovenești străvechi. În aria de nord, unele substantive masculine au la plural un nominativ în *-î* (*munțî, dînșî* etc.), în loc de *-îį*, cum e în aria de sud. Acest *-î* presupune un mai vechi *-i*, provenit din *-iį* și care apare, în unele cazuri, și azi acolo: *domni* pentru *domniį*. La fel stau lucrurile și cu terminațiile de singular feminin genitiv și dativ *-îį* și *-iį*: *casîį* și *fetiį* nu se găsesc la nord, unde avem *casî* și *feti*. Regiunea de la nord (inclusiv Bu-

covina) are de asemenea forme ca *šindură că, šindri cî, šindrilea cî, šindrî cî, šindre că, ẋindură că* „fiindcă", care cuprind în ele un gerundiu *fiindură*, în *-ură*, comparabil cu gerundiul meglenoromân în *-ura, -ăra, urlea*; pe cînd Moldova de sud are *fiindcă*, care cuprinde gerundiul dacoromân *fiind* (vezi pentru acest ultim fenomen, *Probl. cap.*, p. 346—347). La Miorcani (jud. Botoşani) (comunicare orală a lui Ştefan Giosu) avem *sî šibî*, „să fie", ca în macedoromân. Regiunea de sud se caracterizează, de asemenea, prin forme ca *acù* „acum" *(< acum), tot, aşa*; regiunea de la nord se caracterizează prin *amù (< acmù + amù), tăt, aşă*. Regiunea de sud are *o-nγiet* „a înviat" (deci verbul este de conjugarea I-a), pe cînd regiunea de nord are, cel puţin în unele locuri, ca de exemplu în satul Hărpăşeşti, comuna Popeşti, judeţul Iaşi (la est de Tîrgul Frumos), *o-nẑis* „a înviat" (deci verbul este de conjugarea a III-a, ca în Maramureş, Crişana, Ardeal şi în limba veche, care are o bază maramureşeană şi ardeleană. Regiunea de la sud are *roabă*, de origine săsească veche, cea de la nord are *tărăboanţă*, ce origine maghiară etc.

Plecînd chiar numai de la faptele lingvistice, se poate deduce că aria de nord cuprinde fapte de limbă venite mai tîrziu din Ardeal. Acolo, palatalizarea labialelor *f* şi *v* se prezintă astfel: *χ* şi *γ, ǵ* (<*γ*) sau *ď* (<*ǵ*) în sudul Ardealului, fostele judeţe Alba, Turda (partea de est), Cluj (partea de vest), Sălaj şi Sătmar, iar *ŝ* şi *ẑ* în restul teritoriului ardelenesc propriu-zis, adică fără Maramureş, Crişana şi Ţara Moţilor. Sunetele *ŝ* şi *ẑ* s-au născut din *χ* şi *γ*. Fenomenul acesta este deci mai nou decît palatalizarea labialelor şi trebuie separat de ea. El este atestat deja în secolul al XV-lea, cînd apare în documente *Saracin (< Serafim)* (vezi I. M i h a l y, *Diplome maramureşene*; iau informaţia din P. P a n a i t e s c u, *Interpretări româneşti*, p. 55) şi *Jicov (< Vicov)*. Numele din urmă nu este însă o dovadă sigură în sprijinul teoriei noastre. Dacă M. C o s t ă c h e s c u, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 443, afirmă cu drept cuvînt că grafia *Jicov* dintr-un document din 1436 ascunde pronunţia *ẑikov*, a satului numit oficial *Vicov* (fostul judeţ Rădăuţi), nu putem spune cu siguranţă că forma *vicov* este cea mai veche (etimologia dată de C o s t ă c h e s c u, v. sl. *vigŭ* „bucată dintr-o stofă", pare foarte puţin probabilă). Dar faptul că cele două arii ale palatalizării lui *f* şi *v* sînt de forma unor fîşii ne împiedică să admitem că prefacerea lui *χ* şi *γ* în *ŝ* şi *ẑ* s-a petrecut în mod independent în toate regiunile unde găsim *ŝ* şi *ẑ*.

Dacă pe la anul 1000 s-a produs în Ardeal şi Moldova palatalizarea labialelor de forma *χ* şi *γ*, migraţiile din Ardeal în Moldova, din epoca întemeierii Principatelor, au adus palatalizarea de forma *ŝ* şi *ẑ* (în sudul Ardealului, palatalizarea de forma *χ* şi *ǵ* sau *ď* trrebuie socotită ca originară din regiunea Munţilor Apuseni, căci, după cum am văzut anterior, graiul din Ţara Oltului continuă pe cel rotacizant din Munţii Apuseni). De altfel şi celelalte fapte invocate în sprijinul dualismului lingvistic moldovenesc se regăsesc în Ardeal. Astfel, la sud de Mureş, în Ardeal, avem *-iį, -îį, acum, aşà, tot*, pe cînd la nord de Mureş *-i, -î, amu, aşè (aşę* etc.), *tăt*. Faptul că ariile inovatoare, ca cele ale lui *-i, tăt* etc. sînt prea lungi nu ne obligă să admitem că migrarea a avut loc de pe un spaţiu mai restrîns. Că însă în Moldova de nord avem graiuri aduse de emigranţi din Ardeal, rezultă din faptul că graiurile de acolo posedă ungurisme care lipsesc în Moldova de sud: *tărăboanţă, tîrnaţ* „cerdac".

De altfel, migrațiile de români ardeleni în Moldova sînt dovedite și de faptul că, în unele puncte din această provincie, graiul rotacizant este atestat deja în perioada de după întemeiere și că există pe alocurea și azi, în slabe rămășițe. Rotacismul apare în documentele moldovenești în prima jumătate a secolului al XV-lea, în toponimicele *Geamăru* sau *Geamără* și *Fîntăreali*; vezi lista completă a toponimicelor și antroponimicelor cu rotacism la M a c r e a, *Dacor.*, VII, p. 184—186); trebuie deci să admitem că chiar în secolul al XV-lea au avut loc migrațiile unor rotacizanți în Moldova. O migrație de rotacizanți a avut loc mai înainte de 1600 și în Bucovina, căci acolo se scria rotacizant pe la 1570—1600.

Aceste migrații ardelene în Moldova mai sînt dovedite și de numele de persoane maghiare sau latine cu pronunție maghiară, pe care le întîlnim în documentele moldovenești și primele secole după întemeierea țării, de exemplu *Fęaer* „Albu", întemeietorul satul Ferești, jud. Vaslui (vezi C o s t ă c h e s c u, *op. cit.*, I, p. 31 și 33), *Tamaș* (< *Thomas* ,în pronunție maghiară: *Tǫmaș*) (*ibid.* p. 103) (un *Tamaș* este întemeietorul satelor *Tamașul*, *Tămășești*, *Tămășeni*, *Timișești*, — cazurile sînt extrem de numeroase; eu am dat numai cîteva exemple —, sau chiar numiri de sate care arată originea ardeleană a locuitorilor, ca *Sălăjani*, dintr-un document din epoca lui Ștefan cel Mare (sat în fostul județ Fălciu, de care are cunoștință și N. D r ă g a n u, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933, p. 597, fără să ne spună că apare în documentele secolului al XV-lea; învățatul clujean arătase că populația satului era originară din fostul județ Sălaj).

Migrații din Ardeal vor avea loc și mai tîrziu, după veacul al XVI-lea, și tot numai în nordul Moldovei. Dar despre ele vom vorbi la VII, cap. 2, § 1—2. Aici trebuie să spunem că, dacă graiul tipic moldovenesc, adică fără ingrediente ardelene, apare mai ales în sudul Moldovei, aceasta stă în legătură cu faptul că acolo avem răzeși și că, în mod firesc, ei nu-și înstrăinau moșiile și nici nu aveau nevoie de mînă de lucru străină. Moșiile boierilor erau mai ales la nord, și numai acolo se întemeiau sate cu veniți din altă parte, care capătau situația de vecini[1].

---

[1] Cel dintîi care, pe baza unor asemănări de cuvinte și forme gramaticale — adesea chiar cele invocate de noi — a vorbit de astfel de migrații din Ardeal în Moldova, ce au adus la estul Carpaților grai ardelenesc, este M. S a d o v e a n u, *Viața românească*, anul XXII, 1930, nr. 4 și 5 (April și Mai), articolul *Pe o ediție nouă a lui Creangă* (vezi și *Anii de ucenicie*, București, f. a., p. 8: „Cercetînd pe contimporanii mei la Mureș și la Bihor după 1920, am regăsit ... înfățișeri și grai din Moldova de sus"). După aceea a susținut, cu fapte lexicale, că unii moldoveni, alții decît bucovinenii, care au venit recent din Ardeal, sînt la origine ardeleni, Ernst G a m i l l s c h e g, *Randbemerkungen zum Rumänischen Sprachatlas*, Berlin, 1941 (*Abhandlungen der Preuss. Akademie der Wissenschaften*, Jahrg. 1941, *Phil. -hist. Klasse*, nr. 7) și *Rumänische Geschichte und Kultur im Spiegel des neuen Sprachatlas*, București, 1943. Dar acest cercetător a crezut că faptele venite de peste munți se explică prin înființarea principatului moldovenesc al lui Dragoș de către unguri, la jumătatea secolului al XIV-lea. Este evident că o asemenea explicație nu se poate admite, întrucît migrarea lui Dragoș dincoace de munți nu e nici singura și nici cea mai importantă migrație de români ardeleni în Moldova. Ea constituie însă, probabil, prima migrație de acest fel. Adaug că Dan Bădărău mi-a atras atenția, acum trei decenii, asupra faptului că ceangăii și alți unguri s-au putut stabili și ei în Moldova tot pentru că, pe moșiile boierilor de aici, viața le era mai ușoară decît în Ardeal.

Fireşte, în Moldova, vecinii nu s-au recrutat numai dintre ardeleni. După cum se ştie din cronici, unii dintre ei erau la origine, ucraineni, aduşi aici cu de-a silea, în urma expediţiilor de răzbunare faţă de regii poloni a domnilor moldoveni.

Cum era firesc, veniţii ucraineni au acceptat graiul românesc din jurul lor, adică un grai în mare măsură ardelenesc, al vecinilor de origine ardeleană. Totuşi, unii dintre ei şi-au păstrat pînă astăzi graiul ucrainean, care se vorbeşte în cîteva sate din fostele judeţe Dorohoi şi Botoşani.

§ 4. În *Probl. cap.*, p. 203—207, am dovedit, după alţii, că au avut loc şi migraţii din regiunile de peste munţi (Crişana, Ardealul de la nord de linia Alba-Iulia — Miercurea-Ciucului) în Ţara Românească. Desigur, ele au început în epoca întemeierii Principatelor. Trebuie să admitem că forme ca : *bătîrn*, din judeţele Vîlcea şi Dolj, se explică prin migraţii din Ardeal, anume din regiunea Munţilor Apuseni, căci şi acolo avem o arie *bătîrn*. Aceeaşi migraţie explică, desigur, şi pe *ărịám*, *ărịáị* etc., căci, cum deja am spus-o, în Munţii Apuseni există *arẹám* etc. Aceste migraţii din Ardeal în Ţara Românească, ca dealtfel şi cele în Moldova, explică unele din macedoromânismele care se găsesc în Ţara Românească (chiar cazurile de mai sus ; în ce priveşte formele *ărẹám*, *ărẹáị* etc., vezi G. I v ă n e s c u, *BIFR*, IX, p. 175—177). Deja Gamillscheg, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, p. 191, a susţinut că formele *sclab*, *sclănină* etc., cu *c* epentetic între *s* şi *l*, care se găsesc şi la macedoromânii de pe muntele Olimp şi în Ţara Moţilor, au fost aduse în Oltenia printr-o migrare din Ardeal. În *Probl. cap.* p. 205, relevam eu însumi ca un macedoromânism (care nu e şi meglenoromânism) pentru comuna Ceacu, fostul judeţ Ialomiţa, derivatul *a sfulgera* < cf. macedor. *sfulḑirare)*, care caracterizează şi graiul bănăţean (vezi mai sus, IV, cap. II, § 12). De altfel toată aria *dipă, dăpă, dîpă* „după", din regiunea de est a Munteniei, trebuie explicată printr-o migrare din Ardeal. Forma *dipă* „după" se găseşte şi în Bucovina (am auzit-o în Hurjueni, fostul judeţ Rădăuţi), iar forma *dipi*, în satul Floreşti, cum Hurueşti, fostul judeţ Tecuci, actualmente, jud. Bacău, informator V. Adăscăliţei), şi în însuşi oraşul Tecuci (informator Iorgu Iordan), precum şi în alte părţi ale Moldovei de sud). În toate aceste regiuni, ea nu se poate concepe decît ca un fapt adus de emigranţi din Ardeal, eventual şi din Crişana — moldovenii autentici au *după*, — ceea ce ne obligă să admitem aceeaşi origine şi pentru răsăritul Munteniei. Aceste forme caracterizează unele graiuri ardelene şi crişene şi constituie unul din faptele comune cu graiurile din sudul Dunării.

§ 5. În perioada dintre întemeierea Munteniei şi mijlocul secolului al XVI-lea au continuat, desigur, mutările unor români din Bulgaria în Oltenia, Muntenia, eventual şi sudul Ardealului. Unele din aceste mutări (anume cea a românilor din Şcheii Braşovului, veniţi la sfîrşitul secolului al XIV-lea din Bulgaria) sînt atestate istoric. Foarte probabil în această perioadă a avut loc şi deplasarea spre sud, pe teritoriul locuit de macedoromâni, a acelui grup de români de la vest de Crişana, care se caracteriza prin pronunţările *sclab*, *sclugă*, *iescle* etc. şi printr-o serie de particularităţi morfotice de tip dacoromân (vezi mai sus, IV, cap. II, § 11 şi 14), dar probabil şi prin fenomene proprii, ca formarea conjunctivului cu *şi* în loc de *să*. Ei s-au stabilit atunci sau mai tîrziu (lucrul nu poate fi precizat) pe muntele Olimp. Timpul mi-

graţiei lor este dedus de noi din faptul ei n-au participat la prefacerea africatelor *č* şi *ğ* urmate de *ea, e* şi *i* în *ţ* şi *d*, fenomen caracteristic macedoromânilor şi meglenoromânilor şi care, după cît se pare, s-a realizat în această epocă. Nu putem da dreptate lui Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, care afirmă, (p. 25) că graiul lor prezintă asemănări cu graiul din Pind şi (p. 196) că „Aşezările din Olimp îşi au originea în sud..." Ni se pare că aproximativ în aceeaşi perioadă s-au stabilit în Pind, la Samarina, şi nişte dacoromâni care transformaseră pe *t́e* neaccentuat în *ḱe*. Originea dacoromână a macedoromânilor din Samarina a fost văzută de Ov. Densusianu, *Histoire*, I, p. 337, care pleacă de la fapte relevate de Weigand, *Die Aromunen*, II, p. 359, şi nu face vreo ipoteză asupra timpului migrării; Weigand dădea informaţia că în Samarina se pronunţă *fraḱe* (< *frate*) şi *punǵe* (< *punte*), dar făcea greşala de a crede că pronunţarea aceasta caracterizează Banatul; Densusianu reia compararea greşită cu graiul bănăţean, lăsînd să se subînţeleagă că macedoromânii în discuţie sînt originari din Banat. Această explicaţie poate fi acceptată cu o singură condiţie: dacă presupunem că macedoromânii din Samarina au plecat din Banat cînd *t* şi *d* urmaţi de *e, i* încă nu se africatizaseră şi sunau muiat: *t́, d́*. Nouă ni se pare mai plauzibilă ipozteza că aceşti, macedoromâni sînt originari din Crişana, unde *te* a devenit *t́e*, dar şi *ḱe*. Faptul că, spre deosebire de toţi macedoromânii din jur (vezi Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 463), macedoromânii din Samarina posedă imperfectul dacoromân în *-asim, -usim, -isim* (*adrasim, căḍusim, vinisim* etc.), care, este drept, a existat şi la românii din Albania (se găseşte în *Codex Dimonie*, cf. *ibid.*), ne arată că ei sînt într-adevăr veniţi din altă parte şi că pot fi dacoromâni. Originea dacoromână a acestor macedoromâni este dovedită de faptul că în graiul lor apar frecvent („öfter") africatele *č* şi *ğ* provenite din lat. *c* şi *g* urmaţi de *e* şi *i*. Constatarea a fost făcută de Weigand, *ibid.*, care însă se îndoia de veracitatea textelor din Samarina: ele îi fuseseră înmînate de doi învăţători din localitatea respectivă, Covatti şi Anastas Popa Ioan, şi Weigand înclina să creadă că aceştia au introdus în ele pronunţia dacoromână, pentru a i le face mai inteligibile. Cred însă că nu avem motive să ne îndoim de existenţa pronunţiilor respective, care se întîlnesc şi în graiul de pe muntele Olimp. La migraţiile din sudul Dunării spre nord, din veacurile al XIV-lea — al XV-lea, au participat nu numai românii, dar şi bulgarii şi sîrbii. Este cazul coloniei bulgare de la Cergău (Transilvania), despre care Miletič admitea că s-a stabilit acolo în secolul al XIII-lea, şi este, desigur, şi cazul unor colonii de sîrbi. Foarte probabil că şi unele din coloniile bulgare din Muntenia sînt venite în aceeaşi epocă. Unele dintre acestea din urmă şi-au păstrat graiul bulgar pînă azi.

În legătură cu migrarea acestor sîrbi în Banat stă şi migrarea unor morlaci în Banat şi Ţara Haţegului, în aceeaşi vreme, deşi izvoarele istorice tac. Ov. Densusianu spunea, în *Graiul din Ţara Haţegului*, p. 56, nota 1, cu ocazia cuvîntului *înḱă* „încolo", din Meria (Haţeg), cuvînt alcătuit, după el, din sîrbocroatul *ća* precedat de prepoziţia *în*: „De relevat că forma *ḱă* apare şi în istroromână. Concordanţa aceasta între graiul din Meria şi dialectul istroromân merită să fie relevată, pentru că pare să confirme şi ea ceea ce se poate constata pe altă cale cu privire la originea istroromânei

(cf. *Histoire*, I, p. 339)[1]. S-ar putea, desigur, admite că *ka* s-a introdus în istroromână din croată într-o epocă mai nouă; dar prezența aceleiași forme în graiul din Meria ne autorizează mai curînd să presupunem că sîrbocr. *ća* a pătruns într-o epocă veche în graiul românesc din Banat și din sud-vestul Transilvaniei și că de aici l-au dus istroromânii, iar pe vechiul teritoriu s-a păstrat pînă azi numai la Meria. Dacă ținem seama că și într-un alt punct (prefacerea lui *å* accentuat în *a*) istroromâna se întîlnește cu graiul din Meria, nici prezența în amîndouă regiuni a unei forme așa de caracteristice cum e *kå* nu se poate să fie datorită unei simple întîmplări".

Sunetul *å* din Meria fusese relevat și de Iosif Popovici, *Die Dialekte der Munteni und Pădureni*, p. 120. Acest *kå* din *înkå*, din graiul din Meria, nu poate proveni din graiuri sîrbocroate štokaviene, căci graiurile în discuție au prefăcut pe slavul primitiv *tj* în *ć* (un *č* între *ţ* și *č*), ci numai din graiurile čakaviene (de pe coasta Adriaticei, din Istria pînă la Narenta) și din dialectele kaikaviene (din jurul Zagrebului), singurele care au prefăcut pe *tj* slav primitiv în *ţ* și *k*, în afară de graiurile slave din Macedonia. Prezența lui *å* în locul lui *a* accentuat, dovedește că avem a face cu niște graiuri din Dalmația, căci acestea au transformat pe *á* în *å*. Prezența lui *înkå* în Meria dovedește că românii din acest sat sînt la origine morlaci și că au venit din regiunile de vest ale peninsulei, după ce morlacii împrumutaseră de la croați pe *kå*. Căci este greu de admis că *kå* s-a extins pe teren sîrb, din nord-vestul Peninsulei Balcanice pînă în Hațeg, atunci cînd ar fi trebuit să se răspîndească forma sîrbească *ća*, și că acest *kå* a fost dus din nou în nord-vestul Peninsulei Balcanice, de istroromâni. Așadar *å* (< *a* accentuat), care se găsește în mai multe localități din sud-estul Banatului Mehadica, Verendin, Bănia etc.)[2], este destul de vechi în limbă.

§. 6. Ne vom ocupa acum de migrațiile spre vest ale morlacilor. În veacul al XIV-lea, vlahii (morlacii) locuiau în toată Dalmația (vezi S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 14), inclusiv insulele, ca Veglia, unde s-au menținut pînă în veacul trecut. Documentele de la sfîrșitul veacului al XV-lea ni-i arată pe vlahi stabilindu-se în insula Veglia. În același secol, Giovanni Frangipani (Ivan Frankapan) așează pe insulă morlaci care pînă

---

[1] Densusianu se referă la teoria formulată de dînsul, conform căreia istroromânii ar fi originari din regiunea munților Apuseni și Țara Hațegului.

[2] Vezi Weigand, *Jahresbericht*, III, p. 231, Philippide, *Orig.* II, p. 3—4 și 24—25, și Mihail C. Gregorian, *Graiul și folclorul din Oltenia nord-vestică și Banatul răsăritean*, *Arhivele Olteniei*, Anul XVIII, n. 97—100, mai-decembrie, 1938, p. 240 (lucrarea a fost retipărită cu modificări în *Limbă și literatură*, 23, 1969, p. 135—184, și 24, 1970, p. 189—206; faptul la care ne referim este acum discutat în vol. 23, p. 139). Gregorian adaugă și localitatea bănățeană Cuptoare, unde fenomenul apare destul de des. Că prezența fenomenului în Banat se explică printr-o migrație de morlaci o dovedește și prezența unui cuvînt ca *brentă* și *brencă* „coș ce-l poartă țăranii în spate" (vezi L. Costin, *Graiul bănățean*, p. 64), care nu e altceva decît istror. *brentę* „găleată pentru adus apa"! Originea preromanică (chiar pregalică, deci probabil reto-etruscă sau veneto-ilirică) a acestui cuvînt este asigurată de prezența lui în unele dialecte italiene de nord (cf. C. Battisti, *Studi di storia linguistica e nazionale del Trentino*, Firenze, p. 47—48 și 63). Că *brentă* a intrat în română numai spre secolul al XIV-lea sau chiar la începutul epocii pe care o studiem acum ne arată faptul că, în acest cuvînt, *-én-* nu s-a prefăcut în *in*. Migrația acestor morlaci trebuie să fi avut loc în aceeași epocă în care s-au stabilit în Banat mulți din sîrbii care locuiesc și astăzi acolo. Cauza acestor migrații nu poate fi decît năvălirea turcă. Deoarece s-au constatat cuvinte cu

atunci locuiau pe moșiile sale de pe continent (vezi *ibid.*, p. 16—17). Pe vremea aceea, migrațiile din regiunea respectivă erau cauzate nu numai de nevoia de punere în valoare a pămîntului (noua ordine feudală), dar și de cuceririle turce. Sub presiunea turcă, populația din Serbia și Bosnia a trebuit să migreze în parte spre vest și nord. Probabil că în secolul al XVI-lea s-au așezat români rotacizanți și în Carniolia (Austria de sud-est). În aceeași vreme s-au așezat acolo și uskocii, care, după cele spuse de Pușcariu, *ibid.*, p. 20, par să fi fost slavi refugiați în fața turcilor spre nord (< sîrbo-croatul *uskok* „pribeag, dezertor, emigrant"). Că s-au așezat și români rotacizanți — și, probabil, odată cu uskocii, — rezultă din faptul relatat de T. B u r a d a, *O călătorie la vlahii (românii) din Kraina, Croația și Dalmația*, în *Arhiva*, Iași, XIX, 1908, p. 281—293, „că la vlahii din Boiana, în Carniola, care, de altfel, nu mai știu românește și nu înțeleg graiul istroromân, s-ar mai întrebuința cuvintele *secure* (va fi *sjekira* slav), *curuna, brenza, caș, fașa, fueara,* „fluier", *furca, batîr* „bătrîn", *foalele* „cimpoiu" ș.a.". (P u ș c a r i u, p. 22). Pușcariu se îndoiește de veracitatea acestei relatări, dar pe nedrept.

O ramură rotacizantă care a rezistat în regiunile acestea pînă astăzi este aceea a cicilor (astfel îi numesc străinii și se numesc și ei înșiși). Ei sînt pomeniți întîia oară într-un izvor din 1463 și sînt considerați ca aparținînd lui Frangipani (vezi P u ș c a r i u, p. 24). În veacul al XV-lea, ei sînt pomeniți de mai multe ori ca locuind la nord de Triest, anume la nord de Monte Maggiore. Tot așa în veacurile următoare, cînd, totuși, sînt pomeniți și în imediata vecinătate a Triestului. Regiunea lor (Carsia) e numită *Ciceria* (nemțește *Tschitschenboden*). Astăzi mai sînt cici care să știe românește numai în satul *Jeiăni*. În veacul trecut se vorbea românește și în satul Dare din districtul Pinguente (*ibid.*, p. 27), în Vodița, Lanišće și Mune. După P u ș c a r i u, p. 23, numele *cici* se trage de la cătunarul (un fel de jude sau cnez) care stătea în fruntea lor și care se va fi numit *čič* sau *čiča*, ceea ce pe serbocroată înseamnă „unchi". Un *Pasculus Chichio* (*ch* = *č* în documentele venețiene) este pomenit chiar la 1329 în Pinguente. D. G ă z d a r u, *Numele etnice ale istroromânilor*, în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, I, p. 35—54, a arătat că acest Chichio nu era un morlac, cum credea Pușcariu, ci un feudal (nobil) italian din Istria, a cărui familie apare în documente pînă pe la anul 1600, și că românii numiți *cici* au fost șerbi pe moșiile lui. Cicii s-au stabilit în regiunea despre care vorbim în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Ultimele lor resturi, românii din Jeiăni, ca și croații din Mune, proveniți din cici, sînt cărbunari.

å pentru *á* și în Clopotiva (tot în Hațeg), vezi Mihail G r e g o r i a n, *GS*, VII, p. 135, *Graiul din Clopotiva*, p. 132—193), trebuie să admitem că și acolo avem a face la origine cu o colonie de morlaci. Existența unor asemenea colonii nu poate fi pusă la îndoială, deoarece în aceeași regiune apare și prefixul *res-* de origine slavă, pentru *des-*, de origine latină, exact ca în istroromân (faptul a fost relevat chiar de I. Popovici, p. 132; cf. *a răsfunda* = *a desfunda*). Ne întrebăm dacă nu cumva și alte asemănări ale graiurilor din Banat și Hațeg cu istroromâna, relevate pînă acum de alții: viitorul cu *reaș*, *foale* „pîntece" (aceasta de asemenea relevată de Popovici, p. 132) etc. — nu se explică prin migrațiile în discuție. Sunetul å pentru *á* apare și în Obîrșia Cloșani (județul Mehedinți) — vezi G r e g o r i a n, *loc. cit.*, care crede că a fost și în aria intermediară între cea bănățeană și cea olteană, căci se găsește, rar, și pe acolo. Nu rezistă, deci, criticii, părerea lui P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 316, că fenomenul s-ar fi produs în mod independent în toate aceste regiuni (el nu cunoștea faptul că și în Clopotiva avem cuvinte cu å pentru *á*).

Morlacii au început să se așeze în Istria în jumătatea a doua a veacului al XV-lea. O grozavă epidemie de ciumă decimase populația peninsulei, iar Veneția urmărea în secolul al XVI-lea repopularea, așa că, în acest secol, se vor așeza aici alți români, precum și uskoci. Altădată se vorbea românește în Istria pe o întindere cu mult mai mare decît astăzi (vezi P u ș c a r i u, p. 33—36). Azi se vorbește românește în satele Letăi, Susńevița Nóselo, Sucódru, Grádińe, Gróbnic și Brdo, toate la sud de Monte Maggiore (numit de croați Učka gora).

Istroromânii și-au pierdut numele etnic originar. Ei se numesc cu numele dat de slavi : *vlåș (vlås)*. Totuși la sfîrșitul secolului al XVII-lea, Ireneo della C r o c e ne atestă la cicii din apropierea Triestului numirea *Rumeri*. Limba e numită *vlåșki, vlåski*, iar cea din Jeiăni, *jeianski* ; italienii numesc pe românii de la sud de Monte Maggiore *ciribiri*, dar, în trecut, i-au numit *ciciriani, ciciliani, ciceri, cicerani, ciceroni, ciccilianici, ciccirili*.

Cînd s-au stabilit în Veglia și Istria, acești români erau ortodocși. Acum ei sînt catolici, ca și croații din jur. Probabil trecerea lor la catolicism s-a petrecut înainte de secolul al XIX-lea. Despre biserica catolică din Sucodru, Ascoli spunea că a fost mai înainte ortodoxă (Pușcariu, p. 45).

§ 7. Aceste migrații ale unora din români au împuținat și mai mult numărul românilor cu grai de tip meglenoromân și ale morlacilor. Dar, în această epocă, se petrece în sudul Dunării și un alt fenomen, foarte important : asimilarea de către bulgari și sîrbocroați a celor mai mulți dintre românii cu graiuri de tip meglenoromân și a morlacilor din Dalmația. (Într-adevăr S. D r a g o m i r a dovedit, *Vlahii din Serbia în sec. XII—XV*, în *An. Inst. Ist. Naț.*, I, 1924, p. 279—299, *Vlahii și Morlacii*, Cluj, 1924, p. 51—53, și *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, p. 141—142, că, începînd cu secolul al XV-lea sau al XVI-lea, numele *vlah* și *morlac* nu mai au, în documentele sîrbești și croate, sensul etnic, de „român", ci pe cel etnografic, de „păstor"). Aceasta duce la totala izolare a românilor cu graiuri de tip meglenoromân și morlac de ceilalți români : pînă atunci, românii norddunăreni aveau în imediata lor vecinătate, la sudul Dunării, alți români, anume pe cei din Bulgaria și Serbia, iar aceștia, care au migrat mai tîrziu la nord, erau vecini cu macedoromânii și morlacii ; începînd cu epoca întemeierii Principatelor nu mai avem o masă neîntreruptă a întregii românimi, ci numai ramuri răzlețe : dacoromânii, macedoromânii, meglenoromânii și istroromânii. De acum nu va mai fi posibilă extinderea unor fapte lingvistice de la românii sudici la cei nordici sau de la cei nordici la cei sudici. Cel mult se menține cîtva timp o legătură între macedoromâni și meglenoromâni. Aceste două procese, migrarea spre nord a meglenoromânilor și a morlacilor și desnaționalizarea lor, au avut urmări foarte importante pentru dezvoltarea ulterioară a poporului român și a limbii sale : de acum înainte, românii nordici (dacoromânii), românii sudici (macedoromânii și meglenoromânii, care continuă încă să fie vecini și să aibă relații) și românii vestici (morlaci, din care se vor recruta istroromânii) vor constitui trei grupuri ale românimii izolate prin populații aloglote, iar grupurile vorbite de aceste grupuri încep să capete noi trăsături proprii fiecărui grup, trăsături care ne obligă să dăm acestor graiuri altă clasificare decît cea care a fost valabilă pentru perioadele anterioare. Abia în această perioadă încep deci să se afirme

acele trăsături dialectale care ne dau dreptul să susținem că limba română are astăzi trei sau patru grupuri de dialecte : cele dacoromâne, cele macedoromâne și cele meglenoromâne, cel istroromân.

Dar, în ce privește dialectele de la nordul Dunării, mai avem de luat în considerație și un efect al acestor migrații, deja amintit de noi : ele au dus la amestecul dialectelor. Au avut loc și pînă atunci migrații ale românilor, dar acelea se făceau ținîndu-se legătura dintre obștile sătești sau ginților cu același grai. Migrațiile despre care vorbim acum însă, se făceau ne mai ținîndu-se această legătură, așa că oamenii înrudiți se așezau în puncte deosebite, după posibilitățile de trai întîlnite și după nevoile de coloniști ale nobililor (boierilor). Firește, acest amestec al dialectelor nu e total : în Moldova se păstrează totuși un tip lingvistic moldovenesc, care se impune ca fonetism și graiurilor ardelene stabilite aici, căci *-ă* și *-e* neaccentuați finali se transformă în *-ĭ* și *-i* și în graiurile venite din Ardeal ; în Muntenia, *ẑ* în loc de *ğ*, în cuvinte ca *joc, judec* etc., se impune veniților din Ardeal, cu *ğ*.

CAPITOLUL III

EVOLUȚIA DIALECTELOR DACOROMÂNE ÎN EPOCA FEUDALISMULUI DEZVOLTAT ; SCHIMBĂRILE FONETICE, MORFOTICE ȘI SINTACTICE

§ 1. Diftongul *ęá* a devenit *e*, dacă în aceeași silabă sau în silaba următoare, imediat sau după alte sunete, era *e, i (į)*, consonantă muiată sau consonantă palatală: *lęage* > *lege*, *besęarecă* (< *băsęarecă*) > *besérecă* (> *bisérică*) etc. În același timp și în aceleași condiții, *įá* a devenit *įé* : *pįatre* > *pįetre*.[1] Fenomenul s-a produs în dialectele moldovenesc și muntenesc probabil ceva mai înainte de întemeierea Principatelor sau cam în acel timp. Desigur, că, de la *ęá* la *é*, s-a trecut printr-o fază intermediară *ę*, iar, de la *įa* la *ie*, s-a trecut printr-o fază intermediară *įę* ; aceste faze intermediare se găsesc, de altfel, astăzi în unele regiuni de peste munți, unde schimbarea n-a mai progresat. Este însă probabil că fenomenul ardelean s-a produs ceva mai tîrziu, deși tot în această epocă. Fonetismul ardelean a fost dus apoi prin migrații și în diferite puncte ale Moldovei de nord, în special în regiunea muntoasă. Nu putem conclude că, în Țara Românească, schimbarea s-ar fi produs prin amestec cu bulgarii — amestecul ar fi dus la schimbarea bazei de articulație românești —, deși unele dialecte bulgare au suferit același fenomen (vezi M l a d e n o v, *Geschichte der bulgarischen Spache*, p. 81).Fenomenul are asemănări cu așa-numita armonie vocalică din limbile turcești, încît n-ar fi exclus să se fi petrecut, atît la noi cît și la bulgari prin amestec cu pecenegii, cumanii și tătarii. Poate de aceea el nu se găsește în Ardeal decît pe alocurea[2].

Prin analogie, fenomenul s-a transmis și în forme gramaticale în care el nu trebuia să apară pe cale fonetică sau a fost anulat în altele în care el trebuia să apară pe această cale. Dar, în ce privește regularizarea formelor, dialectele moldovenesc și muntenesc au procedat în mod deosebit. Prin analogie cu imperfectele indicativului *ședei*, *ședeįi* etc. (azi *șîdéi*, *șîdéį* etc.), care înlocuiau pe calea evoluției fonetice pe mai vechile *ședęai*, *ședęaįi* etc., moldovenii au creat formele **ședém(ų)*, *ședé* etc. (azi *șîdém*, *șîdé* etc.). în locul mai vechilor **ședęámu*, *ședįá*. Prin analogie cu participiile *tăįéįi*, *tăįéte*, care înlocuiau, pe calea evoluției fonetice, pe *tăįaįi*, *tăįate*, moldovenii au creat formele *tăįét(ų)*, *tăįétă*, care au înlocuit pe mai vechile *tăįat*, *tăįată*. Moldovenii au extins vocalismul formelor în care schimbarea fonetică s-a realizat. La

---

[1] Cînd precede o consonantă muiată, de fapt apare un *į* : *cl'įamă*, *șįade* etc., contrar celor crezute pînă azi de cercetători. Acest *į* este însă foarte scurt și a rămas imperceptibil lingviștilor, care l-au considerat drept muierea consonantei anrerioare.

[2] Vezi G. I v ă n e s c u, *Probl. cap.* p. 216—236, unde am citat și literatura anterioară, afară de R o s e t t i, *BSL*, XXIX (nr. 86), p. 24—28.

munteni s-a generalizat vocalismul formelor în care schimbarea n-a avut loc. Astfel, ei au înlocuit formele de imperfect indicativ *ședei*, *ședeți*, cu *ședeai*, *ședeați*, create după *ședeam*, *ședea*, și formele de participiu *tăieți*, *tăiete*, cu *tăiați*, *tăiate*, create după *tăiat*, *tăiată*. La fel, și în alte cazuri, ca *nevoiaș*, *nevoiașă*, *nevoiași*, *nevoiașe*. Moldovenii pronunțau *nevoieș*, *nevoieșă* (azi *nevoieșî*), *nevoieși*, *nevoieșe* (azi : *nevoieș*, *nevoieșî*).

Fenomenul s-a propagat și în *așa*, în Crișana, Maramureș, Ardealul de nord de Mureș, astfel că în regiunea pomenită s-a ajuns la *așé* (păstrat pe alocurea sau devenit prin velarizare, *așă'*). Desigur, schimbarea s-a produs în expresii ca *așá e*, pronunțate ca un singur cuvînt, cu un singur accent.

2. Diftongul *oá* s-a redus la *ó*, dacă era urmat de *uă* (sau poate de *uo*, *o*), în dialectul moldovenesc : *doáuă* > *doáuo* > *dóo*.

3. Diftongii *au* și *eu* (și, desigur, și ceilalți diftongi în *u* : *iu*, *ou*, *ău*, *îu*) s-au păstrat numai cînd erau în silabă finală (aici intră și monosilabicele ca *au*, *eu*) : *au*, *lăudau*, *eu*, *aveu* (*aveau*) etc. La începutul sau în interiorul cuvîntului, *u* din acești diftongi s-a transformat, în dialectele moldovenesc și muntenesc, în *u* : *aur*, *adaug*, *preut* etc.[1]. Acesta a constituit baza pentru prefacerea lui *au* și *eu* în *ao* și *eo* : *adaog*, *preot* etc. Fenomenul a fost relevat de G. Ivănescu, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, II, p. 128—142, și de Al. Graur, *Bull. lingu.* III, *Notes sur les diphtongues en roumain*, p. 15—53, fiecare în mod independent de celălalt.

4. Diftongii *eá* și *oá* (în pozițiile în care se păstrează, în urma fenomenului discutat la 1 și 2) au devenit pe o arie întinsă din Ardeal și Crișana *ę*, respectiv *ǫ* : *lęsă* (< *leasă*) ; *pǫrtă* (< *poartă*) etc.

5. În graiurile bănățene, în cele din Hunedoara și în cele crișene (dar nu și în cele maramureșene rotacizante), diftongul *ii*, care se găsea fie la nominativul și acuzativul masculin plural (*domnii*), fie la genitivul și dativul feminin sing. articulat (din mai vechile *-iei*, *-éei*, *-iii*, prin prefacerea lui *e* neacc. în *i*), s-a redus la *-i* : *dómni* „domnii", *féti* „fetii", *domnii* „domniei" etc. Prin migrații, el a fost adus și în Moldova de nord.

§ 2.1. Vocalele *e*, *ę*, *e* (aceasta din diftongul *ea*), și *i*, precedate de *š* și *ž*, s-au transformat în graiul ardelenesc și moldovenesc în *ă*, respectiv *ă*, *ă* consonantic (acesta din urmă dispare) și *î* : *șed(u)* > *șăd(u)*, *șede* > > *șăde*, *și* > *șî*, *șeadă* (*șeadă*) > *șadă* (*șadă*) etc. În același timp s-a produs, desigur, și prefacerea vocalelor *e*, *ę* și *i* precedate de *s*, *z*, *ț*, și *d* în *ă*, *ą* și *î*, schimbare care caracterizează numai dialectele moldovenesc, ardelenesc, bănățean și istroromân (*ę* exista numai în dialectele de peste munți și deci prefacerea lui în *ą* are loc numai acolo ; în dialectul crișan-maramureșean fenomenul s-a produs, se pare, numai cînd în aceeași silabă sau în silaba următoare nu existau *u*, *e*, *i* sau sunet muiat) : *țărm*, *țîp* etc. Schimbarea aceasta a avut loc și la *e* din diftongul *ea* (*ă* consonantic, provenit astfel, dispare înainte de *a*) : *seară* > *sară*, *țeară* > *țară* etc.). Fenomenul pe care-l discutăm aici este mai nou decît cel discutat la § 1,1. Așa se explică, de ce moldovenii pronunță : *șădi*, *șăpti* (*șeade*, *șeapte* > *șede*, *șepte* > *șăde*, *șăpte*, > *șădi*, *șăpti*),

---

[1] Fac excepție unele cuvinte ca toponimicul *Tîrnauca*, *leucă* etc., care au un *c* după *au*. Probabil că și *g* următor ar fi avut aceleași efecte, dar lipsesc exemple. În *adaug*, *adaugă* s-a produs desfacerea diftongului probabil pentru că urma și *ğ* : *adauge* etc.

săli etc. Un cuvînt ca slavul vechi *žalĭ*, care fusese pronunțat în momentul împrumutării lui de către moldoveni *žale*, cu *ž́*, — în acea vreme exista în dialectul moldovenesc numai *ž́*, nu și *ž* — a devenit *žăle*, *žăli*. În *aša*, fenomenul nu s-a produs, pentru că nu-l cerea legea fonetică. Dar în expresia *așa-i ?*, care a devenit un cuvînt deosebit de *așa-i*, fenomenul s-a produs, și azi avem *așăi* ? (<* *așei̯*). Probabil că fenomenul n-a avut loc cînd întreaga expresie suna *aša e*, adică *ašáe*, căci *e* („este") a devenit *i* prin fenomenul fonetic de la 3. Că fenomenul de velarizare, discutat aici, este anterior secolului al XV-lea rezultă din faptul că el este atestat în documentele slave din epoca lui Ștefan cel Mare (vezi *Probl. cap.*, p. 253).

Vocalele *e* (la care se cuprinde și *ẹ*), *ę* și *i* precedate de *r* și *rr* s-au transformat cel mai adesea în *ă*, respectiv *ą*, *î*, în graiurile dacoromâne și în graiurile sud-dunărene : macedoromân, meglenoromân și istroromân : *rău̯* (<*reus*), maced. *arău̯*, megl. *rǫu̯*, istror. *ręv* (*ę* < *ă*) ; *răce*, macedor. *arațe*, *urăsc*, *hotărăsc*, *urăște* și *hotărăște*, munt. *urașțe* și *hotărașțe* ; *rîu̯*, *rîd*, macedor. *arîd*, meglenor. *rǫdę*. istor. *ărdu* (< *rădu* < *rîdu*). Dar în Muntenia avem *rece* (< *ręače*), care s-a impus și în limba literară.

2. *š* și *ž* au devenit la munteni *š́* și *ž́*, adică *š* și *ž* muiați. Am arătat mai înainte (IV, cap. III, §2), că, în cea mai veche fază a dialectului muntenesc, *e* și *i* precedați de *š* și *ž* deveniseră *ă* și *î*. Asta înseamnă că *š* și *ž* velari (au căpătat timbru de *î*). Dar, înainte de secolul al XIV-lea ei au devenit *š́* și *ž́*, cum fuseseră probabil la început. Fenomenul s-a produs la munteni după ce *ęá* urmat imediat sau la distanță de *e* devenise *é*, căci altfel muntenii ar spune *șede*, nu *șade*, *șepte*, nu *șapte*. Un cuvînt ca *žale*, care fusese pronunțat de munteni în momentul împrumutării tot așa, deoarece atunci muntenii aveau *ž*, a devenit *žale* abia după prefacerea lui *eá* — *e* în *é—e* și a rămas de aceea cu *ž́* pînă azi.

Velarizarea lui *e*, *ę* și *i* precedați de *š*, *ž*, *s*, *z*, *ț* și *ḑ* a avut urmarea că nominativul și acuzativul masculin plural articulat sau genitivul și dativul feminin singular articulat, s-au terminat și se termină în Crișana în *-î* (*dînșî*, *munțî* etc.) în loc de *-îi̯*, cum e în Moldova, pe alocurea și în Muntenia, după aceleași velarizări. Prin migrații, *-î* pentru *-îi* a fost dus și în Moldova de nord (inclusiv Bucovina). Este de spus că, în unele regiuni de peste munți, *rr* a velarizat pe *e* și *i* următori, chiar cînd erau forme gramaticale, așa că *țării̯* a ajuns să sune *țărîi̯*, formă pe care o găsim azi în Maramureș (vezi T. Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. LXV), unde ea pare a fi venită mai de la sud, cum vom vedea mai jos. Dealtfel e probabil că fenomenul s-a produs și în dialectele bănățean, moldovenesc și muntenesc și că formele *țărî* „țări", *țărîle*, „țările" *țărîi̯* „țării" au fost înlocuite, în aceste din urmă dialecte, cu altele analogice, *țări*, *țările*, *țării*. În graiul din Banat avem *sărî́i* „sării", *murî́i* „murii", cf. Weigand, *Jahresb.*, III, 241. În Banat și în Moldova de nord (prin fostul județ Dorohoi) avem *męrį* „mere", *pęrį* „pere", ca în unele localități de peste munți, și desigur, prezența acestor forme în Moldova de nord se explică printr-o migrație de oameni dinspre părțile Banatului.

Prin aceste fenomene de velarizare, s-a născut în regiunile de peste munți vocala *ą* (< *ę*), apoi o serie de vocale intermediare între *ă*, *ą*, *î* pe de o parte și *e*, *ę*, *i* pe de alta, vocale care au fost înregistrate întîi pe teren de Weigand (cf. și S. Pușcariu, *Dacor.*, VII, p. 7—9; Philippide,

Orig. rom., II, p. 4, a tăgăduit pe nedrept existența lor în unele graiuri dacoromâne, dar a avut dreptate cînd a susținut că Weigand n-a înțeles natura lor).

3. *-e* (final) neaccentuat devine *-i* în dialectul moldovenesc : *munte* > > *munti*, *carte* > *carti*, *cărţile* > *cărţili* etc. Un fenomen paralel cu acesta și care pleacă deci din aceeași tendință fonetică este prefacerea în același dialect a lui *-ă* (final) neaccentuat în *-î* : *casă* > *casî*, *faţă* > *faţî* etc. În unele localități din fostul județ Dorohoi avem, în aceste împrejurări, nu *i* și *î*, ci *i̥* și *î̥* (comunicare orală a lui Șt. G i o s u). Foarte probabil, în această epocă, verbul *e* „este" a devenit la moldoveni *i*, în expresii ca *așá-i* „așa este", cu *i* neaccentuat în frază. Acest *i* a devenit apoi consonant, și, prin analogie cu *s*, *îs* „sînt", a căpătat un *î*.[1]

4. Diftongul *-ea̯* (final) neaccentuat devine *-e*, *lẹagẹa* > *lege* (articulat), *pădurẹa* > *pădure* (articulat), etc. Fenomenul nu se găsește la Tecuci (comunicare orală Iorgu I o r d a n). El pare a sta în legătură cu prefacerea lui *ẹa* — *e*, *i* în *e* — *e*, *i* și cu cel studiat la numărul precedent și ne dovedește că, în poziția finală, toate vocalele de deschidere medie și maximală (inclusiv diftongii), afară de *a*, tind spre vocale de deschidere minimală (din categoria cea mai închisă).

5. *e* + *n* + *coņs.* + *e* a devenit *i* în mai toată aria ardeleană în care rămăsese neschimbat. Faza *e* este atestată și în veacul al XX-lea pentru localitatea Țelna, fostul județ Alba (vezi S. P u ș c a r i u, *Dacor.*, I, p. 186).

6. În dialectul moldovenesc *čel(a)* și *čelalalt* au devenit *čal(a)*, *čalalant*, desigur, întîi numai atunci cînd nu purtau accentul în sintagmă. De asemenea *est(a)* și *estalant* au devenit *ist(a)* și *istalant*, desigur întîi numai atunci cînd nu aveau accentul în sintagmă.

7. Înainte de întemeierea Principatelor, dialectul crișan a suferit schimbarea lui *ó* din *tót* în *ắ* : *tắt* (pl. *tắţi*). Forma de feminin a fost refăcută atunci, prin analogie cu cea de masculin, în *-ắ-* : *tắtă* (pl. *tắte*). Prin migrații, formele acestea au fost aduse și în Moldova de nord (pînă la Iași, inclusiv, unde femininul sună : *tắtî*, *tắti*).

8. În unele regiuni de peste munți, *î*, accentuat sau nu, a devenit *i*, în unele cuvinte : *întîmpin* > *întimpin*. Nu avem siguranța că fenomenul s-a produs în această epocă. El poate fi mai vechi sau mai nou. Se pare că n-a fost transportat prin migrații, dincoace de munți.

9. Pluralele *fuịọáre*, *pičịọáre*, în care *ịọá* sau *ọa* erau precedate de consonantă palatală, au realizat în dialectul muntean o schimbare fonetică care nu se mai întîlnește în alte cuvinte : *ịọá* a devenit *é*: *fuịére*, *pičére*, desigur, prin faza *ẹa*. Pentru *fuịere*, vezi *ARL*, II, harta 267, localitatea 705 (fapt relevat de S a l a, *SCL*, VIII, p. 107, în cadrul recenziei *Atlasului lingvistic român, serie nouă*, vol. I și II, p. 101—112). Fenomenul s-a produs, după cît se pare, în aria în care a dispărut *h*, deci în aria imigrată din sudul Dunării.

---

[1] Într-o fază mai veche a limbii noastre, se spunea *ţi-e* „îți este", cu *i* sonant moștenit din latină. Astfel : *unde ţie, moarte, tăriia ?* (Manuscrisul de la Ieud, p. 39, și Coresi, p. 119). După consonantizarea lui *i*, muntenii au pronunțat *ţi̯e*. Moldovenii, la care *i̯* cădea, nu puteau ajunge la *ţ-e*, care de asemenea ar fi fost în contradicție cu norma fonetică, și au făcut *ţi-i*, păstrînd pe *i* cu valoarea sonantă. Tot așa, *nu-e* > **nui* > *nui̯*, la moldoveni (scris *nu-i*).

În regiunea Bistriţei ardelene şi, poate, şi în alte părţi ale Ardealului, *u̯ă* din verbul *lu̯ăm* a devenit *o* : *lom*.

10. Spre sfîrşitul acestei epoci se produc şi o serie de schimbări vocalice caracteristice graiurilor din Crişana, Ardeal şi Banat:

a. Foarte probabil, în unele graiuri ardelene de vest şi crişene, ca şi în unele graiuri maramureşene, care devin apoi majoritare în Maramureş, *e* şi *i* precedaţi de *č* şi *ǧ* devin *ă* şi *î*. Fenomenul este atestat de forma *dučăţi-vo* „duceţi-vă" din *Evangheliarul slavo-român*, tipărit la Sibiu între 1551 şi 1553 (vezi mai jos, cap. V, § 12).

b. În aceleaşi graiuri şi în graiurile bănăţene, *e* precedat de sunete muiate devine *ę* (o vocală intermediară între *e* şi *ă*): *bińę*, băn. *fașę*.

§ 3.1. *l'* a devenit *i̯* (înainte de *i*, acest *i̯* a dispărut) în Moldova pe la 1430—1450, în Haţeg pe la 1480—1500, în Banat pe la 1490—1520, dar şi mai tîrziu (în secolul al XVII-lea avem forme cu *cl'*; cf. A n o n y m u s C a r a n s e b e s i e n s i s). Aici se cuprinde şi *l'* din grupurile *cl'* şi *gl'*. Despre timpul dispariţiei lui *l'*, singur sau în grupurile *cl'* şi *gl'*, în aceste regiuni, vezi P. N e i e s c u, *CL*, VIII, 1963, p. 49—53 (în cadrul articolului *Un arhaism în fonetismul din graiul bănăţean*, p. 45—57). Nu ştim cînd s-a produs dispariţia lui *l'* în celelalte regiuni ale ţării. E probabil că în Maramureş Crişana, Ardealul fără Haţeg, Oltenia şi Muntenia, fenomenul a avut loc pe la 1430—1450. În toate regiunile ţării, cu excepţia Banatului şi a unor localităţi din Oltenia de nord-vest, *cl'* şi *gl'* au devenit *ḱi̯*, *ǵi̯* (cu *ḱ* şi *ǵ*); pe cînd în Banat (vezi P. N e i e s c u, *op. cit.*, p. 45—48 şi 53—56) şi în unele localităţi din Oltenia de nord-vest, *k* şi *g*, au rămas velari, cum erau înainte de dispariţia lui *l'*. Această particularitate de pronunţie — pronunţarea velară neschimbată a velarelor urmate de *i̯* şi *i* — arată o deosebire de bază articulatorie a bănăţenilor faţă de ceilalţi români şi o asemănare cu istroromânii, care posedă asemenea pronunţii (o influenţă sîrbo-croată). În urma acestei schimbări, dialectul bănăţean-oltean de nord-vest a ajuns să posede fonetismul *oki̯u* (sing. neart.), cu *u* sonant, care a dispărut, în asemenea cuvinte, în celelalte dialecte daco-romane. Acest *-u* sonant este vechiul *-u*, păstrat din motive fonetice în cuvintele în care el era precedat de *cl'*, *gl'*, deşi bănăţenii pierduseră de mult pe *-u*.

2. Acolo unde *ń* nu dispăruse încă (vezi mai sus, V, cap. III, A, §2, nr. 7), el dispare acum. Că ambele fenomene s-au petrecut abia acum, rezultă şi din faptul că la ele participă elementele ungureşti, care aveau *l'* şi *n'* (*imaș* > < *nyomas*).

3. I.A. C a n d r e a, *Graiul din Ţara Oaşului*, p. 14, a relevat că, în Ţara Oaşului, *l* urmat de consonantă a devenit *ł* (adică *ł* velar, *ł* posterior, *ł* aspru rusesc), iar aceasta trecea (la 1907, cînd a apărut lucrarea) în *u̯*, în graiul celor tineri. Aveam : *alb* > *au̯b*, *albastru* > *au̯bastru*, *albaţă* > *au̯baţă*, *alfel* > > *au̯fel*, *altu* > *au̯tu*, *ascultă* > *ascuu̯tă*, *baltă* > *bau̯tă*, *calcîi* > *càucîi*, *cald* > *cau̯d*, *caldare* > *càu̯dare*, *codobelč* > *codobeu̯č* etc. (vezi şi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.* II, p. 110). De fapt, cum relevă Philippide (după Weigand) *loc. cit.*, *l* în condiţia arătată a devenit *ł* pe un teritoriu mai vast: Crişana, Ardealul propriu-zis de la nord de Mureş, Munteni-Pădureni (în Hunedoara), sud-estul Transilvaniei, pe alocurea şi pe teritoriul moldovenesc (în Bucovina) şi muntenesc-oltenesc. (Philippide vorbea numai de *l* din cuvinte ca *jiţăl* etc., deci

de *l* final; dar sînt informat că, în satele Ruseni și Balanu, comuna Mastacăn, județul Neamț, există *ł* și în *năsălnic* din regiunea respectivă, deci și la sfîrșit de silabă, înainte de consonantă). Desigur, fenomenul s-a petrecut numai peste munți și a fost adus prin migrații și în Moldova și Țara Românească. Chiar în Hunedoara și sud-estul Transilvaniei, el a fost adus din părțile de mai la nord. Cred însă că și vocalizarea în *u̯* a lui *l* este veche, cel puțin pentru alte regiuni crișene-maramureșene decît Țara Oașului. Tot după W e i g a n d, P h i l i p p i d e releva (*Orig. rom.*, II, p. 27) forma *calt* „caut" în regiunea Criș-Mureș. Este evident că această formă nu se poate explica decît ca o falsă regresiune fonetică din *cau̯t* „caut", existent pe unele locuri în aceeași regiune. Nu puteau transforma pe *cau̯t* în *calt* decît niște oameni care pronunțau sau auzeau pe alții pronunțînd *au̯b*, *cau̯d* etc. și care își dădeau totuși din cînd în cînd silința de a pronunța cu *l*, cum știau ei că e bine. Dar forma *caltă* apare deja în *Evangheliarul slavo-român* tipărit între 1551 și 1553 la Sibiu (vezi mai jos, cap. V, § 12).

4. Consonanta *n* din grupul intervocalic *nr*, rezultat prin rotacism, dispare, lăsînd un *r* pur sau un *r̃* nazalizat, care se mai păstrează și azi pe alocurea, în Munții Apuseni. Nu putem spune dacă fenomenul a avut loc în același timp pe tot teritoriul rotacizant din nordul Dunării, cum s-ar putea deduce din faptul că, în textele rotacizante din secolul al XVI-lea — chiar în același text —, avem atestate ambele faze. Deoarece se găsesc aproape exclusiv formele de tipul *menre*, *minre* și *mire*, nu și forma *mere*, trebuie să admitem că fenomenul a avut loc după ce *é* + *n* + cons. a devenit *í* și în această parte a Ardealului. Se poate crede, cu G. P a s c u, *Istoria limbii și literaturii românești din secolul al XVI-lea*, Iași, 1921, p. 40, că fenomenul a avut loc după apariția primelor texte literare rotacizante, deci în secolul al XV-lea, și că fazele *minre* și *mire* aparțin copistului din secolul al XVI-lea.

5. *t*, *d* și *n* (deci ocluzivele dentale) + *e*, *i* (la care se cuprind și *e̯*, *i̯* din diftongii ascendenți) s-au muiat în Banat, Crișana și părți din Ardealul propriu zis (anume pînă la linia: vest de Petroșani, Alba Iulia, Sighișoara, Odorhei), deci au devenit *t'*, *d'* și *n'*: *minte* > *mint'e*, *des* > *d'es*, *unde* > *und'e*, *tinăr* > *t'inăr*, *dinte* > *d'int'e* etc. În unele regiuni —, vezi mai jos, nr. 7, — aceste sunete au fost transformate în altele. E. P e t r o v i c i, *Transilvania*, 72 (1942), nr. 2—3, p. 149—156, articolul *Simbioza slavă în Transilvania*, *SCL*, VII, 1956, nr. 3—4, p. 165 (în cadrul articolului *Problema moștenirii din romanica comună a corelației palatale a consoanelor în limba română*) și *CL*, II, 1957, p. 100 (în cadrul articolului *Fenomene de sinharmonism în fonetica istorică a limbii române*), susține originea slavă a fenomenului. Faptul că fenomenul există la unii slavi (între alții și la slovaci) îl determină să spună că slavii din Dacia aveau aceeași particularitate fonetică și că fenomenul s-a petrecut la români în secolul al XII-lea (adică, după cît înțeleg, tocmai în momentul în care slavii din Dacia deveneau, după dînsul, prin asimilare, români). Autorul credea că fenomenul nu apare în cele mai vechi texte românești — cele rotacizante —, din cauză că ortografia slavă nu nota muierea consonantelor (p. 155). Dar fenomenul nu s-a realizat în epoca influenței slave vechi și sub influența acestei limbi. Cum au susținut O. D e n s u s i a n u, *Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915, p. 32, Al. R o s e t t i, *Sur la palatalisation des occlusives dentales dans les parlers*

roumains de Transylvanie, în *Bull. lingu.*, X, p. 123, și I. P ă t r u ț, *Influențe maghiare în limba română*, *SCL*, III, 1953, p. 67, și *Contribuții slave și maghiare la formarea dialectelor*, în *CL*, III, 1958, p. 67, fenomenul a avut loc în secolul al XV-lea, și desigur, sub influență maghiară (în această limbă există sunetele *t'*, *d'*, notate prin *ty*, *gy*). Faptele invocate de Petrovici (p. 155), după Densusianu, pentru a dovedi vechimea fenomenului, anume prezența unor nume românești notate cu *ty*, *dy*, *ny*, în documentele latino-maghiare din secolul al XV-lea, ne dovedesc existența fenomenului în acest secol numai în fostele județe Turda, Severin și Hunedoara. Trebuie să admitem că fenomenul nu se produsese în Maramureș, unde muierea s-ar fi putut manifesta prin confuzia lui *t'e*, *t'i* cu *k'e*, *k'i* și ar fi putut fi notată printr-un *i* după *t* și *d*, cum vom constata în unele texte din secolele următoare. Fenomenul s-a petrecut deci cel mai tîrziu în secolul al XV-lea, dar nu și în Maramureș, unde va fi adus mai tîrziu din Ardealul propriu-zis. Influența maghiară trebuie însă înțeleasă în felul că, prin amestec cu ungurii, românii au căpătat particularitatea articulatorie a consonantelor dentale muiate. Nu putem crede, ca Petrovici, *CL*, II, 1957, p. 105 (în *Fenomene de sinarmonism în fonetica istorică a limbii române*) și Gr. R u s u, aceeași revistă, XI, 1966, p. 348—349 (în *Probleme de fonetică și fonologie dialectală, În legătură cu palatalizarea dentalelor în graiurile dacoromâne*, p. 345—353), că, înainte de apariția consonantelor muiate *t'* și *d'*, am avut pronunțiile *ție*, *die*. Concepția noastră despre evoluția bazei de articulație ne împiedică de asemenea de a admite ca R u s u, *art. cit.*, că avem a face cu o dezvoltare internă a limbii române.

6. Mai înainte de a se petrece aceste fenomene, grupele *fχ* și *vγ*, provenite prin palatalizarea labialelor *f* și *v*, pierduseră exploziva labială. Totuși mai existau în Ardeal regiuni care păstraseră pe *f* și *v*, cum rezultă dintr-o serie de graiuri ardelene emigrate mai tîrziu în Țara Românească (vezi mai jos, VII, cap. II, § 1).

7. În Ardealul propriu-zis, de la nord de Mureș, dar fără regiunea Munților Apuseni, deci în regiunea Bistrița-Năsăud-Alba, s-a petrecut, la cîtva timp după fenomenele examinate anterior, prefacerea sunetelor *k'* și *ǵ*, precum și a sunetelor *t'* și *d'*, în *č*, *ǧ*. D r ă g a n u, *An. Inst. Ist. naț. Cluj*, II, p. 253—254, a dovedit că fenomenul era realizat la începutul secolului al XVI-lea: toponimicul de origine maghiară *Telci* (notat *Telcz*, *Teltsch*, *Telch*) prezenta deja č pentru *k'*; cf. maghiarul *telki*, de la *telek* „domeniu", + sufixul posesiv -*i* (vezi și cele spuse de mine în *Probl. cap.*, p. 183). Foarte probabil, tot în epoca aceea, s-a produs fenomenul asemănător din Banat și partea de apus a fostului județ Hunedoara, de prefacere a lui *t'* și *d'* în *č* și *ǧ* cu timbru special de *š* și *ž*, care caracterizează azi pronunția africatelor *č* și *ǧ* din Banat (ele sînt notate *ć*, *ʒ́*). Schimbarea în *ć*, *ʒ́* trebuie considerată rezultatul unui amestec al bănățenilor și hațeganilor cu sîrbii stabiliți pe teritoriul lor. Și, foarte probabil, tot atunci în unele regiuni din nord-vestul țării, *k'* și *ǵ* au devenit *t'*, *d'*, iar *t'* și *d'* au devenit *k'* și *ǵ*.

8. *č* și *ǧ* străvechi au devenit, în Banat și Moldova, probabil într-o epocă ceva mai veche, *ŝ* și *ẑ*: *faŝe* „face", *ẑană* „geană". Spirantele bănățene sînt însă întrucîtva deosebite de spirantele moldovene corespunzătoare.

9. *cl'* și *gl'* și, probabil, și *l'*, existau încă în Maramureș, în secolul al XV-lea, cum rezultă din faptul că textele rotacizante din secolul al XVI-lea, care

sînt copii de pe altele, pierdute, din secolul al XV-lea (vezi mai jos, cap. V, § 8), prezintă cîteodată aceste grupuri fonetice, înregistrate de copist, ce nu le mai pronunța. E foarte probabil că nici *ń* nu dispăruse în acest grai pînă în secolul al XV-lea, deși *n* sau *ni* care apar în textele rotacizante din secolul al XVI-lea s-ar putea considera drept mijlocul de redare a nazalității vocalei anterioare (vezi mai jos, cap. VI, § 2).

10. În mold. *istalalt, čelalalt, l* din grupul *lt*, a fost transformat în *n*: *istalant, šalalalant.* Faptul s-a petrecut, poate, în același timp, și în macedoromână.

§ 5. Desigur, tot în această epocă au căpătat dialectele ardelene, crișene și bănățene și cantitatea lungă a silabei accentuate (*tāte-s būne* etc.), precum și intonația mai variată ca înălțime a cuvîntului și a frazei, deci accentul muzical, care s-a adăugat celui de intensitate. Este foarte probabil, dealtfel, că acest accent muzical exista și mai înainte la români și că moldovenii l-au pierdut atunci cînd s-au amestecat cu ucrainenii și unele populații de stepă. Într-o oarecare măsură, muntenii îl au și acum. Totuși ardelenii au căpătat, desigur, intonații noi, în epoca de care vorbim.

§ 6. Timpul în care s-au petrecut aceste fenomene fonetice nu este bine cunoscut. Ce se știe uneori este faptul că ele erau realizate în secolul al XV-lea. Dar nu se știe cît de vechi sînt. Unele din ele s-ar putea să fie mai vechi decît epoca întemeierii țărilor, și anume de la sfîrșitul epocii preliterare. Noi le-am tratat aici, și nu acolo, pentru că ele sînt caracteristice celor patru sau cinci dialecte dacoromânești principale. Prin aceste fenomene fonetice s-au creat aproape toate particularitățile dialectale dacoromâne, care există și azi și care atrag nu numai atenția lingviștilor, dar și atenția indivizilor vorbitori. Căci mai toate aceste fenomene caracterizează cîte un singur dialect. În această epocă, nici un fenomen fonetic românesc nu s-a petrecut pe tot teritoriul românesc sau în toate dialectele române. Ceea ce am constatat la IV, cap. III, § 6, cu privire la fenomenele fonetice ale româniei primitive, se constată și aici. Numai prefacerea lui *ẹá* — *e* în *é* — *e* și fenomenele de velarizare a vocalelor *e* și *i* precedate de *s, z, ţ, ḑ* și chiar *š, ž*, s-au petrecut pe o arie destul de întinsă, care înglobează mai multe dialecte dacoromâne și chiar suddunărene, — dacă considerăm ca petrecută în aceeași epocă și velarizarea din macedoromână și meglenoromână, discutată de noi la IV, cap. III, § 2.

Fie unele din particularitățile regionale caracteristice dialectelor dacoromâne care s-au creat mai înainte, fie cele care s-au născut acum sînt cele mai importante în ce privește caracterizarea dialectelor dacoromâne. Procesele fonetice despre care vorbim au dat o înfățișare deosebită fiecăruia din cele patru sau cinci dialecte dacoromâne. Ele au schimbat în parte sistemele fonetice mai vechi ale dialectelor dacoromâne, dînd naștere sistemelor fonetice de azi ale acestor dialecte.[1]. Astfel, dialectele crișene au

---

[1] O parte din aceste sisteme au fost studiate în special de lingviștii clujeni elevi ai lui Emil Petrovici: E. Petrovici și I. Stan, *Schiță a sistemului fonologic al graiului tecucean* în *CL*, III, 1958, p. 119—135, Gr. Rusu, *Schiță a sistemului fonologic al graiului bistrițean, ibid.*, IV, 1959, p. 61—75, I. Neiescu, *Schiță a sistemului fonologic al unui grai din sudul Banatului, ibid.*, VIII, 1963, nr. 2; p. 207—215, Gr. Rusu, *Sistemul fonologic al unui grai din Muntenia, ibid.*, XII, 1967, nr. 1, p. 53—62, dar și de cercetă-

pierdut pr *ḱ* și *ǵ*, înlocuindu-le cu *ť* și *d'*; unele graiuri ardelene au pierdut pe *χ́*, altele au pierdut și pe *γ́*; graiurile moldovene au pierdut africatele *č* și *ǧ*. Toate aceste fapte s-au produs în epoca întemeierii țărilor. Este greu de imaginat că aceste deosebiri existau și mai înainte. Ele s-au creat în noile condiții în care se găseau românii în diferitele țări.

În noua epocă limba română are o dezvoltare mai mult divergentă. Întemeindu-se pe faptul că unele schimbări fonetice se petrec și după secolul al VII-lea, pînă astăzi, atît la nordul cît și la sudul Dunării, P h i l i p p i d e admitea (*Orig. rom.*, II, p. 383—385) că și după acest secol s-a menținut unitatea de bază articulatorie a poporului român, în toate ramurile sale, moștenită de pe vremea cînd poporul român locuia pe un teritoriu îngust, teritoriul său de formație. În urma celor spuse aici, se înțelege că trebuie să renunțăm la o asemenea interpretare a evoluției fonetice românești din epoca în discuție. Este evident că efecte atît de îndepărtate în timp, ale unei baze de articulație căpătate în momentul formării limbii române, sînt imposibil de admis. Schimbările fonetice din această epocă se explică fie prin evoluția bazei articulatorii românești, fie prin schimbarea parțială a acestei baze articulatorii, în urma asimilării populațiilor străine rămase pe teritoriul românesc. Mă refer în primul rînd la fapte ca tendința de reducere a lui *eá* — *e* la *é* și chiar tendința de velarizare a vocalelor palatale precedate de *s, z, ț, d, š, ž*, care, totuși, pare a fi specifică românilor. Din asemenea fapte rezultă, de asemenea, că Philippide nu era îndreptățit să admită o unitate totală a bazei de articulație românești și să concludă, în consecință, la ideea unui teritoriu restrîns la formare a poporului român.

Am susținut pînă acum că schimbările fonetice se explică prin schimbările organelor articulatorii. Dar aceste organe articulatorii au unele particularități de pronunție care nu se explică prin forma lor, ci numai prin temperamentul celor care le vorbesc. Mulți învățați au crezut că numai acesta este hotărîtor în articulare, ceea ce este, desigur, greșit. Temperamentul nu face decît să modeleze unele tendințe impuse de organele articulatorii, să le dea ultimele contururi. Temperamentul se manifestase, desigur, și mai înainte în baza de articulație românească, influența lui dar este greu de constatat, deoarece lipsește un termen de comparație pentru sistemul fonetic românesc din acea vreme. Acum cînd, fie datorită condițiilor istorice deosebite, fie prin amestec cu alte neamuri, se produc deosebiri temperamentale

---

torii din școala lingvistică bucureșteană, ca Andrei A v r a m, *Observații asupra fonologiei graiului din Scărișoara*, *ibid.*, VIII, 1963, p. 215—228 (faptul că autorii acestor lucrări socot că fac fonologia, iar nu fonetica graiurilor respective nu trebuie să ne înșele: este vorba tocmai de sistemele fonetice ale graiurilor în discuție); Gr. Rusu a publicat și priviri generale asupra fonetismului graiurilor dacoromâne, unele referitoare chiar la sistemul fonetic al dacoromânei în secolul al XV-lea: *Diasistemul vocalic al dacoromânei* în *Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, I, București, 1970, p. 399—403. *Sistemul fonologic al limbii române dintre secolele al IX-lea — al XV-lea*, I, *Vocalismul*, *ibid*, XV, 1970, p. 337—349, și IV, *ibid.*, XVI, 1971, p. 157—171. Dar sistemele fonetice stabilite de autor pentru secolul al XV-lea nu cuprind toate sunetele (fonemele) sistemelor fonetice înfățișate (aceasta pentru că el nu urcă pînă înainte de acest secol sau pînă în acest secol o serie de fenomene fonetice considerate de noi ca petrecute atunci) și, cîteodată, repartiția pe teren a acestor sisteme fonetice este alta decît cea crezută de autor (astfel el nu știe că schița fonetică stabilită pentru graiul din Liești nu reprezintă autenticul grai moldovenesc, care merge în această privință cu graiul muntean).

însemnate între diferite ramuri române, aceste manifestări ale temperamentului în fonetism se văd foarte clar, prin comparaţia unui dialect dacoromân cu altul. Ele au fost observate şi de nespecialişti, care au făcut aprecieri asupra diferitelor dialecte din acest punct de vedere. Se vorbeşte astfel de „limba lată“ a moldovenilor, de sunetele lor mai moi sau mai dulci, de vorbirea aspră, sau, mai de grabă, dură a ardelenilor[1], de faptul că muntenii vorbesc „în vîrful limbii“. În aceste afirmaţii este ceva just. Asemenea aprecieri ale nespecialiştilor, chiar ale poporului, au fost introduse în ştiinţă de Gr. Scorpan, *Graiul moldovenesc, Tendinţe fonetice, Expresivitate*, în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, XI–XII, p. 424–471, care discuta însă numai dialectele moldovenesc şi muntenesc, şi au fost acceptate şi de mine în *Actes du sixième Congrès international des linguistes (Paris, Juillet, 1948)*, Paris, 1949, p. 238–239, unde am luat în discuţie şi dialectul ardelean. Scorpan a arătat că dialectul moldovenesc exprimă prin sunetele sale ca *ŝ* şi *ẑ* sau *-i* şi *-î* (finali) caracterul mai puţin voluntar, mai puţin activ, mai mult contemplativ, pasiv, al moldoveanului, pe cînd dialectul muntenesc exprimă prin africatele sale *č*, *ǧ* sau vocalele *-e* şi *-ă* (finale) caracterul mai mult activ şi mai puţin contemplativ, pasiv, al munteanului. El a mai arătat că dialectul moldovenesc este mai apt pentru a reda atmosfera de blîndeţe, de intimitate, pe cînd dialectul muntenesc este mai apt pentru a reda atmosfera de solemnitate, şi că scriitorii au folosit formele acestor dialecte în acest scop. Ar fi, poate, mai exact să se supună că limba literară este cea care exprimă solemnitatea şi că dialectul muntean exprimă dinamismul, energia. Trebuie să recunoaştem însă că asemenea aprecieri sînt subiective ; ele se întemeiază pe impresia pe care o fac asupra noastră dialectele. Cu privire la dialectul ardelenesc, s-ar putea spune că el exprimă nu numai asprimea, duritatea, dar şi muzicalitatea, iar cu privire la dialectul bănăţean s-ar putea spune că exprimă o oarecare moliciune, făcîndu-ne însă cîteodată, prin intonaţie, şi impresia unei profunde muzicalităţi. În general eu aş spune că toate dialectele dacoromâne în raport cu limba literară nu par acceptabile, întrucît nu redau o atmosferă solemnă, distinsă, ci una rustică, necultivată. Faptul se explică, desigur, nu prin temperamentul indivizilor vorbitori, ci prin opoziţia dialectelor faţă de limba literară, şi trebuie deci exclus din discuţia de faţă. Oricum ar sta lucrurile, există între dialectele dacoromâne deosebiri care se explică prin deosebirea de temperament a diferitelor ramuri ale poporului român.

Gr. Scorpan nu făcea însă precizarea, pe care am adus-o eu, *loc. cit.*, că manifestarea temperamentului în sunete se face pe două căi : pe calea schimbărilor fonetice şi pe calea fenomenelor de analogie. Dar el dădea explicaţia foarte preţioasă că răspîndirea prin analogie a lui *e* şi *ie* la moldoveni şi a diftongilor *ea*, *ia* la munteni se explică tot prin temperament. El invoca şi exemple ca munt. *să dea*, *să stea* şi mold. *să deie*, *să steie*, unde există de fapt nu numai *ea* sau *é*, dar şi prezenţa sau absenţa unui *-e*. Direcţia deosebită în care se produce analogia nu poate fi explicată, desigur, decît tot prin tem-

[1] Aceasta era şi părerea lui Eminescu. Slavici, *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 40, spunea : „Eu rosteam la început vorbele cum se obicinuieşte prin Podgoria de la Arad. Eminescu se enerva adeseori şi zicea că-i sfarăm timpanul pocind vorbele ...“. Aşadar, consonantele muiate din graiurile ardelene nu dau impresia moliciunii, ci pe cea a asprimii.

perament. Sunetul *a* dă impresia solemnităţii, severităţii. Sunetul *e* dă impresia intimităţii, blîndeţei. Unele fenomene de analogie se explică deci prin temperament. Faptul nu trebuie să apară curios. Manifestarea temperamentului în limbă se poate face nu numai indirect, prin organele articulării, ci şi direct, asupra unui fenomen de natură spirituală, ca analogia.

§ 7.1. În urma schimbărilor fonetice examinate de la § 2, subdiviziunile 3 şi 4, declinarea articulată şi nearticulată a căpătat forme noi la substantivele feminine : *-î, -i* la singular nearticulat şi *-a, -e* la singular articulat, *-ili* sau *-îli* la plural articulat, *-î* la plural masc. nearticulat, *-îi* la pluralul masc. articulat. Aceasta înseamnă dublarea în unele dialecte a numărului declinărilor.

În urma schimbărilor de velarizare, s-a ajuns şi la terminaţii verbale noi sau la dispariţia unora : [*el, ea*] *coasă* „coase", *auḑîm* „auzim", sau *coş* „coşi", *şăḑ* „şezi; *auḑ* „auzi". Alte feneomene ca *şeá, jeá > şă, jă şi i̯á > i̯é*, au dus de asemenea la terminaţii noi : *îngrăşăm* „îngrăşam", *îngrăşăi* „îngrăşai" etc. *tăi̯em* „tăiam" etc. S-a ajuns astfel, dialectal, la dublarea şi chiar triplarea conjugărilor, cu excepţia celei de a doua, care număra prea puţine verbe şi nu putea prezenta cazuri de velarizare în terminaţie : *a cîntá, a îngrăşắ, a tăi̯é, a şîdé, a făsî, a coasî, a viní, a auzî* (cu *a urî*).

În urma velarizării prin *r*, verbele de conjugarea a IV-a ca *a omorî*, care nu aveau terminaţia *-esc*, au căpătat la ind. prez. pers. a III-a sing., în locul lui *-e*, terminaţia *-ă*, caracteristică conjungării I-a : *el cîntă*. Prin analogie cu această conjugare, forma de pers. III-a pl., care nu avea o terminaţie, — cf. *ei aud* — a căpătat terminaţia *-ă* : *ei doboară, ei omoară*.

2. Pluralele *bătrîneţe, tinereţe* (ale substantivelor *bătrîneaţă, tinereaţă*), întrebuinţate de predilecţie în loc de singular (cf. şi expresiile de azi : *bătrîneţele mele, tinereţele mele* etc., pentru *bătrîneţea mea, tinereţea mea*), au fost considerate singulare, după ce *ḙá — e* a devenit *é — e*, iar *e* precedat de *ţ* a devenit *ă*. S-au născut astfel singularele *bătrîneţă, tinereţă* (munt. *bătrîneţe tinereţe*), cu *é*, în loc de *ḙá*. Meglenoromânii n-au suferit fenomenul : *bitărneaţă*. Probabil, tot în epoca aceasta, pluralele *îmbrăcăminte, încălţăminte* au devenit singulare, înlocuind pe *îmbrăcămînt, încălţămînt*, care mai apar în cele mai vechi texte româneşti.

3. În Oltenia şi Muntenia verbele de conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a au înlocuit pers. a III-a pl. a prezentului indicativ printr-o formă identică cu cea de pers. a III-a singular. Aşadar, la verbele de conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a, formele în *-u* sau fără desinenţă, de persoana a III-a plural, au fost înlocuite cu formele identice de la persoana a III-a singular : *(ei̯) vede, (ei̯) are, (ei̯) face, (ei̯) aude.*[1] Aceste forme s-au născut pe baza analogiei cu verbele de conjugarea I-a şi cu cele de conjugarea IV-a în *-rî*, la care era identitate între forma de persoana a III-a singular şi forma de persoana a III-a plural. Odată cu această schimbare, auxiliarul *au̯* de la pers. a III-a plural a perfectului compus a căpătat forma *a* : *ei a cîntat*.

4. Se pare că acum s-au creat în Moldova formele verbale *mă ńer, ti ńeri̯, sî ńarî, ni ńerăm, vă ńeraţi̯* etc. „mă mir" etc. Vocalismul lor s-a născut

---

[1] Dar munteneştile *(ei̯) vede, (ei̯) are* pot fi de origine latină (< *vident, habent*) ; vezi mai sus, II, cap. IV, . 21.

în formele cu accentul pe terminaţie : *ni ńirăm, vă ńiraţ* (< *ne mirăm* etc.), în care *i* neaccentuat a devenit *e* ; au servit ca model verbe ca *cl'em, cl'emi, cl'eamă, cl'emăm* etc.

5. Nu este exclus ca forma cu *-m* a imperfectului indicativ, pers. I-a sing. (pentru care vezi mai sus, V, cap. IV, § 4, nr. 3), să fi fost creată acum. În acest caz, ea a avut loc tot numai la o parte din români şi s-a produs în mod independent în dialectele macedoromâne şi cele dacoromâne.

6. În Muntenia (în jurul capitalei, de exemplu la Otopeni, poate, şi mai departe), s-au creat noi forme de plural la persoana a III-a plural a indicativului prezent : *găinele se óuără*, şi forme noi de la persoana a III-a plural a indicativului imperfect ; *ei făceáură*.[1] Este evident că asemenea forme s-au creat prin analogie cu formele de persoana a III-a plural a perfectului simplu de la conj. a III-a. Dar se poate admite că a influenţat şi perfectul compus alcătuit cu participiul trecut în *-ără* (vezi mai sus, IV, cap. IV, § 7, 11, 4 şi § 13, 4), din aceeaşi regiune.

7. În Ardeal şi Moldova s-au format cuvinte noi cu sens gramatical — ele exprimă modalitatea acţiunii — prin unirea (aglutinarea) unui verb de pers. I-a sing. indic. prez., cu conjuncţia *că*, introducătoare a prepoziţiilor completive : *crécî* (< *cred că*) (în fostul judeţ Dorohoi, şi *cricî*), *mătîncă* (în jud. Iaşi, *măténcă*)(< *mă tem că*) „mi se pare" „probabil", *pisănicî, pisînici* (< *pe semne că*), *parcî*. Cuvîntul *parcă* apare şi în graiul muntean. Singur acesta din urmă s-a impus în limba literară. În *mătencă, mătincă*, prefacerea lui *m* în *n* se explică prin acomodarea la *c* următor, după ce *m* a ajuns, prin aglutinare, medial. Acolo unde avem şi prefacerea lui *é* + *n* + cons. în *i* (de exemplu în sudul Moldovei), aglutinarea pare să fie cu mult mai veche decît în celelalte regiuni, adică anterioară prefacerii lui *é* + *n* + cons. în *î* (vezi mai sus, V, cap. III, §1,2). La *crécî* şi *pisănicî*, ca şi la mold. *bodaproste* (< *bogdaproste*), se produce dispariţia consonantelor *-d-, -m-* şi *-g-*, de la sfîrşitul silabei (în această poziţie, consonantele sînt mai slabe).

8. Morfomele *al, a, ai, ale* de genitiv al numelui, de la pronumele posesive şi de la numeralele ordinale (la acestea nu existau decît formele de singular) s-au redus în dialectul moldovenesc la forma *a* (vezi mai sus, III, cap. IV B, § 4). La forma *al*, schimbarea a fost la origine fonetică : ea s-a produs, probabil, cînd substantivul care urma începea cu consonantă ; ea s-a extins apoi la numerale şi posesive şi, analogic, şi la formele de plural.

§ 8.1. Probabil, în această epocă s-au creat expresiile de tipul *a veni el mama* !, în care apare în mod obligatoriu pronumele *el*, chiar dacă subiectul exprimat în propoziţie este feminin. Procedeul pare a fi diferit de cel al întrebuinţării pleonastice a pronumelui *el* în naraţiune (subiectul propoziţiei este exprimat doar prin substantiv), pe care o găsim în M o x a, *Hronograf* (cf. H a s d e u, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 421—422)[2]

Probabil, tot în epoca aceasta, s-au creat expresii de tipul *nici tu junghi, nici tu friguri* (C r e a n g ă), sau *nici tu casă, nici tu masă*, care, la origine,

---

[1] După primul război mondial faptele acestea caracterizau şi graiul populaţiei periferice a Bucureştiului, originară, desigur, din satele vecine (informaţie dată de Al. G r a u r).

[2] Cf. Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, I, p. 270—272, ediţia a II-a, Bucureşti, 1975, p. 245—247, şi *Limba română contemporană*, Bucureşti, 1956, p. 543—546.

au trebuit să sune : *să nu capeți tu nici junghi !, să nu capeți tu nici friguri ! să nu ai tu nici casă, să nu ai tu nici masă !* Expresiile de azi s-au născut prin elipsa verbului și prin mutarea lui *nici* înainte de *tu*, fenomene explicabile la niște propoziții care exprimă mirarea (întrebuințarea persoanei a II-a cu valoarea generală este moștenită din latină).[1]

2. Probabil în această perioadă, conjuncția *de* a căpătat în Moldova și Țara Românească sensul de „care" : *Cel de n-are* ... „cel care n-are ... ". Foarte probabil modul acesta de exprimare s-a născut dintr-o contaminație între o propoziție principală care începea cu *cela* și o propoziție condițională care începea cu *de* „dacă". Foarte probabil la început s-a zis deci : *Cela de n-are* ..., și numai în epoca următoare s-a redus *cela* la *cel*.

---

[2] Cf. Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, București, 1944, p. 124–125, ediția a II-a, p. 114–116, și *Limba română contemporană*, p. 377–383.

CAPITOLUL IV

SCHIMBĂRI LEXICALE IMPUSE DE ORGANIZAREA STATALĂ ŞI BISERICEASCĂ[1]

§ 1. Întemeierea voievodatelor, chiar viaţa politică din cadrul statului maghiar, apoi, în general, activitatea politică mai bogată din primele veacuri de după întemeiere, au dus la formarea unui vocabular politic, care, mai înainte, era prea redus. El s-a format fie din împrumuturi, fie din termeni mai vechi, care au suferit acum unele schimbări de sens.

Cum a arătat N. I o r g a cu diferite ocazii (vezi, între altele, *Istoria poporului românesc*, traducere din limba germană, I, p. 209 — 213, şi *Istoria lui Ştefan cel Mare*, p. 9), înainte de întemeierea Principatelor, cuvîntul *ţară* denumea atît teritoriul locuit de un popor — de exemplu în expresia *Ţara Românească*—, cît şi teritoriul mult mai restrîns, de pe valea unei ape, ca în expresiile *Ţara Haţegului*, *Ţara Oltului*, *Ţara Bîrsei*. Trebuie să spunem totuşi că primul sens nu e sigur pentru timpurile anterioare întemeierii Principatelor şi că pe atunci numai sensul mai restrîns pare a fi existat la români. Dar sensul prim nu se poate tăgădui, el găsindu-se în latină. Numirile cu al doilea sens nu plecau însă numaidecît de la numele unei ape. Avem şi *Ţara Făgăraşului* — cu acelaşi sens ca şi denumirea *Ţara Oltului*—, apoi *Ţara Oaşului*, *Ţara Moţilor*, *Ţara Secuiască*, *Ţara Năsăudului*, şi chiar *Ţara Ardealului*, care, cum vom vedea mai tîrziu, denumea la început un teritoriu mai mic decît Ardealul. Sensul acesta al cuvîntului *ţară* este atestat şi de unele documente latine din Ungaria, care vorbesc, pe la începutul secolului al XIII-lea, de *terra Blaccorum*, iar la 1247 de *terra Harszoc* (= Ţara Haţegului),— lucruri relevate tot de Iorga. Cred dar că n-avea dreptate L. B l a g a, *Spaţiul mioritic* (vezi *Trilogia culturii*, Bucureşti, 1944, p. 302 — 304), să susţină că termenul *ţară* şi-a schimbat sensul numai odată cu întemeierea Principatelor, cînd a ajuns să designeze fie voievodatul Ardealului, fie Ţara Românească, fie Moldova. Din faptul că şi mai tîrziu s-a vorbit de ţări mai mici în cadrul Ţării Ardelului — vezi citatul din Gligorie U r e c h e sau Simon D a s c ă l u l, pe care-l dăm mai jos—, rezultă că trebuie să vorbim nu de o modificare a vechiului sens, ci de cîştigarea unui sens nou. Atunci ţara se confunda cu statul, dar şi cu părţi din stat. O împărăţie era o ţară, dar o asemenea ţară cuprindea ea însăşi mai multe ţări. (Astfel, se vorbea de *Ţara turcească*).

---

[1] Expunerea din acest capitol se orientează cîteodată după expunerile făcute asupra lexicului caracteristic epocii feudale româneşti de C.C. G i u r e s c u, *Istoria românilor*, II, ediţia a IV-a, Partea întîia, Bucureşti, 1942, Partea a doua, Bucureşti, 1943.

Stăpînirea ungurească asupra Ardealului a făcut ca Ardealul să fie denumit de români cu un cuvînt de origine maghiară. Cuvîntul românesc, care în documentele slavoromâne din secolul al XV-lea apare cu forma *Erъdel(ъ)*, dat. *Ardeliu* (vezi D r ă g a n u, *Românii în veacurile IX — XIV, pe baza toponimiei şi onomasticii*, p. 421 — 422), îşi are originea în ung. *Erdöelü, Erdöelv, Erdöel, Erdeel* „ţinutul de dincolo de pădure“ (*erdö* „pădure“ şi *elv* „dincolo de“), care se găsesc, cîte odată sub ortografii întrucîtva deosebite de cele date de noi aici, în cronicile şi documentele latine din Ungaria, de pe la 1200 pînă în secolul al XIV-lea; abia la 1390 se întîlneşte sub forma *Erdel*, ce se putea citi cu *l'*, ca actualul maghiar *Erdély*. Etimologia aceasta a fost dată de Pal H u n f a l v y, *Magyarország ethnographiája*, p. 350, şi *Korespondezblatt*, X, p. 37 — 43 şi p. 49 — 53, şi a fost aprobată de toţi cercetătorii competenţi. Discuţia în rezumat se poate vedea la D r ă g a n u, *op. cit.*, p. 420 — 426. Etimologia este asigurată şi de faptul că documentele latine din cancelariile ungare numesc Ardealul *Ultra Silvas, Transilvania, Ultrasilvania*, iar cele nemţeşti, încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, *Überwald*. Pădurea la care se face aluzie este cea dintre Munţii Apuseni şi munţii Rodnei, şi numirea este dată din punctul de vedere al ungurilor din stepă. Deoarece însă, atunci cînd ungurii au trecut dincolo de păduri, au cucerit numai centrul Ardealului, cuprins între Ţara Moţilor, Ţara Haţegului, Ţara Oltului (Făgăraşul), Ţara Bîrsei şi teritoriul secuiesc, la început şi încă multă vreme după aceea, iar, în poezia populară, pînă în secolul al XIX-lea, românii au înţeles prin *Ardeal* numai această parte, cucerită la început de unguri. Lucrul îl spune de altfel chiar Simion Dascălul sau poate Gligorie Ureche în *Cronică* (ediţia C. Giurescu) : „Ţara Ardealului nu este numai o ţară însăşi, ci Ardealul se cheamă mijlocul ţării, care multe cuprinde în toate părţile, în care stă şi scaunul crăiei. Iară pre la marginile ei sînt alte ţări mai mici, carele toate de ea însă se ţin şi supt ascultarea ei sînt, cumu-i Maramureşul, despre Ţara Leşască, şi Ţara Săcuiască despre Moldova, şi Ţara Oltului despre Ţara Muntenească, şi Ţara Bîrsei, Ţara Haţegului, Ţara Oaşului, şi sînt şi alte holde [la Kogălniceanu : hotare] multe, carele toate ascultă de crăia ungurească şi se ţin de Ardeal“. Într-un fragment de geografie, scris în româneşte, din secolul al XVII-lea, publicat de Cipariu, se spune, de asemenea, că Ardealul este numai centrul voievodatului Ardealului, aşa că nu mai poate fi îndoială în această privinţă. Drăganu crede de aceea, p. 425, că numai cronicarii moldoveni au întrebuinţat cuvîntul *Ardeal* pentru toată regiunea de peste munţi.

Primul stat întemeiat de români la nordul Dunării, acela al lui Basarabă, fiind unul locuit de români, iar nu şi de alte neamuri, cum era statul întemeiat în sudul Dunării de Petru şi Asean, trebuia să se numească *Ţara Românească*. Lucrul a fost arătat de Iorga în diferite rînduri. Fireşte, numele românesc nu apare decît tîrziu în texte, pentru că s-a scris tîrziu româneşte. Dar este evident, că, sub expresia *Vlaška zemlja*, din documentele slavo-române din Ţara Românească, se ascunde această expresie românească.

Al doilea stat întemeiat de români la nordul Dunării, Moldova, din chiar această cauză că deja exista un stat ce se numea *Ţara Românească*, nu se mai putea numi astfel şi trebuia să-şi găsească alt nume (lucrul a fost arătat tot de I o r g a). Şi fiindcă noul stat românesc se întindea la început numai pe

apa Moldovei[1], — avea drept capitală la început orașul numit *Baia* și *Tîrgul Moldovei*, iar pe nemțește, *Die Stadt Mulde* (în limba sașilor), — el s-a numit *Țara Moldovei*. Cînd, mai tîrziu, pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea, statul acesta s-a întins pînă la mare, el a păstrat numirea *Moldova, Țara Moldovei*, cu toate că depășise cu mult bazinul rîului Moldova. De la acest nume s-a derivat apoi *moldovean*.

Cînd însă voiau să specifice că e vorba de Țara Românească și de populația ei, moldovenii nu puteau numi Muntenia *Țara Românească* și *români* pe locuitorii Țării Românești, pentru că ei înșiși se considerau români. De aceea, pentru a denumi *Țara Românească* și pe locuitorii ei, ei au recurs la alte nume decît acelea pe care și le dădeau muntenii. Ei au început să zică *Țara Muntenească* și *muntean*. Termenul din urmă apare în cea mai veche cronică a Moldovei, anume în Letopisețul de la Bistrița (P.P. Panitescu, *Interpretări românești*, p. 100) (cf. și *muntynъskyj voskъ* „ceară muntenească", în tratatul comercial al lui Alexandru cel Bun cu liovenii, din 1408). Termenul apare întrucîtva curios, deoarece Țara Românească nu este numai o regiune muntoasă (*muntean* nu poate însemna la origine altceva decît „om de la munte"). Desigur însă că ipoteza făcută de P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 102, după alții, este justă : Țara Românească a fost organizată de unul din voievozii de la munte (din Argeș sau din altă parte), așa că moldovenii au putut să-i numească *munteni* (P.P. Panaitescu vorbește de o reunire de triburi, fiecare cu voievodul lui, ceea ce este, desigur, greșit : în epoca aceasta nu se mai poate vorbi de triburi).

Pentru întemeierea țărilor de dincoace de munți s-a întrebuințat termenul *descălecat, descălecare, a descăleca*. Termenul se explică prin aceea că întemeietorii au venit din Ardeal sau, în orice caz, din altă parte (se știe că, pentru Muntenia, tradiția descălecării din Ardeal nu e sigură) și prin aceea că au venit călări, cum trebuia să fie cazul cu niște oameni organizați feudal.

§ 2. Termenul *vojevoda*, care apare în documentele slavo-române, a căpătat un sens nou : acela de șef al unui stat de pe teritoriul românesc, inclusiv Ardealul sau Maramureșul, care erau sub stăpînirea maghiară. Probabil că, în această epocă, s-a ajuns la prescurtarea *vodă* în *Alexandru Vodă, Ștefan Vodă* etc. Termenul *domn* a căpătat un sens special, foarte uzual, acela de „voievod" al Țării Românești, al Moldovei și al Ardealului. Cuvîntul *domnie*, care exista și el de mai înainte, a devenit, desigur, mai uzual. Din limba cancelariei slave s-a impus pentru „domn" și termenul *gospodar*, care, ca și *domn*, se întrebuința, desigur, și cu sensul „boier". Domnul avea o reședință sau capitală, care se numea *cetate de scaun*, pentru că era o cetate și pentru că avea tronul, scaunul. Expresia pare să fi plecat de la sl. *stolica* „capitală", derivat de la *stolŭ* „scaun" „tron" și care se găsește și în limba rusă, polonă etc.[2]. Domnul

[1] Cum a arătat I. Iordan, *Viața românească*, XXII, 1920, p. 274 — 276, *Moldova* este un derivat de la românescul *molid*, pătruns în limba slavilor de pe valea Moldovei ; cuvîntul s-a derivat prin sufixul slav *-ova* și însemna deci „valea molizilor", „valea cu molizi", „apa molizilor". Etimologia pare justă, deoarece pe valea Moldovei, în partea ei superioară, cresc mai ales molizi. E interesant de adăugat că documentele slave din Moldova din secolul al XIV-lea prezintă *Moldavska zemlja* (de fapt la genitiv) și *Moldava* pentru țară și apa Moldovei.

[2] Existau și *scaune de județ* „scaune de judecată" (cf. Iorga, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, p. 132, care credea însă că instituția e latină sau străveche).

își avea *curtea* sa — se pare că a pătruns în limbă și termenul slav *dvorŭ* —,unde boierii erau primiți pentru treburi, discuții, distracții. Acest fapt a și avut ca urmare că sl. *dvorĭba* „serviciu, vizită la curte, omagiu", a ajuns a însemna „vorbire, cuvînt, vorbă". Faptul a fost văzut de mulți cercetători, printre care Gh. B o g a c i, *Note semantice, „A vorbi, vorbă"*, în *Arhiva, XLIV*, 1937, nr. 3 — 4, p. 251— 261, — autorul folosește toată literatura anterioară a chestiunii — și P.P. P a n a i t e s c u, *op. cit.* Acesta din urmă spunea, p. 59 : „Vorba prin excelență pentru românul medieval este aceea de la curte, acolo se vorbește deosebit, într-un chip mai înalt decît în popor, anume altă vorbire, cea slavonă ; încă o dovadă că slavona era limba societății înalte, măcar în anume împrejurări". Credem însă că nu era nevoie să se vorbească limba slavă la curte pentru ca termenul *dvorbă* să ajungă a avea acest sens. Cuvîntul s-a putut introduce și mai înainte de întemeierea țărilor, pe vremea acelor voievodate româno-slave din Ardeal, de prin secolele al IX-lea — al XI-lea, cum ar dovedi faptul că a devenit *horbă* în Moldova[1] ; derivatul *a vorbi* a suferit palatalizarea labialelor *(a vorghi)*, ceea ce de asemenea arată o vechime mai mare decît întemeierea țărilor. Dimpotrivă, *a dvori* „a sluji" și *dvorean* „curtean" sînt în mod sigur din epoca întemeierii țărilor. Sensul slav, ca și aspectul fonetic slav al lui *vorbă*, exista încă în limba veche, de exemplu la Miron Costin : *țineau dvorba* „făceau serviciu (la curte) "(ed. Kogălniceanu, I, p. 288).

Cînd Domnul poposea într-un oraș și făcea acolo judecăți; etc., se spunea : *au descălecat acel tîrg : de acolo s-au întors Ștefan Vodă și au descălecat tîrgul Iașii* (Ureche). Avem a face cu un semantism dezvoltat în același fel ca și semantismul aceluiași cuvînt, discutat la § 1 (și în latina medievală, *descendere* și *descensus* se întrebuințau în legătură cu regii, cînd aceștia poposeau într-un oraș, unde erau găzduiți și întreținuți pe tot timpul popasului). Pentru ca cineva să ajungă domn trebuia să fie *din os domnesc*, adică descendent dintr-un domn, și să nu fie *însemnat*, adică infirm (totuși au fost și excepții). Fii legitimi se numeau *feciori, fii, coconi* ; bastarzii se numeau *copíl*, pl. *copíi*, în unele regiuni, ca Oltenia și *cópil*, pl. *cópii* (fem. *copílă, cópilă*). Cuvîntul este de origine bizantină, cum a dovedit Demetrios M o u t s o s, *Zeitschrift für Balkanologie*, VII, 1969/1970, p. 86 — 102, articolul *The origin of a balkanism and related problems* : *κοπέλλα* etc., și a pătruns în toate limbile sud-est-europene, afară de turcă și maghiară, probabil în perioada dintre secolele al X-lea și al XIV-lea. Dintre acești termeni, este nou, adică a fost adoptat în epoca întemeierii statelor sau ceva mai înainte, în epoca nașterii unei aristocrații române, numai *cocon*, feminin *cocoană*, care trebuie să fi însemnat la început, „fiu legitim", respectiv „fiică legitimă". *Cocon* este de asemenea un împrumut din greaca bizantină (căci sufixul *-on, -oană*, prin care s-ar fi putu deriva acest cuvînt de la *cocă*, copil mic", nu există în românește). Demetrios Moutsos, *op. cit.*, p. 96—97, acceptă părerea lui R o s e t t i, *Istoria limbi române*, IV, ediția 1966, p. 42, despre originea greacă a cuvîntului român. Este, poate, curios faptul că el s-a extins pe tot teritoriul dacoromân. Termenii referitori la fiii legitimi sau nelegitimi se întrebuințau și cînd era vorba de boieri, și, probabil și de fiii de țărani și negustori.

---

[1] Prefacerea lui *v-* în *h-* e anterioară întemeierii Principatelor.

§ 3. Ideea de „a stăpîni"„ a guverna" se exprimă în textele rotacizante prin *a ținrea* și prin *a despunre*, ambele de origine latină. De aici, în aceleași texte *țin(r)ut* și *despus* cu sensul de „stăpînire", „guvernare" ; de aici *țietoriu (ținetoriu)* „guvernator", *despuetoriu* „stăpînitor", „domn", „stăpîn", „voievod" (*despuetoriu* „domn" apare și în secolul al XVII-lea, și chiar în Muntenia). Din sensul de „stăpînire" al cuvîntului *ținut* s-a ajuns la sensul de „putere", „regiunea stăpînită", chiar „împărăție" (vezi Sbiera, *Codicele voronețean*, glosar). Acest cuvînt apare și în Moldova, cu sensul de „județ". În Țara Românească termenul *ținut* nu se găsește (decît la Coresi și alții, care l-au întrebuințat prin imitarea textelor rotacizante) sau cel puțin n-a fost întrebuințat pentru a denumi județul. Termenii în discuție par să se fi întrebuințat la origine numai de către românii din Maramureș, Crișana și Ardeal. Nu putem spune cînd au căpătat sensurile noi pe care le-am examinat; *a ținea* a moștenit sensul de „a stăpîni" de la lat. *teneo* ; dar acest sens a fost susținut și de faptul că, în limba slavă bisericească a vremii și în limbile slave vecine (bulgara, sîrbocroata, ucraineana, rusa), *drŭzati* are atît sensul „a ține", cît și pe cel de „a stăpîni" „a domni". Însuși termenul *ținut* poate fi un calc lingvistic după slavă, căci în limbile slave avem *drŭzavŭ* „ținut" și *drŭzava* „stăpînire", derivate de la *drŭzati* „a stăpîni". Districtele sau comitatele ungurești din Ardeal și Crișana se numeau pe românește, desigur, *țin(r)uturi*, cu un termen care apare în textele rotacizante. Termenul maghiar *vármegye* a pătruns în românește sub formele *varmeghie*, *varmighie*, dar mai tîrziu, nu acum, cum arată păstrarea lui *gy* ca *ǵ*. În fruntea unui comitat stărea *șpanul*. În fruntea unor ținuturi mai mari stăteau la început *voievozii* (I o r g a, *Istoria poporului românesc*, I, trad. rom., p. 319—320). Un voievodat era numit și *ținut*. Echivalentul latin al termenului românesc apare chiar în latina documentelor, într-o înfățișare în care se recunoaște cuvîntul român : *vaivodatus et tenuti nostri* (H u r m u z a k i, I, 2, p. 59). Nu pot preciza dacă termenul românesc *ținut* este un calc lingvistic după cuvîntul latin medieval *tenutus* sau dacă nu cumva lucrurile stau invers. Am spus că termenul *ținut* apare și în Moldova, pentru a denumi districtele în care s-a împărțit țara Moldovei. Evident, identitatea semantică cu termenul din Maramureș nu e întîmplătoare : termenul uzual la românii din Maramureș, Crișana și Ardeal a fost adus în Moldova de întemeietorii Moldovei, de organizatorii ei, de Dragoș și Bogdan și de colaboratorii lor. Termenul apare în scrierile moldovene mai tîrziu, dar este sigur că el exista de mai înainte și că era tradus în documentele slave prin *drŭzavŭ*, mai tîrziu și prin *kolostŭ*, derivat de la *kolo* „cerc, inel", deci „ocol". În Țara Românească, districtele s-au numit *județe*. Cum a admis N. I o r g a, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, p. 132, avem a face cu o prescurtare din expresia *scaune de județ* „scaune de judecată" (*județ* < lat. *judicium* „judecată"). Această expresie : *scaune de județ*, care denumea întîi numai locul de judecată, deci reședința unui jude, a ajuns să se dea, desigur, chiar teritoriului care depindea de acel scaun de județ. După Iorga, *loc. cit.*, acest sens există și azi în denumirea de *scaune* pentru județele secuiești (cf. numele de județ *Trei-Scaune*).

§ 4. În românește se întrebuințau, desigur , deja atunci, pronumele de politeță : *domnia mea, domnia ta, domnia sa* sau *domnia lui, domnia noastră, domnia voastră, domnia lor, domniile lor, domniile voastre, domniile lor*, care

sînt de fapt calcuri lingvistice după sl. *gospodstvo mi* etc. Este evident că numai în epoca aceasta sau cu puțin mai înainte s-a născut pronumele de reverență, care, de fapt, atunci nu se întrebuința față de oricine, ci numai față de boieri. (Dacă voievozii vor spune în actele românești mai tîrziu *domnia mea*, formula cu care oamenii se adresau lor era *Măria ta*, iar cea cu care se vorbea despre ei era *Măria sa*; aceste formule s-au creat, desigur, tot în epoca întemeierii Principatelor). Este evident dar că împărțirea societății în clase a dus și la o diferențiere a pronumelor; de unde pînă atunci existau numai pronumele personale (*eu*, *tu*, *el*, *noi*, *voi*, *ei*), în epoca aceasta au apărut pronumele de reverență. Dar, cum remarcă Rosetti, *GS*, II, p. 225, în scrisorile de la Bistrița tutuirea este regula, deși avem și pronumele de reverență. Formația cu *său* (de fapt *sa*, căci *domnia* cerea femininul) se găsește mai tîrziu în Moldova, iar cea cu *lui* se găsește mai tîrziu în Muntenia (vezi lucrarea mea, *Probl. cap.*, p. 112 și 122, unde am arătat că aceste fapte sînt caracteristice limbii scrise în cele două state). Formele uzuale în Moldova prezintă și altă particularitate fonetică : *mn* este redus la *m* la genitiv-dativ : *dumitale*, *dumisale*, *dumilor voastre*, *dumilor sale* (*ibid.*, p. 122). Am arătat în aceeași lucrare că formele moldovenești se găsesc și în Maramureș și, în general, la nord de Mureș (p. 110) și că formele cu *său* trebuie socotite la origine ca maramureșene, pentru că numai în Maramureș era obligatoriu adjectivul posesiv *său* și dispăruse regula întrebuințării lui *lui* atunci cînd posesorul este chiar subiectul (vezi *ibid.*, p. 337 — 339 și, cu privire la *său* în Maramureș, aici, mai sus, III, Cap. III, § 17). Aceasta este o nouă probă în sprijinul originii maramureșene a unei părți din nobilimea Moldovei. Fenomenul reducerii lui *mn* la *m* trebuie considerat ca rezultatul tendinței spre forme corecte, care însă s-a aplicat și în cazuri în care nu trebuia să aplice (fenomenul e de același fel cu hiperurbanismele; dar, întrucît modelul de limbă imitat nu e unul orășenesc, căci nu exista atunci un grai românesc al orașelor, ci graiul aristocratic, trebuie să se vorbească de un hiperaristocratism; am întrebuințat termenul acesta, pentru fenomene ca *moγilă*>*movilă*, deja în *Probl. cap.*, p. 213). Trebuie anume să presupunem că *mn* a devenit *mń* și că, în această situație, secvența fonetică în discuție a fost luată greșit drept rezultatul unei palatalizări a lui *m* urmat de *i*. Fenomenul s-a produs, desigur, nu numai în Moldova, dar și în Maramureș, căci și acolo au fost regiuni cu labialele palatalizate, și, cum vom vedea mai jos, cu vremea, cea mai mare parte a teritoriului maramureșean va avea fenomenul, prin imitarea graiurilor imediat vecine de la sud. Chiar astăzi există prin Ardealul de Nord(și Maramureș) *dumata*.

§ 5. C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, p. 15 (și *Geschicte der Serben*, I, p. 126-127), a relevat faptul că numele unor funcții principale din statul muntean seamănă cu cele din statul croat, mai mult decît cu cele din statul sîrb sau bulgar, dar n-a reușit să explice faptul. Este vorba de numiri ca *dvornic* și *postelnic*, care se găsesc și la croați, și de numiri ca *cliucer* și *stolnic*, care se găsesc la ruși (totuși trebuie să adăugăm, ceea ce Jireček n-a făcut, că termenul *stolnic* era și la polonezi, care aveau și *klucznik*). Nu este așadar exclus ca muntenii să se fi inspirat din terminologia existentă pe atunci la croați și ruși, care le apărea drept cea mai potrivită pentru a exprima și funcțiile din statul lor. Jireček ar fi trebuit să adauge la asemănările dintre Țara Românească și Croația și cuvîntul

paharnic (în documentele slave din Muntenia *peharnic*), care nu apare la sîrbi și bulgari, ci numai în Bosnia, la mijlocul secolului al XIII-lea (sîrbii și bulgarii au numiri grecești). Autorul admite că, la ambele popoare, dregătoria paharnicului este de origine germană (p. 15, nota 4). Totuși dregătoria exista și la bizantini, cum singur o spune la p. 17. Dar această instituție exista și în Ungaria *(pahárnok mester)*, și desigur că în Bosnia și în Muntenia ea s-a transmis de la germani nu direct, ci prin unguri. Atît bosniacii cît și muntenii n-au făcut altceva decît să împrumute cuvîntul maghiar, care pătrundea în română cu atît mai ușor cu cît în această limbă exista și primitivul *pahar* „cupă", „pahar", de origine maghiară și el. Așadar croații și muntenii, ca unii care erau mai departe de Bizanț și se organizaseră sub influență maghiară, au dat numiri decalcate după latina din Ungaria, în locul celor bizantine și bulgaro-sîrbe. Funcțiile fiind cam aceleași și în Moldova, care s-a organizat după modelul maghiar și polon, numirile date de munteni au fost acceptate în general și de moldoveni. Poate tot atunci s-a impus și cuvîntul *diregătoriu* în Moldova. Dar pentru *paharnic* s-a zis *ceașnic*, după poloneză ; cuvîntul e un derivat de la *čaša* „cupă", de unde *čaška*, ce stă la baza românescului *ceașcă* ; *pahar* și *ceașcă* au pătruns în limbă, probabil, în epoca organizării țărilor, o dată cu obiectele denumite de aceste cuvinte. Termenul *logofăt* are la bază termenul sîrb *logofet* (cf. J i r e č e k, *Staat und Gesellschaft*, I, p. 19), cu *f*, el însuși de origine bizantină : λογοθέτης. Logofătul avea în serviciul său scribi, numiți *gramatici*, *diáci*, *pisári* (sau *pisări*, cum spuneau moldovenii), toți termeni de origine slavă bisericească (primii doi proveniți însă la slavi din greacă). Termenul *gramatic* apare deja în documentele slave din secolul al XV-lea din Moldova și Muntenia. Azi, el este numai nume de familie : *Gramaticu*. *Vistierul*, numit cîteodată și *protovistier*, poartă un nume tot de origine slavă, acolo fiind de origine bizantină (βεστιάριος care provine el însuși din lat. *vestiarius* „cel care îngrijește de veșminte" ; aceasta era la Bizanț, desigur, la început atribuția vistierului). Termenii *stolnic* și *comis*, care denumesc alte categorii de dregători, sînt de asemenea împrumutați de la slavi (ultimul se găsea și în greacă și este de origine latină : *comes)*. Una din numirile altei dregătorii muntene, *spătar*, care a trecut apoi și la moldoveni, este de origine bizantină (σπαθάριος) — acest nume nu se găsește la nici unul din popoarele slave — , sau este un derivat românesc de la *spată* „sabie", „spadă". Termenul moldovenesc *hatman* este de origine poloneză, iar acolo, de origine germană ; el apare în Moldova abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea și nu exclude pe *spătar*. Cuvîntul *pivnicer* pare a fi tot de origine slavă, iar nu un derivat românesc. *Cămăraș* este însă un derivat românesc de la *cămară* „monetărie", căci demnitarul numit astfel păstra tezaurul. Mold. *aprod* e de origine ungurească (*apród* „copil, paj, ucenic"). *Șetrarul*, care se ocupă cu *șatrele* (sing. *șatra)* „corturile", deci cu campamentul militar, purta un nume derivat probabil de români de la *șatră* „cort", care a căpătat după aceea în română, ca și în polonă, sensul de „șatră țigănească". *Sulgerul*, mai tîrziu numit și *slugèr* — formele *suljer*, *slujer*, din documentele slave, trebuie, desigur, citite cu *ǧ* —, aproviziona curtea domnească și armata cu alimente. Termenul este un derivat de la *sulǧiu*, cuvînt foarte probabil de origine tătărească, cu care se numea darea plătită pe vitele tăiate. De la *armă* s-a derivat cuvîntul *armaș*, care

designa pe demnitarul însărcinat cu siguranţa statului şi cu execuţiile capitale. Demnitarul numit *medeniciar* (mai tîrziu *medelnicer*), care ajuta domnului să se spele, îşi căpătase numele de la *medeniță* sau *medelniță*, termen de origine slavă, care însemna „lighean, vas“ (cf. C. C. Giurescu, *Ist. Rom.*, II, partea I, p. 394). Termenul a fost împrumutat în veacul al XV-lea de munteni de la moldoveni. Termenul *pitar*, care denumea persoana însărcinată cu pregătirea şi distribuirea pitei, adică a pîinii, este un derivat românesc de la *pită*. Poate că la început, prin *pită*, de origine veche slavă sau bizantină, se înţelegea în general „hrană“, căci v.sl. (bulgarul şi sîrbul) *pitati* înseamnează „a hrăni“. Sensul de „pîine“ trebuie să fi apărut înainte ca termenul să fi fost împrumutat de români. Consiliul domnului cu dregătorii săi se numea *sfeat*, *sfat*, cuvînt de origine slavă veche, dar cu sens nou.

Probabil, nu toate numele demnitarilor voievodului Ardealului, şi nici cele ale demnitarilor statului ungar, au fost cunoscute de poporul român de peste munţi. În scrisori maramureşene de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, avem totuşi *şpan* (ung. *ispan*). Desigur şi *căpitan* „guvernator de ţinut“, adică de „comitat“, a pătruns în română în această epocă, din maghiară (*kapitány*, din lat. med. *capitaneus*, nu din neogreacă sau italiană, cum cred unii).

§ 6. Oamenii lipsiţi de pămînt, care locuiau pe moşiile boierilor şi ale mănăstirilor, nu se numeau *şerbi* (o arată textele religioase rotacizante; vezi şi discuţia de la V, cap. I, § 10). Încă din veacul al XIII-lea apare, în documentele latine din Ungaria (deci şi din Ardeal), termenul *iobbagio*, *-onis* (deci ung. *jobbágy*), cu sensul „şerb“; pînă atunci acest termen designa pe ţăranul liber de la graniţă (vezi mai sus, V, cap. I, § 9, şi VI, cap. I, § 3). Termenul a pătruns în română în secolul al XIII-lea sau al XIV-lea, deci cu noul sens. Deoarece maghiarul *gy* a fost prefăcut, printr-o schimbare fonetică românească din Ardeal, în *ǵ*, s-a creat forma *iobagiu*. Pe baza plurarului *iobagi*, s-a refăcut un nou singular: *iobag*. Cuvîntul nu apare în textele religioase rotacizante, poate pentru că nu era ocazia de a se exprima în ele noţiuni medievale. În documentele slave din Ţara Românească, şerbul se numea *susedъ*, *sъsedъ* şi, rar, şi *vlachъ* (pl. *vlasi*). Ultima numire ne dă dreptul să credem că termenul *rumân*, care apare mai tîrziu în documente, cu sensul de „şerb“, se întrebuinţa de pe atunci cu acest sens şi că el a fost tradus în limba slavă oficială. Termenul românesc *vecin* este, desigur, o traducere a termenului sîrb şi bulgar pomenit, el însuşi o traducere a bizantinului *párikos* „şerb“. Cu privire la modul şi timpul în care termenul *rumân* „român“ a ajuns să însemneze „şerb“ s-au exprimat două concepţii: una care pretinde că evoluţia semantică s-a produs înainte de cucerirea slavă, cînd românii ar fi devenit şerbii slavilor (C. Giurescu, C.C. Giurescu şi P.P. Panaitescu); alta, care pretinde că evoluţia semnatică s-a produs după întemeierea ţării şi că a pornit de la un sens intermediar, „om“, „bărbat“ (să ne gîndim şi la expresiile de azi, din popor (mold.): *românu ńeu* „bărbatul meu“). Prima părere, care admite că un nume etnic (de popor) a devenit numele unei clase sociale, nu poate fi acceptată, deoarece, precum am văzut (V, cap. I, § 9), slavii n-au redus la şerbie pe români. Cel mult se poate admite că şerbirea românilor s-a produs prin cumani sau tătari, într-o epocă imediat anterioară întemeierii ţărilor. Dar dacă acest fapt ar explica de ce *rumân* „şerb“ nu apare în Ardeal, el nu explică de ce nu apare în Moldova, unde de

asemenea au stăpînit cumanii și tătarii. În documentele slavo-române din Moldova apare ucr. *susedъ* „vecin"; este clar deci că acolo șerbii se numeau *vecini*, tot sub influența slavă (prin calc lingvistic după ucraineană). Vecinii mai erau numiți în documente și *poslușnici* „cei care ascultă, care slujesc", precum și *săraci*, termen care traduce pe sl. *sirakŭ*, pl. *siraci*, *siromachŭ*, pl. *siromasi*. Trebuie să se fi întrebuințat însă și termenul *mișel* „sărac" (< lat. *misellus*) (termenul apare în vechea română). Tot în epoca aceasta s-a introdus din mediobulgară cuvîntul *volnic* „liber". De aici s-au derivat *volnicesc* „eliberez", care este și reflexiv, și *volnicie* „libertate".

Vecinii și rumânii plăteau *dijma* (termenul a intrat, probabil, în epoca anterioară în limbă, vezi mai sus, V, cap. V, § 4). Ei făceau și *claca* (termenul provine din slava veche sau din limba slavă oficială, de la noi). Ei mai dădeau boierului și *poclon* (> mold. *plocon*) (< medio-bulgar *poklonŭ*). Pocloane dădea orice vasal suzeranului său. Oamenii liberi, cu pămînt, dar care îl lucrau singuri sau în devălmășie, și-au căpătat nume deosebite, în această epocă, în singurele țări în care ei existau: Țara Românească și Moldova. În Țara Românească și Moldova ei se numeau mai tîrziu, dar, desigur, și în epoca întemeierii țării, *megiaș* — o dovedesc documentele slavo-române —, un termen de origine maghiară (sau sîrbă, cum admit unii). Sensul despre care e vorba s-a născut din cel de „vecin", care a rămas pînă azi sensul cuvîntului și a venit din limba de origine. În Țara Românească ei se mai numeau și *moșneni* sau *moșteni*, adică „moștenitori", „oameni cu pămînt moștenit", „proprietari prin moștenire". Cuvîntul e un derivat de la *moș* „bunic", „străbun" — la moldoveni *moș* a ajuns să însemneze „unchi", probabil mai tîrziu —, dar formația sufixală nu e clară, căci nu există un sufix *-inean*, care să se reducă la *-nean*. Trebuie să admitem existența în română a unui cuvînt **móșină* „pămîntul moștenit de la moș sau moși", format prin analogie cu *deadină*, *baștină* (vezi mai jos), de la care s-a derivat apoi, cu sufixul *-ean*, cuvîntul *moșnean* (deci prin faza **moșinean*). Din *moșnean* a rezultat *moștean*, prin influența cuvîntului slav *moštinŭ* „potens", „puternic" (vezi T i k t i n, R-D.W.), probabil pe cale cultă. Cuvintele *moșnean* și *moștean* au existat însă și în celelalte regiuni dacoromâne (*moștean* apare în textele rotacizante) și însemnau „moștenitor" în general. De la *moștean* s-a derivat apoi *a moșteni*, prezent și la moldoveni. Aceștia utilizau în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea cuvintele *moșan* „moștenitor" și *moșinaș* „mic proprietar de moșie" (vezi T i k t i n), cel din urmă de asemenea derivat de la *mošină* (*moșinaș* s-a păstrat și în graiul bucovinean, pînă în vremea noastră). Și la munteni ele au avut la început un sens general, și pe urmă pe cel special, discutat aici. Termenii *moșnean*, *moștean* nu apar însă în documentele slave, unde avem *dědi* „moși", *dědini*, *naslednici*. În Moldova țăranii liberi și proprietari se numeau *răzeși*. Termenul nu poate fi de origine maghiară, cum cred unii, căci instituția aceasta nu se găsește la unguri — cuvîntul maghiar *reszes* „părtaș", iar la ciangăi „răzăș", nu poate sta la baza cuvîntului moldovenesc și din motive fonetice: *s* nu devine *z* —, ci este, desigur, un derivat de la românescul *rază*, fiecare răzeș avîndu-și lotul lui, deci raza lui, în proprietatea comună. Moșnenii și răzeșii numeau pămîntul stăpînit *moșie*, pentru că era moștenit, deci primit de la moși (cf. I o r g a, *Istoria poporului românesc*, I, p. 266). Cuvîntul acesta însemna deci la origine „pămîntul moștenit de moșneni și răzeși"

(cf. şi fragmente din documentele româneşti, ca *toată partea de moşie şi de cumpărătoare*, C. G i u r e s c u, *Ist. Rom.*, II, p. 474). Cuvîntul apare tradus în documentele slave prin *očina* „pămîntul moştenit de la tată", care a pătruns şi în română (textele rotacizante şi ardelene din secolul al XVII-lea; cf. Iorga, *op. cit.*, p. 267), *dědina* „pămînt moştenit de la moşi" şi *baština* „pămînt moştenit de la părinţi", care de asemenea au pătruns în română [1] (greşeşte G i u r e s c u, p. 474, cînd afirmă că *dedină* n-a pătruns la români: chiar *datină* e v.sl. *dědina*, cu influenţa participiului trecut *dat*). Se observă că toate aceste cuvinte se derivă cu sufixul *-ină*, care a servit şi la derivarea lui **moşină* „pămînt de la moşi". Moşia era deci destul de întinsă, fiind ori pămîntul stăpînit de un boier, ori pămîntul unui sat de moşneni sau răzeşi. De unde şi sensul de mai tîrziu al cuvîntului *moşie* „latifundiu". Moşiile moştenite erau întărite de domni, după un obicei feudal, mai ales după concepţia feudală din veacul al XIII-lea şi următoarele, care considera pămîntul nu ca moştenit, ci ca dat de domni, pentru ca boierii să fie vasali direcţi ai lor. Actul acesta de întărire se numea *danie*, cu un termen împrumutat din mediobulgara şi sîrba medievală, care erau limba oficială a Principatelor (el apare foarte des în documente). În Maramureş şi Moldova „moştenirea" se numea *úric* (< magh. *örök* „moştenire"; nu cred că termenul român provine din ucraineanul *urik* „cens anual", polonul *urok* „cens anual", v.sl. şi mediosl. *urokŭ* „sentinţă, pensiune, stipendiu"). Cf. *uricul său nu lasă (Ps. sch.)*; *tu eşti ce tocmit-ai uricul mieu mie (Ps. sch.*, XV, 5). D e n s u s i a n u, *Limba română în secolul al XVI-lea, Lexicul*, curs litografiat, p. 158, relevă că, în *Cod. vor.*, avem *partea* pentru *uricul*. Sensul acesta al cuvîntului *parte* aminteşte de faptul că moşiile se împărţeau adesea între mai mulţi moştenitori. Cuvîntul *uric* apare şi azi prin Ardeal. Se zice anume: *are un loc de uric* „are un loc moştenit". El apare şi în documentele slavo-române din Moldova, cu acelaşi sens: cf. *cest uric*, dintr-un document din 1431 (C o s t ă c h e s c u, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 315). Cuvîntul pătrunsese în popor înainte de a fi pătruns în limba documentelor slave. Prezenţa lui numai în Maramureş şi Moldova se explică de asemenea prin originea maramureşeană a întemeietorilor Moldovei [2]. Cu timpul, *uric* a ajuns să însemneze şi documentul care confirma moştenirea. Nu ştim cînd apare acest sens; I o r g a, *Ist. pop. românesc*, I, p. 267, spune că el s-a născut mai tîrziu. Cum a arătat P.P. P a n a i t e s c u, *Interpretări româneşti*, p. 72, s-a plecat de la expresia *carte de uric* (vezi aici, mai jos). Iorga face însă greşeala de a crede că uricul era la început dania domnului, nu moştenirea din moşi (deci feuda, nu alodiul din Apus). El crede că abia mai tîrziu s-a făcut confuzia între *ocină* şi *uric*, şi anume pentru motivul că daniile vechi deveniseră ereditare. Faptul că, în documentele de întărire a ocinelor, *uric* apare şi cu sensul de „moştenire" este considerat de el ca secundar. Este evident însă că a avut loc un proces invers. Abia mai tîrziu, moldovenii au început să înţeleagă prin *uric* dania din partea domnului, şi acesta din cauză că întărirea unei moşteniri

[1] După cît aflu din D. A. A n g e l o v şi Şt. Ş t e f ă n e s c u, *Obščestvenoikonomičeskovo razvitie na Bălgarija i Vlaško pred XIII–XIV v.*, în *Bălgaro-rumănski vrăzki*, I, Sofia, 1965, p. 85 (articolul întreg, p. 55–111), în Bulgaria se utiliza cuvîntul *baština*, iar în Ţara Românească, cuvîntul *vočina*.

[2] În vechea română exista şi derivatnl *uricaş* „moştenire" şi moştenitor" (< magh. *örökös* „moştenire", „de moştenire").

putea fi considerată de domn şi boieri drept danie. Mai e de amintit, în acelaşi timp, şi tendinţa domnilor, ca şi a regilor şi împăraţilor, de a considera danii ceea ce era moştenire. În româneşte documentele de întărire se numeau, desigur, *carte de uric*. Se ştie că termenul *carte* însemna „document, act scris, scrisoare". De aici expresia : *ai carte, ai parte* (cf. Gh. G h i b ă n e s c u, *Din traista cu vorbe, Desaga* I, ed. a 2-a, Iaşi, 1924, p. 96—100, şi Al. B o c ă n e ţ u, *Terminologia agrară în limba română*, în *Codrul Cosminului*, II-III, p. 126, care nu citează pe Ghibănescu ; ambii mai relevă că *partea* este dreptul de posesie asupra pămîntului ; trebuie să se facă legătură şi cu *parte* „moştenire" din *Cod. vor.*, pomenit mai sus). În legătură cu aceste întăriri apare des în documentele slavo-române termenul *hotar*, de origine ungurească, căci moşiile trebuiau delimitate prin documentul de danie. Termenul pătrunsese mai înainte în graiul popular. Termenul *pogon* a fost împrumutat din limba mediobulgară tot în această epocă, cu ocazia măsurării moşiilor.

Este evident că, în epoca întemeierii şi organizării ţărilor române, s-au introdus la noi termeni ca *pravilă* (din slava literară), *canon* (de origine greacă, dar, desigur, la noi prin slavă), *hrisov* (tot de origine greacă, dar venit la noi prin slava literară ; în slavă e *chrisovulŭ*, ceea ce ar fi trebuit să dea în româneşte *hrisovul* ; dar *-ul* a fost considerat ca articol definit, aşa încît cuvîntul nearticulat a fost redus la *hrisov*). La munteni, *hrisov* avea sensul de „carte domnească", „scrisoare domnească", chiar „de moştenire" (deci ceea ce era mold. *uric*) „act domnesc". Contractul se numea *zápis* ; termenul nu pare a fi slav vechi, ci mediobulgar. Cererea se numea *jalbă* (slab *žalĭba*).

§ 7. Pentru a sili pe cei bănuiţi de o crimă să-şi mărturisească vina, ei erau supuşi la cazne. Termenul *caznă*, de origine slavă, a intrat, poate, tocmai atunci în limbă. Amenda se numea *gloabă* (< sl. *globa* „amendă"). Pe atunci, acest cuvînt nu avea sensul pe care îl are azi („vită", „bou", „cal") şi care s-a născut mai tîrziu, datorită împrejurării că amenda se plătea de obicei în vite (G i u r e s c u, *Istoria românilor*, II, partea a 2-a, p. 496). Gloaba care se plătea pentru moarte de om, pentru adulter sau pentru răpirea unei fete se numea, ca şi crima, *deşugúbină* < medioslav *dušegubina* de la v. sl. *dušegubinŭ* „cel care şi-a pierdut sufletul". Cuvîntul medioslav pare a se fi modificat fonetic în română în construcţii ca *faptă de duşegubină*. Cu vremea, prin haplologie (în construcţii ca *deşugubină*), cuvîntul a ajuns să sune *şugubină*. Cu vremea, sensul s-a slăbit, ajungînd la „poznă, boroboaţă, încurcătură". Nu ştiu dacă termenul *deşugubinar(i̯u̯)* „cel care strînge deşugubina", s-a creat în aceeaşi epocă. Criminalul era numit **deşugubăţ* (v. sl. şi medioslav *duşegubĭcĭ* „ucigaş"), apoi, prin aceeaşi haplologie, *şugubăţ*. Tiktin n-are dreptate cînd crede că acest cuvînt nu se găseşte în popor. Sensul de astăzi al cuvîntului este tîrziu şi se explică prin crimele mai mici, pe care le desemna cuvîntul, poate şi prin influenţa lui *şagă*. Cînd vitele erau scăpate în hotarul altuia se plătea amenda numită *pripas* (G i u r e s c u, p. 498), care pleacă de la cuvîntul mai vechi din limbă, *pripas*, „venit din altă parte, rătăcit". Cuvîntul slav vechi *pripasŭ* „pui, copil, producţie", a căpătat acest sens nou, atestat întîia oară într-un document slavo-român din 1446, probabil prin faptul că mai ales vitele tinere, ca unele care nu sînt învăţate cu un drum rînduit, sînt scăpate în hotarul altuia. Sensul acesta trebuie să fie mai vechi

decît întemeierea ţărilor române. În aceeaşi vreme, sînt pomeniţi în documente şi funcţionarii numiţi şi *pripasare* (pl.) (în slavă ; dar, desigur, şi în română : *pripăsari*), care încasau amenda numită *pripas* (*ibid.*). Cuvîntul mai vechi *treapăd* „alergătură", „mers", un derivat imediat de la *a trepăda* (< lat. *trepidare*) „a alerga", „a merge" — de unde şi sensul de „a avea diaree" — a ajuns în Muntenia numele amenzii care se plătea la cea dintîi chemare în faţa domnului pentru un proces. În Moldova amenda aceasta s-a numit *ciubote* (de la *ciobotă*, de origine ucraineană), pentru că s-a plecat de la ideea ruptului ciubotelor celor însărcinaţi cu executarea unui mandat. Această explicaţie trebuie aplicată şi în cazul termenului *treapăd* de la munteni. S-a creat şi un verb, *a ciuboti* „a încasa amenda ciubotelor". În documentele slave din Ţările române apar şi *chitlĕnŭ* „trădător" şi *chitlĕnstvo* „trădare", adică „necredinţa vasalului faţă de suzeran" ; primul e de origine maghiară şi a pătruns în acelaşi timp şi în graiul românesc : *hitlean* ; al doilea e un derivat slav şi corespunde derivatului românesc *hitlenie*.

§ 8. Soldaţii se numeau *voinici* (ca în vechea slavă, unde, de fapt, este *vojinŭ*) şi erau organizaţi în *cete*, fiecare cu *steagul* ei. Termenii *ceată* şi *steag* fuseseră împrumutaţi mai înainte, din slava veche. Pe atunci se spunea *călare*, pl. *călari*, *călări*, nu *călăreţ(i)*, cel puţin dacă e vorba de Ardeal şi de textele rotacizante. În textele lui Coresi avem pl. *calari*, sub influenţa textelor rotacizante. Miron Costin zice şi el *călari*. Din armată făceau parte în Moldova şi *curtenii* (termenul este derivat de la *curte*, în epoca întemeierii Principatelor), adică mica boierime militară. Numele lor se explică prin aceea că erau oamenii curţii. Comandanţii acestor curteni, adică marii dregători, poartă numele de *viteaz* (termenul nu se aplica, probabil, întregii oşti). Acest nume este, desigur, nu de origine slavă, ci maghiară, căci nu denumeşte o categorie militară decît la maghiari. Foarte probabil în epoca aceasta s-au introdus la noi *spadă* (de origine italiană : *spada* ; probabil, nu direct), *pavăză* „sabia dreaptă" (de origine italiană : *pavese* ; probabil prin cehă şi slovacă, nu polonă, cum admit dicţionarele ; accentul cuvîntului român este pe prima silabă, ca în cehă şi slovacă) şi *platoşă* (germ. *Platte*, din lat. med. *plata*, cu un sufix românesc *-oşă* ?). În prima jumătate a secolului al XV-lea s-au introdus şi la noi armele de foc : *sineţele* sau *flintele*, care erau puştile cu cremene, şi *puştile*, adică tunurile. Termenul *sineaţă* ne-a venit, probabil, din ucraineană : *svinèčĭ* („de plumb"), în orice caz nu este vechi slav, cum afirmă Tiktin (şi la ruşi avem *svinecĭ* „glonţ"). De altfel el apare întîi la moldoveni, pe vremea lui Petru Rareş (Giurescu, II, partea a 2-a, p. 515). Termenul *flintă* a venit din polonă, cehă sau maghiară, unde este de origine germană (*Flinte*). Termenul *puşcă* a venit din limbile slave şi maghiară (acolo era tot de origine germană : *Büchse* ; *cs* a devenit în slavă *šk*). Cu această ocazie cuvîntul mai vechi, *grăunte*, *grăunţ* s-a transformat în *glonte*, *glonţ* (*glonţul* se numea atunci *sineţ*). El însemna în limba veche însă „ghiuleaua, obuzul". O dată cu armele de foc au pătruns la noi şi întăriturile sau mijloacele de apărare corespunzătoare, ca bastioanele, *baştă*, de origine ungurească şi polonă[1], sau *palancă* „întărituri de buşteni":

---

[1] Actualul *başcă* „subsol" este un singular refăcut din pluralul *băşti* (cf. *găluşcă*, *găluşte* în Moldova de sud *găluş*).

de origine polonă (acolo, de origine italiană), şi *şanţurile*, de origine polonă (acolo, de origine germană). Expresia *a da sfară în ţară*, care azi înseamnă „a vesti" „a da de veste", s-a născut tot atunci şi însemna „a vesti năvălirea, pătrunderea duşmanului în ţară". Precum a arătat Gh. Ghibănescu, *op, cit.* p. 56—60, expresia pleacă de la mijloacele de semnalizare de altădată a năvălirii duşmane: anumite străji de pe vîrful dealurilor sau movilelor dădeau foc, în asemenea cazuri, unor căpiţe de paie cu smoală sau răşină, care făceau un fum gros, adică *sfară* (termen de origine slavă veche) (sfara pe care o făceau se putea vedea la mari depărtări, aşa că observatorii de pe dealurile din interiorul ţării puteau lua cunoştinţă de ea şi aprindeau şi ei alte căpiţe de paie cu smoală sau răşină). *Război* însemna „luptă", de unde şi *a merge la război*.

§ 9. În epoca întemeierii ţărilor se pomeneşte în documentele muntene moneda de aur numită *perpera* sau *perperul*; numele este de origine greacă (ca şi moneta) (<ὑπέρπυρον), dar ne-a venit prin bulgari şi sîrbi, la care, de asemenea, moneta circula. Ea este pomenită în Ţara Românească pînă în primele decenii ale secolului al XV-lea. De la numele ei s-a derivat numele unei dări, *pîrpăritul*, care exista încă pînă în secolul al XVIII-lea.[1] Mai circulau monetele denumite *fertun* (de origine germană, dar venit, probabil, prin unguri; cf. C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 554 şi urm.), *ducat* de origine italiană, *ban*, de origine sîrbocroată (moneda banului Slavoniei, cu reşedinţa în Zagreb), pătruns în limbă, cum am văzut mai sus (V, cap. V, § 1), în secolul al XIII-lea, *florin*, de origine italiană, dar cu forma pe care o avea în latina medievală *(florinus)* şi *aspru*, de origine greacă. În Moldova circula *zlotul*, o monedă de aur cu nume polonez (*złoto* „aur"); se vorbea însă de *zloţi tătăreşti*, deşi zlotul era o monedă italiană (genoveză); aceasta, pentru că zloţii proveneau în Moldova din coloniile genoveze de la Caffa (Crimeea). În Moldova mai circulau *groşii*, cu nume de origine germană (în acest caz, prin intermediu polon sau ucrainean).

§ 10. Întemeierea ţărilor a adus şi o organizare a vieţii bisericeşti, care pînă atunci fusese aproape inexistentă la români. Termeni ca *episcop, mitropolit, patriarh, arhiereu, protopop*, trebuie să fi pătruns în popor în această epocă. Acum se construiesc pentru prima oară biserici mai mari, şi aceasta aduce în limbă termeni ca *pridvor, naos, pronaos, a zugrăvi, paraclis, ctitor* (cu derivatul *ctitorie*). Probabil tot acum pătrund în română şi termeni ca: *patrafir, mitră, anaforă (náfură)* etc. Spre sfîrşitul secolului se organizează viaţa mănăstirească. Dacă un termen ca *mănăstire* e mai vechi, *stareţ, egumen, chilie, arhimandrit*, chiar *schit*, pot fi din epoca aceasta, (iar nu din epoca anterioară, cum am admis la V, cap. V, § 1), cel puţin cînd e vorba de daco-români. Acum au pătruns în limbă şi *Biblie, liturghier, evanghelier, praxiu* „apostol", *psaltire, ceaslov, octoih, mineiu, molitvenic, triod, penticostar, Bitia, Palia, Devteronom, prohod, pogrebanie* „înmormîntare", *a prohodi, a se săvîrşi (din viaţă)* (forma slavă a cuvîntului, cu *ă* în *să-*, ne arată că e de origine cultă şi, deci, din această epocă). Feţelor bisericeşti înalte (prelaţi) li se spunea *Kir* sau *Kirio*, după greci şi slavi. Se vorbea de *cinuri călugăreşti*.

---

[1] Pentru numirile de monede se poate consulta între altele C. Zane, *Sisteme monetare şi monede principale din veacurile trecute*, în *Cercetări istorice*, IV, Iaşi, 1926.

§ 11. Începe a se generaliza în clasa boierească şi administrativă şi o cultură superioară celei de pînă atunci. Cuvîntul *carte* capătă şi sensul de „carte"; poate abia acum se introduc termenii *hîrtie, trataj (tartaj)* (probabil, la început *tetraz*, pl. *tetraji*) „caiet"; mai tîrziu, „coperţi de carton" *condei, călimară.* Toţi sînt de origine greacă, dar au venit la noi, desigur, prin bulgari şi sîrbi. Instituţiile se serveau de *catastih*, (pl. *catastişe*, cu *š*, ca în slavă; cf. Miron C o s t i n : *catastije*), care, mai tîrziu, în secolul al XVI-lea probabil, va fi numit, sub influenţă greacă, şi *condică.* Cuvîntul *pană* începe să însemneze şi „condeiul din pană de gîscă". Atunci s-au înfiinţat, pe lîngă mănăstiri, şi primele şcoli, şi, foarte probabil, tot atunci s-a introdus, din polonă, rusă şi slava bisericească, un termen ca *şcoală*, el însuşi de origine greacă sau latino-germană. Probabil că şi *a pedepsi* „a învăţa (pe altul)" (în limba veche) > „a pedepsi", a pătruns în limbă în aceeaşi epocă, în legătură cu terminologia şcolară. Cuvîntul, de origine greacă, a venit la noi, desigur, prin intermediul bulgarilor şi sîrbilor. Foarte probabil, tot atunci a pătruns în limbă cuvîntul *dascăl*, de origine greacă. Şi tot atunci, desigur, au pătruns în limbă cuvintele de origine slavă (din slava literară): *slovă* „literă", „scrisoare", „literatură" şi *azbuche* sau *buche* „alfabet" (*buchi* „litere"), *a slomni* „a silabisi", poate şi *slovar* „dicţionar". Un condice miscelaneu („o colecţie") se chema *sbornic*, cu un termen de origine slavă literară. În epoca aceasta s-a derivat *a buchi* (*a ceti*, care e împrumutat din slavă, trebuie să fie mai vechi). Desigur, acum au intrat în limbă, din slava literară a vremii, şi *a iscăli, leat(o)* „an" (la scrierea datei), *leatopiseţ* „scriitor al anilor", „analist", care însă s-a substituit mai tîrziu lui *leatopis* „cronică", „anale"[1], *istorie, predoslovie, stih, zodiac* (cu *zodie, zodier*), *rojdanic* „carte de zodii", „zodiac", *gromovnic, trepetnic.* Au mai intrat tot atunci în română termeni ca *slovean* „slav" (pe lîngă mai vechiul şi popularul *şchiau*), *slovenesc, Rîm* şi *Rim* „Roma", *rîmlean* „roman". Se va vorbi apoi de *sîrbie* „limba slavă literară", *lătinie, rumînie.*

Mentalitatea mistică-magică a timpului a adus la noi credinţa în *zodii* şi pe *zodieri, cetitorii în stele*, ca şi acţiunea *a ceti în stele.* De aici şi expresia: *a spune cîte în lună şi în stele*, apoi: *cîte în lună şi în soare.*

§ 12. Contactul cu ţări şi popoare pe care nu le cunoscuserăm pînă atunci a făcut să pătrundă în limbă cuvinte ca *liftă*, care se referea întîi la *Litva* („Lituania", în polonă şi rusă), şi apoi şi la lituani. Deoarece aceştia au fost păgîni pînă în 1386, cuvîntul *liftă* înseamnă „păgînime"; dar termenul avea, ca şi azi, şi determinantul *păgînă* (cf. expresia *liftele păgîne*). Oamenii care vorbeau limbile romanice din occident se numiau *frînci*, un termen vechi, care este mediolatinul *Francus*, căci francii (în frunte cu Carol cel Mare) au pătruns în Ungaria la începutul secolului al VIII-lea, cînd *á* + *n* consonantă deja se transformase în română în *ă*. Probabil însă că prin *frînci* se înţelegeau cîteodată toţi occidentalii. Germanii erau numiţi *nemţi* (ca în slavă); probabil, termenul a pătruns în română tot în epoca întemeierii Principatelor. Chiar un termen ca *leah, leşi*, a pătruns, cu plurarul său slav, tot atunci. Statul bulgar dispărînd, prin cucerirea de către turci, limba slavă bisericească

---

[1] Probabil în epoca aceasta au pătruns în limbă cuvintele *letopis* şi *letopiseţ*, cu sensurile lor reale, din slavă şi numai în secolul al XVI-lea s-a produs fenomenul semantic arătat.

și oficială va fi numită *limbă sîrbească*. Prin termenul *sîrbi* s-au înțeles, probabil, de acum încolo, și bulgarii, numiți pînă atunci *șchei*. Au pătruns și numiri de orașe ca *Varșav, Buda* etc. Românii cunosc acum mai bine pe catolici, care sînt numiți cu un termen din latina medievală, *latini*[1] sau, cu un termen unguresc, *papistași*.

Numele lunilor care se întrebuințează astăzi la români (cu unele mici modificări) au pătruns în limbă în aceeași epocă, din slavă (acolo veniseră din greacă, ceea ce explică aspectul lor fonetic) : *ianuar(ie) fevruar(ie), mart(ie), april(ie), mai, iunie, iulie, avgust, septemvrie, octomvrie, noemvrie, dechemvrie*. Termenul *calendar* a venit în același timp și are aceeași origine.

§ 13. Inovații importante se produc în limbă în ce privește numele de botez ale românilor, ca urmare a organizării bisericești, ca și a evenimentelor politice. Pînă în epoca aceasta au avut precădere, dacă nu cumva s-au întrebuințat exclusiv, numirile moștenite din latină, ca *Nicoară, *Giorḑ*, și cîteva nume de origine bizantină, ca **Văsiḭu*. Astfel, constatăm, că o biserică făcută în epoca întemeierii Munteniei, Sînicoară din Curtea de Argeș, poartă numele de origine latină al sfîntului. La fel, în Ardeal, unde, în epoca aceasta, o serie de localități au fost numite *Sînǧiorḑ*. La fel, desigur, și în Moldova. Acum se răspîndesc la români numirile de origine slavă (ele însesi de origine bizantină) : *Dumitru*,[2] *Gheorghe, Ioan*,[3] *Nicolae, Vasile* etc. Că *Gheorghe* a pătruns în această epocă și în Ardeal, o dovedește numele popular *George* din Năsăud, nume pe care-l purta și Coșbuc (vezi G. Istrate, *Numele mic al poetului Coșbuc*, în *Bul. Instit. Fil. Rom.* XIII–XIV, p. 399–402 ; retipărit cu modificări și adause G. Istrate, *Limba română literară*, 1970, p. 232–236) (în Năsăud și în părțile de la sud-est, pînă pe la Alba-Iulia, *ǵ* a devenit *ǧ*, și tot așa, acolo *ḱ* a devenit *č*). Alături de influența limbii slave bisericești, avem și una a latinei în pronunție maghiară : *Domoncuș (<Dominicus), Blaș (<Blasius), Giurgiu* „Gheorghe" (cu *ḭu*, ca și în maghiarul *György*, și cu *ǵ* prefăcut în *ǧ*), *Iliaș* (< *Elias*, pronunțat după ortografia maghiară), *Matiaș* (< *Matthias*, pronunțat după aceeași ortografie maghiară) etc. Aceste numiri au pătruns, prin migrațiile despre care deja am vorbit, și în Țara Românească și Moldova, și de exemplu un boier din Moldova, din secolul al XV-lea se numea *Iliaș* ; *Matiaș* e numele lui Matei Corvin ; orașul Giurgiu își trage, probabil, numele de la un om numit *Giurgiu*).

Românii din Maramureș și Moldova își însușesc acum unele nume de botez de la ucraineni. Numiri ca *Oană, Onu, Vancea* „Ioan", *Ivașcu* „Ion", *Stețcu* „Ștefan", *Vasco* „Vasile", care azi denumesc familii, au fost la origine nume de botez și ne-au venit de la ucraineni. *Oancea* este un derivat ucrainean sau românesc de la *Vanḭa* sau *Oană* „Ion", iar *Onciu* un derivat românesc de la *Onu* „Ion". La munteni ne-au venit de la slavi nume de botez ca *Vladislav*, care a dat *Vlad*, prin prescurtare, cum se întîmplă de obicei cu numele de botez ; *Dan* pare a fi o prescurtare românească din *Bogdan*. *Mircea* pare a fi

[1] Acest cuvînt sau varianta sa, *letin*, ajunge mai tîrziu să însemneze în Ardeal „om rău". Prin migrații, cuvîntul a fost dus și în Oltenia (fostul județ Romanați).

[2] Forma originară *Dimitrie* și **Dmitre* (> *Mitre* și *Dumitre*) a fost considerată un vocativ și de aceea s-a creat nom. - ac. *Dumitru* prin analogie cu *Negru*, voc. *Negre*, *omu*, voc. *oame* etc.

[3] Forma originară provenită din greacă suna *Ioanne* ; prin analogie cu *Negru*, voc. *Negre* etc. s-a creat în nominativ *Ionu*, *Ion*.

un derivat de la *Mirko*, existent și azi la sîrbocroați. Din *Dan* s-a derivat, pe teren slav sau românesc, *Danciu*, azi nume de familie. Se observă deci pătrunderea în Țara Românească și Moldova a unor sufixe noi de origine slavă, întrebuințate numai în numele de botez *(-cea, -ciu)*. În ambele țări, se creează acum derivate și prin alt sufix de origine slavă : *-așcu*, pe care-l găsim în numele *Dumitrașcu, Ionașcu, Toderașcu* etc. Aceste numiri vor dura, ca nume dezmierdătoare, familiare, intime, pînă în secolul al XVIII-lea.

Un fapt care poate să pară curios este acela că unele nume etnice au devenit în această epocă, la români, nume de botez. Astfel *Sas* și *Tătar*, la boieri maramureșeni și în familia voievodală. Am arătat, dealtfel, că și mai înainte procedaseră românii așa și că numele etnic al cumanilor a devenit la români numele de botez *Cóman* sau *Comàn*.

În epoca aceasta s-au creat și multe nume de familie. Ele se formau, în țările române de dincoace de munți, cu ajutorul sufixului *-escu*, aplicat la numele de botez al unuia din strămoși (al tatălui). Astfel, fiul lui *Domoncuș (Dămăcuș)*, boier de la începutul secolului al XV-lea, din Moldova, se va numi *Damacușescu* (vezi I. B o g d a n, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, indice).

§ 14. Organizarea feudală din Principate a dus la crearea unei terminologii religioase și politice în mare parte de origine slavă literară. Despre originea cultă, tîrzie, a unor termeni ca *a se săvîrși*, pomenit mai sus, § 10, sau a numelor în *-anie, -enie* a vorbit Emil P e t r o v i c i, *Les éléments slaves d'origine savante en roumain et les suffixes -anie, -enie*, în *Balcania*, I, 1938, p. 83—87. Alte cuvinte pătrunse în limba română în această vreme din limba slavă literară de la noi sînt *Biblie* (vezi mai sus, § 10), *istorie*, (vezi mai sus, § 11), acesta din urmă cu sensul de „operă istorică" va ajunge să însemneze în graiul poporului, „întîmplare caraghioasă").

Tot în limba slavă literară oficială din țările române își are originea cuvîntul *prăvălie*. Desigur, acest cuvînt provine din mediobulgarul *privilie* „privilegiu", el însuși de origine bizantină (πριβιλήγιον), iar acolo de origine latină (< *privilegium*). Se știe că privilegiul de a vinde mărfuri în Principate îl obțineau negustorii străini (în special sași, în Moldova și genovezi ; mai tîrziu, în ambele principate, greci), printr-un document care emana de la voievod. Acest drept de a deschide prăvălie se numea în limba oficială a timpului *privilije*. Sensul abstract al cuvîntului a fost raportat la prăvălia însăși (vezi G. I v ă n e s c u, *SCL*, VIII, 1957, p. 516—517).

§ 15. O serie de termeni comerciali pătrunși în această vreme în limba noastră sînt de origine italiană : *spițer* „negustor de mirodenii" la origine, azi „farmacist sau droghist" < it. *speziario* (cf. fr. *épicier*, sp. *especiero)*, *piață* < it. *piazza*, *monedă* < venețian *moneda*, *pont* (în limba veche : „articol de contract, de tratat etc.") < ven. *ponto* (în toscană *punto)*. Termenii italieni care nu sînt de origine venețiană au putut veni din limba negustorilor genovezi, care, în veacul al XIV-lea, erau foarte numeroși în Moldova și, probabil, și în Țara Românească (pentru *spițer*, I o r g a admite acest lucru în *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, p. 194 ; pentru *piață* ipoteza e făcută de P.P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 210). Totuși e mai probabil că acești termeni au intrat în română prin greci, care începuseră a înlocui ca negustori pe genovezi în

ţările noastre. Cuvîntul it. *piazza* a intrat, prin intermediul limbii maghiare, în dialectul bănăţean, unde sună *piaţ*.

§ 16. Relaţiile economice dintre Ungaria, Ţara Românească şi Moldova au impus întîi de toate pătrunderea în limba română a cuvîntelor *vamă* (< < ung. *vám*), şi *vameş* (< ung. *vámos*). Faptul că în acest cuvînt românesc, ung. *v* este redat prin *v*, nu *u*, ne determină să considerăm intrate în limbă în aceeaşi epocă şi termeni ca *viteaz*, cu sensurile : 1. „o categorie de militari din Maramureş şi de la curtea Moldovei" (vezi mai sus, § 8), 2. „viteaz" (adjectiv)(<ung. *vitéz*, cu aceleaşi sensuri) ; *vileag* şi *vilag*, „publicité, lieu public de ressemblement, monde" (<ung. *világ*, „lumină, lume") : *vindereu*, „o specie de şoimi mici, utili în agricultură şi silvicultură, pentru că strică ouăle ciorilor şi se instalează în cuiburile lor" (*falco peregrinus*), cu varianta *vindereiu*" „erete" (<ung. *vándor* (*sólyom*), „Wanderfalke", „faucon passager"; *făgaş*, *văgaş*, *văgaj*, 1. „Radspur, Geleise, Routine" ; „ornière, routine" ; 2. „Einschnitt, Rinne, Bach", „tranchée, ravin, ruisseau", 3. Holzschlag, „coupe", „locul unde a fost tăiată o pădure", „pădure tînără" (< ung. *vágás* „Schneiden, Schnitt, Schlag") ; *vizitiu* (munt.) şi *vezeteu* (mold.), „Kutscher" „cocher" (n< < ung. *vezető*, „Führer, Anführer, Fahrer", derivat de la *vezet*, „a conduce").

Alţi termeni privesc c o n s t r u c ţ i a p a l a t e l o r : *feredeu*, „baie", „Bad, Badeanstalt" (<ung, *feredö*, literar *fürdö*) : c o n s t r u c ţ i a î n t ă r i t u r i l o r : *şarampoi* : 1". (eingerammter) Pfahl, Grundpfahl" ; pieu (enfoncé), pilot de palissade, pilotis" (în Ardealul de nord, Bucovina şi Moldova) (< ung. *sorompó*, „Schlagbaum, Sperrbaum", dial. *sarampó*, „Lattenzaun, Stangenzaun, Gattertor", „perchis, clôture en lattis, porte à claire-voie", de unde mai tîrziu sensul de „stîlp" (în special de telefon).

.17. Cum am văzut mai sus la I, § 4, mai ales începînd din secolul al XIV-lea, saşii îndeplineau funcţia socială a burgheziei pe teritoriul dacoromân : ei erau producătorii mărfurilor de care avea nevoie populaţia din Ardeal, Ţara Românească şi Moldova.Este firesc ca termenii împrumutaţi acum să se găsească mai ales în Ţara Românească şi Moldova, din moment ce este vorba tocmai de relaţiile economice ale acestor state cu saşii din Ardeal.

Meseriaşii saşi au fost întrebuinţaţi de boierii şi orăşenii români la confecţionarea unor obiecte artistic lucrate. Aşa se explică pătrunderea în graiurile de dincoace de munţi a cuvîntului *tron* „ladă artistic lucrată", „sicriu" cu variantele *trun*, pl. *trunuri*, şi *trună*, pl. *truni* (<o formă săsească înrudită cu germ. *Truhe*, germ, med. *truh(e)* *n*, germ. m. de sus *truhe*, v. germ. de sus *truha*), *jeţ*, (cu varianta *jilţ*, *jelţ*, *jilţ* etc ; vezi A r v i n t e, *Die deutschen Entlehnungen*, p. 70—71)(< germ. *Sitz*). Poate tot acum au pătruns în română şi unele nume de obiecte casnice : ard. *troc* „Schweinetrog" (Banat ; cf. *An. Car.*) *troacă* (olt.) „Schadel" şi munt. şi mold. *troacă* „Wiege" (A r v i n t e, *op. cit.*, p. 75—79, şi harta nr. 20)(< germ. *Trog*, m. germ. de sus *trok*, *trog* ; exista, probabil, la saşi şi un **troke*), munt. şi mold. *ladă* (<germ. *Lade* şi ung. *lada*), *cană* „Kanne, Krug", „pot", „cruche" (<germ. *Kanne*, dar şi ung. *kanna*) : *clampă* (<*germ. Klampe*, pătruns şi în alte limbi vecine : ceh *klampa*, pol., ucr. *klampa* ; nu este exclusă originea polonă-ucranineană a cuvîntului ; etimologia germană aparţine lui A r v i n t e, *op. cit.*, p. 157—158). În aceeaşi epocă a pătruns în regiunile de peste munţi, din limba saşilor ardeleni, cuvîntul *apotecar* (cu variante) „farmacist".

CAPITOLUL V

APARIŢIA LIMBII LITERARE ROMÂNEŞTI

§ 1. Formarea unei aristocraţii româneşti, distincte de popor, uneori cu origini în alte regiuni ale ţării, a dus la formarea unor graiuri specifice ei, deosebite parţial de graiurile populare, şi, în cele din urmă, la formarea limbii literare. Diferenţierea pe clase sociale, caracteristică acestei epoci din istoria poporului român, a dus, în unele regiuni, la crearea unor dialecte sociale. Aristocraţia, concentrată în jurul voievodului, precum şi clerul, care va gravita tot în jurul voievodului, au de la început în unele regiuni sau capătă cu vremea în altele fenomene proprii de grai. La început, graiul aristocraţiei va fi numai vorbit, dar, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, el va deveni şi scris. Prin unele particularităţi ale ei, limba literară românească veche îşi are originea în graiul acestei aristocraţii. Fireşte, graiul aristocraţiei este, la origine, tot un grai popular şi el rămîne şi după aceea foarte apropiat de graiul popular. El nu trebuie considerat drept o creaţiune a aristocraţiei, pentru că un grai nu poate fi numai creaţia unei clase sociale ; el este creaţia tuturor claselor sociale, a întregului popor. Dar cu vremea, şi mai ales atunci cînd devine scris, el se deosebeşte din ce în ce mai mult de graiul popular, prin sintaxă şi lexic. Şi dacă, în unele cazuri, graiul aristocraţiei se recrutează chiar din acela al regiunii în care acea aristocraţie joacă un rol politic, iar diferenţierile care se produc între graiul ei şi graiul poporului sînt de mică importanţă, în alte cazuri, graiul aristocraţiei este la origine graiul popular din alte regiuni decît acelea unde ea joacă un rol politic, este un dialect din afara acestei regiuni. Aceasta înseamnă că ceea ce este o deosebire de dialect local, regional, se transformă într-o deosebire de dialect social. Se mai poate imagina şi un alt caz : dialectul aristocraţiei este originar chiar din regiunea pe care o guvernează această aristocraţie ; dar, prin imigraţii de oameni pe moşiile boiereşti, veniţi din alte părţi, graiul aristrocaţiei ajunge destul de deosebit de cel al poporului pe care-l conduce şi îl exploatează. Şi în acest caz, o deosebire de dialect local a devenit o deosebire de dialect social. Vom vedea mai jos că toate aceste cazuri s-au petrecut pe pămîntul românesc. Desigur că şi fără migraţii se poate ajunge la unele deosebiri de grai între clasa conducătoare din epoca feudală şi popor. Situaţia în discuţie se poate realiza prin faptul că graiul popular, care stă şi la baza celui aristocratic, s-a schimbat mai departe, pe cînd cel al aristocraţiei a rămas, mai mult sau mai puţin, pe loc din punct de vedere fonetic şi morfotic, schimbîndu-se numai sintactic şi lexical. Se poate spune că aceasta este, în general, situaţia oricărui grai popular în raport cu limba literară.

Diferenţierea limbii în raport cu clasele sociale nu ne dă dreptul să admitem că limba se scindează în mai multe limbi. Diferitele clase sociale ale poporului care vorbeşte acea limbă capătă unele fenomene proprii, care ne pot îngădui să vorbim de dialecte de clasă. Dar, drept vorbind, nu avem crearea unor graiuri de clasă, ci naşterea unor particularităţi lingvistice de clasă. De aceea faptul că există diferenţieri ale limbii pe clasele sociale nu ne dă dreptul să afirmăm că limba are un caracter de clasă. Există numai fapte lingvistice de clasă, şi încă nici acestea nu au întotdeauna un caracter de clasă, ele fiind în acelaşi timp şi variaţii de la o regiune la alta, căci, cum vom vedea mai jos, faptele „aristocratice" dintr-o anumită regiune se găsesc cîteodată la poporul din alte părţi. Pentru ca un fapt lingvistic să aibă caracter de clasă în adevăratul înţeles al cuvîntului el trebuie să se explice prin interesele şi ideologia clasei respective. Dar nici unul din faptele pe care le vom înregistra mai jos ca fiind caracteristice graiurilor aristocraţiei nu se vor explica astfel. Este vorba numai de fenomene prezente în cutare spaţiu şi în cutare timp la o clasă socială. De aceea limba vorbită de aristocraţie, devenită limbă literară, poate deveni limba de cultură a întregului popor.

Asupra dialectelor sociale vorbite de aristocraţia română şi de clerul român la început, nu putem să fim informaţi direct sau în amplă măsură. De aceea lingvistica românească de pînă azi n-a prea vorbit de ele. G. Ibrăileanu, S. Puşcariu şi Al. Procopovici au admis însă asemenea diferenţieri ale limbii după clase, la români. Problema a fost reluată de mine în *Probl. cap.*, în care am dovedit că au existat asemenea dialecte aristocratice la români în secolul al XIV-lea şi următoarele. Dovada cea mai de seamă o constituie faptul că, în documentele slavo-române din secolul al XIV-lea şi al XV-lea, chiar al XVI-lea, avem fenomene de grai românesc (nume de locuri, nume de persoane, alte cuvinte româneşti) care nu se pot explica prin graiul popular de acolo, ci prin graiul aristocraţiei (adesea, numele de persoane în discuţie se referă la această aristocraţie). Cercetarea duce la concluzia că limba literară românească veche, sub formele pe care le posedă ea în diferitele părţi ale teritoriului românesc, era deosebită de graiul popular din multe regiuni, ca un grai faţă de altul, şi situaţia e de aşa natură, că aceste deosebiri trebuie socotite ca existente şi înainte de apariţia limbii literare (scrise), deci ca fiind elementele unor graiuri de clasă.

În Ardeal, Crişana şi Maramureş existau o aristocraţie românească şi un cler românesc, care, precum am văzut mai înainte, foloseau limba slavă bisericească ca limbă literară. Trebuie să adăugăm că aristocraţia de acolo (în special cea din Maramureş) folosea şi limba latină. O parte din marea nobilime românească din Ardeal şi Crişana s-a maghiarizat, poate, mai repede decît cea din Maramureş, care a rămas însă mai departe, pînă în secolul al al XV-lea sau al XVI-lea, de limbă românească. Aristocraţia din Maramureş se concentra în jurul voievodului de acolo, român şi el, care, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, se bucura de un mare prestigiu. Graiul vorbit de aristocraţia din Maramureş avea aceeaşi fonetică, morfologie şi sintaxă ca şi graiul popular de acolo, dar prezenta unele elemente lexicale noi. Întrucît în Maramureş în vremea aceea nu exista palatalizarea labialelor, graiul acesta avea labialele intacte (am susţinut acest lucru după alţii, adăugînd şi unele

argumente noi, în *Probl. cap.*, p. 178—185). El era în acelaşi timp şi rotacizant şi avea multe din particularităţile dialectului crişan-maramureşean. În prima sau a doua jumătate a veacului al XV-lea, cum vom vedea mai jos, el a devenit şi un grai scris, al textelor religioase. Trăsăturile sale specifice vor dispărea în secolul al XVI-lea sau în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

§ 2. Asupra graiului vorbit de aristocraţia şi de clerul din Moldova sîntem informaţi foarte bine prin faptele de limbă care apar în documentele moldoveneşti din secolul al XIV-lea şi al XV-lea. Am arătat mai sus, IV, cap. III, § 3 (vezi şi *Probl. cap.*, p. 166—176), că graiul popular moldovenesc palatalizase labialele în jurul anului 1000. Dar documentele despre care am pomenit dovedesc existenţa unui grai cu labialele intacte în Moldova acelor timpuri. Astfel, în M. Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, I, găsim *Mica* (gen.), anul 1399 (p. 23), anul 1400, p. 32 şi 37 ; *Micъ*, anul 1400 (p. 41), *Mica* (gen.) 1411, p. 85, *Miculъ* 1427, p. 193, *Miculu* (dat.) (1429, p. 290), *Micъ* 1436 (p. 475), *Mic* 1435 (p. 424), etc.[1], *Piatra* (gen.), 1435, p. 403, 1435, p. 445 ; *Piѧtra* (gen.), 1436, p. 460, *Piatrъ* (gen.) 1437, p. 530 etc., *do Pisca* „pînă la Pisc“ 1425, p. 168, 1427, p.190 etc. Faptele acestea au fost relevate de mine în *Probl. cap.*, p.402. Alte exemple se găsesc la Al. Rosetti, *Ist. l. rom.*, VI, p. 55 (în ediţia 1968, p. 456). Asemenea fapte nu se pot explica decît ca venite din altă parte, din regiuni în care nu se palatalizaseră labialele. Cum ele se referă adesea la nume de boieri, putem presupune că aristocraţia însăşi a Moldovei era, măcar în parte, originară din regiunile cu labialele intacte, de peste munţi.

Într-un document scris în slavă, de la Alexandru cel Bun, din 1431, apare demonstrativul românesc *cest* (în *cest uric*) (vezi Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 315). Faptul a fost relevat de Damian P. Bogdan, *Contribuţii la studiul diplomaticei vechi moldoveneşti*, Bucureşti, 1935, p. 11, care îl consideră, greşit, drept pronume personal. Deoarece graiul popular din Moldova are, şi a trebuit să aibă şi în trecut, *ist, est, aist, aest*, iar nu *cest, acest*, faptul constituie iarăşi o dovadă că în Moldova se stabilise o populaţie românească venită de peste munţi (*Probl. cap.*, p. 320). Cum documentul era scris de un boier, trebuie să admitem că, în Moldova, măcar unii boieri aveau un grai deosebit de cel al ţăranilor moldoveni.

Aşadar în Moldova exista o diferenţiere de grai între boieri şi ţărani, în prima jumătate a secolului al XV-lea (şi prin urmare şi în secolul al XIV-lea). Lucrul rezultă şi din existenţa, în aceleaşi documente, a unor forme hipercorecte (false regresiuni). În *Probl. cap.*, p. 212—213, am susţinut că *movilă* este de origine ucraineană, căci numai în această limbă avem un γ', care se găseşte şi astăzi în Moldova : *moγ'ilă* (v. slav. *mogyla* are *g* şi *y*, adică *î*, şi nu poate explica deci cuvîntul românesc). Am mai susţinut că acest cuvînt a suferit o falsă regresiune, pe baza faptului că, în Moldova, *γ'i* era rezultatul lui *vi*. Dar forma hipercorectă nu este nouă. Ea apare în documentele slave din Moldova, din secolul al XIV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea. Cea mai veche atestare a formei hipercorecte, *movila*, cum am relevat în *Probl. cap.*, p. 404, o găsim, ca nume topic, în documentul din 11 februarie 1400, al lui Alexandru

---

[1] Dar acest antroponim nu constituie o dovadă sigură, el putînd fi la origine, — şi aceasta e mai probabil —, ipocoristicul lui *Micolai* sau *Miklăuş* „Mihai“, de origine slavă şi maghiară.

cel Bun: *Movila găunoasă* și *o(t) movilѫ* „din Movile" (C o s t ă c h e s c u, I, p.31). După aceea, într-un document din 1438 (*ibid.*, II, p.7), găsim *podli Movi(l) Iuca(ș)* „alături de Movila Iucașului". Aceste exemple dovedesc în mod neîndoios că, deja pe la 1400, aristocrația moldovenească evita fonetismul palatal chiar în cuvinte în care el era etimologic justificat și duc în mod inevitabil la concluzia că, deja atunci, graiul aristocratic, cu labialele intacte, se opunea în unele privințe graiului popular, cu palatale. Este drept că, după aceea, situația pe care o întîlnim în documentele slave din Moldova este alta. Ca nume comun sau ca nume topic, cuvîntul *mohila* apare în prima jumătate a secolului al XV-lea: C o s t ă c h e s c u, I, p. 168, anul 1425: *do mohilu, ceres mohi(l)* „prin movilă", *na mohilu* (dar și *na moghilu*). În documentele lui Ștefan cel Mare, apare foarte des *Mohila*, alături cu *Moghila*, ca nume al boierului bine cunoscut (vezi M. C o s t ă c h e s c u, *Documentele de la Bogdan Voevod*, p. 103—105, unde sînt adunate toate locurile în care apar aceste forme). Foarte probabil, scrierea cu *h* notează pe ɣ din graiul popular moldovenesc (din cînd în cînd pătrund în documente și formele populare). Cum am relevat însă în *Probl. cap.*, p. 213, forma cu *v* apare într-un document din 1556, în *Vascana Movili* (genitiv slav de la *Vascan Movilă*) și în *Movili* (dativ).

Ce origine aveau această aristocrație și acest cler? Dacă încercăm să rezolvăm problema numai cu ajutorul faptelor lingvistice, trebuie să spunem că aristocrația și clerul moldovenesc erau originare din Maramureș sau din Crișana, căci numai în acele regiuni nu s-au palatalizat labialele, — o dovedesc textele rotacizante, traduse în Maramureș, și care au, cu puține excepții, labialele intacte, precum și faptul că chiar astăzi încă nu se găsește acolo palatalizarea labialelor, în unele sate sau în unele cuvinte —, și numai în acele regiuni avem pînă astăzi demonstrativul *acest* (faptele rezultă din *ALR* I, h. 182, „aceștia"). Dar acest lucru se potrivește perfect cu ce spun izvoarele istorice (cronicile moldovene și documentele maghiare) despre întemeierea Moldovei: întemeietorul Moldovei ca stat liber a venit din Maramureș, împreună cu un număr de oameni, care au devenit aristocrația Moldovei. Limba aceasta a aristocrației moldovene va deveni în secolul al XV-lea sau al XVI-lea a doua limbă literară din Moldova, alături de slava literară.

Așadar faptul că aristocrația Moldovei, aristocrația care a întemeiat statul moldovean, era originară din Maramureș, a determinat pentru multă vreme caracterul limbii literare din Moldova în epoca feudală: cum vom vedea mai jos, ea prezintă, pînă prin secolul al XVIII-lea, încă multe din particularitățile graiului maramureșean, între care și labialele intacte, care s-au păstrat în graiul ei și după aceea. Este drept că P.P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 54—55, respingea teoria originii maramureșene a boierimii moldovene, admițînd, p. 43—45, una exclusiv locală, adică moldovenească. Argumentele sale le-am văzut mai înainte: existența boierilor în Moldova înainte de întemeierea țării. Autorul avea dreptate, dar numai în parte. Căci nu se poate admite nici o origine exclusiv maramureșeană a boierimii moldovene. Ambele teorii sînt totuna de greșite, precum cuprind și o parte de adevăr: boierimea moldovenească este în parte de origine locală, în parte de origine maramureșeană. Cînd, la 1359, Bogdan a venit din Maramureș, a adus, desigur, cu el numeroși partizani, din care și-a recrutat o aristo-

craţie şi o armată. Altfel el nu s-ar fi putut impune boierimii locale. Însuşi P.P. Panaitescu a înţeles mai tîrziu acestea, aşa că în lucrarea sa *Introducere la istoria culturii române*, Bucureşti, 1969, p. 318–323, el admite că Dragoş şi Bogdan erau originari din Maramureş. Dealtfel numele unor boieri moldoveni din veacurile al XIV-lea sau al XV-lea prezintă fonetismul latinei medievale din Ungaria, deci cu pronunţie maghiară (*s* este pronunţat ca *ş*) : *Blaş* < *Blasius*, (*Vlasie* este acelaşi nume în pronunţia slavo-bizantină), *Domoncuş* sau *Domăncuş* < *Dominicus*. Greşeşte Panaitescu cînd socoate, *Interpretări româneşti*, p. 55, pe ultimul de origine slavă, şi anume ucraineană. Dealtfel el credea că boierii moldoveni aveau la început numai nume slave şi vedea în asta un argument în sprijinul teoriei sale că boierimea moldoveană era de origine slavă. Numele relevate de noi imediat mai sus pot fi socotite ca o modă maghiară în Moldova, dar ele se explică mai bine prin originea maramureşeană a celor ce le purtau, deci prin moda maghiară firească în Maramureş. Numele ucrainene ale boierilor pot indica apartenenţa la poporul ucrainean a unor boieri moldoveni, dar ele pot fi şi ale unor moldoveni, care le-au acceptat ca pe o modă, datorită prestigiului ucrainenilor. La p. 55, autorul afirmă că „numele boierilor moldoveni nu corespund în genere cu acelea ale boierilor români din Maramureş, din acea epocă", şi conchide „că originea nobilimii moldovene nu se poate căuta în Maramureş". Fireşte însă că acest argument nu e probant. Faptul că o serie de nume de boieri maramureşeni nu se găsesc în Moldova (el dă acolo o listă) nu exclude originea comună a celor două aristocraţii. Nu se poate tăgădui că în Moldova avem nume occidentale în pronunţie maghiară. Deci putem socoti pe unii boieri moldoveni originari din Maramureş. Mai e apoi sigur că unii boieri moldoveni erau ucraineni (cum am văzut, în vremea aceea în Moldova locuiau unii ucraineni) şi că ei, românizîndu-se, au acceptat graiul maramureşean al boierimii moldovene. Dealtfel, la început, statul moldovean a fost foarte restrîns (se întindea numai pe valea Moldovei ; vezi Panaitescu, p. 103–104), aşa că aristocraţia a fost la început, probabil, numai maramureşeană. Cînd hotarele Moldovei s-au întins pînă la Dunăre şi Nistru, domnii vor fi menţinut în cea mai mare parte aceeaşi aristocraţie, dar au acceptat şi pe boierii din regiunile recuperate. Şi mai este încă ceva de spus : P.P. Panaitescu a dovedit că a existat, pînă în secolul al XVI-lea, o epocă voievodală (eu aş zice : mai ales dinastică), în care voievodul (eu aş zice : mai ales dinastia) era o realitate. Desigur că şi puterea acestei dinastii, întemeiată pe viaţa orăşenească, — comunele libere —, a avut importanţă în fixarea graiului maramureşean ca limbă a aristocraţiei. Este drept, în *Probl. cap.*, am neglijat faptul că exista şi o boierime locală, a cărei existenţă a dovedit-o P.P. Panaitescu, p. 43–45. Dar Panaitescu neglija în opera sa *Interpretări româneşti* boierimea de origine maramureşeană, care a avut un rost tocmai în întemeierea statului.

Fireşte, graiul aristocraţiei moldovene a trebuit să fie la origine în parte şi rotacizant, întocmai ca cel din Maramureşul de nord. Cu vremea, rotacismul a dispărut din acest grai, sub influenţa graiului aristocraţiei maramureşene de sud şi a graiului popular moldovean. Fapt e că, în documentele slave din Moldova, din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, apar şi nume de locuri, precum şi nume de persoane (de boieri) rotacizante : *Geamăru* sau

Geamără, ca întemeietor al satului *Gemenești* din ținutul Neamț, pomenit în prima jumătate a secolului al XV-lea, *Fîntîreali*, sat din ținutul Neamț, din aceeași vreme, și *Rugiră* (scris *Rujira*, din lipsa unui semn cirilic pentru *ğ*), ca nume de boier din regiunea Orheiului, în veacul al XV-lea, probabil tot la început (vezi *Probl. cap.*, p. 360 și 361—362). Totuși, cum am spus-o deja în lucrarea pomenită, aceste rotacisme (și altele din aceleași documente, adunate de M a c r e a, *Dacor.*, VII, p.184—186) se pot explica și prin emigranți rotacizanți stabiliți pe moșiile boierilor. Dar numele boierului *Rugiră* trebuie considerat ca dovedind existența unor rotacizanți între boieri, ceea ce înseamnă, în modul cel mai plauzibil, emigranți veniți din Maramureș odată cu Bogdan. Foarte probabil, rotacismul a dispărut din graiul boierilor moldoveni în secolul al XVI-lea ; chiar faptul că se mai scrie rotacizant în Moldova, în acest secol se poate explica prin existența în această țară a unor graiuri locale rotacizante, ale unor veniți din Ardeal. Pentru toate aceste chestiuni vezi *Probl. cap.*, p. 354—367.

§ 3. În Țara Românească, boierii întemeitori s-au recrutat, poate, din Făgăraș, cum spun tradiția populară și cea scrisă și cum admit și unii cercetători moderni (vezi *Probl. cap.*, p. 349) ; așa că graiul cel mai vechi al aristocrației muntene va fi fost unul din Ardealul de sud, asemănător cu graiul din Muntenia, avînd, între alte asemănări cu acesta, și păstrarea labialelor urmate de *i*, *į*. Totuși, chiar dacă întemeierea s-a făcut de către aristocrația din sudul Carpaților, cum admit alți istorici (I o r g a și cei care l-au urmat, printre care și P.P. P a n a i t e s c u), graiul acestei aristocrații trebuia să prezinte tot labialele intacte, căci așa era graiul muntenesc cel mai vechi. Faptul dovedit de P a n a i t e s c u, *op. cit.*, p. 41—43, că boierimea munteană e mai veche decît întemeierea țării, stă, oricum, în sprijinul teoriei mele despre originea graiului aristocratic muntean, care, în veacul al XVI-lea, devine o a doua limbă literară a Țării Românești, alături de slava literară, întrebuințată în primul rînd ca limbă oficială și religioasă. De oriunde s-ar fi recrutat însă clasa aristocrată munteană, ea n-a ajuns să aibă un grai deosebit de cel al poporului muntean, decît pentru că în Țara Românească se stabileau, tocmai prin secolele al XIV-lea și al XV-lea, niște români din Ardeal și unii din sudul Dunării, cu un grai care avea palatale în locul labialelor urmate de *i*, *į*.

§ 4. Cei care vorbeau aceste graiuri aristocratice nu tindeau la început să le utilizeze ca „limbi" literare, deoarece n-aveau multe nevoi literare, iar cînd aveau asemenea nevoi recurgeau la limba slavă bisericească. S-ar părea că primele texte românești de o oarecare întindere au fost de natură religioasă, cum stau lucrurile și în cazul unor limbi ca armeana și georgiana. După cum se știe, cele mai vechi texte românești păstrate pînă astăzi sînt textele rotacizante, nedatate, dar scrise, după cît arată filigranele, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, unele chiar în a doua jumătate a acestui secol : *Codicele voronețean*, *Psaltirea Hurmuzachi*, *Psaltirea voronețeană* și *Psaltirea scheiană*. S-a discutat mult asupra timpului — mai puțin și asupra locului — în care s-a făcut traducerea lor : aproape toți cercetătorii au susținut că ele sînt copii de pe texte mai vechi, traduse în secolul al XV-lea. Cel mai vechi text românesc care posedă și data scrierii lui este scrisoarea lui N e a c ș u din Tîrgoviște, către judele Brașovului, din 1521. Dar sînt

informații că s-a scris românește și mai înainte. Astfel, este un fapt care nu se poate tăgădui că jurămîntul omagial al lui Ștefan cel Mare, din 1485, către regele Cazimir al Poloniei, a fost tradus din românește în latinește și că regele a acceptat versiunea în limba slavă bisericească de tip ucrainean (ruthenica lingua). N. Smochină și Nicolae N. Smochină, *O traducere românească din secolul al XV-lea a cărții „Floarea Darurilor"*, în *Biserica ortodoxă română* LXXX, 1962, nr. 7–8, p. 412–741, anume la p. 713, dau informația că, în *Psaltirea* slavă scrisă pe vremea lui Ștefan cel Mare în Moldova (1457–1467) de Ion Dobrul, se găsește textul românesc al versetului 1 din psalmul 116 : *lăudѧț pre domnulъ toatѧe neamurile lăudѧți-lъ pre elъ toate noroadele.* Nu este hazardat deci să admitem că textele religioase rotacizante au fost traduse în secolul al XV-lea. Socotim potrivit să facem un scurt istoric al cercetărilor.

§ 5. N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București, 1904, și alte lucrări, a susținut că traducerile textelor religioase în discuție au luat naștere datorită influenței husite exercitate asupra românilor din Maramureș. Această teorie a fost însușită și de cercetători ca I. Bianu, I. A. Candrea, S. Pușcariu, N. Drăganu (pînă la 1938), A. Procopovici și N. Cartojan, și poate corespunde realităților. Iorga și cei care l-au urmat au făcut însă greșeala să admită că unii români au trecut la husitism și că textele traduse se datoresc muncii unui român husit (izvoarele istorice nu arată trecerea la husitism a unor români). Dar aceasta nu ne obligă să respingem unele influențe ale husiților asupra românilor. Putem admite că niște clerici ortodoxi și-au însușit ideea husită a traducerii textelor religioase în română. Influența husită se simte și în alte acțiuni ale epocii ; în special în răscoala țăranilor români și unguri, din 1437, împotriva episcopului ungur Lepesi. Fondul de idei al husitismului, care trebuie considerat ca o manifestare burgheză și populară, ca o manifestare a burgheziei în ascensiune și a poporului, pe care această burghezie și l-a asociat în lupta ei cu aristocrația și cu clerul catolic, nu putea prinde într-o societate feudală ca cea românească, din veascul al XV-lea, lipsită complet de o burghezie românească. Clericii traducători au folosit numai unele din ideile husitismului, printre care aceea de a traduce în limba poporului cărțile religioase, idee care convenea de minune clasei aristocratice și clericale românești, ce simțea nevoia de a întrebuința în scris limba sa. Căci, pînă atunci, această clasă aristocratică și clericală se servea de medio-bulgară sau latină ca limbă scrisă. De aceea nu trebuie să considerăm ideea traducerii textelor religioase la noi drept un semn al unei noi mentalități, de tip burghez sau de tip popular. La români, ca și în Apus, aristocrația și clerul au scris cei dintîi în limba etnică.

§ 6. Unii cercetători au respins ipoteza că husitismul a dus la primele traduceri de texte religioase în românește. Ov. Densusianu, *Hist.*, II, p. 6–7, și Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, p. 68–81, precum și ediția a doua a acestei cărți, *Istoria limbii române*, VI, București, 1946, p. 73–92, și în a treia, *Limba română în secolele al XIII-lea — al XVI-lea*, București, 1956, p. 49–61, precum și p. 191–204 (unde se retipărește un articol al său din *Revista istorică română*, XIV, 1944, p. 1–14) (în ediția 1968, p. 468–475 ; articolul din 1944, la p. 639–652), au

susţinut că textele religioase rotacizante s-au tradus în prima jumătate a secolului al XVI-lea, după 1521, şi că impulsul pentru traducerea lor a venit din partea luteranismului. Cercetătorii pomeniţi cred că limba textelor rotacizante păstrate pînă astăzi nu ne obligă s-o considerăm ca fiind uzuală în secolul al XV-lea. Faptul că ea pare a fi sau este mai arhaică decît limba lui Coresi nu se explică, după ei, prin vechimea mai mare cu un secol a acestor texte faţă de cele ale lui Coresi. Ele pot fi aproape contemporane cu acestea, adică din prima jumătate a secolului al XVI-lea, dar reprezintă alt dialect, şi anume unul mai arhaic. În critica lor, cercetătorii pomeniţi au în parte dreptate. Caracterul arhaic al limbii nu este un criteriu sigur pentru datarea textelor. Cercetătorii criticaţi de Densusianu şi Rosetti făceau greşeala de a-şi imagina că limba dacoromână evolua mereu, de la un secol la altul, la fel în toate regiunile şi că această evoluţie s-ar reflecta în texte. Este evident că evoluţia a variat de la o regiune la alta şi că arhaismele unor texte se explică prin caracterul arhaic al graiului unei regiuni (dealtfel limba rotacizantă este în unele privinţe mai inovatoare decît cea din Muntenia, Moldova şi Banat). Cu toate acestea, noi credem că limba textelor rotacizante nu se poate considera ca identică cu graiul rotacizant din secolul al XVI-lea. Ştim sigur că, spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, nu mai erau dialecte rotacizante pure, — o arată scrisorile din Ardealul de nord de pe la sfîrşitul secolului, ca şi scrierile din *Codex Sturdzanus*. Este evident că o jumătate de veac nu era suficientă pentru a se crea o asemenea situaţie şi că, prin urmare, în prima jumătate a veacului al XVI-lea, nu s-ar mai fi putut traduce texte într-un grai rotacizant pur, cum e cazul cu *Codicele Voroneţean* sau cu *Psaltirea voroneţeană*. Pe de altă parte, cum vom avea ocazia să constatăm mai jos (VII, cap. III, § 3—4), în secolul al XVI-lea, graiurile ardelene şi cel maramureşean erau atît de evoluate şi de apropiate de cele de azi, încît nu mai putem crede că limba textelor rotacizante religioase este limba din Maramureş, din secolul al XVI-lea. Această limbă atît de arhaică trebuie socotită ca fiind limba vorbită de popor şi de aristocraţia sau clerul maramureşean în secolul al XV-lea. Dealtfel faptul că cele mai vechi texte româneşti se dovedesc, după limbă, a fi fost traduse în Maramureş se opune net explicării lor prin propaganda luterană. Aceasta a avut loc în Ardealul propriu-zis, la Sibiu, Braşov şi Bistriţa, adică acolo unde erau saşi, precum şi în Moldova, unde de asemenea se găseau saşi în oraşe. Dar propaganda luterană n-a avut loc în Maramureş, un teritoriu care, în secolul al XVI-lea, nu mai era un centru cultural al românilor (mănăstirea din Peri decăzuse), în orice caz, nu se mai găsea sub influenţa luterană (acolo nu erau saşi, nu era o viaţă orăşenească decît în Sighetul locuit de unguri). Dacă luteranismul ar fi cauza traducerii acestor texte, atunci ele ar fi trebuit să apară în Ardeal sau Moldova, nu în Maramureş. Cum însă aceste texte prezintă un caracter maramureşean, trebuie să admitem că ele se explică printr-un eveniment anterior luteranismului, deci din secolul al XV-lea. Această explicare a textelor rotacizante este singura care ţine seamă de împrejurările istorice.

§ 7. Pentru a se rezolva însă definitiv problema primelor traduceri religioase în româneşte, trebuie să se ţină seamă şi de faptul că aceste texte prezentau la început textul slav în alternare cu cel român. În această situaţie se găseşte *Ps. vor. Apostolul* însă a fost la început tot slav şi român, căci

Apostolul scris de Popa B r a t u l din Braşov la 1559—1560, prezintă aproape în întregime textul slav în alternare cu cel român.[1] Trebuie să admitem, după Ştefan C i o b a n u, *Începuturile scrisului în limba română*, *Ac. Rom.*, *MSL*, seria III, t. X, Bucureşti, 1941, p. 21—58, că primele traduceri religioase aveau ca scop pregătirea preoţilor în limba slavă bisericească şi că erau deci, într-o privinţă, cărţi didactice. Acest cercetător a dovedit că, în secolul al XVII-lea, textele bilingve slave şi române se întrebuinţau în ţările noastre ca manuale de învăţămînt. Lucrul rezultă dintr-o însemnare din acel timp, de pe un *Apostol*, slav şi român, manuscris (Acad. R.S. România, ms. 69), care are la bază textul din *Cod. vor.* Dar acum cunoaştem un manuscris mai vechi de acest fel, cel scris de Popa Bratul, care este de asemenea identic cu cel al *Codicelui voroneţean*.[2] Ciobanu susţine că pe asemenea texte învăţau atît românii cît şi ucrainenii din Maramureş. Această părere va apărea mai plauzibilă numai după ce vom arăta unde s-au tradus textele rotacizante. Ea este sprijinită şi de faptul că, în veacurile al XIII-lea, al XIV-lea şi al XV-lea, apar în Boemia, Polonia, cărţi de acelaşi fel, latino-cehe şi latino-polone, ca manuale de învăţămînt clerical şi juridic.[3] Existau în acea vreme şi texte bilingve greco-slave (unul s-a scris în Moldova), Faptul că primele texte religioase româneşti prezintă un grai maramureşean, nu un grai ardelean, moldovenesc sau muntenesc (I o r g a greşea cînd se gîndea că traducerea a putut fi făcută şi în părţile de nord ale Ardealului), este semnificativ : aceste traduceri s-au făcut într-o regiune mai apropiată de Polonia şi Boemia (I o r g a care se gîndea la influenţa husită, spunea : o regiune puţin păzită de reprezentanţii ortodoxiei). Vom vedea mai jos (§ 8) că Maramureşul era singura regiune unde influenţa polonă a putut avea loc pe atunci la români în cea mai mare măsură. Că aceste texte sînt cele dintîi traduceri în româneşte rezultă şi din faptul pe care-l vom dovedi mai tîrziu, (VII, cap. IV, § 3), că ele au creat o tradiţie de limbă scrisă românească, tradiţie care este observată în secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea pe tot teritoriul dacoromânesc. deşi în forme deosebite de la o provincie la alta, de la o regiune la alta. Cum vom vedea atunci, ele au exercitat o puternică influenţă asupra graiului scris în toate ţările române, dînd limbii literare române vechi o serie de elemente maramureşene. Această influenţă n-ar fi explicabilă, dacă ele n-ar fi

---

[1] Vezi G. M i h ă i l ă, *Studii de limbă literară şi filologie*, II, Bucureşti, 1972, p. 306, în cadrul articolului *Observaţii asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul* (1559—1560).

[2] N-am confruntat textul slav al ms. 69, Acad. R.S.R., cu cel scris de Popa Bratul, dar ele trebuie să aibă la bază acelaşi text slav.

[3] Pentru Polonia vezi Aleks. B r ü c k n e r, *Dzieje kultury polskiej*, tom. I, Krakovia, 1931, p. 594 şi 597. Este celebră psaltirea trilingvă (latino-polono-slavă bisericească) descoperită la mănăstirea Sfîntului Florian din Linz. Se scriu nu numai psaltiri, dar şi cazanii, omilii şi texte din părinţii bisericii bilingve în latină şi polonă. Ele au fost lucrate independent de mişcarea husită, care nu stăpîneşte în veacul al XV-lea literatura polonă (vezi şi p. 552). Literatura polonă din acest veac stă mai curînd sub influenţa cărturarilor oficiali ai Universităţii Caroline din Praga şi ai cancelariei regale cehe, căci persistă marea influenţă culturală a epocii lui Carol al IV-lea Unele texte de acest fel au fost făcute la cererea unor regine pioase, ca Jadwiga, prima soţie, sau Sonka de Kiev, a treia soţie a lui Wladislaw Jagiello, regentă în timpul minoratului lui Wladislaw al IV-lea Warneńczyk. R o s e t t i neglijează sau ignorează, *Limba română în secolele al XIII-lea—al XVI-lea* p. 201—203, faptul că, în secolele al XIII-lea, al XIV-lea şi al XV-lea, au existat la poloni şi cehi texte bilingve polone-latine sau cehe-latine, cu caracter religios, destinate învăţămîntului ; de aceea consideră el eronată teoria lui Ciobanu

fost cele dintîi texte româneşti şi dacă ele n-ar fi circulat şi în alte ţinuturi româneşti, unde au fost citite şi imitate ca grai.

§ 8. Am admis mai sus că aceste texte s-au tradus în Maramureş. Dar aceste texte religioase, care nu sînt datate, nu poartă de fapt nici locul. Cel dintîi care a susţinut că ele au fost traduse în Maramureş a fost I.A. Candrea, *Noua Revistă română*, III, 1901, p. 533—541, şi IV, p. 14—23, articolul *Monumentele cele mai vechi de limbă românească*. Cercetătorul bucureştean şi-a reluat argumentarea sa în *Psaltirea scheiană*, I, p. XCI—XCII. El s-a întemeiat pe o serie de fapte lingvistice caracteristice acestor texte şi care se găsesc şi astăzi în Maramureş şi Ţara Oaşului. Totuşi nu toate particularităţile texelor rotacizante, pe baza cărora Candrea a susţinut originea maramureşeană a acestor texte şi deci şi a celor dintîi traducători de cărţi religioase în româneşte se găsesc numai în Maramureş şi Ţara Oaşului ; unele din ele caracterizează o arie mai vastă, care cuprinde cîteodată întreaga regiune de la nord de Mureş, şi chiar părţi de la sudul acestui rîu şi din Bucovina. Aşadar nu toate faptele invocate de acest învăţat pentru a susţine originea maramureşeană a textelor rotacizante sînt în realitate astfel de argumente. Lucrul a fost relevat de mine deja în *Probl. cap.*, p. 104, unde citam pe *şti* „ştie", care se întîlneşte astăzi şi în regiunea moţilor şi mocanilor (aceştia din urmă, pe la Zlatna) din Munţii Apuseni, precum şi Ţara Haţegului. În lucrarea pomenită, *loc. cit.*, am arătat ce fapte ne determină totuşi să susţinem că graiul în care au fost traduse aceste texte nu este cel din Bihor, cum au crezut cîteodată Puşcariu şi Drăganu (acesta din urmă vorbea de un amestec între graiul bihorean şi cel maramureşean), şi în general cel din Crişana. Dacă regiunea bihoreană şi în general cea crişană este astăzi singura în care se mai găsesc unele fapte lingvistice caracteristice acestor texte, ca *iuă* „unde" (lucru relevat de Puşcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen* ; — vezi acum *Études de linguistique roumaine*, p. 87—, care trimite la Weigand *Linguisticher Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*, harta 9), ea prezintă însă fapte care lipsesc din textele rotacizante, deşi sînt foarte vechi în limbă : conjunctivul cu *şi* în loc de *să* şi epenteza lui *c* între *s* şi *l* în cuvinte ca *sclab*, *iescle*, *sclugă* etc., pentru care vezi Petrovici, *Transilvania*, 72, nr. 8, p. 556, şi aici mai sus, IV, cap. II, §14, şi cap. IV, §8.

Este foarte probabil, cum a susţinut Candrea, că aceste texte au fost traduse de călugări de la Mănăstirea Sf. Arhangel Mihail din Peri, cea mai importantă mănăstire din Maramureş, ctitoria lui Balc, fiul lui Sas Voievod. Printr-o intervenţie a lui Dragoş, fratele lui Balc şi fiul lui Sas, la patriarhia din Constantinopol, Mănăstirea din Peri a devenit spre 1391 stavropighie, adică a intrat în dependenţă directă de patriarhat. Stareţul mănăstirii a obţinut atunci dreptul de a administra bisericile din ţinutul Maramureşului şi din teritoriul ucrainean, supus Poloniei, drepturi pe care le-a păstrat mai bine de o sută de ani.[1] În august 1391, Dragoş a obţinut de la Patriarhia din Constantinopol o nouă favoare, aceea de a avea un episcopat ortodox în Halici (poate, tot prin străduinţele lui, Haliciul şi-a avut şi un mitropolit). Familia lui Dragoş a avut urmaşi în Polonia, pînă sub ultimii Jageloni (vezi Gostyński

[1] Vezi T. Gostyński et R. Ciocan, *La famille des Dragosh en Pologne* (*Balcania*, VIII, p. 141—144 ; vezi şi Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 34—36 şi literatura citată acolo).

şi Ciocan, *art. cit.*, în special, p. 142—143, şi literatura citată acolo). Aşadar Dragoş a căutat să desprindă complet Mănăstirea Peri de sub jurisdicţia episcopatelor poloneze (vezi K. Chodynicki, *Kościól prawosławny a Rzeczpopolita Polska, zarys hystoriczny*, 1370—1632, p. 29—33, Warszawa, 1934, p. 29—33, şi Janusz Woliński, *Polska i Kościoł prawosławny*, Lwów, 1936, p. 14—16). De aceea putem admite că la Mănăstirea din Peri era un spirit foarte receptiv şi foarte inovator. Avînd dreptul de a sfinţi preoţi, dreptul de a administra biserici, de a numi preoţi şi de a întemeia biserici, —pînă atunci sfinţirea preoţilor se făcea de către episcopii din alte părţi—, călugării de acolo au trebuit să se gîndească şi la pregătirea preoţilor şi au întemeiat, desigur, o şcoală pentru pregătirea acestor preoţi. Ei vor fi luat exemplu, în ce priveşte procedeul textelor bilingve şi metoda de predare a limbii bisericeşti, de la cehi şi poloni, lucru pe care Ciobanu nu-l bănuieşte. Sîntem îndreptăţiţi deci să credem că la Mănăstirea din Peri s-a putut întreprinde prima traducere a textelor religioase în româneşte. Aşadar traducerea textelor religioase în româneşte s-a făcut în Maramureş nu datorită trecerii unor români de acolo la husitism, ci datorită faptului că Mănăstirea Peri era un centru de cultură ortodoxă, cu rosturi de şcoală teologică, foarte receptiv la ideile noi, printre care chiar unele husite.

Nu împărtăşim părerea lui Gheţie, *Maramureşul secolului al XV-lea — patrie a textelor rotacizante ?*, *LR*, XVII, 1968, p. 252—255, şi *Textele rotacizante şi originile scrisului literar românesc—Chestiuni de metodă*, în *Studii de limbă literară şi filologie*, I, Bucureşti, 1969, p. 189—241, conform căreia cercetările de pînă astăzi asupra textelor rotacizante n-au ajuns la nici o concluzie neîndoioasă. Este drept că nu putem exclude ipoteza că unele traduceri rotacizante s-au făcut în vreo mănăstire din Moldova de nord-vest, unde au existat graiuri rotacizante, originare din Maramureş. Dar originea maramureşeană a unor texte, cum sînt *Cod. vor.*, *Ps. sch.* şi *Ps. vor.*, sau măcar a originalelor lor, nu poate fi pusă la îndoială. Gheţie a reluat amplu problema în lucrarea sa *Începuturile scrisului în limba română, Contribuţii filologice şi lingvistice*, Bucureşti, 1974, în care face o critică cel mai adesea nedreaptă vechilor teorii despre caracterul maramureşean al limbii textelor rotacizante. El nu ţine seamă de faptul că toate aceste teorii au meritul de a fi lămurit măcar în parte problema, indicînd ca patrie a textelor regiunea care are cei mai mulţi sorţi de izbîndă de a fi fost patria lor. Rezultatele la care ajunge Gheţie sînt în fond tot cele vechi, căci şi el situează tot în extremul nord al ţării — Maramureşul şi Bucovina — patria textelor rotacizante. Aceasta rezultă şi din lucrarea sa, extrem de valoroasă, *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, 1975, p. 232—242, unde situează în Transilvania de nord textele rotacizante fără indicaţie de loc şi de timp. Dar nu putem să afirmăm ca el că faptele de limbă din texte nu ne permit o localizare mai precisă a lor : nordul Crişanei şi chiar Maramureşul de sud şi regiunea Bistriţei şi a Năsăudului sînt excluse pentru că aceste regiuni prezintă, după cum am arătat, palatalizarea labialelor, *scl* pentru *sl* etc.

§ 9. P.P. Panaitescu, *Interpretări româneşti*, p. 231—256, şi *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti, 1965, passim, crede că începuturile literaturii româneşti, adică ale scrisului românesc, se explică prin ascensiunea boierilor în viaţa publică faţă de dinastiile întemeie-

toare, care menţineau cultura şi limba slavă. Autorul distinge anume, în dezvoltarea Principatelor române, o epocă voievodală (secolele al XIV-lea — al XVI-lea), în care voievodul avea toată puterea, iar principiul dinastic era viu, şi una aristrocratică (secolele al XVII-lea — al XVIII-lea), în care boierii au luat conducerea. Este drept că, atunci cînd spune că boierii sînt creatorii literaturii în limba naţională, Panaitescu se referă mai ales la literatura laică, nu la cea religioasă, şi mai ales la literatura din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, nu la cea din secolul al XV-lea. Totuşi, nici în acest caz autorul nu are dreptate. Mai întîi nu trebuie să se creadă că trecerea de la o epocă în care principiul dinastic a fost viu, la una în care domnia a aparţinut boierilor, a avut urmările culturale admise de autor. De fapt, şi înainte şi după dispariţia principiului dinastic, provocată, desigur, de dominaţia turcă din veacul al XVI-lea, dar cu rădăcini mai adînci, de ordin economic, am avut la putere tot o clasă aristocratică, căci voievozii nu conduceau ţara singuri, ci împreună cu boierii ; şi înainte şi după aceea, voievozii au fost tot atît de puternici faţă de boieri. În loc de o epocă voievodală, ar fi fost mai potrivit să se vorbească de o epocă dinastică, dacă vrem să ne menţinem la o caracterizare a epocilor istoriei noastre feudale după un criteriu politic. În al doilea rînd, nu se va putea admite că dinastiile au menţinut cultura slavă şi că numai odată cu ascensiunea boierilor la domnie s-a putut crea o cultură în româneşte. Dealtfel, cultura slavă s-a prelungit la noi pînă în secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea. Pe de altă parte, începutul scrisului românesc a avut loc în secolul al XV-lea, deci în epoca în care principiul dinastic a fost viu. P a n a i t e s c u admite, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, p. 78—97, că traducerea textelor religioase rotacizante în româneşte s-ar datora luptei pe care clerul românesc maramureşean şi nobilimea românească din Maramureş, în frunte cu Bartolomeu Drágfi, urmaşul lui Dragoş, au dus-o între 1488 şi 1498, cu episcopia ucraineană din Muncaci, pentru menţinerea autonomiei bisericii române maramureşene.[1] Făcînd legătura şi cu situaţia de mai tîrziu, din Ţara Românească şi Moldova, P.P. P a n a i t e s c u crede că poate explica introducerea limbii române ca limbă literară la români prin ascensiunea în viaţa economică, politică şi culturală a ţării a unei nobilimi mici, din care ar face parte Buzeştii, Costineştii etc. Ni se pare că nu astfel s-au petrecut lucrurile. Dacă la început s-a scris numai în slava bisericească şi în latină, iar în secolul al XVI-lea s-a scris şi în română, aceasta se explică prin mersul firesc al lucrurilor : statele create de români sau voievodatul maramureşean trebuiau să folosească una din limbile literare extinse în spaţiul pe care s-au creat ele. Dar, cu vremea, trebuia să se nască ideea de a scrie chiar în limba naţională. Dacă, în secolul al XV-lea, voievodul, boierii, clerul, unii slujbaşi şi chiar unii negustori ştiau limba slavă bisericească, aceasta

[1] Teoria a fost dezvoltată de P. P. P a n a i t e s c u întîia oară în *Începuturile scrisului în limba română*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, IV, 1960, p. 117—189. Lupta cu episcopia ucraineană din Muncaci s-a încheiat prin recunoaşterea independenţei bisericii maramureşene în 1494 şi, în mod definitiv, în 1498. După părerea noastră însă, acest eveniment, cu toată importanţa lui deosebită pentru organizarea şi destinele bisericii române maramureşene, nu putea duce, tocmai din cauza energiei pierdute în luptă, la apariţia traducerilor religioase, care dealtfel nici n-ar fi servit acţiunea în discuţie. Se ştie apoi că limba bisericii române maramureşene a rămas şi după aceea tot cea slavă.

se explică tocmai prin faptul că ea era singura limbă literară existentă. Dar ea era destul de greu de învăţat. Limba aceasta nu avea un sprijin în categoriile sociale pomenite. Ea s-a menţinut ca limbă oficială a statului şi a bisericii şi ca limbă de cultură, atîta timp cît n-a existat o variantă literară a românei. După ce s-a creat limba literară românească, limba slavă bisericească ca limbă oficială şi de cultură a mai continuat a fi utilizată ca limbă literară, dar cu vremea ea a fost înlăturată, întîi de toate pentru motivul că era mai comod să se scrie în română decît într-o limbă străină. Şi cu toate acestea, afirmaţia lui P.P. Panaitescu rămîne, în liniile ei mari, justă: începutul literaturii române în limba naţională se explică, cum am arătat mai sus, prin interesele clasei aristocrate şi ale clerului. Căci doar toată epoca feudală, inclusiv secolele al XIV-lea—al XVI-lea, este o epocă a aristocraţiei. Această aristocraţie şi acest cler trăiau însă într-o epocă în care, în Apus, burghezia se afirma puternic pe plan suprastructural religios, creînd doctrinele reformatoare şi ducînd lupta cu clerul: de aceea, această aristocraţie şi acest cler se vor influenţa de ideile reformatoare ale Apusului, cum vom vedea pe larg mai jos (Părţile a VII-a, a VIII-a şi a IX-a ale lucrării de faţă).

Apariţia unor graiuri specifice aristocraţiei şi a unei limbi literare constituie cea mai mare noutate lingvistică a epocii pe care o studiem acum. Precum noua ordine feudală românească este negaţia ordinii feudale anterioare româneşti, gentilico-feudale, tot aşa limba română din această epocă este, prin unele aspecte ale ei, negaţia limbii române din epoca anterioară. Dacă limba din noua epocă feudală este legată de cea anterioară prin diversitatea dialectelor vorbite de popor, ea se opune acesteia prin existenţa unor dialecte de clasă, care ne dau dreptul să spunem că româna a intrat în alt stadiu de dezvoltare.

§ 10. Nicolae N. Smochină şi N. Smochină, *O traducere românească din secolul al XII-lea a cărţii „Floarea Darurilor"*, în *Biserica ortodoxă română*, LXXX, 1962, nr. 7—8, p. 712—741, susţin că, între anii 1478 şi 1484, postelnicul Gherman, devenit în 1481 pîrcălab de Cetatea Albă, a tradus din italieneşte *Fiore de virtù*, lucrare care fusese tipărită cu un an mai înainte la Veneţia, ea însăşi o traducere de pe textul latin redactat de călugărul benedictin Tommaso Gozzadini în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Nu putem expune aici argumentarea autorilor. Fapt este că, după ei, textul bilingv slav şi românesc al *Florii Darurilor*, din manuscrisul 4620, din Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, care ar fi fost scris la Putna în 1523, de către monahul Filip pentru ieromonahul Ioan, preot călugăr în aceeaşi mănăstire, ar fi o dovadă de efectuarea acestei traduceri, care ar fi stat ea însăşi la baza unor traduceri în ruseşte, spre sfîrşitul secolului al XV-lea. Argumentarea autorilor n-a făcut obiectul unei discuţii amănunţite. În principiu, nimic nu se opune ideii că asemenea texte au putut fi traduse în epoca lui Ştefan cel Mare în română, cînd ştim că el şi-a redactat jurămîntul către regele Cazimir în limba română. Dar părerea autorilor este respinsă de P.P. Panaitescu, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti, 1965, p. 111 (text şi nota 42).

§ 11. Pe la mijlocul deceniului al şaselea al secolului nostru, cîţiva cercetători au emis o nouă ipoteză cu privire la originea limbii literare româneşti (Liviu Onu, *În legătură cu problemele limbii literare*, *Steaua*, 1955, nr. 7,

p. 98—103, şi nr. 9, p. 100—106, I. C o t e a n u, *Gazeta literară*, 1955, nr. 47/89, şi Al. G r a u r, *Gazeta literară*, 1956, nr. 22/116 şi 35/119). Ei susţin că începuturile limbii literare româneşti sînt cu mult mai vechi decît secolul al XVI-lea, cum se admite de obicei, întrucît trebuie să înţelegem prin limba literară şi limba literaturii populare. Onu afirmă, *Steaua*, nr. 9, p. 105 : „Noţiunea de limbă literară nu trebuie legată în primul rînd de forma scrisă a literaturii" ; „limba literaturii artistice populare ... în principiu poate fi numită limbă literară". Liviu Onu înţelege prin limbă literară o limbă măiestrită sau cel puţin corectă şi clară, chiar dacă este lipsită de calităţi artistice. El afirmă că, în această situaţie, se găseşte mai ales limba documentelor şi că aceasta este identică cu limba populară, neglijînd faptul că documentele erau scrise într-o limbă pe atunci deosebită de graiul popular. El afirmă, p. 98, că limba română literară „îşi are rădăcinile în limba creaţiei populare orale", adăugînd totuşi imediat : „Nu e mai puţin adevărat însă că folosirea şi răspîndirea scrisului în limba comună a poporului contribuie în mare măsură la unificarea şi cristalizarea normelor limbii literare. La noi acest proces începe, se pare, de-abia în jumătatea a doua a secolului al XV-lea şi primele decenii ale secolului al XVI-lea". Onu face aici greşeala de a vorbi de o limbă comună a poporului pentru secolele al XV-lea—al XVI-lea, cînd nu existau decît dialecte (sau, ca să întrebuinţăm termenii săi, subdialecte), iar nu o limbă unitară. Căci este evident că literatura populară nu prezintă o limbă unitară, ci este compusă în dialect (sau graiul popular). Boris C a z a c u, *Istoria limbii române literare şi problemele studierii ei*, *Viaţa românească*, 1957, nr. 7 p. 136—143 (retipărit în Boris Cazacu, *Studii de limbă literară*, *Probleme actuale ale cercetării ei*, Bucureşti, 1960, p. 9—26), a respins această identificare ; el remarcă just că limba folclorului este dialectală.

Onu a arătat că textele rotacizante şi chiar cele ale lui Coresi sînt foarte stîngace şi adesea ininteligibile, ceea ce dealtfel se ştia de mai înainte. El n-a dovedit însă falsitatea tezei că aceste texte stîngace, — şi încă ar trebui să spunem că nu sînt oricînd astfel —, n-au creat o normă lingvistică şi deci o limbă literară. Fapt este că textele rotacizante au fost mereu copiate şi prelucrate şi în restul teritoriului dacoromân şi că limba scrisă — literară — de pretutindeni se dovedeşte a fi continuatoarea lor. Desigur că, din moment ce vorbim de o literatură populară, putem socoti şi limba literaturii populare drept limbă literară. Dar acea literatură e orală, nu scrisă, iar prin limba literară trebuie să se înţeleagă limba literaturii scrise. Limba literaturii populare e numai o limbă artistică şi nu trebuie să se facă confuzia între limba artistică, care are scopuri estetice, şi cea literară.

Afirmaţia că limba literară românească îşi are originea în limba literaturii populare poate avea, cel puţin pentru C o t e a n u şi G r a u r, consecinţe nebănuite de ei. În spiritul concepţiei lor, ar trebui să se admită că limba literară românească din secolul al XVI-lea şi următoarele este limba literaturii populare româneşti, că limba literaturii populare a servit ca model primilor traducători de texte religioase. Dar aceste consecinţe ale teoriei lor sînt false. Traducătorii n-au luat deloc ca model această limbă, ei avînd a reda un conţinut cu totul divers. Stilul literaturii populare, în special al celei în versuri, aşa numitul limbaj poetic, este cu totul străin literaturii religioase, şi abia în secolul al XVIII-lea, cu Budai-Deleanu, începe acest stil a deveni

şi stilul unor anumite genuri literare culte. Desigur, elemente populare de stil întîlnim şi la Dosoftei, care a fost, după formula lui Ibrăileanu, un precursor al scriitorilor popularizanţi din secolul al XIX-lea şi, am putea spune, şi al lui Arghezi. Dar acest scriitor rămîne un reprezentant strălucit al limbii literare vechi de tradiţie bisericească. Limba literară românească îşi are o origine religioasă, ca atîtea alte limbi literare, şi a rezultat prin acţiunea unor oameni de cultură (evident, nu trebuie să uităm documentele scrise în română ale cancelariei lui Ştefan cel Mare). Însuşi cazul limbii literare greceşti vechi, care şi-ar avea originea într-o limbă artistică, aceea a epopeii homerice, caz invocat de Graur, nu pare a fi fericit ales, căci, după cum au relevat ultimele cercetări, epopeile homerice au ca obiect o societate care cunoştea scrierea. Mai avem de luat atitudine şi faţă de o altă părere.

Pe la mijlocul deceniului al şaselea al secolului nostru s-a făcut distincţia, legitimă numai în parte, între limba scrisă şi limba literară (cf. I. Iordan, *Limba literară (privire generală)*, în *Limba română*, III, 1954, nr. 6, p. 66—77). Desigur că distincţia trebuie făcută, dar în sensul că limba literară este şi ea o limbă scrisă. I. Iordan afirmă, p. 68, că, înainte de secolul al XIX-lea, n-a existat la români decît o limbă scrisă, nu şi una literară. El înţelege să spună că atunci nu exista o normă lingvistică supradialectală, ci numai dialect transcris. Dar, cum am văzut deja mai sus, § 1, 2 şi 3, şi cum vom vedea mai jos, VII, cap. III şi IV, realitatea a fost alta. Teoria aceasta nu poate fi acceptată nici cu modificările substanţiale pe care i le-a adus Byck. Acest cercetător situează (vezi mai jos, VII, cap. IV, § 15) limba scrisă în secolul al XVI-lea şi admite că secolul al XVII-lea aparţine limbii literare. Dar noi am dovedit că a existat o influenţă a textelor maramureşene în ce priveşte limba scrisă în toate regiunile în care s-a scris vechea română. Plecînd de la distincţia între limba literară şi limba scrisă, Liviu Onu, *Steaua*, 1955, nr. 6, p. 120, în cadrul articolului *În legătură cu problemele limbii române literare*, p. 117—121, merge cu mult mai departe decît Iordan, opunînd limba literară limbii scrise şi deci identificînd limba literară cu limba vorbită, care singură se opune, de fapt, limbii scrise. De aceea Onu se miră că, prin vechea română literară, eu înţeleg aspectul scris al limbii române vechi, iar, prin limba română literară modernă, limba literaturii moderne. Dacă, în cazul limbii literare vechi, autorul se gîndeşte, probabil, la texte care se abat de la graiul popular prin incorectitudinile şi stîngăcia lor, deci la traduceri, nu înţeleg cum, în cazul limbii literare moderne, poate cineva să tăgăduiască afirmaţia mea, care e de domeniul evidenţelor simple (am înţeles prin literatură atît pe cea beletristică, cît şi pe cea ştiinţifică, filozofică etc.). Limba literară este şi scrisă şi vorbită, este o limbă scrisă şi vorbită în acelaşi timp şi care-şi are originea într-o limbă scrisă, ea însăşi avînd la bază o limbă vorbită. Că există şi limbă scrisă propriu-zisă, adică numai scrisă, nu şi vorbită, e just; dar mai bine s-ar vorbi de trăsături lingvistice de acest fel, de aspecte lingvistice scrise, nu de o limbă scrisă net distinctă de cea vorbită. Nici sensul dat de Iordan expresiei limbă scrisă nu e just, căci el înţelege prin această expresie un grai care este altceva decît limbă literară, deci un grai popular, argou etc., care este transcris de un scriitor sau chiar de un dialectolog, folclorist etc. Dar, în asemenea caz expresia limbă scrisă îşi pierde importanţa pentru lingvist; iar o limbă

literară este în această situaţie numai la început; dar chiar de atunci ea îşi merită numele de limbă literară.

§ 12. Limba literară rotacizantă s-a răspîndit repede în Crişana şi Ardeal: textele rotacizante au fost citite şi copiate în aceste provincii şi adaptate limbii vorbite acolo. S-au născut astfel variante ale limbii literare rezultate din amestecul textelor rotacizante cu limba populară din cele două provincii. Scrisoarea lui N e a c ş u din Tîrgovişte (1521) este un model de limba scrisă în primele decenii ale veacului al XVI-lea în Muntenia şi la Braşov; faptele de limbă întîlnite acolo se întîlnesc şi în tipăriturile lui Coresi. Limba scrisă la Sibiu, pe la mijlocul secolului, ne-o indică *Evangheliarul slavo-român* tipărit la Sibiu, între 1551 şi 1553.[1] Întrucît avem a face cu cel mai vechi text românesc tipărit, care s-a păstrat pînă astăzi, nu este fără interes să ne oprim mai de aproape asupra particularităţilor de limbă ale acestui text, particularităţi care vor deveni o tradiţie de limbă literară în regiunea respectivă, cel puţin pînă la sfîrşitul secolului. Meritul de a fi descoperit această tipăritură, din care s-au pierdut începutul şi sfîrşitul, revine lui Ioan B o g d a n, *O evanghelie slavonă cu traducere română din secolul al XVI-lea*, în *Convorbiri literare*, 25, 1891—1892, nr. 1 din aprilie 1891, p. 33—40 (textul se găsea atunci în Biblioteca imperială din Petersburg). Este tipărit pe două coloane: una mediobulgară, şi alta română, şi nu poartă nici data, nici locul tipăririi. Pe marginea unei file se găseşte următoarea însemnare de mînă: „Ion a scris aceasta în anii 7198, iar de la naşterea lui Hristos 1640, în zilele lui Racoţi Ghiorghe".

Multă vreme s-a căutat să se stabilească locul şi timpul tipăririi acestei cărţi pe baza limbii. Ioan B o g d a n, *loc. cit.*, ne informa că textul românesc se caracterizează prin următoarele fapte de limbă: *ă* precedat de labială > *o*: *nu vo grijiţi, că vo lipsescŭ česte toate, dučăţi-vo facatorii fore de leağe, dupo, fo* (< *fă*), *forime* „fărîme"; *e* precedat de *š* > *ă*: *păşăşte*; *i* precedat de *š* > *î*: *şî* (dar şi *şi*); *u̯* > *v*: *vareče, luva, luvară, plovă, ḑuva*; *u̯* > *l* în *caltă* „caută" (de mai multe ori); *ú* + *n* + vocală palatală > *ui̯* + *n* + vocală palatală: *plodure buine*; *-ine*, nu *-ene*: *mine, cine, dumineca, vinere* (totuşi: *den, dentr-ačela čas*); *parţile*; *ḑise, verḑi, ḑuva*; *ağunge, ğudecata*; *spuni*, „spui", *gerunchiulŭ*, dar *anină* (< *arena*); *era avînd* („avea") *(bunătate multă)*; *opŭ să* „trebuie să"; *scărčcat* „scrîşnit". Probabil că pluralul neutru în *-ure* şi fenomenul diftongării lui *ú* + *n* + *e, i* în *úi̯* l-au determinat pe I. B o g d a n să susţină că textul a fost tipărit în secolul al XVI-lea, întrucît aceste fapte de limbă caracterizează texte din acel timp (*ú* > *úi̯* se întîlneşte în *Ps. şch.*). G. P a s c u, *Istoria literaturii şi limbii române din secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1921, p. 202, menţine această părere şi, întemeindu-se pe unele fapte lingvistice (*gerunchiulu̯*), trage concluzia că textul „a fost tipărit în regiunea de la nord de Mureş", iar întemeindu-se pe faptul că „cele mai multe exemple prezintă pe *n* intervocalic păstrat", conclude că „modelul de pe care fragmentul nostru a fost tipărit era o copie, şi anume un text rotacizant copiat de un copist nerotacizant".

În anii din urmă s-a arătat, plecîndu-se de la forma caracterelor tipografice, că textul a fost tipărit la Sibiu (vezi L. D e m e n y şi Dan S i m o n e s c u,

[1] Vezi *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*, 1551—1553, Bucureşti, 1971.

Un capitol din vechea cultură românească Tetraevanghelul, Sibiu, 1546, în *Studii şi cercetări de documentare şi bibliografie*, VII, 1965, nr. 1, p. 3—18, L. Demeny, *O tipăritură slavo-română precoresiană*, *Studii*, XVIII, 1965, 5, p. 1 001—1 038, apărut şi în traducere franceză, *Le premier texte roumain imprimé*, în *Revue roumaine d'histoire*, IV, 1965, nr. 3, p. 385—412), şi acelaşi, studiul introductiv la opera colectivă *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*, 1551—1553, Bucureşti, 1971, p. 22—98; (biblioteca din Leningrad ce posedă textul se numeşte acum Biblioteca publică „M.E. Saltykov-Ščedrin"). De aceea, a apărut întrebarea dacă textul prezintă limba din jurul Sibiului. Cercetarea problemei a fost întreprinsă de Ion Gheţie, *LR*, XIV, 1966, articolul *Consideraţii filologice şi lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, p. 47—79; autorul a ajuns la concluzia că textul prezintă particularităţile graiului bănăţean-hunedorean (vezi în special p. 73—79). Gheţie se întemeiază, între altele, pe prezenţa în text a lui *teu*, pl. *tei* „tău", şi a lui *caltă* „caută", care apar chiar azi în Banat şi Haţeg. Dar, constatînd că un număr de fenomene ale textului, care se găsesc în Banat, Crişana şi Ardeal, apar şi în Moldova, Gheţie conclude şi la existenţa unui strat moldovenesc al limbii textului, strat care s-ar explica prin originea moldoveană a tipografului, sasul Filip Maler. Dacă luăm în discuţie fenomenele pur moldoveneşti — de fapt unul singur, *păşăşte* —, atunci concluzia despre un al doilea strat lingvistic moldovenesc se exclude, mai ales că fenomenul în discuţie apare şi prin Ardeal. Deja Alexandru Mareş, *Observaţii cu privire la Evangheliarul din Petersburg*, *LR*, XVI, 1967, p. 65—75 (vezi şi *LR*, XVI, 1968, p. 85—87), a văzut inconsistenţa teoriilor care consideră textul ca prezentînd moldovenisme. El a adus şi argumente noi în sprijinul originii bănăţene şi hunedorene a limbii textului şi a susţinut pe drept că traducătorul era din Banatul de nord-est. Ceea ce mai trebuie să explicăm este numai prezenţa unor elemente crişene şi ardelene de la nord de linia Alba-Iulia-Miercurea Ciucului, în acest text.

Dintre particularităţile nord-vestice ale textului, este de discutat întîi *gerunk̦iul̯u̯*. Din *ALR*, I, vol. I, h. 57 „genunchi", rezultă că forma *gerunchi̯u̯* şi variante ale ei se găsesc în partea centrală şi de nord a Crişanei, în Maramureş şi în Ardealul de vest, dar şi la nord-vest de Sibiu (localităţile 129 şi 131). Nu este însă de loc de mirare că în aceeaşi regiune avem, în alte cuvinte, un *n* intervocalic intact. Însăşi forma *ji̯ĕrunk̦e*[1], care se întîlneşte în localităţile indicate, trebuie considerată ca infiltrată din Crişana şi Ardealul vecin. Forma *ağunğe* ne îndreaptă spre regiunea de la nord-est de Alba-Iulia, întrucît, de la acest oraş spre nord-vest, avem azi *junghii̯u̯, jund'ii̯u*, „înjunghiu" (vezi *ALR*, I, vol. II, h. 293). Dar se poate presupune că, în vremea aceea, formele cu *ğ* se întrebuinţau pînă în apropiere de Sibiu. Prezenţa în text a fonetismului *anină* (< *arină*), care se găseşte atît în Ardeal, cît şi în Moldova şi Muntenia, ne arată din nou că textul se caracteriza şi prin alte particularităţi de limbă decît cele ale textelor rotacizante. Faptul că în text apare fenomenul *če* > *čă* (în forma *dučăţi-vo*), caracteristic azi Maramureşului, precum şi fenomenul *u̯* > *v* (*vare ce, ḑuva* „ziua"), care se găseşte şi în Manuscrip-

[1] Conform notării fonetice din *ALR*, semnul *ĕ* notează aici vocala intermediară între *ă* şi *e*.

tul de la Ieud,[1] nu ne obligă să considerăm textul ca scris în graiul maramureşean. Aceste fapte de limbă puteau caracteriza atunci şi graiurile din vestul ţării. Dealtfel *e* precedat de *i* şi de consonante palatale s-a transformat în dialectele dacoromâne de vest în *ę* (sunet intermediar între *e* şi *ă*). Fenomenul acesta se întinde astăzi şi în vecinătăţile Sibiului. De aceea putem conchide că tipograful Filip Maler, care a tipărit acest text, a avut la îndemînă un text manuscris din Haţeg sau din regiunea de la nord-vest de Sibiu. E mai puţin probabil că a folosit un text de la nord de Mureş, pe care apoi l-a adaptat dialectului bănăţean-haţegan.

[1] Avem probabil a face nu cu un fenomen fonetic, ci cu o notare a lui *u̯* prin *v*, după sistemul ortografic ucrainean.

CAPITOLUL VI

GRAFIA ŞI ORTOGRAFIA TEXTELOR ROTACIZANTE

§ 1. „Scrierea textelor rotacizante este chirilica dreaptă curentă în manuscrisele slave din secolul al XV-lea şi al XVI-lea“, spune Candrea, *Psaltirea scheiană*, I, p. CXIV. Autorul se referă la textele care ne-au rămas pînă astăzi şi care sînt scrise în secolul al XVI-lea. Dar, desigur, afirmaţiile sale sînt valabile şi pentru textele originale, din prima jumătate a secolului al XV-lea. Este aşa-numita scriere semiuncială. Să studiem mai de aproape alfabetul chirilic în care aceste texte au fost scrise şi normele ortografice pe care le observau ele. Se poate admite că normele ortografice din textele rotacizante s-au creat şi mai înainte de traducerea lor din slavă, căci era posibil să se creeze o ortografie românească cu chirilică numai pe baza cuvintelor româneşti care apăreau în documentele slave de la noi. Şi am văzut că limba slavă bisericească s-a întrebuinţat ca limbă literară (de cultură) la români, — după ipoteza lui P. P. Panaitescu, — chiar din secolul al X-lea, în Ardeal şi Crişana. Totuşi este evident că numai din momentul în care au existat în româneşte texte mai întinse s-a creat o tradiţie grafică şi ortografică românească.

Prima problemă care se iveşte pentru cercetătorul grafiei şi ortografiei textelor rotacizante şi a tuturor textelor vechi româneşti este aceea a originii alfabetului chirilic întrebuinţat. Această problemă se pune pentru motivul că, în veacul al XV-lea, cînd românii au început să scrie româneşte cu alfabetul chirilic, acest alfabet era întrebuinţat de patru popoare slave : de bulgari, de sîrbi, de ucraineni şi de ruşi. Problema a fost rezolvată de Ilie Bărbulescu în lucrarea sa *Fonetika ćirilske azbuke u pisanju rumunjskoga jezika XVI i XVII vjeka*, Zagreb, 1899. Argumentele autorului se pot vedea şi în lucrarea scrisă în româneşte, care o dezvoltă pe cea deja pomenită, *Fonetica alfabetului cirilic în textele române din veacul al XVI-lea şi al XVII-lea*, Bucureşti, 1904, p. 11—12 : „nici de la sîrbi nici de la ruşi ci numai de la bulgari am luat noi cirilica“. Faptul care îl îndeamnă să susţină aceasta e că, „în textele noastre cirilice, încă dintru început (secolul XIV [autorul se referă la textele slave scrise în ţările noastre] se întrebuinţează ѫ nu în sensul de plsl. ǫ (=*on*), ci cu o nouă mai tîrzie însemnare de ъ adică rom. *ă* sau *â* ; cît şi acela că se întrebuinţează ѧ nu cu cea mai veche însemnare nasală de plsl. ę, ci cu o nouă mai tîrzie însemnare de *e*, *ia* etc. Aceasta ne arată că de la bulgari am luat noi cirilica ; pentru că acel ѫ=ъ şi ѧ= *e*, *ia* e caracterul principal al limbii lor mai nouă sau medio-bulgară, cum se mai numeşte ; pe cînd ceilalţi vecini, cum s.e. sîrbii, aproape nu cunosc pe ѫ şi ѧ în cele mai vechi ale lor mo-

numente literare nici ca semne, și nici nu s-a dezvoltat în limba lor niciodată *ă* sau *ia* în locul acelora. Rușii au numai pe ѧ = *ia*, iar pe ѫ, care nici la ei n-a însemnat niciodată *ă*, l-au eliminat deja din secolul al XII-lea din scrierile lor, spre a-l relua (tot sub influența bulgară cum l-au avut din început) prin secolul al XV-lea. Încă o probă nouă... e litera ꙟ cu însemnarea-i nazală de *ân*, adică *n̥* ca un fel de nasalis sonans, în textele române. Căci ꙟ (care, cum vom dovedi mai tîrziu în această lucrare, nu e altceva decît o variantă paleografică posterioară a vechiului ѫ) nu a putut să aibă această însemnare, adică nu a putut să conțină în sine — în acel timp — sunetul *n*, la niciunul din vecinii noștri, decît numai la bulgari, și anume după ce nasalul ѫ = *ą* (= *on*), printr-o mai tîrzie dezvoltare, se transformase în ън. Iar transformarea lui ѫ = *ą* în ън = român. *ăn* sau *ân* nu s-a operat în limba nici unora din ceilalți slavi decît numai la „bulgari". Să se vadă și B ă r b u l e s c u, *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, București, 1928, p. 18—26. Cu toate acestea, chiar din cercetările lui B ă r b u l e s c u rezultă că românii n-au fost închiși față de influența sîrbă și de cea ucraineană-rusă, care însă s-au exercitat în minimă măsură : litera ꙋ este de origine sîrbă, iar litera ъ este de origine rusă (vezi mai jos). Vom vedea că avem și norme ortografice sîrbe sau ruse, după cum avem norme ortografice bulgare. Dar concepția lui Bărbulescu rămîne justă, dacă privim alfabetul chirilic de la români în totalitatea lui. La aceleași rezultate a ajuns, desigur, în mod independent, și Ioan B o g d a n, *De la cine și cînd au împrumutat românii alfabetul chirilic*, în *Lui Titu Maiorescu, Omagiu*, București, 1900, p. 585—594.

Bărbulescu își punea și o altă problemă (*Fonetica*, p. 12—24, și *Curentele literare*, p. 26—43) : cînd au luat românii chirilica de la bulgari și cum ? Această întrebare nu se reduce, pentru el, la chestiunea : cînd au început să scrie românii cu chirilică în românește, ci la chestiunea : cînd au început să scrie și să citească chirilica, deci cînd au întrebuințat ei întîia oară limba slavă literară ? Bazîndu-se pe argumente paleografice, dar și pe niște tradiții bulgare din secolul al XIX-lea, autorul concludea că acest lucru s-a întîmplat în secolul al XII-lea, și anume în felul că împăratul româno-bulgar Asean ar fi impus cu forța limba slavă bisericească în biserica românească de la nordul Dunării. După P. P. P a n a i t e s c u, noi am admis mai sus (V, cap. I, § 8, vezi și VI, cap. I, § 4) că limba slavă bisericească era în uz în Ardeal și Crișana (și, desigur, și Banat și Oltenia) chiar înainte de secolul al XII-lea, anume din secolul al X-lea (am respins însă că faptul era o urmare a stăpînirii primului imperiu bulgar la nordul Dunării). Nici n-am mai găsit atunci nimerit să pomenim despre teoria lui Bărbulescu, care se întemeiază pe argumente foarte șubrede. Într-adevăr, nu se poate pune nici o bază pe niște tradiții bulgare din secolul al XIX-lea (una din ele este culeasă chiar din popor) cu privire la fapte din secolul al XII-lea. Rămîne să vedem ce valoare are argumentarea de ordin paleografic a autorului.

B ă r b u l e s c u pleca (p. 12) de la valorile fonetice ale unor litere chirilice românești, și anume ѫ, ѧ, ꙟ, anume *ă* (și *î*), la ѫ, *e* și *ia*, la ѧ, și *în* la ꙟ (ar fi trebuit să invoce și valoarea de *î* a acestui semn, valoare căreia în bulgară îi corespunde cea de *ă*), precum și de la înlocuirea semnelor ѫ și ꙟ cu ъ (sau ы) (ar fi trebuit să invoce acolo și înlocuirea cu ь, despre care vorbește la p. 280—286) (alternanța cu alte semne dovedește că semnele în discuție

ajunseseră, în urma evoluţiei limbii, la aceleaşi valori fonetice). Întrucît alternanţele semnelor în discuţie şi valorile fonetice indicate de ele se întîlnesc în textele bulgare numai cu începere din secolul al XII-lea (p. 13—14), autorul trăgea concluzia (p. 14) că „monumentele româno-slave şi române, întrebuinţînd numai ѫ = ъ = ꙟ şi ѧ = *e*, *ia* etc. n-au putut lua aceasta de la bulgari decît cel mai devreme în secolul al XII-lea — nicidecum înainte de acest timp, judecînd după monumentele bulgaro-slave pînă astăzi cunoscute". Pentru precizarea mai de aproape a timpului, autorul pleca de la valoarea de *în* a semnului chirilic ꙟ, din scrierea românească (p. 12—14 şi 19—21). Acest ꙟ este însă, cum a arătat autorul, o variantă a paleoslovenicului ѫ (*ǫ*). Atît ѫ, cît şi ꙟ, afirmă B ă r b u l e s c u, au, la bulgari, numai în secolul al XII-lea valoarea de *ăn*, iar în secolul al XIII-lea au această valoare numai excepţional, semnul respectiv notînd atunci pe *ă* sau *î*, rezultat din *o*. „Dar, dacă trebuie să admitem că, pe la sfîrşitul secolului al XIII-lea, în textele bulgare şi alfabetul lor, ѫ(= ꙟ) nu mai însemna ън decît cu totul excepţional, ci că mai peste tot însemna *ă* ; atunci, fără îndoială că dacă românii ar fi adoptat de pe acum alfabetul cirilic, n-ar fi putut avea de unde să ia pe ꙟ nasal, căci bulgarii mai că nu-l mai aveau. Ca românii să ia pe ꙟ nasal de la bulgari, nu puteau face aceasta decît atunci cînd *întrebuinţarea lui ca nasal era în floare la ei.* — Această vreme a trebuit să fie în orice caz înainte de secolul al XIV-lea şi sfîrşitul celui de al XIII-lea. De aceea nu ne rămîne altă vreme decît al XII-lea veac" (p. 20—21). Este de observat mai întîi că ar fi trebuit să se socoată ca o vreme a împrumutului şi prima jumătate a secolului al XIII-lea. Dar la p. 242—243 a lucrării sale, unde se discuta în mod special litera ꙟ, se spune că valoarea ei fonetică de *ăn* apare din secolul al XI-lea sau al XII-lea pînă în secolul al XIV-lea, alături de cea de *ă*. Lucrul este dealtfel cît se poate de firesc ; în Macedonia există şi azi dialecte care au *ăn*, *ăm* în locul paleoslovenicului ѫ (*ǫ*). În acea regiune s-ar fi putut menţine şi pînă astăzi semnul ꙟ cu valoare de *ăn*, *ăm*[1]. În acest caz, este evident că nu mai sîntem obligaţi să urcăm în secolul al XII-lea împrumutarea alfabetului chirilic de către români, el putînd fi împrumutat şi în secolul al XIII-lea sau al XIV-lea, cum a admis I. B o g d a n, *loc. cit.*, care se întemeia pe faptul că ѫ cu valoarea *ă* apare în scrierea bulgară în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Din argumentarea lui Bărbulescu ar rămîne numai faptul că nu putem urca împrumutul înainte de secolul al XII-lea, căci numai cu începere din acest secol ꙟ (ca şi ѫ) ar fi căpătat valoarea de *ăn*. Ajungem la concluzia că alfabetul chirilic românesc este cel mediobulgar în general, nu cel mediobulgar din secolul al XII-lea. Dealtfel însuşi Bărbulescu afirmă uneori, în lucrarea sa, că românii au dat literelor chirilice valorile fonetice pe care ei le dădeau sau le găseau în scrierile slave de la noi, care erau tocmai mediobulgare. Din nefericire nu cunosc lucrările de paleografie slavă mai noi ca să-mi dau seama cît rămîne valabil din presupunerile mele de mai sus.

B ă r b u l e s c u însă mai face o greşeală ; pleacă de la valorile fonetice ale literelor alfabetului chirilic din textele româneşti, pe care le caută apoi

---

[1] Ne întrebăm dacă faptul că textele slave nu mai prezintă, după secolul al XIV-lea, pe ꙟ cu valoarea *ăn* nu se explică prin aceea că cucerirea turcă a împiedicat dezvoltarea unei literaturi în Macedonia după acest secol . Totuşi nu se poate considera ca sigură afirmaţia că, după secolul al XIV-lea, n-ar mai apărea în textele slave ꙟ cu valoarea de *ăn*.

şi în textele slave, pentru a vedea cînd au putut pătrunde ele la români. Dar prin aceasta nu s-a dovedit că, într-o epocă mai veche, românii n-au putut da şi alte valori fonetice semnelor slave. El a dovedit că alfabetul chirilic românesc este cel mediobulgar. Dar prin aceasta n-a dovedit că românii n-au întrebuinţat într-o epocă mai veche şi paleoslava, în care valorile fonetice ale literelor erau altele. Se poate admite foarte bine acest lucru, dacă avem în vedere faptele invocate de P. P. Panaitescu pentru a susţine originea slavă a aristocraţiei române din Ardeal. Întrucît însă aristocraţia slavă din Ardeal, s-a românizat pînă prin veacurile al X-lea — al XI-lea, putem admite că în aceste veacuri au început românii să scrie cu alfabetul chirilic. Timpul pătrunderii alfabetului chirilic la români ar fi tot cel fixat de Bărbulescu, dar argumentele noastre sînt cu totul altele, iar modul cum a pătruns alfabetul chirilic la români e înfăţişat, de asemenea, cu totul altfel decît la Bărbulescu. Iar dacă alfabetul chirilic, întrebuinţat în textele româneşti este cel mediobulgar, aceasta se explică prin faptul că românii au început să scrie româneşte în epoca mediobulgară, cînd ei întrebuinţau ca limbă de cultură mediobulgara. Nu este deloc verosimil să se admită că românii ar fi menţinut, atunci cînd au început să scrie româneşte, valorile fonetice pe care le-ar fi cunoscut la primul lor contact cu literatura bulgară. Ei au urmărit secol de secol scrisul bulgar şi au dat mereu slovelor chirilice valorile fonetice pe care le aveau acestea la bulgari în diverse perioade.

Traducătorii maramureşeni, care au scris pentru prima oară mult în româneşte, au trebuit să-şi pună multe probleme de grafie şi ortografie. Alfabetul slav nu era potrivit întru totul pentru dialectul românesc pe care îl vorbeau ei. Şi, cum am spus-o mai sus, cînd ei au început să scrie româneşte cu alfabetul chirilic, ei au împrumutat nu numai alfabetul slav, dar şi regulile ortografice slave. Totuşi traducătorii au fost obligaţi să facă şi unele inovaţii, fie de alfabet, fie de norme ortografice. Deja de peste o jumătate de veac se poate spune ce inovaţii au făcut ei. Aceste inovaţii, pe care Bărbulescu nu le-a văzut, sînt însă puţine[1].

§ 2. În aplicarea alfabetului chirilic mediobulgar la limba română, unele slove nu prezentau nici o dificultate, ele avînd în slavă valori fonetice precise, nu flotante. Este vorba de:

а	a	б	b	к	k(c)	т	t
є	e	в	v	л	l	ф	f
и	i	г	g	м	m	х	h şi χ, χ'
ї	i	д	d	н	n	щ	şt (št)
о	o	ж	j (ž)	п	p	ц	ţ
ѡ	o	ѕ	ḑ	р	r	ч	č
ȣ şi оу	u	з	z	с	s	ш	ş (š)

[1] Alfabetul chirilic al textelor rotacizante şi normele ortografice din aceste texte au fost studiate în pomenita carte a lui Bărbulescu, apoi de D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, p. 46—51, şi de C a n d r e a, *Psaltirea scheiană*, I, p. CXIV—CXXVIII, precum şi în alte locuri. O expunere a rezultatelor la care au ajuns aceşti cercetători se găseşte la R o s e t t i, *Limba română în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1932, p. 14—24, ediţia a doua sub titlul *Istoria limbii române*, VI. *Din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1946 (în ediţia 1968, p. 437—446).

Alte semne bulgare aveau şi în limba mediobulgară valori multiple şi aceste valori au trecut şi în română. Este vorba de ъ, ь, ж, ѧ, ѫ, ѣ, ы, ъı, ън.

ъ notează pe *ă*, dar şi pe *î*, întocmai ca în scrierea mediobulgară. La fel, ь. Candrea, p. CXIX–CXXI, scapă din vedere valoarea de *î*, relevată de Bărbulescu. Nu o pierde din vedere Densusianu, *Hist.*, II, p. 50. În *Cod. vor.* şi *Ps. sch.* avem mai ales ъ, pe cînd în celelalte texte, mai ales ь (lucru remarcat de Densusianu şi Candrea; totuşi Candrea spune, p. CXX, că în *Ps. Hurm.* ъ şi ь apar deopotrivă). Exemple: бъсьѕль, ѡаль (din *Ps. Hurm.*).

Toţi aceşti cercetători remarcă apariţia între două consonante, de prisos, a lui ъ şi ь, după o tradiţie ortografică slavă: арџинътате (Ps. Hurm.), кѕмьпанть (Ps. sch.).

Urmînd pe Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 192, şi II, p. 369, Densusianu şi Candrea au susţinut că ъ şi ь finali reprezentau în textele rotacizante (ca dealtfel şi în altele) pe *-ŭ* (Densusianu credea că şi pe *-u*). Unele texte au preferinţă pentru ъ, altele pentru ь (Candrea, p. CXIX–CXX, şi Densusianu, p. 93–97). Bărbulescu, constatînd că în mediobulgară, ca dealtfel şi în sîrbă şi rusă, ъ şi ь apar la sfîrşitul cuvintelor fără a avea o valoare fonetică, susţine pe drept că aceeaşi era situaţia şi în scrierea cu chirilică a limbii române. În sprijinul părerii sale eu invoc şi faptul că ъ şi ь, care notau obişnuit pe *ă* şi *î*, nu puteau fi întrebuinţaţi de cineva cu valoarea fonetică *u̯*. Pentru notarea lui *u̯* trebuia să se recurgă la semne care aveau valoarea fonetică *u*, deci la ѕ şi оѕ, nu la semne care aveau alte valori fonetice. E de mirare cum lingvistica română a putut să facă timp de un secol această greşeală. Candrea crede că, după *ş* (ш), ь avea valoarea de *ĭ*, adică nota caracterul palatal (pronunţarea cu limba în poziţia lui *i*) al consonantei precedente: стьтѕшъ *(Ps. sch.)*. Lucrul nu e sigur; e mai probabil că ь nu avea nici o semnificaţie fonetică. Bărbulescu a relevat şi alte valori fonetice ale lui ъ şi ь, valori care se întîlnesc mai rar în texte şi care sînt tot de origine mediobulgară.

În legătură cu ъ şi ь, este de discutat şi cazul cînd unul din aceste semne apare după р sau л, pentru a reda grupul fonetic *îr*. După norma fonetică slavă, în acest caz, р precede în mod obligatoriu pe ъ sau ь: връбатѕ *(Ps. sch.)*, скрьбїю *(Ps. sch.)*, клъка *(Cod. vor.)* etc. Grupările fonetice româneşti *ră*, *rî*, *lă*, *lî*, se redau bineînţeles la fel (ca în slavă).

După cum a dovedit Bărbulescu, tendinţa de a întrebuinţa pe ь se explică prin influenţa sîrbă, căci în literatura sîrbă de pînă în secolul al XV-lea apărea numai ь, nu şi ъ.

ж are aceleaşi valori fonetice ca şi ъ, deci *ă* şi *î*. Bărbulescu a relevat şi alte valori fonetice, ca *e*, *e̯a*, *i̯a*, *u*, *i̯u*, *în*. Unele din ele sînt relevate şi de Densusianu, p. 49. Dintre acestea se pare că numai valoarea

---

Dintre aceste lucrări, singura care se ocupă numai cu limba textelor rotacizante, cu excluderea celorlalte texte, este cea a lui Candrea. Mai trebuie spus că, în ce priveşte originea semnelor alfabetului chirilic românesc, ca şi a normelor ortografiei româneşti cu chirilică, cartea lui Bărbulescu este fundamentală şi că pe nedrept a fost neglijată ea de ceilalţi cercetători pomeniţi. Fără utilizarea ei, nu se pot rezolva problemele pe care le pune scrierea chirilică a limbii române, adică problemele originii semnelor, a valorii lor fonetice şi a regulilor ortografice. Cartea lămureşte pentru prima oară şi o mulţime de probleme de paleografie slavă în general, precum de exemplu problema originii semnelor chirilice ѧ şi џ.

ia se găsește în textele rotacizante: милѣжскъ *(Ps. sch.)*. Valoarea aceasta se explică tot printr-o tradiție mediobulgară; la bulgari ea a fost cauzată de amestecul iusurilor.

ѧ, pe lîngă valoarea de *în*, avea și pe cea de *î* sau *n* sau *m*, întocmai ca în bulgară (este de mirare că I. A. C a n d r e a, *Psalt. sch.*, p. CXVII—CXVII, a mai putut spune că ѧ este o creație românească, cum se susținea înainte de apariția cărții lui Bărbulescu și de apariția articolului lui Ioan B o g d a n, în *Lui Titu Maiorescu, Omagiu*, p. 588). Valoarea din urmă (*n* sau *m*) o avem în cazuri ca лъѧгъ оуѧбреꙋ *(Cod. vor.)* (D e n s u s i a n u, p. 49). Cîteodată avem și ѧн: ѧнтъм *(Ps. sch.)*, (B ă r b u l e s c u p. 250). H a s d e u a afirmat că ѧ, la sfîrșitul unei silabe, după vocală, exprima nazalitatea vocalei precedente. El admitea lucrul acesta mai ales despre grupul paleografic ѧнр, din textele rotacizante. Pe drept, B ă r b u l e s c u a luat poziție împotriva acestei păreri, p. 260—268; dar acest cercetător a greșit, crezînd că grafia ѧр reda tot pe *r*, nu un *nr* (avînd un *n* cu deschidere, nu ocluzivă; un asemenea *n* apare cînd el precede unei spirante sau lui *r*). Greșeala lui Hasdeu se regăsește la C a n d r e a, p. CLV—CLXII, la D e n s u s i a n u, p. 116, și la R o s e t t i (vezi *Istoria limbii române*, VI, p. 27, ed. 1968, p. 516—517). Valoarea fonetică a lui ѧр nu poate fi decît cea de *nr*, cum admite dealtfel și D e n s u s i a n u, *loc. cit.*, cînd vorbește de un „*n* faible" redat prin ѧ, sau cel mult aceea a unui *r* nazal, cum admite R o s e t t i, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 47, care însă face greșeala, asemănătoare cu a lui Bărbulescu, de a admite că și semnul р notează același sunet (vezi și cele spuse de mine în *Probl. cap.*, p. 98, nota 1). Acest *r* nazal există și azi în Țara Moților (vezi E. P e t r o v i c i, *Dacoromania*, VIII, p. 153—154, și *Anuarul Arhivei de Folclor*, V, p. 133—134). Dar *r* nazal face impresia unui *nr*, așa că, și în acest caz, nu avem a face cu o normă ortografică creată de traducătorii maramureșeni, ci tot cu o normă lingvistică bulgărească. Preferința pentru ѧ, și nu н, în asemenea împrejurări, nu trebuie considerată ca redînd o sonoritate specifică; ea se explică tot prin tradiția ortografică mediobulgară, căci ѧ apărea de obicei și în textele mediobulgare la sfîrșit de silabă (vezi P e t r o v i c i, *De la nasalité en roumain*, Cluj, 1930, p. 86—101). Dacă e să admitem că reda o sonoritate specifică, ea nu poate fi decît aceea a lui *n* cu deschidere, pe care Petrovici, după M e i l l e t, îl numește greșit *n* spirant. După cum am arătat în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, II, p. 251—257 (recenzia cărții lui Petrovici), acest sunet este în română un *î* nazal consonant, care se pronunță cu o ușoară mișcare de apropiere a vîrfului limbii de alveolele dinților superiori, și apare numai la sfîrșit de silabă, după vocală, ceea ce a făcut să se tindă spre notarea lui prin ѧ.

ѧ apare și cu valoarea de *ia*, *e*, explicabilă tot prin bulgară, unde s-a produs prin amestecul iusurilor: ѧрбд *(Ps. sch.)*.

D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, p. 49—50, și C a n d r e a, p. CLXII—CLXIV, spun că ѧ (sau нѧ, ѧн) reda și pe *ń*: *precuviѧioșilor*, *aѧii* *(Ps. vor.)*, *se poѧe*, *spoѧiu*, *se ţiѧe* *(Ps. Hurm.)*. Cred că numai нѧ și ѧн redau în mod obișnuit pe *ń*, pe cînd ѧ numai excepțional, și numai datorită valorii sale de *n*, căci și н notează pe *ń*. În multe cazuri din acestea, ѧ notează nazalitatea vocalei precedente, căci este foarte probabil că, pe acea vreme, în Maramureș, vocala care preceda pe *ń* era nazalizată sau s-a nazalizat cînd a căzut *ń*; C a n-

d r e a, *Graiul din Țara Oașului*, București, 1907, p. 13—14, a constatat fenomenul în Țara Oașului, în cuvinte ca γ́ĩe „vie“ (<lat. *vinea*). Se poate admite că altădată faptul caracteriza și Maramureșul, precum și alte părți din regiunea rotacizantă, și că, deci, în Maramureș numai în acest caz se nota în limbă nazalitatea vocalei precedente prin .ʌ. Și s-a recurs la acest semn pentru notarea nazalității, pentru că el însemna de obicei pe *n* de dinainte de secvența : spirantă + *r*, adică pe *n* cu deschidere. Această regulă ortografică a fost creată de români.

ѧ apare în textele rotacizante cu valorile *e*, *ea* și *ia*. Precum a arătat B ă r b u l e s c u, toate aceste valori sînt de origine mediobulgară. ѣ apare, în aceleași texte, cu valorile *e* și *ea*. B ă r b u l e s c u a arătat că și acestea se găsesc în mediobulgară. Trebuie totuși să spunem că valorile *ea* și *ia* sînt cele mai preferate, ba chiar aproape excluzive, cum afirmau în general, despre toată literatura românească din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, H. T i k t i n și A. P h i l i p p i d e (urmați de alții : informații complete vezi în *Probl. cap.*, p. 219). N. D r ă g a n u, *Două manuscripte vechi : Codicele Todorescu și Codicele Martian*, București, 1914, p. 103—104, admitea că ѣ și ѧ (acolo, din greșeală, ѫ) însemnau în Ardeal și pe *ę*, cum se pronunță în Ardeal pînă azi *ea*, cînd în silaba următoare avem *e* (*lęge*). Lucrul e foarte probabil, deși este neîndoios că acest *ę* se nota și prin є.

ы are, ca și în ortografia mediobulgară, valoarea fonetică de *i*. Dar semnul acesta apare rar. În texte apare și ъи, pe care C a n d r e a nu-l pomenește, pentru că îl consideră probabil egal cu *îi*, dar care foarte probabil se pronunța *î* (мъниі *Ps. sch.* II, 12), cum admite B ă r b u l e s c u, p. 361—362. Această pronunție ca *î* a semnului în discuție mi se pare a fi de origine rusească, ceea ce B ă r b u l e s c u nu spune (totuși, de la p. 351 rezultă că o asemenea pronunție poate fi și mediobulgară). Ea trebuie admisă numai pentru părțile de peste munți și în Moldova. În Țara Românească ъи avea, desigur, valoarea *îi*.

Alfabetul chirilic întrebuințat de români mai avea un semn, despre care încă n-am vorbit : є̇. Cum au arătat B ă r b u l e s c u, p. 101—102, și C a n d r e a, *op. cit.*, p. CXXII—CXXIII, el apărea la începutul cuvîntului și în interior, la începutul unei silabe după vocală (Candrea însă nu precizează că semnul în discuție apare numai după vocală, căci învățatul bucureștean se referea și la cazuri ca *pielița*), și avea valoarea de *ie*. Bărbulescu a arătat că semnul є apare în *Ps. sch.*, *Ps. Hurm.* și *Ps. vor.* (în aceasta din urmă mai rar), dar nu se găsește în *Cod. vor.* Cu toată această din urmă limitare, cred totuși că litera poate fi considerată ca aparținînd și originalelor din secolul al XV-lea. B ă r b u l e s c u, *Fonetica alf. cir.*, p. 91—109, spune că, în secolul al XVI-lea, s-a făcut o confuzie între є și ı, ceea ce e verosimil. Bărbulescu mai constata, pentru secolul al XVI-lea, în general, că simplul є înlocuiește pe іє, în unele cazuri. Exemple : єлꙋ, єоу, єн, дерептѫцїєн, воє (*Ps. sch.*). Desigur, avem cazuri de alternare cu ı în мънинє, марє (*Ps. sch.*), care ar fi trebuit ortografiate мънинı, марı. Dar în пєлница (*Ps. sch.*), є notează diftongul *ie*. Deci avea oarecum dreptate Candrea, cînd spunea că și după consonantă apare є, cu valoarea de *ie*. Ar fi trebuit totuși să se precizeze că era vorba de diftongul *ie*. Mai este de spus că în aceste texte apare și іє (мієꙋ, пієрꙋ, *Ps. sch.*), Semnul іє se întrebuințează în mediobulgară și sîrbă, începînd cu secolele al XIV-lea și al XV-lea (vezi B ă r b u l e s c u, *op. cit.*, p. 91—95).

§ 3. Dar alfabetul mediobulgar nu cuprindea semne pentru toate sunetele românești. Întrucît sistemul fonetic mediobulgar, ca dealtfel și cel al slavei vechi, nu avea unele sunete, limba literară mediobulgară nu dispunea de literele corespunzătoare. Pentru a nota și sunetele acestea, românii au recurs la semne utilizate de sîrbi în scrierea limbii lor sîrbă sau au adus unele modificări semnelor existente în alfabetul chirilic. Cîteodată un semn era întrebuințat și cu o valoare fonetică apropiată, pentru care nu exista un semn special. Unul din sunetele care lipseau în mediobulgară este *ǧ*. Tot așa stă lucrul cu sunetul *ẑ* din Moldova, corespunzător lui *ǧ* muntean și ardelean. Pentru notarea lui *ǧ*, ca și a lui *ẑ*, textele românești vechi, inclusiv cele rotacizante, prezintă semnul џ. Cum a arătat B ă r b u l e s c u, *op. cit.*, p. 440—448, semnul acesta este împrumutat de la sîrbi, la care avea valoarea de *č* și *ǧ*. Se pare că românii l-au specificat cu valoarea de *ǧ* (concluzia lui B ă r b u l e s c u). N-au dreptate acei care cred că el e o creație românească (C a n d r e a, p. CXVII—CXVIII) și e de mirare că, în literatura lingvistică românească, s-a mai putut spune acest lucru după apariția cărții lui Bărbulescu, ale cărui constatări erau neîndoioase. La sîrbi, semnul a provenit printr-o modificare a lui ч (*č*) și se nota și răsturnat (B ă r b u l e s c u, p. 443—445). Românii au întrebuințat numai varianta, џ, ceea ce iarăși dovedește că tradiția românească inițială s-a păstrat mereu. Semnul apare pentru prima oară într-un document slav din Țara Românească, la 1415, și în textele rotacizante, traduse puțin mai tîrziu. În textele slave din Moldova apare abia la 1454, pînă atunci întrebuințîndu-se acolo ж pentru *ǧ* (informațiile despre data aparițiilor le-am luat din R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, VI, p. 28, ed. 1968, p. 457—458 și 514—515).

O inovație românească o constituie semnul σ din textele rotacizante, care, după cît au arătat H a s d e u, D e n s u s i a n u și C a n d r e a, nota pe *rr* (*r* lung, *r* dublu sau *r* intens). În *Ps. Hurm.* avem însă, în locul acestui semn, secvența de litere ρρ, care arată și mai bine natura sunetului notat. Că este vorba de un *r* intens rezultă și din faptul că acest sunet există și azi în Țara Oașului, precum a arătat tot C a n d r e a, *op. cit.*, p. LXCI. Ortografia ρρ pare a fi mai nouă; ea a caracterizat, poate, Moldova (vezi și cele spuse de mine în *Probl. cap.*, p. 270 nota 1). Bărbulescu credea că ρρ se explică printr-o normă ortografică bulgară. Lucrul e posibil, dar faptul se poate explica și independent. Din nefericire nu pot spune dacă cercetarea paleografică mai nouă rezolvă problema într-un fel sau altul.

Dacă dialectele rotacizante aveau și *ń*, iar nu cumva numai nazalitatea vocalei anterioare, cum am presupus mai sus, o problemă o constituia și redarea în scris a lui *ń*. În afară de ѧ și ѧн sau нѧ, se mai găsește în textele rotacizante și *n* (*cuvinosŭ*, *Ps. Hurm.*), *ni* (*cuviniosŭ*, *Ps. Hurm.*), нь (*întănью*, *Ps. Hurm.*) (fapte relevate de C a n d r e a, CLXIII—CLXIV; D e n s u s i a n u, p. 50, nu remarcă decît pe нь, iar la p. 119—120, pe *ni*).

Printre regulile ortografice mediobulgare acceptate de români, se găsește și următoarea (D e n s u s i a n u dă un exemplu din *Ps. sch.*, II, p. 47; R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, VI, p. 29, și ediția 1968, p. 441, mai adaugă cîteva; nu știu dacă fenomenul apare și în celelalte texte rotacizante; R o s e t t i, *loc. cit.*, dă și un exemplu din *Ps. Hurm.*): grupul fonetic vocală + *i̯* + *a* se notează numai prin vocală + *a*, deci fără *i̯*: *ploa* (pentru *ploi̯a*, care nota

pe *ploaia*, *apoa* pentru *apoia*, *čelua* „celuia", *lucuaște* „locuiaște" *(Ps. sch.)*, *toagul* „toiagul" *(Ps. Hurm.)*. Prin urmare semnul *a* avea valoarea de *ia*.[1]

O. Densusianu, *Histoire*, II, p. 50, relevă o altă particularitate grafică întîlnită uneori în textele românești ale secolului al XVI-lea : întrebuințarea lui в în locul lui ȣ : тъвь „tău" și consideră faptul, după I. Bogdan, *Conv. lit.*, XXV, 36, de origine slavă. Mai înainte, Bărbulescu, *Fonetica*, p. 432–433, nu relevase faptul pentru textele rotacizante, ci numai pentru textele secolului al XVII-lea, și nu-l considera de origine slavă, ci latină medievală, italiană sau poloneză.

[1] Această normă grafică a făcut ca, la slavi, să se producă unele schimbări fonetice : cuvintele care începeau cu *a* au căpătat un *i* : *adъ* > *jadъ*. Cum am văzut, fenomenul s-a transmis și la unii români : mgl. și băn., *ięșk'e*.

CAPITOLUL VII

SCHIMBĂRI FONETICE ŞI MORFOTICE ALE DIALECTELOR SUDDUNĂRENE

§ 1. Dialectele macedoromâne suferă acum cîteva schimbări fonetice: *au̯* a devenit *av* înainte de consonante fonice: *adavgu*, şi *af* înainte de consonante afone: *caftu* „caut", „cer". Fenomenul s-a petrecut sub influenţă greacă, căci în limba greacă *au̯* devenise *av* chiar din epoca antică. Această influenţă trebuie însă înţeleasă ca petrecută prin amestec cu grecii, ceea ce a dus la o schimbare a bazei de articulaţie macedoromâne.

2. *ă* neaccentuat devine *e*, iar acest *e* devine *i*, printr-un fenomen ulterior: *acumpăr* > *acumpir* „cumpăr", *arbănes* > *arbines* „albanez", *arăkie* > *arichie* „rachiu", *plătescu* > *plitescu* etc. Această evitare a lui *ă* se explică, poate, tot prin amestecul macedoromânilor cu grecii.

3. *f* şi χ′ > θ, sub influenţă greacă: *fẹamen* > θ*ẹamin* „femeiesc" (= =dacor. *famăn*). χ′*icat* > *i*θ*cat* (prin *i*χ′*cat*; cf. C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 301). În aceeaşi epocă au început să pătrundă în limbă şi sunetele greceşti δ şi γ, care se găsesc fie în cuvinte de origine greacă, fie chiar în cuvinte existente atunci în limbă.

4. *ț* > *s* în unele cuvinte: *ǧudețlu* > *ǧudeslu* (C a p i d a n, p. 312—313).

5. *č* şi *ǧ* + *e* (la care se cuprinde şi *ẹ* din diftongul *ẹa*) > *ț* respectiv *ḑ*: *țerbu* „cerb", *țeară* „ceară", *țingu* „încing", *ḑenucľu* „genunchi", *ḑeană* „geană", *ḑinḑie* „gingie" etc. Fenomenul nu s-a petrecut în *cručișalui* „în cruciş", *čirșescu* „cerşesc", *činușă* „cenuşă", *čireașu* „cireş", *čireașă* „cireşă". Pentru explicarea excepţiilor vezi IV, cap. II, § 14. Fenomenul s-a petrecut, desigur, sub influenţă greacă (vezi G. I v ă n e s c u, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, 1937, p. 211—220, şi VII—VIII, p. 328—335).

6. În macedoromână, *š* şi *ž* sînt de aşa natură, că după ei nu pot urma *ă* şi *î*, ci numai *a*, *o*, *u*, *e*, *i*. Ei nu se pronunţă deci ca *š* şi *ž* moldoveneşti, ci altfel, dar nu-s, probabil, nici muiaţi. Apar şi înainte de consonante (atunci cînd ei vin dintr-un *šį*, cu *i* cons.), şi, în acest caz, nu sînt însemnaţi de cunoscătorii graiului cu semnul muierii, ceea ce înseamnă că nu-s palatali, ci velari. Dar *șed* are, probabil, la bază un mai vechi *șăd*, căci, în macedoromână, avem şi *tușé* (< *tušă* „tuşi", perf. simplu, pers. a III-a sing., de la *tușez* „tuşesc" < < lat. *tussio*).

7. Desigur, acum încep să se producă acele schimbări care caracterizează graiul macedoromân din sud (Epir, Tesalia, Olimp) şi cel din nord (grămustenii şi fărşeroţii) (C a p i d a n, p. 193—195). Astfel, în graiul din sud, avem următoarele prefaceri: 1. Sincopa lui *i*, *ĭ*, *u* şi chiar a celorlalte

vocale: *apcari* (< *apucari*). *mtrescu* (< *mutrescu*) „privesc", *mșat* (< *mușat*) „frumos", *ncrun* (< *ncurun*) „cunun", *s-sclă* (< *si sculă*) etc. În urma acestor căderi vocalice, se nasc în limbă *m̥* și *n̥* (*m* și *n* sonanți, cu funcție vocalică, silabică) (C a p i d a n, p. 304, vorbește numai de un *m̥*, nu și de un *n̥*). 2. Prefacerea lui *-e* neaccentuat în *-i*: *carti* (<*carte*), *seati* (< *seate*) etc. Fenomenul acesta se întîlnește și la moldoveni ; vezi mai sus, cap. III, § 2, nr. 3. 3. Ocluzivele afone *c, t, p* devin *g, d, b*, cînd sînt precedate de consonanta nazală (*n, m*) : *mîngare* (< *mîncare*), *amindu* (< *amintu*) „cîștig"; *subadi* (< *supade*) „jos". Tot așa *k̓* și *č* devin *ǵ*, respectiv *ǧ* : *nghisescu* „pornesc" (< *nchisescu* < < gr. ἐκίνησα, aoristul de la κινῶ „pornesc"), *minǧunos* „mincinos" (< < *minčunos*), *nǧernu* „negru" (< *nčernu* < bulg. *čeren* „negru") etc. Fenomenele 1 și 3 par a fi de origine greacă; cel de sub 3 este, sigur, de origine albaneză (vezi, pentru el, G. I v ă n e s c u, *Actele celui de-al XII-lea congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, I, București, I, 1970, p. 414—415.

§ 2. Dialectul meglenoromân sufere probabil acum următoarele schimbări : 1. *é* precedat de *č, l̓, ń, i̯* s-a prefăcut în *ă* (acest *ă* devine mai tîrziu *ǫ* în Liumnița ; cf. C a p i d a n, *Meglenoromânii*, I, p. 103) ; fenomenul se petrece și în macedoromână, parțial ; am văzut mai sus (cap. III, § 2, nr. 10) că el are loc și în Banat, Crișana și Maramureș : *tăl̓ǫm* „tăiem" (< *tăl̓ăm*), *tălčǫs* (<* *tălčăsc* <* *tălcesc* < bulg. *tălča*, v. sl. *tlŭčiti*). 2. *í* precedat de *č*, a devenit *í* (care apoi va deveni *ă* și, în cele din urmă, *ǫ*) : *tălčǫi* (< *tălčăi̯* <* *tălčîi̯*) (cf. P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 63 și 64). Prefacerea lui *či* în *čî* s-a produs sub influență bulgară, căci bulgarii tind să pronunțe, după *č*, numai vocale velare sau rotunjite. Dar tendința aceasta a fost întretăiată de alta, care, ca și în macedoromân, ducea la prefacerea lui *če, či, čę* în *ţę, ţi ţę* : *ţerbu* „cerb", *ţină* „cină" etc. Fenomenul pare a fi o imitație după macedoromână. De asemenea, africata *ǧ* și spiranta *ẑ*, ambele urmate de *e, i*, au devenit în meglenoromână *d̦*, respectiv *z* : *mard̦ini* „margine" ; *zęnă* „geană" etc. (cf. P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 170 și 181). Fenomenul pare a fi de asemenea o imitație după macedoromână. Totuși, nu putem fi siguri că acesta este raportul cronologic dintre tendința de velarizare și cea de africatizare a lui *č*. Nu e exclus ca africatizarea să fie mai veche, iar *č* din cuvintele discutate să se explice prin împrumuturi recente din bulgară și turcă, mai ales că *č* apare numai înainte de formele gramaticale. E mai puțin probabil că africatizarea s-a petrecut după ce *ắ* a devenit *ǫ́* și că deci *č*, fiind urmat de *ǫ́*, nu de *é* sau *í*, nu s-a mai putut preface în *ţ* ; căci fenomenul *ắ* > *ǫ́* pare a se fi petrecut în epoca următoare.

§ 3. Indicăm acum cîteva schimbări fonetice ale dialectului morlacilor, păstrate azi de istroromâni.

1. *á* (la care se cuprinde și *á* din diftongii *ęá, i̯á* și *ǫá*) > *å* ; *ǫá* a devenit însă *o* : *codę* (< *cǫadă*) (numai în verbul *lǫa* „a lua" *ǫá* s-a redus la *å* : *lå*). Schimbarea prezintă asemănare cu unele petrecute în limba dalmată : *á* în silabă închisă > *u̯a* : *barba* > *bu̯arba* ; *á* în silabă deschisă > *u̯o* : *casa* > *ku̯osa*. Desigur, avem a face cu manifestarea tardivă a substratului iliric.

2. *n* din grupul *nr*, provenit prin rotacismul lui *n* intervocalic, dispare, lăsînd numai *r* (fenomenul se produce și la dacoromâni).

3. Grupul consonantic *-l̓t-* din *ul̓ta* (dacor. *a uịta*) a devenit în istroromână **lt-* (deducem aceasta din faptul că, azi, în istroromână, cuvîntul în discuţie sună *utåt*, ceea ce presupune un **ultat* „uitat" (nu este exclus ca fenomenul să fie mai vechi, de pe vremea cînd rotacizanţii norddunăreni locuiau în Banat). Şi, cu toate acestea, istroromâna a transformat (desigur, în această epocă) pe *l* + cons. în *l̓*, dacă, după consonantă, urma o vocală palatală. S-a ajuns astfel la grupul *l̓ț* în pluralul *ål̓ț* (< *alți*), alături de formele *åt*, *åtę̆* (< *altă*), *åte* (< *alte*).

4. *u̯* devine *v*: *novę* „nouă"; *avlåt* „aluat" (< **au̯lat*), *a tev* „al tău" (< *a teu̯*), *a sev* „al său" (< *a seu̯*), *grăv* <**grău̯*, *dåvu* (< *dau̯u*) etc. Nu e exclus ca prefacerea lui *u̯* în *w* (*v* bilabial), în unele localităţi din Banat (vezi W e i g a n d, *Jahresb.*, III, p. 223, şi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 27), să se explice prin aceiaşi emigranţi morlaci despre care am vorbit mai sus, cap. II, § 5. Acolo *w* a devenit apoi, în unele cuvinte, *p* sau *b*, după cum consonanta fonică următoare era afonă sau fonică: *capt* (< *cau̯t*), *labd* (< *lau̯d*) etc.

§ 4. Un singur fenomen este comun, în această epocă, tuturor dialectelor suddunărene (dar în macedoromână se produce numai pe o arie limitată): prefacerea lui *í* în *ắ*. El pare a se fi petrecut spre sfîrşitul epocii discutate aici, căci nu apare la morlacii migraţi în nordul Dunării. Expunerea noastră de aici urmează pe cea făcută de noi în *Arhiva*, XLVI, 1939, nr. 3—4, p. 271—275, articolul *í > ą̆ în macedoromână, meglenoromână şi istroromână.*

În regiunea nordică a dialectului macedoromân, adică la grămusteni şi la românii din Albania (fărşeroţi), lui *á* latinesc urmat de *n* şi de *m* + cons., precum şi lui *i* latinesc în condiţiile în care acesta se velarizează, îi corespunde un *ă*. Tot aşa stă lucrul în dialectul istroromân. În meglenoromână avem, în acest caz, sunetul *ǫ*. În regiunea sudică a dialectului macedoromân apare în unele cuvinte *í*, iar în altele *ắ*.

Numai din examinarea unor exemple ca macedor. *ḑắle* „zile", *ḑắse* „zise", etc., şi ir. *ắrdu* (< *rắdu* sau *írdu*), *ắrs* (< *rắs* sau *í'rs*) etc. rezultă că, în macedoromână şi istroromână, a avut loc cîndva o schimbare a lui *í* în *ắ*. Schimbarea este posterioară velarizărilor lui *i* din aceste dialecte. Nu se poate admite că, mai înainte de velarizarea lui *e* şi *i* prin consonantele precedente, a avut loc o schimbare a lui *í* în *é* şi apoi o velarizare a lui *é* în *ắ*, căci, în cazurile în care velarizarea palatalelor nu s-a produs, *i* a rămas intact pînă azi (macedor. *χiru*, *l'inu* etc., istror. *fil'* etc.).

Unii lingvişti îşi vor fi închipuit că *i* s-a transformat dintr-o dată în *ắ*, atunci cînd el trebuia să se velarizeze, în regiunile arătate mai sus. Poate de aceea Th. C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 259, formulează fenomenul în felul următor: *i > î (ă)*. N-ar fi fost imposibil acest lucru, numai că, şi în acest caz, avem a face de fapt cu două schimbări fonetice, una de velarizare şi alta de deschidere (de la gradul *i, î, u* la gradul *e, ă, o*), schimbări care însă s-ar fi produs simultan. Şi pentru că fenomenul de deschidere nu s-a putut produce mai înainte de cel de velarizare, urmează că el a fost provocat şi implicat de cel din urmă. Adică *i* trebuia să se velarizeze; dar, fiindcă nu se putea schimba în *í*, s-a schimbat în *ắ*.

În cazul că avem a face cu schimbarea directă a lui *í* în *ắ*, este de presupus că această schimbare a avut loc şi la cuvintele de origine latină care aveau

în latinește un *á* + *n* sau *m* + cons. Cu alte cuvinte, e de presupus că, în acest caz, *á* latinesc s-a transformat în *í* nu numai în dacoromână și în partea sudică a dialectului macedoromân, dar și în partea nordică a acestui din urmă dialect, precum și în istroromână și meglenoromână, și că, după aceea, *í* s-a prefăcut în *ắ* conform „legii" stabilite mai sus. În *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 211, Th. Capidan, vorbind despre *á* latinesc + *n* + cons., spune: „evoluția acestui sunet a fost lentă pentru amîndouă dialectele [macedoromân și dacoromân], fie că ea a început încă de pe cînd aromânii trăiau în unitate lingvistico-teritorială cu dacoromânii, fie mai tîrziu în fiecare dialect în parte. Pentru dialectul aromân trebuie recunoscut faptul că, întrucît sunetul *ă* se află și în graiul grămustenilor din Macedonia, nu numai la fărșeroți, el are o răspîndire relativ mai mare decît la dacoromâni [e vorba de *ă* care apare chiar în dacoromână pentru *î*; vezi Weigand, *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, harta 49]. Din acest punct de vedere dialectul aromân se menține pe un punct mai arhaic, dacă considerăm faptul că, după cum arată și limba albaneză, în care avem *ă (ë)*, nu *î*, *î* s-a dezvoltat din *ă* și nu invers". Dar *á* latinesc, în condițiile arătate, a devenit *î* și, pe urmă, în unele regiuni, acest *î* a devenit *ă*; deci presupunerile lui Capidan nu sînt juste. Nici evoluția lui *á* spre *í* n-a fost înceată, — sau, chiar dacă a fost înceată, ea s-a realizat totuși de mult, — nici starea dialectului macedoromân nu este, din acest punct de vedere, mai arhaică. Dacă vrem să apreciem din punctul de vedere al acestui fenomen gradul mai arhaic sau mai evoluat al dialectelor, apoi dialectul macedoromân e cel mai evoluat, pentru că, după ce a ajuns la *í*, ca și dacoromâna, l-a schimbat pe acest *í* în alt sunet. Că acest sunet s-a întîmplat să fie tocmai acela prin care s-a făcut trecerea de la *á* latinesc la *í* nu are nici o importanță. Iar aceste afirmații sînt valabile și pentru dialectele meglenoromân și istroromân[1].

În cazul cînd *í* s-a schimbat dintr-o dată în *ắ*, trebuie să admitem că schimbarea în *ắ* a lui *í* născut din lat. *á* + *n* și *m* + cons. a avut loc sau mai înainte ca *í* să devină *ắ*, sau în același timp cu aceasta, căci singura explicație a unei schimbări directe a lui *í* în *ă* este aceea că, deși *i* trebuia să se guturalizeze, el nu se putea preface în *í*, acesta ne mai fiind în spiritul limbii și deci lipsind din ea.

---

[1] Capidan nu se mulțumește numai cu ipoteze asupra stărilor trecute ale dialectului macedoromân, ci încearcă să stabilească și tendințele de care e stăpînit dialectul în timpul de față, încearcă adică să scruteze viitorul lui. Astfel, el afirmă că pretutindeni acolo unde avem încă un *ă'*, există și tendința de a-l preface în *í* (p. 221): „întrucît din ultimele cercetări făcute la fărșeroți reiese că, cu toată răspîndirea extraordinară a lui *ă* pentru *î*, pe alocuri (vezi *Fărșeroții*, p. 180, Observațiune) se aude rostindu-se și *î*, trebuie să admitem că și în dialectul aromân prefacerea lui *ă* în *î* a început din toate părțile. La sud această prefacere este pe cale de a se generaliza. La nord, ea merge progresînd la grămusteni; la fărșeroți ea se mai păstrează poate sub presiunea limbii albaneze care nu cunoaște sunetul *î*". Deși aceasta este o altă chestiune decît cea care ne preocupă în momentul de față, cred totuși necesar să arăt cum ar sta lucrurile, în concordanță cu presupunerile făcute de noi mai înainte. Foarte probabil nu există o tendință de prefacere a lui *ă'*, în regiunile de nord ale macedoromânei. Din faptul că în anumite regiuni un sunet s-a schimbat continuu (multă vreme) în aceeași direcție, nu urmează că în celelalte regiuni schimbarea în aceeași direcție trebuie să ajungă pînă la același punct. E adevărat însă că autorul invocă pentru teza sa prezența lui *í* în puncte din întreaga regiune nordică. Dar atunci avem a face ori cu un amestec al graiurilor din nord cu cele din sud —, și în acest caz nu mai putem vorbi de tendințe fonetice —, ori cu o tendință fonetică contrară celei pe care o presupune Capidan, adică

În ce priveşte pe meglenoromâni, se poate admite sau o schimbare a lui *ă* (la care se cuprinde şi *ă* ieşit din *î*) în *ǫ*, schimbare posterioară deci celeilalte, sau o schimbare atît a lui *î* cît şi a lui *ă* în *ǫ*, pe vremea cînd aceste sunete nu se confundaseră încă unul cu altul.

Adaug că, în legătură cu această schimbare a lui *î* în *ă* (sau a lui *i* în *ă*, dacă fenomenul a fost combinat cu cel al velarizării), trebuie pusă şi prefacerea lui *î* neacc. în *ă* (sau a lui *i* neacc. în *ă*, în cazul cînd fenomenul s-a combinat cu cel al velarizării din macedoromână, de care vorbeşte C a p i d a n, *op. cit.*, p. 263—266). Tendinţa de deschidere a lui *î* s-a manifestat deci şi asupra lui *î* neaccentuat.

Transformarea lui *î* în *ă*, şi deci lipsa lui *î* în regiunile arătate, se explică prin amestecul românilor norddunăreni cu alte populaţii, amestec care a dus la altă bază de articulaţie (altă conformaţie a organelor articulatorii) decît cea obişnuită la ei. Într-adevăr, în imediat contact cu macedoromânii nordici şi cu meglenoromânii trăiesc albanezii şi bulgarii, în a căror limbă avem numai *ă*, nu şi *î*. Se poate considera ca sigur faptul că, de la o vreme încoace, macedoromânii şi meglenoromânii s-au amestecat cu aceste două neamuri şi au devenit, în felul acesta, întrucîtva deosebiţi de ceilalţi români.

La istroromâni, fenomenul se poate explica tot printr-un amestec cu o populaţie străină, numai că aici ipoteza întîmpină dificultăţi, căci slavii în mijlocul cărora au trăit şi trăiesc istroromânii, anume croaţii, n-au vocale velare (totuşi pînă spre sfîrşitul evului mediu, croaţii aveau şi vocala *ă*). Ce s-a putut căpăta prin amestecul cu această populaţie a fost numai tendinţa de a deschide vocala velară cea mai închisă : *î* a dispărut prin amestecul cu o bază de articulaţie care nu avea nici *ă*, nici *î*. Se pune însă problema de ce a dispărut *î*, şi nu *ă*. Probabil că printre bazele de articulaţie în firea cărora nu este nici *ă*, nici *î*, sînt totuşi unele pentru care *ă* este mai în firea lor decît *î*. Astfel e, de exemplu, cazul cu baza de articulaţie a dialectelor italiene centrale ; căci, după cum am putut constata printr-o cercetare proprie în anul 1937, pentru italienii care vorbesc aceste dialecte, sunetul mai greu de articulat — sunetul a cărui articulaţie este mai greu de însuşit — dintre *ă* şi *î*, este *î*. Organele articulatorii ale istroromânilor sînt, deci, astfel alcătuite, încît pot forma mai uşor spaţiul necesar pentru articularea lui *ă*, decît cel necesar pentru articularea lui *î*, deşi nici *î*, nici *ă* nu sînt în spiritul acestor organe. Probabil la fel era cazul cu populaţiile cu care s-au amestecat istroromânii.

§ 5. Nici una din schimbările care se petrec, în acest timp, în dialectele suddunărene nu apare pe tot teritoriul dialectelor în discuţie. Cîteva schimbări fonetice se produc în această epocă într-un dialect suddunărean şi în

---

cu o tendinţă de prefacere a lui *î* în *ă*. Şi, în acest ultim caz, regiunea sudică este cea care a rămas în urmă. (Dacă, într-adevăr, tendinţa propusă de noi există, s-ar putea presupune că ea încearcă să meargă şi dincolo de *ă*, adică spre *a*, şi exemplul *manc* „mînînc" (C a p i d a n, *op. cit.*, p. 211) ar putea fi considerat ca un rezultat al ei. Vezi însă explicaţia plauzibilă a lui P u ş c a r i u, *ibid.* p. 212). Dar despre tendinţele fonetice contemporane nouă este bine să nu vorbim. Nimic nu ne poate arăta sensul în care se poate schimba un sunet dintr-o limbă cu începere dintr-un moment dat, dacă dispunem numai de date lingvistice şi numai pentru acel moment şi cele anterioare. În orice stadiu al limbii pot apărea una sau mai multe tendinţe fonetice care să fie contrarii evoluţiei fonetice de pînă atunci.

unul dacoromân sau pe o arie şi mai întinsă a dacoromânei ; dar ele au avut loc în mod independent. Ca şi schimbările petrecute în acest timp în dialectele dacoromâne, schimbările fonetice din dialectele române suddunărene constau în apropieri de fonetismul limbilor vecine : în cazul de faţă numai prin limbile balcanice : greaca pentru macedoromână, bulgara pentru meglenoromână şi dalmata — poate şi croata — pentru dialectul morlac. Trebuie să admitem că, în această epocă, românii suddunăreni s-au amestecat cu populaţiile străine printre care se găseau. Dar aceste schimbări sînt relativ puţine şi nu putem pretinde că, prin ele, dialectele suddunărene au devenit limbi deosebite[1].

În dezvoltarea dialectului macedoromân se petrece următorul fapt important : comunităţile dialectale intruse, venite din nord (vezi mai sus, cap. II, § 5), cea care realizase fenomene ca *sl* > *scl* şi conjunctivul cu *și* în loc de *să*, şi cea din Samarina, încep să-şi modifice graiurile de tip dacoromân, apropiindu-le de cele ale macedoromânilor, cu care acum erau în direct contact, fără însă a ajunge vreodată la o identificare totală. (Probabil astfel se explică prezenţa unor cuvinte cu *ă* provenit din *î* în graiul macedoromânilor de pe muntele Olimp : *ahăntu* „atît", *născănte* „cîteva", alături de *pîne*, *pînteca*, vezi C a p i d a n, *Aromânii*, p. 196). Diferenţierile dialectale mai vechi din cadrul dialectului macedoromân, ca cea dintre aria macedoromânilor meridionali, cu *dọauă*, *nọauă*, *rọauă*, şi cea a macedoromânilor din Albania şi a fărşeroţilor, cu *dauă*, *nauă*, *rauă*, sînt menţinute. Th. C a p i d a n, *Aromânii*, p. 193—198, lasă să se înţeleagă că macedoromânii s-au împărţit în mai multe tulpini (cele cinci, distinse de el, p. 11—20 : macedoromânii din Epir şi Tesalia, macedoromânii din Olimp, grămustenii, fărşeroţii şi macedoromânii din Mulovişte şi Gopeşi), într-o epocă relativ nouă, al cărei început el nu-l fixează. Noi am văzut mai înainte (IV, cap. II, § 14) că fărşeroţii şi românii din Albania au avut particularităţi proprii chiar din epoca imediat următoare celei în care s-a format româna şi că la fel stau lucrurile şi cu macedoromânii de pe muntele Olimp. După cît rezultă din expunerile de pînă aici, numai diferenţierea între grămusteni şi macedoromânii din Pind ar putea fi situată între secolele al XIV-lea şi al XVI-lea. Învăţatul macedoromân a ajuns la o asemenea concluzie pentru că n-a socotit româneşti primitive fapte ca *sl* > *scl*, *doauă*, > *dao* etc. Pentru noi este clar că împărţirea între macedoromânii de la nord şi cei de la sud s-a născut după alte împărţiri mai vechi, care au început să nu mai prezinte importanţă tocmai în epoca despre care vorbim.

[1] În epoca aceasta par să se fi născut unele din particularităţile morfotice, caracteristice graiului macedoromân de nord sau celui de sud. Astfel este cazul cu formarea viitorului indicativ de tipul *vaį cintu* în loc de *va s-cintu (va se căntu* sau *vu se cintu)* şi crearea formelor prezentului indicativ *χ'iu̯*, *χ'iį* în loc de *escu*, *eșli*, care au rămas să caracterizeze graiurile de nord (C a p i d a n, *Aromânii*, p. 195), sau cu introducerea lui *mine* ca formă de nominativ la macedoromânii din nord (în timp ce ceilalţi macedoromâni au rămas la *ẹu̯*, *ịo*, *ịou̯*, ca dacoromânii ; vezi *ibid.)*. Poate tot acum s-a pierdut la macedoromânii din nord şi întrebuinţarea pronumelui personal adjunct de dativ cu funcţie de genitiv : *fẹată-nă* (la cei din nord : *fẹata noastră)* (vezi *ibid.*, p. 195—196).

ului dacoromân sau pe o arie şi mai întinsă a dacoromânei; dar ele au avut loc în mod independent. Ca şi schimbările petrecute în acest timp în dialectele dacoromâne, schimbările fonetice din dialectele române sudunărene constau în apropieri de fonetismul limbilor vecine: în cazul de faţă numai prin limbile balcanice — greaca pentru macedoromână, bulgara pentru meglenoromână şi [illegible] — poate şi [illegible] — pentru dialectul [illegible]. Trebuie să admitem că, în această epocă, românii sudunăreni s-au [illegible] populaţiile străine printre care se găsesc. Dar aceste schimbări sînt relativ puţine şi nu putem pretinde că, prin ele, dialectele sudunărene au devenit limbi deosebite.

În dezvoltarea dialectului macedoromân se petrece un fapt important: [illegible] (vezi mai sus, cap. II § 5) [illegible] de tip dacoromân, apropiindu-se de elementele [illegible], cu care au trăit în direct contact, [illegible] totală [illegible] muntele Olimp [illegible], de pildă, [illegible], vezi Capidan, Aromânii, p. 160). Diferenţele dialectale mai vechi din cadrul dialectului macedoromân, ca cea dintre graiurile macedoromânilor meridionali, cu [illegible], şi cea a macedoromânilor din Albania şi a fărşeroţilor, cu [illegible], sînt menţionate la Capidan, Aromânii, p. 193–198. [illegible] macedoromânii s-au împărţit în mai multe [illegible] de al. p. 11–20: macedoromânii din Epir şi Tesalia, macedoromânii din Olimp, grămustenii, fărşeroţii şi macedoromânii din [illegible] şi [illegible], într-o epocă relativ nouă, al cărei început nu-l fixează. Noi am văzut mai înainte (IV, cap. II, § 14) că fărşeroţii şi românii din Albania au avut particularităţi proprii chiar din epoca imediat următoare celei în care s-a format româna, şi că la fel stau lucrurile şi cu macedoromânii de pe muntele Olimp. După cum rezultă din expunerile de pînă aici, această diferenţiere între grupurile macedoromâne [illegible] ar putea fi situată între secolele al XIV-lea şi al XV-lea. [illegible] a ajuns la o asemenea concluzie pentru că [illegible] româneşti primitive (fapte ca [illegible]). Pentru noi este clar că împărţirea între macedoromânii de la nord şi cei de la sud s-a născut după alte împărţiri mai vechi, care au început să aibă urmări importante tocmai în epoca despre care vorbim.

¹ În epoca aceasta par să se fi născut unele din particularităţile [illegible] graiului macedoromân de nord sau celui de sud. Astfel, este cazul cu formarea [illegible] în loc de [illegible] (în [illegible]) [illegible], în loc de [illegible], care a rămas caracteristică [illegible] Aromânii, p. [illegible], sau cu introducerea lui [illegible] la macedoromânii din nord (în timp ce cei [illegible] au rămas la [illegible]; vezi ibid.). Poate fi că [illegible] macedoromânii din nord [illegible] de dativ cu funcţie de genitiv [illegible] (vezi ibid., p. 195–196).

PARTEA A VII-A

LIMBA ROMÂNEASCĂ VECHE
(de la mijlocul secolului al XVI-lea pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea)

CAPITOLUL I

FEUDALISMUL ROMÂNESC DIN SECOLELE AL XVI-LEA — AL XVIII-LEA

§ 1. Începînd cu veacul al XVI-lea, se produc unele schimbări în structura societăţii româneşti, deşi organizarea socială continuă a avea un caracter feudal. Aceste schimbări au fost văzute de mult de istorici, şi unii dintre ei au ţinut seamă de ele în împărţirea pe care au dat-o istoriei românilor. Dar nu toţi cercetătorii au văzut exact ce schimbări au avut loc în acest secol al XVI-lea. Astfel, N. Iorga şi A.D. Xenopol au crezut că în secolul al XVI-lea începe la români epoca feudală propriu-zisă : pînă atunci ar fi existat în Ţara Românească şi în Moldova numai ţărani liberi, şi numai după secolul al XVI-lea s-ar fi ajuns la şerbie. Cercetările mai noi au arătat că veacul al XVI-lea desparte două faze bine distincte în epoca feudalităţii române. Aceste deosebiri nu sînt însă cele pe care le admitea P.P. Panaitescu, *Interpretări româneşti*, passim (vezi discuţia, mai sus, VI, cap. V, § 9). El credea în fond că trebuie să distingem, în perioada feudală a românilor, între o epocă dinastică şi una nedinastică. Dar această distincţie pleacă de la un fapt de suprastructură, nu de la unul de structură sau de la un eveniment politic, şi nu este deci fundamentală : faptul avut în vedere de P.P. Panaitescu trebuie explicat prin alte fapte. Cauza principală care, în secolul al XVI-lea, a dus la o schimbare în structura societăţii româneşti este cucerirea bazinului Mediteranei occidentale şi a ţărmurilor Mării Negre de către turci (în veacul al XV-lea) şi instaurarea suzeranităţii turceşti asupra ţărilor române. Suzeranitatea turcească explică de ce s-a năruit principiul dinastic. Pentru turci, principiul dinastic nu putea avea valabilitate în cazul ţărilor române : ajungea domn de obicei cine plătea cît mai mulţi bani turcilor şi le făcea cît mai multe daruri. Dar cucerirea turcească şi instaurarea suzeranităţii turceşti în ţările române a avut şi alte urmări : comerţul Europei cu China şi India nu s-a mai putut realiza pe drumurile de la nordul Mării Negre, iar Turcia a monopolizat comerţul cu China şi India şi n-a mai transmis decît puţine mărfuri orientale Occidentului. Comerţul Occidentului cu China şi India se face de acum încolo pe noile căi descoperite de Magelan. Pe de altă parte, descoperirea Americii îndreaptă lumea europeană occidentală spre America. Faptele acestea duc la înlăturarea genovezilor şi, în general, a italienilor din Marea Neagră. Comerţul care se face de acum înainte la noi cu Orientul şi chiar cel cu Occidentul intră încet-încet în mîna grecilor, supuşi ai Imperiului otoman. Totuşi cucerirea turcă n-a însemnat o decădere totală şi îndelungată a comerţului în părţile noastre. Este drept, la mijlocul secolului al XVI-lea, în multe regiuni ucrainene în care se cultiva mai înainte

grîu, pămîntul rămîne necultivat (înainte grîul de acolo era transportat în Italia; vezi P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 127). Este o greşeală însă să se creadă că această decădere a comerţului a fost de lungă durată, cum pare a reieşi din cele spuse de P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 128. Autorul însuşi admite, *ibid.*, că bogăţia locală constă de acum înainte mai ales din grînele şi vitele pe care le producea boierimea (vezi şi *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova*, p. 27–29). Adevărata schimbare structurală a societăţii române, în secolul al XVI-lea, se produce în activitatea economică (de producţie şi de schimb). În epoca ce urmează, exista la noi şi o burghezie, dar ea nu e tot atît de puternică ca cea din Apus. Asta nu înseamnează că românii n-au păşit într-o nouă fază, mai avansată, a organizării sociale. Decăderea comerţului cu Orientul a avut ca urmare şi ruinarea Hansei germane, care făcea comerţ cu genovezii din nordul Mării Negre, direct, prin Polonia, sau indirect, prin intermediul saşilor. Hansa germană este nevoită să se limiteze la cumpărarea de cereale, vite, miere, ceară şi vin, pe care şi le procură din ţările noastre (indirect), din Polonia, din Germania şi din Ungaria şi le vinde în ţările nordice. Ea cere nobililor să cultive cît mai mult grîu şi să crească cît mai multe vite. Dealtfel producţia de grîne, începînd din secolul al XVI-lea creşte în Rusia, Polonia, Germania, Ungaria şi, într-o anumită măsură, şi în ţările noastre. De aceea în Europa răsăriteană se întăreşte în secolul al XVI-lea aristocraţia, care înţelege să scoată mari cîştiguri din cultivarea pămîntului. Aristocraţia din aceste ţări este acum interesată în acumularea de bani, dar, în acest scop, ea se serveşte de mijloace feudale, pe care le menţine şi le agravează : şerbii au obligaţii din ce în ce mai grele. Fireşte, Principatele fac comerţ în mare parte cu Turcia. Considerăm juste următoarele afirmaţii ale lui P.P. Panaitescu, *Interpretări româneşti*, p. 228–229 : „suzeranitatea turcească lega strîns nu numai politiceşte ci şi economiceşte Ţara Românească de Imperiul Otoman. Principalele produse de atunci ale ţării, vitele, peştele, grînele şi lemnele încep să fie cumpărate în mare parte de turci pentru aprovizionarea oastei, capitalei şi provinciilor întinsului lor imperiu. Prin aceste cumpărături care se fac din ţările noastre, grînarul imperiului padişahului, se aduce desigur bănet în ţară, dar nu aşa de mult ca prin marele comerţ italian şi săsesc din Evul-Mediu, căci turcii plătesc prost, dar totuşi acest negoţ devine principalul izvor de bogăţie adusă din afară, un stîlp al vieţii economice a ţării, într-o perioadă cînd această viaţă era ce e drept în decădere. Negustorii care se ocupau cu acest negoţ erau, în veacul al XV-lea, în special greci, care luaseră în mînă întreaga viaţă comercială a Imperiului Otoman. Astfel se explică, nu prin fuga lor la căderea Constantinopolului, influenţa grecească şi mulţimea de greci care vin de atunci şi se aşează în ţara noastră. Comerţul cu imperiul turcesc e aşa de important la sfîrşitul veacului al XVI-lea, avea o însemnătate aşa de vitală pentru ţară, încît însuşi Mihai Viteazul e silit, în cursul vestitelor sale lupte cu turcii, să încheie la un moment dat pace cu sultanul, mai mult un armistiţiu, motivînd această măsură faţă de împăratul nemţesc, aliatul său, prin aceea că ţara a sărăcit, nemaiputînd face comerţ peste Dunăre şi are nevoie de un timp de răgaz cu reluarea negoţului, spre a se reface". Se citează în notă *Cronica* lui Baltazar Walter, care reproduce pe ceaa lui Teodosie Rudeann, scrisă în româneşte. Autorul continuă (p. 229):

„Începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, comerţul nostru este în special sud-dunărean, ţara noastră face parte dintr-un organism economic balcanic, prin direcţia drumurilor, neamurilor negustorilor şi felul mărfurilor, iar legăturile cu Occidentul şi centrul Europei slăbesc". Cu toate acestea, comerţul de grîne, animale, vin şi ceară cu Ardealul şi Polonia a continuat, cum rezultă din documente. Vezi şi *Istoria României*, III, Bucureşti, 1964, p. 42—95 şi 128—144.

§ 2. Introducerea relaţiei marfă-bani în economia românească a secolului al XVI-lea are urmări importante asupra vieţii ţărănimii române. Boierii caută să-şi rotunjească moşiile, încercînd a cumpăra sau a-şi întinde stăpînirea şi peste pămînturile vecine ale moşnenilor sau răzeşilor, care nu le mai puteau cultiva singuri, din cauza impozitelor prea mari. Unii din aceştia vînd în secolul al XVI-lea proprietatea lor (partea lor din proprietatea comună, adică *delniţa* lor) unui boier şi o dată cu ea se vînd şi pe ei, devenind şerbi. Acest proces se pare că s-a petrecut mai ales în Muntenia (cel puţin aşa spune Iorga, *Istoria poporului românesc*, III, p. 108—109). C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Ţara Românească*, p. 14, nota 1, arată că asemenea „daruri" făcute unor boieri, — de exemplu lui Firtal din Drăgăşani, — au avut loc chiar între 1510 şi 1540[1]. Interesele boierimii duceau la o reglementare mai serioasă a producţiei de grîne. P.P. Panaitescu credea, *Dreptul de strămutare al ţăranilor în ţările române (pînă la mijlocul secolului al XVII-lea)* (în *Studii şi materiale de istorie medie*, I, Bucureşti, 1956, p. 63—122), că pătrunderea economiei marfă-bani în Muntenia şi Moldova duce la apariţia clăcii (rentei în muncă pe pămîntul rămas boierului, aşa zisa rezervă seniorială), inexistentă în secolul al XV-lea, cînd şerbii erau obligaţi numai la dijme. Astfel stînd lucrurile, în secolul al XVI-lea pentru prima oară boierimea era interesată la legarea de glie a ţăranilor iobagi, care, deşi nu mai erau de mult liberi, aveau totuşi dreptul de a se strămuta de pe o moşie pe alta. Faptul acesta se petrece în toate ţările producătoare de grîne, şi deci cu o aristocraţie puternică şi cu o burghezie slabă ; din această cauză, în aceste ţări se legiferează lipirea şerbului de glie. În Germania de nord-vest şi de centru, faptul are loc de pe la 1490 pînă la 1526, — războiul ţărănesc german este tocmai lupta împotriva acestor măsuri noi ale nobilimii —, în Ungaria şi Ardeal, la 1514 (imediat după răscoala lui Gheorghe Dozsa, care se ridicase împotriva aceloraşi procedee, ce existau şi în secolul al XV-lea), în Polonia dieta votează legătura totală a ţăranului şerb de glie la 1532, în Rusia fenomenul se produce sub Ivan cel Groaznic (1581) şi Boris Godunov (1597), în Ţara Românească faptul este legiferat sub Mihai Viteazul (poate la începutul domniei, nu în 1595, cum s-a admis multă vreme), iar în Moldova sub Ştefan Răzvan (1595)[2]. Fenomenele în discuţie din ţările române n-au fost explicate pînă prin 1955—1960, cum se cuvine : nu s-a făcut decît rar legătura cu fenomenele similare din alte ţări deci, n-au fost considerate ca efecte ale aceluiaşi proces economic (ţări cu o evoluţie paralelă). În special legătura de

---

[1] Acelaşi cercetător a dovedit însă, *op. cit.*, p. 18—20, că, în secolul al XVI-lea şi chiar în al XV-lea, se producea cîteodată în Ţara Românească şi fenomenul contrariu, al eliberării şerbilor de către boieri (al *judecirii* sau *megieşirii* lor, întrucît deveneau *judeci*, *megieşi*, adică moşneni). Moşnenii se vor numi după secolul al XVI-lea, în Ţara Românească, şi *cneji*.

[2] Pentru Muntenia şi Moldova, vezi P. P. Panaitescu, *art. cit.*, p. 93—102 şi 111—115.

pămînt instituită de Mihai Viteazul, mai cunoscută decît fenomenul similar din Moldova, a fost obiectul a numeroase discuţii. Învăţaţi ca Al. P a p a d o p o l-C a l i m a h, *Desrobirea ţăranilor în Moldova*, *Conv. Lit.*, XXI (1887), p. 6, Radu R o s e t t i, *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova*, I, 1907, p. 32, și 37, și N. I o r g a, *Geschichte des rumänischen Volkes*, II, 1905, p. 88 (vezi și traducerea românească, III, p. 113—114), apoi *Constatări istorice cu privire la viaţa agrară a românilor* (în *Studii și documente*, XVIII, 1908), p. 29—30, și *Scrisori de boieri*, 1912, p. V, ca și în alte lucrări ale sale, au văzut în acest act chiar instituirea sau decretarea șerbiei în Ţara Românească. Concepţia lor despre șerbie stă în legătură cu concepţia lor despre evoluţia claselor sociale la români, căci istoricii pomeniţi nu admiteau existenţa șerbilor în primele veacuri ale Principatelor. I o r g a și chiar R o s e t t i fac totuși într-o privinţă excepţie, căci admit că șerbia exista și mai înainte în Ţara Românească și că, pînă la Mihai Viteazul, puţinii șerbi pe care ei îi admit pentru acea vreme, aveau dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta. Învăţaţi ca P h i l i p p i d e, *Încercare asupra stării sociale a poporului român în trecut*, Iași, 1881, ed. a II-a Iași, 1896, p. 64, A.D. X e n o p o l, *Istoria românilor*, III, ed. a II-a, p. 418—419 și p. 571—572, *Domnia lui Cuza Vodă*, p. 416—417, Gr. T o c i l e s c u, *Istoria românilor*, 1889, p. 217 și 505, și I. B o g d a n, *Patru documente de la Mihai Viteazul*, în *Prinos lui D.A. Sturdza*, p. 153, au admis că șerbia exista în Principate de mai înainte și că deci actul lui Mihai Viteazul însemna numai consfinţirea unei stări de lucruri deja existente. Este evident că acești cercetători au dreptate, căci, precum am văzut la timp, șerbia exista în Ţările Române, chiar înainte de întemeierea ţărilor. Dar, cum a arătat P.P. P a n a i t e s c u, *Dreptul de strămutare al ţăranilor în ţările române*, 65—67, cercetătorii pomeniţi nu fac distincţia între servaj și legarea de glie. Servajul nu excludea libertatea de a se strămuta de pe o moșie pe alta, după ce se plătea fostului stăpîn găleata de ieșire, iar legarea de glie însemna desăvîrșirea vechiului servaj. După cît a arătat P.P. P a n a i t e s c u, *loc. cit.*, singur N. B ă l c e s c u, *Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele române în deosebite timpuri*, publicat în *Magazin istoric*, II, 1846, și în *Reforma socială la români*, a văzut lucrurile clar. Dar și unii cercetători care după aceea au studiat problema au adus unele contribuţii interesante în rezolvarea ei. Astfel, e cazul cu C. G i u r e s c u, *Vechimea rumâniei în Ţara Românească și legarea lui Mihai Viteazul*, care nu acceptă nici una din cele două păreri susţinute pe vremea sa și afirmă pe drept (p. 29—34) că legarea de glie era necesară voievodului pentru a ușura perceperea dărilor, proprietarul fiind responsabil de birul rumânilor. Giurescu crede că avem a face cu o hotărîre provocată de faptul că expediţia lui Sinan Pașa în Ţara Românească robise foarte mulţi rumâni și determinase pe unii din cei nerobiţi să se așeze pe moșiile altor boieri. Autorul a mai dovedit că actul lui Mihai Viteazul înseamnă rumânirea omului liber fără moșie, stabilit mai înainte în ţară, pe moșia cuiva ; dar autorul greșește cînd crede că e vorba numai de rumânii veniţi din alte ţări, de rumânii fugari, de orășenii și de proprietarii fugiţi vremelnic, în urma expediţiei lui Sinan Pașa. Actul avea cele mai mari urmări pentru aceștia, dar el se referea și la șerbii rămași locului, care rămîneau mai departe legaţi de pămînt. A avut dreptate deci P.P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 128—129 (vezi și arti-

colul pomenit), să spună că legătura lui Mihai Viteazul, ca și faptul similar din Polonia și din celelalte țări vecine, este semnul „atotputerniciei proprietarilor de pămînt, singurii stăpîni ai vieții economice". Ideile lui C. Giurescu și P.P. Panaitescu sînt reluate de Șt. Ștefănescu, *Procesul legării de glie a țăranilor, la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, în *Studii*, XI, 1958, p. 92—95, care conclude că acum începe epoca servajului propriu-zis la români. Trebuie totuși să recunoaștem că era aici și un interes al voievodului, cum spunea C. Giurescu. Că așa stau lucrurile rezultă din faptul că unii boieri nu se împăcau cu așezămîntul lui Mihai Viteazul (chiar documentul invocat de Bălcescu, din 1613, dat de Radu Mihnea, arăta asemenea neînțelegeri între boieri; boierii care pierduseră rumâni erau nemulțumiți). Dar interesul voievodului nu era numai de natură fiscală. Cum a văzut deja M. Eminescu (care, în această privință, e un precursor al lui C. Giurescu) în articolul *Mihai Viteazul și Matei Basarab în ochii liberalilor*, publicat în ziarul *Timpul* de la 25 ianuarie 1881, „Mihai Vodă a luat dar o măsură pentru a fixa populația șesurilor. Un domn avizat a se lupta cu toată lumea, deci a avea o oaste, trebuia să fixeze în loc poporul pe care-și întemeia și bugetul și armata. Aceasta este explicațiunea adscripțiunii [*glebae adscriptio*], la noi, tot acest înțeles îl are edictul lui Ivan cel Cumplit. Rusia ar fi rămas un ocean de triburi în vecinică migrațiune fără edictul care le-a fixat pe toate pe pămîntul cui s-o găsi. Tot așa ar fi rămas șesul Țării Românești.[1] Explicația dată de Eminescu este justă, — ea se găsește și în *Istoria U.R.S.S.*, redactată de A.M. Pancratova, trad. românească, I, p. 173—174. Cum admite însă Grekov, *Krestjane na Rus'*, Moscova, 1946, p. 871—929 (trad. rom., *Țăranii în Rusia*, București, 1952, p. 876—936), care i-a servit ca model lui P.P. Panaitescu, legarea de pămînt în Rusia, stă și în legătură cu tendința de îmbogățire a boierilor și mănăstirilor, după marile transformări de pe piețele europene (Rusia făcea comerț de grîne prin Suedia, cu Lübeck, Anvers, Anglia, Franța și Spania). Iar cele spuse de învățatul sovietic cu privire la Rusia sînt valabile și pentru cele două țări române, cu deosebirea că piața noastră era mai ales Imperiul turc, și sînt valabile și pentru celelalte țări în care s-a luat aceeași măsură a lipirii țăranilor de pămînt. În secolul al XVII-lea va continua la români înmulțirea și îngreuierea obligațiilor șerbilor în general, așa încît, la începutul secolului al XVIII-lea, D. Cantemir putea spune că „șerbii români ar fi trăit mai rău decît șerbii de oriunde, dacă nu i-ar fi scăpat de sărăcie excelența pămîntului". Pentru Muntenia vezi Șt. Ștefănescu, *Evoluția proprietății feudale în Țara Românească pînă în secolul al XVII-lea*, în *Studii*, XI, 1958, nr. 1, p. 53—65, Ion Donat, *Satele lui Mihai Viteazul*, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV, București, 1960, p. 465—506, D. Mioc, H. Chircă, Șt. Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIV-e au XVIII-e siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, București, 1960, p. 221—252, și Șt. Ștefănescu, *L'évolution de l'asservissement des paysans de la Valachie jusqu'aux réformes de Constantin Mavrocordat*, în *Revue roumaine d'histoire*, 1969, nr. 3, p. 493—499 (articolul integral, p. 491—499); pentru Moldova, vezi N. Corivan, *Formele de aservire a țărănimii moldovene în secolul al*

[1] Eminescu nu uita deci că faptul a avut loc și în alte țări.

XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, în *Academia R.P.R., Filiala Iași, Studii și cercetări științifice, Istorie*, VII, 1956, fasc. 1, p. 75—95, și V. Mihordea, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, București, 1968.

Schimbări importante găsim în această epocă și în ce privește situația moșnenilor și răzeșilor. Șerbirea parțială a țăranilor liberi este una din cauzele care duc la năruirea multor obști sătești din Țara Românească și Moldova. Aceste rămășițe ale orînduirii gentilice de la noi și ale obștilor sătești se mai distrug acum și din cauză că unii din membrii colectivităților moșnenești sau răzeșești își vînd partea lor (*delnița* lor) unor oameni care nu sînt înrudiți cu ei. Satele moșnenilor și răzeșilor încep să devină — pe alocurea — aglomerații de oameni veniți din mai multe locuri. Unii dintre acești țărani liberi trăiesc după secolul al XVI-lea foarte greu, probabil tot atît de greu ca și iobagii. Trebuie să spunem totuși că în secolul al XVII-lea au avut loc și eliberări de șerbi cum a arătat C. Giurescu, *op. cit.*, p. 18—20 și 36. Pe de altă parte, mulți moșneni își vindeau pămînturile. În felul acesta s-a ajuns să existe mulți oameni liberi fără pămînt. Ei se învoiau cu un boier să lucreze o bucată de pămînt dînd numai dijmă, nu făcînd și clacă. Despre modul de aservire a acestor sate vezi C. Cihodaru, *Contribuții la cunoașterea obștii țărănești în Moldova*, în *Studii și cercetări științifice, Istorie*, Iași, 1956, fasc. 1, p. 1—34, în special p. 23—31, Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I, „întemeietorul" pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 128—133, și Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, III, 1965, p. 322—366[1].

Această structură a economiei va împiedica mai departe crearea unui stat unic, unitar, românesc. Totuși se simțea, probabil, nevoia unei guvernări unice peste toate țările române (inclusiv Ardealul), guvernare care singură putea ușura exportul. Așa se explică, desigur, că acum se ivește ideea unirii țărilor române, inclusiv Ardealul, într-un singur stat, idee pe care, Mihai Viteazul reușește chiar s-o realizeze pentru un scurt timp, bineînțeles, așa cum era firesc, în favoarea poporului român[2].

§ 3. Căderea Ungariei sub turci (1526) și înființarea pașalîcului de la Buda au schimbat radical situația politică a Ardealului: el cade sub suzeranitatea turcă. Imperiul german care, după 1526, anexase părțile de nord ale Ungariei medievale (actuala Slovacie), rîvnește să cucerească Ardealul și se amestecă mereu în treburile ardelene. Astfel, poporul român intră în direct contact cu civilizația germană. Legăturile românilor cu poporul german se vor intensifica spre sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul

---

[1] Foarte probabil are dreptate C. Cihodaru, *Cîteva constatări în legătură cu proprietatea feudală și situația țărănimii din Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *Studii și cercetări științifice, Istorie*, Iași, 1961, fasc. 1, p. 31—66, cînd susține că în a doua jumătate a secolului al XV-lea, nu exista în Moldova o țărănime liberă decît la granițe, că țărănimea era atunci aservită și că țărănimea liberă din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, din Moldova, despre care vorbește D. Cantemir, este numai continuatoarea micilor stăpînitori de sate, de mai înainte, care decăzuseră la situația de răzeși, prin fărîmițarea proprietății acestora în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Dar aceasta nu anulează ideea unei dese populații străvechi moldovenești de oameni liberi (obști sătești).

[2] Pentru faptele discutate în § 1 și 2 vezi și expunerea din *Istoria României*, III, București, 1964, p. 3—29, 32—35, 42—95 și 96—127.

secolului al XVIII-lea, cînd oştile germane pătrund în Ţara Românească şi Moldova. La 1699 Ardealul este cedat de turci austriecilor prin pacea de la Karlovitz (actualul Sremski-Karlovci). Banatul este cucerit de austrieci în 1718. Tot în 1718 a fost cedată de turci austriecilor Oltenia ; dar ea a fost reîncorporată Imperiului turc în 1738. În aceste provincii influenţa germană se afirmă puternic din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Moldovenii continuă şi după mijlocul secolului al XVI-lea relaţiile de tot felul cu ucrainenii şi cu polonii. În secolul al XVI-lea Principatele Române au stabilit legături economice şi cu alte ţări din Apus (chiar cu Anglia). Dar legăturile economice cu Apusul erau încă insuficiente în secolele al XVI-lea — al XVIII-lea, pentru ca să se fi exercitat atunci o puternică influenţă occidentală asupra noastră. Cea mai puternică influenţă occidentală din acest timp asupra noastră a fost cea polonă ; ea s-a exercitat numai asupra moldovenilor, şi a avut urmări culturale numai în secolul al XVII-lea, cînd unii boieri moldoveni au făcut studii în Polonia. Decăderea culturii maghiare din acest timp, provocată de stăpînirea turcă, va avea consecinţe şi asupra culturii româneşti din Ardeal. Influenţa culturii germane asupra intelectualităţii ardelene se va face simţită abia după 1780. Ţara Românească întreţine unele legături cu Italia, mai ales în timpul lui Constantin Brîncoveanu. Poporul român continuă a avea, în tot acest timp, cele mai strînse relaţii cu turcii, cu grecii şi cu slavii, aşa încît limba românească stă, în secolele pomenite, sub influenţa acestor popoare. Aceleaşi influenţe vor domina şi cultura boierimii româneşti din acea vreme. Secolele al XVI-lea şi al XVII-lea constituie deci un progres nu numai sub raport economic, dar şi sub raport cultural. În cultura românească din această vreme se simt puternice influenţe de caracter oriental (turcesc şi bizantino-slav) ; puţinele relaţii cu Occidentul (cu Polonia, cu Italia) fac să apară şi elemente de cultură noi, de tip apusean, care-şi găsesc expresie lingvistică în destul de multe elemente lexicale de origine latină. Miron Costin şi stolnicul Constantin Cantacuzino, dar mai ales Dimitrie Cantemir, sînt personalităţile cele mai de seamă prin care se manifestă influenţa occidentală asupra noastră în acea vreme ; acest fapt dă limbii lui Cantemir, în ce priveşte lexicul neologistic, un caracter cu totul modern, asemănător cu cel al limbii de azi[1].

§ 4. În epoca pe care o studiem, situaţia iobagilor din Ardeal s-a agravat foarte mult. Dacă în 1514, cînd s-a interzis ca iobagii ardeleni să se mai mute de pe o moşie pe alta, ei au fost obligaţi să muncească o zi pe săptămînă pentru nobil, în 1548, ei au fost obligaţi să muncească pentru nobil două zile pe săptămînă. Dar aceasta era ceea ce cerea legea ; de fapt în unele regiuni, de exemplu în comitatul Ugocea, ei erau obligaţi de către nobili să muncească cîte trei-patru săptămîni în şir, ceea ce a dus la plîngeri din partea iobagilor. Au avut loc şi răscoale, ca şi mai înainte. În veacul al XVIII-lea, după ce o parte din români se unise cu Roma, au început şi persecuţii religioase

[1] Influenţele culturale din această vreme, ca şi impulsurile interne ale unui popor care scria pentru prima oară mai mult în limba sa, au avut ca urmare şi unele preocupări lingvistice ale românilor, dintre care unele sînt mărturisite de traducători şi de scriitorii din acea vreme. Cele care nu s-au păstrat în scris au fost înregistrate şi comentate de V. Sofroni, *Preocupări de limba şi literatura română veche, AUI (Serie nouă), Secţiunea III, (Ştiinţe sociale)*, Tomul VII, 1961, p. 11—44.

asupra românilor rămași ortodocși. Dieta transilvană din 1714 a ridicat la patru zile pe săptămînă munca iobagilor pentru nobili, ceea ce însemna 208 zile pe an. Firește, șerbul mai dădea o dijmă din produse nobilului și o altă dijmă, numită *nona* („a noua"), episcopului catolic (aceasta din urmă exista și înainte de 1514). Se mai adăugau darurile pe care șerbul trebuia să le facă nobilului de mai multe ori pe an și care deveniseră obligatorii. De fapt nobilii unguri îi obligau la și mai mult (lucrul rezultă din plîngerile țăranilor). Abia în 1769, Maria Teresa a încercat să mai îmbunătățească situația țăranilor, reducînd munca acestora pentru nobili la două zile pe săptămînă și dînd țăranilor dreptul de cîrciumărit de la Sf. Mihai pînă la Crăciun, dreptul de a lăsa o treime din averea mobilă văduvelor lor și dreptul de a primi locurile despădurite de ei sau de a li se plăti în bani munca depusă pentru despădurire.

În Țara Românească și în Moldova situația șerbilor era incomparabil mai bună. Am spus mai sus, § 2, că, după P. P. Panaitescu, claca (renta în muncă) s-a înființat în secolul al XVI-lea. Dar la început zilele de muncă pentru boier erau, desigur, foarte puține. Nu s-a stabilit cîte zile de clacă făceau, pînă la legiuirile lui Constantin Mavrocordat, rumânii și vecinii. Prima reglementare a clăcii în Moldova a fost, desigur, cea făcută de acest voievod. Vecinii din Moldova au fost obligați de C. Mavrocordat, în 1742 și 1743, să presteze 12 zile de clacă pe an. Putem bănui că aproximativ aceasta era atunci claca și în Muntenia. Dar, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, situația șerbilor se agravase mult. Faptul rezultă din cele spuse în actul de desrobire a vecinilor dat de C. Mavrocordat în 1749: „Unii din stăpînii satelor s-au obișnuit a vinde pe vecini ca pe robi și a-i împărți cu împărțeala ca pe țigani și a da numele lor în foi de zestre și a-i despărți pe copii de părinți, luîndu-i în casă la slujba lor, și a-i muta de la un loc la altul". E drept totuși că nu se vorbește acolo de o mărire a numărului zilelor de clacă. În 1746, în Muntenia, și, în 1749, în Moldova, C. Mavrocordat a desrobit pe rumâni și vecini, adică i-a scos din situația de robi, readucîndu-i la aceea de oameni liberi, fără pămînt, și le-a dat și posibilitatea de a se elibera complet, plătind cîte doi taleri boierului. Ei au rămas însă mai departe obligați la dijmă și clacă, și anume vecinii din Moldova trebuiau să dea dijmă și să presteze 24 de zile de clacă pe an, iar rumânii din Țara Românească trebuiau să dea dijmă și să presteze 12 zile de clacă pe an. Alte categorii aveau obligația de a presta 6 zile de clacă în Țara Românească și 12 zile de clacă în Moldova. Claca de 12 zile a rămas valabilă în Muntenia pînă pe la 1818, cînd Caragea a mai adăugat două zile. În Moldova numărul zilelor de clacă s-a mărit deja din 1777, dar fără a se dubla (pentru toate acestea vezi A. Oțetea, *Tudor Vladimirescu*, în *Balcania*, IV, p. 34—36 (în cadrul lucrării sale *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în Țările românești*, p. 1-408), unde se citează și izvoarele).

În asemenea condiții este explicabil faptul că iobagii din Ardeal au părăsit și în această epocă locurile de baștină, trecînd în Țara Românească și Moldova, unde găseau condiții mai bune de trai, cu toate mizeriile vieții din aceste țări (năvăliri ale tătarilor, jaful turcilor etc.). Dealtfel, cum am arătat, dincoace de munți, după legarea de glie, făcută de Mihai Viteazul și de Ștefan Răzvan, s-a ajuns la o categorie de țărani liberi, dar fără pămînt, și care puteau lucra pe moșiile boierești în urma unor învoieli mai avantajoase pentru ei decît condițiile de viață ale rumânilor și vecinilor (vezi P. P. Pa-

Naitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor*, în *Studii și materiale de istorie medie*, I, p. 108—110 și 117—118). Firește, unele migrații puteau fi provocate și de alte fapte, ca de exemplu seceta: dar viața mai ușoară de dincoace de munți era mereu o momeală pentru iobagi. Aceste migrații rezultă din izvoarele istorice și s-au păstrat și în amintirea urmașilor celor veniți dincoace. Oamenii din multe sate oltene, muntene și moldovene știu din bătrîni că au venit din Ardeal acum cîteva sute de ani (asemenea informații se pot găsi în Densusianu, Candrea și Speranță, *Graiul nostru*, *passim*, I. Uneori părăseau Ardealul chiar cnejii, adică fruntașii satelor iobage, care reprezentau pe iobagi în fața nobilului și voievodului Ardealului. Dintr-un document din 1635, publicat de Fejer în *Codex Diplomaticus*, XI, p. 503, rezultă că, în acest an, Costea, Stanciul și popa Voicul, care stăpîneau jumătate din cnezatul Rusor și Serel, pustiesc partea lor și fug în Moldova. Ladislau Csáki, voievodul Transilvaniei, împreună cu un tribunal de nobili și de cneji, declară confiscată partea lor de cnezat și o dăruiește altuia (vezi Radu Rosetti, *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova*, I, p. 26, nota 2). Încă din veacul al XVII-lea, principele Apafi a trebuit să ia măsuri împotriva emigrărilor transilvane scriind magistrului de graniță din Bistrița: „așa auzim că sărăcimea a început să treacă în Moldova, din pricina lipsei de grîu. De aceea să aveți dumneavoastră bine de grije de poteci și de drumuri, să nu lăsați să plece sărăcimea, căci dacă se duc toți, cine mai plătește birul sultanului ?" Pe de altă parte, în Țara Românească și în Moldova se întemeiau în această epocă sate noi. Astfel C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Țara Românească*, p. 30, relevă faptul că, în martie 1614, Radu Mihnea a acordat „scutire și înlesniri oamenilor care ar veni să se așeze în siliștea Vaideei din județul Ialomița a marelui postelnic Ianachi". Această siliște, spune documentul, „a fost toată pustie fără oameni încă din zilele răposatului Mihail Voievod", desigur, ca urmare a expediției lui Sinan Pașa.

Deplasările de populație românească se produc în mare număr în secolul al XVIII-lea și mai ales începînd de pe la 1750. Deja I. Nistor, *Emigrările de peste munți*, *Ac. Rom.*, *MSL*, Seria II, t. XXVIII, p. 816—865, a arătat că cea mai mare parte din populația românească de pe vremea sa, din Bucovina, a venit din Ardeal, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Unii locuitori români ai Ardealului se mutau în Principate și din alte motive. Partea de sud a Olteniei a fost în trecut unul din locurile obișnuite de iernare a păstorilor ardeleni, veniți cu turmele lor din regiunile Sibiului, Hunedoarei și din Cîmpia Ardealului, pe văile Jiului și Oltului (vezi Mara N. Popp, *Ciobănia la ungurenii din dreapta Oltului*, în *Buletinul Societății regale române de geografie*, t. II, 1932, p. 149—167, Nicolae Dragomir, *Din trecutul oierilor mărgineni din Săliște și comunele din jur*, în *Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj*, II, 1926, p. 195—257, și Laurian Someșan, *La transhumance des bergers transylvains dans les Provinces roumaines*, în *Revue de Transylvanie*, t. I, 1935, p. 465—476). Dificultățile pe care le întîlneau acești păstori la trecerea graniței i-au determinat pe foarte mulți din ei să se stabilească în Principate. O mulțime de sate de la poalele munților, între văile Jiului și Oltului (Cernădia, Baia de fier, Polovragii, Novacii Gorjului, Vaideienii Vîlcei etc.) au fost întemeiate de acești păstori ardeleni (vezi Mara N. Popp, *op. cit.*, p. 149). Mulți dintre ei s-au stabilit

în locurile de iernatic, adică în sudul Olteniei, dar și în alte părți, ca Dobrogea (*ibid.*, p. 167). Despre emigrările care au avut loc în secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea, de peste munți în Țara Românească și Moldova vezi acum Ștefan M e t e ș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*, București, 1971, p. 106—195.

Românii veniți din Ardeal se numeau „ungureni", ca dealtfel și în epoca precedentă. Satele care se cheamă *Ungureni* sînt întemeiate de astfel de noi veniți. Cînd se așezau lîngă un sat mai vechi, ei acceptau numele satului vechi, dar pentru a face deosebirea, satul vechi se numea *Pămînteni* (adică „localnici, băștinași"), iar satul nou *Ungureni*. Astfel avem în județul Buzău (anume vechiul județ Saac) : *Mîneciu-Pămînteni* și *Mîneciu-Ungureni*. La fel stau lucrurile cu multe sate din Oltenia. Asemenea numiri duble nu există în Moldova, unde avem însă sate numite *Ungureni*.

Cîteodată veneau din Ardeal și secui[1]. Un sat *Calvini*, din județul Buzău, dovedește că avem a face la origine cu unguri, probabil secui.

Cum se înțelege ușor, asemenea mutări de populație au avut mari efecte asupra amestecului dialectelor. Legarea de glie de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, din Țara Românească și Moldova, n-a putut deci duce la o fixare a graiurilor pe teren, în situația pe care o aveau ele în secolul al XVI-lea. Amestecul dialectelor va continua și în epoca nouă, ce se deschide cu secolul al XVI-lea, căci, după cum am văzut, Ardealul continuă a fi un rezervor de populații, obligate să se refugieze din patria lor din cauza grelelor condiții economice de acolo, ale unui fel de capitalism agrar practicat de nobilimea feudală. Printre graiurile oltene, muntene și moldovene se instalează numeroase graiuri ardelene care se acomodează numai în parte celor locale. Arii întregi de dincoace de munți prezintă fenomene de grai ardelenesc. În Moldova de sud s-a păstrat o arie mai întinsă cu graiurile străvechi, fără influențele de grai ardelenesc. Asupra acestor fapte am atras atenția în *Probl. cap.* p. 203—207 (pentru Țara Românească) și 170—174 (pentru Moldova)[2].

---

[1] Fenomenul avusese loc și mai înainte : mulți secui se așezaseră de mult în vechiul județ *Săcuieni*, numit pe scurt, în cancelaria domnească, și *Saac* ; totuși se poate ca acest județ, așezat între județele Prahova și Buzău, să-și tragă numele de la niște români veniți din părțile secuiești, nu de la niște secui, care s-ar fi așezat acolo).

[2] Pentru situația țărilor române din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea vezi și cele spuse de K. M a r x, *Însemnări despre români*, București, 1965, passim.

CAPITOLUL II

INFILTRAȚII ALE GRAIURILOR DIN ARDEAL ȘI CRIȘANA ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA (SECOLELE AL XVI-LEA — AL XVIII-LEA). STABILIREA UNOR OLTENI DE NORD-VEST ÎN BANATUL DE SUD-VEST

§ 1. În regiuni destul de întinse din Oltenia și Muntenia întîlnim palatale în locul labialelor ; în aceste provincii există și localități care prezintă *s, sḱ* și *sf* în loc de *f*, apoi *z, zǵ* în loc de *v*. O arie palatalizantă cu *ḱ (t́), bǵ, mń (mn, ń), fḱ* (pe vremea cercetărilor lui W e i g a n d, și *fχ'*) și *vǵ* se întîlnește în sudul Olteniei. M a c r e a, *Dacor*,. IX, p. 152—153, a spus pe drept că avem a face cu emigranți veniți din Ardeal și Crișana în secolul al XVIII-lea (el se întemeia și pe constatările unor istorici ca I. L u p a ș, și ale unor geografi ca Mara N. P o p p etc., (pe ale celui din urmă le-am folosit și noi mai sus). În sprijinul acestei explicații, noi putem aduce și faptul că, în graiul din această regiune, se întîlnesc și forme cu *r* în loc de *n* și cu *te* prefăcut în *ḱe* (în realitate, în regiunea respectivă trebuie să fi existînd *t́*, dar anchetatorul n-a știut să noteze acest sunet) : în *Graiul nostru*, I, p. 52, găsesc : *mărunche* (de două ori), precum și ardelenisme ca *rîp* „jeg" (vezi *ALRM*, I, 184), *obăcie* „iobăgie" (de două ori), *Graiul nostru*, I, p. 60, toate din Plenița, județul Dolj, și *a vghiera* „a zbiera", *ibid*., p. 68, din Șegarcea, județul Dolj, pe care T. P a p a h a g i, *Cercetări în Munții Apuseni*, *GS*, II, p. 59, îl compară cu *a biera* (<lat. *bēlare*) din graiul moților.[1] Pentru originea ardeleană a acestor graiuri (și oameni) pledează și forma pe care o prezintă palatalizarea : *bǵ, mń* și chiar *fχ'* (fonetismul ultim ar arăta că, prin secolul al XVIII-lea, încă se mai găsea în Ardeal faza aceasta a palatalizării). În această regiune apar și *sḱ* pentru *f* și *zǵ* pentru *v* (cu privire la ultimul, vezi Luca P r e d a, *GS*, VII, p. 235). În *Dacor*., IX, p. 154, și *Probleme de fonetică*, București, 1953, p. 92 (în această carte se retipărește lucrarea din *Dacor*.), M a c r e a spunea : „Considerînd de origine ardelenească palatalizarea din sudul Olteniei, pot fi mai ușor explicate formele *sḱer, sḱere, sḱerbe* și *sfier, sfiere* din această regiune, cele dintîi rezultînd din contaminarea rostirii *h'er, h'ịere* etc. adusă (cu *h'*, care a devenit apoi ocluzivă) din regiunea Sibiului, cu *ŝer, ŝere*, adusă de pe Cîmpia Ardealului, cele de al doilea, din contaminarea rostirii locale *fier, fiere*, cu același *ŝer, ŝere* etc., de pe Cîmpie, — *ŝ* transformîndu-se în *s* din cauza lipsei acestei nuanțe din graiul unei părți a populației". Deoarece însă graiul din Corbu, Optași și Potcoava, toate localități din fostul județ Olt (vezi Luca P r e d a, *loc. cit*.), precum și graiul bătrînilor din Aluniș, fostul județ Olt (vezi M. T o m e s c u, *Migrațiile din comuna Aluniș (jud. Olt) și influențele lor*, p. 11), aveau *s* pentru *f* și *z* pentru *v*, este de presupus (vezi *Probl. cap*., p. 203—204)

[1] Vezi și T. P a p a h a g i, *Contribuții lexicale*, *București*, *1939*, p. 6.

că a avut loc o contaminare între *ser* și *χ'er*, *fier*. Ca și *s* din localitățile muntene amintite mai sus acest *s*, presupus de forma *sḱ* din sudul Olteniei, trebuie să fie de origine ardeleană, căci, precum a arătat Ernest G a m i l l s c h e g, *Die Mundart von Șerbănești-Titulești*, p. 190—193, într-o regiune ardeleană care a cuprins și părți din Munții Apuseni, *f* și *v* au ajuns, după palatalizare, la *s* și *z*. G a m i l l s c h e g a susținut, p. 107—108, că și graiul din Șerbănești și Floru, fostul județ Olt, a avut mai înainte *s* și *z*, în loc de *f* și *v*, și că, prin regresiune fonetică, sibilantele *s* și *z* au fost înlocuite cu *f* și *v*; dar acest cercetător credea că *s* și *z* au devenit mai întîi *χ* și *ǵ* tot printr-o regresiune fonetică și că abia aceste sunete au fost înlocuite cu *f* și *v*. Însă nu este sigur că fonetismele *sḱ* și *zǵ* din sudul Olteniei s-au născut prin contaminație din fonetismele *s*, *z* și fonetismele *χ'*, *γ*; ele se pot explica și prin diferențierea continuă a celor două sunete din fazele *fγ'* și *vγ'*, aduse din Ardeal: prin disimilație față de *χ'* și *γ'*, labialele *f* și *v* au devenit *s*, *z*; apoi înșiși *χ'* și *γ'* au devenit *ḱ*, *ǵ*, prin disimilație față de *s*, *z*, dar a fost posibilă și altă evoluție: *χ'* și *γ'* au devenit *ḱ* și *ǵ*, prin disimilație față de *f* și *v*; apoi acestea din urmă au devenit *s* și *z* prin disimilație față de *ḱ* și *ǵ*. Fazele *fχ'* și *vγ'* sînt atestate pentru Muntenia (vezi imediat mai jos).

În unele regiuni muntene, labialele urmate de *i*, *i̯*, au rămas la formele *ṕχ*, *b́γ*, *f́χ*, *v́γ*. Situația se întîlnește și în localitățile care prezintă *oi̯chi*, *urei̯che* etc. (vezi *Probl. cap.*, p. 207) și am fi deci îndreptățiți să credem că avem a face cu veniți din sudul Dunării. Lucrul însă nu poate fi admis, deoarece palatalizarea cu aceste rezultate nu se găsește în sudul Dunării. Faptul că, în aceste regiuni, s-a păstrat încă labiala, întocmai ca în Ardeal, în cazurile *pḱ*, *bǵ*, *mń*, ne îndeamnă să credem că acolo s-au stabilit cîndva niște ardeleni. Am avea deci păstrarea labialei și în cazurile în care Ardealul a pierdut-o (la spirantele *f* și *v*). Această ipoteză este întărită de faptul că, în Zimnicea, unde există *fχ'* și *vγ'*, avem și *mń*, întocmai ca în Ardeal (vezi E. P e t r o v i c i, *Texte dialectale*, p. 299—302).

Aria palatalizantă din răsăritul Munteniei cuprinde fostele județe Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila și Ialomița. Palatalizarea labialelor are aici formele *ḱ*, *ǵ*, *χ'*, *γ'*, *ń*, ca în sudul Ardealului și în sudul Moldovei. Am spus mai sus (VI, cap. III, § 4) că în aceste județe avem și formele *dipă*, *dăpă*, *dîpă* „după", care se regăsesc cu fonetism aproape identic și în sudul Dunării. Am spus tot atunci că putem socoti graiurile cu *dipă*, *dăpă*, *dîpă*, din estul Munteniei, ca venite din Ardeal. Această migrație explică, desigur, și faptul că, în estul Munteniei, avem labialele alterate. Migrația din Ardeal și Crișana pare să se fi petrecut mai tîrziu, adică după secolul al XVI-lea. În *Probl. cap.*, p. 204—206, am arătat că și alte fapte lingvistice din această regiune ne duc spre Ardeal: *tist di dorobanți* „ofițer de dorobanți" *știi̯am juca*, o *χ'i făcîndă*, o *χ'i vinită*, *obăgie* „iobăgie", *ai* „ani", *o χ'i mersă*, toate atestate în *Graiul nostru*, I. În multe părți avem un grai asemănător celui din Săcele și împrejurimi și, cum foarte mulți români din Săcele s-au așezat în secolul trecut (poate și mai înainte) în Bărăgan (vezi Elena M o r o i a n u, *G.S.*, IV, p. 310),[1] este evident că avem a face cu graiuri care sînt înrudite realmente cu cel din Săcele. Așadar urmașii unor emigranți veniți pe la 1300—1400 din

[1] Dar în Bărăgan s-au mai așezat și cojani (*ibid.*, p. 318).

sudul Dunării şi stabiliţi în sudul Ardealului, au plecat în roiuri din sudul Ardealului în Muntenia. Fenomene ca prefacerea lui *e* neaccentuat în *i* în *lăcustili*, *măturli*, *angaralili* etc. (toate din *Graiul nostru*, I), care sînt invocate în lucrarea mea, *loc. cit.*, au această origine.

Am spus mai sus (cap. I, § 4) că, în vechiul judeţ Săcuieni, au continuat a se aşeza şi după secolul al XVIII-lea ardeleni. Am relevat în lucrarea mea pomenită, p. 207, că, într-un sat ca Ceraşu, din judeţul Prahova, avem un grai ardelean cu *ḱ* prefăcut în *t́*, cu unele cuvinte palatalizate (*χ'incă* „fiindcă") şi cu *nemîncîndă* (vezi *Graiul nostru*, I, p. 179—181). Palatalizarea labialelor apare şi în nordul fostelor judeţe Muscel, Dîmboviţa şi Prahova. La unele cuvinte, aria cu palatale în locul labialelor înaintează şi mai mult spre sud. Şi în aceste părţi, ea se explică, desigur, mai mult prin migraţii din Ardeal decît din sudul Dunării.

§ 2. În Moldova avem aceeaşi situaţie ca şi în Muntenia: migraţiile ardelene din acest timp au adus fapte de limbă ardelene care nu existau mai înainte aici. Întrucît moşiile pe care se puteau aşeza noii veniţi erau în nordul ţării şi peste Prut, faptele de limbă ardelene se întîlnesc şi astăzi numai în aceste regiuni. (Desigur, faptele de limbă aduse acum din Ardeal fuseseră aduse şi mai înainte de alţi emigranţi ardeleni). În *Probl. cap.*, p. 171—173, am arătat că unii ardeleni stabiliţi în Moldova au adus palatalizarea labialelor de forma *t'* (provenit din *ḱ*), ca în Ardeal, şi ar fi trebuit să spun că au adus şi palatalizarea de forma *d'* (provenit din *ǵ*). Aceşti noi veniţi au adus şi *t́e* şi *d́e* în locul mai vechilor *ḱe* şi *ǵe*, precum şi în locul mai vechilor *te*, *de*, apoi *ńe* în loc de *ne* (*verd́e*, *noapt́ea*, *ińel*) etc. Cum a arătat deja M a c r e a, *Dacor.*, IX, p. 152, graiurile din Bucovina cu *pḱ*, *bǵ* şi *mń*, — şi mai toată Bucovina are această pronunţie—, au fost aduse din Ardeal destul de recent (în secolul al XVIII-lea mai ales). În unele localităţi din Bucovina şi din Moldova de nord-vest (fostele judeţe Rădăuţi, Baia, Roman, Neamţ), *ḱ* şi *ǵ*, printre care şi cei proveniţi prin palatalizarea labialelor, se găsesc transformaţi în *č* şi *ǧ*, ca în nord-vestul Transilvaniei propriu-zise (fără Maramureş şi Crişana), ca şi în nord-estul Banatului şi părţile vecine din Ardeal (vezi I. P ă t r u ţ, *Dacor.*, X, p. 298—304). În localităţi mai puţine la număr, din fostele judeţe Baia şi Neamţ, avem a face, evident, cu emigranţi din Ardeal. Alţi emigranţi, anume din Crişana şi Maramureş, — acolo nu se produsese fenomenul palatalizării labialelor —, au adus la est de Carpaţi labialele intacte. Avem şi astăzi mici insule cu labialele intacte în nordul Moldovei şi în Bucovina. Faptul nu se explică, cum s-ar putea crede, printr-o influenţă a limbii culte, decît dacă avem a face cu oameni care au venit în atingere cu cultura. În Humuleşti şi Filioara am auzit pronunţîndu-se *a dáuda* „ a doua zi" (în Moldova de sud, *a dóoda*), ceea ce presupune un *dauă* „două", exact ca în Crişana de sud. Aceasta înseamnă că oamenii din Humuleşti şi Filioara sau măcar vecinii lor, de la care au împrumutat ei acest fapt, sînt originari de prin Crişana de sud.[1] Acest *dauă* se întîlneşte, dealtfel, şi în alte părţi ale teritoriului

---

[1] C r e a n g ă a renunţat, în opera sa literară, la acest element din graiul său de-acasă, dar, în general, graiul său este un grai moldovenesc de nord cu puternice infiltraţii ardelene de nord. Dealtfel Creangă ne dă chiar în *Amintiri din copilărie* informaţia că ţuţuienii şi oamenii din Boiştea, sate din aceeaşi regiune, sînt originari din Ardeal. Însuşi bunicul său, David Creangă, venise tot de-acolo.

moldovenesc (Nisporeni, Republica S.S. Moldovenească), cum am relevat în *op. cit.*, p. 173, nota 1 de la p. 172. Emigranții din Ardeal au adus în Moldova și alte fenomene fonetice, precum și în cuvinte ca *ęsti* „este", *lęgi* „lege", *dǫu*, „două", *nǫu* „nouă", — asemenea fapte se găsesc în localități din fostele județe Neamț și Dorohoi — și formele ca *înțîį(u̯)*, *călcîį(u̯)*, *căpăîį(u̯)* etc. Ei au adus și forme verbale proprii precum *țin*, *să țină* (în loc de *țiį̯u*, *să ție*, cum e în Moldova de sud), *sar*, *să sară*, *par*, *să pară* (în loc *saį̯u*, *să saįe* etc. cum e în Moldova de sud). Pe baza unor hărți din *ALR*, am arătat, în *Probl. cap.*, p. 289 și 296, că formele cu *-n-* și *-r-* nu se întîlnesc în fostele județe Neamț și Roman, dar apar în fostul județ Vaslui. Faptul nu trebuie să ne facă să credem că în fostele județe Neamț și Roman n-am avea ardeleni. În Ardeal și Crișana există și graiuri care au păstrat formele *țiį̯u*, *saį̯u* etc. Tot un ardelenism este și *da-u̯-ar*, *ŝi-u̯-ar* etc. din părțile de nord și nord-vest[1] ale dialectului moldovenesc (în loc de *darę-ar*, *χ'irę-ar* etc., prezente în Moldova de sud). Firește, în această epocă, s-a introdus în Moldova și o serie de cuvinte care, fie pentru că-s de origine maghiară și lipsesc în Moldova de sud, fie pentru că au fonetism ardelean recent, se dovedesc a fi venite după secolul al XVI-lea din Ardeal. Am relevat în *Probl. cap.*, p. 172 și 173, nota 1 de la p. 172, pe *hitiu̯an*, *ẑitiu̯on* „slab", de origine maghiară (cu *h* sau *χ'* în unele regiuni, cu *ẑ* în altele, deoarece cuvîntul a fost încadrat între cele care suferiseră palatalizarea labialelor ; în maghiară e *hitvány*, cu *h-* ; dar, desigur, *h-* maghiar era fonic și a fost perceput pe unele locuri ca *γ'*). Acești nou veniți din Ardeal au adus în Moldova și cuvîntul *gherlă* cu sensul „închisoare" (întrucît orașul Gherla din Transilvania era vestit prin închisoarea sa). Expresia se găsește nu numai în Moldova de nord, dar și în partea de sud a fostului județ Fălciu, în care avem un grai moldovenesc pur, și, probabil, și în fostul județ Tutova, căci cuvîntul apare la Vlahuță (vezi *Dicț. Acad.*). (Asupra faptului că *gherlă* a venit la noi prin emigranții din Ardeal mi-a atras atenția N. B e j e n a r u, care însă n-a fixat mai deaproape timpul migrațiilor).

Dintre asemănările cu Crișana, relevate de M. S a d o v e a n u, în *Viața românească*, vol. XXII, 1930, nr. 6 (iunie), p. 246—253, pentru valea Moldovei (unele sînt și în Bucovina), trebuie invocate aici : *laz* „curătură", *a vîșca* „a mișca", *fărină*, *galițe* „găini, păsări", *nimaș* „imaș" (cu *ń-* unguresc redat prin *n*) ; cf. maghiarul *nyomás*) (apare și în Humulești), *tureacă* „tureatcă" (fără *-t-*), *a mogorogi* „a boscorodi", pronunțat desigur *a mogoroẑi*, (apare și la Iași), *a zăpsi* „a prinde", *mascur*, *a sfîrlica*, *gangur* (fără primul *r* din *grangur*), *ne lovim* „ne potrivim". Sadoveanu relevă și pe *vition*, probabil pronunțat acolo *ẑition*.

În Bucovina și peste Prut există cuvîntul *a înẑita* „a îmbia", care trebuie considerat ca un element crișan-maramureșean (*a învita*). După cîte sînt informat, în satul Albești (fostul județ Botoșani) există *ardic*, *arîdic*. Forma cu *a* protetic se explică, probabil, tot prin niște emigranți ardeleni. La fel stă, probabil, lucrul cu cuvîntul *puscă* „fruntea oțetului", din satul Prodănești, județul Covurlui. Satul Ghindăoani din județul Neamț își trage numele de la un boier *Hîndău* (într-un document dat de Iuga Voievod la 1400, păstrat

[1] Formele ca *da-u̯-ar* se găsesc în Tîrgul Frumos, județul Iași, în comuna Tătăruși, altădată în județul Suceava, acum în județul Iași) etc.

într-un tîrziu rezumat românesc (vezi M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 29—30) sau mai degrabă *γ'indău*, cum vom vedea mai jos. Azi avem şi pronunţia *ẑindăoani*, pe care am auzit-o în Humuleşti şi care există probabil şi în împrejurimi. Aceasta înseamnă că o mai veche pronunţie *γ'indăoani* — de unde deduc că numele boierului era *γ'indău* — a fost adaptată la graiul cu *ẑ* al veniţilor din Ardeal, probabil deja înainte de secolul al XVII-lea. În secolul al XVII-lea, numele satului se găseşte notat *Vindăoani* şi *Indeoani* (cf. *ibid.*, p. 30, n. 3). Forma cu *v-* este o formă hipercorectă, rezultată din *γ'indăoani* sau chiar din *ẑindăoani*. Forma fără palatală, *Indeoani*, dovedeşte că în regiunea respectivă veniseră şi nişte maramureşeni sau ardeleni de sud care pierduseră pe *γ'*.

§ 3. Între 1718 şi 1738, stăpînirea austriacă a adus şi colonizat în Banatul de sud-vest un număr de olteni. Este vorba de aşa-numiţii bufeni. Numărul lor era destul de mare, căci satele întemeiate de ei, destul de populate, se ridică la cifra de 18 (vezi Marin Petrişor, *Graiul bufenilor din Banat, I*, *LR*, XVII, 1968, p. 147—153). Cum am arătat mai sus (V, cap. II, §5), graiurile oltene de nord (din jumătatea de nord a fostului judeţ Mehedinţi şi din Gorj) au format altădată şi formează şi azi o unitate dialectală cu cele din Banat şi Haţeg, ca graiuri de tranziţie. Bufenii sînt originari tocmai din Oltenia de nord-vest (vezi *art. cit.*, p. 152). De aceea, deosebirile dintre graiul lor şi cel al bănăţenilor printre care s-au stabilit nu sînt prea numeroase. G. Weigand, *Der Banater Dialekt*, *Jahresb.*, III, p. 201—203, a constatat că, în Banat, locuiesc trei grupuri de populaţie românească: *frăluţii*, care alcătuiesc elementul băştinaş, deci bănăţenii autentici, unii ardeleni, apoi *ţăranii* (*ţărenii*), înrudiţi ca grai cu bufenii, şi *bufenii*, veniţi din Oltenia[1]. Numele bufenilor a fost explicat în diverse feluri; dar explicarea este cea dată de Pia Gradea, *Bufeni*, în *CL*, II, Cluj, 1957, p. 305—307: ~~este~~ un derivat de la *bufă* „gărînă neîngrijită, tufă deasă", existent în a doua jumătate a secolului trecut şi probabil şi astăzi, în împrejurimile Oraviţei şi Reşiţei (satul Cuptoare, com. Secul). Cuvîntul există şi în Haţeg, sub forma *buf* „tufă", pl. *bufi* (vezi Densusianu, *Graiul din Ţara Haţegului*, p. 311), unde are şi derivatul *bufoń*, „tufă mică de fag, cu crengi frunzoase, din faţa pămîntului" În Banat, alături de *gărînă* (V, cap. V, §3), care trebuie să fi însemnat la început, conform etimologiei, „terenul defrişat prin ardere", mai exista şi termenul *bufă* cu sensul de „teren defrişat prin tăiere". Regiunile în care s-au aşezat bufenii „erau acoperite cu păduri seculare care au fost defrişate numai încetul cu încetul" (Pia Gradea, p. 307). Bufenii au fost utilizaţi de stăpînirea austriacă mai ales ca stînjenari şi cărbunari. Ei despădureau (lăzuiau) terenurile, pentru a-şi procura lemnul, pe care apoi îl transformau în cărbune; „la început pentru furnalele de la Bocşa, apoi, odată cu întinderea teritoriului de exploatare minieră, pentru cele de la Reşiţa, Moldova Nouă, Oraviţa etc." (*loc. cit.*). Aşadar, pornind de la *bufe* „terenuri despădurite", vechii bănăţeni (*frăluţii*) au creat derivatul *bufean*, pl. *bufeni*, pentru a denumi populaţia oltenească stabilită în aceste regiuni.

---

[1] Numele *frăluţ* (*frate* + *-uţ*) se explică prin conştiinţa înrudirii mai strînse a vechii populaţii; numele *ţăran* sau *ţărean*, pl. *ţăreni*, se explică prin chipul cum numeau ardelenii şi bănăţenii Ţara Românească: *Ţara*; Weigand a dat el însuşi aceste explicaţii.

CAPITOLUL III

EVOLUŢIA DIALECTELOR POPULARE DACOROMÂNEŞTI DIN SECOLUL AL XVI-LEA PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

§ 1. Faptul cel mai important care se produce în acest timp în dezvoltarea graiurilor populare dacoromâne este dispariţia cîtorva particularităţi ale unor graiuri din regiunea crişană-maramureşeană, printre care şi rotacismul. Dispariţia rotacismului s-a produs aproape în toate graiurile în care, pînă în veacul al XVI-lea, el exista ca un fenomen normal. Dar dispariţia rotacismului, ca şi dispariţia altor fapte caracteristice acestei regiuni, nu înseamnează şi dispariţia dialectului crişan-maramureşean. Dialectul crişan-maramureşean rămîne mai departe un dialect deosebit de celelalte dialecte dacoromâne. Dispariţia rotacismului nu s-a produs pe cale fonetică, adică sub impulsul bazei de articulaţie, ci altfel. Unii cercetători au crezut că dispariţia lui se explică prin influenţa limbii literare, care era nerotacizantă şi pe care o identificau cu limba lui Coresi. Vom vedea însă mai departe (cap. IV, § 4—11) că nu se poate vorbi de o limbă românească literară perfect unitară, aceeaşi pentru toţi dacoromânii, în secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea; atunci au existat dialecte literare. Cărţile lui Coresi nu puteau să aibă o influenţă atît de mare, în epoca veche românească asupra graiurilor populare, în special asupra celor din Crişana şi Maramureş. Cercetătorii care şi-au imaginat acest proces au situat în secolul al XVI-lea fenomene pe care le văd petrecîndu-se astăzi, în condiţii sociale cu totul deosebite. Cum am admis deja în *Probl. cap.*, p. 84, dispariţia rotacismului din regiunile care-l prezentau este un fenomen cauzat de forţe populare, nu culte: formele cu rotacism au fost înlocuite cu forma fără rotacism sub influenţa graiurilor nerotacizante, imediat vecine, de la sudul celor rotacizante; dar, în lucrarea citată, credeam că rotacismul caracteriza toată Crişana şi tot Maramureşul, şi deci trebuia să explic dispariţia rotacismului prin influenţa graiurilor ardelene propriu-zise; acum, cînd cred că rotacismul caracteriza numai regiuni puţin întinse din Crişana şi Maramureş, înlăturarea rotacismului îmi apare ca realizată mai ales sub influenţa graiurilor crişene. Procesul de „desrotacizare“ a fost deci unul psihic, de regresiune fonetică, adică în fond, de analogie. Cine spunea *bire, bură, mîră* etc., renunţa la aceste forme, în favoarea formelor *bine, bună, mînă* etc., pe care le auzea în regiunile vecine. O dovadă în sprijinul acestei afirmaţii vedeam în faptul că asupra graiului crişan-maramureşean s-a exercitat şi în alte privinţe o influenţă a dialectului ardelenesc propriu-zis. Aceste fapte ne interesează atît pentru că ele ne arată cum s-a petrecut „desrotacizarea“, cît şi pentru că trebuie să înregistrăm aici şi celelalte schimbări pe care le-a suferit între timp dialectul

crişan-maramureşean. În *Probl. cap.*, p. 84, atrăgeam atenţia asupra faptului că, dacă fenomenul „desrotacizării“ ar fi avut loc la crişeni-maramureşeni sub influenţa limbii literare vechi, aceştia ar fi trebuit să pronunţe *senin*, *anină*, *venin* etc., iar nu *serin*, *arină*, *verin* etc., cum pronunţă astăzi. Faptul că ei posedă formele din urmă înseamnă că ei au acceptat nişte forme existente în Ardealul central (şi, adaug acum : şi în Crişana). Aceeaşi influenţă a graiurilor ardelene propriu-zise asupra graiurilor din Crişana şi Maramureş s-a exercitat (cum am dovedit, *op. cit.*, p. 181–186) şi în ce priveşte palatalizarea labialelor, precum şi în ce priveşte prefacerea lui *én* ... *e* în *in* ... *e*, reducerea la *u̯* a lui *-u* sau dispariţia lui, muierea consonantelor *t* şi *d* urmate de *e*, *i*, confuzia consonantelor *k̑*, *ǵ* cu *ť*, *ď*) etc. Unele din aceste fenomene nu caracterizează limba literară nici în epoca feudală, nici astăzi, şi de aceea nu putem admite că în regiunea crişană-maramureşeană rotacismul a fost înlăturat sub influenţa limbii literare. Este drept, cercetătorii au considerat pînă astăzi că palatalizarea labialelor a avut loc şi în Crişana şi Maramureş după secolul al XVI-lea ca fenomen fonetic, iar nu ca împrumut de la ardelenii propriu-zişi. În lucrarea mea, *loc. cit.*, am afirmat că această părere nu rezistă criticii şi că trebuie să admitem o „migrare“ a palatalizării labialelor spre nord şi vest. Procesul de împrumut interesează, dealtfel, ca atare, întrucît şi el a contribuit la schimbarea înfăţişării dialectului crişan-maramureşean. Credeam deci că a avut loc un asalt dinspre sud nu numai asupra rotacismului, dar şi asupra celorlalte caracteristici ale dialectului crişan-maramureşean. Afirmam anume că în aceste regiuni s-a răspîndit palatalizarea de forma *pk̑*, *bǵ*, *mń*, iar, în ce priveşte spirantele, de forma *χ'*, *ǵ* (*ď*), *s* şi *z* (*s* şi *z* au pătruns în Maramureş, alături de *χ'* şi *ǵ* sau *ď*), care se găsesc şi în Crişana, şi anume în părţile de răsărit ale Munţilor Apuseni şi în judeţul Bistriţa-Năsăud). Mai admiteam că, după aceste migraţii în Ţara Românească şi Moldova, din regiunea rotacizantă, s-au stabilit acolo români din Ardealul propriu-zis. Astăzi, cînd înclin să cred că rotacismul caracteriza numai Maramureşul de lîngă Tisa (Maramureşul de nord) şi cîteva regiuni restrînse din Crişana, sînt de părere că Maramureşul central şi de sud a participat la palatalizarea labialelor şi la alte fenomene din Crişana şi Ardealul Central, fără influenţa graiurilor vecine de la sud. Deci singură dispariţia rotacismului a avut loc prin împrumutul formelor nerotacizante de la sud sau est.[1] Şi, cum a dovedit A. Meillet, împrumutul se justifică întotdeauna prin aceea că graiul împrumutat are mai mult prestigiu decît celălalt. Pentru noi este evident că graiul din restul Crişanei şi din Ardealul propriu-zis prezenta un prestigiu oarecare în faţa rotacizanţilor. Mai mult decît atît : putem admite chiar o jenă de propriul lor grai la rotacizanţi, jenă pe care au observat-o anchetatorii la puţinii români rotacizanţi din secolul nostru : aceştia se ruşinează să vorbească rotacizant. Dialectul rotacizant ajunsese prea aberant, particularitatea rotacismului era prea uşor de observat şi de ironizat de ceilalţi români, şi de aceea crişenii şi maramureşenii care o aveau au renunţat

---

[1] Cum îmi atrage atenţia Ştefan Giosu, prezenţa unor false regresiuni ca *lingunarĭ* „lingurar“ (vezi *ALR pe regiuni*, *Maramureşul*, III, 1973, harta 750) şi *lučęafăn* (< *lučęafăr*) (vezi *ibid.*, harta 662), în Maramureşul de centru şi de sud complică problema, părind să constituie un argument în sprijinul opiniei mele mai vechi.

la ea. Nu putem invoca aici principiul că inovațiile pleacă de la centrul teritoriului românesc, pentru că, în acest caz, nu avem la centru o inovație, ci o fază mai arhaică. Nu se poate invoca nici faptul că românii rotacizanți nu mai aveau începînd din secolul al XVI-lea, centre culturale (adică bisericești) proprii, cum fusese cazul mai înainte, cînd mănăstirea Peri (împreună cu voievodatul Maramureșului) exercita o influență foarte puternică asupra regiunilor rotacizante, și că ei depindeau acum de centre religioase pe care le aveau în comun cu românii din Ardealul propriu-zis (ele erau situate chiar în acesta din urmă). Este drept, că, la 1600, Mihai Viteazul a înființat Mitropolia de la Alba Iulia (Bălgrad) și că de această mitropolie au depins de acum înainte toți românii de peste munți. Dar, dacă n-am admis influența limbii literare coresiene, nu putem admite nici influența limbii literare de la Bălgrad asupra românilor rotacizanți. Dealtfel contactul rotacizanților cu restul ardelenilor exista de mai înainte, prin păstorit, și însăși influența regiunii nerotacizante asupra celei rotacizante s-a manifestat înainte de 1600. Putem admite numai că graiul din Ardealul propriu-zis s-a extins spre nord pe valea Someșului inferior, care a fost, desigur, principala cale de legătură a Ardealului propriu-zis cu Ungaria de nord. O expansiune a palatalizării labialelor spre nord, pe valea Someșului, a avut loc însă înainte ca *pḱ*, *bχ'*; *χ'* și *γ'* să devină *pč*, *bğ*, *ŝ* și *ẑ* (în regiunea Alba Iulia-Năsăud-Tîrgul Mureș), căci aceste faze noi ale formelor palatalizate nu s-au extins acolo.[1]

Așadar, pentru a rezuma : un dialect care avusese foarte mult prestigiu în fața propriilor săi vorbitori și care a devenit și prima limbă literară a românilor, începînd din secolul al XVI-lea pierde acest prestigiu și, odată cu aceasta, și unele din particularitățile sale. Faptul că textele rotacizante au fost copiate în secolul al XVI-lea ne arată că acest prestigiu mai exista încă în acest secol. Dar deja la sfiîrștul secolului al XVI-lea el era grav compromis, căci scrisorile redactate în acest timp în Maramureș nu mai prezintă consecvent rotacismul (vezi R o s e t t i, *Lettres roumaines des archives de Bistrița*, p. 29—28). Scrisori nerotacizante, datate, apar în Ardealul de nord și în Maramureș cu începere de la 1691 (vezi R o s e t t i, *Étude sur le rhotacisme*, p. 9—10). Foarte probabil, textele rotacizante publicate de I. B i a n u, *Texte de limbă din secolul al XVI-lea* III, *Sbornicul de la Ieud* — anume textele 2 și 3 — sînt de la începutul secolului al XVII-lea, cum afirmă Rosetti pentru textul 2.

Firește, rotacismul s-a păstrat încă în unele regiuni, cele mai ferite de lume, adică în Țara Moților și în Ugocea (Maramureșul n-a fost o regiune izolată, după cît se pare). Azi, unele cuvinte din Țara Moților, care au păstrat rotacismul, apar foarte îndepărtate fonetic de cele pe care le utilizează ceilalți români, deși ele au fost identice la origine. Avem astfel *ďiru* „vin" (substantiv), *a ďiri* „a veni", *ďură* „vino" (acesta din urmă, cu introducerea unui *u*, care pare a se fi născut sub influența lui *-o* final) (pentru faptele dialectale în discuție vezi E. P e t r o v i c i, *An. Arh. de folclor*, V, p. 171) etc.

§ 2. O dată cu fenomenele fonetice discutate mai sus s-au extins spre nord și unele fapte morfologice și, desigur, și lexicale. Vom înregistra aici numai cîteva fapte de acest fel.

---

[1] Totuși avem și în această regiune exemple de *k'* și *ǵ* deveniți *č* și *ğ*. Astfel în Ugocea există *a închide* „a închide" și *a ğiunğia* „a junghia" (cf. V. S c u r t u, în *Anuarul Arhivei de folclor*, VI, p. 174).

În regiunea crişană-maramureşeană s-a impus în acest timp modul de formare a pluralului femininelor cu *-ă-* în locul lui *-á-*, caracteristic pentru singular. Totuşi, precum a arătat E. Petrovici, *Transilvania*, 72 (1941) p. 553, unele din vechile plurale au rămas în uz. Astfel se zice încă *narį* în loc de *nărį*.

În regiunea crişană-maramureşeană, în care avem palatalizarea labialelor, cu excepţia Maramureşului, avem şi formele fără *n* ale verbelor ca *ţin*, *spun* (cf. *ALRM*, I, hărţile 143 şi 145), adică *ţiįu̯*, *ţiu̯*, *ţîįu̯*, *ţîu̯* *spuįu̯* şi chiar *spuu̯*. Aceste forme se găsesc şi în Ardealul propriu-zis, fără Hunedoara şi partea de nord a regiunii Bistriţa-Năsăud, apoi în Moldova de sud şi Muntenia. Întrucît textele rotacizante prezintă forme ca *(tu) spu(n)ri* „tu spui", *se ţiri* „să ţii" (vezi *Probl. cap.*, p. 290), se poate presupune că în unele regiuni crişene se ajunsese şi la forme ca *eu spu(n)ru*, *eu ţi(n)ru* în locul lui *eu spuńu*, *eu ţińu*, pe care ni le atestă textele maramureşene vechi. Prin desrotacizare, aceste forme ar fi trebuit să ajungă la *eu spun*, *eu ţin* şi *tu spuni*, *tu ţini*. Poate aşa se explică prezenţa formelor *eu spun*, *eu ţin* în Moldova de nord, în Maramureş şi regiunea Bistriţa-Năsăud şi, pe alocurea, şi în Crişana. Dacă ele nu se găsesc în partea răsăriteană a Munţilor Apuseni (inclusiv Ţara Moţilor) şi pe valea Someşului inferior, asta se explică, poate, prin faptul că a avut loc o migrare spre vest şi nord a fenomenelor din Ardealul de la nord de Mureş, unde se găseau formele *spuįu̯*, *ţiįu̯*. Această migrare stă însă şi în directă legătură cu migrarea pe aceeaşi vale, spre nord-vest, a lui *-u̯*, Maramureşul şi Crişana de sud-vest nemaiavînd nici o urmă din el (am susţinut în *Probl. cap.*, p. 291—293, că formele cu *n* se explică prin nevoia de a înlătura omofonia între pers. I-a şi a II-a sing. indicativ prezent, atunci cînd *-u̯* a dispărut).

Ca să dau un singur exemplu şi dintre faptele lexicale, aş crede că *boreasă* „nevastă", din Ugocea (vezi Scurtu, *op. cit.*, p. 172), este un fapt venit din Ardealul central. Pentru fixarea în Ardealul central a ariei mai vechi a cuvîntului, vezi *Probl. cap.*, p. 104—105 (am invocat acolo faptul că *boiereasă* nu putea ajunge la *boreasă* decît pe un spaţiu mai restrîns).

Aceste mari schimbări pe care dialectul crişan-maramureşean le-a suferit prin influenţa Ardealului propriu-zis nu s-au putut petrece, în ce priveşte Maramureşul, decît începînd din secolul al XVI-lea. Nu ştim cînd vor fi fost realizate aceste schimbări, dar ele ne împiedică de a considera limba textelor rotacizante ca reprezentînd limba maramureşeană din secolul al XVI-lea. Ele reprezintă o limbă cu cel puţin un secol mai veche.

§ 3. 1. Probabil pe la 1700, dialectul crişan, inclusiv cel din Ţara Moţilor şi a mocanilor (aceştia din urmă locuiesc în teritoriul care se întinde de la Zlatna la Alba-Iulia), a schimbat pe *ğ* în *ž*. S-a ajuns astfel să se pronunţe nu numai *joc*, *judec* etc., ca în Muntenia, dar şi *lęje*, *dęjet*, *jer*, *jinere*, *jană* „geană" etc. Foarte probabil, faptul s-a produs pe la 1700, căci el apare în texte scrise în această regiune la începutul secolului al XVIII-lea (vezi *Probl. cap.*, p. 119—120 şi 128—131). Prin migraţii, fenomenul a fost dus şi la răsărit de Prut. El pare să se explice prin amestecul românilor din Ardeal cu ungurii.

2. În aceeaşi epocă, sau poate mai înainte, în secolul al XVI-lea, diftongul *o̯á* a devenit *ǫ́* (aici intră şi *o̯á* din cuvinte ca *dǫau̯ă*, *ǫau̯ă*, *nǫau̯ă* etc.) în Ardealul propriu-zis (mai ales de la nord de Mureş) şi în Crişana, în special

în județul Sătmar, pe ici pe colo și în Maramureș : *cọdă*. Un fenomen paralel nu se găsește la *ẹa* (*ALR*, I, 297 „botează" prezintă într-un singur punct din județul Hunedoara forma *botẹză*).

3. În aceleași regiuni, *ă* neaccentuat a devenit *a* : *calcîi̯*, *barbat*, *palarie* etc. Prin migrații fenomenul a fost dus și în Moldova de nord (inclusiv Bucovina), Muntenia și Oltenia. Pentru aria fenomenului, vezi I. Iordan, *Un fenomen fonetic dialectal*: *ă neaccentuat* >a în *Rev. Fil.*, I, 1927, p. 117-154. R. Todoran, *Studii și cercetări lingvistice*, V 1954, p. 63—86, și I. Gheție, *Note asupra trecerii lui ă proton la a în Maramureș*, *SCL*, XXII, 1971, p. 297—300, consideră pe nedrept că fenomenul s-a realizat fără o influență străină.

§ 4.1. Verbele care, pînă în secolul al XVI-lea, aveau la perfectul simplu accentul pe temă, și-au creat, în Crișana și Țara Moților, forme de perfect simplu cu accentul pe terminație, ca în celelalte dialecte. Totuși este o deosebirẹ între aceste forme și cele din alte dialecte : la pers. I-a sing. ele au păstrat consonanta *ș*, care se găsea la aceeași persoană din limba secolului al XVI-lea : *pușéi̯* (cf. E. Petrovici, *Anuarul Arhivei de folclor*, V, p. 138, 139), *rămînșei̯u̯* (*ibid.*, p. 144) etc. Forma din urmă trebuie pusă în legătură cu participiul *rămîns*, pe care l-am auzit în Zlatna (județul Alba), și caracterizează și părți din Banat. Ambele forme au căpătat și alte modificări fonetice, prin analogie cu prezentul și imperfectul : *rămîn*, *rămîneam*. *Fușei̯* (*ibid.*, p. 140) a căpătat *ș* prin analogie cu celelalte perfecte simple din dialectul de pe Crișuri și Someș.

2. Verbele de a II-a, a III-a și a IV-a conjugare, a căror temă se termina în epoca rotacizantă în *-r* fac, în dialectul crișan și în Țara Moților, conjunctivul prezent pers. a III-a sing. și pl. în *-ă*, în loc de *-ră* sau *-nă* : *să rămîă* „să rămînă" (*ibid.*, p. 152) și *să să guă* „să se urce", de la *a să guri* „a se urca". Desigur, s-a plecat de la formele cu *i̯* etimologic : *să *rămîi̯ă*, în care *i̯* a dispărut analogic. Verbele ca *a să guri*, care, de la început, n-au avut un *n*, ci un *r* (într-o fază mai veche, *a se *gori*, derivat imediat, românesc sau slav, de la *gora* „munte"), au ajuns la astfel de forme pe cale analogică. În Maramureș *a avea* și-a creat la conjunctiv forme ca *el avă*, *el să auvă*, *el aubă*. Tot acolo, verbe terminate la prezentul indicativ în *-ai̯u̯* (*sai̯u̯*, *tai̯u̯*) au căpătat forme ca *eu sau̯*, *eu tau̯* (în Săpînța), *eu tău̯* (în Giulești), *tu sai̯*, *el saịe*, *ei sau̯* (în Borșa), *ei tau̯* (în Moisei), *ei tău̯* (în Giulești). Vezi T. Papahagi, *op. cit.*, p. LXIX. În Țara Moților avem *táa* „taie" și *páa* „[să] pară", cu aceeași pierdere analogică a lui *i̯*, dar la alte persoane (vezi E. Petrovici, *An. Arh. de folclor*, V, p. 124). E curios totuși că *eu știu̯* apare și ca *eu știi̯*, iar, *eu să stau̯* ca *eu să stai̯* (*ibid.*, p. LXX). Faptul că, în Maramureș, impefectul, indicativ sună la pers. I sing. fără *-m*, ca în textele rotacizante, a prilejuit prin analogie cu perfectul simplu, nașterea unei noi forme de imperfect pers. I sing., în *-i*, pe care ne-o atestă T. Papahagi (p. LXX) : *eu mă duceai̯*, *eu mă puneai̯* (autorul arată că unele din aceste forme au sens de perfect simplu, iar altele, sens de prezent).

3. În general, graiurile din Crișana și Maramureș, dar mai ales aceste din urmă, au păstrat pînă azi multe din caracteristicile textelor rotacizante.

În Oltenia, Banat, județul Hunedoara și, probabil, și în Moldova, verbele ca *simț*, *văḍ* sunau, desigur, din epoca preliterară *simt*, *văd* (vezi *Probl. cap.*, p. 284—288). Aceste forme nu existau pînă în secolul al XVI-lea;

cel puţin în Maramureş. Astăzi ele există pe tot teritoriul crişan-maramureşean, ca şi în Ardealul de la nord de Mureş. Nu cred că avem a face cu o influenţă exercitată dinspre Banat şi Moldova asupra teritoriului rotacizant, căci, precum am arătat, *loc. cit.*, formele cu *t* şi *d* s-au născut din nevoia de a distinge între persoanele I-a şi a II-a sing., care, după căderea lui *-u̯*, deveniseră omofone. Deci apariţia formelor verbale cu *t* şi *d* în această regiune se explică prin aceea că acolo s-a ajuns, probabil prin imitarea regiunilor de la sud, la dispariţia vechiului *-u̯*.

4. În epoca aceasta, auxiliarul *au̯* de la pers. a III-a sing. şi pl. a perfectului compus indicativ a devenit *o* : *o făcut*. Faptul se întîlneşte în Crişana, Maramureş, Ardealul de la nord de linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului şi în Moldova. Cum a arătat C. F r î n c u, *SCL*, XX, 1969, p. 304—305 (în cadrul articolului *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus, Privire istorică*), auxiliarul *o* apare în texte de la începutul secolului al XVII-lea. Considerăm că, în acest caz, apariţia în texte coincide sau este foarte apropiată ca timp de apariţia în graiuri a fenomenului[1].

§ 5. Se pare că, în această epocă, celelalte dialecte dacoromâne au suferit schimbări mai puţine în domeniul foneticii şi morfologiei. Nu cred că schimbările fonetice pe care noi le-am considerat mai înainte ca petrecute în aceste dialecte în secolele al XIV-lea — al XVI-lea au avut loc după secolul al XVI-lea, deşi ele nu sînt atestate în vreun text scris în ţările române înaintea secolului al XVI-lea.

1. În acest timp a avut loc dispariţia lui *-l* final ca articol definit, precum şi a multor altor consonante finale (*d* în *cînd*, *t* sau chiar *st* în *fost* etc.). în mai toate graiurile dacoromâne. Cu privire la primul fenomen, vezi Andrei A v r a m, *Cauzele dispariţiei lui l final — articol hotărît*, *SCL*, X, 1959, nr. 3, p. 457—463, care arată că articolul *-l* s-a mai păstrat în Scărişoara (Munţii Apuseni) şi face presupunerea întemeiată că *-l* a dispărut întîi cînd urma un cuvînt care începea prin una sau două consonante. Dispariţia lui *-l* final a avut ca urmare faptul că articolul masculin *-ul* s-a redus la *-u*, iar, la cuvinte ca *bou̯*, *leu̯*, *rîu̯*, articolul este constituit de caracterul sonant al lui *u* din formele nearticulate.

2. În cuvintele *buor*, *nuor*, grupul vocalic *úo* a devenit în dialectul moldovenesc, *óu* : *bóur*, *nóur*. Avem, desigur, a face cu o influenţă a derivatelor *bouresc* şi *înnourat*, *a se înnoura*, unde schimbarea s-a putut petrece uşor, grupul *óu* fiind neaccentuat. La *bour* s-a exercitat, desigur, şi influenţa substantivului *bou*, iar la *nour* s-a exercitat, desigur, influenţa formei oltene ardelene şi muntene *nor*.

3. Spiranta *h* devine *c* în unele localităţi din Muntenia (cf. G a m i l l s c h e g, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, passim) ; *hrană* > *crană*, *tihnit* > *ticnit* etc.

---

[1] Înlocuirea lui *au* cu *o* a făcut necesară înlăturarea sintaxei *o o făcut* (< *o au făcut*) cu sintaxa *o făcut-o*, existentă azi în dialectul moldovenesc şi în graiurile ardelene de est şi sud (ca şi în Muntenia şi Oltenia şi Banat). F r î n c u, p. 304, dă cîteva exemple de topică veche *o u crescut* care reprezintă pe *o o crescut*. Sintaxa *o a luat*, *o a prins*, *o am spus*, *vi-o am spus*, apare în Ardealul de vest (satul Pata, com. Boju) şi poate şi în Crişana (satul respectiv are însă auxiliarul *a* la persoana a III-a singular).

4. Probabil, în această epocă, s-au născut formele cu valoare afectivă *aș !* (< *așa*) și *ăracan de mine* (< *săraca-mi de mine*), pentru care vezi Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, București, 1944, p. 36—37 și 68, ediția a II-a, p. 33—34 și 39.

5. Foarte probabil în această epocă s-au creat, prin analogie cu forma de persoana a treia plural, formele cu terminația *-ră-* de la persoanele întîia și a doua plural, ale perfectului simplu: *cîntárăm, cîntárăți*. Ele au înlocuit formele mai vechi, de tipul *cîntăm(u), cîntat(u)*. C. Frîncu, *Din istoria perfectului simplu românesc: formele de persoana I și a II-a plural cu sufixul -ră-*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XVIII, 1967, p. 175—192, în special p. 187—188, a arătat că formele respective apar întîia oară în texte începînd din 1776. Trebuie să admitem însă, spre deosebire de Frîncu, că ele au apărut în graiurile populare cu cîteva secole mai înainte, deci la începutul epocii pe care o studiem acum.

6. După cît se pare, forma *ačeštei(a)* din Maramureș și forma *iștei(a)*, **eștei(a)* din Moldova de nord au fost înlocuite în secolul al XVI-lea în Maramureș, și, poate, tot atunci și în Moldova, cu formele analogice *ačestei(a)*, *estei(a)* *istei(a)* (vezi C. Frîncu, *Din istoria demonstrativelor românești: formele (a) celei(a), aceleiași, (a)celeilalte, (a)cestei(a)*, în *Studii de limbă literară și filologie română*, II, p. 30 și 34—52, care consideră timpul fenomenului ca sigur). Formele noi apar rar în texte, alături de formele vechi, dar sînt atestate în toată perioada veche.

7. Foarte probabil, spre sfîrșitul epocii a dispărut în Moldova perfectul simplu ca timp al indicativului. Totuși ar fi greșit să se creadă că el a dispărut complet. În Moldova, de sud — dar poate, și în alte părți — există forme de perfect simplu cu o întrebuințare specială, afectivă, de expresie a urii și indignării, dar, poate, și a altor sentimente, de plăcere. Am auzit, astfel, în Vutcani, jud. Vaslui (fostul județ Fălciu): *ti scăpărîm ẑos !*, *bati-ti sî ti bati !*, în care *scăpărîm* este o formă de persoana întîia sing.; sau *N-ăl luắrî moarte șî p-eista !*, în care *luắrî* este o formă de persoana a treia singular. Forma aceasta de perfect simplu se găsește și în Maramureș (vezi Graur, *Tendințele actuale ale limbii române*, București, 1968, p. 248), dar fără a exprima o stare afectivă. Acest perfect simplu prezintă alte morfome decît cele din limba literară actuală, care se găseau, dealtfel, și în limba veche: *-ắrîm*, *-ắrîș*, și probabil și *-úrîm*, *-írîm* etc. Extinderea terminației *-ră* (în moldovenește *-rî*) s-a făcut și la singular, iar la persoanele a I-a și a II-a singular, precum și la cele de plural, de la conjugarea I-a, *-a-* a fost înlocuit cu *-ă*, desigur sub influența persoanei a III-a singular. Asemenea forme de singular în *-ră* sînt destul de vechi. Ele apar și în textele vechi românești, — dar la conj. I-a, numai cu *-á-*, de exemplu Gaster, *Chrestomatie română*, II, p. 132—134, pentru anul 1784, (un manuscris al Alexandriei): *luară, bătură, marsără, dideră, făcură, miarsără* etc. Firește, în astfel de texte, în care perfectul simplu era întrebuințat în virtutea faptului că el exista în textul mai vechi, copiat, perfectul simplu nu mai are valoarea afectivă de azi. Dar nu este exclus ca, în graiul popular din acel timp, din Moldova, perfectul simplu să fi avut alt sens decît cel afectiv, ca astăzi în Maramureș. Sensul afectiv se explică prin aceea că perfectul simplu, ieșind din uz, era o formă rară, deosebită de cele normale, obișnuite, ale vorbirii moldovenești.

9. După ce s-au născut infinitivele scurte, s-a creat, în Ardealul de nord — de unde a fost dusă prin migraţii şi în Moldova de nord (vezi mai sus, cap. II, § 3), — o nouă formă inversă de condiţional prezent: *da-u-ar*; ea s-a născut din forma scurtă + *ar*, dar s-a adăugat între infinitiv şi auxiliarul *u* sau *o*, care este eufonic, adică are scopul de a evita hiatul, şi s-a născut, desigur, pe cale analogică.

10. În această perioadă, conjuncţia *dacă* şi-a pierdut sensul temporal, dominant pînă atunci, şi a căpătat sensul condiţional „dacă". După cum a arătat Mioara A v r a m, *Evoluţia subordonării circumstanţiale cu elemente conjuncţionale în limba română*, Bucureşti, 1960, p. 193—194, conjuncţia *dacă* cu acest sens apare în texte întîia oară în secolul al XVII-lea. Deja în texte din secolul al XVI-lea (Coresi, *Palia de la Orăştie*; vezi Mioara A v r a m, *op. cit.*, p. 189 şi 191—192) apare rar conjuncţia *deca* cu sensul „dacă". Foarte probabil în acest secol al XVI-lea a avut loc, în Muntenia, schimbarea sensului conjuncţiei *deca, dacă*: sensul mai vechi, „după ce", este uitat şi rămîne în uz numai sensul mai nou „dacă". Schimbarea de sens a avut loc, probabil, mai tîrziu (pînă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea) în Moldova, Ardeal, Maramureş şi Crişana. Noul sens apare foarte rar şi în izvoarele literare din secolul al XVII-lea, care prezintă încă pe *deca, dacă*, de obicei cu sensul de „după ce" (vezi *op. cit.*, p. 103—104). Numai în textele secolului al XVIII-lea apar *deca, dacă* cu sensul condiţional, ceea ce explică şi rara apariţie, în acest secol, a lui *dacă* cu sensul „după ce" (abia în *Cronica* lui Neculce — vezi mai jos, VIII, cap. III, § 3 — apare normal *după ce* în locul vechiului *dacă*, cu acelaşi sens).

§ 6. În această perioadă au pătruns în limba populară din Ţara Românească, Banat şi Moldova numeroase elemente turceşti, dintre care vom pomeni cîteva: *casap, salam, ibric, pilaf, chiftea, baclava, telemea, tipsie, cearşaf, mindir, iatac, tavan, cerdac, geam, balama* (băn. *baglama*); munt. *cimber* „năframă", *ciorap*, munt. *ghiordan* „colier", *anteriu*, mold. *antereu, tichie, găitan, tulpan, aba*; *chior, ceacîr, ursuz, tiptil*; *beizadea, ceauş, divan*; *hatîr, taifas, temenea*; *arcan, zaherea*; *săivan* „cort deschis pentru sultan sau domn"; *hambar, vechil*; *băcan, cherestea, tinichea, chiristigiu, tinichigiu, abagiu, bacşiş, terezie, cîntar, amanet*; *salahor*; *leafă, lefegiu, vadea, han, olac, ocà* şi *ocă, trufanda, zarzavat, tejghea, mosor, barem*. Pentru influenţa turcă asupra limbii române vezi Lazăr Ş ă i n e a n u, *Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române*, I, II, Bucureşti, 1900 (primul volum, *Introducere*, a fost parţial tradus în franceză de autor şi publicat în *Romania*, XXVIII, 1902). Acest cercetător a pretins că, în Banat, n-am avea decît turcisme pătrunse prin filieră sîrbă; dar I. M a t e i, *Notes sur les „turcismes" du dialecte roumain de Banat, Un problème de méthode*, în *Revue des études sud-est européennes*, V, 1967, p. 567—571, susţine pe drept că şi dialectul bănăţean a împrumutat direct termeni turci. Matei mai arată că termenii turci din dialectul bănăţean — de exemplu *baglamà* — provin din dialectul turc balcanic de apus, vorbit la vest de Lom, Vraţa, Sofia şi Samokov şi la sud de Küstendil.

În aceeaşi perioadă au pătruns în limba din Ţara Românească şi Moldova şi numeroase elemente neogreceşti, între care vom pomeni aici cîteva: *aguridă, firidă, doftor*, „medic", mold. *cataroi, prosop, ţuhal* (pentru etymon-ul neogrec al acestuia, τσουβάλι, vezi G. I v ă n e s c u, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, I,

p. 163; Al. Graur, GS, VI, 333, a propus turc. *čuval*, care însă face dificultăţi din punct de vedere fonetic[1]), *a(se) afanisi*, *a (se) litrosi*, *a sfeterisi*, *oleacă*. Elemente greceşti intrate în această perioadă sînt greu de distins de cele care au intrat în perioada anterioară; ele au fost înregistrate de George Murnu, *Studiu asupra elementului grec ante-fanariot în limba română*, Bucureşti, 1894, fără a fi separate de cele intrate în perioadele anterioare, de la latina populară pînă în secolul al XVI-lea.

De asemenea sînt greu de identificat împrumuturile făcute în acest timp din limbile bulgară, sîrbă, maghiară şi ucraineană. Printre elementele bulgare pătrunse acum în limbă pot fi socotite unele care sînt în bulgară de origine turcă şi greacă, precum *odaie* (< bulg. *odaja* < turc. *oda*), *cozonac* (< bulg. *kuzunak* < neogr. κουδουνάκι). O influenţă sîrbă foarte puternică a suferit în această vreme dialectul bănăţean, pe teritoriul căruia s-au aşezat în continuare sîrbi. O mare parte din elementele înregistrate şi studiate de Th. N. Trîpcea, *Cuvinte sîrbeşti în subdialectul bănăţean şi importanţa lor*, în *Scrisul bănăţean*, XIV, 1963, nr. 107, p. 68–77, tradus şi în rusă (*Serbskie slova v banatskom narečii i ich značenie*, în *Revue des études sud-est européennes*, I, p. 137–152) şi *Cuvintele de origine sîrbească în graiul bănăţean*, *AUT*, II, 1964, p. 266–275, au pătruns în dialect între veacurile al XVI-lea şi al XVIII-lea. Foarte multe dintre ele sînt de origine turcă.

Printre elementele maghiare intrate acum în limbă sînt de citat elementele crişene şi ardelene *nimaş* „imaş" (cu *ń* reprodus ca *ń* sau *n*; faptul a fost transportat prin migraţii în Moldova; vezi mai sus, cap. II, § 2) şi *varmeghie* „comitat" (cu *v* pentru magh. *v*, nu *u̯*, ca în perioada anterioară). Foarte probabil tot acum au intrat şi termeni administrativi, ca *birău*, *solgăbirău* etc., numiri de plante medicinale, ca *jale* (Salvia officinalis), şi numiri din alte domenii, ca *chedve* „plăcere", *găbănaş* „ladă pentru păstrat cereale", *catană*, *suşig*, *felebărat*, *ceacău*, *cişig*, *a rongiui*, care apar într-un text dat mai jos (vezi X, cap. I, § 7). Printre termenii ucraineni intraţi acum în limbă putem socoti pe *holercă* „rachiu", cu *i* prefăcut în *e* (pe cînd variantele *horilcă* şi *horincă* cu *i* păstrat ca atare, reprezintă un împrumut mult mai vechi). După mai mulţi cercetători, printre care şi V. Arvinte, *Cu privire la elementele vechi germanice ale limbii române*, în *Anuar de lingvistică şi istorie literară*, Iaşi XVIII, 1967, p.5-19, tot în această epocă a intrat în dacoromână şi cuvîntul *rapăn* (cu variantele dialectale *rapîn*, *rapor*, *rapur*, *rîp*), care au la bază diverse forme dialectale săseşti. Foarte probabil tot acum a intrat în graiurile ardelene şi termenul săsesc *făin*.

---

[1] În articolul meu citat aici am făcut afirmaţia greşită că în com. Vutcani, jud. Vaslui, cuvîntul *ţuhal* are şi sensul de „covor".

CAPITOLUL IV

LIMBA LITERARĂ ROMÂNEASCĂ ÎN VEACURILE AL XVI-LEA — AL XVIII-LEA

§ 1. Limba literară românească a început ca o limbă religioasă, dar în curînd (în secolul al XVI-lea) ea a căpătat o întrebuinţare mai largă, fiind folosită şi în corespondenţă şi acte private. Sînt cunoscute multe scrisori şi acte private româneşti, din acest secol, dintre care cea mai veche este scrisoarea lui Neacşu din Cîmpulung, din 1521, către saşii din Braşov. În secolul al XVI-lea, literatura religioasă de traduceri din Maramureş era citită şi copiată şi în alte părţi ale regiunilor de peste munţi, iar limba acestor texte a fost utilizată şi în traducerea cărţilor religioase apocrife, ca şi a scrisorilor şi actelor particulare. Preoţi din oraşe şi din sate, ca şi dieci din oraşe o întrebuinţau ca limbă scrisă. În Ardeal, Crişana şi Banat ea nu putea deveni o limbă oficială, deoarece acolo nu exista, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, un stat românesc, condus de un voievod român, care să fie înconjurat de o boierime românească. În aceste provincii limba literară românească nu mai putea fi utilizată, începînd din aceste secole, decît de clerici şi de dieci şi de puţinii români care mai învăţau să scrie limba literară românească. În Ţara Românească şi Moldova însă exista o clasă boierească şi de aceea limba literară va fi utilizată acolo nu numai de cler şi dieci, dar şi de boieri, iar, în cele din urmă, şi de voievod. În veacul al XVII-lea, centrele culturale (religioase şi laice) cele mai importante ale românilor se găsesc tot în Ţara Românească şi Moldova, unde exista nu numai o boierime cultă, dar şi un cler foarte organizat (cu mult mai organizat decît cel din Ardeal). Ardealul nu va avea în acest secol decît un centru cultural religios, Bălgradul, unde Mihai Viteazul a întemeiat singura mitropolie ortodoxă a Ardealului.

Am arătat mai înainte că prima formă a limbii literare româneşti, cea rotacizantă, din Maramureş, se explică, în calitatea ei de limbă literară, prin existenţa unei aristocraţii româneşti şi a unui cler românesc, deci prin regimul feudal. Dar prin aceste fapte sociale se explică de fapt întreaga limbă literară românească de pînă în secolul al XIX-lea, adică întreaga limbă literară românească veche. Deşi nu toţi lingviştii fac distincţie între o limbă literară veche şi una modernă sau nouă, această distincţie se impune cu necesitate în discuţiile despre evoluţia limbii literare româneşti. Limba literară veche este prima fază a limbii literare româneşti, ea s-a scris în epoca feudală şi stă în legătură cu orînduirea feudală. Limbii literare vechi îi urmează o variantă întrucîtva deosebită, a limbii române, limba literară modernă, care s-a scris în epoca capitalistă şi continuă a se scrie în epoca construirii socialismului şi în cea socialistă. Cum vom vedea la timp, această nouă fază a limbii

literare se explică prin boiernași și burghezie, prin apariția regimului burghez și a devenit sau este pe punctul de a deveni limba întregii națiuni. Apariția limbii literare românești este deci o urmare a diferențierii românilor în clase sociale, o urmare a apariției statului și bisericii la români, o urmare a apariției aristocrației și clerului. Așa s-a născut orice limbă literară în Europa medievală. Aceste afirmații nu trebuie însă înțelese în sensul că limba literară veche ar fi fost, în elementele ei concrete, creația aristocrației și a clerului și că ea ar fi fost deosebită total de graiul poporului. Precum s-a văzut, limba literară rotacizantă era de fapt graiul poporului maramureșean de nord, căci clerul maramureșean nu avea alt grai, ci pe cel popular. Începînd din secolul al XVI-lea, limba literară românească se deosebea pretutindeni mai mult sau mai puțin de graiul popular. Dar aceste deosebiri nu erau încă prea numeroase, așa încît limba literară românească constituia un organ de expresie nu numai pentru boieri și cler, ci și pentru popor. Ea era scrisă mai ales de boieri și de cler, dar ea se adresa întregului popor românesc. Să ne gîndim la literatura religioasă în primul rînd, dar și la pravile, actele publice și private : adesea, în prefețele cărților religioase, se spune clar că aceste cărți se adresează poporului întreg. De pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea, limba română literară era, alături de slavă, și limba statului, limba oficială. Ea fusese mai înainte numai limba particularilor de tot felul, care o scriau cum puteau. Începînd din secolul al XVI-lea, cînd ea se deosebea întrucîtva de graiul poporului, limba literară era numai un dialect de clasă, un dialect social ; dar, ca atare (ca dialect social), ea era înțeleasă de toate clasele sociale care vorbeau românește și servea întregului popor. Evident, poporul vorbea numai graiurile sale, iar boierii și clerul foloseau ca grai zilnic limba literară.[1] Pentru a ne exprima în întregime ideea, trebuie să spunem că dialectele de clasă nu sînt legate în toate faptele lor caracteristice de o anumită clasă socială : un dialect social poate caracteriza într-o epocă dată o clasă socială, dar în altă epocă poate caracteriza altă clasă socială sau națiunea întreagă. Cum vom vedea, dialectele claselor conducătoare, boieri și cler, își au originea în dialecte populare și ajung cu vremea limba națională, adică limba întregii națiuni. Dintre faptele lingvistice caracteristice într-un anumit moment unei clase sociale numai puține au un caracter de clasă (ceea ce înseamnă că nu mai puține se explică prin concepțiile claselor sociale). Dar, în epoca feudală, limba literară caracterizează numai clasele conducătoare. Chiar în caz de identitate totală între graiul popular și graiul scris, existența unui dialect ca limbă scrisă se explică printr-o clasă socială sau mai multe, cea conducătoare și cea preoțească. Așadar limba literară veche se explică, nu în structura

---

[1] Al. Rosetti, *SCL*, I, 1950, p. 104—106, afirmă că boierii vorbeau ca și țăranii și că numai scriau altfel, adică literar. Afirmația, care are de scop să combată susținerile mele din *Probl. cap.*, nu este însă susținută cu nici un fapt. Autorul a ajuns la această concluzie numai pentru că, după dînsul, ca și după alți lingviști români (vezi mai jos, § 2), în secolul al XVI-lea și chiar al XVII-lea, limba literară încă se identifica, pretutindeni pe teritoriul dacoromân, cu graiul popular. Dar o cercetare atentă a dialectelor dacoromâne literare și populare, în evoluția lor, ne arată că limba literară românească se deosebea în secolul al XVI-lea, pretutindeni afară de Maramureșul de nord, de graiul popular. Rosetti îmi obiecta pe nedrept că aș separa „cu totul limba literară de limba vorbită“ adică de limba populară (*ibid.*, p. 105), cînd eu am arătat numai că între ele erau unele deosebiri fonetice și morfotice (pe lîngă cele de sintaxă și lexic).

sa intimă (sunete, morfome, sintaxă, cuvinte), ci numai ca limbă literară, prin statul feudal și prin biserica de atunci. Fără acestea, ea n-ar fi existat. Abstracție făcînd de o serie de fapte culte, ea era și limba obișnuită a poporului. Ea era dialectul obișnuit al aristocrației și clerului, dar ea nu era creația lor. Ea fusese la origine tot un grai popular, și deosebirea cea mai mare care exista între limba literară și graiurile poporului consta în faptul că ea a rămas mai arhaică din punct de vedere fonetic și morfotic și în faptul că s-a îmbogățit cu fenomene sintactice noi și cu cuvinte noi, care singure erau creația boierilor și a clerului. Unii fac greșeala de a vorbi de o limbă b i s e r i c e a s c ă în loc de limba literară veche. Este o greșeală, deoarece, cu excepția începutului, limba literaturii religioase era și limba literaturii istorice și a actelor publice și private, ca și limba conversației boierilor și clerului. Limba literară veche era o limbă scrisă; dar, ca orice limbă scrisă, ea era și vorbită de boieri și de cler.[1] De o limbă bisericească distinctă de restul limbii literare se poate vorbi numai în epoca capitalistă, cînd limba bisericească a rămas arhaizantă în raport cu limba culturii laice și în general moderne.

Soarta limbii literare românești în secolul al XVI-lea și următoarele este determinată de o serie de mari procese sociale și culturale care au avut loc în secolul al XVI-lea și mai ales în secolul al XVII-lea. Întrucît limba literară scrisă este, în epoca feudală, numai expresia boierimii și a clerului, ea se dezvoltă tocmai acolo unde boierimea și clerul de limbă românească vor cunoaște cea mai mare dezvoltare. În secolul al XVI-lea, marea boierime românească din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș s-a maghiarizat. Cultura românească n-a mai putut fi acolo, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, decît opera clerului român ortodox, care, în luptă cu cel reformat, al sașilor și ungurilor, trăia foarte greu. Așa se face că centrele culturale cele mai însemnate ale literaturii române și ale limbii române se găsesc, începînd cu sfîrșitul secolului al XVI-lea, nu peste munți, ci în Țara Românească și în Moldova. În secolul al XVII-lea, peste munți, numai Bălgradul a fost un centru cultural, datorită faptului că acolo a existat mitropolia românească întemeiată de Mihai Viteazul. Dar ar fi o greșeală să se creadă că voievozii n-au sprijinit limba românească.

P.P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 231—256, a spus cel dintîi că limba românească literară veche se explică prin aristocrație, că limba românească a devenit limbă literară prin opera aristocrației. Dar acest cercetător credea că limba românească a devenit limbă scrisă (oficială și de alt fel) în secolul al XVI-lea, tocmai pentru că atunci boierimea a luat puterea din mîinile voievodului dinastic, care, avînd la îndemînă o cancelarie, sprijinea limba slavă ca limbă oficială și culturală. Am discutat și mai înainte (V, cap. V, § 9) teoria lui P.P. P a n a i t e s c u despre cele două epoci pe care le desparte, după dînsul, secolul al XVI-lea și am arătat erorile sale: nu se poate spune că boierii au luat puterea din mîinile voievodului tocmai în acest secol, căci ei au condus țara și mai înainte și după aceea, împreună cu voievodul, care a fost la fel de puternic și înainte și după acest secol. Deosebirea dintre cele două epoci este alta: în prima epocă conduce țara o dinastie, în a doua, domnia o au familiile boierești. În ambele epoci a existat o

[1] Vom vedea mai jos, VIII, cap. III, § 7, cum s-a ajuns la această greșeală.

boierime care s-a manifestat economic, politic, cultural, împreună cu clerul și cu voievodul, iar apariția limbii române ca limbă literară în secolul al XV-lea, ca și existența ei în secolul al XVI-lea și următoarele, trebuie explicată tot prin acești factori. Am văzut, dealtfel, că dialectul literar rotacizant se explică atît prin voievodul din Maramureș și boierimea din jurul lui, cît și prin clerul maramureșean, și că el a existat în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Apariția limbii literare în celelalte regiuni de peste munți se explică, de asemenea, atît prin aristocrația, cît și prin clerul de acolo. Iar apariția limbii literare în Țara Românească și Moldova, fapt care se produce abia în secolul al XVI-lea, se explică tot prin boieri și cler. Totuși ar fi greșit să se spună ca P.P. Panaitescu, că limba română literară este opera boierilor, că boierimea a introdus limba română ca limbă literară dincoace de munți. Este adevărat că româna apare aici ca limbă literară întîi în scrisori ale boierilor și în acte particulare; și este adevărat că, în secolul al XVI-lea, limba cancelariei voievodului este tot slava bisericească. Dar aceasta nu înseamnă că limba românească nu găsea la voievozi nici un sprijin. Desigur că slava bisericească era folosită ca limbă oficială, în secolul al XVI-lea, datorită numai tradiției. Dar atunci cînd această tradiție a fost slăbită suficient, atunci cînd cancelaria slavă nu mai găsea destui cunoscători ai limbii slave bisericești, voievozii au renunțat la limba slavă, introducînd limba română în cancelarie, dînd deci limbii românești religioase și caracterul de limbă oficială a statului (în Țara Românească sub Mihai Viteazul, în Moldova, ceva mai tîrziu). P.P. Panaitescu invocă faptul că boierii au scris cele dintîi cronici în română, ca să dovedească că lor li se datorește limba literară românească veche. Nu vom putea tăgădui că boierii sînt autorii primelor cronici în românește. Dar faptul nu trebuie intrepretat chiar în sensul în care voia P.P. Panaitescu. Este evident că șefii statelor numai rareori au făcut literatură. Este evident că, în epoca feudală, cînd nu aveau accesul la cultură decît membrii dinastiilor și boierii, numai aceștia trebuiau să ajungă la crearea unei literaturi laice, originale, pe lîngă cea de traduceri de texte religioase, a clericilor. După faza în care limba literară română a existat numai ca limbă religioasă trebuia să urmeze faza în care ea a existat și ca limbă de corespondență, oficială și de cultură în general. Iar, în această fază, ca și în cea dintîi, limba română a avut nu numai sprijinul boierilor și al clerului, dar și pe cel al voievodului. Forma munteană și moldoveană a limbii literare vechi s-a născut nu printr-o simplă transcriere a graiului de clasă vorbit de boierii munteni și moldoveni (vezi mai sus, VI, cap. V, § 1). Limba literară nu este un lucru atît de ușor de realizat. Pentru a transforma un grai numai vorbit în limbă scrisă este nevoie de oameni competenți, care să se ocupe cu aceasta, care să rezolve diferitele probleme de ortografie etc. Boierimea și clerul nu aveau oricînd timp și pregătire pentru asta, dar erau singurele categorii sociale care o puteau face. Iar ceea ce a dat avînt limbii române ca limbă scrisă, în aceste regiuni, a fost cunoașterea textelor rotacizante.

§ 2. Afirmațiile făcute mai sus despre limba literară veche, în special despre originile ei și despre situația ei față de graiurile populare, nu sînt împărtășite de toți cercetătorii. Cei mai mulți dintre lingviști își imaginează că, în epoca veche, anume pînă în secolul al XVII-lea — după unii chiar și mai tîrziu —, limba scrisă românească nu se deosebea de graiul poporului

decît prin fapte de sintaxă și de vocabular (o sintaxă mai complicată, cu imitații după limbi străine, un lexic mai bogat, provenit prin împrumut sau calcuri lingvistice). Ei cred că graiul scris coincidea, din punct de vedere fonetic și morfotic, în întregime cu graiul popular.[1] Teoria aceasta este însă falsă : dialectele populare decoromâne erau destul de deosebite unele de altele în secolul al XVI-lea și al XVII-lea, — o arată toate fenomenele fonetice, morfotice și sintactice discutate pînă aici de noi —, pe cînd limba literară veche este cu mult mai unitară și seamănă mai ales cu dialectul popular maramureșean. Cum am mai spus-o, limba scrisă era identică cu limba populară numai în Maramureșul de nord și numai în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Noi am dovedit aici mai sus (VI, cap. V, § 1—3) că, în alte regiuni, în special în Moldova și Țara Românească, boierimea avea alt grai decît poporul chiar în primele secole de după întemeierea țărilor ; cu atît mai mult, în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, limba literară din fiecare provincie se deosebea de limba populară. Chiar acolo unde labialele s-au păstrat intacte, existau multe deosebiri între limba literară și cea populară. Acest lucru este ușor de înțeles de cine admite cronologia schimbărilor fonetice și morfotice ale dialectelor dacoromâne propusă de noi în *Probl. cap.* și în prezenta lucrare. Cum boierii și clerul au fost, cel puțin la început, singurii care au scris, se pune problema dacă nu cumva atunci cînd ei au început să scrie românește n-au recurs chiar la dialectul social vorbit de ei. Acest lucru este foarte firesc. Cine studiază originea vechii limbi literare românești trebuie să se întrebe dacă nu cumva, în Țara Românească și Moldova, limba literară își are originea în graiul aristrocrației din aceste țări. Noi am văzut mai sus *(loc. cit.)* că, datorită unor cauze deosebite, aristocrația din ambele țări avea labialele intacte, atunci cînd ele erau urmate de *i* și *į*. Faptul că mai tîrziu limba literară din ambele țări prezintă, ca dealtfel întreaga limbă literară românească, labialele intacte poate constitui o probă că la baza limbii literare vechi din aceste țări stă graiul cu labialele intacte al aristocrației. Totuși o întrebare se pune : trebuie să admitem că limba literară din Țara Românească și Moldova își are originea numai în graiul aristocrației ? Nu s-ar putea admite că labialele intacte ale limbii literare se explică prin tradiția textelor rotacizante,

---

[1] Printre cercetătorii care s-au ocupat cu originile limbii literare române au fost unii care au susținut că ea își are originea în faza mai veche a limbii populare dacoromânești, cînd încă nu se născuseră deosebirile actuale dintre dialectele ardelenesc, moldovenesc, muntenesc, cu alte cuvinte, că limba literară românească a căpătat caracterele ei specifice într-o vreme în care diferențierea dialectală a dacoromânei nu exista în măsura în care există azi (primul e G. Pascu, *Arhiva*, XVI, 1905, p. 548—549, articolul *Limba comună și dicționarul nostru).* După acești cercetători, limba literară de astăzi seamănă cu graiurile muntene pentru că singur dialectul muntean a păstrat, între toate dialectele dacoromâne, stadiul mai vechi al întregului dialect dacoromân, celelalte abătîndu-se în secolul al XVII-lea de la acest stadiu mai arhaic, păstrat de limba literară. Cercetătorii care susțineau aceasta se întemeiau în special pe palatalizarea labialelor, a cărei apariție o puneau mai tîrziu, prin secolul al XVII-lea. De aceea, într-o oarecare măsură, această concepție despre originea limbii literare române o reprezintă și acei lingviști români (în primul rînd Rosetti și Byck; pentru Rosetti, vezi mai sus, § 1, nota 1), care admit că limba românească scrisă în secolul al XVI-lea se identifica cu dialectul popular. Pentru toți cercetătorii pomeniți, și cu atît mai mult pentru Iorgu Iordan, care admite această identitate și pentru secolele următoare pînă în al XIX-lea, palatalizarea labialelor s-a produs, ca și pentru G. Pascu, abia în secolul al XVII-lea. Cum vom vedea mai jos (§ 4, nota), această teză este reluată de cercetători ca Onu și Coteanu. Acestor cercetători ca și altora, le vine greu să creadă că în epoca veche există o adevărată limbă literară supra dialectală.

cele mai vechi texte românești ? Noi constatăm că și în Ardeal, unde totuși palatalizarea labialelor s-a produs și unde nu era o aristocrație de limbă românească, ci numai un cler care se recruta mereu din popor, limba literară veche prezintă labialele intacte. Nu cumva dar totul se explică prin influența textelor rotacizante ?

§ 3. Limba textelor rotacizante, ca primă formă a limbii literare românești, a exercitat o influență covîrșitoare asupra limbii literare românești din epoca veche care i-a succedat, și, prin aceasta, asupra întregii limbi literare românești. Nu fără dreptate cercetători ca N. I o r g a, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București, 1904, p. 192 — 193, și *Istoria literaturii românești*, I, București, 1925, p. 192 — 193, apoi G. I b r ă i l e a n u, în cursul de *Istoria literaturii române moderne, Epoca Conachi* pe care l-a ținut în 1909 — 1910 la Universitatea din Iași au susținut că limba literară românească s-a fixat în bună parte prin aceste texte rotacizante, că începuturile actualei limbi literare românești, și în special ale limbii vechi, stau în limba textelor rotacizante. Textele rotacizante au început să circule și în celelalte părți ale teritoriului dacoromân, în special în Ardeal, și să fie copiate. Este drept, pînă astăzi nu s-a dovedit în mod neîndoios că textele copiate sau tipărite în restul țării ar fi copii de pe cele rotacizante sau ar deriva din astfel de copii. S-a crezut multă vreme că *Apostolul*, tipărit de Coresi la Brașov în 1564, avea la bază un text rotacizant. Dar Șt. P a ș c a, *Probleme în legătură cu începuturile scrisului românesc, Versiunile românești din secolul al XVI-lea ale Apostolului*, în *Cercetări de lingvistică*, II, 1957, p. 47 — 65, și N. K o r l ă t e a n u, *În jurul unei controverse filologice (Raporturile dintre „Codicele Voronețean" și „Lucrul apostolesc" al lui Coresi)*, în *SCL* XI, 3(= *Omagiu lui Al. Graur*), 1960, p. 443 — 457, au susținut că versiunea *Apostolului* lui Coresi nu este o copie îmbunătățită după *Cod. vor.*, ci opera unui alt traducător, că traducătorul *Cod. vor.* a folosit o versiune slavă răsăriteană, iar Coresi o versiune slavă de sud și că asemănările dintre cele două texte se datoresc nu dependenței unui text de celălalt, ci servilismului traducerii. Dar acești cercetători au dovedit că s-a folosit și o versiune slavă de sud sau o traducere după o asemenea versiune; alături de aceasta s-a putut folosi și un text de filiație rotacizantă. Și chiar dacă *Apostolul* n-ar avea la bază un text rotacizant, aceasta nu înseamnă că textele rotacizante n-au jucat un rol în formarea limbii literare din Ardeal și Muntenia. Rezultatele muncii celor doi cercetători privesc — și încă cu rezervele făcute de noi — numai versiunile *Apostolului*, nu și versiunile celorlalte cărți bisericești din secolul al XVI-lea. Alte texte copiate sau tipărite la Brașov sînt, probabil, copii de pe texte rotacizante. După cît rezultă din articolul lui G. M i h ă i l ă, *Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul (1559 — 1560)*, din *Studii de limbă literară și filologie*, II, București, 1972, p. 301 — 345, în special p. 324 — 327, versiunea românească a *Apostolului* slavo-român copiat în anii 1559—1560 de popa Bratul de la biserica din Șcheii Brașovului, prezintă deosebiri mari față de textul coresian, dar asemănări cu cel al *Cod. vor.*, ceea ce mă determină să cred că are la bază, direct sau indirect, un text rotacizant. Se pare că și *Psaltirea* tipărită la 1577 are la bază versiunea *Psaltirilor* rotacizante. Și, după cum se poate cunoaște pe baza limbii, chiar *Evanghelia* tipărită de Coresi pare a avea la bază un text rotacizant, astăzi pierdut. Tex-

tele despre care am spus însă că reprezintă copii făcute de nerotacizanţi ca popa Bratul şi diaconul Coresi n-au păstrat intactă limba textelor rotacizante. Copiştii sau tipograful au făcut o serie de modificări, care sînt o adaptare la graiul muntean, ce era vorbit şi în Ardealul de sud (regiunea Sibiu-Braşov). Densusianu, *Histoire*, II, p. 6—7, şi cursul litografiat, ţinut la Universitatea din Bucureşti, *Limba română în secolul al XVII-lea*, p. 17, dar mai ales elevii săi, P.V. Haneş, *Dezvoltarea limbii române literare*, ed. I, p. 52—54, 134 — 135, şi ed. a II-a, p. 45 — 46 şi 127 — 128, Al. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme*, Paris, 1924, p. 12—13, I. Bianu *Texte de limbă din secolul al XVI-lea*, IV: *Lucrul apostolesc*, p. III, VII şi X, N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, I, p. 63, şi alţii cred că limba lui Coresi, constituie începuturile limbii literare româneşti de azi, mai ales că ea s-a bucurat de răspîndire prin tipar; şi chiar dacă Densusianu şi Rosetti recunosc că şi factori mai tîrzii, politici şi culturali, au contribuit la fixarea limbii coresiene sau muntene ca limbă literară, ei socotesc că textele rotacizante au căzut în desuetudine prin acţiunea lui Coresi şi consideră deci pe Coresi fondatorul limbii literare de azi. Lucrul nu se poate admite; mai întîi, cum am văzut mai înainte, nu Coresi a înlăturat limba literară rotacizantă, ci faptul că aceasta nu mai avea suport în graiul popular, precum şi faptul că centrele culturale ale românilor s-au mutat dincoace de munţi; şi, în al doilea rînd, Coresi mai mult a imitat decît a schimbat limba textelor rotacizante. E chiar posibil ca diaconul muntean să nu fi avut la îndemînă texte rotacizante, ci texte deja adaptate în parte la dialectul ardelean sau la cel muntean de preoţi ardeleni, aşa că chiar această parţială adaptare a limbii rotacizante la limba munteană nu s-ar datori lui. Putem bănui că textele rotacizante au circulat şi mai înainte de jumătatea a doua a secolului al XVI-lea în teritoriile dacoromâneşti nerotacizante. Lucrul rezultă dealtfel clar din faptul că limba scrisorii lui Neacşu din Cîmpulung către braşoveni, din 1521, nu se deosebeşte în fond prin nimic de aceea a lui Coresi şi prezintă o puternică influenţă a textelor rotacizante; astfel scrisoarea lui Neacşu cuprinde formele *io* „unde" (vezi *Probl. cap.*, 115 — 116) şi *corabii* (*ibid.*, p. 208), forme care, probabil, nu se mai întîlneau atunci în graiul popular din Ţara Românească (vezi mai sus, V, cap. IV, § 1). Pînă la apariţia lucrării mele *Probl. cap.*, această puternică influenţă a limbii textelor rotacizante asupra limbii scrisorii lui Neacşu şi asupra limbii lui Coresi a fost scăpată din vedere de către cercetători, deoarece nu se avea în vedere decît principial, nu şi de fapt, ideea că şi în secolul al XVI-lea dacoromâna avea dialecte (pe atunci nu se cunoşteau mai de aproape particularităţile acestor dialecte în evoluţia lor). Lipsa punctului de vedere geografic în problemele limbii secolului al XVI-lea împiedica să se vadă că acele fapte aveau şi ele, ca fapte populare, o existenţă dialectală şi că deci, în scrisul lui Coresi se găseau nu numai fapte caracteristice dialectului muntean, dar şi fapte caracteristice altui dialect. În *Probl. cap.*, p. 94 — 96, şi în articolul *Elemente maramureşene în limba tipăriturilor lui Coresi*, publicat în *SCŞ*, Filiala Iaşi a Academiei R.P.R., Seria Filologie, 1959, nr. 1, p. 19 — 31, am arătat că graiul lui Coresi nu este o simplă expresie a graiului muntenesc, ci cuprinde şi o serie de elemente maramureşene, adică o serie de elemente de limbă împrumutate din textele rotacizante. Ceea ce fusese pînă atunci o intuiţie a cercetătorilor, în special a lui N. Iorga, era acum probat. Fapte care sînt de obicei caracteristice

textelor rotacizante și care cîteodată se întîlnesc azi numai în regiunea crișană-maramureșeană, apar și în textele lui Coresi, dar nu cu excluderea altora, ca în textele rotacizante, ci în alternanță cu altele, care, mai tîrziu, vor caracteriza singure limba literară din Muntenia, și care și azi se găsesc acolo în graiul popular. Astfel, de pildă, e cazul cu *județ* „judecată", care reproduce pe *ğudeț* din textele rotacizante, dar care în textele coresiene este înlocuit cîteodată cu *judecată*; astfel, de pildă, e cazul cu *acmu* „acum", *io* „unde", care sînt împrumutate de-a dreptul din textele rotacizante, dar care la Coresi sînt înlocuite cîteodată cu *acum* și *unde*. Cercetătorii de pînă azi nu se întrebau dacă aceste cuvinte nu erau răspîndite numai în unul din dialectele dacoromâne din secolul al XVI-lea. Întrucît ei le constatau și în textele tipărite de Coresi le considerau chiar ca generale în dacoromână, ceea ce este imposibil de admis. În loc de o grupare a acestor fapte pe regiuni, cercetătorii procedau la o grupare pe epoci, considerînd pe unele, — și în general pe cele caracteristice textelor rotacizante —, drept mai vechi, mai arhaice, iar pe cele caracteristice numai lui Coresi drept mai recente. Coresi apărea astfel ca un om care a întrebuințat în scris forme mai noi, mai evoluate. Această concepție nu este justă decît în parte: numai unele din faptele lingvistice muntene ridicate la rangul de fapte literare de către Coresi sînt, într-adevăr, mai noi decît celelalte. Dar aceasta nu înseamnă că faptele mai vechi nu puteau coexista, în dialecte deosebite, cu cele mai noi. Pe de altă parte, în cazuri ca *acmu* și *acum*, *io* și *unde*, variația s-a produs chiar în latina populară, iar în română cele două fapte cu sens identic au coexistat în dialecte deosebite întotdeauna, fără ca unul din ele să fie mai arhaic decît celălalt. Iar faptul că, deja înainte de Coresi, limba uzuală scrisă de boierii și orășenii munteni este întocmai ca a sa și că prezintă elemente caracteristice textelor rotacizante ne arată că diaconul muntean n-a avut rolul care i s-a acordat în ce privește crearea limbii literare românești și că el a găsit la boierii munteni și la clericii munteni și la cei din Ardealul de sud limba pe care o întrebuința. Dar acest fapt ne arată clar că influența textelor rotacizante asupra boierilor munteni s-a produs înainte de 1521. Putem admite că chiar labialele intacte ale variantei muntenești a limbii literare se explică și prin această influență a textelor rotacizante, sau, mai exact, că în această privință atît aristocrația munteană, cît și textele rotacizante trebuiau să ducă la întrebuințarea labialelor în limba scrisă din Țara Românească. Influența textelor rotacizante s-a exercitat, desigur, așa cum a admis N. Sulică, în *Athenaeum*, 1939, articolul *Preoții de la biserica Sf. Nicolae din Brașov ca precursori ai lui Coresi*, în special p. 253 — 258, prin intermediul preoților români din Șcheii Brașovului, care aveau legături cu sașii și cu boierii munteni. Și, poate, această influență urcă la sfîrșitul secolului al XV-lea. Această puternică influență a limbii textelor rotacizante asupra limbii scrise în Muntenia înainte de Coresi și în epoca lui Coresi este o dovadă că primele texte românești au fost scrise în graiul rotcizant (maramureșean) și că ele au servit de model și românilor din Ardealul de sud și din Țara Românească (lucrul l-am spus deja în *Probl. cap.*, p. 96). Ea ne arată clar că nu în al doilea sfert al secolului al XVI-lea s-au tradus cărțile religioase în dialectul rotacizant maramureșean, cum cred Densusianu și Rosetti, ci înainte de 1521. Dar aceasta ne obligă să nu mai punem în legătură cu luteranismul cele mai vechi traduceri de cărți religioase în româ-

nește, cum au făcut aceiași cercetători, ci ori cu husitismul (deci prima jumătate a secolului al XV-lea), ori cu școala de preoți, din secolul al XV-lea, de la mănăstirea Peri. Luteranismul explică însă răspîndirea traducerilor făcute de maramureșeni în celelalte regiuni de peste munți, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, și mai ales copierea lor fără textul slav, în alternare cu care apăreau, precum și tipărirea lor de către Coresi. Deci trebuie să admitem că primele texte românești mai întinse, fie și slavo-române, s-au scris în sudul Ardealului și în Țara Românească sub influența textelor rotacizante, în secolul al XV-lea, cel mai tîrziu la începutul secolului al XVI-lea, deci înainte de influența luterană.

§ 4. Această puternică influență a limbii textelor rotacizante asupra limbii textelor muntene și, cum am spus mai înainte, asupra întregii limbi literare românești în epoca veche, nu trebuie să ne facă să credem că n-au existat și diferențieri dialectale ale limbii scrise de la o regiune la alta. Acei care își imaginează că chiar Coresi a fixat limba literară românească admit sau subînțeleg prin aceasta că limba literară românească în epoca veche era unitară, că ea era limba lui Coresi. Cei mai mulți și-au dat însă seama că lucrul nu stă așa, că existau mai multe dialecte literare, situate regional. Și atunci s-a admis că dialectul lui Coresi și al scriitorilor munteni posteriori era limba literară, iar celelalte dialecte, inclusiv cel mai vechi — mai vechi și decît Coresi —, dialectul rotacizant, erau formele dialectale, neliterare, ale limbii noastre de atunci. Totuși unii cercetători, dîndu-și seama că limba textelor lui Coresi n-a putut fi, în vremea ei, decît tot un dialect — scris — alături de celelalte, au susținut că limba diaconului a devenit limba literară a românilor în secolul al XVII-lea. Reluînd părerea unor cercetători ca G a s t e r, *Chrestomatie română*, I, *Introducere*, și A. P h i l i p p i d e, *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași, 1888, care totuși nu-și dădeau seama de existența unor diferențe între graiul scris și cel popular în secolul al XVI-lea, am susținut în *Probl. cap.* (în special p. 66 — 137) — și am rămas pînă astăzi la aceste idei — că limba literară veche, nu era perfect unitară, că ea avea diferențieri dialectale,[1] că nu se poate vorbi pentru epoca feudală — chiar și pentru secolul al XVII-lea — de o normă a limbii scrise unică pe tot teritoriul dacoromânesc, normă către care ar fi tins scriitorii din toate regiunile, că, dimpotrivă, am avut și unele norme deosebite ale limbii scrise de la o regiune la alta, și am dedus din aceasta că au existat pe teritoriul dacoromân mai multe dialecte literare. Cu alte cuvinte, am susținut, în lucrarea pomenită, că, în acea epocă, nu exista la scriitori o conștiință lingvistică unică și identică pe tot teritoriul dacoromânesc, că dimpotrivă existau mai multe conștiințe lingvistice, deosebite, dar nu radical, de la o regiune la alta. N-am insistat acolo suficient asupra faptului că mă deosebeam de cercetători ca H a s d e u, D e n s u s i a n u și R o s e t t i nu prin aceea că am admis existența mai multor dialecte scrise[2], ci prin faptul că nu consideram, ca ei, numai pe unul din aceste dialecte, și anume pe cel muntean, drept limbă literară, reducîndu-le

[1] Această părere se întîlnește foarte pe scurt expusă și la T i k t i n, *Manual de ortografie română*, Iași, 1889, p. 12—13.

[2] Numai cercetători ca I b r ă i l e a n u, H a n e ș, B i a n u și C a r t o j a n și-au imaginat că limba literară era aceeași pe tot teritoriul dacoromânesc în epoca veche și numai acestora trebuia să li se obiecteze că n-au văzut tradițiile regionale ale limbii literare vechi.

pe celelalte la simple graiuri populare ce pătrund în limba literară din neștiință de carte, deci din necunoașterea limbii literare de către scriitori, sau dintr-o concepție greșită a lor despre limba literară. Dealtfel așa este și firesc într-o epocă feudală : să existe nu o limbă literară unică, aceeași peste tot teritoriul unei limbi, ci o limbă literară diferențiată regional, tot așa după cum avem o fragmentare din punct de vedere economic și politic. Variația regională a limbii literare române este chiar mai mare ca în Apus, întrucît la noi existau mai multe state. Acest lucru trebuia să ducă numaidecît la o diferențiere a limbii scrise pe țări. Și celelalte limbi literare europene care s-au născut în epoca feudală și-au început existența prin mai multe dialecte literare. Româna n-ar fi putut să facă excepție. Adepții teoriei care susține că româna a fost perfect unitară de la început și că de la început a existat un uz literar, bun, și unul dialectal, rău, socotesc valabil și pentru epoca feudală ceea ce este valabil numai pentru epoca capitalistă și socialistă. Întrucît regimul feudal la români a durat pînă la 1859 — 1864, româna a avut pînă atunci mai multe dialecte literare. Aceste dialecte literare există din secolul al XV-lea sau al XVI-lea pînă în secolul al XIX-lea, cînd se ajunge la o limbă literară unitară, aproximativ cea de azi.

Cei care nu admit existența dialectelor literare pleacă în fond de la ideea, nemărturisită sau neexprimată clar de ei, că în epoca veche nu exista o conștiință a limbii scrise deosebită de la un stat la altul, ci numai conștiința unei limbi scrise unice, a cărei puternică unitate o simțeau toți intelectualii din epoca veche, cum o simțim și noi astăzi, cînd citim textele românești vechi. Dar conștiința acestui sistem lingvistic unitar pentru toată dacoromânimea se combina la intelectualii de atunci cu conștiința unor deosebiri regionale (de la un stat la altul) în cadrul sistemului limbii scrise.

În lucrarea mea pomenită am distins următoarele dialecte literare românești în epoca veche : 1. dialectul rotacizant ; 2. dialectul din Ardealul propriu-zis de la nord de Mureș ; 3. dialectul muntenesc, scris și în Ardealul de sud ; 4. dialectul moldovenesc și 5. dialectul bănățean, scris în Banat și în regiunea Hațegului și a Orăștiei. Plecam așadar de la dialectele populare pe care le distinsesem, folosind cercetările anterioare. Mă abăteam de la clasificarea făcută de R o s e t t i pentru secolul al XVI-lea, care, după cum am văzut la I, cap. III, § 5, distingea (de exemplu, *Istoria limbii române*, VI, 1946, p. 265, ed. 1968, p. 478), „un grup dialectal alcătuit din Moldova (inclusiv Bucovina și Basarabia), nordul Ardealului și Maramureșul", și altul „alcătuit din Țara Românească și sudul Ardealului" (după autor, „Banatul ocupă un loc aparte ; el prezintă particularități fonetice care îl alătură cînd primului grup, cînd celui de al doilea"). Cînd Rosetti a făcut această clasificare, a pornit de la concepția mai veche despre numărul dialectelor dacoromâne populare, conform căreia trebuie să distingem un dialect moldovenesc (la care se cuprindeau și cele ardelene, maramureșene și chiar crișene), unul muntenesc și unul bănățean. Noi am distins și un dialect crișan-maramureșean, care altădată era rotacizant, precum și dialectul ardelean, de la nord de linia Alba Iulia—Miercurea Ciucului. Mi se părea firesc să se admită că și limba literară avea aceleași dialecte ca și limba populară. Astăzi trebuie să fac o ușoară rectificare celor susținute atunci : dialectul literar moldovenesc nu se poate separa net de dialectul literar ardelean și de cel literar bănățean,

decît prin fapte de vocabular; din punct de vedere al fonetismelor, morfomelor și chiar al sintaxei, toate aceste dialecte alcătuiesc o unitate. Prin aceasta nu trecem însă pe poziția lui R o s e t t i, căci dialectul rotacizant nu poate fi încadrat în dialectul literar ardelenesc-moldovenesc pe care îl putem numi n o r d i c, în opoziție cu cel muntenesc, pe care îl putem numi s u d i c. Dialectul literar rotacizant, care, dealtfel, este mai vechi decît celelalte două și care chiar precede pe cel ce l-am numit nordic, nu poate fi identificat cu acesta din urmă, — deși pentru Crișana și Maramureș, el va constitui faza mai veche a lui —, tocmai din cauza numeroaselor schimbări pe care le-a suferit limba scrisă, în această regiune, în secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, sub influența limbii populare de acolo. Dialectul literar rotacizant e o altă realitate, și ca timp și ca material, și trebuie distins de celelalte dialecte literare.

Trebuie să spun însă că situația dialectelor literare, pe care am descris-o aici, nu este valabilă pentru toată perioada de existență a limbii vechi. Ea este valabilă numai pentru secolele al XVI-lea și al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. De pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, se produce o mare uniformizare din punct de vedere fonetic, în favoarea dialectului muntean, deși în Moldova continuă formele specific moldovene. Dacă ținem seamă de acest din urmă fapt, ar trebui chiar să distingem un dialect s u d i c și v e s t i c, care se scria în Oltenia, Muntenia și peste munți, și un dialect m o l d o v e n e s c. Situația aceasta este însă valabilă mai ales pentru epoca de după 1780 sau 1800. Pînă pe la 1800, cărțile religioase din Moldova urmează, din punct de vedere fonetic, pe cele din Țara Românească[1]. Totuși limba scrisă în diferitele regiuni ale teritoriului dacoromânesc, limba manuscriselor, este și după 1750 destul de deosebită de la o regiune la alta, așa încît trebuie să se distingă mai departe dialecte literare. Aceste dialecte literare sînt însă reflexul dialectelor românești populare, pe care le-am distins mai sus. Firește, nu vom mai avea acum un dialect literar ardelean, distinct de cel crișan-maramureșean, căci particularitățile dialectului popular crișan-maramureșean nu pătrund în limba literară.

Cum se face dar că dialectele literare nu reflectă de la început dialectele populare decît parțial? Cum se face că, pînă în secolul al XVIII-lea, numai graiul popular muntean își are graiul său literar propriu, pe cînd dialectele bănățean, ardelean, crișan-maramureșean și moldovean au o formă scrisă comună? Lucrul nu este greu de explicat. Această formă a limbii literare, formă comună celor trei dialecte dacoromâne, este în fond vechiul dialect literar rotacizant cu unele schimbări, printre care și desrotacizarea. Această formă a limbii literare seamănă deci foarte bine cu graiul popular din Ardeal, Crișana și Maramureș din secolul al XVI-lea, și mai ales din secolul al XVII-lea și următoarele, dar se deosebește mult de graiul popular din Banat și din Moldova. În Banat ea s-a introdus, pentru că acolo nu se mai putea crea o altă limbă literară decît cea existentă, mai ales că dialectul era acum destul de deosebit de limba aceasta, scrisă în alte părți ale teritoriului dacoromân

---

[1] Vezi G. I v ă n e s c u, *Teorii eronate despre limba literară românească* în *Iașul literar* 1956, nr. 10, p. 97 (articolul întreg, p. 86—104), și, mai amplu, Ion G h e ț i e, *Contribuții la problema unificării limbii române literare, Momentul 1750*, *LR*, XX, 1971, nr. 2, p. 115—124, și *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 377—430.

(prefăcuse pe *te, ti, de, di* în *će, ći, de, di* etc.). Faptul că organizația socială a românilor era atunci cea feudală nu putea duce la o diferențiere radicală a limbii literare românești, mai ales că această limbă literară avea o origine unică : limba scrisă în Maramureș. În Moldova, această limbă literară era deja folosită de boieri și de cler, căci boierii moldoveni vorbeau vechiul grai maramureșean cu unele modificări în sensul apropierii de graiul moldovenesc popular, precum era desrotacizarea. Dealtfel faptul că dialectul moldovenesc popular era prea deosebit de limba literară (el avea de exemplu labialele alterate) împiedica adoptarea graiului popular de acolo ca limbă scrisă.

Dialectele literare nu puteau fi expresia totală a dialectelor populare, atît pentru că acestea din urmă erau destul de deosebite unul de altul — s-ar fi ajuns în acest caz la o limbă scrisă prea diferențiată pe regiuni —, cît și pentru că, în unele regiuni, aristocrația avea alt grai decît poporul. Ele sînt întîi de toate expresia aristocrației și a clerului și au fost prelucrate de aristocrația și clerul Maramureșului și Moldovei, care avea același grai, și de aristocrația Olteniei și Munteniei, care s-a întîmplat să vorbească tot cu labialele intacte. Le-a prelucrat și clerul din Ardealul propriu-zis, — desigur, chiar înainte de a le prelucra aristocrația din Țara Românească și Moldova —, căci, deși acest cler nu avea o aristocrație română alături de el, simțea nevoia unor texte religioase în românește, iar în secolul al XVI-lea, el va suferi influența luterană și calvină. Ioan Sigismund Zapolia a ordonat preoților români din Ardeal să țină slujba în românește. Acest fapt ne arată că limba scrisă în Ardeal trebuia să aibă o oarecare unitate, că ea nu putea fi prea deosebită de la o regiune la alta, căci ea era limba bisericii române din Ardeal. Acest fapt ne mai arată că, cel puțin de la mijlocul secolului al XIV-lea, regiunea cea mai importantă de prelucrare literară a limbii române nu mai era Maramureșul, ci Ardealul propriu-zis. Clerul bănățean, care nici el nu avea alături o aristocrație română, trebuia să accepte, dintre cele două dialecte, pe cel care semăna mai bine cu dialectul bănățean și a trebuit deci să se inspire mai mult din textele nordice.

§ 5. Cel dintîi dialect literar nerotacizant, care s-a născut, desigur, sub influența textelor rotacizante, este cel din Ardealul de la nord de linia Alba Iulia—Miercurea Ciucului. Desigur, înainte de a ajunge în mîinile preoților de la biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, textele rotacizante au intrat în mîinile preoților sau călugărilor din Ardealul de la nord de Alba Iulia și Miercurea Ciucului. Cînd unii dintre acești preoți sau călugări copiau un text rotacizant, ei introduceau particularitățile lor nerotacizante. Se știe că toți cei trei copiști (A, B și C) ai *Psaltirii Șcheiene* întrebuințează și forme nerotacizante, iar copistul C are mai ales forme nerotacizante. Dacă, poate, la copiștii A și B, ele se explică prin aceea că chiar modelul copiat le va fi avut, copistul C era, desigur, nerotacizant (vezi C a n d r e a, *Ps. Sch.*, I, p. XXVIII—XLIV). Texte care prezintă și forme nerotacizante, alături de cele rotacizante, avem și în *Codex Sturdzanus,* care a fost scris în parte pe la 1600 de popa Grigore din Măhaci, pe Mureș, în județul Alba, în parte mai înainte de altcineva. Graiul popular pe care îl reprezintă ele este fie cel din Ardealul de la nord de Mureș, — cîteodată și de la sud de Mureș —, fie cel din Crișana (vezi cele spuse de mine în *Probl. cap.*, p. 104—107). Tot în regiunea aceasta s-au scris în secolul al XVI-lea și texte nerotacizante,

cum sînt *Codicele Todorescu* și *Codicele Marțian* (vezi *op. cit.*, p. 108—109, unde am exprimat o părere deosebită de aceea a lui N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București, 1914, p. 86—89), precum și alte manuscrise din același secol (vezi *Probl. cap.*, p. 107—108), apoi scrisori.

Graiul tuturor acestor texte nerotacizante, scrise în Ardealul de la nord de Mureș și din Crișana desrotacizată sau cel puțin de oameni care erau originari de acolo, nu este unitar. El prezintă o serie de fenomene care apar la ardelenii nerotacizanți și astăzi *(mîine, pîine)*, cîteodată chiar fapte care nu mai apar astăzi dialectal și care ne par foarte curioase. Acestea din urmă constau în epenteza unui *i̯* între *á, é, ú* și *n, r*: *căraire, cîntaire, maire, cureire, minuine.* Fenomenul se găsește și în *Evangheliarul* descoperit de I. Bogdan la Sankt Petersburg (vezi mai sus VI, cap. V, § 12) și pe care cercetările recente îl consideră tipărit la Sibiu între 1551 și 1553. Faptele fonetice în discuție, despre care unii au afirmat că s-ar explica prin niște străini, în special sași, se pot explica și ca petrecute în unele graiuri ardelene într-o epocă cu mult mai veche. Dacă ele nu se găsesc astăzi în dialectele ardelene, găsim în schimb ceva analog în graiul moților: *mă dei̯c* „mă duc" și *fei̯ga* „fuga". Abstracție făcînd însă de asemenea fapte curioase, dialectul literar respectiv se caracterizează prin *ǧ* în cuvinte ca *ǧudec, aǧut* etc., prin *šѣde* sau *šade*, *žѣle* sau *žale, šadă, služască* etc.; unele texte (rotacizante sau nu) au *šade, žale*, altele (de asemenea rotacizante sau nu) au *šѣde, žѣde.* În veacul al XVII-lea însă dialectul literar ardelean va avea exclusiv *šѣde, žѣle* etc., sau *šѧde, žѧle* etc., iar nu *šade, žale* etc. Cele mai multe din particularitățile textelor rotacizante rămîn în uz, tot așa *mîi̯ne, pîi̯ne*, din textele nerotacizante din Ardeal, ale secolului al XVI-lea, dar în alternanță cu *mîne, pîne* (vezi *Probl. cap.*, p. 110—115). Pronumele de reverență era *dumneata, dumnealui, dumnealor, domniei tale, domniei sale, domnitale, domniilor voastre, domnilor voastre*, dar și *dumitale, dumisale, dumilor sale*, cu *m* în loc de *mn*, și cu *sale* în loc de *lui* la formele de genitiv și dativ (vezi *Probl. cap.*, p. 110 și 116). Este evident că forma cu *m* se explică printr-o falsă regresiune a lui *mń*, la o boierime care vorbea cu labialele intacte și venea în contact cu poporul palatalizant, sau la niște scribi care au crezut că ei trebuie să vorbească corect și în acest caz. Fenomenul poate fi vechi, de dinainte de 1359, căci el se găsește și în Moldova. Probabil, textele la care ne referim prezentau formele *țărî(le), țărî(i)*, în care *i* precedat de *r* (sau, poate, *rr*) se schimbase în *î*, căci aceste forme nu caracterizau textele rotacizante, dar se găsesc astăzi dialectal în Maramureș și în vestul Ardealului și sînt, poate, originare din Ardealul propriu-zis, de unde s-au extins și în Maramureș. Unele din textele scrise în Ardealul propriu-zis de la nord de linia Alba Iulia—Miercurea Ciucului (vezi *Probl. cap.*, p. 124), anume *Cuvînt pentru curăție* și *Paleia* (ambele, manuscrise de la începutul secolului al XVII-lea, publicate de Gaster, *Chrestomatie*, I) au o conjuncție care lipsește textelor rotacizante: *căci că* „pentru că". Relevam, *loc. cit.*, că ea se găsește la Varlaam, dar scăpam din vedere că ea apare deja la Coresi.[1]

[1] Vezi de exemplu *Carte cu învățătură*, 1581, ed. Pușcariu și Procopovici, p. 98, r. 8 sus: *căce că* „căci". Coresi întrebuințează și *căce* „căci", *ibid.*, r. 5 de jos, precum și *că* „căci". Aceasta l-a dus și la întrebuințarea lui *căce că* cu sensul de *că* completiv: p. 99, r. 7 de sus.

Se poate oare pretinde că ea a fost întrebuințată întîi de diaconul muntean ? Aș crede că nu, aș crede că el a găsit-o în texte ardelene propriu-zise, și că și-a însușit-o de acolo. E deci probabil că în graiului Coresi s-a făcut resimțită nu numai influența textelor rotacizante, dar și cea a textelor din Ardealul propriu-zis. Forma aceasta pare a fi o contaminație cultă (adică a călugărilor și preoților din Ardeal), nu populară, între *că* din textele rotacizante și *căci* din graiul lor.

§ 6. Dialectul literar muntean, scris și în Ardealul de sud, mai exact în regiunea Sibiu și Brașov, se caracteriza prin epenteza lui *i̯* între *î'* și *n* + *e*, *i* (*cîi̯ne, mîi̯ne, pîi̯ne*), velarizarea lui *e* precedat de labială în cuvinte ca *băšică, cămaše*, velarizarea lui *e̯* din diftongul *e̯a* precedat de *š* și *ž*, chiar cînd în silaba următoare avem *e, i* sau un sunet muiat (*šade, šapte* etc., *žale, služaste* etc.; fenomenul se găsește și în *aša*), *ž* în loc de *ǵ*, în cuvinte ca *jur, ajut* etc. Aceste fapte se impun chiar de la început și se mențin mereu în graiul literar muntean. În alte privințe, faptele dialectului popular muntean, fapte care, desigur, existau și în graiul boierilor munteni, nu pătrund decît rar în textele lui Coresi și la Moxa și se găsesc în mod obișnuit abia la scriitorii de pe la 1620 încoace: *acum, di(ua), drept, dreptate, unde, curînd* (nu *curundu*) etc. Pronumele de reverență este *domniiata, dumnealui, domnietale, dumnielui, domniele voastre*, niciodată cu *m* în loc de *mn* și cu *sa, sale* la formele de genitiv și dativ (vezi *Probl. cap.*, p. 115—117). Demonstrativele *ăst(a), ăl(a)*, care există în graiul popular, desigur din epoca latinei populare, nu s-au putut impune în limba literară, în fața formelor din textele maramureșene, *acest(a), acel(a)* (vezi *ibid.*, p. 303—320). Pînă pe la 1720 încă se întrebuința o serie de forme maramureșene, crișene sau ardelene, care după aceea au căzut în desuetudine, ca *dirept, direaptă*, „drept", „dreaptă", *dirept ce* „pentru ce", *pietri(le), țării, țărîlor, nice (o)dinioară* „niciodată", *a cură* „a curge, a alerga" (*ibid.*, p. 119). N-au căzut însă în desuetudine niciodată demonstrativele *acest(a)* și *acel(a)*. Încă erau întrebuințate perfectele simple cu accentul pe temă ca *zis, pus* (ele nu mai existau, desigur, în graiul popular muntean pe vremea lui Coresi, care le înlocuia, din cînd în cînd, cu formele muntene, ce aveau accentul pe terminație), imperfectele în *-ii̯am, ii̯ai* etc. ale verbelor de conjugarea a IV-a etc., întrebuințarea imperativului negativ alcătuit cu *-re, -reț* etc. Toate acestea se găsesc, de exemplu, la stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Rumânești* (vezi ediția îngrijită de N. Cartojan și Dan Simonescu), care totuși nu știe să întrebuințeze bine imperativul în *-re* (astfel la p. 16, găsim: *pentru mine slujește-o pînă direptele fac; iar de nu direptele voiu face, împotriva mea tu o întoarcere*, adică imperativul în *-re*, în fraza afirmativă, ceea ce în textele rotacizante este imposibil[1]). Tot scriitorii munteni de după 1620 au lăsat la o parte o serie de fapte caracteristice textelor rotacizante, care se mai găseau încă la Coresi și Moxa: formele ca *mene, mente*, imperfectele în *-a* de pers. I-a sing., ca *eu era* (Coresi, *Carte cu învățătură*, 1581, 34/7). Fenomenul are loc cam în același timp, dealtfel, și în Ardeal și este probabil

[1] În textele rotacizante se întîlnește, dealtfel, numai persoana a doua plural, în *-reți*. Trebuie văzut de ce nu se întîlnește și persoana a doua singular, în *-re*. Nu era oare ocazia să apară ? Sau fusese înlocuită cu forma de azi ?

că se explică prin caracterul laic al celor care scriau : aceştia se abăteau mai uşor de la tradiţia creată de textele religioase rotacizante[1].

§ 7. Dialectul literar moldovenesc s-a născut, probabil, pe la jumătatea secolului al XVI-lea. Ne îndeamnă să credem aceasta faptul că, în documentele slave din Moldova, scrise în prima jumătate a secolului, particularităţile de grafie ale cuvintelor româneşti sînt altele decît cele pe care le întîlnim în textele româneşti scrise după 1550 în Moldova. Astfel, precum am arătat în *Probl. cap.*, p. 259—262, în Moldova avem grafii ca *Şarpe*, *Radeşani*, *Leucuşani*, *Crъjani*, *Măgdăşanii* etc., deci exact ca în Ţara Românească, cu *-şa-* în loc de *-şѣ-*, aşa cum se scria după 1550 în Moldova. De asemenea, pînă pe la 1550, documentele slavo-române din Moldova prezintă *j* în loc de *ğ* (în orice împrejurare, nu numai înainte de *o-* şi *u-*; mai exact : în Moldova nu se întrebuinţa pînă pe la 1550, semnul џ, ci numai semnul ж, (deşi џ apare cîteodată în documente), de exemplu *Jurju* în loc de *Giurgiu* „Gheorghe". Aceste norme grafice, care nu acoperă pronunţiile populare moldoveneşti, ce erau atunci ca şi astăzi : *Şărpi*, *Rădeşăni*, *Leucuşăni*, *Giurgiu*, se explică totuşi nu prin influenţa Ţării Româneşti (deşi *ğ* înainte de *o* şi *u* devenise *ž* în Ţara Românească), căci atunci nu se poate explica grafia *j* pentru *ğ* (în Ţara Românească se scrie deja de pe la 1415 cu *ğ*), ci prin influenţa ortografiei ruse ucrainene, care nu dispunea de *ğ* şi care avea, probabil, şi obiceiul de a scrie *ša*, *ža*, nu *şę*. Aşadar, abia de pe la 1550 s-a întrebuinţat în Moldova o scriere adaptată limbii române din această regiune. Şi s-ar putea crede că aceste norme grafice moldoveneşti nu s-au creat sub influenţa textelelor rotacizante. Căci în Moldova de nord, unde mai ales aveau boierii moşii, nu erau uzuale pronunţiile *Şărpi*, *Leucuşăni* etc., ci *Şerpe*, *Leucuşeni* etc., sau *Şęrpe*, cu *ę*, pentru notarea cărora se impunea ѣ. Totuşi, întrucît noile norme ortografice obişnuite în Moldova se găsesc şi în unele texte rotacizante din Maramureş, s-ar putea pretinde că ele nu sînt o creaţie a localnicilor, ci că au fost împrumutate din textele rotacizante. Nu se poate crede că, într-o vreme în care textele rotacizante erau de mult şi foarte bine cunoscute în alte regiuni, ele nu erau încă cunoscute în Moldova. Trebuie să admitem dar că schimbarea de norme ortografice în Moldova, pe la 1550, se explică prin faptul că atunci au fost cunoscute textele rotacizante în această ţară. Textele rotacizante au adus atît norma *şѣrpe*, *Leucuşѣni* etc. cît şi norma *ğ* pentru sunetul *ğ*.

Influenţa textelor rotacizante pe la 1550 în Moldova nu mai poate fi pusă la îndoială, cînd avem în vedere că, în această epocă, apar în Moldova texte rotacizante ca glosele (mai exact : notele de traducere) la *Sintagma* lui Matei Vlastaris, de pe un text slav al acestei *Sintagme*, text care se găsea pe la 1890 în Rusia (glosele au fost publicate de I. B o g d a n, *Conv. lit.*, XXIV, p. 727—752). Aceste note au fost scrise probabil pe la jumătatea secolului al XVI-lea (vezi *Probl. cap.*, p. 81—82) şi ele au fost urmate de scrisori rotacizante în Moldova de nord şi de texte, ca *Pravila* scrisă de ritorul Lucaci la Mănăstirea Putna, în 1581 (vezi I. R i z e s c u, *Pravila ritorului*

[1] D e n s u s i a n u , *Limba română în secolul al XVII-lea* (curs universitar litografiat), relevă că muntenismul *uşure* (derivat regresiv din *uşurel*, cum spune T i k t i n, *R.-D.W.*), apare la Radu Grecianu.

Lucaci (1581), București, 1971). *Notele de traducere* amintite, ca și *Pravila* din 1581 (pentru aceasta vezi R i z e s c u, p. 41 și 62), prezintă grafii specifice textelor rotacizante, ca ρρ pentru *r* intens. Această grafie apare în Moldova și în texte nerotacizante, ceea ce e o dovadă sigură că textele rotacizante au fost aici cunoscute. Am relevat deja în *Probl. cap.*, p. 270, nota 1, că într-un document scris în limba slavă bisericească, din 7062 (1554), decemvrie 21, apare ρρъчилѣни, nume de sat, azi Răciuleni, lîngă Baia (vezi C o s t ă c h e s c u, *Documentele moldovenești de la Bogdan Voevod*, p. 332, și locurile citate acolo ; pentru informații asupra satului vezi *ibid.*, p. 330). Este drept că nu dispunem de documentul original, ci de o copie, dar, desigur, copistul a păstrat ortografia cu ρρ a originalului. Prezența grafiei ρρ în unele texte moldovenești nu se datorește întîmplării : ρρ este modul de notare al lui *r* intens în *Ps. Hurmuzachi*. C a n d r e a, *Ps. sch.*, I, p. L—LVII, a susținut că *Ps. Hurmuzachi* nu este o copie, ci traducerea originală de pe un text slav. Argumentele pe care se întemeiază el nu sînt puternice : faptul că în textul român avem și unele cuvinte slave sau inițiale ale cuvintelor slave, care apoi au fost șterse, nu trebuie interpretat numaidecît în acest fel, căci existau atunci multe texte slavo-române, iar un copist neexercitat putea copia și ceva din textul slav. Chiar dacă nu admitem, după C a n d r e a, p. XCIII—XCVIV, că, *Psaltirea Hurmuzachi* a fost scrisă pe la 1500—1520, faptul că, în unele privințe ea are alte norme ortografice decît celelalte texte rotacizante ne arată că ea e mai nouă ca ortografie. Această ortografie ρρ pentru *r* intens se găsește și într-un alt text moldovenesc, anume *Psaltirea* copiată de Ioan de la Vaslui în 1710 (vezi G a s t e r, *Chrestomatie română*, I, p. 363, r. 12 de jos : ρρѣ „rea"), și chiar în predoslovia copistului, nu în textul copiat. Este dar evident că a existat în Moldova regula ortografică de a se scrie ρρ pentru *r* intens, exact ca în *Ps. Hurmuzachi*. Această tendință dovedește cunoașterea în Moldova nu a textelor rotacizante cele mai vechi, care notau pe *r* intens cu ⁀, ci a celor mai tîrzii, de tipul *Ps. Hurmuzachi*, cu ρρ. Dar se poate presupune și altceva : ρρ este din capul locului grafia din Moldova a lui *r* intens, care, în Maramureș, se nota cu ⁀.

De ce oare, în Moldova, textele rotacizante n-au fost cunoscute mai înainte de jumătatea secolului al XVI-lea ? Foarte probabil, faptul că lipsea în orașul Bistrița (Ardeal) o instituție religioasă ortodoxă, cum era biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, a întîrziat aducerea la cunoștința boierilor moldoveni și a clerului moldovean a textelor rotacizante.

§ 8. Pînă pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, dialectul scris în Moldova prezintă *ğ* în cuvinte ca *ğoc*, *ğudec* etc., *mîne*, *pîne*, *šѣpte* sau *šѧpte*, *služѣšte* sau *služѧšte*, *ašѣ* sau *ašѧ* și *cămѣšă*, adică ceea ce caracterizează și astăzi dialectul moldovean. Dar aceste particularități caracterizează și dialectul crișan-maramureșean, precum și pe cel din Ardealul de la nord de linia Alba Iulia — Miercurea Ciucului, dialect care, mai tîrziu, se va întinde și peste Crișana și Maramureș. În general, dialectul scris în Moldova prezintă cele mai multe din particularitățile dialectului rotacizant și crișan-ardelean. Avem astfel -*u* final (cel puțin în unele cazuri), *acmu*, *curund*, *direpl*, *direptate*, *ḑuă*, *ğudeț* „judecată" (nu *ğudecată*), *direpl* „pentru", *direpl ce* „pentru ce, pentru că ", *nice dănăoară* „niciodată" (cu desrotacizare), *simtu* „sînt", pluralul *pietri* în loc de *pietre* (cf. Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. Panai-

tescu, București, 1944, p. 79). Printre faptele gramaticale normale avem : *țării, țările* (ca și în dialectul literar din Ardealul de nord și ca și în cel din Muntenia, și faptul e din Ardealul de la nord de Mureș și din Maramureș), pronumele de reverență *dumneata, dumitale, dumnealui, dumisale, dumilorvoastre* și *dumilorsale*, cu *m* în loc de *mn* și *său, sa* la formele de genitiv și dativ (deci tot ca la nord de Mureș ; pronumele în discuție a fost adus în Moldova, desigur, de către boierii descălecători din Maramureș, la 1359, și de către emigranții ardeleni, căci numai peste munți, unde exista palatalizarea lui *m* sub forma *mń*, se putea produce o asemenea falsă regresiune, o asemenea formă hipercorectă), imperfectul indicativ al conj. a IV-a, în *-iịam, -iịaị* etc., lipsa articolului definit în expresii ca *în toate ḑile*, exact ca în textele rotacizante și ca astăzi în Maramureș și la macedoromâni etc. Pentru cele mai multe din faptele pomenite aici vezi *Probl. cap.*, p. 121—122. Firește, unele din particularitățile dialectului popular pătrund și ele în scris, unde găsim de exemplu și *ḑiuă*. În alte cazuri se poate spune că faptele populare moldovenești s-au impus de-a binelea. Astfel avem *ḑice, ștíe, credinței noastre, cumplit* „foarte rău", nu „sfîrșit", „perfect", *dînsul, sîntem*, perfectele simple tari ca *scrisei, venii* etc. Dar adesea avem și în aceste cazuri fapte specifice textelor rotacizante (care deci de obicei nu apar în Moldova), ca *ști* „știe", *ģice* „zice", *ei Gripinei* „[a] Agripinei", *i Ciolpăneasă* „[a] Ciolpăneasei", *cu nuși* „cu dînșii". Limba scrisă în Moldova, ca dealtfel și cea scrisă în Ardeal, Crișana și Maramureș, apare în general mai modernă decît cea a textelor rotacizante, totuși, foarte asemănătoare cu ea. La scriitorii moldoveni se simte însă și prezența unor fapte de limbă din textele central-ardelene și muntene, cum sînt conjuncția *căci că* „căci", care există de exemplu la Varlaam (vezi *Probl. cap.*, p. 124) și la M. Costin (*Letopisețul*, ed. Panaitescu, 1944, p. 76, r. 30—31). Un fapt interesant îl constituie apariția unor forme hipercorecte — „hiperliterarizate", ca să întrebuințăm o expresie creată de noi, sub influența lui Ibrăileanu,— și care se întîlnesc numai la scriitorii moldoveni : forme cu *e* și *i* în loc de *ă* și *î* : *grije, simtu, văḑindu, singe* (vezi de exemplu M. Costin, *op. cit.*, ed. Panaitescu, p. 80, 81, 82, 84, 86, 90). Ele se explică tot prin tradiția limbii scrise maramureșene, dar și prin tendința moldovenilor de a vorbi literar ; aceștia, știind că graiul popular din Moldova are *griji, sînt, văḑînd, sîngi* etc., prefăceau pe *-i* final neaccentuat în *e* și pe *î* medial accentuat în *i*. Mai interesante decît aceste literarizări sînt altele ca *mulțemită, lesîndu-l* (p. 14), *să-l vaḑe* (p. 107 r. 13)[1].

§ 9. Unii din scriitorii cei mai însemnați din Moldova, din secolul al XVII-lea și din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, se abat în unele privințe de la normele lingvistice arătate mai sus. Aceste abateri le-am discutat mai pe larg în *Probl. cap.*, p. 123—128. Am susținut , după alții, că una din aceste abateri este apariția lui *îị* în loc de *î* în *pîine, tătîine-său, rămâine* la Varlaam, *pîine* și *mîine* și la Dosoftei și D. Cantemir. În forme ca *pîine* nu vedeam niște elemente muntene, cum au crezut unii, ci niște elemente ardelene, căci ele se găsesc în textele din secolul al XVI-lea, din Ardealul de la nord

---

[1] Se vorbește în lingvistică și de h i p e r u r b a n i s m e. Termenul nu este potrivit decît pentru epocile cu viață orășenească intensă, și deci nu și pentru epoca feudală. În acea epocă limba către care se tinde nu e cea a orașelor, ci cea scrisă și vorbită de aristocrație și cler. Pentru acea epocă se poate vorbi deci numai de forme hipercorecte sau „hiperliterarizate".

de Mureş, şi chiar azi, în graiul popular de acolo, împreună cu *ğoc, ğudec*. Formele artificiale ca *rămîine, tătîine-său*, care nu există nicăieri în graiul popular, le credeam ieşite din aplicarea tendinţei spre corectitudine şi în cazurile în care dialectul de la nord de Mureş (şi din Moldova) are *rămîne, tătîne-său*. Astăzi mă întreb dacă nu e de dat altă explicaţie: *îi*, adică în chirilică ъı, este o normă ortografică specială, de origine rusă şi ucraineană, pentru a nota pe *î*. Aşa că n-am mai avea abateri de la limba scrisă în Moldova, ci numai nişte abateri de la normele ortografice caracteristice Moldovei. Cu toate acestea, limba lui Dosoftei şi D. Cantemir tot prezintă unele abateri de la normele limbii literare moldoveneşti. Probabil trebuie să admitem o influenţă munteană asupra lui Dosoftei (*puţ* şi *genuchiu*, din scrisul său, pentru care vezi *Probl. cap.*, p. 125—126, se pot datori unei influenţe a textelor rotacizante); dar la Dosoftei apar o serie de elemente macedoromâne, care dovedesc originea sa macedoromână, o serie de pronunţii populare macedoromâne şi moldoveneşti (*ţă, ţi* în loc de *ţe, ţi*), cuvinte populare din Moldova, neologisme de origine greacă şi latină şi foarte multe creaţii proprii (derivate). În privinţa neologismelor, el este un precursor al limbii moderne.

Limba lui D. Cantemir se caracterizează prin crearea multor cuvinte noi, prin multe împrumuturi de cuvinte şi prin abaterea conştientă de la regulile topicii, în parte, după limba latină şi după cea grecească, în parte personală. În afară de studiile mai vechi, asupra limbii acestui scriitor, citate în *Probl. cap.*, p. 127, să se vadă Al. R o s e t t i, *Observaţii asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în Istoria ieroglifică*, în *Academia R.P.R.*, *Buletinul ştiinţific*, 1951, nr. 1—2, p. 17—38, Emil P e t r o v i c i, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în *LR*. II, 1953, nr. 6, p. 5—16 (acesta susţine că, în *Hronic*, avea o limbă mai firească decît în *Divanul sau gîlceava înţeleptului cu lumea* şi că, în ce priveşte neologismele, D. Cantemir este un precursor al creatorilor limbii literare moderne, din secolul al XIX-lea, care vor relua independent de dînsul activitatea sa pe acest teren, complet uitată în secolul al XVIII-lea), Ştefan G i o s u, *Limba în opera lui Dimitrie Cantemir*, *Analele ştiinţifice ale Universităţii*, „Al. I. Cuza" Iaşi, seria III, t. IV, 1958, p. 109—182, şi *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, Bucureşti, 1973, precum şi Dragoş M o l d o v a n u, *Influenţe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui D. Cantemir: hiperbatul*, în *Studii de limbă literară şi filologie*, Bucureşti, 1969, p. 25—50.

§ 10. Dialectul literar bănăţean-ardelean de sud-vest este reprezentat în secolul al XVI-lea prin *Palia* de la Orăştie (1582) (am arătat mai sus, V, cap. II, § 5, că dialectul popular bănăţean se întinde şi în Ţara Haţegului şi regiunea Orăştiei); dialectul literar bănăţean are, ca şi celelalte dialecte literare, şi o bază populară locală. El s-a născut tot prin adaptarea locală, dar în foarte slabă măsură, a limbii textelor rotacizante sau ardelene. Acest fapt rezultă atît din caracterele generale ale limbii din *Palia* de la Orăştie, cît şi din particularităţi ortografice, ca ρρ pentru *r* intens, care nu există şi, desigur, n-a existat în Banat, Ţara Haţegului şi regiunea Orăştiei. În acest text avem *ğoc, ğur*, ca la rotacizanţi, ardeleni şi moldoveni, amestecul lui *ḑ* cu *z*, al lui *-îne* cu *îine* şi *şase, şapte*, ca la munteni; *acmu, curînd*, ca în textele nordice. Dintre particularităţile bănăţene ale textului vom pomeni păstrarea lui *ń*, care apare aproape regulat şi care e notat cu *ni*. Alte particularităţi bănăţene apar în *Palia* în mod excepţional sau nu apar deloc, deşi ele existau

în secolul al XVI-lea în graiul popular bănăţean. Astfel, pers. a III-a sing. şi plural a conjunctivului prezent de la conjugarea I-a, care în Banat se termină în *-ă*, nu se întîlneşte decît foarte rar în primele 15 capitole : numai *să lucră* (în Ardeal, *să lucre*) şi *să viadă* (în Ardeal, *să vieadze*) (vezi *Probl. cap.*, p. 119). Fiind aşa de puţine, putem conclude că nu este cazul să distingem un dialect literar bănăţean, că în general limba literară scrisă în secolul al XVI-lea în Banat, Haţeg şi la Orăştie este aproape identică cu cea din Ardealul de nord şi Crişana, din aceeaşi vreme.

§ 11. Am urmărit evoluţia dialectelor literare româneşti pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea. Schiţa evoluţiei lor, prezentată aici, care a fost expusă cu aproape tot atîtea fapte şi în *Probl. cap.*, p. 80—128, n-a găsit însă aprobarea unor cercetători. Dacă Al. R o s e t t i, care şi mai înainte admisese, fie şi cu şovăiri şi fără a întrebunţa expresia folosită de noi existenţa dialectelor literare, pare a admite integral teza noastră (vezi *SCL*, I, 1950, p. 104—106, şi *Despre unele probleme ale limbii literare*, Bucureşti, 1956, p. 26—27), alţi cercetători, plecînd de la ideea că dacoromâna prezintă o mare unitate pe întreg teritoriul pe care se vorbeşte şi că în cadrul dacoromânei nu există dialecte propriu-zise, ci numai subdialecte sau graiuri, tăgăduiesc existenţa dialectelor literare în epoca veche. Această idee apare întîi la L. O n u, *Steaua*, 1955, nr. 6, p. 119—120, care admite unitatea (se pare, totala unitate) a limbii literare româneşti, înainte de secolul al XIX-lea. El nu înţelege că unitatea limbii literare româneşti o poate admite şi cel care distinge mai multe dialecte literare, că chiar dialectele unei limbi, — ceea ce acest cercetător înţelege prin dialecte, anume nişte forme foarte deosebite una de alta ale graiului popular —, prezintă o mare asemănare unele cu altele, apar deci şi ca o unitate. De aceea el crede util să dovedească unitatea limbii noastre populare şi literare invocînd faptul că au existat relaţii între Moldova şi Muntenia, fapt care nu poate dovedi nimic împotriva existenţei dialectelor literare, cînd acestea au existat chiar în cadrul unor state feudale unitare, ca Franţa medievală. În dorinţa lui de a dovedi unitatea limbii literare româneşti în epoca veche, O n u ajunge pînă acolo încît tăgăduieşte chiar existenţa deosebirilor dialectale ale graiului popular, admise de toată lumea, ca aceea dintre *ǧoc* (*ẑoc*) şi *žoc*, invocînd faptul că ele sînt faze diverse ale aceleiaşi evoluţii fonetice, ca şi cum o parte din deosebirile fonetice dialectale n-ar fi tocmai de această natură. Am văzut dealtfel mai sus (VI, cap. V, § 11) că Onu vorbeşte, greşit, chiar în cazul limbii populare, de o limbă comună a poporului. Aşadar deosebirea dintre mine şi Onu nu e numai una de terminologie, — de ceea ce înţelegem prin *dialect* —, dar şi de concepţie[1].

Concepţiei susţinute de mine despre existenţa dialectelor literare în evul mediu românesc, i-a consacrat un articol special J. B y c k în *Gazeta literară* din 31 mai 1956 (p. 2), deşi autorul nu pronunţă deloc numele meu, ci numai pe acelea ale unor cercetători vechi, ca G a s t e r şi L a m b r i o r. Am combătut punctul său de vedere în *Iaşul literar*, 1956, nr. 10, p. 87—92, în cadrul articolului *Teorii eronate cu privire la limba literară românească* (arti-

[1] O n u mai face greşeala de a-mi atribui ideea că n-aş fi admis existenţa unei limbi literare la români pînă în secolul al XIX-lea, crezînd că eu, întocmai ca şi Iorgu I o r d a n, nu vorbesc de limba literară decît acolo unde admit o limbă literară perfect unitară.

colul întreg, p. 86—104). Aici vom reproduce o parte din cele spuse acolo. Byck admite existența dialectelor literare, dar nu în cadrul limbii române vechi, ci în acela al altor limbi din epoca medievală, ca franceza veche și germana veche. După dînsul (col. 2), existența dialectelor literare din Grecia veche sau din Franța și Germania medievală „este rezultatul unor curente, al unor tendințe de ridicare la o treaptă superioară a fiecărui dialect". Autorul crede că nu putem atribui „această calitate diverselor graiuri pe care le aflăm în textele noastre vechi, mai înainte ca printre cei care scriau să-și fi făcut loc conștiința unei limbi literare" : „Libertatea de a scrie cum vorbești nu îndreptățește calificarea de „dialect literar". Dialectul literar este, în mic, ceea ce în mare este limba literară. El se caracterizează printr-o voință fermă, printr-un efort comun de a găsi norme și de a li se supune acestora. În el se oglindește, de o parte, tendința de diversificare față de celelalte dialecte, de alta, tendința de unificare înăuntrul dialectului însuși".

Sînt convins că, dacă s-ar studia statistic deosebirile dintre dialectele literare vechi grecești sau dintre dialectele literare ale francezei din evul mediu, nu s-ar găsi între aceste dialecte literare mai multe deosebiri decît între realitățile pe care le-am numit dialectele literare românești. Byck face greșeala de a-și imagina limba literară românească din secolul al XVI-lea ca identică pretutindenea cu graiul popular, greșeală pe care am combătut-o mai sus (VI, cap. VI § 1—4), și ignorează mărturii ca aceea a lui D. Cantemir din *Descriptio Moldaviae* (vezi *Probl. cap.* p. 99—102), din care rezultă că opoziția normelor dialectului moldovenesc literar față de graiul literar muntean era vie la începutul secolului al XVIII-lea. Pentru D. Cantemir, nu dialectul muntenesc, ci cel moldovenesc era norma de limbă literară, pe care el ar fi dorit s-o urmeze nu numai moldovenii, ci toți românii ; Cantemir chiar afirma, contrazicîndu-se, că muntenii urmează limba moldovenească în scris. Principele moldovean pleca de la faptul, evident și pentru dînsul, că limbile literare sînt unitare și nu putea ajunge la ideea că limba română literară se prezenta sub forma unor dialecte literare. Așadar, ceea ce Byck socoate, în același articol, col. 2—3, drept rezistențe față de limba literară de caracter muntean sînt de fapt tradiții de limbă literară diverse, din secolul al XVI-lea pînă într-al XVIII-lea chiar al XIX-lea. Eu am exagerat, desigur, în *Probl. cap.*, admițînd, oricînd și în toate domeniile limbii (fonetisme, morfome, lexic), existența a patru dialecte literare românești pînă în secolul al XVIII-lea, cînd de fapt existau numai două bine și complet conturate, iar celelalte aproape numai lexical. Dar existența acestor două dialecte literare, iar, din punct de vedere lexical, și a dialectelor bănățean și ardelean, nu se poate tăgădui.

Byck acordă un rol extraordinar faptului că textele coresiene au fost tipărite. El crede că acest fapt le-a impus în secolul al XVII-lea ca model de limbă literară a tuturor dacoromânilor. El mai crede, desigur, că aceste texte sînt scrise în dialectul muntean și că deci dialectul muntean a devenit atunci și în secolul al XVIII-lea limba literară a românilor, deși într-un pasaj necitat de noi admite că și celelalte graiuri (noi am zice : dialecte) dacoromâne au dat cîte ceva limbii literare. Rolul tipăriturilor lui Coresi este discutat de Byck în articolul *Despre limba noastră literară* din *Gazeta literară* de la 10 mai 1956, (p. 2, col. 2). Byck afirmă acolo că, în tipăriturile lui Coresi,

„descoperim nu limba literară, — cum afirmă unii, — ci izvorul, faza primitivă a limbii literare de azi, cu aproape toate particularitățile care deosebesc limba literară de azi de ceea ce numim graiuri regionale. Prestigiul cărții tipărite a făcut ca dintre toate graiurile dacoromânești să se impună acela în care au apărut textele coresiene. Aceste texte, în număr destul de mare și de cuprins variat, au avut o largă circulație pe întreg domeniul dacoromânesc și s-au bucurat de exclusivitate — unele timp de mai bine de un secol". Cînd afirmă asemenea lucruri, Byck nu pleacă de la faptele lingvistice, de la curentele de limbă care există la început în limba literară românească și pe urmă se unesc în unul singur, ci de la un fapt exterior limbii : importanța tipăriturilor, căruia el ar trebui să-i găsească echivalente lingvistice : impunerea limbii coresiene pretutindeni pe teritoriul dacoromânesc în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, ceea ce el nu face. Byck a pierdut din vedere că greaca veche, franceza veche, germana veche etc. s-au constituit ca limbi literare fără ajutorul textelor tipărite, numai pe baza textelor manuscrise, și datorită unui grup de oameni : aristocrație, cler, intelectuali, de la o vreme și orășeni, care și-au însușit acestă limbă literară, deși chiar în același articol, p. 2, col. 3, cînd vrea să dovedească, împotriva lui Iorgu I o r d a n, că limba literară a apărut înainte de formarea națiunii române, invocă limbi literare formate fără texte tipărite, numai pe baza unei tradiții orale sau manuscrise. Cum am arătat mai sus (§ 3), existența limbii literare românești este legată de apariția primelor scrieri religioase, care erau manuscrise, și nu tipărituri ; și elementele lexicale maramureșene o caracterizează mereu pînă în secolul al XVIII-lea.

B y c k dă mare importanță unor afirmații făcute de unii traducători din secolul al XVII-lea, afirmații din care rezultă, după dînsul, că acești traducători tindeau spre o limbă unitară. Cea dintîi luată în considerație este celebra afirmație a lui Simion Ștefan din prefața la *Noul testament* din 1648 (vezi *Gazeta literară* din 24 mai 1956, p. 2, col. 1). Dar o examinare a limbii acestui text ne arată că el nu are nimic muntean, decît doar *pîine* alături de *pîne* și *z* pentru *ḑ*. Cu excepția acestor fapte, limba textului în discuție este cea folosită în secolul al XVI-lea în Ardealul central *(acum, curînd* etc. ; vezi *Probl., cap.*, p. 111—112), și ea va fi folosită și în secolul al XVII-lea, și în parte și după aceea, pînă pe la 1830. Că Simion Ștefan se va fi străduit spre o limbă unitară trebuie să credem. Dar aceste strădanii nu l-au dus, desigur, la graiul muntean, ci mai degrabă la graiul textelor ardelene de nord și moldovene. Mărturisirile mitropolitului trebuie dealtfel să se fi referit la graiul popular ardelean, care, și în vremea sa, trebuie să fi avut multe elemente maghiare; pe acestea, desigur, dînsul le-a părăsit în traducerea sa, pentru că nu le întîlnea în textele moldovene sau muntene.

În articolul de la 10 mai 1956, deja discutat aici, și în cel de la 2 august, 1956, B y c k invocă un alt pasaj, nerelevat pînă la dînsul, din *Pravila* manuscrisă tradusă de Eustratie Logofătul înainte de 1632 (vezi *Gazeta literară* din 10 mai, p. 2, col. 2—3). Deși Byck recunoaște acolo că înlocuirea particularităților regionale ale limbii literare s-a făcut treptat, el crede că „conștiința existenței unei limbi literare, ale cărei norme trebuie urmate, s-a manifestat de timpuriu", în secolul al XVII-lea, prin utilizarea de către moldoveni a expresiei „limba românească" pentru a denumi limba comună a „românilor din toate țările". Pasajul respectiv, din prefața lui Eustratie,

pomenită mai sus, sună astfel: „Dup-acea și eu ... m-am apucat de-am scos această cinstită carte de pre limba grecească pre această limbă care se chiamă acmu românească". Și în continuare, Byck spunea : „Oricine poate surprinde, ca și noi, în această calificare unul dintre cele mai de seamă momente din evoluția limbii noastre literare. Un moldovean deprins să vorbească și să scrie *moldovenește* înregistrează apariția unei noțiuni noi pentru vremea sa : limba *românească*, limba comună tuturor românilor" (sublinierile sînt ale autorului). Byck dă apoi , col. 2—3, o serie de citate, binevenite, din care rezultă că moldovenii culți din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea își numeau limba lor adesea : „limba moldovenească".

Cu toate acestea, interpretarea dată de autor acestor fapte este eronată. Eustratie scrie și acest text în dialectul literar moldovenesc, care este, după cum am spus, un amestec de elemente populare moldovene, în special de nord, și de elemente culte maramureșene. El n-a părăsit deci ceea ce alți moldoveni au numit limba moldovenească. Dacă, însă, la un moment dat, logofătul afirmă că a tradus în acea limbă căreia i se spunea atunci (cf. *acmu* „acum", adică în vremea autorului) *românească*, asta înseamnă pur și simplu că Eustratie și-a dat seama de unitatea lingvistică populară și cultă a tuturor românilor, chiar dacă aceștia vorbesc și scriu întrucîtva deosebit unii de alții. Nu la impunerea unei limbi literare unice de tip muntean — căci aceasta pare a gîndi Byck : muntenii își numeau doar limba lor *rumânească* —, ci la unitatea limbii literare românești, care exista, — cu toată diferențierea ei în mai multe dialecte literare, — se referea logofătul moldovean. Dealtfel, înșiși moldovenii se numesc popular și *români* (sau s-au numit astfel, căci *român(u̯)* „bărbat" este curent chiar azi la femeile moldovence), și și-au numit limba lor și *românească*. Eustratie Logofătul nu spune altceva decît că, în vremea lui, unii moldoveni au început să numească limba scrisă de ei și *românească*, așa cum o numeau muntenii și unii români de peste munți, desigur pentru că acest termen era singurul care se potrivea pentru limba scrisă sau populară din toate țările locuite de români.

Cînd așa-zisele „rezistențe" la limba scrisă în Țara Românească există pînă în secolul al XIX-lea, cînd Moldova și regiunile de peste munți se caracterizează printr-o serie de fapte care nu sînt părăsite de loc în provinciile respective și au alături și tradiții grafice (mold. și ard. *șѣde*, *jѣle*, etc., cu ѣ sau ѧ, alături de munt. *șade*, *jale*), nu este oare cazul să admitem și la noi existența unor dialecte literare, ca în Grecia veche și în Apusul medieval ? De ce oare să ne mai opunem unui asemenea punct de vedere, din moment ce tot admitem existența unor dialecte literare la începutul altor limbi literare ? Sau numai în cazul limbii române trebuie să presupunem o situație cu totul nouă și să admitem manifestarea unor rezistențe față de norma literară, chiar din capul locului, iar nu a unor tradiții de limbă scrisă, diverse de la o regiune la alta ? (Căci existența rezistențelor la o normă lingvistică nu se poate tăgădui aproape pentru nici o limbă literară ; e numai o chestie de epocă și de dozaj).

Teza dialectelor literare nu este acceptată nici în opera alcătuită de Al. R o s e t t i, B. C a z a c u și L. O n u (numele celui din urmă nu apare, la prima ediție, pe copertă), *Istoria limbii române literare*, I, București, 1960, ed. a doua revăzută și adăugită, București, 1971. Autorii apreciază (ed. întîia, p.

506—520, ediția a doua, p. 585—597) drept regionalisme faptele de limbă care se abat în secolele al XVI-lea—al XVIII-lea de la dialectul literar muntean; după ei (ediția întîia, p. 520, ediția a doua, p. 597), deosebirile lingvistice regionale din textele vechi românești „nu au... un caracter tranșant, nu constituie deosebiri esențiale și sînt puține la număr și nespecifice [în ediția a doua: periferice] în sistemul limbii". Şi dacă ei admit (ediția întîia, p. 21), că, în secolul al XIX-lea, „se accentuează procesul de definitivare a normelor unice ale limbii literare" (ediția a doua, p. 39 : „se accentuează procesul de unificare a normelor"), aceasta nu presupune, pentru ei, că au existat dialecte ale limbii literare, ei înțelegînd că au existat numai abateri de la norma unică încă slab fixată. Nouă însă ne apare evident că, în epoca veche, aveau curs, pe lîngă normele comune, ale limbii române literare de pretutindeni și niște norme ale limbii literare, deosebite de la o regiune la alta, pentru care motiv nu putem vorbi pentru acea epocă de fapte de limbă regionale în opoziție cu o limbă literară generală dacoromânească, inexistentă atunci. Că deosebirile dintre dialectele literare vechi nu se ridicau la un număr prea mare este adevărat ; dar aceasta nu înseamnă că nu trebuie să vorbim de dialecte literare.

Teza dialectelor literare nu este admisă nici de I. C o t e a n u, *Româna literară și problemele ei principale*, București, 1960, passim ; acest cercetător reia, ca și Onu și Byck, în fond, cele spuse de Giorge P a s c u (*Limba comună și dicționarul nostru*, *Arhiva*, XVI, 1905, p. 548—549), și de R o s e t t i (vezi mai sus, § 2, nota), și acordă de asemenea un rol important, în unificarea limbii literare, unor evenimente din epoca feudală, printre care și tipărirea unor texte religioase de către Coresi. Despre această concepție vezi cele spuse de noi în *Convorbiri literare*, 1972, nr. 2, p. 10, nr. 3, p. 10, și nr. 4, p. 11. Aici vom relua numai unele din observațiile făcute acolo. Motivul principal pentru care acest cercetător tăgăduiește că limba română literară ar fi avut dialecte literare îl constituie faptul că, după dînsul, pînă în secolul al XVII-lea, dacoromâna încă nu era diferențiată dialectal sau prezenta prea puține diferențe regionale. Admițînd (p. 32—33) că palatalizarea labialelor s-a realizat în Moldova în veacul al XVII-lea și că în același secol s-a realizat palatalizarea dentalelor în Banat, el conchide (p. 33) „că cel puțin două mari unități dialectale românești, dialectul moldovean și cel bănățean, se diferențiază mai puternic de limba comună după secolul al XVI-lea, în cursul secolului al XVII-lea și în special în cursul celui următor". Concepînd astfel lucrurile, Coteanu nu mai putea acorda textelor scrise în Maramureș, Crișana, Ardealul de nord și Moldova nici un rol în formarea limbii literare românești ; un asemenea rol au avut, după el, numai tipăriturile religioase ale lui Coresi și tipăriturile muntene din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea (vezi p. 47—48 și 91—92). Cercetătorul bucureștean nu uită că în Moldova se scria în epoca veche altfel decît în Țara Românească ; dar face greșeala de a crede (p. 36) că această „tradiție literară" (de fapt și lingvistică) începe cu Varlaam, cînd de fapt ea este cu mult mai veche și urcă în secolul al XVI-lea, chiar al XV-lea. El recunoaște (p. 36—37) că Varlaam și Dosoftei scriau altfel decît se scria în Țara Românească. Dar plecînd de la constatarea lui I b r ă i l e a n u că, în secolul al XVIII-lea, pătrund în limba scrisă din Moldova, ca și din restul teritoriului dacoromân, multe elemente populare, Coteanu se credea îndreptățit să afirme că abia acum se diversifică limba română literară scrisă. Întemeindu-

se (p. 37) pe faptul că, în secolul al XVIII-lea, exista conştiinţa necesităţii unei limbi literare unitare, manifestată prin aceea că „intelectualii români" de atunci „evită în scris particularităţile regionale, cînd pot şi cînd le cunosc", cercetătorul bucureştean conchidea: „e exagerat să numim dialecte literare deosebirile dintre modul cum se scria în Moldova şi modul cum se scria în Muntenia, căci ele nu sînt cu mult mai importante decît cele care apar chiar astăzi în operele belestristice". „Aşadar, limba română literară, în sens de limbă scrisă, nu a apucat să aibă dialecte literare, deşi tendinţele ei o duceau într-acolo".

A afirma că, în epoca veche, limba literară românească nu prezenta diferenţieri regionale cu mult mai numeroase (căci asta înseamnă în unul din citatele făcute mai sus, cuvîntul *important*) decît cele din limba literară de astăzi este a anula tot complicatul şi îndelungatul proces de unificare a limbii literare româneşti, proces care a început în secolul al XVIII-lea şi s-a încheiat pe la 1880. O problemă a unificării limbii literare a existat în Franţa medievală, în Italia medievală şi modernă, în Germania; dar ceva similar n-ar fi avut loc la români. Oricine se ocupă mai de aproape de dezvoltarea limbii literare din secolul al XIX-lea constată că unificarea limbii literare s-a propus şi încercat după 1830 de mai multe ori, că unificarea limbii literare româneşti era văzută în mod deosebit, după originea locală a scriitorului sau filologului care făcea propunerea, că ea s-a realizat după 1840, şi mai ales după 1859, pînă spre 1880, şi chiar după aceea. Toate aceste eforturi au fost necesare pentru că limba literară românească de pînă în secolul al XIX-lea a prezentat unele deosebiri de la o regiune la alta; deosebiri de norme lingvistice şi chiar ortografice, destul de numeroase, care, la lectura textelor vechi, sînt covîrşite de numărul faptelor comune tuturor dialectelor dacoromâne, cum e firesc în cazul dialectelor unei limbi, dar care, totalizate, se ridică la un număr impresionant. Coteanu, ca dealtfel şi Onu şi Byck, subestimează deosebirile din limba scrisă şi cea populară din epoca veche, existente de la o regiune la alta.

După aceste tribulaţii ale lingvisticii române în problema limbii literare vechi, lucrarea lui Ion Gheţie, *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, 1975, p. 43—87 şi 209—547 şi 623—629, revine la ideea dialectelor literare, înţelese aşa cum trebuie, ca forme regionale puţin deosebite una de alta ale limbii literare din perioada veche, iar nu ca nişte forme regionale foarte deosebite ale acestei faze a limbii literare române, şi întrebuinţează pentru a le denumi, expresia care ni se pare foarte potrivită; *variantele regionale ale limbii literare româneşti*. Opera sa este o refacere, pe baza unui material scos din texte, destul de bogat, a istoriei limbii române din epoca veche, schiţată de mine în *Probl. cap.*, după indicaţiile lui Ibrăileanu şi constatările mele proprii. Evident, nu putem fi de acord în toate chestiile de amănunt cu autorul, care aduce şi unele corectări justificate concepţiei mele; dar lucrarea lui, cu adevărat monumentală, constituie un însemnat pas înainte în studierea limbii literare româneşti din epoca veche (şi putem adăuga: şi din epoca nouă).

§ 12. Limba literară românească veche prezintă şi alte aspecte decît acelea examinate pînă acum, care se referă la caracterul ei mai mult sau mai puţin unitar. Trebuie să examinăm pe scurt şi aspectele îmbogăţirii ei cu

termeni noi și cu stiluri lingvistice noi, perfectarea ei continuă, ridicarea pe o treaptă din ce în ce mai înaltă în ce privește posibilitățile ei de expresie.

Întocmai ca și în prima ei fază, de pînă pe la 1550, limba literară românească de după 1550 pînă la 1850 a împrumutat unele elemente lexicale de cultură de la limbile de cultură vecine. Bineînțeles, ne referim numai la elementele specifice limbii literare românești și care n-au pătruns și în graiul poporului din acea vreme. Separarea lor de acestea din urmă nu este întotdeauna ușor de făcut, dar în genere ea se poate face. Împrumuturile lexicale cele mai numeroase din această epocă își au originea, cum e și firesc, în slava bisericească și literară. Dar, începînd din secolul al XVII-lea, se fac și împrumuturi din latină și greacă, și ele se vor înmulți în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Nu ne gîndim să dăm aici liste amănunțite ale elementelor împrumutate în această vreme.

Desigur, un număr de asemenea elemente, de origine slavă literară, a împrumutat Coresi ; dar, în lipsa unor studii mai amănunțite asupra limbii lui, nu putem spune care sînt neologismele introduse de el în limba literară. Se pare că, în secolul al XVII-lea, cel mai mare număr de elemente slave pur literare se găsește în Cazania lui Varlaam : *blagocestiv*, *boḑ* „zeu", *ciudesă* „minune", *isțelenie* „vindecare", *liubov* „iubire" etc. (vezi R o s e t t i, C a z a c u O n u, *Istoria limbii române literare*, I, ed. a II-a, p. 123). La Varlaam apare și forma fonetică mai apropiată de cea din limba slavă bisericească a cuvîntului *boier* : *boiarin* (vezi *ibid.* p. 122—123). Unele din aceste neologisme slave, ca *isțelenie* și *libov* — acesta, cu o mică modificare fonetică, aplicată de intelectualitatea vremii — apar și la Dosoftei (vezi *ibid.*, p. 147), (dar la Dosoftei avem și *liubov* și chiar *lubov* ; vezi *ibid.*, p. 150). Elemente neologice de origine greacă veche găsim la Simion Ștefan (*ibid.*, p. 111), de origine greacă veche și nouă la Dosoftei (*ibid.*, p. 148). Elemente neologice de origine latină, venite de-a dreptul din această limbă, găsim în textele ardelene : *testament* la Simion Ștefan, *testămînt* „testament" la Popa Ioan din Vinț, *testament* și *testamînt* la Dosoftei, la care apar și *cavză* „cauză", dar și *cauză* „vină", *comes* „conte", „voievod", *dux* „duce", *figură* (vezi *ibid.* p. 149) etc. Terminologia neologică de origine greacă și latină se mărește considerabil în epoca lui Constantin Brîncoveanu și a lui Dimitrie Cantemir. Mulți din termenii de origine turcă din textele literare din această perioadă și din secolul al XVIII-lea sînt, desigur, și ei caracteristici numai limbii literare. După 1700, se afirmă asupra limbii române literare și o influență rusească în Moldova și germană în țările de peste munți. Termenii de origine latină pătrund fie direct, din latina obișnuită atunci în Ungaria, Transilvania și Polonia, fie prin intermediul limbilor maghiară și polonă. În limba română se impune de pe atunci redarea prin *-ie* a terminației latinești *-io*, gen. *-ionis*, în cuvinte ca *coronație*, *orație* (vezi cele spuse de mine în *Îndrumări în cercetarea morfologică*, *LR*, IV, 1955, p. 34, și acum în *Studii de istoria limbii române literare, Secolul al XIX-lea*, vol. I, p. 41, unde se retipărește articolul meu). L. G á l d i, R. T o d o r a n, N. A. U r s u și Despina U r s u (vezi lucrarea acesteia, *Adaptarea adjectivelor neologice în limba română literară din perioada* 1760—1860 în *Studii de limbă literară și filologie*, București, 1969, p. 140—142, — articolul întreg la p. 131—154 — unde se citează literatura anterioară) au arătat că sufixul *-icesc* nu are o origine rusă, cum au crezut alți cercetători, ci este

rezultatul unei adaptări a sufixului grecesc -ικός și a celui latinesc -*icus*, combinat cu sufixul românesc -*esc*.

§ 13. Limba literară rotacizantă prezintă și cîțiva termeni culți, creați de traducători pentru a reda unii termeni filozofici ce apăreau în textul slav, iar în acesta, ca urmare a apariției lor în textul grecesc. Nu e cazul să facem aici o expunere fie și sumară a acestor fapte. Voi pomeni doar de *desfîrșit* „desăvîrșit", „perfect", care reda pe sl. *sŭvrŭšennyj* (gr. τέλεος)[1]. Dar texte mai tîrzii, din Ardealul propriu-zis, ca și cele coresiene, prezintă ca azi, *desăvîrșit*. Limba literară de pînă pe la mijlocul secolului al XVII-lea poseda și alți termeni culți, folosiți cîteodată pentru a reda noțiuni filozofice necesare teologiei, ca *fire* cu sensul de „substanță", „esență" (gr. οὐσία). Dar ei sînt relativ puțini. Abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cînd se traduc în românește lucrări de teologie și morală, se ajunge la o terminologie filozofică și științifică mai bogată. Dosoftei are un rol hotărîtor în îmbogățirea limbii cu termeni și aspecte expresive noi. El reformează în parte și terminologia religioasă, înlocuind de exemplu pe vechiul *fire* „substanță", „esență", cu *ființă*, rămas pînă astăzi cu acest sens în *Crezul (de aceiași ființă cu Tatăl)*. D. Cantemir îmbogățește și mai mult începuturile de terminologie filozofică din cărțile teologice, căutînd să dispună de o terminologie filozofică completă. Se creează în acest timp și o terminologie științifică, matematică și gramaticală. Aceste aspecte ale limbii noastre au rămas aproape în întregime nestudiate. Nu dispunem decît de lucrarea lui Jacques B y c k, *Vocabularul științific și tehnic în limba română în secolul al XVIII-lea, SCL*, V, 1954, nr. 1—2, p. 31—43. Terminologiei filozofice i-am consacrat eu o lucrare încă netipărită, intitulată : *Terminologia filozofică românească de pînă la 1830*.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, se plasează și începuturile poeziei culte românești. Opera poetică cea mai însemnată din această vreme o constituie *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei (Unev, 1673). E semnificativ faptul că numai cu puțin mai înainte se introdusese în limba literară românească cuvîntul polonez *viers, virs* „vers" și „operă în versuri" (Mardarie C o z i a n u l, *Lexicon*, p. 129—130, și *Pravila lui Vasile Lupu*, p. 249). Trebuie să spunem că, atunci cînd Dosoftei a întrebuințat în scrisul său o serie de pronunții populare, amintite mai sus (§ prec.), el n-a intenționat să creeze un stil popular, ci a urmărit o reformă a limbii literare, ceea ce e cu totul altceva. El a încercat însă un stil popularizant în poezie, dar anume în sensul că a luat ca model în ce privește metrele, poezia populară, deși pe de altă parte

---

[1] Vezi G. I v ă n e s c u, *Expresia ideilor „perfect" și „perfecție" în limba literară românească din epoca feudală*, în *Mitropolia Olteniei*, 1970, p. 823—829 (numerele 5—6 și 7—8 apărute sub titlul : *600 de ani de la întemeierea celei dintîi mitropolii în părțile oltene)*. Trebuie adăugat că terminologia juridică și cea administrativă, singurele care au pătruns în epoca feudală și în graiurile poporului, sînt mai vechi decît primele texte de legi redactate sau tipărite în românește. Cu privire la terminologia juridică din această epocă, vezi studiul lui Ștefan G i o s u, *Limba textelor juridice din secolul al XVII-lea*, în *AUI (Serie nouă), Secțiunea III (Științe sociale)*, a. *Istorie, filologie*, Tomul IX, Anul 1963, p. 101—151, care înregistrează, între altele, terminologia juridică din Pravila lui Matei Basarab și din cea a lui Vasile Lupu. Între termenii înregistrați de Giosu găsim unii cu un caracter aproape în întregime popular : *arătare* „dovadă", *fecior de suflet* „băiat înfiat", *fată de suflet* „fată înfiată", *pîră* „acțiune juridică", *pîrîș* „reclamant", *(cel) pîrît* „acuzat", *prepunere* „bănuială" etc. Alți termeni care par să fi fost creați de legiuitori și au rămas cumva culți : *carte de despărțală* sau *carte de lăsat* „act de divorț".

poezia sa a avut în aceeași privință ca model și poezia polonă (traducerea în versuri a *Psaltirii*, publicată de Jan Kochanowski, care i-a servit ca model, imita ea însăși metrele populare polone).

§ 14. Ortografia textelor rotacizante a devenit, cu puține modificări, ortografia tuturor textelor românești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Vom pomeni aici numai cîteva din modificările aduse. Au fost înlăturate semnele ρ și ρρ, care nu puteau să apară în restul teritoriului dacoromân, acolo neexistînd *r* intens; a fost înlăturat și ъ după consonantă, la sfîrșit de silabă, înainte de consonanta cu care începe silaba următoare; ъ și ѫ au rămas cele mai întrebuințate semne pentru a reda pe *ă* și *î*, iar ѣ și ꙗ au rămas cele mai întrebuințate pentru a reda pe *ęa*, *ę*, respectiv *ịa*. Aceste modificări au fost însușite și de Coresi, care a impus, se pare, prin tipăriturile sale litera ь ca semn obligatoriu, dar fără valoare fonetică, la sfîrșitul cuvintelor terminate în consonantă (eliminînd pe ъ în această împrejurare). Cărțile tipărite în prima jumătate a secolului al XVII-lea păstrează în general normele ortografice ale cărților lui Coresi.

Dosoftei este cel dintîi scriitor român care și-a pus problema creării unei ortografii chirilice adaptate limbii române. Pînă la dînsul, regulile ortografice ale chirilicii întrebuințate în țările române erau cele slave: se scria atît ъ cît și ѫ pentru vocalele *ă* și *î*, se întrebuințau grupurile ρъ, лъ atît pentru a nota pe *ăr*, *ăl* (sau *îr*, *îl*), cît și pentru a nota pe *ră*, *lă*, *rî*, *lî*, se întrebuința ѧ cu valoarea de *ĭa* și ę etc. Dosoftei a fixat valoarea *ă* pentru ъ și valoarea *î* pentru ѫ, a întrebuințat pe ѫr, ѫ*l* pentru *îr*, *îl* și pe *r*ъ, *l*ъ numai pentru *ră*, *lă*, a dat lui ѧ valoarea de ę etc. Primele două reguli ortografice au fost adoptate repede de toate tipăriturile românești. Probabil că generalizarea distincției între ъ și ѫ în tipărituri se explică și prin aceea că a fost adoptată de *Biblia* de la București (1688), care a impus-o imediat în Muntenia, Ardeal și Moldova. Manuscrisele au continuat vechiul uz al lui ъ și ѫ, pînă în epoca de tranziție de la alfabetul chirilic la cel latin, în secolul al XIX-lea. Dosoftei a lăsat intact uzul întrebuințării fără rost a lui ь la sfîrșitul cuvintelor terminate în consonantă, care va rămîne o particularitate a ortografiei textelor bisericești pînă în epoca de tranziție la alfabetul latin[1].

§ 15. Multă vreme nu s-a gîndit nimeni să tăgăduiască limbii textelor românești din secolul al XVI-lea și deci și limbii textelor originale, caracterul de limbă literară. Ca și lingviștii străini care au studiat istoria atîtor limbi literare, lingviștii români admiteau că o limbă literară începe cu primele texte scrise în acea limbă, dacă acestea au constituit începutul unei tradiții. Noi înșine ne-am situat, în expunerile de mai sus, pe această poziție: limba literară românească începe cu primele traduceri în limba română, deci, după părerea pe care am considerat-o și noi justă, în secolul al XV-lea. Cel dintîi s-a abătut de la acest punct de vedere Iorgu I o r d a n (vezi cele expuse mai sus, la VI, cap. V, § 11). Pe poziții apropiate se situează după aceea și Liviu O n u (vezi *ibid*). Ideea e reluată, dar în forme noi, mult deosebite, de J. B y c k,

---

[1] Este de remarcat că M. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1944, ediția P. P. Panaitescu, și N. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția I. Șt. Petre, București, 1942, scriu *a suppune(re)*, cu *pp*. Avem a face aici cu o ortografie latinizantă, explicabilă la niște atît de buni cunoscători ai limbii latine. În multe privințe, epoca 1650—1750 seamănă cu secolul al XIX-lea.

ale cărui păreri le vom discuta aici. După acest cercetător nu se poate vorbi de o limbă literară la un popor, decît în momentul în care limba scrisă, care e la origine un dialect, a devenit o normă lingvistică supradialectală, prin acceptarea ei ca limbă literară pe tot teritoriul acelui popor; dar, după părerea lui, limba literară românească a ajuns la această fază de dezvoltare în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Cum am văzut, cercetătorul amintit afirmă anume că limba literară românească a fost creată și impusă de tipăriturile lui Coresi, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, că prin urmare caracterul muntean al limbii noastre literare s-a fixat în secolele pomenite, datorită faptului că aceste tipărituri au fost citite mult în acea vreme și că textele a căror limbă se abate, atît înainte de secolul al XIX-lea cît și după aceea, de la normele lingvistice ale textelor de tip muntean, sînt scrise în dialect (graiul popular) sau prezintă un amestec de limbă literară și de dialect (graiul popular) și se explică fie prin necunoașterea limbii literare de către scriitor, fie prin tendința condamnabilă, a scriitorului, de a distruge unitatea limbii literare. Punctul de vedere despre care vorbim nu se întîlnește în articolul său *Vocabularul științific și tehnic în limba română în secolul al XVIII-lea*, publicat în *SCL*, V, 1954, nr. 1—2, p. 31—43, unde autorul admitea (p. 31) existența unei limbi literare românești și în secolul al XVI-lea, ci numai într-o serie de articole publicate în *Gazeta literară*, în anul 1956, și discutate de mine în articolul *Teorii eronate despre limba literară românească*, *Iașul literar*, 1956, nr. 10, p. 86—104 (expunerea de mai jos reproduce în parte cele spuse de mine acolo). Ideea că limba literară românească unitară s-a născut în secolul al XVII-lea, din graiul tipăriturilor lui Coresi, este o reluare a unei idei a lui Ov. Densusianu, și ea se regăsește și la Rosetti, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, p. 52 și 90, după care o limbă comună românească a existat numai începînd din secolul al XVII-lea. Byck încearcă să aducă noi argumente în sprijinul acestei idei, dar ele nu rezistă criticii. În articolul *Despre limba noastră literară*, *Gazeta literară* din 24 mai 1956, p. 2, col. 1, Byck afirmă: „Dacă a susține că limba noastră literară apare în secolul al XIX-lea [el se referă la teoria lui Iorgu Iordan din articolul citat la VI, cap. V, § 11] este o eroare, nu-i mai puțin greșită concepția potrivit căreia ea se ivește în secolul al XVI-lea [Byck are în vedere teoria lui Densusianu și Rosetti]. Nu se poate vorbi de existența limbii literare în momentul în care apar abia condițiile formării ei. Tipăriturile coresiene nu sînt scrise în limba literară; ele cuprind doar o parte din aspectele care încetul cu încetul au ajuns să se impună ca norme ale limbii literare". Am văzut mai sus, § 11, că Byck situează apariția limbii literare românești în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cînd textele coresiene ar constitui un model de limbă pentru toate teritoriile dacoromâne. Faptele discutate de noi mai sus: influența limbii textelor rotacizante asupra limbii scrise în toate țările române, apariția unei terminologii filozofice chiar cu primele traduceri, crearea unei ortografii odată cu primele traduceri, dovedesc că trebuie să vorbim de o limbă literară chiar din momentul primelor traduceri. Concepția lui Byck a fost reluată de unii lingviști români și străini, asupra părerilor cărora nu ne mai oprim. Ion Gheție a revenit și în acest caz la ideea justă că limba literară începe odată cu primele texte scrise (vezi opera sa, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 66—68).

CAPITOLUL V

DIALECTELE SUDDUNĂRENE ÎN SECOLELE AL XVI-LEA — AL XVIII-LEA

§ 1. După Th. C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 34, trecerea macedoromânilor de la păstorit la comerţ s-ar fi petrecut „încă din timpurile cele mai vechi". Autorul afirmă, şi desigur pe drept, că îndeletnicirea cu comerţul a fost prilejuită de faptul că macedoromânii se ocupau cu cărvănăritul. Ei transportau cu caravanele nu numai mărfurile altora, ci şi propriile lor produse (lapte şi fabricate de lînă). Din negustori ambulanţi, ei au devenit cu vremea negustori stabili. Trebuie să obiectăm acestor afirmaţii că macedoromânii au trebuit să fie negustori oricînd, căci păstorul este întotdeauna şi negustor, dacă el este un om liber, cum erau unii macedoromâni în evul feudal. O burghezie macedoromână a existat şi în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Ea emigra încă din secolul al XVII-lea în alte ţări, ca de exemplu în Polonia. În macedoromânii de acolo îşi are originea mitropolitul Dosoftei ; limba acestuia prezintă unele macedoromânisme, care nu se pot explica decît prin faptul că mitropolitul cunoaştea macedoromâna (vezi *Probl. cap.*, p. 126, şi aici, mai sus, cap. IV § 13). Deja înainte de secolul al XVI-lea, macedoromânii s-au aşezat în oraşele de pe teritoriul lor, existente de mai demult, unele chiar din antichitate, şi în care locuiau greci, albanezi sau bulgari. Existau şi oraşe locuite numai de macedoromâni. În veacul al XVII-lea a ajuns la o mare înflorire economică (comerţ şi meserii) oraşul macedoromân Gramostea, astăzi în Albania, care avea atunci 40.000 locuitori. Oraşul a fost distrus pe la 1769 de albanezii înfometaţi (vezi Constantin C. G i u r e s c u, *Istoria românilor*, III, Partea I, ed. a II-a, p. 418). Românii de acolo s-au aşezat mai ales în Iugoslavia (în Bitolia, Cruşova, Părleap, Tîrnova, Magarova, Nijopole, Velea, Cočani, Hrupiştea, Blaţa etc.) şi în regiunea Meglenului (în comuna Livă ; aceştia din urmă sînt păstori)(vezi C a p i d a n, *op. cit.*, p. 16). Toţi aceşti români poartă numele de grămusteni. În secolul al XVIII-lea s-a ridicat pe primul loc Moscopole, centrul economic şi cultural al macedoromânilor din Albania. Numele de moscopolean ajunsese pentru macedoromâni un termen de elită (cf. C a p i d a n, p. 18). Acest oraş a fost de asemenea distrus în 1774 de albanezi, ca şi alte oraşe vecine, printre care şi cel deja pomenit, Gramostea. În urma războiului dintre Turcia şi Rusia, în provinciile turceşti din Peninsula Balcanică a încetat orice siguranţă pentru viaţa publică. Ţinuturile cele mai expuse erau acelea ale macedoromânilor, căci cetele de albanezi înflămînziţi s-au răsculat împotriva tîrgurilor şi comunelor mai mari. Cum vom vedea mai jos, o parte din macedoromânii din Moscopole au emigrat peste hotare, alţii s-au răspîndit prin oraşele Albaniei, unde se găsesc pînă

astăzi. În Albania mai locuiesc şi alţi macedoromâni, care au continuat însă să ducă o viaţă păstorească „nomadă" : fărşeroţii. Numele lor este un derivat de la numele comunei Fraşări din Albania, de origine albaneză : *frashër* (< lat. *fraxinus*) „frasin". C a p i d a n spune (p. 18) despre macedoromânii din Albania : „Se pare că cu cîteva veacuri înainte, pe cînd aromânii nu se depărtaseră de la ocupaţiunea lor cu păstoritul, toţi, atît cei de la ţară cît şi cei de la oraşe, ţineau de tulpina de aromâni din care se trag fărşeroţii. Astăzi este o deosebire între unii şi alţii atît în viaţă cît şi în grai. Cei dintîi, ca elemente orăşenite, s-au amestecat cu aromânii din alte tulpini, deosebindu-se azi de fraţii lor fărşeroţi nu numai în viaţă, ci şi în grai." (Aceleaşi lucruri le spune Capidan şi la p. 197). Noi credem însă că grămustenii şi moscopolenii se deosebeau ca grai din capul locului de fărşeroţi (vezi mai sus, IV, cap. II, § 14).

Fireşte, la viaţa comercială au trecut nu numai unii din macedoromânii de nord — despre care am vorbit —, dar şi unii din macedoromânii de sud, anume atît dintre cei din Epir şi Tesalia, cît şi dintre cei de pe muntele Olimp. Mulţi macedoromâni din centrele Călarl'i, Siracu (de unde se trag sărăcăcianii, nişte păstori „nomazi" sau, mai exact : transhumanţi, care s-au grecizat) şi Aminciu, ca şi mulţi macedoromâni din satele Aspropotamós şi Zagori, după cum aflăm din cele spuse F.C.H.L. P o u q u e v i l l e, *Voyage dans la Grèce*, tome II-e, Paris, 1829, cap. XXXIX, p. 174 şi urm., începuseră încă de pe la 1760 să se răspîndească în principalele porturi mediteraneene, deschizînd case de comerţ în Napoli, Livorno, Genova, Sardinia, Cadix, Sicilia, Malta, Veneţia, Ancona şi Raguza (vezi C a p i d a n, p. 35). Macedoromânii din Olimp au emigrat ca negustori şi meseriaşi în oraşele din Macedonia şi mai ales în Salonic (C a p i d a n, p. 16). Dar şi macedoromânii din nord au emigrat peste hotare. C a p i d a n continuă (p. 35) : „După împrăştierea aromânilor din sudul Albaniei, unde aveau ca centru cultural şi comercial Moscopole, cei mai mulţi s-au răspîndit în Ungaria, Austria, Polonia şi Rusia. Fugind de teama dezordinilor din patrie, provocate de sălbăticia cetelor albaneze, ei duceau cu sine tot avutul lor în bani. Amintirea acestor zile grele a rămas vie încă pînă azi în memoria aromânilor. Mulţi dintre bătrînii familiilor refugiate îşi aduc aminte că părinţii lor plecau în oraşele din Ungaria cu „saci şi traiste de aur", cu „galbeni ascunşi în oale umplute pînă în vîrf cu miere", sau cu hainele căptuşite cu bancnote, de teamă ca să nu fie jefuiţi de turci, la trecerea lor în alte ţări".

Meseriaşii macedoromâni erau cizelori (fabricanţi de obiecte în filigran), argintari, sculptori, arhitecţi, zidari, lăcătuşi, dulgheri, tîmplari, giuvaergii (C a p i d a n, p. 35—36).

§ 2. Strămoşii meglenoromânilor, care, după cum am arătat mai sus, V, cap. II, § 8, locuiau în Macedonia de nord-vest şi în munţii Rodope, se împuţinează foarte mult prin migraţiile la nordul Dunării şi, desigur, şi prin deznaţionalizarea lor (prin asimilarea lor de către bulgari). Un grup restrîns, acela care va suferi fenomenul *ắ* > *ǫ*, a locuit, probabil pînă prin secolul al XVI-lea sau al XVII-lea, în Rodope. Ajungînd foarte puţin numeroşi, ei şi-au pierdut numele pe care şi-l dădeau la început, adică *rumâni*, **rumǫni*, şi s-au numit aşa cum îi numeau slavii înconjurători : *vlaşi*. Numirea

de megleniți sau meglenoromâni e dată de cărturari la sfîrșitul veacului trecut sau după aceea.

Probabil prin secolul al XVI-lea, românii din Rodope s-au stabilit în Meglen sau Caragiova, unde existau și alți români de tip meglenoromân, cei originari din Macedonia de nord-vest. Ei locuiau, pînă acum cîteva decenii, în orășelul Nînta și în următoarele comune : Lugunța, Birislav, Huma, Liumnița Cupa, Țîrnareca, Barovița, Coinsco și Sirmirina (în ultimele trei, locuiau și bulgari). De fapt numai primele trei localități se găsesc în Meglenul propriu-zis (vezi Capidan, *Meglenoromânii*, I, *Istoria și graiul lor*, București, 1925, p. 7, de unde iau dealtfel toate informațiile despre meglenoromâni).

O parte din acești meglenoromâni care aveau *ǫ'* s-au stabilit în satele Muloviște și Gopeși, în imediata vecinătate a macedoromânilor, și și-au schimbat graiul așa de mult după graiul acestora, încît trebuie considerați macedoromâni. Weigand, *Die Aromunen*, II, 3,6, cap. I, 40, și *Wlacho-Meglen*, p. 551, a atras atenția asupra faptului că graiul din Muloviște prezintă aspecte dacoromâne, ca articolul *-ul (omul, bărbatul)* și *ž* în loc de *ǧ* în cuvinte ca *žos*, *žone*. Ov. Densusianu, *Histoire*, I, p. 337, credea că avem a face cu niște resturi ale acelei emigrații dacoromâne spre sud, care a dat naștere și meglenoromânilor. Dar, precum au arătat Tache Papahagi, *Originea muloviștenilor și gopeșenilor în lumina unor texte*, în *G.S.*, IV, p. 195—256, și Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I, p. 62, și 124—125, și *Aromânii*, p. 19—20, macedoromânii din aceste două localități au fost la origine meglenoromâni. Ei s-au stabilit în Muloviște și Gopeși, (vezi T. Papahagi, *art. cit.*, p. 253, nota 1), în secolul al XVII-lea, în urma presiunii exercitate de turci. Faptul relevat de Capidan, *Aromânii*, p. 19, că acești macedoromâni nu prezintă tipul fizic meglenoromân, nu poate fi invocat, cum face învățatul macedoromân în această operă, în contra originii lor meglenoromâne. Ei putuseră să piardă acest tip mai înainte, prin amestec cu macedoromânii autentici sau cu o populație slavă. Numai cercetările antropologice vor rezolva problema.

Istroromânii, împreună cu care trebuie să considerăm și pe românii din insula Veglia, deznaționalizați în secolul trecut, au rămas, probabil începînd cu veacul al XVI-lea sau al XVII-lea, să reprezinte singuri pe românii vestici, întrucît, după cît se pare, pe teritoriul croat din Peninsula Balcanică, nu mai erau români în aceste secole (morlacii din văile rîurilor Kerka, Cetina și Narenta și din munții Dalmației, din secolul al XVIII-lea, vorbeau sîrbocroata ; cf. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 15, nota 1 de la p. 14).

Creștinismul a dus la o literatură istroromână de rugăciuni. În 1819, Ivan Feretić a cules de la românii veglioți două rugăciuni. Mai tîrziu, în 1857, I. Maiorescu, — el e primul român care i-a cercetat la fața locului pe istroromâni și a căutat urme românești și în Veglia, unde românii se deznaționalizaseră —, a primit de la doctorul Cubich din Poljica, it. Polizza, (Veglia) informația că acesta culesese cu 23 de ani mai înainte rugăciuni românești, pe care i le-a și arătat lui Maiorescu. T. Burada (*Arhiva*, Iași, VI, 1895, p. 413—414) a aflat, în a doua călătorie la istroromâni, că, pe la 1882, Anton Baicici din Poljica, de 97 ani, și soția lui, de 92 ani, mai știau *vlaşki* și se rugau în această limbă (Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 17—18).

Meglenoromânii din Nînta au trecut la islamism, fiind siliţi la aceasta cu începere din 1671 (C a p i d a n, p. 18). Pînă atunci, ei erau agricultori. Foarte mulţi se ocupau şi cu olăria, meserie care încă îi caracteriza între cele două războaie mondiale. După trecerea la islamism ei au devenit bei, adică hoţi şi ucigaşi de rînd, şi trăiau din prădarea avutului celorlalţi români, din satele vecine. Ca bei, ei aveau şi robi ţigani (C a p i d a n, p. 13—14). Satele meglenoromâne au rămas creştine.

§ 3. Se pare că, în secolele al XVI-lea — al XIX-lea, s-au produs puţine schimbări fonetice în dialectul macedoromân. În această epocă, limba a fost relativ staţionară, căci populaţiile macedoromâne nu se mai amestecau acum cu greci sau albanezi, ci mai degrabă se deznaţionalizau. Starea de bilingvism,— mai toţi macedoromânii ştiau şi greaca —, a favorizat totuşi apariţia unor inovaţii de origine greacă în dialectul macedoromân. Probabil că acum s-au născut multe forme verbale compuse prin calc lingvistic după limba greacă (pentru ele vezi A. P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 414—430). De asemenea, probabil, acum s-au produs fenomenele fonetice caracteristice graiului din Albania şi mai ales celui fărşerot. Vom da aici cîteva din aceste schimbări[1].

ă accentuat devine *e* (sau poate *ä*) lung: *cărį* > *kęrį*, *văį* „vaci" > *vęį*; *adărăm* „făcurăm" > *adăręm*, *s-turnă'* „se întoarse" > *s-tupę̆*, etc.

l devine *ł*: *căčułă*, *căįăł*, *łunea*, *łas* etc., sau *γ*: *γună* (< *lună*), *γoc* (< *loc*), *δaγă* (< *δală* „lapte") etc. Cînd în cuvînt se află şi *r*, atunci *l* devine *ρ*: *mulări* „catîri" > *mupęρį*, *lucru* > *ρucru* etc. În unele graiuri sau cuvinte *ł* sau *γ* provenit astfel dispare sau se transformă în *u̯*: *altu* > *atu*, *umflată* > *umfată*, *multă* > *mută*, *flambura* > *fambuρa*, *acló* > *acó*, *čelnic* > *čenic*, *psaltu* > *psautu*, etc. A dispărut şi *-l* final din articolul *-ul*: *focu*, *mănḑu* etc.

r devine *rr*, (adică *r̄*) la macedoromânii din Albania: *r̄ană* „rană", *r̄ămănu̯* „român", *pr̄ănḑu* „prînz" etc.

r devine *ρ* (am acceptat notaţia lui C a p i d a n, *Aromânii*, p. 351, care spune că acest sunet apare la aceeaşi persoană cînd velar, cînd uvular) la fărşeroţi: *bρaįu*, *maρe*, *fρecu̯*, *vρută* „iubită" etc.

rl şi *rn* au devenit *rr* (*r̄*) la românii din Albania: *águrlu* > *águr̄u* „ogorul", *căľurle* > *căľur̄ă*, *ḑinirle* > *ḑinir̄ă*, *carne* > *car̄ă* etc.

Se pare că *r* intens există şi în unele dialecte sîrbeşti (cel puţin aşa spunea Ucuta, vezi C a p i d a n, *Aromânii*, p. 351, nota 1).

La grămustenii din Bulgaria întîlnim *cupăr*, în loc de *cumpăr*, cum se aude la ceilalţi macedoromâni.

Foarte probabil, toate aceste schimbări fonetice s-au produs din cauză că baza de articulaţie a fărşeroţilor s-a schimbat prin amestec cu albanezi şi cu sîrbi.

§ 4. În general, meglenoromâna a suferit în acest timp puţine schimbări fonetice. Totuşi ele dovedesc amestecul cu nişte oameni ce aveau o bază articulatorie cu totul deosebită de cea românească, anume cu cea bulgară

---

[1] C a p i d a n, *Aromânii*, p. 206, afirmă că, în cuvîntul *oarbări* „arbore", din graiul fărşeroţilor, avem prefacerea lui *a* accentuat în *ọá*, printr-o fază *å*. Cred că avem a face cu un împrumut făcut de fărşeroţi, fie din limba dalmată, unde *á* în silabă închisă devine *u̯a* (cf. *bu̯arba* „barbă"), fie din graiul acelor români (morlacii), care transformaseră pe *á* în *å*.

(Capidan credea că influenţa e din partea graiului bulgăresc din Rodope). Schimbările morfotice, tot puţine la număr, dovedesc acelaşi model bulgar şi s-au realizat datorită bilingvismului.

În meglenoromână s-au produs acum următoarele schimbări fonetice mai importante. Vocala *ắ* (la care se cuprinde şi *ắ* provenit din *í*) s-a transformat în *ǿ* în localităţile Cupa, Oşani, Lugunţa, Birislav şi Nînta : *lǿnă* (< *lănă* < < *lînă*), *pǫnză* (< *pănză* < *pînză*) etc. În Liumniţa s-a ajuns la *o*.

é devine *i̯ă* în Liumniţa : *bi̯ăm* < *bem*, *i̯ăl* < *el* etc.

e neaccentuat devine *i* : *capiti* < *capete*, *dirip* < *derept*, *niveastă* < *neveastă*, *căloari* < *căloare* „căldură" etc.

ó devine *u̯ắ* în graiul din Liumniţa : *bu̯ău̯* < *bou*, *cu̯ărb* < *corb* etc.

c final din sufixul *-esc* a dispărut în unele verbe : *dărui̯es* „dăruiesc".

Perfectul conjunctivului s-a pierdut în meglenoromână (vezi C. F r î n c u, *Conjunctivul perfect românesc, Privire diacronică, SCL*, XXI, 1970, p. 206).

Condiţionalul s-a creat din conjuncţia *(a)cu* „dacă" (de origine bulgară), urmată de prezentul sau imperfectul indicativ al verbului de conjugat : *(a)cu cǫnt* „dacă aş cînta" : *(a)cu căntaru* „dacă aş fi cîntat", sau din conjuncţia *tucu*, urmată de prezentul sau imperfectul conjunctiv : *tucu si cǫnt, tucu si căntam*.

Au dispărut unele impersonale sau expresii impersonale ca *ninge*, *plouă*, *cade grindină*, care au fost înlocuite cu propoziţii personale (calcuri lingvistice după bulgară) : *mẹarzi nẹau̯ă*, *mẹarzi plǫai̯e*, *mẹarzi grindină*.

§ 5. Istroromâna şi-a schimbat acum mai mult decît celelalte dialecte suddunărene sistemul lingvistic (fonetic şi morfotic-sintactic). Faptul este explicabil, cînd ne gîndim că istroromânii au fost în acest timp izolaţi cu totul de restul românilor (unii meglenoromâni, cei din Ţîrnareca, erau doar în apropierea macedoromânilor şi aveau relaţii cu ei). Istroromânii au fost deci cei mai supuşi atît amestecului cu popoarele străine, anume cu croaţii, cît şi influenţei lingvistice directe a acestora, explicabilă în situaţia lor de bilingvi. Schimbările fonetice par să se facă toate în direcţia unei apropieri de croată. Dar ele nu sînt atît de numeroase încît să ne dea dreptul să vorbim de o limbă nouă.

În istroromână, s-au produs în această epocă următoarele schimbări fonetice :

-ă final neaccentuat a devenit *ẹ* (după alţii *ắ*) : *fẹată* > *fẹtă* > *fẹtẹ*, *vẹardză* > *vẹrdză* > *vẹrzẹ* etc.

ă neaccentuat a devenit *e* în multe cuvinte. Astfel prefixul verbal *ză-*, din atîtea verbe, care a devenit productiv la morlaci (istroromâni) mai ales în epoca aceasta, după ce a devenit *ză-*, s-a transformat în *ze* : *zegledi* < croat *zagledati*. Fenomenul apare ca o continuare a altuia identic, petrecut în epoca anterioară.

e neaccentuat devine *i* : *băsẹrecă* > *basẹrike*, *ǫmeri̯* > *ǫmir*.

-i̯ precedat de *r*, *s*, *z*, *ş*, *ţ*, *d̦* a dispărut : **omiri̯* > *ǫmir*, **siromaşi̯* > *siromaş*, *prevţi̯* > *prevţ*, *punţi̯* > *punţ*. În acest fenomen trebuie să vedem o manifestare a tendinţei de a avea la sfîrşitul cuvîntului numai consonante dure. Se ştie că româna este printre puţinele limbi europene care posedă şi la sfîrşitul cuvîntului consonante pronunţate cu limba în poziţia lui *i*. Istroromâna a pierdut această particularitate, desigur sub influenţa croatei şi a altor limbi

vecine. Apar, bineînţeles, la sfîrşitul cuvîntului, consonantele muiate propriu-zise ca *l̓*, *ń* : *căl̓* „cai“, *fil̓* „fiu“, *pul̓* „pui“.

Prefacerea lui *-ă* în *-ę* n-a avut ca urmare transformarea în palatale a consonantelor velare precedente (consonanta velară nu şi-a acomodat pronunţia la vocala următoare, cum e de obicei cazul în dacoromână). S-au creat astfel pronunţii ca *furkę* (nu *furḱę*), *verugę* „verigă“ (nu *veruǵę*) etc. Informaţia despre această pronunţie o dă Petru I r o a i e, în *Arhiva*, XLVII, 1940, nr. 1—2, p. 13 şi 26 ; cf. şi acelaşi, *Cîntece populare istroromâne*, p. 27, cu privire la *uroki* „deochi“, probabil un plural în *-i* de la **urok* (slav *urok* „farmec“).

l de la sfîrşitul silabei (inclusiv sfîrşitul cuvîntului) a dispărut : *ålb* > *åb*, *cåld* > *cåd*, *cål* > *cå*, *satul* > *satú*, *scaldå* > *scadå*, *scultă* > *scută*, *(v)ultă* > > *(v)ută*.

A dispărut şi *-l* final care era articol, aşa că articolul masculin istroromân, întocmai ca şi cel dacoromân, este acum *-u*, nu *-ul* : *meru* „mărul“, *fečoru* „feciorul“ etc.

ǧ a devenit *ž* : *suǧe* > *suže*, *traǧe* > *traže*, *ǧęåǧet* sau *ǧåǧet* „deget“ > *žåžet* etc. Fenomenul s-a produs deci independent de cel identic din Crişana (vezi mai sus, cap. III, § 3).

-c din sufixul verbal *-esc* a dispărut în unele verbe : *domislès* „gîndesc“ ; fenomenul a avut loc independent de fenomenul identic de la meglenoromâni.

č a devenit *ţ'* (un sunet intermediar între *ţ* şi *č*, ca sîrbocroatul *ć*) : *česta* > *ţ'esta* „acesta“, *čåče* > *ţ'åţ'e* „tată“ etc.

Istroromâna nu prezintă diferenţe de cantitate vocalică (cf. P u ş c a r i u, *Studii istroromâne*, II, p. 131). Totuşi istroromânul Glavina şi alţii au notat în unele cuvinte vocale lungi : *ūmeru*, *šōreču*, *lḗsiţa*, *cāpra*, *āsiru*, *lįēpuru* etc.

Unele din transformările fonetice relevate mai sus au dus la desfiinţarea desinenţei de plural, anume cea a masculinelor, *-į*, şi deci la desfiinţarea deosebirilor dintre formele de singular şi cele de plural ale unor substantive. În alte cazuri, dezvoltarea fonetică a permis naşterea unor forme noi de plural (e drept, la adjective, nu la substantive). Astfel, după dispariţia lui *l*, s-a ajuns ca *ålt* să aibă formele *åt*, *åte*, *ål'ţ*, *åte*. Prin analogie cu asemenea cuvinte, *mušåt* „frumos“ (fem. *mušåte*) a ajuns să formeze un plural *mušalt* (pl. fem. *mušåte*) [1].

[1] Ion C o t e a n u, *Cum dispare o limbă (istroromâna)*, p. 28—29, crede că istroromâna prezintă numai desfiinţarea deosebirilor dintre singular şi plural, între care socoteşte şi desfiinţarea diferenţelor de vocalism a temei (*fętę*, pl. *fęte*). El afirmă că aceste fapte caracterizează istroromâna faţă de dacoromână şi că ne dau dreptul să admitem o schimbare structurală a istroromânei în sensul unei apropieri de structura limbilor romanice occidentale. Coteanu nu ţine seamă de faptul că şi în dacoromână au avut loc asemenea fenomene (desfiinţarea deosebirilor dintre singularul şi pluralul substantivelor în Moldova şi în alte părţi, prin velarizarea lui *-e* sau *-i* al pluralului feminin de la declinarea I-a, în *-ă*, respectiv *-î*, desfiinţarea alternanţei în Ardeal în cuvinte ca *lęsă* „leasă“, pl. *lęse* etc.). Coteanu nu ţine seamă nici de faptul că alternanţele vocalice nu caracterizau la început româna (cf. *feată*, pl. *feate*), că ele s-au născut mai tîrziu în dacoromână, că nu sînt deci atît de importante pentru determinarea structurii unei limbi ci au un rol numai în stabilirea dialectelor acelei limbi. Coteanu crede, p. 29—30, că şi formarea genitivului şi dativului substantivelor prin antepunerea lui *lu* trebuie încadrată în aceeaşi tentinţă a dialectului („limbii“, după autor; vezi mai sus, I, cap. III, § 3), de apropiere de limbile romanice occidentale. El pierde din vedere că nu avem aici, ca acolo, o prępoziţie, ci un pronume, şi că procedeul se găseşte şi în meglenoromână, precum şi în graiurile bănăţene şi crişene.

Sub influența croatei, pe baza împrumuturilor din această limbă, ca *mlad*, *mlade*, *mlado* „tînăr", s-a creat o formă adjectivală neutră în *-o*, care a fost extinsă și la adjectivele mai vechi : *bur*, *bure*, *buro* „bun", *ắt*, *ắle*, *ắlo* „alt" etc.

P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 490—491, a relevat că *țésta* a devenit articol definit în istroromână (alături de vechiul articol enclitic, care apare și el, și alături de *țéla*, care este o moștenire străveche, găsindu-se și în dacoromână) : *țesta mer* „mărul" *țela palắțu* „palatul", *țela mer* „mărul".

Verbul a suferit modificări mai importante. Terminațiile *-ắm*, *-ém*, *-ím* de la pers. I-a pl., prezentul indicativului, și *-ắm* de la pers. I-a pl., imperfectul indicativului etc., au transformat pe *-m* în *-n* : *rugắn* „rugăm", *cadén* „cădem", *verịịan* „veneam" etc.

S-au creat imperfecte ca *întrebắịa* „cerea", „întreba", *fațeịa* „făcea", *me(r)jeịa* „mergea" etc., probabil prin analogie cu *verịịam* (de la *verí* „a veni"), analizat ca *verí* (forma de infinitiv) + *-ịam*.

Perfectul simplu și mai mult ca perfectul indicativului au dispărut. Conjunctivul prezent se formează cu *neca* „să", „ca să" (de origine croată) și prezentul indicativ al verbului de conjugat. S-a pierdut perfectul conjunctivului.

Ordinea cuvintelor se prezintă, în multe privințe, deosebită de cea din dacoromână (vezi, între altele, P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 551—553).

PARTEA A VIII-A

LIMBA ROMÂNĂ ÎN PRIMA PERIOADĂ A MODERNIZĂRII EI (de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea pînă la 1829)

CAPITOLUL I

ÎNCEPUTURI DE MODERNIZARE A SOCIETĂŢII ROMÂNEŞTI ŞI URMĂRILE LOR LINGVISTICE

§ 1. În deceniile care au precedat mijlocul secolului al XVIII-lea se produc în Ţările Române unele evenimente care anunţă stări de lucruri cu totul deosebite: cele caracteristice secolului al XIX-lea[1]. Stăpînirea austriacă în Ardeal, Crişana, Maramureş şi Banat trebuia să aibă, „spre mijlocul secolului al XVIII-lea, urmări importante: o parte din intelectualitatea românească se va forma acum în centrele culturale ale lumii germane; iar trecerea unora dintre românii ardeleni la catolicism va avea ca urmare faptul că o parte din clerul românesc va putea studia la Roma. De pe la 1730 încep să se simtă efectele acestei noi orientări în cultura şi limba ardelenilor; cultura occidentală începe a pătrunde în Ardeal şi a modela limba românească de acolo. În aceeaşi perioadă, în Ţara Românească şi Moldova, turcii instaurează un regim care să le dea mai puţine surprize: regimul fanariot. Dar cultura greacă era atunci superioară culturii noastre, deşi nu la înălţimea culturilor occidentale, iar voievozii fanarioţi vor aduce nu numai tendinţa de a scrie actele publice şi istoria naţională în limba greacă, dar şi preocupări spirituale mai înalte, care de asemenea vor modela limba literară românească într-un sens nou. Pe de altă parte, războaiele ruşilor cu turcii aduc pe teritoriul celor două Principate oştile ruseşti; dar, odată cu acestea, în special cu războiul din 1769—1774, pătrunde în Principate şi cultura rusă, care se angajase deja într-o direcţie europeană şi modernă. Prin germani, greci şi ruşi, pătrunde la noi şi cultura italiană şi apoi cea franceză, chiar de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Spiritul epocii luminilor începe a se resimţi şi la români. Reformele care au loc, atît cele în favoarea românilor din Banat, Crişana şi Ardeal, cît şi cele din Ţara Românească şi Moldova, constituie începuturile unei epoci moderne. Regimul feudal începe să capete în veacul al XVIII-lea elemente noi: în special se dezvoltă manufacturile. Pacea de la Küčuk-Kainargi (1774) duce la dezvoltarea comerţului intern şi extern şi la ridicarea unei clase negustoreşti mai puternice decît cea de pînă atunci, iar pacea de la Adrianopol (1829), care stabilea relaţii economice cu Occidentul, duce la crearea unei adevărate burghezii româneşti, cel puţin în Ţara Româ-

---

[1] Pentru evenimentele istorice de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea pînă la 1830 şi starea socială inaugurată atunci, vezi *Istoria României*, III, Bucureşti, 1964, p. 340—932, şi 1005—1151, passim. În această lucrare se consideră, însă, în mod eronat, că procesul de destrămare a feudalismului în ţările române a început pe la 1774, cînd el de fapt începe mai înainte, spre mijlocul secolului, cum au arătat unii istorici, cărora mă asociez şi eu.

nească. Dar regimul feudal durează pînă la 1859—1864. Limba urmează de aproape toate aceste mari transformări în viața poporului nostru: ea începe să se modernizeze.

Această modernizare, atît cea socială, cît și cea lingvistică, se realizează în această epocă încet și, în unele privințe, în sens diferit în cele două mari zone politice și culturale ale teritoriului românesc: cea supusă Austriei și cea supusă turcilor. Dar dezvoltarea în același sens nu se explică numai prin modernizarea societății, ci și prin faptul că cele două mari ramuri ale românimii în această perioadă se influențează din cînd în cînd reciproc în idei și în limbă.

Această nouă perioadă a dezvoltării limbii noastre durează pînă la 1821, cînd poporul român începe cu avînt modernizarea sa culturală și socială, și chiar pînă la 1829, cînd pacea de la Adrianopol angajează țările române și mai mult pe calea modernizării vieții lor. Limba care se scrie și se vorbește mai ales după 1774, pînă la 1829, continuă a avea în genere structura din epoca feudală, dar prezintă inovații în raport cu noua economie și suprastructură. Avem a face cu prima fază a modernizării limbii române. A doua fază, mai hotărîtoare în această privință, se situează între 1829 și 1878, anul independenței naționale.

§ 2. Am văzut mai sus (VII, cap. I, § 4) care erau obligațiile iobagilor din Ardeal față de nobili, de la la mijlocul secolului al XVIII-lea. Am văzut de asemenea, tot acolo, că emigrările românilor de peste munți în Țara Românească și Moldova au căpătat în secolul al XVIII-lea forme impresionante. Ele se intensifică în a doua jumătate a secolului, cînd măsurile de îmbunătățire a vieții iobagilor, luate de Maria Teresa în 1769, au fost zădărnicite de rezistența latifundiarilor. Cu toate că situația țărănimii din Principate, cum vom vedea la § 3, se agrava în această vreme, ea era totuși mai ușoară decît cea a țăranilor din Ardeal și Crișana. Dacă au avut loc și unele migrări de țărani din Principate dincolo de munți, migrările din Ardeal în Principate covîrșesc. O tratare completă a problemei găsim la D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1944, și la Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele al XIII-lea — al XX-lea*, București, 1971, p. 151—258. Noi vom da aici numai cîteva informații cu privire la aceste migrări, studiate și mai înainte incidental de Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 166—167, și de Marina Lupaș-Vlasiu, *Aspecte din istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1945, p. 163—164.

Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, Halmágyi, care a fost slujbaș în cancelaria guvernatorului transilvan timp de un sfert de veac și e autorul unei cronici, dă informații, în această cronică, asupra emigrărilor unor români din Transilvania în Principate în 1764 și în 1767, adăugînd că emigrările din 1767 au lăsat un mare gol și în fondul contribuțiilor fiscale. Halmágyi indică și cauza principală a emigrărilor: asprimea stăpînilor de moșii. În același veac al XVIII-lea, un raport al sinodului bisericii greco-catolice, trimis la Viena, arată cum mii de români treceau Carpații, pentru a se așeza în Muntenia și Moldova, așa încît locuitorii acestor țări, speriați de această invazie, strigau: „Întreg Ardealul vine la noi". Ioan Lupaș spunea, *op. cit.*, p. 166—167: „În satele săsești încă s-a început în veacul al XVIII-lea un fel de prigonire a românilor: din multe locuri ei au fost alungați, căci

sașii văzîndu-i că se prea înmulțesc, se temeau de ei. Apăsați de atîtea greutăți, nu e de mirare că începuse a trece cu sutele în Țara Românească. Cîrmuirea a dat dese porunci spre a împiedica ieșirea lor din țară. Văzînd că aceasta nu e cu putință, au pus grănițeri să păzească prin munți și să-i întoarcă înapoi pe românii care și-au părăsit vetrele. Astfel, despre căpitanul Petauer din Jina se spune că umbla cu o patrulă de 30 feciori prin munți și [că] la 1776 a reușit să întoarcă 400 familii române din calea lor de pribegie spre Țara Românească. Tot așa făcea și căpitanul român Caliani prin părțile Hațegului". Autoarea citată ne spune (p. 164) că în anii 1751 și 1752, agenți ai țarevnei Elisaveta a II-a, care a intervenit în cîteva rînduri la Viena în favoarea ortodocșilor din Transilvania, au convins vreo 30.000 de ortodocși, sîrbi și români, să emigreze în Rusia, colonizînd acolo „Noua Serbie". Emigranții s-au bucurat de solicitudinea domnilor români, ca Grigore Ghica Vodă (Țara Românească), care, la îndemnul protopopului Nicolae din Balomir, a permis, prin hrisovul din mai 1750, tuturor românilor ardeleni și ungureni, să se așeze pe teritoriul Țării Românești în orice loc liber („terra deserta"). Hrisovul domnesc mai îngăduia celor veniți de peste munți să-și închege sate deosebite, cu primar ales dintre ei, cu obligațiunea de a plăti dijmă și de a presta șase zile de lucru pe an stăpînilor pe ale căror moșii s-au așezat. Birul pe care urmau să-l plătească era de 6 taleri pe an: „Asupra viilor părăsite din lenea localnicilor vor avea drept de moștenire, plătind numai din cîte 20 de vedre una, după obiceiu", iar stăpînii turmelor de oi, după ce vor plăti ca și „străinii unguri și sași, care vin cu oile pentru iernatec, cîte 15 parale, alte supărări nu vor avea". Aceste bejenii au continuat și în secolul al XIX-lea. După cîte aflăm din Marina Lupaș-Vlasiu, *op. cit.*, la începutul acestui secol Monseniorul Ercolani constata că „nu de mult, mînați de foame, 20.000 de greci (desigur români ortodocși) și valahi uniți, domiciliați în Transilvania, au venit în Muntenia și s-au răspîndit în diferite sate, unde s-au așezat".

În lipsa studiilor speciale, nu putem distinge lingvistic emigrațiile din această perioadă de cele care au avut loc în perioada anterioară și de aceea nu ne vom ocupa de ele.

§ 3. Pe la mijlocul veacului al XVIII-lea și mai ales în a doua jumătate a secolului, au loc schimbări destul de importante în starea socială a țăranilor din Țara Românească și Moldova[1]. Cum am arătat mai sus, pînă în această vreme, țăranii șerbi, care constituiau o mare parte a țărănimii, duceau o viață asemănătoare cu a țiganilor robi, boierii obișnuindu-se a dispune de ei ca și cum ar fi fost robi, înscriindu-i în actele de donație și întrebuințîndu-i în servicii domestice. Acest tratament, ca și grelele sarcini fiscale, au provocat emigrări ale țăranilor în țările vecine, probabil mai ales în sudul Dunării. Printr-un decret de la 1 martie 1746, Constantin Mavrocordat a

[1] Pentru cele ce urmează am folosit studiile lui A. Oțetea, *Le second asservissement des paysans roumains* (1746—1821), în *Nouvelles études d'histoire*, București, 1955, p. 299-312, și *Constrîngerea extraeconomică a clăcașilor la începutul secolului al XIX-lea* (*Studii și referate privind istoria României*, II, p. 1055—1076), unde se citează literatura anterioară. Am urmat adesea de aproape și expunerea autorului. Să se vadă și G. Georgescu-Buzău, *Descompunerea feudalismului și începuturile capitalismului în Țara Românească și Moldova*, București, 1949, precum și cele spuse de Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, III, București, 1965, p. 315—403.

promis fugarilor care se vor întoarce în țară eliberarea de servaj și libertatea de a se stabili unde vor voi. Printr-un al doilea decret de la 5 august 1746, el a adresat boierilor un apel de eliberare a șerbilor care rămăseseră pe loc. Șerbii care n-ar fi fost eliberați de stăpînii lor puteau să se răscumpere, cu sau fără asentimentul boierilor, plătindu-le 10 taleri. Devenit domn al Moldovei, Constantin Mavrocordat a desființat și acolo șerbia printr-un act de eliberare din 1749. Această reformă a lui Constantin Mavrocordat acorda șerbilor libertatea, dar menținea în fond servituțile lor. Șerbii, — în terminologia de atunci, *vecini*, — se vor numi după aceea *clăcași*, întrucît ei erau obligați la o corvoadă către boier, *claca*. Ei nu mai depindeau de boier, ci de pămînt, adică nu puteau fi vînduți fără pămînt și nu puteau părăsi satul lor (dacă fugeau, erau aduși cu forța). Ei trebuiau să presteze stăpînului 24 de zile de muncă pe an și să dea dijmă din produsele recoltate pe pămîntul concedat. Dar țăranul nu mai era obligat să lucreze cînd ar fi primit ordin. El putea face plîngere împotriva stăpînului său. Guvernul încuraja asemenea plîngeri. Boierul era interesat să rețină pe clăcași pe pămîntul său, căci mîna de lucru era încă rară, iar defrișările de păduri se găseau abia la început.

În secolul al XVIII-lea, locuiau pe domeniile boierești sau eclesiastice și țărani liberi, dar fără pămînt, așa numiții *lăturași*, veniți din Ardeal (poate și din sudul Dunării). Aceștia aveau obligații mai mici decît vecinii : de la trei la șase zile de corvoadă, pe care o puteau plăti și în bani, și se bucurau de uzufructul perpetuu al pămîntului pe care-l defrișau și de o reducere a impozitelor. Ei populau localitățile părăsite și defrișau pădurile.

Dar noi schimbări în economia Principatelor au loc după 1774, cînd încetează monopolul turc al comerțului Principatelor și se deschid pentru Principate noi piețe de desfacere. Pînă la această dată, principatele dunărene nu produceau cereale decît pentru consumația internă și pentru aprovizionarea Constantinopolului. Principalele articole de export erau animalele (boi, oi, porci și cai), lîna, săul, mierea, ceara, pieile, lemnul, sarea, vinul, catranul și, în cantitate mică, inul și cînepa. După 1774, crește exportul de cereale — grîul și porumbul. Rusia și Austria stabilesc atunci relații comerciale cu Moldova și Țara Românească ; în acest scop, ele înființează în 1782, respectiv 1783, consulate la Iași și București. Turcia înființează un consulat în Țările Române, în 1784, Franța în 1795, iar Anglia în 1801. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, producția crește ; numărul populației orășenești se mărește, adăugîndu-se veniții de la sate și din țările vecine. Crește numărul corporațiilor de meseriași. Suprafața orașelor se mărește. Se creează și o industrie manufacturieră (fabrici de postav, de potasiu, de testemele și basmale și de hîrtie) ; acum apare în limbă cuvîntul *fabrică* (de origine rusească). Se înființează porturi (*schele*, în Oltenia : *schile*) la Dunăre în 1775 și 1795 ; apar tîrguri (orașe) noi atît în Țara Românească cît și în Moldova (Călărași, Odobești, Panciu, Fălticeni). Se creează astfel o burghezie mai puternică decît cea existentă pînă atunci[1]. Crescînd cererea

---

[1] Pentru Moldova, vezi D. Ciurca, *Orașele și tîrgurile din Moldova în cadrul perioadei de descompunere a feudalismului*, în *Studii și cercetări științifice, Istorie*, Iași, 1956, VII, nr. 1, p. 97—105 ; pentru ambele țări române vezi C. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române pînă la 1848*, București, 1972.

de cereale peste hotare, boierii au început să extindă suprafeţele cultivate, şi, pentru a-şi asigura mîna de lucru agricolă, au mărit necontenit corvezile concesionarilor (arendaşilor). Corvoada tinde astfel să devină forma principală a rentei funciare.

Legislaţia lui Constantin Mavrocordat a dus peste cîtva timp la o egalizare a condiţiilor clăcaşilor cu cele ale lăturaşilor. S-a ajuns astfel ca clăcaşii să presteze 12 zile pe an, în loc de 24. Aşezămîntul lui Alexandru Ipsilanti (1774—1782) recunoaşte ţăranilor clăcaşi dreptul de a moşteni pămîntul închiriat de ei, în special pămîntul defrişat de ei, dar dă şi boierilor dreptul de a aduce alt clăcaş, dacă cel care are o vie n-o îngrijeşte timp de trei ani şi nici în al patrulea, după avertisment. Boierii erau nemulţumiţi de cele 12 zile pe an şi căutau o mărire a clăcii, ca şi o restrîngere a drepturilor clăcaşilor. Cînd voievodul Caragea a încercat să-i oblige pe lăturaşi la plata impozitului funciar, ei au intenţionat să migreze în masă în Serbia şi n-au putut fi reţinuţi decît prin reconfirmarea privilegiilor.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, s-a mărit numărul arendaşilor, care erau şi mai nemiloşi decît înainte cu ţăranii de pe moşiile arendate. Ţăranii căutau să se apere prevalîndu-se de dreptul de protimisis şi luînd ei înşişi domeniul în arendă. Dreptul de protimisis devenea o sursă de conflicte păgubitoare pentru boieri şi o piedică în pătrunderea capitalului în mediul agrar. Cum cel mai adesea ţăranii nu obţineau dreptate la judecată în procesele pe care le aveau cu boierii, în tot cursul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea s-a produs o migrare în masă a ţăranilor olteni în Serbia. Aşa se face că astăzi se vorbesc dialecte oltene în părţile dinspre Timoc ale Serbiei (aşa numiţii *ţăreni*). În părţile dinspre Morava au migrat, probabil în aceeaşi vreme, ţăranii bănăţeni — aşa numiţii *ungureni* —, din motive asemănătoare. Nu este dar de mirare că au avut loc, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul celui de al XIX-lea, numeroase tulburări, care au culminat cu insurecţia din 1821, condusă de Tudor Vladimirescu. Limitînd mereu drepturile ţăranilor clăcaşi, boierii ajung să-şi transforme titlurile feudale în drepturi de proprietate quiritară, — de mici nobili — înţeleasă în sensul dreptului roman. Dar, după ce dreptul de protimisis al ţăranilor este desfiinţat, în Moldova în 1815, iar în Muntenia în 1818, ţăranii pot să arendeze fără piedică domeniile lor. Aceasta întăreşte dreptul de proprietate şi consolidează validitatea contractelor, aşa că înlesneşte pătrunderea capitalului în agricultură. Este drept totuşi că unii ţărani se eliberează, cumpărînd moşiile pe care locuiesc. Dar aceasta înseamnă, de asemenea, o instaurare a unor situaţii caracteristice proprietăţii individuale, a unor raporturi capitaliste.

Aşadar, după regimul feudal anterior, în care apăruseră elemente de capitalism, ca manufacturile, capitalismul se manifestă la români, ca şi în alte ţări ale Europei centrale şi orientale, sub forma unei mari exploatări agricole. Acesta era însă semnul disoluţiei vechiului regim şi anunţa un capitalism autentic.

CAPITOLUL II

LIMBA POPULARĂ DE PE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA PÎNĂ PE LA 1829

§ 1. Este foarte probabil că limba populară a suferit în această perioadă unele modificări fonetice, morfotice și sintactice; dar este greu ca ele să fie identificate. S-ar putea admite de exemplu că transformarea lui *g* în *i̯*, care se întîlnește pe alocurea în Muntenia (vezi Ernst G a m i l l s c h e g, *Die Mundart von Șerbănești—Titulești*, p. 109—110; el dă exemple ca *i̯indă* < *ghindă*, *i̯oacă* < *ghioagă*, *i̯ozdan* < *ghiozdan*, *i̯ete* > *ghete*) sau prefacerea lui *mn* în *gn*, care se întîlnește în unele localități din Banat (vezi *ALRM*, I, harta nr. 81 : *pugn* „pumn"), au avut loc acum.

Forma de genitiv-dativ *așéii̯(a)* sau *așei(a)* și *așéi̯(a)* din Ardealul de nord (fără Maramureș și Crișana) și din Moldova de nord și est, ca și forma *(h)ăii̯(a)*, din Banat, Oltenia și Muntenia și Ardealul de sud, au fost înlocuite, probabil, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cu formele analogice *(a)șeléi̯(a)*, *așélei̯(a)*, *(h)ăléi̯(a)*, *(h)álei̯(a)* (în pronunțiile lor dialectale) (vezi C. F r î n c u, *Din istoria demonstrativelor românești; formele (a)celei(a), aceleiași, (a)celeilalte, (a)cestei(a)*, în *Studii de limbă literară și filologie română*, II, p. 25—52, anume la p. 26—34 și 37—49). Forma *(a)čélei̯(a)* din Muntenia centrală și de nord-est pare a fi originară din Ardeal[1]. Limba populară suferă însă inovații numeroase în domeniul lexicului, explicabile prin noile condiții sociale, noile legături externe și progresele societății. Acum se impun în Moldova și Țara Românească termeni ca *judecătorie* pentru instituția și clădirea în care se fac judecățile (cuvîntul apare în cronica lui Ioan Canta, ediția M. Kogălniceanu, III, 1846, p. 177 : *la condica judecătoriei din Iași*). Acum pătrund în limbă o mulțime de termeni noi, privitori la industrie (cîțiva din ei au fost indicați mai sus, la cap. I, § 3), și se afirmă și influențe lexicale noi. Începînd de la 1769, cînd Rusia declară război Turciei și armatele ruse se stabilesc pentru mai mulți ani în Moldova și Țara Românească, pătrund în limbă numeroase elemente rusești. Relațiile ruso-române continuă și după aceea și se intensifică în timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, așa că numărul elementelor rusești din română se mărește. Foarte probabil în această perioadă au pătruns în română cuvinte ca mold. *ahotnic* „dornic", „lacom", „vinovat" (< rus *ochotnik* „vînător") și *volintir* „voluntar", atestat de cronica

[1] Ariile formelor analogice în discuție nu coincid total cu ariile formelor analogice ale lui *acest(a)*, căci cauzele apariției fenomenului sînt altele decît pentru *acest(a)* : nevoia de a introduce o consonantă înainte de terminația *-ei̯(a)*. Formele în discuție apar pentru prima oară în texte, dar sporadic, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Probabil, apariția în texte coincide, în acest caz, cu apariția în graiul popular.

Stolnicului Dumitrache și apoi dispărut din limbă (< rus *volintir* „voluntar", dispărut și el din rusă între timp), dar rămas ca nume de familie (*Volintiru*).

Influența neogreacă este în această perioadă puternică, dar termenii care au pătruns acum în limbă nu pot fi separați oricînd de cei care au pătruns numai în graiul boierilor și nu se pot separa întotdeauna de cei care au fost împrumutați în perioada anterioară. Ei au fost studiați de L. Gáldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapesta, 1939 (vezi și observațiile mele în recenzia pe care am publicat-o în *Însemnări ieșene*, Anul V, vol. XV, nr. 6, 1 august 1940, p. 540–550). O expunere sumară asupra acestei influențe în perioada fanariotă au făcut și Al. Rosetti, B. Cazacu și Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, ediția a II-a, București, 1971, p. 428–434 (folosind lucrarea lui Gáldi). Vom da o listă a unora din termenii care au rămas în limbă și după perioada fanariotă. Ei se referă la următoarele domenii: administrația și viața politică: *epistat* „intendent", *epitrop* „împuternicit", *éfor* „administrator" (cu derivatul *eforie*), *catagrafie* „inventar, recensămînt", *diată* „testament", *eterie* „răscoala greacă și română de la 1821"; viața socială și de familie: *protipendadă* „marea boierime" (>„vîrfurile claselor aristocrată și burgheză din epocile următoare"), *arhondologie* „curte nobiliară", *ipochimen* „persoană" apoi „persoană importantă pe care o privești cu dispreț" (în epoca fanariotă, și termen gramatical: „subiect"), *simandicos* „important, de calitate", azi ironic, *babac(ă)* „tată", *clironom* „moștenitor", *clironomie* „moștenire", *matracucă* „amantă", *cartofor* „jucător de cărți", *rigă* „rege (la jocul de cărți)", *arghirofilie* „iubire de bani", *a heretisi* „a saluta, a felicita", *a plictisi, a se sclifosi, a se fandosi, a se sinchisi, a irosi, ipocrizie, ananghie, dihonie, orfan, mutră, moft, anost, nostim, taifas, poliloghie >pologhie,* (existent, de exemplu, în Vutcani, jud. Vaslui), *sindrofie, a catadixi*" a socoti de demnitatea sa", „a binevoi", *ifos* „aroganță" (la origine și „stil al cîntării", „demnitate", „prestanță); școala și tiparul: *a paradosi* „a învăța", *a silabisi, logos* „discurs", *filă* „foaie", *oxie* „accent ascuțit", *acrostih*; medicină: *cangrenă* (și *gangrenă*), *(i)dropică, tifos, flegmă, nevricale, istericale, a se gargarisi, molimă, a se molipsi, mamoș, spital*; comerțul: *procopie* (păstrat pînă acum cîteva decenii în orașele moldovene), *magherniță* (la origine „magazin mic"), *zahăr* (în Moldova *zăhár*), *zaharicale, a (se) zaharisi, portocală, țir, scrumbie, stambă, fundă* (și *fontă*, de exemplu în Vutcani), *calțavetă* „jartieră", *prosop, misit, lefter*; meseriile: *ipsos, calapod, mistrie, sculă, igrasie* (în Moldova, popular și *egrasie*); idei filozofice: *scopos* „scop", *noimă, pronie*; termeni bisericești: *psalt, psaltichie*; alte domenii: *plic, (h)alandala, anapoda.* Cele mai multe din aceste cuvinte au pătruns și în popor.

Foarte probabil tot atunci a intrat în limbă și un termen ca *haractir* „caracter" (N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, p. 163, situează cele mai vechi atestări în această epocă), păstrat în unele orașe pînă în secolul nostru. Niște cuvinte ca mold. *cataróįu* „o boală" și olt. munt. și mold. *frang* „leu" (monedă), deși nu se găsesc în texte din acea epocă, au pătruns, desigur, în română tot atunci (cel din urmă este, neîndoios, de origine neogreacă,

cum arată fonetismul *ng* în loc de *nc*; el a intrat în limba noastră după 1800, căci francul monedă de stat este creaţia lui Napoleon).

De pe la 1699, cînd, prin pacea de la Karlovitz, Austria ia în stăpînire Ardealul, şi mai ales de la 1718, cînd Austria cucereşte Banatul, se intensifică influenţa germană asupra românilor din aceste provincii. Începînd din secolul al XVIII-lea, se exercită asupra românilor din Banat influenţa şvabilor aşezaţi acolo în tot cursul secolului al XVIII-lea. Ambele influenţe au fost studiate de Şt. Binder, *AUT*, Seria *Ştiinţe filologice*, III, 1965, p. 103—121, IV, 1966, p. 221—245, şi V, 1967, p. 49—72, şi de V. Arvinte, *Raporturile lingvistice germano-române*, *Anuar de lingvistică şi istorie literară*, XIX, 1968, p. 23—27, şi *Die deutschen Entlehnungen in den rumänischen Mundarten*, Berlin, 1971, passim.

În aceeaşi perioadă a continuat a se exercita asupra românei cu aceeaşi intensitate influenţa turcă. Ca şi în cazul celei greceşti, termenii pătrunşi acum în limbă nu se pot deosebi uşor de cei pătrunşi în epoca anterioară. Lista de elemente de origine turcă pătrunse în română în epoca fanariotică, făcută de Rosetti, Cazacu şi Onu, *op. cit.*, p. 410—418, cuprinde, desigur şi elemente împrumutate mai înainte.

Trebuie să adăugăm că, în această perioadă a început să se exercite asupra limbii române şi influenţa franceză şi italiană : ne referim nu la elemente pătrunse prin limbile germană, rusă şi greacă, ci direct. Dar cum ele se pot separa greu de cele pătrunse în limba literară în aceeaşi epocă, nu ne vom ocupa de ele aici.

§ 2. Probabil între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea, poate chiar şi mai înainte, s-a creat argoul românesc, adică limbajul categoriei sociale a răufăcătorilor (criminali şi hoţi). Aceştia, izolîndu-se de societatea feudală a vremii şi trăind în marginea ei, şi-au alcătuit (intenţionat sau nu), fie pentru a nu fi înţeleşi de restul comunităţii româneşti, fie din nevoie de expresivitate, un limbaj aparte. Nu avem informaţii asupra argoului românesc din acel timp,— dealtfel nu avem nici măcar informaţia că ar fi existat o asemenea categorie socială. Dar, din puţinele elemente de argou culese în veacul al XIX-lea (anume de G. Baronzi, *Limba română şi tradiţiile ei*, Brăila, 1872, p. 149—151), ca şi din ceea ce s-a cules după aceea, deducem că argoul românesc a existat şi în epoca feudală. El nu se confunda cu *limba păsărească*, prin care poporul român a înţeles şi înţelege acea vorbire în care, după fiecare silabă, se adaugă una şi aceeaşi silabă convenţională, ceea ce face de nerecunoscut vorbirea. Baronzi a înregistrat numele de *limba cîriitorilor*, care, probabil, a fost unul dintre termenii întrebuinţaţi şi înainte de secolul al XVIII-lea pentru a denumi argoul românesc. Termenul ne-ar arăta că între cei ce vorbeau argoul românesc erau foarte mulţi ţigani[1]. Dealtfel aceasta ne explică numărul mare de cuvinte de origine ţigănească din argoul românesc : *baftă*, *biştari*, *a ciordi*, *a hali*, *mişto*, *a mardi*[2], poate şi *şucăr*

---

[1] Numiţi de obicei *ciori* sau *cioroi*. Dar verbul *a cirii* este dat de Baronzi cu sensul „a fura", iar *ciriitor*, cu sensul „hoţ".

[2] Pentru aceşti termeni, ca şi pentru alţii, cf. Al. Graur, *Les mots tsiganes en roumain Bull. lingu.*, II, p. 108—200.

(șucar)[1] etc., dacă nu cumva unii din acești termeni vor fi pătruns în limba română direct de la țigani, iar nu de la răufăcătorii ce vorbeau argoul românesc. Între oamenii care vorbeau argoul au venit mulți din țările vecine, ceea ce explică prezența unor termeni argotici germani, greci, turcești, sîrbo-croați, bulgari, ucraineni sau rusești în argoul românesc. Vom da aici lista termenilor argotici din pomenita carte a lui B a r o n z i. Desigur, toți sau aproape toți caracterizau argoul românesc și în secolul al XVIII-lea sau în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

P. 149 : *sticlete* „dorobanț" ; *gagiu* „stăpîn", „negustor" ; *mol* sau *molete* „vin" ; *topardos* „rachiu" ; *busuioc* „cuțit" ; *cîrîitor* „hoț" ; *a cîrîi* „a fura" ; *tescar* „pungaș"; *ochi*, *ochișori*, *ochi de vulpe* „galbeni"; *albitură*, *albișori* „bani de argint" ; *picioare de porc* „pistoale" ; *picior de porc mare* sau *baston desfundat* „pușcă" ; *bidiviu* „cal" și „băiat" ; *rogojină* „iapă" ; *cerneală* „cafea"; *corobangie* sau *gagică* „femeie" ; *lovele* „bani" ; *cărăuesc* „ascund" ; *a vrăji* „a spune".

P. 150 : *spală-varză* „sabie" ; *zapciu* „cîine" ; *cerc* „inel" ; *tească* „pungă" ; *labe* „cisme" ; *crăcani* „pantaloni" ; *găină* „căciulă; *prangă* „fiare" ; *lumînare* „gîscă" ; *a nălbit pînza* „s-a făcut ziuă" ; *aiureală* „somn" ; *verdeșul* „moartea" ; *cornea* „dracul" ; *a face rachiu pisicei* „a plînge " ; *traistă* „clondir" ; *barosan* „curcan" ; *cocoană* „găină" ; *carantan* „pahar" ; *țap* „preot" ; *pisică* „tîrtan", „ovrei" ; *biserică* „cîrciumă" ; *tîrcava* sau *caro !* „fugi" ; *a ciurupui* „a număra" ; *gogoși de tufă* „nimicuri" ; *iarba fiarelor* „mijloc sigur" ; *pintenog* „ofițer" ; *chezaș* sau *pițigoi* „lacăt" ; *cînepă* „păr" ; *grubă* „bani mulți" ; *candriu* „beat" ,

P. 151 : *a pili* „a bea" ; *praftoriță* „popă, rigă" ; *taică* „asul" ; *beiserul* „doi ochi" ; *spirea* „trei" ; *fratele labei* „patru" ; *laba* „cinci" ; *salman* „șase" ; *fratele cernichii* „șapte" ; *cernica* „opt" ; *fratele grubei* „nouă" ; *gruba* „zece" ; *ciolac* „valet" ; *mingeac* „damă" ; *mardeală* „bătaie" ; *pontoarcă* „cheie" ; *purcea* „ladă"; *părul purcelei*„ capacul lăzii" ; *fecior de popă* „urs" ; *urs* „fecior de popă" ; *a da cu mîna în foc* „a da de bani" ; *ușa cățelului* „ușă secretă" ; *gras la ceafă* „avut" ; *a toarce pisicei* „a sufla" ; *a face talmeș balmeș* „a omorî" ; *de pripaș* „fugar".

Desigur, și termeni ca *a gini*, *nasol* etc., neînregistrați de B a r o n z i, urcă înainte de secolul al XIX-lea. Un termen ca *zapciu* ne duce în epoca influenței turce[2].

[1] Cf. I. I o r d a n, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 196—198, în cadrul articolului *Note și observații la articolele precedente* (e vorba de trei articole despre argoul românesc ale unor colaboratori).

[2] Cuvîntul *grubă* din lista lui B a r o n z i este, desigur, femininul adjectivelor bulg. *grub* și sîrbocr. *grub* „grosolan", „aspru", „brutal".

CAPITOLUL III

LIMBA LITERARĂ ROMÂNĂ DE PE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA PÎNĂ LA 1829

§ 1. Dacă privim faptele fără să facem o comparaţie cu graiurile populare, constatăm că evoluţia dialectelor literare româneşti în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea se caracterizează prin apropierea dialectelor ardelean-crişan-maramureşean, bănăţean şi moldovenesc de cel muntenesc. Avem, din unele puncte de vedere, o unificare a limbii literare, în favoarea dialectului literar muntenesc. Numai dialectul literar moldovenesc se „muntenizează“ mai puţin, deşi în tipăriturile religioase muntenizarea este tot atît de accentuată ca şi în Ardeal. Trebuie să spunem totuşi că, la unii scriitori laici din Moldova, muntenizarea nu se observă deloc sau aproape deloc, aşa că dialectul literar moldovenesc rămîne mai departe deosebit de celelalte. Pe de altă parte, în acelaşi timp în care se produce „muntenizarea“ parţială a dialectului, avem şi o diferenţiere pe regiuni, atît de accentuată, cum n-a mai fost niciodată pînă atunci şi după aceea. Este drept că această diferenţiere nu apare în aceeaşi măsură în limba marilor scriitori şi a cărţilor religioase, ea fiind mai accentuată în limba unor texte literare copiate şi în limba unor însemnări de pe cărţi, scrise de oameni cu puţină lectură românească. Dar ea există şi e un fapt fundamental. Trebuie să pomenim şi un alt fapt care se produce în această epocă : avem şi schimbări în acelaşi sens ale tuturor dialectelor literare româneşti, şi anume apropieri de limba literară de azi *(ţărîle, ţărîi* sînt înlocuite cu *ţările, ţării* etc.). Are loc deci acum şi o modernizare a limbii (cel puţin aşa s-ar părea la prima vedere). Dar, deşi a intrat într-o nouă fază, limba literară rămîne tot cea veche : avem acelaşi pronume relativ *carele, carea, carii, carele,* acelaşi *u* final (însă nu generalizat la toate cuvintele care ar trebui să-l aibă), *acestaş* „tot acesta“ etc., cuvinte ca *a învita* „a îmbia“, *a împuta* „a acuza“, *a vorovi* „a vorbi“, *voroavă* „vorbă“ etc.

§ 2. În regiunea de la nord de Mureş şi în Banat, oamenii care fac însemnări pe cărţi, dar scriu şi texte mai lungi, obişnuiesc, din prima jumătate a secolului al XVIII-lea să scrie *ž* în loc de *ğ*, nu numai acolo unde şi dialectul muntean prezintă această transformare, dar şi în alte cazuri. Am relevat faptul în *Probl. cap.*, p. 120 şi 128—131, unde am dat exemple ca *leje, dejet, jurat, jurămînt, a înţeleaje, Mărjinime, Jioagiu, josu, jupînul* etc. Apar, fireşte, şi formele cu *ğ*, singurele care sînt literare. Este evident că avem a face cu pătrunderea unor forme populare în limba scrisă, fără ca ele să devină normă lingvistică. Faptul trebuie explicat prin decadenţa culturii, care a avut loc în acel timp în Ardeal, în urma opresiunii exercitate de Viena (austrieci) în numele catolicismului. Aceasta, mai ales cînd e vorba de clerici. Cred însă

că nu e numai atît: avem a face și cu apariția în viața socială a Ardealului a unei clase românești noi, burghezia, adică negustorii și meseriașii. Aceștia nu cunoșteau limba scrisă de pînă atunci decît foarte vag și lăsau să pătrundă foarte multe elemente populare în limba lor scrisă. Acum știința de carte se răspîndește în mase mai largi, burgheze și chiar sătești. Pînă la urmă, se impun formele cu *ž*, în cazurile în care se pronunța *ž* și în dialectul muntean. Cărțile religioase care se tipăresc la Blaj cu începere de la 1750 prezintă *ž* în loc de *ǧ* numai acolo unde el apare și în Muntenia. Scriitorii ardeleni de după 1780, Clain, Șincai și Maior, precum și ceilalți, vor scrie în această privință tot ca în Muntenia. Numai rar de tot vor apărea la ei forme ca subst. pl. *sluji* („slugi") (vezi de exemplu Clain, la L u p a ș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, I, p. 104). Este drept că primii doi erau originari din Ardealul de sud, unde se pronunța *j*, ca în Oltenia și Muntenia. Dar Maior se născuse în teritoriul dialectului ardelean propriu-zis, și totuși întrebuința formele cu *j*, ceea ce arată că s-a schimbat ceva în limba scrisă în Ardealul central și de nord. Sub această formă, dialectul literar din Ardeal și Banat continuă și după 1830.

Dar după 1780, această imitare de către ardeleni a limbii literare din Muntenia, care trebuie socotită ca o tendință de a scrie literar, nu s-a realizat întotdeauna fără șovăiri. Vom releva aici un fapt care nu și-a căpătat explicare pînă acum, ba chiar a fost cu totul ignorat de cercetători: apariția unui *ǧ* în cuvintele în care trebuia să fie chiar după graiul popular din Moldova, *ž*. În *Hronicul* lui Șincai (ediția 1853) se găsesc multe fonetisme de acest fel; p. 3: *sluǧindu'i* „slujindu-i"; p. 5: *prileǧiuind* p. 277: *l'aŭ sluǧit*; p. 5: *cuǧma* „cușma" din *cujma*; p. 299: *se vor ǧelui*, *se va ǧelui*; p. 321: *ǧefuiaŭ* (pl.). Avem, evident, a face cu niște forme hipercorecte, firești la un ardelean care știa că în graiul din Crișana orice *ǧ* a devenit *ž*. Aceste false regresiuni fonetice ne arată însă că Șincai nu cunoștea perfect, din punct de vedere fonetic, limba literară românească.

Textele ardelene și bănățene din secolul al XVIII-lea prezintă și alte elemente populare, care înseamnă o înlăturare a normelor lingvistice mai vechi: *curînd*, *judecată* (în loc de *ǧudeț*), *acum*, *țerile* (nu *țările*), *păntru*, *pîntru*, *trăizăci*, *au teltuit* (= *au cheltuit*, deci cu *t'* pentru *k'*), toate din Ardeal și Crișana (vezi *Probl. cap.*, p. 129—130), precum și: *zioa*, *au luvat* „au luat", *să joară*, *or năvălit*, *să scoată*, *să vină*, *scamnul*, *nima* „nimeni", toate din Banat (vezi *ibid.*, p. 131).

La Șincai și Maior, găsim și forme populare specifice Crișanei, precum: *cîștigă arme* „se îngrijește de arme" (*Hronic*, I, p. 5; apare și la P. Maior), *bucinul* (*ibid.*, p. 312), *lipsă* „nevoie" (cf. *de lipsă* „de nevoie", Șincai, p. 314), *a lipsi* „a fi nevoie" etc. La Budai-Deleanu găsim fonetismul *sărin* „senin", care caracteriza și textele de nord-vest, din secolul al XVI-lea, și un cuvînt ca *a desmînta* „a abate", „a determina să renunțe", care este, desigur, popular (nu pare a fi un derivat de la *smîntă* „sminteală", care apare la Dosoftei; vezi D. G ă z d a r u, *Contribuții la originea, limba și influența Mitropolitului Dosoftei*, Iași, 1927, extras din *Arhiva*, XXXIV, 1927). Găsim la unii din scriitorii ardeleni și forme ca *tut* „tot" (cf. Șincai, *Hronic*, I, p. 314: *tute va să zică toate*, Budai-Deleanu, *Țiganiada*, București, 1969, ed. Fl. Fugaru, vol. I, p. 251: *tută*), *ibid.*, p. 118, care nu pot fi socotite macedoromânisme, ci pronunții populare ardelene pătrunse în limba scrisă, căci aceste forme se găsesc

şi în unele texte ale secolului al XVI-lea şi la Dosoftei (trebuie să admitem că ele s-au păstrat în graiul popular de peste munţi pînă în secolul al XIX-lea, cînd au dispărut).

Vocalele *ę* şi *ǫ*, mai ales în poziţiile *-e* şi *-ă* sînt transcrise fie prin *e* şi *o*, fie prin ѣ şi *oa* (*lѣge, şѣde, žѣle* etc.), deci altfel decît în Muntenia şi Ardealul de sud.

Aşadar identificarea cu dialectul literar muntean nu are loc decît în ce priveşte pe *ž*. În celelalte privinţe nu se poate vorbi de acest proces, decît dacă e vorba de *curînd* (cu *î* în loc de *-u-*), *acum* şi alte forme analoage, pe care nu le-am mai relevat. Cum trebuie interpretată această parţială apropiere de dialectul muntean a dialectelor de peste munţi? Avem a face cu o influenţă a graiului literar muntean, aşa cum a crezut Gaster, *Crestomatie română*, I, p. XC şi XCVIII, care vorbea şi despre Moldova şi se referea de fapt numai la limba textelor religioase? (Dealtfel acest cercetător nu dădea exemple, aşa că nu ştim dacă se referea la fapte ca cele invocate de noi.) Şi sub influenţa căror scrieri munteneşti s-a făcut unificarea? Gaster pare a admite că schimbarea s-a produs sub influenţa cărţilor lui Coresi. Presupunerea nu este, desigur, justă. Alţii, printre care şi Rosetti, *Istoria limbii române, Noţiuni generale* p. 80—81, au afirmat că *Biblia* lui Şerban, tipărită în foarte multe exemplare, a avut o influenţă considerabilă în ce priveşte unificarea limbii literare româneşti. Lucrul nu este de exclus în ce priveşte Ardealul, dar cred că nu numai *Biblia* lui Şerban, ci în general tipăriturile munteneşti religioase de tot felul au dus la aceasta, şi nu imediat, ci pînă către mijlocul secolului. Şi, desigur, prestigiul pe care l-au avut textele munteneşti în ochii ardelenilor se explică nu prin aceea că ele ar fi fost tipărite în Muntenia, ci prin faptul că biserica ortodoxă şi cea unită din Ardeal se găseau, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în urma opresiunii catolice, austriece, în condiţii grele de viaţă, aşa încît n-au mai putut tipări în Ardeal cărţi pentru uzul lor şi au fost nevoite să accepte cărţile religioase munteneşti, atît de des tipărite în epoca lui Brîncoveanu şi a lui Antim Ivireanu, precum şi după aceea, în tot secolul al XVIII-lea. Dealtfel tipăriturile religioase munteneşti de pe atunci se găsesc şi azi în număr foarte mare în bisericile din Ardeal (vezi Iorga, *Scrisori şi inscripţii ardelene şi maramureşene*, I, II, passim). Această influenţă muntenească trebuie separată de procesul care a avut loc în prima jumătate a secolului şi care este manifestarea unor fapte populare, de peste munţi, în limba scrisă. Avem două procese deosebite în istoria dialectului literar din Ardeal. O legătură între ele însă tot există, căci numai decăderea culturii şi bisericii de peste munţi a dus la amîndouă aceste fapte[1].

---

[1] S-ar putea crede că înlocuirea lui *ǧoc, ǧur* prin *joc, jur* în limba literară de peste munţi a primit un ajutor şi din partea stărilor de lucruri populare de acolo, cum am admis în *Probl. cap.*, p. 370—371. Am văzut mai sus (VII, cap. III, § 3), că în Crişana, în partea de răsărit a Munţilor Apuseni şi pe Someşul de Jos, orice *ǧ* a devenit *ž* şi că schimbarea fonetică în discuţie apare în texte de pe la 1700. Aşadar, în această vreme, o mare parte a ardelenilor (în sens larg) a ajuns să pronunţe *joc* şi *jur*, ca muntenii şi ca ardelenii de sud, şi numai Maramureşul, Năsăudul şi regiunea de la nord de linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului a păstrat pe *ǧ* mai vechi. Este drept, că aceiaşi ardeleni pronunţau şi *leje, jer* etc., ceea ce nu se găsea în Ardealul de sud şi în Muntenia. Dar este evident că acum dialectul literar muntenesc reda mai bine realităţile populare din Crişana decît le reda vechiul dialect literar ardelenesc şi moldovenesc. Aşadar schimbarea lui *ǧ* în *ž* în cuvinte ca *ǧoc*, în graiul literar de peste munţi, nu se explică numai printr-o influenţă

Muntenizarea limbii literare din Ardeal, Banat, Crişana şi Maramureş are însă şi o altă bază, o altă motivare. Acolo se găseau multe particularităţi lingvistice aberante faţă de limba literară de oriunde. Aceste realităţi locale nu se puteau impune decît în slabă măsură în limba scrisă, căci altfel s-ar fi ajuns la divergenţe mari, din punct de vedere fonetic, în limba literară românească, de la o regiune la alta (cele care s-au impus au dat coloratura specifică a dialectului literar ardelean-bănăţean-crişan-maramureşean în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea). În orice caz, în epoca aceasta, graiurile bănăţene, ardelene, crişene şi maramureşene populare nu mai apăreau ca baza limbii literare, cum fusese cazul pînă atunci. Evoluţia fonetică le depărtase prea mult de ce fuseseră ele altădată şi ele apăreau acum ca dialectale faţă de limba literară mai veche (din Ardeal şi de pretutindeni). Asistăm la procesul foarte interesant, că românii de peste munţi consideră ca literară nu limba scrisă pînă atunci de dînşii, şi nici limba lor populară, ci limba scrisă în Muntenia, pe care au avut ocazia s-o cunoască în secolul al XVIII-lea (şi cu privire la care ei puteau constata totuşi că posedă numeroase elemente comune cu graiul lor popular). Pînă pe la 1700 românii de peste munţi nu comparau limba lor scrisă cu cea scrisă în Muntenia, căci nu cunoscuseră un număr mai mare de tipărituri muntene. Cînd ei le-au cunoscut, au început să vadă că limba scrisă la ei pînă atunci semăna mai mult cu cea muntenească decît cu graiul lor popular, căci graiul lor popular avea şi labialele alterate şi atîtea alte particularităţi. Să nu uităm că limba muntenească se scria şi în Ardealul de sud, aşa că ardelenii de nord erau mereu în situaţia de a constata că limba literară din Muntenia se întrebuinţa în Ardeal. Aceasta putea să-i facă să creadă că dialectul muntenesc popular este cel literar.

Putem spune că şi decăderea culturală a românilor din Ardeal pe la 1700—1750, provocată de persecuţiile austriece şi catolice, a contribuit la crearea acestei noi conştiinţe lingvistice. Dar decăderea despre care vorbim a contribuit mai ales la ruperea în mare parte a vechii tradiţii de limbă din Ardeal şi Crişana, şi nu la impunerea limbii literare munteneşti în Ardeal. Aceasta nu s-ar fi realizat fără prezenţa textelor religioase munteneşti în Ardeal. Şi *impreğur, înconğur* etc., care apar acum în limba de peste munţi (la P. Maior etc.) alături de *judec* etc., — ele păstrează pe *ğ* contra normei generale a dialectului muntenesc —, dovedesc influenţa textelor munteneşti, căci caracterizează limba literară din Muntenia de la Coresi pînă în secolul al XIX-lea.

Pentru a încheia, trebuie să spun că influenţa muntenească în Ardeal se simte şi în ce priveşte lexicul. O serie de cuvinte turceşti şi greceşti, specifice Moldovei şi Ţării Româneşti, se răspîndesc în secolul al XVIII-lea şi în Ardeal *(leafă, scopos* etc.). Vom constata în Ardeal -- de fapt la I. Budai-Deleanu — şi un cuvînt ca *poetic* „poet", care apare întîi la Dosoftei şi la Stolnicul

---

pasivă a textelor munteneşti asupra scriitorilor din Ardeal, ci şi prin aceea că limba scrisă în Muntenia corespunde unor realităţi locale, cele din Crişana şi răsăritul Munţilor Apuseni. Dar, deşi fenomenul fonetic popular se întîlnea numai în Crişana, particularităţi ale limbii literare munteneşti s-au extins şi în Banat şi Ardealul de nord, inclusiv Maramureşul. De aceea influenţa culturală munteană e faptul fundamental.

Constantin Cantacuzino, *Istoria țării românești* (vezi ediția Cartojan și Simonescu p. 7)[1] și D. Cantemir.

§ 3. O schimbare a normelor limbii literare se constată spre mijlocul secolului al XVIII-lea și în limba literară din Moldova, dar aici *ğ* și *ḑ* în cuvinte ca *ğoc, ḑic* rămîn încă în uz. Multe fapte de limbă din vechea tradiție de limbă maramureșeană cad acum în desuetudine și sînt înlocuite cu fapte ca *acum, așa, curînd, țările, țării, șese* (< *șkse*), *lege* (< *lkğe*) etc. Unele din aceste fapte caracterizează întreaga Moldovă, altele Moldova de sud și Muntenia, în Moldova de sud, ca un fonetism întrucîtva deosebit: *săși, legi* etc. Am atras atenția asupra acestui fapt în *Probl. cap.*, p. 132. Dacă, într-adevăr manuscrisele de care dispunem astăzi, ale cronicii lui Neculce, n-au denaturat fonetismele textului original[2], atunci Neculce este primul scriitor care consideră literare aceste fapte lingvistice. I. Iordan, *Studii și cercetări lingvistice*, V, 1954, p. 340, relevă faptul că Neculce scria: *avere, boier(i), petrece, putere, semne, vr me* etc. Mai găsesc la el *să șadă* (ed. Procopovici, I, p. 289, și ed. Iordan, p. 276)[3], *să scoată* (Procopovici, p. 342, și Iordan, p. 310), dar și *să vaḑă* (Procopovici, p. 379), *să scoață* (Procopovici, p. 255, și Iordan, p. 255). El rămîne totuși la *vei* „vrei" (*O samă de cuvinte*, XXVI, ed. Procopovici, I, p. 25, ed. Iordan, 1959, p. 19)[4], la *acmu*(Procopovici, p. 377 și Iordan, p. 377, 378). Nu putem deci crede că toate elementele populare ale manuscriselor lui Neculce au fost introduse în textul cronicii de copiști. Ba, deoarece acești copiști păstrează adesea textul aproape intact, trebuie să admitem că particularitățile de limbă populară ale textului aparțin lui Neculce. Iorgu Iordan, în *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1955, p. 69—94, a arătat unele ezitări din cronica lui Neculce, între limba scrisă pînă atunci și limba populară

---

[1] O decădere culturală avem în Ardeal nu numai după 1700, dar și mai înainte, pe la 1689, cînd încetează a mai tipări popa Ioan din Vinț și încetează și tipăriturile de la Bălgrad. Veacul al XVII-lea a fost destul de vitreg pentru românii de peste munți, ceea ce i-a și obligat pe unii dintre ei, spre sfîrșitul lui, să ceară unirea cu Roma. Atunci cînd s-a încercat acolo să se reia activitatea de tipărire a cărților religioase, s-a recurs la un om care venea din Muntenia, Mihai Iștvanovici Typograful. Și nu e o întîmplare că acesta scrie pentru prima oară în Ardeal și în genere în regiunile de peste munți ca în Țara Românească sau, cel puțin adoptă unele muntenisme. Astfel, în *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699 (vezi *Bibl. rom. veche*, I, p. 375) avem: *grijaște, ibid.*, p. 376: *ajutoriul* etc. Totuși în text apar și formele întrebuințate în Ardeal (*ibid.* p. 293): *vîrvul* (cu *v* < *-h*).

[2] Unul singur din manuscrisele cronicii lui Neculce, Acad. R.S.R., nr. 253, posedă cîteva pagini scrise de Neculce (vezi Iorgu Iordan, *Despre limba lui Neculce*, în *Studii și cercetări lingvistice*, V, 1954, p. 337—346, *Studiul manuscriselor și problema transcrierii cronicii lui Ion Neculce, Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, II, 1953, p. 233—246, și Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, și *O samă de cuvinte*, Ediție îngrijită ... de Iorgu Iordan, 1955, p. 89—100 ediția a II-a, 1959, p. CXIV—CXXVII. Din aceste pagini scrise de Neculce rezultă clar că el a introdus multe inovații în sens popular în limba literară scrisă în Moldova în secolul al XVIII-lea.

[3] Formele verbale cu *t* și *d* apar în limba literară și mai înainte, dar nu ca norme lingvistice, ci în mod excepțional.

[4] Elena Berea, *Voiu, vreau, v(r)oiesc*, în *Limba română*, XXI, 1972, p. 116—119 (articolul întreg, p. 111—126), a arătat că *vreau, vrei, vrea* apar în limba scrisă mai ales spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea și mai ales în Moldova și Ardeal—Dimitrie Cantemir întrebuința însă formele *voiu, vei, va*— și că aceste forme apar în mod excepțional și la unii scriitori munteni care au activat în epoca dintre 1750 și 1830. Pe la 1750 apare în texte scrise în Moldova (Oxenstierna, *Vorba trupului cu sufletul*; vezi Gaster, *Chrest.*, II, p. 47) *vroiu* „vreau", alături cu *tu vei* „tu vrei". Împotriva celor spuse de Elena Berea, p. 114—115, considerăm etimologice formele *vrem, vreți*, care apar în texte din secolul al XVI-lea pînă astăzi.

sau limba literară de mai tîrziu. Vom indica aici alte inovaţii ale sale, de aceeaşi natură : *după ce* apare cu mult mai des ca înainte, în locul lui *dacă* „după ce", atît de frecvent la Ureche ; în locul vechiului *ğudeţ* „judecată", apare *judecată*, ca azi (cf. Procopovici, II, p. 339, şi Iordan, p. 309)[1].

Limba populară moldovenească nu se putea transpune de-a dreptul în scris. Ea trebuia să sufere nişte literarizări şi hiperliterarizări fonetice. În această epocă, găsim pentru prima oară în texte foarte multe asemenea literarizări şi forme hipercorecte (hiperliterarizări). Dăm cîteva din însăşi cronica lui Neculce: *osinda* „osînda", *seu* „său" (posesiv), *trimeţind* (Procopovici, p. 292), *pîrire* (*ibid.*, p. 293), *pîrit* (*ibid.*, p. 339), *omorit* (*ibid.* p. 340) etc. Dacă la cuvinte ca *pîrire, omorit* etc., avem poate chiar tradiţia de limbă maramureşeană, la *seu, osinda* etc., nu se mai poate invoca această tradiţie lingvistică. Moldovenii din veacul al XVIII-lea nu ştiau întotdeauna dacă *e* sau *i* este literar (corect) şi înlocuiau prea des pe *ă* moldovenesc popular cu *e* şi pe *î* moldovenesc popular cu *i* (vezi alte fapte la Iorgu Iordan, *art. cit.*, din *Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor*, II, p. 242). Aceste literarizări presupuneau că limba literară nu era identificată încă, de cei care făceau literarizarea, cu dialectul muntean (vezi mai jos, § 5), ci cu limba literară scrisă în raza propriului lor dialect, care, cu unele modificări fonetice, devenea literar.

Alături de fapte ca viitorul cu *a, or* în locul lui *va, vor*, — în cronica lui Neculce apar şi unele şi altele[1] —, aceste literarizări şi hiperliterarizări sînt dovada că acum, mai mult decît înainte, se pleca de la limba populară moldovenească, şi nu de la vechea tradiţie de limbă, scrisă şi vorbită, a boierilor. Inovaţiile în sens popular ale limbii lui Neculce par întrucîtva curioase la un scriitor care a fost contemporan cu Cantemir şi intim colaborator al acestuia. Apariţia unor forme ca *acum*, *aşa*, în limba scrisă în Moldova nu trebuie considerată ca o influenţă a textelor muntene, căci nu putem pricepe de ce această influenţă muntenească nu se petrece şi în alte privinţe, de exemplu în ce priveşte înlocuirea lui *ğoc* cu *joc*, *să vadă* cu *să vadă* etc. Cum, pe de altă parte, formele *acu* (prin literarizarea căreia a rezultat *acum*), *aşa*, *ţări*, *şăsî* (prin literarizarea căreia a rezultat *şese*) etc., se găsesc şi astăzi în Moldova de sud, — ele caracterizau dialectul moldovenesc propriu-zis, fără ingrediente ardelene —, trebuie să admitem o influenţă a graiului popular din Moldova de jos asupra limbii scrise. Prin această influenţă a graiului popular din Moldova de jos asupra limbii scrise în Moldova s-a realizat o mai mare unitate a limbii scrise la români. Această unificare parţială nu se explică deci prin prestigiul pe care l-a avut graiul muntenesc în Moldova, începînd cu jumătatea secolului al XVIII-lea, fapt de care ne vom ocupa în §-ul următor.

Trebuie să spunem dealtfel că însăşi limba scrisă în Ţara Românească suferă acum unele schimbări în sensul apropierii ei de limba populară din Muntenia. Se renunţă şi acolo la *ţărîle, ţărîi, lѣge* etc. pentru *ţările, ţării, lege* etc. Un text de acest fel, de pe la 1750, din Muntenia, a publicat Gaster, *Chrest*, II, p. 58—59. Tot aşa, *Octoih*, Tîrgovişte, 1712 (*Bibl. rom. veche*,

---

[1] E probabil că *judecată* nu caracterizase de la început graiul popular moldovenesc şi că pătrunderea lui în limba literară din Moldova în secolul al XVIII-lea se explică prin influenţa muntenească, despre care vorbim în §-ul următor.

[1] Dar viitorul cu *a, or* nu devine literar, deşi e tolerat în epoca modernă în poezie.

I, p. 484 : *a ţării*, dar ca excepţie), *Chiriacodromion*, Bucureşti, 1732 (*Bibl. rom. veche*, II, p. 47) : *ţării* ; Cazaniile lui Ilie Miniat, Bucureşti, 1742 (*Bibl. rom. veche*, II, p. 59) : *ţării*, dar II, p. 58 : *al ţărîi* (cf. şi *Catavasier*, Bucureşti, 1742, *Bibl. rom. veche*, II, p. 57 : *al ţărîi*).

Aşadar faptul din Moldova nu e izolat, el avîndu-şi fenomenul corespunzător la munteni. Şi, cum am văzut, ceva analog există şi la ardeleni. Explicaţia care trebuie dată este tot aceea pe care am dat-o pentru procesele analoage de peste munţi : apariţia unei noi clase în viaţa socială a Principatelor, anume apariţia burgheziei, care a influenţat şi limba boierilor, (printre ei, Neculce). Deja în *Probl. cap.*, p. 372—373, explicam schimbările limbii scrise din Moldova şi Muntenia prin democratizarea vieţii sociale româneşti, care a avut loc în acel timp. Într-adevăr, precum a arătat întîi N. I o r g a în diferite lucrări, dintre care ultima e *Istoria românilor*, VII : *Reformatorii* (în special în capitolul *Cele dintîi acte de reformă*), în această epocă se observă o schimbare în politica românească, schimbare care e iniţiată de Nicolae Mavrocordat, primul reprezentant al democratizării despre care vorbim. Acest voievod, care cunoştea stările de lucruri din Apus şi se inspira de la despoţii luminaţi ai Apusului, — primul este Philippe, regentul Franţei —, a lovit şi în boieri şi a luat adesea partea orăşenilor în conflictele acestora cu boierii. El este deci în parte şi reprezentantul mulţimilor de la oraşe, pe care, desigur, a căutat să se sprijine, el este deci în situaţia monarhilor din Apus, de prin secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, care se aliaseră cu burghezia împotriva nobililor[1]. Cum mai relevam acolo, în această epocă, cronicarii se recrutează dintre boierii mici ca Axinte Uricariul şi N. Mustea. Aceşti cronicari, care sînt oamenii lui N. Mavrocordat, — scriu despre domnia lui, — au şi concepţia politică a acestuia. Mă întrebam atunci şi mă întreb şi acum dacă nu cumva aceşti oameni, sau alţii care au scris după ei, şi anume nu numai scriitorii, dar şi diecii, care se vor fi recrutat din clasele de jos şi vor fi devenit numeroşi în această epocă, nu vor fi schimbat limba literară mai veche, introducînd forme populare din Moldova de sud, forme care pînă atunci nu fuseseră considerate literare. Foarte probabil, ştiinţa de carte s-a răspîndit în această epocă mai mult decît înainte, în special printre negustori ; foarte probabil, aceştia au început să dea tonul în chestie de limbă. Ei aduceau şi un scris mai neglijent, în care pătrundeau o mulţime de fapte populare. Asemenea fapte populare, din care se pot cita multe, se găsesc după 1730 şi în scrisul unor boieri. Explicaţia pe care am dat-o aici faptelor din Moldova este, desigur, valabilă nu numai pentru această ţară, dar şi pentru Ţara Românească, unde N. Mavrocordat de asemenea a domnit.

§ 4. Dar aceasta ne ajută să explicăm numai încetarea unor norme de limbă scrisă din Moldova, nu şi un alt fapt, care se produce acum, în această ţară, după cum s-a produs şi în Ardeal : impunerea particularităţilor de limbă muntene în limba literară din Moldova. Am văzut că, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, limba literară de peste munţi capătă o particularitate

[1] Sub o formă întrucîtva deosebită, întrucît se inspira de la politica lui Petru cel Mare, iar nu de la cea a despoţilor luminaţi ai Apusului, primul reprezentant al acestui curent este D. Cantemir. Dar, ca norme de limbă fonetice şi morfotice, învăţatul voievod moldovean se încadrează în epoca precedentă.

fonetică munteană : întrebuințarea lui *ž* în loc de *ǧ* în cuvinte ca *žoc*, *ažul*. Am văzut apoi ce procese din graiurile populare au favorizat-o. Totuși, oricît această schimbare a limbii literare de peste munți a fost ajutată de fenomenul popular, ea înseamnă o întunecare a prestigiului graiului ardelean ca limbă literară. Este evident că acum românii de peste munți nu mai consideră graiul lor ca bază a limbii literare, cum fusese cazul mai înainte, decît în parte, deși ei nu mărturisesc aceasta. Este evident că, pentru dînșii, de acum încolo limba literară are unele caractere care se găsesc numai la munteni și în Ardealul de sud. Acest lucru nu se mai întîmplase niciodată pînă atunci în Ardeal și Crișana. Această nouă conștiință lingvistică a celor care scriu în Ardeal va fi fatală pentru graiul literar din Ardeal. Ea constituie baza pentru o predominare a dialectului muntean în formarea limbii literare moderne, ceea ce se va produce în secolul al XIX-lea.

Dar această situație nu se întîlnește în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea numai în regiunile de peste munți. Ea se găsește atunci și în Moldova. Am arătat în *Probl. cap.*, p. 132—133, că, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, găsim în scrierile din Moldova, alături de faptele moldovene, și fapte de limbă tipic muntene : *ž* în loc de *ǧ* în cuvinte ca *ažunǧe*, apoi *săvîršašte*, *služašte*, *šade* etc. Cum a relevat G. I b r ă i l e a n u, *ž* în locul lui *ǧ* apare deja într-o tipăritură a Mitropolitului Iacov, *Sinopsis*, 1757[1]. Faptul apare și în operele lui A. Beldiman, *Numa Pompiliu* și *Jalnica tragodie a Moldovei*, precum și în operele lui Amfilohie Hotiniul, la care am găsit și celelalte muntenisme citate (vezi *Probl. cap.*, p. 133). Dar noi găsim multe muntenisme mai ales în cărțile bisericești tipărite după 1743 în Moldova. Unii scriitori laici, în special cronicarii, nu le au. Fapte muntene de limbă se găsesc și în manuscrise ; vezi de exemplu N i c h i f o r, *O aritmetică manuscrisă*, Iași, 1930 (extras din *Revista Critică*, III, 1929), p. 29, unde se arată că, alături de forme ca *a agiunge*, *giumătate* etc., apar altele, mai puține, cu *j*. La ele, ca și la altele, ca *pîine*, se gîndea probabil G a s t e r, *Chrestomatie română*, I, p. CVIII, cînd spunea : „Abia pe la mijlocul secolului trecut [= al XVIII-lea] se strecoară limba literară bisericească în operele literare bisericești și în tipăriturile din Moldova". În *Probl. cap.*, p. 373—374, afirmam : „Nu ni s-a păstrat nici o mărturie că părăsirea, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a particularităților moldovene, s-ar fi făcut voit sau cu conștiința că formele moldovene sînt dialectale, adică limitate la un spațiu restrîns, și că deci limba literară se vorbește în celelalte părți ale țării, în special în Muntenia. Dar este sigur că moldovenii din a doua jumătate a secolului, care scriau cu aceste muntenisme, au fost cei dintîi moldoveni care și-au simțit graiul lor ca neliterar [ar fi trebuit să spun : graiul lor scris, căci cel popular tot era neliterar și atunci și a fost și după aceea, simțit ca nedemn de a mai fi între-

---

[1] Întemeindu-se pe fapte în parte identice cu cele invocate de noi, prezente în unele manuscrise ale cronicii lui I. Neculce, Iorgu I o r d a n, *Introducere* la Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 47—50, admite și el o influență a textelor muntene asupra celor moldovene, neexcluzînd ipoteza introducerii muntenismelor în textul lui Neculce de către copiștii munteni. El nu are însă dreptate să cuprindă la faptele muntene grupurile *-șe*, *-je*, care înlocuiesc pe actualele *-șă*, *-jă* : *grije*, *Dabije* etc., întrucît formele cu *-șe*, *-je* se întîlnesc în toate textele românești nordice (maramureșene, ardelene și moldovene) de pînă în secolul al XVIII-lea și constituie la Neculce continuarea unei norme a limbii literare celei mai vechi din Moldova.

buințat întocmai în scrierile culte]. Moldoveanul care pronunța *slujăști* ar fi trebuit să scrie, „literarizîndu-și" această pronunție, *slujește*; dacă Amfilohie Hotiniul scrie *slujaște*, ca în Muntenia, avem o probă că el nu mai ținea să scrie în graiul său moldovenesc [ar fi trebuit să spun: după normele limbii scrise în Moldova pînă atunci], și că el recunoștea graiului muntean [ar fi trebuit să spun: graiului muntean cult și probabil și celui popular] calitatea de limbă scrisă și a moldovenilor. Era o stare sufletească care nu se mai întîlnise pînă atunci la moldoveni. Căci scriitorii din prima jumătate a secolului care au renunțat la graiul mai vechi, cu atîtea particularități maramureșene, n-au gîndit astfel. Aceia nu renunțau la ideea că graiul moldovenesc este un grai demn de a fi scris [ar fi trebuit să adaug: firește, în urma aplicării unor literarizări ca *acu* > *acum*, *șăpti* > *șepte* etc.]. Avem două procese deosebite aici, și trebuie să le dăm explicații deosebite: acelea pe care le-am dat".

Dar apariția unor forme muntene în limba literară din Moldova nu este explicată suficient, dacă ne limităm la explicațiile date mai sus. Ca și pentru Ardeal și Crișana, trebuie să admitem că moldovenii au ajuns la un moment dat să citească multe texte muntene. Fără lectura unor texte muntene, fără cunoașterea mai amănunțită a dialectului literar muntean, ei n-ar fi avut ocazia să gîndească așa cum au gîndit despre propriul lor dialect scris și vorbit. Trebuie așadar să admitem că împrejurări speciale au adus și în Moldova cunoștința amănunțită a limbii scrise din Țara Românească. Izvoarele istorice ne arată că într-adevăr astfel au stat lucrurile. În cronica atribuită de unii lui Ienachi C o g ă l n i c e a n u și publicată de M. K o g ă l n i c e a n u (în *Letopisițile Țării Moldovei*, ediția I-a, III), găsim, p. 198, cu privire la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1741–1743): „Ear Constantin Vodă în Moldova domnia cu pace apucîndu-se de capul preoților să-i învețe carte, frămîntîndu-i în tot chipul; întăiași dată au poroncit de au scos pe eromonași, călugări greci de prin mănăstirile cele mari, orînduind preoți de mir, ... Poroncit-au de au adus și cărți pi-nțăles din Țara Românească, căci în Moldova nu se afla Evanghelii, Apostoli și Leturghii, dînd poroncă Mitropolitul acele cărți să le cetească pi-nțăles pe la biserici: mai poroncind Domnul mitropolitului și episcopilor să facă Tipografie fiește care la eparhiea lui, ca să se tipărească cărți pi-nțăles. Și așa s-au apucat de au făcut stampă, [=tipar][1] și de atuncea și păn acum [pe la 1769–1774] lucrează acea pomenire în pămîntul Moldovei, care la aceasta au lăsat mare pomenire în țările aceste. Au mai dat Vodă poroncă prin toate ținuturile ca să cerceteze ispravnicii ținuturilor pe preoți, diaconi carii vor fi făr de biserică neștiind carte, adecă orînduiala bisericii, pe unii ca aceia să aibă voe a-i pune la bir cu țăranii, ca să plătească și ei bir ca și altă țară. Și așa de mare frică ce avea bieții preoți și diaconi, căci începusă Constantin Vodă a orîndui preoți învățați de îmbla prin toate ținuturile și pin toate satele ca să vadă ce fel de cetanie fac pe la biserici, la care nu putem scrie ce frică trăgea bieții preoți, că se apuca la bătrînețe să învețe carte". Acest fapt pe care l-am scăpat din

[1] Este curios cum cuvîntul *tipar*, care exista în limba literară începînd din secolul al XVI-lea, este evitat totuși de autorul acestei cronici care utilizează în locul ei italienismul *stampă* „tipar". Cuvîntul apare și la Petru Maior, *Întîmplările lui Telemah*; cf. *și o dea de la stampă)* (p. 47, a ediției originale) (vezi mai jos, Cap. III, § 10).

vedere în *Probl. cap.*, este de cea mai mare importanță pentru lămurirea influenței muntene în Moldova. *Cărți pi-nțăles* înseamnă „cărți scrise în românește". Așadar, din acest pasaj, rezultă că acum se introduce în Moldova liturghia românească, și anume de către Constantin Mavrocordat. Bogăția tipăriturilor de acest fel, din Muntenia, ne arată că acolo se introdusese în mare parte liturghia românească în biserică, înainte de a se fi introdus în Moldova. În tipografia înființată la Iași, s-a tipărit o *Psaltire* (1743). Altă tipografie s-a înființat la Rădăuți, unde era episcopie și unde se tipări un *Catavasier* (1744), un *Ceaslov* (1745) și o *Liturghie a Sf. Ioan Gură de aur* (1745). Aceste cărți sînt primele care prezintă muntenisme în Moldova, în special muntenismele pe care le-am pomenit mai sus[1]. Astfel, în *Psaltire*, Iași, 1743, găsim, p. 76 : *acmu*, dar *să săvîrșaște*, p. 78 : *genuche* ; în *Catavasier*, Rădăuți, 1744, (vezi *Bibl. rom. veche*, II, p. 79), găsim *acum*, în *Ceaslov*, Rădăuți, 1745, II, p. 85 : *acmu*, *au agiutat*, dar *pîine*. Influența munteană în Moldova pleacă însă nu numai de la cărțile muntene de slujbă, tipărite atunci în Moldova,ci chiar și de la Constantin Mavrocordat, care trăise de copil în Muntenia și vorbea, desigur, muntenește. Dealtfel, în această epocă, influența munteană se exercită și în alte privințe în Moldova, și tot prin Constantin Mavrocordat : „care ispravnici întîiaș dată acest domn i-au scornit, aducînd această muștră din Țara Românească", spune același cronicar (p. 198). Așadar autorul cronicii spune că domnul fanariot a creat în Țara Românească instituția ispravnicilor și că a introdus-o apoi și în Moldova. Așadar, întocmai ca și în Ardeal, tot decăderea culturală din Moldova, din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, a prilejuit influența munteană. Desigur, o decădere a culturii a avut loc după 1720—1730 și în Muntenia. În ambele țări, după generația de învățați și scriitori de pînă pe la 1720—1730, avem o sărăcire spirituală, care e foarte greu de explicat și care durează pînă pe la 1780. Probabil că lipsa de legături a boierimii române din acel timp cu Polonia și Austria și însăși sărăcia spirituală din acel timp a acestor țări, ca și a grecilor, explică această sărăcie a culturii românești a epocii. Cu toate acestea, ca urmare a epocii strălucite a lui C. Brîncoveanu și Antim Ivireanu, în timpul cărora a existat un necontestat primat religios al Munteniei față de celelalte țări române, — acolo s-au tipărit atunci foarte multe cărți bisericești —, a existat o preponderență munteană în toată prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Așadar impunerea variantei muntene în Ardeal și Moldova are loc în urma supremației religioase a Munteniei, dintre 1688 și 1730. În Moldova, după Dosoftei, biserica a decăzut aproape tot așa de mult ca și în Ardeal după Ioan din Vinți. Epoca lui Brîncoveanu aduce supremația munteană pe plan bisericesc. Moldova avusese deja un istoric în Miron Costin și avea acum un filozof, un literat și un savant de talie europeană, pe D. Cantemir, dar pe plan bisericesc nu putea opune nimic asemănător. Dar în epoca de care vorbim numai supremația pe plan bisericesc era hotărîtoare în unificarea limbii literare.

---

[1] Vezi și I. G h e ț i e, *Contribuții la problema unificării limbii române literare, Momentul 1750*, *Limba română*, XX, nr. 2, 1971, p. 115—119; și *Baza dialectală a românei literare*, p. 387—406 și 425—430; dar cercetătorul bucureștean crede că primul text religios cu muntenisme din Moldova este *Liturghierul* publicat la Iași în 1747 ; de fapt muntenisme avem și în textele publicate anterior, pomenite de noi în text.

§ 5. Această nouă stare sufletească se găseşte deci pentru prima oară în epoca în care începe să-şi impună preferinţele sale lingvistice burghezia. Cîtă vreme a dominat în limbă aristocraţia, care avea un grai cu labialele intacte, ea nu putea considera că muntenesc graiul ei cu labialele intacte, care era şi graiul scris, pentru că graiul scris în Ardeal şi Moldova avea multe deosebiri faţă de cel muntenesc. Cînd însă cei care scriau în Ardeal şi Moldova au început să se recruteze din rîndurile burgheziei, care, avîndu-şi recent originea în popor, vorbea cu palatale în locul labialelor, trebuia să se ivească şi ideea că graiul cu palatale, deci cel ardelenesc şi cel moldovenesc, se identificau cu dialectul şi că graiul cu labialele intacte, deci cel muntenesc, este cel literar. Am spus că acest raţionament îl făceau nu numai moldovenii, dar şi ardelenii şi unii crişeni şi maramureşeni, al căror grai avea şi el palatale în locul labialelor. Că fenomenul palatalizării labialelor a jucat un mare rol în formarea conştiinţei despre limba munteană ca limbă literară, în secolul al XVIII-lea, am spus-o în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 38—39. Trebuie să adaug însă că, în formarea acestei conştiinţe, au avut un rol şi celelalte fenomene dialectale ardelene şi moldoveneşti, ca muierea ori africatizarea lui *t* şi *d*, urmaţi de vocale palatale, confuzia lui *ť* şi *ď* cu *ḱ* şi *ǵ*, prefacerea lui *-e* şi *-ă* finali în *-i* şi *-î* etc. Nu se mai comparau acum variantele limbii scrise în cele trei ţări româneşti, ci se comparau graiurile populare din fiecare ţară şi limba scrisă acolo cu limba tipăriturilor muntene şi se constata că limba scrisă a românilor semăna mai bine cu graiul popular muntean sau din unele regiuni muntene, decît cu graiurile populare ardelene şi moldovene. De fapt limba scrisă de pînă atunci prezintă deosebiri şi faţă de graiurile populare muntene, dar aceste deosebiri erau scăpate din vedere şi se vedeau mai mult asemănările[1].

Aşadar, apariţia şi ascensiunea în viaţa socială românească a unor oameni mai de jos, în special a celor de la oraşe, a dus la crearea unei noi conştiinţe lingvistice : limba literară românească seamănă cu dialectul popular muntean. Această nouă conştiinţă lingvistică, care, atît în Ardeal, cît şi în Moldova nu este prezentă întotdeauna, întrucît se mai observă şi formele tipic ardelene sau moldovene, trebuia să se impună din ce în ce mai mult şi să ducă, pe la 1830—1880, cînd s-a format limba literară modernă, la impunerea multor particularităţi muntene ca fapte caracteristice limbii literare româneşti. La început ea nu putea avea urmări prea mari, şi dialectele continuau pe toate planurile limbii, inclusiv pe plan lexical. Ea se manifesta atunci numai prin unele literarizări fonetice. Vom vedea însă că, pe la 1860, ea a fost ajutată şi de alte fapte : burghezia cea mai puternică, de limbă românească, a fost cea munteană, şi capitala statului românesc modern (burghez) a fost

[1] Fireşte, nu chiar burghezia făcea aceste raţionamente, ci reprezentanţii ei în cultură, care erau mai ales clerici. Faptul că cei care au gîndit întîi aşa erau nişte clerici nu trebuie să ne înşele : avem a face cu nişte idei care apar în epoca de ascensiune a burgheziei şi care, chiar dacă se întîlnesc întîia oară la clerici, se explică prin noua situaţie socială. Ideea că dialectul muntean se identifica cu limba literară era ideea unităţii limbii literare româneşti, şi ea n-a fost posibilă fără o burghezie românească în toate ţările române şi fără un domn care se sprijinea şi pe această burghezie şi avea ca model statele autocrate din Apus, cu o limbă literară unitară (chiar dacă el nu se va fi gîndit la o asemenea limbă). Muntenizarea limbii scrise în Ardeal, Banat, Crişana şi Moldova e de fapt unificarea parţială sau provizorie a limbii literare româneşti şi faptul se explică parţial prin burghezie.

fixată la București. Se știe că ideea aceasta, — limba literară are la bază dialectul popular muntean —, a rămas pînă astăzi ideea oricărui om de cultură român și a pătruns și în masele largi, care chiar azi cred că a vorbi muntenește — chiar cu elemente dialectale muntenești — este a vorbi literar.

§ 6. Dialectul literar bănățean, care, pînă pe la 1790, exista mai mult datorită faptului că graiul popular pătrundea în limba scrisă de bănățeni, fără ca aceștia să voiască a scrie cu elemente dialectale, devine o realitate vie, o formă literară deosebită, intenționat promovată, prin scrisul lui Paul Iorgovici. Conștient de faptul că limba literară românească încă nu se unificase și nu se fixase, că trebuia să se ducă o acțiune în sensul modernizării și perfecționării ei, lingvistul bănățean, care este primul mare teoretician și practician al modernizării limbii noastre literare, a căutat să reformeze limba literară românească pe baza dialectului bănățean, să impună dialectul literar bănățean ca limbă literară a tuturor românilor, cum mai tîrziu, unii scriitori moldoveni vor încerca să impună dialectul moldovenesc ca limbă literară a tuturor românilor. Bineînțeles, Paul Iorgovici nu și-a mărturisit niciodată intenția sa ; ea rezultă numai din felul cum scria. Putem crede însă și altceva : el își considera normele scrisului său drept o formă provizorie a limbii literare românești, pînă la deplina ei fixare.

Cu toată impresia de integrare în multe privințe în limba literară a epocii, impresie pe care o avem citind operele lui Paul Iorgovici, sare în ochi de la primele rînduri aspectul fonetic adesea foarte curios dat cuvintelor. Faptele pe care le întîlnim în opera sa, *Observații de limbă rumânească*, Buda, 1799, se pot clasa în mai multe categorii. O primă categorie este alcătuită de grafiile latinizante, care, în unele împrejurări, au putut deveni pronunții. O latinizare a aspectului fonetic al cuvintelor nu se mai întîlnește în acea epocă decît la Samoil Clain, *Carte de rogacioni*, Viena, 1779. După cum ne arată chiar titlul acestei cărți, ortografia sa se caracterizează prin notarea ca *o* a lui *u* din silaba ce precede accentul și a lui *u* accentuat urmat de *n*, pentru ca grafia să fie mai aproape de latină. Acest fenomen îl întîlnim și la Paul Iorgovici : *a potea* în loc de *a putea, nu s-au potut* în loc de *nu s-au putut, portarea* în loc de *purtarea, portem* în loc de *purtăm, rogăciunile* în loc de *rugăciunile, nomele* în loc de *numele.* Tot așa el scrie *a* în loc de *ă* neaccentuat provenit din *a* latin sau grecesc vechi neaccentuat: *marturie* pentru *mărturie, înnascută* în loc de *înnăscută, înnascute* în loc de *înnăscute, parere* pentru *părere, am cazut* pentru *am căzut, capetarea* pentru *căpătarea.*

La Paul Iorgovici apare din cînd în cînd pînă și norma ortografică a scriitorilor latiniști de mai tîrziu, a notării lui *î* provenit din lat. *á* urmat de *n* + vocală, *n* + consonantă, *m* + consonantă, prin vocala *a* (p. XIV) : *se nu se respandeaske* în loc de : *să nu se răspîndească.* Cu toate că în titlul lucrării sale apare grafia *rumînească*, în text întîlnim și grafia *romanească* (p. 71) : *limba romanească* „limba românească", *Nația romanească*, etc. Este clar că autorul n-a introdus în titlu ortografia sa cea obișnuită în text (în text apare o dată *rumânii*), pentru că voia să înlăture confuzia cu cuvîntul *roman*. Dar în cuprinsul cărții, adjectivul *romanesc* apare și pentru a denumi ceea ce caracteriza pe romani, cu atît mai mult cu cît și pentru Paul Iorgovici românii și romanii sînt același popor ; astfel, *pre romanie* apare pentru *pe română* „în limba română". Găsim și grafia *e* pentru sunetul *î* care provine

din lat. *é* urmat de *n* + consonantă, *m* + consonantă : *curend* pentru *curînd* ; *se poate stempera* pentru *se poate stîmpăra*. Învățatul bănățean notează cîteodată pe *i* provenit din *e* + *n*+cons. prin *e*. Apare la el și întrebuințarea consonantelor duble în unele cuvinte ale căror etimologii latine aveau asemenea consonante : *applekeciune*, *attinge*, *curre* „curge", *peccatul* etc. ; vom trage concluzia că Paul Iorgovici a dat, după Clain, un nou model de ortografie latinizantă, model care va avea succes în Ardeal și Banat după 1840. În opera sa găsim și *sunt* pentru *sînt* (pers. I-a sing. și a III-a pl.) — probabil prima apariție a acestei forme în scrisul românesc, și un italianism : *dopă* sau *dope* „după" (cf. it. *dopo*). Nu știm cum pronunța autorul aceste cuvinte. Poate avem niște fapte pur ortografice.

Trecem acum la a doua categorie de fapte : cazurile în care grafia reproduce o pronunție bănățeană. Paul Iorgovici notează grupul *št* provenit din lat. *sc* + *e*, *i*, prin *sč* ; *a sci* (pentru *a ști*), *sciiu* pentru *știu* [*eu*], *ceresci* pentru *cerești*, *sciințe(lor)* pentru *științe(lor)*, *cunosce* pentru *cunoaște*, *conoscințe* (sing.) pentru *cunoștință*, *creascere* pentru *creștere*, *se va vescezi* pentru *se va veștezi*, *s-au vescezit*, pentru *s-au veștezit*, *starea crescerii pruncilor* pentru *starea creșterii pruncilor*, *nascere* pentru *naștere*; *a pasce* pentru *a paște* etc. Se știe că, în Banat, aceste cuvinte sînt pronunțate *șćiu*, *șćiință*, *crеșćere*, *nașćere* etc. În aceste cazuri, nu trebuie să vedem însă, la Paul Iorgovici, o pură latinizare a aspectului grafic al cuvintelor în discuție, din dacoromână, așa cum e cazul cu textele latiniștilor de mai tîrziu, ci o notare, desigur latinizată, a pronunției bănățene populare bine cunoscute, *šć* pentru *št* urmat de *e*, *i* sau *šť* cu *t* palatal. Se constată deci, în limba scrisă de Paul Iorgovici, o inovație fonetică extrem de importantă (și consecventă, căci în scrisul lui Iorgovici nu apare niciodată *șt* + *e*, *i*). Dar că învățatul bănățean a socotit că se pot introduce în limba literară niște pronunții bănățene populare rezultă din prezența altor aspecte dialectale bănățene indubitabile în limba lui Paul Iorgovici. Cercetările dialectale în Banat ale lui W e i g a n d, E. P e t r o v i c i, D. Ș a n d r u, ca și cele mai recente, au scos la iveală o pronunție care nu se mai găsește în alte părți ale țării. Ea nu caracterizează toate graiurile bănățene, ci numai pe cele din Valea Carașului, valea Almăjului și regiunea Nerei inferioare. Este vorba de pronunțarea lui *ă* neaccentuat ca *ẹ* în cuvinte ca *fẹnină* (< *făină*), *pẹmînt* (< *pămînt*) etc. Se pare că prefacerea nu are loc numai după labiale, cum ar rezulta din exemplele de mai sus, ci și după alte consonante, și ea se întîlnește și în silaba finală. Acest fapt fonetic apare foarte frecvent în opera lui Paul Iorgovici, numai că *ẹ* este notat prin *e* : *sunt îmbrecate* (p. 1), *pecatul stremoșesc* (p. 2), *din leuntru*, *să fim pertași* (pl.) (*ibid.*), *a... numera*, *jumetate*, *strelucesci*, *fer* (< *fără*), *redici* < *rădici*, *nenumeratele supăreri*, *cetețenilor*, *redecina* (p. 12), *a areta* (p. 72), *urmetorii aceiia nații* (p. 74), *învețați* (p. 75), *învețetura* (p. 76), *stepînitore* (p. 78), precum și în poziția finală : *dake*, *ei intre* pentru *ei intră*, (p. 12), *are lipse de îndreptare* (p. 72), *dope cum urmeaze ele* (p. 74), *nu e de lipse* (p. 75), *să se naske* (p. 76), *redecine* „rădăcină" (p. 77 și 78) etc. E interesant de relevat că fenomenul apare și la *ă* accentuat, ceea ce pare a nu se mai întîlni azi în dialectul bănățean. Îl găsim în pluralul substantivelor feminine cu *á* accentuat la singular : *supăreri* pentru *supărări*, *schimberi* (p. 72) pentru *schimbări*, *kerțile* (p. 74) pentru *cărțile*, *kerți* (p. 75), *cuvinterii* (gen.) (p. 79) , *împedekerile* (p. 76) etc., precum și la *ă* accentuat din pers. I-a

pl. a indicativului prezent: *întrebuințem* (p. 74 și p. 78). Nu putem avea a face cu niște scăpări, niște lapsus calami ale învățatului bănățean, care a studiat atît de serios limba românească nu numai în starea ei de atunci, dar și în trecutul ei, și a căutat s-o îmbogățească cu neologisme. Avem a face cu intenția conștientă de a introduce în limba literară o serie de forme dialectale bănățene, pe care deci el le considera apte de a deveni norme ale limbii literare românești de pretutindeni, cel puțin pentru cîtăva vreme. Nu putem crede că el voia să introducă numai o inovație ortografică, căci dacă, în unele privințe, aceste fonetisme bănățene dădeau un aspect fonetic mai apropiat de cel latin cuvintelor românești — este cazul cuvintelor *a numera, numerat, laude* pentru *laudă*, în alte cazuri nu se poate observa o latinizare fonetică a cuvîntului, întrucît etimologia e mai puțin clară: *fer* „fără", *jumetate, supăreri* pentru *supărări* etc. Înseși formele ca *schimberi, kerți, împedekeri, întrebuințem* etc., cu *ă* prefăcut în *-é*, pot fi populare, chiar dacă astăzi dialectologii nu au informații că ar exista prin Banat. Nu s-au făcut încă suficiente anchete pe teren pentru ca să putem afirma că ele nu se găsesc pe undeva. Iar dacă, după asemenea anchete, s-ar constata că ele nu se găsesc nicăieri în Banat, ar trebui să presupunem că ele au existat pe vremea lui Paul Iorgovici și că au dispărut după aceea[1].

Că Paul Iorgovici a văzut în unele fonetisme ale dialectului bănățean un mijloc de a apropia limba literară românească de latină este sigur. Acest lucru îl dovedește și cuvîntul *scamn* pentru *scaun*, care apare și mai înainte în limba literară scrisă de bănățeni. Am arătat în *Probl. cap.*, p. 131, că apare la Nicolaie Stoica; acesta fiind însă cu 12 ani mai în vîrstă decît Paul Iorgovici și stînd în afara curentului școlii ardelene, trebuie să concludem că nu putea fi stăpînit de tendința de latinizare a limbii literare. Paul Iorgovici este primul scriitor la care apariția unor elemente bănățene se explică și prin latinismul său. Am arătat în lucrarea pomenită (p. 131—132) că latinismul n-a fost numai o mișcare de latinizare a limbii pe calea neologismelor, ci a scos la iveală, introducîndu-le în limba literară, o serie de elemente lexicale și pronunții dialectale bănățene sau ardelene.

Faptele bănățene de ordin morfotic pe care le găsim în limba lui Paul Iorgovici sînt numeroase și extrem de importante. Găsim treceri de la o conjugare la alta, ca de ex. *a scria* pentru *a scrie*. Este interesant de adăugat că din verbul *a scria* cu prefixul neologism *de-*, Paul Iorgovici formează derivatul *a descriia* (în *Prefață*), într-o vreme cînd în Moldova și Muntenia, poate și în Ardeal, cuvîntul suna *a descrie*. Avem a face în fond cu o adaptare fonetică și morfotică a lat. *describere*, fr. *décrire* etc. în limba română. Autorul întrebuințează numai forma bănățeană *a curre*, scrisă etimologic, cu dublu *rr* (p. 78): [*cuvintele*] *noastre curr una din alta precum curre apa limpede din izvorul seu cel neturbat.* Condiționalul verbelor este format întotdeauna cu auxiliarul în fonetismul *reaș*, nu cu fonetismul *aș*.

Interesant este și faptul că Iorgovici introduce terminația dialectală *-u̯* de la pers. a III-a pl. a imperfectului indicativ ca terminație normală în

[1] Aceste forme se găsesc și în *Calendarul de Viena*, din 1794, pe care N. A. Ursu, *Un calendar istoric-literar publicat de Paul Iorgovici*, în *LR*, XII, 1963, p. 350—360, îl consideră pe drept publicat de învățatul bănățean.

limba literară. În limba literară veche se scria: *ei cînta, ei şedea, ei făcea, ei auzea* sau *audiia*. Paul Iorgovici scrie: *ei cîntau, ei făceau* etc. Faptul de limbă discutat aici nu este numai bănăţean, ci se găseşte şi în anumite regiuni ale Ardealului propriu-zis, de exemplu la Sălişte (lîngă Sibiu); dar Paul Iorgovici este primul scriitor care a introdus ca normă în limba literară românească acest fapt de limbă[1].

În ce priveşte norma fonetică *ž* pentru *ğ* în cuvinte ca *judec, judecată* etc., trebuie să spunem că ea este respectată de Paul Iorgovici, dar că un singur cuvînt face excepţie în scrisul său: *a agiunge, agiungere(a)*.

§ 7. Pînă pe la 1730—1750, limba literaturii beletristice ca şi a actelor de tot felul — care, bineînţeles, la scribii cu puţină cultură, era străbătută de numeroase elemente populare —, se identifica, în ce priveşte fonetismul şi morfomele, ba chiar şi sintaxa şi lexicul, cu limba textelor religioase. Cînd însă, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, s-au impus, în scrisul beletristic şi al documentelor, fenomene populare ca *ẹá ... e > é ... e*, limba textelor religioase a rămas fidelă ortografiei mai vechi, cu ѣ sau ѧ, care ascundea o pronunţie *ẹ* sau *ẹa, ịa*; faptul rezultă şi din apariţia în aceleaşi texte a unor grafii ca *ĭaste, Iaşiĭ* etc., care nu pot fi considerate decît redînd pronunţiile culte *ĭaste, Iaşiį*. Pe de altă parte, limba literaturii artistice, mai ales după 1780—1800, cînd literatura artistică ia o mare dezvoltare, este deschisă tuturor influenţelor populare lexicale şi chiar fonetice, — să ne gîndim la limba lui Budai-Deleanu, a lui Conachi sau a lui Iancu Văcărescu —, pe cînd limba cărţilor bisericeşti este mai mult sau mai puţin aceeaşi pretutindeni, posedînd un caracter în general muntenesc. Oamenii vremii, mai ales cei din prima jumătate a secolului al XIX-lea, erau conştienţi de deosebirile dintre cele două „stiluri" şi au început a vorbi de o limbă b i s e r i c e a s c ă (subînţelegînd: o limbă literară a bisericii), deosebită de limba obişnuită, pe care noi o vom numi l a i c ă sau a l i t e r a t u r i i l a i c e. Veacul al XVIII-lea a făcut deci un pas înainte spre apropierea limbii literare de cea a poporului, spre limba literară de azi, prin reprezentanţii literaturii laice (artistice). Dar trecutul era încă prea puternic, pentru ca să dispară dintr-o dată: limba literară de pînă atunci, încorporată mai ales în textele bisericeşti, trebuia să rămînă multă vreme în uz, pînă la jumătatea secolului al XIX-lea, cînd s-a modernizat parţial şi ea. Este de remarcat că cei trei mari scriitori ardeleni dintre 1780 şi 1825, Clain, Şincai şi Maior, scriu operele şi traducerile lor în această limbă cu fonetism arhaic, (dar Budai-Deleanu a utilizat „stilul" celălalt).

Trebuie să spunem că cele două „limbi" au avut ortografii deosebite. Astfel limba bisericească a păstrat pînă după 1830 ortografia de după Dosoftei, caracterizată între altele prin ѣ ... ı şi ѧ ... ı sau prin ь de prisos de la sfîrşitul cuvintelor terminate în consonantă; am văzut (VI, cap. VI, § 2) că, încă din veacurile al XV-lea şi al XVI-lea, se utiliza, la sfîrşitul cuvintelor terminate în consonantă, semnul ь, lipsit de o valoare fonetică şi că această normă ortografică a fost impusă prin cărţile lui Coresi drept

---

[1] I. G h e ţ i e şi Mirela T e o d o r e s c u, *În legătură cu desinenţa -u a pers. 3 pl. a imperfectului indicativ*, în *SCL*, XVI, nr. 1, 1965, p. 87—101; XVII, nr. 2, 1966, p. 175—183, au arătat că -*u̯* de la pers. a III-a plural a imperfectului apare sporadic şi în diverse texte bănăţene din secolele al XVII-lea — al XVIII-lea.

normă universală a tipăriturilor românești în epoca veche. Limba laică, care, după Dosoftei, își avea, cum am văzut mai sus (VII, cap. IV, § 14), particularitățile sale ortografice, rezultînd din vechea tradiție ortografică, înlăturată de învățatul cleric moldovean, a rămas la ele sau a inovat. Între altele este de pomenit scrierea la sfîrșitul cuvintelor terminate în consonantă, a unui *-u* care, desigur, se pronunța cînd întreg, cînd consonantic, așa cum apare el astăzi în atîtea graiuri populare (el se întîlnește la Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a Iordan, București, 1959, p. 110—111 și 203), apoi în multe texte din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, de exemplu cele publicate de G a s t e r, *Chrest.*, II, și în scriitori mai noi, ca Ioan Cantacuzino, *Poézii nóo*. Marele reformator al ortografiei chirilice în secolul al XVIII-lea este Iannache Văcărescul, care a avut ocazia s-o facă mai ales pentru că a alcătuit o gramatică a limbii române și a fost astfel obligat să mediteze asupra ortografiei. Cu cele două ediții ale gramaticii sale (1787), Iannache Văcărescul aduce ortografiei chirilice românești o modificare care este o simplificare, întrucît înlătură unele semne care aveau aceeași valoare fonetică. El a crezut că trebuie înlăturate numai є, ѣ, ѧ, ѕ și оу; avînd părerea greșită că româna posedă și vocale lungi, a păstrat pe и și ѡ. Pe de altă parte, el s-a menținut în unele cazuri pe o poziție etimologistă, păstrînd pe θ și pe ѵ — acesta din urmă pare a se fi introdus în limbă în secolul al XVIII-lea, cînd clericii noștri au ținut să distingă pe *i* care-și avea originea în gr. υ de *i* care avea alte origini. Înlăturînd însă pe є, ѣ și ѧ, ca și pe ѕ, Văcărescul a pregătit ortografia de azi. Pe de altă parte, el a introdus unele modificări care constau și mai mult într-o pregătire a ortografiei de azi și se anunțau, pe plan ortografic, ca un început al unei epoci noi (nu mai e nevoie să spunem că și pe planul lingvistic propriu-zis, Văcărescul, ca și toți scriitorii mai de seamă din acel timp, au fost mari inovatori, anunțători ai unei epoci noi). Astfel, el renunță la grafia *-iĭa* în cuvinte ca *istoriĭa, țăriĭa* etc., scriind ca azi, *istoria*, *țăria* etc. Este clar că forma articulată a substantivelor feminine în discuție a fost scrisă astfel, pentru a semăna perfect cu forma substantivelor feminine de declinarea I-a din greacă, latină și unele limbi romanice. Dar procedeul a fost acceptat mai tîrziu de Heliade Rădulescu și de alții și a devenit norma ortografică a limbii moderne (îl găsim și la Iancu Văcărescu, *Poezii alese* [București], 1830; vezi G. I v ă n e s c u, *Ortografia și limba lui Iancu Văcărescu din „Poezii alese"*, 1830, *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, vol. II, 1958, p. 57).

În aceeași epocă, Clain, Șincai și Maior au făcut încercarea de a scrie cu caractere latine. Dar această încercare era menită să nu izbutească atunci. Ea nu va avea succes decît după 1830, în epoca de instaurare a regimului burghez la români și de creare a limbii literare românești moderne.

§ 8. Limba literară veche, fie „stilul bisericesc", fie „stilul laic", durează pînă pe la 1830, chiar 1860—1880, cînd dispar ultimii ei reprezentanți în scris. În acel timp, însă deja începuse noul scris, în limba literară modernă, cum vom vedea mai jos. Ceea ce spunem aici este în contradicție cu părerea unor învățați, pe care am admis-o și noi în *Probl. cap.*, p. 29—34, conform căreia limba literară românească nouă începe pe la 1780. Cei care pun începuturile limbii moderne pe la 1780, pleacă de la faptul că și cultura românească modernă începe pe la 1780. În lucrarea mea, *loc, cit.*, adunam

toate faptele în sprijinul acestui punct de vedere : pe la 1780 se ridică în Ardeal o clasă cultă, cu originea în popor ; tot pe atunci se organizează acolo şcolile româneşti ; în acelaşi timp se modernizează în Principate viaţa particulară, se reorganizează academiile greceşti din Bucureşti şi Iaşi ; tot în acel timp avem primele manuale de ştiinţă modernă, atît în Ardeal, Crişana şi Banat cît şi în Principate ; în acel timp începe, atît în Ardeal, Crişana şi Banat, cît şi în Bucureşti şi Iaşi, literatura artistică modernă ; se fac atunci şi planuri de organizare nouă a Ţărilor Române. Mi se părea aşadar că poporul român trece, pe la 1780, de la o cultură de tip medieval la una de tip modern şi că această trecere are ca urmare trecerea de la limba literară veche la limba literară nouă. Ar mai fi trebuit să spun, cum rezultă din lucrările lui I o r g a, şi cum a fost spus foarte clar de D. P o p o v i c i, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1944, că această epocă a fost de fapt una a luminilor şi la noi[1]. În sprijinul acestei concepţii invocam şi faptul, care era o urmare a înnoirilor indicate mai sus, că tocmai pe la 1780 pătrund în limba română nemăsurat de multe neologisme, de origine greacă în Principate, de origine latină în pronunţie germano-maghiară în Ardeal, precum şi faptul că tot atunci se pune problema unei ortografii latine şi că, la puţin timp după aceea, Paul Iorgovici formulează în lucrarea sa, *Observaţii de limbă rumânească*, Buda, 1799, principii în general juste ale introducerii neologismelor în limba română.

Toate acestea sînt adevărate. Totuşi nu poate nimeni tăgădui că, în epoca 1780—1830, există la noi, şi pe plan cultural, multe rămăşiţe ale trecutului, că noua cultură este dominantă numai cu începere de pe la 1820—1830, cînd noi scriitori, oameni de cultură şi oameni politici, pătrunşi de spiritul modern, încep să activeze mai ales în Muntenia şi Moldova (de aceea unii istorici literari încep istoria literaturii române moderne nu cu 1780, ci cu 1820 sau cu 1830). Începînd de pe la 1820, încercările culturale în sens vechi sînt o raritate şi dispar cu totul în a doua jumătate a secolului. Nu este însă întîmplător că şi limba literară românească suferă o mare transformare începînd cu 1820—1830 : abia atunci începe să se scrie la noi o limbă cu adevărat nouă, limba literară de azi, care-şi are baza în limba laică a epocii precedente, şi abia atunci limba veche sau, mai bine zis, bisericească, nu mai e urmată de nimeni (mai tîrziu, limba bisericească însăşi se modernizează). Desigur, este greşit să punem sfîrşitul limbii vechi şi începutul limbii noi la 1780 sau la 1830. În tot timpul scurs între aceste două date se scrie la noi atît o limbă veche, cît şi o limbă nouă, şi această limbă nouă, caracterizată printr-o mare bogăţie de neologisme, o întîlnim mai ales de pe la 1780. Limba dintre 1780 şi 1830 încă nu este cea de azi, deşi are toată bogăţia unei limbi moderne de cultură (lucrul acesta îl spuneam şi în lucrarea mea pomenită, p. 34—36, unde uitam, totuşi, să precizez că deosebirea faţă de limba de azi se constată nu numai în caracterul neologismelor, dar şi în ce priveşte trăsăturile ei fonetice şi morfotice). Limba aceasta, chiar stilul laic, are un caracter vechi, deşi ceea ce se spune prin ea este nou. Astfel, din punct

[1] Totuşi, din cauza întîrzierii vieţii noastre sociale, în raport cu cea din Occident, caracterele epocii luminilor din Apus se întîlnesc la noi şi după 1830, cînd ele se amestecă cu cele ale ideologiei romantice. Ele îşi găsesc legitimarea în burghezia română, care tocmai atunci trecea la luptă.

de vedere fonetic ea prezintă încă *-u* după consonantă finală la unii scriitori, imperfectele ca *ei cînta, ei vedea*, perfectele singulare ca *au făcut*, cuvinte ca *a oblici* „a afla", *predislovie* „prefață", expresii fixe ca *mai vîrtos* „mai ales" etc. (pentru alte fapte vezi mai sus, § 1). În al doilea rînd, limba aceasta nu dispunea de multe neologisme de origine occidentală sau modelate după limbile romanice occidentale, care s-au impus în limbă după 1830; așadar, ea avea un caracter vădit oriental sau germano-oriental, și anume: grecesc, rusesc și turcesc în Principate, german și latino-maghiar peste munți. Trecînd la o cultură superioară într-o vreme în care contactul său cu Occidentul romanic nu era prea strîns, poporul român și-a făurit întîi o limbă literară modernă, apelînd, în ce privește lexicul, la limbile de cultură înconjurătoare. Limba de cultură care se formează astfel merge deci cu limba mai veche, nu numai din punct de vedere al sunetelor și al morfomelor, dar și din acela al neologismelor, căci și limba mai veche stătea sub influența greacă, maghiară, rusă și germană. Evenimentele care se vor produce în prima jumătate a veacului al XIX-lea, și anume înlăturarea regimului fanariot din Principate (1821) și trecerea sub protectorat rusesc, prin tratatul de la Adrianopol (1829), așadar ruperea relațiilor cu grecii și turcii și întărirea legăturilor cu Rusia și Occidentul, au avut ca urmare părăsirea cuvintelor turcești și grecești și înlocuirea lor cu elemente neologistice romanice, latine sau create pe baza acestora. Influența rusă a continuat și după aceea în Principate, pînă la 1856, cînd tratatul de la Paris a scos Principatele de sub protectoratul rusesc și influența rusească. Acest ultim fapt a avut ca urmare părăsirea multor elemente rusești, pe la 1860. În Ardeal, latiniștii vor face să fie uitate multe din elementele germane și maghiare. Dar acestea nu sînt singurele deosebiri dintre limba de pînă la 1830 și cea de după 1830. O cercetare mai atentă a terminologiei științifice și filozofice românești din acel timp ne duce și la concluzia că, pînă pe la 1830, foarte mulți termeni științifici și filozofici români sînt nu împrumuturi directe dintr-o limbă străină sau mai multe, ci calcuri lingvistice după aceste limbi străine (să se vadă pentru moment cele spuse de mine în articolul *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, publicat în *Contribuții la istoria limbii literare românești în secolul al XIX-lea*, București, 1956, p. 171—204). După 1830 aceste calcuri lingvistice, care adesea caracterizau și limba literară românească din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, pînă la 1780, au fost uitate, fiind înlocuite cu termeni de origine latină sau romanică, care s-au impus aproape toți în limba literară modernă. Toate aceste schimbări ale limbii, de după 1830, au fost impuse de burghezia vremii prin intelectualii ei. Dar, în această vreme, burghezia impune limbii, prin aceeași intelectualitate a sa, și schimbări în fonetism și morfome, schimbări care constau în ridicarea la rangul de norme ale limbii literare a unor particularități ale limbii vorbite de burghezie; căci limba acesteia era atunci mai apropiată de limba poporului decît cea literară. La drept vorbind, numai după 1830 se manifestă lingvistic burghezia, și, anume, în limba scrisă. În primele trei decenii ale secolului al XIX-lea nu se observă o manifestare a burgheziei în limba literară, ci o influență a burgheziei asupra graiului boierilor. Așadar, avem dreptul să spunem că, pînă pe la 1830, predomină limba literară veche și că după aceea, pînă pe la 1880, predomină și în cele din urmă se impune ca singura uzuală limba literară nouă. Cu 1780, începe nu limba

literară nouă, ci o fază nouă a limbii literare vechi şi modernizarea mai sensibilă a limbii literare vechi.

§ 9. *În Probl. cap.*, p. 29—34, am arătat că, pe la 1780, începe a se exercita asupra poporului român o puternică influenţă culturală a Occidentului (franceză în Principate, germană şi italiană în Ardeal), dar n-am arătat mai de aproape cum se explică dezvoltarea spirituală deosebit de vie şi de variată, care se observă în Ţările române de pe la 1780 încoace (deşi o puneam în legătură cu războiul ruso-turc din 1769—1774). Am susţinut mai sus (§ 3—7) că unele aspecte lingvistice din acest timp se explică prin burghezie. Ar fi însă greşit să se creadă că dezvoltarea culturală de după 1780 se explică prin dezvoltarea comerţului şi burgheziei în ţările noastre, dezvoltare care, la rîndul ei, se explică prin tratatul de la Küčuk-Kainargi (1774), cum am susţinut în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 40. Este drept că tratatul de la Küčuk-Kainargi a permis integrarea economiei şi în general a societăţii româneşti în lumea capitalistă, îndreptîndu-ne şi pe noi spre capitalismul propriu-zis (mai ales după acest tratat apar în ţările române fabrici şi muncitori) şi că abia atunci, după secole, a fost posibil în Principate un comerţ liber, ceea ce a dus la îmbogăţirea peste măsură a boierilor şi la crearea unei clase mai numeroase de negustori. Dar burghezia română din acea vreme, recrutată în mare parte din străini, era incultă, nu dispunea de un învăţămînt în româneşte şi nu avea preocupări intelectuale, aşa că nu se putea ajunge la o literatură a ei. De aceea am şi admis în §-ul precedent că ea s-a manifestat lingvistic mai ales după 1830. Desigur, activitatea culturală atît de vie de după 1780 se explică mai ales prin contactul pe care boierimea şi clerul au început a-l avea cu Occidentul, direct sau indirect, prin greci şi mai ales prin ruşi, care acum cunoşteau foarte bine viaţa şi cultura apuseană. Cred deci că mai ales războiul ruso-turc din 1769—1774 a avut un mare rol în această importantă intensificare a vieţii spirituale româneşti. Că nu însăşi apariţia burgheziei, ci contactul cu alte culturi a dus la aceasta, rezultă şi din faptul că reprezentanţii noii culturi sînt, în general, boierii şi clericii şi că aceeaşi înflorire spirituală se observă şi peste munţi, unde tratatul de la Küčuk-Kainargi n-a putut să aibă aceleaşi urmări economice. Este drept însă că, în Ardeal, datorită unor împrejurări sociale care rămîn să fie identificate, tocmai pe la 1780 s-a ridicat şi o intelectualitate românească laică (un Molnar de pildă). Contactul cu marile culturi trebuia să ducă la o nouă suprastructură, de tip capitalist, chiar dacă regimul era feudal : anume la literatura modernă, la ideile moderne, şi, ca urmare asupra limbii, la crearea neologismelor. Apariţia atîtor neologisme pe la 1780 se explică prin noua producţie de tip capitalist şi prin noua suprastructură, care se născuseră în sînul regimului feudal. Dar limba se schimbă numai din acest punct de vedere, deci numai în lexic, şi mai de loc în sunete, morfome şi sintaxă. Această modernizare a limbii este parţială, ca şi modernizarea societăţii, care este tot parţială. (Dealtfel schimbarea culturii nici n-ar fi trebuit să ducă la o schimbare a sistemului fonetic şi morfotic al limbii : o cultură nouă se poate folosi de sistemul lingvistic existent, deci, în cazul nostru, de limba veche. Limba nu urmează decît în lexic schimbările culturii, care poate varia mult de la o epocă la alta). Şi adesea, faptele de ordin suprastructural nu sînt creaţia burgheziei, ci a aristocraţiei, ba aproape exclusiv a ei. Cu toate că limba de

pe la 1730 încoace a suferit o puternică influență din partea burgheziei în ascensiune, ea era și limba boierilor și a clerului. Avem a face cu o epocă în care încă predomină aristocrația și clerul și de aceea nici schimbările limbii nu sînt prea mari. Asemenea schimbări nu puteau să fie aduse decît de o nouă clasă socială în afirmare, cum era burghezia română după 1820—1830[1].

Așadar limba din epoca 1780—1830 prezintă unele aspecte moderne anume existența a numeroase neologisme —, dar ea este o limbă veche. Că limba dintre 1780 și 1830 are unele aspecte caracteristice limbii moderne nu trebuie să pară curios. Asemenea aspecte găsim cîteodată și la unii scriitori de pînă la 1730, ca Dosoftei și D. Cantemir. Este drept că natura unei limbi de cultură este dată de faptul că ea exprimă ideile culturii, că este caracterizată deci de natura vocabularului, care cuprinde neologismele necesare. Din acest punct de vedere, pe care m-am situat și în *Probl. cap.*, p. 29 și 35—36, nu putem tăgădui caracterul de limbă modernă limbii dintre 1780 și 1830. Și, într-adevăr, dacă nu s-ar fi manifestat tendințe noi ca cele ale lui Heliade Rădulescu și ale lui Cipariu, am fi avut azi o limbă literară modernă numai cu asemenea neologisme. Neologismele și în general faptele lingvistice despre care e vorba merg totuși cu fazele anterioare ale limbii și separă epoca în discuție de epocile care au urmat. Această primă limbă modernă a poporului român, care continuă în această privință pe cea anterioară ei, a făcut loc alteia, care e și azi în uz. Pe de altă parte, neologismele fazei dintre 1780 și 1830 a limbii literare române nu făceau încă posibilă exprimarea oricăror idei moderne, iar cele create de unii scriitori încă nu se impuseseră. Limba mai avea nevoie și de alte neologisme, în unele cazuri ea încă dibuia și era stîngace ; foarte adesea cuvîntul străin nu era adaptat limbii românești, ci era lăsat întocmai ca în limba din care era împrumutat, chiar cu formele gramaticale de acolo. Situația se prezintă deci iarăși ca la unii scriitori de pînă la 1730. Pe la 1780 încep cu mult mai insistente încercările spre deplina transformare a limbii române literare într-o limbă de cultură, cum e ea de pe la 1880 încoace. Dar aceste încercări, care au existat și mai înainte, din secolul al XVII-lea începînd, leagă faza dintre 1780—1830 mai mult de cele anterioare decît de faza de după 1830. Și putem spune că toată limba și literatura românească veche, începînd din secolul al XVII-lea, este, într-un fel, modernă. Este ceia ce se numește, de cîteva decenii, umanismul român al epocii vechi. În cazul poporului român, la care trecerea la capitalism s-a realizat și prin boieri (vezi mai jos, IX, cap. I, §.2), literatura și limba au un aspect vechi și modern, feudal și capitalist în același timp. Faptul se explică prin aceea că boierii și clericii noștri trăiau într-o epocă capitalistă a istoriei europene. Decăderea culturală care a avut loc între 1730 și 1780 nu trebuie să înșele : epoca 1780—1830 este, în mai multe privințe, ca spiritualitate, directa continuare a epocii de pînă la 1730. Distincția prea netă între o cultură (sau literatură) veche și una nouă este artificială în cazul culturii române din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea. Nu are rost să căutăm a defini cultura

[1] În legătură cu faptul că o nouă epocă începe pentru cultura română pe la 1780, este de spus că, în aceeași epocă, se constată o mare înflorire și în ce privește alte culturi, ca cea greacă, cea maghiară, cea italiană și cea germană. Oare nu cumva avem a face cu o cauză comună în toate aceste cazuri, inclusiv cel al literaturii române ? Totuși pentru Ungaria, Italia și Germania trebuie să admitem că avem a face cu intrarea în arena socială a burgheziei.

română dintre 1780 și 1830 ca veche sau ca nouă. Ea este evident, nouă, dar are și aspecte arhaice. Chiar epoca dintre 1730 și 1830 nu înseamnă o întrerupere totală a ceea ce se făcuse pînă pe la 1730. Din alte puncte de vedere, avem o perfectă continuitate de pe la 1630 și pînă la 1830.

Așadar limba literară dintre 1780 și 1830, cu prelungiri pînă pe la 1860, se caracterizează printr-un mare număr de neologisme și este o limbă prelucrată în primul rînd de aristocrație și de cler. Lipsa de legături cu popoarele străine de mare cultură a făcut să avem, pînă pe la 1780, o oarecare sărăcie spirituală, deci și o oarecare sărăcie de neologisme. Influențele greacă, rusă și germană se exercitau de pe atunci, chiar din secolul al XVII-lea. Ele devin mai puternice în secolul al XVIII-lea. Cu puțin înainte, grecii fanarioți ajunseseră a conduce țările române de dincoace de munți, Rusia a început să poarte războaiele sale cu turcii pe pămînt românesc, iar Austria cucerise de la turci Ardealul. Apropierea unei mari puteri ca Rusia de teritoriul românesc și luarea în stăpînire de către Austria a unuia din teritoriile locuite de români par a se explica tot prin burghezia care se afirmase puternic în veacul al XVIII-lea în cele două imperii și nu este exclus ca însăși ascensiunea burgheziei de la noi, din același secol, să se explice tocmai prin contactul cu asemenea state, ce se îndreptau spre o structură capitalistă.

§ 10. Epoca dintre 1750 și 1830 a cunoscut apariția în limba literară a multor elemente neologice de origine neogreacă, înregistrate de L. G á l d i, *Les mots d'origine néogrecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapesta, 1939. Nevoile culturale ale epocii au determinat pe intelectualii români din acea vreme să recurgă la termenii grecești. Nu este exclus ca un cuvînt ca *musă* „muză" să fi pătruns în limbă în această epocă, deși el se găsește și la Cantemir, *Divanul*, foaia 233 verso (*musele*). Epoca în discuție a cunoscut și apariția multor neologisme de origine latină și romanică, ca și crearea unor procedee de adaptare fonetică și de încadrare morfotică a acestora. Dar cuvinte ca *eroe* „erou" și *poesie* „poezie", ambele la Budai-Deleanu, *Țiganiada*, *Prolog*, sînt de origine exclusiv italiană (în Italia de sud și la Roma *s* intervocalic se pronunță obișnuit ca *s*, nu ca *z*). Acum se produc, ca și în perioada veche, multe calcuri lingvistice în domeniul terminologiei științifice și filozofice, care devin cu mult mai bogate ca înainte. Un studiu amplu asupra terminologiei științifice din această vreme și de după 1750, pînă pe la 1860, a dat N. A. U r s u, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962. Acest cercetător a ajuns (p. 125—126) la concluzia că, în genere, pe la 1830, exista o terminologie științifică românească, dar cu multe elemente de origine rusă și neogreacă, și că, de pe la 1830, se formează terminologia științifică de astăzi. Despre terminologia filozofică vezi cele spuse de mine în articolul *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, în *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, București, 1956, p. 171—172. În actuala stare a cercetărilor, nu putem spune oricînd cine a introdus cutare neologism în limba română și nici ce este caracteristic limbii de pînă pe la 1830 și limbii de după aceea. Studiul neologismelor române sub toate raporturile va fi reluat de noi pe scurt la IX, cap. II, § 9—13. Aici vom spune numai că S. Clain și G. Șincai au introdus cei dintîi o serie de neologisme în limba română și le-au dat adesea cei dintîi o formă care a rămas pînă astăzi în limbă. În articolul scris împreună cu L. L e o n t e, *Fonetica*

și morfologia neologismelor române de origine latină și romanică, Academia R.P.R., Filiala Iași, *SCȘ*, *Filologie*, Anul VII, 1956, fasc. 2, p. 6—7[1], am arătat că, după părerea lui Clain și a altora, aspectul fonetic al neologismelor latine trebuia „românizat", ceea ce, după dînșii, însemna a impune cuvîntului latin o parte din modificările pe care le suferiseră elementele populare de origine latină ale limbii române (că aceste schimbări fonetice ale limbii române îi erau cunoscute lui Clain s-a arătat mai înainte de R. Ionașcu, *Gramaticii români*, Iași, 1914, p. 17—19, și de S. Pușcariu, *Despre legile fonologice*, în *Dacor*, II, p. 20, în special nota 1). De aceea neologismele introduse de Clain și de alții sînt adesea prea schimbate fonetic: lat. *experientia* devine la el *speriință* (dar și *sperienție*), *distinct* devine la Petru Maior *distinpt* etc. Am spus cu altă ocazie (vezi articolul scris împreună cu L. Leonte, p. 11), că termenul *plîntă* „plantă", cu modificarea fonetică a lui *á* + *n* + cons. în *î*, ca în cuvintele moștenite de română direct din latină, — ceea ce dovedește că cel care l-a întrebuințat întîi astfel cunoștea unele din transformările latinei spre română, — apare la Conachi. Cum rezultă din N.A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, p. 256, el apare întîia oară la Șincai. I. Budai-Deleanu merge și mai departe, modificînd pe lat. *sanctuarium*, it. *santuario* în *sfîntariu̯* „templu, sanctuar"; dar aceste modificări sînt de așa natură că putem admite și un calc derivativ în limba română: după modelul lui *sanctuarium*, s-a derivat în română de la *sfînt* + *-ariu̯* cuvîntul *sfîntariu̯* (cuvîntul apare în *Prolog* la *Țiganiada*). Societatea românească de după 1830 n-a acceptat toate aceste transformări: ea a impus neologismelor de origine latină mai puține transformări fonetice, cum era și firesc. Dar, în alte cazuri, Clain și Șincai au dat neologismelor latine formele pe care le au ele și azi. Astfel, pe cînd mulți scriitori din vremea lor credeau că trebuie să spună în românește *cualità*, *unità*, ca în italienește, Clain folosește neologisme de tipul *universitate*, cu sufixul *-itate*, ca azi, adică pleacă de la cazurile latinești oblice. Foarte probabil, a impus acest mod de adaptare a neologismelor în discuție. Neologismele de origine latină în *-ione* n-au căpătat la el forma *-ione*, pe care le-o dădea în același timp Iannache Văcărescul, ci au rămas cu cea veche, de origine latină-polonă și latină-maghiară, în *-ie* (cf. mai vechiul *orație*)[2]. Alții plecau pe atunci de la forma franceză a cuvintelor latine în *-ione*, pe care o introduceau de-a-dreptul în românește, fără a-i mai impune

---

[1] Vezi și N. A. Ursu, *Observații asupra adaptării adjectivelor neologice la sistemul morfologic al limbii române, în jurul anului 1800*, în *LR*, XIII, 1964, nr. 5, p. 413—422, Despina Ursu, *Adaptarea mofologică a substantivelor neologice în limba română din perioada 1760—1860*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XVI, 1960, p. 113—121, Despina Ursu, *Încadrarea morfologică a verbelor neologice în limba română din perioada 1760—1860*, în *LR*, XIV, 1965, nr. 3, p. 371—379, Luiza și Mircea Seche, *Despre adaptarea neologismelor în limba română literară (Unele considerații generale)*, în *LR*, XIV, 1965, nr. 6, p. 677—687, și Despina Ursu și N. A. Ursu, *Observații privitoare la adaptarea neologismelor în limba română*, în *LR*, XV, 1966, nr. 3, p. 245—254. Privitor la originea neologismelor vezi Despina Ursu, *Rolul accentului în stabilirea etimologiei unor neologisme ale limbii române*, *SCȘ*, *Filologie*, XIII, 1962, fasc. 1, p. 7—20, N. A. Ursu, *Problema etimologiei neologismelor limbii române*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XVI, 1965, p. 10, și Despina Ursu și N. A. Ursu, *Observații asupra etimologiei neologismelor* în *Dicționarul limbii române*, *ibid.*, XXI, 1970, p. 127—145.

[2] Adaptări fonetice ale neologismelor de origine latină, impunîndu-le transformări fonetice ale elementelor populare de origine latină, se făcuseră și mai înainte de Clain, chiar în secolul al XVII-lea (de exemplu *testămînt*, *t.*), dar nu în aceeași măsură ca la el.

alte modificări, decît pronunțarea ca *en*, *on* a vocalelor nazale *ã*, *ẽ*, *õ* : *pension*, *rezon*. Asemenea cuvinte au pătruns în graiul vorbit de masele culte, rămînînd în limbă pînă astăzi. Alături de ele se vor introduce mai tîrziu dubletele cu aspect fonetic latin : *rație* sau *rațiune* și *pensie* sau *pensiune*, adesea cu sensuri deosebite.

Epoca 1780—1830 a cunoscut și pătrunderea în limba literară a multor fapte dialectale. Neexistînd pe atunci o normă lingvistică literară acceptată de toată lumea, neexistînd adică o limbă literară precisă, neșovăielnică, scriitorii din fiecare provincie erau ispitiți să creadă că pot ridica la rangul de literare multe fapte de limbă din provincia lor, ba chiar dialectul popular din acea provincie, cu unele literarizări sistematice, printre care aceea a depalatalizărilor în primul rînd. Desigur, scriitorii care au ajuns să creadă astfel nu mai aveau de loc sentimentul că limba literară se identifică cu dialectul muntean, cum credeau alții din vremea lor (vezi mai sus, § 5). Și nu e o întîmplare că scriitorii la care găsim tendința de a ridica la rangul de limbă literară dialectul din provincia lor, cu unele literarizări, nu utilizează de loc muntenisme ca cele examinate mai sus la § 2 și 4 (numai ardelenii au renunțat la formele ca *ğoc*, *ğudec*). Mă refer în primul rînd la Petru Maior și la Conachi. Desigur că, în epoca aceea, nu se putea prevedea care dialect va deveni limba literară românească. Nici o provincie nu avea primatul pe plan cultural. Efervescența culturală de după 1780, din fiecare provincie, putea face să se creadă că orice încercare poate avea sorți de izbîndă.

În *Probl. cap.*, p. 131—132, am atras atenția asupra faptului că limba latiniștilor, de la Petru Maior pînă pe la 1870—1880, s-a caracterizat nu numai prin numeroasele neologisme de origine latină, dar și printr-o serie de forme dialectale bănățene, ca *scamn* „scaun", *sum* „sînt" (pers. I sing.), *nat* „om", care nu fuseseră pînă atunci literare și care au fost acceptate de latiniști, tocmai pentru că dialectul bănățean păstrase mai bine fonetismul latin (*scamn*) sau păstrase cuvîntul latin, pierdut în celelalte dialecte dacoromâne (*nat*). Ar fi trebuit să spun că și dialectul crișan-maramureșean și cel ardelean propriu-zis au fost aduse la o nouă viață de latiniști, căci *nat* „om" se găsește și în aceste dialecte, cel puțin pe o parte din aria lor. Evident, faptele discutate aici nu sînt singurele fapte dialectale din scrisul ardelenilor și bănățenilor dintre 1780 și 1880 (cf. P. Maior, *Istoriia pentru începutul românilor în Dachiia*, 1812, p. 4, r. 1 din cap. 3 : *a mînă* „în mînă", p. 5, r. 4—3 de jos : *se căștigă* „se îngrijește" (*de arme*) etc., caracteristice dialectului crișan-maramureșean și celui ardelean; vezi pentru unele din aceste fapte, mai sus, IV, cap. II, § 4)[1].

Și Conachi a întrebuințat multe moldovenisme care nu mai apăruseră pînă la dînsul în limba literară. Astfel, găsim la el *hojma* „mereu", *mititele* „mici", *paingul* „păianjenul" etc. (toate în traducerea din Pope, *Cercare de voroavă asupra omului*). Conachi mai introduce în limba sa scrisă și cîteva cuvinte cu labialele alterate. Faptul se explică prin aceea că e vorba de cuvinte care

---

[1] La scriitorii de la 1800, din Ardeal (Clain, Șincai și Maior), avem o topică care nu e firească limbii române și care dă, împreună cu alte fapte, un caracter arhaic limbii lor, căci se găsește și în textele bisericești. Ea se explică, desigur, prin topica originalelor grecești și latine folosite sau traduse și a fost înlăturată de scriitorii propriu-ziși, ca Văcăreștii și Conachi, apoi de Heliade Rădulescu, care au revenit în această privință la graiul popular.

nu avuseseră pînă atunci ocazia să apară în limba scrisă. De aceea, pentru ele neexistînd tradiția scrierii cu labiale, autorul le-a înregistrat în scrisul său întocmai cum se pronunțau în Moldova. Astfel *se înghină* (prez. pl.), *chirotind*, *frînghie* (rimează cu *chilie*), *inghie* (pl.) „îmbie". Înțelegem acum de ce s-a impus mold. *frînghie* în limba literară : termenul acesta nu avusese ocazia să apară în epoca veche, iar echivalentul etimologic de peste munți, ardelean și bănățean, *frîmbie*, prezenta și deosebiri de sens, la care s-a ajuns prin evoluția semantică a cuvîntului în Moldova și în Banat : sensul originar, de „ciucuri", „franjuri" a făcut loc în Moldova sensului „frînghie", iar în Banat, sensului „cingătoare", așa că cele două forme dialectale apăreau drept cuvinte deosebite[1].

Conachi a creat în Moldova o adevărată tradiție a limbii literare scrise, după cum Petru Maior a creat una peste munți. Și, firește, această tradiție nu s-a limitat la întrebuințarea unor elemente dialectale (moldovene) în limba scrisă, ci și la aceea a unor neologisme într-o formă specială (cu o adaptare fonetică specială). Am arătat mai sus că el a acceptat în scrisul său neologismul *plîntă* „plantă" în această înfățișare fonetică, dată lui de Șincai. Dar, datorită lui Conachi, neologismul în discuție persistă în scrisul moldovenesc pînă pe la 1880 (îl găsim și la Alecsandri). Alte particularități ale limbii scrise în Moldova pînă pe la 1860 va impune Asachi (unele au fost relevate de P. V. Haneș, în *Dezvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, ed. a II-a, București, 1927, p. 37—47).

Desigur, multe din particularitățile de limbă pe care le întîlnim la scriitorii dintre 1780 și 1830 nu sînt inovații ale lor, ci ale intelectualității acelei vremi, alcătuită mai ales din boieri. Desigur, atunci (poate chiar numai în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea) a pătruns în limbă cuvîntul *amor* „iubire", popular și *amoriu*, care apare la Conachi și a cărui finală se explică prin integrarea în categoria cuvintelor moldovene în *-oriu*, corespunzător munteanului *-or* : *agiutoriu* față de *ajutor*. Substantivele latinești masculine sau feminine în *-or*, *-oris* au fost încadrate atunci în limbă sub forma *-or(iu)* (*amor*, *favor*, *onor* etc.), dîndu-li-se genul neutru (unele din ele au dispărut între 1830 și 1880, din limba literară). Cuvîntul *amor* vine din forma italiană fără *-e*, *amor*, ca și *favor*, care se găsește la Conachi. Poate fiindcă amîndouă sînt masculine în italiană (primul și în franceză), au căpătat forma *-or*. Poate că au venit mai ales cu oștile rusești, între 1769—1774, și că la fixarea lor în *-or* a contribuit faptul că numele zeului *Amor*, împrumutat din latină, se termina în *-or* la nominativ. Nu e exclus să se explice această formă prin latina cunoscută atunci în Ardeal[2]. Tot atunci datează și *amurez amorez,-ă* (>fr. *amoureux*), de la care s-a derivat, cam în același timp,

[1] Limba lui Conachi trebuie studiată pe baza manuscriselor rămase de la el. În articolul *Limba în opera lui Costachi Conachi*, *AUI* (*Serie nouă*), *Secțiunea III* (*Științe sociale*), VII, 1961, p. 45—53, Ecaterina Teodorescu reconstituie limba lui Conachi pe baza unui manuscris în care însuși scriitorul a operat unele corectări, pe baza unor poezii scrise integral de el și pe baza unui manuscris autograf. Concluziile autoarei sînt interesante : în textele lui Conachi apar fonetisme populare ca *-e* > *-i* (*diparte*, *disparte* etc.), *-eá* > *-é* (*vidé* „vedea") etc.

[2] Cuvîntul *amor* a pătruns în masele largi ale păturilor orășenești, așa că n-a mai putut fi scos din limbă cînd Heliade-Rădulescu a impus pentru asemenea substantive formele în *-oare* : *favoare* etc. Dar poate că această terminație a dat-o scriitorul muntean numai substantivelor latine în *-or*, *-oris* care erau feminine.

a (se) amoreza, amorezat. În *amorez* avem tratamentul francezului *eu* din sufixul *-eux* ca *e*, deoarece, în română, sunetul *ö* (scris în franceză *eu*) nu exista și ar fi putut fi redat fie prin *ęo, įo*, fie prin *e*. Același tratament al francezului *eu* îl găsim și în alte cuvinte de origine franceză: *boxer, frizer, miner, picher, remorcher, șofer, sufler* etc., care în franceză prezintă sufixul *-eur*. Ele trebuie să fi intrat în limbă de asemenea în secolul al XVIII-lea, cel mai tîrziu, la începutul secolului al XIX-lea, pînă pe la 1830. Se pare însă că asemenea cuvinte nu au venit direct din limba franceză, căci polona posedă *frizjer, szofer, bokser* și probabil și altele. Avem fie un împrumut din această limbă, fie o adaptare fonetică românească, la fel ca în polonă. Originea polonă pare cu atît mai plauzibilă, cu cît în această limbă există și *fotel* pentru fr. *fauteuil*, cu exact același fonetism ca în românește (în toate cuvintele polone citate aici numai accentul e deosebit de cel din română, el stînd acolo pe penultima silabă). Ne putem întreba totuși dacă la fixarea cuvintelor discutate, în *-er* n-a contribuit și vechiul sufix românesc *-er* și *-ier* (*pălărier, bărbier*).

Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea a intrat în limba clasei boierești din Moldova și a intelectualității ardelene, poate și în limba boierimii muntene — cuvîntul italian *stampă* „tipăritură" (vezi mai sus, cap. III, § 4). Multe italienisme se întîlnesc la membrii Școlii ardelene. Unele din italienismele care apar la aceștia au fost înregistrate de Șt. C u c i u r e a n u, *Italienisme la Petru Maior, Studii și cercetări științifice, Istorie Filologie*, Anul X, 1959, p. 53—67 (printre ele și *stampă*). Dintre numeroasele italienisme utilizate de Petru Maior, ca și de ceilalți scriitori ai epocii numai puține au rămas în limba literară și ca atare au pătruns în limba maselor (astfel *stampă* a fost înlăturat din limba cultă și n-a pătruns nici în popor).

Am spus că limba literară de pînă la 1830 a stat mai mult sub influența directă a limbilor greacă, rusă și germană decît sub influența directă a latinei, francezei, italienei etc. De aceea unele cuvinte romanice ne-au venit atunci prin intermediul grec, rus și germano-maghiar și au căpătat nu numai un aspect fonetic grec, rusesc sau germano-maghiar, dar și sufixe care nu se găseau în limba de origine și n-ar fi avut rost să apară în românește. Sînt cunoscute formele ca *a recomandarisi*, venite prin greacă, și cele ca *a recomăndălui*, de origine germano-maghiară. Ele vor fi înlăturate după 1830, sub influența lui Heliade Rădulescu, în favoarea formelor fără sufix. Pentru alte sufixe neologice ale epocii vezi Despina U r s u, *Adaptarea adjectivelor neologice în limba română literară din perioada* 1760—1860, în *Studii de limbă literară și filologie*, vol. I, București, 1969, p. 131—154, unde se citează și studiile anterioare. Autoarea discută în special formele adjectivale în *-icesc, -alicesc*, ca: *comicesc, naționalicesc* (ultimul, la Dinicu Golescu). Cum am văzut la VII, cap. IV, § 13, ele se găsesc și mai înainte de 1750, și sînt rezultatul adaptării sufixului grecesc *-ikós* și latinesc *-icus*. După 1830 ele au fost de asemenea modificate ca formă, sub influența lui Heliade Rădulescu. Interesant e faptul (vezi *art. cit.*, p. 151—152) că atunci au intrat în limbă și numeroase adjective neologice, de origine latino-romanică, în *-os* și *-iv*.

§ 11. În epoca dintre 1780 și 1830 se plasează începuturile literaturii moderne. Puțina poezie care se crease pînă atunci în limba română (Dosoftei, Miron Costin și alții) sau puțina proză poetică, adesea ritmată și rimată, a lui D. Cantemir, nu reușiseră să creeze și să impună o tradiție a măiestriei

artistice a limbii, deși adesea admirăm vigoarea, chiar muzicalitatea unora dintre aceste versuri scrise în epoca veche și a unora din paginile de proză de atunci. Limba bisericească avea adesea și ea „dulceața" ei, și poate că aceasta constituia singura tradiție artistică a epocii vechi, pe lîngă măiestria limbii pe care o găsim în textele cronicarilor.

Poezia care se scrie pe la 1780—1830 în românește este adesea foarte stîngace (să ne gîndim de exemplu la poezia lui Iannache Văcărescul sau la aceea a lui Ioan Cantacuzino, pentru care vezi G. Ivănescu, *Un poet român necunoscut din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Iașul nou* 1953, nr. 3—4, p. 219—232, și G. Ivănescu și N. A. Ursu, *Un scriitor muntean de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea : Ioan Cantacuzino*, în *SCȘ, Filiala Iași a Academiei R.P.R., Seria III : Filologie*, Anul XI, 1960. p. 135—140. Un progres mare în direcția tehnicii verbale se observă la Conachi și la Iancu Văcărescu, dar ceea ce strică în special poeziei lor este limba de atunci, pentru noi adesea vulgară sau inadaptată estetic fondului ce avea a exprima. Se pare că poeții acelei vremi, trăind într-o epocă de mare variație a normelor limbii literare — de la o regiune la alta și de la un gen literar la altul ; mă refer la limba laică și la cea bisericească —, dar mai ales în lipsa unei îndelungate folosiri cu scopuri estetice a limbii, nu puteau să scrie „ales", „elegant", „poetic" (în sensul restrîns al cuvîntului), chiar dacă voiau aceasta cu tot dinadinsul. Cel puțin aceasta ne-o spune cel mai mare scriitor artist al acelei vremi la români, I. Budai-Deleanu, în *Prolog* la *Țiganiada* (vezi ediția îngrijită de J. Byck, București [1953], p. 64) : „Revărsîndu-să întru mine naște scîntei din focul ceresc a muselor, bucuros aș fi cîntat doară pe vreun eroe dintru cei mai sus numiți [Ștefan cel Mare sau Mihai Viteazul] ; însă, băgînd de samă că un feliu de poesie de aceste, ce să chiamă epicească, poftește un poet deplin și o limbă bine lucrată, nesocotință dar ar fi să cînt fapte eroicești, mai vîrtos cînd nice eu mă încredințăz în putere, iar neajungerea limbii cu totul mă desmîntă". El spune apoi că din această cauză a fost nevoit să-și aleagă un subiect comic, lăsîndu-ne să înțelegem că pentru un asemenea subiect nu era nevoie de un mare efort lingvistic : „Eu, spuind adevărul, vrui să mă răpez într-o zburată, tocmai la vîrvul muntelui acestui [= Parnasul], unde e sfîntariul muselor, ca să mă deprinz întru armonia viersului ceresc a lor. Dar ce folos ? — căzui și eu cu mulți alții depreună, și căzui tocma într-o baltă unde n-auzii numa broaște cîntînd !". El crede însă că, mai tîrziu, va fi posibilă în limba română și o poezie în limbaj ales. Aceleași mărturii le face și poetul muntean Ioan Cantacuzino, în poezia *Răsuflare* din volumul *Poézii nóo*, tipărit între 1791 și 1797[1]. După părerea noastră, tocmai pentru că Budai-Deleanu a înțeles aceste lucruri și s-a limitat la o poezie cu conținut comic, opera sa a rezistat vremii sub aspectul lingvistic. Pe cînd limba haotică și rebarbativă a epocii este dezastruoasă pentru toți ceilalți poeți din acel timp, ea apare perfect adecvată pentru a exprima fondul la fel de haotic și primitiv, cînd energic, cînd comic, al operei lui Budai-Deleanu. Ironia și satira sa continuă nu puteau găsi un limbaj mai potrivit, chiar dacă scriitorul

[1] Termenul *răsuflare* are aici sensul de „mărturisire", „desvăluire" și, în cazul dat, este deci echivalent cu „mărturisire de credință". Poetul stînd și sub influența rusă, introduce în limbă cuvîntul rus *poézia* „poezie" (> rom. **poézie*).

nu va fi dat oricînd acestui limbaj valorile afective pe care i le dăm noi (atîtea ardelenisme, care apar în textul său, erau la el stilul normal). Limba sa nu tindea atunci a fi o normă a limbii literare propriu-zise, ci numai un stil, cel ironic-satiric, care și-a ales oricînd elementele sale din afara normelor limbii literare propriu-zise. De aceea opera lui Budai Deleanu nici n-a putut fi înțeleasă sub aspect lingvistic decît în epoca de după 1918, cînd însăși limba literară românească și-a creat un stil poetic tulbure, cu elementele cele mai disparate posibil. Totuși ceva din stilul său se regăsește la unii scriitori dintre 1830 și 1880.

Trebuie să spunem că Budai Deleanu a creat și un stil ales; și e interesant de relevat că, în această privință, el a recurs, ca și unii scriitori dintre 1840 și 1880, la limbajul poetic popular. Astfel, la dînsul găsim pe *dalb* din poezia populară (ed. J. Byck, p. 49): „Zîmbi tînăru ca și zorile, Ș-îi roși fața ca și rubin, Cu dînsu rîseră dalbe florile, Soarele rîsă pe cer sărin"[1]. Pentru prima oară limba literară românească absoarbe în ea ceva din stilul poeziei populare românești, și tocmai pentru a exprima același conținut poetic ca și poezia populară. Vom adăuga că la Conachi, nu găsim decît doar un stil înalt alcătuit din figuri de stil: epitete, metafore etc.

Dar limba poetică din acest timp este, cu toate inovațiile ei, și o continuare a limbii poetice mai vechi. Scriitorii de după 1800, ca Iancu Văcărescu, probabil și alții, folosesc limbajul poetic creat în epoca veche. Astfel, găsim la Iancu Văcărescu: *pururi* (*Poezii*, 1830, p. 55), *apururea* (p. 29: Ș'aprins apururea'n noi să fie), sau *a sălta* „a juca", „a dansa", „a sări" (p. 20: Saltă-n sus pe lîngă focuri, Călători și ciobănași; p. 28: Săltînd și greer'i tot în jocuri") (cf. G. Ivănescu, *Ortografia și limba lui Iancu Văcărescu din „Poezii alese"*, 1830, în *Contribuții la istoria limbii literare în secolul al XIX-lea*, II, p. 72).

[1] Dar Budai Deleanu întrebuințează adjectivul *dalb* și cînd se exprimă ironic (ed. J. Byck, p. 77): „Dar ce mă tragi de guler, o musă! ... Iarăș cătră dalba țigănie, ...," ceea ce nu vom mai găsi la scriitorii de după 1840.

CAPITOLUL IV

DIALECTELE SUDDUNĂRENE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI ÎN PRIMELE DECENII ALE SECOLULUI AL XIX-LEA

§ 1. Înflorirea economică a macedoromânilor în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, ca și contactul lor cu cultura greacă sau cu străinătatea, nu puteau să nu ducă și la o înflorire culturală, despre care vezi expunerea făcută de C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 38—84. Unii dintre macedoromâni învățau carte în școlile grecești, înființate în secolul al XVIII-lea în Ianina, Larisa, Aminciu și Moscopole. Cîțiva dintre ei vor deveni pionieri ai mișcării patriotice grecești de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea (mișcare comparabilă cu cea latinistă de la noi); ei vor trece însă de greci. Scrisul și cititul s-au răspîndit din ce în ce mai mult printre macedoromâni: mulți negustori și meseriași, dintre cei mărunți, își țineau registrul despre afacerilor lor și își redactau corespondența în greacă și macedoromână, utilizînd și pentru limba lor maternă scrierea greacă (cf. C a p i d a n, *Aromânii*, p. 47). În curînd s-au recrutat dintre macedoromâni și profesori pentru școlile din centrele macedoromâne; în centrele pur românești ca Aminciu și Moscopole, profesorii macedoromâni erau singurii conducători ai școlilor. Afară de aceasta, Academia din Moscopole pregătea cadre de dascăli români pentru localitățile vecine de pînă la Ohrida, căci încă de pe atunci localitățile românești își aveau școlile lor.

Scriindu-se macedoromâna cu litere grecești, se năștea un nou dialect literar al limbii române, o nouă variantă literară a românei. Crearea acestei limbi literare a fost ajutată și de faptul că, în unele localități macedoromâne, deși serviciul religios se făcea în limba greacă, *Evangheliile* și *Cazania* se citeau în macedoromână. În secolul al XVIII-lea s-au tradus în macedoromână cărți religioase, dintre care unele s-au păstrat pînă astăzi. Cea mai cunoscută este *Codex Dimonie*[1]. Acum apar manuale de învățămînt pentru clasele elementare, scrise de macedoromâni, în limba greacă sau în macedoromână

[1] Cel mai vechi text macedoromân cunoscut astăzi îl constituie o frază scrisă cu litere grecești, pe o gravură în lemn, din 1731, reprezentînd pe fecioara Maria cu Iisus în brațe. Această gravură a fost descrisă de Dh. S. S h u t e r i q i, *Buletin për shkencat shoqërore*, III, 1952, p. 14—15. Alături de trei inscripții în greacă, una în latină și alta în albaneză, avem pe gravură și inscripția macedoromână, pe care Vladimir D r i m b a, *Asupra unui text aromân din 1731*, *SCL*, VI, 1955, p. 341—344, o transcrie: *Virγ'(i)ră, muma-l dumnedă, oră tră noį păcătoșl'i* „fecioară, maica lui dumnezeu, roagă-te pentru noi păcătoșii". Textul pare a fi fost scris, cum a arătat Drimba, de egumenul macedoromân Nectarie Tărpu.

(deci, exact în același timp ca la dacoromâni). Chiar manualele scrise în grecește prezintă termeni macedoromâni, căci ele sînt de fapt dicționare. Prima carte de acest fel, un dicționar în trei limbi, a fost scrisă de Theodor Cavallioti, protopop în Moscopole, și se intitulează Προτοπειρία (= *Prima învățătură*). Manualul e un vocabular de 1170 cuvinte grecești, traduse în română și albaneză (pe 104 pagini), și a fost tipărit la Veneția, în 1770 (o tipografie exista și în Moscopole). Un student macedoromân, originar din Moscopole, Constantin Hagi-Ceagani, într-un popas de mai mulți ani la Halle, a dăruit un exemplar lui T h u n m a n n, care a publicat textul în lucrarea sa, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, I, Leipzig, 1774, împreună cu alte știri despre macedoromâni și despre autorul cărții (Constantin Hagi-Ceagani a călătorit după aceea în Anglia — la Cambridge —, Franța și Italia). Un alt dicționar, acesta grec, macedoromân, albanez și bulgar, intitulat Λεξικόν τετράγλωσσον (= *Lexicon în patru limbi*), a fost publicat de un alt protopop din Moscopole, Daniil Moscopoleanul, în Εἰσαγωγική διδασκαλία (= *Învățătură introducătoare*), apărută în două ediții, prima la Veneția, în 1794, iar a doua, în 1802. Cartea cuprinde, pe lîngă acest dicționar, și capitole, redactate în grecește, de fizică, aritmetică, stil epistolar etc. Acest Daniil disprețuia însă limbile popoarelor fără cultură din Peninsula Balcanică. El îndemna pe macedoromâni, albanezi și bulgari să-și părăsească limba lor, pentru a deveni „romei", adică greci. El era deci lipsit de conștiința națională. Nu toți macedoromânii culți gîndeau însă astfel. Alții voiau o literatură în limba macedoromână. Este vorba de Constantin Ucuta Moscopoleanul, hartofilax și protopop în Posnan (Posen), pe atunci în Prusia orientală, azi în Polonia. El a scris un abecedar în macedoromână, Νέα παιδαγωγία, care s-a tipărit la Viena, în tipografia „Puliu", desigur a unor macedoromâni (firește, macedoromâna e scrisă cu litere grecești). Autorul știa că macedoromânii sînt de origine latină și de aceea îi numește *romano-vlahi* (limba lor este numită *romano-vlahă*). *Codex Dimonie* e scris tot cu litere grecești.

Avem a face cu prima literatură cultă macedoromână. Ea a fost creată de burghezia macedoromână, prin reprezentanții ei, clerici. Spre deosebire de felul cum s-au petrecut lucrurile la dacoromâni, prima limbă literară a macedoromânilor a fost creată nu de o aristocrație, ci de burghezie. Lucrul acesta se explică prin aceea că macedoromânii n-au avut o aristocrație nici pînă la apariția burgheziei lor, nici după aceea.

Limba lor literară, apărută în secolul al XVIII-lea, nu este însă limba actualilor macedoromâni din orașele Albaniei. Ea are multe din particularitățile fărșeroților (vezi C a p i d a n, p. 52—53, 59 și 63—65). Aceasta înseamnă, ceea ce n-a văzut Capidan, că graiul macedoromânilor culți din Moscopole era cel fărșerot, nu cel al românilor din orașele Albaniei. Este oare de admis că moscopolenii, după părăsirea orașului lor, s-au lăsat influențați de graiul celorlalți macedoromâni ?

În curînd însă, această înflorire culturală avea să ia o nouă direcție. O serie de învățați macedoromâni, anume cei care trăiau în Austria, vor cădea sub influența învățaților dacoromâni din Ardeal. Ei vor scrie macedoromâna cu litere latine, nu cu litere grecești, și vor introduce în graiul macedoromân schimbări care îl apropiau de cel dacoromân, intenționînd

ca pînă la urmă să se ajungă la o singură limbă scrisă. Ei vor fi puternic stăpîniţi de sentimente naţionaliste. Este vorba de Gheorghe Constantin Roja, medic în spitalul Universităţii din Pesta, care se iscălea şi Valachus Moscopolitanus, şi de Mihail G. Boiagi, profesor de limba greacă la gimnaziul din Viena. Roja a scris două lucrări : *Untersuchungen über die Romanien oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen*, Pesth, 1808, şi *Măiestria ghiovăsirii româneşti, cu litere latineşti, care sînt literele românilor ceale vechi*, Buda, 1809. Roja consideră o greşeală scrierea dialectului macedoromân cu litere greceşti, cerînd să se scrie acest dialect cu litere latine. El este teoreticianul unificării limbii scrise a macedoromânilor şi dacoromânilor. Dar această idee el a împrumutat-o de la Petru Maior. Mihail G. Boiagi a publicat *Gramatica română sau macedoromână*, Viena, 1813 (cu titlu grecesc şi german). E opera cea mai desăvîrşită ce s-a putut scrie pe vremea aceea despre dialectul macedoromân.

Macedoromânii din Austria şi Ungaria, unde ei au jucat un important rol ca mari comercianţi, — vezi C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 40, care spune că acest rol n-a fost încă bine studiat —, s-au deznaţionalizat cu vremea. Cei din Peninsula Balcanică n-au putut să dezvolte frumosul început de activitate culturală, din cauză că Patriarhia din Constantinopole, care vedea în conştiinţa naţională a macedoromânilor o primejdie pentru greci, a înăbuşit orice manifestare de acest fel a macedoromânilor. A început deci lupta între burghezia greacă şi cea macedoromână.

[illegible]

... grecii. El era deci lipsit de conștiința națională. Nu toți macedoromânii culți gîndeau însă astfel. Alții făceau o literatură în limba macedoromână. Este vorba de Constantin Ucuta Moscopoleanul, hartofilax și protopop în Posnan (Posen), pe atunci în Prusia orientală, azi în Polonia. El a scris un abecedar în macedoromână, Nea pedagogia, care s-a tipărit în Viena, în tipografia „Puliu", deci tot a unor macedoromâni (firește, macedoromâna e scrisă cu litere grecești). Autorul știa că macedoromânii sînt de origine latină și de aceea îi numește *romano-vlahi* (limba lor este numită *romano-vlahică*). *Codex Dimonie* e scris tot cu litere grecești.

Avem a face cu prima literatură cultă macedoromână. Ea a fost creată de burghezia macedoromână, prin reprezentanții ei, clericii. Spre deosebire de felul cum s-au petrecut lucrurile în dacoromâni, prima limbă literară a macedoromânilor a fost creată nu de o aristocrație, ci de burghezie. Lucrul acesta se explică prin aceea că macedoromânii n-au avut o aristocrație nici pînă la apariția burgheziei lor, nici după aceea.

Limba lor literară, apărută în secolul al XVIII-lea, nu este însă limba actualilor macedoromâni din orașele Albaniei. Ea are multe din particularitățile fărșeroților (vezi C a p i d a n, p. 52–53, 59 și 63–65). Aceasta înseamnă, ceea ce n-a văzut Capidan, că graiul macedoromânilor culți din Moscopole era cel fărșerot, nu cel al românilor din orașele Albaniei. Este oare de admis că moscopolenii, după părăsirea orașului lor, s-au lăsat influențați de graiul celorlalți macedoromâni ?

În curînd însă, această înflorire culturală avea să ia o nouă direcție. O serie de învățați macedoromâni, anume cei care trăiau în Austria, vor cădea sub influența învățaților dacoromâni din Ardeal. Ei vor scrie macedoromâna cu litere latine, nu cu litere grecești, și vor introduce în graiul macedoromân schimbări care îl apropiau de cel dacoromân, intenționînd

PARTEA A IX-A

A DOUA PERIOADĂ A MODERNIZĂRII LIMBII ROMÂNE

(de la 1829 la 1878)

FORMAREA LIMBII ROMÂNE MODERNE

CAPITOLUL I

INSTAURAREA REGIMULUI BURGHEZ LA ROMÂNI

§ 1. O nouă epocă în dezvoltarea limbii române începe în momentul în care limba literară românească veche devine limba cultă a burgheziei. Nu vrem să spunem că puţina burghezie care exista în Ţările române pînă pe la 1830 nu folosise şi ea limba literară românească, atunci cînd simţea nevoia să scrie. Am admis chiar că această burghezie a exercitat o oarecare influenţă asupra limbii literare vechi în secolul al XVIII-lea. Dar influenţa de care vorbeam atunci a constat mai degrabă în aceea că boierii înşişi şi toţi cei care scriau şi-au însuşit mai mult sau mai puţin limba oraşelor. Acum se constată însă altceva : această burghezie devine ea însăşi organismul social care susţine limba literară. Desigur, nu trebuie să punem prea mult accentul pe burghezie în întregimea ei, în special pe negustori şi meseriaşi ; trebuie să ne referim mai ales la intelectualii care se ridică din mijlocul ei : învăţători, profesori, judecători, funcţionari administrativi, militari, avocaţi, medici, ingineri etc. Acest corp de intelectuali vorbeşte şi scrie limba literară. Începutul noii epoci în dezvoltarea limbii române literare este determinat în fond de apariţia unei intelectualităţi mai numeroase decît înainte, cînd această intelectualitate era constituită aproape numai din clerici şi boieri. Dar o intelectualitate mai numeroasă a fost posibilă numai în momentul în care a devenit numeroasă şi activă burghezia română ; boierimea şi clericii constituiau acum o minimă parte în alcătuirea intelectualităţii române. De aceea avem dreptul să vorbim de o nouă epocă în dezvoltarea limbii române, începînd din momentul în care s-a afirmat o burghezie românească. Acest moment de afirmare coincide cu momentul în care începe puternic modernizarea Ţărilor române, modernizare care nu e numai opera burgheziei, ci şi a aristocraţiei ; şi coincide mai ales cu momentul în care se stabilesc numeroase relaţii cu Apusul şi cu Rusia. Fireşte, întrucît în acel moment exista deja o limbă românească cultă, o limbă românească literară, cu diferenţieri dialectale mai ales în domeniul lexicului, deşi în genere unitară, burghezia, în momentul în care a început să se cultive sau a creat din sînul ei o intelectualitate, a plecat de la această limbă, pe care şi-a însuşit-o şi a dezvoltat-o mai departe în împrejurările noi în care ea se găsea. Trecerea limbii române culte sau literare asupra burgheziei va avea ca urmare schimbări importante care duc la limba română literară de azi, adică la limba română literară modernă. Aceste schimbări se produc şi în sensul unificării, ajungîndu-se astfel la o limbă fără mari diferenţieri pentru toată naţiunea românească, deci la o limbă c o m u n ă n a ţ i o n a l ă (I. H e l i a d e R ă d u l e s c u întrebuinţează expresia

limbă generală). Dar să vedem mai de aproape împrejurările care au determinat această nouă evoluție a limbii noastre[1].

§ 2. Trecerea la capitalism a Țărilor române s-a petrecut altfel decît a țărilor din Apus. Pe cînd acolo capitalismul a apărut reprezentat de o clasă nouă, alta decît aristocrația, și în luptă cu ea, la noi, ca dealtfel și în țările vecine (Rusia, Polonia, Ungaria, Germania), trecerea la capitalism a fost inițiată și, în parte, realizată chiar de boieri, între care cuprindem și pe voievod. Deja în secolul al XVIII-lea existau unele fabrici (manufacturi) în Țările române, ca de exemplu fabrica de postav de la Afumați, care aparținea voievodului. Precum aflăm din N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, II, *Epoca mai nouă*, p. 138—139, în memoriul lor din 1821, către Poartă, boierii munteni cereau să li se acorde dreptul de a face negoț liber peste hotare cu produsele pămîntului și cu vitele, de a deschide fabrici și de a vinde produsele lor, precum și de a exploata subsolul. După 1821, unii boieri — astfel e cazul cu C. Conachi — au întemeiat fabrici. Mîna de lucru în aceste fabrici era tot cea a clăcașilor. Cu alte cuvinte, în țările noastre, capitalismul se îmbină cu feudalismul, mai exact structura feudală trece la capitalism, păstrîndu-se cîtva timp. Noi am constat deja existența relației marfă-bani în agricultură, în Țările române, în secolele al XVI-lea — al XVIII-lea, și chiar în secolul al XIX-lea. Acest „capitalism" agrar devine la începutul secolului al XIX-lea un capitalism comercial și industrial. Trăind într-o epocă în care burghezia occidentală se manifesta intens pe plan economic și suprastructural, boierimea română din secolul al XVIII-lea și din prima jumătate al secolului a XIX-lea se lăsa influențată de această burghezie în preocupările și ideile ei. Nu s-ar putea spune că aristocrația română a fost împotriva civilizării țării, mai ales după 1859. Ea a fost numai împotriva unor reforme liberale, ca de exemplu împroprietărirea țăranilor. Ea voia, cu alte cuvinte, civilizația și cultura numai pentru ea. Dealtfel, unii boieri au trecut de-al binelea de partea revoluționarilor, luînd parte la alcătuirea și traducerea în viață a planurilor liberale de organizare a Țărilor române. Și în țările din Apus în care revoluția de la 1848 a fost înfrîntă (Germania, Austria) feudalitatea s-a acomodat treptat relațiilor capitaliste, așa că aceeași cale ar fi urmat boierimea română, chiar dacă ea ar fi avut mereu puterea.

Nu trebuie totuși să se creadă că trecerea Țărilor române la capitalism s-a realizat numai în felul acesta. În Principate existau și negustori, străini sau români. Cu vremea străinii se românizau. O negustorime a existat în țările noastre, oricînd în epoca feudală, de la întemeierea Principatelor. Dar abia la începutul secolului al XIX-lea ea devine cu mult mai numeroasă ca înainte, deoarece, după pacea de la Küčük Kainargi, comerțul este mai liber ca înainte, iar după pacea de la Adrianopol (1829), care a redat Țărilor române

---

[1] Pentru perioada de după 1828 pînă la 1878, vezi *Istoria României*, III, 1964 (volum consacrat epocilor dintre 1611 și 1847), p. 933—1037, passim, și 1038—1145, apoi 1145—1148, și IV, 1964 (volum consacrat în întregime epocii 1848—1878), p. 1—36, 180—223 și 261—773, passim. Schimbările foarte importante ale societății românești, pe care le aduc evenimentele de la 1821 și 1848, sînt totuși mai puțin importante decît cele provocate de evenimentele de la 1828 și 1856—1859, care au inaugurat două etape importante ale „occidentalizării" Țărilor române. De aceea am considerat că trebuie să situăm epoca de occidentalizare a Țărilor române între 1828 și 1878.

teritoriul raialelor de la nordul Dunării şi a permis navigaţia pe Dunăre, este complet liber.

Am văzut că, după 1774, regimul feudal din Ţările române intrase într-un proces de descompunere, că elemente capitaliste şi-au făcut apariţia: se dezvoltă manufactura şi se măresc suprafeţele de cultură a cerealelor în vederea exportului. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, în special după 1829, dezvoltarea capitalistă se accentuează[1] : se intensifică extragerea sării şi cărbunilor, se sapă primele puţuri de petrol (exploatat încă primitiv), se înfiinţează multe manufacturi şi fabrici noi (de postav, sticlă, porţelanuri, hîrtie, lumînări, chibrituri, săpun, de prelucrare a pieilor mari) şi fabrici de unelte agricole (cu lucrători clăcaşi sau liberi)[2]. S-a dezvoltat însă şi producţia meşteşugărească. Piaţa internă şi externă a Principatelor s-a lărgit[3]. S-au construit şosele care legau oraşele din toate părţile ţării. Tratatul de la Adrianopol (1829) a dus la stabilirea şi intensificarea relaţiilor comerciale şi cu alte ţări decît Rusia şi Austria. Dispoziţiile *Regulamentului organic* au contribuit la dezvoltarea capitalismului prin stimularea comerţului, prin desfiinţarea vămilor între Moldova şi Muntenia şi prin înlesnirea înfiinţării de întreprinderi. Datorită acestor fapte, între 1830 şi 1848 se constată în Principatele dunărene creşterea simţitoare a întreprinderilor industriale şi creşterea burgheziei. Mărfurile româneşti (cereale, vite, piei, sare) încep să fie preţuite în ţările din Apus. Atrase de bogăţiile ţării, puterile apusene încep să-şi trimită şi ele consuli la noi. O bună parte din mica boierime se ocupă intens de comerţ şi camătă. Marii proprietari intensifică şi mai mult cultura cerealelor, silind pe ţărani, în timpul domniilor *Regulamentului organic*, să le muncească de la 56 la 72 de zile pe an. Cu toate acestea, şi în epoca de care vorbim, avem migraţii ale ţăranilor din Ardeal în Ţara Românească şi în Moldova, căci condiţiile de viaţă ale iobagilor de peste munte erau cu mult mai grele (vezi Ştefan M e t e ş, *Emigrări româneşti din Transilvania*, p. 277—281 şi 328—341, şi aici, mai jos, § 3).

Se înţelege că, în asemenea împrejurări, relaţiile de producţie feudale, chiar dacă ele corespundeau intereselor marilor proprietari, împiedicau dezvoltarea industriei. Burghezia, care avea nevoie de braţe de muncă libere, pentru crearea industriei, nu putea să fie de acord cu menţinerea clăcăşiei. Menţinîndu-se relaţiile „iobăgiste" în agricultură, aceste braţe de muncă nu puteau fi recrutate în industrie decît greu. Din această cauză, ca şi din altele, burghezia începe lupta pentru răsturnarea regimului feudal. Această luptă este însă condusă de acea parte a boierimii care era interesată în schimbul de mărfuri şi care, influenţată de ideologia revoluţionară liberală din Apus, voia o viaţă cu totul modernă şi pentru poporul român. Aşadar păturile largi ale populaţiei : ţăranii clăcaşi, categoria socială cea mai numeroasă şi mai năpăstuită, apoi elementele muncitoreşti care apăruseră la oraşe, meşteşugarii,

[1] Vezi în special stenograma prescurtată a discuţiilor de la Consfătuirea istoricilor din R.P.R. (16—17 ianuarie 1953), publicată în revista *Studii*, anul 6, nr. 1, ian.-martie 1953, p. 79—80, pe care o urmăm citeodată şi ca exprimare.

[2] Între 1830 şi 1850 s-au înfiinţat în Ţara Românească aproximativ 5 000 de mori şi de fabrici şi ateliere pentru prelucrarea pieilor, fabricarea postavului, săpunului, lumînărilor etc.

[3] Exportul Ţării Româneşti creşte de la circa 33 milioane lei în 1831 la circa 96 milioane lei în 1840, fiind mereu cu mult mai mare decît importul.

negustorii, proprietarii de ateliere și manufacturi, intelectualii care ieșeau acum din școlile țării, create între 1820 și 1840, precum și elemente ale micii boierimi, erau nemulțumite de regimul feudal și cu cea dintîi ocazie vor încerca o răsturnare a lui. Bineînțeles, lupta pentru răsturnarea regimului feudal s-a împletit cu lupta pentru independența națională. Revoluția de la 1848, din Principate, n-a reușit, iar speranța într-o nouă revoluție mondială a trebuit să cadă cu vremea, mai ales că burghezia europeană a întîmpinat tot mai puține rezistențe în încercarea ei de a cuceri poziții din ce în ce mai importante. Dar generațiile de luptători, aristocrați sau burghezi, ridicate de pe la 1820—1830, îndrumate de Heliade Rădulescu și de Gheorghe Asachi, apoi de Kogălniceanu, Bălcescu și alții, vor avea norocul să realizeze după 1856 statul liberal pe care îl doreau. Pacea de la Paris (1856) a eliberat Țările române de protectoratul rusesc, adică de protectoratul unui stat feudal, care menținea acest regim și în cele două principate, și, punîndu-le sub tutela marilor puteri occidentale, cu o structură burgheză sau burgheză-moșierească, le-a permis să se organizeze social după modelul lor, garantîndu-le în același timp autonomia. Unirea Moldovei și Munteniei într-un singur stat și domnia lui Alexandru Ioan Cuza au adus aceste reforme. Abia acum se realizează programul revoluționarilor înfrînți la 1848. Kogălniceanu spunea clar, pe la 1862, că țara este de mai mulți ani în revoluție. Atunci au loc cele mai mari schimbări sociale, care duc la înlăturarea regimului feudal și înlocuirea lui cu unul feudal-burghez. Dealtfel dezvoltarea economică a Țărilor române apucase pe căi noi. După 1848, manufacturile au început a fi înlocuite la români, dar într-un ritm lent, cu întreprinderi industriale mecanizate. Au început să se înființeze mori cu aburi, rafinării și societăți petroliere, cu capital străin. Împroprietărirea țăranilor clăcași, din 1864, a însemnat desființarea relațiilor de producție feudale în agricultură, relații care deveniseră o piedică în calea noilor forțe de producție burgheze. Relațiile capitaliste de producție au luat locul celor feudale, în agricultură.

În 1865, domnitorul Alexandru Ioan Cuza reușește să înlăture regimul capitulațiilor, deși puterile garante se opuneau. Faptul a ușurat burgheziei române asigurarea pentru sine a pieței interne. Burghezia s-a dezvoltat însă mai mult în Muntenia, care era mai întinsă decît Moldova și care avea o capitală cu o populație de două ori mai mare decît aceea a Moldovei (așa se face că revoluția de la 1848 și unirea Principatelor au avut loc ca mișcări de mase populare numai în Muntenia, nu și în Moldova). Cu toate progresele ei, burghezia română întîmpina în timpul domniei lui Carol I unele piedici, rezultate din lipsa de independență a țării (vezi V. M a c i u, *Condițiile interne de proclamare a independenței României*, București, 1955, și D. B e r i n d e i, *De la unirea Principatelor la independența României*, passim, în volumul colectiv *Independența României*, București, 1977, p. 115—133). De aceea reprezentanții ei au intrat în legătură cu Rusia, pentru a ataca Turcia. Războiul de independență din 1877—1878 și rezultatul lui imediat, independența (1881), au constituit un moment important în construirea statului național român[1].

---

[1] G. I b r ă i l e a n u, *Spiritul critic în cultura românească*, ed. a doua, Iași, 1922, p. 10 și 59, pune pe la 1880 sfîrșitul occidentalizării în țara noastră, sfîrșitul procesului de integrare

Cărturarii ridicaţi din rîndurile diferitelor categorii sociale, de fapt numai din acele ale micii boierimi şi ale burgheziei, n-au exprimat în scrierile lor numai ura faţă de regimul feudal, ci şi aspiraţia către un regim politic democratic şi către realizarea unirii şi independenţei naţionale, creînd o cultură românească progresistă, deci au introdus la noi toate categoriile de manifestări culturale ale lumii înaintate din Apus şi din Rusia. Presa a jucat un mare rol în popularizarea acestei culturi europene şi române în masele burgheziei.

S-a pus problema dacă burghezia românească a dat tonul în probleme de cultură, cum s-a susţinut de către unii cercetători. Este evident că rolul ei a fost mai mult economic, şi nu cultural. Burghezia română a fost lipsită de o cultură adevărată, cel puţin pînă la 1900, cum rezultă din piesele de teatru ale lui Caragiale, din schiţele lui Vlahuţă etc. Numai intelectualii ieşiţi din rîndurile ei, s-au manifestat pe plan cultural. Cultura română modernă, şi cu atît mai puţin cea dintre 1830 şi 1880, nu este opera burgheziei române; ea este opera intelectualilor ieşiţi din rîndurile acestei burhezii, ca şi din acelea ale aristocraţiei şi ţărănimii. Cultura română din Principate este reprezentată şi în această epocă prin cîteva figuri mărețe, care se înscriu, atît prin gîndirea şi fapta lor politică, cît şi prin realizările lor artistice, printre personalităţile de seamă ale poporului român şi ale culturii mondiale ; I. Heliade Rădulescu, Gr. Alexandrescu, N. Bălcescu, D. Bolintineanu, C. Negruzzi, M. Kogălniceanu, A. Russo, V. Alecsandri.

§ 3. Dezvoltarea socială a Transilvaniei în secolul al XIX-lea a fost în parte diferită de cea a Ţării Româneşti şi a Moldovei. Acolo, poporul român avea de luptat nu numai pentru înlăturarea ordinii feudale, dar şi pentru recunoaşterea ca o altă naţiune alături de unguri şi germani. Încercarea lui Josef al II-lea de a înlătura dieta ardeleană n-a reuşit. Dieta ardeleană rămînînd alcătuită mereu, pînă la 1848, numai din reprezentanţii celor trei naţiuni privilegiate, — ungurii, saşii şi secuii, — românii rămîneau mai departe numai o naţiune tolerată. Ei nu aveau dreptul să practice meseriile şi negoţul în localităţile săseşti, aşa încît, deşi Transilvania se îndrumase mai devreme şi mai mult decît ţările de dincoace de munţi pe calea capitalismului — la 1718—1719 încep să funcţioneze primele cuptoare pentru topit minereul de fier, la 1750 încep să funcţioneze primele cuptoare înalte de la Ghelar (Hunedoara), iar la 1771 sînt date funcţionării primele furnale la Reşiţa —, românii erau mai toţi păstori şi agricultori (nemeşi şi iobagi) şi muncitori (băieşi). Şcolile elementare româneşti, întemeiate din ordinul lui Josef al II-lea, deschideau drumul spre cultură unor români. Cîteva şcoli secundare româneşti au fost înfiinţate după 1830 în mai multe oraşe. Dar din aceste şcoli nu putea ieşi un public cititor românesc prea numeros. Pe de altă parte, intelectualitatea de acolo nu putea găsi întrebuinţare în şcolile locale şi trebuia să se stabilească în Ţara Românească şi Moldova, pentru a putea trăi. Din această intelectualitate nu s-au putut recruta decît cîţiva lingvişti, istorici şi scriitori şi cîţiva reprezentanţi ai ştiinţelor naturii. Burghezia şi intelec-

---

a României între ţările Europei civilizate. Aceleaşi idei se găsesc şi în cursul netipărit, de *Istoria literaturii române moderne*, ţinut la Universitatea din Iaşi, despre care vezi G. Ivănescu, *Probl. cap.*, p. 9—12 şi 54—64. El se referă atît la faptele economice şi politice, cît şi la cele culturale, şi are, desigur, dreptate. Un act dintre cele mai importante mi se pare construirea celor cîteva căi ferate fără de care ţara noastră ar fi rămas mai departe izolată de celelalte ţări.

tualitatea care s-au ridicat din rîndurile românilor de peste munți erau extrem de reduse numeric. Vîrfurile acestei burghezii și ale acestei intelectualități încercaseră în 1791, prin publicarea doleanțelor lor în *Supplex libellus Valachorum*, să obțină dreptul de a trimite reprezentanții ei în dietă, dar n-au reușit. Totuși în 1792, după al doilea memoriu adresat împăratului de către români, s-a obținut recunoașterea confesiunii ortodoxe, care pînă atunci fusese una tolerată, și deci primirea în funcțiuni a ortodocșilor.

Deși, în 1785, după revoluția lui Horea, Cloșca și Crișan, Josef al II-lea desființase iobăgia, ea continua în fapt, mai ales după 1790, cînd unele măsuri ale împăratului au fost revocate chiar de el. Apăsarea feudală a continuat și în secolul al XIX-lea tot așa de aspră ca și mai înainte. Țăranul era obligat să muncească nobilului 52 de zile pe an cu vitele și 104 zile pe an cu brațele. Mai ales după 1815 nemulțumirile țăranilor și minerilor deveneau din ce în ce mai mari. De aceea, unii români au migrat în Principate sau în România de după 1859 ; și tot de aceea s-au produs acolo diferite răscoale ale țăranilor și minerilor, răscoale care au culminat în revoluția de la 1848, devenită revoluția întregii națiuni române din Ardeal și Crișana. Din nefericire, conducătorii revoluției maghiare n-au voit să recunoască drepturile românilor, așa că, în loc de a-și uni cu aceștia eforturile pentru răsturnarea regimului feudal, ei s-au luptat cu românii, pregătind astfel propria lor înfrîngere și înfrîngerea acestora. După 1848, în Imperiul austriac s-a întronat din nou absolutismul. Cu toate acestea, regimul feudal a fost desființat : privilegiile feudale au fost înlăturate ; unii iobagi au fost împroprietăriți cu pămînt, în 1854 ; practicarea comerțului și a meseriilor a fost decretată liberă ; în locul limbii latine ca limbă oficială a fost introdusă limba germană, care a devenit limba de învățămînt pînă și în școlile elementare. A început deci în Ardeal o politică de favorizare și a burgheziei, un regim capitalist de compromis, care ducea totuși la dezvoltarea diverselor burghezii naționale, inclusiv cea românească.

În 1861, Franz Josef a fost silit să acorde o constituție care prevedea funcționarea unui parlament alcătuit din o cameră a magnaților și o cameră a reprezentanților. În anul 1863, li s-au acordat cîteva drepturi și românilor, iar episcopia unită de la Blaj și cea ortodoxă de la Sibiu au fost transformate în 1864 în mitropolii. În 1867, ungurii reușesc să-și capete, în cadrul statului austriac, toate drepturile care se cuvin unei națiuni. Se creează astfel monarhia dualistă austro-ungară. Dar nobilimea și burghezia maghiară, în loc să acorde ele însele națiunilor din statul ungar, în care fuseseră integrate și Ardealul Maramureșul, Crișana și Banatul, aceleași drepturi pe care le obținuseră ele, au început lupta de deznaționalizare și persecuția acestor naționalități[1]. Astfel, în 1868 se votează legea naționalităților, după care în statul maghiar nu exista decît o singură națiune, cea maghiară, și alături de ea, bineînțeles, și cea germană. Limbile naționale, altele decît maghiara, nu mai erau admise decît în administrația locală și în justiție. De aceea burgheziile celorlalte naționalități, printre care și cea română, au fost silite să ducă o continuă luptă, sub

---

[1] Burghezia română, întărită numeric după 1848, pătrundea în comerț, industrie și chiar în bănci. S-au înființat, începînd cu 1872, bănci românești. Timotei Cipariu și Gheorghe Barițiu au creat în 1861 „Asociația pentru literatura română și cultura poporului român din Transilvania", care era o expresie a burgheziei române și avea secțiuni în toate orașele locuite de români.

diferite forme, pentru libertate și egalitate. Atît românii din Banat, Crișana și Maramureș, care au trimis în parlament 25 de deputați, cît și cei din Ardeal, care au refuzat să participe la lucrările parlamentului din Budapesta, au întemeiat în 1869 două partide naționale, care se vor uni în 1881. Guvernul maghiar din 1872 a fost obligat să ceară să i se comunice doleanțele poporului român. O conferință a românilor din 1872, a cerut între altele recunoașterea limbii române ca limbă oficială alături de cea maghiară, vot universal și o nouă împărțire administrativă, bazată pe principiile naționale. Dar guvernul maghiar a fost răsturnat de reacțiunea maghiară și s-a întronat astfel în Ungaria un regim care nu îngăduia decît cu greu manifestările românești. Lupta pentru obținerea drepturilor sale firești i-a împiedicat pe puținii intelectuali români din Ardeal de a se consacra creației culturale. De aceea este explicabil faptul că această intelectualitate, în fruntea căreia se situează T. Cipariu, S. Bărnuțiu și A. T. Laurian, personalități de valoare mondială, s-a lăsat orbită de frumosul mit creat de Clain, Șincai și Maior (mai înainte, de D. Cantemir), după care românii sînt urmașii cei mai curați ai romanilor de altădată, dacii fiind exterminați. Lipsa unei literaturi artistice de valoare, în această epocă, la românii din Ardeal, lipsă cauzată de grelele împrejurări sociale în care au trăit ei, îi punea într-o vădită inferioritate culturală față de moldoveni și munteni, care dețineau atunci primatul în cultură.

CAPITOLUL II

EFECTELE LINGVISTICE ALE INSTAURĂRII REGIMULUI BURGHEZ LA ROMÂNI : FORMAREA LIMBII NAȚIONALE (LIMBII LITERARE MODERNE) A ROMÂNILOR [1]

§ 1. Urmările pe care procesele sociale discutate mai sus, cap. I, le-au avut asupra limbii au fost foarte mari. Faptul că, începînd de pe la 1820, burghezia română participă la viața culturală a țării, fie chiar numai prin lectura cărților și ziarelor, deci ca public cititor, însemna, cum am spus deja, fixarea de către burghezie a limbii literare. Limba română literară, pînă atunci oscilantă, nefixată, întrucît era limba unei minorități, variabilă de la un scriitor la altul, de la o provincie la alta, trebuia să se fixeze, căci devenea limba de cultură a unei mase numeroase de oameni. De aceea se și definitivează limbile literare în forma lor ultimă atunci cînd burghezia este în ascensiune și capătă puterea. Limba literară românească nu putea fi perfect unitară atîta timp cît existau încă state românești deosebite sau cîtă vreme unii români trăiau sub dominație străină. În fiecare stat, datorită îndrumărilor mai mult sau mai puțin inteligente și practice ale unor scriitori care se ocupau cu problemele limbii literare, dialectele literare, care erau în parte o moștenire a epocii feudale, trebuiau să continue a exista și chiar să-și mărească deosebirile. Limba românească literară va deveni unitară în două etape : pe la 1856—1865, adică odată cu unirea Moldovei și Munteniei, cînd se produce o fuziune între graiul scris pînă atunci în Moldova și Muntenia, prin eliminarea unor particularități și dintr-o parte și din alta, și apoi, pe la 1870—1880, cînd noii scriitori ardeleni nu mai scriu latinizant și cînd nu mai avem nici scriitori italienizanți în Muntenia. Faptul că Ardealul acceptă limba literară din Principate ne arată că, și fără unirea Moldovei și Munteniei la 1859, tot s-ar fi ajuns la o limbă literară unitară pentru toți românii. Nu factorul politic este deci hotărîtor, ci cel economic ori cel spiritual, dar cel politic pecetluiește unitatea perfectă a limbii literare. Apoi nu trebuie să se uite că unificarea limbii române literare n-a fost completă (de altfel nici nu se putea face complet) : în domeniile fonetic, morfotic și sintactic încă apar trăsături specifice scriitorilor moldoveni și mai ales celor ardeleni, cel puțin pînă prin 1945—1955 (în domeniul lexical trăsăturile specifice se vor menține încă multă vreme).

Limba literară se fixează acum și din alte motive. Materialul din care se alcătuiește orice limbă literară are o dublă origine : populară și cultă sau savantă. O limbă literară este întotdeauna o limbă a poporului, adică se naște din graiurile acestuia, și trebuie să rămână mereu o limbă a poporului, ceea ce și face ca, atunci cînd graiul popular a evoluat mult, limba literară să se

[1] Înțelegem prin *limbă națională* limba literară unitară.

adapteze acestuia, prin acceptarea unor fapte de limbă populare în țesătura ei. Pe de altă parte, o limbă literară adaugă elementului popular, de la origine pînă azi, dar mai ales în epoca de trecere de la feudalism la capitalism, cînd tezaurul spiritual al popoarelor s-a îmbogățit mult, o mulțime de elemente noi, în cea mai mare parte lexicale, dar și de ordin morfotic și sintactic, necesare culturii superioare, tehnicii, vieții politice etc., deci caracteristice în primul rînd științei, filozofiei, artei, politicii etc. Acestea din urmă sînt creația categoriei largi a intelectualilor și se numesc de aceea c u v i n t e s a v a n t e sau n e o l o g i s m e[1]. Ambele categorii de materiale ale limbilor literare, cele de origine populară și cele de origine cultă sau savantă, pun cercetătorilor nenumărate probleme, atît în ce privește originea lor înseși, cît și evoluția lor. La limbile de cultură formate tîrziu și după modelele altor limbi, elementele populare își au originea în unul sau mai multe din dialectele limbii în discuție, iar neologismele, în diversele limbi de cultură. Dialectele și limbile în discuție sînt bazele sau sursele limbii literare. Vom distinge deci bazele românești, dialectale, ale unei limbi literare și bazele străine ale unei limbi literare. Dar este de spus că ascensiunea burgheziei în viața economică, politică, culturală a unui popor schimbă adesea bazele românești dialectale și pe cele străine ale limbii. Aceste lucruri s-au petrecut și la români.

Evenimentele din 1828—1829 au adus întîi de toate o mare schimbare în ce privește sursele neologismelor române. Dacă pînă atunci, scriitorii români și publicul cult românesc împrumutau neologismele din limbile greacă și germană și din limba latină în pronunție germano-maghiară, după tratatul de la Adrianopol (1829), cînd capitalul occidental industrial pătrunde în Principate și se înmulțesc considerabil relațiile directe cu Apusul, se înlătură neologismele grecești, germane și latino-maghiare, înlocuindu-se cu neologisme romanice (franceze, italiene) și latine (neologismele rusești rămîn mai departe în limbă, ba, în timpul protectoratului rusesc și al domniilor regulamentare, se introduc altele noi, și numai puține dintre ele, ca *epohă, comandir* etc., vor fi înlocuite mai tîrziu cu occidentalele *epocă, comandant* etc.). Așadar, după 1856, neologismele care ne veniseră prin intermediul rusei capătă un aspect fonetic sau structural identic sau asemănător cu cel din limba latină.

Pe de altă parte, se schimbă acum bazele dialectale ale limbii literare românești. Limba literară veche își avusese baza dialectală atît în limba maramureșeană cît și în dialectul popular specific fiecărei provincii. Cu secolul al XVIII-lea, o serie de elemente maramureșene sau în genere nordice au dispărut din limba literară și au fost înlocuite cu elemente din Ardealul de sud, Moldova de sud, Muntenia. Întrucît, în secolul al XIX-lea, centrele culturale mai importante sînt în Muntenia și Moldova , căci acolo s-a dezvoltat burghezia, fiind mai puțin stînjenită de statele asupritoare, limba literară românească își capătă acum o bază dialectală muntenească și moldovenească. După 1829 se părăsesc unele fapte fonetice, morfotice și sintactice caracteris-

[1] Corectă este numai expresia *cuvinte savante*, căci cealaltă, *neologisme*, ar trebui aplicată tuturor inovațiilor lingvistice. Lingviștii ar putea accepta și expresia *cuvinte radicale*, dacă s-ar referi numai la împrumuturile făcute din limba de origine (în cazul limbilor romanice, latina). Bineînțeles, limba de origine nu poate influența tîrziu limbile fiice decît dacă a fost o limbă de cultură și a rămas în uz ca atare, — ca limbă savantă —, și după dispariția ei ca limbă vorbită, pînă în epoca modernă.

tice limbii vechi. Graiul zilnic al burgheziei pătrunde şi mai mult în limba scrisă. Acest grai al burgheziei nu se identifica însă total cu graiurile populare. Burghezia îşi formase limba ei la şcoala limbii literare vechi. Cînd, pe la 1859—1870, burghezia iese victorioasă din lupta ei, deşi nu fără a fi căzut la un compromis cu aristocraţia, care s-a acomodat în cea mai mare măsură condiţiilor de viaţă burgheze, are loc şi impunerea limbii intelectualităţii burgheziei ca limbă literară românească. Trăsăturile esenţiale ale limbii literare moderne s-au fixat cam atunci, cum am arătat în *Probl. cap.* p. 34—36 şi 135—136, (tot atunci s-a înlăturat definitiv şi alfabetul chirilic, caracteristic limbii vechi, şi s-a înlocuit cu cel latin). Aşadar, cum spunea G. Ibrăileanu, limba literară românească modernă s-a creat pînă pe la 1880. Afirmaţia este justă ; chiar dacă el se gîndea mai mult la faptul că, pînă pe la 1880, s-a scris şi latinizant sau cu multe franţuzisme, fapt e că aşa stau lucrurile şi din punctul de vedere al faptelor lingvistice : forme ca *păşaşte, slujaşte* apar la munteni pînă pe la 1880.

Bineînţeles, procesul de creare a limbii noi n-a fost un proces mecanic, el a fost un proces sufletesc. Oameni diverşi puşi în condiţii diverse de cele din epoca feudală şi diverse şi de la o provincie la alta, au reacţionat deosebit. Rolul conducător l-au avut scriitorii, dar cîteodată şi masele indivizilor vorbitori.

Timp de aproape un secol, de pe la 1780 pînă pe la 1880, dar mai ales de pe la 1820 pînă pe la 1865, limba literară românească a fost supusă unor schimbări extraordinar de mari din partea scriitorilor români, care încercau să exprime în ea gîndirea şi sentimentele omului modern. Luînd ca model limbile literare ale popoarelor cu o cultură mai veche, scriitorii din acel timp căutau să creeze din limba românească un instrument cît mai adecvat pentru expresie şi comunicare. Modul în care însă aceşti scriitori credeau că trebuie schimbată şi îmbogăţită limba varia mult de la unul la altul şi s-a cristalizat în fiecare provincie în curente deosebite, adesea chiar în cadrul aceleiaşi provincii, în mai multe curente. Toţi îşi puneau problema creării limbii literare unitare a poporului român, adică a limbii naţionale, dar fiecare o înţelegea altfel. Prin traduceri, prin opere originale, prin manuale şcolare, prin legi, prin presă, prin gramatici şi dicţionare chiar, fiecare îşi realiza limba pe care o voia, iar masele de intelectuali din fiecare provincie îşi însuşeau în mare parte modul de a vorbi şi de a scrie al reprezentanţilor mai cu autoritate ai curentelor de limbă. Oricît de aberante erau unele din aceste sisteme, susţinătorii lor nu s-au putut abate total de la limba poporului : aceasta constituia baza pe care se ridica orice sistem. Din toată această frămîntare, din toată această luptă, s-a ajuns, spre sfîrşitul epocii pomenite, la o limbă literară nouă, acceptată cu mici variaţii, de toată lumea. Cum era şi de aşteptat, au învins curentele care reprezentau bunul simţ, adică acelea care propuneau să rămînem cît mai aproape de limba poporului. Această limbă, care a rămas după aceea relativ neschimbată, e limba pe care o vorbim şi o scriem şi astăzi, e limba literară modernă[1]. Să vedem mai de aproape cum s-a format ea.

---

[1] G. Ibrăileanu spunea, în cursul său universitar, intitulat *Epoca* [*lui*] *Conachi*, că termenul *modern* aplicat literaturii române moderne este ceva care se referă nu la gen, la şcoală, ci la ceva social, chiar dacă spiritul modern aduce şi genuri noi, şi şcoli noi. Acest lucru

§ 2. Am spus mai sus că două sînt marile probleme pe care le pune procesul complicat de trecere de la limba veche la limba nouă: 1. cum s-a produs modernizarea limbii, adică transformarea ei într-un instrument de comunicare și expresie, care, rămînînd cît mai apropiat de limbajul poporului, să fie totuși la înălțimea culturilor moderne, și 2. cum s-a produs unificarea limbii, dat fiind că s-a plecat de la o limbă literară deja diferențiată pe regiuni și că încercările de modernizare s-au făcut adesea în sens divergent. Aceste două probleme sînt determinate de cele două mari procese pe care le putem distinge în dezvoltarea limbii literare din acel timp. Cele două probleme însă nu se pot trata separat, cum nici cele două procese nu se pot separa de fapt unul de altul. O separare a lor nu este posibilă decît în idee și e dictată de nevoia de organizare, de sistematizare a materialului, de nevoia de a vedea sensul dezvoltărilor.

Pînă acum, însăși trecerea de la limba veche la cea nouă a fost neglijată de unii cercetători. Epoca despre care am vorbit separă două faze fundamentale ale limbii noastre literare, limba literară veche și limba literară nouă, modernă. S-a crezut de către unii că procesul de modernizare a limbii a fost exclusiv de ordin lexical și că a constat mai ales în împrumutarea a nenumărate neologisme și în nenumărate calcuri lingvistice. De fapt această modernizare a avut loc și pe plan fonetic, morfotic și sintactic. Procesul de unificare a limbii literare românești, care are loc în secolul al XIX-lea, a fost de asemenea neglijat de unii cercetători, anume de acei care, ca J. Byck, *SCL*, V, 1—2, p. 32 (în articolul *Vocabularul științific și tehnic în limba română din secolul al XVIII-lea)*, pun în secolul al XVIII-lea „desăvîrșirea acestei unificări". De fapt în secolul al XVIII-lea limba literară românească era încă diferențiată după regiuni, deși cărțile bisericești tipărite, precum și alte tipărituri din Ardeal și Moldova, prezentau unele fenomene ale limbii literare întrebuințate pînă atunci în Muntenia. Am studiat altădată dialectele literare românești din ultima lor fază, de pînă pe la 1880 *(Probl. cap.* p. 66—137). Trecerea de la limba veche la limba nouă nu se poate înțelege decît înfățișîndu-se și aceste diferențe de limbă care dispar în favoarea limbii naționale unice. Procesul de formare a limbii literare moderne se confundă cu acela de formare a limbii naționale[1].

---

este just și pentru limbă: și anume epitetul *modern* se aplică activității omenești pătrunse de spiritul critic, desfășurate de la Renaștere pînă azi, și formelor lingvistice utilizate în acest timp. O asemenea activitate este desfășurată întîi de burghezie și de aristocrație, apoi și de clasa țărănească și de muncitori.

[1] J. Byck neglijează aproape complet importantele procese de dezvoltare a limbii literare române în secolul al XIX-lea. Procesele morfotice și lexicale din acest timp, în special împrumutarea și crearea a numeroase neologisme, fenomene care au loc mai ales după 1830 pînă pe la 1860, sînt complet pierdute din vedere de autor, cu toată marea lor bogăție și cu toată marea transformare pe care o aduc ele limbii literare. Căci el spune, în articolul *Despre limba noastră literară* (*Gazeta literară* din 24 mai 1956), p. 2, col. 1: „Opera de hotărnicire a domeniului limbii noastre literare, de precizare a aspectului fonetic, de selecționare și îmbogățire a vocabularului, de perfecționare a structurii gramaticale se desăvîrșește către sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului următor, în așa fel încît atunci cînd, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, se produc unele încercări de revizuire în sens latinist, italienist și regionalist, acestea se izbesc de puternica rezistență a tradiției literare". Pe lîngă greșeala de a crede că încercările latiniste și italieniste au căzut numai pentru că limba literară era deja statornicită, căci ele au fost respinse pentru că întreaga limbă românească, deci și cea vorbită de popor pre-

§ 3. Cercetarea limbii literare româneşti moderne, ca de altfel şi a celei vechi, a fost lăsată multă vreme de lingviştii români pe ultimul plan. Abia în ultimii ani au apărut lucrări în care să se fi înregistrat şi clasificat faptele de limbă ale secolului al XIX-lea cronologic, precum şi după natura lor, şi în care să se fi încercat a se prinde, măcar în linii mari, formarea şi evoluţia limbii literare româneşti moderne.

Cîteva observaţii foarte interesante despre formarea limbii literare româneşti moderne a făcut G. I b r ă i l e a n u în cursurile sale netipărite, de *Istoria literaturii române moderne*, ţinute la Universitatea din Iaşi, în special în cel închinat epocii 1780—1840, pe care criticul ieşean o numea epoca lui Conachi. Din nefericire, Ibrăileanu n-a avut timpul necesar pentru a înjgheba un text definitiv al cursurilor sale universitare ; în ce priveşte cursul pomenit, ca şi cel consacrat epocii dintre 1840 şi 1880, numită de Ibrăileanu epoca lui Alecsandri, sîntem obligaţi să plecăm numai de la textul redactat şi litografiat de Iorgu I o r d a n în 1909—1911, pe cînd era student al Universităţii din Iaşi[1]. Acolo Ibrăileanu a trasat şi o istorie a limbii literare româneşti, care cere corectări şi completări, dar rezolvă unele probleme ale dezvoltării limbii literare româneşti.

O serie de interesante observaţii asupra limbii literare româneşti din epoca modernă găsim şi la Iorgu I o r d a n, *Limba română actuală* ed. a doua, Bucureşti, 1948, deşi autorul îşi propusese să studieze numai limba română dintre cele două războaie mondiale. Multe din constatările făcute de autor sînt de fapt valabile şi pentru limba literară din secolul al XIX-lea şi-şi găsesc adevărata explicaţie numai în cadrul proceselor care au avut loc în limba literară din acel timp. Astfel, ca să dau cîteva exemple, faptul constatat de Iordan, p. 29—31, că numai neologismele terminate în *-agiu* (ca *avantagiu*) au şi forme de origine franceză, în *-aj* (ca *avantaj*), nu şi neologismele terminate în *-egiu* (ca *privilegiu*), se explică prin uzul unor scriitori din secolul trecut, care au întrebuinţat numai formele în *-egiu*, cu excluderea celor în *-ej*. Şi tot aşa, faptul că verbe neologice, de origine latină şi romanică, precum *a prefera* şi *a preferi*, *a repeta* şi *a repeţi* etc. (vezi p. 130—131), au o dublă formă, adică o dublă conjugare, I-a şi a IV-a, deşi în latină erau de conjugarea a III-a, se explică prin diversele curente de adaptare a neologismelor care s-au manifestat la noi în veacul trecut : formele în *-a*, de origine franceză se datoresc scriitorilor ce au reprezentat această influenţă, iar celelalte, în *-i*

---

tutindeni, nu le putea primi, Byck mai face aici greşeala de a crede că procesul de formare a limbii literare române este încheiat pe la 1830—1840. Oricine studiază mai cu atenţie textele literare din secolul al XIX-lea constată tocmai că procesul de formare a unei limbi mai apropiate de graiul poporului decît cea veche şi mai bogată ca posibilităţi de exprimare, întrucît împrumută neologisme şi stiluri care exprimă tot ce gîndirea omenească a produs mai înalt, capătă amploare pe la 1830—1840 şi continuă pînă în epoca de creare a statului român modern, de după 1859, aşa cum a arătat întîi clar I b r ă i l e a n u în *Spiritul critic în cultura românească*, Iaşi, 1909, p. 10—18, dar mai ales p. 59, 61 şi 142, şi în cursurile sale universitare. O epocă întreagă din istoria limbii noastre literare, şi încă una din cele mai bogate în modificări lingvistice, este total ignorată de J. Byck.

[1] Editările litografice ulterioare ale acestor cursuri reiau de fapt acest text, aşa încît numai datorită muncii din anii de studii universitare a lui Iorgu Iordan s-a pus la îndemîna contemporanilor şi s-a salvat pentru posteritate un adevărat monument de gîndire în domeniul istoriei limbii noastre literare şi al literaturii româneşti moderne.

se explică, cum a arătat însuși I. Iordan, prin intelectuali care luau ca model cuvintele românești populare înrudite, *a suferi* și *a peți*. Va trebui să căutăm, printre scriitorii români de după 1780, pe cei care au reprezentat tendințele despre care am vorbit aici. Adesea Iordan însuși citează, alături de faptele de limbă contemporane, și fapte din limba literară a secolului trecut.

Lucrarea mai veche, a lui P. V. H a n e ș, *Dezvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1904, retipărită fără schimbări în 1927, n-a adunat un material suficient de bogat, nu l-a clasificat și explicat bine și n-a tras concluziile care se impuneau : liniile generale ale dezvoltării limbii literare din secolul al XIX-lea au rămas tot în vagul în care existau pînă atunci. Dar ea este, desigur, utilă.

O istorie a limbii literare românești dintre 1829 și 1881 a ambiționat să scrie (și în parte a reușit) Paula D i a c o n e s c u ; mă refer la lucrarea sa *Elemente de istorie a limbii române literare moderne*, Partea I, *Probleme de normare a limbii române literare moderne*, 1830—1880, București, 1974, și Partea a II-a, *Evoluția stilului artistic în secolul al XIX-lea*, București, 1975. Materialul, foarte bogat, nu este repartizat nici în această lucrare după marile procese lingvistice care au avut loc, ci după principii exterioare acestor procese, ceea ce duce la o repetare continuă a acelorași fapte de limbă în diversele capitole ale părții întîia a lucrării[1]. Autoarea acordă de altfel o mai mare atenție faptelor de limbă artistice (volumul al doilea al lucrării este de două ori mai întins decît cel dintîi). Paula Diaconescu intenționează să publice și o lucrare despre evoluția stilului artistic în secolul al XX-lea.

§ 4. Avîntul din ce în ce mai mare pe care-l lua intelectualitatea românească după 1821, relațiile din ce în ce mai strînse cu Occidentul și cu Rusia, înființarea școlilor elementare și secundare în Muntenia și Moldova, formarea unui public cititor relativ numeros, toate acestea obligau pe cei

---

[1] În primul capitol al părții I-a a lucrării se discută îndrumările date de diverși scriitori și în genere intelectuali români, de la Heliade Rădulescu pînă la Titu Maiorescu, în legătură cu limba literară care se crea atunci, fără a se neglija și sistemele ortografice care au însoțit aceste îndrumări. În cel de al doilea capitol al primei părți a lucrării autoarea studiază „procesul de constituire și consolidare a normelor nonartistice" și anume ale stilului științific, ale celui administrativ și ale celui publicistic. Acest plan nu este cel mai fericit. Considerăm că, întrucît limba literaturii artistice moderne românești este în fond tot limba literară modernă a românilor, cu unele abateri sau apariții specifice stilurilor artistice, era necesar ca, în al doilea capitol al lucrării, să se discute despre limba cultă însăși, formată în urma îndrumărilor date atunci de cei mai de seamă intelectuali români, și prin traducerea în viață a acestor îndrumări. Astfel, deși în primul capitol al lucrării se vorbește despre o limbă literară care se crea, ea nu mai apare ca o realitate în cel de al doilea capitol al lucrării, ci se travestește în cele trei stiluri amintite : științific, administrativ și publicistic. Realitatea este că, în toate cele trei subdiviziuni, A, B și C, consacrate acestor stiluri, autoarea înregistrează aceleași fapte de limbă, aceleași evoluții ale așa-ziselor stiluri. Nu formarea stilurilor trebuia să studieze autoarea în al doilea capitol al lucrării, ci însăși formarea limbii literare românești, mai clar: formarea limbii culte românești. Evident, și limba cultă reprezintă tot un stil ; dar e vorba de stilul de bază al limbii literare românești moderne, stilul care s-ar putea numi neutru al limbii literare românești moderne, stilul despre care am vorbit de mai multe ori în lucrările mele consacrate limbii literare românești. Lingviștii români rezistă propunerilor mele de a se distinge și un stil neutru, un stil zero, cum spun unii critici și istorici literari francezi contemporani ; lucrarea despre care vorbim arată, prin planul ei, cît este de necesar să distingem acest stil neutru, despre care vorbea, dar în alți termeni, deja Aristotel. Față de acest stil neutru, stilul științific, cel administrativ și cel publicistic se deosebesc prin unele particularități specifice, care ar fi trebuit discutate de Paula

mai de seamă reprezentanţi ai intelectualităţii româneşti, în special pe scriitori şi pe cei care trebuiau să predea limba în şcoli, să-şi pună problema perfecţionării limbii literare româneşti, pentru a o face aptă să exprime ideile şi sentimentele lumii moderne. Această problemă se pusese şi între 1780 şi 1830, ba chiar mai înainte, dar acum, după 1820, ea nu mai putea fi evitată. Mulţi scriitori fac mărturisiri asupra greutăţii de a se exprima în română în probleme de ştiinţă, artă şi filozofie. Generaţiile de scriitori care se ridică pe la 1810—1840 au fost ajutate de evenimentele istorice europene în realizările de ordin cultural pe care le ţinteau. Pacea de la Adrianopol (1829) nu numai că înlătura monopolul turcesc, permiţînd accesul vapoarelor occidentale şi ruse în apele Dunării, dar făcea posibilă crearea în cele două Principate a unei prese româneşti periodice şi în general a unei prese laice, care lipsise pînă atunci. Problema limbii literare trebuia rezolvată rapid ; şi ea a fost rezolvată diferit în cele două ţări. Era pentru toţi evident că nu se putea lua ca bază vreunul din dialectele populare dacoromâne, că trebuia să se plece de la limba literară de pînă atunci, pe care intelectualii vremii o numeau bisericească, pentru că se gîndeau mai ales la varianta ei bisericească ; dar unii voiau să-i impună acestei limbi mai multe modificări, alţii mai puţine, şi nimeni nu voia să renunţe la particularităţile dialectale ale limbii literare din fiecare provincie.

În Muntenia, rolul principal în această privinţă l-a avut I. Heliade Rădulescu, care încercase prin *Gramatica românească*, Sibiu, 1828, o reformă a limbii şi ortografiei, şi, în parte, a realizat-o. În celebra prefaţă a acestei gramatici el ironiza atît limba cît şi ortografia de pînă atunci, între altele formele greoaie ale unor neologisme ca verbele în *-arisesc* (*-erisesc*) şi *-ăluiesc*, şi aspectele inutile ale scrierii chirilice (literele de prisos, spiritele, accentele). El a început a scrie o limbă care era vechiul dialect literar muntean, dar cu modificări fonetice, morfotice şi lexicale care au fost în general acceptate de toţi scriitorii munteni, unele şi de cei moldoveni şi ardeleni. Aşadar, o nouă epocă începe în istoria limbii literare române cu I. Heliade Rădulescu[1]. Acest mare animator cultural cel dintîi a început să scrie, în secolul trecut, în

---

Diaconescu într-un al treilea capitol al lucrării, situat după capitolul în care trebuia să trateze despre stilul neutru. Abstracţie făcînd de aceste obiecţii, privind nu numai clasificarea materialelor, dar şi concepţia autoarei despre limba literară din secolul trecut, lucrarea adună toată informaţia de pînă astăzi asupra limbii literare româneşti din perioada indicată, constituind prima sinteză mai amplă şi mai informată în materie.

Deşi autoarea nu o spune (mi-a mărturisit-o însă într-o comunicare orală), limitarea de către d-sa a perioadei de formare a normelor limbii literare româneşti moderne între anii 1830 şi 1880 se explică prin influenţa pe care o exercitat-o asupra sa concepţia lui G. Ibrăileanu despre formarea limbii române literare moderne, concepţie acceptată şi de mine în lucrările mele anterioare şi în cea de faţă.

Unele aspecte ale dezvoltării limbii române literare dintre 1830 şi 1880, anume cele privind bazele dialectale şi procesul de unificare a limbii române literare, sînt tratate de Ion Gheţie în *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, 1975, p. 431—547, în special p. 489—547. Poziţia autorului este cea pe care şi noi o considerăm justă.

[1] Cînd afirmăm aceasta, reluăm părerile lui G. Ibrăileanu, exprimate în cursul de *Istoria literaturii române moderne. Epoca lui Conachi*, şi în *Spiritul critic în cultura românească*, Iaşi, 1909. Acest istoric literar susţinea că limba literară românească modernă îşi are începutul în limba lui Heliade Rădulescu din perioada anterioară epocii italienizate şi în limba scrii-

graiul vorbit în orașele muntene, — bineînțeles, un grai cu labialele intacte, căci era o continuare a limbii literare vechi din Muntenia —, lăsînd la o parte unele arhaisme pe care le mai avea încă pînă atunci limba literară. Dar el a adoptat pînă la urmă și fapte din alte dialecte decît cel muntenesc, existente în limba scriitorilor din epoca anterioară. El a introdus în limba scrisă elementele populare — de exemplu auxiliarul *a* în loc de *au̯* la pers. a III-a sing. a perfectului compus, terminația *-r* în loc de *-ri̯u̯* (scris *-riu*) în cuvinte ca *trecător*, *ajutor* etc., în locul mai vechilor *trecători̯u̯*, *ajutori̯u̯* etc. (dar muntenii aveau, după 1600 sau 1720, mai ales formele în *-or*), *care* în loc de *carele* și *carea*, pl. *carii* și *carele* etc. Heliade Rădulescu a rămas totuși la unele forme arhaice, ca *a priimi*. În limba lui se găsesc și multe elemente dialectale muntenești, la care, după aceea, limba literară a renunțat. Astfel gen. sing. *a casi* „a casei", nom. pl. *urși* „urșii", *păste*, „peste" *dă* „de" etc.[1] El avea ideea unei „limbi generale", adică naționale a românilor, pe care nu o concepea chiar identică cu limba veche, ci o voia un amestec din toate dialectele dacoromânești vorbite.

Neologismelor de origine latino-romanică, Heliade Rădulescu le-a dat adesea, ca și membrii Școlii ardelene, forma pe care în general o au ele și astăzi, modificînd în spiritul dezvoltării fonetice românești aspectul lor fonetic latin — de exemplu *-tia* devine *-ță* și *-én-* devine *-in-*, ca la Clain și ceilalți scriitori din Ardeal. Imitînd tot pe membrii Școlii ardelene, el integrează la conjugarea I-a, după modelul limbii franceze, verbe ca *a esprima* (lat. *exprimere*), pe care latiniștii de mai tîrziu vor încerca zadarnic să le încadreze la conjugarea a treia, ca în latină și italiană.

Criteriile de îmbogățire și perfectare a limbii după care se conducea Heliade Rădulescu erau următoarele: respectarea geniului și naturii limbii, care se manifestă, în ce privește neologismele, prin încadrarea lor în sistemul lingvistic și prin împrumutarea lor din limbile înrudite[2], apoi vigoarea și fru-

torilor moldoveni și munteni din generația de la 1840. Ibrăileanu spunea între altele că Heliade Rădulescu a avut, pînă în momentul cînd a devenit italienizant, o limbă aproape ca cea de azi, dacă lăsăm la o parte cîteva neologisme, a căror formă nu o nimerise. După marele critic moldovean, Asachi, Cîrlova și Alexandrescu au o limbă aproape veche. Aceste păreri, pe care le-am expus și în *Probl. cap.*, p. 27—28, și pe care mi le-am însușit, sînt într-adevăr juste și este de mirare că marele rol al lui Heliade Rădulescu în ce privește formarea limbii române literare moderne a fost neglijat multă vreme.

[1] Printre faptele de origine populară pe care a căutat el să le introducă în limba literară este unul care n-a putut pătrunde; este vorba de pronunțarea lui *-ii̯* ca *-i* în forma de nom. ac. plural articulat a substantivelor masculine: *oameni* pentru *oamenii* (și poate și în forma de gen.-dat. sing. articulat a substantivelor feminine). Găsim această inovație la un membru al *Soțietății literare*, anume la Iancu Văcărescu, *Poezii* (vezi G. Ivănescu, *Ortografia și limba lui Iancu Văcărescu, din „Poezii al se"* în *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, II, București, 1958, p. 58). Pronunția în discuție pătrunsese deja în limba literară din Muntenia, căci o găsim și în *Poézii nóo* de Ioan Cantacuzino, tipărită între 1791 și 1797, pentru care vezi mai sus, VII, cap. III, § 11 (în opera acestui scriitor, grupul *ii̯* este notat, în cazurile pomenite, ca și în altele, prin ĭĭ).

[2] De aceea el renunța la cele mai multe din numeroasele calcuri lingvistice lexicale de pînă atunci, din română, la care se recursese pentru a exprima ideile noi, și împrumuta termenii de-a dreptul din limbile înrudite, cum făcuseră înșiși francezii, italienii și spaniolii în evul mediu și în epoca renașterii. În *Prefața* la *Aruncătură de ochiu asupra limbii și începutului rumânilor* (vezi Ov. Densusianu, *Literatura română modernă*, ed. a IV-a, p. 290—291) el critica pe acei care căutau „să cîrpească limba", crezînd că puteau da sensuri noi cuvintelor „de obște".

museţea limbii. De aceea el cerea înlăturarea formelor lungi şi greoaie, printre care şi atîtea plurale neutre în *-uri*, în locul cărora prefera formele în *-e*. Limba pe care o scria Heliade Rădulescu pînă la 1840 şi al cărei început îl avem în *Gramatica* sa din 1828, a fost scrisă şi vorbită multe decenii numai în Muntenia, unde burghezia cultă şi-a însuşit-o (această burghezie şi-a însuşit dealtfel şi unele din italienismele sale de după 1840). Heliade Rădulescu susţinea unitatea limbii bisericeşti, invocînd faptul, — care acum ne apare fals (vezi cele spuse de mine în *Probl. cap.*, p. 135) —, că nicăieri în literatura religioasă nu găsim *gios*, *gioc* etc., *cîne*, *pîne* etc., ci numai *jos*, *joc* etc., *cîine*, *pîine* etc[1]. Afirmaţiile acestea ale lui Heliade Rădulescu sînt nişte generalizări pripite: desigur marele îndrumător al limbii noastre literare nu cunoştea texte religioase moldoveneşti şi ardelene din secolul al XVII-lea, ci numai texte ardelene din secolul al XVIII-lea şi texte moldovene din a doua jumătate a aceluiaşi secol, care într-adevăr prezintă un aspect fonetic muntean. Dar el nu identifica întotdeauna limba textelor bisericeşti cu dialectul literar muntean. Într-un articol din 1838, Heliade Rădulescu afirma că limba cărţilor bisericeşti este o medie a dialectului dacoromân (D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Heliade Rădulescu*, p. 267).

În Moldova, Asachi s-a menţinut la particularităţile dialectului literar moldovenesc din epoca veche, cu *ǧ* pentru *j* în *ǧoc*, *ǧudec* etc., iar neologismelor le-a dat adesea forme cu totul deosebite de cele la care se fixa în acelaşi timp Heliade Rădulescu. Astfel, Gheorghe Asachi, urmînd limba rusă de atunci, scria *imperie* pentru *imperiu* (cf. rus. *imperija*) etc. şi dădea acestor substantive genul feminin[2]. Limba lui se mai caracteriza şi prin unele italienisme ca *drit* „drept" (termen juridic), sau prin creaţii proprii, ca *a înainti* pentru *a înainta*, singurul rămas în limbă (acesta creat, probabil, tot atunci în Ţara Românească). Sufixul neologic *-itate*, utilizat de ardeleni şi de Heliade Rădulescu chiar în această formă, căpăta la Asachi forma *-ità*, de origine italiană (*cualità* etc.).

În Ardeal şi Banat, unii continuă scrisul lui Petru Maior. Astfel scrie D. Bojincă, *Anticile romanilor*, la care avem de exemplu *nat* „om" (I, p. 9), dar cuvîntul e un element popular bănăţean, crişan şi ardelean; alţii ca G. Bariţiu, care întemeiază în 1835 presa românească în Ardeal, continuă limba celorlalţi scriitori ardeleni de pînă la 1825. Dar în curînd încep acolo exagerările lui A.T. Laurian şi Timotei Cipariu, care, deşi plecau tot de la limba literară existentă, în special de la cea a lui P. Maior, vor introduce atît de multe modificări lexicale în sens latinizant, încît vor crea o limbă în

---

Totuşi, cum era firesc pentru cineva care trăia în epoca respectivă, el a menţinut unele din calcurile lingvistice la care ne referim, chiar dintre acelea care au fost eliminate mai tîrziu, precum *băgare de seamă* „observaţie", *zicere* „cuvînt" „raţiune" (pentru unele din ele vezi G. Ivănescu, *Formarea terminologiei filozofice româneşti moderne*, în *Contribuţii la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, Bucureşti, 1956, p. 171—204).

[1] El mai invoca şi cuvintele *faimă*, *ainte* sau *înainte*, pe care le opunea unor *famă*, *ante*, inexistente în limba română. De altfel *faimă* şi *ainte* au căpătat un *i* în alte împrejurări decît *cîine*, *pîine* etc. şi nu trebuiau discutate împreună.

[2] Cum a arătat Iorgu Iordan, *Influenţe ruseşti asupra limbii române* (An. Ac. Republicii Populare Române), p. 14, asemenea fapte se găsesc şi la T. Stamati, *Dicţionăraş românesc de cuvinte tehnice şi altele greu de înţeles*, Iaşi, 1851: *seminarie* (rus. *seminarija*), *stipendie* „bursă" (rus. *stipendija*), *subsidie* „ajutor" (rus. *subsidija*).

mare parte artificială. De altfel după 1840, însuși Heliade Rădulescu se va îndrepta pe o cale asemănătoare: aceea a italienizării limbii. El menținea, bineînțeles, și în această fază lingvistică, modificările morfotice și fonetice pe care le impusese limbii literare prin *Gramatica* sa și prin publicațiile sale de pînă atunci.

§ 5. O înțelegere justă a problemei limbii găsim la o serie de personalități ale culturii române, care au început să activeze în preajma anului 1840. Ne referim în primul rînd la scriitorii moldoveni grupați în jurul revistelor *Dacia literară* și *Arhiva românească* (mai tîrziu și *Propășirea)*, anume C. Negruzzi, M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, A. Russo, apoi la scriitorii munteni de aceeași vîrstă, ca Ion Ghica, C. Bolliac, N. Bălcescu, C. A. Rosetti, D. Bolintineanu. Scriitorii munteni pomeniți mai sus întrebuințau din cînd în cînd cîte un italienism din acelea care caracterizau pe Heliade Rădulescu (de exemplu *popol* „popor"); totuși ei scriau o limbă ca cea a lui Heliade Rădulescu de dinainte de faza sa italienizantă. Limba scriitorilor moldoveni pomeniți prezintă pe la 1840 de asemenea unele modificări față de limba lui Asachi, și a celor care l-au urmat. Deși acești scriitori au întrebuințat, cel puțin cîteodată, unele din particularitățile limbii literare din Moldova, scrise de Asachi ca *a înainti*, *studie* (substantiv feminin), *drit* „drept" (termen juridic), *cualità* etc., ei au renunțat la multe din caracteristicile adesea curioase ale acestuia, scriind, atît în ce privește neologismele, cît și în ce privește fonetismul, morfomele și lexicul autohton, o limbă mai apropiată de aceea a muntenilor. Într-o vreme în care aberațiile latiniste abia se anunțau și în care publicațiile periodice ale românilor din Ardeal aveau, sub raport fonetic, o limbă destul de asemănătoare cu aceea a lui Heliade Rădulescu, scriitorii moldoveni de la 1840 au crezut că era de datoria lor să renunțe la unele din particularitățile moldovene: limba revistei *Dacia literară* (1840), ca și a atîtor cărți originale sau traduceri publicate de moldovenii de pe atunci, este în multe privințe cea a lui Heliade Rădulescu. Începutul l-a făcut C. Negruzzi, care deja din 1836 a purtat corespondență cu Heliade Rădulescu și a discutat cu el în presă problemele limbii literare. Primul său text cu muntenisme este traducerea din Victor Hugo, *Maria Tudor*, tipărită la București în tipografia lui Heliade Rădulescu, în 1837. În această traducere scriitorul moldovean adoptă formele în *-tor*, *-or*, *-ar* pentru *-toriu̯*, *-oriu̯*, *-ariu̯*, auxiliarul *a* pentru auxiliarul *au̯* de la pers. III sing. a perfectului compus, *e* pentru *îi̯* „este" și alte muntenisme. Deși în 1836, în prima sa scrisoare către Heliade Rădulescu, Negruzzi se pronunța pentru *gios*, *gioc* în loc de *jos*, *joc*, pentru că „*ǧ* sună mai bine decît *ž*" și pentru că, în cazurile analoage și limba italiană are *ǧ*, el a început a scrie cu *ž* (ж) în loc de *ǧ* (џ), deci ca în dialectul muntenesc (însă el întrebuința în unele cazuri *j* în loc de *ǧ* și mai înainte, căci găsim acest fonetism atît în prima sa scrisoare către Heliade Rădulescu, cît și în traducerea publicată de el la Iași, în tipografia „Albina", în 1833: *Triidzeci ani sau viața unui jucătoriu de cărți)*. Toate aceste forme muntene le găsim și în scrierile sale ulterioare. Desigur, Negruzzi a renunțat după 1836 la unele particularități moldovenești, deoarece credea că aceste particularități n-au constituit, în epoca veche, o normă de limbă literară pentru moldoveni. Este foarte probabil că Negruzzi s-a lăsat convins de afirmația falsă a lui Heliade Rădulescu, făcută în diverse

ocazii, după care limba bisericească fusese unitară fonetic și avusese, în ce privește fonetismele *ğ/ž*, *-î/-îi̯*, *-ri̯u̯/-r* și altele, tipul muntenesc. Negruzzi, care era convins că unitatea limbii literare românești nu se putea obține decît prin renunțarea moldovenilor la unele din particularitățile lor dialectale, a reușit să convingă de aceasta și pe scriitori mai tineri ca el, care se ridicau atunci în Moldova, în primul rînd pe M. Kogălniceanu și pe V. Alecsandri, și au întemeiat cu toții revista *Dacia literară*, care avea ca scop, între altele, și unificarea limbii literare românești, chiar dacă în articolul program, scris de Kogălniceanu, recunoscîndu-se necesitatea acestei unificări, nu se arăta în ce sens trebuia să aibă loc această unificare. Se poate spune, după I b r ă i l e a n u, *Spiritul critic*, ediția a II-a, Iași, 1922, p. 52[1], că limba lui Negruzzi de la 1840 este limba literară de azi, căci de exemplu nu are formele *pășaște, slujaște* etc., care se găsesc la scriitorii munteni de atunci (inclusiv Heliade Rădulescu), ci formele literarizate moldovenești : *pășește, slujește* etc.

§ 6. Dar „muntenizarea" parțială a dialectului literar moldovenesc, inițiată de Negruzzi, a găsit împotrivire la unii moldoveni. Rezistențele întîmpinate trebuie studiate, atît pentru că cei care n-au acceptat modul de a vorbi și scrie al lui Heliade Rădulescu au continuat să scrie cum se scrisese pînă atunci în Moldova cît și pentru că teoreticianul cel mai de seamă al acestei rezistențe, filologul moldovean G. S ă u l e s c u (el semna atunci *Seulescul*) a reușit să convingă în parte, cu argumentarea sa, pe unii dintre contemporanii săi (faptul rezultă din felul cum scriu mulți pe la 1848) că Eliade Rădulescu nu avea oricînd dreptate. Discuția care a avut loc atunci între Săulescu, Negruzzi și Heliade Rădulescu este foarte instructivă în ce privește istoria limbii noastre literare din prima jumătate a secolului al XIX-lea și de aceea ne vom opri puțin asupra ei. Ea a fost studiată de Al. A n d r i e s c u, *Limba și stilul presei românești în perioada* 1829—1860, în *Anuarul de filologie*, XV, 1964, p. 56—60, apoi de Petru Z u g u n, *Polemica filologică dintre Gh. Săulescu și I. Heliade Rădulescu* în *AUI* (Serie nouă), *Secțiunea II, C. Limbă și literatură*, XII, 1966, p. 183—202 (aprecierile noastre se deosebesc în parte de aprecierile din ultimul articol; ele se întemeiază de altfel pe lectura directă a textelor lui Heliade Rădulescu, C. Negruzzi și Săulescu).

În articolul *Literatură* din *Curierul românesc*, No. 101 din 17 iunie 1839 (p. 334—335), H e l i a d e R ă d u l e s c u, constatînd că, dintre publicațiile periodice românești de atunci, singură *Albina românească* se abate de la limba bisericească și „ține cu totul limba populară", cere ca literații să cadă de acord în ce privește „stilul limbii". Reproducînd apoi un text publicat în *Albina românească*, numărul citat, p. 336—337, și nr. 102 din 20 iunie 1839, p. 377—340, anume *Doctorul și coteleta*, el arată, în note, care sînt , după părerea sa, formele lingvistice cele mai potrivite. Cele mai multe din observațiile făcute de dînsul sînt juste, întrucît se refereau la pronunții dialectale moldovenești, care nu caracterizează limba literară din Moldova secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea (printre ele, și *îi* în loc

[1] Ibrăileanu constata că Asachi nu scrie în „limba nouă literară", cea care a triumfat, pe care o scriem azi, a lui C. Negruzzi.

de *e* sau *este*). Dar scriitorul muntean face greşeala de a cere ca moldovenii să scrie *împărtăşaşte, pîraşte, izvoraşte* etc.

Desigur, un răspuns la articolul lui Heliade Rădulescu şi la popunerile sale de unificare a limbii, făcute pe baza textului *Doctorul şi coteleta*, este articolul *Observaţii gramaticeşti asupra limbii româneşti*, publicat în *Suplement* la nr. 51 al publicaţiei *Albina românească*, din 29 iunie 1839, p. 209—212 şi în *Suplement* la nr. 55 al aceleiaşi publicaţii din 13 iulie 1839, p. 229—230 (*Încheerea observaţiilor gramaticeşti*), scris de G. Săulescu, care semnează S xxx. El recunoaşte limbii bisericeşti numai o unitate în forme, adică în formele gramaticale, — şi poate şi în fonetism, — nu şi în materie, adică în cuvinte, despre care spune că sînt în bună parte deosebite în cele trei provincii. Admite şi el că trebuie să se creeze o limbă naţională unitară, dar tăgăduieşte că, în cărţile bisericeşti, s-ar fi scris munteneşte, cum pretindeau scriitorii munteni. Referindu-se, desigur, la Heliade Rădulescu şi la alţi scriitori munteni, el spune că aceştia cer ca „toţi românii să urmeze provinţialismului lor“ şi se exprimă cînd ironic, cînd enervat cu privire la ei şi la moldovenii care îi imită, lăsînd să se înţeleagă astfel că se referea şi la Negruzzi, chiar dacă el nu-l va fi vizat în mod special pe acesta. Săulescu încriminează între altele (p. 209—210) fapte ca acestea : 1) Persoana a III-a sing. a perfectului compus, cu *a* : *a arătat* ; 2) genitivul articulat în *-i* în loc de *-ei*, la femininele de decl. I-a : *a casi* „a casei“ ; 3) nom. pl. articulat în *-i*, în loc de *-ii* ; 4) *pă, păste, dă, dîntră, p'ăsta* etc. ; 5) substantivele şi adjectivele în *-tor, -or, -ar* în loc de *-torĭŭ, -orĭŭ, -arĭu* : *făcător, mărar* etc. Afară de acestea, la p. 211, col. 2, şi 212, col. 1, el cere să se menţină formele neologice cu *-ie* pentru gr. *-ios, -ion* şi lat. *-ius* şi *-ium*, considerînd nepotrivite pe cele în *-iu* : *seminarie*, nu *seminariŭ, privilegie*, nu *privilegiŭ* etc., luîndu-se după faptul că existau deja în limbă forme ca *Dimitrie, Gheorghie* etc., din gr. biz. *Dimitrios, Geórgios*, venite prin filieră slavă. Dintre cuvintele care au *ğ* la moldoveni şi *j* la munteni, Săulescu scrie cu *j* numai pe cele care au *j* în latină, deci pe *jur* (verb), *judec, joc* etc., nu şi pe celelalte, ca *ğur, împreğur* (*gyrus*) *inconğur* (*congyro*), *ğiumătate* (*dimidium*), *ğos*, (*deorsum*), *repeğiune* (*rapidus*) etc.[1], ale căror etyma latine aveau alte sunete (el se înşela însă în ce priveşte etimologia lui *giumătate*). Aşadar numai latinismul ortografic şi lingvistic îl determina pe autor să accepte un fapt de limbă muntenesc. Propriu-zis, el nu a adoptat, în această privinţă, o pronunţare munteană. Legitimarea pe care Săulescu o dădea formelor cu *ğ* este falsă, dar ea a avut influenţă. În col. 2 autorul mai cere, greşit, să se facă o diferenţiere între *di* (*de*) conjuncţie „dacă“ şi *de* prepoziţie, apoi între *undi* şi *unde*, *ci* şi *ce*.

Faţă de Săulescu au luat poziţie C. Negruzzi şi Heliade Rădulescu. Cel dintîi a răspuns în nr. 59 din 27 iulie 1839 (*Feileton*, p. 234—245) cu o rară violenţă. După ce spune că el este cel vizat de Săulescu („Eu am scris *a* în loc de *au* şi *e* în loc de *îi* ...“), declară că nu poate urma pe atari „pedanţi stîrpitori de filologie“, cu „bufoana lor strabografie“, că a acceptat *a* pentru auxiliarul *au*, pentru ca să se distingă singularul de plural, şi pe *e*

[1] Termenii latini, din paranteze, sînt daţi de Săulescu drept etyma ale cuvintelor discutate.

pentru *îi*, pentru ca să nu se amestece verbul cu pronumele. Nu intrăm în discuţia altor fapte de limbă. Negruzzi mai spune că muntenii n-au introdus provincialismele lor în textele tipărite de el la Bucureşti şi că limba lui Săulescu nu e cea a cărţilor bisericeşti, cum pretinde acesta.

Heliade Rădulescu a răspuns lui Săulescu în *Curier românesc*, miercuri, 26 iulie, nr. 122, 1839, articolul *Literatură* p. 417—420) şi miercuri, 9 august, nr. 128, 1839, p. 445—446, articolul *Încheere la băgările de seamă din partea redacţiei Curierului rumânesc la observaţiile Dlui S xxx*. În primul articol, Heliade Rădulescu persistă să creadă că notele sale făcute la textul *Doctorul şi coteleta* arătau faptele de limbă de la care nu trebuiau să se abată moldovenii şi regretă că discuţia asupra limbii literare, iniţiată de dînsul n-a dus decît la o singură intervenţie : aceea a lui Săulescu. Fără să intre în amănunte, în ce priveşte modul cum trebuie să se facă unificarea, Heliade Rădulescu spune (col. 2) : „Trebuie să mărturisim, fraţilor rumâni, că fiecare popor rumân îşi are provinţialismele sale, şi că nimeni n-au ajuns încă în stare a pretinde că la noi este Castilia sau Toscana Rumâniei“[1]. Cere ca fiecare ramură a poporului român să lepede ce e rău la ei şi să primească „ce e bun şi clasic“ la alţii. El recunoaşte că unele observaţii ale lui Săulescu sînt întemeiate, dar nu spune care anume.

Săulescu a încheiat discuţia cu o scrisoare publicată în *Albina românească*, nr. 64, 13 august 1839, adresată lui Negruzzi, şi cu o scrisoare adresată redactorului revistei, de răspuns lui Heliade Rădulescu, publicată în *Albina românească*, nr. 72, 10 septembrie 1839. În scrisoarea către Negruzzi, el spune (p. 263, col. 2) că traducerile la care se referise nu erau ale acestuia, ci ale altora, că preţuieşte pe Negruzzi ca scriitor, dar că nu-i poate accepta „muntenismele“ şi că regretă faptul că Negruzzi a ajuns la invective. Recunoaşte şi el (p. 264, col. 1) că e nevoie ca moldovenii „să păşească într-o unire cătră cultura limbii“, dar crede (col. 2) că este încă mult de făcut pentru a ridica edificiul limbii române pînă la „coperemînt“ şi (p. 265, col. 1) că limba se va fixa („îşi va avea gramatica“) cînd vom avea şi în literatură „veacul de aur“, care încă n-a venit. Tot acolo, Săulescu spune că n-a cerut să fie întrebuinţate de alţi români „provinţialismele moldovenilor“, ca de exemplu auxiliarul *o* (= *au*) sau palatalele în locul labialelor, şi acuză (265, col. 2) pe munteni că au schimbat limba cărţilor pe care moldovenii le-au tipărit la Bucureşti. După el (p. 266, col. 1), cărţile lui Negruzzi au fost tipărite acolo fără schimbări, pentru că ele erau scrise munteneşte. Mai afirmă că „schizma“ lingvistică (adică abaterea de la limba bisericească) au produs-o muntenii (se referea deci la limba lui Heliade Rădulescu), dar recunoaşte că sînt şi munteni „carii nu aprobează ais feliu de renovaţii fără temeiu“. După el (col. 2), „idioma“ bisericească sau generală nu coincide cu limba lui Heliade Rădulescu, ceea ce era adevărat.

---

[1] În acest citat apare pentru prima oară numele *România* în fonetismul *Rumânia*, cu sensul de astăzi : „Ţara tuturor românilor“. Vezi şi V. Arvinte, *Numele etnic român şi crearea denumirii statului naţional România*, în *Cronica*, Anul XI (I) nr. 22 (531), vineri, 28 mai 1976, p. 1 şi 3, şi (II) nr. 27 (544), vineri, 2 iulie 1976, p. 3—4 (pasajul care ne interesează se află la p. 4). Vezi şi fragmentele dintr-o lucrare mai întinsă, în curs de apariţie, a lui Arvinte, cu aceeaşi temă, publicate în *Convorbiri literare*, nr. 5(77), mai 1976, (I), p. 1 şi 2, şi (II) nr. 6 (78), iunie 1976, p. 5 şi 10, sub titlul *Român, românesc, România*.

În răspunsul către Heliade Rădulescu, el își exprimă (p. 294, col. 1) mulțumirea pentru răspunsul dat de scriitorul muntean, ale cărui observații și principii exprimate acolo (p. 295, col. 1 și p. 297), ca și în celelalte articole ale sale, le consideră înțelepte, recunoaște nevoia de a se unifica limba literară a românilor și formulează următoarele principii și propuneri : 1. „nu trebuie a lua o provinție jargonul celialante, fără numai cele bune, dejudicate la criteria filologiei" (p. 297, col. 1). 2. „Să primim limba bisericei de simbol însă nu ca perfectă, ce ca aceia care se poate supune corecției și perfecției". 3. Să se înființeze (vezi p. 296—297) un tribunal filologic (era ideea lui Conachi, nepomenit de Săulescu), fără de care (zice el, p. 297, col. 2) nu se va putea ajunge la unire. Afirmă (p. 297, col. 2) că moldovenii, ardelenii și bănățenii luptă pentru limba bisericească, întrucît ei s-au lepădat de provincialisme, ceea ce era fals. Are dreptate cînd spune (p. 297) că revista *Curierul românesc* voia să dea „o prerogativă provințialismului seu" și sprijinea „idioma stilului bisericesc", cînd aceasta se potrivește cu dialectul muntean al *Curierului*, și că revista se opunea moldovenismelor, dacă ele nu se potrivesc cu idioma bisericească și nici cu cea a *Curierului*, chiar cînd ele amintesc de limba latină. Între altele, cere (p. 296, col. 2) să se recurgă la derivare atunci cînd avem nevoie de termeni noi, pe care îi consideră pe nedrept barbarisme, formulînd principiul : „Au formele au cuvintele ce vor fi mai aproape de origine atît în cele bisericești, cît și în idiome din ori-ce provinție a Dacoromaniei, să le priimim cu toții".

Din această discuție rezultă că atît Heliade Rădulescu cît și scriitorii de la *Albina Românească* nu erau în stare să ajungă la o limbă literară unică, fiecare dintre ei dorind să impună particularități specifice graiului lor drept norme de limbă ale tuturor românilor. Se poate spune că Heliade Rădulescu cerea ca toți românii să accepte dialectul literar muntean, deși el afirma că n-a înțeles niciodată să impună provincialismele muntene celorlalți români. Fapt este că el renunțase la provincialismele muntene, dar anume la cele care nu erau nici atunci literare, de exemplu *ăsta*, *ăla*, nu și la particularități ca *pășaște*, *slujaște* etc., care caracterizau dialectul literar și popular muntean. Pe de altă parte, Săulescu adoptase prea multe elemente populare moldovenești și cerea chiar distincții arbitrare, ca cea între *ce* și *ci*, cea între *de* și *di* etc., așa că nu scria în vechiul dialect literar moldovenesc. El nu înțelegea să renunțe decît la un singur moldovenism, și încă și la acela parțial (e vorba de *ǧ* corespunzător lui *j* muntean). Dar el avea dreptate să nu renunțe la toate moldovenismele. De fapt evoluția ulterioară a limbii literare, petrecută între 1840 și 1880, a dat în unele privințe dreptate și lui Heliade Rădulescu, și lui Săulescu, după cum a arătat că în alte privințe ei greșeau.

§ 7. Procesul unificării limbii literare române trebuia să fie opera altei generații de scriitori, cea de la 1840. Am spus deja (§ 5) că scriitorii moldoveni de la *Dacia literară* au fost cei dintîi care au renunțat, desigur, sub îndemnul și modelul lui C. Negruzzi, la unele din particularitățile graiului literar moldovenesc, începînd astfel unificarea limbii literare (*ǧ* pentru *ž* muntean, *-oriu*, *-ariu* pentru *-or*, *-ar* muntenesc și altele). Ei n-au acceptat însă, la 1840 (în *Dacia literară*), forme muntenești ca *șase*, *șapte*, *pășaște*, *jale*, *slujaște* etc. (cf. C. Negruzzi, *Dacia literară*, p. 9 : *șepte*). Dar nu toți scriito-

rii moldoveni de la *Dacia literară* au urmat mai tîrziu aceeași linie. Pe cînd Negruzzi a întrebuințat mereu forme ca *joc*, *judec* etc., — cu unele excepții pe care le-am amintit, — V. Alecsandri a „muntenizat" limba literară din Moldova cu mult mai puțin decît C. Negruzzi și a scris pînă pe la 1875 cu multe moldovenisme, printre care *ğ* pentru *ž* în cuvinte ca *ğoc*, *ğudec*, *-să* pentru *-se* (*esă* „iese"), *să* „se" (pronume), *pre* „prea" etc. Dar el a acceptat formele cu *-tor*, *-or*, *-ar* (le găsim de exemplu în *Teatru românesc*, *Repertoriul dramatic*, I, Iassi, 1852) și a introdus din nou, în limba literară din Moldova, forme de tip muntenesc ca *șase*, *șapte*, *șarpe*, *jale*, care mai fuseseră introduse acolo în secolul al XVIII-lea (găsim pe *jale* în *Teatru românesc*, I, *Crai nou*, și în poeziile sale, de exemplu în *Calul Cardinalului Bathory*). Probabil, asemenea forme s-au impus printr-însul în limba literară a tuturor românilor, căci muntenismele similare, pe care el nu le-a întrebuințat (*pășaște*, *slujaște* etc.) au rămas neliterare. Este evident că, după 1848, Alecsandri a dat, în unele privințe, dreptate lui Săulescu, adică a devenit independent, în părerile sale despre limbă, față de C. Negruzzi și Kogălniceanu și a acceptat numai acele muntenisme care i s-au părut lui mai potrivite cu limba literară, adică mai frumoase sau mai poetice, mai potrivite cu stilul înalt. Fiind creatorul teatrului român și unul dintre poeții cei mai activi și mai citiți, el a jucat un rol important în formarea limbii române literare după 1848, mai ales după 1859, și putem spune că limba română literară de azi este limba lui Alecsandri, muntenizată în unele pronunții de generația de scriitori de la 1860 (Odobescu, Hasdeu etc.). Muntenii au părăsit pe la 1860—1880 unele particularități specifice ale dialectului lor literar, pentru a scrie, în unele privințe, cam așa cum scria Alecsandri, bineînțeles, cu *j* în locul lui *ğ* din cuvinte ca *ğoc*, *ğudec*, și cu alte fonetisme muntene sau ardelene, în locul celor tipic moldovene, de la Alecsandri. Limba literară modernă este o fuziune între scrisul muntenesc și scrisul moldovenesc de pe la 1830—1880. Au rămas totuși diferențe de la o provincie la alta, mai ales în lexic, dar cu mult mai puține ca înainte sau nu în punctele esențiale. În Moldova, abia scriitorii care se afirmă după 1859, deci Hasdeu și cei din cercul „Junimii", au acceptat și impus unele forme ale graiului muntean. Dar dacă n-au renunțat la moldovenismele cele mai tipice, scriitorii moldoveni și-au modificat în multe privințe limba între anii 1850 și 1870, acceptînd modificările pe care le aduseseră scriitorii munteni limbii literare de la 1828 și pînă în vremea lor. C. Negruzzi este și acum printre cei dintîi. În această epocă dispar forme ca *a înainti*, *studie*, *drit* „drept" (termen juridic) etc. și se introduc și la moldoveni forme ca sing. *a făcut* în loc de *au̯ făcut* și pl. *ei̯ făceau̯* în loc de *ei̯ făcea*, care caracterizaseră toată limba literară veche, precum și atîtea alte schimbări fonetice și morfologice.

În ce privește înlocuirea vechilor forme de pers. a III-a pl. a imperfectului indicativului, cu forme terminate în *-u̯*, inovație care apoi a devenit caracteristică limbii literare moderne, un merit mare și-au creat unii scriitori ardeleni și munteni (vezi I. Gheție și Mirela Teodorescu, *În legătură cu desinența -u̯ a pers. 3 pl. a imperfectului indicativ*, în *SCL*, XVI, nr. 1, 1965, p. 87—101 și XVII, 1966, nr. 2, p. 175—183, care confirmă rezultatele obținute de mine anterior). În deceniul 1841—1850, apar în diferite publicații forme de imperfect indicativ pers. a III-a pl. în *-u̯*, dar nu ca normă lingvistică, ci facultativ. Se pare că P. M. Cîmpianu, *Gramati-*

ca românească, Iași, 1848, p. 93 și 98, este cel dintîi care consideră ca forme literare unice de persoana a III-a plural a imperfectului indicativului, formele în -*u̯*. Scriitorii moldoveni ca V. Alecsandri nu acceptă acest procedeu decît foarte tîrziu ; dar unii scriitori munteni îl acceptă imediat. Astfel colaboratorii publicației *Româniea viitoare*, Paris, 1850, al cărei suflet era N. Bălcescu, introduc ca normă obligatorie în scrisul lor asemenea imperfecte în -*u̯* (p. 30: *erau, căutau, proslăveau* ; p. 35 : *pismuiau*, toate în *Cîntarea României)*. În Moldova, traducătorii ca T. Codrescu le acceptă de pe la 1852 (astfel, în traducerea publicată de el, *Coliba lui Moș Toma)*. C. Negruzzi acceptă aceste forme în ediția a doua a lucrărilor sale, apărută sub titlul *Păcatele tinerețelor*, Iași, 1857 (vezi P. V. Haneș. *Dezvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, ediția a doua, București, 1927, p. 125).

Probabil Cezar Bolliac, I. Ghica și A. Odobescu au folosit în Muntenia cei dintîi formele *pășește, slujește*. Asemenea forme nu se găsesc în *Româniea viitoare*, Paris, 1850, care rămîne la formele specific muntene (cf. p. 28: *pășasce*, în *Cîntarea României)*. Dacă muntenii au acceptat aceste forme moldovene și ardelene, moldovenii din cercul „Junimii" și-au însușit în schimb formele muntenești ca *joc, judec*, pe care ardelenii le aveau deja în limba lor scrisă. Trebuie studiată presa zilnică din Muntenia, dintre 1850 și 1870, pentru a vedea dacă limba utilizată de ea n-a jucat un rol în înlăturarea formelor ca *pășaște* și *slujaște* din limba literară scrisă de munteni. Fapt e că G. Crețeanu, *Patrie și libertate*, București, 1879, pronunță încă *slujaște* (scris *slujasce)* (cf. p. 27), și nu din nevoile rimei, adică recurge încă la dialectul literar muntean[1], ale cărui forme au căzut după aceea din uz (astfel *voi* „vreau", *vei* „vrei", *va* „vrea", care apar și la Crețeanu). Unificarea — dar încă nu totală — a limbii literare românești nu se produce decît pe la 1880, și procesul care a avut loc a fost nu unul de înlăturare a dialectului literar moldovean și a celui de peste munți, în favoarea celui muntenesc, care ar fi devenit astfel, cum cred atîția, limba literară a tuturor românilor, ci un amestec între graiul muntean și cel moldovean-ardelean-bănățean. În Ardeal, abia scriitorii care încep să activeze între 1870 și 1880 acceptă limba literară de dincoace de munți, în forma în care se fixa ea pe atunci.

§ 8. În ce privește fonetismul, limba literară românească modernă are la bază limba literară veche, în special stilul laic al limbii literare din secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Dar, ca orice limbă literară care e foarte apropiată de graiul poporului, ea a continuat a avea o bază, din punct de vedere fonetic, și în graiurile poporului. Scriitorii care nu cunoșteau limba veche, — și după 1840 cam aceasta este situația generală, chiar dacă în acest timp se publică cronicile —, nu făceau legătura cu limba veche, nu considerau limba literară drept un stadiu mai nou al limbii literare vechi, ci drept forma literarizată sau nu a dialectelor populare (literarizată pentru moldoveni, ardeleni, crișeni, maramureșeni și bănățeni, neliterarizată pentru munteni) : unii, în special scriitorii munteni, credeau că literarizarea duce la muntenizare, adică la adevărata limbă literară ; alții, în special scriitorii moldoveni (scriitori ardeleni doar nu prea existau în această epocă), rămîneau la ideea din veacul al XVIII-lea, că limba literară folosită de ei

[1] Dar Crețeanu pronunță altădată (p. 7) și *pășaște* (scris *pășășce)*.

este o expresie a dialectului lor, cum de fapt și stăteau lucrurile. Firește, faptul popular din Moldova, Ardeal, Crișana, Banat devenea literar numai cîteodată prin simpla lui transcriere în limba literară. Cel mai adesea era nevoie de o modificare fonetică a lui în sensul limbii literare, de o corectare a lui, de o literarizare. Am văzut (VIII, cap. III, § 3 și 5) că asemenea literarizări trec cîteodată peste limitele îngăduite, că atunci avem forme hipercorecte, hiperliterarizări, că ele s-au produs începînd din secolul al XVIII-lea, cînd s-a năruit vechea tradiție a limbii literare și că au caracterizat mai ales Moldova și regiunile de peste munți, al căror grai ajunsese a se deosebi cel mai mult de limba literară[1]. Era firesc ca literarizările să continue după 1830, cînd ele apar într-un număr cu mult mai mare. În special scriitorii moldoveni de după 1830—1840 prezintă foarte multe hiperliterarizări. Fenomenul a fost remarcat mai de mult, dar n-a fost bine explicat decît de Ibrăileanu, ale cărui idei, nefiind tipărite, n-au fost reluate decît de puțini cercetători : de un fost elev de al lui, G. Ivănescu, *Probl. cap.*, *passim*, și de G. Istrate, *O problemă controversată : literarizarea*, în *Studii și cercetări științifice*, Iași, VII, 1956, p. 1—46 (tipărit în *Limba română literară*, București, 1970, p. 72—121). Dar G. Istrate, deși recunoaște că termenul *hiperliterarizare* este mai bun decît termenul *literarizare*, pentru a denumi procesul de naștere a formelor hipercorecte (vezi p. 10, nota 97 de la p. 9), numește totuși fenomenul, ca Ibrăileanu, *literarizare* și se limitează la studierea literarizărilor vocalice, la care introduce greșit și fapte ce nu-s literarizări, cu atît mai puțin hiperliterarizări, ci constau în pătrunderea în limba cultă a unor elemente populare[2] ; pe de altă parte Istrate confundă literarizarea cu muntenizarea (cînd citează fapte de literarizare consonantică, cele mai multe după Ibrăileanu; ne referim la p. 10-11, unde totuși nu se spune clar că avem a face cu literarizări, și la p. 24—25).

Pentru explicațiile date hiperliterarizărilor, vezi G. Istrate, *op. cit.*, p. 6—10 (toate, cu excepția celei a lui Ibrăileanu, aveau în vedere mai ales limba lui Eminescu, dar ele sînt valabile și pentru faptele similare de la alți scriitori). Se constată două teorii : una care pretinde că avem a face cu fapte de limbă (Al. Rosetti), alta care pretinde că avem a face cu fapte de ortografie (Gr. Scorpan, Iorgu Iordan). Printre cei care admit că avem a face cu fapte de limbă, unii aduc precizarea că hiperliterarizările se explică prin influența limbii vechi (Iordan), alții, că ele sînt rezultatul unei literarizări a limbii populare (Ibrăileanu). Eu le-am considerat ca

---

[1] Am văzut că avem și cazul cînd formele cu fonetism neliterar pătrund în limba literară neliterarizate (exemple: *a conceni* „a conteni" la Maior, *inghin* etc., la Conachi; *desghin* se găsește la Heliade Rădulescu).

[2] Istrate face anume greșeala de a introduce între literarizări și fapte ca *schintee*, *a schinteia*, *strimt*, *reu*, *sprinceană*, *tinăr* (vezi p. 1—4), probabil chiar *a intimpina* (p. 27, unde se citează din nou *sprinceană* și *sprincenuță*, apoi la p. 28 ; *schinteie* e și la 29, nota 156 ; *sprinceană* și la p. 29 ; *a intimpina* și la p. 30 și 33), *beut*, (p. 33), *tinără* (p. 33), *schinteietoare* (p. 34), *schinteuță* (p. 34). El însuși recunoaște, p. 26, 33—34, 41—42 și 43, pentru unele dintre aceste fapte, prezența lor în graiul popular, dar nu vede că, în acest caz, nu mai poate fi vorba de literarizare, ci de un fenomen cu totul opus, de pătrundere a unui fonetism dialectal în limba literară. Nu orice prefacere a lui *ă* în *e* și a lui *î* în *i* este o literarizare sau hiperliterarizare ; a proceda astfel înseamnă a proceda mecanic, iar nu dialectic, înseamnă a considera procesele lingvistice formal, iar nu după cauzele și după natura, după esența lor. Numai pentru scriitorii din acele regiuni în care nu există asemenea forme populare cu *i* în locul literarului *î*, am putea să considerăm fenomenul drept o literarizare, cum l-a considerat Istrate. Dar cîteva fapte ca acestea n-ar fi avut forța de a „declanșa" hiperliterarizări, care își au alte cauze.

fapte de limbă. Istrate, care, în afară de greşelile arătate mai sus, mai face (p. 34—39) şi pe aceea de a îngloba la fenomenul în discuţie fapte de ortografie (notarea lui î iniţial ca *i* de către Hasdeu în *Ionu Vodă cellu cumplitu*, Bucureşti, 1865, şi de către Maiorescu şi colaboratorii *Convorbirilor literare* ; chiar Alecsandri în *Fîntîna Blanduziei*, Bucureşti, 1884, şi Slavici, *Novele)*, nu mai poate considera fenomenul drept unul de limbă, şi crede că, procedînd astfel, se găseşte pe linia lui Iordan, deşi învăţatul citat nu se referise la astfel de cazuri. Istrate cuprinde aici şi alte fapte de ortografie, ca de exemplu scrierea *me*, *ve* pentru *mă*, *vă* (pronumele reflexiv), pe care o semnalează (p. 34, nota 75) la V. Alecsandri, *Fîntîna Blanduziei*, Bucureşti, 1885 (se ştie că literarizarea se produce numai cînd e vorba de un *ă* sau *î* precedat de *s*, *z*, *ş*, *j*, *ţ*, *d̦*, *r*, nu şi la un *ă* sau *î* precedat de *f*, *v*, *p*, *b*, *m*, cînd alternanţa *ă*/*e*— căci alternanţa *î*/*i* nu există în acest caz — se găseşte chiar în flexiunea aceluiaşi cuvînt; însuşi Istrate, *loc. cit.*, nu poate cita ca forme identice din epoca veche decît pe *me* (secolul al XVI-lea), care nu poate fi considerat drept modelul lui Alecsandri). Istrate are dreptate însă cînd afirmă că, în multe din cazurile ca *ride*, *scobori*, *seruta*, *vezduh*, *zer*, pe care le întîlnim între 1830 şi 1910, nu avem a face, la unii scriitori, cu pronunţii, ci numai cu grafii. Faptele citate chiar acum se găsesc la Ion Creangă, *Făt Frumos fiul epei* (vezi Istrate, p. 38—93, unde se dau şi altele, tot din opera lui Creangă). Dar ar fi de asemenea greşit să se creadă, cum afirmă acelaşi cercetător, p. 38—39 şi 40, că Alecsandri sau Creangă nu le pronunţau cum le scriau, cel puţin cîteodată. La p. 40, Istrate afirmă că nici pe la 1840 ele nu prea existau ca pronunţii. Pronunţia palatală se găsea, după acest cercetător, cel mult la „cei în al căror scris întîlnim formele cu *e*, *i*, în locul celor cu *ă*, *î*“, şi nici la aceştia întotdeauna, ci numai în anumite perioade ale vieţii lor, căci altfel nu s-ar putea explica de ce Negruzzi a renunţat la *ripitor* din *Dacia literară*, 1840, înlocuindu-l cu *răpitor*, din ediţia din 1857. Nu putem accepta decît ultima afirmaţie. Dar aceasta nu înseamnă că, pe la 1850—1860, scriitori ca Negruzzi şi alţii au renunţat la toate hiperliterarizările (ca pronunţie). Ele au fost realităţi fonetice şi după aceea. Că avem a face cu pronunţii reale rezultă din cele spuse de un contemporan, Ion N ă d e j d e, *Contemporanul*, V, 1887, nr. 12, p. 552—553, în cadrul articolului *Limba literară*.

Am greşi însă dacă am crede că fenomenul discutat aici e numai de această natură. El s-a născut în primul rînd din nevoia de literarizare şi a apărut mereu ca atare ; dar, la un moment dat, — în special pe la 1830 — a fost provocat şi susţinut şi de o altă tendinţă a scriitorilor români : tendinţa, de latinizare fonetică a limbii, care nu trebuie confundată cu tendinţa de latinizare a ortografiei, cum face Istrate. Căci, la sfîrşitul articolului său (p. 43) Istrate afirma că tendinţa de literarizare, atît de puternică, a scriitorilor moldoveni, de la 1840—1880, „trebuie pusă şi în legătură cu trecerea de la alfabetul cirilic la cel latin. Foarte mulţi români ezitau, cînd erau puşi în situaţia de a transcrie dintr-unul în altul, şi din motivul că pentru unele litere cirilice nu existau nici un fel de semne în noul alfabet“. Această părere înseamnă a admite o latinizare forţată a ortografiei şi a explica eventual prin influenţa ortografiei faptele de limbă. Afirmaţia de la p. 44, conform căreia acţiunea latinistă a ardelenilor şi cea italienistă a lui Heliade au avut şi ele un rol, nu cuprinde precizarea dacă este vorba de o latinizare a ortografiei sau de una a

limbii. De fapt pe la 1830—1840, la unii scriitori, tendința de latinizare a limbii populare s-a confundat cu această tendință de literarizare. Unii scriitori de atunci credeau chiar că literarizarea se explică numai ca o latinizare a limbii. E cazul lui G. Săulescu, care, în *Suplement* la nr. 55 al publicației *Albina românească*, Eșii, în 13 iulie, 1839, p. 329, col. 2 și 230, col. 1, după ce spune că pronunțiile *ă* (notat ъ) și *î* (notat ѫ) sînt împrumutate de la slavi (acesta vine deci cu altă părere decît aceea exprimată de Petru Maior), cere să urmăm latina și să preferăm formele *de*, nu *dă*, *pe*, nu *pă*, *peste* sau *preste*, nu *păste*, *dintre*, nu *dîntre* sau *dintră*, *case*, nu *cași*, *numeru*, nu *număru*, *restornu*, nu *răstornu*, *resboiu*, nu *răsboiu*, *ris*, nu *rîs*, *riu*, nu *rîu*, *reu*, nu *rău*, *ripă*, nu *rîpă*, *pămintescu*, nu *pămîntescu*, *sosind* în loc de *sosînd*, *zile* în loc de *zîle*, *vorbescu* în loc de *vorbăscu*, *iubescu* în loc de *iubăscu*[1]. De aici rezultă că avem a face cu pronunții, nu cu fapte de ortografie. Avem o latinizare fonetică a limbii, dar, cum vom vedea (X, cap. I, § 2), după 1880 rezultatele ei au rămas în uz numai dacă ele coincideau cu pronunțiile populare.

§ 9. Procesul esențial din dezvoltarea limbii române în secolul al XIX-lea este latinizarea sau romanizarea unor sectoare ale lexicului, în care pătrunseseră elemente străine, mai exact: înlocuirea, în limbajul cult, a unor elemente slave sau de altă origine cu neologisme latine sau romanice și introducerea a numeroase elemente latine și romanice în același limbaj cult. Oricît de eronate au fost teoriile și încercările latiniștilor de latinizare a limbii, ele au stăpînit mai mult sau mai puțin toată intelectualitatea românească — chiar pe Heliade Rădulescu de pînă la 1841, iar mai tîrziu pe Maiorescu —, care voia, pe plan cultural, — și a reușit — o reintegrare a poporului român și a culturii sale în lumea modernă, dar, în primul rînd, între popoarele și culturile neolatine (romanice). Li se părea firesc acestor oameni, pentru care ideea apartenenței poporului român la „ginta" latină era o idee călăuzitoare, să neglijeze legăturile cu popoarele slave, cu cel grecesc și cu cel maghiar, să reia și să intensifice legăturile cu celelalte popoare romanice și să încerce și pe plan lingvistic o apropiere cît mai mare de limba latină și de limbile romanice[2]. Am văzut că o latinizare și o romanizare a limbii s-a produs de altfel nu numai pe plan lexical, dar și pe plan fonetic. Dar ea e mai importantă în planul lexical și a stăpînit pe toți scriitorii epocii. Astfel, se cunosc latinizările vocabularului de la o ediție la alta a operei unor scriitori ca Gr. Alexandrescu. Ele nu sînt o concesie făcută latiniștilor, ci aduceri la curent ale textului cu limba mai nouă, care avea curs realmente la români în deceniile ce urmau[3].

---

[1] De această latinizare fonetică a limbii vorbește și Ion Nădejde, *Contemporanul*, V, 1886, *art. cit.*, p. 553.

[2] Faptul, evident pentru toți scriitorii români din veacul trecut (printre ultimii l-a afirmat Macedonski, *Opere*, IV, București, 1946, p. 118—128, în cadrul articolului *Evoluțiunea limbei române)*, a fost recunoscut și de S. Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, p. 410—411, în cadrul articolului *Au sujet des néologismes*.

[3] Relatinizarea și reromanizarea limbii în secolul al XIX-lea din punct de vedere lexical se poate exprima în termeni matematici: D. Macrea, *Circulația cuvintelor în limba română*, *Transilvania*, anul 73, 1942, p. 268—288, și *Contribuție la studiul fondului principal de cuvinte al limbii române*, *SCL*, V, p. 7—18, a făcut o statistică a elementelor lexicale din limba română, clasificate după originea lor. Luînd în considerație materialul din Candrea și Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, Partea I-a, el a constatat că lexicul de origine franceză (de fapt se cuprind aici și cuvintele savante de origine latină și italiană sau de origine multiplă latino-romanică,

În ce privește latinizările pe plan fonetic, avem de făcut observații ca următoarele. Cu toate că Heliade Rădulescu scria la 1836 (în *Corespondența cu C. Negruzzi*...) *vărsat (în literatură)* pentru *versat (în literatură)* (vezi *Opere*, ed. P o p o v i c i, II, p. 213), românizînd fonetic cuvîntul latinesc, el a scris totuși *a judica, judicată*, cu *i*, numai pentru că etimonul latin avea *i* (*judico*) și *sunt* pentru *sînt* (pers. I-a sing. și a III-a pl. indic. prez. a verbului *a fi*) (pe *sunt*, împrumutat de el de la Paul Iorgovici, l-au acceptat apoi și scriitorii moldoveni de la 1840, de exemplu Negruzzi și Alecsandri, precum și latiniștii, și astfel s-a impus în limba literară românească, unde a rămas pînă la 1954, cînd a fost scos din scris). Pe de altă parte, Săulescu acceptase în unele cuvinte pe *j* în locul lui *ğ*, tot pentru motivul că aceste cuvinte prezentau și în latină *j*, și socotise înseși hiperliterarizările vocalice drept rezultatul unei latinizări fonetice a limbii (vezi mai sus, § 6) (această idee nu-l caracteriza numai pe el ; ea se găsește la toți contemporanii săi). Însăși literarizarea palatalelor rezultate din labiale a dus la forme care erau mai aproape de cele latinești, nu numai pentru că aveau labiale, ci, în cazuri ca *perd*, *meu* etc., și pentru că labiala era urmată imediat de vocala *e*, ca în latina clasică (desigur, cei mai mulți scriitori de atunci, ca și cei de azi, nu știau că *e* latin, care era un *ĕ*, se transformase în latina populară în *i̯ĕ* și că diftongul rezultat s-a păstrat în română și caracteriza limba literară veche). Nu trebuie să se uite nici latinizări fonetice ca prefacerea lui *nărav* în *morav*, sub influența cuvîntului latin *mos*, gen. *moris*, sau prefacerea lui *război* în *resbel* sub influența cuvîntului latin *bellum*, petrecute în aceeași epocă (ele sînt de fapt niște contaminații între cuvîntul român și cel latin). Dintre cele două cuvinte, rezultate astfel, primul s-a impus în limba literară modernă, pe cînd cel de-al doilea a rămas numai în diverse graiuri.

Scriitorii moldoveni și munteni de după 1830—1840 care au întrebuințat mai departe elementele slave, maghiare, turcești etc., și chiar latinești și italienești, s-au dovedit prin aceasta adversari ai latiniștilor, iar unii chiar au luptat împotriva exagerărilor latiniste, dar ei înșiși au contribuit la latini-

din limba română se ridică la aproximativ 30 % din total. Întrucît mai toate aceste neologisme au fost introduse în limbă între 1830 și 1880, urmează că, în această epocă, limba română a primit în sînul ei, un număr de neologisme egal aproape cu jumătate din numărul de cuvinte de care dispunea pe la 1780—1830. Bineînțeles, nu trebuie să uităm că, între timp, limba română pierduse foarte multe din elementele grecești și turcești utilizate atunci de români. Macrea a reluat statistica pe baza *Dicționarului limbii române moderne*, București, 1958, în *Probleme de lingvistică română*, București, 1961, p. 31—96. Elementele neologice latino-romanice se ridică acum la mai bine de 42 %. Putem crede că diferența de mai bine de 10 % în ce privește numărul elementelor latino-romanice se explică în parte prin afluxul de noi neologisme din deceniile care au precedat anul 1960, în parte prin aceea că *Dicționarul limbii române moderne* a înregistrat un număr mai mare de neologisme. O îmbunătățire a metodei statistice a lui Macrea aduce C. D i m i t r i u, *Aspecte ale structurii vocabularului limbii române vechi*, în *AUI*, Secțiunea III, e) Lingvistică XVIII, 1972, p. 15—49 și în *Romanitatea vocabularului unor texte vechi românești*, Iași, 1973, p. 7—41, care cere pe drept să se facă distincție între cuvintele moștenite sau împrumutate și cele derivate în cadrul românei. Altfel decît rezultă din titlul articolului și al cărții, autorul se ocupă și de limba română modernă (în lucrare se fac comparații între faza veche și faza modernă a limbii noastre literare). Procedînd la noi statistici și reinterpretînd datele statistice obținute de Macrea, el constată că, dintre cuvintele limbii române, în număr de circa 50 000, aproximativ 80 % sînt de origine latină și romanică, că, dintre acestea, mai bine de 40 % sînt derivate în cadrul limbii române și că aproape 30 % sînt neologisme latino-romanice.

zarea unor sectoare ale limbii în care pătrunseseră elemente străine. Spiritul de latinizare și romanizare a acestor sectoare ale limbii este dominant în toată epoca de formare a limbii noi, adică pînă pe la 1870—1880. Chiar literarizările vocalice se întîlnesc numai în aceeași epocă — ceea ce găsim în texte după 1880 e prea puțin[1]; generația de scriitori formată sub influența lui Hasdeu, a lui Maiorescu, a lui Gherea și a lui Eminescu, adică generația care a scris între 1880 și 1920, nu s-a mai gîndit la o latinizare a limbii, fie sub aspect fonetic, fie sub aspect lexical, și a stat deci exact pe aceeași poziție pe care stăm și noi, cei de azi.

§ 10. Totuși latinizarea despre care am vorbit n-a fost o tendință prea puternică a scriitorilor. Mai mult decît o latinizare, a avut loc atunci un alt fenomen: introducerea în limba română a cuvintelor străine a necesitat, de cele mai multe ori, o modificare în vederea încadrării lor în sistemul fonetic al limbii noastre. Cum am văzut mai sus (VII, cap. III, § 10), asemenea adaptări au avut loc în mare număr și în epoca anterioară (studiile citate acolo se referă și la perioada pe care o discutăm acum).

Problema adaptării fonetice se pune ori de cîte ori un cuvînt străin pătrunde într-o anumită limbă. Din acest punct de vedere, limba română se află într-o situație destul de avantajoasă, întrucît sistemul ei fonetic este deosebit de variat și-i dă posibilitatea să „românizeze“ cu relativă ușurință neologismele. Iorgu Iordan a arătat, *Limba română contemporană*, p. 84, că limbi ca italiana și franceza întîmpină destule dificultăți atunci cînd e vorba să introducă cuvinte străine. Italiana, de pildă, are numai finale vocalice și orice împrumut străin, chiar dacă e terminat în consonantă, trebuie să capete o vocală la sfîrșit, în afară de faptul că această limbă nu posedă sunete ca: *h* și *ž*. Franceza este și mai dezavantajată: cuvintele franceze se termină în mod obișnuit în consonantă, astfel încît multe din neologismele care se termină în vocală trebuie încadrate prin eliminarea vocalei; dar, mai ales, francezei îi lipsesc sunete ca *h*, *č*, *ǧ*, *ţ*, destul de frecvente în alte limbi. Pentru limba română, cu tot sistemul ei fonetic bogat, s-au ivit greutăți îndeosebi atunci cînd s-au împrumutat cuvinte din limba franceză, care are un sistem fonetic deosebit de cel al limbii noastre. Sunete ca vocalele nazale, apoi *ö*, *ü*, *ń*, nu există în limba română literară (*ń* se găsește numai în graiurile teritoriale) și deci trebuiau înlocuite cu altele sau cu grupuri fonetice existente în limba noastră. Introducerea în limba română a unor cuvinte avînd sunetele *ö* și *ü* nu se produsese pentru prima oară odată cu influența franceză și deci rezolvarea problemei nu se putea face neținîndu-se seama de felul cum au fost tratate în alte împrejurări de către limba română aceste sunete. Aspecte ale acestui proces au fost relevate de Gh. Adamescu, *Adaptarea la mediu a neologismelor*, București, 1938, p. 25 și 29, și de Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 85—87.

Înainte de a trece la studiul termenilor de origine franceză din română, intrați după 1820 în limbă, e nevoie de o precizare: din discuție trebuie excluse foarte multe cuvinte ca: *manufactură*, *cultură*, *ilustru*, *iluzie*, *institut* și

[1] Trebuie să remarcăm că revista *Contemporanul*, datorită lui Ion Nădejde, care era un partizan al literarizării (de fapt al hiperliterarizării), a rămas, în această privință, la o concepție nerealistă, depășită de scriitorii de după 1880.

altele nenumărate de acest gen, la care, deși dicționarele limbii noastre dau în mod obișnuit o etimologie franceză, trebuie să admitem, măcar în ce privește aspectul fonetic, în primul rînd o proveniență latină. Așa încît trebuie să admitem că ele au o origine multiplă. La asemenea neologisme, la care aspectul fonetic francez e latinizat, prefacerea sunetelor franceze *ö* și *ü* în *o* și *u* se explică altfel decît printr-o simplă adaptare fonetică, deși latinizarea fonetică a cuvintelor franceze a urmărit și o mai ușoară încadrare a lor în limba română. Excludem de asemenea, din discuție, cuvintele de origine pur franceză, la care *ö* și *ü* au fost adaptați fonetic (cînd *ü* era în terminație, adaptarea în română se făcea ușor, prin influența factorului morfologic : asimilarea cu terminația *-iu̯*, veche în limbă : *fișiu*, *pardesiu* etc.). Rămîne să discutăm aici numai foarte puține cuvinte de origine franceză, acelea care nu au echivalent apropiat în limba latină, pentru că ele nu sînt împrumuturi savante ale francezei din latină, și la unele dintre ele procesul de adaptare nici astăzi nu poate fi considerat terminat. Adamescu, *op. cit.*, p. 25—26, dă o listă de cuvinte românești de origine franceză, care posedă în limba de origine *ü* și a căror formă nu era fixată în momentul cînd a apărut lucrarea (1938) și, putem spune, că nu e fixată nici astăzi. Ele au cînd *-i̯u* (*ü* francez posedă elemente fonice, atît de la *u* cît și de la *i*), cînd *i* : *birou* și *biurou* (< fr. *bureau*) ; *piurea* sau *pireu* (< fr. *purée*) ; *chiuloți* și *chiloți* (< fr. *culotte*) ; *chiuvetă* și *chivetă*, dar mai rar și *cuvetă* (< fr. *cuvette*) ; *costum* (< fr. *costume*) (în vechea vorbire familiară moldovenească, spune Adamescu, exista și pronunția *costium*); *centiron*, dar și *centuron* (< fr. *centuron*). Dintre acestea, unele și-au definitivat forma. Azi zicem numai *birou*, *chiloți*, *a epuiza*, *costum* (e foarte probabil că forma *costium* se datorește în special limbii ruse), *centiron*. Iorgu Iordan, care a reluat problema, *op. cit.*, p. 85, a constatat de asemenea că unele cuvinte din această categorie au multiple feluri de pronunțare.

În general, *ö* din neologismele franceze a devenit aproape întotdeauna în românește *o* sau *e*, lucru foarte firesc de altmintrelea, căci *ö* are elemente fonice atît de la *e* cît și de la *o*. Cum, în majoritatea cazurilor, *ö* se afla în sufixul cuvintelor (*-ateur*, *-teur*, *-seur*, *-eux* etc.), la fixarea lui în română au avut o influență hotărîtoare sufixele românești corespunzătoare și ca sens și ca origine, existente în limbă, *-ător*, *-tor*, acestea simțite și ca egale semantic cu *-or*[1], și *-os*, *-oasă*. Nu trebuie neglijat nici rolul jucat, acum, ca și în perioada anterioară, mai ales la membrii Școlii ardelene, de cuvintele latinești ori italienești care aveau sufixe corespunzătoare : lat. *-tor*, it. *-tore*, lat. *-osus*, it. *-oso*. Adesea fr. *-eur* corespundea sufixului românesc *-ător* (*chercheur* = *căutător*, *cercetător*), celui italienesc *-atore*, celui latinesc *-ator*. Nimic mai firesc deci decît să se redea prin *o* sunetul *ö* accentuat. Acesta era rezultatul latinizării elementelor franceze, despre care am vorbit mai sus. Identitatea dintre cuvinte ca rom. *cercetător*, *căutător* și fr. *chercheur*, sau mai exact, dintre sufixul român *-ător* și cel francez *-eur* nu era greu de văzut. Dar, în alte cazuri (fr. *professeur*, lat. *professor*, it. *professore*), fr. *-eur* corespunde nu sufixului latin *-ator* și it. *-atore*, ci secvenței latinești *-or*, it. *-ore*. Însăși franceza avea, între neologismele sale, sufixul *-ateur* (cf. *cultivateur*, *littérateur*). Probabil, s-au introdus întîi, în limba română — unele chiar în perioada anterioară anului 1830 — cuvinte

[1] În privința acestui sufix, vezi Iorgu Iordan, *Limba română actuală*, ed. a II-a, p. 86

ca *literator*, *conservator*, *cultivator*, *conductor*, *profesor*, în care, mai mult decît o românizare fonetică, avem o latinizare și o italienizare. În asemenea cuvinte care, și în franceză, erau neologisme, și, ca atare, nu pierduseră pe *-t-* intervocalic, corespondența fr. *-eur* = rom. *-or* era mai ușor de observat. Ea putea fi observată tot atît de ușor și în cuvinte precum *conducteur* (*conductor*), *professeur* (*profesor*). Aici, echivalența era *-ateur* = *-ator*, *-teur* = *-tor* etc. Dar *diréctor*, *profésor* sînt numai de origine germană, eventual și rusă, cum arată accentul.

Am văzut mai sus (VIII, cap. III, § 10) că unele din cuvintele franceze terminate în *-eur* au primit în română alt sufix decît *-or*, și anume *-er* (*boxer*, *frizer*, *picher*, *remorcher*, *șofer*, *sufler* etc.). Numărul acestor cuvinte este destul de redus. Pe cînd, la cele examinate mai sus, *o* se explică printr-o românizare și latinizare de ordin analogic, la acestea avem o adaptare strict fonetică. Trebuie să mai adăugăm că pronunția și ortografia sufixului care rezultă din neologismul francez terminat în *-eur* nu s-a făcut întotdeauna fără șovăire[1]. Cîteodată a existat o fază intermediară, în care *ö* s-a pronunțat ca în franțuzește și chiar s-a scris cu grafia franceză (*boxeur*, *șofeur* „fochist", *sufleur*) și abia mai tîrziu s-a încetățenit forma cu *-er*, *-ior*, care s-a impus (*lichior*). Se înțelege că din această categorie am exclus cuvinte ca *dansator*, *exploatator*, *vizitator* etc., cărora nu le putem atribui etimologii corespunzătoare în fr. *danseur*, *exploiteur*, *visiteur*, ci trebuie să le socotim derivate cu sufixul *-ator* pe terenul limbii române. Un singur cuvînt face aici figură separată (vezi A d a m e s c u, *op. cit.*, p. 33) : este vorba de *colecționar*, care derivă din fr. *collectionneur* și pe care nu-l putem considera un derivat normal de la verbul *a colecționa*. El s-a creat, desigur, prin analogie cu *acționar* („posesorul de acțiuni"), care este rezultatul adaptării în română a cuvîntului fr. *actionnaire* „posesor de acțiuni" și cu care rom. *colecționar* prezintă și o mare asemănare semantică, întrucît *colecționarul* e un posesor de colecții de obiecte rare etc.

Sufixului francez *-eux* îi corespunde sufixul român *-os*. Și în acest caz, ca și la *-eur* > *-or*, trebuie să plecăm mai degrabă de la formele latine și italiene corespunzătoare (cele care au *-osus* și *-oso*). Deci, cînd în română s-a spus *capricios* sau *monstruos*, s-a plecat înainte de toate de la it. *capricioso* sau de la lat. *monstruosus*, iar formele franceze corespunzătoare au servit doar ca suport (*capricieux*, *monstrueux*). Abia după ce s-a stabilit legătura : sufixul francez *-eux* = sufixul românesc *-os*, s-au putut crea forme ca *pios*, numai pe baza fr. *pieux*, fără a mai putea apela la limbile latină și italiană, care nu posedă un cuvînt corespunzător (în cazul de față, *piosus* sau *pioso*), ci au *pius*, respectiv *pio*. Bineînțeles, nici în această situație nu trebuie omisă influența pe care ar fi putut-o avea factorul morfotic (existența vechiului sufix *-os*, din *fricos*, *bărbos* etc.).

Problema adaptării fonetice nu se limitează, în ceea ce privește influența franceză, la sunetele mai sus discutate. Ea este mult mai vastă și a fost tratată în bună măsură în studiile deja pomenite (în special la A d a m e s c u). Dar o adaptare fonetică au suferit nu numai neologismele franceze, ci și cele latine și italiene.

---

[1] Această situație e justă numai pentru unele cuvinte ca *miner* spre exemplu, care, după cum arată Iorgu I o r d a n, *op. cit.*, p. 86, foarte probabil că nu a sunat niciodată *minör*.

§ 11. Am spus (VIII, cap. III, § 10) că neologismele (cuvintele radicale) n-au fost acceptate în limba română decît rar așa cum se pronunțau în limba de origine, că, și înainte de 1830 și după aceea, neologismele latinești au fost de obicei românizate fonetic, în sensul că li s-au impus unele din schimbările fonetice pe care le-ar fi suferit ele dacă ar fi fost moștenite de limba română, iar cele franțuzești și italienești au fost de obicei latinizate, sau, mai exact, au căpătat un aspect mai apropiat de cel latinesc, prezentînd și o anumită românizare fonetică. Această românizare fonetică a fost aplicată din cauză că se părea că aspectul fonetic latin nu este acceptabil în românește, ceea ce era greșit. Se putea spune perfect *testament*, *plantă*, *lectură* etc., cum s-au și petrecut lucrurile, iar nu *testămînt*, *plîntă*, *leptură*, cum voiau Aron Pumnul și alții (am arătat mai înainte că *testămînt* apare chiar în limba veche iar *plîntă* la Șincai, Conachi etc.). Să nu se creadă că numai A. Pumnul a aplicat astfel de schimbări fonetice elementelor latine de împrumut. Procedeul, atribuit în exclusivitate acestuia, se întîlnește la toți latiniștii dintre 1830 și 1880, și nu numai la latiniști, dar chiar la ceilalți scriitori, ca Heliade Rădulescu (mă refer la epoca de pînă la 1840) și alții, deși el a fost dus la absurd de scriitorii ardeleni (am văzut, VIII, cap. III, § 10, că a fost amplu utilizat de Clain, Șincai, Budai-Deleanu etc.). El a fost aplicat chiar unor cuvinte latine care, prin aceste transformări, ajungeau să sune identic cu cele moștenite direct, pe cale populară, din latină, dar care aveau alt sens. Astfel Budai-Deleanu, *Țiganiada*, II, București, 1963, ed. Fl. Fugaru, p. 183, întrebuințează *urătoriu* „orator“, iar Heliade Rădulescu, *Opere*, ed. Popovici, II, p. 213, *vărsat* „versat“ ; dar intelectualitatea română, cel puțin după 1880—1900[1], n-a acceptat aceste neologisme în forma pe care le-au dat-o acești scriitori, deoarece s-ar fi ajuns la o omofonie (mai exact : polisemie) insuportabilă. Este de observat totuși că unele din formele rezultate prin adaptări, care nu erau oricînd necesare, s-au impus și că le folosim și astăzi[2]. Așa stau lucrurile cu neologismele latine terminate în secvența fonetică *-tia*, care a fost modificată în ro-

---

[1] Gh. Erbiceanu, *Arhiva*, III, 1892, p. 622, utiliza termenul *vărsat* cu sensul „versat“.

[2] Iorgu Iordan, *Limba „eroilor“ lui I. L. Caragiale*, București, 1955, p. 20 și 25—28, în special p. 25 și p. 26, nota 24, ed. a II-a, București, 1957, crede că acei scriitori care au impus neologismelor latine astfel de schimbări fonetice au ținut seamă de legile de dezvoltare ale limbii române, că ele s-au adaptat astfel la sistemul fonetic al limbii noastre. Am văzut că numai în parte acest fapt este adevărat : atunci cînd *ö* devine *o* și *ü* devine *u*. Dar nu putem fi de acord cu învățatul pomenit cînd afirmă că tot o adaptare la legile de dezvoltare ale limbii române, la sistemul ei fonetic, a avut loc și la fr. *comerçant* sau *suspendre*, deveniți *comerciant* și *a suspenda* (p. 20), și la lat. *gens*, devenit *gintă* (p. 26, nota 24). În aceste cazuri, transformările fonetice au fost impuse numai de scriitorul care a împrumutat neologismul și au rezultat dintr-o concepție a sa, iar nu din necesitatea unei adaptări la sistemul fonetic. O adaptare fonetică trebuia să aibă loc, dar ea constă în alte procese (vezi § 10), iar nu în impunerea unor schimbări fonetice vechi de secole, chiar de peste un mileniu, pe care limba română le suferise în epoca ei de formare sau la cîteva secole după aceea. Că așa stau lucrurile ne-o arată faptul că fonetismele pe care le „evitau“ cei ce modificau neologismele existau în limba română în secolul al XIX-lea, în cuvinte deja încetățenite în limbă, și că unele neologisme chiar s-au încetățenit în limbă cu acel fonetism „francez“ sau „latin“. Desigur, modificările fonetice impuse cu voință și avînd ca model transformările fonetice de altă dată ale limbii române vizau o „românizare“ a cuvîntului francez sau latin, o adaptare cît mai perfectă a neologismului la sistemul fonetic al limbii române. Dar această românizare era înțeleasă greșit (excesiv), și cuvîntul era schimbat mai mult decît trebuie. Iorgu Iordan consideră drept un proces spontan ceea ce a fost un proces reflectat. Nu sîntem deci de acord nici cu cele spuse în *Limba română actuală*, Iași, 1943, p. 24—25 (vezi și

mână în *-ţă*, chiar la membrii Şcolii ardelene (azi nu mai avem nici un neologism din această categorie care să aibă *-ţie* ; căci *vacanţie* nu este literar). Desigur că fixarea formelor în *-ţă* se explică şi prin aceea că limbile romanice occidentale aveau forme identice (it. *-zza*) sau asemănătoare (fr. *-ce*, sp. *-za*).

§ 12. Alături de adaptarea fonetică, care, în cazul împrumuturilor din limbile latină şi italiană, nu era întotdeauna necesară, neologismele au suferit şi o adaptare morfotică, mai exact o încadrare în una din categoriile morfotice ale limbii noastre. Asupra acestei probleme nu ne oprim în mod special în acest capitol. Amintim doar că A d a m e s c u, *op. cit.*, p. 24, o consideră tot o adaptare la mediu, adică la noul mediu lingvistic, la noua limbă în care a pătruns neologismul. De fapt, întrucît cuvîntul trebuie să aibă în mod necesar anumite categorii gramaticale (genul, spre exemplu, la substantive) şi trebuie să facă parte, ca substantiv sau adjectiv, dintr-o anumită declinare, iar ca verb, dintr-o anumită conjugare, nu mai sîntem îndreptăţiţi să vorbim de o adaptare, ci de o încadrare morfotică, aşa cum am spus mai sus. Această încadrare morfotică, atunci cînd ne referim la neologismele de origine latină sau romanică, nici nu mai este o adaptare, întrucît categoria gramaticală (gen, declinare, conjugare etc.) este indicată de chiar limba de origine. Cum structura morfotică a limbii române prezintă unele asemănări cu aceea a latinei şi a limbilor romanice (toate aceste limbi au o declinare feminină în *-a*, *-ă*, fr. *-e*, o declinare masculină sau masculină şi neutră în *-us*, *-u*, *-o* sau zero, acesta din urmă, după consonantă, etc., o conjugare în *-are*, fr. *-er* etc.), cuvintele noi, introduse în limba noastră, îşi cer de la sine structura lor morfotică corespunzătoare. Sînt şi cazuri în care neologismelor de origine latină şi romanică li s-a dat o altă structură morfotică decît aceea pe care o aveau în limba lor de origine (situaţie valabilă, în special, pentru neologismele de origine latină şi italiană). Astfel, o serie de substantive şi adjective de declinarea a III-a (lat. *moralis, -e, capitalis, -e*, it. *morale, capitale, nazionale* etc.) au fost încadrate la declinarea I-a şi a II-a : *naţional, naţională* ; *moral, morală* (subst. şi adj.), *capital* (subst. şi adj.), *capitală* (subst. şi adj.). În acest caz nu avem de fapt o adaptare la sistemul morfotic al limbii noastre, transformarea explicîndu-se prin aceea că a servit ca model limba franceză, unde distincţia formală între declinarea a III-a şi primele două s-a pierdut. Pînă pe la 1880, scriitorii latinizanţi au utilizat formele rezultate prin încadrare la declinarea a treia : *morale, capitale* etc., urmînd în această privinţă pe Paul Iorgovici.

§ 13. În legătură cu transformările fonetice suferite de neologisme (atît adaptarea la sistemul fonetic al limbii noastre, cît şi românizarea după legile fonetice evolutive ale elementului popular de origine latină), mai trebuie să discutăm o altă problemă, deja atinsă de noi mai sus : etimologia multiplă. Am văzut că modificările fonetice suferite de neologisme ne împiedecă de a admite că ele au fost împrumutate numai din latină sau numai din cutare limbă romanică, franceza sau italiana, care, de fapt, singure trebuie luate în

---

ed. a II-a, Bucureşti, [1948]), despre dispariţia lui *-iu* sau *-ţu* în *laboratoriu, ministeriu* etc. ca şi despre reducerea lui *serviciu* sau *serviţu* la *servič*, explicată acolo prin tendinţa mai veche a căderii vocalelor finale.

considerare dintre limbile romanice occidentale[1]. Toate faptele de această natură sînt în sprijinul tezei lui Al. G r a u r, care admite (în *Studii și cercetări lingvistice*, I, 1950, fasc. 1, p. 22—33, în articolul *Etimologie multiplă*, retipărit în *Studii de lingvistică generală*, București, 1955, p. 26—35), în anumite cazuri, pentru un singur cuvînt, o etimologie multiplă, sau, cum putem să mai spunem, o origine multiplă, o proveniență multiplă (ceea ce duce obligatoriu la o etimologie multiplă). Principiul stabilit de Al. Graur se aplică nu numai în cazuri cînd există adaptări fonetice, dar și atunci cînd asemenea procese nu au loc. Al. Graur a plecat și de la astfel de cazuri, argumentînd cu exemple ca *ofițer*, care nu se găsește pronunțat astfel în nici una din limbile care ni l-au putut da (fr. *officier*; it. *ufficiale*; rus. *ofițer*; pronunțat *afițer*, bulg. *ofițer*, dar cu *o* neaccentuat pronunțat foarte închis, aproape de *u* al nostru[2]).

Principiul etimologiei multiple trebuie ținut în seamă la orice studiu asupra neologismelor, mai ales cînd e vorba de limba unor popoare care s-au dezvoltat cultural mai tîrziu, sub semnul unor variate și bogate influențe. Dacă în ce privește marile limbi internaționale moderne, în special cele care s-au format mai întîi (italiana și franceza), el nu găsește aplicare pe o scară largă, întrucît acolo un neologism este împrumutat de obicei dintr-o singură limbă, limbile popoarelor care au suferit multiple influențe culturale (cum este poporul român) au împrumutat un neologism în același timp sau în timpuri diferite, prin același om sau prin oameni diferiți, din mai multe limbi. Cîteodată, în paginile anterioare, am lăsat impresia că se poate face net distincția între termenii neologistici români de origine latină, cei de origine italiană și cei de origine franceză. Desigur, în unele cazuri, această distincție își are justificarea. De cele mai multe ori însă, un neologism este totodată de origine latină și italiană; sau de origine latină, italiană și franceză; sau de origine latină și franceză; sau de origine italiană și franceză. De aceea, este greșit să se reducă totul sau aproape totul, în neologismul român, la influența franceză, cum au făcut unii cercetători din trecut, iar unii o fac și astăzi. Atît în *Dicționarul Academiei*, cît și în *Dicționarul enciclopedic ilustrat* al lui C a n d r e a și A d a m e s c u, precum și în studii ca cel pomenit al lui Adamescu, se consideră neologismul românesc ca fiind aproape exclusiv de origine franceză[3]. Pînă și un cuvînt ca *cifră* este socotit de Candrea de origine franceză (fr. *chiffre*) (Candrea invocă însă și pe germ. *Ziffer*), deși este mai firesc să fie scos din it. *cifra* și lat. medieval și modern *cifra*, de origine arabă, așa cum face de altfel *Dicționarul Academiei* (nescutit însă de erori de acest fel). Putem admite, desigur, că și cuvîntul francez a contribuit la impunerea lui

---

[1] Cuvinte care, originar, aparțin altor limbi romanice ne-au venit fie prin franceză sau italiană (*canibal*, din fr. *cannibal*, it. *cannibale*), fie prin intermediul unei limbi neromanice (*mahorcă*, din rus. *mahorka*).

[2] Am putea adăuga că, în limba literară rusă, varianta de nord-vest, care este normală la Leningrad, avem chiar pronunția *ofițer* și că este posibil ca neologismul român, introdus în limbă în prima jumătate a secolului trecut, să redea pronunția din capitala de atunci a Rusiei (Sankt-Petersburg).

[3] Originea latină se atribuie unui neologism numai dacă franceza nu posedă termenul latin respectiv, modificat potrivit sistemului său fonetic. În cazul cînd franceza dispune de un asemenea termen, neologismul român era socotit ca de proveniență franceză (*natură*, spre exemplu). De fapt, noi trebuie să punem accentul, în asemenea situații, pe limba latină.

cifră în limba noastră, dar aspectul fonetic este cel italian și latin în pronunție italiană, așa că termenul trebuie considerat, înainte de toate, ca un italienism. În general, influența franceză în lexicul românesc este mai mică decît a fost apreciată pînă acum. Este, așadar, metodologic greșit să se trateze întotdeauna separat influențele latină, franceză și italiană asupra limbii noastre.

Dealtfel, așa cum a arătat Al. Graur în articolul pomenit mai sus, etimologia multiplă a unor neologisme cum sînt cele de care ne ocupăm nu se limitează la limba latină și la limbile romanice, ci se extinde și asupra germanei, rusei și chiar limbii neogreacă. Aceste limbi au împrumutat și ele elemente latine sau romanice și ni le-au transmis nouă. Așa că, în epoci diferite, neologismul român de origine latină sau romanică a putut avea aspecte fonetice deosebite, după cum ne-a venit direct din latină și limbile romanice sau din germană, rusă, neogreacă. Astfel, ca să luăm un exemplu discutat de noi mai sus, cuvîntul *cifră*, care a sunat în română, în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului trecut, *țifră*, ne-a venit atunci din rusă și greacă, cum ne indică chiar fonetismul *ț*, care se explică prin limba de origine. Problema poate fi pusă deci și altfel: *cifră* nu este un împrumut exclusiv de origine italiană, ci vechiul cuvînt *țifră* de origine greacă și rusă, modificat fonetic, în ceea ce privește pe *ț*, după limba italiană. În acest caz, este greu să se vorbească numai despre originea italiană sau, în general, latină și romanică a actualului *cifră*, care trebuie socotit și ca un element de origine greacă și rusă. Deci, și în cazul cînd avem diferențieri formale de la o epocă la alta, originea cuvîntului pare a cumula originile tuturor variantelor fonetice.

§ 14. Am spus că noua formă a limbii literare, care se creează între 1829 și 1878, aparține intelectualității, care e formată din vechii aristocrați și din burghezia intelectuală. Restul burgheziei se găsește în acea epocă — ca și mai tîrziu — într-o stare de incultură, care nu-i permite să urmeze dezvoltarea limbii literare moderne. Burghezia fără cultură păstrează în general elementele limbii culte pe care și le însușise în epoca fanariotă și în primele decenii care au urmat epocii fanariote.

L. Gáldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes*, Budapesta, 1939, p. 88—89, a considerat, — și noi credem că pe drept — cuvintele familiare de origine greacă din limbajul de azi, *sindrofie, nostim, anost* (ele se găsesc atestate deja la Filimon, Alecsandri și Caragiale), ca intrate în limba română în epoca fanariotă, chiar dacă nu sînt atestate în texte din acel timp (cercetătorul maghiar a presupus că asemenea cuvinte n-au pătruns în texte tocmai din cauza caracterului lor familiar). Probabil, n-are dreptate Al. Graur cînd, în cadrul unei recenzii despre cartea lui Gáldi (*Bull. lingu.*, VII, 1939, p. 188), susține că pătrunderea unor asemenea termeni în limba română în epoca fanariotă nu e sigură, ea putîndu-se datora unor relații ulterioare dintre români și greci. Desigur, elementele neogrecești au încetat de a mai pătrunde în limbă după 1820—1830. Pe de altă parte, Iorgu Iordan crede, *Limba „eroilor" lui I. L. Caragiale*, ed. a II-a, București, 1957, p. 17—21, că multe din faptele de limbă de origine franceză, pe care le găsim la personajele comice ale lui Caragiale, sînt creații ale scriitorului muntean, în spiritul celorlalte creații lingvistice ale burgheziei, pe care Caragiale le-a găsit realmente în graiul acestei categorii sociale. Noi însă sîntem de

părere că scriitorul muntean n-a avut nevoie să inoveze, că el a găsit termeni francezi în graiul acestei burghezii, unde ei pătrunseseră între 1830 și 1880.

La fel stă lucrul cu elementele de origine latină sau romanică, pătrunse în limbă în epoca fanariotă sau la începutul epocii dintre 1830 și 1880, pînă prin 1856 : ele au rămas să caracterizeze, în fonetismul și cu adaptările morfotice de atunci, limba aristocrației înapoiate sau a burgheziei de pînă pe la 1880, chiar de pînă prin 1930—1940. Astfel, fapte ca *prințip* „principiu", pl. *prințipuri*, intrate în limbă pînă pe la 1850, au caracterizat după aceea, pînă pe vremea lui I. L. Caragiale, care le-a și utilizat cu scopul satirizării unor personaje, limba burgheziei românești din acea vreme, cu o cultură superficială. Păstrarea unor fapte de limbă grecești din epoca fanariotă sau franțuzești din aceeași epocă sau din epoca imediat următoare, în unele centre urbane ca București sau Iași, este un proces care s-a putut constata chiar între 1830 și 1880. D. Bolintineanu ne informează în primele pagini ale romanului său *Elena*, că *anost* s-a păstrat numai în suburbia Bucureștilor; pe de altă parte *parol d'onior*, *par examplu*, *rezon* și altele s-au păstrat în graiul micii burghezii (*mersi*, chiar în graiul intelectualilor), cel puțin pînă la al doilea război mondial. Într-o mahala a Iașilor, Ciurchi, se putea auzi, acum trei decenii, cuvîntul *haractir* cu sensul de „dispoziție sufletească" ; acum patru-cinci decenii, tineri muncitori din Iași întrebuințau verbul *a salia* „a saluta", care pare a fi fr. *saluer* în pronunție franceză, acomodat limbii române prin prefacerea lui *ü* în *i*. Foarte probabil, acesta din urmă era împrumutat din graiul burgheziei mărunte.

Pătrunderea românilor în unele industrii noi, ca aceea a imprimării cărților, duce la crearea prin împrumut a unor termeni tehnici necunoscuți pînă atunci românilor (privitor la terminologia tipografică românească, în cea mai mare parte de origine germană, pentru că ne-a venit de la germanii din Ardeal, vezi Johannes Thiele, *Zum deutschen Lehngut im Wortschatz der rumänischen polygraphischen Industrie*, în *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität*, Leipzig, 14. Jahrgang, 1965, *Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, Heft 4, p. 797—803). Această terminologie este cunoscută în special de noua clasă socială care apare acum la români: clasa muncitoare (în cazul discutat mai sus, tipografii).

Diferențele dintre clasele sociale și conflictele dintre ele au dus la crearea unor termeni cu voaloare afectivă (peiorativă), privitori la clasele și categoriile sociale, plecîndu-se mai ales de la deosebirile de îmbrăcăminte, cele mai vizibile : *pantalonar*, *surtucar*, *gulerar*, *ișlicar*, *opincar*, *burtă-verde* (aluzie la brîul verde pe care-l purtau negustorii) (cf. B. Cazacu, *Termeni referitori la port și semnificația lor în cadrul relațiilor sociale*, *SCL*, IV, 1953, p. 99—146).

Neologismul, fie cu aspectul fonetic din limba de origine, fie cu aspectul fonetic românizat, odată ce era primit de marile mase burgheze, suferea unele transformări fonetice, prin care era adaptat la sistemul fonetic al limbii române. Nu avem în vedere aici schimbările de adaptare din chiar momentul împrumutării (am văzut că ele au avut loc numai la neologismele de origine franceză și cîteodată și italiană, care trebuiau să sufere o adaptare fonetică imediată: *ö* > *o*, *ü* > *u*, *gn* (=*ń*) > *n* (cf. *inginer* < it. *ingegnere*); ne referim la acele

schimbări fonetice care au avut loc mai tîrziu și s-au impus sau nu în limbă (* *ingener* > *inginer*, *articul* > *articol*[1]).

Dialectele dacoromâne au suferit în această epocă o serie de transformări semantice ale vechilor elemente lexicale și au împrumutat din limba literară noi elemente lexicale: sub influența jocului de cărți, *crai* „rege" a ajuns să însemneze și „om care se ține numai de petreceri"; *săivan* (vezi mai sus, VII, cap. III, § 6) a ajuns să însemneze „adăpost de iarnă pentru oi sau vite" etc.[2]

§ 15. În epoca dintre 1830 și 1880, scriitorii erau cu mult mai îndrăzneți decît în epocile următoare în ce privește introducerea unor cuvinte noi (neologisme în sens larg, dar în special cuvinte radicale). Și pînă atunci scriitorii manifestaseră aceeași îndrăzneală în ce privește inovarea lingvistică, dar mai ales în ce privește calcul lingvistic. Acum calcul lingvistic cade pe planul al doilea, ba chiar se realizează foarte rar, așa încît îndrăzneala se manifestă în împrumutul lexical și în creația lexicală prin derivare, care adesea e tot calc[3]. Scriitorii de atunci au introdus în limbă cuvinte de care nu era de fapt nevoie, întrucît limba dispunea deja de un echivalent perfect al cuvîntului străin sau și-l putea crea prin calc. Se recurgea în special la termeni străini în terminologia de specialitate, crezîndu-se că în știință era nevoie de un termen special, cult. Am arătat în *Formarea terminologiei filozofice românești moderne* (*Contribuții la istoria limbii române lit. în sec. al XIX-lea*, II, p. 193) că s-a recurs la *veritate*, *judițiu* (< lat. *judicium*) pentru a denumi ceea ce astăzi se numește *adevăr*, *judecată* în logică. Tot așa Petru Maior a întrebuințat neologismul de origine latină *son* „sunet" (< lat. *sonus*) pentru a denumi sunetele limbii, și inovația aceasta a caracterizat și limba altor scriitori de pînă la 1880 (Săulescu, articolele citate, publicate în *Albina românească*, și Maiorescu, *Despre scrierea limbei române*, București, 1868; aproape de vremea noastră, G. Călinescu l-a utilizat ca termen al stilului înalt). Neologismul era întrebuințat și în cazul cînd, în limbă, nu exista un cuvînt simplu pentru a exprima o noțiune unică, ci o expresie ca *aducere aminte*. Înainte de a se crea *amintire*,

---

[1] Cele mai multe din aceste schimbări fonetice impuse de marile mase, în general inculte, adică necunoscătoare ale termenului cult, de origine franceză, italiană sau latină, nu s-au impus în limba literară și, întocmai ca și unele elemente neologice adaptate anterior, au rămas să caracterizeze, atunci, ca și după aceea, pînă astăzi, limba burgheziei, iar în cele din urmă pe cea a țăranilor. Ele au constituit așadar un jargon și ca atare au fost ținta de atac a unui scriitor ca I. L. Caragiale, care a caracterizat personajele sale comice cu astfel de elemente lexicale-fonetice (cf. în special lucrarea deja citată a lui Iorgu Iordan, *Limba „eroilor" lui I. L. Caragiale*, ed. a II-a, p. 17–19).

[2] Pentru influența limbii literare românești asupra graiurilor populare vezi Stelian Dumistrăcel, *Les conditions de l'influence de la langue littéraire sur les parlers populaires roumains*, în *Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, II, București, 1971, p. 421–429 (problema ce ne interesează este tratată numai la p. 425–427) și, mai pe larg, în *Influența limbii literare asupra graiurilor populare românești. Premise*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară* XX, 1969, p. 117–131, traducerea franceză: *L'influence de la langue littéraire sur les parlers populaires roumains. Prémisses* în *Revue de linguistique romane*, 34, 1970, p. 349–365. Vezi și Stelian Dumistrăcel, *Adaptarea fonetică a neologismului în graiurile populare românești. Acomodarea, asimilarea, propagarea, diferențierea și disimilarea sunetelor*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XXIII, 1972, p. 5–39. Autorul relevă (primul articol, p. 426) că influența limbii literare românești asupra graiurilor începe pe la 1860 în vechiul regat și la 1918 în regiunile de peste munți).

[3] Pentru unele din calcurile realizate în această epocă în limba română vezi Th. Hristea, *Probleme de etimologie*, București, 1965, p. 145–188, passim. Astfel la p. 163–164, se relevă derivatele create atunci prin calc: *frăție tate*, *întîietate*, *simțămînt*, *ședință*, *ușier*.

sau chiar în același timp, unii scriitori — și printre ei e și Alecsandri — întrebuințau neologismul *suvenir*, pl. *suvenire*, care apoi a fost lăsat pe planul al doilea, în limbajul cu pretenție de distincție sau eleganță (stilul înalt).

§ 16. Epoca de modernizare a limbii noastre, dintre 1829 și 1878, este cu mult mai bogată în schimbări decît cea anterioară, deși trebuie să recunoaștem că și atunci au avut loc multe schimbări ale limbii literare românești. Ba limba unor scriitori dintre 1830 și 1880 este cu mult mai schimbată față de cea veche decît este cea de azi. Cei mai inovatori au fost ardelenii; după ei se plasează muntenii; moldovenii au fost cei mai conservatori. Între spiritele alese ale celor trei ramuri ale dacoromânimii au avut loc atunci chiar aprinse polemici în problema limbii literare. Conservatorismul lingvistic al moldovenilor stă, desigur, în legătură cu faptul că și politicește ei au fost conservatori și se explică prin aceea că, în Moldova, burghezia nu era prea dezvoltată, iar intelectualitatea a stat sub influența culturii germane și ruse, ele însele pînă atunci mai ales conservatoare. Dacă, dimpotrivă, limba scrisă în Muntenia este mai inovatoare, aceasta stă în legătură cu caracterul mai progresist în politică al muntenilor și se explică prin puternica burghezie care s-a dezvoltat atunci în Muntenia și prin influența culturii franceze, de esență progresistă. Limba și mai inovatoare din Ardeal stă în legătură cu atitudinea politică a intelectualității române ardelene, dar această atitudine politică implică contradicții extraordinare. Suferințele de tot felul ale românilor din statul austriac, devenit apoi statul austro-ungar, au avut ca urmare faptul că intelectualitatea română din Ardeal a început să considere originea latină a poporului, limbii și culturii românești ca îndreptar în organizarea culturală și politică, iar lipsa unei burghezii românești puternice în Ardeal, (acolo exista mai ales o burghezie săsească și maghiară; cea românească era puțin numeroasă), în sufletul căreia să aibă ecou ideile intelectualilor români de acolo, și care să arate acestor intelectuali ce era mai simplu și deci realizabil, și ce era mai complicat și deci nerealizabil, a făcut ca acești intelectuali, în parte clerici, să ajungă la teorii politice curioase, ca aceea a unui stat liberal român care să actualizeze aidoma instituțiile politice și religioase romane. Era cu mult mai ușor, dar, să apară ideea revenirii la o fază mai veche a limbii, caracterizată numai prin cuvinte latine, deci fără împrumuturi lexicale, și la scrierea latină. Latiniștii aveau dreptate mai ales în ce privește scrierea, nu și limba. Abătîndu-se astfel de la graiul poporului și întorcîndu-se spre trecut, pînă spre limba latină, care a fost, pînă la 1848, limba oficială în Ungaria, ei se făceau reprezentanții unei atitudini complicate, nepractice, și deci aristocratice sau feudale în problemele limbii, cu toate că aveau convingeri liberale-democrate, chiar republicane[1]. Dealtfel limba latiniștilor prezintă multe

[1] Așadar a fost o strînsă legătură între concepțiile asupra limbii literare și cele politice și culturale. În această privință avem mărturisirile lui Gh. Asachi și C. Negruzzi, care disting trei categorii de „școli lingvistice": conservatoare, mijlocii sau juste-milieu și radicale. Se constată deci că, atunci cînd a fost vorba de a împărți pe intelectualii români de pe la mijlocul secolului trecut din punctul de vedere al atitudinii lor față de limba literară, s-au utilizat termeni din viața politică (Asachi o face în 1844, iar Negruzzi în 1847). Cei care voiau să păstreze limba cronicarilor erau conservatorii; latiniștii, italieniștii etc., care voiau modificarea limbii, erau radicalii, iar cei care voiau introducerea de cuvinte străine, vechi etc. dar cu măsură, erau moderații, școala critică. Asachi se laudă că e juste-milieu sau moderat.

elemente din limba literară veche, în special din dialectul literar ardelean (*mai vîrtos*, „mai ales"; *carele* „care", *am op* „am trebuință" etc.), care dovedesc aderența latiniștilor la epoca feudală. Era o lipsă de contact cu realitățile sociale, lipsă de contact care se explică la niște clerici sau, în general, intelectuali de cabinet, erudiți, stăpîniți de orgoliul originii romane a poporului și limbii, orgoliu tipic feudal, deși a pătruns și în lumea burgheză și s-a manifestat mai cu putere tocmai în epoca burgheză, pentru că s-a grefat pe sentimentul național. Probabil, dacă Ardealul, Crișana și Banatul ar fi avut o puternică burghezie românească în ascensiune, această burghezie ar fi creat o opinie publică mai sănătoasă, care ar fi arătat acestor intelectuali clerici și laici ce se putea realiza și ce nu se putea realiza în materie de politică și limbă. Firește, în limba scriitorilor latiniști există și multe elemente moderne, după cum și în activitatea lor politică ele au existat. Se afirmă în general că linia urmată de limba modernă românească a fost aceea trasată și urmată de scriitorii moldoveni de la 1840 și de la „Junimea". Afirmația e valabilă numai în parte. Acești scriitori erau prea conservatori, iar graiul de azi are neologisme de origine străină, acolo unde ei propuneau sau întrebuințau termeni românești mai vechi, cărora urma să li se dea un sens nou. Maiorescu scria *sărire* în loc de *salt*, care s-a impus în limbă, și numai *împrejurare*, nu și *circumstanță*, deși amîndouă aceste cuvinte au fost acceptate de mase. Linia urmată a fost, atît în privința lexicului, cît și în privința unor fonetisme, mai ales cea a scriitorilor munteni, deși, cum era firesc, scriitorii moldoveni și ardeleni, acceptînd această limbă, au respins multe din particularitățile ei, menținînd unele particularități moldovene-ardelene. Cum am spus-o deja, un mare rol au jucat mai ales scriitorii, care au creat termeni neologici și au dat o formă nouă limbii ; printre ei, în special, Heliade Rădulescu, pentru perioada 1830—1850, iar Alecsandri pentru perioada 1850—1880. Ca reprezentant al burgheziei, Heliade Rădulescu a renunțat la multe arhaisme, apropiind limba literară de graiul popular, iar Alecsandri are meritul de a fi realizat o sinteză lingvistică moldovenească-muntenească. Este de asemenea greșit să se creadă, cum se face astăzi de aproape toată lumea, că particularitățile limbii scrise a latiniștilor au căzut în întregime. Multe fapte de limbă din scrisul lor au fost acceptate atunci de scriitorii munteni și moldoveni și au rămas pînă astăzi în limbă. Ce era util, ce era real progres în limba lor scrisă nu se putea să nu fie acceptat[1].

Așadar limba literară românească modernă are un caracter mai mult muntenesc, pentru că ea este în special rezultatul afirmării burgheziei românești, care a fost mai puternică în Muntenia. Moldova, Ardealul, Banatul și Crișana n-au putut impune decît prea puțin din limba lor scrisă ca limbă literară, deoarece acolo burghezia română era slabă. La impunerea particularităților muntene în limba literară a contribuit și părerea mai veche, care apare acum din nou, — și este, de această dată, mărturisită —, că limba

[1] Vom vedea (mai jos, cap. III, § 2 și 3) că, și în chestia scrierii, latiniștii au avut și n-au avut dreptate : au avut dreptate cerînd și realizînd înlocuirea alfabetului chirilic cu cel latin, dar n-au avut dreptate cerînd o ortografie etimologică, adică mai exact latinizantă. Ce era bun în concepția lor a fost acceptat și de munteni și de moldoveni și s-a impus : alfabetul latin. Ce era rău, ortografia latinizantă, a fost părăsit în parte chiar atunci de scriitorii munteni și moldoveni. Un muntean, și anume Heliade Rădulescu, a creat alfabetul cu semne diacritice întrebuințat în scrierea limbii române pînă după 1880.

literară veche se identifică cu dialectul muntean și că deci și limba modernă trebuie să se identifice cu acest dialect. Această părere era întemeiată tot pe fapte iluzorii, ca și mai înainte (convingerea unor scriitori ca C. Negruzzi, Kogălniceanu și alții că limba bisericească era identică cu graiul muntean), dar ea a ușurat dispariția dialectului literar moldovenesc. Și chiar dacă unii scriitori n-ar fi ajuns la această convingere, pînă la urmă tot s-ar fi ajuns la acceptarea formelor muntene. Firește, scriitorii moldoveni, ardeleni, bănățeni și crișeni trebuiau să aducă ceva din graiul lor — astfel formele ca *văd, să vadă* —; și limba literară de pe la 1870 încoace le-a acceptat[1]. Limba literară modernă nu e un limbaj tipic muntean, ci un amestec din toate graiurile daco-românești (căci forme ca *văz* și *să vază* nu sînt literare). Faptele de limbă muntene sînt însă mai bătătoare la ochi, așa încît, chiar astăzi, multă lume crede că limba literară românească se identifică cu dialectul muntean.

Unii lingviști, printre care întîi A. P h i l i p p i d e, *Principii*, p. 8, au explicat acest caracter pregnant muntenesc al limbii literare moderne prin aceea că statul nou întemeiat al românilor de dincoace de munți și-a fixat capitala sa la București. Pentru noi însă fixarea capitalei statului român la București nu este un fapt primar, fundamental, ci el însuși un efect al unor alte fapte, de ordin economic: tocmai pentru că burghezia munteană era mai puternică decît cea din Moldova s-a fixat acolo capitala statului român. Iar dacă românii din Ardeal, Crișana și Banat n-au putut intra atunci în statul românesc, aceasta se explică tocmai prin lipsa unei burghezii române mai numeroase în părțile de peste munți, în acea vreme. Cînd această burghezie a fost mai puternică, ea a putut face actul unirii Ardealului, Banatului și Crișanei cu România. Numai după 1880 graiul capitalei a căpătat un prestigiu deosebit, impunîndu-se ca normă a limbii literare.

Limba literară modernă, creată între 1830 și 1880, nu este totuși chiar limba de azi. Ea cuprinde încă fie elemente arhaice, fie elemente artificiale, ca pluralele neutre *elogie, principie* etc. Abia cu apariția, după 1880, a unor curente democrate sau demofile în viața socială românească (socialismul, poporanismul) se înlătură forme artificiale ca *ris, sin* etc. și se impune limba de azi, foarte apropiată de graiul popular din Muntenia și Moldova. Tot după 1880, s-a preconizat și aplicat ortografia cu adevărat fonetică a limbii moderne (mă refer la reglementarea notării vocalelor *ă* și *î*).

În concluzie: limba literară românească din epoca instaurării capitalismului este limba intelectualității românești ridicate din mica boierime și din burghezie, iar dezvoltarea acestei limbi s-a făcut pe calea voită de această intelectualitate, cîteodată chiar de burghezie. Și după cum societatea românească rezultată prin acțiunea micii aristocrații și a burgheziei este în parte negația societății feudale anterioare, tot așa limba românească scrisă în epoca burgheziei se prezintă în parte ca negația limbii scrise în epoca feudală, atît în ce privește elementele constitutive ale limbii, cît și în ce privește faptul că ea a ajuns la o unitate apreciabilă și nu mai prezintă variante dialectale.

---

[1] Un fonetism ca *întâiu* a constituit multă vreme norma lingvistică pentru scriitorii moldoveni.

CAPITOLUL III

ALFABETUL LATIN ŞI ORTOGRAFIA EPOCII

§ 1. Scriitorii din epoca de formaţie a limbii moderne întrebuinţaseră un alfabet de tranziţie între cel chirilic şi cel latin, din ce în ce mai apropiat de acesta din urmă, transcriind multe cuvinte (neologisme), în special în titluri, de-a dreptul în alfabet latin. Se pregătea astfel înlăturarea totală a alfabetului chirilic, fapt care a avut loc, oficial, după unirea celor două Principate, în 1860 pentru Ţara Românească şi în 1863 pentru Moldova. Dar , între 1840 şi 1860, se tipăriseră deja unele cărţi cu alfabet latin, chiar şi de alţi scriitori decît cei latinizanţi sau italienizanţi. Scriitorii care foloseau alfabetul de tranziţie urmau, în scrisul lor, principiul fonetic, care stăpînise şi scrierea veche, chirilică (numai începînd de pe la 1848, unii scriitori sau traducători au adoptat reguli de scriere etimologică, ca dublarea consonantelor sau notarea prin *é* şi *ó* a diftongilor *ea* şi *oa*). Aşadar ortografia scriitorilor care foloseau alfabetul de tranziţie era mai aproape de cea de azi decît ortografia latiniştilor şi a lui Heliade Rădulescu, care au optat pentru principiul etimologic. Alfabetul de tranziţie a fost iniţiat de Heliade Rădulescu, chiar în *Gramatică românească*, Sibiu, 1828. Heliade Rădulescu a ţinut însă seamă, cum o spune singur în prefaţa *Gramaticii* sale, şi de părerile celorlalţi membri ai „Societăţii literare". El voia o simplificare a ortografiei chirilice mai mult decît Iannache Văcărescul şi de aceea propunea să se lase la o parte semnele ξ,ψ,θ, щ, н, ѡ, оѵ, ѧ, ю, ѣ şi să se scrie în locul lor кс, пс, т, щт, і, о, ȣ, є, іȣ, еа (numai ѵ era menţinut, dar nu din motive de ordin lingvistic, ci pentru că „Soţietatea literară" încă nu hotărîse excluderea lui). De asemenea Heliade Rădulescu propunea să se înlăture ъ şi ь de la sfîrşitul cuvintelor şi să se înlocuiască cu un apostrof. El mai propunea să nu se mai însemneze accentul cuvintelor (deoarece indivizii vorbitori îl cunosc) şi cu atît mai puţin spiritele (deoarece ele nu corespundeau la nimic real din pronunţia românească). În felul acesta, Heliade Rădulescu a creat în chirilică ortografia noastră modernă. Dar el propunea greşit să se despartă articolul feminin de singular, *-a*, prin apostrof, de substantivul său. Reforma sa ortografică era o ultimă şi totală adaptare a alfabetului chirilic la sistemul fonetic al limbii române.

Din ortografia scriitorului muntean, toată lumea cultă românească (cu excepţia clericilor, care au continuat să scrie cîtva timp în ortografia veche) a acceptat renunţarea la accent, la spirite şi la notarea lui ъ sau ь finali, care n-aveau valoare fonetică (ъ a fost întrebuinţat, în această poziţie, numai cu valoarea de *ă*, cum de altfel fusese întrebuinţat cel mai adesea şi în epoca

veche. Pentru *ă* se folosea ъ, iar pentru *î* se folosea ѫ[1] urmat de *n* sau *m* ; dar în scrisul său ulterior, cîteodată el întrebuința și ъ, părăsind astfel o distincție utilă, făcută de Dosoftei. Probabil, unii dintre acești scriitori, publicînd multe texte românești vechi manuscrise, anume documente și cronici, în care nu se făcea distincția ortografică între ъ = *ă* și ѫ = *î*, impusă de Dosoftei cărților tipărite, au revenit la confuzia ortografică a lui *ă* și *î*, notați cu ъ (*cънd* de exemplu). Era un regres ortografic, pe care l-a accceptat și Maiorescu și l-a impus revistei *Convorbiri literare*, ca și publicațiilor societății „Junimea". Este de mirare că găsim această ortografie și în publicații dintre 1830 și1840 ale lui Heliade Rădulescu, care n-a tipărit cronici. În același timp, alți scriitori, ca Alecsandri, notau pe *î*, chiar în interiorul cuvîntului, cu ꙟ, care li se părea mai apropiat de semnul *î* și pe care ei îl voiau ca semn pentru *î*, cel puțin în anumite cuvinte, pregătind astfel transcrierea lui *î* ca *î* la începutul, la sfîrșitul și în interiorul cuvîntului. Este de adăugat că, la scriitorii dintre 1830 și 1850 (astfel, la Heliade Rădulescu, apoi în *Albina românească* și în *Dacia literară*), nu se găsește liniuța, ci numai apostroful. Cînd era nevoie să se lege două cuvinte, se folosea apostroful ; altădată nu apare nici el, deci se proceda exact ca în epoca veche. Iancu Văcărescu a întrebuințat în *Poezii alese*, 1830, un alt procedeu pentru a indica unirea a două cuvinte : el nota caracterul scurt al vocalei cuvîntului precedent, care alcătuia un singur cuvînt fonetic cu cuvîntul următor (vezi G. I v ă n e s c u, *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, II, București, 1958, p. 59, articolul *Ortografia și limba lui Iancu Văcărescu din „Poezii alese"*). Dar acest sistem, folosit poate și de alții, nu va fi urmat mai tîrziu[2].

§ 2. Cum deja am spus, începînd cu deceniul al cincilea al secolului, unii scriitori au început să scrie românește cu alfabetul latin. Se observă la început două curente, lucru asupra căruia nu s-a atras întotdeauna atenția, cele două curente fiind considerate ca unul singur : etimologismul. Primul recurge la notarea sunetelor române ce nu existau în latină (*ă, î, ș, ț, ḑ*) prin caractere latine sau grupuri de caractere latine fără semne diacritice (de exemplu *ș* se nota prin *s* — bineînțeles, cînd era urmat de *i*, ca în *si* „și", sau prin *si*, ca în *siuer* „șuier" ; *ț* se nota prin *t* sau *ti*, *ḑ* se nota prin *d* sau *di* etc.) ; acesta este curentul latinist[3] ; al doilea recurge la notarea sunetelor române ce nu existau în latină prin caractere latine cu semne diacritice; acesta este curentul inițiat de Heliade Rădulescu. Nu vom insista asupra celui dintîi curent, întrucît el nu avea sorți de izbîndă și n-a reușit. Cel de-al doilea curent, singurul rațional, recurgea la o notare fonetică, dar nu pleca de la principiul cel mai temeinic al ortografiei fonetice : un sunet trebuia notat printr-o singură literă, ci de la acela al notării ei prin mai multe litere, anume cele care îi stăteau la bază în limba de origine, numai că prevăzute cu un semn diacritic. Această scriere, care era și fonetică și etimologică în același timp, a dominat la români multă vreme, pînă pe la 1880. Creatorul acestui curent, Heliade

---

[1] Totuși, cîteodată, în scrisul său, apare și ꙟ (*Gramatică*, p. 23 : ꙟммѹлцїт).

[2] Iancu Văcărescu lega cuvintele care alcătuiesc un singur cuvînt fonetic și prin apostrof : *să'mĭ ascunz*.

[3] Se scriau deci cuvintele ca în limba de origine și de aceea apăreau în scris și sunetele dispărute, ca *l*, *n*, transcrise prin *li*, *ni*.

Rădulescu, a exercitat în această privinţă o mare înrîurire asupra tuturor scriitorilor mari sau mici ai ţării, de pînă pe la 1880 (cu excepţia celor de la „Junimea"). El publică texte româneşti cu alfabet latin, începînd cu *Curier de ambe sexe, Periodul III*, (1840 — 1842). În nr. 1, p. 8—11, în cadrul lucrării *Paralelismu între limba română și italiană*, 1841,(p. 1—84), el propunea următorul alfabet: *a, b, v, g, d, e, j, ḑ* și *z, i, c* și *k, l, m, n, o, p, r, s, t, f, ch* (= *χ*), *â, ê, ò* (= ъ), *î* = ѫ, *c* (= ц), *ș, sc* (= щ), *t* și *ç* (= ч) și *ge*. Ca reguli ortografice principale el indica : *che* = *ke, chi* = *ki, ô* = *o̧a* (dar *ea* = = *ȩa*). Propunea de asemenea să se utilizeze consonantele duble, chiar la cuvintele neaoşe, nu numai la neologisme (consonantele duble apar de altfel și în scrisul său cu chirilica de tranziție). De la *Periodul V* inclusiv, Heliade Rădulescu notează prin *é* diftongul *ea* și prin *ó*, diftongul *oa*. Semnul *ŏ* notează pe *ă*. Probabil că *ô* notează pe *ă* (*ò* rămîne mai departe să noteze pe *ă*). Semnul *â* apare începînd cu *Periodul V* pentru a nota pe *î*[1]. Nu întrebuinţează semnele *ĭ* și *ŭ*, ci numai *i* și *u*. În *Periodul III* se notează vechiul *u* sonant final dispărut din limbă (*veșmîntulu* „veşmîntul", *prostu* „prost" etc.), dacă nu cumva avem a face cu o notare a rotunjirii buzelor care însoţește dialectal consonantele finale. Începînd cu *Periodul V*, apare nu numai apostroful, dar și liniuţa, după principiul: liniuţa se foloseşte cînd legarea cuvîntului aton de cel tonic nu duce la dispariţia unei vocale, iar apostroful se foloseşte cînd această legare a celor două cuvinte (pot fi amîndouă atone) duce la dispariţia unei vocale (în *Periodul III* se utilizează procedeul care se întîlneşte la Iancu Văcărescu, vezi mai sus). Nu știu dacă *ô* notează pe *î*. Heliade Rădulescu notează prin ʹ (chiar de la *Periodul III*) accentul cuvîntului, atunci cînd acesta e pe finală — deși, în 1828, renunţase la accent în scrierea chirilică —, așa că avem de exemplu *á, ó* în poziţie finală[2]. În *Periodul VI* notează însă prin *è* pe *e* „este", ca în italieneşte. Trebuie să spunem totuşi că Heliade Rădulescu face concesii și principiului latiniştilor, notînd de exemplu pe *c* și prin *qu*, atunci cînd etymon-ul latin prezenta *qu* : *que* „că", *quâtu* „ cîţi", *quându* „cînd" etc.

O încercare de a scrie româneşte cu alfabet latin au făcut, după 1848, scriitorii munteni emigraţi la Paris, grupaţi în jurul lui N. Bălcescu. Broșura lor, *Românica viitoare*, Paris, 1850, nu prezintă numai importanţă ideologică, arătînd drumul pe care trebuia să-l urmeze poporul român în viitor — și pe care l-a și urmat —, dar și o importanţă ortografică, întrucît ea e prima publicaţie cu alfabet latin a scriitorilor munteni din grupul care nu urma pe Heliade Rădulescu, simţindu-se mai aproape de scriitorii moldoveni de la *Dacia literară* decît de Heliade Rădulescu și de latinişti. Ortografia acestei publicaţii este influenţată de ortografia lui Heliade Rădulescu și a latiniştilor, pe care autorii ei au luat-o în general ca model. Vocalele *ă* și *î* sînt notate în *Românica viitoare* prin *ă, e*, respectiv *â, î*, dar adesea *î* interior este notat prin *ă*, ceea ce trebuie socotit ca o transpunere în alfabet latin a normei ortografice chirilice,

---

[1] În *Periodul III*, Heliade Rădulescu a publicat cu alfabet latin traducerea în versuri a *Cîntului VII* din opera *Gerusalemme liberata* a lui Tasso. În *Periodul IV* nu se găseşte scris nimic cu litere latine. În *Periodul V*, totul (afară de *Prefaţă*) e scris în alfabet latin. De asemenea, *Periodul VI* e scris în alfabet latin.

[2] *à* pentru *ă* (care apare cîteodată în textele lui Heliade Rădulescu) este desigur o greşeală de tipar pentru *ă*.

după care ъ nota și pe î. Caracterul consonantic al vocalelor i̯ și u̯ este însemnat prin semicercul de deasupra lor : ĭ, ŭ. Grupurile *sce, sci* notează pe *ște, ști*. Semnele ș, ḑ, ţ sînt întrebuințate și ele; dar apare și *t* în locul lui *ţ* (poate, avem în aceste cazuri greșeli de tipar). Diftongii e̯a și o̯a accentuați erau notați prin *é* și *ó*. Consonantele duble apar mereu acolo unde sînt justificate etimologic, iar *ce, ci* notează și pe *ţe, ţi*, — aceasta, deși apare și semnul *ţ*, — și pe *če, či* (*dorincele, trebuincele*, p. 10; *cetăceni*, p. 14, *cipătul*, p. 23). Grupul *ci* are și valoarea *ţ* : *se mulciumește* (p. 10). Avem și aici unele concesii făcute scrierii latiniștilor, ca de exemplu notarea lui *z* prin *j* în cuvinte ca *jacem* „zacem" sau „zăcem" (p. 3) (dar găsim *că*, nu *quo*, și *cît*, nu *quât*)[1]. Diftongul -i̯a după vocală, în cuvinte ca *Româniea, imaginaţiea*, este notat prin *ea*.

§ 3. Scrierea cu alfabet latin se impune repede după 1858, în special în Muntenia, unde existau deja încercările lui Heliade Rădulescu și N. Bălcescu. Cînd are loc înlocuirea oficială a alfabetului chirilic cu cel latin, normele ortografice pe care le acceptă mai toată lumea (cu excepția latiniștilor) sînt cele ale lui Heliade Rădulescu și ale *României viitoare*. Atît Odobescu, care începe să publice în 1862 *Revista Română*, cît și Bolliac și Hasdeu (acesta, în scrierile sale de la 1864 inclusiv pînă la 1873 inclusiv), ba chiar Alecsandri[2] și alții, acceptă ortografia etimologică a lui Heliade Rădulescu, cu mici modificări. Hasdeu va nota însă după 1860 pînă pe la 1880 pe *î* interior și cu *ă, e*. Cum am spus-o (§ 1), procedeul notării lui *î* interior cu *ă* va fi adoptat și de Maiorescu și de revista *Convorbiri literare*. Dar Odobescu și colaboratorii săi de la *Revista română* (1862—1864) vor diferenția grafic oricînd pe *î* de *ă* și vor nota pe *î* numai prin *â, ê, î*, eventual și *ô, ŭ*, nu și prin *ă, ĕ*, eventual *ŏ*. Așadar ortografia etimologică n-a caracterizat numai pe latiniști. Aceștia au recurs de fapt la o scriere etimologică, lipsită de semne diacritice. Ceilalți scriitori au avut o ortografie etimologică în care literele cu semne diacritice aveau o largă întrebuințare sau erau întrebuințate oricînd trebuia. În 1866, scriitori și învățați români din toate țările locuite de români întemeiază Societatea Literară Română, — transformată în 1867 în Societatea Academică Română — cu scopul de a reglementa limba și ortografia. Dar în sînul acestei societăți domnea un latinism ortografic mai accentuat decît al celorlalți scriitori, întrucît nu se utilizau semne diacritice, care să indice cînd avem *ă, î, ea, oa*, *ș, ţ, ḑ*, ba se notau și faze complet depășite ale limbii, ca *l', ń* etc. prin *li, ni* etc. (Cipariu, Laurian, Massimu)[3]. Pînă pe la 1880, mai fiecare scriitor își avea ortografia lui, deși, totuși, în cadrul etimologismului, se observă, ca și la început, două tendințe sau, mai bine zis, două sisteme: acela al latiniștilor,

[1] Apar și scrieri ca *miscării* (p. 31) *dusmanii* (p. 4), cu semnul *s* pentru *ș*, presupunîndu-se astfel că în aceste cuvinte a fost la origine un *s* (întrucît *dușman* este un cuvînt turc de origine persană, iar acesta este corespunzătorul v. gr. δυσμενής, lucrul este adevărat, dar pentru indoeuropeana primitivă ; etimologia lui *mișc* este necunoscută ; cuvîntul pare a fi de origine traco-dacă).

[2] *Operele complete* ale lui Alecsandri, București, 1875—1880, ca și alte lucrări mai vechi sau mai noi ale lui, au apărut transcrise în acest alfabet.

[3] Vezi Flora Șuteu, *Proiectele ortografice ale Societății Academice Române*, în *LR*, XV, 1966, nr. 5, p. 503—518, și Petru E. Zugun, *Din istoria ortografiei românești. O sută de ani de la apariția lucrării Despre scrierea limbii române de Titu Maiorescu*, în *AUI*, (*Serie nouă*), *Secțiunea III, C. Limbă și literatură*, XIV, 1968, p. 43—60.

care nu foloseau semnele diacritice, și acela al celorlalți scriitori, care le foloseau. În acea vreme, Societatea Academică Română, nefiind încă o instituție de stat, nu avea puterea să impună statului și particularilor o anumită ortografie, cu atît mai mult cu cît ea nu putea ajunge la un sistem acceptabil. După discuții numeroase, în anii 1867—1869, s-a ajuns la sistemul de scriere etimologică, votat la 13 septembrie 1869, care nu era cel al latiniștilor, ci cel cu semne diacritice (al lui Odobescu, Alecsandri, Hasdeu). În școli se întrebuința ortografia introdusă de Eforia școlilor în 1858. Dar întrucît această ortografie nu mai corespundea cerințelor noi, mai ales că acum se scria cu litere latine, Ministerul instrucțiunii publice și al cultelor a stabilit, în ședința din 28 octombrie 1871, noi reguli ortografice pentru școli, și anume în sensul celor întrebuințate pe atunci de Odobescu, Hasdeu și alții, deci pe baza principiului etimologic cu semne diacritice (vezi *Regule ortographice ale limbei romane* București, 1873).

Cum a arătat Philippide, *Principii*, p. 257—265, românii sînt singurul popor care, deși nu avea o tradiție ortografică etimologică, a acceptat în secolul trecut, o ortografie etimologică; firesc ar fi fost să adopte una fonetică (principiul comodității, adică al utilității, ducea la asta). După ce s-a trecut la alfabetul latin, printre cei dintîi care au introdus în scrisul românesc ortografia fonetică au fost și scriitorii de la *Convorbiri literare*, care s-au lăsat călăuziți în această privință de Maiorescu (vezi Philippide, *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, p. 56, și *Principii*, p. 264). Cum vom vedea îndată, în cîteva cazuri și ortografia lui Maiorescu a făcut concesii etimologismului. Dar, în total luată, ea este fonetică și a obișnuit la noi lumea cu acest principiu. Ortografia fonetică a fost acceptată în sesiunile generale din 1880 și 1881 ale Academiei române, după ce Societatea Academică Română a fost reorganizată sub numele de Academia română și a fost recunoscută, prin legea din 1879, ca *Institut național* (vezi *Ortografia limbei române*, București, 1881). S-a renunțat atunci la etimologismul latinizator, menținîndu-se numai un etimologism în marginile limbii române. Examinarea acestor reguli ortografice intră însă în sarcina altei părți a lucrării noastre.

În ce privește ortografia lui Maiorescu și a *Convorbirilor literare* (și, în genere, și a colaboratorilor ei), ea prevedea notarea lui *î* inițial prin *i*, iar a vocalelor *ă* și *î* mediale și finale, prin *ă*, cîteodată și prin *e*. Maiorescu pleca[1] de la considerații ca aceea că germanii notează prin *e* și sunetul *ă* din *Mutter* etc. și prin *s* și pe *ș* din grupurile *șt*, *șp*, iar francezii notează prin *n* și *m* și nazalitatea vocalei anterioare, nerecurgînd la un semn special pentru vocala nazală. Dar Maiorescu pleca și de la cîteva informații date de Petru Maior, *Tratat de ortografie*, § 6, anume că în epoca veche se scria ъ și pentru *î*. Maiorescu invoca un principiu pe care-l folosesc astăzi fonologii, și care, după cum se vede, n-a fost formulat de aceștia întîia oară, anume că, dacă două sunete apar în poziții complementare, ele alcătuiesc un singur sunet și pot fi notate cu același semn (e drept că Maiorescu nu formulase clar acest principiu; dar el îl subînțelegea). Maiorescu se referea la lipsa de funcție, a lui *î*, chiar dacă

[1] Vezi *Scrierea limbii române*, 1866, retipărită în *Critice*, București, 1974, p. 173—179; pasajul a fost reprodus de G. Istrate, S.C.S, Filologie, Academia P.R.R., Filiala Iași, Anul VII, fasc. 1, 1965, p. 36—38; vezi acum studiul amănunțit al lui Petru E. Zugun, amintit mai sus, unde sînt citate lucrările anterioare despre ortografia lui Maiorescu.

nu pronunţa termenul „funcţie", ci folosea expresiile „importanţă gramaticală", „importanţă logică", „treabă", „însemnare" şi „valoare proprie gramaticală". Maiorescu constata anume că, înlocuind pe *ă* cu *î*, nu se nasc cuvinte noi decît în cîteva cazuri (*mănos, mînos* „cu mîini mari", *rănişoară, rînişoară*; *rămuşoară, rîmuşoară*; *rău, rîu* şi *văr, vîr*) şi concludea că *î*, neavînd vreo funcţie „ar putea dispărea fără nici o daună şi din limba românească". Evident, argumentele lui Maiorescu nu sînt întemeiate: limbile germană şi franceză au o ortografie etimologică (germanii, mai puţin), la care s-a ajuns prin evoluţia limbii, iar limba românească veche n-a notat cele două sunete distinct nu din cauze funcţionale, ci din alte cauze, pe care le-am văzut mai sus (VI, cap. VI, § 2). Pe de altă parte, chiar dacă va fi adevărat că numai în cîteva cuvinte *ă* şi *î* prezintă valoare funcţională, aceste două vocale nu sînt totuşi mai puţin două sunete diverse. Dealtfel s-ar putea inversa situaţia şi s-ar putea vorbi de lipsa de funcţie a lui *ă* faţă de *î* şi s-ar fi putut nota sunetul *ă* cu semnul care notează pe *î* (mai ales că, în limba română, *î* provine nu numai din *ă*, ci şi din *i*)[1]. G. Istrate a arătat, *loc. cit.*, p. 59, că înainte de Maiorescu, B. Petriceicu-Hasdeu a scris în *Ionu-Vodă cellu cumplitu*, Bucureşti, 1865, cu *in* în loc de *în*. Dar faptul nu prezintă importanţă, deoarece înşişi latiniştii scriau aşa. Cum dealtfel a spus-o şi Istrate, p. 38, trebuie să vedem la Maiorescu o concesie făcută etimologismului; aş adăuga însă că, în ce priveşte notarea lui prin *ă*, avem a face cu un etimologism în cadrul limbii române, — faza cu *ă* e mai veche decît cea cu *î* —, deşi acest etimologism nu este întotdeauna perfect, întrucît, în interiorul şi la sfîrşitul cuvîntului, *î* provine şi din *i*. Dar lui Istrate i-a scăpat că Hasdeu, ca dealtfel mai toţi scriitorii timpului, nota şi el cel mai adesea pe *î* din interiorul cuvîntului prin semnele cu care nota pe *ă* : *ă*, *e*, ceea ce înseamnă o şi mai mare apropiere a acestui scriitor de Maiorescu în chestiunea ortografiei. Justificarea acestei ortografii a dat-o Hasdeu însuşi mai tîrziu, în *An. Ac. Rom.*, Seria II, t. II, p. 407 (cu ocazia discuţiilor ortografice din anii 1880 şi 1881); „D-l Hasdeu susţine că nu există două vocale obscure, ci numai ъ, ѫ neexistînd prin sine însuşi, ci numai prin influenţa sunetelor învecinate. Aceste două semne aveau pînă la 1750 numai o valoare caligrafică : ѫ se punea mai ales la fine, pe cînd la mijloc se înlocuia prin ъ. Deosebirea între ele este că ъ, aflîndu-se înaintea lui *r* sau *n* şi accentuîndu-se, se pronunţă mai dur" (la Philippide, *Principii*, p. 268—269). Evident, Hasdeu greşea, şi cam în acelaşi sens ca Maiores-

---

[1] Aceste pagini erau deja scrise cînd au apărut cîteva lucrări în care se fac aceleaşi constatări : Maiorescu a înţeles că ortografia unei limbi trebuie să fie fonetică şi a întrevăzut principiul de bază al fonologiei contemporane. Mă refer la articolul lui Gr. Brîncuş, *Titu Maioreascu şi problemele limbii*, în *LR*, XIII, 1964, nr. 5, p. 483-493 (vezi în special p. 484-487), şi la cel al lui D. Macrea, *Titu Maiorescu şi problemele limbii române*, în *CL*, IX, 1964, p. 5—34 (= D. Macrea, *Contribuţii la istoria lingvisticii şi filologiei româneşti*, Bucureşti, 1968, p. 387—416 ; vezi în special p. 396—398). Cei doi cercetători nu atrag însă atenţia asupra aspectelor criticabile ale concepţiei lui Maiorescu despre scrierea vocalelor *ă* şi *î*. Adaug că nu sînt de acord cu afirmaţia lui Brîncuş, p. 483, conform căreia Maiorescu poseda „o sumară cultură lingvistică propriu-zisă". El a fost primul lingvist al *Convorbirilor literare* şi unul din lingviştii de atunci ai ţării. Cunoştea bine teoriile lui Scheleicher şi ale altor lingvişti ai vremii. S-a ocupat apoi de problema ortografiei nu numai pentru că era (p. 483—484) „conducătorul spiritual al uneia din cele mai influente reviste de literatură din acea vreme", ci pentru că problema era una dintre cele mai importante ale culturii române de atunci, iar el, ajutat de cultura lui lingvistică, putea da o rezolvare problemei.

cu : el considera pe *î* o variantă combinatorie a lui *ă* (ca să folosim terminologia școlii lingvistice din Praga), uitînd că *ă* apare și înainte de *n* sau *r*. Nu sînt exacte nici indicațiile lui Hasdeu despre întrebuințarea în epoca veche a semnelor ѫ și ъ : numai la unii scriitori (de exemplu la Dosoftei) se observă regula ortografică stabilită de el acolo. Dar referirea la situația ortografică veche arată că, întocmai ca și Maiorescu, Hasdeu nu se situa în acest caz pe punctul de vedere fonetic, ci lua ca model o grafie arhaică, pe care de altfel o interpreta greșit. Noi trebuie să considerăm notarea lui *î* prin *ă* sau *ĕ* de către scriitorii de după 1860, ca o continuare în scriere cu alfabet latin a situației care se găsea în scrierea cu alfabet de tranziție, dintre 1828 și 1863; și am văzut mai sus că aceasta este o revenire la ortografia tipăriturilor de dinainte de 1688 și a manuscriselor din toată epoca veche[1].

[1] Pentru informații mai ample asupra introducerii alfabetului latin în țările române și asupra sistemelor ortografice din veacul trecut, de la români, vezi Flora Șuteu, *Influența ortografiei asupra pronunțării literare românești*, București, 1976, passim, (contrar titlului, autoarea se ocupă, pe jumătate din paginile lucrării ei, de sistemele ortografice utilizate de la început și pînă astăzi). Dar rezultatele la care ajunge în această privință Flora Șuteu nu sînt întotdeauna cele la care am ajuns noi, întrucît autoarea nu accentuează asupra distincției dintre sistemul etimologic cu semne diacritice, propus și susținut de Heliade Rădulescu, și cel etimologic propriu-zis, propus și susținut de latiniști.

CAPITOLUL IV

TRANSFORMĂRILE LIMBII LITERARE

§ 1. Limba modernă a suferit, în comparaţie cu limba veche, cîteva schimbări fonetice, care se explică prin aceea că unele particularităţi ale graiului poporului s-au impus, prin intermediul burgheziei, în limba scrisă . Astfel, în epoca veche diftongul *ęá* în poziţia *-e* (adică atunci cînd în silaba următoare se găsea *-e)* se menţinea ca atare sau se pronunţa *ę* : *lęage, lęge.* În limba modernă nu vom avea decît *é* în poziţia *-e.* De asemenea diftongul *įa* în aceeaşi poziţie se scria ca atare (ꙗ) şi, bineînţeles, se şi pronunţa în limba literară *į a* : *ĭaste,* deşi poporul pronunţa *įęste įeste, įesti.* Grafia şi pronunţarea *įaste* a fost părăsită de limba modernă. În privinţa impunerii fonetismului *e, įe,* trebuie să admitem o influenţă moldovenească şi muntenească asupra limbii literare. În alte fonetisme ale limbii literare moderne avem influenţa graiului popular muntean, bineînţeles, prin intermediul burgheziei muntene, care şi-a impus formele sale. Astfel, *j* în loc de *ğ* în *judec, joc* etc., sau *şa* în poziţia *-e,* în *şase, şapte, şarpe, şade* (este drept că acestea din urmă apar şi în graiuri populare din Crişana şi Ardeal ; însă aceste graiuri n-au contribuit, desigur, cu nimic la impunerea lor, căci, în secolul al XIX-lea, graiul popular din Crişana şi Ardeal n-a avut un rol în formarea limbii române literare). Acelaşi lucru este de spus şi despre *nor,* în raport cu moldovenescul *nour.*

Totuşi fonetismul limbii române moderne literare nu este întotdeauna pregnant muntenesc. Forme ca *slujeşte, păşeşte* etc., cu *şé, jé* în poziţia *-e* (excepţie fac *şase, şapte, şarpe, şade, jale*), se deosebesc de cele care caracterizează graiul popular muntean de azi, ca şi graiul literar muntean din epoca veche : *slujaşte, păşaşte* etc. Ele nu sînt însă nici formele moldoveneşti de azi, adică populare, căci în Moldova se spune azi *slujăşti, păşăşti* etc. Ele rezultă din aceste forme populare prin literarizare (sau regresiune fonetică) : se ştia că grupurilor *şă, şî, jă, jî* moldoveneşti le corespunde în limba literară *şe, şi, je, ji* ; şi „regula" aceasta s-a aplicat şi în acest caz. Este drept că formele cu *e* se găsesc astăzi în unele graiuri populare de peste munţi. Dar în secolul al XIX-lea aceste graiuri n-au avut nici un rost în formarea limbii literare româneşti. Formele ca *slujeşte, păşeşte* nu pot fi considerate nici ca elemente ale limbii literare moldoveneşti vechi, căci atunci ele sunau *slujęaşte, păşęaşte,* (formele muntene s-au impus numai în cazul unor cuvinte : *şade, şapte, şase, şarpe, jale,* pomenite mai sus).

Ceea ce am spus despre aceste forme verbale este valabil şi despre plurale ca *greşelį* (în dialectul muntean literar din epoca veche *greşale,* iar în cel moldovean şi ardelean din aceeaşi epocă, *greşęale).*

Un caz deosebit de modificare fonetică îl constituie verbul *sînt* (pers. I-a sing. și a III-a plural), care a început să fie scris și pronunțat în secolul al XIX-lea *sunt* (faptul apare la C. Negruzzi — lucrul a fost relevat de G. Ibrăileanu, vezi lucrarea mea *Probl. cap.*, p. 62, — care însă pare să-l fi împrumutat de la I. Heliade Rădulescu). Se găsește *sunt* și în D. Bolintineanu, *Poesiile*, București, 1855, p. 33 și 84, care pare să-l fi întrebuințat tot sub influența lui I. Heliade Rădulescu, căci în graiul lui Bolintineanu avem și multe din italienismele acestui scriitor (ca de altfel și la ceilalți poeți munteni de atunci). Este evident că predilecția pentru *sunt*, care s-a accentuat mereu, se explică prin limba latină. Latiniștii au acceptat, desigur, faptul, și acceptîndu-l și Academia, el a devenit general (cu excepția cîtorva lingviști și istorici care, în prima jumătate a secolului nostru scriau încă *sînt).*

Limba nouă se caracterizează prin fonetisme noi, populare, care înlocuiesc formele mai vechi, ca *a se înfățoșa, împrotivă, a se împrotivi, a mulțămi, preste, pre, a priimi, a pogorî, lăcuință* etc. (acestea apar pînă pe la 1830 și chiar după aceea). Dar scriitorii din epoca 1780—1830 recurg deja la formele de azi: *a se înfățișa, împotrivă, a se împotrivi, a mulțumi, peste, pe, a primi, a coborî, locuință* (pentru unele din aceste forme fie cele vechi, fie cele noi, vezi vezi G. Ivănescu, *Contribuții la istoria limbii literare în secolul al XIX-lea*, II, p. 60). Unele din aceste inovații ale limbii literare sînt numai muntene: *a mulțumi*; dar cu vremea au devenit generale. La scriitorii munteni dintre 1780 și 1830 apar: *dă, pă* (cf. *ibid.*, p. 60), *privigătoare* (cf. *privigătorile, ibid.*, p. 61).

Fonetismul limbii literare moderne se identifică în general cu cel al limbii vechi. Din punct de vedere fonetic, limba literară nu mai este identică cu graiul popular decît pe ici pe colo în Muntenia și Oltenia, și nici acolo perfect, căci graiurile de acolo au *pă, dă* etc. Dialectele teritoriale transmit materialul lor lexical limbii literare, dar acest material este transformat din punct de vedere fonetic, este „literarizat", cum spunea Ibrăileanu foarte potrivit, este transpus în fonetismul limbii literare.

§ 2. Limba română literară modernă prezintă mari deosebiri față de cea veche în ce privește sistemul morfotic. Cîteodată, în epoca de formare a limbii literare moderne, faptele morfotice sînt altele decît cele de azi.

În vechea română, *român, grec* etc., erau numai substantive. De la ele se formau cu ajutorul sufixului *-esc*, adjectivele: *românesc, grecesc* etc. Limba modernă întrebuințează însă și adjectivele: *român, -ă, grec, greacă* etc., fără sufixul *-esc*. Găsesc astfel de formații deja la Petru Maior, *Orthographia romana sive latino-valachica*, p. 47 (vezi textele în *An. Inst. de Ist. Naț. Cluj*, I, p. 113—115), care scrie: *limba română* (nu *românească)* (p. 113), *limba spaniolă, limba italiană* (p. 114), *poporului roman* (p. 115) (în limba veche s-ar fi spus numai *italienesc, rîmlenesc).* Firește, la Petru Maior, găsim și forma mai veche, care, de altfel, e în uz și azi, *românesc* (p. 113: *limba românească).* Apariția formelor fără sufixul *-esc* se explică prin influența limbii latine și a limbilor romanice occidentale.

Dimpotrivă, alte fenomene se explică prin influența graiului popular. Astfel, dispar fapte ca singularul vechi și popular (cel puțin prin Moldova de sud este așa) *copaciu*, înlocuit cu *copac*, care e o refacere a singularului pe baza pluralului, după modelul substantivelor ca *sac*, pl. *saci*. Tot așa dispare

iobagiu, care este înlocuit cu *iobag*, refăcut după *tocmag*, pl. *tocmagi*). Forma *copac* pleacă de la un anumit dialect teritorial, cel muntenesc. Forma *iobag* poate fi o creaţie cultă. Avem de relevat şi variante ale pluralului, ca munt. *paseri* şi mold. *păsări*, care pot caracteriza diferitele dialecte literare din veacul trecut. Pînă la urmă s-a impus *păsări*, care corespunde legii generale a pluralului femininelor cu *-á-* în temă : acest *-á* - devine la plural *-ă-*.

Pe de altă parte, în secolul al XIX-lea avem încă lupta între limba veche (scrisă) şi limba nouă (populară) în ce priveşte formele gramaticale. Astfel, chiar la Alecsandri (*Iorgu de la Sadagura*, 1844, p. 83), găsim o dată *greşalele*, ca în limba veche, altă dată *greşăli*, ca în graiul popular din Moldova. Aici avem înlocuirea unui vechi plural feminin în *-e* prin pluralul feminin în *-i̯*. În această epocă se întrebuința foarte des şi pluralul în *-uri̯* la unele substantive neutre care azi îl fac în *-e*: *mormînturi*, *veşmînturi* etc. Faptul, studiat de Iorgu I o r d a n, *Limba română actuală*, p. 63—70 (mai înainte în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, V, p. 1 şi urm.), caracteriza şi limba veche, şi trebuie socotit ca o continuare a stărilor de lucruri din acea epocă. Avem, în secolul al XIX-lea, şi cazuri în care însuşi genul substantivului este altul decît cel de azi : *pas* este neutru şi atunci cînd nu înseamnează „trecătoare în munţi", cum arată pluralul *pasuri* „paşi", prezent la atîtia scriitori, printre care şi Heliade Rădulescu. Nu ştim dacă, în acest caz, avem a face cu o transmisiune din limba veche, în care găsim pluralul *paşi*. Dimpotrivă, *cîmp* apare des ca masculin în secolul al XIX-lea, cum arată pluralul *cîmpi*, care se întîlneşte şi în limba literară veche. Sînt de pomenit şi fapte ca gen. - dat. *tătîne-meu*, alături de *tatălui meu*. Primul se găseşte la Alecsandri, *op. cit.*, p. 39. Limba literară s-a fixat însă la cel din urmă, singurul care apare cu o declinare regulată.

Lupta dintre formele muntene (eventual, şi ardelene) şi cele moldovene şi victoria celor muntene se observă în cazul pluralului substantivelor neutre în *-ău* : şi Alecsandri scrie, *op. cit.*, p. 37, *pîrae* în loc de *pîrăie*, cum ar impune pronunţia populară din Moldova.

§ 3. Scriitorii dintre 1830 şi 1880 aduc limbii scrise pînă atunci mari schimbări în ce priveşte diferitele categorii de pronume. În unele cazuri avem a face cu pătrunderea unor fapte populare în limba scrisă. Astfel, vechiul pronume relativ *carele*, *carea*, pl. *carii*, *carele* îşi încheie în acest timp existenţa. În locu-i se impune forma *care* (nu numai muntenscul şi ardelenescul *care*, dar şi moldovenescul *cari̯*, căci *-i* a fost socotit echivalentul popular al lui *-e* din limba cultă). Unii scriitori întrebuinţează o formă de plural identică cu cea de singular, alţii (Heliade Rădulescu, Hasdeu etc.) îi dau un plural în *-i̯* : *carĭ*, reluat apoi de N. Iorga şi de alţi scriitori. Îşi are această formă originea în graiul popular ? Sau este ea o creaţie cultă? Noi am crede că s-a plecat de la forma populară *cari̯*, atestată pentru unele localităţi din Ardealul de sud-est de textele dialectale şi de *ALR*, *Serie nouă*, VI, hărţile 1681 şi 1682, ca formă de singular şi plural, dar că utilizarea acestui *carĭ* ca formă unică, de plural, în opoziţie cu forma în *-e*, de singular, aparţine numai limbii culte care a tins spre o diferenţiere formală a pluralului de singular.

Printre faptele vechi, care dispar acum din limbă, sînt de notat: *fieştecare* (Alecsandri, *op. cit.*, p. 83), înlocuit cu *fieşcare*, *fiecare* ; *luiş* „lui însuşi", care se găseşte la Conachi ; demonstrativele *cest*, *ceastă*, pl. *ceşti*, *ceaste*, pronumele de identitate *(a)cestaş*, *(a)ceastaş* „tot aceasta", apoi formele de

nom. - ac. pl. și de gen. - dat. ale demonstrativelor *acest(a)* și *(a)cel(a)*. În epoca 1830—1880, probabil numai la scriitorii moldoveni care utilizau cronicile ca un izvor de limbă, găsim forma *acestii* „aceștia" (masc. pl.), care caracterizează și pe Neculce (astfel, la Alecsandri, *op. cit.*, p. 83). Muntenii și ardelenii scriau atunci altfel : *aceștia*. Mai interesant e faptul că, în epoca 1830—1840, se renunță definitiv la formele de gen. - dat. sing. fem. ale demonstrativelor pomenite : anume *aceștii, (a)ceii, (a)cei*, care sînt înlocuite cu actualele forme analogice, *acestei* și *(a)celei* cu *-st-* în loc de *-șt*, și cu *-l-* în locul vechiului *-l'-* dispărut, sau cu variantele *aceștii* și *(a)celii*. Cum a arătat C. F r î n c u (vezi articolul citat mai sus, VII, cap. III, § 5, nr. 6, și VIII, cap. II, § 1), ele au fost introduse în limba literară de scriitori ardeleni și bănățeni, de după 1780, dar mai ales de scriitorii munteni și moldoveni de după 1830. Printre primii este și Heliade Rădulescu, care le utilizează în opera sa literară de după 1829, căci, în *Gramatica* sa, formele în discuție n-au fost înregistrate (în operele acestui scriitor avem și formele vechi *aceștii, (a)cei*.

În epoca dintre 1830 și 1880 faptele caracteristice limbii vechi nu dispar numai pentru că sînt înlocuite cu altele populare, socotite de scriitori și gramatici ca mai potrivite pentru limba literară nouă, pe care și-o făurea atunci poporul român. Cîteodată rațiunea, judecata gramaticului sau scriitorului intervine de-a dreptul în faptele de limbă și le modifică în sensul voit de ea, în sensul socotit de ea ca cel just, chiar dacă de fapt avem a face cu o greșeală. Astfel formele pronominale mai vechi ***čelălalt, čeịalaltă***, pl. ***čeịalalți, čelẹalalte***, care, cu modificări fonetice, se găsesc și astăzi în dialectele teritoriale, au fost socotite ca alcătuirea nu din *čela + alalt, čeïa + alaltă* etc., ci din *čel + lalt, čẹa + laltă* etc., și au fost deci înlocuite cu *cellalt*, care e însă mai rar, și cu *cealaltă*, pl. *ceilalți, celelalte*. Greșeala de interpretare a pornit de la faptul că, dialectal, și în limba veche, avem pronunțiile *ceilalți* și *celelalte*, ce păreau a arăta că pronumele în discuție sînt alcătuite din *cei, cele + lalți, lalte*, și că, la pronumele *celălalt, celalalt* (dialectal și *ŝẹălalant* în Moldova), *ă* sau *a* neaccentuat se părea a fi fost introdus din cauza greutății de a se pronunța un dublu *l*. Nu știm cînd a apărut în limba literară românească o asemenea particularitate gramaticală și la care scriitori sau gramatici. Probabil că ea e mai recentă și că s-a răspîndit prin școală, deci prin chiar manualele de gramatică și prin limba reglementată a manualelor de școală. P h i l i p p i d e înregistra, în a sa *Gramatică elementară a limbii române*, Iași, 1897, p. 60, pe *celalalt* și *ceialaltă* ca singurele forme corecte ale limbii literare.

§ 4. În ce privește verbul, este de făcut observația generală că, în această epocă, de asemenea se renunță la o serie de fapte caracteristice limbii vechi și că pătrunde în limbă o serie de alte fapte populare. Acum sînt înlăturate definitiv fapte arhaice chiar pentru acea vreme, ca formele tari ale perfectului simplu *feace* și *feaceră*, care mai apar numai la scriitorii ardeleni de pînă pe la 1830 (de exemplu la Petru Maior ; vezi P. H a n e ș, *op. cit.*, p. 20).

Limba veche avea aproape pretutindeni forme verbale cu *ț, ḑ* la sfîrșitul temei verbale la prezent indicativ, pers. I-a sing. și prezent conjunctiv, pers. I-a și a III-a sing. și a III-a pl. : *scoț, auḑ, creḑ, văḑ, să scoț, să auḑ, să creḑ, să văḑ, să scoață, să auḑă, să creaḑă, să vaḑă*. Scriitorii ardeleni, bănățeni și moldoveni au renunțat la ele deja de dinainte de 1830, pentru forme cu *t* și *d*:

scot, *văd*, *să scoată*, *să vadă*. Se ajunge astfel la o deosebire morfotică a limbii literare pe provincii. Astfel, mold. și ard. *simt*, *cred* și *văd*, față cu munt. *simț*, *crez* și *văz*, care se mențin în limba scrisă și vorbită de munteni și după 1880. Forma *simț* pare a fi dispărut, pentru a fi înlocuită cu *simt* sau *simțesc*. Va trebui să se urmărească și repartizarea în operele literare scrise în diferitele provincii, a formelor *puiu*, *țiu*, *saiu* etc., față de *pun*, *țin*, *sar* etc., ale căror arii se prezintă altfel decît pentru verbele examinate anterior, atît în dialectele teritoriale, cît și în limba literară.

Ar fi o greșeală să se creadă că formele cu *ț* și *ḑ* sau *z*, care se găsesc la la scriitori din secolul al XIX-lea, trebuie socotite ca muntenisme, cum sînt ele simțite azi, și pe drept, de oricine. În acea vreme, asemenea forme care s-ar găsi la scriitorii moldoveni și ardeleni nu sînt muntenisme, ci transmisiuni din limba veche. Astfel e cazul cu formele corespunzătoare de la Budai-Deleanu sau ce cu cele de la Conachi. Totuși, în veacul trecut, aceste forme alternează. Astfel Budai-Deleanu utilizează încă forme cu *ț*, *ḑ*; în poezia lui Alecsandri și Eminescu se găsesc și forme cu *ț*, *ḑ*, și forme cu *t*, *d*. Forma *pociŭ*, care apare, alături de *pot*, la scriitori din secolul al XIX-lea, din toate provinciile, caracteriza și limba veche. Nu sîntem lămuriți asupra felului cum forma analogică *pot*, a devenit singura normală în limba literară modernă. Foarte probabil ea este pe alocurea populară. Ea apare în gramatici începînd de pe la 1780 sau 1850, dar ca fenomen izolat se întîlnește deja în textele secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului trecut.

Dialectul literar muntenesc se caracteriza, pînă pe la 1830, prin forma de prezent indicativ, pers. I-a sing. *voi*, pers. a II-a sing. *vei*, pers. a III-a sin. *va*, iar dialectele literare moldovenesc și ardelenesc se caracterizau, de pe la 1730 pînă la aceeași dată, prin *vreau*, *vrei*, *vrea* (popular *vreu* sau *vrau*, *vrai*, *vra*), dar și prin *voi*, *vei*, *va* (după cum am văzut mai sus, VIII, cap. III, § 3, se pare că *vreau*, *vrei*, *vrea* au pătruns în limba literară din Ardeal și Moldova la începutul secolului al XVIII-lea). Vechile forme *voi*, *vei*, *va* rămîn să caracterizeze în secolul al XIX-lea numai limba literară din Țara Românească; în Banat, Crișana, Ardeal și Moldova se impun formele populare, dar literarizate fonetic; în Moldova, *vreau*, *vrei*, *vrea* (vezi *ALR*, *Serie nouă*, VII, hărțile 2179 și 2180), cîteodată și în fonetism popular: *vreu*, *vre* (vezi *ibid*,), precum și formele tot populare: *v(r)oiesc*, *v(r)oiește*. Dar aceste forme sînt acceptate în cele din urmă și de unii scriitori munteni. Astfel, Caragiale întrebuințează forma *voiește* (*Opere*, V, *Articole politice și cronice*, ediție îngrijită de Șerban Cioculescu, p. 24; e vorba de un articol din ziarul *Timpul*, 1879). Dacă totuși personajele comice din operele lui Caragiale, scrise în același timp, spun *voi* „vreau" (Zița, Tipătescu și Cațavencu), desigur nu mai avem a face cu un fapt de dialect literar, ci cu redarea realistă a limbii orașelor muntene din acel timp. Fapt e că și în romanul *Dan* al lui Vlăhuță, personajul principal, care e muntean, utilizează tot forma *voi* „vreau".

În aproape toate aceste cazuri ale morfologiei verbului, avem a face cu înlăturarea unei forme vechi și cu înlocuirea ei printr-o formă populară, care e și mai nouă. Scriitorii n-au depus alt efort decît acela de a adopta ca literară forma populară. În alte cazuri însă se observă o participare activă a scriitorilor sau gramaticilor la crearea noilor forme gramaticale. Astfel, de la Iancu Văcărescu începînd, se observă apariția în limba literară, în special în aceea a poeziei, dar și în aceea a prozei, forme ca *ei se joc*, *ei zbor* etc., pentru

normalele *ei se joacă, ei zboară* etc. (exemple din operele scriitorilor de după 1830, vezi la Tudor Vianu, *LR*, III, 1954, nr. 4, p. 55—56). Asemenea forme se găsesc aproape numai în Muntenia. Totuși ele apar cîteodată și în limba scriitorilor din alte provincii. Astfel, la Alecsandri, *Iorgu de la Sadagura*, Iași, 1844, p. 82, precum și în poeziile acestui scriitor, găsim *ei joc*. În presa din Muntenia, ele s-au menținut pînă la primul război mondial, cum rezultă din materialele înregistrate de Iorgu Iordan în revista *Școala normală*, I, 1916, p. 262—263 (în articolul : *Cum vorbesc românii românește)*. Nu știm dacă asemenea forme verbale se explică prin graiul popular din Banat, Oltenia și Muntenia. După Iordan, *Limba română actuală*, p. 137—138, avem a face cu niște creații culte, analogice, rezultate prin reacțiune la situația din dialectul popular muntean. Se știe că în aceste provincii (vezi *ALR*, *Serie nouă*, VII, hărțile 1912 : *vede*, 1919 ; *duce*, 1929 : *zice*, 1936 : *scrie*, 1939 : *rămîne*, 1943 : *ține*, 1951 : *aude*, 1956 : *știe)* există o identitate morfotică între formele verbale de pers. a III-a sing. și cele de pers. a III-a pl. (considerată greșit de obicei, pentru formele de plural, ca un fenomen sintactic de dezacord, la verbele de conjugările a II-a, a III-a și a IV-a : *el vede, ei vede* ; *el face, ei face, el aude, ei aude*. Reacțiunea este provocată de formele conjugărilor a II-a, a III-a și a IV-a din limba literară : formele de plural sună în limba literară fără *-e* al singularului. S-a crezut deci, în Muntenia, că și formele de plural de la conjugarea I-a trebuie să se termine în consonanta de la sfîrșitul temei verbale . Dacă această explicație este justă, — și noi nu vedem posibilă alta—, atunci trebuie să considerăm formele în discuție, împreună cu Iorgu Iordan, ca rezultatul unui hiperurbanism morfologic.

Cîteva mari schimbări în morfologia verbului au fost recomandate sau introduse în limba literară de către I. Heliade Rădulescu. În *Scrisoarea la D. Căminarul C. Negruzzi*, din 26 octombrie 1838, publicată în *Curierul de ambe sexe*, I, p. 369—374, Heliade Rădulescu spunea (p. 373) : „Rumânii în deobște cum și cărțile lor zic : oamenii cînta, și bănățenii în parte zic oamenii cîntaŭ, vorbeaŭ ... și gramaticește zic mai bine". Dar Heliade Rădulescu n-a îndrăznit să introducă la 1828 în limba literară formele de imperfect cu *-u*, în locul celor fără *-ŭ* : *ei cînta, ei ședea*, care caracterizau pînă atunci limba literară, cu excepția celei scrise în Banat pe la 1800. Ele au fost acceptate de scriitorii români după 1848, pînă pe la 1860—1870 (vezi Ion Gheție și Mirela Teodorescu, *SCL*, 16, 1965, p. 95 articolul *În legătură cu desinența -u a pers.* 3 *pl. a imperfectului indicativ)*. Prin ele se înlătura omofonia care exista pînă atunci între persoana a III-a singular și persoana a III-a plural a imperfectului indicativ. Dar Heliade Rădulescu a cerut să se întrebuințeze la persoana a III-a singular a perfectului compus auxiliarul *a* în locul lui *au*, care caracterizase pînă atunci limba literară românească, și a scris în consecință *el a cîntat*, *el a șezut*, etc., în loc de *el aŭ cîntat, el aŭ șezut* etc. Se înlătura astfel omofonia, existentă pînă atunci în limliterară românească, între forma de persoana a III-a singular și forma de persoana a III-a plural ale perfectului compus. Ar fi greșit însă să se creadă că, deoarece auxiliarul de persoana a III-a singular a fost recomandat sau introdus de un scriitor muntean, avem a face cu niște norme ale graiului popular muntean, introduse în limba cultă. În graiul popular muntean, există, la imperfect și perfectul compus indicativ, ca și la prezentul indicativ, identitatea

dintre persoana a III-a singular și persoana a III-a plural : *el cînta, ei cînta, el a cîntat, ei a cîntat*. Precum se vede, Heliade Rădulescu n-a folosit din graiul popular muntean decît forma persoanei a III-a singular de la perfectul compus : *el a cîntat*, lăsînd neatinsă forma mai veche, de persoana a III-a plural, a limbii literare : *ei au cîntat*. Se pune întrebarea : Care graiuri populare au dat limbii literare forma în *-u* de persoana a III-a plural a imperfectului ? Cum ne arată textele dialectale, graiurile din sudul și estul Carpaților, ca și cel din Crișana și Maramureș, n-o prezintă. Ea există însă în Banat și în diferite puncte ale Ardealului. Am văzut mai sus, VIII, cap. III, § 6, că Paul Iorgovici le-a întrebuințat ca singura normă în această privință, a limbii sale. Așadar, scriitorii din secolul trecut au adoptat în acest caz o formă populară nemunteană, anume bănățeană și ardeleană propriu-zisă, pe care au introdus-o în limba literară numai pentru a diferenția formele de persoana a III-a singular și plural ale imperfectului indicativ. Modificînd forma literară mai veche, de persoana a III-a plural, ei au lăsat neatinsă pe cea de singular. Este clară intenția inovatorilor de limbă : ei au plecat de la ideea că formele verbale de singular și de plural trebuie să fie bine diferențiate una de alta, și acolo unde graiurile populare prezentau forme ce făceau posibilă o diferențiere, ei le-au acceptat, introducîndu-le în limba literară.

Dintre inovațiile despre care vorbim, singura pe care Heliade Rădulescu a impus-o, prin *Gramatica* sa și prin publicațiile sale de după 1829, este forma *a* a auxiliarului de la pers. a III-a sing. a perfectului compus. Ea apare la toți scriitorii munteni de după 1830 (Alexandrescu, Bolliac, Bălcescu, Bolintineanu). C. F r î n c u, *art. cit.*, p. 311—314, a stabilit datele la care această inovație a fost introdusă în limba literară a muntenilor, moldovenilor și ardelenilor : la primii s-a impus pe la 1840, la ceilalți, după 1860, dar unii ardeleni și moldoveni acceptaseră de mai înainte formele adoptate de munteni. Fapt este că ambele forme discutate aici sînt înregistrate de C i p a r i u în *Elemente de limba română*, Blaj, 1854, alături de formele mai vechi.

Foarte probabil scriitorii din toate ținuturile dacoromâne au acceptat de pe la 1830 forma adjectivală de gerundiu în *-înd, -ind*, feminin *-îndă, -indă*, care e o creație prin calc lingvistic, după latină, franceză și italiană, a lui Heliade Rădulescu, și care, în cîteva cazuri, s-a impus întregii intelectualități dacoromâne (*lăcrămînd, -ă, tremurînd, -ă* etc.)

§ 5. Limba literară se caracterizează și prin numeroase derivate și compuneri. Unele dintre ele sînt calcuri lingvistice prin derivare sau compunere după franceză și italiană sau germană și au rămas pînă astăzi în limbă : *ziar* (< fr. *journal*, it. *giornale*), *propășire* (< lat. *progressus*, fr. *progrès*, it. *progresso*), *înrîurire* (< fr. *influence*, it. *influenza*, germ. *Einfluss*), *anotimp* (< germ. *Jahreszeit*). Se creează, prin derivare, cuvinte noi și în alte cazuri, în care procedeul nu e un calc lingvistic după vreo limbă străină, dar cuvîntul nou a fost creat pentru a da expresie unei idei noi, a epocii. Astfel căutîndu-se un echivalent pentru ideea de „neant", exprimată astăzi printr-un neologism de origine franceză, ca și pentru cea de „nimicnicie", s-a recurs în veacul trecut la derivatele *nimicie* (C. Negruzzi și Petru Cîmpeanu) și *nimicnicie* (Marcovici, Donici, Eminescu) (cu un sufix *-nicie*, extras din *fățărnicie, cucernicie* etc. ; vezi § urm.), acesta din urmă destul de întrebuințat pînă astăzi. Pe cînd *neant* este astăzi și un termen filozofic, *nimicnicie* apare numai ca

artistic (poetic). S-a recurs la un neologism, *neant*, sau la un derivat românesc, *nimicnicie*, pentru că, substantivat, pronumele și adverbul *nimic* are alte sensuri decît cel filozofic. Alături de aceste substantive avem și vorbele *a nimici* și *a nimicnici* (acesta din urmă, la Mumuleanu, Marcovici, Bălcescu, Donici). Dacă primul e popular, al doilea este, desigur, o creație cultă, poate chiar a lui Donici. Cuvintele *a vedera* „a fi evident" și *vederat* „evident", care apar deja în limba veche, capătă, se pare acum, formele *a învedera* și *învederat*, care sînt uzuale și azi ; *înfumurat* „fudul, încrezut, grandoman", derivat de la *fum*, anume de la forma de plural) ; probabil, se pleca de la faptul că fumatul caracteriza pe atunci numai pe snobi (poetul Ioan Cantacuzino, criticînd pe cei îngîmfați, se exprimă astfel, *Poézii nóo* : *El în cap e plin dă fum*). Pe de altă parte un cuvînt ca *pumnal*, care apare la Heliade Rădulescu, este pe jumătate împrumutat, pe jumătate format prin derivare pe teren românesc, cu sufixul neologic *-al* ; italianul *pugnale*, care, desigur, stă la baza lui, a fost adaptat fonetic limbii române ; dar, în această adaptare, numai cuvîntul rădăcină a căpătat aspectul fonetic românesc ; pe cînd sufixul, care nu se găsea în fondul mai vechi al limbii române, a fost păstrat. Aici s-a impus o aparentă derivare de la cuvîntul românesc *pumn*, mai ales că atît franceza (cf. *poignard*) cît și italiana păreau a deriva cuvîntul, pe propriul lor teren, cu mijloace proprii.

§ 6. Cu mult mai numeroase decît calcurile lingvistice, ba chiar foarte numeroase, sînt în această perioadă împrumuturile lexicale directe din latină și limbile romanice occidentale. După cum am văzut mai sus, I, cap. II, § 3, și IX, cap. II, § 9, nota 1, lexicul român cult de origine latină și romanică occidentală se ridică, împreună cu derivatele, la aproximativ 40% din totalul lexicului românesc. În cifre absolute, am avea a face, după Macrea, cu peste 20 000 de neologisme de origine latină și romanică occidentală. Elementele neologice de origine franceză s-ar ridica la peste 19 000, cele de origine latină la peste 1 000, cele de origine italiană la peste 800. Dimitriu reduce la vreo 14 500 numărul neologismelor în discuție și constată că aproximativ 1 700 din aceste neologisme sînt derivate pe teren românesc. Dar avem a face, foarte probabil, aproape întotdeauna cu elemente derivate în limbile de origine. Desigur, numai puține din aceste neologisme au pătruns în limbă în epoca anterioară sau în cea ulterioară. Este imposibil să dăm o listă de cuvinte intrate în limbă între 1830 și 1880, care să sugereze imaginea realităților. Nu putem face altceva decît să înșirăm cîteva cuvinte care, foarte probabil, au pătruns în limba noastră în această epocă.

Cuvinte de origine franceză și italiană, ca și latină : *acvilă*, *aerian*, *a adia*, *aliat*, *a adora*, *adorație*, *ardoare*, *artă*, *atmosferă*, *atracție*, *august* (adj.), *aură*, *auroră*, *autor*, *balsam*, *cadență*, *cauză*, *a circula*, *a comanda*, *comandant*, *contrast*, *a contrasta*, *a crea*, *creator*, *a dedica*, *dedicație*, *a dicta*, *dictator*, *diplomat*, *diplomație*, *divin*, *divinitate*, *electric*, *electricitate*, *elegie*, *eminent*, *a esala* „a exala", *a esista*, *esistență*, *estaz*, *a estazia*, *etern*, *eternitate*, *fabulă*, *fabulos*, *fatal*, *fluviu*, *a forma*, *fruct* (poate și popularul actual *fructă*), *generație*, *geniu*, *genial*, *genialitate*, *glorie*, *glorios*, *grație*, *grațios*, *idee*, *ideal*, *imperiu*, *imperial*, *impresie*, *infect*, *infecție*, *a infecta*, *infern*, *infernal*, *ingrat*, *ingratitudine*, *a intona*, *licoare*, *liber*, *libertate*, *magic*, *magie*, *mantă*, „manta", *martir*, *moment*, *momentan*, *natură*, *natural*, *nație* și *națiune*, *nobil*, *odă*, *orizón(t)*, *partid(ă)*, *personal*,

perspectivă, port (subst.) *portret, post* „loc" „funcţiune", *prestigiu, a prezida, prezident, privat, profan, a profana, protest, a protesta, rebel, a reflecta, republică, republican, ruină, a ruina, sacru, salut, a saluta, secol, semilună, sex, sexual, simplu, simplitate, spasm, sperjur, splendid, splendoare, student, strident, suveran, suveranitate, superb, suspect, templu, teribil, tricolor,* (adj. *și subst.*), *triumf, triumfal, torent, torenţial, univers, universal, universitate, van* „zădarnic", *a varia, variabil, vers, versificaţie, virtute, virtuos, viţiu* și *viciu, viţios.* De la unele din aceste cuvinte s-au derivat în franceză și italiană alte cuvinte, care au pătruns și ele în română : *artist.*

Despre unii din termenii intraţi atunci în limbă, ca *rege*, trebuie să spunem că provin numai din latină, dar *regal, regalitate* provin din franceză, unde, alături de *royal*, avem și *régal*, și din italiană, unde avem *re(g)ale, regalità.*

Unii din termenii de origine franceză și italiană din română provin în aceste limbi din greaca veche în pronunţie erasmiană și nu se regăsesc în latină. Cum însă cîtiva dintre aceștia pătrunseseră în română în epoca anterioară, în pronunţie neogreacă, împrumutarea termenilor francezi și italieni înseamnă de fapt adesea modificarea vechii pronunţii în sensul pronunţiei erasmiene sau a limbilor franceză și italiană : *barbar, barbarie, eclipsă, a eclipsa, erou, eroic, fantasmă, hidră, metal, meteor, mister, muză, sistem(ă).* Alţi termeni, ca *poezie*, de origine franceză și italiană, înlocuiesc pe mai vechiul *poézie*, de origine rusă. La alţii, cum e *colos, colosal*, se adaugă și influenţa germană. Trebuie pomenite aici și nume de continente, ca *Ásia* (pentru mai vechiul *Asía), Europa* (pentru mai vechiul *Evropa).*

Cuvinte de origine franceză și latină : *plan* (adj. și subst.).

Cuvinte de origine italiană și latină : *insulă, palid, principe.*

Cuvinte de origine franceză și italiană : *curaj* și *coraj, carnaval, înamorat, a se înamora, rimă, spion, stanţă,* „strofă", *talent.*

Cuvinte de origine franceză : *cochet* (adj.), *fantomă, objet, pal* „palid", *sujet, suvenir(e), ranchiună.*

Cuvinte de origine italiană : *armură, gelozie, straniu.*

§ 7. În epoca de trecere de la limba veche la limba nouă, epocă ce se întinde mai ales de pe la 1780 pînă pe la 1865, apar în textele de tot felul multe formaţii ale limbii vechi. Unele, care sînt caracteristice limbii religioase, rămîn în uz și după aceea, pînă astăzi : *treime* „trinitate", *a binecuvînta, preafericit, preasfînt* etc. Altele, tot caracteristice limbii vechi, apar încă pînă pe la 1830 sau 1850—1860 : *începătură* „principiu" (el însuși, în limba veche, un calc lingvistic, după gr. *ἀρχή*, lat. *principium), făţărie* „făţărnicie", *cucerie* „cucernicie" (probabil, după *făţărnicie* și *cucernicie* s-a creat *nimicnicie), curăţie* „curăţenie sufletească", *înţelepţie, bolnăvie, smericiune, iubeţ, slobozenie* „libertate", *a otcîrmui, neplăcere, neispravă, prepuelnic* „bănuitor", *prepus* „benuială", *jacaș* „jefuitor". Astfel de elemente, supravieţuiri din epoca veche, au fost înlocuite fie cu noi derivate românești, fie cu împrumuturi din limbi străine. Trebuie văzut totuși dacă unele din aceste elemente, de exemplu *neplăcere*, nu este o creaţie a perioadei de după 1780.

În această trecere de la limba veche la limba nouă, unele sufixe capătă funcţii noi, date de unii autori de manuale, care erau obligaţi să-și creeze cît

mai repede o terminologie ştiinţifică. Astfel sufixul *-ime*, care avea pînă pe la 1780 sau 1830 numai sens colectiv — însuşi *treime*, atît de frecvent în limba bisericească pînă astăzi, ne-o arată —, capătă funcţia cu totul deosebită, de exprimare a părţii dintr-un întreg: *doime* „a doua parte", *treime* „a treia parte", *pătrime*, „a patra parte" etc. Totuşi, într-o vreme în care *secol* nu se impusese definitiv, iar *veac* părea foarte banal, Odobescu întrebuinţează *sutime* cu sensul de „secol", „sută de ani". Evident, ne referim aici la formaţii vechi care nu aveau valoare stilistică, la formaţii vechi care apar încă în scris, numai pentru că limba literară încă nu şi-a creat termenii noi, cu care să înlocuiască pe cei vechi. Cînd însă Eminescu întrebuinţează în *Călin* arhaismul *curăţie* „curăţenie sufletească şi trupească" (*curăţia ei de faţă*), el o face din motive de ordin stilistic; elementele arhaice servesc scriitorului la crearea stilului înalt. Dar cu această problemă ne vom ocupa ceva mai jos (cap. V, § 1—4).

În perioada de după 1830 românii din Principate încep să adopte nume de botez occidentale, dintre care vom pomeni aici pe *Elvira*, prezent într-o poezie a lui Heliade Rădulescu. La românii de peste munţi începe acum moda numelor de botez de origine latină, ca *Aureliu*, *Corneliu*, *Tit(u)(s)* sau chiar *Tit-Liviu*, *Valériu* etc. Sub influenţă germană, dar şi franceză, se recurge peste munţi şi la formele *Aurel*, *Cornel*, *Valér*. Ambele tipuri de forme, în *-i* sau fără această „dezinenţă", pătrund pe la 1859 şi în Principatele Unite. Probabil, în aceeaşi vreme se impune în ţările române, dar mai ales în ţara unită şi numele de botez *Cezar*.

În perioada aceasta se constată şi utilizarea sufixelor vechi pentru crearea unor nume dezmierdătoare (hipocoristice), ca *Rică*, probabil pentru *Cezărică* sau *Tudorică*. Asemenea nume caracterizează burghezia şi au apărut, probabil, după 1859: *Rică* există cel puţin de pe la 1870, cum dovedeşte prezenţa lui în Caragiale, *O noapte furtunoasă*. Mai tîrziu se observă şi la numele de botez hipocoristice derivarea prin sufixe de origine străină (desigur, engleză), ca *-i*, scris şi *y*, adăugate la o parte din tema cuvîntului, ea însăşi prescurtată: *Valy* pentru *Valeriu*, *Rody* pentru *Rodica*; *Tony* pentru *Anton*.

Se creează în această epocă peste munţi şi o modă de latinizare fonetică a numelor de familie româneşti terminate în *ţ*, cîteodată şi în alte consonante: *Bariţiu*, de la *Báriţ*, *Bărnuţiu* de la *Bărnúţ*, *Şuluţiu*, de la *Şulúţ*, *Mániu*, de la *Man* (mai tîrziu va fi accentuat greşit *Maníu*, şi pronunţarea aceasta va deveni generală după 1919.

CAPITOLUL V

FORMAREA LIMBII ARTISTICE MODERNE

§ 1. Faptele de limbă studiate în capitolul anterior caracterizează stilul normal, neutru, al limbii literare române moderne. Ne rămâne să studiem acum stilul înalt (limba poetică în sens restrîns) și stilul satiric (vulgar) al limbii literare române moderne, ambele existente și mai înainte, dar mult modificate (îmbogățite) și precizate tocmai în perioada dintre 1830 și 1880[1].

S-a spus adesea că Eminescu a creat limba poetică românească și că, după aceea, scriitori ca Arghezi au dat altă direcție limbii poeziei românești, înțelegîndu-se, anume, că el a introdus în poezie și lexicul vulgar. Dar, cînd s-a spus că Eminescu a creat limba poetică românească, s-a înțeles numai în parte și oarecum inconștient că genialul poet a creat stilul înalt la care ne referim noi aici, căci noțiunea de limbă poetică, astfel cum a fost definită la I, cap. I, § 11—13, a lipsit pînă astăzi cercetătorilor români. Cei care au spus că Eminescu a creat limba poetică românească au înțeles că Eminescu a creat prima poezie românească adevărată, prima poezie de mare valoare în limba română. Dar ce înseamnă aceasta ? Sîntem în drept să credem că nu numai figurile de stil au fost luate în considerare atunci cînd s-a spus că el este creatorul limbii poetice sau, mai exact, al poeziei românești, ci și rima sa bogată și neașteptat de nouă, ritmul perfect, muzicalitatea versurilor eminesciene și perfecta adaptare a formei fonetice la fond. Și, în această privință, se va recunoaște de către, oricine că Eminescu este într-adevăr primul scriitor care a creat o poezie românească de cea mai înaltă valoare estetică. Dar se pune problema dacă Eminescu este și creatorul limbajului poetic în sensul restrîns pe care noi l-am dat, după o îndelungată tradiție, acestei expresii. Cercetarea duce la concluzia că Eminescu a contribuit în mare parte la crearea lui, dar că nu e singurul lui creator și că nu e cel dintîi.

Născîndu-se prin antiteză cu limbajul obișnuit, din sinonimele de care dispune limba, limbajul poetic va varia în raport cu variațiile limbajului obișnuit. Astfel, întrucît la românii culți limbajul obișnuit s-a schimbat și îmbogățit considerabil în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, mai ales după 1830, limba poetică românească s-a schimbat și ea și s-a îmbogățit în secolul al XIX-lea. Am văzut că puțina poezie cultă care s-a scris la noi în epoca veche nu putea duce la crearea unui limbaj poetic deosebit de cel uzual pe acea vreme, decît într-o slabă măsură. Limbajul poetic românesc cult s-a creat

[1] Acest capitol reproduce, cu unele modificări §-ele 5—8, p. 213—222, din articolul nostru *Limba poetică românească*, *Limbă și literatură*, II, 1956, p. 197—224.

de fapt în secolul al XIX-lea, atunci cînd am avut pentru prima oară o poezie cultă bogată. Cu toate acestea, poezia populară care se creasе la noi în epoca veche și s-a transmis foarte bine pînă în secolul trecut, — dovadă baladele din colecția lui G. Dem. T e o d o r e s c u —, ne arată existența unui limbaj poetic al poeziei populare românești (cf. cele spuse aici, mai sus, IV, cap. II, §-ul 23). Acest limbaj poetic a fost preluat de poeții culți români din veacul trecut, de după 1840, cînd a început a fi culeasă și cunoscută poezia populară românească ; începînd cu Alecsandri, s-a creat chiar o poezie cultă popularizantă atît o prin formă cît și prin conținut (ea are afinități cu stilul înalt, chiar intră în acest stil). Aici ne vom ocupa de limbajul poetic cult al românilor dintre 1830 și 1880, și încă numai de limbajul poetic nefigurat, care a fost cu totul neglijat pînă acum la noi. Trebuie să spunem însă că o bună parte din acest limbaj poetic s-a transmis și epocii următoare din istoria limbii noastre, adică a fost acceptat de poeții din această vreme.

§ 2. Limbajul poetic românesc cult dintre 1830 și 1880 s-a născut din trei surse : din limba veche, din cea populară și din neologisme, bineînțeles cînd toate acestea se deosebeau de limba literară curentă din acea vreme. Atunci cînd un cuvînt care în limba veche fusese uzual era înlocuit cu un neologism, atunci cînd de exemplu *slovă* a fost înlocuit cu *literă* și *literatură* în graiul zilnic, *slovă* a căpătat valoare poetică. Valoarea poetică n-o avea acest cuvînt în limba veche : atunci el era un termen uzual. Numai noi, modernii, i-am dat această valoare, atunci cînd s-au impus ca termeni uzuali *literatură* și *literă* (ca și termenul mai vechi *scris*, care a căpătat un sens nou, cel de „literatură"). În aceeași situație sînt : *ființă* față cu *lume* și *existență*, *neființă* față cu *neant* și *neexistență* (cf. Eminescu : *La-nceput pe cînd ființă nu era, nici neființă ...*), *stih* față de *vers* (Eminescu : *Beldiman vestind în stihuri pe războiul inimic*) ; *stihuire* față de *versificare* (Eminescu : *Însă tu îmi vei răspunde Că e bine ca în lume Prin frumoasă stihuire Să pătrunză al meu nume*), *crai* față de *rege* (Eminescu : *Ascultam pe craiul Ramses și visam la ochi albaștri*), *crăiasă* față de *regină* (Eminescu : *Naintea nopții noastre umblă Crăiasa dulcii dimineți*) ; ultimii doi termeni poetici nu-s numai arhaici, dar și populari ; cf. *Miorița*, varianta Alecsandri : *A lumii crăiasă*) etc. În alte cazuri termenul arhaic este înlocuit în limba modernă nu cu un neologism, ci cu un alt termen românesc, care, de altfel, se întrebuința chiar în limba literară veche. Astfel e cazul cu *pururi* (*pururea*, *de-apururi*, *de-apururea*) în raport cu *mereu* (dar, ca termen uzual, avem în limba modernă și neologismul *etern*) (Eminescu : *Cu mîne zilele-ți adaugi, Cu ieri viața ta o scazi, Și ai cu toate astea-n față, De-apururi ziua cea de azi... Avînd cu toate astea-n față De-apurure ziua de azi*). Valoarea poetică a elementelor arhaice o întîlnim chiar în cazul unor conjuncții, deci chiar în cazul cuvintelor care au numai funcție sintactică și sînt în situația elementelor gramaticale. Astfel e cazul cu întrebuințarea lui *cum că* în loc de *că*, a lui *precum* în loc de *după cum* și a lui *ci* în loc de *dar*, *însă*, *pe cînd*, Eminescu : *Cînd unul trece altul vine În astă lume a-l urma, Precum cînd soarele apune, El și răsare undeva. Se pare cum că-i altă toamnă, Ci-n veci aceleași frunze cad ... Trăind în cercul vostru strîmt, Norocul vă petrece, Ci eu în lumea mea mă simt Nemuritor și rece.* Termenii vechi au devenit poetici, desigur, mai ales cu generația de la 1840, care s-a inspirat din cronici. A putut servi însă ca izvor și limba bisericească. Procedeul

a fost continuat de Eminescu, care cunoştea bine literatura veche, atît pe cea istorică, cît şi pe cea bisericească, şi apoi, după 1900, de Sadoveanu şi alţii.

În urma celor spuse aici, este clar că, pentru noi, modernii, limba veche posedă valori estetice (poetice) pe care nu le avea la cei care o vorbeau şi o scriau. Valorile poetice ale unui text sînt schimbătoare, variază de la o epocă la alta. Este chiar de admis că valorile poetice ale limbii, pe care le simţim noi astăzi, nu existau pentru unii din scriitorii de la 1800 sau 1830, pentru că în acea vreme nu pătrunseseră în limbă o serie de neologisme care au devenit apoi termeni uzuali şi încă nu se impuseseră ca elemente uzuale ale limbii literare o serie de fapte de limbă populare mai noi. Putem admite totuşi că numai generaţia de scriitori de la 1840 se găsea în condiţii lingvistice asemănătoare cu cele de azi, avea adică aproximativ acelaşi grai uzual ca şi noi —, pentru ca ea să creeze măcar în parte limbajul poetic românesc modern.

Am spus deja că arhaismele nu sînt întrebuinţate de scriitori numai cu funcţia estetică, ci şi cu aceea de caracterizare a epocii, atunci cînd se zugrăvesc persoane din epoca veche (deci în balada istorică, în evocări istorice în proză sau în versuri, în romanul istoric şi în nuvela istorică). În acest caz, realismul impune scriitorului să recurgă la termeni arhaici, chiar urîţi. Ei se găsesc în mare număr în romanul lui N. Filimon, *Ciocoii vechi şi noi*.

Pînă acum am examinat cazuri în care neologismul devine termenul uzual, iar termenul mai vechi din limbă devine element poetic. În alte cazuri, neologismul devine termenul poetic, iar termenul mai vechi din limba noastră rămîne termenul uzual. Astfel stă lucrul cu neologisme ca *auroră*, *divin*, *fantasmă*, *laur*, *rebel*, *roză*, *suav* etc. Echivalentele lor mai vechi, din limbă, ca *zori (i zilei)*, *dumnezeesc*, *închipuire (nălucă, nălucire)*, *dafin*, *răsculat*, *trandafir*, *dulce*, *plăcut)* etc., aparţin limbajului obişnuit (ceea ce nu însemnează că nu pot apărea în poezie ; dealtfel în poezie apare mai ales limbajul obişnuit). Este clar de ce, în aceste cazuri, neologismele au devenit elemente poetice. În cazul cuvintelor *slovă* şi *literă* sau *literatură*, termenul mai vechi nu avea un prea puternic suport în graiul popular, căci aparţinea mai ales limbii literare. În cazul cuvintelor despre care vorbim acum, dimpotrivă termenii mai vechi din limbă erau foarte uzuali în graiul popular, iar neologismele au ajuns să-i dubleze. Cum aspectul fonetic al unora dintre aceste neologisme era foarte armonios, ele au intrat în limbajul poetic (înalt). A contribuit, desigur, la aceasta şi sensul lor, care se referă la realităţi poetice.

Termenii uzuali ai limbii literare pot fi dublaţi însă nu numai de termeni caracteristici limbii vechi şi de neologisme, dar şi de termeni populari, adică dialectali. Cîteodată asemenea termeni dialectali devin poetici. Astfel e cazul cu *a desluşi* şi *desluşit*, faţă de *a lămuri* şi *lămurit*, sau *clar* ; *a dura* faţă cu *a construi* etc. Fireşte, nu tot ce este dialectal este şi poetic. O mulţime de elemente dialectale sînt, dimpotrivă, nepoetice. Ele sînt la locul lor nu numai în poezia umoristică şi satirică, dar şi în operele literare care evocă realităţi rustice. Astfel, găsim la poeţii moldoveni termeni dialectali moldoveneşti nepoetici, evocatori ai realităţilor rustice : *a holba*, *scrînciob* etc. (la Alecsandri), *a se giugiuli*, *prispă*, *a se hîrjoni*, *boi*, *hîrb*, *turtă*, *rîşniţă*, *collon*, *motan* etc. (la Eminescu, cei mai mulţi în poezia *Călin, File de poveste)*. Astfel cuvîntul *boi* „statură, înfăţişare, trup" în poezia amintită a lui Eminescu : „Dacă boiul mi-l înmlădiu, dacă ochii mei îmi plac, E temeiul că acestea fericit pe el îl fac" ;

sau *se hîrjoană* „se hîrjonesc" în poezia *Diana* a lui Eminescu : „Ce cauți unde bate luna, Pe-un alb izvor tremurător Și unde păsările-ntr-una Se-ntrec cu glas ciripitor ? N-auzi cum frunzele-n poiană Șoptesc cu zgomotul de guri, Ce se sărută, se hîrjoană În umbr-adîncă de păduri ?" Asemenea termeni apar însă în mare număr mai ales în proză, la Slavici sau Creangă. Ei dau o nuanță realistă și poeziilor romantice în care apar, precum cea citată mai sus.

În această situație sînt și pronunțiile dialectale. Astăzi ne fac o impresie foarte neplăcută forme ca *pintre* „printre", *dismerdare* etc., din poeziile unor scriitori din veacul trecut (cuvintele cu fonetism dialectal, citate aici, se găsesc la Alecsandri). Dar asemenea forme ar fi urîte și în limba literară obișnuită. Asemenea forme dialectale, prin opoziție cu limba literară, evocă un mediu popular moldovenesc. Este drept că, precum a arătat Gr. S c o r p a n, *Graiul moldovenesc, Tendințe fonetice, Expresivitate*, în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, XI—XII, p. 442—446, limbajul moldovenesc exprimă intimitatea, blîndețea, în raport cu cel muntenesc, care exprimă solemnitatea, fermitatea, energia (vezi mai sus, VI, cap. III, § 6). Dar graiul moldovenesc nu exprimă numai atît, ci și mediul rustic moldovenesc. Firește, intimitatea, blîndețea, se pot exprima și prin mijloacele limbii literare.

§ 3. Procesul de formare a limbii poetice românești moderne (dintre 1830 și 1880) este însă mai complicat decît s-ar părea din cele spuse pînă acum. În discuția de mai sus, noi am admis identitatea între popular și dialectal. De fapt unii termeni populari ai limbii poetice românești erau normali și în dialectele literare românești, care, cum am arătat în *Probl. cap.* p. 131—136, și aici mai sus, cap. II, § 1 și 5—7, au existat pînă la 1880, și putem vorbi nu de originea populară a acestor termeni, ci de originea lor în unul din dialectele literare românești din secolul al XIX-lea. Se știe însă că două au fost dialectele literare care au contribuit mai mult la formarea limbii literare de azi : cel muntenesc și cel moldovenesc. Faptele normale ale limbii literare actuale s-au recrutat cînd din unul, cînd din altul, dar mai ales din cel muntenesc.

Limba poetică românească și-a tras unele elemente ale sale din dialectul moldovenesc, atunci cînd s-a impus ca fapt literar unul din Muntenia. Astfel, întrucît termenul muntenesc *rinichi* a devenit termenul normal, obișnuit în limba literară, în special în cea științifică, s-a ajuns ca termenul moldovenesc și ardelenesc *rărunchi* să aibă valoare poetică. Heliade Rădulescu : *Veninul din rărunchii în veci mă otrăvea* ; (Eminescu : *Suflînd din gură boala vieții ce-ați urmat-o, Și arși pînă-n rărunchi).* În alte cazuri, termenul muntenesc devine cel poetic, și anume pentru motivul că el n-a devenit termenul normal : alături de *vreau* de origine moldovenească (și ardelenească) (vezi mai sus, cap. IV, § 4), avem forma poetică *voi* „vreau" , care de asemenea se găsește și la Eminescu *(Nu voi sicriu bogat ... Nu voi mormînt bogat).* Faptul caracteriza și graiul burgheziei muntene în formație, pe care o ironiza Caragiale (vezi mai sus, cap. IV, § 4). În acest caz, desigur, nu avem de loc la Caragiale intenția de a ironiza, ci numai intenția de a păstra culoarea locală. Scriitorii munteni de la 1830—1860, poate și de mai tîrziu, au întrebuințat această formă ca singura normală. În poezia lui Eminescu însă, ea are valoare poetică. Prin Eminescu deci, formele ca *rărunchi* și *voi* au căpătat demnitatea de forme poetice. Faptul acesta nu era posibil mai înainte, deoarece ele erau

formele normale într-un dialect literar sau altul. Putem vorbi chiar de o nouă etapă a limbajului poetic românesc, după 1859. Poeţii anteriori dăduseră deja o valoare poetică unor termeni, unor fapte gramaticale, dar nu unora ca cele de mai sus. Pînă atunci, limba poetică se crea în cadrul fiecărui dialect literar şi nu începuse procesul de specializare a termenilor dintr-un dialect ca termeni uzuali ai limbii literare, iar a termenilor corespunzători din celălalt dialect pentru funcţia poetică. După 1859, capătă o asemenea valoare poetică fapte dialectale care pînă atunci n-o putuseră căpăta.

Putem admite că, în unele cazuri, termenii munteneşti s-au impus în limba literară, pentru că ei aveau valoare poetică la scriitorii moldoveni, pentru care termenii moldoveneşti erau în mod fatal banalizaţi. Putem admite, cu alte cuvinte, că limbajul poetic al moldovenilor a devenit limbajul normal al tuturor românilor, cînd acest limbaj poetic se recruta din dialectul literar muntenesc. Astfel, muntenii spuneau şi spun *zăpadă*, *nor*, moldovenii spuneau şi spun *omăt*, *nour*. Azi *zăpadă* şi *nor*, adică formele muntene, sînt şi termenii literari neutri, caracteristici limbii scrise şi vorbite obişnuit de către oamenii de cultură ; ceea ce nu însemnează că *omăt* şi *nour* nu pot apărea în poezie ; dimpotrivă, *omăt* se întîlneşte la Eminescu, care întrebuinţează rar şi cuvîntul *zăpadă*, iar *nour* se întîlneşte atît la el, cît şi la Alecsandri, precum şi la alţi poeţi moldoveni. Conştiinţa artistică a scriitorilor români mai însemnaţi, dintre 1830 şi 1880, care erau moldoveni, a putut determina, în acest caz, alegerea formelor muntene ca fapte poetice, ajutînd prin aceasta alegerea lor ca fapte literare comune. Într-adevăr, Alecsandri întrebuinţează în poeziile sale mai ales *nor* şi foarte rar *nour*, şi, dacă nu mă înşel, întotdeauna numai *zăpadă* (cel puţin în *Pasteluri*), deci în special sau exclusiv forme munteneşti. Cum se face că marele scriitor moldovean, care menţine atîtea moldovenisme în cazuri în care limba literară a renunţat la ele, întrebuinţează totuşi, de preferinţă sau exclusiv, formele munteneşti *zăpadă* şi *nor* ? Este de presupus că el a acceptat formele munteneşti pentru că acestea i se păreau mai poetice. Am arătat mai sus (cap. VI, § 7) că Alecsandri a impus şi fonetismele *şase*, *jale* etc. în loc de *şese* şi *jele* etc. Deci iarăşi nişte forme munteneşti în locul celor moldoveneşti culte. Cu privire la termenii poetici ce-şi au originea în graiul ardelean — şi fireşte, în cel popular, nu în dialectul literar al latiniştilor — este de spus că ei au început să pătrundă în limbă numai o dată cu Slavici şi Coşbuc. Faptul e explicabil : în epoca de formare a limbii literare, Ardealul nu avea scriitori mari.

În unele cazuri este greu de spus dacă faptele de limbă poetice sînt arhaisme sau elemente populare — privim lucrurile din punctul de vedere al poetului şi al cititorului, nu al lingvistului, care, desigur, poate rezolva problema. Astfel stă de exemplu lucrul cu fapte de limbă ca *ades* pentru *adesea* sau *adeseaori* (Alecsandri : *Ades copila mîndră, vioae, De soare-n păru-i se ascundea*) sau *îndeosebi* pentru *mai ales*, *mai cu seamă*, *în special*. Alte fapte la care ne referim sînt de ordin sintactic. Este vorba, anume, de lipsa negaţiei *nu* atunci cînd în frază apare *nici* (Eminescu : *Nici încline a ei limbă Recea cumpăn-a gîndirii*) şi de întrebuinţarea pronumelui personal, aton, de dativ, după substantiv sau după unele prepoziţii, în locul pronumelui posesiv cu funcţia adjectivală (Eminescu : *Te duci şi ani de suferinţă N-or să te vază ochi-mi trişti... C-auzu-mi n-o să-l mai întuneci Cu-a gurii dulci suflări fierbinţi*,

Pe fruntea-mi mîna n-o s-o luneci, Ca să mă faci să-mi ies din minți ... Deasupra-i frunzele pustie, A mele visuri care mor. Viața-mi pare-o nebunie ... Pururi tînăr, înfășurat în manta-mi ... Cînd deodată tu răsăriși în cale-mi, Suferință, tu, dureros de dulce ... Jalnic ard de viu chinuit ca Nessus, Ori ca Hercul înveninat de haina-i.) Este drept că, în unele din aceste cazuri, s-ar putea vorbi de arhaisme. Dar faptele caracterizează și graiul popular sau măcar anumite aspecte ale sale, precum graiul proverbelor, al poeziei populare etc. (cf. *Nici să văz vreodată drac, Nici cruce de el să-mi fac.)* și, în orice caz, ele au putut fi împrumutate și din graiul popular. Întrebuințarea infinitivului în locul conjunctivului (Eminescu : *Cînd unul trece altul vine În astă lume a-l urma ... Focul meu a-l stinge nu pot cu toate Apele mării)*, procedeu care are și el valoare poetică, se datorește influenței limbilor occidentale : franceză, germană etc. și apare întîi la scriitorii de la 1848, atît în proză, cît și în versuri.

În alte cazuri, faptul lingvistic cu valoare poetică nu poate fi considerat ca element arhaic, neologistic sau popular, din cauză că el rezultă printr-o modificare formală (adică de semn) a elementului lingvistic uzual. Asemenea inovații lingvistice pot apărea la orice poet și trec de la un poet la altul. În această situație este, desigur, forma verbală fără *-ă* a verbelor cu infinitivul în *-a* sau în *-rî*, la persoana a III-a plural a indicativului prezent (Alecsandri : *Frunzele cad, zbor în aer și de crengi se deslipesc* : *Fulgii zbor, plutesc în aer ca un roi de fluturi albi* ; Eminescu : *Vezi, rîndunelele se duc, Se scutur frunzele de nuc).*

Nu trebuie să trecem sub tăcerea nici faptul că, în unele cazuri, este greu de făcut distincția între poetic și uzual. Astfel cuvîntul *glorie*, deși este astăzi termenul uzual, pare totuși poetic. Am impresia că distincția între poetic și uzual este greu de făcut în unele cazuri tocmai pentru că termenii uzuali sînt în același timp și poetici. În aceeași situație sînt, desigur, și cuvintele : *glorios, grație, grațios, enigmă, enigmatic, candid, splendid, gigant, inocent, feerie, feeric, criptă, himeră, himeric, nimb* etc., toate neologisme. Ele sînt însă poetice pentru că denumesc realități frumoase (vezi mai sus I, cap. I, § 11). Multe din aceste cuvinte poetice au alăturea, tot ca termeni uzuali, sinonime ca *farmec, fermecător, strălucitor, uriaș, nevinovat, nălucire*, toate vechi în limbă. Dintre aceste cuvinte, unele sînt de asemenea poetice : *farmec, fermecător, nălucire*, și, desigur, pentru același motiv.

Limbajul poetic își are și numele sale proprii, în special antroponimele individuale (de botez) : *Mărioara, Rodica, Lisandru, Cătălina, Călin* etc. Ele se recrutează mai ales din numele de botez populare, de obicei rar întrebuințate sau necunoscute în alte regiuni.

Firește, o bună parte din limbajul poetic este alcătuit și din metafore, comparații, epitete etc., care revin mereu la un poet sau mai mulți. Astfel la Alecsandri : *fugar* și *murg* pentru *cal*, *a sălta* pentru *a se zbate, a se ridica (Sînul gingaș ți sălta ... Căci inimile noastre săltară mai fierbinte ... Nici lung covor de Ispahan Ce saltă sub picior ... Pe sînul tău ce saltă aprins de dulce dor ... Gondoleta saltă lin ... Și saltă cățelușu-mi de pe genunchii mei ... Iar din apă cînd sălta* etc.), *a zbura* pentru *a merge repede, a se îndrepta repede (Gîndul meu la tine, dragă, Veșnic, veșnic, va zbura ... La Veneția mult duioasă Duios zboară gîndul meu ... Zburam noi pe lume precum gîndul zboară ... Atunci inima-mi zboară în raiul vieții mele* etc.). Faptele date mai sus se explică însă,

la Alecsandri și la alții, ca o transmisiune din limba poetică a poeziei populare. Verbul *a sălta*, cu sensul pomenit, caracterizează și limba poetică veche (el se găsește la Dosoftei și la Budai Deleanu ; pentru acesta din urmă, vezi IX, cap. III, § 11). Ce mai merită să fie relevat aici e faptul că metaforele, chiar cele uzuale, pot fi realizate nu numai cu termeni ai limbajului uzual, ci și cu termeni ai celui poetic. Astfel, *laur* înseamnă *victorie* (Eminescu : *Laurii voiau să-i smulgă de pe fruntea ta de fier*), *crăiasă* poate denumi și alte persoane decît o regină (Eminescu : *Se întreabă trist izvorul* : *Unde mi-i crăiasa oare ?*).

§ 4. Firește, limba poetică românească modernă nu s-a format prin contribuția unei singure generații de poeți ; ea este opera mai multor generații, fiecare avînd gusturi deosebite, deci, s-a format în mai multe etape. Cum deja am văzut (VIII, cap. VI, § 11), începuturile ei se situează înainte de 1830. În general însă, limba poetică românească modernă se formează după această dată. I. Heliade Rădulescu, care a dat un nou impuls limbii literare moderne a românilor, are o contribuție însemnată și la crearea limbii poetice moderne a românilor. Găsim în poeziile sale, originale sau traduceri, foarte multe neologisme, unele derivate proprii și, rar, și arhaisme sau elemente populare, toate acestea cu valoare poetică. El și-a permis în multe cazuri și schimonosiri ale limbii, care, firește, nu s-au mai transmis poeților următori. Limba poetică a generației de la 1840, ca de altfel și a celei de la 1830, are multe elemente care au displăcut lui Eminescu și generațiilor de după dînsul, inclusiv generația noastră. Au fost relevate de multe ori ca o scădere din punct de vedere estetic diminutivele care abundă în poezia de dinainte de Eminescu. Dar ele sînt numai unul din faptele caracteristice limbii poetice preeminesciene. Ar fi trebuit să se adauge totuși că diminutivele nu pot să lipsească din poezie, dacă sînt întrebuințate cu rost (Eminescu : *Mînușițe, ce făcurăți de atîtea săptămîni ?*). Multe alte fapte de limbă poetice, caracteristice acestor scriitori preeminescieni, nu mai fac azi parte din limba poetică. Vom da aici o listă de astfel de fapte. La Heliade Rădulescu găsim : *ferice*, *rubinos*, *undos*, *amor*, *a sălta*, *ușure* (acesta din urmă se găsea și în proza unor scriitori de la 1848 ; el a căzut în desuetudine pe nedrept, din lipsa unor poeți mari munteni în secolul trecut, și a fost reluat abia de Arghezi) etc. La Alecsandri găsim : *falnic* „glorios" (întrebuințat de scriitor de cele mai multe ori fără rost : *În sîn falnic de maghiară ... Al Moldovei steag de fală fîlfiie falnic în cer ... „Acolo fi-va altarul" zise falnicul monarh ... Mihai mîndru vine iară, Falnic ca un stîlp de ceară ... Răcni falnic de trei ori ... Falnic calul se izbește ... Sai, voinice, și nechează Ager, falnic ca un zmeu ... Falnic coama-și încorda ... Vezi tu vulturul falnic, o scumpa mea iubită ... Simțiri, mărețe visuri de falnic viitor !*, acesta din urmă, în poezia *Steluța*, cu privire la planurile de viață ale autorului ! ; *falnic* apare și la Eminescu, dar rar, de fapt numai în *Scrisoarea III*), *dalb*, preluat din limbajul poetic popular (*Mult ești dalbă și frumoasă ... Mult ești mîndră, mult ești dalbă ... Dalb luceafăr aurit* etc. dar, în *Dridri*, apare la Alecsandri și inesteticul diminutiv *dălbică* „blondă" ; *dalb* apare și la Eminescu, dar numai în tinerețe), *suvenir*, *durdă*, *murg* (cu *murgușor* și *murguleț*), *fugar*, *a sălta* (toate trei, din poezia populară, ultimul și din literatura veche), *ferice* (care însă s-a compromis după Eminescu, căci acest poet încă îl întrebuințează), *fală* etc. De asemenea în Bolintineanu gă-

sim : *amor, suvenir, ferice, dalb, a sălta (Ca un crin în vînturi saltă pieptul meu ... În aceste cînturi sufletu-mi sălta)* etc.

Dar nu toate elementele poetice din limba acestor scriitori au căzut în desuetudine. Limba poetică românească modernă este în bună parte creată de scriitorii dintre 1830 și 1880, al căror simț poetic era totuși adesea foarte îndoielnic. De altfel, cum am spus-o deja, limbajul poetic dă numai în parte valoare unei poezii ; el este un element accesoriu. Valoarea unei poezii depinde în primul rînd de imaginea, de reprezentarea poetică în întregimea ei. Eminescu a trebuit numai să cearnă această limbă poetică și să-i adauge o serie de elemente noi. Cum cercetările asupra limbii poetice românești lipsesc, nu se poate spune astăzi întotdeauna ce a adăugat Eminescu la lexicul poetic românesc, nici ce au adăugat scriitorii de după el. Desigur însă că partea sa la crearea limbii poetice românești este foarte mare. Voi nota aici cîteva elemente de limbaj înalt din operele scriitorilor anteriori lui Eminescu. La Heliade Rădulescu apar : *divin, umbros, blondin, auroră, misterios, emblemă; august,* (adj.), *fire* „natură“, dar și *natură, armonie, deslușit, melodios, cupă, a declina* „a se apropia de sfîrșit“, *son* „sunet“, *străluce* „strălucește“, *acvilă, a celebra, harpă, june* „tînăr“, *copios, glorie, van* (adj.), *vid* (adj.), *abis, susur, liră, funebru, tenebre, revelă* „revelează“, *imortal, blond, buclă, mîngîios, aură, nălucire, dară* „dar“, *iară* „iar“, *tărie* „cer“, *undă* „val“ etc. La Alecsandri se găsesc : *nor, lin, ades, precum, iară, nime* „nimeni“, *fantasmă, a se înamora, înamorat, mări,* acesta din poezia populară *(Și fugea, mări, fugea ... Iată, mări, cum cînta* etc.), *a slăvi, slăvit, mîngîios, fapt (faptul dimineții, faptul zilei), a îngîna (Mergi, pe-aripe-ți să se culce, Adormind încetișor, Și îngînă-a ei somn dulce Cu dulci visuri de amor ! ... Cu privighetoarea dulce se îngînă-armonios), nălucire, văpaie, talaz, jilț, splendoare, nostalgie, maiestos, umbros, sacru, grațios, diafan, voluptate, harpă* etc. La Bolintineanu întîlnim : *lin, fantasmă, auroră, roză, grație, grațios, suav, rugă* „rugăciune“, *cupă, splendid, divin, liră* „poezie“, *nor, harpă, bard, străluce* „strălucește“, *a înclina* „a pleca“, *a essala* (azi *a exala*), *nime, mantă, paloș, mări (Dar, iată mări, iată, Că un ostaș s-arată ... Iată, mări frățioare), argintos* etc. Aproape toți acești termeni poetici din limbajul lui Heliade Rădulescu, al lui Alecsandri și al lui Bolintineanu, chiar acei care par inactuali, se găsesc și la Eminescu (doar *harpă* sună *arfă* la el). Am impresia chiar că, din acest punct de vedere, Eminescu a împrumutat mai mult de la Heliade Rădulescu și Bolintineanu decît de la Alecsandri. Scriitorii de la 1840, de altfel ca și cei anteriori, au recurs și la procedeul întrebuințării pronumelui personal de dativ în locul celui posesiv. La Alecsandri este foarte frecventă și antepunerea lui *cel (cea, cei, cele)* față de substantiv, cu valoare poetică și în vorbirea populară *(Hai, voinice, la cel mal ... Pe cel deal, pe coaste, Trece-o mîndră oaste ... Vezi cea zare de lumină ... Multe fiare din cei codri)*. Antepunerea lui *cel* față de substantiv este rară la Bolintineanu *(Mai în toată lumea am călătorit, Dar cel înger dulce nu l-am întîlnit)*. Procedeul acesta a trecut la poeții următori (se găsește și la Eminescu : *În cea oglindă mișcătoare Vrei să privești un straniu joc)*. La Alecsandri se întîlnește des și întrebuințarea infinitivului în locul conjunctivului sau înlăturarea negației în frazele cu *nici*. Toate aceste procedee poetice au trecut și la Eminescu, precum și la mulți din poeții ulteriori. Foarte probabil, termeni poetici ca : *flamură, lințoliu, caier, maur, gigantic, mag, gintă* „popor“, *a arginti, rebel, inocent,*

zvon „sunet", *plebe, candid, mizer, nefast, vil, Cezarul, faclă, azur* (adj. : *cîmpiilor azure), în van* „în zadar", *uman, a se destăinui, etern, nea, ariniște, feeric, criptă, pururi, de-apururea, armie, rămuros, Crist* (față de *Hristos*), *boschet, a consola, ram, osebit, tom, brac, ființă* „lume, existență", *neființă*, „neant" *genune, stihii, himeric, pană* „condei", *a adauge* (conjugarea a III-a), *Egipet, undoiare, iniște, limbă* „neam, popor", *uragan, oaspe* (nu și *oaspete*), *nimb, rapsod, letopiseț, calp, ilot, promenadă, solitar, vaier, colonadă* etc., au fost introduse în stilul înalt de Eminescu. Tot așa stă lucrul și cu întrebuințarea lui *ci* cu sensul de „dar", „însă", „pe cînd", care abia apare la poeții anteriori, dar se găsește ca termen normal în proza lui Săulescu și în cea a lui Cipariu[1].

§ 5. Am văzut că schimbările limbii literare dintre 1830 și 1880 s-au produs prin acțiunea unor categorii sociale, altele decît țărănimea, anume mica boierime și o parte din burghezie (cea cultă). Celelalte categorii sociale cu oarecare cultură, boierimea mare și burghezia obişnuită, nu urmau dezvoltarea lingvistică mai nouă și au rămas să utilizeze multă vreme graiul literar mai vechi, bineînțeles, nu cel bisericesc, ci cel al conversației obişnuite sau savante, plin de elemente grecești, sau cel oficial, care avea chiar elemente slave ca *ot* „din" și altele. Așadar, după 1830, în special după 1840, chiar după 1859, cînd intelectualitatea întrebuința noul grai al scriitorilor, limba scrisă de pînă la 1820—1830 rămîne să carcaterizeze mai ales boierimea și o anumită burghezie. Graiul literar mai vechi devine un jargon, dacă nu se găsea în această situație chiar în secolul al XVIII-lea și pînă la 1830, și ca atare era el simțit de scriitorii de după 1830—1840, ca Heliade Rădulescu, C. Negruzzi, Alecsandri și alții ; de aceea va fi exploatat de scriitori pentru satirizarea claselor sociale în discuție, retrograde sau inculte[2]. L-au ironizat mai ales Heliade Rădulescu și Alecsandri.

Dar în epoca de după 1821 se naște un nou jargon, cel al franțuziților, mai exact : al franțuzitelor, care se găseau numai în clasa boierească și întrebuințau prea multe cuvinte franceze într-o pronunție mai de loc modificată, adică neadaptată sistemului fonetic al limbii române. Acest jargon a fost ridiculizat de C. Faca în piesa *Franțuzitele*, apoi de V. Alecsandri în unele din piesele sale : *Iorgu de la Sadagura, Chirița în provincie* și *Chirița în Iași*,

---

[1] Cu prvire la alte elemente ale stilului înalt, pe care Eminescu le-a împrum utat din limbajul poetic al poeților români anteriori, și nu în anii tinereții, ci mai tîrziu, vezi Ștefan M u n t e a n u, *Eminescu și limba poetică a înaintașilor săi*, în *Eminescu-Creangă, Studii*, Timișoara, 1965, p. 79—100. Autorul înregistrează nu numai fapte lexicale de tipul celor studiate de noi, dar și fapte morfotice și sintactice (printre care unele licențe poetice), precum și sintagme, figuri de stil. Este însă posibil ca unele din elementele relevate de Munteanu, de exemplu *dismețit* „dezmeticit" (p. 86), să nu fie termeni poetici, ci termeni ai limbajului normal : atît Alecsandri cît și Eminescu au recurs la *dismețit* pentru că socoteau că au nevoie de un termen care să exprime noțiunea de dispariție a amețelii. Munteanu mai are meritul de a fi relevat și împrumuturi din limba unor poeți ca Al. Sihleanu.

[2] C. N e g r u z z i spunea următoarele *(Din Moldova*, 1862, p. 75, *Lumina*, 1863, p. 11 și 55, retipărit în *Păcatele tinereților*, ed. 1872, sub titlul *Scrisoarea XXXII*, p. 337) : „Ne aducem aminte de decadența în care căzuserăm în privința limbii sub domniile străine. În corupția generală, se corupsese și ea ! Nu mai era acum limba lui Dositeu și a lui Cantemir, nici a cărților bisericești ; era un gerg hibrid amestecat cu ziceri turco-grece, etc. Atunci era de bun ton a vorbi numai grecește sau o românească pestrițată. Damele noastre începură a nu putea pronunța pe ș, pe j, pe č, pe ğ. Ele ziceau : *mozicule, nu stii că nu se sede zos dinaintea dudulelor?*".

de C. Negruzzi în *Muza de la Burdujeni* și de Kogălniceanu în *Tainele inimii*[1], iar mai tîrziu de B. Petriceicu-Hasdeu. Pînă și Caragiale va scoate efecte comice din jargonul franțuzit al micilor funcționari, căci între timp, jargonul acesta coborîse la mica burghezie : *monșer, mașer, comersant, a suspanda, a depanda, romanse* (pl. „romane"), *santim, santimetru, parol* și *ma parol, rezon, (de) paregzamplu, pansion* (la Caragiale *pasion), bonjur, bonsoar, alevoa, madam, musiu, ex-marșandă, a pardona, gramama (= gran'maman), afront, infam, de un pamplezir (= par plaisir), sanfaso (= sans façon), per toujours, per l'amour di Dieu, du reste* și *sapristi, a anfluansa, pasajer* (cf. Iorgu Iordan *Limba „erorilor" lui I. L. Caragiale*, ed. a II-a, București, 1957, p. 11, 19, 30—31 și 34, nota 4). Nu putem spune dacă *amploiat*, înlocuit atunci sau mai tîrziu cu *impiegat*, de origine italiană, era element de jargon sau termenul normal. Un jargon a devenit și limba latinistă, care, fiind vorbită și scrisă de o minoritate, nu mai putea înlătura limba literară ce se formase sau se forma atunci. Dar elemente ale acestui jargon au intrat în limba intelectualității ardelene.

§ 6. Crearea limbii literare moderne nu înseamnă însă înlăturarea definitivă a limbii arhaice și a celei populare din literatură. La un popor ca cel românesc, la care limba modernă nu prezintă un stadiu fonetic cu totul diferit de stadiul fonetic al limbii vechi, iar baza dialectală a limbii literare este constituită în special de dialectul dacoromân de sud, în mod fatal trebuiau să pătrundă în limba literară, în scopuri artistice, și elemente din limba veche și cea populară. Deja la scriitori din generația de la 1840, de exemplu la C. Negruzzi și V. Alecsandri, întîlnim începuturi ale stilului arhaizant și ale celui popularizant. Aceste stiluri se dezvoltă în ultimele decenii ale perioadei în discuție. În special stilul popularizant, care transpune în fonetismul limbii literare stilul viu, de povestire, al poporului, a căpătat o mare strălucire prin Petre Ispirescu la munteni și prin Ion Creangă la moldoveni. El a devenit deci un stil literar autonom, care era sortit unui mare succes, după exemplul atît de valoros — pe plan universal — al operei lui Creangă. Acest stil este caracterizat printr-un număr mare de fapte lexicale și sintactice populare ; și, pentru că cei doi scriitori care pînă pe la 1880 au reprezentat acest stil, Ispirescu și Creangă, erau originari din țara liberă, dialectele populare care au dat coloratura stilului popularizant sînt cel muntenesc și cel moldovenesc.

Dar nu numai stilul povestirii populare a dus la crearea unui stil cult popularizant ; și poezia populară, în special doina, cu trăsăturile ei caracteristice de formă și de conținut, a constituit un model în constituirea unei poezii popularizante sau, mai exact : de stil popular, care a fost creată chiar înainte de crearea stilului popularizant în proză, căci este reprezentată de primele încercări poetice ale lui Alecsandri, *Doine și lăcrămioare* și *Mărgăritărele*. Această poezie popularizantă a ajuns la o formă impecabilă cu cele cîteva poezii ale lui Eminescu, scrise în stil popularizant : *Ce te legeni, codrule ?* și *Doina*.

---

[1] Lucia Pop, *Probleme de limbă în cercul Kogălniceanu*, în *SCȘ, Academia R.P.R., Filiala Iași, Seria III (Științe sociale)*, Anul VI (1955), p. 72, a arătat că M. Kogălniceanu, în articolele *Scene pitorești din viața poporului, Dacia literară*, p. 37, și *Pămîntul moldo-românesc, Dacia literară*, p. 352, punea în legătură, pe drept, crearea jargoanelor cu izolarea aristocrației de popor și acceptarea fără discernămînt a civilizației, „care ne face cosmopoliți".

CAPITOLUL VI

DIALECTELE SUDDUNĂRENE ÎNTRE 1829 ŞI 1878

§ 1. O nouă mişcare culturală vom avea la macedoromâni numai începînd din jumătatea a doua a secolului trecut şi anume prin iniţiativa unor macedoromâni din ţară şi prin sprijinul dat de statul român (cf. C a p i d a n, *Aromânii*, *Dialectul aromân*, p. 40–45). Evenimentele politice din Principate, de la 1848, au silit pe unii bărbaţi de stat români ca D. Bolintineanu, generalul Cristian Tell şi I. Ionescu de la Brad să se stabilească pentru cîtva timp în Turcia, unde au cunoscut pe macedoromâni[1]. Dar revoluţionarii de la 1848 au avut din capul locului intenţia de a trezi la o viaţă culturală pe macedoromâni. N. I o r g a, *Revista istorică*, XIII, 1927, p. 278, a relevat că şi N. Bălcescu voia să meargă la macedoromâni, pentru a întemeia o şcoală acolo. Capidan, care reproduce aceste informaţii (p. 41, nota 2), spune (p. 41) că ideea de a crea şcoli pentru macedoromâni venea de la macedoromânii stabiliţi în Bucureşti.

Cel ce a deşteptat interesul publicului român din Principate pentru macedoromâni a fost D. Bolintineanu, care a publicat călătoriile sale la românii din Macedonia (C a p i d a n, p. 41 ; cf. şi articolul lui C a p i d a n, *Scrierile lui Dim. Bolintineanu despre Macedonia*, în *Omagiu lui I. Bianu*, Bucureşti, 1927, p. 79). Pînă atunci macedoromânii rămăseseră necunoscuţi publicului cult românesc. Aceste scrieri au trezit şi în sufletele macedoromânilor stabiliţi în ţară speranţe în ce priveşte ridicarea culturală a macedoromânilor. Fireşte, se căuta să se împiedice grecizarea lor.

Din iniţiativa macedoromânilor Dimitrie Cozacovici din Aminciu, Zisu Sideri, Mihail Nicolescu, primul poet cult macedoromân,şi Iordache şi G. Goga (aceştia doi erau fraţi), se formează în anul 1860, la Bucureşti, un comitet în fruntea căruia se aflau C.A. Rosetti, D. Bolintineanu, Cezar Bolliac, Cristian Tell, Dimitrie Cozacovici, Dinu Sideri şi Iordache Goga. Acest comitet trebuia să strîngă mijloace materiale pentru deschiderea unei şcoli româneşti în Macedonia. Comitetul a redactat în româneşte şi în greceşte un manifest, care a fost răspîndit printre românii din Macedonia şi a pus în gardă pe prelaţii greci din această provincie, iritaţi de secularizarea averilor mănăstireşti de la noi. Manifestul a ajuns, chiar în anul lansării sale, în mîna lui Di-

[1] Imperiul turc cuprindea pe atunci aproape toată Peninsula Balcanică ; numai părţile nordice din actuala Iugoslavie şi Grecia de Sud nu făceau parte din statul turc ; Macedonia, Albania, Muntenegru şi părţile de la răsăritul acestei regiuni pînă la Vidin, inclusiv acest oraş, apoi toată Bulgaria, aparţineau Turciei.

mitrie Atanasescu, macedoromân originar din Tîrnova de lîngă Bitolia, în acea vreme, croitor la Constantinopole. Acest om entuziast a fost cîştigat de ideea înfiinţării unei şcoli româneşti la macedoromâni şi, după ce în cîteva luni a lichidat atelierul de croitorie, la 20 iulie 1861 a venit în România, ca să înveţe carte românească. Intenţia sa era de a se face dascăl în Macedonia. Capidan, *op. cit.*, p. 91, nota 1, spune că Atanesescu a fost adus în ţară de Mihail Nicolescu (membru în comitetul amintit). Prin stăruinţa lui Cezar Bolliac, Atanasescu a fost înscris în toamna aceluiaşi an la liceul „Matei Basarab" din Bucureşti, unde a urmat cursurile primelor trei clase. În 1864 el ceru domnitorului Alexandru Ioan Cuza să-i acorde un ajutor pentru înfiinţarea primei şcoli româneşti în Macedonia. Cererea, înaintată ministrului instrucţiunii , D. Bolintineanu, a fost aprobaztă de guvern ; la 16 august 1864 s-a publicat decretul domnitorului pentru înfiinţarea primei şcolii româneşti în Macedonia, la Tîrnova.

Dimitrie Atanasescu a fost un adevărat apostol al românilor din Macedonia. El a fost şi un fecund autor de cărţi didactice pentru şcolile româneşti din Macedonia. Primul manual pe care l-a scris a fost *Gramatica românească tră românilji din dreapta Dunăreljei*, Bucureşti, 1865, care e o simplă localizare a gramaticilor şcolare de atunci de la noi (vezi Capidan, p. 91). El s-a lăsat influenţat de gramatica lui Boiagi, pe care o pomeneşte. Mai înainte însă, I. C. Massimu, care se familiarizase puţin cu dialectul macedoromân, învăţat, desigur, de la macedoromânii din ţară (nu cum afirmă Capidan, p. 90, „de la primii elevi macedoromâni aduşi în ţară", căci aceştia vor veni în 1865), a publicat cu cheltuiala patrioţilor macedoromâni G. Goga şi D. Cozacovici, manualul *Rapeda idea de gramatica macedo-romaneasca (tipărită tra se împartă gratuitu 'rumânilor de a drepta Dunării)*, Bucureşti, 1862, redactat româneşte (cu ortografie latinizată) şi greceşte. Capidan, p. 90—91, spune că manualul a fost alcătuit pentru şcolile române din Macedonia ; dar faptul e îndoios, căci singur Capidan spune (p. 42—43) că aceste şcoli se înfiinţează abia după 1864.

Exemplul Tîrnovei a fost imitat şi de alte localităţi, mai întîi de Gopeşi. Lipseau însă dascălii. De aceea, comitetul despre care am vorbit a intervenit pe lîngă guvern, să se aducă din Macedonia tineri, care să studieze cîtva timp la şcolile din ţară şi apoi să fie trimişi ca dascăli în Macedonia. Cererea s-a aprobat şi, în 1865, au fost aduşi zece tineri originari din Pind, pentru care s-a creat un internat. Mai tîrziu internatul număra pînă la 40 de elevi. În anii următori s-au înfiinţat mereu şcoli româneşti în Macedonia, cu sau fără sprijinul guvernului român, aşa că, în 1900, macedoromânii aveau şase şcoli secundare şi 113 şcoli primare (vezi Capidan, p. 43). Cele mai multe fuseseră înfiinţate sub conducerea inspectorului Apostol Mărgărit.

PARTEA A X-A

DEZVOLTAREA LIMBII ROMÂNE DUPĂ 1878

Limba română, expresie a unei culturi de valoare mondială

CAPITOLUL I

DEZVOLTAREA SOCIALĂ, ECONOMICĂ ȘI CULTURALĂ A POPORULUI ROMÂN DE LA 1878 PÎNĂ ASTĂZI;

REFLEXELE EI LINGVISTICE

§ 1. După războiul pentru independență, din 1877—1878, era evident pentru oricine că o nouă epocă începea pentru poporul român. Acest lucru îl recunoșteau pînă și conservatorii, care au fost obligați să-și revizuiască programul lor politic și au început ei înșiși să vorbească de o eră nouă (cf. P. P. Carp, *Era nouă, Discursuri parlamentare*, București, fără an; cuprinde discursurile din anii 1879—1888). Țara liberă cîștigase, în acest război, un prestigiu deosebit. Posibilitățile pe care le oferea țara liberă dezvoltării culturale, deși mici, erau cu mult mai mari decît cele de care dispuneau românii din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș, care abia își creau atunci cîteva publicații periodice noi, ca *Tribuna*. Pînă la 1918, principalele centre culturale românești se găseau în regat, unde se și stabileau scriitorii ardeleni ai epocii: I. Slavici, G. Coșbuc, Șt. O. Iosif și criticii literari I. Chendi, G. Bogdan-Duică.

România de după 1878 era o țară înapoiată din punct de vedere economic. Industria ei era slab dezvoltată; rolul predominant în economia țării revenea agriculturii; dar pămîntul se găsea în mîna unor moșieri, țăranul român posedînd numai o parte din pămînt. Țărănimea clăcașă, împroprietărită la 1864, trăia greu, din lipsă de capital; pe de altă parte, prin împărțirea pămîntului între mai mulți moștenitori, se ajunsese la fărîmițarea proprietății agricole țărănești. Țăranul trebuia să trăiască tot muncind pe moșia boierului, care cel mai adesea stătea în străinătate și era reprezentat de un vechil lipsit de orice omenie și interesat numai să-și adune și el averi și să cumpere moșii. În anul 1905, în teritoriile vechiului regat, 4 171 moșieri dețineau peste 57,4% din suprafața agrosilvică a țării — în medie, 1 430 ha de fiecare moșier —, iar 920 939 țărani dețineau restul suprafeței agrosilvice. Dintre aceștia din urmă, 143 871 țărani aveau proprietăți, pămînt arabil și fînețe sub 1 ha, 279 530 țărani aveau proprietăți între 1 și 3 ha, 148 717 țărani aveau proprietăți între 4 și 5 ha și 176 375 țărani aveau proprietăți între 5 și 10 ha. Pe lîngă aceasta, aproximativ 300 000 de țărani capi de familie nu posedau deloc pămînt arabil și fînețe (vezi N. N. Constantinescu și V. Axenciuc, *Capitalismul monopolist în România*, București, 1962, p. 90, care pleacă de la datele din G. D. Creangă, *Proprietatea rurală în România*, București, 1907, p. XLIX). Așa se face că țărănimea, nemaiputînd suporta exploatarea și voind să stăpînească pămîntul, a recurs la metodele dure: la răscoala din 1888 și cea din 1907. Intelectualitatea conștientă de datoriile sale a înțeles

că statul român era un stat democratic numai cu numele și că trebuia dusă o luptă grea pentru democratizarea țării.

Aproape tot atît de înapoiat economicește era și Ardealul, cu Crișana și Maramureșul. În teritoriile de la nordul și vestul Carpaților, țăranii se găseau într-o situație asemănătoare. La începutul secolului nostru, 6 953 moșieri aveau gospodării de peste 1 000 de iugăre, în total 4 982 226 iugăre, deci 40% din totalul pămînturilor arabile ; mai erau 635 864 gospodării țărănești de cîte maximum 10 iugăre fiecare (71,4 % din totalul gospodăriilor agricole), în total 2 207 980 iugăre, cu 17,8 % din totalul pămîntului arabil, și 180 954 gospodării cu mai puțin de un iugăr fiecare, reprezentînd 20,3 % din totalul gospodăriilor agricole, cu 72 495 iugăre (6 % din totalul pămîntului arabil), ca să nu mai vorbim de țăranii lipsiți de pămînt (vezi *ibid.*, p. 90—91).

Dezvoltarea industriei, care în Apus a constituit o revoluție tehnică, în România a avut loc lent și nu în toate domeniile, deci fără rapiditatea și amploarea celei din țările capitaliste înaintate. Ea a continuat încet și după 1900, în condițiile capitalismului monopolist, fără a se fi încheiat în 1945—1946, cînd se desfășoară în România revoluția populară. România rămâne mai departe o țară agricolă, deși realizase o revoluție burgheză. Românii din Austro-Ungaria nu aveau nici ei posibilitatea de a deveni industriași. Puțina intelectualitate de la sate și din orașe nu dispunea de mijloace economice deosebite. Războiul mondial din 1914—1918 a permis României să treacă la lupta pentru eliberarea românilor din această monarhie. Realizarea unității naționale în cadrul unui stat român unitar, în 1918, a dat și românilor de peste munți posibilitatea de a dezvolta nestingheriți o activitate economică și culturală. În preajma celui de-al doilea război mondial, industria producea aproximativ o treime din venitul național și se reducea mai ales la industria ușoară (vezi N. N. C o n s t a n t i n e s c u și V. A x e n c i u c, *op. cit.*, p. 6—7), iar agricultura reprezenta 58,9% din totalul venitului național (*ibid.*, p. 89). Luînd în considerație întreaga țară, populația rurală reprezenta în 1913 peste 81 % din populația țării, iar în 1930, 78,9 % din populația țării. Numărul muncitorilor (fără meseriași) a crescut de la cifra de 37 325 din 1901—1902, la cifra de 255 336 în 1938.

Împroprietărirea din 1921 n-a dus la o rezolvare a situației țărănimii. Și după această dată au mai rămas moșieri — conform legii, din fiecare proprietate moșierească urma să rămînă proprietarului o cotă de 100 ha în regiunile de munte și de deal și de 150 ha în regiunile de șes, cota putînd fi mărită pînă la 500 ha, dacă proprietarul avea investiții pe moșie (vezi *ibid.*, p. 92) — și unii din aceștia au căutat să-și reia pămîntul dat țăranilor. Pe de altă parte, din cei 2 308 922 țărani care trebuiau să fie împroprietăriți, au fost împroprietăriți pînă la 1 ianuarie 1934 numai 1 478 663, adică 64 % (vezi *ibid.*, p. 93). Deposedarea totală de pămînt a moșierilor a avut loc în 1945.

Cel de al doilea război mondial a adus falimentul politicii claselor conducătoare de pînă atunci și a permis clasei muncitoare și țărănimii să pună efectiv mîna pe putere. Situația politică, economică și culturală a țării noastre se schimbă radical după 1947, cînd dinastia Hohenzollern este înlăturată, monarhia este abolită și se creează Republica Populară Română, devenită în 1965 Republica Socialistă România. Sub conducerea Partidului Comunist Român, poporul român a realizat statul socialist de astăzi, în care industria a

luat o mare dezvoltare — aproximativ jumătate din veniturile ţării provin din industrie —, iar agricultura a fost mecanizată.

§ 2. Cu toate că România era o ţară înapoiată din punct de vedere economic, ea poseda, în deceniile după 1878, o intelectualitate cu mult mai numeroasă decît înainte, aşa că limba literară unitară (limba naţională) trebuia să capete o stabilitate pe care n-a avusese pînă atunci . Această nouă intelectualitate cuprindea, încă de pe la 1870, un mare număr de persoane originare din ţărănime, printre care unii sînt şi scriitori : B. Ştefănescu-Delavrancea, Al. Vlahuţă, I. Creangă, I. Slavici, G. Coşbuc, mulţi alţii după 1900. De aceea limba literară va renunţa, după 1880, la unele fapte de limbă artificiale din trecut, cum erau hiperliterarizările, şi va introduce un mare număr de elemente populare în limba poetică şi în general în limba artistică. La crearea acestei intelectualităţi ajutaseră numeroasele licee întemeiate după 1859, cele două universităţi ale ţării, cea din Iaşi, întemeiată în 1860, şi cea din Bucureşti, întemeiată în 1864, şi alte instituţii superioare de învăţămînt, precum şi presa, cu mult mai dezvoltată decît fusese pînă la 1878. Mişcarea culturală a ţării se desfăşoară pînă la 1918, mai ales în cele două mari oraşe ale ţării, Bucureşti şi Iaşi, care-şi au tradiţiile lor culturale şi chiar tradiţii de limbă literară. De aceea limba literară prezintă şi în aceasta perioadă, două variante regionale, una muntenească şi alta moldovenească (munt. *văz*, mold. *văd*, munt. *întîi*, *călcîi*, *căpătîi*, mold. *întăi*, *călcăi*, *căpătăi* etc.). Ardelenii şi bucovinenii au de asemenea o tradiţie lingvistică proprie (*cazină* „cazinou", *întreolaltă* „unul cu altul", „împreună" ; acesta din urmă pare fie un decalc după germ. *zwischeneinander*, fie un element popular din unele regiuni de peste munţi etc.). Limba vorbită şi scrisă de intelectualitatea ardeleană poseda o serie de latinisme specifice ei, ca *a conturba*, o moştenire din epoca latiniştilor, şi apar în limbajul lui Marius Chicoş Rostogan (eroul unei schiţe a lui I. L. Caragiale). Crearea universităţilor româneşti din Cluj şi Cernăuţi, în 1919, fortifică tradiţiile culturale şi lingvistice şi din aceste regiuni ale ţării, supuse pînă atunci Austro-Ungariei. Cultura românească, ajunsă la o mare înflorire deja înainte de primul război mondial, a avut între cele două războaie mondiale o dezvoltare care a situat-o definitiv între culturile de seamă ale lumii. Scriitori ca M. Eminescu, I. Creangă, I. L. Caragiale, G. Coşbuc, M. Sadoveanu, T. Arghezi, L. Rebreanu, I. Barbu, L. Blaga, Al. A. Philippide etc. creează o literatură specific românească şi de o mare valoare artistică, prin care viaţa din trecut şi din epoca modernă şi contemporană a poporului român ajunge să ocupe un loc imens în literatura universală, iar pe de altă parte este impusă lumii o problematică poetică şi de viaţă, neglijată în parte de marii poeţi şi scriitori străini ai epocii. Oameni de ştiinţă şi filozofi ca B. Petriceicu-Hasdeu, T. Maiorescu, C. Dobrogeanu-Gherea, V. Conta, Gr. Tocilescu, A. D. Xenopol, N. Iorga, Alexandru Philippide, C. Rădulescu-Motru, P. P. Negulescu, M. Dragomirescu, G. Ibrăileanu, E. Lovinescu, Ov. Densusianu, V. Pârvan, S. Puşcariu, I. Petrovici, Şt. Zeletin, M. Florian, D. Gusti, P. Andrei, L. Blaga, T. Vianu, G. Călinescu etc. creează în ştiinţele sociale şi filozofie numeroase concepţii şi puncte de vedere de mai puţină sau de mai mare originalitate, care ne dau dreptul să vorbim de o viziune românească atît în ştiinţele sociale cît şi în filozofie şi au impus peste hotare nu numai ştiinţa românească, dar şi viaţa poporului român din trecut şi din epoca modernă şi cunoaşterea limbii noastre.

În același timp numeroși oameni de știință pozitivă și matematicieni și numeroși tehnicieni, ale căror nume nu le mai dăm, au adus și în aceste domenii contribuții importante pe plan mondial. Filozofi și oameni de știință români creează noi termeni științifici și filozofici, care însă nu se impun în terminologia internațională. Centrele culturale românești de dincoace de munți, ca și noile centre culturale din Ardeal, Crișana, Banat și Bucovina, au permis accesul la o cultură superioară unui mare număr de persoane originare din păturile țărănești și din clasa muncitoare. Intelectualitatea românească dintre cele două războaie mondiale continuă tradițiile regionale culturale și lingvistice anterioare. După 1948, învățămîntul și cultura au avut o dezvoltare cu mult superioară celei de pînă atunci, atît din punct de vedere al numărului instituțiilor de cercetare și învățămînt, cît și din punct de vedere al numărului cercetătorilor și al membrilor corpului didactic, ca și al numărului elevilor și studenților. Așa că, în această perioadă, intelectualitatea românească constituie un corp cu mult mai numeros decît înainte.

Reglementarea limbii și a ortografiei a fost unul din țelurile Academiei Române, deși rolul ei în această privință a fost redus, ca și în perioada anterioară. Academia Română, creată prin legea din 1879, care reorganiza Societatea Academică Română, a reluat în 1880 și 1881 discuțiile asupra ortografiei, de fapt și asupra ortoepiei. Înaltul for științific a părăsit cu această ocazie sistemul etimologic al lui T. Cipariu, care fusese aprobat în 1869 de Societatea Academică Română. Acest sistem ortografic nu fusese urmat decît de latiniști, acum în minoritate. După cum am văzut (IX, cap. II, § 3), sistemul ortografic al latiniștilor nu utiliza semne diacritice. Academia Română a acceptat în 1881 un sistem ortografic fonetic, dar cu concesii etimologiste, ca notarea grupurilor *ște, ști*, prin *sce, sci*, notarea lui *u̯* după consonante finale, cînd provenea din *-u* sonant, prin *ŭ*, utilizarea lui *ḑ* alături de *z*, notarea lui *i̯* și *u̯* prin *ĭ* și *ŭ*, notarea diftongurilor *e̯a* și *o̯a* prin *é*, respectiv *ó*. S-a definit aceasta, în broșura Academiei Române, *Regulile ortografice*, București, 1904, p. 3—4, drept un „etimologism românesc" (= etimologism în marginile limbii române) și se poate considera această interpretare ca justă, întrucît se pleca de la faza mai veche a limbii române. Dar fazele *é, ó* ale diftongilor accentuați *e̯á, o̯á* se situează în primele secole ale românei, așa încît, notarea diftongilor în discuție prin *é* și *ó* se poate considera un etimologism latin. De aceea ar fi mai corect să se admită că, după 1881, avem o ortografie fonetică cu menținerea grafică a identității rădăcinii sau temei cuvîntului în toate variantele sale. Pe de altă parte, întrucît africata *ḑ* și *-u̯*, acesta, ca rotunzime a buzelor, care însoțește consonanta anterioară) se găsesc dialectal, alături de arii cu *z* sau fără *-u̯*, putem spune că, din acest punct de vedere, ortografia din 1884 era fonetică, dar că scrierea reprezenta un stadiu dialectal, chiar dacă *-u̯* nu era pronunțat de intelectuali. Această ortografie nu era însă respectată de cei mai mulți intelectuali (scriitori, oameni de știință), care scriau fonetic, așa încît în 1904 Academia Română a renunțat la ea, adoptînd principiul fonetic. Totuși și acum se făceau cîteva concesii etimologismului, notîndu-se sunetul *î* prin două litere, *î* și *â*, scriindu-se *-u* în cuvinte ca *ochiu, roiu*, deși nu se mai pronunța, utilizîndu-se consonante duble în cazuri ca neologismele *massă, cassă*, deși pronunția era *s*. La ultimele două procedee s-a renunțat în 1932, iar la utilizarea lui *â* cu valoare de *î*, în 1953 (în 1948, Academia Ro-

mână a fost din nou organizată prin lege şi a căpătat numele de Academia Republicii Populare Române, pentru ca începînd din 1965, să se intituleze Academia Republicii Socialiste România).

Limba literară românească s-a fixat definitiv, adică în forma pe care o are astăzi, după Eminescu. Este vorba, fireşte, de o fixare aproximativă, dar, în orice caz, a avut loc o fixare faţă de starea de continuă schimbare de pînă atunci şi faţă de anarhia lingvistică din secolul al XIX-lea, de la noi. Fireşte, limba literară românească era în multe privinţe fixată şi mai înainte de Eminescu, — altfel Eminescu n-ar fi putut duce la apogeu limba poetică românească — ; dar, în unele privinţe limba literară s-a schimbat şi după aceea[1]. Astfel Eminescu recurge, în tinereţe, la unele neologisme ca *darn* în expresia *în darn* „în zadar" (italienism), *palm* „palmier" etc., care azi nu mai sînt uzuale. Fapt e că, mai tîrziu, Eminescu le-a părăsit. Totuşi, şi în perioada maturităţii, Eminescu utilizează fapte de limbă neuzuale azi : astfel, în proza politică, scrie *conştiut* „conştient" (adv.) (după Maiorescu). El a recurs mereu la fonetisme moldoveneşti neliterare chiar în morfome ,ca pl. *păreţ* (în rimă cu sing. *isteţ*), *împrăştiet* (în rimă cu *încet*), *spăriet* etc.[2] Limba scrisă în veacul trecut se deosebea însă şi din punct de vedere fonetic de cea de azi. S-a relevat mai sus (IX, cap. II, § 8) că forme hipercorecte (hiperliterarizate), ca *sin*, *ris*, *rid*, *ripă*, *a amări* etc., apar la Eminescu şi la alţi scriitori anteriori, că unii le consideră simple grafii ; că deja în *Probl. cap.*, p. 133, noi le-am considerat ca hiperliterarizări, deci ca pronunţii reale. După cum am arătat tot acolo, avem o mărturie din veacul trecut că formele citate mai sus nu numai se scriau, dar se şi pronunţau cum se scriau : I. Nădejde, *Limba literară*, *Contemporanul*, V, nr. 12 (p. 543—570), se pronunţa pentru păstrarea faptelor de limbă în discuţie, recunoscute de el, ca arhaisme şi despre care rezultă clar din expunerea sa (p. 252—553) că erau realităţi fonetice în acea vreme. Nădejde se pronunţase dealtfel şi pentru păstrarea altor arhaisme în limbă, care de asemenea n-au rămas. Este de mirare cum acest marxist, care ar fi trebuit să fie de partea graiului viu şi care şi-a creat de altfel, împreună cu Al. Lambrior, mari merite în ce priveşte crearea ortografiei fonetice[3] (căci cea de la *Convorbiri Literare* nu era consecvent fonetică), în cazul acesta n-a ştiut să meargă pe calea dreaptă. Formele hipercorecte de tipul celor de mai sus au fost înlăturate

---

[1] Cu privire la limba lui M. Eminescu vezi cele spuse de mine în *Problemele limbii lui Mihail Eminescu*, *Orizont*, I, nr. 5, mai 1964, p. 101—111.

[2] Vezi Gr. Scorpan, *Forme dialectale în poezia lui Eminescu*, în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, III, 1936, p. 117—157 (retipărit în Grigore Scorpan, *M. Eminescu, Studii şi articole*, Iaşi 1977, p. 107—130). Dar cele spuse aici, ca şi mai sus, la IX, Cap. V, § 4, nu epuizează problemele puse de limba marelui nostru scriitor. Scorpan a arătat că fonetismele moldoveneşti îşi găsesc şi o justificare prin fondul poeziei eminesciene, iar studii temeinice mai recente asupra limbii scriitorului, publicate de D. Irimia, arată cum faptele gramaticale caracteristice limbii literare a epocii sînt întrebuinţate sau respinse de Eminescu, fie ele cele normale, fie unele populare, pentru singura raţiune a nevoii de muzicalitate (la care Irimia cuprinde, după tradiţie, şi nevoia ritmului) (astfel Eminescu a eliminat adesea pe *al lui*, *al lor* folosind *a lui*, *a lor*), sau pentru singura raţiune a „imaginii" poetice (*Deasupră-mi teiul sfînt să-şi scuture creanga*, în care apare singularul pentru plural). Dintre aceste studii ale lui Irimia vom pomeni pe cel intitulat *Aspecte stilistice ale articulării substantivului în poezia lui Mihai Eminescu*, în *Anuar de lingvistică şi istorie literară*, Tomul XXIV, 1973, p. 60—73.

[3] El a introdus o ortografie întru totul fonetică în scrierea limbii române. Între altele, el întrebuinţa numai *î* din *i*, deci era pentru principiul : un sunet, o literă.

din limbă de scriitori ca B. Ştefănescu Delavrancea şi Al. Vlahuţă, ale căror inovaţii lingvistice tocmai de aceea nu le acceptă Nădejde (vezi p. 553–561) Într-adevăr, la aceşti scriitori găsim fonetismele următoare (citate deja de Nădejde) : *surîd, rîsul, răspunse* (nu *respunse), ţîţa, sînul, zîna, ţările* (nu *ţerile), rămîi* (nu *remîiu), răceală* (nu *receală), aţîţau, răsărit* (nu *resărit), rău* (nu *reu), săptămîni* (nu *septămîni), hotărît* (toate, la Delavrancea ; vezi p. 556), *strîngea, nerăbdare, arătarea, ţăranii, rămînea, urîte, vîrîse, răci* „reci", *hotărît, răutatea, rîzînd, săptămîni, sînul, rămîn, rîde, rămas, scoborî, răsuflarea, urîte, sărmana, strînşi, răspuns, hotărîre, arătau, zău, posomorî, rîsul, zîmbind, sîn, ocărăsc, ţăran,* chiar *răvărsa* (toate, la Vlăhuţă ; vezi p. 559) (aceşti scriitori notau însă atunci pe *ă* cu *ĕ* în unele cazuri). Este evident că intelectualitatea şi burghezia română, care aveau un grai în această privinţă identic cu cel al poporului, şi-au impus graiul lor în limba literară.

Tot în perioada de după 1878 dispar şi fapte de limbă artificiale ca pluralele în *-ie*, ale substantivelor neutre în *-iu*, neologisme, deci *principie, repertorie, studie* etc., impuse de latinişti, rămînînd în uz numai pluralele în *-ii*, acceptate probabil atunci de masele orăşeneşti : *principii, repertorii* etc.

Deja la 1869 un intelectual ca Eminescu îşi exprima convingerea că dispunem de o limbă literară definitiv formată,deşi, fireşte, această limbă literară prezenta atunci mari oscilaţii fonetice, morfotice, sintactice şi lexicale[1] Dar gradul de dezvoltare a unei limbi nu se măsoară după aceste oscilaţii, ci după posibilităţile sale de expresie. Aceste posibilităţi erau şi mai bine simţite pe la sfîrşitul secolului trecut, cînd, oricum, mai toate oscilaţiile inutile ale limbii literare fuseseră înlăturate şi scriitorul nu se mai preocupa de fixarea limbii, ci de utilizarea ei artistică. Este semnificativă mărturia lui Duiliu Zamfirescu, care spunea (în prefaţa ediţiei din 1902 a romanului său, *În război)*: „E o mare mîngîiere sufletească, pentru cine îşi petrece viaţa căutînd să prindă, în vorbe, icoana fugară a imaginei, a şti că are la îndemînă o limbă atît de perfectă, cum e limba noastră din sfîrşitul secolului al XIX-lea". Mărturia unui scriitor de valoarea lui Duiliu Zamfirescu, a cărui limbă se caracterizează printr-o vioiciune şi o varietate deosebită, este la polul opus faţă de declaraţiile atîtor scriitori de la începutul secolului, care se plîngeau tocmai de „neajungerea" limbii.

Cum deja am spus, limba literară românească n-a avut, după 1878, o formă perfect unitară pe tot întinsul teritoriului locuit de dacoromâni şi nici n-a rămas total neschimbată. Ea prezenta oarecare diferenţieri dialectale, de fonetism *(întîi, întăi, pîne, pîine, mecanic, mehanic* etc.) şi de morfome *(văd, văz)*, ca să nu mai vorbim de variaţiile de sintaxă şi lexic. Trebuie să spunem că variaţii sintactice şi lexicale se întîlnesc în orice limbă literară, oricît de fixată ar fi ea ; dar că cele fonetice şi morfotice reflectă încă o perioadă de imperfecţie a limbii. S-a atras atenţia de către unii lingvişti (de exemplu

[1] „Astăzi mai toate ziarele româneşti au aceeaşi limbă scrisă ; va să zică în nici unul nu s-a[u] consacrat vicii provinciale. Din contra cu toată unitatea limbii literare pronuncia diferă în fiece provincie ..." (articolul intitulat *Cestiuni de pronunţie românească*, în manuscrisul 2257 de la Biblioteca Academiei R.S.România, p. 53–66, publicat de I. Scurtu în M. Eminescu, *Scrieri politice şi literare*, I, 1870–1877, 1905, p. 412–413, apoi de A.C. Cuza, în Mihail Eminescu, *Opere complete*, Iaşi, 1914, p. 393).

de Alf L o m b a r d, *La lingua letteraria meno fissata : il rumeno*, în *VIII Congresso internazionale di studi romanzi*, 1956, *Atti*, II, *Communicazioni*, Parti seconda e terza, Firenze, 1959, p. 283—286) asupra faptului că româna literară nu prezintă o perfectă unitate fonetică, morfotică şi lexicală ; noi vom adăuga că româna literară se alătură acelor limbi care, ca italiana literară în secolul trecut, încă nu aveau perfectă unitate fonetică şi morfotică. Dar situaţia aceasta a fost înlăturată în noile condiţii de dezvoltare a limbii române literare ; hotărîrile ortografice şi ortoepice ale Academiei şi ale Consiliului de Miniştri, din 1953 şi 1954, prin care s-a realizat şi unitatea fonetică şi morfotică a limbii române, au fost acceptate de toţi scriitorii moldoveni şi munteni ; cei dintîi au renunţat la particularităţi ca *întăi*, cei din urmă, la particularităţi ca *văz*.

§ 3. Aşadar, limba română literară se găseşte, după 1878, într-o fază de stabilitate şi de unitate, pe care n-a prezentat-o niciodată mai înainte. În domeniul fonetic şi morfotic avem doar unele oscilaţii şi înlăturarea lor. În perioada de după 1878, limba română literară nu prezintă o dezvoltare decît din punct de vedere lexical şi artistic. Iar dezvoltarea lexicală stă în legătură cu progresele în domeniul culturii materiale şi spirituale a poporului român — care urmează acum de aproape progresele realizate în Occident, —, şi cu epocile fundamentale din dezvoltarea poporului român de după 1878. Am arătat în I, cap. I, § 8 şi 9, că limbile îşi realizează deplin funcţia lor de comunicare şi expresie numai ca limbi literare unitare ale unui popor ; în asemenea faze, se înlătură cu totul schimbarea limbii datorită unor factori materiali ca baza articulatorie, iar limba nu se mai schimbă decît în vederea realizării unui plus de claritate, de comoditate şi de frumuseţe. Această condiţie a început a fi realizată, în cazul limbii române, de pe la 1780—1830, cînd limba literară românească este îndrumată voluntar şi conştient spre asemenea ţeluri. Dar, în mod fatal, această perioadă nouă în viaţa unei limbi începe printr-o perioadă de formare, după care urmează una de stabilitate.

În dezvoltarea societăţii româneşti şi deci şi în dezvoltarea limbii române literare de după 1878, distingem aproximativ cinci perioade : 1. perioada dintre 1878 şi 1900, în care societatea românească a fost stăpînită numai de sentimentul luptei de eliberare socială ; 2. perioada dintre 1900 şi 1918, în care societatea românească a fost stăpînită şi de sentimentul unităţii naţionale şi, după o crîncenă luptă cu Puterile centrale, a realizat statul naţional ; 3. perioada dintre 1918 şi 1948, în care societatea românească duce o luptă de eliberare socială şi teoretizează o democratizare a regimului şi o naţionalizare a culturii, fără a le putea realiza în întregime ; 4. perioada dintre 1948 şi 1964, în care poporul român realizează socialismul ; şi 5. perioada de după 1964, în care poporul român caută o afirmare politică, social-economică şi culturală pe plan mondial. În primele trei perioade se observă o influenţă lingvistică occidentală, în special franceză şi germană, cea franceză în sintaxă şi lexic (cf. *aliură, şansă, poantă, vo(a)iaj* etc.), cea germană, în terminologia filozofică *(ontologie, fenomenologie, existenţialism* etc.), mai rar şi engleză. În a patra perioadă se observă o puternică influenţă lexicală şi sintactică rusească (atunci se împrumută *cursant, etnogeneză* etc. şi se creează prin decalc după rusul *zakonomernost'*, un cuvînt ca *legitate)* ; în ultima perioadă se observă în lexic o influenţă engleză (de fapt americană) *(impact* „amprentă" etc.)

și franceză (*audiență* „ecou în spiritul cititorilor" etc.). Limba română, definitiv formată și aproape în întregime fixată, nu mai este supusă unor procese ca cele petrecute în epocile anterioare, care constau în modificarea neintenționată, fără sens, a elementelor limbii, ci se schimbă numai în vederea exprimării unor noi noțiuni și a realizării unor valori artistice. Începînd de pe la 1780—1830, istoria limbii române face parte aproape integral din istoria spirituală a poporului român, nemaicuprinzînd fenomene care să fie adaptări ale limbii la un factor material ca organele articulatorii. Ne lipsește un studiu amplu asupra limbii literare românești dintre 1878 și 1918. Avem numai observații asupra greșelilor de limbă din acea vreme, comunicate de unii scriitori de a doua mînă, din acea vreme, și de unii oameni de știință ; dar aceste observații sînt făcute adesea dintr-un punct de vedere îngust, refractar neologismelor. Pentru limba literară din această perioadă se poate citi cu folos lucrarea lui Ion G o r u n, *Știi românește* ?, București, 1911, apărută și în ediția a doua (Biblioteca pentru toți), București, 1914, cea mai judicioasă lucrare de acest fel de atunci. Limba română literară dintre cele două războaie mondiale a fost magistral tratată de Iorgu I o r d a n, *Limba română actuală, O gramatică a greșelilor*, Iași, 1943, ediția a doua, București [1948]. O recenzie a operei, în primă ediție, a fost publicată de mine în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, XI—XII, 1944—1945, apărut în 1948, p. 507—519. Asupra inovațiilor limbii române de după 1945, în special de după 1948, pînă prin 1964, s-au publicat numeroase articole în revistele *Cum vorbim*, *Limba română*, *Studii și cercetări lingvistice* etc. Interesul care s-a acordat după 1948 învățării și utilizării corecte a limbii literare este cu mult mai mare ca înainte, ceea ce a făcut necesară apariția unor rubrici speciale consacrate de reviste și ziare cultivării limbii române. Lingviștii acordă acum mai mult ca oricînd după 1880 atenție cultivării limbii române literare.

§ 4. Graiurile poporului n-au suferit nici în perioada de după 1878, schimbări fonetice, morfotice și sintactice proprii (cele care se vor fi produs în această epocă, relativ puține, sînt greu de identificat). Limba română literară a exercitat mereu o puternică influență asupra limbii populare din toate regiunile, dar numai lexicală. Multe cuvinte referitoare la administrație, justiție, economie, stat, școală, armată, biserică, cultură s-au răspîndit la sate. În graiurile populare din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș au pătruns, înainte de 1918, elementele lexicale corespunzătoare din limbile literare maghiară și germană. După 1878, mica burghezie (negustori, meseriași, funcționari) a părăsit dialectul, pentru o formă vorbită a limbii literare, formă care era un compromis între limba literară și dialectul din fiecare regiune. Am arătat în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 146—152, că limba de acest fel, vorbită în Moldova, înlătura palatalele care apăreau în dialect în locul labialelor urmate de *i* și *i̯*, dar că *i̯* al dialectului nu era pronunțat, ajungîndu-se astfel la forme ca *fer, verme, pept, bet, meu*, care se păreau corecte datorită perfectului lor paralelism cu *fin, vin, pic* „cad", *bine, mi* etc., pronunțate în dialectul moldovenesc *χin* și *šin*, *γ'in* și *ẑin*, *k̑ic* „cad", *ģini*, *ńi*. Formele *fer, verme, pept, meu* etc. apar la scriitori din secolul trecut, Conachi, Alecsandri, care le împrumutaseră din graiul orășenesc al vremii (dar se inspirau și din pronunția franceză și italiană : *fer, ferro, petto* etc.). În Muntenia și Oltenia, burghezia folosea fapte ca *pă, dă, ăst, ăl*, în Ardeal, Banat, Crișana, fapte ca *céva* „ceva",

jam „geam", *jantă* „geantă" etc. Limba literară a început să pătrundă între cele două războaie mondiale și la sate, dar fără să înlăture graiurile dialectale, care rămîn în uz în masa țărănească, cum rezultă din faptele prezentate de *ALR*. Situația s-a schimbat în bună măsură după 1948, cînd, datorită presei, radio-ului (electrificării), propagandei culturale și de partid, și în special participării unui mare număr de muncitori și țărani la viața culturală și politică a țării, limba literară a pătruns puternic și la sate, ceea ce are ca urmare faptul că mulți locuitori ai satelor nu mai vorbesc sau nu mai cunosc graiurile pe care le vorbeau părinții lor. Pînă și un atlas lingvistic ca *NALR (pe regiuni)*, I, *Oltenia*, elaborat în această perioadă, arată clar cunoscătorilor graiului popular din această regiune, că unii locuitori ai satelor noastre sînt puternic influențați de limba literară. Din acest punct de vedere, putem spune că, în 1948, începe o nouă perioadă pentru limba română, aceea a înlocuirii graiurilor poporului prin limba literară.

În perioada de după 1878, poate chiar după 1900 sau 1918, argoul răufăcătorilor, care pînă atunci se menținuse separat de graiul celorlalte categorii sociale, își varsă unele din materialele sale, ca *gagiu* „individ", *a gini* „a vedea", „a observa", *nasol* „urît la înfățișare", în limbajul școlarilor, care capătă și el un caracter argotic: multe din elementele argotice vechi, care continuă a caracteriza pînă prin 1948, argoul răufăcătorilor, au fost descoperite de cercetători, între cele două războaie mondiale, în graiul școlarilor. După cît se pare, în perioada de după 1848, argoul răufăcătorilor a dispărut, categoria socială în discuție fiind anulată.

§ 5. Cînd Duiliu Zamfirescu spunea, în prefața la ediția a doua a romanului său *În război* (vezi mai sus, § 2), că scriitorul român dispunea, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, de o limbă literară perfectă, el se referea, desigur, nu atît la faptul că limba noastră literară era fixată, cît mai ales la posibilitățile de variație stilistică pe care le oferea de pe atunci — de fapt, de dinainte de 1878 — limba literară românească. Cele două stiluri artistice fundamentale, cel înalt, distins sau poetic, și cel ironic-satiric, apoi stilul popularizant, ca și stilurile de caracterizare a personajelor după epoca în care au trăit și după clasa socială din care făceau parte, erau atunci puternic individualizate, și ele vor continua a avea reprezentanți iluștri și după aceea. În poezie, stilul înalt urma cel mai adesea limbajul poeziei eminesciene, pe care-l imitau atîția, în frunte cu Alexandru Vlahuță[1], și au continuat a-l imita scriitorii de pînă pe la 1918.

În proză, stilul înalt capătă aspecte mai variate. Poeții și prozatorii lirici au continuat a îmbogăți lexicul caracteristic stilului înalt cu termeni dialectali care nu pătrunseseră în limba poetică pînă pe la 1880—1890. Prin scriitori ardeleni, începînd cu G. Coșbuc, pătrund în limba poetică termeni dialectali ardeleni ca *glie* „pămînt", care apare și în poezia lui L. Blaga, (de exemplu, în poezia *Paradis în destrămare* din *Lauda somnului*: *odată vor putrezi și îngerii sub glie*); prin scriitori munteni, începînd cu B. Ștefănescu-

[1] Pentru lexicul eminescian al acestuia vezi Gr. Scorpan, *Elemente eminesciene în poezia lui A. Vlahuță*, Iași, 1937, p. 111—188; lexicul înregistrat de Scorpan cuprinde nu numai elementele cu valoare poetică, dar și termeni normali, care însă revin frecvent în opera poetică a lui Eminescu și-l caracterizează din punctul de vedere al imaginilor.

Delavrancea, au pătruns în limba poetică termeni olteni sau munteni ca *a adăsta* „a aștepta" (existent în Oltenia, Muntenia, Ardeal și Moldova de nord) și *cleștar* (care caracteriza, pînă pe la 1944, chiar graiul popular bucureștean și este deci, un muntenism). T. Arghezi a reintrodus în limbajul poetic pe oltenescul *ușure* „ușor", reactualizînd astfel, cum deja am spus mai sus, IX, cap. V, § II, un element poetic folosit pe la mijlocul veacului trecut, dar căzut în desuetudine după aceea. Limbajul poetic românesc variază în această perioadă, ca și în cea anterioară, de la un poet la altul. O mare parte din lexicul poetic din epoca de pînă la 1880 este utilizat de unii scriitori pînă astăzi (astfel este de exemplu cazul cu *dalb*, care apare la atîți scriitori de după 1918, printre care de exemplu Cezar Petrescu). Lexicul caracteristic stilului înalt, cu excepția celui compromis, constituie un fel de tezaur din care orice scriitor contemporan utilizează elementele pe care le simte încă în stare de a crea stilul înalt. Era însă firesc ca o serie de termeni poetici din acea vreme să apară acum cu totul nepotriviți pentru limba poetică. Astfel, Alexandru Macedonski, *Arta versurilor*, o lucrare din *Literatorul*, I, 1880, și II, 1882 (vezi *Opere*, IV, *Articole literare și filozofice*, București, 1946, p. 44), respinge o serie de termeni poetici care circulaseră între 1830 și 1880, cei mai mulți de origine neologistică, propunînd înlocuirea lor cu elemente ale limbajului comun. El intitulează *Vocabulor poetic* aceste cîteva rînduri de critică a limbajului poetic, distins, de pînă pe la 1880 : „Zi *privighetoare* iar nu *filomelă* ; de poți zi mai bine *salcîm* decît *dafin* ; zi *trandafir* iar nu *roză* ; de poți zi *miros* iar nu *parfum* și, în niciun caz, nu zice *profum*. *Aură* în loc de *adiere* nu mai merge. Uită *zefirii* și zi *vîntuleţe*. Azvîrle cît colo pe *belă*, *fidelă*, *rebelă* ; încît de *stelă* [= stea] nu mai vorbesc. *Azur* și *pur* se iartă, uneori de hatîrul rimelor ; zi *ceasornic* iar nu *orologiu* ; iar la dobitoace, e bine să le zici *asini*, dar mai bine *măgari*". Trebuie să spunem însă că o serie din termenii poetici care nu-i plăceau lui Macedonski *(roză, parfum, aură, rebel(ă), azur, pur, orologiu)* au rămas pînă astăzi în limbajul poetic și că unii din cei pe care-i propunea el nu erau realmente poetici. Probabil că prin vocabular poetic el înțelegea și vocabularul obișnuit care apare în poezie. În orice caz, stilul poetic înalt nu caracterizează decît în slabă măsură opera literară a lui Macedonski, și teoria sa este deci în consonanță cu practica[1].

Stilul ironic sau satiric, utilizînd elemente și expresii tari, grotești, vulgare, a avut și el dezvoltările sale, în special în perioada dintre cele două războaie mondiale. Dar, de la o vreme, se produce, în limba literaturii artistice, un fenomen care a avut darul de a deruta pe unii cercetători ai limbii poetice (ai stilului înalt), îndemnîndu-i să-i ignoreze existența . Limbajul poetic neputînd fi utilizat la infinit fără a se banaliza și fiind, deci, simțit de la o vreme ca insuficient, unii scriitori cu o bogată cunoaștere a graiului popular au căutat să-l varieze într-un mod care însemna de fapt negarea lui, adică absorbind în stilul înalt, limbajul vulgar, grotesc, burlesc, cu expresii tari sau ridicole. Tendința aceasta există oricînd ; dar elementele „nepoetice" nu apar decît rar la acei care au vrut să scrie „poetic" pînă pe la 1918. La

[1] Despre limba lui Macedonski și despre părerile sale în problema limbii literare românești vezi G. Ivănescu, *Limba lui Alexandru Macedonski*, în *Comentarii macedonskiene*, București, 1971, p. 45—60, precum și studiul lui Adrian Marino, citat acolo., *Alexandru Macedonski și limba literară*, în LR, XIV, 1965, p. 381—397.

scriitorii pe care îi avem în vedere acum, limbajul vulgar pătrunde masiv în limbajul poetic ; și, cu toate acestea, el nu strică tonalitatea generală, elevată sau gravă, a operei literare, ci-i dă numai un aer de exprimare proaspătă și îndrăzneață. Această tendință se manifestă în literatura noastră mai ales după 1918, și anume întîi în poezia lui T. Arghezi. Vom cita cîteva pasaje din opera poetică a acestui scriitor, în care apar termeni aspri sau vulgari, evitați pînă la dînsul. Scriitorul n-ar fi avut motive să recurgă la astfel de termeni, întrucît atitudinea sa este de fapt gravă. Dar, în tendința de a înnoi limba poetică, poetul a utilizat și termeni care distonează cu sentimentul grav, care îl stăpînește, și totuși nu strică impresia de gravitate pe care o lasă poezia. Astfel, poezia *Psalm* din *Cuvinte potrivite (Versuri*, a treia ediție, București, 1943, p. 17—18) : „Iar cînd plecam călare, cu trofee, Furasem și cîte-o femee Cu părul de tutun, Cu duda țîții neagră, cu ochii de lăstun. Ispitele ușoare și blajine N-au fost și nu sînt pentru mine. În blidul meu, ca și în cugetare, Deprins-am gustul otrăvit și tare. Mă scald în gheață și mă culc pe stei, Unde dă beznă eu frămînt scîntei, Unde-i tăcere, scutur cătușa, Dobor cu lanțurile ușa. Cînd mă găsesc în pisc Primejdia o caut și o isc, Mi-aleg poteca strîmtă ca să trec, Ducînd în cîrcă muntele întreg."

Tot așa, în *Psalm* din *Alte cuvinte potrivite* (*ibid.*, p. 163) : „Ca să te-ating tîrîș pe rădăcină, De zeci de ori am dat cîte-o tulpină În cîmp, în dîmb, în rîpi și-n pisc, Viu cînd mă urc și trist iar cînd mă isc. Am fost un pai și am răzbit în munte, Molift înalt și mîndru că pui frunte Pe creștete, din lume către veac. Și-am ascultat bătaia-i de tic- tac". Și tot așa, în *Cuvînt* (*ibid.*, p. 229) din *Versuri de seară* : „Farmece aș fi voit să fac Și printr-o ureche de ac, Să strecor pe un fir de ață, Micșorata, subțiata și nepipăita viață Pînă-n mîna, cititorule, a dumitale. Măcar cîteva crîmpeie, Măcar o țandără de curcubee, Măcar nițică scamă de zare, Nițică nevinovăție, nițică depărtare". Termeni ca *țîță, pisc, isc, cîrcă, tîrîș, dîmb, răzbesc, țandără, nițel*, și chiar alții, nu prea au apărut pînă la Arghezi în poezia românească sau n-au apărut de loc, fie din cauza caracterului lor vulgar, fie din cauza asprimii lor (unii dintre ei nu aparțin limbajului obișnuit al omului cult, adică limbii literare normale). La Arghezi, termenul frumos apare rar, deși nu e o luptă împotriva lui, iar cel urît este preferat. Teoria limbii poetice, creată în antichitate și acceptată fără schimbări esențiale pînă în secolul al XIX-lea, deci într-o vreme cînd încă nu se ajunsese în diferitele literaturi europene la noul limbaj poetic[1], se resimte de situația lingvistică pe care o reflecta : ea și-a înfățișat limbajul poetic nefigurat, și chiar pe cel figurat, drept o manifestare a frumosului în limbă, a frumosului conceput în sens oarecum restrîns , ca opus urîtului. Abia lingviștii din epoca noastră, ca J. Mukařovsky, *V-e Congrès international des Linguistes, Rapports*, Bruxelles, 1939 [2], au conceput limbajul poetic mai larg, înglobînd în el și limbajul poetic urît. După părerea noastră însă, aprecierea ca frumos sau urît, distins sau vulgar, elegant sau disgrațios, solemn sau ridicul, melodios sau aspru, dur, înalt sau grotesc, se poate face mai departe în cadrul acestui

---

[1] În literatura rusă inovația aceasta a fost introdusă de Cehov și Maiakovski, care chiar au luptat împotriva limbajului poetic frumos.

[2] O redacție mai amplă în limba cehă, *O jazyce básnickém*, în *Slovo a slovesnost*, VI, 1940, retipărit în *Kapitoly z ceské poetiku*, I, Praha, VI, 1948, p. 78—86 (tradus în română *Limbajul poetic*, în *Poetică și stilistică, Orientări moderne*, București, 1972, p. 195—219).

limbaj poetic, și cele două categorii de fapte de limbă poetice rămîn tot așa de deosebite una de alta, precum se deosebesc unul de altul frumosul și urîtul, distinsul și vulgarul etc. Caracterul urît, dur, vulgar al unei părți din lexicul poetic nu dispare prin înglobarea lui în limbajul poetic, căci el continuă a fi evitat în stilul elegant sau solemn al vorbirii obișnuite curente. De aceea limbajul poetic urît, care e, de altfel, mai recent în poezie, nu constituie tendința dominantă a limbii poetice și este evitat de unii scriitori. Putem conclude că, întîi de toate, limbajul poetic cuprinde elemente ale limbii, pe care le socotim frumoase. Am spus (I, cap. I, § 11) că limba poetică se naște din fuga de limbajul banal. Dar această fugă de limbajul banal este dictată întîi de toate de sentimentul frumosului. Scriitorul caută în general expresiile frumoase. Limba poetică, fie figurată, fie nefigurată, se naște din tendința spre frumos a omului, care stăpînește orice activitate omenească, și deci și pe aceea a exprimării. Numai cînd acest procedeu nu mai poate da rezultate însemnate pentru limba poetică se recurge și la împrospătarea limbii poetice prin limbajul urît, dar nu de către orice scriitor. Așa a procedat Arghezi, așa au procedat și alți scriitori, dintre care voi pomeni pe dramaturgul Ion Luca. Atît Arghezi cît și acești scriitori care l-au urmat ca limbă amestecă în același text limbajul frumos cu cel urît, care, aproape, își pierde astfel, în context, caracterul său vulgar, neelegant, și devine un limbaj acceptabil și pentru cel ce urmărește să redea numai frumosul. Firește, dozajul celor două categorii de fapte variază de la un scriitor la altul, iar la același scriitor de la un moment la altul. De altfel, Arghezi spune singur, chiar în versuri, că a voit amestecul urîtului cu frumosul în limba și în poezia sa. Sînt prea cunoscute versurile sale din *Cuvinte potrivite*, poezia *Testament*, *Versuri*, a treia ediție, p. 1—2: „Bătrînii-au adunat printre plăvani, Sudoarea muncii sutelor de ani. Din graiul lor cu-ndemnuri pentru vite Eu am ivit cuvinte potrivite Și leagăne urmașilor stăpîni. Și, frămîntate mii de săptămîni, Le-am prefăcut în visuri și-n icoane ... Am luat ocara, și torcînd ușure Am pus-o cînd să-mbie, cînd să-njure ... Din bube, mucegaiuri și noroi Iscat-am frumuseți și prețuri noi".

§ 6. Din toate cele spuse pînă aici, rezultă că stilul acesta este altceva decît noul stil popularizant, al poeziei lirice, stil care este creația aceluiași poet. Dovada o face și faptul că poezia *Testament* a lui Arghezi, în care poetul își exprimă țelul său de înnobilare a cuvîntului urît, evitat pînă la el, deschide volumul de poezii *Cuvinte potrivite*, iar nu *Flori de mucigai* sau *Hore*, în care apare stilul popularizant. Aceasta nu înseamnă însă că cele două stiluri, sau, mai exact, cele două tendințe, nu se amestecă una cu alta, că ele nu se confundă pînă la urmă într-o tendință unică, de înnoire prin expresia populară ce nu e încă literară, a limbii poeziei și a întregii literaturi artistice. Așa se face că acel scriitor care a recurs întîi în mare măsură la termenul urît, Arghezi, este și inițiatorul noului stil popularizant. Să examinăm mai de aproape acest stil.

Am văzut mai sus (IX, cap. V, § 6) că la noi a existat o poezie popularizantă ca fond și ca formă, chiar în veacul trecut; mă refer la *Doine și lăcrămioare* ale lui Alecsandri și la unele poezii ale lui Eminescu. Poezia popularizantă capătă forme noi la Coșbuc, care introduce mai mult decît se făcuse pînă la dînsul graiul popular în poezie (cf. D. Nica, *Elemente de sintaxă populară în poezia lui George Coșbuc*, *AUI*, Serie nouă, Secțiunea III (Științe sociale),

c. Limbă și literatură, Tomul XIII, Anul 1967, p. 65—79). Ea reapare, de asemenea în forme noi, în literatura noastră, după primul război mondial, cu Tudor Arghezi. Despre poeziile din *Flori de mucigai* spunea G. Călinescu, *Istoria literaturii române, Compediu* (p. 357) : „Efectul artistic constă în surprinderea suavității sub expresia de mahala. E vorba de un dialectalism, asemănător aceluia napoletan al lui Salvatore di Giacomo sau acelui[a] roman al lui Cesare Pascarella, în care cu cît expresia e mai grotesc tipică, cu atît vibrația autentică e mai surprinzătoare". Și, după același critic *(ibid.)*, „*Horele*, în ce au mai original și mai serios valabil, intră în definiția folklorului pur, tratat ca simplă formalitate plăcută ochiului și urechii". Acest nou stil, popularizant, al liricii noastre, inițiat de Arghezi, se deosebește de cel al veacului trecut tocmai prin elementele neelegante, „vulgare", absorbite de el. Pe cînd poezia popularizantă din veacul trecut pleca de la ceea ce era „frumos", „distins", „elegant" în poezia și în limba populară, noul stil popularizant nu pregetă de a folosi tot ce se găsește în graiul popular.

Stilul popularizant al epocii noastre a fost înnoit cu ajutorul elementelor populare ardelene, de Lucian Blaga și de Mihai Beniuc. Cel dintîi a încercat tonalitatea popularizantă în *Lauda somnului* și în volumele de poezii care au urmat. Această tonalitate ia cîteodată formele descîntecului popular. Astfel în *Drumul sfîntului* din *Lauda somnului* : „Pe cal turnat în oțele/ Sfîntul Gheorghe caută semne/de drum — și în vînt/ se oglindește pe rînd/în ape sfinte și rele./Cînd numai umbră,/cînd numai om,/binecuvîntă pînea pe cîmpuri,/binecuvîntă vinul pe dealuri,/lovește pinteni de pom". Altădată el urmează versul de 7—8 silabe al poeziei populare. Astfel, în *Trenul morților* din *La cumpăna apelor*: „Cît e noaptea-n lung și-n lat/nu s-aude un lătrat. /Colo numai dintre spini/pîn'la stelele-n vecini/licuricii dau lumini./ Licuricii cu lămpașe/semne verzi dau spre orașe .../Pentr-un tren care-a veni, / nimeni nu-l va auzi". Deși textele citate cuprind numai cîteva cuvinte populare *(oțele, lămpașe)*, ele prezintă o accentuată tonalitate populară, sugerată și de metru.

Mihai Beniuc profită de experiența poetică a lui Arghezi și a lui Blaga, dar inovează din alte puncte de vedere. Arghezi și Blaga se mențineau în idealurile poeziei moderniste și ca atare continuau numai latura apolitică a poeziei populare, deși primul nu uita durerea „surdă și amară" a strămoșilor săi, robi, și explica, în poezia *Testament*, care constituie prefața la *Cuvinte potrivite*, asprimea limbii sale prin „mînia bunilor" săi, socotind poezia sa ca „Rodul durerii de vecii întregi". Beniuc a dat formei populare un conținut revoluționar, de asemenea existent în poezia noastră populară. Ca și Arghezi, Blaga și alții, el continuă poezia populară românească, dar pe motive sau teme noi. Luînd pe Arghezi și Blaga numai în parte ca exemplu, generația de scriitori a realismului socialist s-a situat pe poziția revoluționară. Trebuie să precizăm că, și în epoca de după 1880, scriitorii folosesc stilul popularizant nu numai cînd vorbesc personajelor lor, dar chiar atunci cînd vorbesc ei înșiși. Voi exemplifica cu cîteva versuri din *O samă de poeme* de Beniuc. Astfel, în *Țara* (p. 3) : „De vrei să știi, nepoate, cine-am fost, Istoria învaț-o pe de rost. Și află că mă trag din țara Peste care luminează para Coroanei de fier înroșit Pe fruntea lui Doja cel vestit. În țara ceea au zdrobit c-o roată Pe Horea, c-a pornit flămînda gloată Să sloboadă omul de sub jug Și să strice blăstămatul nemeșug. În codrii țării prin frunziș răsună Fluera lui Iancu cea nebună, Pe care l-a

minţit şi l-a-nşelat Mincinosul de-mpărat". Tot astfel, în *Au mijit zorii omenirii* (p. 25) ; „Vremea burgheziei, iarnă ucigaşă, Noapte a urgiei, şarpe care-nfaşă, Ai fi zis alt'dată Că nu se mai gată ! Dară nu, se gată, Gată-se, vezi bine. Şi cu ce ruşine ! De om blestemată. D-apoi da, se gată, căci mai aprig soare N-a fost niciodată, Ca ierni să doboare, Să-ncălzească huma, Cum e cel de-acuma". Elementele ardeleneşti şi în general populare din aceste versuri sînt vizibile oricui : *nepoate* (ca formulă de adresare), *Doja cel vestit* „celebrul Dozsa", *în ţara ceea, mă trag* „sînt originar", *c-a pornit*, „căci a pornit", *să slobodă* „să elibereze", *blăstămat, nemeşug, fluieră* „fluier" (substantiv), *d-apoi da, se gată* şi altele.

Apariţia acestui stil în poezia românească îşi are explicaţia sa nu numai în tendinţa de înnoire lingvistică a artei literare, dar şi în stările sociale ale epocii. El stă în legătură, întîi de toate, cu faptul că, acum, scriitorii mari, inovatori ai limbii poetice, sînt originari din popor sau de la ţară. El stă, apoi, în legătură cu o mişcare de democratizare a societăţii româneşti, căci, după primul război mondial, s-a acordat ţăranului—e drept că numai formal — un rol mai mare decît înainte în viaţa ţării. Acest fapt a contribuit şi el la înnobilarea expresiilor populare evitate, la reabilitarea unor expresii care, începînd din epoca fixării limbii literare moderne (între 1830 şi 1880), rămăseseră în zona extraliterară. Am văzut mai sus (IX, cap. V, § 2) că, şi pînă la Arghezi, cuvîntul evitat în limbajul academic, solemn sau elegant, a intrat cîteodată în poezie, după cum însăşi poezia cultă popularizantă a existat şi mai înainte la români.

§ 7. Crearea limbii literare româneşti moderne pînă la 1880 şi adoptarea ei de către intelectualitatea dacoromână a avut şi o altă urmare : ea a făcut posibilă crearea unui stil umoristic, ironic, satiric, care recurge exclusiv la elemente dialectale. Acest stil este folosit numai în poezia umoristică sau satirică şi nu pătrunde decît rar în proză. El se întîlneşte şi în literatura altor popoare, ca de exemplu cea italiană, unde Carlo Porta, Gioachino Belli şi Trilussa au utilizat dialectele milanez sau roman în scopuri umoristice şi satirice. Scriitorul păstrează, în opera sa literară, particularităţile unui dialect, care, prin fonetismul şi lexicul său, nu stă la baza limbii literare. Ele pot constitui, pentru cîtăva vreme, o tradiţie literar-lingvistică a unei regiuni anumite. Astfel este cazul dialectului literar roman, întrebuinţat în Italia în secolele al XIX-lea şi al XX-lea numai în literatura versificată satirică şi umoristică. La noi există numai încercări în dialectul ardelean şi în cel bănăţean, singurele care se pretează mai mult la aceasta în epoca modernă, dat fiind că limba literară este acum foarte aproape de dialectele moldovenesc şi muntenesc ca lexic, iar ca fonetică de cel muntenesc. Sînt cunoscute poeziile în graiul bănăţean ale lui Victor Vlad Delamarina şi ale celor care l-au urmat. Aici voi cita un fragment dintr-o poezie mai puţin cunoscută, a lui Coşbuc, scrisă cu scopul de a combate neologismele graiului popular din Ardealul de Nord (titlul : *Pildă de grai tuistaş rumânesc de prin părţile Ardealului de miazănoapte)*, publicată parţial de N. Drăganu, *George Coşbuc la liceul din Năsăud şi raporturile lui cu grănicerii*, [Bistriţa, 1926 — anul mi-a fost comunicat de G. Istrate, care mi-a dat şi informaţia], p. 77:

„Alduit o fo'vileagu - n celi vremuri bătrîneşti. Cînd gân'eşti la el cu chedve aşa fain te reveneşti : Traiu-n slobod, găbănaşul plin de buză, trai cu hasnă ;

Azi sușig, porții, zăloage, cheltuieli, muncă și casnă. Dar să vezi felebărate c-azi și portu-i prefăcut, Chiar cătana nu vrea coardă, nici ciacău pe cap maï mult. Și bocancii-i par cisiguri pentru el prea rongiuite : Opță toate-s azi sub soare pustușagului hernite".

§ 8. Dar crearea acestor stiluri noi nu exclude apariția, la unii scriitori dintre cei mai mari, din prima jumătate a secolului nostru, a stilului poetic pur, fără ingrediente de vulgaritate. Opera literară a lui M. Sadoveanu, în care se pot găsi toate stilurile posibile, prezintă și exemple dintre cele mai reușite ale stilului înalt, prilejuite în special de momentele de încîntare ale autorului în fața naturii, dar și în fața unor oameni. Să cităm un pasaj din opera lui M. Sadoveanu, *Anii de ucenicie* (p. 29—31 ; sublinierile ne aparțin) :

„Drama din preajma mea *contenește* o clipă. Prin rariștile luncii zăresc ghiolul de apă nouă și inima *prinde* a-mi bate *cu grăbire*. Pentru întăia oară în viața mea de vînător am înaintea ochilor cea mai variată expoziție a paserilor sălbatice de apă. Feluri de feluri de rațe, rațe crihance, rațe de șuvoiu, cenușii, rățuște mărunte și iuți, — pe urmă americani cu plisc lung, ibiși, lopătari, stîrci albi ; nagîți și lari ; gîște și gîrlițe ; toate erau grupate pe familii și simpatii ; petreceau ca într-o împărăție a bucuriei ; fără grijă se bucurau de soare și de lumină ; își aveau răstimpul de popas în această minune a lumii, pe unde mai trecuseră și în alte primăveri și toamne fără s-o găsească ; era o minune *efemeră* a dezghețurilor, care mîni nu va mai fi ; în acest raiu de o clipă care amintea speciilor lor apele *dintru început* ale creației și lacurile din vechiul *ev* al topirii ghețarilor, se desfătau, avînd în ele soarele primăverii și al iubirii. Curînd vor pleca spre destinul lor, și niciodată nu vor mai face un astfel de popas, căci niciodată combinațiile în aparență capricioase *ale stihiilor* nu vor mai crea pentru migrația lor un *atare* peisagiu.

De atunci, în ani și ani, n-am mai apucat, *în acele locuri* ale tîrgului meu de naștere, asemenea primăvară grabnică de sfîrșit de *faur*, asemenea năvală de dezghețuri, asemenea lacuri alpine, asemenea popasuri glorioase *ale sălbătăciunilor* aripate. În *acel an* anumit, în *acele zile* unice de explozie solară, a apărut *acea minune* nerepetată ochilor mei de vînător de la începutul carierei. Fără ca să fie nimic asemănător între *ce* era acum și *ce* fusese odinioară, aveam și eu priveliștea măreață pe care o avusese un strămoș din alt *ev*, în aceleași locuri, însă în epoca unui Siret curgînd plin în albia lui superioară. Ca și *cel de demult* mă cutremurasem și eu de izbucnirea vieții care venea și trecea cu *larmă* de vijelie și tunet.

Cum m-au identificat, toate *sălbătăciunile* au bătut apa dezghețului cu *zvon* de aripi și, țipînd împotrivă-mi, s-au suit în cer.

Am rămas emoționat și umilit pe pămînt, căci eu n-aveam de la Dumnezeu aripi.

Rînduiala înțelepciunii *celei mai presus de fire* făcea ca aceste *făpturi* nenumărate și bucuroase să fie neliniștite numai o clipă de un *pămîntean* fără experiență".

Dacă facem abstracție de figurile de stil (epitete, metafore, hiperbole, comparații, repetiții), de topică și de ritmul și cadențările care dau textului încîntarea muzicii, vom întîlni aici și o altă serie de fapte, care fac farmecul acestui pasaj și care nu se pot reduce nici la figuri de stil, nici la topică, nici la elemente de sonoritate și ritm : cele care sînt elemente ale limbajului înalt.

Mă refer la elemente ca : *contenește* pentru *încetează*, *inima prinde a-mi bate cu grăbire* pentru *inima începe a-mi bate repede, grăbit* ; *o minune efemeră* pentru *o minune trecătoare* ; *apele dintru început ale creației*, pentru *apele de la început ale creației* ; *lacurile din vechiul ev al topirii ghețarilor* pentru *lacurile din vechea epocă, vechea eră a topirii ghețarilor* ; *combinațiile în aparență capricioase ale stihiilor* pentru *combinațiile în aparență capricioase ale elementelor naturii* ; *un atare peisagiu* pentru *un asemenea peisaj, în acele locuri ale tîrgului meu de naștere* pentru *în locurile tîrgului meu de naștere* ; *sfîrșit de faur* pentru *sfîrșit de februarie* ; *ale sălbătăciunilor aripate* pentru *ale păsărilor* sau *ale animalelor sălbatice aripate* ; *în acel an anumit* pentru *în anul acela* ; *un strămoș din alt ev* pentru *un strămoș din altă epocă, altă eră* ; *între ce era acum și ce fusese odinioară*, în loc de *între ceea ce era acum și ceea ce fusese odinioară* ; *ca și cel de demult* pentru *ca și strămoșul meu îndepărtat* ; *cu larmă de vijelie* pentru *cu zgomot de vijelie* ; *toate sălbătăciunile* pentru *toate păsările sălbatice, zvon de aripi* pentru *zgomot, fîlfîit de aripi* ; *țipînd împotrivă-mi* pentru *țipînd împotriva mea* ; *rînduiala înțelepciunii celei mai presus de fire* pentru *legile înțelepciunii celei supranaturale* ; *aceste făpturi nenumărate* pentru *aceste ființe nenumărate, un pămîntean* pentru *un locuitor al pămîntului, al solului*. Bogăția acestor elemente, care nu e cu nimic mai prejos de bogăția figurilor de stil, contribuie și ea în foarte mare măsură la crearea impresiei generale de încîntare, de farmec, pe care ne-o dă lectura pasajului respectiv. Avem a face cu elemente care nu caracterizează limbajul curent al intelectualului român, din epoca noastră, adică limba literară, limba comună de azi ; aceste elemente sînt sinonime cu cele evitate de autor pentru banalul lor și scriitorul a recurs la ele tocmai pentru prospețimea și distincția pe care o dau exprimării.

Proza lirică a căpătat și alte tonalități decît acelea pe care le-am întîlnit la Sadoveanu. Geo Bogza a realizat adeseori, în *Cartea Oltului*, iar *Zaharia Stancu*, în *Desculț*, un stil poetic (înalt) foarte personal, care, ca și stilul multor scriitori străini lirici, din veacul nostru, recurge sau nu la un lexic special, dar și la procedee de altă natură, în special la repetiții. La polul opus stă poetul Al. A. Philippide, care, în limbajul obișnuit al intelectualului român, deci fără a recurge la limbajul distins, înalt, — facem abstracție de cel figurat —, reușește să creeze o poezie de cea mai mare valoare artistică, situîndu-se, ca și Arghezi și Blaga, la culmile poeziei contemporane mondiale. Dintre poeții mai noi, Eugen Jebeleanu utilizează și el numai limbajul comun.

§ 9. Diferențele stilistice cele mai mari le prezintă, cum e și firesc, nuvela și romanul (acesta din urmă s-a afirmat puternic ca gen literar tocmai în perioada de după 1878). Necesitatea de a reda graiul diferitelor categorii sociale a făcut ca, în nuvele și romane, să predomine limbajul de caracterizare, iar acesta variază după tema pe care o tratează. În romanele istorice ale lui M. Sadoveanu, de exemplu în *Șoimii*, *Zodia cancerului* sau *Nicoară Potcoavă* predomină stilul arhaizant ; în nuvelele și romanele sale avînd la obiect de studiu țărănimea română, de exemplu în *Crîșma lui Moș Precu* și *Mitrea Cocor*, predomină lexicul popular ; în romane ca *Strada Lăpușneanu* sau *Oameni din lună* avem graiul intelectualității și burgheziei române. Și în romanele lui L. Rebreanu apar puternic limbajele diverselor categorii sociale. Este de pomenit în special romanul *Jar*, disprețuit de criticii literari ca valoare artistică, dar extrem de interesant prin faptul că reproduce limbajul micii burghezii

bucureștene. În nuvelele cu subiect țărănesc, ale lui Ion Agîrbiceanu, ca *Fefeleaga* avem reproducerea autentică a limbajului țăranului ardelean, Numeroase romane ale scriitorilor afirmați după 1919 sînt atît de bogate în elemente dialectale, încît s-ar putea face studii de dialectologie numai pe baza lor. În romanele lui Zaharia Stancu, de exemplu în *Desculț*, dar și în altele, ca *Jocul cu moartea*, pătrunde puternic limbajului țărănimii din sudul județului Teleorman, deși cu o tonalitate de lirism sumbru, caracteristică autorului. În cele mai multe din romanele lui Marin Preda, graiul țărănimii muntene, prins într-o fază de puternice influențe ale limbii de la orașe, nu mai apare deloc idealizat. În romanul *Groapa* al lui Eugen Barbu, se găsește înregistrat argoul românesc, care a existat pînă în vremea noastră. Dimpotrivă, G. Călinescu a transpus în romanele sale limbajul intelectualității celei mai culte[1], Aurel Baranga și Horia Lovinescu utilizează în valoroasele lor piese de teatru limbajul obișnuit al epocii noastre.

§ 10. Marea schimbare lexicală și chiar morfotică pe care a suferit-o limba română literară de pe la 1780 pînă aproape de 1880, deși fonetismul ei a rămas în genere acela al limbii vechi, schimbarea totală a surselor neologismelor, variatele influențe lexicale pe care le-a suferit limba română în epoca veche și în cea modernă, au permis crearea, pe terenul limbii române literare, a unor mari variații stilistice, care nu sînt posibile în limbi ca franceza, italiana și germana (variația de ordin lexical din cadrul acestor limbi este cu mult mai mică de la faza veche sau medie la cea modernă, care sînt, de altfel, radical deosebite fonetic și morfotic). Stilul arhaizant sau cel popularizant, realizate de atîți scriitori, pot utiliza un registru de cuvinte cu mult mai bogat decît stilurile respective ale limbilor franceză, italiană sau germană, — la care schimbările lexicale din perioada de trecere de la feudalism se reduc mai mult la schimbări semantice—, pentru ca să se poată individualiza puternic prin ele stilul înalt sau cel arhaizant, iar deosebirile dialectale fonetice sînt cu mult mai mari decît cele din cadrul dacoromânei — în cazul francezei mă refer și la provențală —, pentru ca să se mai poată recurge la ele pentru varierea stilului. Din acest punct de vedere, limba română modernă seamănă cu limbile polonă și rusă, în care găsim de asemenea, în trecerea de la faza veche la cea nouă, o mare variație lexicală și, parțial, schimbări fonetice. Asupra acestei posibilități a românei de mare variație stilistică a atras atenția Henri J a c q u i e r, *Lauda limbii române*, în *Steaua*, 1958, nr. 6 (100), p. 47—54, în special p. 51.

§ 11. Originea latină a limbii române, care a prilejuit, în secolul al XIX-lea, pătrunderea în limba literară a mii, chiar zeci de mii, de neologisme de origine latină și romanică, a prilejuit și în perioadele de după 1880, în special după 1918, pătrunderea în limba literară a unor noi termeni neologici de origine latină sau romanică, termeni care nu erau absolut necesari, întrucît limba literară dispunea deja de termeni pentru exprimarea noțiunilor redate printr-înșii. Un mare număr de termeni de origine franceză și italiană, recep-

---

[1] Despre limbajul popular ca mijloc de caracterizare prin limbă a pesonajelor din proza românească de după 1948 vezi Liviu L e o n t e, *Elemente populare și regionale în proza actuală*, în *SCȘ, Filologie* (Academia Republicii Populare Române, Filiala Iași), Anul XIV, 1963, p. 65—89.

tați într-un fonetism latin, ca și în epoca de pînă la 1880, pătrund în limbă ca termeni ai unei exprimări culte, deși termenii români nu cad în desuetudine. Ei au fost acceptați de intelectualii români pentru că aceștia, familiarizați cu limbi străine ca franceza, mai rar și cu italiana, au întrebuințat și în română, printr-un fel de inerție, termeni normali în limbile de cultură amintite, românizîndu-i sau latinizîndu-i fonetic, dacă era nevoie. Este acesta cazul unor termeni ca *benign*, *cotidian*, *decent*, *decență*, *depravat*, *depravare*, *impecabil*, *impertinent*, *impertinență*, *rural*, *rustic*, *rusticitate*, *urbe*, *urban*, *urbanitate* etc. S-a ajuns cu vremea, în română, la un stil special al intelectualilor, stil care, deși apare la aceștia ca un stil normal, prezintă totuși o nuanță de distincție, de eleganță, față de stilul unui individ vorbitor care ar recurge la termenii corespunzători români, tot normali : *blînd*, *zilnic*, *cuviincios* sau *politicos*, *cuviință* sau *politeță*, *stricat* sau *desfrînat*, *desfrînare*, *fără păcate* sau *fără cusururi*, *obraznic*, *obrăznicie*, *țărănesc* sau *sătesc*, *caracter țărănesc*, *oraș*, *orășenesc*, *politicos*, *politeță* etc. Pe de altă parte, în unele științe, ca medicina, se întrebuințează termeni ca *maladie*, *cord*, *pulmoni*, *venă* care, desigur, au fost adoptați de intelectuali din aceeași obișnuință cu termenii străini respectivi, dar și pentru a evita cîteva numiri populare obscene. Intelectualul român a ajuns deci la o a doua normă lingvistică față de cea pe care o avea de pe la 1880. S-a creat, în fond, o situație asemănătoare ca aceea pe care o prezenta limba română literară în epoca latiniștilor și italieniștilor, cînd exista aceeași dedublare a limbii literare românești, și tot pe baza lexicului, dar și a sintaxei. Numai că astăzi nimeni nu se mai opune întrebuințării acestui al doilea ansamblu de norme ale limbii române literare ; căci lexicul întrebuințat în stilul intelectual la care ne referim, ținînd seama de regulile estetice ale creației lingvistice, nu jignește simțul lingvistic al indivizilor vorbitori, cum era cazul cu limba latiniștilor și italieniștilor, ci prezintă, dimpotrivă, cum deja am spus-o, o nuanță stilistică de eleganță, de distincție. Ceea ce combăteau scriitorii moldoveni dintre 1840 și 1880 și T. Maiorescu — încărcarea limbii cu neologisme de origine latină — a devenit, împotriva previziunilor și voinței lor, o realitate lingvistică, numai că acest stil nu tinde la înlăturarea celuilalt stil, cum voiau latiniștii și italieniștii, ci face casă bună cu el. Așadar, spre deosebire de limbi ca franceza, italiana, germana, care prezintă o variație stilistică mică, româna prezintă o extraordinară variație stilistică, care constituie o trăsătură caracteristică ei. Putem chiar admite că, prin oscilarea între faptele de limbă orientale și cele europene, fie cu valoare stilistică, fie ca fapte normale, româna este una din limbile cu cea mai mare variație stilistică de pe glob. Este indiscutabil că, atît prin valoarea literaturii artistice scrise în limba română, cît și prin valoarea literaturii științifice, filozofice, economice și politice românești, limba literară românească este astăzi una din limbile literare importante ale globului, chiar dacă este vorbită numai de vreo 25 000 000 de suflete, dintre care aproximativ 22 000 000 o vorbesc ca limbă maternă (în R. S. România ea este vorbită de aproape 22 000 000 de persoane, dintre care mai mult de 19 000 000 sînt români)[1].

---

[1] Este vorba bine înțeles, numai de dacoromâni, nu și de macedoromâni, meglenoromâni și istroromâni. Dar aceste ramuri ale poporului român, pentru al căror număr eu nu dispun de date, nu pot schimba cifrele aproximative date mai sus.

CAPITOLUL II

LIMBILE LITERARE MACEDOROMÂNĂ, MEGLENOROMÂNĂ ŞI ISTROROMÂNĂ DUPĂ 1878

§ 1. În epoca dintre 1878 şi 1948 au existat şi condiţiile optime pentru dezvoltarea ca limbi literare a dialectelor macedoromân, meglenoromân şi istroromân. Aceste forme scrise ale dialectelor în discuţie nu erau însă adevărate limbi literare, căci ele serveau numai ca organe de expresie ale literaturii beletristice, literatura scrisă în ele fiind ea însăşi limitată la cîteva genuri literare (poezie, nuvelă), la unele îndrumări în domeniul economic, la corespondenţă şi la comunicarea în presă a unor ştiri. Lipseau acestor limbi literare neologismele şi terminologiile de specialitate. Afară de aceasta, forma scrisă a istroromânei şi meglenoromânei n-a ajuns niciodată la o prelucrare artistică a limbii. Ele nici n-au fost create în scopul de a deveni autentice limbi literare, ci numai cu scopul de a pune la dispoziţie unor ramuri ale poporului român, întrucîtva deosebite ca grai, din cauza izolării lor faţă de dacoromâni, o literatură artistică şi practică, care să le dea unele din satisfacţiile pe care le procură în mod obişnuit limbile literare. De aceea ele seamănă cu acele dialecte literare care apar în ţări ca Italia şi Germania şi apar şi la noi (dialectul bănăţean în opere literare umoristice), despre care am vorbit mai sus, la § 7. Faţă de dialectul literar bănăţean, întrebuinţat într-o anumită poezie, ele se deosebesc prin aceea că utilizarea dialectului nu se face în scopuri umoristice sau satirice, ci numai pentru a crea frumosul. Dar o literatură cultă artistică n-a fost creată decît în dialectul macedoromân. Celelalte două dialecte au fost utilizate numai pentru a se da îndrumări în diverse ocupaţii populaţiilor care le vorbesc.

§ 2. Crearea atîtor şcoli primare şi secundare româneşti în Macedonia, începînd din epoca lui Al. I. Cuza şi pînă pe la 1900, a dus la apariţia unei noi şi adevărate literaturi macedoromâne în dialect şi deci la crearea unei limbi literare dialectale macedoromâne, cu funcţie numai artistică. Am spus (IX, cap. VI, §1) că primul poet macedoromân a fost Mihail Nicolescu. Acesta era originar din Magarova, de lîngă Bitolia. Rămas orfan, la 10 ani a fost adoptat de un unchi al său, negustor, care locuia în Sibiu, şi a fost adus în acest oraş. Face studiile liceale la Sibiu şi urmează cursurile Academiei de comerţ din Viena. La moartea tatălui său adoptiv, în 1860, moştenind o frumoasă avere, el se stabileşte la Giurgiu (cf. C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 91). I-a urmat în poezie Constantin T. Belimace, născut la 1848 în Molovişte (lîngă, Bitolia). După cît rezultă din T. P a p a h a g i, *Antologie aromânească* p. 196, Belimace a început să scrie în 1878, cînd se găsea în România. El e primul scriitor macedoromân a cărui poezie are o valoare artistică deosebită.

Ceilalți poeți macedoromâni de seamă, care au scris mai ales după 1900, sînt : George Murnu (1868—1955), originar din Veria, traducătorul în dacoromână al *Iliadei* și *Odiseei*, autor de studii lingvistice (cel citat mai sus, VII, cap. III, § 6, și *Rumänische Lehnworter im Neugriechischen*, 1902), fost profesor secundar la Iași, apoi de arheologie la Universitatea din București ; Zicu A. Araia, Nicolae Batzaria, Marcu Beza, Tache Caciona, George Ceara, Ion Foti, Nuși Tuliu și Nicolae Velo. Părți din operele tuturor acestor poeți, cu excepția lui Nicolescu, se pot citi la T. P a p a h a g i, *Antologie aromânească*, București, 1922. De la sfîrșitul veacului trecut au apărut și reviste și ziare macedoromâne. Alți macedoromâni au publicat lucrări numai în dacoromână : Ioan Caragiani (se citește : Caraiani) (1841—1921), junimist, profesor de limba greacă la Universitatea din Iași, care a scris și primul studiu despre poezia populară macedoromână, *Românii din Macedonia și poezia lor populară*, în *Convorbiri literare*, II, 1868, Iuliu Valaori (1868—1936), indoeuropeist și filolog clasic, Cezar Papacostea, elenist, lingviștii și etnografii Pericle Papahagi (1872—1943), Th. Capidan (1879—1953) și Tache Papahagi (1892—1977). Unii etnografi și lingviști români sau străini au cules literatură populară macedoromână spre sfîrșitul veacului trecut și în veacul nostru. Cele mai însemnate culegeri sînt : G. W e i g a n d, *Die Aromunen*, I, 1894, II, 1895, și Pericle P a p a h a g i, *Basme aromâne*, București, 1905.

Se constată, așadar, că noua literatură macedoromână a apărut cu sprijinul burgheziei macedoromâne din România și că stă în legătură cu instaurarea burgheziei române la putere după 1859, burghezie care și-a însușit idealurile burgheziei macedoromâne de la noi. Această limbă literară s-a folosit de dialectul macedoromân de nord, grămustean. Sprijinul pe care burghezia română l-a dat macedoromânilor a fost posibil numai în timpul cît Turcia a stăpînit Macedonia (pînă în 1913). După războiul balcanic, prin pacea de la Londra, Macedonia a fost împărțită între Grecia și Serbia. Au urmat apoi dificultățile primului război mondial. După acest război, școlile române din Grecia au continuat a funcționa, dar condițiile economice ale macedoromânilor au început să se înrăutățească din mai multe motive, printre care și acela că o lege agrară greacă a deposedat pe celnici, șefii comunităților păstorești macedoromâne, de livezile și de pășunile din zona muntoasă, pe care le posedau și care au fost date grecilor aduși din Asia Mică, în urma schimburilor de populație dintre Grecia și Turcia. S-a intețit acum conflictul dintre naționalismul grec și cel românesc, și era evident că macedoromânii, ca naționalitate minoritară, trebuiau să cedeze națiunii majoritare. De aceea, începînd din 1925, mulți păstori macedoromâni din Grecia s-au așezat în Cadrilater. În 1940, acești macedoromâni au fost colonizați în Bucovina de sud și în Banat. După 1944, unii dintre cei din Bucovina s-au mutat în alte părți ale țării. Din cauza lipsei de legături cu statul român începînd din timpul celui de al doilea război mondial, școlile românești, în care predau profesori români, subvenționați de statul român, n-au mai putut funcționa. În noile condiții, macedoromânii nu mai studiază limba literară românească și nu se mai gîndesc să se stabilească în România, ci caută să-și însușească perfect limba greacă și să devină funcționari ai statului grec ; de aceea procesul de grecizare și de slavizare a căpătat proporții de neimaginat mai înainte. Înrăutățirea condițiilor economice și culturale ale macedoromânilor a avut urma-

rea că literatura beletristică cultă macedoromână e pe cale de a apune, dacă nu cumva a apus de-al binelea [1].

§ 3. Descoperiţi de cercetătorii limbii române abia în deceniul al optulea al veacului trecut şi studiaţi etnografic şi lingvistic după aceea, meglenoromânii nu şi-au căpătat un rudiment de limbă literară decît după ce unii intelectuali dacoromâni s-au grăbit la aceasta. Meglenoromânii sînt agricultori şi olari (olari sînt nîntenii), dar se mai ocupă şi cu cultura viermilor de mătase, cu fierăria, potcovăria şi croitoria. Spre sfîrşitul secolului trecut s-au înfiinţat în satele meglenoromâne cîteva şcoli româneşti. După aceea s-a adoptat româna şi în biserică. Înainte de războiul balcanic (1913) se slujea în bisericile lor şi româneşte (pe lîngă greceşte) (Capidan, *Meglenoromânii*, I, p. 20, de la care luăm informaţia, nu spune că e vorba de serviciul religios în dacoromână ; dar e evident că nu poate fi vorba decît de dacoromână)[2]. Meglenoromânii sînt pe cale de desnaţionalizare (bulgarizare). Nu avem informaţii despre ei pentru anii celui de al doilea război mondial şi pentru epoca de după acest război.

Istroromânii n-au avut şcoală românească pînă în 1921, căci croaţii se opuneau la întemeierea de şcoli româneşti. Astfel, a căzut încercarea de a se crea o şcoală românească în Susneviţa, în 1888, creîndu-se una croată (P u ş c a r i u, *Studii istroromâne*, I, p. 46). Din rîndurile istroromânilor s-au ridicat foarte puţini intelectuali, care să cultive limba proprie.

Texte istroromâne au adunat cîţiva cercetători din secolul al XIX-lea şi din secolul nostru. Colecţiile cele mai bogate sînt următoarele : S. P u ş c a r i u, *Studii istroromâne*, I, Bucureşti, 1906, I. P o p o v i c i, *Dialectele române din Istria*, I, Halle, 1909, Leca M o r a r i u, *Libru la rumeri din Istrie*, Cernăuţi, 1925 (ca şi alte lucrări ale acestuia) şi Traian C a n t e m i r, *Texte istroromâne*, Bucureşti, 1959. Prima încercare de a întrebuinţa graiul istroromân în scopuri literare aparţine lui Andreiu Glavina, susneviţean adus de Theodor Burada la Iaşi şi înscris ca elev de acelaşi la „Institutele Unite" din acest oraş, şcoală secundară echivalentă cu un liceu de pe vremuri, una din cle mai bune şi mai prestigioase din toată România veche. Mă refer la opera acestuia *Calindaru lu rumeri din Istrie* (1905), tipărită în colaborare cu C. Diculescu. Glavina a condus şcoala întemeiată în 1921 la Susneviţa (din nefericire prea puţin, căci a murit în 1925). Pe urmele sale a mers Leca Morariu, publicînd cartea pomenită mai sus. Se credea că istroromânii şi-au pierdut vechea lor poezie populară. Dar, în vara anului 1937, Petru I r o a i e, profesor la Universitatea din Palermo, pe atunci asistent al lui Leca Morariu şi membru al Şcolii române din Roma, a putut

---

[1] Indicăm aici studiile cele mai importante cu privire la dialectul macedoromân : Th. Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, Bucureşti, 1932 ; Tache P a p a h a g i, *Aromânii, Grai, folclor, etnografie*, Bucureşti, 1932 ; Matilda C a r a g i u M a r i o ţ e a n u, *Fono-morfologie aromână*, Bucureşti, 1968, şi Tache P a p a h a g i, *Dicţionarul dialectului aromân, general şi etimologic*, Bucureşti, 1962, ediţia a II-a, Bucureşti, 1974.

[2] Primul studiu serios, cu texte meglenoromâne, despre meglenoromâni a fost alcătuit de G. W e i g a n d, *Wlacho-Meglen, eine ethnographisch-philologische Untersuchung*, Leipzig, 1892. I-au urmat Pericle P a p a h a g i, *Românii din Meglenia, texte şi glosar*, Bucureşti, 1900, şi *Meglenoromânii*, I şi II, Bucureşti, 1902 şi Th. C a p i d a n, *Meglenoromânii*, I, Bucureşti, 1925, II, *Literatura populară la meglenoromâni* (texte), 1928, şi III, *Dicţionar meglenoromân*, Bucureşti, fără dată.

culege o serie de poezii populare istroromâne, publicate apoi sub titlul : *Cîntece populare istroromâne*, Cernăuţi, 1938 [1].

Istroromânii sînt pe cale de croatizare. După cel de-al doilea război mondial, cam jumătate din ei a optat pentru cetăţenia italiană şi s-a mutat în Italia (prin pacea de la Paris, 1946, peninsula Istria, a fost încorporată aproape în întregime la Jugoslavia). Radu F l o r a, *Despre stadiul actual al istroromânei, Contribuţia geografiei lingvistice la chestiunea stabilirii poziţiei graiurilor istroromânei faţă de dacoromână*, în *Fonetică şi dialectologie*, IV, 1962, p. 135—170, susţine că graiurile istroromâne sînt pe cale de dispariţie ; E. P e t r o v i c i şi P. N e i e s c u, *Persistenţa insulelor lingvistice, Constatări făcute cu prilejul unor noi anchete dialectale la istroromâni, meglenoromâni şi aromâni*, în *CL*, IX, 1964, p. 187—214, combat ideea lui Radu Flora, susţinînd că istroromâna este tenace ca limbă obişnuită a satelor de istroromâni şi că va continua multă vreme să fie utilizată [2].

---

[1] Studiul cel mai vast asupra dialectului istroromân a fost publicat de S. P u ş c a r i u, *Studii istroromâne*, I, Bucureşti, 1906, II, Bucureşti, 1926, III, Bucureşti, 1930 ; cf. şi August K o v a č e c, *Descrierea istroromânei actuale*, Bucureşti, 1971.

[2] În lucrarea citată, Radu Flora reia în discuţie şi problema dacă istroromâna este limbă sau dialect, rezolvînd-o într-un mod cu totul deosebit decît se făcuse pînă la dînsul. El susţine (p. 166) că graiurile istroromâne, fiind vorbite numai „în cîteva sate răzleţe şi de puţini vorbitori", nu sînt nici limbă, nici dialect, că trebuie considerate ca nişte graiuri româneşti arhaice. Desigur, autorul are dreptate să spună că istroromâna este constituită de cîteva graiuri ; dar un grai sau mai multe pot fi ultimele rămăşiţe ale unui dialect, şi în acest caz ele constituie şi un dialect al limbii respective.

INCHEIERE

SPECIFICUL LIMBII ROMÂNE ȘI AL DEZVOLTĂRII EI

§ 1. Poporul român este unul dintre popoarele cu o dezvoltare puțin obișnuită între popoarele lumii ; deși populația în care își are originea a făcut parte dintr-un imperiu cu o limbă literară de o mare valoare politică, economică și culturală, el a trebuit să ducă timp de aproximativ un mileniu o existență modestă, oarecum subterană, rămînînd în afara hotarelor lumii „civilizate", bizantine și occidentale. Din această cauză, și limba română a avut o dezvoltare puțin obișnuită între limbile de pe glob : deși își are originea într-o limbă de mare cultură, ea a fost obligată timp de aproximativ un mileniu la o existență exclusiv populară, neavînd în tot acest timp decît legături sporadice cu limbi literare ca greaca bizantină sau slava bisericească. Numeroase limbi din Asia și Europa, pînă și unele limbi din Africa, au devenit limbi literare în antichitate sau în evul mediu și au continuat a se dezvolta ca limbi literare după aceea pînă astăzi, chiar dacă în anumite epoci ele au suferit mari transformări fonetice și de altă natură, care ne determină să vorbim de stadii cu totul noi ale acestor limbi ; pe cînd limba română a devenit limbă literară foarte tîrziu : în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Este drept că noi trebuie să considerăm într-un fel ca făcînd parte din istoria poporului român și a limbii române și istoria populațiilor și limbilor din antichitate, de pe teritoriul Carpato-balcanic pe care s-a format poporul român și limba românească și că aceste populații au avut o dezvoltare remarcabilă în antichitate. Dar realitatea e că puține popoare de pe glob au fost constrînse de împrejurările istorice să ducă o existență obscură atît de îndelungată, ca românii, după ce participaseră la viața extrem de activă și în multe privințe strălucitoare a Imperiului roman.

În trecerea de la evul antic spre evul mediu, latina a suferit pretutindeni, sub influența popoarelor cucerite de romani, transformări de structură și a dat astfel naștere diverselor limbi romanice. Dar, pe cînd romanitatea occidentală a utilizat mereu latina ca limbă de cultură, din epoca antică pînă în pragul epocii moderne, și a căzut sub influențele germanice și arabă, romanitatea meso-dacică, desfăcută de acest trunchi romanic, a căzut sub influență slavă și greacă și a vorbit pînă în secolul al XV-lea un grai pur popular. Trunchiul romanic occidental, utilizînd mereu latina ca limbă literară, a putut să treacă, în perioada care a urmat celei de formare a limbilor romanice, la procesul de formare a limbilor literare romanice din faza lor veche ; pe cînd trunchiul romanic meso-dacic, neavînd decît rar obișnuința scrisului pînă în secolul al XIV-lea, n-a putut utiliza în acea vreme o limbă

literară și n-a putut păși decît după aceea la crearea unei limbi literare. Și pe cînd limbile romanice occidentale se adaptau revoluției culturale a Renașterii și deveneau limbi naționale, româna abia își înjgheba normele de scris regionale, rămînînd să se adapteze unei culturi superioare și să devină limbă națională în secolele al XVII-lea, al XVIII-lea și al XIX-lea, o dată cu atîtea alte limbi din Orientul european : sîrbocroata, bulgara, slovaca, ucraineana, maghiara, chiar rusa și neogreaca.

§ 2. Româna prezintă nu numai un tip de dezvoltare rar întîlnit în istoria limbilor, dar și o structură tot atît de rar întîlnită pe glob. Păstrînd în genere structura morfotică și sintactică a limbii latine, deși cu modificări importante, impuse de substratul autohton, ea ne înfățișează totuși o serie de trăsături care o deosebesc atît de latină cît și de celelalte limbi romanice.

În ce privește sistemul vocalic, limba română prezintă vocalele velare (nu e corect să le numim mediale sau centrale) *ă* și *î*, care se mai găsesc în limbi caucazice de nord-vest, de exemplu în limba carbardină, și în unele limbi ale aborigenilor americani (pentru prezența acestor vocale în limba aborigenilor americani vezi Charles F. H o c k e t t, *A Manual of Phonology*, Baltimore, 1955, p. 87, care citează dialectul din Terena al limbii araucane — e vorba de un dialect din Mato Grosso, Brazilia — și dialectul maidu al limbii penutiane). Într-o fază mai veche, limba română a avut numai *ă*, ca și albaneza, bulgara, unele graiuri macedoromâne și istroromâne. Foarte probabil, *ă* a fost impus de substratul traco-dacic. Nu este nici o legătură între *ă* românesc și *ă* din alte limbi romanice, ca de exemplu *ă* din italiană și portugheză. Nu avem adică, aici, o tendință fonetică romanică, cum ar fi ispitiți unii să admită, căci nu există tendințe fonetice romanice (vezi G. I v ă n e s c u, *Le problème des tendances phonétiques romannes*, în *Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, I, 1970, p. 409—417). Româna nu posedă vocalele palatale rotunjite *ö* și *ü*, pe care le întîlnim în limbi ca franceza, germana, engleza, limbile germanice de nord. Este clar că, din punct de vedere al sistemului vocalic, româna se integrează într-o arie sud-est-europeană și caucaziană, ale căror populații au înnăscută tendința de a articula vocalele *ă* și *î* sau numai pe *ă*.

Nu este exact să se afirme că româna posedă vocale nazale, cum au afirmat toți lingviștii români din trecut și o afirmă și mai toți lingviștii români de astăzi. După P e t r o v i c i, *De la nasalité en roumain*, Cluj, 1930, p. 35—53, am arătat (*Bul. Inst., Fil. Rom.*, II, 1935, p. 251—255, și III, 1936, p. 141—144) că acolo unde se admite prezența unor vocale nazale, de exemplu în cuvinte ca *ins, însă, înființez* etc., româna posedă vocale obișnuite, urmate de un *n* special, fără ocluziune, un fel de spirantă nazală, dar, mai corect : o vocală nazală cu funcție consonantică. Unele dialecte dacoromâne prezintă și vocalele deschise *ę́*, *ą̆*, *ǫ*, altele, și *î'*, *ă'*, *ą̆* palatali (primii notați prin *į* și *ę*).

Spre deosebire de alte sisteme consonantice, ca cel al francezei moderne, sistemul consonantic al limbii române cuprinde și africate : *ţ*, *ḑ*, *č*, *ǧ*, și se caracterizează, spre deosebire de sistemele consonantice ca cel al limbilor greacă și latină, chiar al limbii grecești moderne, prin prezența spirantelor și africatelor șuierătoare *ŝ*, *ẑ*, *č*. *ǧ*. Unele din acestea au fost create de latina populară, de la care româna le-a moștenit ; altele, ca *š*, *ž* au fost create de română, sub influența substratului traco-dac.

Limba română se încadrează între numeroasele limbi care, înainte de *e* și *i*, nu pronunță *k*, *g*, ci *ḱ*, *ǵ*. În italiană, în sardă, în germană — probabil dialectal —, în limbi celtice din Marea Britanie ca cea gaelică, în latină, *k* și *g* urmați de vocalele palatale *e* și *i* rămîn velari; chiar în istroromână avem pronunția *veruge* „verigă", cu *g* velar, pe care mi-a acertat-o verbal Petru Iroaie, cercetător pe vremuri al istroromânilor, la fața locului. Româna merge în această privință cu limbi ca franceza, spaniola, greaca modernă, limbile slave, limbi asiatice etc. Plecînd de la unele afirmații ale lui R. Jakobson, și în general de la teoriile fonologilor ruși, despre sistemul fonetic și fonologic al limbii ruse, E. Petrovici admite existența în limba română a două serii de consonante: seria dură și seria palatală sau muiată, iar, dialectal, a încă două serii: seria dură rotunjită și seria palatală rotunjită. Urmînd pe Philippide care a considerat, *Orig. Rom.*, II, p. 4—10, velare vocalele *ă* și *î*, corect ar fi fost să se vorbească de o serie velară, cu limba în poziția lui *î*, de o serie palatală, cu limba în poziția lui *i*, și de seriile corespunzătoare rotunjite (deci cu rotunjirea buzelor). Dar aceste sunete există numai în poziție finală, cum a arătat deja Philippide, *op. cit.*, (p. 66—67 și 87) (după Weigand); mai tîrziu Graur și Rosetti, *Bull. lingu*, V, p. 4—29, au admis același lucru; în interiorul cuvintelor, nu se poate admite, în asemenea împrejurări, decît secvența: consonantă + vocala consonantică + vocală sonantă, cel puțin pentru limba literară. Numai în cazuri în care palatalitatea apare și la pronunția izolată a unor consonante, de exemplu la *ś* și *ź*, sunete caracteristice atîtor români din Muntenia, Oltenia, Ardeal și Crișana, trebuie să admitem existența unor consonante muiate, fie în limba literară, fie în dialect. Rămîne de văzut dacă graiurile care posedă consonante finale rotunjite au această pronunție și în interiorul cuvintelor. Socotind că dialectul moldovenesc prezenta seriile consonantice dură și muiată la toate consonantele, Jakobson a integrat dialectul moldovenesc în uniunea lingvistică eurasiatică, care s-ar fi caracterizat prin prezența acestor două serii pe toată întinderea sistemului consonantic. Dacă Petrovici ar avea dreptate, ar trebui să integrăm limba română în întregimea ei în această uniune lingvistică. Dar cum limba română prezintă dialectal și consonantele rotunjite, fie chiar numai în poziție finală, ea trebuie alăturată de limbi ca cele caucazice, care prezintă și aceste serii. S-a arătat că și limba dungană din Asia centrală, prezintă cele patru serii de consonante ale graiurilor dacoromâne. Dar consonante rotunjite existau și în indoeuropeana primitivă, care avea pronunții ca **sụésōr* „soră", și există și în spaniolă și engleză, unde avem *muerte* „moarte", *suerte* „soartă", *well* „bine" etc. Se constată din nou că limba română se alătură unei arii care cuprinde limbi caucazice de nord-vest și nord și prezintă prelungiri sau arii înrudite în Asia, dar și în Europa de sud-vest și nord-vest.

Cum, după părerea noastră, sistemele fonetice sînt determinante de conformația organelor articulatorii și de tendințele articulatorii înnăscute (vezi mai sus, I, cap. I, §3—5 și III, cap. I § 1—3), lucru pe care structuraliștii nu-l văd sau îl tăgăduiesc—, asemănările fonetice dintre unele limbi caucazice și română se explică prin înrudirea antropologică a popoarelor Caucazului cu popoarele carpatice; se știe că popoarele caucazice prezintă tipul antropologic anatolian sau armenoid, care se găsește și la noi, precum și în Peninsula Balcanică și Egeea (inclusiv Creta) (tipul dinaric este derivat din tipul

anatolian sau armenoid și se găsește al noi, în Iugoslavia, Austria, R.F. Germania, Franța). Dar aceasta nu exclude asemănări cu limbile altor popoare, de tip antropologic diferit, din Asia și din America.

§ 3. Rezultatele la care am ajuns nu trebuie să ne surprindă, o limbă se integrează într-o familie de limbi nu prin sistemul ei fonetic, ci prin originea ei, prin structura ei morfotică și prin lexicul ei fundamental. Din punct de vedere fonetic, orice limbă se apropie de limba substrat și de cele cu care aceasta este înrudită sau cu care prezintă asemănări de tip. S-a spus de mult că româna este o limbă romanică de tip balcanic, înțelegîndu-se prin asta că prezintă asemănări de tot felul cu limbile balcanice. Cum deja am arătat la III, cap. II, § 5, ar fi mai potrivit să denumim carpato-balcanică această grupă de limbi, dat fiind că limbile în discuție se vorbesc și în regiunea carpatică. Și ținînd seama de faptul că sisteme fonetice identice sau asemănătoare se găsesc și în Caucaz, s-ar putea vorbi chiar de o grupă de limbi carpato-balcano-caucazice. Româna este deci limba romanică formată pe substrat carpato-balcanic care era de aproape înrudit ca structură fonetică cu limbile caucazice.

§ 4. Din cele spuse mai sus rezultă că limba română a urmat calea ei proprie, în ce privește schimbările fonetice, față de celelalte limbi romanice. Astfel, pe cînd spaniola și portugheza, au păstrat în general atît vocalele finale cît și consonantele finale, pe cînd franceza veche și provențala au păstrat în general numai consonantele finale, pe cînd italiana a pierdut consonantele finale, dar a păstrat vocalele finale, româna a pierdut consonantele finale și a redus vocalele finale la simple articulații palatale, rotunjite sau palatale-rotunjite ale consonantelor care le precedau. Româna merge, în unele privințe, cu franceza, provențala, retoromâna și dialectele italiene de nord, care au pierdut și ele aproape toate vocalele finale. Dintr-un alt punct de vedere, dezvoltarea fonetică a românei se separă de dezvoltarea fonetică a celorlalte limbi romanice, a limbii grecești etc., și se alătură dezvoltării fonetice a limbii slave primitive: înainte de a se reduce la o pronunție palatală a consonantei precedente, vocala finală *-i* africatizează exploziva care o precede, dă naștere unei explozive palatale, transformă în șuierătoare sibilanta precedentă. Fenomenul se petrece și în interiorul cuvîntului, dar pe noi ne interesează în special fenomenul din silaba finală, căci el produce alterarea ultimei consonante a temei sau rădăcinii. De aici rezultă un nou mod de declinare și conjugarea substantivelor, adjectivelor și verbelor cu rădăcină sau temă terminată în consonantă: diferitele sensuri gramaticale se exprimă nu prin terminații (desinențe), adică morfome sufixate, ci prin modificarea ultimei consonante a temei sau rădăcinii : *sac*, *sač*, *fac*, *fač*, *leg*, *leğ* etc. Este ceea ce se numește a l t e r n a n ț ă c o n s o n a n t i c ă. T r u b e t z k o y și, după el, atîția structuraliști, au întrebuințat, pentru această alternanță, termenul de m o r f o n e m, în loc de mai corectul m o r f o f o n e m, adică „fonem cu funcție morfologică". Socot că trebuie să vorbim de alternanțe consonantice ale temei sau rădăcinii, sau de forme diverse ale temei sau rădăcinii, de variante ale acestora. Nu aș vorbi nici de a l o m o r f e, ci de variante ale rădăcinii, sufixului, prefixului, morfomului.

P u ș c a r i u a atras cel dintîi atenția, în articolul *Morfonemul și economia limbii*, *Dacoromania*, VI, p. 211–243, și în *Limba română*, I, p. 54, că, în declinarea și conjugarea română, rolul morfofonemului este covîrșitor și că tendința de creare a unor alternanțe consonantice între o consonantă

dură și alta muiată sau africată, explicabilă prin schimbările fonetice petrecute în română, se găsește și în limbile slave (de fapt o asemenea tendință caracterizase slava primitivă). Lingvistul italian V. P i s a n i a afirmat, în *Geolinguistica e indeuropeo*, 1940, p. 191—205, că româna a realizat schimbările fonetice respective și altele sub influența limbilor slave, începînd chiar cu slava primitivă. Dar Pisani este un neolingvist și, ca atare, consideră schimbările fonetice drept fenomene de imitație care trec ușor granițele dintre limbi. Pentru noi, dimpotrivă, care urmăm în această privință pe unii neogramatici și pe P h i l i p p i d e, schimbările fonetice sînt legate de om și nu migrează în genere decît odată cu oamenii. Noi credem că baza articulatorie românească, la origine identică cu cea tracodacă, avea asemănări nu numai cu cea caucazică, dar și cu cea slavă primitivă, fiind vorba, desigur, de populații antropologic înrudite (se știe că slava primitivă s-a format în parte pe teritoriul culturii neolitice tripoliene, locuit în primul rînd de mediteraneeni și caucazieni). Fenomenul se întîlnește și în limbile romanice, alături de diferențierea prin desinențe vocalice sau vocalice-consonantice, dar în mai mică măsură.

§ 5. Sistemul morfotic și sintactic al limbii române arată clar asemănările și înrudirea limbii române cu latina și cu limbile romanice ; mai mult : el arată net caracterul indoeuropean al limbii române. Numai că, așa cum am arătat mai sus, acolo unde latina, clasică sau populară, avea desinențele *-u* și *-i*, româna le-a redus la o articulare labială (rotunjită), respectiv palatală, a consonantei anterioare, după ce *-i* a dat naștere unor alternanțe consonantice. De aceea declinarea și conjugarea română vor recurge nu numai la desinențe, dar și la alternarea consonantelor finale ale rădăcinilor sau temelor. Abstracție făcînd însă de asta, sistemul morfotic românesc păstrează foarte bine, ca și sistemele morfotice ale celorlalte limbi romanice, cu excepția francezei, sistemul morfotic al latinei clasice și mai ales pe cel al latinei populare. Limba română a păstrat cele trei declinări și urme din a patra și a cincea *(mînu, zi)* ; a păstrat esențialul din declinarea pronumelor ; a păstrat cele patru conjugări. Este drept că s-ar putea distinge, în limba română, și mai multe declinări și conjugări. Dar cele latinești populare se întrevăd perfect pînă astăzi ca grupe mai mari de flexiune, și, prin aceasta, sistemul morfotic al românei se integrează și în sistemul morfotic indoeuropean.

Româna a păstrat, ca și celelalte limbi romanice, categoriile de număr, caz, timp, persoană și diateză ale latinei populare. Și eu aș adăuga că a păstrat și aspectul verbal exprimat prin mijloace gramaticale, anume imperfectivul, perfectivul simplu și perfectivul rezultativ, pe care de asemenea le întîlnim în latina populară și în toate limbile romanice, cîteodată exprimate prin forme net distincte, altădată numai prin două forme. Să se vadă în această privință articolul meu *Le temps, l'aspect et la durée de l'action dans les langues indo-européennes*, publicat în *Mélanges linguistiques*, București, 1957, p. 23—61 passim. Româna a păstrat și articolul , definit și nedefinit, care sînt iarăși o creație a latinei populare.

Dar trebuie să luăm în considerație și faptele prin care româna se separă de limbile romanice occidentale. Asemenea fapte sînt numeroase ; ele au fost relevate de Kr. Sandfeld ; sînt faptele care unesc româna cu limbile balcanice și cîteodată și cu dialectele italiene de sud, mai rar, chiar cu dialectele italiene centrale și de nord și cu dialectele retoromane. Printre aceste fapte vom cita

formele cazuale speciale, de genitiv-dativ, opuse celor de nominativ-acuzativ, articolul definit enclitic, prezenţa infinitivului scurt, formarea viitorului cu *voi* şi a condiţionalului cu *vream*, întrebuinţarea conjunctivului, în anumite cazuri, în loc de infinitiv. Ar trebui să introducem aici şi fapte pe care balcanologii nu le întregistrează, ca păstrarea neutrului în limba română şi dialectele italiene de sud, întrebuinţarea lui *intro* pentru prepoziţia *in* (cf. *într-o zi*), întrebuinţarea lui *per* cu sensurile *per* „prin" şi *pro* „pentru" etc. Aceste fapte se explică nu numai prin izolarea românei de limbile romanice occidentale, ca rezultat al colonizării slave în Peninsula Balcanică, — în acest fel s-ar explica faptele specific româneşti de mai tîrziu, — ci şi prin dialectul apenino-balcano-carpatic al latinei populare, care avea el însuşi particularităţile sale (dintre acestea, vom pomeni pe aceea a pluralelor neutre în *-ora*).

§ 6. Limba română posedă încă o serie de particularităţi morfotice-sintactice, care n-au fost identificate şi a căror origine încă nu se cunoaşte. Aş releva aici una din ele : româna exprimă acţiunea iterativă, prin adverbul *tot*, pus înaintea verbului : *tot vine pe la mine, tot venea pe la mine*. Această întrebuinţare a lui *tot* scoate faptul lingvistic respectiv din rîndul lexicului şi îl trece în acela al cuvintelor morfome (forme gramaticale) ; faptul pare a fi de origine slavă veche, deşi procedeul nu este atestat pentru limba slavă veche, ci numai pentru unele limbi slave moderne.

Unele fapte gramaticale leagă româna de limbile caucazice. Expresii ca *mi-i drag, mi-i frig, mi-i jale* etc., care se găsesc şi în limbile slave, au corespondentele lor în limbile caucazice, unde sînt fapte normale, nu excepţionale, ca la noi, şi exclud exprimarea activă *iubesc* ; astfel, în georgiană, *miq'vars* „iubesc", înseamnă literal : „mi-i drag". F. N. Finck, *Die Haupttypen des Sprachbaus*, ed. a II-a, 1923, p. 13, dar mai ales 133, numea cu dreptate verbele de tipul *iubesc* verbe de acţiune (Tatverben), iar pe cele de tipul georgianului *miq'vars*, deci şi rom. *mi-i drag*, verbe de simţire (Empfindungsverben). Româna s-ar dovedi astfel mai afectivă decît alte limbi, care nu posedă decît exprimarea activă a unor astfel de sentimente.

§ 7. N-am pomenit aici de specificul limbii române în domeniul topicii cuvintelor, pentru că, prin topică, întocmai ca şi prin sistemul fonetic, româna se integrează nu numai între limbile romanice, ci şi într-un grup mai mare de limbi, indiferent de origine, grup în care se cuprind şi limbile romanice, dar nu intră latina. Mai mult decît franceza, italiana, spaniola etc., româna prezintă topica progresivă, în care determinantul urmează determinatului (substantiv + adjectiv sau genitiv ; sau verb + adverb sau obiect drept + obiect nedrept). Această topică se găseşte şi în limba bască, în limbile caucazice, în cele austroasiatice şi australiene şi în limbile aborigenilor din America. Ordinea cuvintelor cu totul opusă, în care determinantul precede pe determinat, este ordinea regresivă, anticipativă, şi caracterizează limba germană. Ea se găseşte şi în celelalte limbi indoeuropene, în limbile semitice, în limbile uralo-asiatice, în chineză, în tibetană, în japoneză etc. Schmidt, *Die Sprachstämme und Sprachenkreise der Erde*, Heidelberg, 1926, de la care am luat aceste informaţii (vezi p. 381—395), a arătat (p. 262—267) că cele două topici sînt expresia unor structuri psihice deosebite, a unor temperamente deosebite : ordinea progresivă caracterizează „modul de a gîndi analitic-raţionalist, artificial, logic, rece", pe cînd ordinea regresivă caracteri-

zează „modul de a gîndi natural, spontan, naiv, cald". Nu considerăm aceste caracterizări ca perfecte, întrucît nouă ni se pare că modul logic sau rece de a se exprima este cel firesc, cel spontan, pe cînd modul cald de a se exprima presupune pe celălalt și este deci mai complicat, mai artificial, chiar dacă el are și o valoare afectivă. Dar este clar că, în topica limbii române, se manifestă, mai clar decît în alte fapte de limbă, particularitatea psihică cea mai de seamă a poporului român, care mi se pare înclinarea spre supunere la obiect, înclinarea de aderare perfectă la realitate, pe care n-am recunoaște-o popoarelor ca cel german, caracterizate printr-o accentuare a eului și a fantasticului, prin introducerea realității în scheme fixate de eu, de unde și idealismul, care caracterizează o mare parte din filozofia germană. Cred că, susținînd acestea, nu mă las stăpînit de stări sufletești subiective, nejustificate. Cultura română de pînă astăzi este o dovadă clară a judiciozității (echilibrului, clasicismului) spiritului românesc : nici în filozofie, nici în științe, românii nu s-au făcut reprezentanții curentelor extreme.

§ 8. Româna are o individualitate proprie și în ce privește modul cum și-a creat unele forme gramaticale (unele morfome). Ea a procedat altfel decît limbile romanice occidentale și decît limbile balcanice și multe alte limbi, atunci cînd și-a creat un conjunctiv : ea a recurs la conjuncția condițională *să* pentru a-și crea morfomul de conjunctiv ; ea și-a creat o nouă conjuncție condițională *de*, probabil, dintr-un cuvînt care însemna „și" ; ea a recurs la construcția *de* + *că*, pentru a-și crea o nouă conjuncție temporală, care a devenit apoi condițională etc. (în limba veche românească, *deaca*, o variantă a lui *dẹacă*, avea sensul de „după ce").

§ 9. În ce privește lexicul, romanitatea balcano-carpatică se dovedește a fi pînă astăzi mandatara principală a lumii traco-dacice în lumea medievală și modernă, căci româna păstrează pînă astăzi un bogat lexic traco-dacic, încă neidentificat în întregime. Aceste resturi lingvistice ale unei umanități care și-a pierdut propria ei limbă obligă pe lingviști să ia în considerație româna și atunci cînd studiază limba tracodacică.

Terminologia de origine latină este reprezentată în toate domeniile, dar numai în elementele esențiale. Cînd se intră în amănunte, se dă de termeni traci sau daci, slavi, grecești, maghiari, turci etc. Astfel, în terminologia casei, termenii referitori la elementele fundamentale, *casă, ușă, fereastră, curte* etc. sînt de origine latină. Cînd însă se trece la detalii, găsim și o terminologie slavă, turcă, maghiară etc. Tot așa, în agricultură și creșterea vitelor mari, unde terminologia de detaliu e nu numai latină, dar și slavă și maghiară, sau în păstorit, unde terminologia de detaliu e deasemenea nu numai latină, dar și tracă și dacică. Dar din asemenea fapte ar fi greșit să se tragă concluzia că românii n-au fost decît păstori, care apoi au asimilat niște slavi agricultori sau crescători de vite sau au trecut ei înșiși la asemenea ocupații (deducția aceasta se întîlnește la unii cercetători germani ca H. D u m k e sau la unii învățați maghiari). Cum arată posibilitățile economice ale pămîntului locuit de români, românii au fost întotdeauna și agricultori ; și de altfel însuși păstoritul lor nu e separat total de agricultură. Popoarele vecine ne-au influențat în terminologia agricolă prin tehnica agricolă superioară, la care au ajuns ele prin secolele al IX-lea și al XI-lea, iar faptul care explică prezența atîtor elemente străine în lexicul român al meseriilor și negoțului este altul : într-o

perioadă îndelungată, românii n-au fost negustori și meseriași : olari, lemnari, sticlari, fierari, potcovari etc. Negustorii și meseriașii la care au recurs multă vreme românii au fost întotdeauna străini și au impus ca atare o terminologie străină în limba română. Această terminologie a pătruns în limbă atunci cînd românii au venit în contact cu ei, aduși de nevoile lor materiale. Desigur însă că terminologia dacică și apoi cea slavă a pătruns în limbă și prin asimilarea dacilor neromanizaţi pînă în secolul al VII-lea și a slavilor.

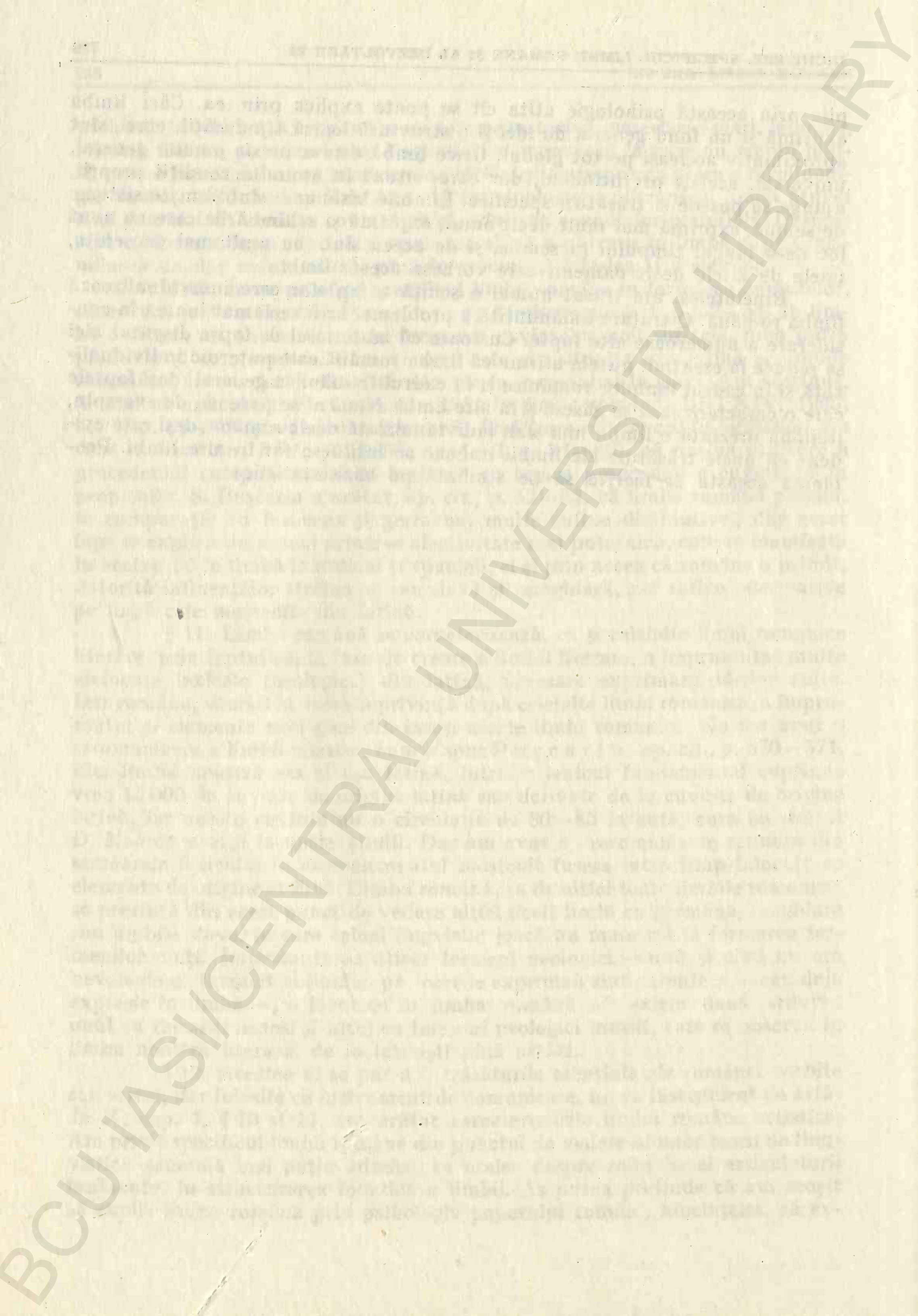
§ 10. În ce privește specificul limbii române în formarea cuvintelor, observaţii juste a făcut S. P u ș c a r i u, *Limba română*, I, p. 52—54. În limba noastră, au un mare rol, în formarea cuvintelor noi, sufixele, prea puţin prefixele și compunerea. Cam aceeași este și situaţia din latină și limbile romanice, dar cu totul alta este situaţia la germani și la slavi. Am susţinut, în cadrul articolului *Formarea cuvintelor în limba română*, LR, XIV, 1965, nr. 1, p. 31—32 (și versiunea franceză, *Problèmes concernant la formation des mots en roumain*, *RRL*, 10, 1965, nr. 1—3, p. 81—82), că puţina utilizare a procedeului compunerii stă în legătură cu topica progresivă a cuvintelor în propoziţie. S. Pușcariu a arătat, *op. cit.*, p. 52—53, că limba română posedă, în comparaţie cu franceza și germana, multe sufixe diminutive ; dar acest fapt se explică nu numai printr-o afectivitate mai puternică, care se manifestă în același fel în limbă la italieni și spanioli, ci și prin aceea că româna a primit, datorită influenţelor străine ca cea slavă și maghiară, noi sufixe derivative pe lîngă cele moștenite din latină.

§ 11. Limba română se caracterizează, ca și celelalte limbi romanice literare, prin faptul că, în faza de creare a limbii literare, a împrumutat multe elemente lexicale (neologice) din latină, necesare exprimării ideilor culte. Dar româna, venind în această privinţă după celelalte limbi romanice, a împrumutat și elemente neologice din înseși aceste limbi romanice. Nu am avut o reromanizare a limbii noastre, cum a spus P u ș c a r i u, *op. cit.*, p. 370—371, căci limba noastră era și așa latină, întrucît lexicul fundamental cuprinde vreo 15 000 de cuvinte de origine latină sau derivate de la cuvinte de origine latină, iar aceste cuvinte au o circulaţie de 80—85 la sută, cum au arătat D. Macrea și alţii în unele studii. Dar am avut o reromanizare a unora din sectoarele lexicului în care elementul moștenit fusese între timp înlocuit cu elemente de origine străină. Limba română, ca de altfel toate limbile romanice, se prezintă din acest punct de vedere altfel decît limbi ca germana, maghiara sau limbile slave, în care calcul lingvistic joacă un mare rol în formarea termenilor culţi. Împrumutarea atîtor termeni neologici — unii și cînd nu era nevoie de ei, întrucît noţiunile pe care le exprimau sînt curente și aveau deja expresie în limbă —, a făcut ca în limba română să existe două stiluri : unul cu termeni neaoși și altul cu termeni neologici inutili, care se observă în limba noastră literară, de la latiniști pînă astăzi.

§ 12. Acestea ni se par a fi trăsăturile esenţiale ale românei vorbite sau scrise, dar folosite ca instrument de comunicare, nu ca instrument de artă. În X, cap. I, § 10 și 11, am arătat caracteristicile limbii române artistice. Am privit specificul limbii române din punctul de vedere al unor teorii de lingvistică generală mai puţin admise, ca acelea despre rolul bazei articulatorii înnăscute, în structurarea fonetică a limbii. Aș putea pretinde că am reușit să explic limba română prin psihologia poporului român ; bineînţeles, să ex-

plic prin această psihologie atîta cît se poate explica prin ea. Căci limba exprimă şi un fond general de idei şi o structură logică a judecăţii, care sînt aproximativ aceleaşi pe tot globul. Orice limbă este expresia omului general, universal, acelaşi pretutindeni, dar care, situat în anumite condiţii proprii, ajunge să posede şi trăsături specifice. Limbile însă, care sînt şi nişte sisteme de semne, exprimă mai mult decît omul, exprimă şi schimbările care au avut loc de-a lungul timpului în semne, şi de aceea sînt cu mult mai deosebite, unele de altele decît oamenii care vorbesc aceste limbi.

Bineînţeles, am trasat numai o schiţă a faptelor care individualizează limba română. O tratare amănunţită a problemei ar fi reclamat luarea în considerare a numeroase alte fapte. Cu toate că materialul de fapte discutat aici se reduce la esenţial, putem afirma că limba română este puternic individualizată şi în cadrul limbilor romanice şi în cadrul limbilor în general, deşi faptele care o caracterizează se găsesc şi în alte limbi. Nouă ni se pare că, de exemplu, italiana prezintă o limbă mai slab individualizată decît româna, deşi este evident că unele trăsături ale limbii italiene se întîlnesc rar în alte limbi. Problema aceasta ar merita să fie studiată pe baze statistice.

ADĂUGIRI

La I, cap. IV, § 14, p. 72—73:

Am integrat la hidronimele antice, păstrate de români fie direct, fie cu vreo modificare fonetică impusă de slavi și de unguri, și pe *Siret*, (care, sub forma *Seret*, este și numele rîului pe teritoriul ucrainean), deși acest hidronim nu este atestat ca nume al Siretului în antichitate. V. Pârvan, *Considerații asupra unor nume de rîuri*, *Ac. Rom.*, *M.S.I.*, seria III, tomul I, p. 10—11 și 29 (articolul întreg, p. 1—31), credea că hidronimul românesc continuă pe vechiul *Tiarantós*, înregistrat de Herodot, care în realitate s-ar fi pronunțat **Čarant-*, și ar fi fost dat de sciți, în limba cărora ar fi însemnat „(rîul) repede". Cuvîntul ar fi devenit apoi, chiar în antichitate, prin schimbări fonetice, *Gerasus* (nume atestat de Ammianus Marcelinus). Dar afirmațiile lui Pârvan nu rezistă criticii, pentru că din **Gerasus* (presupun că aceasta era pronunția la care se gîndea Pârvan) nu putea ieși cuvîntul *Siret*. De aceea învățații au recurs la alte ipoteze. *Siret* (< *Seret*) este, desigur, un derivat de la rădăcina dacogetică *ser-* „a curge", sau mai degrabă de la cea indoeuropeană primitivă identică **ser-* „a curge", cu sufixul *-etós*. *H*. Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, p. 36, 64, 98, 110 și 112 (iau informația de la Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 94, nota 94), înregistrează pe teritoriul ilir hidronimele *Seretion*, *Seretos*, *Serretes*. Trebuie să admitem că derivatul **seretós* exista și pe teritoriul getic moldovenesc și că a devenit hidronim. Un derivat similar de la aceeași rădăcină indoeuropeană întîlnim și în sanscrită și iranică: scr. *sarit* „rîu" etc. Dar hidronimul *Siret* nu poate avea la bază forme iraniene, căci prezintă o formă cu vocalismul *e* al rădăcinii, caracteristic hititei, toharicei și limbilor din Europa, iar nu forma cu vocalismul *a*, caracteristic indoiranienei.

În §-ul citat mai sus n-am integrat numele *Prutului* printre cele moștenite de români din antichitate, fie și cu un fonetism străin. Cînd am scris acest paragraf eram cu totul sub influența teoriei curente în lumea lingviștilor români și străini, conform căreia hidronimul românesc este un împrumut de la acele triburi slave de răsărit din care se va naște mai tîrziu poporul ucrainean. Singur Vasile Pîrvan, *op. cit.*, p. 8—10, face excepție. După ce înșiră etimologiile date pînă la el numelui scitic al Prutului (Πόρατα) și celui grecesc, Πυρετός, indicate ambele de Herodot, și se pronunță pentru etimologia lui Sobolevskij (*AfslPh*, XXVII, 1905, p. 241), ir. **păr-autha(h)*, alcătuit din rădăcina ir. *par-* „a umple" și ir. (avestic) *aōdha* „ape", și după ce arată că numele peceneg al rîului, Βουράτ, înregistrat de Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, continuă numele scitic, afirmă (p. 9) că pentru rom. *Prut*, atestat de asemenea de Constantin Porfirogenetul sub forma *Vrûtos*, trebuie să căutăm, „un corespondent thracic ori de alt fel, al rădăcinii iraniene, perfect asigurate prin celelalte nume vechi ale rîului, și coexistînd cu ea încă din timpul geto-scit". Pârvan se oprește la rădăcina **pru-*, mai exact, la derivatul ei *pru-th* „a sări, a izbucni, a scînteia, a stropi", propus deja de Tomaschek, *Die alten Thraker*, 2, 95, și care s-ar regăsi în a doua parte a hidronimului de origine scitică, *Danapris* „Nipru", v. sl. *Dŭněprŭ*. După aceea învățații au propus o etimologie cu mult mai plauzibilă a numelui

Prut : indoeur. pr. **pḷtús* „plin“, „larg“. Mă voi ocupa pe larg aici cu această etimologie. Ceilalţi învăţaţi care s-au ocupat cu problema admit originea ucraineană a hidronimului românesc. Cei mai mulţi cred că numele românesc al rîului este continuatorul vechilor nume scitic şi grecesc, atestate de Herodot, dar prin intermediul slav. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*, Leipzig, 1923, p. 61, credea că ucr., rusul şi pol. *Prut* provin din rom. *Prut*, dar că românii au împrumutat numele în discuţie de la vechii slavi de tip bulgar care ar fi avut, după el, un **Pŭrŭtŭ*, provenit el însuşi din sciticul *pərətū-* „vad“, adică din sciticul *Pórata*, atestat de Herodot.

Explicaţia a fost combătută de Petar Skok, *Slavia*, VII, 1929, p. 726, pentru motivul că românii ar fi ajuns tîrziu să locuiască în regiunea Prutului. Învăţatul croat pleca, însă, de la forma greacă a numelui şi propunea următoarea evoluţie fonetică : *Puretós* > **Perūlus* > v. sl. *Pŭrŭtŭ*. Skok relua de fapt explicaţia dată de Sobolevskij, *Russkij filologiceskij Vestnik*, 64, p. 187, şi *AfslPh, loc. cit.*, care presupusese deja un v.sl. **Pŭrŭtŭ*. N. Drăganu, *Românii în veacurile* IX—XIV, p.574—575, citînd literatura mai nouă asupra numelui (nota 1 de la p. 575), concludea şi el (p. 575) : „oricare ar fi etimologia lui [a hidronimului *Prut*], îl avem prin mijlocire slavă, înfăţişarea fonologică nefiindu-i românească“. Gustav Weigand, *Ursprung der südkarpatischen Flussnamen in Rumänien*, în *Jahresb.*, XXVI—XXIX, 1927, p. 89 (articolul întreg p. 70—103) a explicat hidronimul român tot ca un împrumut din hidronimul ucrainean *Prut*, dar credea că acesta din urmă îşi are originea în numele comun ucrainean *prut* „baltă“, „mlaştină“, „Sumpf“. Cuvîntul ucrainean este o moştenire din slava primitivă ~~unde suna~~ **protŭ* (cf.v.sl. *prǫdŭ*, rus. *prut*, bulg. *prăt*, sîrbocroatul *prût*, pol. *pręt* etc. (vezi Vasmer, *Russisches etimologisches Wörterbuch*, II, p. 452, şi traducerea rusă, III, Moscova, 1971, p. 390) (Vasmer nu reconstituie cuvîntul slav primitiv şi consideră cuvîntul ucrainean ca o variantă a cuvîntului slav primitiv **prǫdŭ* „curs de apă repede“, „torent“)[1]. Ipoteza lui Weigand este respinsă de Vasmer, *loc. cit.*, şi, desigur, pentru motivul că hidronimul român şi slav de azi, *Prut*, nu poate fi separat de numele antice ale rîului, scitul *Pórata* şi gr. *Puretós*, lucru pe care, dealtfel, însuşi, Weigand îl recunoştea (p. 89). După Vasmer, *ibid.*, cuvîntul este foarte probabil de origine iraniană : el invocă av. *pərəθū*- „plin“, „lat“, „larg“ şi v.ind. *pṛthúh* „lat“, „plin“ sau de asemenea av. *pərətu-* „vad“ şi oset. *furd* „rîu“, propuse deja de alţii. Formele fonetice nu sînt clare, chiar presupunînd ca fază mai veche forma *Pŭrutŭ*. Vasmer nu arată care dintre cele două etimologii iranice este justă : cea care pleacă de la cuvîntul cu sensul „larg“, „lat“ sau cea care pleacă de la cuvîntul cu sensul „vad“ ? Socotesc că, dintre cele două etimologii, singura plauzibilă este prima ; a doua se exclude cu totul din cauza sensului „vad“, care, chiar dacă în osetă a evoluat la „rîu“, în genere, nu poate sta la baza numelor de ape[2]. Etimologia care pleacă de la sensul „lat, plin“ este cu atît mai plauzibilă cu cît cursul inferior al Prutului (de fapt de la nord de Ştefăneşti, jud. Botoşani), în perioada topirii zăpezilor sau a ploilor abundente de primăvară şi de vară, devine o mlaştină sau o apă şerpuitoare, cu multe braţe — unele seci — bălţi şi lacuri, lucru ştiut deja de Weigand, p. 89). Prutul iese atunci din matcă şi inundă toată valea sa, cu părţi din satele vecine (situaţia s-a remediat abia în ultimele decenii prin diguri şi canale). Deci prima caracteristică a apei Prutului în cursul ei inferior este aceea că e foarte lat, iar valea lui, plină de apă[3]. Deci, dacă astfel stau lucrurile, ne punem întrebarea : de ce cuvîntul *Prut*,

[1] Cuvîntul slav vechi a pătruns în română, dar şi-a schimbat sensul : *prund*.

[2] Vasmer se îndoieşte, pe drept cuvînt, *loc. cit.*, de reconstrucţia **Părauta* propusă de Sobolevskij, *ibid.*, în care ar intra *aŏδa* „ape“, şi acceptată, cum am văzut, şi de Pârvan.

[3] Cuvîntul indoeuro. pr. **pṛtos* „vad“, din care derivă av. *pərətu-*, stă la baza cuvîntului lat. *portus*, germ. *Furt* etc.

care numai cu o echilibristică lingvistivă poate fi derivat pe cale slavă din scitică sau din forma greacă veche a numelui apei, nu trebuie considerat, cum voia Pârvan, o moștenire tracodacică la români (bineînțeles, plecînd de la alt cuvînt indoeuropean decît cele avute în vedere de marele arheolog și istoric romîn) (am văzut că originea românească a cuvîntului în ucraineană a fost recunoscută de Vasmer, — mai ales că etymonul indoeuropean cel mai pluzibil — cuvîntul cu sensul de „plin“ „larg“, *pl̥lús (aceasta este forma care stă la baza limbilor indoeuropene din Europa și a toharicei, hititei și armenei) — este foneticeşte cel mai aproape de cuvîntul românesc. Pârvan s-a înșelat în ce privește etimologia concretă, dar nu în ce privește originea dacogetică. Dealtfel, era și firesc ca un rîu care curge pe teritoriul dacogetic să fi avut un nume getic, iar nu scitic, mai ales că sciții au apărut în teritoriul dacogetic abia în secolul al VII-lea î.e.n.

Pînă acum s-a dat de către lingviști o prea mare importanță numelui grecesc *Puretós*. Foarte probabil, mai toți învățații l-au considerat ca reprezentînd numele dacogetic al Prutului. Dar, față de numele getic păstrat de români, el prezintă tratamentul *ure* al lui *l̥ indoeuropean primitiv (numai în pronunția ionică litera grecească υ avea valorile *ü*, *i*; în celelalte dialecte avea valoarea de *u* scurt; așa că grecii erau obligați să redea totdeauna în acea epocă pe *u* scurt, din alte limbi, dar și din limba lor, prin υ).

După cum se știe, unele limbi indoeuropene — și printre ele chiar cele din grupul iranic — au transformat pe *l̥ indoeuropean primitiv în *ərə*; dar trebuie adăugată și greaca, care are adesea, pentru *l̥ și *r̥ tratamentele *ala*, *ara*. Așadar, aceste limbi au desfăcut lichida sonantă indoeuropeană primitivă într-o secvență fonetică de tipul: vocală + *l* (sau *r*) + vocală. Deci, grecescul *Puretós* nu reprezintă o formă tracodacică a numelui apei, ci o formă a unei alte populații indoeuropene (care va fi fost aceea nu știm; avansăm ipoteza că vor fi fost cimerienii sau un neam de dacogeți care schimbăseră pe *l̥ indoeuropean primitiv în această manieră iranică și greacă). Dealtfel, mai era posibilă și o deformare a cuvîntului autohton dacogetic de către greci, în limba cărora, cum însuși Vasmer o spune (*loc. cit*), exista cuvîntul πυρετός „zăpușeală, febră“. Este deci posibil să fi avut loc un proces de apropiere fortuită, prin etimologie „populară“, care a mers atît de departe, încît a identificat foneticeşte numele dacic al rîului cu cuvîntul grecesc πυρετός.

Etimologia ucraineană (<*prul* „mlaștină“) se exclude și din motivul, arătat de V. B o g r e a (*Dacor.*, II, p. 799—800), că numele de rîuri mari devin și nume comune. Bogrea invoca numai cazul hidronimelor românești *Olt* și *Jiu*, care sînt întrebuințate, primul pentru a denumi un torent mare de apă“, în fostul județ Muscel, iar al doilea, în jud. Dolj, „orice rîu“. Dar realitatea este că și rom. *Prut* a devenit în Moldova nume comun, însemnînd „curs de apă mare, lată“ (însuși cuvîntul *Dunăre* a devenit nume comun). Bogrea avea, desigur, dreptate cînd susținea împotriva lui W e i g a n d, că ucr. *prut* „mlaștină“ își are originea în însuși hidronimul ucr. *Prut*. Faptul ar explica și sensul cu totul deosebit al cuvîntului ucrainean *prut*, față de cuvintele slave care derivă din v.sl. *prodŭ*, acesta din urmă însemnînd tocmai „curent de apă“, „scurgere“, deci o apă curgătoare, nu una stătătoare.

Odată indicată drept cea mai plauzibilă etimologia dacogetică a cuvîntului, rămîne de lămurit o problemă de fonetică dacogetică. După cîte am arătat mai sus (III, cap. V, §12, p. 258), *r̥ indoeuropean primitiv a devenit în dacică *-ur*: *bhr̥tā > dac *búrta > rom. *burtă*. Ne-am aștepta deci, ca, în cazul lui *l̥, tratamentul dacogetic să fi fost *ul*, eventual *ur* (căci unele limbi prefac pe **l* și *l̥ în *r*, *r̥*). Dar, în cuvîntul *Prut*, avem tratamentul *ru*. Faptul nu este izolat în limbile indoeuropene: și în alte limbi, vocala care s-a născut din *l̥ sau *r̥, s-a situat după consonanta *l* sau *r*. Chiar în aceeași limbă, ca de exemplu greaca, avem mai multe tratamente: αλ, λα, αρ, ρα. Pe baza acestui cuvînt, *Prut*, trebuie să admitem deci că dacogeții (sau măcar unii dintre ei) aveau două tratamente pentru sunetele în discuție: unii îl transformaseră în **ur*, alții în **ru*. Dar și în cazul ultim, trebuie să concludem că rom. și ucr. *Prut* nu pot

avea o străveche origine iranică, ci numai una dacogetică. Dealtfel, tratamentul *ru se întîlnește probabil și în alt cuvînt dacic, discutat de noi mai sus (vezi III, cap. V, § 12, p. 258): *brudă* pe care, după G. Giuglea, l-am explicat printr-un indoeur. pr. **bhardhā*; dar el nu poate proveni decît dintr-o formă **bhr̥dha*, cu gradul zero al vocalismului. Etimologia dacogetică a cuvîntului *Prut* dovedește prezența la Prut a românilor în tot cursul evului mediu.

La IV, cap. 1, § 1–2 și 4, p. 267–271 și 272–274:

În paragrafele 2 și 4 am mai arătat că Emil Petrovici nu îndrăznea, în ultimele sale studii, să considere ca toponimice slave vechi (deci cu fonetism slav vechi) din zona Carpaților moldovenești, decît pe *Slănic*, deși în primele sale studii despre aceste probleme admisese că și hidronimul mold. *Bistrița* se datorește aceleiași influențe. Scepticismul din ultimele sale studii este neîntemeiat: hidronimul *Bistrița* (din Oltenia, Ardealul de nord și Moldova) prezintă fonetismul slavei din Dacia (*i* pentru *y*). Dar este sigur că și celelalte toponimice cu fonetism de tip „bulgăresc" din Carpații moldovenești au fost create de slavii din Moldova, în perioada care a urmat stabilirii lor în aceste provincii. Mă refer la numele celorlalte două ape mari care străbat Carpații moldovenești, *Moldova* și *Suceava*; ele au fost date, desigur, de slavii din Moldova în aceeași vreme, înlocuindu-se astfel numirile vechi, dacice, necunoscute nouă. Este drept că, în cazul acestor numiri, etimologiile prin material slav întîmpină dificultăți; dar sufixele slave ale celor două hidronime nu lasă nici o îndoială în această privință.

Despre etimologia hidronimului *Moldova* noi am dat lămuriri la p. 484, nota 1, unde am arătat că ea a fost descoperită de I. Iordan, în articolul *Numele Moldovei (Viața românească*, Anul XII, 1920, vol. XLII, nr. 2, p. 274–276). Nu revin aici asupra ei (voi vorbi amănunțit despre ea într-un articol special), ci dau numai amănuntul că ea dovedește o simbioză româno-slavă în Carpații moldovenești, pe la sfîrșitul secolului al VI-lea sau începutul secolului al VII-lea. În același articol voi arăta că singura etimologie plauzibilă pentru hidronoimul *Suceava* este cea care-l derivă de la rom. *soc* + sufixul slav vechi *-avŭ*, fem. *-ava*, și că, deci, și acest hidronim dovedește că a existat o simbioză româno-slavă în Carpații moldovenești, pe la sfîrșitul secolului al VI-lea sau la începutul secolului al VII-lea.

Am arătat, §2, că românii au venit în contact cu slavii în Moldova și Muntenia în a doua jumătate a secolului al VI-lea și că deci numai în aceste regiuni influența slavă veche a început în acest secol. Am mai arătat tot acolo că triburile slave care nu s-au deplasat în Peninsula Balcanică s-au stabilit la noi și au intrat în curînd în relații cu populația dacoromânească din Moldova și Muntenia și că influența slavă veche asupra limbii române, vorbită de populația din Dacia (mă refeream la limitele Daciei ca provincie romană) și din Peninsula Balcanică a început pe la mijlocul secolului al VII-lea. Dar aceasta nu poate fi adevărat pentru Moldova și Muntenia (cel puțin Muntenia de răsărit), unde slavii au pătruns în a doua jumătate a secolului al VI-lea. În aceste regiuni contactele slavilor cu românii au început, desigur, chiar spre sfîrșitul secolului al VI-lea, așa că afirmația lui Rosetti (vezi acolo, § 2) că populația slavă se amesteca cu cea dacoromână chiar în secolul al VI-lea este valabilă numai pentru aceste regiuni ale țării noastre.

Hidronimia de origine slavă veche de tip „bulgar" din Moldova nu se reduce desigur la atît. Mai sus (IV, cap. 1, §-ul 4, fine), am spus că „zona de toponimice de origine slavă veche de tip bulgar trebuie extinsă cu mult mai spre est decît a crezut Emil Petrovici". Și încercam acolo să susțin că toponimicul *Corhana* este o moștenire de la triburile slave de sud, cu grai de tip bulgăresc, care au rămas în Moldova, după migrația slavilor de tip bulgar spre sud,

în secolul al VII-lea. Dar este clar că nu numai astfel de numiri puţin cunoscute îşi au originea în graiul vechilor slavi rămaşi în Moldova. Întîi de toate trebuie să considerăm ca atare hidronimul *Bîrlad*: numele unui rîu aşa de mare, care poartă un nume slav, nu putea fi dat tîrziu, adică de populaţia cu grai de tip ucrainean, care s-a stabilit în Moldova, probabil în jurul anului 1 000. Slavii de tip ucrainean care s-au aşezat în Moldova pe la această dată nu aveau motive să dea ei un nume nou unei ape care a trebuit să poarte un nume deja de la primele migraţii de slavi peste teritoriul moldovenesc şi de la primele stabiliri pe teritoriul dacoromânesc ale celor care au rămas la noi. Că rîul Bîrlad poartă un nume slav a spus-o deja I. Bogdan; el nu se gîndea la o origine ucraineană a numelui; şi pe drept cuvînt. Explicaţia sa este singura plauzibilă: v. sl. *bŭrladŭ*, un derivat de la v. sl. *bŭrlo* „nuia, băţ", dar şi „sceptru" („Stock, Stab") + *-adŭ*, sufix cu sens colectiv. Cuvîntul ar fi însemnat la origine „stăvilar alcătuit din pari şi nuiele". Etimologia a fost acceptată de Weigand, *Jahresb.*, XXVI–XXIX, p. 88[1].

La IV, cap. IV, § 7, p. 342–343:

Dialectul muntenesc şi cel moldovenesc, ca şi cel ardelenesc propriu-zis, au înlocuit pe *a rumpe* (< lat. *rumpere*) cu *a rupe, rupere*, creaţie analogică, după *a frige, fripsei, fript*, pe baza formelor comune *rupşu, rupsei, rupt*.

La IV, cap. V, § 6, p. 359–360:

Unele regiuni de peste munţi, de exemplu Ardealul de nord şi Maramureşul, au păstrat expresia impersonală *op iaste, e op* (< lat. *opus est*)" trebuie, este necesar", iar Ardealul de sus, expresia impersonală *opt* (< lat. *opus est*), care apare la Coresi. În restul ţării aceste expresii au dispărut, fiind înlocuite cu cuvîntul de origine slavă veche *trebuie*.

La V, cap. V, § 4, p. 432–435:

În această vreme, ungurii, creatorii unor alte oraşe din Banat, Crişana şi Ardeal, au transmis românilor şi numirile acestor oraşe devenite în română: *Timişoara, Hunedoara, Arad, Beinş*[2], *Oradea, Sătmar* (= *Satu Mare*), *Sighet*, *Zălau* (aceasta e pronunţia populară, nu *Zalău*), *Sebeş*, *Mehadia*[3], *Odorhei, Sighişoara, Uioara* şi le-au transmis românilor şi numirile satelor întemeiate de ei: *Praid, Ludoş* etc. Ei au reuşit să impună numiri noi şi unor rîuri care pînă atunci îşi aveau alt nume: *Berelău, Arieş, Homorod*. Întrucît în secolul al XIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIV-lea au trecut şi la sud de Carpaţi, în Oltenia, chiar şi în Muntenia, pînă la limita dintre dealuri şi cîmpie, precum şi în Moldova, pînă la Siret, şi au creat acolo oraşe şi sate, au impus în aceste regiuni numiri de oraşe ca *Bacău* şi *Adjud* şi numiri de ape ca: *Amaradia, Gilort, Cuejd, Tatroş* (> *Trotuş*), *Chiojd, Tazlău, Audia* (lîngă Ceahlău), *Ozana* (< ung. *üzon, özön(y)* „curent, torent"; (pentru acest ultim hidronim vezi G. Ivănescu, *La topo-*

---

[1] A. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 366, porneşte de la mai vechiul *Berlad*, atestat în cronicile ruseşti. După el, *Berlad* este arabul *bilád* (< *beldé* sau *beléd*) „oraş, ţară, regat". Nu putem da dreptate învăţatului filolog ieşean.

[2] Acesta este numele dat de popor oraşului şi el este cel etimologic (< ung. *Belényes*; vezi Marius Sala, *Cu privire la etimologia toponimicului* Beiuş, în *SCL*, XI, 1960, p. 699–700 Actuala pronunţie, *Beiuş*, se explică prin lectura greşită în documente tardive a lui *n* ca *u*.

[3] Greu de explicat (vezi Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV*, p. 250–251).

nymie de la zone carpatique, Iaşi, 1976, p. 21). Ei au impus noi nume şi unor munţi: *Oaş*, *Meseş*, *Căliman*, *Ineu*, *Harghita*, *Haşmaşul Mare*, *Haşmaşul mic*, *Ceahlău*, *Tarcău*, *Rarău*, precum şi numele unor regiuni numite *terrae*, rom. *ţări*: *Ţara Amlaşului* etc. Tot în această epocă s-a creat de către stăpînirea de stat maghiară numele de ţară: *Maramureş*.

D r ă g a n u, *Românii în veacurile IX–XIV*, p. 389–391, face ipoteza că el este un compus din numele rîului *Mara* (sau al persoanei care a dat numele apei) şi **moreş* „Flus mit häufigen Überflugen" (un derivat de la rădăcina baltoslavă **mor-*; cf. v. sl. *morje*, lit. *mārės* „Binnensee"; de fapt **moreş* poate fi un cuvînt dacic, căci hidronimul dacic *Maris* este un derivat de la aceeaşi rădăcină indoeuropeană). Deci compusul ar fi însemnat la origine: „mlaştinile Marei" şi ar fi un hidronim [1]. Drăganu se mai gîndeşte însă, p. 391–392, şi la un *Maroş*, nume de persoană. Că la origine hidronimul în discuţie a fost nume de rîu rezultă şi din documentele latine medievale: *Maramorisis*, *fluvium Maramorisii*, *Marmarus*, *Maramorisio*, *Maramorusio*, *Maramorisium* (vezi Drăganu, p. 389). Prima ipoteză a lui Drăganu ne îndeamnă să admitem că numele *Mureş* era nu numai nume propriu, dar şi nume comun, pînă în vremea cînd s-a creat numele *Maramureş*. Desigur, acest nume comun era de origine dacică [2].

Din D r ă g a n u, p. 392, aflăm că, în evul mediu, Maramureşul se numea şi *Marmaţia*, de unde numirea de *Sighetul Marmaţiei*, pentru oraşul principal al provinciei. Un alt toponimic compus, dar de un gen deosebit, este numele oraşului *Caransebeş*, rezultat prin alăturarea numelor a două aşezări: *Caran* şi *Sebeş* (*Caran* e un oraş din apropierea oraşului Caransebeş).

La V, cap. V, § 5, p. 435–436:

Un cuvînt de origine săsească intrat în limbă în această perioadă este *maldăr*. El denumea la început unitatea de măsură utilizată la cumpăratul mărfurilor voluminoase sau grele., ca şi cuvîntul de origine, germanul *Malder*, *Maller* „grosses Getreidemass". V. A r v i n t e, *op. cit.*, p. 73, arată că termenul românesc a păstrat în fond acest sens (el invocă, după Fr. W e i g a n d, *Deutsches Wörterbuch*, II, p. 117, m. germ. de sus *maller*, *molder* şi germ. de sus *Maltar* „eine Zahl für 30,32 oder 64 Stück, im ältern Nhd. ein Holzmass für 2 Ellen im Quadrat"), dar ne informează că termenul german nu se găseşte în dialectele săseşti. Desigur, cuvîntul *Malder* a existat şi în aceste dialecte, dar a dispărut cînd s-au impus alte unităţi de măsură la cumpărarea lemnelor, fînului etc. Probabil în aceeaşi epocă au pătruns în limba română o serie de cuvinte de origine săsească, privitoare la c r o i t o r i e: olt. *căptuh* „Kopftuch" (< săs. *Kapptuch*) şi *căptug*, pl. *căptuhuri*, *căptuguri*, ard. *căptuv*, „Leineneisatz der auf der Rückseite und auf der Vorderseite beim Hemd eingenäht wird (A r v i n t e, p. 82–83); de la *căptuh* s-au derivat *a căptuşi* şi *căptuşeală*, prezente în sudul şi estul Carpaţilor şi o mare parte a Ardealului (în Ardealul de nord avem *berlej* „căptuşeală" şi *a berlui* „a căptuşi" (< ung. *bélelni* „a căptuşi"); f r i z e r i e: *barbir* „bărbier" (cu variantele *borbiv* şi *borbil*, născute tardiv din forma etimologică; forma *barbir* se găseşte în Ardealul de la nord de Tîrgul Mureş pînă la Deva şi valea Jiului, fără sudul, sud-estul şi estul Ardealului; celelalte două se găsesc în Crişana de la nord-vest de linia Arad-Cluj, în Ardealul (propriu-zis) de nord şi în Maramureş (vezi A r v i n t e, *op. cit.*, p. 35–36).

La V, cap. V, § 5, p. 435–436:

În cuvintele *leaţ* şi *ştreang*, *l* şi *r* săseşti urmaţi de *a* au fost redaţi prin *le* şi *re*. Avem a face cu pronunţii palatale ale lui *l* şi *r* (dealtfel cea a lui *l* este atestată de etymon). Dar redarea lui *r* urmat de *a* prin *re* se întîlneşte şi în cuvinte româneşti din sudul Ardealului şi din Muntenia:

---

[1] Vezi şi explicaţia lui Xenopol, *Ist. rom.*, ed. a III-a, *I*, p. 30.

strajă (< v. sl. *straža*) > *streajă*, **sirac* „sărac" (< v. sl. *sirakŭ*) > *sir̯eac*. Pentru apariția lui *z* săsesc ca *ž* în unele cuvinte românești (cum am spus deja, fenomenul se întîlnește și în elementele corespunzătoare din maghiară, polonă și ucraineană), vezi A r v i n t e, *op. cit.*, p. 43–46.

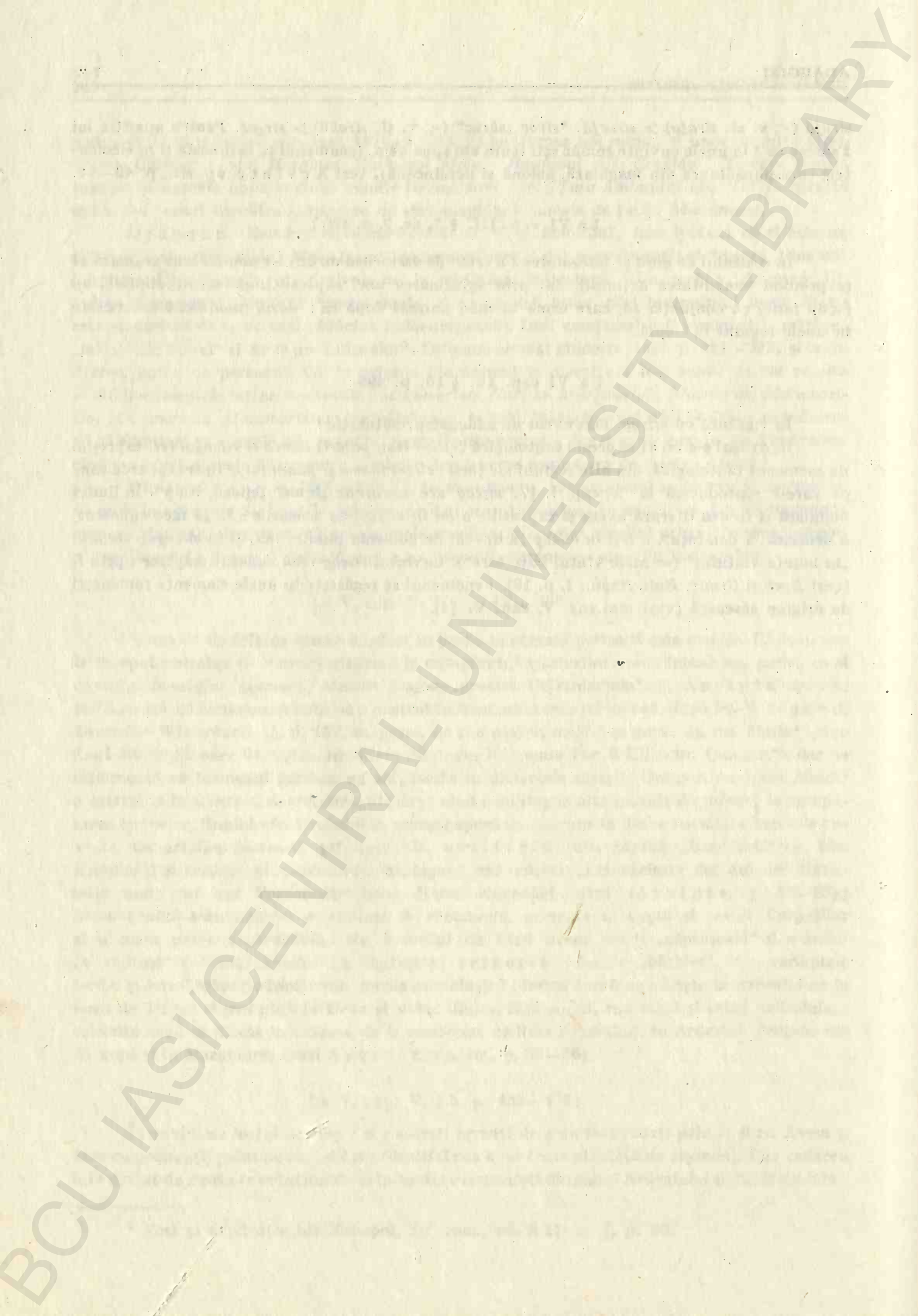
La VI, cap. III, § 7, nr. 7, p. 480 :

În Ardealul de nord și Maramureș s-a creat de asemenea un cuvînt nou cu sens gramatical (exprimînd modalitatea acțiunii), dar prin aglutinarea unei expresii impersonale eliptice, *op* (<*op iaste*) cu conjucția *să*, care urma în mod normal după ea : *opsă*, modificat foneticește în unele regiuni în *opță*.

La VI cap. IV, § 16, p. 498 :

În legătură cu *vileag*, mai avem de adăugat următoarele :

În Ardeal s-a creat expresia tautologică „*cîtu-i* (sau *pînă-i*) *lumea și vileagul* (cf. expresia, de asemenea tautologică, din alte regiuni ale țării : *cîtu-i lumea și pămîntul)*. În textul ardelean, pe care-l reproducem la X, cap. I, §7, *vileag* are sensul de „lume" „epocă, timp". În limba populară și în cea literară avem și expresiile *a da în vileag*, cu sensurile : 1. „a face cunoscut, a demasca, a denunța", *a ieși în vileag* „a deveni de domeniu public" ; cf. și *în vileagul vîntului* „în bătaia vîntului" (= unde vîntul bate tare"). Cuvîntul *vileag* redă sunetul maghiar *l* prin *l̯e* (vezi *Byck* și *Graur, Bull. lingu.*, I, p. 18). Fenomenul se regăsește în unele elemente românești de origine săsească (vezi mai sus, V, cap. V, §4).

CUPRINS

Redactor : DOINA FLOREA-CIORNEI
Tehnoredactor : MIHAI BUJDEI

Referenți științifici : acad. AL. GRAUR,
prof. univ. dr. MARIA ILIESCU,
prof. univ. dr. ȘT. GIOSU,
prof. univ. dr. AL. ANDRIESCU,
cercet. șt. princ. dr. DAN GH. TEODOR

Apărut 1980. Format 70×100/16. Coli tipo 49.
Bun de tipar la 16.II.1980.
Editura Junimea, str. Gheorghi Dimitrov, 1.
IAȘI — ROMÂNIA

Tiparul executat sub cd. 384
la Întreprinderea poligrafică Iași
str. 7 Noiembrie nr. 49

DE ACELAŞI AUTOR:

1. Articole şi recenzii de lingvistică generală, românească şi indoeuropeană în **Buletinul Institutului de Filologie română „Alexandru Philippide"**, Iaşi, 1934—1947, **Studii şi cercetări lingvistice**, Bucureşti, 1957 şi urm., **Studia et Acta Orientalia**, Bucureşti, 1957 şi urm., **Analele Universităţii din Timişoara**, Timişoara, 1963 şi urm., **Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi**, Iaşi, 1971 şi urm. precum şi în alte publicaţii.

2. **Constituirea unei fonetici care să nu fie fiziologie şi acustică**, Iaşi, 1939.

3. **Originea românilor**, curs predat în anul universitar 1945—1946, Iaşi, 1947 (litografiat).

4. **Problemele capitale ale vechii ~~limbi~~ române literare**, Iaşi, 1947—1948.

5. **Curs de sintaxa limbii române moderne**, predat în anul universitar 1947—1948, Iaşi, 1948 (litografiat).

6. **Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic**, Iaşi, 1950.

7. **Le temps, l'aspect et la durée de l'action dans les langues indoeuropéennes**, Bucureşti, 1958.

8. **Le rôle des Japhétites dans la formation des peuples et des cultures antiques**, Bucureşti, 1958.

Sub tipar:

9. **Lingvistica indoeuropeană**, Bucureşti, 1980 (împreună cu Th. Simenschy).

În pregătire:

10. **Die Grundzüge einer anthropologischen Sprachwissenschaft.**
11. **Istoria limbilor romanice.**
12. **Istoria limbii române, Atlas.**
13. **Istoria lingvisticii generale.**
14. **Terminologia filozofică românească din epoca feudală.**

Lei 45